Lewis Mumford

Tarih Boyunca Kent

Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği

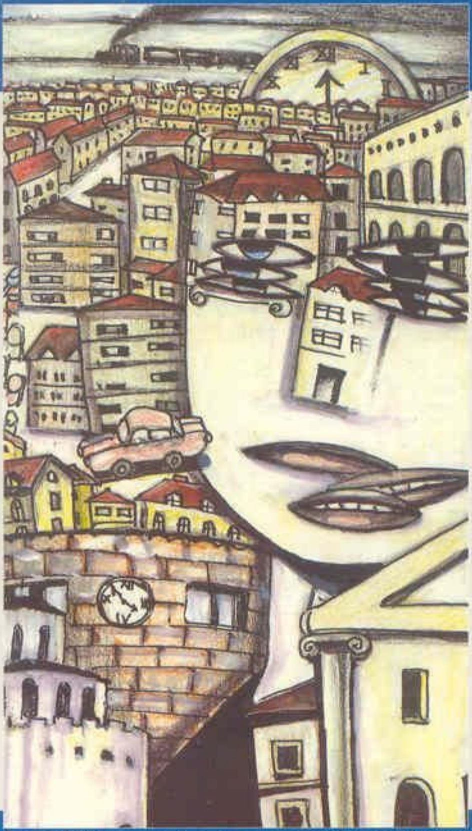

İngilizceden çevirenler:
Gürol Koca & Tamer Tosun

AYRINTI

LEWIS MUMFORD

Edebiyat eleştirisi, Amerikan araştırmaları, kentler tarihi, mimarlık, uygarlık ve teknolojinin yanı sıra bölge planlaması, çevrecilik ve Amerika'da toplumsal yaşam da dahil olmak üzere çok farklı konularda yapıtlar veren Lewis Mumford, XX. yüzyılın en özgün seslerinden biriydi. Malcolm Cowley onu "büyük hümanistlerin sonuncusu" olarak nitelemişti.

Lewis Mumford, 1895'te Flushing, New York'ta doğdu. City College of New York'ta ve New School for Social Research'te okudu. Ancak tüberküloza yakalandığından eğitimini tamamlayamadı. Bilimsel yapıtlarının kapsamı göz önüne alınırsa, üniversite diplomasının olmaması daha da ilginçtir.

Mumford, 1919'da etkili modernist edebiyat dergisi *The Dial*'ın editörlerinden biri oldu. İlk kitabı *The Story of Utopias* 1922'de, otobiyografisi olan son kitabi *Sketches from Life* ise altmış yıl sonra, 1982'de yayımlandı. Mumford kendisini bir bilim adamı, tarihçi ya da filozoftan ziyade yazar olarak tanımlamayı tercih etti. Eserlerinin geniş kapsamı, aralarında yazarların, ressamların, kent planlamacıların, mimarların, felsefecilerin, tarihçilerin ve arkeologların bulunduğu, çok farklı meşguliyetleri olan insanlarla temas kurmasını sağladı.

New Yorker dergisine otuz yılı aşkın bir süre mimarlık yazıları yazan Mumford, teknoloji toplumunun yöresel kültürle uyum sağlaması gerektiğini savundu. En önemli yapıtlarından biri olan *The City in History*'de (1961; Tarih Boyunca Kent) kentin tarih boyunca insan uygarlığında oynadığı rolü inceledi. Bu kitap 1961'de Ulusal Kitap Ödülü'ne, 1964'te de Amerikan Özgürlük Madalyası'na değer görüldü. Mumford *The Myth of the Machine*'de (1967-1970, 2 cilt; *Makina Efsanesi*, çev.: Fırat Oruç, İnsan Yayınları, 1996) teknolojinin insanlığın gelişmesindeki rolünü, tarihsel bir bakış ve keskin bir eleştirel yaklaşımla değerlendirdi. Edebiyat eleştirisi alanındaki ilk yapıtları ise çağdaş Amerikan edebiyatı eleştirisi üzerinde kalıcı bir etki bıraktı.

Kent konusuna ilgi duyması 1915'te Patrick Geddes'le karşılaşmasıyla başladı ve bu ilgi bölgesel ölçekli kent planlaması hareketlerine aktif katılımlarıyla daha da arttı. Regional Planning Association of America'nın [Amerika Bölge Planlaması Birliği] kurucuları arasında bulunan Mumford, kent planlaması konusundaki günümüz ortodoks anlayışı sorgulayan bir dizi raporun hazırlanmasına katkıda bulundu. Bu hareketin öncü fikirleri *The Culture of Cities* (1938) adlı kitabında toplanmıştır. Mimar veya kent planlamacısı olmamasına rağmen mimarlıkla ve şehircilikle ilgili kitapları ve makaleleri İngilizce konuşulan ülkelerdeki önde gelen mimari ve planlama enstitülerine fahri üyelik hakkı kazanmasını sağladı. Howard Madalyası, Kent Planlaması Enstitüsü Altın Madalyası ve R.I.B.A. Kraliyet Altın Madalyası sahibidir.

1938'de Amerika'nın İkinci Dünya Savaşı'na katılmasına karşı çıktı. 1944'te bu savaşta oğlunu kaybetti. Daha 1946'da nükleer silahlara karşı çıkmıştı. Ocak 1990'da yaşama veda eden Mumford, Büyük Britanya İmparatorluğu Şövalyesi unvanını da almıştı.

Diğer önemli yapıtları: *Sticks and Stones* (1924), *The Golden Day* (1926), *Herman Melville: A Study of His Life and Vision* (1929), *The Brown Decades: A Study of the Arts in America, 1865-1895* (1931), *The Highway and the City* (1963), *The Urban Prospect* (1968), *My Work and Days: A Personal Chronicle*(1979).

"Renewal of Life" dizisi: *Technics and Civilization* (1934), *The Culture of Cities* (1938), *The Condition of Man* (1944), *The Conduct of Life* (1951).

Ayrıntı: 512
"Ağır" kitaplar dizisi: 21

Tarih Boyunca Kent
Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği
Lewis Mumford

İngilizceden çevirenler
Gürol Koca & Tamer Tosun

Yayıma hazırlayan
Cemal Yardımcı

Katkıda bulunanlar
Sinem Yazıcıoğlu & Mehmet Beşikçi & Zeynep Demirsü

Kitabın özgün adı
The City in History
Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects

Penguin Books/1991
basımından çevrilmiştir.

© 1961 by Lewis Mumford & Akcalı Ajans

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak illüstrasyonu
Asuman Ercan

Kapak düzeni
Orhan Deliorman

Düzelti
Asaf Taneri & Alev Özgüner

Baskı ve cilt
Sena Ofset (0 212) 613 38 46

Birinci basım *2007*
Baskı adedi *2000*

ISBN 975-539-276-9

AYRINTI YAYINLARI
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr
Dizdariye Çeşmesi Sk. No.: 23/1 34400 Çemberlitaş-İst. Tel.: (0 212) 518 76 19 Faks: (0 212) 516 45 77

Lewis Mumford

Tarih Boyunca Kent

Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği

AYRINTI

"AĞIR" KİTAPLAR DİZİSİ

KİTLE VE İKTİDAR
Elias Canetti

İNSANLIĞIN MAHREM TARİHİ
Theodore Zeldin

RUJ LEKESİ
Yirminci Yüzyılın Gizli Tarihi
Greil Marcus

BİZİ 'BİZ' YAPAN HİKÂYELER
Kendimizi Yaratma Üzerine Bir Deneme
William Lowell Randall

MARKSİZM, AHLÂK VE TOPLUMSAL ADALET
R. G. Peffer

İMPARATORLUK
Michael Hardt & Antonio Negri

DİSİPLİN
Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi
Ulrich Bröckling

HEP YUVAYA DÖNMEK
Ursula K. LeGuin

AHLÂKİ PROTESTO SANATI
Toplumsal Hareketlerde Kültür, Biyografi ve Yaratıcılık
James M. Jasper

SANATTA ANLAMIN GÖRÜNTÜSÜ
İmgelerin Toplumsal İşlevi
Richard Leppert

KAMUSAL İNSANIN ÇÖKÜŞÜ
Richard Sennett

CAZ KİTABI
Ragtime'dan Fusion ve Sonrasına
Joachim-Ernst Berendt

KURTLARLA KOŞAN KADINLAR
Vahşi Kadın Arketipine Dair Mit ve Öyküler
Clarissa Pinkola Estés

CİNSELLİĞİN TARİHİ
Michel Foucault

SEKS İSYANLARI
Toplumsal Cinsiyet, Başkaldırı ve Rock'n'roll
Simon Reynolds & Joy Press

SÜRÜDEN DEVLETE
Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme
Eugène Enriquez

ÇOKLUK
İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi
Michael Hardt & Antonio Negri

BİR AHLÂK KURAMI
Genel Etik & Bir Ahlâk Felsefesi & Bir Kişilik Etiği
Agnes Heller

MUTFAK SAVAŞI
Damak Zevkinin Jeopolitiği
Christian Boudan

İKTİSADİ ADALET VE DEMOKRASİ
Rekabetten İşbirliğine
Robin Hahnel

TARİH BOYUNCA KENT
Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği
Lewis Mumford

İçindekiler

— Önsöz 11

I. KUTSAL SIĞINAK, KÖY VE MÜSTAHKEM YER 13
A. Tarihte kent 13
B. Hayvansal İpuçları ve Ön Belirtiler 15
C. Mezarlıklar ve kutsal yerler 17
D. Evcilleştirme ve köy 22
E. Seramik sanatı, hidrolik bilgisi ve jeoteknik 28
F. Köyün katkısı 30
G. Avcının yeni rolü 34
H. Paleolitik çağ-neolitik çağ birliği 39

II. KENTİN KRİSTALLEŞMESİ 44
A. İlk kentsel dönüşüm 44
B. İlk kentsel içepatlama 52
C. Kaygı, kurban ve saldırganlık 56
D. Yasa ve kent düzeni 64
E. "Koruma"dan yıkmaya 69

III. ATADAN KALMA BİÇİMLER VE MODELLER 74
A. Ova kentleri 74
B. Kent harabelerinin gizemi 81
C. Kentçilik ve anıtsallık 85
D. Nehir, anayol ve pazaryeri 92
E. Teknik yenilikler ve yetersizlikler 95
F. Çağdaşlarının gözünden antik kent 98
G. Mısır ve açık kent 102
H. Törensel merkezden denetim merkezine 108
I. Arketipler mi genler mi? 114

IV. ANTİK KENTİN DOĞASI 119
A. Kentsel işlevlerin gelişimi 119
B. Yaratıcılık tekeli 125
C. Kültürel sızıntı 127
D. Kentsel işbölümü 137
E. Mülkiyet ve *kişilik* 142
F. Gelişimin ritmi 146
G. Kent dramı 150

V. *POLİS*'İN ORTAYA ÇIKIŞI 156
A. Minos'un müstahkem yerleri 156
B. Köyün sesi 164
C. Olimpia, Delphoi ve Kos 173
D. Eski tapınak ve yeni tanrı 186
E. Belediye binası ve pazaryeri 190

VI. İDEAL KENTE KARŞI YURTTAŞ 201
A. Kent ve yurttaş 201
B. Helen kentinin biçimi 204
C. İnsan görünümüne bürünmüş *polis* 209
D. Ütopyaya doğru gerileme 216
E. Yunan diyalektiğinin meydan okuması 222

VII. HELENİSTİK MUTLAKIYET VE KENTÇİLİK 229
A. Aristotelesçi geçiş 229
B. Esnek "düzensizlik"ten hizaya sokulmuş zarafete 237
C. Kent yüzeyinin altında 250

VIII. *MEGALOPOLİS*'TEN *NEKROPOLİS*'E 254
A. Yabancılardan Roma'ya kalan miras 254
B. Lağım ve sukemeri 272
C. Forum, *vomitorium* ve hamam 281
D. Öğleden sonra ölüm 287

E. IV. yüzyıl kent envanteri 296
F. Kent büyümesinin sınırları 300

IX. MANASTIR VE TOPLULUK 305
A. Göksel kent 305
B. Korunma ihtiyacı 311
C. Nüfus ve refah artışı 317
D. İmtiyaznameli kentler, koloni kaleleri 326
E. Kilisenin hâkimiyeti 331
F. Loncanın hizmeti 335
G. Hac, tören yürüyüşü ve geçit alayı 343

X. ORTAÇAĞDA KENT TEMİZLİĞİ 347
A. Ev hali 347
B. Hava, mekân, sıhhi düzenleme 355
C. Arınma ve beş duyu 361
D. Ortaçağda kent planlamasının ilkeleri 367
E. Kentin çekirdeği ve mahalle 374
F. Büyümenin ve yayılmanın denetlenmesi 382

XI. ORTAÇAĞIN KIRILMASI VE MODERNLİĞİN FİLİZLERİ 395
A. Hıristiyanopolis; gölge ve öz 395
B. Utopia'ya karşı Venedik 402
C. Ortaçağdan kalanlar ve mutasyonlar 410
D. Kırılma ve fosilleşme 418

XII. BAROK İKTİDARIN YAPISI 428
A. Ortaçağın çözülüşü 428
B. Yeni kent kompleksi 429
C. Açıklık ve netleşme 432
D. Ülke ve kent 436
E. Zor kullanma araçları 442
F. Kent kurucusu olarak savaş 446
G. İktidar ideolojisi 449
H. Hareket ve bulvar 454
I. Yeni kutsallık 458

XIII. SARAY, ALAY VE BAŞKENT 461
A. Sarayın konumu 461
B. Sarayın kent üzerindeki etkisi 464
C. Yatak odası ve salon 469
D. Hamamın yok oluşu 472
E. Barok hâkimiyet ve teşhir 474
F. Artık olarak kentsel işlevler 479
G. Kibar Takımının Forumu 483
H. Barok düzenden artakalanlar 488
I. Washington'dan alınacak dersler 491

XIV. TİCARİ YAYILMA VE KENTİN ÇÖZÜLMESİ 499
A. Pazaryerinden piyasa ekonomisine 499
B. Yeni özgürlük 504
C. Ulaşım ve mübadelenin örgütlenmesi 509

D. Spekülatif yerleşim planı 511
E. Kentsel yayılmanın bedeli 527
F. Trafik içinde trafik 530
G. İzdihamın hizaya sokuculuğu 532
H. Satın alma ve harcama biçimleri 536
I. Amsterdam'daki tezattan çıkarılacak ders 541

XV. PALEOTEKNİK CENNET: KÖMÜRKENT 548
A. Kömürkent'in başlangıcı 548
B. Mekanikleşme ve *Abbau* 552
C. Faydacılığın postulatları 555
D. Yığılma teknikleri 558
E. Fabrika, demiryolu ve kenar mahalle 561
F. Kötü şöhretli evler 569
G. Kömürkent'in yakın çekimi 573
H. Karşı saldırı 579
I. Yeraltı kenti 584

XVI. BANLİYÖ VE ÖTESİ 588
A. Tarihsel banliyö 588
B. Banliyö büyümesinin evreleri 594
C. Banliyö tarzı hayat 601
D. İzdiham İnsana Bir Şey Kazandırmaz 604
E. Bir mahalle birimi olarak banliyö 607
F. Demiryolu hattı, yeşil kuşak, motorize yayılma 612
G. Karşı-kent olarak kitle banliyösü 619
H. Boşlukta aileler 621
I. Kentsel büyüme için planlama 623

XVII. *MEGALOPOLİS* MİTİ 636
A. Güç birikimleri 636
B. "Büyük sayıların köleliği" 640
C. Ahtapot kollu bürokrasi 645
D. Sınırların ortadan kaldırılması 652
E. Yayılan devleşme hastalığı 656
F. Başarının üzerine düşen gölgeler 659
G. İzdiham ve izdihamın dağıtılması 661
H. Patladı patlayacak bir kap 665
I. *Megalopolis*'in kaderi 669
İ. Dünya kentinin kültürel işlevi 675
J. Görünmez Kent 677

XVIII. GEÇMİŞE VE GELECEĞE BAKIŞ 683

— Kaynakça 693
— Dizin 726

GÖRSEL MALZEME I
(128. ve 129. sayfa arası)

1. Törenler ve anıtlar
2. Kentin çekirdeği
3. Anıtsal boyut
4. Mezar yönelimli kentler
5. Krallık kurucuları ve yıkıcıları
6. Uygarlık travması
7. Kent ve çalışma bölgesi
8. Kutsal dağ: Delphoi
9. Atina'nın gücü ve biçimi
10. Antik tarzlar, modern zamanlar
11. Miletos düzeni
12. Klasik çekirdek: Pompei
13. Pompei'de gündelik yaşam
14. Pompei ve Pavia
15. Tapınak ve süpermarket
16. Kalabalıkların girdiği kaplar

GÖRSEL MALZEME II
(256. ve 257. sayfa arası)

17. Ortaçağ arketipi
18. Manastır düzeni
19. "Ortaçağ" Oxford'u
20. Hâkimiyet ve kapalılık
21. Venedik'in taşları
22. Tören ve oyun
23. Hıristiyan idealleri
24. Floransa
25. Rönesans huzuru
26. Çok amaçlı mekânlar
27. Barok dinamizmi
28. Barok biçimciliği
29. Saray hayatı
30. Aristokratik açıklık
31. Saray perspektifleri
32. Yayılma ve kapanma

GÖRSEL MALZEME III
(384. ve 385. sayfa arası)

33. Kentsel köy
34. Ticaretin gerekleri
35. Almak ve harcamak
36. Organik planlama: Amsterdam
37. Bath kentinin gururu
38. Aynı çatı altında
39. Sanayileşmiş Kömürkent
40. Paleoteknik cehennem
41. Model sanayi köyü
42. Yeşil kır kasabaları
43. Banliyönün fethi
44. Bloomsbury ve Hampstead Garden
45. Gecikmiş barok: Washington
46. Standartlaştırılmış kaos
47. Kentin mahvoluşu
48. Mekân yiyiciler

GÖRSEL MALZEME IV
(512. ve 513. sayfa arası)

49. Yüceltme ve gerileme
50. Değişmede "arpa boyu yol"
51. Kentsel yenilikler
52. Bölge planlaması
53. İşlevsel bölgelendirme
54. Muhafaza ve yenileme
55. Tarihsel çekirdek
56. Üniversite kenti
57. Bölgesel şebeke
58. Yeşil matris
59. İnsani ölçek
60. "Sosyal kentler"e doğru
61. Kentin çekirdeği
62. Vahşetten zafere
63. Kentin dirilişi
64. Kovan mı kent mi?

TEŞEKKÜR

Herhangi bir alanda uzman olmadığım, bir genellemeci olduğum için kentlerle ilgili çalışmalarım düşünsel hayatımın sadece bir bölümünü oluşturuyor. Fakat kentlere duyduğum ilgi ömrümün hatırı sayılır bir kısmı boyunca sürdü; kişisel ve düşünsel açıdan borçlu olduğum kişilere olan minnettarlığımı Homerosvari bir sıkıcılığa düşmeden sıralamam imkânsız gibi görünüyor. *The Cultures of Cities*'den bu yana geçen çeyrek yüzyıllık zaman içinde bu yükümlülüğüm daha da arttı ve ben şimdi, çalışmalarımda bana yardımcı olan bütün o öğretim görevlilerinin, planlamacıların, mimarların, belediye memurlarının ve tüzel kişilerin hangi birinin ismini yazacağım konusunda eskisinden daha büyük bir kararsızlık içindeyim. Suskunluğum kadirbilmezlik veya tevazudan uzak bir davranış olarak algılanmamalı. "Ölüler Sunağı"nda bir mum yakmakla yetinmeliyim: Victor Branford, Patrick Geddes, Henry Wright, Charles Harris Whitaker, Raymond Unwin, Walter Curt Behrendt, Barry Parker, Patrick Abercrombie, Matthew Nowicki ve Alexander Farquharson. Fakat daha dolaysız borçlarımı toparlayıp söylemem daha kolay: Bu kitap için dört yılımı ayırma, seyahat etme, araştırma yapma ve düşünme olanağına kavuşmam, John Simon Guggenheim Memorial Bursu (1956), Massachusetts Institute of Technology'deki Visiting Bemis Bursu (1957-60) ve Pennsylvania Üniversitesi Kent Bilimleri Enstitüsü'ndeki Ford Araştırma Bursu (1959-61) sayesinde mümkün oldu. Bana bu olanakları sağlayan kişilere müteşekkirim.

L.M.

Önsöz

Bu kitap, bir zamanlar simgesel olarak bir dünya olan bir kentle başlıyor, pek çok yönden uygulamada bir kente dönüşen bir dünyayla bitiyor. Bu gelişim sürecini takip ederek kentin biçimlerini, işlevlerini ve onun bağrında ortaya çıkan amaçları irdelemeye çalıştım. Bunu yaparken, tarihi boyunca ona eşlik etmiş özgün aksaklıklarından kurtulması halinde kentin, gelecekte, geçmişte oynadığı rolden daha da önemli bir rol üstleneceğini göstermiş olduğumu umuyorum.

Kentle ilgili diğer bütün çalışmalarımda yaptığım gibi burada da mümkün olduğunca birinci elden tanıdığım kentler, bölgeler ve uzun süreden beri üzerinde çalıştığım verilerle kendimi sınırlamaya özen gösterdim. Bu, çalışmamın sadece Batı uygarlığıyla sınırlı kalmasına,

hatta buna rağmen İspanya ve Latin Amerika, Filistin, Doğu Avrupa, Sovyet Rusya gibi önemli toprak parçalarını dışarıda bırakmama neden oldu: Bu eksikliklerden dolayı müteessirim; fakat çalışma yöntemim kişisel deneyimlere ve gözlemlere, kitapların yerini tutamayacağı bir şeye dayandığı için bu eksiklikleri gidermek bir ömür daha harcamayı gerektirirdi.

Tarih Boyunca Kent'in, *The Culture of Cities* adlı kitabımın kısa tarihsel bölümlerinin yerini aldığını belirtmem gerekiyor. O kitabın söz konusu dört bölümünden parçalar, öncekinin iki katı kalınlığındaki bu kitabın on sekiz bölümüne dağılmış durumda. Okur, bambaşka bir yapının altında korunup kalmış daha eski bir binanın kalıntısına rastlarsa (Roma'da Servius duvarının bir kalıntısına rastlamak gibi) lütfen beni yersiz bir tutuculukla suçlamasın. Bu parçalar, daha iyisini yapabilecek kadar yetenekli veya geliştirebilecek kadar donanımlı olmadığım için oldukları gibi kaldılar. Kanımca, bu şekilde korunarak alınmış malzeme kitaba, bütün alanı buldozeriyle dümdüz eden bir müteahhit gibi davranarak önceki yapıyı yok saysaydım sahip olamayacağı bir organik bütünlük ve sağlamlık kazandırıyor. Kitap bu özelliğiyle kentin tarihsel gelişimini de simgesel olarak yansıtmaktadır.

L. M.
Amenia, New York

I
Kutsal sığınak, köy ve müstahkem yer

A. TARİHTE KENT

Kent nedir? Nasıl ortaya çıktı? Hangi süreçleri daha da ileriye taşır, hangi işlevleri yerine getirir, hangi amaçları karşılar? Görünümlerinin hepsine uyan tek bir tanım yoktur ve tek bir betimleme onun embriyonik toplumsal çekirdek halinden olgunluk evresindeki karmaşık biçimlerine, oradan da son dönemlerindeki fiziksel çözülmeye kadar geçirdiği bütün dönüşümleri karşılayamaz. Kentin kökenleri karanlıktadır, geçmişinin büyük bir kısmı yeniden ortaya çıkarılamayacak şekilde gömülü veya silik durumdadır ve gelecekte nasıl bir hal alacağını kestirmek son derece zordur.

Kent ileride yok mu olacak, yoksa dünya tamamen devasa bir kentsel arı kovanına mı -ki bu da başka bir yok olma biçimidir- dönüşecek? İnsanları kentlerde yaşamaya iten ihtiyaç ve arzular, yani bir zamanlar Kudüs, Atina ve Floransa'nın vaat eder göründüğü şeyler daha üst bir düzeyde yeniden hayata döndürebilir mi? *Nekropolis* ile Ütopya arasında gerçek bir seçenek hâlâ var mı? İçsel çelişkilerden uzak, insanın gelişimini olumlu yönde etkileyip daha da ileriye taşıyacak yeni türden bir kent kurma imkânı hâlâ mevcut mu?

Kent yaşamı için yeni bir temel atmak niyetindeysek, öncelikle kentin tarihsel doğasını anlamak ve kendi bünyesinden kaynaklanan başlangıçtaki işlevlerle bunlara eklenebilecek yeni işlevleri birbirinden

ayırmamız gerek. Kentin içinden geçtiği uzun tarihsel evreleri incelemeden geleceğe doğru cesurca bir atılım yapmamız için gereken ivmeyi bilincimizde bulmak mümkün değildir; "gelişmiş" veya "ilerici" olmalarıyla böbürlenenler de dahil, mevcut planlarımızın çoğu, bugün potansiyel olarak idrakimiz dahilinde yer alan kentsel ve bölgesel biçimlerin zavallı mekanik karikatürlerinden başka bir şey değildir.

Kentin doğasına ve dramına ilişkin kısmi kavrayışımıza beş bin yıldan daha uzun bir süre içinde ulaştığımıza bakılırsa, kentin henüz gerçekleşmemiş potansiyellerini tüketebilmek için daha da uzun zaman gerekebilir. Tarihin daha başında kent çoktan olgunluk dönemine erişmişti. Kentin günümüzdeki durumuna ilişkin daha iyi bir kavrayışa sahip olmak için, tarihsel ufkun ötesine bir göz atmamız, daha eski yapıların ve daha ilkel işlevlerin cılız izlerini sürmemiz gerekir. İlk işimiz bu. Bu izlerin peşini, yolumuz dolambaçlı da olsa, bizi zaman zaman geriye de döndürse, beş bin yıllık yazılı tarihin içinden geçip belirmekte olan geleceğe yönelinceye dek asla bırakmayacağız.

Nihayet çağımıza ulaştığımızda, kent toplumunun bir yol ayrımında olduğunu göreceğiz. Burada, daha gelişkin bir tarih bilinciyle ve uzun zaman önce alınmış ve çoğu bizi hâlâ denetim altında tutan kararlar konusunda daha berrak bir kavrayışla, bugün insanın önünde duran ve şu veya bu biçimde onu baştan aşağı dönüştürecek olan acil kararla yüzleşecek duruma geleceğiz: İnsanoğlu kendi insani derinliğini olabildiğince geliştirme yolunu mu seçecek, yoksa, kendi elleriyle harekete geçirdiği, bugün neredeyse otomatikleşmiş durumdaki güçlere teslim olarak, sahneyi insani niteliği yok edilmiş alter egosu "Tarihsonrası İnsan"a mı bırakacak? Bu ikinci seçeneğin tercih edilmesi, gittikçe artan bir duygu, duyarlık, yaratıcı cüret ve sonunda bilinç kaybına yol açacaktır.

Birçok kent, var olan birçok eğitim kurumu ve politik örgüt, tercih-

lerini çoktan Tarih-sonrası İnsan yönünde yapmış bulunuyor. Bu itaatkâr yaratığın kente hiç ihtiyacı olmayacaktır: Denetimin ve otomasyonun çıkarları doğrultusunda hayatın diğer bütün nitelikleri gözden çıkarılacağı için bir zamanlar kent olan şey bir yeraltı denetim merkezi boyutlarına indirgenecektir. İnsanlığın çoğunluğu, bu topyekûn tehdidin üzerini örten küçük "şişirme mutluluk" vaatlerine kanarak böyle bir geleceği kabullenmeye sürüklenmeden önce, insanın kent tarafından biçimlenen ve belirlenen tarihsel gelişimine bir daha göz atmak yararlı olacaktır. Bugün yapılması gereken acil işler konusunda yeterli bir bakış açısı yakalayabilmek için kentin ilk oluşum aşamasına geri dönmenin yararlı olacağı kanısındayım. Sorunu hem organik hem kişisel boyutlarıyla ele alan ve sonuçta insanın bütün görev ve işlevlerini kucaklayacak yeni bir düzen imgesine ihtiyacımız var. Ancak bu imgeyi tasarlayabilirsek kent için yeni bir biçim bulma imkânına sahip oluruz.

B. HAYVANSAL İPUÇLARI VE ÖN BELİRTİLER

Kentin kökenlerine ulaşmak isterken insan kolayca onun sadece fiziksel kalıntılarını aramaya yönelebilir. Ancak, ilk insan tasvir edilirken yapıldığı gibi, dikkatimizi sadece kemik ve çömlek parçalarına, alet ve silahlarla yöneltirsek, geride neredeyse hiçbir maddi iz bırakmamış olan dil ve ritüel gibi buluşlara haksızlık etmiş oluruz. Bugün kent olarak tanıyabileceğimiz türden herhangi bir oluşum henüz ortaya çıkmadan önce kentin bazı işlevleri yerine getirilmiş, bazı amaçları karşılanmış, daha sonra kullanılan bazı yerlere geçici olarak yerleşilmiş olabilir.

Yalnızca bir surun ardına yığılmış daimi yapılar ararsak, kentin doğası konusunda tez ile kanıtları tamamen birbirine karıştırmış oluruz. Kentin kökenlerine yaklaşabilmek için bence, kentsel bir düzene işaret eden bir yerleşim planını hayal meyal seçebileceği en alt katmanı bulmaya çalışan arkeoloğun çalışmasını tamamlayacak benzer bir iş yapmalıyız. Kenti teşhis edeceksek, en iyi bilinen kentsel yapı ve işlevlerden bunların en baştaki unsurlarına doğru, höyüğün açılan ilk katmanından zaman, mekân ve kültür bakımından ne kadar uzakta olursa olsun, daha derine, daha geriye doğru yol almalıyız. Kentten önce mezralar, kutsal yerler ve köyler vardı; köyden önce de obalar, ilkel sığınaklar, mağaralar ve işaret taşları. Bütün bunlardan önce ise, insanoğlunun diğer birçok hayvan türüyle açıkça paylaştığı toplumsal yaşam eğilimi söz konusuydu.

İnsan hayatı iki kutup arasında gidip gelir: hareket ve yerleşme. Bu iki durum arasındaki karşıtlığın geçmişi, hayvanlar âlemini oluşturacak olan ve genellikle serbest hareket edebilen protozoalarla bitkiler âlemine dahil nispeten hareketsiz organizmaların ilk ayrışmasına kadar götürülebilir. İlk grup, istiridye örneğinde görüldüğü üzere, bazen sabit bir konuma aşırı uyum sağlayarak hareket güçlerini yitirirken, kimi bitkiler de toprağın altında yayılan kökleri ve daha da önemlisi gövdelerinden ayrılıp başka yerlere taşınan tohumlarıyla bir derece hareket serbestliği kazanmıştır. Hayatın her düzeyinde canlı, ya güvenlik yerine hareketliliği ya da tam tersi, macera yerine yerleşikliği seçer. Kesin bir şey var ki, yerleşip dinlenme, barınak veya yeterli gıda sunan gözde alanlara geri dönme eğilimi birçok hayvan türünde bulunmaktadır; Carl O. Sauer'in de ifade ettiği gibi, biriktirme ve bir yere yerleşme eğilimi insanın özgün özelliklerden biri olabilir.

Fakat, sabitlik ve süreklilik konusunda daha önemli katkılar, hayvansal geçmişimizden gelmektedir. Balıklar da dahil birçok canlı çiftleşmek ve yavrularını yetiştirmek üzere sürüler halinde bir araya gelir. Bazı kuşlar mevsimden mevsime aynı yuvayı kullanırlar ve sürüler halinde yaşayan türler yavrulama dönemlerinde ada ve bataklık gibi korunaklı yerlere topluca yerleşirler. Farklı soylardan gelenleri içeren daha büyük çiftleşme grupları, dışarıya kapalı üreyen küçük insan gruplarında bulunmayan bir genetik çeşitlilik şansına sahip olurlar. Sözü edilen üreme ve beslenme alanları, açıktır ki, insanların oluşturduğu en ilkel kalıcı yerleşim alanının, yani köy veya mezranın prototipleridir. İlk kentlere has bir özellik olan kendini başkalarına karşı savunmacı bir biçimde yalıtmanın –ve kuşların 'bölgeci' davranışlarını andıran biçimde, bir bölge üzerinde hak iddia etmenin– kökeni hayvansal evrimin en eski dönemlerine kadar uzanır.

İnsan kentinin teknolojik karmaşıklığı bile hayvan davranışlarından izler taşır. Belli bazı hayvan türlerinde, özellikle de kunduzlarda, kolonileşmeyle birlikte çevrenin bilinçli bir biçimde yeniden şekillendirilmesi söz konusudur: Ağaçların devrilmesi, baraj yapımı, yuva inşası gibi. Bu inşaat işleri, dar bir aile topluluğunu, çok sayıda aileden oluşan ve ortak görevlerin yerine getirilmesinde, ortak habitatın iyileştirilmesinde işbirliği yapan daha gevşek bir topluluğa dönüştürür. Kunduz kolonisi, her ne kadar bir kentin çoğu özelliğinden yoksunsa da, hidrolik mühendislik konusunda oldukça başarılı olan ilk köylere bir hayli yakındır.

Bütün bunlara rağmen, diğer hayvanlar ortak bir yerleşim yeri oluşturmada insana en yaklaştıklarında bile hâlâ en ilkel kentsel topluluğun

çok uzağında kalırlar. Aslında hem "uygar yaşam"a hem de kente en çok yaklaşan örneğe, çok farklı bir evrim çizgisi üzerinde yer alan bir canlı grubunda, toplumsal böceklerde rastlıyoruz. Arı kovanı, akkarınca yuvası ve karınca tepesi gibi ustalıkla inşa edilmiş, çoğu zaman etkileyici büyüklükteki yapıların toplumsal işlevleri kentin işlevleriyle çok yakın benzerlikler gösterdiği için, bunlardan daha fazla söz etmeyi kent konusuna girinceye kadar erteleyeceğim. İşbölümü, kastlara ayrışma, savaş, kraliyet kurumu, başka türlerin ehlileştirilmesi ve kölelerin çalıştırılması bile, bütün bunlar daha antik kent içinde bir araya gelmeden milyonlarca yıl önce bazı "karınca imparatorlukları"nda mevcuttu. Fakat bir şeye dikkatinizi çekmek isterim: Burada biyolojik bir süreklilik söz konusu oeğildir. Bütün bunlar, daha çok evrimsel paralelliğe ve yakınsamaya bir örnektir. 17 F2

C. MEZARLIKLAR VE KUTSAL YERLER

Kalıcı insan yerleşimlerinin gelişiminde diğer toplumsal hayvan türlerindekine benzer gereksinimlerinin dışa vurulduğunu görürüz; fakat kente yaklaşan en ilkel oluşumlarda bile bunlardan daha fazlasına rastlanır. En eski kamp ateşi veya paleolitik çağ aletlerinden başlayarak ilk insanın izini sürmeye koyulduğunuzda, hiçbir hayvanda bulunmayan ilgi ve kaygılara işaret eden kanıtlara, özellikle de, bilinçli gömme işlemleriyle kendini gösteren ve ölüye yönelen törensel bir ilginin varlığına rastlarsınız; araştırmalarınızı daha da yoğunlaştırdığınızda ilk insanın bu işlemi bir çeşit dindarca endişe ve korkuyla gerçekleştirdiğine dair kanıtlar bulursunuz.

İlk insanın ölüye olan saygısı –ki bu, başlı başına onun gündüz kurduğu hayaller ve gece gördüğü rüyalardaki güçlü imgelerle nasıl büyülendiğinin bir ifadesidir– belirli bir toplanma mekânı ve sonuçta daimi bir yerleşim yeri aramasında pratik ihtiyaçlarından daha önemli bir rol oynamıştır belki de. Paleolitik çağ insanının huzursuz göçebeliğinin ortasında ilk kalıcı yerleşim alanına sahip olanlar ölülerdi: Bir mağaraya, taşlarla işaretlenmiş bir toprak yığınının altına, bir toplu mezar tümseğine gömülürdü ölüler. Buraları, yaşayanların büyük olasılıkla ecdatlarının ruhlarıyla konuşmak veya onları teskin etmek üzere ara sıra ziyaret ettikleri yerlerdi. Her ne kadar toplayıcılık ve avcılık insanları belli bir alanı sürekli bir yerleşim yeri olarak kullanmaya teşvik etmiyorduysa da, en azından ölüler bu ayrıcalığa sahipti. Çok önceleri, Yahudiler kendilerini atalarının yattıkları mezarların bulunduğu yerle-

rin vârisi saymaktaydılar; bu güçlü iddia bir bakıma ezeli bir iddiadır. Canlıların kentinden önce ölülerin kenti vardı. Bir anlamda, ölülerin kenti her canlılar kentinin öncülü, neredeyse onun özüdür. Kent hayatı, ilk insanın ölülerinin gömülü olduğu alanlarla, tarih boyunca sayısız uygarlığın son nefesini verdiği yer olan nihai mezarlık *–Nekropolis–* arasındaki tarihsel alanı baştan sona kat eder.

Bütün bunlarda ironik bir yan da vardır. Bir Yunan veya Roma kentine girerken bir gezginin ilk karşılaştığı, kente doğru giden yollar boyunca uzanan mezarlar ve mezar taşlarıydı. Mısır'a gelince, organik hayatın bütün canlılığının dışavurumlarıyla dolup taşan o büyük uygarlıktan geriye çoğunlukla tapınaklar ve mezarlar kalmıştır. Kalabalık

modern kentlerde bile, daha iyi bir yerleşim yerine doğru yapılan ilk toplu göç hareketi, ölülerin şehir dışındaki cennet gibi mezarlıklara taşınması olmuştur.

Fakat, paleolitik çağ insanının kullanmakla kalmayıp düzenli aralıklarla geri döndüğü bir yer daha vardır: Mağara. Dünyanın her yerinde, mağaraların yerli halk tarafından barınma veya ziyaret amaçlı kullanıldığına dair sayısız kanıt mevcuttur. Örneğin Fransa'da, Dordogne'daki kireçtaşı mağaralarında, kayaların aşınmasıyla dere yatağının çökmesi üzerine eski barınakların ve dipte kalmış platformların gün yüzüne çıkması sonucu ilk insanların yerleşim yerleri katmanlar halinde rahatça izlenebilmektedir. Bu mağaraların sanat ve ritüel amaçlı kullanımı barınak olarak kulanımından daha önemli olmuştur. Lascaux ve Altamira'daki mağaralar barınak olarak hiç kullanılmamışlarsa da, bunların Nippur ve Abydos'takiler gibi bir tür tören merkezi oldukları tahmin edilmektedir. MÖ IV. yüzyıl gibi daha geç bir tarihte yapıldığı anlaşılan bir kabartmada, Hermes'le Pan'ın resmedildiği, Nympha'lara adanmış bir mağaranın tasvirine rastlanır. Kabartma Penteliko Dağı'ndaki Nympha'lar Mağarası'nda bulunmuştur.

Bu tür özel ritüel merkezlerinin, genellikle zahmetli ve tehlikeli bir şekilde sürünmenizi gerektiren dar geçitler aracılığıyla ulaşılan iç kısımlarında, karşınıza şaşılacak kadar ustaca ve canlı çizilmiş, çoğunlukla kusursuz derecede gerçekçi hayvan resimleri ve yer yer de son derece biçimli ve stilize erkek ve kadın çizimleriyle donatılmış muazzam, doğal bölmeler çıkar. Bazı yerlerde bu sanatsal yapıtlar, on beş bin yıl sonrasının tapınak ve saraylarına gelinceye dek emsaline rastlanılmayacak bir estetik ustalık sergiler. Estetik tasarım, kimilerince öne sürüldüğü gibi sadece büyücülüğün rastlantısal bir yan ürünü olsa bile, insanları bu ilk utkulu dışavurumunun sergilendiği yere sürükleyen kendine özgü bir büyüye de sahip değil midir?

En ilkel biçimleriyle bile bu uygulamalar kendi dönemlerini aşarak geç dönem kentlerine kadar varlıklarını korudular. Ariège'deki Trois Frères Mağarası'nda bulunan paleolitik çağa ait bir resimde, geyik postu giymiş, başında geyik boynuzları olan bir adam, muhtemelen bir büyücü tasvir edilir; İngiltere'de bir mağarada bulunan yine aynı döneme ait bir kemik oymasında ise başında at kafasıyla bir erkek figürü resmedilir. Christina Hole'a göre, MS VII. yüzyıl gibi yakın bir tarihte bile İngiltere'de ocak ayının ilk gününü, üzerlerine hayvan postu ve başı geçiren ve sokaklarda hayvan gibi atlayıp zıplayan kişiler karşılardı: Bu âdet gerçekten de, "şeytanca" olduğu gerekçesiyle Canterbury Başpiskoposu tarafından yasaklandı. Bu gelenekte, kuşaklar arası belli belirsiz bir süreklilikten kuşkulanmak için bir neden varsa, mağara ayinlerinde, insanı sonunda kentlere yöneltecek olan toplumsal ve dinsel dürtülerin saklı olduğunu görmek için çok daha fazla neden vardır. Kentlerde, insanın yaşadığı ilk huşu, saygı, gurur ve mutluluk duyguları sanat aracılığıyla daha da büyüyecek, sanatsal faaliyetlere katılanların sayısıyla orantılı olarak gitgide çoğalacaktır.

Tam da burada, paleolitik çağa ait bu sığınaklarda, tıpkı ilk tümsek mezarlıklarda ve mezarlarda olduğu gibi, büyük olasılıkla ilk sürekli köy yerleşiminin ortaya çıkış emarelerinden çok zaman önce, uygar insan yaşamına ait ilk izlere rastlarız. Bu mağaralar, insanların sadece üreme dönemlerinde bir araya geldiği veya aç, susuz kaldıklarında geri döndükleri, su ya da yiyecek bulacakları kesin olan yerler değildi. Sadece kehribar, tuz, yeşim taşı hatta belki de yontulmuş alet değiş tokuşu yapmaya uygun tabu mekânlar da değildi. Buralarda, bu tören merkezlerinde daha bereketli bir hayat için bir araya gelinirdi: Yalnızca yiyeceğin bollaşması için değil, aynı zamanda simgeselleşmiş hayal ve sanattan dolu dolu yararlanılarak sosyal hazzın artması için, estetik açıdan büyüleyici olmasının yanı sıra daha anlamlı, daha iyi bir hayata dair ortak bir vizyonla, Aristoteles'in bir gün *Politika*'da tarif edeceği türden, henüz yeni yeni yeşermekte olan iyi bir hayat için gelinirdi buralara: Ütopya'nın ilk tezahürü. Tam da daha fazla hayvan etini garantiye almak için gösterilen bu çaba sırasında –resim ve ayinlerin taşıdığı büyüsel amaç gerçekten bu idiyse tabii– bizzat sanatın icrasının ilkel insanın hayatına avın getirdiği dünyevi ödül kadar temel bir şeyler katmadığını kim söyleyebilir? Bütün bunlar tarihsel kentin doğasıyla ilintilidir.

Paleolitik çağ mağaraları, benzer şekilde kutsal nitelik ve güçlerle donatılmış olan ve çok uzak yerlerde yaşayan insanları bile kendisine çeken birçok başka kutsal yeri de akla getiriyor: Devasa taşları, kutsal koruları, anıtsal ağaçları, Arimatealı Yusuf'un Kutsal Kâse'yi düşürdü-

ğü farz edilen Glastonbury'deki Chalice Kuyusu gibi kutsal kuyuları. Bu sabit yapılar ve kutsal toplanma yerleri, aynı büyü âdetlerini ya da dinsel inançları paylaşanları, dönem dönem ya da sürekli olarak bir araya getiriyordu. Mekke, Roma, Kudüs, Benares, Peiping, Kyoto, Lourdes hâlâ bu ilk amaçları hatırlatır ve onlara hizmet etmeyi sürdürür.

Doğal niteliklere sıkı sıkıya bağlı olan bu temel özellikler bir kentin kurulması ya da ayakta tutulması için başlı başına yeterli değildiyse de, ilk başlarda tarihsel kente egemen olan merkezi çekirdeğin büyük bir kısmını oluşturmaktaydı. Mağaraların, ilk insanın mimari mekân kavramını ilk kez oluşturduğu, kapalı bir mekânın tinsel algıyı ve duygusal

coşkuyu artırıcı gücünü ilk fark ettiği yerler olduğunu da söyleyebiliriz belki. Bir dağın içindeki, duvarları resimlerle süslü mağara, kendisi de tümüyle insan elinden çıkma bir dağ olan ve bilinçli olarak dağa benzetilerek inşa edilmiş olan Mısır piramidinin öncülüdür. Bu tema üzerine yapılan çeşitlemeler sayısızdır; piramit, ziggurat, Mitra mağaraları ve Hıristiyan kriptalarının aralarındaki farklılıklara rağmen, hepsinin prototipleri dağdaki mağaralarda mevcuttur. Hem biçimleri hem de amaçlarıyla kentin nihai gelişimini etkilemişlerdir.

Elbette, kentin kökenlerini bulmak için bu kadar gerilere gidilirken, toplayıcılıkla veya avcılıkla geçinen topluluklarda bile aile gruplarıyla kabilelerin belli mevsimlerde topluca ortak bir habitata, bir dizi kamp bölgesine gitmelerine neden olan pratik ihtiyaçlar görmezden gelinmemelidir. Bunlar da kentin ortaya çıkışında rol oynamıştır. Tarımla geçinen köyler ve kasabalar neolitik çağ kültürünün özelliklerinden biri haline gelmeden çok önce insanlar için en ideal yerleşim yerlerinin nereler olacağı büyük ihtimalle belli olmuştu: Yıl boyunca suyu hiç bitmeyen pınarlar, ulaşımı kolay, ama yakınındaki ırmak veya bataklık sayesinde korunaklı, muhkem tepecikler, civarda bulunan, balık ve kabuklu deniz hayvanlarıyla dolu nehir ağızları – birçok bölgede bütün bunların geçiş dönemi sayılan mezolitik çağ ekonomisine katkıda bulunduğunu, süreklilik taşıdıkları civardaki açılmış deniz kabuğu dağlarından anlaşılan yerleşim yerleri sayesinde anlıyoruz.

Fakat yerleşim olgusu, bu mezraların kurulmasından daha eskilere de dayanıyor olabilir: Rusya'nın güneyinde bulunan ve görünüşte bir mezraya ait olan paleolitik çağdan kalma yapı kalıntıları, sürekli bir yerleşim birimi olarak köyün ortaya çıkış tarihini olduğundan daha geç tahmin etme hatasına düşmememiz için bizi uyarır. Araştırmamızı biraz daha derinleştirdiğimizde, avcı kampının sürekli bir konaklama yerine dönüştüğünü görürüz: Eteğindeki neolitik köylerden çepeçevre

duvarla ayrılmış, hâkim bir konumdaki paleolitik yerleşim.

Ama geçici yerleşimin üç özgün yönünden ikisinin kutsallıkla ilgili olduğunu, sadece hayatı idame ile ilgili olmadığını unutmamak gerekir: Daha değerli ve anlamlı bir hayatla ilişkilidir bu kutsallık, geçmiş ve gelecek üzerine kafa yoran, cinsel üremenin ilksel gizemini ve ölümle ölüm ötesinin nihai gizemini kavrayan bir bilinçtir. Kent biçimlenirken buna çok daha fazlası eklenecektir. Fakat bu ana kaygılar kentin varlığına ilişkin temel neden olma özelliğini korur ve kentin ortaya çıkışını mümkün kılan ekonomik nüveden ayrı tutulamayacak bir unsur haline gelir. Bir mezarın veya resmedilmiş bir simgenin, büyük bir taşın veya kutsal bir korunun civarında toplanmada, tapınaktan gözlemevine, tiyatrodan üniversiteye kadar çeşitlilik gösteren, birbirini izleyen kentsel kurumların başlangıcını bulmak mümkündür.

Dolayısıyla, kent henüz sabit bir yerleşim alanı olmadan önce bile, insanların belli dönemler bir araya geldikleri bir toplanma yeri olarak başlar hayatına: Mıknatıs, kaptan önce gelir; kent sakini olmayanları karşılıklı ilişkiye geçmeleri için kendine çekmesi ve manevi bir uyarıcı rol üstlenmede ticaretten aşağı kalmaması, kentin temel kriteri olma özelliğini korur; bu özellik daha durağan ve içedönük bir yapıya sahip, dışarıdan gelenlere düşman olan köyün aksine, kentin özünde var olan dinamizmin kanıtıdır.

O zaman kentin ilk tohumu, insanların hac amacıyla gittikleri bir törensel toplanma yeri olarak atılmıştır diyebiliriz. Sahip olabileceği doğal avantajların yanında belli "ruhani" veya doğaüstü güçleri, hayatın alelade süreçlerine kıyasla daha büyük bir kozmik anlam taşıyan, daha sürekli ve daha kudretli güçleri tek bir noktada topladığı için aile veya kabile gruplarının dönemsel olarak kendisine doğru çekildikleri bir yerdir ilk başta. İnsanların törensel faaliyetleri ara sıra ve geçici olarak gerçekleşiyor olsa da, bu faaliyetleri destekleyen yapı, ister paleolitik çağa ait bir yeraltı adası, isterse o azametli piramitiyle Mayalara ait bir tören merkezi olsun, daha kalıcı bir kozmik imgeye sahip olacaktır.

İnsan zihni bir kez o acil hayvansal ihtiyaçlarından uzaklaştıktan sonra, varoluş tuvalinin üzerinde özgürce oynamaya ve hem mağara, ağaç ve pınar gibi doğal yapılara, hem de bunların imgelerinden hareketle inceden inceye işlenen insan yapısı nesnelere damgasını vurmaya başlar. Kentin bazı işlev ve amaçları, kentin o karmaşık birliği ortaya çıkmadan ve bu işlev ve amaçları besleyip desteklemek için bütün çevreyi yeniden düzenlemeden çok önce böyle basit yapılar halinde kendini göstermişti. Fakat bu, hikâyenin sadece bir kısmı: Öyleyse daha ötesine bakalım.

D. EVCİLLEŞTİRME VE KÖY

Daha sonraki kent hayatının tohumlarından bazıları paleolitik çağ kültüründe mevcutsa da, onları yeşertecek toprak henüz ortada yoktu. Avcılık ve toplayıcılığın besleyebildiği insan sayısı kilometre karede beşi bulmuyordu; hayatını idame ettirebilmek için paleolitik çağ insanının geniş bir sahaya ve büyük bir hareket serbestliğine ihtiyacı vardı. İlk insanın hayatında kurnazlık ve yetenek kadar rastlantı ve şans da rol oynuyordu; kâh tıka basa doyuyor, kâh açlıktan kıvranıyordu ve eti tütsülemeyi ve tuzlamayı öğrenene kadar günü birlik yaşaması, küçük, göçebe gruplar halinde dolaşması, fazla eşyaya sahip olmaması ve sabit bir yerde ikamet etmemesi gerekiyordu.

Bol ve güvenilir gıda tedarikinin ilk koşulu yaklaşık on beş bin yıl önce, mezolitik çağda ortaya çıkmıştır. Sürekli yerleşime ilişkin kesin kanıtları arkeologlar bu çağda bulmuştur. Hindistan'dan Baltık bölgesine kadar yayılan bir alanda, deniz kabuklularının ve balıkların, muhtemelen deniz yosunlarının ve ekilen yumru köklerin ve kuşkusuz bunlara eklenen o kadar belirli olmayan bazı başka besin kaynaklarının kullanımına dayanan bir kültür söz konusudur. Mezolitik çağa ait bu mezralarla birlikte ilk kez olarak arazinin tarım amaçlı temizlenmesine tanık olunur; benzer şekilde hayvanların ehlileştirilmesi, evcil hayvanların, domuzun, tavuğun, ördeğin, kazın ve hepsinden önemlisi, insanın en eski hayvan dostu köpeğin ortaya çıkması yine bu döneme rastlar. Meyve ağaçlarının kesip daldırma yöntemiyle çoğaltılması –hurma ağacında, zeytin ağacında, incir ağacında, elma ağacında ve asmada olduğu gibi– muhtemelen mezolitik çağ kültüründen kalma bir yöntemdir. Meyve ağaçlarının büyümesi için gereken süre bile tek başına o bölgelerde sürekli bir yerleşimin varlığına ve bu ağaçlara sürekli bir bakım gösterildiğine işaret eder.

Son buzul çağı gerilerde kaldıktan sonra, yiyecek kaynağındaki bu bollaşma gerek zihin gerekse cinsel organlar üzerinde canlandırıcı bir etki yapmış olabilir. Yiyeceklerin kolayca toplanabilirliği, artan emniyet, geriye boş zaman bırakıyordu; bu arada cinsel iştahı azalttığı çoktandır bilinen zorunlu perhizden kurtulmuş olmanın getirdiği rahatlık her açıdan cinselliğe, avcı ve toplayıcı insanların kaygı dolu, genellikle yarı aç hayatlarında belki eksik olan erken dönem bir olgunlaşma, bir süreklilik ve açıkçası, bir cinsel iktidar katmış olabilir. Polinezyalıların Batılılar tarafından keşfedildikleri sırada var olan gıda rejimleri ve erotik gelenekleri mezolitik çağdaki tablo hakkında fikir verir.

Bu yerleşme, evcilleştirme, düzenli beslenme süreci günümüzden

muhtemelen on veya on iki bin yıl önce ikinci bir aşamaya girdi. Bu ikinci aşamada, sistemli bir şekilde belli otlardan tohum alınıp bu tohumların ekilmesine, kabak ve baklagiller gibi diğer tohumlu bitkilerin ıslah edilmesine ve sığır, koyun gibi sürü hayvanlarının ve son olarak da eşek ve atın kullanılmasına başlandı. Bu hayvanlar sayesinde yiyecek, çekme gücü ve kolektif hareket kabiliyeti arttı. Bu büyük tarım devriminin herhangi bir evresinin sürekli göçen topluluklardan çıkması hiçbir biçimde mümkün değildi; bunun için en azından bitkilerin büyüme döngüsünün baştan sona izlenmesine, ilkel hazların doğal süreçler hakkında belli bir kavrayış edinmesine ve bu doğal süreçleri sistematik olarak taklit etmesine yetecek bir süre boyunca bir bölgede kalınması gerekirdi. Belki de bütün bu gelişim sürecinin merkezindeki olay insanın kendini evcilleştirmesiydi. Bu da cinselliğe ve üremeye yönelik artan ilginin bir kanıtıdır.

Burada A.M. Hocart'ın bir önermesine değinmeden geçmek mümkün değildir. Hocart'a göre, tıpkı bedenin boyanmasının ve bütünüyle sembolik tören kostümlerinin soğuktan korunma amaçlı giysilerden çok önce ortaya çıkması gibi, evcilleştirmenin ve gübre kullanımının kökenleri de bereket ve adak ayinlerine dayanıyor olabilir. Her halü kârda bütün evcilleştirme süreçleri cinselliğe ve üremeye yönelik ilgideki artışın bir sonucuydu ve bu süreçleri kadının her alandaki rolünün artması izliyordu. Yırtıcılık, ortakyaşama teslim oluyordu. Neyse ki, kadının cinselliği hiçbir zaman akkarıncalardaki bütün sürünün yumurtlama işlevini üstüne alan kraliçe karıncada olduğu gibi ayrımlaşmış, abartılı, ezici bir biçim kazanmamıştır.

Tarım devrimi denen olaydan önce büyük ihtimalle bir cinsel devrim yaşanmıştır: Üstünlüğü çevik, atak, her an öldürmeye hazır, uğraşı gereği acımasız bir doğaya sahip avcı erkekten alıp, daha pasif, çocuklarına bağlı, onlar nedeniyle fazla hızlı hareket edemeyen, her türlü canlının yavrusunu koruyup besleyen, hatta kimi zaman anaları ölmüş yavru hayvanları bile emziren, tohumların büyüyüp çoğalmasıyla yiyecek kaynağını daha da büyütme olasılığı henüz kendini göstermemişken –belki ilk kez bir bereket ayininde– tohum eken ve fidelerle ilgilenen kadına teslim eden bir değişim.

Neolitik çağ insanının organik hayata ve gelişime nasıl yoğun bir dikkat gösterdiğini vurgulamalıyım. Bu insanın yaptığı, doğanın kendisine sunduklarını toplayıp denemekten ibaret değildir. O, doğanın nimetlerini seçerek ayıklamış ve çoğaltmış, üstelik bunu öyle güzel bir biçimde yapmıştır ki, tarih boyunca hiçbir topluluk neolitik çağ insanının evcilleştirdiği veya yetiştirdiklerine kayda değer bir önem taşı-

yan bir bitki ya da hayvan ekleyememiştir. Evcilleştirme bütün yönleriyle iki büyük değişime işaret eder: Kalıcı ve sürekli yerleşim ve bir zamanlar kaprislerine maruz kalınan doğal süreçlerin öngörülüp denetlenmesi. Bu değişimlere ehlileştirme, besleme ve üretip çoğaltma âdetleri eşlik eder. Burada kadının ihtiyaçları, endişeleri, büyüme süreçlerine olan yakınlığı, şefkat ve sevgi kapasitesi büyük bir rol oynamış olmalı. Giderek daha çok sayıda bitki ve hayvanın evcilleştirilmesiyle yiyecek büyük ölçüde bollaştı, bunun sonucunda yeni ekonomik düzende kadının merkezi rolü iyice arttı.

"Yuva ve anne" neolitik çağ tarımının her evresine kesinlikle damgasını vurmuştur. Bu evrede ortaya çıkan ev temelleri ve mezar bulgularından anlaşıldığı üzere, bu ikilinin yeni köy merkezleri üzerindeki etkisi de büyüktü. Toprağı belleyip çapalayan kadındı; bahçe ürünlerine bakan, ayıklama ve çapraz dölleme yöntemleriyle yabani türleri ıslah ederek verimli ve besin değeri yüksek ürünlere dönüştürme başarısını gösteren, ilk kap kacakları yapan, ilk sepetleri ören ve çeperi oluklu ilk toprak kapları kilden biçimlendiren kadındı. Biçim açısından köy de onun eseridir: Ne olursa olsun köy her şeyden önce küçük çocukların bakımı ve beslenmesi için kurulmuş kolektif bir yuvaydı. Burada kadın, çocuğun bakıldığı ve sorumluluk üstlenmeden oyun oynadığı insanın gelişmesinde büyük rol oynayan süreyi daha da uzatmıştır. Sabit köy hayatı, birbirlerine gevşek bağlarla bağlı seyyar küçük gruplara göre daha avantajlıydı, zira doğurganlık, beslenme ve korunma açısından azami kolaylık sağlıyordu. Çocukların bakımının topluluk tarafından paylaşılması sayesinde daha çok sayıda insan refah içinde yetişebildi. Bu uzun süreli tarımsal ve evcil gelişim olmadan kent hayatını olanaklı kılan yiyecek ve insan gücü fazlası asla sağlanamazdı. Neolitik çağ kültürünün hayatın her alanına getirdiği o basiret ve bilinçli ahlâki disiplin olmadan, kentin getirdiği daha karmaşık toplumsal işbirliğinin ortaya çıkabileceği de şüphelidir.

Kadının varlığı köyün her bölümünde kendini hissettirmekteydi; simgesel anlamlarını psikanalizin yeni yeni gün ışığına çıkarmaya başladığı o korunaklı çevre duvarlarına bakarak, köydeki fiziksel yapıların da kadının varlığından etkilendiği rahatça söylenebilir. Güvenlik, karşısındakini anlama yeteneği, sarmak, beslemek – bütün bunlar kadına ait işlevlerdir ve bu işlevler köyün dört bir yanında, evde ve ocakta, ahırda ve ambarda, sarnıçta, erzak çukurunda, tahıl ambarında yapısal bir ifade kazanır; oradan da kente intikal edip, surlarda ve hendekte, ayrıca atriumdan revaklara kadar bütün iç mekânlarda kendini gösterir. Ev, köy ve nihayet kentin kendisi genel anlamda kadının fer-

manıdır. Bu çok uçuk bir psikanalitik varsayımmış gibi geliyorsa eğer, eski Mısırlılar bu özdeşleşmeyi teyit edebilirler. Mısır hiyeroglifinde "ev" veya "kasaba", bireysel ve kolektif çocuk bakımı işlevleri arasındaki benzerliğini onaylarcasına "anne" simgesi yerine kullanılabilirler. Buna koşut olarak, daha ilkel yapılar –evler, odalar, mezarlar– genellikle yuvarlak hatlıdır, tıpkı Yunan mitolojisinde tasvir edilen, Aphrodite'nin memesi model alınarak yapıldığı söylenen ilk kâse gibi.

Bahçe parselleri ve tarlaların ortasındaki köy, yeni tür bir yerleşim biçimi oluşturmuştur. Ailelerin ve komşuların, kuşların ve hayvanların, evlerin, erzak çukurları ve ahırların oluşturduğu daimi bir birliktir bu. Bütün bu unsurlar ata toprağına kök salmıştır ve her kuşak bir sonraki kuşağın terkibini oluşturur. Günlük yaşamın merkezinde yiyecek ile seks bulunur, yani, hayatı idame ve üreme. Tarihsel dönemin başlarında fallus ile vulva köy ritüeli içinde geniş bir yer tutar. Fallus ile vulva daha sonra anıtsal boyutlarda kentlere de girerler; sadece dikilitaş, sütun, kule ve kubbe gibi yapılar kılığında değil, kırık olmasına rağmen hâlâ dimdik ayakta duran, Delos'taki devasa penis heykeli gibi çıplak olarak da.

Birçok kentsel yapı ve simge ilkel biçimlerde tarım köylerinde de mevcuttu: Surların bile köyü çevreleyen hendek ve barikatlar biçiminde var olduğu söylenebilir; bunlar, çok daha sonraları yapılan gözlemlerden sonuç çıkarmak mümkünse vahşi hayvanların saldırısından korunmak için yapılmıştı. Böyle bir çevre duvarının içinde çocuklar başkaca bir önlem alınmadan, güven içinde oynayabiliyor, geceleri ise sürüler kurtların veya kaplanların saldırısından uzak, rahatça uyuyabiliyordu. Yine de, V. Gordon Childe'a göre, birçok erken dönem mezrasının etrafı açıktı; dolayısıyla, bu tür korunma amaçlı yapılar daha sonraki bir dönemde meydana gelmiş baskı veya tehlikelere işaret ediyor olabilir, zira duvar, saldırganı uzak tutmak için elinde silahla bekleyen bir nöbetçinin yerini tutar.

Erotik coşkunluğun yaşandığı bu hayata yeni bir düzen, yeni bir intizam, yeni bir emniyet girdi; zira yiyecek önceki dönemlere göre çok daha boldu. Bu neolitik çağ kültüründe, sıradışı olumlu koşullar dışında, daha önceki hiçbir kültürde olmadığı kadar çok çocuk dünyaya geldi ve yaşama şansı buldu. Bir zamanlar neolitik çağ kültürünün ana kriteri olarak görülen bilenmiş ve cilalanmış aletler, çakmaktaşlarını yontmaya veya avlanmaya oranla daha fazla sabır ve sistemli çalışma gerektiriyordu. Bütün bu yeni alışkanlıklar ve işlevler, sonunda ortaya çıktığında kente de katkıda bulunmuştur. Köye ait bu unsurlar olmasaydı, daha geniş bir nüfusa sahip olan kent topluluğu fiziksel varlığı-

nı ve toplumsallığını sürdürecek bir temel zeminden yoksun kalırdı.

Bu doğrultuda bilinçli bir yönelim olmasa bile, insanların, hayvanların, bitkilerin bu yeni ortakyaşamcı birliği, daha sonra kentin gelişimi için de uygundu. Başlangıçta köpek, bir av hayvanı olmaktan çok, bir bekçi ve atık yiyiciydi. Köpek ve domuz olmasaydı, bu tıkış tıkış topluluklar kanalizasyon sistemi gerektiren eylemleri dolayısıyla yok olurlardı herhalde; gerçekten de domuz, New York ve Manchester gibi sözde gelişmiş kentlerde XIX. yüzyıla kadar kanalizasyon sistemine yardımcı unsur olarak kullanılmaktaydı. Sonra, ekinler çoğaldıkça kediler –ve Mısır'da evcil yılanlar– hastalık taşıyan ve ekinleri talan eden kemirgenlerin önünü kesmekte kullanılmıştır. Fakat, hak yememek adına işin olumsuz yanını da hemen belirtmek gerekir: Fare, sıçan ve hamamböceği de bu yeni yerleşim birimlerinden yararlanmış ve buralarla kopmaz bağlar kurmuştur.

İnsanın hayvanlarla kurduğu bu yeni ortaklık, etlerinden yararlanmasından öncesine rastlar. Tıpkı giysi ve beden süslemenin giyinmek amacıyla kullanılmasından önce dekoratif bir işlev üstlenmesi gibi. Fakat insanla hayvanın yakın ilişkisi tarım üzerinde istikrar kazandırıcı bir etki yaratmış olmalı; çünkü bu durum köy havalisinde ister istemez bir gübre yığını oluşturur. Günümüzde İngilizcede *fertilization** terimi iki anlamda kullanılır ve bu iki anlam arasındaki bağlantı çok eskilere dayanıyor olabilir, zira bu ilk tarımcılar her şeyden önce gözlemciydiler. Hurma ağacında olduğu gibi, çapraz döllenmenin o zor anlaşılır sürecini kavrayabilmişlerse, gübrelemenin de bitkinin gelişimini artırdığını haydi haydi anlamışlardır. İlkel insan, küçük çocuklar gibi, bedenin bütün atıklarına ilgiyle, hatta huşuyla yaklaşır. Onu sadece denetim dışı oluşan aybaşı kanamaları korkutur ve buna karşı önlem almaya çalışır. Canlının kendisinden kaynaklanan bu ürünleri, hem insanda hem hayvanda bulunan bir çeşit dolaysız yaratıcılığın kanıtları olarak takdir eder. Canlı sayısının çokluğu sayesinde köyde tezek kıtlığı çekilmiyordu; çamurla karıştırılan tezek, Mezopotamya kulübelerinin saz-hasır duvarlarını sıvamada bile kullanılmıştır.

Dolayısıyla, daha sonraları, daha ilkel tarım yöntemleriyle, ormanların yakılarak tarıma açılmasıyla köyün istikrarını kaybettiği ve tören merkezlerinin çoğu zaman sabit bir nüfusa sahip olmadığı tropik Yeni Dünya dışında, köylerdeki yerleşim hareketi tarımın kendi kendini idame ettirebilir hale gelmesine bizzat yardımcı olmuştur. Ancak Çin gibi, hayvan gübresinin olduğu kadar insan gübresinin de tümüyle kullanıldığı yerlerde, büyümekte olan kentlerde bile, yok edilen değerli ta-

* *Fertilization*: (İng.) Dölleme, gübreleme. (ç.n.)

rım alanlarının kaybı çevre sahaların zenginleştirilmesiyle dengelenmiştir. Bu uygulamanın nerede ve ne zaman başladığını bilseydik, ilk kentlerin doğal tarihine ilişkin daha derin bir bilgiye sahip olurduk. Tuvaletler, kanalizasyon boruları ve ırmakların kirliliği bu sürecin noktalandığı tarihe işaret eder: Bugüne dek hayli yüzeysel bir teknolojik gelişme olarak kalan kanalizasyon sistemi ekolojik açıdan bir geri adımdır.

Köy hayatı, doğum ve mekân, kan ve toprak arasındaki ilksel çağrışımlar ile sarmalanmıştır. Köyün her üyesi, zaman zaman, sihirli güçleri aracılığıyla kendi grup çıkarları doğrultusunda yönlendirme isteğine kapılsa da, saygı duyduğu ve karşısında boyun eğdiği doğal güçlerle birlik içinde yaşayan, doğumdan ölüme, hayatın her evresinde o evreye uygun düşen işlevleri doğal güçlerle uyum içinde yerine getiren bütünlüklü bir insandır. Kent ortaya çıkmadan önce köy, komşuluğu yaratmıştır; yani her an el altında, bir seslensen duyulacak mesafede bulunan, insanın hayatındaki kriz anlarını paylaşan, ölüm döşeğindeki yakınlarına bakan, ölenin ardından duygudaşlık ile ağlayan, evlilik veya doğumlarda insanın yanında sevinen kişiyi. Hesiodos'un belirttiği gibi, insanın kendi akrabaları "işi ağırdan alırken" komşusu onun yardımına hemen koşar.

Köyün düzeni ve istikrarının yanı sıra doğa güçleriyle kurduğu uyumlu birlik ve bireyi güvenli bir ana kucağı gibi sarmalayan kapalı yapısı da kente taşınmıştır. Kentin aşırı büyümesi sonucunda bu unsurlar büyük ölçüde çözülmüşse de, mahalle ve semtlerde varlığını sürdürür. Bu komünal özdeşleşmenin ve anaç himayenin olmadığı yerde çocuklar manevi değerlerini yitirirler; dahası, neolitik çağ insanının ilk zorunluluğunun –hayatın kucaklanması ve beslenmesi zorunluluğunun– ortadan kalkmasıyla birlikte tam bir insan haline gelme güçleri yok olabilir. Ahlâk dediğimiz şey törelerde, köyün hayatı kollayan geleneklerinde başlamıştır. Bu ilksel bağlar çözüldüğünde, dirsek dirseğe yaşayan bu gözle görünür topluluk, insanların birbiriyle yakından ilgilenip birbirini gözettiği tanımlanabilir bir grup olmaktan çıktığında, "biz" kavramı, başıboş uçuşan bir "ben"ler sürüsüne dönüşür ve ikincil bağlar ve bağlılıklar kent topluluğunun çözülüşüne engel olamayacak kadar zayıflar. İnsanlığın ilerlemesini mümkün kılan o hayat enerjisi ve sevgi dolu himaye için kentin köye neler borçlu olduğunu ancak, köye özgü yaşam biçiminin bütün dünyada silinmeye yüz tuttuğu günümüzde anlayabiliyoruz.

E. SERAMİK SANATI, HİDROLİK BİLGİSİ VE JEOTEKNİK

Köyle birlikte yeni bir teknoloji ortaya çıktı: Avcıyla madencinin erkeksi silahları ve aletlerinin –mızrak, yay, çekiç, balta, bıçak– yanına, dişi kökenli tipik neolitik çağ araçları eklendi. Cilalanmış aletlerin taşları yontarak yapılan aletlere oranla daha pürüzsüz olan yüzeyi bile dişi bir özellik olarak addedilebilir. Neolitik çağ tekniklerine ilişkin en önemli olgu, temel yeniliklerin silah ve aletlerde değil de kap kacakta gerçekleşmiş olmasıdır.

Paleolitik çağ alet ve silahları temel olarak harekete ve kas gücüne
28 hitap ediyordu; budamak, çentmek, delmek, oymak, yarmak, parçalamak, hızla ve uzaktan güç kullanmak gibi her türlü saldırgan faaliyetle ilişkiliydi. Erkeğin teknik katkılarının tümüne kemikleri ve kasları egemendir; yumuşak penisi bile, kaba bir deyişle, taş gibi sertleşmedikçe cinsel açıdan işlevsizdir. Oysa kadının yumuşak iç organları hayatının merkezini oluşturur; kollarıyla bacakları sanki hareketten çok –gerek sevgilisini, gerekse çocuğunu– kucaklamak ve sarmak için vardır ve cinsel açıdan kendine özgü faaliyetleri de ağız, vulva, vajina, meme, rahim gibi delik ve keselerde gerçekleşir.

Kadının egemenliğinde neolitik çağ öncelikle bir kap kacak çağı olmuştur. Bu çağ, taştan ve çamurdan yapılma kapların, testilerin, çömleklerin, sarnıçların, ambarların, ahırların, evlerin, hatta sulama arkları ve köyler gibi daha büyük kolektif kapların çağıydı. Kadının bu katkılarının biricikliği ve önemi bütün teknik gelişimleri makineleşmeyle ölçen günümüz bilim adamları tarafından göz ardı edilmiştir.

Robert Braidwood'a göre, Mezopotamya'da bulunan en eski yerleşim, toprakta açılmış, tuğla gibi sertleşmesi için uzun süre güneşte bekletilmiş bir oyuktur. Daha da ilgi çekici olanı, bu ilk evin, bilinen ilk toprak çömlekler henüz ortada yokken yapılmış olmasıdır. Artığın korunup depolanması gerektiği her durumda kaplar önemli bir rol oynarlar. Kabuklar ve tulumların el altında olmasına rağmen paleolitik çağ avcılarının kaplara pek ihtiyacı yoktu: Afrika'da hâlâ varlığını sürdüren Buşmanlar gibi, şişkin göbeklerini kap niyetine kullanmaktaydılar. Fakat tarımla birlikte ortaya çıkan yiyecek fazlası ve sürekli yerleşim nedeniyle her türlü depolama gereci bir zorunluluk haline geldi.

Sızdırmaz kapları olmadan neolitik çağ köylüsü birasını, şarabını, yağını depolayamazdı; kapaklı taş veya toprak çömlekleri olmadan yiyeceğini kemirgenlerden ve haşereden koruyamazdı; ambarı, sarnıcı, ahırı olmadan yiyeceğini mevsimler boyunca saklayamazdı. Sabit bir

barınağı olmadan ne küçük çocukların, hastaların ve yaşlıların güven içinde olmalarını sağlayabilir ne de onlara gereken sıcak ilgiyi gösterebilirdi. Neolitik çağda yapılan ve önceki bütün kültürlerin buluşlarını gölgede bırakan buluşlar bu sabit kaplarla ilişkiliydi; bu buluşlar öylesine başarılıydı ki, o dönemlerde ortaya çıkan yöntem, malzeme ve biçimlerin çoğunu günümüzde de hâlâ kullanmaktayız. Onca çelik ve cama rağmen modern kentin kendisi de temel olarak hâlâ toprağa bağlı bir taş devri yapısıdır. Eski çağlarda pişmiş toprağın yazı kaydetme amacıyla kullanılması, Babil çiviyazılarının halen gösterdiği gibi, insanın düşüncesine başka hiçbir aracın sağlamayı başaramadığı kadar büyük bir kalıcılık sağlamıştır. Eski kentler, genellikle yıkılmalarına rağmen, geride suya ve ateşe dayanıklı kayıtlar bıraktı. Depolamayla birlikte, sürekliliğin yanı sıra, dar zamanlarda kullanılacak bir artık da ortaya çıktı. Artan tohumların bir sonraki yılın ekimi için bir kenara koyulması, sermaye birikime doğru atılan ilk adımdı.

Kentin teknik açıdan köye ne çok şey borçlu olduğuna dikkat edin: Tahıl ambarı, banka, tersane, kütüphane ve dükkân, köyde ortaya çıkan, doğrudan doğruya ya da geliştirilerek kente aktarılan şeylerdir. Sulama arkının, kanalın, su haznesinin, su kanalının, kale hendeğinin, akarın ve kanalizasyonun da otomatik taşıma veya depolama amaçlı kaplar olduğunu unutmamak gerekir. Bütün bunların ilk biçimi kentin ortaya çıkışından çok önceleri keşfedilmişti; bu keşifler olmasaydı antik kent nihai biçimini hiçbir zaman alamazdı, zira antik kent bütün kapları içinde barındıran bir kaptan başka bir şey değildi.

Çömlek tezgâhı, savaş arabası veya sabanın keşfinden önce, yani MÖ 3500 yıllarından çok önceleri, bütün kaplar ana biçimini çoktan almıştı. Karl A. Wittfogel, suyun kolektif denetiminin taş ve bakır çağında yaygınlaşan totaliter devletlerin ayırt edici özelliklerinden biri olduğunu söylemekte haklıdır. Fakat Nil ve Fırat nehirleri boyunca yerleşen ilk köy topluluklarının bile suyu denetim altına alma işinde ustalık geliştirmeye çoktan başlamış olduğuna dair kanıtlar da vardır. Çamur ve su, çocukların da bildiği gibi, her şekle girebilir ve her isteğe cevap verebilir. Ev, sarnıç, sulama arkı ve kanal yapımı sırasında öğrenilenler, yerleşim alanının bütün diğer unsurlarına aktarılmıştır. Aslında, bitkilerle hayvanların, insanın ve doğal çevrenin evcilleştirilmesi hep bir arada yürütülmüştür.

Kısacası, toprağın biçimlendirilmesi, kentin biçimlendirilmesinin ayrılmaz bir unsuruydu ve kentin ortaya çıkmasından daha önce ortaya çıkmıştı. Topraktan yapılma karmaşık araç gerecin ve bunlara eşlik eden çevreci unsurların yerine satılabilir yapay benzerlerini koymaya

sıvanan modern insan, ilkçağ insanının doğayla kurduğu bu biyoteknik yakın ilişkiyi kendi zararına kesintiye uğratmıştır.

Mısır'dan Hindistan'a kadar dünyanın yerleşime uygun yerlerindeki yüzlerce, belki de binlerce küçük köy bu sanatları mütevazı, fakat sonuç alıcı bir biçimde hayatın her alanına uyguladı. Böylece ormanlık ve çayırlık araziler elle yapılan tarıma açıldı ve büyük sarnıçlarda toplanan su sayesinde, Ürdün Vadisi'nde olduğu gibi çöl ya da yarı çöl alanların yanı başında küçük vahalar belirmeye başladı. Bu temel, yani bu çevreleme olgusu, korunaklar ve bu düzen olmadan kenti tasavvur etmek dahi imkânsızdır. Neolitik çağa ait bu işlevler, kentin yeni ortaya çıkan amaçlarının temelini oluşturuyordu ve bu amaçları son derece farklı yönlere kaydırdı.

F. KÖYÜN KATKISI

Şimdi eskinin köyüne, söz gelimi, MÖ 9000-MÖ 4000 yılları arasında, Mezopotamya veya Nil Vadisi'ndeki bir köye daha yakından bakalım. Pişirilmiş çamurdan veya çamur ve saz konstrüksiyonlardan oluşan, yamru yumru, önceleri kunduz ininden hallice olan çamur kulübe öbekleri çarpar gözümüze. Bu köylerin etrafında mütevazı boyutlarda bahçeler ve ekili alanlar yer alır; bu ekili alanlar henüz, sabanın bulunmasından sonraki gibi birbirine bitişik ve dikdörtgen biçimli geniş tarlalar değildir. Bahçelerin hemen yakınında, bataklıkta veya ırmakta, avlanacak kuşlar ve tutulacak balıklar vardır: Kötü hasat mevsimlerini dengeleyecek veya günlük gıda rejimini zenginleştirecek ek besinler. Fakat, John A. Wilson'ın gözlemlediği gibi, Merimdeh Beni-Salameh delta köyü gibi ilkel mezralarda bile "zemine gömülü, çatıdan akan yağmur sularını toplayan su küpleri" bulunmaktaydı. Dahası, "köyün, yere gömülü örgü sepetlerden oluşan komünal bir tahıl ambarı vardı."

Neolitik çağ mezra ve köylerinin yapıları ve hayat tarzları hakkında bütün bildiklerimiz, Polonya bataklıklarından, İsviçre'deki göl tabanlarından, Mısır'daki delta çamurlarından elde edilen kaba kalıntılardan veya çok sonraları, yazıyı bilen, kentleşmiş Sümer, Mısır ve Yunan kültürlerinde kaydedilmiş şarkı sözü ve hikâyelerden elde edilmiştir. Varlıklarını hâlâ sürdüren, ilkel denilen kabilelerin köy hayatı, o ilk olgunlaşmamış kültürlerin gelişim süreci konusunda bize bilgi veremez. Zira, bizim bugün ilkel dediğimiz topluluklar, gelişmiş kültürlerle çok az ilişki içinde olsalar da, daha gelişmiş her ulusal grup ya da kentsel birim kadar büyük bir tarihsel geçmişe ve tarihsel bağlantılara

sahiptir. Belki de ilk köy kültürüne ışık tutacak en iyi kaynak, kırsal alanlarda neredeyse günümüze kadar canlı tutulmuş olan âdetler ve batıl inançlardır. Bu arkaik kültür, ne kadar uygarlaşmış ve kentleşmiş olsa da, André Varagnac'ın deyişiyle, bütün Eski Dünya kültürlerinin altında yatan el değmemiş bir tabaka gibidir.

Her yerde köy, her birinin belki de ayrı ocağı, ayrı ev tanrısı, ayrı kutsal sandığı, ev içinde veya ortak bir mezar bölgesinde ayrı mezar parseli olan, sayısı altı ile altmış arasında değişen aile gruplarından meydana gelmiştir. Aynı dili konuşan, aynı ağacın altında veya aynı kayanın gölgesinde buluşan, hayvanlarının ayaklarıyla çiğneyerek meydana getirdiği aynı patikadan yürüyen her aile aynı hayat yolunda ilerlemekte ve aynı işleri yapmaktadır. Aralarında bir işbirliği varsa bile bu, meslek bilgisinden çok, yaşa ve güce bakan, en kaba türden bir işbirliğidir: Komşusunun yüzüne bakan kişi kendi suretini görür. Çoğunlukla geçen zaman köylerin maddi yapısını doğal çevrenin içinde çürütüp dağıtır, geriye sadece çömlek parçaları ve evlerin iskeleti kalır, fakat toplumsal yapı sağlam ve kalıcı bir biçimde varlığını korur, çünkü toplumsal yapı yaşlılardan gençlere hiç değişmeden aktarılan ve çok iyi korunan ahlâki kurallar, atasözleri, geçmişe ilişkin anlatılan hikâyeler, kahramanlık destanları, ahlâki öğütler üzerine inşa edilmiştir.

Rutinleri giderek başarı kazandıkça neolitik çağ tarımı büyük olasılıkla daha sabit ve tutucu bir hale gelme eğilimi gösterdi. Bu dönemin sonunda, yenilebilir bitkilerin besin değeri olmayan veya zehirli bitkilerden ayrılmasını, köklendirmenin, tohumlamanın, çaprazlamanın ve seçmeye dayalı ıslahın gizemlerinin keşfedilmesini, insanın yardımcısı haline gelen evcil hayvanların seçilmesini sağlayan maceracı deneyler son bulmadıysa bile bir hayli azaldı. Sağlam bir yapıya ulaştıktan sonra, muhafazakârlık, tekrar ve sabır, bu kültürün kilit unsurları haline geldi. Neolitik çağ ekonomisinin sınırlarına ulaşması hiç şüphesiz binlerce yıl almıştır; fakat kendi sınırlarına bir kez ulaştığında daha fazla gelişmeye yönelik içsel itkisi azalmıştır. Bu aşamada hoşnutluğun formülü, "iyi olanı sıkıca kavra ve daha fazlasını isteme" şeklindeydi.

Su yolu taşımacılığı henüz tam olarak gelişmeden önce her köy kendi içinde bir dünyaydı; salt fiziksel sınırlarla çevrelenmiş olduğu kadar, uyuşuk bir kendi içine gömülmüşlük ve kendini beğenmiş bir yalıtılmışlık içindeydi. İlkel koşullar içinde dahi muhafazakârlık asla mutlak değildi; kendine yeterlilik asla tam değildi; bu sınırlamalar asla kırılamaz değildi. Birilerinin bir yere gidip oradan bir alet getirdiği veya bir kız "kaçırdığı" mutlaka oluyordu. Yine de köylülerin idealle-

ri, çok sonraları Laozi'nin tasvir ettiği gibiydi: "Lezzetli bir aştan zevk almak, güzel giysilerle gururlanmak, huzurlu bir evle yetinmek, törelerden mutluluk duymak." Bunların ardından da, "gözle görünecek ve horozlarıyla köpekleri duyulacak kadar yakındaki bir komşu köyün varlığına rağmen o köyü ziyaret etmeden yaşlanıp ölmek." Bu köyler, hayat tarzlarını değiştirmeye yönelik herhangi bir itkiden uzak büyümekte ve çoğalmaktaydı; hayatın ana amacı beslenme ve üreme, midenin ve cinsel organların tatmin edilmesi olduğu sürece, neolitik çağ köy kültürü her talebi yerine getirebilmekteydi.

Elbette ki bu genel tablonun doğrulanması ve kanıtlarının ortaya çıkarılması gerekiyor. Bugünün bakışıyla neolitik çağ köyünün durağan niteliklerini fazla öne çıkarıyor ve daha akışkan niteliklerini göremeyip binlerce yıllık birikimin sonucu olan istikrarı, tekrarları, kemikleşmeleri geçmişe yansıtıyor olabiliriz. Binlerce yıl boyunca bazı taze birikimler ve maceracı atılımlar gerçekleşmiş olmalı. Neolitik çağ köyünün dış biçiminde Mezopotamya'daki Lagash gibi küçük kentlerin özellikleri mevcuttu; gerçekten de büyük köyle küçük kentin fiziksel kalıntıları ayırt edilemeyecek derecede birbirlerine benzer. Elimizde daha fazla görünür iz olsaydı, belki de Meitzen'in Orta Avrupa'nın çok daha geç bir dönemi için bulduğu gibi çok çeşitli yerleşim planları bulabilecektik.

Bütün bunlarla birlikte, kentin ilksel yapısı köyün içinde mevcuttu. Ev, kutsal yer, sarnıç, kamu yolları, –henüz pazaryeri olma özelliğini kazanmamış olan– agora gibi öğelerin hepsi ilk olarak köy içinde şekillenmişti; hepsi kentin daha karmaşık yapısında geliştirilmeyi bekleyen, köye ait buluşlar ve organik farklılaşmalardı. Bu, köyün genel yapısı için olduğu gibi kurumları için de geçerliydi. Örgütlü ahlâk, yönetim, yasa ve adaletin ilk belirtileri köyün ihtiyar heyetinde mevcuttu. Thorkild Jacobsen, bu temsili topluluğun, geleneğin muhafızlarının, ahlâk bekçilerinin, doğruyla yanlışı ayırt eden bu yargıçların Mezopatamya'da MÖ IV. binyılda ortaya çıkmış olduğunu, elde somut bir kanıt bulunmamasına rağmen bu tür heyetlerin daha da eski tarihlere dayandırılabileceğini göstermiştir. Bu ilkel yönetim birimi bütün dönemlerde köy topluluklarını karakterize ediyor gibi görünüyor. Bu kurum öylesine önemliydi ki, Mezopotamya kent devletinin hem dinsel mitlerine, hem de fiili işleyişine damgasını vurdu; zira ilkel köylerden binlerce yıl sonra bile Babil'deki tanrılar heyeti hâlâ arkaik köy modelini izlemekteydi.

Kendiliğinden ortaya çıkıp örf ve âdetlerle biçimlenen bu tür meclisler, yönetmek ve yeni kararlar almaktan çok, kabul edilmiş kuralla-

ra ve hatırlanmayacak kadar eski zamanlarda verilmiş kararlara güncel bir işlerlik kazandırmak konusunda insanların fikir birliğinin bir ifadesiydi. Sözlü bir kültürde bilinmesi gereken her şeyi özümseyecek kadar yaşamış olanlar sadece yaşlılardı. Afrika, Asya ve Güney Afrika'daki köy topluluklarında yaşlılar hâlâ nüfuzlu bir konuma sahiptir; törensel biçimde olmasa da Amerika'nın bazı köylerinde de günümüze kadar belli belirsiz etkindiler. Yaşlılar, topluluğun bilgelik birikiminin cisimleşmiş haliydi: Yanlış anlamalar veya çatışmalar sonucunda topluluğun birliği tehlikeye düştüğünde yaşlıların hepsi bir araya gelir, ortak bir zeminde buluşur ve birliği yeniden sağlardı. Eski Yunanlar, tiranların kaprisleri karşısında gelenek ve kurallara saygı göstermenin kendi kültürlerinin benzersiz bir ürünü olduğunu düşünürlerdi. Oysa 33/F3 bu, ilk kez Mezopotamya'da karşımıza çıkan eski köy demokrasisinin uzantısından başka bir şey değildi. Boyun eğdirilmiş bir nüfus üzerinde, onlara yabancı kendi geleneklerini veya aynı derecede yabancı üst sınıf yeniliklerini dayatan egemen bir azınlığın gerçekleştirdiği bütün sofistike denetim faaliyetlerinden çok önce var olduğu anlaşılan bir kurumdu bu.

Benzer şekilde din de, bildik ve insani bir düzeyde işlerlik gösteriyordu. Her köyün tüm komşular için ortak olan bir kutsal yeri ve kültü olabilirdi, ama totem ve ata tapıncına dayalı daha yaygın bir dinsel duyarlılık söz konusuydu: Her evin, gerçek ve devrolunamaz mülkü olarak kendi tanrıları vardı. Evin reisi, bugün ortodoks Yahudi ailelerinde, Fısıh bayramında evin reisinin yaptığı gibi, kurban ve dualarda rahip işlevini görüyordu. Genel olarak, köy, gücü ve sorumlulukları dağıtıyor; farklılaşma ve uzmanlaşma potansiyelleri genellikle kullanılmazken, tarafsızlık, uyumsuzluk, yenilikler ve keşifler mümkün olan en asgari düzeyde tutuluyor, hatta acımasızca tamamen ortadan kaldırılıyordu. Böylesi bir yakınlık ve samimiyet içinde, gündelik yüz yüze karşılaşmalarda topluluğun her üyesi eşitti. Sadece yaşlılar öncelik hakkına ve belli bir otoriteye sahipti.

Neolitik çağ icatları ve kurumları yerleşik hale geldikten sonra, köy hayatı genel bir memnuniyet içinde binlerce yıl aynı düzeyde kalabilirdi. Son büyük dönüşüm saban kültürüyle ve taş aletlerin yerini metal aletlerin almasıyla geldi. Tümüyle farklılaşmış, tam bir kent olarak adlandırılabilecek bir oluşumun ortaya çıkması uzun yıllar almış olmalı. Buna rağmen, neolitik çağ köyleriyle neolitik çağ kentleri arasındaki fark o kadar belirsiz, aralarındaki benzerlik o kadar çoktur ki, insan bu ikisini aynı türün genç ve yetişkin iki biçimi olarak değerlendirmekten kendini alamaz. Fakat bütün bu benzerlikler genel olarak fizik-

sel biçimler için geçerlidir, kentin toplumsal kurumlarıyla ilgili değildir. Kentin birçok özelliği köyün içinde potansiyel halde, hatta kimi durumda görünür bir biçimde mevcuttu. Fakat köy, gelişmekte olan bir embriyondan çok, döllenmemiş bir yumurta gibiydi; zira, farklılaşmayı ve karmaşık kültürel gelişim süreçlerini başlatmak için babadan gelecek tamamlayıcı kromozomlar dizisine ihtiyacı vardı.

G. AVCININ YENİ ROLÜ

Birbirini izleyen bir kültürler dizisini anlamaya çalışan kişi o kültürle-
34 rin katmanlaşmasını çok fazla ciddiye almak gibi tehlikeli bir eğilim içine girebilir. Katmanlara gereken önemi vermek arkeoloji için kültürel akrabalıkları ve zaman içindeki geçişleri saptamanın yolu olarak şartsa da, sadece maddi kültürler öldükten ve gömüldükten sonra hiçbir değişim geçirmeksizin katmanlar halinde kalırlar. Oysa maddi olmayan kültür lifli bir yapıya sahiptir; maddi olmayan kültürün uzun lifleri, sık sık kesintiye uğramakla birlikte tüm katmanları kat eder ve görünür olmadıkları zaman bile aktif bir rol üstlenebilir.

O nedenle, günümüzde elde edilen bulgular ışığında fiziksel kentin tarihini neolitik çağ kültürünün son evrelerine dayandırsak da, kentin ortaya çıkışı aslında paleolitik ve neolitik çağ unsurlarının daha erken dönemlerde bir araya gelişinin nihai bir sonucudur. Eğer doğru bir savda bulunuyorsam, tarım devrimiyle, tohum ıslahıyla ve saban tarımı ile sulamanın ortaya çıkışıyla gerçekleşen son büyük ilerleme bu birliğin oluşmasını sağlamadıysa bile, ona destek oldu. Bütün bunların sonucunda, "uygarlık"ı karakterize eden bir dizi kurum ve denetimler kristalleşti.

Tam o sıralarda, önceki evcilleştirme faaliyetleri sonucunda tamamen reddedilmese de dizginlenip uysallaştırılan eril katkı aniden katlanmış bir şevkle geri döndü ve beraberinde topluma yeni bir dinamizm getirdi. Bu eril unsur, doğayı evcilleştirme ve denetlemeye, eşek, at, deve, fil gibi güçlü ve dayanıklı hayvanları kullanmaya ve en önemlisi, kısmen silah zoruyla başka insan toplulukları üzerinde avcının avı üzerinde kurduğuna benzer bir iktidar kurmaya yönelik bir arzu biçiminde ortaya çıktı. Tek başına ne paleolitik ne de neolitik çağ kültürü, birbirini tamamlayan yetenek ve işlevlerini birleştirerek ulaştıkları başarıyı gerçekleştirebilecek güce sahip değildi.

Paleolitik çağ kültürünün yerine tümüyle neolitik çağ kültürünün geçtiği fikri kuşkusuz bir yanılgıdan başka bir şey değildir. Günümüz-

de bile, bahar aylarına rastlayan pazar günlerinde, büyük kentlerin çevresinde, ırmak boylarında veya göl kıyılarında sıralanıp paleolitik çağdan kalma balıkçılık işiyle uğraşan veya yılın belli aylarında daha da eski bir işi yapan, mantar, meyve, fındık, deniz kabukluları, nehir yataklarından odun veya deniz kenarlarından midye toplayan binlerce insana rastlamak mümkündür. Değişen bir tek şey vardır, o da eski insanların yaşamak için yaptıklarını bu insanların zevk için yapmalarıdır.

Burada sorulması gereken soru şudur: Çapayla toprağı işlemek ve ağaç dikmek köy yerleşimini olanaklı hale getirdiği zaman paleolitik çağ avcısına ne oldu? Şüphesiz tarımsal bölgelerden uzaklaştırılmıştı, zira köyün yakınına gelen küçük av hayvanlarını bizzat köylüler kapanla veya avlayarak öldürmekteydiler ve büyük hayvanlar da bataklıklara ve dağlara sürülmüştü. Zaten bunlar bir yiyecek olarak sevinçle karşılanmaktan çok ekinlere yönelik bir tehdit olarak görülmekteydi. Tarımla birlikte avcının fırsatları daralmıştı. Leatherstocking'in*, tarım alanı açmak için Amerika'daki öncü beyazların ağaçları yakıp kesmesi konusundaki tutumunu hatırlarsak, bu ilkel tepkiyi daha iyi anlayabiliriz. Fakat avcı, başarılı tarım yöntemlerinin getirdiği değişmez rutinlere ve hiçbir macera fırsatı içermeyen bu güvenli hayata kibirle sırt çevirmiş olsa da, küçük köy ve mezraların rahatlığı ve toplumsallığı zamanla bir parça hoşnutsuzluk ve kıskançlık yaratmış olmalı.

Oklarını birbirine doğrultmuş insan figürleri içeren, doğru yorumlandığı şüphe götürür bazı mağara resimleri hariç, avcıların başka avcıları avladığına dair herhangi bir kanıta rastlanmamıştır. Uzun bir süre boyunca, izi sürülenler hep hayvanlar ve kuşlar olmuştur, insanlar değil. Fakat, hayvan ve böcek dünyasında, fırsat verildiğinde yırtıcı hayvanların, sert bir yaşama tarzı yerine daha uysal bir yaşama tarzını tercih ettikleri ve rahatlığa asalak gibi yaşamayı seçecek kadar alıştıkları, diğer hayvanların davetkâr olmasa da pasif olarak kabul ettiği bir ilişki sayesinde geçimlerini temin ettikleri inancını destekleyecek birçok kanıt mevcuttur. Bir noktaya kadar bu ilişki yararlı bir ortakyaşamcı ilişki de sayılabilir pekâlâ: Diğerlerinin besininden geçinmesinin karşılığında yırtıcı hayvan yuvayı başka düşmanlara karşı savunma görevini üstlenebilir.

İnsanlarda böyle bir karşılıklı ilişkinin varlığına işaret edecek kanıtlar mevcut değildir, çünkü böyle bir şey tarihsel kaydın başlangıcından önce gerçekleşmiştir. Paleolitik çağ gruplarıyla neolitik çağ grupları arasındaki yeni bir ilişkinin varlığını kanıtlayabilecek malzeme ka-

* James Fenimore Cooper'ın seri romanlarındaki Kızılderili kahramanın adı. (ç.n.)

lıntıları sınırlı ve farklı yorumlara açıktır. Fakat Filistin'de, kent henüz ortaya çıkmadan önce avcının geçici kampının daimi olarak kalınan bir müstahkem yer haline geldiğine dair kesin belirtiler bulunmuştur. Bu müstahkem yerde, arkeologların her ne kadar içlerine sinerek olmasa da "kabile reisi" adını verdikleri bir kişi yaşamaktaydı; bu kişi yalnız değildi, yanında onun izinden giden bir grup insan daha bulunmaktaydı. Önceleri bu tür avcılara sadece hoşgörü gösterilmemiş, varlığından da memnunluk duyulmuş olabilir. Çünkü neolitik çağ ekonomisinde avcının yararlı bir işlevi vardı. Silahlarını ustaca kullanması, avcılık yeteneği sayesinde köyü ciddi tehditlerden, o zamanlar belki de yegâne düşmanları olan aslanlardan, kaplanlardan, kurtlardan, timsahlardan korumaktaydı. Avcı, bu hayvanlara sezdirmeden yaklaşmanın ve onları öldürmenin yolunu hâlâ biliyordu. Oysa köylüler muhtemelen avcının silahlarına ve daha da önemlisi o hayvanları öldürecek cesarete sahip değillerdi. Yüzyıllar boyunca yaşadıkları emniyetli hayat koşulları köylüleri pasif ve uysal hale getirmiş olabilir.

Köyle müstahkem yer arasındaki karşılıklı ilişkinin kuşkusuz yazıdan çok önce düzenlenmiş olmasına karşın bu noktada yazılı belgeler yardımımıza koşar. Sümer efsanesinde kabile reisi arketipi Gılgamış'tır: Kahraman avcı, güçlü koruyucu ve Uruk'un etrafındaki surları inşa eden kişi. Bir başka avcı olan Enkidu'nun yaptıklarının anlatıldığı eski bir Babil öyküsünde de şöyle söylenir: "Aslanların peşine düşmek için silahını aldı: Çobanlar artık geceleri rahat uyuyabilir, çünkü o kurtları yakaladı, aslanları yakaladı. Sığır çobanı rahatça yatabilir. Enkidu onların koruyucusu, cesur adam, benzersiz kahraman."

Bu, bir hükümdara yapılan kölece bir methiye değil, hizmetlerine daha uzun zaman ihtiyaç duyulacak dost bir koruyucuya nazik bir teşekkürdür. MÖ VII. yüzyıl gibi geç bir dönemde Asurbanipal tarafından diktirilen bir taş yazıt, şiddetli yağmurların toprağı bataklık bir cengele dönüştürmesinin ardından aslanlarla kaplanların etrafa nasıl dehşet saçtığından bahseder; Asurbanipal, bu hayvanları gerisingeri inlerine kovaladığını anlatarak övünür. Fakat bu döneme gelindiğinde, ne yazık ki, avcının hayırkâm rolü iktidara duyulan sadistçe bir tutkuyla lekelenmiştir; avcı kral, toplumdan gönül rızasıyla gelecek övgüleri bekleyememiş ve övgü boşluğunu kendi kendini methederek doldurmuştur.

Avcının korumasındaki köyler, muhtemelen, ekinleri vahşi hayvan sürüleri tarafından çiğnenen veya çocukları yağmacı hayvanlar tarafından parçalanan köylere oranla daha hızlı gelişmişti. Fakat neolitik çağ köyünün refahı ve huzuru, koruyucu konumundaki avcıyı çoban köpe-

ği rolünden kurt rolüne doğru itmiş ve giderek tek taraflı hale gelen bu ilişki çerçevesinde köylülerden bir nevi "koruma parası" talep etmesine neden olmuş olabilir. Bizim Victoria çağındaki atalarımız bunu çok iyi anlamamış olabilir; ama muazzam ticari teşebbüsleri ve güçlü sendikaları denetimleri altına almış olan, eğlence, ulaşım ve inşaat sektöründen şu veya bu ad altında devasa boyutlarda haraç toplayan, pişkin pişkin yargıçları tehdit eden ve polisleri kendi hesabına çalıştıran çete reislerinin cirit attığı bugünün ABD'sini bilen bizler, bu ilk kabile reislerinin başarılarını anlayabilecek konumdayız. Ürkmüş köylüler, hayvanlara karşı koruma vaat eden koruyucuya, kendilerine hayvanlardan daha büyük zarar vermesinden korktukları için boyun eğdiler. Avcının politik bir kabile reisliğine doğru geçirdiği bu doğal evrim büyük ihtimalle ona daha güçlü bir iktidar yolunu açmıştı. Yazının bulunmasından önceki dönemlere ait anıtlarda, Henri Frankfort'un belirttiği gibi, "avcılar, önderleri, belki de kralları karakterize eden giysiler ve saç biçimi ile resmedilmiştir."

Yine de, özellikle ilk evrelerde tehdit ve zorlama unsurunu çok abartmamak gerekir. Tehdit ve zorlama büyük bir ihtimalle daha sonra, teknik, politik ve dinsel iktidarın giderek tek elde birleştiği ve ilkel, kaba kabile reisinin etrafa korku saçan bir krala dönüştüğü dönemlerle birlikte geldi. İlk önceleri, bu ilişkide selim bir yan vardı; belki de ilgi alanının izi sürülüp avlanan vahşi hayvandan, güdülüp korunan evcilleştirilmiş hayvana kayma söz konusuydu: açlık ve ihtiyaç nedeniyle besinin derhal ele geçirilmesinden, nihai kurbanı besleyip semirtme ve onu kesmek için gerekli anı bekleme sürecine doğru gerçekleşen bir değişim.

Erken dönem bir Mezopotamya şiirinin bir dizesinde, çiftçinin arazisinde sürüsünü otlatan çobanın çiftçi tarafından memnuniyetle karşılandığı anlatılır; bu, çiftçinin gübrenin değerini biliyor olmasından kaynaklanıyordu belki de. Sürüsüyle birlikte oradan oraya dolaşan çobanın serbestçe hareket edebilirliği onu özünde, toprağa bağlı olan çiftçiden çok avcıya yakınlaştırır. Masallarda üretken köylü, Tekvin'de sözü edilen Kabil gibi kötü biri olarak olmasa da, daha düşük bir rolde görünürken, çoban ve avcı kahraman olarak tasvir edilirler. Çoban Dumuzi'yle karşı karşıya gelen köylü alttan alır ve hemen geri plana çekilir. Çobana avcının manevi kardeşi, onun yağmacı tarafından çok koruyucu tarafı ağır basan iyi yüzü gözüyle bakılmış olması mümkündür. İlk krallardan biri olan Etana çobandı, Mezopotamya mitolojisindeki tanrı Lugubanda ile Dumuzi ve daha ileriki dönemlerde İsrailoğullarından Davud da öyle; büyük bir örgütleyici ve fatih olan Hammurabi

ise kendini halkının çobanı olarak tanımlıyordu.

Avcılık da, çobanlık da, liderlik ve sorumluluk duygularını çağrıştırıyor, alttan alta ise yumuşak başlı bir itaat talep ediyordu. Fakat avcılık avcının iktidar arzusunu güçlendirmiş ve öldürüp kesme becerilerini de, yavaş yavaş, başka insanları kesip biçme veya onları hizaya sokma gibi daha üst düzeyde örgütlü bir uğraşa kaydırmıştı. Öte yandan çobanlık da, zorun ve şiddetin sınırlanması ve sürü içindeki en zayıfın bile korunup beslenmesini sağlayacak belli bir adaletin inşasına dönüşmeye başlamıştı. Baskı ve ikna, saldırı ve koruma, savaş ve yasa, güç ve sevgi, yeni yeni biçimlenmeye başlayan ilk kent topluluklarının dokusuna hiç kuşkusuz kök salmıştı. Krallık ortaya çıktığında ise

savaşın efendisi ile yasanın efendisi aynı zamanda toprağın efendisi haline geldi.

Bütün bunlar, kaçınılmaz olarak, bilinenlerin ışığında yapılan mitsel bir çıkarsamadan ibaretse de, gönül rızasıyla verilen armağanların haraca, haracın da zamanla aşara, vergiye, angaryaya, kurban istemeye, hatta insanları kurban etmeye nasıl dönüştüğünü kafada canlandırmaya yardım eder. Bu noktada savaşın henüz ortalıkta olmadığını belirtmeliyim. Bugüne kadar yapılan kazılardan anlaşıldığına göre, neolitik çağa ait bu köylerde silah olarak adlandırılacak bir alet mevcut olmaması çarpıcıdır. Burada bir şeyin yokluğundan yola çıkarak akıl yürütüyor olsak bile, kendi içine kapalı küçük bir topluluk için bu önerme son derece akla uygun görünür: Neolitik çağ köyü, son derece küçük, insan gücü fazlasından yoksun, diğer köylere çok uzak ve teknenin icadına kadar hareket serbestisini artıracak araçları olmayan bir topluluktu. Bu koşullarda, birbirlerine karışma veya birbirlerinin toprağına göz dikme isteği duymuş olmaları beklenemez. "Herkesin herkese karşı" savaştığı söylenen o ilk savaş hali masaldan ibarettir; Hobbes'un savaşçı ilkel insanı, Rousseau'nun soylu vahşisinden daha az tarihsel gerçekliğe sahiptir. "Bölgecelik" eğilimi, kuşlarda olduğu gibi, sınır meselelerini dostane bir biçimde çözümlemiş olabilir. Bu meseleler ancak daha sonraları, mülkiyet ve imtiyaza yönelik daha "uygar" kaygıların ortaya çıkışından sonra vahşi çatışmalara yol açmış olmalı.

Eski kale ve müstahkem yerler karşıt topluluklar arasındaki savaşa ve çatışmalara değil, küçük bir azınlığın görece daha büyük bir grup üzerinde kurduğu tek taraflı tahakküme işaret eder. Silahlar aracılığıyla kurulan bu tür baskı ve denetimler başlangıçta diğer topluluklarla yaşanan çatışmalarda kullanılmıyordu; bunlar topluluğun kendi içinde dayatılıyordu: "Soyluların" *kendi köylülerini* alt etmesi, insanlık tarihi kadar eski bu güce kavuşması ilk kez silah kullanımı sayesinde müm-

kün olmuştu. Rekabet, çatışma, şiddet ve kasten adam öldürme, bütün bunlar her grup içinde çeşitli biçimlerde mevcut olmuş olabilir, fakat günümüzün bilim insanları "daha yüksek" uygarlık seviyesindeki topluluklarda daha büyük boyutlarda görülen sapkınlıkları ve saldırganlıkları mesnetsizce ilkel dönemlere de mal ettikleri için bu davranışlar abartılmıştır. Bronislaw Malinowski'nin bu konudaki yargısı bana akla yatkın geliyor: "Savaşın birbirinden bağımsız ve politik olarak örgütlü gruplar arasında gerçekleşen bir kavga olduğunu kabul edersek, o zaman ilkel düzeydeki gruplar arasında savaş yoktur."

Kolektif askeri saldırganlığın da, sistemli bilimsel araştırmalar biçiminde kendini gösteren kolektif merak kadar uygarlığın bir buluşu olduğunu söyleyebilirim. İnsanoğlunun doğası gereği meraklı oluşu onu kaçınılmaz bir biçimde örgütlü bilime doğru götürmez; benzer şekilde, onun öfkeye ve kavgaya yatkın olması da savaş kurumunu yaratmaya tek başına yeterli değildir. Savaş da bilim gibi kültüre bağlı tarihsel bir gelişimdir – karmaşıklık, kriz, düş kırıklığı, öfke ve saldırganlık arasındaki çok daha çapraşık bir bağlantının ürünüdür. Bu konuda karıncalar bize maymunlardan –veya hayal ürününden başka bir şey olmayan özellikleri XIX. yüzyılın kapitalist girişimcilerine şüphe uyandıracak kadar benzeyen o güya dövüşmeye hazır "mağara adamı"ndan– daha çok şey öğretebilir.

H. PALEOLİTİK ÇAĞ-NEOLİTİK ÇAĞ BİRLİĞİ

Kent ortaya çıkmadan önce neler olup bittiğine dair ancak tahminde bulunulabilir. Belki paleolitik çağdan artakalan avcı gruplarla neolitik çağın yerleşik grupları, birbirine üstün gelemeyecek kadar seyrek dağılmış olarak aynı toprağı paylaştılar ve birbirlerinin hayat tarzlarını özümseyecek ve alet alışverişinde bulunacak kadar uzun bir süre beraberce yaşadılar. Eğer bunu iki kültürün evliliği olarak betimleyecek kadar ileri gidersek, ilk başta eşler arasında eşit bir ilişkiden muhtemelen söz edebiliriz. Ama bu birliktelik taşı bileyip cilalayan neolitik çağ insanının sabırla çalışma kapasitesi karşısında saldırgan azınlığın silahlarının ve baskıcı alışkanlıklarının giderek güçlenmesi sonucunda zamanla tek taraflı bir ilişkiye dönüştü. Tarihte sıkça rastlandığı gibi, eski kültürün reddedilen unsuru (avcılık) tarım topluluğu içinde egemen unsur haline geldi; fakat bu unsur artık daha üstün bir yerleşim biçiminin yönetimi için kullanılacaktı. Silahlar artık sadece hayvanları öldürmek için değil, insanları tehdit etmek ve yönetmek için de hizmet verecekti.

İki kültür arasındaki etkileşim uzun bir dönem boyunca devam etti; fakat sonunda eril süreçler, taşıdıkları büyük dinamizmle, kadının damgasını taşıyan daha pasif hayat besleyici faaliyetleri ezdi. Doğurganlığın temel unsurları en azından imgelem düzleminde kadının alanından çıkarıldı: Eski Mısır metinlerinden birinde Atum, mastürbasyon yoluyla evreni kendi bedeninden yaratırken tasvir edilir. Kibirli erkek, yeni hayat düzeninde kadının artık bir önemi olmadığını bundan daha açık ifade edemezdi herhalde. Erken dönem neolitik çağ toplumunda, tahılların ıslahından önce kadın en yüksek konumdaydı; cinsiyet doğrudan doğruya iktidar demekti. Bu sadece şehvetin körüklediği bir fantezinin dışavurumu değildi; çünkü kadının çocuk ve bitki bakımına duyduğu ilgi, endişeli, ürkek ve kuruntulu ilkçağ insanını değiştirmiş, ileriye güvenle bakabilmesini, soyun devamından büyük ölçüde emin olabilmesini sağlamıştı. Bu, insanoğlunun artık tamamen kendi kontrolü dışındaki güçlerin oyuncağı olmadığı anlamına geliyordu. Tek başına fiziksel enerji açısından bile tahılların ıslahıyla gelen tarım devrimi, hayvanları evcilleştirmesi açısından güneş enerjisini kullanma yolunda atılmış ilk önemli adım oldu; su değirmeninin kullanımıyla başlayıp nükleer enerjinin icadıyla doruğa ulaşan icatlar dizisinin ortaya çıkışına dek uzun bir süre hiçbir icat bununla boy ölçüşemedi. Tarım devrimi, Loren Eiseley'in incelikle ifade ettiği gibi, milyonlarca yıl önce bitki dünyasını kökünden değiştirmiş olan "çiçek patlaması" gibi bir şeydi. Nükleer çağ kadını kendi çocuklarının ve dünyanın geleceğinden endişe duymak için ne kadar haklı sebeplere sahipse, neolitik çağ kadını da kendi katkılarıyla övünmek için o kadar sebebe sahipti.

Kadının eski yönetici rolünden şüphe eden varsa en eski dinsel efsanelerdeki kanıtlara baksın; zira o efsanelerde kadının hükmedici dişiliği, eril rolü fazlasıyla üstlenmiş olduğuna işaret eden son derece zalim sıfatlarla betimlenir. Bu sıfatlar, dehşet saçan bir karakter olarak tasvir edilen Hindu tanrıçası Kali'yi bugün de betimlemektedir. Mezopotamya'nın en eski ilahi varlığı şüphesiz, isyankâr oğullarına klasik Freudcu baba kadar düşmanca davranmasıyla tanınan suların ilksel anası Tiamat'tır. Öte yandan –her ne kadar hasat tanrıçası Demeter gibi daha müşfik, daha anaç imgeler ona eklense de– aslanlara hükmeden korkusuz âşık, anaların anası Kibele'ye duyulan inanç da Anadolu'da uzun yıllar boyunca etkili olmuştur.

Kadının kendi cinselliğinin daha gelişkin yönlerini, zarafeti, güzelliği, erotik hazzı öne çıkarabilmesi belki de bu iktidar unsurunu daha erkeksi tanrılara havale etmesinden sonra mümkün olmuştur: İştar, As-

tarte ve Aphrodite örneklerinde olduğu gibi. Bu sırada erkek kendi doğasının dişi tarafına karşı aşırı tepki göstermekteydi: Yeni avcı kahraman eril cesaretiyle, gücüyle övünmekte, hayvani cesaret göstermekte, vahşi hayvanları yere sermekte, rakiplerini dize getirmekteydi; fakat bunları yaparken, Samson veya günümüzün profesyonel boksörleri gibi kadının kollarında gücünü yitirmekten korkarak, işine daha büyük kararlılıkla sarılabilmek için kadına çoğu zaman sırt çeviriyordu. Bu yüzden Gılgamış, İnanna'nın davetkârlığını elinin tersiyle itiyordu.

Benzer biçimde, Enkidu, Uruklu bir fahişenin tuzağına düşüp onunla cinsel münasebette bulunduğu için becerilerini yitirip boyun eğiyordu: Böyle bir zayıflık gösterisinin ardından, bozkırdaki ceylanlar ve vahşi hayvanlar ondan uzak durmaya başlamıştı. Geleneksel olarak, avcı kahramanın en büyük meziyeti cesaret ve kas gücünde yatar; o, iri kaya parçalarını yerinden oynatır, ırmakların yataklarını değiştirir, tehlike ve ölümle alay eder. Bu iriyarı, güçlü figür, kentle birlikte boyutlarda ortaya çıkan genel büyümenin ilk habercisidir. Benzer şekilde, fiziksel yetenek ile mekanik kuvvet üzerine yoğunlaşmanın başlı başına bir amaç olarak ortaya çıkışı da burada yatar.

Öyleyse, eğer kökenlerini doğru yorumluyorsam, kent neolitik çağ kültürüyle ondan daha eski paleolitik çağ kültürünün birleşmesinin en önemli meyvesidir. Bu kent öncesi çevrede erkek öncü karakter haline geldi, kadınsa ikinci plana çekildi. Kadının dikim çubuğu ile çapasının yerini öküz gücüyle de kullanılabilen ve ovalık arazinin en ağır toprağını bile yarabilen saban aldı. Tanrıçalar bile, kadının en aktif olageldiği tarım ve buluşlar alanlarında Osiris ve Bacchus gibi tanrılara bir ölçüde boyun eğdiler. Kadının gücü özel hile ve büyülerinde, aybaşının gizemlerinde, çiftleşmesinde, doğurmasında, kısaca yaşam sanatlarında yatıyordu. Erkeğin gücüyse şimdi saldırganlık ve güç kullanma becerisinde, öldürme ve ölümle alay edebilme yeteneğinde, zorlukları yenmesinde ve iradesini başka insanlara kabul ettirmesinde, kendisine karşı çıkanları yok edebilmesindeydi.

Bu iki kültürün birleşmesinin bir sonucu olarak herhalde en geniş çapta melezleşme ve harmanlanma süreçleri de yaşanmıştı. Bu durum kente, kendi bölgesel habitatlarında kalmış olsalardı ne avcının, ne madencinin, ne hayvan yetiştiricisinin ne de çiftçinin asla elde edemeyeceği bir potansiyel ve yetenek kazandırdı. Çapayla toprağı işlemek mezraları beslerken, sabanla toprağı işlemek koca kentleri ve bölgeleri besleyebilirdi. Yerel çabayla küçük toprak setler ve arklar yapılabilirken, kentin geniş çaplı işbirliği sayesinde bütün bir ırmak vadisi besin üretimi ve taşımacılık –ihtiyaca göre, insanların, malzemelerin ve

hammaddelerin taşınması– için bütünsel bir kanal ve sulama sistemine dönüştürülebilirdi.

Bu değişim kısa zamanda bütün bir doğal alana damgasını vurdu. Dahası, insanın topluluk içindeki ilişkileri üzerinde iz bıraktı. Erkek simgeselliği ve soyutlamaları artık görünür hale geldi: Bu simge ve soyutlamalar kendilerini o ısrarcı düz çizgide, dikdörtgende, tümüyle kapalı geometrik planlarda, fallus biçimli kulelerde, dikilitaşlarda ve nihayet, efsanelerin çok renkli matrisinden giderek kopan güçlü soyutlamalar üreten matematik ve astronominin başlangıç evrelerinde göstermekteydi. Eski kentler genelde yuvarlak biçimliyken yöneticinin kalesi ile kutsal bölgesinin çoğunlukla dikdörtgen biçimli bir çerçeve içinde olması belki de bu yüzden anlamlıdır.

Kentte katı, etkili, çoğunlukla haşin hatta sadistçe kurallar eski âdetlerin ve rahat, telaşsız rutinin yerini aldı. Çalışmanın kendisi de diğer faaliyetlerden ayrıldı ve bir amirin gözetimi altında durmaksızın çalışılarak geçirilen "mesai günü"ne doğru yöneldi: Günümüzde doruğa ulaşan "işletme devrimi"nin ilk basamağıydı bu. Mücadele, tahakküm, buyurganlık ve fetih, dönemin yeni temalarıydı; köyün koruyuculuk ve temkinlilik, sebat ve edilgince tahammül temaları artık geçerliliğini yitirmişti. İktidarın boyutlarında gözlenen bu genişleme, yalıtılmış yapısıyla köyün –hatta binlerce yalıtılmış köyün– baş edemeyeceği kadar büyüktü; köy daha sınırlı işlevler ve daha kesin biçimde anaç ve organik kaygılar için bir kap vazifesi görüyordu. Köy kültürünün bu gelişimde pay sahibi olabilecek kapasiteye sahip olan bölümü kentin içine doğru sürüklendi ve sistemli bir şekilde onun yeni hayat tarzını besledi.

Bütün bunlara rağmen kentin kökenindeki unsurlar hiçbir zaman tümüyle yok olmadı; bazı taraflarının kent tarafından soğurulmasına rağmen her biri kendi yolunda büyüyüp gelişti. Böylece köy kentten daha hızlı ve daha etkili bir biçimde çoğaldı ve çok daha geniş bir alana yayıldı. Köy bugün her ne kadar kentleşmeye yenik düşmenin eşiğindeyse de, çok eskilere dayanan halk geleneklerini binlerce yıl ayakta tutmuş ve kendisinden daha büyük, zengin ve cezbedici rakiplerinin ortaya çıkışına ve yerle bir oluşuna şahit olacak kadar uzun bir süre varlığını sürdürmüştür. Patrick Geddes'in de belirttiği gibi, Musselburgh köylülerinin köyleriyle övünmelerinin sağlam tarihsel dayanakları vardı:

"Musselburgh bir köydü
Edinburgh ise değil,

Edinburgh yok olduğunda
Musselburgh yine köy kalacak."

Kale de varlığını sürdürecekti. Son dört bin yıl içinde yönetim biçimleri ve yönetimin işlevleri değişse de kale daima varlığını sürdürmüştür ve hâlâ göz önündedir. Castel San Angelo'dan Londra'da Admiralty Arch'taki beton sığınağa, Kremlin'den Pentagon'a ve yeni yapılan yeraltı denetim merkezlerine kadar kale hâlâ en eski örneklerinin mutlakçılığını ve irrasyonelliğini temsil eder. Kutsal yerler de bağımsız bir varoluşu bugüne dek korumuştur. Çok ünlü kutsal yerlerin bir kısmı hiçbir zaman başlı başına bir büyük kent haline gelememişse de, daha büyük merkezler çoğu zaman onların önemine erişememiştir.
Dinsel açıdan bakacak olursak, Londra ile Bağdat, Canterbury ile Mekke'nin yanında ikinci plandadır; öte yandan Santiago de Compostela ve Lourdes gibi hac yeri olmuş kentler de kutsal yerin bakımı ve gözetimi dışındaki diğer kentsel işlevlere genellikle sahip olmamışlardır. Bu nedenle denilebilir ki, kenti meydana getiren her unsur ilk olarak, kent onları teslim almadan önce, kentin sınırları dışında ortaya çıkmıştır.

II
Kentin kristalleşmesi

A. İLK KENTSEL DÖNÜŞÜM

Bütün o tatmin edici ritüellerine karşın sınırlı yeteneklerinin ışığında denebilir ki, nüfusu ne kadar artarsa artsın köy hiçbir şekilde kente dönüşemezdi. Bu değişim için, beslenme ve üremenin topluluğun temel kaygısı olmaktan çıkmasını sağlayacak bir dış etkene, sadece hayatta kalmanın ötesinde bir amaca ihtiyaç vardı. Aslında dünya nüfusunun büyük kısmı böyle bir meydan okumaya asla karşılık vermedi; bugünkü kentleşme dönemine kadar kentler, insanlığın sadece küçük bir bölümünü barındırmaktaydı.

Kent olgusunun, Paleo-neolitik çağ topluluğu içinden mutlak bi-

çimde aniden ve öncülsüz olarak beliren belkemiği; Lloyd Morgan'la William Morton Wheeler'ın kullandığı anlamda bir öncülsüzlük içerir. Öncülsüz evrimde, ortaya çıkan yeni bir unsur sadece var olan kitleye katılmakla kalmaz, aynı zamanda onun özelliklerini değiştiren bütünsel bir değişime, yeni bir biçimlenime neden olur. Bu unsurun ortaya çıkmasından önceki dönemde fark edilemeyen potansiyeller –görece değişmez bir özellik taşıyan ve örgütlü bir yapıya sahip olmayan "ölü" maddeden organik yaşamın doğabilmesi olasılığı gibi– öncülsüz evrimden sonra görünür hale gelir. Köy kültüründen kent kültürüne doğru yaşanan sıçramada da aynı şey geçerlidir. Ortaya çıkan yeni düzlemde köyün eski unsurları yeni kent birimine taşındı ve onun parçası haline geldi; fakat yeni unsurların etkisiyle köydekinden daha karmaşık ve değişken bir model olarak, başka dönüşümlere ve gelişmelere yatkın bir yapıda yeniden düzenlendi. Bu yeni birimin içerisinde insan grubunu oluşturan unsurlar da aynı şekilde daha karmaşık hale geldi; avcının, köylünün ve çobanın yanı sıra kente diğer ilkel meslek sahipleri de girdi ve kentin varlığına katkıda bulundu. Madenci, oduncu, balıkçı, her biri başka koşullar altında biçimlenmiş alet, edevat, yetenek ve hayat alışkanlıklarını beraberinde getirdi. Mühendis, tekne yapımcısı ve denizci bu daha özelleşmiş ilkel aşamayı izleyen ara evrenin şu ya da bu noktasında ortaya çıktı: Bütün bu ilk meslek gruplarından da başka meslek grupları, askerler, bankerler, tüccarlar, rahipler ortaya çıktı. Kent, bu karmaşıklıktan daha üst düzeyli bir birlik yarattı.

Bu yeni kentsel karışım insan yeteneklerinin her yönde muazzam ölçüde gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Kent, bir insan gücü seferberliği yaratmada, uzak mesafe taşımacılığına hâkim olunmasında, zaman ve mekân bakımından uzak mesafeleri kapsayan bir iletişim yoğunlaşmasında, inşaat mühendisliğindeki büyük çaplı bir gelişimle birlikte bir icatlar patlamasının yaşanmasında ve dahası, tarımsal üretkenliğin müthiş ölçüde daha da artmasında etkili oldu.

Bu kentsel dönüşüme paralel olarak, ya da belki ondan daha önce, kolektif bilinçdışında da benzer sıçramalar yaşandı. Öyle görünüyor ki, belli bir noktada, evin içinde ocak ateşine yakın duran bildik tanrılar, güneşle, ayla, yaşam sularıyla, fırtınayla ve çölle özdeşleştirilen uzak birtakım yer ve gök tanrılarının gölgesinde kaldı; bir kısmı yerini tamamen onlara bıraktı ve kesinlikle hepsi onlardan aşağı bir konuma indirgendi. Yerel kabile reisi ulu krala dönüştü ve tanrısal veya yarı tanrısal sıfatlarla donanmış olarak tapınağın en yüksek dinsel mertebedeki muhafızı konumuna yerleşti. Köylerde komşu olanların arasına mesafe de sokulmuştu; onlar artık ne tanıdık, ne de eşit insanlardı,

doğrudan krala bağlı memurlar olan askeri ve sivil yetkililer, yöneticiler, vezirler, vergi toplayıcılar, askerler tarafından hayatları denetlenip yönetilen birer uyruk konumuna indirgenmişlerdi.

Köyün gelenek ve görenekleri bile tanrısal emre itaat adına değiştirilmeye açıktı. Artık köylü çiftçinin ailesini veya köyünü besleyecek kadar ürün yetiştirmesi yeterli değildi; bundan böyle kraliyet ve ruhban sınıfını destekleyecek hatırı sayılır bir üretim fazlası yaratmak için daha çok çalışması ve kendi nefsinden feragat etmesi gerekiyordu. Zira yeni yöneticiler, güçlerini sadece silahla değil, aynı zamanda sahip oldukları ekmek somunu ve bira testisi sayısıyla ölçen açgözlülerdi. Yeni kent toplumunda yaşlıların bilgeliğine değer verilmiyordu artık; ihtiyar heyetinin teslim olma tavsiyesine rağmen, Kiş'in hükümdarının taleplerine boyun eğmek yerine Kiş'e saldırmayı teklif eden Gılgamış'a arka çıkanlar Uruk'un gençleri olmuştu. Kent toplumunda aile bağları hâlâ önem taşıyorduysa da, mesleki yetenek ve delikanlı cüreti –kralın desteğini kazanması halinde– daha önemli sayılıyordu.

Bütün bunlar olup bittiğinde, arkaik köy kültürünün yerini kentsel "uygarlık" aldı. Yaratıcılık ve denetimin, dışavurum ve bastırmanın, gerilim ve boşalmanın bu ilginç bileşimi kendini tarihsel kentte açığa vuruyordu. Başlangıcından itibaren kent, uygarlığın mallarını depolayıp nakletmek için özel olarak donatılmış, asgari alandan azami olarak yararlanılacak ölçüde yoğunlaştırılmış, ama aynı zamanda giderek büyüyen bir toplumun ve ona ait toplumsal mirasın değişen ihtiyaçlarına ve karmaşıklaşan biçimlerine yaşam alanı tanıyacak yapısal genişlemeleri gerçekleştirme gücüne sahip bir yapı olarak betimlenebilir. Yazılı kayıt, kütüphane, arşiv, okul ve üniversite gibi biçimlerin icadı kentin en eski ve en karakteristik başarılarından biridir.

Şimdi betimlemeye çalıştığım dönüşüm, ilk olarak Childe tarafından Kentsel Devrim olarak adlandırılmıştır. Bu terim, kentin aktif ve kritik önemini vurguluyor, fakat süreci tanımlama konusunda da bir yanılgı içeriyor; zira devrim bir altüst oluşa, arkada bırakılan eskimiş kurumlardan giderek uzaklaşan ilerici bir harekete işaret eder. Bugün durduğumuz yerden bakıldığında bu, sanayi devrimiyle birlikte yaşadığımıza benzer genel bir sıçrayışı, gene esas olarak ekonomik faktörlere dayalı benzer bir dönüşümü ifade eder gibidir. Bu yaklaşım, gerçekte olanları aydınlatmaktan çok, karartır. Kentin ortaya çıkışı, kültürün içindeki eski unsurları söküp atmamış, aksine onları bir araya getirerek etkilerini ve faaliyet alanlarını genişletmiştir. Tarım dışı mesleklerin teşvik edilmesi bile yiyecek talebini artırmış ve muhtemelen köylerin çoğalmasına ve daha çok alanın tarıma açılmasına neden ol-

muştur. İlk zamanlarda kent içinde eski düzene ait çok az unsur dışlanmıştı; örneğin, Sümerlerde tarımla uğraşanların çoğu, etrafı surlarla kaplı yeni kentlerde oturanlardı.

Kentlerin ortaya çıkmasıyla birlikte asıl yaşanan şuydu: O zamana kadar dağınık ve örgütsüz olan birçok işlev sınırlı bir alanda bir araya getirildi ve topluluğun bileşenleri dinamik bir gerilim ve etkileşim durumunda tutuldu. Kent surlarının çevrelediği kapalı mekân içinde neredeyse zorunlu olarak ortaya çıkan bu birlik içinde, kent öncesinin yerleşik yapıları –tapınak, pınar, köy, pazaryeri, müstahkem yer– kent içinde meydana gelen genel büyüme ve büyük sayıların yoğunlaşması sürecine katıldılar ve yapısal bir farklılaşma yaşayarak kent kültürünün sonraki tüm aşamalarında varlığını sürdürecek olan birtakım biçimler kazandılar. Kent, kutsal ve dünyevi güçteki büyümeyi somut olarak ifade etmenin bir aracı olarak ortaya çıkmakla kalmadı, bilinçli bir çabanın çok ötesine geçen bir tarzda, yaşamın tüm boyutlarını genişletti. Kozmosun bir temsili, cenneti yeryüzüne indirmenin bir aracı olarak hayatına başlayan kent, mümkün olanın simgesi haline geldi. Ütopya, kentin ilk yapısının ayrılmaz bir unsuruydu ve tam da bu yüzden, ideal bir tasarımdan yola çıktığı için kent daha düşük beklentilerle yetinen, çalışma alışkanlıklarının ve günlük umutlarının ötesine geçme çabası göstermeyen, daha ayakları yere basan bir tarzda yönetilen küçük topluluklarda çok uzun zaman atıl kalabilecek olan yeni gerçeklikleri yaratmayı başarmıştır.

Kentin ortaya çıkışı sürecinde, daha önce gördüğümüz üzere dinamik unsur köyün dışından gelmiştir. Burada yeni yöneticilerin hakkını teslim etmek gerek, zira sahip oldukları avcılık tecrübeleri onlara köy kültürünün alışılmış görüş açısından daha geniş bir ufuk sağlıyordu. Arkeologların bulgularına göre, Yakındoğu'nun yaylalarındaki ilk tahıl toplayıcılarının, tahıl ekiminin öğrenilmesinden çok önce, tahıl tanelerini tayın olarak heybelerinde taşıyan avcılar olması bile ihtimal dahilindedir. Avcının araştırmacı hareketliliği, kumar oynama ve riske girme istekliliği, acele karar verme durumunda oluşu, avını yakalama uğruna yoksunluğa ve yorgunluğa katlanmaya hazır oluşu, vahşi hayvanları yakalarken ölümle karşı karşıya gelmeyi göze alması –ya öldürecek ya da öldürülecektir–, bütün bunlar ona liderliğe özgü özellikler katmıştır. Bu özellikler aristrokratik egemenliğin temelini oluşturan özelliklerdi. Büyük ölçekli topluluk hayatının karmaşıklığıyla karşı karşıya kalındığında, bireyci bir cüret tarım köyünün beslediği yavaş toplumsal tepkilerden daha geçerli bir özellikti.

Kendi mekanik ve tarımsal ilerlemeleri sonucunda ortaya çıkan ve

komuta birliğiyle gerçekleştirilecek acil eylemleri gerekli kılan sayısız toplumsal krizle karşı karşıya kalan bir toplumda, salt geçmişteki bildik durumlardan elde edilen deneyime dayalı halk bilgeliği etkili olamazdı. Yeni ortaya çıkan bu güçleri denetim altına almaya, bunları daha önce hiç akla gelmemiş amaçlara yöneltmeye ancak özgüven sahibi maceracı kişilerin gücü bir ölçüde yetebilirdi. Neolitik çağ "birlikteliği" bunun için yeterli değildi. Tarlalarının su baskınlarına uğraması veya ekinlerinin harap olması karşısında afallayan ve yılgınlığa kapılan pek çok köy halkı, hantal ve aşırı temkinli ihtiyar heyetine sırt çevirerek, kendinden emin bir tarzda konuşan ve kendisine derhal itaat edilmesini beklermişçesine etrafa acil emirler yağdıran tek bir kişinin idaresine girmiş olmalıdır.

Kuşkusuz avcının cesareti ve daha önemlisi, hayal gücü siyasi kanallara girmeden çok önce de mevcuttu. Nitekim, paleolitik çağ avcısının mağarasında, erken neolitik çağa ait hiçbir çömlekçilik veya oymacılık ürününde bulunmayan bir estetik yetkinlik vardır. Aurignac mağaralarında bulunan kalıntılardaki gibi muazzam bir estetik duygusuna ancak taş-ve-bakır çağında yeniden rastlayabiliyoruz. Fakat bu çağda, bir zamanlar sadece avla sınırlı olan kahramanca çaba artık bütün fiziksel ortama yayılmış durumdaydı. İnsan zihninin tasavvur edebileceği her şey yapılabilir görünmekteydi. Kendine güvenen tek bir adamın hayal ettiği bir şey, tanrıların da lütfuyla, ona itaat eden bütün bir kent halkı tarafından gerçekleştirilebilirdi. Artık sadece hayvanlar dize getirilmiyordu; kralın bir emriyle ırmaklar, dağlar, bataklıklar, insan kitleleri, hepsi birden saldırıya uğrayabiliyor ve hizaya sokulabiliyordu. O zamana kadar günlük ihtiyaçlarını doğadan karşılayabildikleri sürece hiçbir küçük topluluğun yüklenmeyeceği kadar insafsızca zor işler artık yapılabiliyordu: Gılgamış'tan Herakles'e kadar bütün avcı kahramanlar insanüstü gücün örneğini sergilemişlerdir. Sırf kendisinden üsttekilerin kırbacından kaçınmak için bile olsa, ağır fiziksel işlerin üstesinden gelerek kendi sınırlarını zorlayan herkes bir çeşit kahraman haline geliyordu.

İnsani enerjilerin yayılması, insan egosunun büyümesi, ortak insani faaliyetlerin belki de ilk kez mevcut komünal kılıfından ayrılarak özelleşmiş meslekler haline gelecek şekilde farklılaşmaya uğraması ve bu büyüme ve farklılaşmanın kent yapısının birçok noktasında açığa vurulması, bütün bunlar tek bir dönüşümün görünümleriydi: Uygarlığın ortaya çıkışının. Bu değişimleri ortaya çıktıkları andaki halleriyle izleyemiyoruz, zira Teilhard de Chardin'in başka evrimsel değişimler için belirttiği gibi, ortaya çıkan kararsız ve akışkan biçimler geride hiç-

bir kayıt bırakmazlar. Fakat sonraki kristalleşmeler, daha önceden meydana gelmiş olan evrimin doğasını açıkça gösterir.

Kent içinde neler olduğunu yorumlamak için teknikle, siyasetle, dinle (özellikle de gerçekleşen dönüşümün dinsel tarafıyla) eşit derecede ilgilenmek gerekir. Başlangıçta hayatın bütün bu yönleri birbirinden ayrılamayacak derecede iç içe geçmişse de, bilinçdışı imgelem ve öznel tasavvurlar gerçekliğin her yönüne hâkim olduğu ve doğanın görünürlük kazanmasına, ancak arzu ve hayaller düzlemine aktarılabildiği ölçüde izin verdiği için olsa gerek, din hepsini geride bırakarak ön plana çıkmış ve öncelik kazanmıştır. Günümüze kadar gelmiş anıt ve kayıtlar, gücün genel olarak büyümesine bilinçdışından gelen ve "ebedi" sanat biçimlerine aktarılan bir o kadar gösterişli imgelerin eşlik et- 49/F4
tiğini göstermektedir.

Görmüş olduğumuz gibi, bu sürecin oluşum aşamaları olasılıkla binlerce yıl sürdü: Fazla gelişmiş bir köyden biraz daha büyük olan neolitik çağ kırsal kasabasından, tamamen gelişmiş kente, yeni kurumsal biçimlerin beşiğine geçişin o son aşamaları bile yüzyıllar, hatta binyıllar almış olabilir; bu öyle uzun bir süredir ki, dünyanın diğer bölgelerinde kesin tarihsel kayıtlarına sahip olduğumuz –insan kurban etme törenleri gibi– birçok geleneğin Mısır veya Mezopotamya'da ortaya çıkıp büyük ölçüde son buluşuna dahi zaman tanımış olabilir.

Ürdün Vadisi'ndeki en eski bulgularla (eğer son tarihlendirilmeleri doğruysa) Sümer kentlerine ait bulgular arasındaki muazzam zaman aralığı, kayıtlara geçmemiş olsa da birçok büyük değişimin gerçekleşmesine yetecek büyüklüktedir. Fakat, kentin doğuşuna neden olan o nihai icatlar patlaması muhtemelen birkaç yüzyıl, hatta Frankfort'un krallığın ortaya çıkışı için söylediği gibi, birkaç nesil içinde gerçekleşmiştir. Bu süre ne olursa olsun, mekanik saatin keşfiyle atomik gücün serbest bırakılmasına kadarki yedi yüzyıllık süreyi aşmadığı oldukça kesindir.

Günümüzdeki bulguların kanıtladığı kadarıyla diyebiliriz ki, tahıl tarımı, saban, çömlek tezgâhı, tekne, el dokuması, bakır metalurjisi, soyut matematik, kati astronomik gözlemler, takvim, yazı ve anlaşılır bir söylemi kalıcı bir biçime dökmenin diğer yöntemleri, hepsi hemen hemen aynı zamanlarda, bir yüzyıl aşağı bir yüzyıl yukarı MÖ 3000 sıralarında ortaya çıkmıştır. Eriha dışında günümüzde bilinen en eski kent kalıntıları bu döneme tekabül eder. Bu, ancak çağımızda yaşananla kıyaslanabilecek kadar büyük bir değişim, insan gücündeki eşsiz bir teknolojik büyüme demektir. Bu çağların her ikisinde de insanoğlu, aniden kavuştuğu bu yücelmiş konumun sarhoşluğuyla tanrılar gibi

davranmaya başlamıştır; fakat bunu yaparken, kendi gizil yetersizliklerinin ve zayıflıklarının da, tanrılarına sıkça ve serbestçe yansıttığı nevrotik ve saldırgan özelliklerinin de pek farkına varamamıştır.

Buna rağmen ilk kent çağıyla bizim çağımız arasında çok çarpıcı bir fark vardır. Bizimki, toplumsal olarak yönlendirilmeyen, bilimin ve teknolojinin ilerlemesinden başka hiçbir amaç taşımayan bir teknik ilerlemeler çağıdır. Biz, onları ortaya çıkaran insani kaynaktan ve her türlü rasyonel, özerk insani amaçtan gittikçe uzaklaşan bir mekanik ve elektronik icatlar patlaması evreninde yaşıyoruz. Bu teknolojik patlama kentte de benzer bir patlamaya neden olmuştur; kentin içi dışına çıkmış ve karmaşık organlarıyla örgütleri bütün bir çevreye yayılmıştır. Etrafı surlarla kaplı kent kabı yalnızca kırılmakla kalmamış, aynı zamanda sonuçlarına kentsel gücün bir rastgelelik ve öngörülemezlik durumuna gerilemesi biçiminde şahit olduğumuz bir çekim gücünü yitirişle de karşı karşıya kalmıştır. Kısacası, aşırı doğurganlığının, kendi kaynak ve fırsatlarının altında ezilen uygarlığımız giderek denetimden çıkıyor. Yokuş aşağı giden sözde serbest ekonomiler nasıl altlarındaki kontrolden çıkmış araçların insafına kalmışsa, gözü dönmüş bir denetim kurma çabasındaki totaliter devletler de kendi patlak frenlerinin kurbanıdırlar.

Fakat uygarlığın ilk büyük yayılmasında bunun tam tersi yaşanmıştı; gücün dört bir yana savrulduğu bir patlama yerine içeri doğru bir sıkışma, bir *içepatlama* söz konusuydu. O zamana kadar büyük bir vadi dizisine, yer yer de daha gerideki bölgelere yayılmış olan topluluğa ait birçok ayrı unsur harekete geçirildi ve basınç altında kentin dev surları içine tıkıştırıldı. Muazzam doğa güçleri bile bilinçli insan çabasının hizmetine sokuldu; merkezi komutayla on binlerce insan tek bir makine gibi hareket ederek o güne kadar hiç akla hayale sığmayan boyutlarda sulama arkları, kanallar, kent surları, zigguratlar, tapınaklar, saraylar, piramitler inşa etti. Yeni güç mitolojisinin kaçınılmaz bir sonucu olarak makine keşfedildi: Arkeologlar uzun bir süre bu makinenin farkına varamadılar, çünkü kendisini meydana getiren töz –insan bedenleri– zamanla dağılıp çürümüştü. Kent, bu içepatlamayı yaratan kaptı ve biçimi sayesinde bu yeni güçleri bir arada tutuyor, içsel tepkilerini yoğunlaştırıyor ve başarı düzeyini bütünüyle yükseltiyordu.

Bu içepatlama, akınlarla ve değiş tokuşla, el koymalarla ve müsaderelerle, göçle ve köleleştirmelerle, vergi toplamalarla ve işgücünü toptan zapturapt altına almalarla, etkileşim alanının büyük ölçüde genişlediği anda gerçekleşti. Bir egemen kurumun, yani krallığın baskısı altında, hasım olarak karşı karşıya gelmemişlerse de uzun süreden be-

ri ayrı ve her biri kendi içine kapalı birçok toplumsal parçacık yoğun kentsel alanda bir araya getirildi. Adeta gazlarda olduğu gibi, bu kapalı mekân içindeki basınç, moleküllerin daha çok sayıda sosyal çarpışmaya uğramasına ve sınırları olmayan kendi eski bölgelerinde yalıtılmış halde yaşarken yüzyıllar içinde meydana gelebilecek toplumsal etkileşimin, bir nesil içinde gerçekleşmesine neden oldu. Ya da organik terimlerle açıklayacak olursak, farklılaşmamış ve karmaşıklaşmamış, her parçası aynı derecede, aynı işlevleri yerine getiren küçük komünal köy hücreleri bir eksen etrafında örgütlenerek, farklılaşmış dokularıyla, özelleşmiş organlarıyla, bütün için düşünen ve bütünü yönlendiren bir merkezi sinir sistemiyle karmaşık bir yapılar toplamına dönüştü.

Gücün bu yoğunlaşmasını ve bu güç seferberliğini olanaklı kılan neydi? Daha önceleri dağınık, yönlendirilmemiş ya da çok çok yerel olarak yönetilen faaliyetlere merkezi bir yön veren ve bütün toplumsal yapıya egemen olan bu güce merkezi dinsel ve politik çekirdeği, yani kalesi, kentte aldığı o özel biçimi veren neydi? Burada kilit bir gelişim olarak öne sürmeye çalıştığım şeyi, çok daha erken bir aşamada, koruyucu avcının haraç toplayan kabile reisine görünür biçimde evrilmesi önceden haber vermişti. Bu figür daha sonraki birçok uygarlık döngülerindeki benzer gelişimlerde sık sık ortaya çıkacaktır. Bu figür bir anda insanüstü boyutlar kazandı; bütün güçleri ve ayrıcalıkları muazzam ölçüde büyürken, artık kendi başına bir iradesi kalmayan ve onun biçtiği hayat dışında bir hayata sahip olmayan uyrukları ise buna bağlı olarak gittikçe güçten düştü.

Modern çağın en parlak arkeologlarından Henri Frankfort gerekli birçok veriyi sağlamamış ve -bu sonucu önceden sezmemiş olsa dafarkında olmadan haber vermemiş olsaydı, bu açıklamayı geliştirecek gücü kendimde bulamazdım. İleri sürmek istediğim şey şu: Ademi merkeziyetçi bir köy ekonomisinden hayli örgütlü bir kent ekonomisine doğru yaşanan değişimin en önemli faili kraldı ya da daha ziyade krallık kurumuydu. Bugün kentsel gelişimle ilişkilendirdiğimiz sanayileşme ve ticarileşme yüzlerce yıl ikincil bir olgu, hatta belki de ortaya çıkışı çok sonralara rastlayan bir olguydu: Tüccar sözcüğüne Mezopotamya'da hiçbir yazılı kaynakta rastlanmamıştır, ta ki II. binyılda, "yurtdışında ticaret yapma imtiyazına sahip bir tapınağın görevlisi olarak tanımlanana kadar." Frankfort'un söylediklerinden bir adım daha öteye giderek MÖ III. binyıldan kalma bir belgede eski Mısır tanrısı Ptah'ın sıfatlarından biri olarak yazılan "*kentleri kuran*" nitelemesinin bütün krallara atfedilebileceğini ve kent kurmanın kralların özel ve evrensel bir işlevleri olduğunu söylemek istiyorum. Kentsel içepatlama-

da kral merkezdedir; o her şeyi kentin merkezine çeken ve uygarlığın bütün yeni güçlerini sarayla tapınağın denetimi altına alan bir mıknatıstır. Kral kimi zaman yeni kentler kuruyordu, kimi zaman da çok önceleri kurulmuş taşra kasabalarını kentlere dönüştürerek emri altındaki yöneticilerin otoritesi altına sokuyordu; her iki durumda da hükümdarlığı bu yerleşimlerin biçim ve içerikleri üzerinde kesin değişimlere neden oluyordu.

B. İLK KENTSEL İÇEPATLAMA

52 Bu büyük kentsel dönüşüm yazılı tarihin başladığı sıralarda gerçekleşti. Kentin yaratılışının son aşamasında köylerin üstünde kaleler, "küçük kentler" yükseldi ve mütevazı köy yaşam tarzına hâkim oldu. Kendi unsurlarının genişlemesi tek başına köye yeni bir kent sureti veremezdi; zira kent yeni bir simgesel dünyaydı, sadece bir halkı değil, bütün bir kozmosu ve onun tanrılarını temsil ediyordu.

Burada olanlar yine yazılı kayıtlardan önce gerçekleşmişti; fakat avcı-kabile reisinin yakındaki topluluklarla olan ilişkisine dair önceki yorumlar doğruysa, kale, köylülerin "istilacı göçebeler"den korunması için inşa edilmiş bir savunma ya da sığınma mekânı değildi ilk başta. Savaş kurumsallaştıktan sonra ise müstahkem yerin giderek bu amaca daha çok hizmet ettiği şüphesizdir. Ancak, kentlerin etrafı surlarla kaplı değilken bile kalelerin etrafının surlarla kaplı oluşu ille de askeri bir işlevlerine zamansal olarak bir öncelik kazandırmaz. Surların ilk kullanımı dinsel amaçlı olabilir: *Temenos*'un* kutsal sınırlarını belirlemek ve saldırgan insanlardan ziyade kötü ruhları uzak tutmak.

Yarı askeri kullanımı söz konusu olduğu sıralarda ilkel kale daha çok bir depo, kabile reisinin ganimetlerinin, yani hububatının ve muhtemelen de kadınlarının tümüyle yerel yağmalara –başka bir deyişle kızgın köylülerin saldırısına– karşı korunduğu bir depo gibiydi. Yıllık tarımsal üretim fazlasını denetimi altında tutmayı başaran kişi, komşularının hayatı ve ölümü üzerinde de güç sağlıyordu. Artan doğal zenginliğin ortasında böyle yapay yollarla yokluğun yaratılması, uygarlaşmış sömürünün yeni ekonomisinin karakteristik zaferlerinden biriydi; bu ekonomi, köyün törelerine taban tabana zıttı.

Fakat böylesi kaba bir denetim sisteminin doğal sınırları vardı. Sadece fiziksel güç, sistemli terorizmle desteklense dahi toplama noktasına düzgün bir mal akışını, üretici girişime komünal katkının azami

* *Temenos*: Tanrılara adanmış kutsal bölge. (y.h.n.)

ölçülere ulaşmasını sağlayamaz. İmparatorluk Roması'ndan Sovyet Rusya'ya kadar her totaliter devlet bu gerçeği er ya da geç öğrenmiştir. Gereksiz yere sürekli polis denetimine başvurmadan gönüllü rıza sağlamak için yönetim organı, halkında bir parça sevgi, güven ve sadakat duygusu uyandırmaya yetecek ölçüde, faydalı ve destekleyici bir görünüme bürünmelidir.

Bu değişimi körüklemede din pekâlâ temel bir rol üstlenmiş olabilir. Yükselen ruhban sınıfının yardımı olmadan avcı kabile reisi, kendisini krallığa yükselten ve denetim sahasını genişleten büyük güçlere ve kozmik otoriteye ulaşamazdı. Burada, basit ekonomik yorumlarla anlaşılabilen doğal gelişim seyri, bütün sürecin içeriğini ve anlamını değiştiren doğaüstü bir gelişim sayesinde hızlandı. Gerek kutsal, gerekse dünyevi iktidar uygarlığın yeni icatlarını emerek şiştiler. Çevrenin her parçasını aklın denetimi altına alma ihtiyacı, akla veya denetime kendini adamış kişilere, yani rahibe veya hükümdara -ki genellikle tek kişide toplanmış görevlerdi- fazladan bir otorite imkânı sağladı.

Böylece, kaba kuvvete dayalı baskı ve zorlamanın tek başına üstesinden gelemeyeceği şeyi, büyü ve ritüelin tek başına başaramayacağı şeyi, ikisi birlikte, büyümekte olan kasabanın içinde bir karşılıklı anlayış ve işbirliği içinde daha önce hayal bile edilmemiş bir ölçekte başardılar. Köyün mütevazı temelleri toprağın içine kök salmıştı; fakat kent köyün değerlerini tersine çevirdi ve temelleri cennete yerleştirerek köylünün evrenini tersyüz etti. Bütün gözler artık göğe çevrilmişti. Ezeli, ebedi ve sonsuz olana, her şeyi bilen ve her şeye gücü yetene iman, binlerce yıl boyunca insani varoluşun imkânlarını yüceltmede başarılı oldu. Kentin sunduklarından en fazla yararlananlar insanın varoluşunun hayvansal sınırları için canlarını sıkmıyorlar; yoğun bir iradi eylemle bu sınırları aşmanın yollarını arıyorlardı.

Bütün bunların hangi noktada meydana geldiğini kimse söyleyemez; şüphesiz, tek bir şey haline gelmeden önce müstahkem yerle kutsal yer arasında birçok kısmi veya geçici birlik mevcuttu. Fakat, Childe'ın da belirttiği husus anlamlıdır: "Mabetler yazının bulunmasından önce Mezopotamya'daki köylerin merkezini işgal ediyordu." Bir noktadan sonra mabet kalenin içine taşınmış ya da mabedin kutsal sınırları oraları da aynı derecede kutsal ve dokunulamaz bir yer haline getirecek biçimde müstahkem yeri içine katmış olmalıdır.

Tanınabilir durumda bir kenti gün ışığına çıkardığında arkeoloğun, kentin kalan kısmının etrafında sur veya başka kalıcı yapı olmasa da etrafı surlarla çevrili bir bölgeyle, sağlam malzemelerden yapılma bir kaleyle karşılaşacağı muhakkaktır. Uruk'tan Harappa'ya kadar her yer-

de bu saptama geçerlidir. Bu alanın içinde arkeolog genellikle büyüklükleriyle kentteki diğer yapılardan ayrılan, taştan veya pişirilmiş tuğladan yapılmış devasa üç binaya rastlar: Saray, tahıl ambarı ve tapınak. Kalenin kendisi de duvarlar ardındaki kutsallığa işaret eden pek çok özelliğe sahiptir: En eski kentlerdeki kale surlarının abartılı yükseklik ve kalınlıklarının –Khorsabad'da surların kalınlığı 23 metredir– o dönemlerde herhangi bir saldırıda kullanılacak askeri araçlara göre son derece nispetsiz olduğu açıkça ortadadır. İnsanlar yalnızca tanrıları için böylesine ölçüsüz bir çaba harcar. Fakat, önceleri tanrılar için tasarlanan bu yapıların sonraları uygulamada daha etkili bir askeri koruma sağlamada işe yaramış olmaları muhtemeldir. Kalenin simgesel

amacı, askeri işlevinden önce geliyordu büyük ihtimalle. Bu konuda Mircea Eliade ile hemfikirim.

Siyasal, ekonomik ve dinsel faillerin ittifakının oluştuğu dönemlerde, daha sonra gerçekleşen birçok ayrım henüz netleşmemişti. Krallık, sonunda vardığı, aşırı genişlemiş boyutlarına ulaşana kadar hatırı sayılır bir süre geçmiş olmalı. Başlangıçta reis, büyücü, kâhin, astronom, ihtiyar heyeti, rahip birbirinden ayrı görevliler veya kastlar değildi: Görevleri birbirlerinin görevleriyle çakışıyordu ve bir kişi rahatça farklı roller üstlenebiliyordu. Görece geç tarihlerde bile krallar ulusal kiliselerin liderliklerini üstlenmiş, Hıristiyan piskopos ve papalar kentleri yönetmiş ve ordulara komuta etmişti. Fakat belli bir noktada hem hükümdarın hem de rahibin büyük ölçüde yüceltilmesi söz konusu oldu; görünen o ki, bu yüceltme pek çok başka alanda insan gücünde benzer açılımların olduğu MÖ 3000'den sonraya rastlar. Bununla birlikte her alanda mesleki ayrışma ve uzmanlaşma meydana geldi. Köy topluluğundan farklı olarak ilk kent, egemen bir azınlığın ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlenmiş bir kastın yönettiği bir toplumdu; karşılıklı yardımlaşan ailelerden oluşan bir topluluk değildi artık.

Bu noktada krallık iktidarı doğaüstü bir onay istedi ve elde etti: Kral, bütün bir hayatı, toprakları ve onun üzerinde yaşayan bütün insanları kişiliğinde birleştiren, cennetle yeryüzü arasında bir aracı konumuna yükseldi. Kimi zaman kralı bir rahipler heyeti seçerdi, fakat kral gayri meşru yollardan tahta geçse de, tanrısal bir hakka dayanarak halkını yönetmek için tanrısal bir işarete sahip olması gerekiyordu. Eski Sümerlere ait Kral Listesi'nde krallığın insana "cennetten inme" olduğu yazıyordu. İlahi varlık tarafından seçilen beş krala "arınmış... yerlerde" beş kent verilmişti: Eridu, Badtbira, Larak, Sippar, Şuruppak; bunların hepsi aynı zamanda kült merkezleriydi.

Bütün bunlar dünyevi ve kutsal gücün bir kaynaşmasına işaret et-

miyor mu? Bu kaynaşma, tıpkı bir nükleer tepkimede olduğu gibi, aksi halde anlaşılmaz olacak olan insan enerjisi patlamasını yaratan şey değil mi? Kanıtlar bunun böyle olabileceği yönünde. Kiş savaşta yenilince, aynı Kral Listesi bize krallığın, Uruk kutsal bölgesine geçtiğini, orada yeni hükümdar olan güneş tanrısının oğlu Utu'nun hem kral hem de baş rahip olduğunu söylüyor. Kanımca bu kral ve rahip birleşmesinden, kentin henüz olgunlaşmamış bütün parçalarını bir araya getirip onlara insan ürünü diğer her şeyden gözle görünür biçimde daha büyük ve daha hayranlık uyandırıcı yeni bir biçim veren güçler ortaya çıktı. Bu büyük yüceleştirme hareketi başladıktan sonra, kalenin efendileri sadece kentin kaderini tayin etmekle kalmadılar, aynı zamanda, gittikçe yayılan birleşme ve bütünleşme süreçleriyle uyuşabilecek azami toplumsal ve mesleki farklılaşmayı birleştiren uygarlığın yeni kalıbını oluşturdular. Krallık ruhbanlığın yetkilerini genişletti ve ruhban sınıfına toplum içinde yönetici bir rol verdi; sadece kralların inşa ettirmek için gerekli kaynaklara sahip olduğu o büyük tapınakların varlığı bu durumu açıkça gösterir. Bu ruhban sınıfı zamanı ölçüyor, mekânın sınırlarını çiziyor, mevsimsel olayları tahmin ediyordu. Zamana ve mekâna hâkim olan kişi büyük insan kitlelerini de denetleyebilirdi.

Böylece sadece rahiplik değil, Georges Contenau'nun bir mektuptan alıntıladığı gibi "kentte oturan ve tanrılara bağlılık andı içen saray görevlileri"nin yanı sıra kâtip, doktor, büyücü ve kâhinden oluşan yeni bir entelektüel sınıf da ortaya çıktı. Eski krallar, aldıkları desteğe karşılık olarak "manevi güç"ün bu temsilcilerine güvenlik, boş zaman, statü ve muhteşem kolektif yerleşim yerleri verdiler. Sade bir mabedi büyük bir tapınağa dönüştürmeye katkıda bulunan krallar, bütün topluluğun zorunlu emeğini tapınağın hizmetine vererek ona büyük bir ekonomik temel hazırlamış oldular. Erech'te bulunmuş olan en eski tabletlerin tapınağı bir atölye ve depo olarak düzenleme amacını taşıyan yönergeler olması bize şaşırtıcı gelmemelidir.

Topluluğun tasarrufu altına alınan devasa fiziksel kaynaklarla tapınak inşası, kutsal ve dünyevi liderleri bir araya getiren o kritik olay değil miydi? Elbette, kralın gücünü kullanması için rahiplerin ve tanrıların onayı zorunluydu, tıpkı silahlara hükmetmesinin ve büyük insan güçleri üzerindeki acımasız egemenliğinin diğerlerinin gücünü artırması bakımından zorunlu oluşu gibi.

Büyük bir tapınağın, mimari ve simgesel açıdan heybetli bir yapının dikilmesi bu birliğin mühürlenmesiydi. Bu birlik krallık için o kadar önemliydi ki, E.A. Speiser'in de belirttiği gibi, aradan birkaç yüzyıl geçmesine rağmen sonraki Mezopotamyalı yöneticiler Asur'da bir

tapınağı yeniden inşa ettikleri için övünebiliyorlardı. Asurbanipal ise işi, kendisinden tam 1.635 yıl kadar önce Uruk'tan Susa'ya kaçırılan Tanrıça Nan'ın suretini yeniden ele geçirmeye kadar vardırmıştı. Bu, antik tapınağın inşasının ve onarımının biçimsel bir dindarlık eyleminden ibaret olmadığı, aslında gerekli yasal sürekliliğin kurulması ve kutsal yerle saray arasındaki ilk "sözleşme"nin bir yeniden onaylanması anlamına gelmez mi? Çünkü bu varsayımsal pakt, daha önce de gördüğümüz gibi, bütün topluluk içinde bulunan atıl toplumsal enerjileri harekete geçiren bir süreç içinde yerel kabile reisini hem kutsal hem de dünyevi gücün dev bir amblemine dönüştürmüştü. Şatafatlı dekoru ve süsleriyle birlikte yeni tapınağın devasalığı, tanrının ve kralın güçlerine şehadet ediyordu.

C. KAYGI, KURBAN VE SALDIRGANLIK

Öyle görünüyor ki, krallığın tarihsel gelişimi sırasında bereket ayinlerinden daha geniş bir fiziksel güç kültüne kolektif bir geçiş de yaşanmıştır. Bu yerinden etme süreci hiçbir zaman tamamlanmadı, Osiris, Bacchus ve Kibele varlıklarını sürdürdüler, hatta eski konumlarını yeniden talep ettiler. Fakat aynı süreç uygarlaşmanın başlangıcında bakış açısında bir değişikliğe neden oldu ve buna hayatın gereklerini giderek daha az kavrama ve sadece kriz anlarında değil, gündelik alanda da komünal hayatın belirleyeni olarak fiziksel maharet ve örgütlü denetimin rolünü abartma süreci eşlik etti. Askeri gücü de arkasına alan kralın her sözü yasaydı. Emir verme, iyete el koyma, öldürme, yok etme gücü; bütün bunlar "egemenlik güçleri"ydi ve öyle de kaldılar. Paranoid bir ruhsal yapı, çok kalın zırhlar kuşanmış kişinin kolektif dışavurumu olarak görülebilecek biçimde etrafı surlarla kaplı kent tarafından bu şekilde korunmakta ve gelecek kuşaklara nakledilmekteydi.

Fiziksel araçlar arttıkça kısır, hatta hayata düşman bu tek taraflı iktidar mitolojisi kent sahnesinin her köşesini zapt etti ve *yeni* örgütlü savaş kurumunda kendini bütünüyle ifade etme fırsatı buldu.

Kentin yapısına kendine has o damgayı vurmuş olan bu gerilemenin doğasını anlamak için krallık kurumunun kökenlerine inmek gerekir. Bu konuda Hocart ve Frankfort, kentin doğasına ilişkin bence çok önemli ipuçları veren dağınık haldeki birçok kanıtı bir araya getirdi. Hocart, James Frazer'ın izinden giderek, yiyecek bolluğunun devamını sağlamak amacıyla dünyanın dört bir yanında hâlâ neredeyse aynı biçimlerde yapılan totemik ayinlere rastlandığına işaret eder. Bu ayin-

ler, tanrının tarihinden bile eski olabilecek bir bereket kültünü akla getirir. Gerek Eski, gerekse Yeni Dünya'nın her yerinde bitkilerin doğumu ve ölümü, tohum ekme ve bitki yetiştirme sanatının efendisi ekin tanrısının doğumu ve ölümü ile ilişkilendiriliyordu. Krallıkla birlikte bu iki figür, yani tanrı ile kral fiilen birbirinin yerine geçer oldu, zira kutsal güçlere sahip olduğu varsayımıyla hareket eden hükümdar, kendi topluluğunu kendi varlığında cisimlendirirken aynı zamanda doğanın her yere hâkim güçlerini de yine kendi varlığında cisimlendiriyor, bütün topluluğunun biyolojik ve kültürel varoluşunun sorumluluğunu üzerine alıyordu.

Neolitik tarımın nüfusu artırmasıyla birlikte kent öncesi topluluk, denetimi dışındaki doğal güçlere gün geçtikçe daha fazla bağımlı hale geldi: Sel baskını veya çekirge istilası, hemen tahliye edilemeyecek veya uzaktan yiyecek takviyesi yapılamayacak kadar kalabalık olan bu henüz gelişimini tamamlamamış kent merkezlerinde büyük çaplı açlığa veya ölümlere neden olabiliyordu. Kentsel bir araya gelme süreci ne kadar karmaşık olur ve karşılıklı bağımlılık yaratırsa, maddi refah da o derece büyük olur; fakat maddi refah beklentisi ne kadar büyük olursa, insanlar bu refah durumunun bozulmasına o derecede tahammülsüz olurlar ve refahın her an ellerinden alınacağı kaygısı buna bağlı olarak artar.

Bu yeni güçleri harekete geçirmek ve onları denetim altına almak için kral kendini olağanüstü kutsal güçlerle donattı; sadece topluluğu kendinde cisimleştirmekle kalmıyor, aynı zamanda tarım gereği o topluluğun kaderini elinde tutuyordu. Bu durum, kolektif kaygı halinin temellerini değiştirdi. İlk kentsel içepatlamadan binlerce yıl sonra bile Mısır firavununun adı şu dua söylenmeden zikredilmiyordu: "Yaşam! Refah! Sağlık!" Öyle görünüyor ki, bütün bu gelişmeleri, yaşamanın veya en azından hayatı mümkün olduğunca uzatma ve ölümden sakınmanın arzulanırlığı doğrultusunda yoğun bir bilinç izlemekteydi. Kent insanı, kendine oranla daha ilkel olan atalarının suskun bir zarafetle kabul ettiği doğa olaylarını denetimi altına almanın yollarını arıyordu.

Krallık, büyü gücünün böyle aşırı derecede artmasına karşılık belli bir bedel ödemiş midir? Ekinlerin büyümesi için yapılan bereket ayinlerinde insan kurban edildiğine dair dağınık, fakat tümüyle de göz ardı edilemeyecek kadar eski ve yaygın kanıtlar mevcuttur. Kıtlık ve açlık gibi kriz dönemlerinde tanrıların gönlünü almak, mutlaka yapılması gereken bir şeydi. İlk zamanlarda böyle bir amaçla verilecek kurban büyük bir ihtimalle topluluğun en değerli üyesi oluyordu, yani tanrı-kralın ta kendisi. İlkel büyü, gönüllü olarak ölümü çağırarak tanrısal

gazabı bertaraf etmeye ve yaşam güçleri üzerindeki denetimini geri almaya çalışıyordu.

Her ne kadar çocukların, savaş esirlerinin ve hayvanların dinsel amaçlı kurban edilmelerinin antikçağın büyük bir bölümünde devam ettiği bilinse de, yazının bulunduğu döneme gelindiğinde kent kültürleri o denli gelişmiş durumdaydı ki, daha eski çağlarda kraliyet üyelerinin kurban edilişlerine dair herhangi bir kayıt ne yazık ki mevcut değildir. Bu konuda Babilli Berossos'un (MÖ III. yüzyıl), gelecek yılın hasatının daha verimli olması için yıl sonunda kurban edilecek kralın yerine başka bir kurban seçilmesi âdetinin uzun süre korunduğunu belirten Yeni Yıl Şenlikleri'yle ilgili kayıtları vardır sadece.

Frazer hafif alaycı bir dille, topluluğun saadeti için kralın kurban edilmesi uygulamasının bu asil görevin cazibesini azalttığını belirtir. Ancak liderin örgütleme yeteneğiyle zekâsı, ona yüklenen büyüsel işlevler kadar önemli hale gelir gelmez daha rasyonel bir yöntem kendiliğinden ortaya çıktı: Önce kralla özdeşleştirilerek kral olmanın bütün onur ve ayrıcalıklarıyla muamele edilen, ardından onun yerine kurban edilmek için sunağa götürülen bir "vekil" seçmek.

Mısır ve Mezopotamya'da bir zamanlar böylesi âdetler yaygın olmuş olsa bile, herhangi bir belirgin iz bırakamayacak kadar erken tarihlerde kalmıştır. Kabul etmek gerekir ki, ciddi bir eksiklik vardır burada: Ancak tek tük noktalarda savaş ve insan kurban etme törenlerini dolaysız olarak ilişkilendirebiliyoruz. Yine de bu noktaların kendileri önemlidir, çünkü Azteklerden elde ettiğimiz kusursuz kanıtlar en eski kent merkezlerinin genel gelişim düzeylerine denk bir aşamadaki bir topluluğa ait kanıtlardır aynı zamanda. Azteklerde vahşi savaşların temel nedeni kurban törenleri için gerekli kurbanı -bir yılda yirmi bin kadar kurban verilirdi- elde etmekti.

Diğer birçok kurumda olduğu gibi, savaşın ve insan kurban etmenin birden fazla kökeni olabilir; ve belki de bu ikisinin arasındaki bağlantı sadece sınırlı sayıdaki yerde nedensel bir nitelik taşıyordu. Kurban törenlerine kurban bulmaktan çok köle elde etmek için yapılan akınlar ayrı bir savaş nedeni olabilir pekâlâ. Sümerler kereste ve maden cevheri için kuzeylerindeki dağlara yaptıkları seferlerden aynı zamanda işlerine yarayacak esirlerle de dönüyorlardı belki: Sümer yazısında köle sözcüğü yerine kullanılan işaretin "dağlı kadın" anlamına da geliyor olması düşündürücüdür. Bu akınlar ve yiyecek toplama seferleri, savaş veya ticaret olarak adlandırılamayacak denli tek taraflıydı; zira savaşmak için iki taraf gereklidir ve dağlılar sayılarını artırıp silahlarını geliştirene kadar ne Mısır ne de Mezopotamya "ordularının"

karşısına çıkabilirlerdi. Ancak sonunda katı ve acımasız misillemeler ve iki taraflı düşmanlıklar kaçınılmaz hale geldi ve savaşın alanı gittikçe genişledi. XIX. yüzyıl boyunca Afrika'nın içlerine köle bulmak için akınlar yapan Arap köle tüccarları da benzer bir şiddet döngüsü yaratmışlardı.

Kent eğer örgütlü saldırganlık için bir odak olarak hizmet etmemiş olsaydı, kurban törenleri için kurban arayışı XIX. yüzyıla değin birçok ilkel kabilesel toplulukta hâlâ görülebilen o görece masum sınırların –sapkın, ama seçici bir çabanın, başka bir topluluktan birkaç simgesel tutsak alma çabasının– ötesine taşmazdı. Bu uygulama misyonerler, hatta antropologlar tarafından yanlış yorumlanmıştır; "savaşın insanlık tarihi kadar eski" olduğunu varsayan Henri Pirenne gibi bazı kent tarihçileri, gerçek kanıtları incelemeye veya gerekçelendirilmemiş inançlarını besleyen fikirlerin özüne inmeye zahmet etmemişlerdir. Oysa silahlı adamların arasında cereyan eden ilkel çarpışmaların nedeni karşı taraftaki insan kitlesini yok etmek veya karşı tarafın köylerini yağmalayıp yerle bir etmek değil, kurban törenleri için birkaç canlı esir almak ve bunları daha sonra büyüsel-dinsel bir ayinin parçası olan yamyamlık şölenlerinde kullanmaktı.

Kent, toplumun her bölümünde kolektif bir güç büyümesini beraberinde getirerek ortaya çıktıktan sonra bütün bu durum değişime uğradı. Birkaç kurban için gerçekleştirilen saldırı ve kuşatmanın yerini kitlesel imha ve kitlesel kırım aldı. Bir zamanlar bereket ve bol ürün almak amacıyla büyüsel kurban törenleri için yapılan şeyler –ki bu rasyonel bir amaç için irrasyonel bir faaliyette bulunmak demektir–, öfkeli tanrı ve rahip-kralının önderliğinde bir topluluğun, başka bir topluluğu denetim altına alma, itaat ettirme veya tümüyle ortadan kaldırmaya yönelik güç gösterisine dönüştü. Bu saldırıların çoğu kışkırtılmamış ve saldırganın ahlâki olarak gerekçelendiremediği türden saldırılardı. Tarihsel kaydın netleştiği zamanlarda, sınır tartışmaları veya su hakkı ihlalleri sonucu ortaya çıkan siyasal gerilimler nedeniyle savaşa bazı ekonomik unsurlar da katıldı. Fakat, eski savaşlarda elde edilebilecek maddi ödüller, bugünkünden aşağı kalmayan insani ve ekonomik kayıpların yanında devede kulaktı. O halde diyebiliriz ki, kentsel savaş kurumunun kökeninde daha ilkel toplumun büyüsü yatar: Mekanik gücün büyümesiyle bu çocuksu rüya bir yetişkinin karabasanı haline gelmiştir. Bu çocukluk travması varlığını koruyarak bizimki de dahil olmak üzere sonraki bütün toplumların gelişimlerini çarpıtmıştır.

Savaşın büyüsel kökenlerine kanıt gerekiyorsa, görünürde makul ekonomik taleplerle gizlenmeye çalışılsa da her savaşın dinsel bir ola-

ya dönüşmesi olgusu öne sürülebilir: Savaş sonuçta topyekûn bir kurban töreninden başka bir şey değildir. İlk başlardan bu yana, bu kurban töreninin merkezi faili konumundaki kralın yerine getirmesi gereken bir görevi vardı. Güç birikimi sağlama, gücü elinde tutma, ölümcül yıkıcı eylemlerle gücünü kanıtlama; bütün bunlar krallığın değişmez saplantısı haline geldi. Gücünü sergilerken kralın yaptığı hatalı olamazdı. Bizatihi savaş sayesinde muzaffer kral, kraliyetin denetim gücünü gözler önüne serer ve toplu ölümlere yol açarken tanrısal desteğin devamını garanti altına alırdı. Yeşaya'nın bize hatırlattığı gibi, Mısır, Babil ve Sur'un omuzlarındaki yük buydu.

Böylece, tuhaf bir tersyüz oluşla, önceleri hayatı daha bereketli kılmak amacıyla yapılan bir tören tam karşıtına dönüştü ve merkezi bir askeri denetimi, sistemli soygunu ve ekonomik asalaklığı –kent uygarlığının hayatı destekleyen yönleriyle çelişen ve sonunda kentleri birbiri ardına yıkan bütün kurumları– davet etti. Bu nihai bir ikilem ve çelişkiydi: Kentle birlikte ortaya çıkan geniş çaplı birliklerle ve işbirliğiyle elde edilen birçok kazanç, savaşın ekonomi üzerindeki olumsuz etkisiyle yok ediliyordu. Bu düzensizlik döngüsü antik kentin yapısına işlemişti.

Ama şu da teslim edilmelidir: Savaş kentin varlık nedenlerinden biri haline gelir gelmez, kentin zenginliği ve gücü de savaşın doğal bir hedefi haline geldi. Bayındır kentlerin varlığı kolektif saldırganlığa daha önce hiç olmadığı kadar görünür bir nesne sundu: Yani, gittikçe artan araç ve mekanik donanım birikimiyle, saray ve tapınaklara tıkıştırılmış altın, gümüş ve mücevherleriyle, ağzına kadar dolu tahıl ambarları ve depolarıyla, hatta kadın fazlasıyla, bizzat kentin kendisini. Eğer ilk savaşlar kent tarafından yollanan akıncı grupların tek yönlü saldırılarından meydana geliyorduysa, silahlı savaşçılardan oluşan yeni kast bu akınları hammadde kaynaklarından işlenmiş ürünlerin saklandığı büyük depolara yönlendirmiş olabilir. Bir zamanlar ilkel halkı haraca bağlayan kentler şimdi birbirlerine musallat olmuşlardı.

Bu arada, savaş tam anlamıyla vücut bulup kurumsallaştıktan sonra doğal olarak ilk ortaya çıktığı kent merkezlerinin dışına da yayılacaktı. Bir zamanlar huzur içinde yaşayan veya en kötü ihtimalle kaygı ve saldırganlıklarını simgesel insan kurbanlarıyla ifade eden ilkel halklar yeni teknikleri taklit etmeye ve yeni silahları korkusuzca kullanmaya başlayacaklardı: Hele kentten ilkel topluluklara yapılan seferlerin neden olduğu istilalar, soygunlar ve köleleştirmeler ilkel halkları intikam almaya sevk etmişse bu çok daha kolay olacaktı. Krallık yönetimi ve bizatihi kent gibi savaş da dünya geneline yayıldı; Sargon'dan

bir yüzyıl sonra Akad istilacıları gibi "krallık yönetiminden bihaber" halklar tarafından da uygulandı. Kentin himayesi altında şiddet normalleşti ve büyük kolektif insan avlarının ve çılgın kurban törenlerinin ilk olarak kurumsallaştığı merkezlerin dışına taşarak yaygınlık kazandı. Tarihin büyük bir bölümünde kölelik, zorla çalıştırma ve yıkım kent uygarlığının gelişimiyle at başı gitti ve onu cezalandırdı.

Krallık, kurban etme, savaş ve kent gelişimi arasında erken dönemlere ilişkin bir bağlantıya işaret eden tatmin edici herhangi bir kanıt hiç bulunamayacak olmasa da, eldeki mevcut bilgi kırıntılarını savaşın karmaşık tarihsel kurumsallaşmasını gerek biyolojik kökenli bir çatışmaya, gerekse bir "ilk günah"a bağlayan varsayımları ciddi biçimde çürütmeye yetecek kadar bir araya getirdim sanırım. Fakat, hiç değilse burada, doğal ayıklanma doktrininin klasik biçimiyle tam bir kesinlikle işlemiş olduğunu söyleyebilirim; çünkü beş veya altı bin yıllık bir dönem içinde daha ılımlı, yumuşak huylu, işbirliğine daha yatkın soylar öldürülür veya üremeleri engellenirken, saldırgan, kavgacı tipler varlıklarını sürdürmüş ve uygarlık merkezlerinde çoğalmışlardır. Kent kültürünün çevresel başarıları merkezi başarısızlığının –egemen iktidara erişmeyi sağlayan iksir ve halkın bu iktidara karşı hoşnutsuzluğunu temizleyen en etkili müshil olarak savaşa bağlanmasının– üstünü örtüyordu.

Tarihçiler savaşı kolayca insanın vahşi geçmişine mal etmişler ve savaşı sözde ilkel göçebelerin, "yokluk içindekiler"in normalde "barış" içinde yaşayan sanayi ve ticaret merkezlerine yaptıkları bir saldırı olarak değerlendirmişlerdir. Tarihsel hakikate bundan daha uzak bir şey olamaz. Antik kentin ilk yapısının harcında barış ve işbirliğinden çok savaş ve tahakküm bulunmaktadır. Kentlerdeki fazlanın yoksul halkı cezbetmesine şaşmamalı, zira her kent dağlardan veya bozkırlardan gelen, hızlı hareket eden akıncıların gözüne savunmasız bir kurban gibi görünüyordu herhalde; fakat at olsun, tekne olsun, onların da daha hızlı hareket etmelerini sağlayan araçlar ancak kentler kurulduktan sonra ortaya çıkmıştır. Sümer'deki ilk yerleşim yerleri birbirine o kadar yakındır ki, örgütlü savaşın ortaya çıkışından önce kurulmuş olabilirler. Daha ileriki tarihlerde, Hyksoslu çoban kralların önderlik ettiği topluluklar gibi göçebelerin bütün bir ülkeyi zapt ettikleri de görülmüştür. Fakat, savaş ortaya çıktıktan sonra kentin asıl düşmanı, diğeri kadar güçlü olduğunu ilan eden başka bir tanrının yönetimi altında olan başka bir kentti.

Gücün genel artışıyla birlikte öldürme kapasitesinin de arttığını unutmamalıyız. Silahlı gücün teşhiri krallığın en önemli göstergelerin-

den biri haline geldi. Kralların fermanlarıyla kuşku, kin, nefret, uzlaşmazlığın ölümcül bir yoğunluk kazandığı kentler, payandalı surları, burçları ve hendekleriyle her daim tehdit edici bir saldırganlık abidesi oldu. Mısır firavunları Mezopotamyalı krallardan hiç de geri kalmayarak tutsak liderleri kendi elleriyle sakatladıklarını, onlara işkence ettiklerini ve öldürdüklerini anlatarak kendilerini öven anıtlar yaptırmış, tabletler yazdırmıştı. Hitler gibi daha mariz paranoyakların adamlarına yaptırdıklarını onlar kendi elleriyle yapmıştı. Bu liderlik altında bir kentin ilahı kendi büyü güçlerini, kendisini tehdit eden yabancı ilahlara karşı koyacak hale getirdi; tapınak, saldırı eyleminin hem çıkış noktası hem de nesnesi haline geldi. Böylece, zincirinden boşanmış dinsel fantezilerin tahrikiyle gittikçe artan sayıda insan, kuşatma ve saldırı için her geçen gün daha etkilisi keşfedilen silahlarla akıl almaz savaş ritüellerine doğru sürüklendi.

Bu gelişim sürecinde kent yeni bir kapasiteyi de ortaya koymaktaydı: Bütün insan gücünün kralın emri altında olmasıyla kent bir anlamda sürekli seferberlik halinde, her an saldırıya hazır bekleyen bir yedek orduya dönüştü. Bu kitlesel güç kendi başına kente, seyrek nüfuslu, geniş alanlara yayılmış köylerin karşısında bir üstünlük sağladı ve hem iç yüzölçümünün, hem de nüfusunun büyümesinde itici bir rol oynadı. Bu tehdidi karşılamak için yerli halkın oluşturduğu köyler, tıpkı daha sonraları Foçalıların Sparta saldırılarına direnmek için tek bir kent, *Megalopolis*'i kurmak üzere bir araya gelmeleri gibi zaman zaman daha büyük kentsel birimler halinde birleşmişlerdir.

"Kralların en büyük sporu" olarak savaşa yoğunlaşılmasıyla birlikte kentin sanayi üretimi için gerekli yeni kaynaklarının giderek daha büyük bir kısmı, bronz çağı savaş arabası ve koçbaşı gibi yeni silahların üretimi için harcandı. Artık tarım için gerekli olmayan insan gücünün yedek askeri güç olarak sürekli hazır oluşu, yönetici sınıflar arasında sınırsız şiddet fantezilerini kamçıladı; aynı bizim çağımızda bilimsel eğitim almış, rasyonel zihniyete sahip olduğu düşünülen insanlar arasında bile yeniden şiddetin hortladığını gördüğümüz gibi. Her kent arsız bir güç odağı haline geldi, başka bir ruh halindeyken destekleyip geliştirdiği insani uzlaşma ve ilişkiyi artırma araçlarına sırtını döndü.

Böylece, kentin gerek fiziksel biçimi, gerekse kurumsal hayatı kentsel içepatlamanın en başından beri hiç de azımsanmayacak şekilde, savaşın irrasyonel ve büyüsel amaçlarına göre düzenlendi. Surlarıyla, kale duvarlarıyla, kuleleriyle, kanallarıyla, arklarıyla, Pax Romana dönemindekiler gibi bazı istisnalar dışında XVIII. yüzyıla kadar ta-

rihsel kentleri karakterize eden istihkâm sistemleri bu kaynaktan doğdu. Kentin bu fiziksel yapısı, düşmanlığı, yalıtılmışlığı ve kendini ön plana çıkarma çabasını vurgulayarak yeni kurumları besledi.

Fakat savaş daha da fazlasını yaptı; hizaya sokma, militarizasyon, zor kullanarak uyumluluk sağlama uygulamalarını körükledi. Toplumsal liderlik ve siyasal iktidarı yoğunlaştırarak, kutsal güçleri kullanan ve gizli, fakat değerli bilimsel ve büyüsel bilgiye sahip bir ruhban sınıfı tarafından onay gören silah sahibi bir azınlığın ellerine verdi. Eğer uygar toplum, çocuk kurban etme ve yamyamlık gibi ilkel büyünün göze daha kötü görünen tezahürlerinden vazgeçmesine rağmen henüz savaştan vazgeçmemişse, bunun nedeni kısmen, yapısıyla ve kurumlarıyla bizatihi kentin savaşa kalıcı, somut bir biçim ve büyüsel bir varlık gerekçesi sağlamasıdır. Savaşın getirdiği bütün teknik ilerlemelerin altında, hâlâ kolektif bilinçdışında yerini koruyan irrasyonel bir inanç yatar: Topluluk sadece topyekûn bir insan kurbanı sayesinde kurtulabilir.

Eğer savaş atadan kalma vahşi kavgacılıkla yeterince temellendirilemiyorsa, o zaman kökenlerini bambaşka bir yönde aramamız gerekir. Savaşın benzerini bulmak için gözümüzü hayvan dünyasına –daha doğrusu çok daha eski bir toplum biçiminin sapkınlıklarına ve saplantılarına; termit yuvasına veya karınca tepesine– çevirmeliyiz. Hayvan dünyasında öldürme kastıyla kavga etme ve saldırma mevcuttur: Fakat kavga, yaşlı ve genç erkek üyeler arasında neredeyse sadece cinsel amaçlı bir durumken, saldırı bir türün bir başka türü avlamak veya yiyecek için üyelerini öldürmek şeklinde gerçekleşen bir durumdur. İnsan toplulukları dışında savaş, sadece, kent insanından önce son derece uzmanlaşmış bölümleriyle karmaşık bir topluluk kuran toplumsal böcekler arasında mevcuttur.

Dış gözlemlerin gösterdiği kadarıyla, bu böcek topluluklarında herhangi bir dine veya kurban ayinine elbette rastlanmaz. Fakat kentin ortaya çıkışını izleyen diğer bütün kurumlar mevcuttur: Katı işbölümü, uzmanlaşmış bir askeri kastın kurulması, kolektif yıkım tekniği, bununla alakalı olarak sakatlama ve öldürme, kölelik kurumu, hatta bazı türlerde bitkilerin ve hayvanların ıslahı. Her şeyden önemlisi de, bu özellikleri gösteren böcek toplulukları, bütün bu gelişim süreci içinde merkezi bir önem atfettiğim kurumu öne çıkarır: Krallık kurumunu. Krallık veya onun dişil eşdeğeri kraliçelik kurumu bu böcek toplumlarında hâkim bir biyolojik olgudur; ilk kentlerde sadece büyüsel bir inanç olan şey, yani bütün bir topluluğun hayatının kralın hayatına bağlı olduğu olgusu böcekkent, yani *Insektopolis*'te fiili bir durumdur. Kovanın varlığını sürdürmesi gerçekten de kraliçenin sağlığına, emni-

yetine ve üretkenlik kapasitesine bağlıdır. Burada, ve sadece burada uzmanlaşmış bir askeri güç tarafından yürütülen, benzerlerine antik kentlerde rastlanabilen türden örgütlü bir kolektif saldırganlığa rastlanabilir.

Bizi kentin ortaya çıkışına götüren bu ipuçlarını takip ederken bence kent tarihinin, utancını hâlâ üzerinde taşıdığımız en üzücü olaylarını ortaya sermiş bulunuyoruz. Kent ne kadar değerli işlev geliştirmiş olursa olsun, tarihinin büyük bir bölümünde örgütlü şiddetin taşıyıcısı ve savaş için bir aracı olarak da iş görmüştür. Bir süre bundan uzak durmuş olan birkaç kültür, köy temellerini korumuş ve görünüşte yumuşak bir merkezi komutayla güç kullanmadan yönetilen kültürlerdir.

Bu noktayı daha da ileri götürmek mümkün. Etrafı surlarla çevrili kent sadece krallığın şüpheciliği, düşmanlığı, işbirliğine kapalılığını artıran paranoyak iddia ve hezeyanlarına sürekli bir kolektif yapı sunmakla kalmamış, işbölümüyle kastların aşırı boyutlara varması, şizofreniyi normalleştirmiş, bu arada kent nüfusunun büyük bir kısmının köleliğine dayanan tekrara dayalı zorunlu iş, takıntılı nevrozun yapısını yeniden üretmiştir. Bu yüzden antik kent, kuruluşu gereği, aşırı tezahürleri kişilerde bugün patolojik olarak nitelendirilen bir kolektif kişilik yapısını sürdürme eğilimindeydi. Her ne kadar surların yerini demir perdeler almışsa da, bu yapıyı günümüzde de görmek mümkündür.

D. YASA VE KENT DÜZENİ

O halde kent, başlangıcından itibaren hiçbir zaman tümüyle yitirmediği kimi ikilemler barındıran bir karakter sergilemiştir; azami ölçülerdeki koruyuculuğu en büyük saldırganlık saikleriyle birleştirmiş, mümkün olabilecek en geniş özgürlükleri ve en büyük çeşitlilikleri sunarken, askeri saldırganlık ve yok etmeyle birlikte uygar insanın "ikinci doğası" haline gelen ve genellikle yanlış bir biçimde özgün biyolojik eğilimleriyle beraber anılan katı bir zorlama ve hizaya sokma sistemini kabul ettirmiştir. Bu yüzden kentin aynı zamanda hem despotik, hem de ulvi bir yönü vardı. Kısmen bir *Zwingburg*, yani bir kraliyet denetim merkezi, kısmen de cennetin bir kopyası, uzaklardaki kozmik gücü, yakındaki işleyen kurumlara dönüştüren bir şeydi. Ağırlık merkezi şatodan tapınağa, kaleden pazaryeri ve mahalleye, sonra da gerisingeriye gidip geliyordu. İncil'deki Nuh'tan çok önce "yeryüzü şiddetle kaplıydı." Sonunda bir ölçüde yasa ve düzenin ortaya çıkması, kentin toplumsallaştırıcı gücünün bir kanıtıdır.

Kentin süreçleriyle işlevlerini, her şeyden önemlisi de amaçlarını anlamak için, somut terimlerle ifade edecek olursak, öncelikle yazının bulunmasından önceki dönemin, yani krallık kurumunun yeni yeni biçimlendiği dönemlerin sisini dağıtmak gerekir. Belki de kralın kent kurucusu rolünü kanıtlamanın en iyi yolu, son tarihsel kanıtlardan başlayıp, kral mezarlarındaki bir avuç eşya ve kemiğin tümdengelim ve spekülasyona malzeme oluşturduğu en eski dönemlere doğru gitmektir.

Herodotos'un, Deiokes'in Medler üzerinde mutlak bir güce ulaşmasına ilişkin aktardıkları çok geç bir döneme, taş çağı sonları ve bronz çağı başlarında ortalığı kaplayan büyü ve dinsel fikirler selinin çekildiği dönemlere aittir; bu nedenle Herodotos'un aktardıkları, köy kültüründen kent kültürüne geçiş konusunda oldukça aklileştirilmiş bir 65/F5
açıklama da sayılabilir. Medlerin o zamanlar köylere dağılmış olduğunu söylüyor eski Yunan tarihçisi. Deiokes, bu parçalı yapısı nedeniyle düzensizlik ve şiddetin had safhalara ulaştığı Medlerde hakkaniyetli ve korkusuz bir adalet anlayışına sahip bir danışılacak adam olarak ünleniyor. Sahip olduğu bu ün, diğer köylerin anlaşmazlığa düştükleri zaman adalet için onun huzuruna gelmelerine neden oluyor; zamanla onun hizmetlerine o kadar sık ihtiyaç duyulmaya başlanıyor ki köylüler onu hükümdar olarak seçmeye karar veriyorlar.

Deiokes'in ilk icraatı bir krala layık bir saray yaptırmak ve "kendisinin emniyetini sağlayacak muhafızlar" istemek oluyor. Eski zamanlarda muhafızların kalenin ve sarayın inşası öncesinde veya sırasında var olduğunu; iktidar koltuğunun ve hazinenin görünür bir nesnesi olarak sarayın, kralın adalet işlevini yerine getirmesinden önce inşa edildiğini haklı olarak varsaymak mümkündür. "Bu şekilde iktidara geçen" Deiokes, "Medleri bir kent inşa etmeye ve diğer kentlere daha az önem vererek onu güzelleştirmeye zorladı." İkinci cümleciğe dikkatinizi çekerim: Bilinçli bir şekilde ekonomik ve politik bir tekelin kurulması, kentin hızlı büyümesinin önkoşullarından biri olagelmiştir. Medler Deiokes'e bu konuda boyun eğdikten sonra, Deiokes, "iç içe geçmiş yüksek ve güçlü surlar yaptırdı... Ardından, kendisi için, sarayının etrafına istihkâm duvarları inşa ettirdi ve insanlara yerleşim yerlerini bu müstahkem yerin etrafına kurmalarını emretti." İlk kentlerin sakinleri için yapılabilecek en iyi tanım belki de onların sürekli esaret altında tutulan tarım nüfusu olduklarıdır.

Deiokes'in nüfusu kent içinde toplayarak bir yandan yönettiği insanlarla arasındaki fiziksel mesafeyi azaltırken, öte yandan kendini onlardan yalıtıp ve kendisine ulaşılmayı zorlaştırarak psikolojik mesafeyi artırmaya özen gösterdiğine dikkat edin. Yalıtma ve farklılaşmayla

birlikte oluşturulan bu yoğunlaşma ve karışma bireşimi yeni kent kültürünün karakteristik özelliklerinden biridir. Bunun olumlu yanı, dostça bir arada yaşamaya, manevi birliğe, geniş bir iletişim olanağına ve karmaşık bir mesleki işbirliği sisteminin oluşmasına izin vermesiydi. Olumsuz yanıysa, kalenin sınıf ayrımcılığına, duygusuzluğa ve düşüncesizliğe, gizliliğe, otoriter denetime ve nihayetinde şiddete yol açmasıydı.

Herodotos, anlattığı hikâyede tek bir kişinin hayatına, muhtemelen birçok farklı yerde, farklı koşullar altında binlerce yıl içinde yaşanan değişimleri sığdırıyor. Kabile reisinin silahların komutasına dayanan yerel liderliğe yükselişi bile çok yavaş bir süreçte gerçekleşmiş olabilir. Frankfort, Mısır'da hanedanlık öncesi döneme ait mezarlarda, sonraki döneme ait mezarlardaki gibi bir kişinin veya ailenin öne çıktığına işaret eden belirtilere rastlanmadığına dikkati çeker. Fakat hem krallığı "uygarlık"ın vücut bulmuş hali, hem de kenti, "uygarlık"ın cisimleşmiş hali olarak var eden kritik değişim muhtemelen kısa bir zaman dilimi içinde IV. binyılın ortalarını izleyen dönemlerde meydana gelen genel enerji boşalımının ve güç içepatlamasının bir unsuru olarak gerçekleşmiş olmalı.

Kale için merkezde bulunmak, bir surla çevrili olmak kadar önemliydi: Daha büyük kent topluluğuna geçmeden önce, gerek çevre duvarı, gerekse merkezilik mabedin niteliklerindendi. Kentsel dönüşüm gerçekleşince kentin bütünü tanrısının himayesi altındaki kutsal bir bölge haline geldi; Mircea Eliade'nin belirttiği gibi, evrenin ekseni tapınaktan geçiyordu. Bu arada surlar da yeni oluşan savaş kurumunun baskısı altında hem savunma için fiziksel bir siper hem de daha önemlisi manevi bir sınır görevi görüyordu, zira içindekileri etraflarını kuşatan kaostan ve şekilsiz kötülükten koruyordu. İnsanlığın gelişiminin devamı için gerekli olan "içsellik" kentte en çok da kutsal bölgede, içselliği harekete geçirmeye yardımcı olacak kolektif bir biçim bulmuştu.

Kent surlarının ardında hayat, evrenin kendisi kadar derinlere kök salmış bir ortak temele dayanıyordu: Kent güçlü bir tanrının evinden daha azı değildi. Bu olguyu görünür kılan mimari ve anıtsal simgeler kente köy veya taşra kasabası karşısında üstünlük sağladı. Sarayın ve tapınağın içindeki kutsal güçler olmasaydı, antik kent amaçsız ve anlamsız bir yer olurdu. Bu güçler kral tarafından oluşturulduktan ve yasa aracılığıyla iletişimin ve insanları birleştiren davranışların sahasını genişlettikten sonra kent içindeki hayat başka hiçbir yerde olamayacak kadar zenginleşti. Denetim adı altında başlayan bir şey paylaşım ve rasyonel anlayış haline geldi.

Bizi kent kuruluşunun ilk dönemlerine yaklaştıran bir Mısır yazıtında hükümdar Ptah'ın güçleri anlatılırken, onun sadece "eyaletler kurmakla" kalmadığı, aynı zamanda "*tanrıları kutsal mekânlara soktuğu*" şeklindeki, önemi tartışılmaz bir ifadeye rastlarız. Bu eylemlerin yaşandığı dönemden hâlâ fazla uzaklaşmamış olan kâtipler, hükümdarın bu her iki işlevinin de, uygarlaşmayla birlikte artmış olan güçlerinin uygulanması için gerekli olduğunu doğru bir biçimde görebilmişlerdi bence.

Kentin dinsel potansiyelleri olmasaydı, tek başına sur kent sakinlerinin karakterini biçimlemede de, faaliyetlerini biçimlemede de başarılı olamazdı. Din ve ona eşlik eden bütün toplumsal ayin ve ekonomik avantajlar olmasaydı sur, kenti bir hapishaneye; içinde yaşayanların tek bir şeyi, gardiyanlarını öldürüp firar etmeyi arzuladıkları bir hapishaneye dönüştürebilirdi. Bu durum başka bir kentsel ikilemi gün ışığına çıkarır. Etrafı açık köylerde yaşayan ve surlar ardına gizlenmeyi reddeden Spartalılarınki gibi kentsiz bir kültürde yönetici sınıf köleler tarafından alaşağı edilmemek için her an silahlı olarak tetikte ve tehditkâr olmak zorundaydı. Bu tür bir kültürün yöneticileri çıplak güçlerini aleni terorizmle pekiştirmek durumundayken; surlarla çevrili kentlerde surun bizatihi kendisi asileri denetim altına almada, rakipleri gözetim altında tutmada ve her şeyi göze alıp kaçmaya çalışanları engellemede başlı başına bir ordu görevi görüyordu. Dolayısıyla eski kentler gemilerde görülene benzer bir komuta yoğunlaşması geliştirdiler: Kent sakinlerinin "hepsi aynı geminin içindeydiler", kaptana güvenmeyi ve emirlere harfiyen uymayı öğrenmişlerdi.

Bununa birlikte, daha en başından itibaren, yasa ve düzen, kaba kuvvetin yanına eklenmişti. Kraliyet kalesinin etrafında biçimlendiği sıralarda kent, evrenin insan elinden çıkma bir kopyasıydı. Bu durum sakinlerine çekici bir hayalin kapısını araladı, sanki göz ucuyla cennete bakmalarını sağladı. Bir kentin sakini olmak, insanoğlunun gerçek evinde, yani büyük kozmosun içinde bir yere sahip olmak anlamına geliyordu ve bu seçimin kendisi bile her yöne dağılan güç ve potansiyellerin genel büyümesinin kanıtıydı. Aynı zamanda, kent içinde tanrıların ve onların kralının gözlerinin önünde yaşamak, hayatın potansiyellerini azami şekilde gerçekleştirmek demekti. Manevi özdeşleşme ve vekâleten katılım, topluluğu yöneten ve anlaşılması ve yorumlanması veya içten gelerek itaat edilmesi güç olan kutsal emirlere insanların itaat etmesini kolaylaştırmıştır.

Kozmik ve insani bütün görünümleriyle iktidar yeni kentin esas dayanağı olmasına rağmen, yeni yasa, düzen ve toplumsal davranış ku-

rumları kenti gün geçtikçe daha fazla biçimlendirir ve yönlendirir oldu. Bu durum, kral ve kentin eski dinsel kökenlerine değinmeyen Deiokes'in hikâyesinde de açık bir şekilde işlenir. Bir noktada, iktidar ve denetim, adalet biçimine büründü. Yeni merkez içinde farklı dillerden ve farklı geleneklerden insanların bir araya gelmesiyle birlikte, yavaş ilerleyen uzlaşma ve bağdaşma süreçleri krallık kurumunun müdahalesiyle hızlandı: Uyumsuzlukla ve bitimsiz çekişmelerle uğraşmaktansa katı dışsal emirlere itaat etmek kuşkusuz daha tercih edilirdi. Yararlı gelenekler bile, bu gelenekte vücut bulan nispeten merkezi insani amaçlar kadar kutsal hale gelen rastlantısal ve irrasyonel kalıntıları yanı başlarında taşımaya meyillidir. Köyün zayıflığı buydu. Yazılı yasa

ise aynı yazılı dil gibi bu kalıntıları süzmeye eğilimliydi ve daha yüksek bir ilkeden, kutsal emrin bir başka adı olan kralın iradesinden kaynaklanan bir eşitlik ve adalet kanonu oluşturdu. Yasanın özü, bilim adamı Wilhelm Ostwald'un yarım yüzyıl önce ifade ettiği gibi, toplum içinde tek tip kurallarla, tek tip yargı kriterleriyle, itaatsizliklere verilen tek tip cezalarla mümkün kılınan "öngörülebilir davranıştır." Bir sürü anlamsız yerel farklılığı aşan bu daha geniş tek tiplik kentle birlikte ortaya çıktı.

Birbiriyle uyuşmayan köy gelenekleri ve bölgesel farklılıkların yarattığı özbilincin gelişimi kentte düşünsel ahlâkın ilk tohumlarını attı; çok erken dönemlerde Mısır hükümdarı bile tanrıların önünde kendi davranışlarının hesabını vermek ve kötülükten sakındığını, iyiliğin hâkim olmasına çalıştığını göstermek durumunda kalmıştı. Toplum dünyevileştikçe ticaret ve endüstrinin gün geçtikçe artan baskısı nedeniyle, kentin kozmosun dinsel bir sureti olma rolüne, yasa ve adalet, akıl ve hakkaniyet yeri olma rolü eklendi. İrrasyonel âdetlerden veya yasa tanımaz şiddetten şikâyetçi olmak için insanın kentin mahkemesinin koruyuculuğuna ihtiyacı vardı.

İktidarı belli bir ölçüde adaletin hizmetine sokarak köyün usanç verici arkaik yönetiminden kurtulan kent, iç işlerinde düzeni çok daha hızlı sağlayabiliyordu; fakat kentler arasındaki bölgede, yani yerel bir tanrının başka bir tanrıyla çarpışmaya girmeden gücünü gösteremediği veya ahlâki bir yargılamada bulunamadığı yerlerde korumasız, yasasız, bomboş bir arazi uzanıyordu. Kent içinde huzursuzluk arttıkça, dışta da saldırganlıklar artma eğilimi gösteriyordu: Yerel baskıcıya karşı beslenen hınç böylece kolayca dış düşmana karşı yönlendirilebiliyordu.

E. "KORUMA"DAN YIKMAYA

Bir ölçüde yoğunlaşmış kaygı ve saldırganlığın ifadesi olan surla çevrili kent, eski taşra sükûneti ve huzuru imgesinin yerini aldı. Erken dönem Sümerli ozanlar bakışlarını, "yılanların, akreplerin, sırtlanların, aslanların, köpeklerin, kurtların" yaşamadığı, "korkunun, terörün, düşmanın" olmadığı kent öncesi altın çağa çeviriyorlardı. Bu efsanevi çağ elbette hiç olmamıştı; Sümerler de bir ölçüde bunun farkındaydılar. Fakat, varlıkları etrafa korku salan bu zehirli ve tehlikeli hayvanlar, insan kurban etmelerin ve duraksamadan girilen savaşların ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir biçime bürünmüştü: İnsanın insana husumet ve düşmanlığının gerçekliğini simgelemekteydiler. Sahip olduğu bütün güçleri artırma çabası içinde uygar insan bu vahşi yaratıklara kendi varoluşunun yapısı içinde devasa bir yer vermişti.

Silahsız, her türlü tehlikeye açık, çıplak, ilkel insan, doğal rakiplerinin tümünü egemenliği altına almaya yetecek kadar kurnazdı. Fakat sonunda, mevcudiyeti ruhunda sürekli dehşet duygusu uyandıran yeni bir varlık yarattı: Başka bir tanrının hükmü altında, başka bir kentte yaşayan, tıpkı Ur'un saldırıya uğradığı gibi ortada hiçbir neden yokken kendisine saldırabilecek diğer benliğini ve öbür yarısını, yani Düşman İnsan'ı.

Tanrının, kralın ve kentin güçlerini büyüten ve topluluğun karmaşık güçlerini bir gerilim durumunda tutan ilk içepatlama aynı zamanda kolektif kaygıları derinleştirdi ve yıkıcı güçleri artırdı. Uygar insanın artan kolektif güçleri başlı başına tanrılara bir meydan okuma değil miydi? Tanrıların gazabı ancak rakip tanrıların iddia ve cüretleri tamamen yok edilerek yatıştırılmaz mıydı? Düşman kimdi peki? Başka bir tanrıya tapan herkes: Kralın güçlerine karşı çıkan ve kralın iradesini reddeden herkes. Bu şekilde kent içindeki ve kente yakın tarımsal alandaki giderek karmaşıklaşan ortakyaşam, muhtemel bütün rakiplerle olan yıkıcı ve yağmacı ilişkiler tarafından dengelendi. Gerçekte, kent içi faaliyetler rasyonel ve iyi huylu hale geldikçe, kentin dış faaliyetleri o derece irrasyonel ve habis hale geliyordu. Bu durum bugün kentin yerini almış olan daha büyük bütünlükler için de geçerlidir.

Krallık iktidarı kendi gücünü ve kutsallığını kapasiteleriyle; sadece yaratma kapasitesiyle değil, aynı zamanda ve hatta daha da çok yağmalama, yıkma ve yok etme kapasitesiyle ölçmekteydi. Platon'un *Yasalar*'da açıkladığı gibi, "aslında, her kent diğer bütün kentlerle doğal bir savaş durumu içindedir." Bu, gözlem ürünü aşikâr bir olguydu. Böylece, uygarlığın büyük teknik ve kültürel ilerlemesine eşlik eden

iktidarın özgün çarpıklıkları kentin kaydettiği büyük gelişimleri günümüze kadar baltaladı, hatta çoğu zaman hükümsüz kıldı. Kentin günümüze kadar ulaşmış en eski tasvirlerinin, hanedanlık dönemi öncesi Mısır paletlerinin kentin yıkılışını resmediyor olması bir tesadüf mü?

Gevşek köy gruplarını daha geniş çaplı etkileşimin sürdürülmesine ve daha büyük yapıların inşa edilmesine muktedir güçlü kent topluluklarına dönüştürme eylemi, doğrudan doğruya hayatın her alanını bir mücadele, bir eziyet, maddi veya simgesel bir ölümle bitecek bir gladyatör savaşı haline getirdi. Babil kralıyla rahibenin zigguratın tepesinde bulunan kutsal yatak odasındaki kutsal birleşmelerinin hayata ithaf edilen eski bir bereket kültünü hatırlatmasına karşılık, yeni efsaneler

temel olarak amansız karşıtlıkların, saldırganlıkların, kesin gücün dışavurumlarıydılar: Aydınlık güçlere karşı karanlık güçler, düşmanı Osiris'e karşı Seth, Tiamut'a karşı Marduk. Azteklerde yıldızlar bile Doğu ve Batı olarak iki düşman ordu şeklinde ayrılmışlardı.

İşbirliğine daha yatkın köy uygulamaları işliklerde ve tarlalarda önemini korumuşsa da sopa ve kırbaç –daha nazik bir ifadeyle asa– tam da kentin yeni işlevlerinde kendilerini hissettiriyordu. Zamanla köylü rençber hükümetin adamlarının zorlama ve taleplerine karşı direnmenin çeşitli yollarını ve hilesini bulacaktı; hatta o sözde salaklığı, uymak istemediği emirleri "duymazdan gelme" yönteminden başka bir şey değildi çoğunlukla. Fakat kent içinde olanların –açıkça köleleştirilmiş olanların da, daha ince yollarla kentte tutulanların da– emirlere itaat etmekten başka çareleri yoktu. Henüz tam bir yurttaş olmayan kent tebaası yönetici sınıfın dayatmaları karşısında özsaygısını korumak için kendi çıkarlarını efendilerinin çıkarlarıyla özdeşleştirecekti. Bir saldırgana başarıyla karşı koymaktan sonra gelen ikinci en iyi şey onun safına katılmak ve muhtemel yağmadan pay alma fırsatını yakalamaktı.

Kent, neredeyse ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren, koruma ve emniyet görünümünün yanında sadece dıştan gelebilecek bir saldırı beklentisini değil, aynı zamanda yoğun bir iç mücadele beklentisini de beraberinde getirmiştir: Pazaryerinde, mahkemelerde, top oyunlarında veya arenada binlerce küçük savaş cereyan ediyordu. Herodotos, bir Mısır tapınağının arazisinde Işık ve Karanlık adlı iki grup tarafından icra edilen kanlı bir kavga ritüeline bizzat şahit olmuştu. Her çeşit güç kullanımı uygarlığın özüydü: Kent, mücadeleyi, saldırganlığı, tahakkümü, zaptı –ve köleliği– dışavurmanın bin bir yolunu bulmuştu. Eski insanların kentten *önceki* dönemi altın çağ olarak anmasında veya Hesiodos'un metalurji ve silah alanındaki her gelişimi hayatın kötüleşme-

si olarak algılamasında, dolayısıyla insanlık düzeyinin en alçak olduğu çağın demir çağı olduğunu söylemesinde şaşılacak bir yan var mıdır? (Hesiodos, nükleer veya biyolojik silahlar gibi kitle imha silahlarını yaratan bilimsel tekniklerle insanın daha ne kadar alçalacağını elbette tahmin edemezdi.)

Her organik fenomenin, kendini idame ettirme ve kendi kendini yönlendirme ihtiyacına bağlı olarak belli bir büyüme ve yayılma sınırı vardır; her organik fenomen komşusu pahasına büyümeyi ancak komşusunun faaliyetlerinin kendisine sağladığı imkânları yitirerek sürdürebilir. Küçük ilkel topluluklar doğal ekolojik toplulukların gayet iyi bildiği bu sınırları ve bu dinamik dengeyi kabul etmişlerdi.

Kendini tamamen yeni güç genişlemesine kaptıran kent toplulukları ise bu sınır duygusunu yitirmişti; güç kültü sınırsız teşhiriyle övünüyor, kendi adına oynanan bir oyunun hazzının yanı sıra, zora dayalı kolektif el koyma ve toplu kölelik sayesinde günlük işlere el sürmeden emeğin keyfini sürme fırsatı sunuyordu. Sınır gökyüzüydü. Bu ani yükselme duygusunun izlerini sürekli artan boyutlarıyla o büyük piramitlerde bulabiliyoruz; tıpkı aynı duygunun mitolojik karşılığını o iddialı Babil Kulesi'nin hikâyesinde bulduğumuz gibi; her ne kadar hikâyede bu duygu, dil ve kültür coğrafyasında aşırı yayılmanın sık sık yol açtığı iletişimsizlik yüzünden kesintiye uğrasa da.

Kentten imparatorluğa doğru gerçekleşen bu muazzam yayılma döngüsünü izlemek kolaydır. Bir kentin nüfusu artınca, ya günlük yiyeceğin üretildiği sahayı büyütmek ya da erzak temini hatlarını uzatarak, ihtiyaçları başka bir topluluktan işbirliğiyle, mübadeleyle, ticaretle veya zorla haraç alarak, mallarını gasp ederek veya o topluluğu yok ederek karşılamak gerekiyordu. Yırtıcılık mı, ortakyaşam mı? Fetih mi, işbirliği mi? İktidar mitinin tek bir cevabı vardı. Bu şekilde, kent uygarlığının başarısı, kent uygarlığını sürekli göz ardı eden ve onun yararlarını hükümsüz kılan savaşçı alışkanlıklara ve taleplere onay verdi. Yaşamına kendi kendine yeten, müstakil bir zerre olarak başlayan kent zorla şişirilecek, boyutlarıyla etrafındakileri caydıran, ama cüssesine oranla çok kırılgan, imparatorluk adlı yanardöner sabun köpüğüne dönüşecekti. Bir iç tutunumdan yoksun bu kavgacı başkentler yayılma tekniklerini sürdürme gerekliliğinin baskısı altındaydılar; yoksa güç tekrar ilk ortaya çıktığı yere, özerk köy ve kent merkezlerine geri dönerdi. Gerçekten de böyle bir gerileme Mısır'da feodal fetret devrinde de baş göstermişti.

Eğer kanıtları doğru yorumluyorsam, kent yönetiminin işbirliğine dayalı biçimleri, fiziksel gücün ve teknolojik yeteneklerin hızlı büyü-

mesine eşlik eden ve belki de kısmen onları doğuran yıkıcı, ölüm-merkezli efsaneler tarafından daha işin başında baltalandı ve hükümsüz kılındı. Olumlu kent ortakyaşamının yerini tekrar tekrar aynı karmaşıklıktaki olumsuz ortakyaşam aldı. Bronz çağı yöneticileri bu yıkıcı olumsuz sonuçlar konusunda son derece bilinçliydiler, öyle ki zaman zaman fetihleri ve yok edicilikleri konusunda övünmelerini, yaptıklarını barış ve adalet adına yaptıklarını söyleyerek dengelemişlerdir. Örneğin, Hammurabi gururla şunları söyler: "Savaşa son verdim; topraklarımın refahını sağladım; insanların güvenli yerlerde yaşamalarını sağladım; onları kimsenin korkutmasına izin vermedim." Fakat bu sözler ağzından çıktıktan çok az bir süre sonra yayılma, sömürme ve yıkma döngüsü yeniden başladı. Hiçbir kent başka kentleri yıkmadan veya yok etmeden tanrıların ve kralların arzuladıkları anlamda büyümesini garanti altına alamazdı.

Kültür aktarımı açısından önemi dilden hemen sonra gelen, uygarlığın en değerli kolektif keşfi olan kent, başlangıcından itibaren tükenmez yıkıcılığa ve yok ediciliğe yönelmiş bozguncu iç güçleri içinde barındırıyordu. Bu kökleri derin mirasın sonucu olarak, bugün uygarlığın bekasının veya insan ırkının sakatlanmamış herhangi büyük bir parçasının bekasının sağlanacağı şüphelidir; ne kadar geçici uzlaşmalara gidilirse gidilsin yine de uzun bir süre şüpheli kalacaktır. Patrick Geddes'in yıllar önce işaret ettiği gibi, her tarihsel uygarlık canlı bir kent çekirdeğiyle, polisle hayata başlar ve kül ve kemiklerden oluşan bir toplu mezarda, *Nekropolis*'te veya ölüler kentinde son bulur: Ateşlerin kavurduğu yıkıntıların, çökmüş binaların, boş işliklerin, anlamsız çöp yığınlarının bulunduğu, insanların katledildiği veya köleleştirildiği yerde.

"Ve o kenti aldı," diye yazılıdır Hâkimler'de* "ve oradaki insanları katletti ve kenti yere çaldı ve tuza buladı." *İlyada*'nın yöneldiği insani doruk noktası da, ıstırap ve çaresizlikle birlikte bu son bölüme egemen olan dehşet duygusudur; ancak *İlyada*'da anlatılandan daha önce aynı yerde, Heinrich Schliemann'ın kanıtladığı gibi, altı kent daha yerle bir edilmiştir; ve *İlyada*'dan çok önce, antik kentler içindeki en mucizevi kent olan Ur için kentin tanrıçası tarafından yakılan aynı derecede acı ve yürek burkucu ağıtta şunlar yazılıdır:

"Hakikaten bütün kuşlarım, bütün kanatlı canlılarım uçup gitti-
'Yazık kentime!' diyorum.
'Kızlarımı ve oğullarımı götürdüler-

* Hâkimler: Eski Ahit'te Yahudilerin tarihini anlatan bölüm. (ç.n.)

'Yazık insanlarıma!' diyorum.
'Vah benim kentime, artık yok, benim [kentime] sebepsiz yere saldırdılar,
'Vah benim [kentime] saldırdılar ve onu yok ettiler!'"*

Son olarak, Babil'in toptan ortadan kaldırılışına ilişkin Sennaşerib yazıtına bakalım: "Kenti ve evlerini tepesinden temeline kadar yok ettim, viraneye çevirdim, yaktım. Surlarını, dış duvarlarını, tapınaklarını ve tanrılarını, tuğla ve topraktan yapılma tapınak kulelerini, ne varsa yerle bir ettim ve hepsini Arakhtu Kanalı'na attım. O kentin ortasına doğru giden kanallar açtım, orasını sulara boğdum ve temelini bu şekilde yıktım. Sel baskınının yapacağından daha beter ettim." Gerek o zamanlar yapılanlar, gerekse o zamanların ahlâki durumu, bizim nükleer çağımızın vahşetinin öncüsüdür; Sennaşerib'de olmayan sadece bizdeki gibi bilimsel bir el çabukluğu ve niyetlerimizi kendimizden bile gizlememize neden olan kemikleşmiş bir ikiyüzlülüktü.

Yine de işbirliği ve duygusal birliğin olumlu güçleri, "kaç kuşak boyunca harabe olarak kalmış, perişan kentleri onarmak için" insanları yıkıma uğramış kent bölgelerine tekrar tekrar geri götürmekteydi. İronik bir şekilde –ve bir teselli kabilinden– kentler kendilerini mütemadiyen yıkmış gibi görünen askeri imparatorluklardan daha uzun yaşamışlardır. Her ne kadar eski temellerinden geriye sadece birkaç parça kalmışsa da, Şam, Bağdat, Kudüs, Atina hâlâ ilk kuruldukları bölgelerde ayaktadırlar.

Kent içindeki hayatın kronik başarısızlıkları onun tamamen terk edilmesiyle, hatta kent hayatından ve onun sunduğu müphem ödüllerden toptan vazgeçmesiyle sonuçlanabilirdi. Yalnızca tek bir şey bu sonucu engelledi: Taşra bölgelerinden gelen, kaba kas gücüyle, cinsel canlılıkla, doğurganlık coşkusuyla, hayvansal bir inançla dolu insanlarla, taze bir hayatla sürekli ikmal edilmesi. Bu taşra halkı, kenti kanlarıyla, hatta daha çok da umutlarıyla doldurdular. Bugün bile, Fransız coğrafyacı Max Sorre'a göre, dünya nüfusunun beşte dördü köylerde yaşıyor. Bu köyler işlev bakımından, köyü kendi ekseni içine çekmeye başlayan ve her zamankinden daha hızlı bir şekilde eski hayat tarzını yok eden hayli örgütlü metropollerden çok, neolitik çağ prototipine daha yakındırlar. Fakat köyün yok olmasına bir kez izin verdiğimizde eski güvenlik faktörü de yok olur. Bu tehlike, hesaba katılması ve sakınılması gereken bir husus olarak hâlâ insanoğlunun karşısında durmaktadır.

* Başka bir kaynak belirtilmediği yerlerde kitapta Mezopotamya veya Mısır yazıtlarından aktarılan alıntıların hepsi, James E. Pritchard'ın yayına hazırladığı *Ancient Near Eastern Texts* (Princeton University Press) adlı kitaba aittir.

III

Atadan kalma biçimler ve modeller

A. OVA KENTLERİ

Önemli değişikliklerin büyük bir kısmı yazılı tarihten önce gerçekleşmemiş olsaydı, kentin kökenlerine ilişkin bu araştırma daha net bir tablo ortaya sererdi. Kent açık seçik görünür olmaya başladığında çoktan eskimişti; uygarlığın yeni kurumları onu kesin olarak biçimlemişti. Fakat hiç de küçümsenmeyecek başka güçlükler de var; henüz antik kentlerin hiçbiri tam olarak gün ışığına çıkarılmamıştır, çok fazla şeyi açığa çıkaracak olan birçok eski kentse hâlâ yerleşim yeri olarak kullanıldığından arkeoloğun kazmasına kendini beğenmiş bir bağışıklıkla karşı koymaktadır.

Kanıtlar arasındaki gedikler şaşırtıcı derecede büyüktür: Beş bin

yıllık kent tarihi ve belki bir o kadar yıllık kent öncesi tarih, sadece kısmen araştırılmış birkaç düzine araziye yayılmış durumdadır. Kentleşmenin büyük sınır taşları olan Ur, Nippur, Uruk, Teb, Heliopolis, Asur, Ninova ve Babil üç bin yıllık bir dönemi kapsar; böylesi uçsuz bucaksız bir boşluğu bir avuç anıtla ve birkaç yüz sayfalık yazılı kaynakla doldurmayı ümit edemeyiz. Böyle bir bataklıkta en somut olguya dahi güvenilemez ve kişi iki seçenek arasında bocalar durur; ya araştırmasında bir arpa boyu ilerleyemeyecek ya da dipsiz bir spekülasyon batağına saplanıp kalacaktır. Okuru uyarıyorum: Bu alanda daha da ilerlemek istiyorsa, karşılaşacağı risk yalnızca kendisine aittir!

Gün ışığına çıkarılmış olan kalıntıların yetersizliklerinin yanı sıra, kentin muhtemelen ilk olarak biçimlendiği iki büyük uygarlık olan Mısır ile Mezopotamya akıl karıştırıcı çelişik bilgiler de sunar; Filistin, İran ve İndus Vadisi de işin içine katılırsa çelişkiler daha da artar. Bütün bu farklılıklar kentsel evrimin birbirinden önemli ölçüde farklı alternatif yollarını ortaya koyarken, kentin kökeni hakkında genel bir resim oluşturmamızı güçleştirir.

Öncelikle en eski kentlerin coğrafi konumlarının birbirine yakınlığı akılda tutulmalı. Uygarlığın özel bir organı olarak kent, öyle görünüyor ki, birkaç büyük nehir vadisinde gelişmiştir: Nil, Dicle-Fırat, İndus, Hwang Ho. Köyler, tarıma ve hayvancılığa bir parça elverişli her yerde ortaya çıkabiliyordu. Kurak mevsimlerde su ihtiyacını karşılayan sarnıçların ve su depolarının inşa edilmesi için gerekli insan gücüne erişilir erişilmez Filistin'deki Necef gibi bölgelerde daha büyük yerleşim yerleri bile kök salabilmişti. Nil ve Fırat deltalarının çamursu zeminlerinin altında, sadece köyler değil, yakın zamanlarda Eriha'da gün ışığına çıkarıldığı gibi büyük taşra kasabaları yatıyor olabilir. Yoğun bir kent yerleşiminin fiziksel organlarının büyük bir bölümünün, kentin sahip olduğu ve aracılığını yaptığı yeni kültür kompleksinin olgunlaşmasından önce biçimlenmiş olması da mümkündür.

Fakat kentin ayırt edici özelliği, bu kırsal sınırlardan ve taşranın bu dar ufkundan uzaklaşmasındadır; ilk zamanlarda yerleşim için son derece gözde bölgelerdeki birkaç büyük nehrin özelliği olan canlılık, güç ve zenginliğin muazzam ölçüde harekete geçirilmesinin bir sonucudur kent. Bataklıklar kurutulup su seviyesi denetlenmeye başlandıktan sonra bu vadilerin son derece verimli olduğu anlaşıldı. Sel sularının bıraktığı zengin toprak, hayvan gübresi katılmasa bile atılan tohumdan neredeyse bire yüz ürün alınmasını garantiliyordu; bazen yılda iki, hatta üç hasat yapılabiliyordu.

Neolitik insan henüz düzenli ekim işlemlerini öğrenmeden önce Yukarı Nil'le Aşağı Fırat arasındaki Bereketli Hilal'in ortasında yer alan Filistin'de buğdayın yabani atası (*emmer*) bulunmuştu ve toplanmaktaydı. Bugün Jena'da bulunan bir tablette yazılanlara göre, iki kardeş tanrı, "arpayı bilmeyen" Sümer'e dağlardan arpa getirmişti. Muhtemelen bu tanrılar o somut hediyelerinin yanında kutsal dağ ve etrafı surlarla çevrili kale imgesini de beraberlerinde getirmişlerdi. Bu ilk tahılların, buğdayın, arpanın, susamın bulunuşuyla birlikte kaydedilen ilerlemeden sonra balçıklı toprağı son derece bereketli hale getirmek için geriye bir tek sabanın keşfi ve yük hayvanlarının ıslahı kalmıştı. Protein yönünden zengin, kuru muhafaza edildiğinde çürümeye di-

rençli sert taneli tahılların ambarlarda saklanmasıyla birlikte büyük kent nüfusları ilk kez doyurulabilir hale geldi. Hurma yetiştiriciliği sayesinde Mezopotamya kültürü daha da bol çeşitlilik içeren bir tarım kaynağına sahipti: Bu ağaçtan Mezopotamyalılar yiyecek elde ediyor, şarap, hasır eşyalar, sepet, çatı kaplaması yapıyor, gövdesini sütun yapımında kullanıyor, liflerinden de ip üretiyorlardı.

Tekne icat edildikten sonra nehirler günümüzün otoyolları gibi iş görmeye başladı: Mısır'la Mezopotamya'da bin kilometre, İndus Vadisi'ndeyse bin beş yüz kilometre boyunca akıp duran devingen bir çevreyolu gibiydiler. Nehirler omurgamsı bir taşıma sistemi oluşturuyordu, sonradan bu sistem sulama arkı ve kanal için bir model olacaktı. Nehirlerin neden olduğu ani ve dönemsel su baskınlarıysa fırtınanın yol açtığı yıkımları onarmak için köylülerin bir araya gelmelerine, kuraklığın önüne geçmek için suyu tarlalarının etrafına yönlendirmelerine ve nihayet set, kanal ve sulama ağları kurmalarına vesile oldu. Bu işlerin yapılması, kendi yağıyla kavrulan, sınırlarından memnun eski köy kültürünün ihtiyaç duymadığı veya teşvik etmediği düzeyde bir toplumsal ilişkiyi, işbirliğini ve uzun vadeli planlamayı gerektiriyordu. Büyük kentsel yerleşimleri fiziksel bir olabilirlik haline getiren koşullar, bunları sosyal bir gereklilik haline de getirdi.

Köy kültürü, kent kültürünün pek bilmediği bir iç istikrara ve ahenge ulaşmış olsa da, küçük tekil yerleşim birimlerinin kaderi iklim koşullarının insafına terk edilmişti; bu yerleşim birimleri birkaç kilometre ötedeki komşusundan bile yardım alamadan bir fırtınada yerle bir olabiliyor veya kuraklıkta açlıktan kırılabiliyordu. Kent, insan gücünü harekete geçirmeyi ve merkezi güç denetimini uygulamayı başardığında bu koşullar değişti. Otoritenin kente kaymasıyla birlikte köylü kendi kendini yönetme gücünü ve her insanı, neredeyse her hayvanı, arazinin veya akarsuların her karışını avcunun içi gibi bildiği bir çevrede

evindeymiş gibi yaşama duygusunu kuşkusuz hiç de azımsanmayacak ölçüde yitirdi. Buna karşılık köylü, kent içinde iş başında olan güçlere boyun eğdiği ve hatta kendi hayatını o güçlerle özdeşletirdiği ölçüde daha önce hiç sahip olmadığı bir bolluğu ve emniyet duygusunu yaşama şansını elde ediyordu.

Bu nedenle, her ne kadar bu iki etken bu dönüşümde yer aldıysa da, köyün kente dönüşümü sadece bir boyut ve ölçek değişimi meselesi değil, daha çok, kendini yeni bir örgütlenme biçimi ile açığa vuran bir tür yön ve amaç değişimiydi.

Mısır'la Mezopotamya arasındaki belki de en büyük bağ, coğrafi açıdan aynı ön koşullara sahip olmalarıydı; MÖ 7000'den itibaren otlakları bozkıra ve çöle dönüştüren kuraklaşmayla, büyük nehirlerin bataklıklarla kaplı vadileri tarım için elverişli hale geldi. Yabani kuşların, küçük av hayvanlarının ve en bilinen hayvansal besin kaynağı olan balıkların bolca bulunmasının da etkisiyle bu bölgelerde, orada burada küçük yerleşim yerleri kurulmaya başladı. Bu bölgelerin ilk sakinleri önlerindeki bu su engelini aşmak için saz demetlerini bir araya getirmek suretiyle en ilkel kayığı, James Henry Breasted'in yarım yüzyıl önce hâlâ kullanılmakta olduğunu görüp mutlu olduğu o ilk kayığı inşa ettiler. İlkel bir hayattı bu, ama daha düne kadar Aşağı Rhône'un bataklıklarında ikamet eden tuzakçı ve avcıların hayatından pek de farklı olmayan bir hayattı.

Ovaların bu ağır kuruma sürecini, nüfusun yeni ortaya çıkan sağlam arazi parçalarına doğru çekilmesi hareketi izledi; bu kuruma süreci devam ettikçe bu arazi parçalarının sayıları arttı ve yeni tarım yöntemleri çayırla tarla arasında belli bir tanım farklılığının oluşmasına ve iki arazi yapısının alanının genişlemesine neden oldu. Bu arada, tarım ürünlerini şiddetli tropikal sıcakta solup kuruma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan kuraklık belası, su kanallarının açılmasıyla ve nihayet suyun ırmak kıyılarından yukarılara taşınmasına olanak tanıyan bir makinenin (*noria*) keşfiyle bertaraf edildi.

Hanedanlık öncesi döneme ait mezarlarda bulunan yabancı materyallerden de anlaşıldığına göre, bu omurgamsı nehir vadilerinde insanlar kaba saba mezralarda ilkel şartlar altında yaşarken bile, dış topluluklarla belki de kısa mesafeli el değiştirmeler ve takaslar zinciriyle ağır ağır ilerleyen, ama ta İran'a kadar uzanan bir hat boyunca bir tür ticari ilişki içindeydiler. Kaçınılmaz olarak nüfus nehir kıyıları boyunca uzanan bölgede daha yoğundu. Flinders Petrie'nin belirttiğine göre, Mısır'da köylüler nehir ve kanal boyundaki zengin toprakları işlerken, tapınak serfleri iç kesimlerdeki daha yoksul bölgelerde, askerler de çö-

le kadar uzanan balçık ve çorak toprak karışımı daha da yoksul arazilerde çalışmaktaydılar.

Ne dağlar, ne de geçit vermez ormanlar bu verimli ovalar kadar yoğun bir nüfusa erişemediler; bataklıklar kurutulmadığı ve Mezopotamya'nın azgın suları denetim altına alınmadığı sürece tarımı gerektiği gibi geliştirmek her ne kadar mümkün değildiyse de, işbirliğiyle ve sabırla suya, bir çocuğun sahilde su kanalları açıp kumdan baraj kurması gibi kolayca yön verilebilirdi. Bölge sakinleri toprağı düzenli bir şekilde yoğurmadıysa da, Nil Vadisi'nde ırmağın her yıl beraberinde taşıdığı çamuru taşkınlarla vadiye yığması ya da ağır akan Fırat'ın ve çalkantılı Dicle'nin vadisindeki gibi suyun kabarıp taşmasıyla, geçitleri tıkayıp nehir yollarını değiştirmesiyle doğa bu işlemi bizzat kendi gerçekleştiriyordu.

Çöl ve bataklığın aşırılıklarından sakınmak amacıyla Mezopotamya'nın sakinleri, muhtemelen ilk olarak yalıtılmış köylerde bölgesel sulama arkları ve kanalları kurmaya başladılar ve vadinin kuzeye doğru uzanan yukarı bölgesinden getirdikleri kütüklerle ve onların üzerlerine sıvadıkları ziftle su taşmalarına karşı dayanıklı ve su sızdırmaz setler inşa ettiler. Suyun bu şekilde kontrol altına alınması çabası komünal olarak hayatta kalmak için ödenen bedeldi; zira ekim zamanının başında doğal bir su sıkıntısı tehlikesi baş gösterir, hasat zamanında da çoğunlukla fırtına ve sel taşkınları meydana gelirdi. Burada tarımsal üretim sürekli uyanık kalmaya ve kolektif çabaya bağlıydı.

Bu zorlu meydan okumayı kabul etmekle köylüler çok erken dönemlerde yardımlaşmanın, uzun vadeli plan yapmanın, sabırla ortak bir görevde yer almanın, bütün bunları her mevsim tekrarlamanın avantajlarını gördüler. İhtiyar heyetinin uzun süre varlığını sürdürmüş olan otoritesi, erken bir dönemde ehliyetli, ama yerel bir liderliğin emri altındaki insan gücünün toplu olarak harekete geçerildiğine işaret eder. Bu komünal işbirliği Mezopotamya kralına, Mısır firavununun aksine insani sınırlar getirmiş olabilir: Buna karşılık bu durum daha geniş bir bölgeyi denetim altında tutabilecek, daha merkezi bir otoritenin de önünü açmıştır.

Fakat Mezopotamya'da, Fırtına Tanrısı bir kez yatıştırıldıktan –ve engellendikten– sonra yiyecek ve insan canlılığındaki potansiyel üretim fazlası devasa boyutlara ulaştı. Bu vadilerde koyun postları bile kuru otlaklardakine oranla daha kalın ve daha güzeldi: Babil'in yünlü dokumaları Mısır'ın pamuklu dokumaları kadar ünlenmişti. Riskler büyüktü ve bu risklerin üstesinden gelmek için harcanan çaba yürek burkucuydu; fakat ödül de muazzamdı.

Dolayısıyla ilk kuruluş yeri, Basra Körfezi'nin yakınında, sıcak delta topraklarındaki kent kümeleri olan Sümerler, birçok Mezopotamya arkeoloğunun da kuvvetle inandığı gibi, bu ilk büyük fazla sayesinde, doğal olarak öncülüğü ele geçirdi. Bu kentler, Mısır'daki ilk anıtsal tuğla mimarisine ilham kaynağı olmakla kalmadılar, astronomi, yazı, askeri örgütlenme, kanal inşası, sulama ve hiç de azımsanmayacak ölçüde ticaret ve el sanatlarında da başı çektiler ve ticari, belki de daha yakın ilişkilerle İndus Vadisi'nin ücra kentlerine bile damgalarını vurdular.

Mısır Mezopotamya ile karşılaştırıldığında hayatın ve düşüncenin her yönünde bir dizi zıtlık sergiler: Hatta ana nehirler bile özellikleri bakımından birbirinden farklıdır ve ters yönde akarlar. Bulutsuz gökyüzü ve önceden tahmin edilebilen zararsız yıllık su taşkınlarıyla ılıman koşullar altındaki Mısır'ın sakin düzenliliği, doğanın şiddetinin insanın şiddetinde yansıdığı daha doğudaki bölgelerin fırtınaları, şimşekleri ve yıldırımlarıyla, sel ve taşkınlarıyla taban tabana zıt bir görüntü sunar. Yeni tohumlar ve saban kültürüyle birlikte Mısır'da yiyecekte ve bunun sonucu olarak elbette bebeklerde de benzer bir fazlalık meydana gelmişti. Fakat Mısır'ın bütün ıslah çalışmaları, fırtına bulutlarının gölgelemediği, kara endişelerin hiç uğramadığı, sürekli başarısızlıklar nedeniyle çekilen acılara ve duyulan kederlere şahit olmamış, huzurlu bir gökyüzünün altında yapılmaktaydı. Hayat güzeldi; ebedi hayatsa güzelin de güzeliydi. Eski Krallık'ın sonunu hazırlayan şiddetin ortasında bile Ipu-wer şöyle diyebiliyordu: "İnsanların elleri hâlâ piramitler inşa edebiliyor, kanallar kazılabiliyor ve tanrılar için korular yapılabiliyorsa ne güzel."

Buna karşılık Mezopotamya'ya ait en eski efsanelerden birinde, Gılgamış'a ölümsüzlüğü getirecek olan bir otun o uyurken bir yılan tarafından nasıl yendiği anlatılır. "Kara kafalılar" ömür boyu süren hayal kırıklıklarını dengeleyecek bir karşılık olarak ölümsüzlüğe pek bel bağlamamaktaydılar. Ölümden sonra bir hayat var idiyse de, saadetten çok korku vaat ediyordu. Fakat Mısırlılar hayatı o kadar çok seviyorlardı ki, ölümü bile kucaklıyorlardı: Ölüyü bedensel biçimi içinde canlı tutmak ve ona yeryüzündeki hayatında aşina olduğu bütün rahatlıkları ve neşelendirici şeyleri sağlamak için her türlü maddi ve büyüsel kaynağı kullandılar. Firavun ölümsüz ise sonuç olarak, özdeşleşme yoluyla bütün topluluk da ölümsüzdü. Bu farklılıklar kentsel miraslarında ortaya çıkan zıtlıkları kısmen açıklamaktadır. Mısır'ın her yerinde ölüler şefkatle canlıların üzerinde yükseliyordu; hatta ev kedileri bile gelecekte yaşamalarını garantilemek için mumyalanmaktaydı.

Her ne kadar Mısır'da kent farklı bir biçim kazanmış olsa da, Nil

Vadisi de bu farklılıklara rağmen, kendine yeterli köy ya da kabile kültüründen tapınakla sarayın tahakkümü altındaki merkezileştirilmiş bir kent kültürüne geçmiştir. Her iki ülkede de aynı şekilde güçlerin içepatlaması gerçekleşmiş ve her ikisinde de merkezi gücün aynı şekilde büyümesine ve komünal enerjilerin aynı biçimde salıverilmesine tanık olunmuştur. Her ikisinde de o zamana kadar sadece büyü ritüellerinde ifade edilen yeni bir iktidar arzusu, akıl almaz fantezilerde ve cüret dolu pratik başarılarda kendini göstermiştir. Bir nesilde tanrıların efsanelerde yapabildiğini, bir sonraki nesilde bir kahraman veya bir kral yapıyordu.

Bu koşullar altında bilinçdışının kendisi patlayıcı güçler salıveriyordu. Hünerli tanrıçalarla korkutucu tanrılar sık sık uygar insan kadar acımasız görünüyorlardı, ama kentlerdeki insanların kendilerini sınırlayan alışkanlıklardan ve kötürümleştirici aşağılık duygularından kurtuldukça tanrılar kadar yüce olabilecekleri de o denli doğruydu. Kendi benzerlerinin bariz bir biçimde –daha ilkel insan topluluklarında görülmedik ölçüde– büyük sayılara ulaşmış olmasından güç alan krallar, yöneticiler ve onların tebaaları birleşerek doğal çevrenin her bölümünü kapsayan amansız bir kolektif saldırıya başladılar. Bu saldırı kimi zaman biçimlendirici, kimi zaman dışavurumcu ve teşhirci, kimi zaman da sadece yıkıcı bir görünümde gerçekleşti.

İnsanın güçlerindeki bu genişleme kente giden yolu açtı; fakat bu genişleme piramit çağında Mısır'da, bugün saptanmış kentler henüz inşa edilmeden önce de vardı. Efsanevi Menes'in Teb kentini, "İki Ülke" olarak adlandırılan Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirdiği sırada kurup kurmadığı hâlâ kuşkulu; fakat bu noktadaki Nil'in yatağını değiştirdiği artık o kadar kuşkulu değil. Teknik yenilikler içinde, kapkacak üretilen neolitik çağın imkânları bronz çağının makineleriyle birleşti. Yeni makineler uzun süre tanınmayı, daha doğrusu tam olarak tanımlanmayı beklediler. Çünkü ilk karmaşık güç makineleri tahtadan veya metalden değil, her biri merkezi bir insani denetim altında çalışan daha büyük bir mekanizmanın içinde uzmanlaşmış işleve sahip dayanıksız insan-parçalardan oluşmaktaydı. Büyük Piramit'in inşasında kullanılan, rahiplerden, bilim adamlarından, mühendislerden, mimarlardan, ustabaşlarından ve günlük işçilerden, yüz bin kadar insanın gücünden oluşan koca bir ordu ilk karmaşık makineydi. Bu makine, teknolojinin eğik düzlem ve kızak gibi birkaç basit "makine"yi ürettiği ve henüz tekerlekli araçları keşfedemediği dönemlerde ortaya çıkmıştı.

Çağdaş insanın çekme ve kaldırma araçlarıyla yapmayı düşünebileceği hiçbir inşaat işi bu ilk insan makinelerinin imkânlarının ötesin-

de değildi. Bu "insan-makine" ekonomisinde hız da eksik değildi. Ortaçağdaki katedrallerin yapımı genellikle yüzyıllar gerektirirken, birçok Mısır mezarı, içine mumyası yerleştirilecek olan firavunun ömür süresi içinde, bazen de bir nesil içinde tamamlanabiliyordu. Bu tür makineleri harekete geçiren merkezi otoritenin gerçekten tanrı gibi görünmesine şaşmamalı.

Bu birbirine zıt doğal ve toplumsal çevrelerde kentin temelleri köyün ve taşra kasabasının mütevazı boyutlarının üzerine binmekteydi. Kent inşasının bizatihi kendisi büyük vadilerin bereket ve üretkenliğine, iyi beslenen ve tümüyle hayat yönelimli küçük köyün yeniden üretim kapasitesine, su yolu sistemlerindeki trafiğe, hem eski köy vergilerinden hem de yıpratıcı kol emeğinden muaf sınıfları desteklemek için 81/F6 gerekli maddi araçların ve enerjinin bolluğuna bağlı olarak gerçekleşmekteydi. Kentsel fazla çok yönlü bir fazlaydı ve taşıma sistemlerinin ve ticaret yollarının uzatılması süreci yazılı tarihten çok önce başlamıştı. Jarmo'daki en eski yerleşimde obsidyen sanayisine rastlanır, oysa bu taş çok uzak bir bölgeden ithal edilmiştir. Uzak mesafelere kadar uzanan bu trafiğe paralel olarak kent içinde farklı kültürler ve insanların düzenli kaynaşması gözleniyordu, tıpkı Ur kenti içinde, 'Ubaid, Uruk ve Jamdat Nasr kültürünün kaynaştığı gibi.

B. KENT HARABELERİNİN GİZEMİ

Mevcut kent harabeleri, kurumlar ve onlara eşlik eden kurumsal hayat konusunda bölük pörçük ipuçları veriyorsa da, elimizde kentin ilk dört bin yıllık oluşumu hakkında bize bilgi verecek belli bir sırayı takip eden bir kayıt dizisi yok; Roma gibi anıtları bolca bulunan ve iyi belgelenmiş bir uygarlık konusunda bile oldukça büyük boşluklar mevcut. Yine de sahip olduğumuz dağınık ve bölük pörçük parçalar, onları bir araya getirip değerlerini ve önemlerini tartmaya girişmeden önce ayrı ayrı bakılmaya değerdir.

Köyden kente geçişi tespit konusunda ilk dikkatimizi çeken nokta, mamur bölgelerde ve nüfusta kaydedilen artıştır. Fakat bu farklılık belirleyici olmaktan uzaktır, çünkü geç neolitik kültürde bölgelerin arasındaki doğal buluşma noktalarındaki bazı daha gelişmiş köyler başka önemli gelişimler yaşamadan da yeni nüfus ve ekilebilir arazi kazanabiliyorlardı. Kentleşme açısından belirleyici öneme sahip olan, sadece belli bir alandaki insan sayısı değil, beslenme ve hayatta kalmanın ötesindeki amaçlara hizmet etmek üzere kaç kişinin yüksek bir farklılaş-

maya sahip bir topluluk kuracak tarzda birleştirici bir denetim altında toplanabildiğidir.

En eski büyük harabelerden olan Filistin'deki Megiddo 14.000 m^2'lik bir araziye sahiptir; Girit'teki Gurnia, kabaca 26.000 m^2'lik bir arazi üzerinde altmış evden oluşmaktadır; her ikisi de kuşkuya yer bırakmayacak şekilde köydür. Fakat yalnızca dört ya da sekiz dönümlük bir arazi üzerine yayılmış ve bir düzineden az aileyi kapsayan eski köyler de vardır. Çok sonraki tarihlerde, döneminde Yunanistan'ın en zengin kentlerinden biri olan Miken'deki etrafı surlarla çevrili bölge 80.000 m^2'den fazla değildir; bu haliyle gelişimini tamamlamış bir kentten çok kaleye yakındır: Yaklaşık aynı dönemlerde Suriye'de, Fırat Nehri civarındaki Karkamış'ın yüzölçümü 970.000 m^2'yi bulurken, daha da eski tarihlerde, III. binyılda İndus uygarlığının en büyük merkezlerinden biri olan Mohenjo-Daro'nun yüzölçümü 2.500.000 m^2'yi buluyordu.

Bununla birlikte, kent yeni bir insan yoğunluğu ölçüsünü ve yerleşim hususunda yeni bir boyutu temsil ediyordu. Ur antik kenti, Hz. İbrahim'in bu ilk memleketi, kanallarıyla, limanlarıyla ve tapınaklarıyla 890.000 m^2'lik bir yüzölçümüne sahipken, Uruk'un surları 3 km^2'den fazla bir alanı kuşatmaktaydı. Bu, kısmen yiyecek üretimi alanının büyüdüğüne, kısmen taşıma olanaklarının ve diğer teknolojik donanımın arttığına işaret eder; zira demir çağında, daha etkili donanım ve kesici aletlerle, tarım aletlerinde metal kullanılmasıyla, daha geniş kanal sistemlerinin inşa edilmesiyle birlikte kentin kapladığı alan genişlemiştir. Asur'daki Khorsabad kenti yaklaşık MÖ 700 yıllarında 3 km^2'ye yakın bir alanı kaplamakta; bir yüzyıl sonra Ninova'nın yüzölçümü belki 7.300.000 m^2'yi bulmaktaydı. Çok sonraki tarihlerde Babil ise Persler tarafından yıkılmadan önce en az 18 kilometre uzunluğundaki surlarla çevriliydi. Bu istatistiksel verileri sıralarken oradan oraya sıçramamızın nedeni kanıtların tek tük ve zayıf oluşudur.

Bu antik kentlerin nüfusu konusunda tahmin yürütmekse daha zordur. Bu kentler ortaçağdaki ilk Batı kentlerinin karşı karşıya kaldıkları taşımacılık konusundaki benzer güçlüklerin sınırlaması altındaydı ve öyle görünüyor ki, nüfusları bu ilk ortaçağ kentlerindekine yakındı, yani 2.000 ile 20.000 arasında değişiyordu. Eski bir kentin normal nüfusu, bugün mahalle olarak adlandırdığımız birimin nüfusu kadardı: 5.000 veya daha az. Farklılaşmış kentsel birliğin başlangıcında kent, temel insan topluluğunun yakın insani ilişkilerini ve dayanışmasını hâlâ içinde barındırmaktaydı.

Frankfort, MÖ 2000 yıllarında gelişmiş olan Ur, Eshnunna ve Ha-

faci'yi kazarken bir dönüme yaklaşık beş ev düştüğünü görmüş, hesaplamalar sonucu bunun dönüm başına 30 ila 50 kişilik bir nüfus yoğunluğuna tekabül ettiğini hesaplamıştı; bu nüfus yoğunluğu elbette uygun hijyenik ortam seviyesini aşmaktaydı, ama yine de bu kentlerin nüfus yoğunluğu XVII. yüzyılda Amsterdam'daki kalabalık işçi mahallelerinin durumundan kötü değildi: Her iki durumda da muhtemelen kanallar bu kötü hijyenik şartları bir parça telafi ediyordu. İmparatorluğun başkenti olmasına rağmen, Frankfort, Ur'un nüfusunun 24.000'den fazla olmadığını; Hafaci'nin nüfusunun ise bu sayının ancak yarısını bulduğunu düşünüyordu. Leonard Woolley'nin Ur'un etrafı surlarla kaplı "Eski Kent" bölümünün nüfusu konusundaki tahmini –34.000– çok ciddi bir farklılık göstermez. Ancak Woolley buranın, daha sonra uzak ticari ilişkileriyle imalat merkezi haline gelen büyük Ur'un altıda birini oluşturduğunu; bu metropolisin 250.000 civarında bir nüfusa sahip olduğunu tahmin etmektedir.

Kent içindeki evlerin büyüklükleriyle yoğunlukları konusundaki kanıtlar da aynı şekilde rastgeledir. Daha fazla kazı yapmak bile güvenilecek rakamlar sunmaya yetmeyebilir, çünkü iyi halli bir aile meskenini bir kenar mahalle evinden ayırmak için oda başına düşen insan sayısını bilmek çok önemlidir. Bu konularda kesin veriler elde etmek imkânsız görünüyor. Fakat, Mohenjo-Daro'da MÖ III. binyılının ortalarında evlerin iki katlı ve ona dokuz metre boyutunda olması ilgi çekicidir: Bu ölçü, yaklaşık MÖ 200 yıllarında Yunanistan'da Priene'de bulunan ve dokuza yedi metre boyutunda olan evlerin ölçüsüne yakındır. Hiçbiri XVIII. yüzyılda Londra'nın doğu bölgesindeki evlerden daha küçük sayılmazdı ve belirlenen en eski ev ise aslında bir zamanlar Long Island'daki Sunnyside Gardens'ta oturduğum ve bir model ev olarak inşa edilmiş beş odalı evden bile biraz daha büyüktü.

Bu sayılarda dikkati çeken en önemli nokta, beş bin yıllık bir dönem boyunca değişiklik göstermemeleridir. Zengin sınıfların daha geniş evlerine gelince, bunlar da günümüzün zengin evlerindekine benzer farklılıklar taşımaktaydılar: Eshnunna, Babil, Asur ve Olynthos'ta 17 m x 25 m ile 22 m x 30 m boyutları arasındaki, on odalı evlerden, çok odalı saraylara kadar değişen zenginlere ait ikametgâhlar bulunmaktaydı. Bu sayılar iki bin yıllık bir döneme ve birbirinden son derece farklı dört kültüre aittir. Ancak, Mohenjo-Daro gibi birkaç istisnanın dışında ilk kentlerde ayrık eve rastlanmaz, tıpkı ahşap kale duvarlarıyla sıra evleri daha yenilerde gün ışığına çıkarılmış olan Polonya'daki demir çağı köyü Biskupin'de rastlanmadığı gibi. Ayrıklık ve açıklık, birçok başka alışkanlık ve özellik birlikte ilk kentlerin yöneti-

cilerine hizmet eden küçük bir soylular ve memurlar grubuna tahsis edilen sarayın özgün niteliklerindendir. Banliyöde bahçe içinde, müstakil villa da oldukça erken bir döneme ait Mısır resimlerinde ve mezar modellerinde görülmüştür.

Kentin bir başka ayırt edici özelliği de, etrafı bir veya daha fazla yerleşim halkasıyla çevrili surlu kaledir. Yöneten grubun korunmasında kullanılabileceği anlaşıldıktan sonra sur muhtemelen kente bağımlı köylerin etrafını çevirmek ve onları düzen içinde tutmak amacıyla da kullanılmış olmalı. Max Weber gibi suru kenti tanımlamada temel bir unsur olarak görmek dar görüşlülükten başka bir şey değildir. Fakat –eski Mısır, Japonya ve İngiltere gibi doğal engellerin belli bir dönem boyunca kent ve köylere kolektif bir korunma olanağı tanıdığı veya Roma İmparatorluğu ve Çin İmparatorluğu gibi, devasa bir ordunun veya ülkeyi baştan başa saran taş barikatların yerel surların yerini aldığı ülkeler bir yana– surun ülkede XIX. yüzyıla kadar kentin en önemli özelliklerinden biri olduğu da doğrudur.

Su ve yiyecek tedarikinin ötesinde, kentlerin büyüklükleriyle ilgili olarak sınırlandırıcı bir başka etken çok sık göz ardı edilir: Kolektif iletişim sistemlerinin kapsama alanı. Platon ideal kentin büyüklüğünü bir kişinin sesinin erişebileceği yurttaş sayısıyla sınırlandırmıştı: Gene de, büyük mevsimsel ayinlere katılmak üzere kutsal yerlerde bir araya geleceklerin sayısında daha genel bir sınırlama vardı. Kentler kısa zamanda, yurttaşların birbirlerine seslenebilecekleri kadar yakın bir mesafede oldukları durumu aşacak kadar büyüdülerse de, komuta merkezinin çağrısına anında uyarak toplanabilecek kişi sayısı sınırlayıcı etken olma niteliğini uzun süre korudu. Tıpkı yurttaşları bir araya toplamak için kilise çanlarının kullanıldığı ortaçağ kentlerindeki gibi, Mezopotamya kentlerinde de çağrı davulu vardı; telgraf ve telsiz hatlarının tahribiyle iletişiminin tümüyle kesintiye uğramasının ardından başlayacak bir istila tehlikesiyle karşı karşıya olduğu sıralarda İngiltere'de, muhtemel bir Alman çıkartmasını haber vermek için o evrensel çan çalma yöntemini kullanma önerisi yapılmasından bu yana çok zaman geçmedi.

İlk kentler bir yerden bir yere kolayca yürünebilecek veya bir uçtan bir uca sesin kolayca duyulabileceği mesafeden fazla büyümemişlerdir. Ortaçağda, Bow Kilisesi'nin çanlarının duyulabildiği mesafe Londra kentinin sınırlarını oluşturuyordu; XIX. yüzyılda diğer kitle iletişim sistemleri icat edilene kadar, bu unsurlar kentsel gelişimin fiili sınırları olarak kaldı. Çünkü kent geliştikçe bir iletişim ağının merkezi haline gelir: Kentin kuyusu veya tulumbası önünde yapılan dediko-

dular, meyhane veya çamaşırhane sohbetleri, habercinin ve tellalın okuduğu bildiriler, dostlar arasındaki sırdaşlıklar, alışveriş ve pazarla ilgili söylentiler, bilginlerin ihtiyatlı ilişkileri, karşılıklı gönderilen mektup ve raporlar, banknotlar ve hesap pusulaları, kitapların çoğaltılması; bütün bunlar kentin merkezi faaliyetlerindendir. Bu anlamda, kentin büyüklüğü kısmen iletişimin hızına ve kapsama alanına göre değişiklik gösterir.

İlk kentin büyüklüğünün sınırlı kalması, kent hayatı ya da en azından zekâya dayalı gönüllü işbirliği üzerindeki bir başka sınırlılığı açığa çıkarır: İletişim araçları sadece sarayda ve tapınakta çoğalıyordu. Özellikle de bu şekilde kendilerini bir bütün olarak topluluktan etkin biçimde ayırabildikleri için merkezileştirilmiş gücün en büyük sırrı, sır içinde kalmaktı. Bu özellik günümüze kadarki bütün totaliter devletler için geçerlidir.

C. KENTÇİLİK VE ANITSALLIK

Belki diğer yapılara oranla daha yoğun bir birim ve en zengin sanat ve teknik kalıntılarını içinde saklayan bir ambar olduğu için kale, antik kentin en çok araştırılmış köşesidir. Daha önce de belirttiğim gibi, proto-kentin kurumsal hayatı ilk olarak aynı yerde bulunmak zorunda olmayan müstahkem yer ve ibadethanede başlamıştı. Tekrar edecek olursak, bu iki kurumun kutsal olmayan dünyadan ayrılmış, özel bir bölgede bir araya gelmesi kentin ayırt edici özelliklerinden biridir. Bu nedenle Enkidu, kudretli Gılgamış'ı Uruk'un "kutsal tapınağında, Anu'yla İştar'ın ikametgâhında" arar. Kentin başka bölümlerinde ikincil dereceden tapınaklar, bazen de Khorsabad örneğindeki gibi ikincil dereceden bir saray bulunmasına rağmen, kralın büyük sarayı ve büyük tapınak kale içinde birbirine yan yana bulunurlar: Bu, çok uzun bir süre varlığını sürdürmüş olan ikili yönetim sisteminin bir unsuruydu.

Kalenin taştan çekirdeğinin izlerine birden fazla kentte rastlanabilir. Eski Babil'de *tillu* adı verilen, günümüz İngilizcesinde de buradan hareketle *tell* denilen kumlu höyüklerin ve altında gömülü harabelerin üzerinde dimdik yükselen kimisi otuz metreyi bulan zigguratlar ortadadır. Fakat onları çevreleyen kentin biçimi ancak daha sonraki örneklerde seçilebilmekte, daha eski bir biçim hakkında fikir verebilecek oyma simge (*glyph*) kalıntıları ise şaşırtıcı bir şekilde gizemini korumaktadır. Tuhaf bir biçimde Ur ve Kish'te "tapınak"ı, "kule"yi, "su"yu, "bahçe"yi, "orman"ı, "anayol"u, "pazar"ı gösteren simgeler (simge ya

da resim olarak) grafik açıdan açık seçiktir; ama kent için durum böyle değildir. Ekili alan, on beş kare ya da dikdörtgenin oluşturduğu daha büyük bir dikdörtgenle, yani bir dikdörtgen tarladaki dikdörtgen biçimli saban izleriyle gösterilir; fakat kent ya içinde iki düşey çizginin yer aldığı uzun bir dikdörtgen şeklinde ya da küçük bir çıkıntısı olan L biçimli bir blok şeklinde resmedilir; her iki figürün de neyi simgelediğini anlamak zor. Belki sözünü ettiğimiz ikinci şekil kapısı hariç bir evin dış yüzeyini temsil ediyor, küçük olan yapı, daha büyüğünün yerine kullanılıyor olabilir.

Kentin en temelinde tanımlamalar ve sınırlamaların, kutsal otoritenin, kraliyet yetkisinin ve mülkiyetin sınırlarının bulunduğu yolunda bir beklenti taşımalıyız. Örneğin, ikincil derecedeki tapınaklara hizmet eden mahalleleri belli eden sınırlar var mıydı, yoksa onları ayıracak herhangi bir kanal veya başka bir açık alan olmadan iç içe mi geçmişlerdi? Bunu bilmiyoruz. Konuya uzaktan yakından ilgisi olmayan biri bile en bilgili arkeoloğun cevaplandıramayacağı, yerinde sorular sorabilir.

Kalede, kentin yeni alameti açıkça bellidir: Ona bakanda korku yaratmak ve onu etkisi altına almak amacıyla ölçekte yapılan değişiklik. Kent içinde yaşayan insanların çoğu kötü beslense ve fazla çalıştırılsa da, kapladığı alanla, yüksekliğiyle kentin tamamına hâkim olan tapınak ve sarayların yapımı için hiçbir masraftan kaçınılmıyordu. Pişmiş sert kilden veya taştan kalın duvarları, kısa ömürlü bu devlet yapılarına sağlamlık ve emniyetlilik, amansız bir güç ve sarsılmaz bir otorite görüntüsü kazandırmaktaydı. Bugün "anıtsal mimari" adını verdiğimiz şey her şeyden önce gücün bir ifadesidir ve bu güç kendini, devletin başının kendi daha zayıf nitelikleriyle özdeşleştirdiği kudretli değerlere sahip büyük aslan, boğa ve kartalların heykelleri gibi kutsal koruyucuların kullanımında, pahalı inşaat malzemelerinin ve sanatın bütün kaynaklarının bir araya getirilmesinde dışa vurur. Bu sanatın amacı insanda saygı uyandıracak bir dehşet duygusu yaratmaktı, tıpkı çağdaşımız Contenau tarafından aktarılan bir itirafta olduğu gibi: "Bir ölü gibiyim, efendim Kral'ı görünce ölecek gibi oluyorum."

Hem kalenin hem de surların daha mütevazı bir biçimde, sağgörülü pratik kaygılar göz önünde tutularak ortaya çıktığı söylenebilir. W.F. Albright, Filistin'de MÖ 1750'ye kadar kabile reislerinin kalelerde yaşadığını, tebaanın çoğunluğunun kalenin çevresindeki mezralarda oturduğunu ve kalenin içine ancak bir tehlike durumunda veya kış şartlarının onları taş ve ağaç dallarıyla alelacele yaptıkları ve özellikle bağbozumu zamanlarında olmak üzere yaz boyunca kaldıkları evler-

den dışarı çıkmaya zorladığı durumlarda yerleştiklerini ortaya koydu. Muhtemelen ilk kent modeli böyleydi; Fustel de Coulanges haklı olarak yıllar önce bunu kentin ilk biçimi olarak tanımlamıştı.

Kaleyi ya yüksek, doğal bir taş yığını ya da insan yapımı bir duvar korumaktaydı daima; fakat böyle bir duvar ilk köyler, hatta kasabalar için söz konusu değildi. Gertrude Levy, eski bir boyalı çömlekçilik merkezi olan Arpachiyeh'te savunma engellerinin olmadığını ve kalıntılarında hiçbir silaha rastlanmadığını göstermiştir: o kadar ki, gelişmiş bir köyden biraz daha büyücek uzmanlaşmış bir kasaba, Ninova gibi güçlü bir metropolisin koruması altındaki ise sürekli bir savaş ve tehlike durumunda dahi sur inşa etmeyebilirdi. Oysa örgütlü kolektif kıyım ve yıkım sanatlarının icadıyla birlikte sur, sadece bir sembol değil pratik bir gereklilik haline gelmiş ve kente belli bir biçim dayatmıştır. Öyle görünüyor ki bu durum Fırat yakınlarındaki ilk topluluklarda ortaya çıkmış ve kentin kolayca yayılması karşısında fiziksel sınırları belirlemek suretiyle rol oynamıştır. Aynı zamanda duvarların dışında kalan her şeyi duvarların içine getirmeyi hedef almış olan kentin kralının ya da yöneticisinin bencilce oburluklarını ve endişeli saplantılarını da büyütmüştür.

Sur, öyleyse, hem askeri bir araç hem de kent nüfusu üzerinde etkin bir hâkimiyet kurmanın aracısıydı. Estetik olarak kırsal alanla kent arasında kesin bir ayrım oluştururken, sosyal anlamda da içerden olanla dışardan olanın; vahşi hayvanların, göçebe hırsızların ve işgal ordularının saldırılarına maruz olan açık alanla, askeri tehlike zamanlarında bile kişinin tam bir güvenlik duygusuyla çalışıp uyuyabileceği tamamıyla kapalı kentin farkını vurguluyordu. İçeride yeterli su ile sandık ve ambarlarda yeterince tahıl stoku olması halinde bu güvenlik mutlak gibiydi.

Kentin surlarındaki girişler sulama sistemlerindeki bent kapakları kadar dikkatli kontrol edilirdi. Şu da unutulmamalıdır ki günlük olarak çevredeki tarlalara gidip gelenlerin dışında kente tekne ve kervanlarla pek az kişi gelirdi. Gerçekten de kent sonunda bir metropolis boyutlarına ulaşıncaya dek, ticaret yapan nüfusun şehir kapılarının etrafında bir tüccar bölgesi ve ambar ya da liman kurmak üzere kendilerine ait hanlar, ahırlar ve depolar yapmasına yol açacak bir izdiham sorunu ortaya çıkmamıştır. Bu oluşumları ortaçağda yeniden göreceğiz.

Bu atadan kalma kentleri koruyan kapılar, sarayın kendisi gibi, tanrısallaştırılmış gücün büyük ve büyülü imgeleri olan tehditkâr boğa ve aslanlarla sembolik olarak güçlendirilmişti. Böyle bronz kapılar saldıran orduların cesaretini kırma ve ziyaret için gelen barışçıl yabancıda

saygı uyandırma amacına hizmet etmekteydi. Çok önceden beri istihkâmlar, MS XVI. yüzyıla kadar değişmeden devam eden genel bir biçime sahipti: Savunma silahlarının rahatça kullanımına izin verecek şekilde, çoğu zaman üzerinde üç tane atlı arabanın yan yana sürülebileceği kadar geniş, taştan yapılma bir bloktan çıkan kule ve burçlar.

Askeri beceri ve siyasi şüphenin artmasıyla sur, iç içe kapalı duvarlardan oluşan karmaşık sistemlere dönüşebiliyordu; öyle ki kente girmek için Truva'da olduğu gibi Babil'de de harp hilesi ve ihanet, saldırı tekniklerinden daha iyi sonuç getirmişti. Elbette surlar kadar kenti çevreleyen hendek ve kanallar da saldıranların işini güçleştirmekteydi. Bu büyük savunma avantajı olmaksızın küçük kentler ele geçirilmeye ve yıkıma –kimi zaman rastlandığı gibi– bunca iyi karşı koyamazlardı. Büyük kentler ise haset, iç çekişme ve ihanet gibi insan zaafları olmasaydı fethedilemez kalmayı becerebilirlerdi.

Kent sakini güçlü tanrılarıyla övündüğü kadar çevreleyen ve her şeyi içeren surundan da gurur duyardı; o zamanlar orada yaşayanlara kenti, kentin tapmağını –"cennetten inen ev"– ve hepsinden öte "bulutlara değen büyük sur"unu yüce tanrılar kurmuş gibi gelirdi. Her iki durum için de bereket versin o zamandan kalan kanıtımız var: Gılgamış destanının çeşitli versiyonlarında, bu eski zaman kahramanı ve kralının Uruk'un surunun ve tapınağının yapımcısı olarak gösterilmesi karakteristiktir. Bunlar "kentsel içepatlama"ya biçim veren iki büyük eylemdir. Bu durumda, bir iki sözcük, büyük sur harabeleri kadar çok şey anlatmaktadır:

İstihkâmlarla korunan Uruk'a sur inşa etti,
Boşaltılmış Eanna'dan [Anu ve İştar tapınağı,]
saf mabet
Bakır pervazlı dış duvarına bir bakın,
Kimsenin erişemeyeceği iç duvarına bakın!
Eskiden kalma eşiğini bir tutun
... Çıkın yürüyün Uruk'un surlarında,
Taraçasını gezin, tuğla işini inceleyin:
Tuğla işi yakılmış tuğladan değil mi?
Temelini Yediler [Bilgeler] atmamış mı?

Ama askeri savunma ve kontrol, dinsel birleştirme ve koruma işlevlerinin yanı sıra surun bir rolü daha vardı: Kentle kırsal alan arasında net ve biçimsel bir karşıtlık kurması. Ağaçlar, bahçeler, tarlalar, ağıllar kentin içinde olabilirdi, ama sur, binaların olduğu alanı çevreleyerek

etrafında kalıcı bir tarımsal toprak şeridi oluşumunu garantiliyordu. Bu keskin ayrım aynı derecede şiddetli bir estetik etki yaratmış olmalı.

Mezopotamya ve Mısır'daki bu geniş vadilerde, kentler sıklıkla, hem güvenlik hem de savunma için yükseltilmiş düzlüklerde kurulurdu; öyle ki Herodotos sel zamanı Mısır'daki görünümden bahsederken kentleri "tıpkı Ege Denizi'ndeki adalar gibi" görünüyor diye tasvir etmiştir. Bazen sadece kalenin, bazen de bütün kentin tabanı olan çamurdan yapılma yükseltilmiş düzlük, 13 metre yükseklikte olabiliyordu: Frankfort'a göre, Anu tapınağının böylesi tabanı 39.000 m^2'lik bir alanı kaplıyordu. Bu tümseğin üzerinde istihkâmlar 33 metrelik bir yükseklik oluşturarak ana tapınak hariç belki de diğer bütün binaların uzaktan görünmesini engelliyordu. Bizzat biçimiyle kent kolektif bir toprağa hâkim olma arzusunun dışavurumuydu: Dışardan bakan bir göz için yan yana inşa edilmiş ve güneşte pişmiş kilden yapılan, mazgallı siper, kule ve zigguarattan profili ile, kanallar ve sulama hendekleri ile sarılıp sarmalanmış, yer yer hurma ağaçları, tüysü akasyalar ve çiçek açan ılgın ağaçlarıyla süslenmiş yeşil bir halı üzerinde yükselen tepesi düz kahverengi bir dağ gibi görünürdü. Eğer surlar yükselir ve kapılar sertçe indirilirse, dışardaki manzara gülümserdi. Bir kez içeri girildiğinde ise işlek kovanın uğultusunun, yoğun hayatın renk ve ışıltısının, köyün seyreltilmiş, dağınık ve neredeyse görülmez faaliyetleriyle karşıtlık içinde olduğu görülürdü.

Kalenin ve kentin görünür dış düzeniyle bazen surun dibinde, bazen de tam orta yerde bulunan saray ve tapınağın iç düzeni benzeşirdi. Güç bu iki kutsal kaynaktan dışarı doğru yayılıyor, karşılığında ise her türlü haraç, altın, gümüş, bakır, kalay, lacivert taşı, yiyecek, gündelik emek, hayatın kendisi bu merkezlere akıyordu. Evler kalabalık, bazen de havasızken, kutsal mekân yüzlerce insanı içine alabilecek büyüklükteki dikdörtgen biçimli iç avlularıyla ferah bir yerdi. Sanat, kelimelerle anlatılamayacak bir etkiyle, yeni düzenin, tümüyle tarıma dayalı eski düzenin boyutlarını değiştirmek üzere ortaya koyduğu her şeyi yerine oturtmak ve güçlendirmek üzere burada yaygınlaştı: Yeni olan, en başta mümkün olanı fiili olana ve gündelik hayatın mütevazı alışkanlıklarını muazzam yapılara dönüştüren disiplinli tahayyül gücünün kendisiydi.

Köyler ev temelleriyle ve kırık çömlek parçalarıyla tanımlanabilirken, kentin en güvenilir tanımlama aracı zengin anıtsal imgelerdir. Kentsel sanat biçimleri, gerçekleşmiş olan toplam dönüşüm hakkında ev sayımlarından veya arazi ölçümlerinden daha fazla bilgi verir. Klasik yapıtı *Principles of Psychology*'de [Psikolojinin İlkeleri] William

James, insanın eviyle eşyalarının, düşünceleriyle duyguları, fikirleriyle eylemleri kadar kişiliğinin bir parçası haline geldiğini çok güzel bir şekilde dile getirir. Bu birey için geçerliyse, topluluk için fazlasıyla geçerlidir; zira, kent ortaya çıkan yeni kolektif kişiliği yeni estetik yapılar aracılığıyla tanımlamış ve yine bu yapılar aracılığıyla kendine tazelenmiş bir gururla bakabilmişti. Kral ya da yönetici olağanüstü durumlar dışında yanına yaklaşılamayacak kadar ulu ve kudretli olsa da, en sıradan kent sakini bile kendini bütün gücü ve ihtişamıyla kentin kişiliğiyle özdeşleştirebiliyordu.

Tarımın rutini kişiyi kendi gündelik görevine bağlamıştı; köylüler sıradan şeylere düşkündü ve kendi küçük dünyalarına ve küçük ilişki-

lere alışkındılar. Kent içindeyse en âciz durumdaki insan bile ulu şeylere dolaylı olarak katılabiliyor ve o ulu şeyleri sahiplenebiliyordu: Kentte, yönetimin emirleri doğrultusunda yürütülen faaliyetler aracılığıyla herkesin katılabileceği, insanı günlük işlerden uzaklaştıran törenler ve oyuncul eğlenceler mevcuttu. Eski bir Akad metni de bunup doğrular:

> Gel Ey Enkidu, etrafı surlarla çevrili Uruk'a
> İnsanların şık tören elbiseleriyle göz kamaştırdığı,
> Her günün bayram gibi yaşandığı yere gel.

Bu, günümüzde gezi broşürlerinde görülebilecek cinsten bir abartı belki, ama altında, insanın kentle özdeşleştirmeye başladığı ve mimaride olduğu kadar müzikte, şarkılarda ve giysilerde ifadesini bulan bir ihtişam ve coşku duygusu yatıyor. Bu güzellikler olmasaydı kentin kirli ve baskıcı hakikatlerine tahammül etmek mümkün olmazdı.

Kentin büyülü çekiciliğine dikkatinizi çekerim. İnsanlar o kutsal mekâna kudretli bir tanrının ve neredeyse aynı kudretteki bir kralın, kendi şahsında saygıdeğer kabile âdetlerine ters düşebilecek yeni nitelikler –emir ve kavrayış gücü, karar verme ve özgür irade gücü– sergileyen bir kralın himayesi altında yaşamak için gitmişlerdi. O ana kadar insan karakteri yerel grup tarafından biçimlendirilmişti ve insan bundan başka bir kimliğe veya bireyselliğe sahip değildi. Kişilik kavramı ilk kez kentte, krallık kurumunun yönetimi altında ortaya çıkmıştı: Artık zayıflamaya başlayan "biz"e ait olan her şeyi talep eden, büyük kolektivitenin ilahi temsilcisi olarak yüceltilmiş tek bir "ben"i ortaya süren, kendi kendini yönlendiren, kendi kendini yöneten, ben-merkezli bir kişilik.

Bu değişimin önemi Çinli filozof Mencius'un sözleriyle rahatlıkla

kavranabilir. "İnsanlar zorla boyun eğdirildiklerinde," diyor Mencius, "boyun eğişi zihen değil, sırf güçleri yetmediği için kabullenirler. Fakat kişilik gücüyle boyun eğdirildiklerinde bu içlerine işler, yürekten ve gerçekten boyun eğerler." Kentin ve onun tanrılarının ortaya koydukları şey işte bu "kişilik gücü"ydü: Krallığın tek başına mümkün kıldığı büyük başarıların temel kaynağı buydu. Kentin, bu kişisel gücü sakinlerine devretmesi binlerce yıl aldı.

Antik kent böylesi kutsal güçlerden yoksun olsaydı, biçimsiz, amaçsız, anlamsız bir pişmiş çamur veya taş yığınından ibaret olurdu; çünkü bu tür kozmik yüceltmeler olmasaydı, ortalama insan köyde aynı ölçüde, hatta çok daha güzel bir hayat sürebilirdi. Fakat hayat bir kez kutsal olarak tasavvur edilmeye, tanrıların taklit edilmesi olarak görülmeye başlandıktan sonra ilk kentin kendisi de cennetin bir sureti haline geldi ve Roma İmparatorluğu zamanlarına kadar da öyle görülmeye devam etti: Görünüşteki dayanıklılığı, kutsai binalarının kargacık burgacık köy kulübelerinin maruz kaldığı tahribat ve çökmeden azade olması, onu, insanın kozmosa dair artan bilincinin çok cazip kıldığı ebedi modele daha da yakınlaştırdı. Böylece kutsal efsanelerde güneş tanrısı kültünün merkezi Teb kentinden, bizatihi yaradılışın gerçekleştiği yer olarak söz edilmeye başlandı.

İlk kentlerde insan hayatı ve enerjisi, daha önce ulaşılması mümkün olmayan bir ölçüde sanat biçimine dönüştürülmüştü. Artık, her nesil geride kendi ideal biçim ve imgelerinin kalıntılarını bırakabilmekteydi: İnsanın ölümsüzlük arzularını sonraki nesillerin zihinlerinde mevcut olma düşüncesiyle tatmin etmesine aracılık eden ibadethaneler, tapınaklar, saraylar, heykeller, resimler, yazıtlar, duvar ve sütunlara yapılmış oyma ve resimler. Yok olma tehdidi altındayken bile, gurur ve hırs kentin taşlarına kazınıyordu; aksi takdirde geçip gidecek olanı "ebedi" simgesel biçimlerde sabitleme işlevini yazıdan önce sanat yerine getirmekteydi. Gılgamış destanının Babil versiyonunda kahraman, insan hayatının ve kendi başarılarının sınırlılığını ve hiçbir insanın "gökyüzüne tırmanamayacağını" bilmesine rağmen, yeni kent insanının tesellisini benimser: "Bu dünyadan göçtüğümde geride bir isim bırakacağım. 'Gılgamış diye bir adam' diyecekler, '... bu dünyadan gelip geçti.' Evimde soyumdan gelenlerin doğmasından [çok] sonra bile." "Şöhret" kent sakinini, ömrünü uzatmak için mezar anıtlarında son bulmaya yazgılı eylemlere kışkırtıyordu.

Bilinçdışının büyük arketipleri, kil, taş, pirinç ve altından yapılma yarı tanrı krallar, kanatlı boğalar, şahin başlı adamlar, yarı aslan kadınlar, hepsi de kent içinde devasa boyutlarda yükseliyordu. Oyuncuların

gerçek hayatta olduklarından daha büyük olduğu duygusu sadece tiyatrodaki seyircinin hissettiği bir duygu değildir. Bu, kentin ürettiği karakteristik bir yanılsamadır, çünkü kentsel merkez gerçek anlamda bir tiyatrodur. Adelbert Ames'in, görünüşte nötr olan algıları değiştirmede öznel değerlerle amaçların oynadığı rolü ortaya koyan deneylerinden sonra insan, MÖ IV. binyılda hüküm süren insan faaliyetlerinin yüceltilmesi döneminin tam göbeğinde, tanrısal kralın veya başrahibin "gerçek hayattaki" halinin –en azından sahip olduğu bütün güçleri vurgulayan o kutsal ritüelleri yerine getirdiği sıralardaki halinin– resimlerde veya heykellerde tasvir edildiği kadar büyük olmadığından pek kuşkulanamaz. Deiokes'in dikkatle üzerinde durduğu ve kendini köy heyeti

üyesinden kral seviyesine yükselten o halktan ayrı olma durumu bu yücelmenin ortaya çıkışına yardımcı olur, zira çekinme, saygı ve korkuyla artırılan psikolojik mesafe, üzerine odaklanılan tekil nesneyi büyütür ve kent sakinlerini, "odak dışındaki" kitleyi tıpkı büyütecin görüş alanı dışındaki nesneler gibi küçültüp bulanıklaştırır.

Yine de oyuncu kendi egosunu güçlendirmek ve rolüne önem kazandırmak için seyirciye ihtiyaç duyar. Hangi oyuncu boş bir salonda rolünü iyi icra edebilir? Eğer krallar sahip olduklarını iddia ettikleri güçleri gerçekten icra edeceklerdiyse, çok başlı kent seyircisinin sürekli ilgisine ve alkışına ihtiyaçları vardı. Dolayısıyla, köy ritüellerinin eski katılımcıları kısa bir süre sonra yeni kent dramının pasif korosu, seyircisi ve yorumcusu haline geldiler. Bir zamanlar eski köy içinde bu seyirciler olan bitene tam olarak katılabiliyor ve kâh oyuncu, kâh seyirci olarak bütün rollerin üstesinden başarıyla geliyordu. Oysa kent içinde, figürana dönüşmüşlerdi. Ortalama insanın bu indirgenişinde kentin anıtsal sanatının da payı yok değildi; yanılsama sürdükçe onun daha kolay yönetilebilir kalmasını sağlıyordu.

D. NEHİR, ANAYOL VE PAZARYERİ

Tüm işlevleri hem dinsel hem de siyasal iktidarı odaklaştırıp yaymada etkili olsa da kale muhtemelen kentin ekonomik hayatında da eşit derecede bir rol oynuyordu. Eğer ilk zamanlarda pazaryeri olarak adlandırılabilecek bir açık alan görülmüyorsa bunun nedeni belki de bu alanın tapınak bölgesinin içinde kalmasından, kentin avama ait kesimlerinde pazaryeri için bir alanın daha sonraki bir tarihte açılmasındandı. Bu anlamda pazaryeri ilk zamanlar, farklılaşmaya başlar başlamaz kendilerine eski sarayda belirli bir yer tahsis edilen yönetim birimleri-

ni hatırlatır; sözünü ettiğimiz saray o ilk dönemlerinde elbette hem bir kışla, bir hapishane, bir mahkeme hem de bir hükümet konağıydı.

O olmadan kentin boyut, faaliyet alanı ve verimlilik bakımından hiçbir büyüme kaydedemeyeceği dinamik bileşeni, etkin kitlesel taşımacılık araçlarının ilki olan su yolunu sona bıraktım. Kentlerin ilk geliştikleri bölgelerin nehir vadileri olması tesadüf değildir; kentin gelişimi, yüzen saz demetlerinden veya kütüklerden, küreklerle ve yelkenle yol alan teknelere doğru denizcilikte kaydedilen gelişime paraleldir. Bundan sonra eşek, at, deve, tekerlekli araç ve nihayet döşeli yollar, taşımacılığın alanını genişletti. Kente, uzak bölgelerdeki insanlara ve kaynaklara hükmetme olanağı tanıdı. Taşımacılık artığın eşitlenmesini ve uzak yerlerdeki özellikli ürünlere ulaşılmasını olanaklı kıldı: Bunlar yeni bir kentsel kurumun, kendisi de büyük oranda kentsel hayatın getirdiği teminatların ve düzenlemelerin ürünü olan pazarın işlevleriydi. En eski kalıntıları bulduğumuz kentlerde pazarın işlevlerinin –tedarik etme, depolama, dağıtım– tapınak tarafından yerine getirildiği görülür; ama muhtemelen Sovyetler Birliği'ndeki gibi, kolektif talep karşılandıktan sonra köylünün ürününün bir kısmı yine köylüler tarafından tüketilebiliyor veya trampa edilebiliyordu.

Kentin diğer ilk unsurları gibi pazar da geçici barınaklardan daha fazlasını meydana getirmeksizin ayrı bir birim olarak var olabilirdi: Bu zail niteliğe kısmen de olsa Avrupa'nın kimi kasabalarındaki satıcıların karavanlarından ve geçici tezgâhlarından mallarını sattıkları küçük, hatta bazen büyük pazarlarda hâlâ rastlamak mümkündür. Pazarın kent içinde sabit bir yer kazanması, kentin uzak yerlerle ilişkili ve pahalı mallara sahip olan tüccarların yüzünü güldürecek büyüklükte bir nüfusa sahip olmasının ve yerel işliklerdeki ürün fazlasının genel satışa sunulmasına olanak tanıyacak yeterlikte bir yerel üretkenliğin bulunmasının bir sonucuydu. Fakat bütün bu koşullar nüfus artışının bir ilk nedeni değil, sonucudur.

Uzun vadede, pazarda malların yaygın dağıtımından daha önemlisi, buna koşut olarak iletişim sisteminin gelişmesiydi: Kalıcı kayıt uygulaması ilkönceleri pazar işlemlerinin bir yan ürünüymüş gibi görünmektedir; dilsel ve sayısal notasyonlardan sonraki en büyük buluş Fenikeli tüccarlara borçlu olduğumuz alfabenin bulunuşuydu. Ticaretle birlikte insanlar arasında o zamana kadar hiç olmamış büyüklükte bir ilişki ağı kuruldu. Sümer "çok dilli" bir kent olarak isim yapmıştı, yerel dillerin yayılması ve standardizasyonu kente bir iletişim merkezi olarak özel bir statü kazandırdı, ortak bir yazının merkezi bu mekânına giderek başka merkezler de katıldı.

Taşımacılık kent içindeki en dinamik unsurdu belki, ama savaş bir yana, taşıma araçlarının azlığı veya teknelerin geçmesine izin vermeyen bir topluluk yüzünden bir nehir yolunun kolayca kesintiye uğrayabilmesi de kentin büyümesinin ve hatta varlığını sürdürmesinin önündeki en önemli tehditti. Bu, güçlü kentlerin sınırlarım büyütme ve ticaret yollarının önünü kesebilecek kentleri yok etme eğilimlerinin nedenini açıklıyor; "hayat çizgileri"ni korumaya almak önemliydi. Bu durum, merkezi kentten imparatorluğa giden siyasal yolu da kısmen açıklıyor.

S.N. Kramer'in çevirdiği metinlerden birinde "Ur'un pazar sokağı" olduğu ve Enkidu'nun Gılgamış'la "Ülkenin Pazaryeri"nde dövüştüğü

yolunda ifadelere rastlamak mümkün. Sümerlerin pazar sözcüğü yerine kullandıkları Y harfi biçimindeki ideogram belki de pazarın, yolların kesişim noktası olduğu fikrinin kabul gördüğünün bir belirtisi olabilir. Yerel takas düzeyinde bir pazarın parasal kazanç ve özel sermaye birikimini hedefleyen işlemler üzerine kurulu "piyasa ekonomisi"nden çok önce ortaya çıkmış olmasına şüpheyle bakmak yersiz. Pazaryeri konusundaki bu anıştırmalar daha genel bir kullanıma işaret edecek şekilde yorumlanırsa, diyebiliriz ki, iki klasik pazaryeri biçimi, açık pazar alanı ve kapalı çarşı ve bunlarla birlikte pazar tezgâhı ve dükkânların sıra sıra uzandığı sokaklar muhtemelen kentsel biçimlerini en geç MÖ 2000 yılında almışlardı. Fakat bu iki pazaryeri biçimi, tapınak bölgesi içinde bulunan çok daha eski bir süpermarket biçiminin bir uzantısı da olabilir. Bu durumda pazar, tanrının ve onun rahiplerinin tekelindeydi; para kazanma amaçlı bir korporasyon değil, tarımsal olsun, sınai olsun her tür malın, yeniden dağıtımdan önce doğrudan vergilendirilmek için getirildiği bir yerdi.

Antik kent gelişiminin erken dönemlerinde, gerçekten de tapınaktan yönlendirilen denetimli bir totaliter ekonomiyle karşı karşıya olduğumuz görülmektedir. Tanrının civardaki topraklara sahip olması ve herkesin hizmetinden yararlanmasıyla iş bitmiyordu: Topluluğun yararına yılın bir bölümü zorla çalışmaya ayrılmak durumundaydı. Bununla birlikte tapınak bölgesi sadece dinsel bir bölge değildi; aynı zamanda malların imal edildiği bir "iş bölgesi" ve malların depolanıp dağıtıldığı bir "alışveriş merkezi" olarak da hizmet etmekteydi. Frankfort'un belirttiğine göre, depolar, "muazzam çeşitlilikte mallar ihtiva etmekteydi: Hububat, yağ hammaddesi olarak susam, sebze, bira, hurma, şarap, balık (kurutulmuş veya tuzlanmış), hayvansal yağ, yün, deri, devasa boyutlarda kamış ve saz, hasır, zift, taş." Yün kırkma, tohum öğütme, tabaklama, iplik eğirme ve dokuma; hepsi tapınak bölgesinde

yapılmaktaydı. Sadece kent nüfusunun artması ve ekonomik işlemlerin gittikçe karmaşık hale gelmesiyle, bu ekonominin bir kısmı kentin diğer mahallelerinde daha yalınca dünyevi bir girişime açıldı.

En basit ekonomide bile üretim fazlasının dağıtımı ve talebi sınırlı olan özel ürünlerin mübadelesi için takas, armağan, ziyafet gibi birtakım yöntemlerin olması gerekir. İlk kent tüketicileri sadece köylünün ürünlerine değil, aynı zamanda balıkçının, kuş avcısının, çömlekçinin, dokumacının, demircinin faaliyetlerine de bağımlıydı ve belli bir faaliyet üzerinde bütün bir günü kapsayan bu yoğunlaşma –daha eski bir düzen uzak köylerde ve kırsal alanlarda yaşatılıyor olsa da– yeni kentsel ekonominin ayırt edici bir özelliğiydi.

Petrie, Delta'nın ilk eyalet başkentlerinin ve Mezopotamya'nın ilk kentlerinin birbirlerinden ortalama 30 kilometrelik mesafelerle ayrıldığını, hatta kimi zaman bu mesafelerin çok daha kısa olduğunu belirtir; mantıklı olarak buradan, bu tekbiçimliliğin kolayca ulaşılabilecek merkezi bir hububat deposu ihtiyacının bir sonucu olabileceği yorumunun yapılabileceğini ileri sürer. Tüccarlar arasındaki ödemeler hububatla yapıldığı sürece, gerek hububatın depolanması, gerekse teminat sayesinde yüce bir yerel tanrının koruması altındaki bu pazar merkezleri çoğalmış olmalı. Bu ilk kentlerin birbirlerine böylesine yakın olmaları, çekişmenin ve savaşın hüküm sürdüğü daha sonraki tarihlerde görülmeyen bir emniyet ve barış ortamının, kuruldukları tarihlerde mevcut olduğunun da bir göstergesi sayılabilir pekâlâ.

E. TEKNİK YENİLİKLER VE YETERSİZLİKLER

İlk tipik kentlerin boyutları mütevazı ve faaliyet alanları çoğunlukla yakın çevreleriyle sınırlı olmasına rağmen, kalenin ve onun temel yapılarının boyutu muazzam ölçüler taşıyabiliyordu: Kalenin itibarını ve gücünü artırmak ve kalıcılığını güvence altına almak için, harcanmayacak çaba, verilmeyecek kurban yoktu. Tuhaftır, bazı eski kentlerin mahalleleri, kentin sonraki gelişimlerinde ortadan kaybolmuş ve sadece yöneticiler için korunmuş olan bazı fiziksel özellikler barındırıyordu. Düzenli cadde planı, sıra evler, banyo ve ev içi tuvaletleri, pişmiş kilden borular, sokaklarda tuğladan drenaj kanalları, yağmur suyunu taşımak için menfezler; kazı yapan arkeologlar, bütün bunları Mohen-jo-Daro'nun yıkıntıları arasında ve küçük değişikliklerle büyük Ur'da ve küçük Lagash'ta buldular.

Geniş cadde muhtemelen ilk olarak kutsal törenler ve askerlerin ge-

çişi için yapılmış ve tekerlekli araçların icadından önce ortaya çıkmıştı. Belli başlı bulvarların sıklıkla pusulanın yönleri doğrultusunda uzanmaları belki de gök tanrılarının artan hâkimiyetine işaret ediyordu. Bu plan bazen sıcağı yumuşatmak veya hâkim rüzgârları yakalamak gibi pratik kaygıların hiçe sayılmasına neden olmaktaydı. Fakat işte bütün bu yeniliklerin çoğu kentlerin sonraki gelişimlerinde devreden çıktı ve Batı dünyasının birçok "ilerici" kentlerinde bunların bazıları –özellikle banyo, ev içi tuvalet ve pişmiş kilden boruyu kastediyorum– XIX. yüzyılın başlarında bile yoktu. Sürekli maddi ilerleme doktrini konusunda fazla söze gerek yok.

Ur'daki kazı çalışmalarında elde edilen verilere göre, ilk kentlerde açık, eklemli bir dolaşım şekli olarak caddeler bir istisnaydı: Trafiğin en yoğun olduğu yerler, güneşin yakıcı ışınlarından iyi korunan, iklime geniş caddelerden daha uyumlu, dar ve dolambaçlı sokaklardı. Sümer uzmanlarının bazen "bulvar" olarak adlandırdığı caddeyi, XVII. yüzyıl sonlarında tahrip olmuş "istihkâm"lardan oyulmuş bulvarlarla karıştırmamak gerekir: Bu daha çok, kalabalık insan gruplarının geçişine olanak tanıyacak genişlikte yapılan, insanların akşamları gezmek, dans gösterilerini izlemek, müzik dinlemek veya eski bir belgede değinildiği gibi, buluşup dedikodu yapmak için kullandıkları bir Büyük Yol'dur; kısacası bu bulvar klasik "Ana Cadde" gibi hizmet görmekteydi.

Yeterli yapay ışığın bulunmaması, XIX. yüzyıla kadar kentin en büyük teknik eksikliği olagelmiştir. Fakat herhalde, MÖ 2000 yılına kadar, kentin en önemli fiziksel organlarının çoğu meydana getirilmişti. XIX. yüzyıldan bir gözlemci o eski zamanlara gidebilseydi, çelişik mitolojik düşünüş, cinsel müstehcenlik veya egemen kent dinlerinin kanlı kurban törenlerini yadırgayabilirdi belki, ama kentin fiziksel görüntüsü ona hiç de yabancı gelmezdi. Bugünün kolektif irrasyonalitesi ve dekadansı konusunda yeterli bilince sahip olan bizlerse her iki coğrafyada da rahatça –veya aynı rahatsızlıkta– hareket edebilirdik.

Leonard Woolley'nin de belirttiği gibi, bu eski Mezopotamya kentleri genel görünüşleri itibariyle muhtemelen günümüzün etrafı surlarla çevrili Kuzey Afrika kentlerini andırıyordu: Eni iki buçuk metreyi geçmeyen dar sokakları ya da geçitleriyle, bir, iki ve üç katlı evleriyle, aynı kullanışlılığa sahip damlarıyla, iç avlularıyla ve nihayet bugün Müslüman kentlere tepeden bakan cami minaresi gibi tüm kente hükmeden zigguratın yüksek piramidiyle tıpkı onlara benziyorlardı. Etrafı surlarla çevrili, ama geniş alana sahip tapınak bölgesinin ardında daha küçük ibadethanelerin ve tapınakların ev sakinlerine hizmet sunduğu, şu ya da bu ölçüde kaynaşmış irili ufaklı bir dizi mahalle uzanıyordu.

Öyle görünüyor ki, eski Mezopotamya'da her yurttaş, bir tapmağa ve tapınağın tanrısına aitti ve onun için çalışırdı: "Yurttaşlık"ın temeli bu özel dinsel bağlılıktı. Frankfort, –görünür biçimiyle "mahalle birimi" olan– tapınak topluluğunun rahiplerden, görevlilerden, bahçıvanlardan, esnaflardan, taşçılardan, tüccarlardan, hatta kölelerden, yani tanrının bütün insanlarından oluştuğunu belirtir. Uzun bir süre kent sakinleri, dinlerinin efendilerine bağlı tebaa veya serflerdi, yurttaş değil; emir alırlardı, ama muhtemelen bir köy heyetinin üyelerine verdiği türden bir emri bile vermeye cesaret edemezlerdi. MÖ 700 yıllarında, Asur'un artık bir kraliyet kenti olmadığı dönemlerden kalan "Asur'un Kent Tasviri"nde otuz dört tapınak ve küçük mabetin bulunduğu kayıtlıdır. İlk kentlerin her özelliği, insanın yeryüzünde tanrılarını yüceltmek ve onlara hizmet etmekten başka bir amacı olmadığı inancını sergiliyordu. Kentin varoluşunun nihai nedeni buydu. 97/F7

Woolley'nin Ortadoğu'nun eski ve modern kentleri arasında yaptığı karşılaştırma kabul edilebilir ise de, eski kentleri, ortaçağın son dönemlerindeki kentlerimiz gibi, aşırı nüfusun, aşırı binalaşmanın ve amansız bir süprüntü birikiminin boş alanları yok ettiği geç dönemlerindeki haliyle ele alır. Oysa, şunu bilmekteyiz ki, gelişiminin ileri bir noktasında bile Babil'in surları içindeki alanda açık alanlar vardı; eski kentlerin sakinlerinin büyük bir kısmı kent surlarının dışındaki bahçe ve tarlalarda çalışırlardı; tıpkı Yunanistan ve İtalya'daki bazı taşra kasabalarında hâlâ olduğu gibi. Bahçe ve hayvanlar uzun süreli kuşatmalarda açlığa karşı bir önlem işlevi gördüğü için bu tür tarımsal "taksim edilmiş bahçeler" uzun bir süre sur içinde korunmuş olabilir.

Fakat erken bir tarihte, çöp ve dışkı boşaltma konusundaki gelişigüzel kırsal yöntemler kalabalık kent bölgelerini tehdit eder hale geldi; buna rağmen kentle ilgili sıhhi önlemler alınmadığı gibi, temizlik konusunda da yeterli iyileştirici çaba sarf edilmedi. Wooley'nin dediği gibi, bugün Afrika'da yapılana benzer biçimde, "eve ait süprüntüler ve çöpler sokaklara atılıyordu." Bu öyle bir süreklilikle devam etti ki, bu eski kentlerde sokak zeminleri yavaş yavaş yükseldi, eski evlerin eşikleri sokak zemininin aşağısında kalırken yeni evler de yükselmiş olan zeminin üzerine inşa edilmek zorunda kaldı.

Binlerce yıl boyunca kent sakinleri, kusurlu, çoğunlukla berbat sağlık koşullarına sahip ortamlara katlandılar, çevrelerinden uzaklaştırabilecekleri halde çöpün ve pisliğin içinde yuvarlanıp gittiler. Bunları çevrelerinden uzaklaştırabilirlerdi elbette, çünkü çöpleri ve pislikleri çevrelerinden uzaklaştırmak için yapacakları günlük işlemler, sürekli böyle bir iğrençliğin ortasında yürümekten ve böylesi bir yerin kötü

havasını solumaktan daha berbat olamazdı. İnlerini ve kendilerini temizlemek için uğraşıp duran birçok hayvanın, hatta domuzların bile tiksindirici buldukları pisliklere ve kötü kokuya insanların gösterdikleri bu aldırışsızlığın makul bir açıklamasını yapabilecek olan bir kişi aynı zamanda, kentin doğumunu izleyen beş bin yıllık dönemde teknolojik ilerlemenin neden ağır ve kesintili bir niteliğe sahip olduğu konusunu da açıklayacak bir ipucu bulmuş olur.

Madalyonun bir de diğer yüzü var: Eski Ahit'te Levi kavminin Filistin'deki yeni kentlerinin tasvirinde ve benim yukarıda alıntıladığım, daha da eski zamanlara ait bir şiirde anlatılan yüzü. Kent *ortamında*, tozlu kalıntıların bize düşündürdüğünden daha fazla açıklık ve doğal

güzellik vardı. "Sar" sözcüğü hangi birime işaret ediyorsa artık, Gılgamış'a göre, Uruk'ta "bir 'sar' kentti, bir 'sar' meyve bahçeleriydi, bir 'sar' 'hudut arazileri'ydi; [dahası, bir de] İştar tapınağı bölgesi vardı." Üç "sar" ile kutsal bölge Uruk'u oluşturmaktaydı. Bu durumda kentin yarısı açık alanlara ayrılmıştı. Çevirmenin hudut arazisi diye çevirdiği şey ayrık evleri ve bahçeleriyle banliyö veya belki de sebze bahçelerinden oluşan bir yeşil kuşak olabilir. Ekili arazinin geniş olması taze havaya kolay ulaşılabildiğini, güneşin sağlıklı ışınlarından yararlanılabildiğini ve yetişen bitkilerin görülebildiğini gösterir. Kent nüfusu 30.000'in altında seyrettiği sürece kentin dışındaki yeşil kuşağa merkezden yürüyerek ulaşmak, bugün bir İngiliz Yeni Kenti'yle kıyaslandığında bile daha kolaydı ve kentin dışa doğru yayılmasını hesaba katmazsak, burası tarımsal olmayan saldırılara daha az maruz kalmaktaydı.

F. ÇAĞDAŞLARININ GÖZÜNDEN ANTİK KENT

Harabelerin kısmen ortaya çıkarılması bile arkeoloğa, ortaya çıkan antik kentin biçimiyle olduğu kadar, orada yaşanmış olan hayatla da ilgili birçok ipucu verir; fakat, kuru kemikleri bir araya getirip onlara hayat üflemeye çalıştığında grafik modelin sadece aşikâr bir şekilde "sentetik" olduğu görülmekle kalmaz, daha da kötüsü ölü olduğu anlaşılır. Hafriyatçının kepçesi tarafından ortaya çıkarılan aşınmış biçimlerin boşluklarını doldurmak için antik sanata, yani efsaneye ve grafik temsile başvurmak gerekir. Böyle yaptığında bile insan ancak durağan bir resimle, bir kesitle karşı karşıya kalır, akan bir hayatla ve çok yönlü bir hareketlilikle değil; ama bu resmin üzerinde, onun ilk oluşumuna şahit olmuş canlı ellerin ve gözlerin izi vardır.

Kendimi o çağa ait üç kaynak ile sınırlayacağım: Layard'ın Ninova'da ortaya çıkardığı anıtlar, Profesör Kramer'in Jena'daki Hilprecht koleksiyonunda bulduğu MÖ 1500 yılına ait Nippur haritası ve Herodotos'un Babil'le ilgili klasik anlatısı. İlk kaynak bize sadece binaları, ağaçları ve bahçeleri göstermekle kalmaz, aynı zamanda faal halde insanları gösterir: Bir kente hareketli kulelerle saldıran, şişirilmiş tulumların yardımıyla nehirde yüzen baştan aşağı zırhlı askerler, katledilen esirler, üzerine tırmanılan surlar. Bu, bir kentin günlük hayatı değilse bile, hayatının bütün organlarına en derin yaraları açmış bir bölümüdür. Bu resimlerde, pazarda veya tapınak bölgesinde bulunabilecek o kalabalıklar yoktur, ama ana hatlar ortadadır. Taş oymalar, parlak renkli kiremitler, yazılı tanımlamalar birbirlerini doğrulamaktadır.

Nippur haritası, arkeologların ortaya koyduğu ana hatlara daha yakındır, zira bu, kent planlarının doğasında vardır: Fakat bu haritanın düzensizliği yüksek bir teknik beceri düzeyini ve düzensiz figürleri geleneksel simgelere indirgemeden düz bir yüzeye aktarma yeteneğini açığa çıkarır. Burada, "tarihin bilinen en eski haritasında", surları ve kapılarıyla, kanallarıyla, tapınaklarıyla (başka bir yerde kendisinden koruyuculuğun simgesi bir dağ olarak söz edilen Tanrı Enlil de buradadır), "Ulu İbadethane"siyle, "Merkez Park" olarak adlandırılan, ama aslında merkezde bulunmayan parkıyla gerçek bir Mezopotamya kentinin ana hatları görülür.

Ne yazık ki kale tanımlanamamaktadır; fakat Merkez Park'ın dikkati çeken konumu, haritayı düzenleyen kâtibin göstermediği sarayla müstahkem yerin burada olabileceğini düşündürüyor; tabii park tıpkı Floransa'daki Pitti Sarayı'nda olduğu gibi sarayın çevresini kuşatıyor da olabilir. Kentin ortasından geçen yaklaşık 25 metre genişliğindeki kanal, kenti kabaca iki eşit parçaya bölüyor, güneydoğuda kalan kısım ana tapınak Dağ Evi'nin temenosuna işaret ediyor. Bu kent planı sadece kentin ana unsurlarını -kanallarını, parklarını, kentsel alanı- ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda soyut düşünmeyi ve bu düşünceleri tasvir etmeyi olanaklı kılan bir öğrenim biçiminin ve mesleki becerinin varlığını da gösteriyor. Öyle ki, Babil matematiği konusunda hiçbir şey bilmeseydik bile var olduğunu varsaymamız gerekecekti. Bu eski resimlerin boşluklarını doldurmak için edebi tasvirlere başvurmamız gerekir, fakat bu defa bir arkeoloğun değil, belki de üç kere kurulup yıkılmış bir kentin, Babil'in ancak yıkıntılarını görebilmiş bir kişinin sözlerine.

Herodotos'un gözlemleri çok önemlidir, çünkü onun yaşadığı yüzyılda güç ve nüfuz Mezopotamya'nın ana kentlerini terk edip doğuya

İran'a, kuzeye Makedonya'ya ve kuzeye olduğu kadar batıya, Roma'ya kaymaya başlamıştı. Bu bölgedeki son büyük, belki de en büyük kent, bölgedeki uygarlığın bütün eski unsurlarını birleştirmiş olan Babil'di. "Bölgenin tasviri," diyor Herodotos, "şu şekildedir:

Kent geniş bir ovada yer alır ve tam bir kare biçimindedir. Her kenarı 24 kilometre, yani bütün kent[in çevresi] 96 kilometredir. Ölçüleri bu kadar büyük bir kent daha yoktur. Her şeyden önce, etrafını geniş ve derin bir kale hendeği çevreliyor, su dolu hendeğin ardında 25 metre genişliğinde ve 60 metre yüksekliğinde bir sur yükseliyor. Burada büyük hendekten çıkarılan çamurun nasıl kullanıldığına ve surun nasıl ince işlendiğine değinmeden geçemeyeceğim. Kale hendeğini kazar kazmaz, çıkan toprağı hemen tuğla haline getirmişler; böyle yeterli sayıda tuğla elde edildikten sonra bunlar fırınlarda pişirilmiş. Sonra inşaat işine girişilmiş ve hendeğin duvarları tuğlalarla örülmüş. Ardından her tuğlanın arasına dolgu maddesi olarak kuru otla katran sürülerek sur inşa edilmiş. Üstüne, surun kenarları boyunca tek odalı yapılar inşa etmişler; bu yapılarla sur arasında dört atlı bir arabanın dönebileceği kadar yer bırakmışlar. Sur boyunca kapıları, lentoları ve yan destekleri pirinçten yüz geçit var... Tam ortasından geçen nehir kenti iki kısma ayırıyor. Bu nehir, Ermenistan'da doğup Kızıldeniz'e akan geniş, derin, hızlı akışlı Fırat'tır.

Her iki yakadaki sur nehre doğru uzanan bir dirsek yapıyor; buradan, surun köşelerinden, her iki yaka boyunca pişmiş tuğladan yapılma bir duvar uzanıyor. Evler genellikle üç veya dört katlı; yolların hepsi düz; sadece nehre paralel olanları değil, su kenarına dik yollar da öyle. Bu dik inen yolların sonunda nehir boyunca uzanan duvarda alçak kapılar var.

Dış sur kentin ana savunması. Sonra bundan daha ince, fakat buna yakın dayanıklılıkta bir iç sur bulunuyor. Kentin iki bölgesinin de merkezinde bir iç kale var... Bunlardan dayanıklı ve büyük surlarla çevrili olanında kralların sarayı bulunuyor; diğerinde, bir kenarı 400 metre uzunluğunda kare biçimli bir yapı olan ve som pirinçten kapıları bulunan Jupiter Belus'un kutsal bölgesi var; bu bölge benim zamanımda hâlâ ayaktaydı. Bu bölgenin ortasında taşlardan yapılma, uzunluğu ve genişliği 200 metre olan bir kule bulunuyor; bunun içinde de bir kule var ve onun içinde de bir kule, böyle böyle iç içe sekiz kule bulunuyor; kısacası, bir ziggurat, önemli bir değişiklik görmeden binyıllarca aktarılan bir biçim. Yukarıya, bütün kuleleri saran bir dış yolla çıkılıyor. Yukarı çıkarken yarı yolda oturacak yerleri olan bir dinlenme yeri var... En üst kulede ferah bir tapınak var; bu tapınakta, tıpkı Mısırlılar'ın

Teb'de söyledikleri gibi, bir zamanlar tanrının bir rahibeyle seviştiği büyük bir divan, divanın yanında altından bir masa varmış."

Anlaşılan kutsal kralın büyü gücüyle doğadaki bütün üreme işlevlerinin devamını sağladığı eski bereket ayini hâlâ kutsal himaye altında gerçekleştiriliyordu ya da en azından bu gelenek anılarda hâlâ canlılığını korumaktaydı.

Herodotos bu büyük kentin sadece kırık dökük kalıntılarını görmüş olsa da, zengin arkeolojik kalıntıların hiçbirinin artık sahip olmadığı o son nefesini bizlere aktaracak kadar ona yaklaşmıştı. Herodotos bize yalnızca, su yalıtımı için çok kullanışlı olan katran topaklarının, yan kollarından Fırat'a nasıl taşındığını, oradan Babil'e nasıl ulaştığını veya mal getirmek için kullandıkları söğüt ağacından yapılmış, üzeri hayvan derisiyle kaplanmış geleneksel yuvarlak sallarla tüccarların kente nasıl fıçı fıçı hurma şarabı getirdiğini, sonra salı söküp odunlarını satarak -ağaçsız ovada odun çok değerli bir maddeydi– hayvan derilerini beraberinde getirdikleri eşeklerin sırtına yükleyip nasıl geri döndüklerini -çünkü Fırat'ın hızlı akıntısı nehir yukarı gitmelerini olanaksız kılıyordu– anlatmış olsaydı bile anlattıkları yeterince değerli olurdu.

Hem Herodotos'un hem de arkeologların aktardığı kent hayatı içinde göze çarpmayan tek bir grup vardır yalnızca: Çocuklar nerededir? Günün bir kısmında okulda olduklarını biliyoruz: Ur kayıtları bize bir okulun varlığını göstermekle kalmaz, aynı zamanda bir erkek öğretmene ziyafet çekme biçiminde gerçekleşen masum bir rüşvetten de söz edilir. Çok hoşgörülü bir babanın oğluna tarlada çalışma, getir götür işleri yapma, toprağı belleme ve sürme işlerinden kaytarmasına izin vermesini anlatan 3700 yıllık bir Sümer mektubunda ise ergenlik çağındaki bir çocuğun durumu tüm hatlarıyla tasvir edilir. Okuldan sonra yapacak ciddi bir şeyi olmayan aylak genç, babasının aktardığına bakılırsa, sokaklarda dolaşır ve kent meydanında oyalanır. Gönlünü eğlendirmek ister, biraz da küstahtır; anlaşılan kendisine miras kalan mesleğinin fırsatlarına ilgisizdir ve babası gibi yazmanlıkla uğraşmaya eğilimli değildir. *History Begins at Sumer** [Tarih Sümer'de Başlar] kitabının yazarının bize ulaştırdığı Sümer yaşantısıyla ilgili bu küçük hayat anektodu, ansızın bu eski kent sakinleriyle aramızdaki binlerce yılı kapatır. Çileden çıkmış, ama çocuğunu seven bir babayla, canı sıkılan asi oğlu arasında cereyan eden bu insanlık dramı çağımızdakine çok benzer.

* Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev.: Kaan İren, Kabalcı Yay., 2002.

İlk keşfettiğimiz haliyle kent, tümüyle yetişkin nüfusa ait gibidir. Yukarıdaki paragraftan anlaşıldığı kadarıyla muhtemelen çocuk nüfusun büyük bir kısmı okula gitmek ve haylazlık yapmak yerine tarlalarda çalışmaktaydı. Fakat bu kalabalık caddelerde, dar yollarda, evlerin sıkışık olduğu bu mahallelerde çocuklar nerede oynuyorlardı? Önce ortaçağ kentlerinde, daha da belirgin olarak günümüz İngiliz Yeni Kentlerinde, kentin orta yerinde, okul çevresindeki alanlarda ve evin yakınındaki oyun sahalarında çocukların oyun oynaması için geniş açık alanların ayrılması noktasına varana kadar binlerce yıl geçecekti.

G. MISIR VE AÇIK KENT

Mezopotamya'da gözler önüne serilen kentin hikâyesi, sayısız kayıt düşülmeden, zıtlıklar ve kendine has özellikler belirlenmeden aynen Mısır'a uygulanamaz. Bu olgu kentlerle ilgili çok genel bir gerçeği vurgular: Özgün tekillikleri kuruldukları andan itibaren o kadar güçlü, o kadar "karakter"lidir ki, insan kişiliğinin birçok niteliğine sahiptir.

MÖ IV. binyılda Mısır'da doğan uygarlık Sümer'dekine benzer güçlü özellikler sergiler; hatta, merkezi mutlakiyetçiliğiyle, dinsel külte olan o güçlü bağlılığıyla, uzun bir süre boyunca ölümsüzlük yeteneğini yalnız tanrılarla paylaşan firavunun ilahlaştırılmasıyla Mısır'da güçlerin ve faillerin içepatlaması ve yoğunlaşması süreci Mezopotamya'dakinden daha ileri safhalara geçmiş görünüyor.

Sanki hayatın her görünümü değerliymiş ve bir kez hayat bulmuş bir şey reddedilemez veya yok olamazmış gibi Mısır'da, kültürel düzlemde çok fazla kaynaşma ve değişim; ebedi ve geçici, hayvan ve insan biçimli, irili ufaklı bir sürü tanrı, çeşit çeşit kabile totemleri vardı. Fakat bütün bunlar Nil çamurunun derinliklerinde binlerce yıl iklim şartlarından korunmuş halde bulunan büyük bir granit anıt üzerindeki karalamalardan ve resimlerden çıkarılanlardır. Çünkü Mısırlılar için ölümden sonraki hayat kadar değerli bir şey yoktu; Mısır'ın eski halkı, muazzam bir halk devrimine cevap olarak rahiplerin, herkese mumyalanma ve büyülü dualarla garanti altına alınan cennete girme fırsatı tanımasından önce ölümsüz olmayı hiç olmazsa hayal etmiştir. Rahiplerin onlara cennete girme fırsatı tanımasından sonra her şey yine eski haline dönmüştü.

Piramitlerin erken dönemlerde inşa edilmiş ve yıkılmaz şekilde uzun ömürlü olmalarına rağmen insan Mısır'da, Sümer'de MÖ 2500 gibi erken bir tarihte görülen kentlerle kıyaslanabilecek kent kalıntıla-

rı bulamaz. Hatta çağdaş bir araştırmacı, Mısır kentinin MÖ 1500 yılına kadar var olmamış olabileceğini bile söylemiştir alayla. Bu vargı kazı çalışmalarını artırmaktan çok, kent uzmanlarıyla sosyologların bugüne kadar hoşnut oldukları kent tanımını daha yeterli hale getirmek için yapılmış bir çağrıdır.

Doğru, insan Nil Vadisi'nde tarihsel bir kent arketipine, etrafı dayanıklı surlarla çevrili, kalıcı olmak üzere inşa edilmiş kente ilk başta rastlayamaz. Mısır'da kent dışında her şey sağlam bir biçime ulaşmış gibidir. Luksor ve Karnak'taki tapınaklar kudretli profillerini tarih çağları boyunca göstermişlerdir; tıpkı geç Rönesans döneminde yıldız biçimindeki müstahkem yer modasının hızla ortaya çıkıp kaybolması gibi piramit modası da hızla yaygınlaşıp yok olmuştur, ama büyük ve küçük piramitler hâlâ ayaktadır. Uygarlığın başlangıcından itibaren, gücün evrensel büyümesini kanıtlayan bağımsız yapılar eksik değildir: Dikilitaşlar, görkemli törenler için yollar, sütun dizileri, en büyüğünden granit ve diyorit heykeller; bütün bunlar kentte bulmayı umduğumuz hayat biçiminin tanıklarıdırlar. Fakat kent gelip geçiciydi. Her firavun, kendisinden önceki firavunların çalışmalarını sürdürme veya kentini büyütme arzusundan uzak bir şekilde kendi başkentini inşa ediyordu. Belki aynı egoist nedenlerden ötürü, kentteki evi tıpkı mezarı gibi eşsizdi. Teb'de olduğu gibi, aynı genel alanda kalındığında bile, kentin büyümesi gevşek banliyölerin birbirine eklenmesiyle sağlanıyordu.

Yine de, anıt sanatının klasik kentin varlığının kesin kanıtı olduğu konusundaki düşüncelerimde haklıysam, o zaman kent kesinlikle "orada"dır. Benzer şekilde, mezarlardan çıkarılan küçük ahşap modeller sayesinde kendine özgü araç gereçler kullanan tüm uzmanlaşmış kurumları inceleyebiliriz: Kasap dükkânı, mavnacılık, mumyacının atölyesi, fırın ve elbette, MÖ 1500'den çok önce yapılmış devasa ölçekli tapınak ve saraylar. Görünür denetim merkezlerinin de olması gerekir; zira başvezirlik makamı daha Dördüncü Hanedan döneminde ortaya çıkmıştır. Başvezirin görevleri arasında, başyargıçlık, evrak hazinesinin ve maliyenin idaresi, saray başkanlığı, yani kalenin askeri valiliği vardı. Bütün bunlar kent idaresinin temel işlevleridir.

Eğer Mezopotamya'daki kentlerin mimari biçimine sahip bir kent modeli Tell-el-Amarna dönemi gibi görece geç bir döneme kadar (MÖ XIV. yüzyılın başları) gün ışığına çıkarılamıyorsa, surlu kent biçiminin Mısır'da *eski* bir biçim olması; büyük firavun fiziksel baskı yerine tümüyle dinsel inanca ve gönüllü desteğe bağlı bir birlik ve evrensel bir düzen kurduktan sonra bu tür bir kent modelinin askeri özelliklerinin kaybolması, bunun nedeni olabilir. Bu birliği sağlayan ideoloji bütün

Nil Vadisi boyunca yaygındı. H.W. Fairman, II. Negada dönemi boyunca etrafı tuğla duvarlarla örülü kentlerin varlığını kesinler. Hanedanlık dönemi öncesi devrin sonlarından ve hanedanlık döneminin başlarından kalan taş levhalarda kentler çoğunlukla payandalarla desteklenmiş kalın duvarlarla kuşatılmış olarak, yuvarlak veya oval şekillerle tasvir edilmiştir.

Bu belki de, hiyeroglif yazısında başka türlü açıklanamayan kent simgesini, kentin neden oval veya daire biçiminde resmedildiğini açıklar; bu oval ve dairenin içinde onu dört eşit parçaya bölen dik açılı iki çizgi de iki yolun meydana getirdiği bir kavşağı (eğer bu bir kavşaksa tabii) simgeliyor olabilir. Bu simgesel bir plansa, klasik kenti mümkün

olan en mükemmel şekilde simgelediği söylenebilir. Bu işaretin yazının ortaya çıktığı dönemlerden itibaren kullanıldığı gerçeğiyse bu yapının köklerinin çok daha eskilere uzandığını gösterir; gerçekten de, her ne kadar geç Hitit kentlerinde yinelense ve hanedanlık dönemi öncesindeki kâselerde benzer bezemelere rastlansa da bizatihi dairesel biçimi böyle bir yapının daha eski dönemlerden kalma olduğunu düşünmemize olanak tanır. Yukarı Mısır'da, Latopolis ve Hierakonopolis arasında kalan El Kab kenti Beşinci ve Altıncı Hanedan dönemlerinden kalma mezarların yoğun olduğu bir bölgede yer alır. Etrafı bir kenarı yaklaşık 500 metre olan kare bir surla çevrili büyük kent muhtemelen MÖ 1788-1580 yılları arasında gelişmiştir. Fakat bu kentin suru, çift surla korunan ve oval veya daire biçimli daha ilkel bir kasaba surlarıyla kesişmektedir. Burada gerek biçimler, gerekse tarihler anlamlıdır.

Mezopotamya'da her kent diğerinden ayrı bir dünyaydı. Firavunlar dönemi Mısır'ında kentler muhtemelen nüfusun büyük bir bölümünü barındırmamaktaydı: Kentin işlevlerini –duvarlarla çevirmek, insanları bir araya getirmek, farklı toplulukları karıştırmak– bizzat arazi yerine getiriyordu. Çöl ve dağlar "sur"u, eyaletler ve totem grupları "mahalleler"i meydana getiriyor, firavunların mezarlarıyla tapınakları öteki dünyanın "kaleleri" görevi görüyordu. Topluluğu cisimleştiren kentin tanrısı değil, bizatihi firavundu; kutsal güçleri bütün krallığa yayılmıştı. Fakat, Jacques Pirenne'in sözlerine bakılacak olursa, –en azından Aşağı Mısır'da– hanedanlık öncesi dönemde ve feodal bölgecilik ve ayrışmaya geri dönüşün yaşandığı iki dönemde kentler birbirinden bağımsızdı, yurttaşları serfliğin kısıtlamalarından azade olan, istediği gibi seyahat edebilen, özel işler yapabilen, kendi kendini yöneten birimlerdi. Tuhaf bir biçimde, bu özerkliğe "geri dönüş", Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ortaçağ Avrupası'ndakine çok ben-

zer bir merkezi denetimden uzaklaşma ve bir bağımsız kent yönetimi sürecine benzemektedir.

O halde, Menes'ten sonra, firavunlar dönemi dinsel-siyasal sisteminin başarısı, etrafı surlarla çevrili bir denetim merkezi ihtiyacını ortadan kaldırmış olamaz mı? İlk hanedanların, halkın yaşayan bir tanrı olarak kabul ettiği bir kralın merkezde bulunduğu dine dayalı bir yönetim biçimi geliştirme konusundaki başarıları kent inşası sorununu iki yönden değiştirdi. Bir baskı ve denetim aracı olarak çevre duvarı ihtiyacını ortadan kaldırdı ve sadece Mısır'a özgü bir kent türü yarattı: Ölüler kenti. Gize'deki büyük piramitlerin olduğu bölgede, caddelere ve kavşaklara düzenli biçimde yerleştirilmiş mezarlarıyla bir ölü yerleşimi çıkar karşımıza; hatta soyluların mastabaları bir ev görünümündedir. Bu anıtsal yapılara yapılan böylesine yüklü yatırımlardan sonra canlıların kentinin daha dayanıklı biçimler ortaya çıkaracak araçlardan, hatta belki de istekten yoksun kalmasına şaşmamak gerek.

Bu tersyüz edilmiş teolojide ölü, canlının önüne geçmişti. Bunun sonucu olarak da köylünün kendi köyünde ve küçük pazar kasabasında kalmasına izin verilmişti. Hayatın olağan ihtiyaçları doğrultusunda köy kültürü yeterliydi. Bu uygarlık bir sürü yazılı kayıt ve anıt üretmişse de, bunların menşei yönetici sınıflar ile sınırlanmıştı. Geniş kitlelerin Abidos gibi büyük tapınakların bulunduğu kentlere akın etmesine neden olan büyük kutlamalar dışında, bu uysal ve kendi halinden memnun köy halkını kudretli kentsel merkezlere sürmenin bir gereği yoktu. Tarlada, evde ve mezrada küçük tanrılarından ve küçük görevlerinden memnun bir hayat süren bu insanlar firavunun lütufkâr yönetimini seve seve kabul ediyorlardı. Memurlar ürünlerinin bir kısmını topluyordu toplamasına, ama aynı zamanda sulama sisteminin düzenli çalışmasını ve yıllık sel baskınından sonra köyler arasındaki tarla sınırlarının yeniden belirlenmesini de sağlıyorlardı. Uzun vadede bu yasa ve düzen, büyümekte olan nüfusun daha refah içinde bir hayat sürmesini güvence altına alıyordu.

Yerel kalelerindeki feodal beylerin ve daha sonra yabancı istilacıların merkezi monarşiye meydan okumalarına kadar siyasal güç kentin sınırlarını aşmıştı ve askeri açıdan kente ihtiyacı yoktu. Kraliyet başkentlerinin bile geçiciymiş ve anlık ortaya çıkmış gibi bir havası vardı: Sadece mezarlar ve ölüler kenti sürekli ikamet için kurulmuş gibiydi. MÖ 1369-1354 gibi geç bir dönemde yeni başkent Akhetaton sadece on altı yıl yerleşime açık kalmıştır. Fakat Memfis gibi tapınak kentleri bin beş yüz yıl boyunca kutsal birer topluluk olarak varlığını sürdürmüştür.

Hanedanlık öncesi veya erken hanedanlık dönemi ile imparatorluk

dönemi arasında kentlerde surlar yok idiyse başka bir örgütlenme tarzı, etrafı taşlarla çevrili kentin neden olduğu karşılıklı ilişkilere ve iç içe geçmeye neden olmuş olabilir mi? Her şeyden önce, Yukarı ve Aşağı Mısır birleştikten sonra bu kentsel işlevler varlıklarını hangi biçim altında sürdürmüşlerdir? Böyle bir durumda kentsel yapıdan, kentsel içepatlamadan söz edilebilir mi?

Şimdiye kadar kentin içeriğini çözümlerken kapalı bir kabın, toplumsal failleri yoğunlaştıran ve onlara aralarındaki ilişkinin azami düzeyde gerçekleşmesini olanaklı kılan kapalı bir alan sağlayan kap benzeri bir yapının temel işlevleri üzerinde durdum. Fakat kent basit bir kaptan ibaret değildir: Bir şeyleri içinde barındırmadan önce ona hayat verecek insanları ve kurumları cezbetmesi gerekir. Kent hayatının bu yönü için Ebenezer Howard'ın mıknatıs sözcüğünü kullanması çok yerindedir. Bu sözcük kenti tanımlama açısından çok kullanışlıdır, çünkü mıknatıs metaforu, mıknatısın "etki alanı" ve bu alanın uzaktan cisimleri harekete geçirici gücü ile merkezine farklı özelliklere sahip parçaları çekebilen "toplumsal güç hatları" arasında bir benzerlik kurmamıza olanak tanır. Örgütlü din ilk kentlerde böyle bir rol oynamıştı, zira din hayatın hatırı sayılır bir unsurunu oluşturmaktaydı. Gerçekten de o dönemlerde insan kendisinin ve ürünleriyle hayvanlarının hayatiyetini din sayesinde artırdığına inanmaktaydı. Tanrılara atfettiği ölümsüzlük sayesinde insan önce firavunun, sonra kendisinin ölümsüzlüğü konusunda bir fikir oluşturuyordu kafasında. Önce firavunun ölümsüzlüğü garantileniyordu, çünkü o da bir tanrıydı, fakat eninde sonunda, yasalara riayet etmiş, törenlere katılmış ve Ma'at'ın ruhuna uygun bir biçimde başkalarıyla ilişkide düzene ve adalete saygılı olmuş bütün insanlar da ölümsüzlüğe kavuşacaktı.

Burada erken dönem Mısır ve Mezopotamya arasındaki önemli bir farklılık gözümüze çarpıyor. Mezopotamya'da kral tanrı değildi ve tanrılar da, birkaçı dışında ne sevecen, ne makul ne de yurttaş erdemlerine hayrandı: Aslında, tanrıları memnun etmenin veya iyi davranarak desteklerini almanın imkânsızlığını anlatan birden fazla kayıt mevcut.

"Güvensizlik" ve "gözdağı" sözcüklerine Mezopotamya kayıtlarında sıkça rastlanıyordu: Hatta okulda bile düzeni sağlamak için kırbaç kullanan bir görevli bulunurdu. Bu uygulamalar, Asur kralı Asurbanipal'in sınır tanımaz vahşetinde doruğa ulaşan sürekli acımasız eylemler ve şiddetle, etkilerini hayatın bütün alanlarına taşımaktaydı. Yöneticilere insani erdemler bahşetmekten uzak kozmik güçler, bir terör politikasını bizzat kendileri desteklediler; öyle ki, Hammurabi dönemi

gibi geç bir tarihte bile, onu meşhur yapan yasaları göze göz, dişe diş ilkesinin katı sınırları içinde ölüm veya organ kesme cezasıyla cezalandırılan, hatta bazen cezayı denkleştirmek için başka bir iki organın da kesilmesini söz konusu eden, çoğu önemsiz nitelikte, sonsuz bir suç listesi içeriyordu. Sürekli patlak veren savaşlar olmasa bile, böyle bir rejimde alttan alta işleyen bir terorizm ve sadistçe cezalandırma eğilimi vardı, tıpkı bu arkaik mutlakıyetlerle birçok benzer tarafları olan günümüzün totaliter devletlerinde sürekli hortlayan terör eğilimleri gibi. Bu tür koşullar altında kentsel hayatın zorunlu kıldığı işbirlikleri polis gücünün sürekli devreye girmesini talep eder ve böylece kent, sakinleri sürekli göz hapsinde tutulan bir hapishaneye dönüşür; kent duvarı ve parmaklıklı kapısı ise bu göz hapsi halini simgelemekle kalmaz, onu aynı zamanda sürekli de kılar.

Mısır panteonu üzerinde iki tanrı tipi yükselir: Ra ve Osiris, Ptah ve Hathor. Şefkatli güneşin, bereketin ve her türlü yaratıcılığın güçleri. Bunun sonucunda Mısır'da cazibenin ve arzunun merkezi mıknatıs, çok eski zamanlardan itibaren daha zorlayıcı bir yapı olan kaba ağır basmıştır; bu da kentin neden o bölgede öyle farklı bir biçim aldığını açıklar. Mısır hayatında hem dış hem de iç birlik vardı. Yukarı ve Aşağı Nil arasında farklılıklar olmasına rağmen neredeyse tek tip bitki kuşağıyla, berrak gökyüzüyle, önceden kestirilebilir bir iklim döngüsüyle, yumuşak atmosferiyle bütün vadi tek bir bütündü. Nehrin ağzına ulaşmak için kendini nehrin akıntısına bırakmak veya yelken icat edildikten sonra, nehrin akış yönünün tersine gitmek için kendini genellikle arkadan esen rüzgâra teslim etmek yeterliydi. Mezopotamya'da insan doğaya karşı koymak, darbeye karşı darbeyle cevap vermek durumundaydı: Mısır'daysa boyun eğmek gelecek yılın önceki yıl gibi mutlu geçeceğini garantiliyordu. Bu durağan ahenk, bu derin iç denge, uygarlıkla birlikte ortaya çıkan yeni teknik güçlerin kullanımı sorununu basitleştirmekteydi: Dışsal bir tekbiçimliliğe içsel bir birlik, gerçekten de uysal ve dostane bir uyum eşlik etmekteydi.

Bir tanrı olarak firavun güneşin dost niteliklerinin, canlı bitkilerin ve hayvanların bereketinin ete kemiğe bürünmüş haliydi. Breasted'in belirtiğine göre, MÖ 3000 gibi erken bir tarihte hem "komuta", hem de "anlayış", dört bin kadar tanrıyı içinde barındıran büyük bir panteonun şu ya da bu biçim altında baştanrısı olan güneş tanrısı Ra'nın sıfatları haline gelmişti. Böyle bir hükümdar için tapınak, kaleden ve silahlı muhafızlardan daha önemli bir rol oynuyordu. İnsanların itaat etmesi böylesine kolay bir şekilde sağlandıktan –insanların hemen yakınındaki bir yaşayan tanrı onlara bu dünyada bolluk ve emniyeti, düzen ve

düzenliliği, adaleti, öteki dünyada ise vekâleten de olsa ölümsüzlüğü garantiledikten– sonra teröre ne gerek vardı?

H. TÖRENSEL MERKEZDEN DENETİM MERKEZİNE

Vergi toplamak, işgücünü seferber etmek, büyük mezar ve tapınakları inşa etmek, kısacası belki üç milyonluk bir nüfusa sahip bir ülkeyi yönetmek için gerekli olan o muazzam bürokratik ve paramiliter örgütlenme açısından değerlendirildiğinde, Altıncı Hanedan döneminin ardından, yani merkezileştirilmiş gücün çöküşüyle birlikte feodal ayrılıkçılık dönemi başladıktan sonra, bir gerilim yaşanmaması kayda değerdir. Menes'in yükselişi ile Hiksos istilası arasındaki dönemde "savaş" olduysa bile, bunun etkisi çok küçük olmuştu; bu yüzden, tekrar söylüyorum, küçük taşra kentleri ile köylerin çevresinde sur bulunmaması sürpriz değildir. Savaş diye adlandırılan şey, malakit, bakır, tahta ve altın elde etmek için yapılan tek taraflı büyük yağmacı akınlardan ibaretti.

Mezopotamya halklarının sadece kentin etkin zorlayıcılığı sonucu ulaştıkları birlik, Mısırlılar için Nil Vadisi'nin sunduğu doğal bir lütuftu. Daha önce de belirttiğim gibi, bölgenin kendisi surlu bir kentin özelliklerine sahipti; dağlar, çöl ve deniz uzun bir dönem boyunca doğal bir set görevi görmüş ve Mısırlıları istiladan korumuştu. Bu tektiplilik ve uyum belki de Mısır uygarlığındaki devamlılık gösteren nitelikleri açıklar: Toplumsal parçalanma dönemleri geçirmesine rağmen, bu parçalanma süreci daima kuruluş döneminden kalma dinsel ve siyasal önderlik altındaki aynı kurumlara geri dönmeyle sonuçlandı. Bu koşullar altında kentin kendisi doğal olarak farklı bir biçim, daha açık, daha yaygın bir yapı kazandı: Kent özünde, saray, tapınak, ibadethaneden oluşan bir törensel merkezdi; muhtemelen çevresi askeri amaçlı surlarla çevrilmemişti, ama simgesel olarak kapalıydı ve çevresi bir dizi köyle kuşatılmıştı. Bu yapı, eski Mayaların tören ve yönetim merkezlerinden pek de farklı değildir. Etrafı surlarla kaplı bir alanın yoğun yerleşimini eski kentin varlığının asli bir göstergesi olarak kabul eden biri, bu açık kentsel biçimlenmeye kent adını yakıştırmayabilir.

Kentin özel noktalara aşırı vurgu yapan tanımlamalarının keskin bir sorgulamadan geçirilmesi gerekir: İzdiham, geniş kitleler ve bütün bunları çevreleyen bir sur, her ne kadar savaşların artması bu özellikleri neredeyse günümüze kadar kentlerin egemen ve sürekli özellikleri haline getirdiyse de kentin arızi nitelikleridir, asli değil. Kent bir ya-

pılar yığınından çok, birbiriyle ilişkili ve sürekli etkileşim içinde olan bir işlevler kompleksidir; tek başına bir güç yoğunlaşması değildir, aynı zamanda bir kültür kutuplaşmasıdır.

Landa'nın Mayalardaki bir yeni imparatorluk yerleşimi konusunda söylediklerini yorumlarken Morley'nin belirttiği gibi, "onun kelimenin modern anlamıyla bir kenti tarif ettiği açıktır. Fakat iki önemli farklılığın teslim edilmesi gerekir: Birincisi, Mayaların yerleşim merkezlerindeki insanlar, günümüzün kent ve kasabalarındaki gibi kalabalık bloklar halinde sıkıştırılmış ve yoğunlaşmış halde yaşamıyorlardı. Aksine, küçük birimlerden oluşan yaygın, daha seyrek nüfuslu banliyölerde dağınık halde yaşıyorlardı; daha yoğun bir kentsel yerleşimle karşılaştırılarak tanımlanacak olursa bu insanlar daha çok birer banliyö sakiniydi. İkincisi, kamu binaları, tapınaklar, mabetler, saraylar, piramitler, manastırlar, top sahaları, gözlemevleri, dans platformları genellikle caddeler ve bulvarlar boyunca sıralanmamıştı... Bu yapılar, kentin dinsel bölgeleri, yönetim ve ticaret bölümleri olan avluların ve meydanların çevresine inşa edilmişlerdi."

Kentin bu geniş yorumuna sonuna kadar katılıyorum; kentin oluşumu konusunda toplumsal çekirdek herhangi bir fiziksel görünümden daha önemlidir, zira burada insanların ideal amaçları kentin oluşumunu hazırlayıcı fail ve araçlardan önce gelmektedir.

Yine de, gelişimlerinin daha geç bir döneminde Mezopotamya kentinde ortaya çıkmış olan türde etrafı çevrili alan, aynı nedenden dolayı hem Mısır'da hem de Mayalarda ortaya çıkmış görünüyor. Pedro Armillas, MS 900 yılları civarında Orta Amerika toplumlarında ortaya çıktığı varsayılan krizin, teokratik düzenden, "dinin toplumsal denetim konusunda gücünü koruduğu, fakat ruhban sınıfının artık ikincil bir konuma düştüğü ve yerleşim modelinde buna bağlı değişikliklerin yaşandığı" seküler-askeri bir düzene geçilmesiyle sonuçlandığını belirtir. Bu krizden önce bilinen hemen hemen bütün yerleşim bölgeleri, ne doğal ne de yapay savunma araçlarına sahip olan açık araziler üzerinde bulunmaktaydı. Bu durum, köye daha fazla yer ayıran, daha barışçı ve muhtemelen işbirliğine daha fazla dayanan bir hayat tarzına olanak tanıyan, daha geçirgen, açık modelli işlevsel bir "kent"in varlığını açıklar.

Maya kentleriyle erken hanedanlık dönemi Mısır kentleri birbirlerinden dört bin yıl ve bir o kadar kilometrelik mesafe ile ayrılmaktadır. Bu kentlerin biçimleri arasında şimdiye dek sadece bir tek hayati bağ kurulabilmiştir. Her ikisi de ilk olarak, savaşın olmadığı veya neredeyse hiç olmadığı, şiddetin asgari düzeye düşürüldüğü ve yönetici sınıf-

ların, çok seçkin bir yere sahip soyluların ve rahiplerin elinde bulunan kutsal güç ve kutsal bilgi tekelinin uzun bir dönem boyunca hiçbir çatışma olmadan kabul gördüğü güvenli bir siyasal düzenin altında serpilip gelişti. Bu koşullar altında kale azınlığının kalabalık, potansiyel olarak daha güçlü, ama itaatkâr komşu köylerden korunmaya ihtiyacı yoktu. Bütün bu koşullar evrensel olsaydı, açık kent baskın kent tipi olurdu: bütünlük ve karşılıklı ilişkiler, sahip olduğu potansiyeller ve yaratıcılıklar bakımından açık, hakiki bir kent.

Mısır kentinin kökeni konusunda bu kadar söz yeter. Uygarlığın faaliyete geçirdiği bütün temel unsurlar başından itibaren mevcuttu; fakat bu unsurları bir arada tutan şey, belki de birbirinden ayrı kent surları değil de bütün ülkeyi içine alan doğal surlar idi; tıpkı sadece mevcut birçok yerel tanrı ve ibadethane tarafından değil, Kutsal Firavun'un tekil varlığı tarafından, aynı yapıdaki teolojik inançların ilki olan bir çeşit siyasal tek tanrılı din aracılığıyla da kutuplaştırıldıkları gibi. Kısacası, mıknatıs, kaptan daha önemliydi; çünkü Sümer ve Akad'daki seküler baskı ve zorlamalarına karşıt olarak burada dinsel varsayım daha ikna ediciydi. Buna sadece nevrotik endişeden değil, psikolojik gerilimden kurtulma süreci de eşlik etmişti muhtemelen. Hırs dürtüsünün azalması ve bu genel psikolojik rahatlama açısından değerlendirildiğinde ilk Mısır kentlerine banliyö adı da verilebilir; ya da daha doğru, doğru olduğu kadar da sevecen bir ifadeyle, fiziksel büyüklüğüne rağmen bu kentlerin köyün dinsel huzurunu ve sımsıcak hayat duygusunu muhafaza ettiği söylenebilir.

Zamanla Mısır'da kentin tipik biçimleri ortaya çıkmaya başladı. Pierre Lavedan, aynı düzenli planın ve ana caddelerin pusulanın dört yönüne göre ayarlanmasının tıpkı Gize ve Sakkara'daki şatafatsız ölüler kentlerini olduğu gibi dünyevi kentleri de karakterize ettiğini söylerken haklıydı belki de. Tell-el-Amarna'da ve Kahun'da gördüğümüz gibi ızgara planı her şeyden önce iklim şartlarıyla uyumsuzdu: Tell-el-Amarna'nın geniş caddeleri –muhtemelen dinsel törenler için kullanılan Başrahip Yolu 55 metre genişlikteydi– güneşin kavurucu sıcağının en fazla hissedildiği yerdi.

Fakat eğer din esnek olmayan bu düzenin itkilerinden biri idiyse, Yunan ve Roma koloni kentlerinde, ortaçağ kalelerinde ve Amerikan öncü kasabalarında tekrar etkili olacak olan daha pratik bir neden daha vardı işin içinde: Hız ve mekanikleşme. Alexandre Moret, eski Mısır İmparatorluğu'nda, imtiyaz fermanlarında bir "Yeni Kent" politikası bile keşfetti. Firavunlar döneminde kent kurmak süratli, tek aşamalı bir işlemdi: Basit bir geometrik plan hızlı inşaat işlemleri için gerekli

bir koşuldu; kale dışındaki belli başlı yerleşim birimleri düzlük zemine kurulduğundan, bu yetiyor da artıyordu bile. Birçok neslin zaman içinde birikerek ortaya çıkan ihtiyaç ve kararlarını yansıtan daha organik planların daha incelikli ve karmaşık biçim zenginliğine ulaşmak zaman isterdi.

Nomos adı verilen ve İngiliz *county*'sine karşılık gelen köylerden, küçük kasabalardan ve vergi memurunun, yerel yöneticinin, yargıcın oturduğu yönetim merkezinden oluşan bir birim olan idari bölgelerde bulunan eski taşra kentleri farklı bir planlama düzenine sahip olmuş olabilirler. Muhtemelen bu tür yönetim kentleri, Unis'in hükümdarlığından sonra, MÖ 2625 dolaylarında merkezi otoritenin dağılmasına eşlik ederek yükselen feodal kalelerin bir yadigârıydı; fakat kimi durumlarda özellikle idari açıdan kurulmuş yeni merkezler de olabilirler.
Childe'nin nomosun Mısır'da kentin yerini aldığı şeklindeki tezi de görmezden gelinemez; New England'da bilinen bir yapı olan bu açık kentsel idare modeli belki de kentin ortakyaşama dayanan bir versiyonudur: Savaş ve etrafı duvarlarla çevrili kapalı alanlarla birlikte ortaya çıkan yırtıcı kent tipine yerinde bir alternatif. O halde, Mısır kentlerinde farklı düzen ve tanzim dereceleri olmuş olabilir, tıpkı farklı anıtsal ihtişam dereceleri olduğu gibi. Mısır uzmanları arasında Mısır kentinin kökeni ve doğası konusunda ne kadar fikir ayrılığı olursa olsun, bana göre kentsel içepatlama için gerekli bütün unsurların mevcut olduğu ve Mısır kentinin öyle veya böyle özgül işlevini yerine getirdiği -yani, insanlar arası ilişkinin artmasını ve uygarlığın içeriklerinin sonraki nesillere aktarılmasını olanaklı kılan karmaşık bir hazne görevi gördüğügün gibi ortadadır.

On Dokuzuncu Hanedan döneminden (MÖ 1350-1200) itibaren arkeolojik malzemenin bulunmayışı bizi rahatsız etmez, çünkü kentin varlığı konusunda hiç şüphe yoktur. Buna rağmen böylesi geç bir dönemde dahi bereketli kırsal arka planına delalet eden buram buram toprak kokusu yayılır kentin her tarafına. Ramses'in kenti için yazılmış şu methiyeye bir bakalım:

"Per-Ramses'e ulaştım ve onu çok iyi bir durumda buldum, çok güzel bir yer, Teb gibi benzersiz bir kent. Burayı o [Ra kurmuş].

Burada hayat çok güzel; tarlalarında her şey var; her gün erzak ve yiyecekle [dopdolu], göletleri balık, gölleri kuş [kaynıyor]. Çayırları taze otla dolu; nehir kıyıları hurma ağaçlarıyla kaplı; toprakları kavun yüklü... Depolarında [o kadar çok] arpa ve buğday var [ki] neredeyse gökyüzüne ulaşmış. Soğan ve pırasa *yiyecek olarak* kullanılıyor, sonra bahçelerde marul var, nar, elma ve zeytin ağaçları, incir bahçeleri,

Ka'nın –Mısır'ın– baldan tatlı şarabı var, lotus çiçekleri üzerinde yaşayan kırmızı *wedj* balığı ve Hari sularına özgü bedin balığı Kent'in kanalından tutuluyor... İnsan burada yaşamaktan mutlu olur; burada, 'Ah keşke!' diyen bulunmaz. En küçük şey bile çok büyükmüş gibi burada."

Bu alıntı, kentin biçimi hakkında bize hiçbir şey söylemez, toplumsal içerik konusunda ise çok az şey söyler; fakat en azından yüksek düzeyde bir refah ve mutluluğa işaret eder, ki bu refah ve mutluluk Mısır devletinin kıyaslanamaz başarısıyla Mısır kentinin kendine özgü özelliklerinin belki de nedeni olan dinsel homojenlikle ilişkilendirilebilir. Bütün bunlar, "herkes tahtın önünde sıradan biriydi" vurgusunu yapan Frankfort'u destekler. Dolayısıyla, kent içinde bile, kentteki birçok yapısal farklılaşmanın kaynağı olan sınıf ve işlevlerin hiyerarşik bölümlenmesinin varlığı, alt tabakadaki bir insanı kendini üst tabakadaki biri gibi hissetmekten ve hatta belki de kendine o üstünlük payesini yakıştırmaktan alıkoymamaktaydı.

Özetleyecek olursak, muhtemelen Mısır'da surlu kent hanedanlık döneminde gücün merkezileştirilmesi sürecinden önce ortaya çıkmıştı; fakat gerek iç gerilimi azaltan, gerekse dışsal bir korunma ihtiyacını gereksiz kılan uzun bir barış dönemi, bir *Pax Egyptiana*'nın yaşanmış olması da pekâlâ muhtemeldir. Surlu kent tekrar ortaya çıktığında ise sur yerel halk üzerindeki baskıyı etkili hale getirmekten çok, yabancı istilacılardan korunma amacına hizmet etmiştir. Hyksos ara döneminden itibaren, Mezopotamya kentlerinden bildiğimiz bütün özellikler, birtakım değişikliklerle Mısır kentlerine uygulanacaktı; tıpkı Filistin'den İran'ın dağlık kesimlerine ve ötesine uzanan bölgelerdeki kentlerde uygulandığı gibi. İndus Vadisi'ndeki kentlerin sunduğu görüntü, sıkı bir denetimle birlikte kentsel içepatlamanın belirtilerinden biri olan katı bir düzen ve sınıflara ayırma unsurunu göz önüne serer. Ayrıntılar konusunda daha fazla bilgiye sahip olsaydık, arkeologların düzensiz arazilerde –özellikle Asurluların eski başkenti Assur veya Hitit'in başkenti Boğazköy'de planlamacılar soyut bir plana körü körüne bağlı kalmak yerine arazinin özelliklerinden yararlanmışlar ve ortaya ortaçağ İngilteresi'nin Durham'ı gibi etkileyici bir siluet çıkarmışlardır– kurulmuş kentlerde fark ettikleri türden içsel ve dışsal birçok canlı farklılık konusunda daha çok şey söyleyebilirdik.

Birçok çeşitlilik ve farklılığı kabul ettiğimizde bile bütün bunların içinde daha genel bir olgu kaçınılmaz olarak kendini göstermeye başlar: Yakındoğu'nun büyük nehir vadilerinde kentsel hayata ilişkin birbirine zıt iki arketip model biçimlenmiş görünüyor. Bunlardan biri sa-

kin ve kendine güvenen, diğeri de son derece kararsız bir görünüm sunar; biri tehlike ve endişeyle kuşatılmış, kendini gücü temsil eden simgelere boğmuş ve "kötülük yapmayı planlayanlar"dan korunmak için kalın duvarların ardına saklanmıştır; diğeriyse güneşin ve Nil Baba'nın lütuflarına güvenerek, gelecek yılın bir önceki yıl gibi olacağını bilerek adalet adına düzen sağlamış ve ölümü hayatın neşeli süsleriyle taçlandırmıştır. Birinde kale gücün sert çekirdeğini oluşturmaktaydı, patlamasıyla birlikte nesnesini olduğu kadar kendini de yok etmekteydi; diğerindeyse, köyün organik ritüelleri uygarlığın hizmetinde olan bütün yeni güçleri yumuşatmakta ve insanileştirmekteydi: Bu kentte Hatip Köylü'nün* sesi hâlâ duyulabilirdi. Bu kutupsal zıtlıklar yeni kisveler altında hâlâ varlığını sürdürür. 113/F8

Böylece daha en başında kentsel miras iki yola ayrılmıştı; iki büyük vadi sistemi arasındaki farklılıklar, çoğunlukla örtülü de olsalar, kent tarihi boyunca kendilerini gösterirler. Neolitik çağ topluluğunda ulaşılan aşamayı geçtikten sonra insan kültürünün gelişimi önünde aslında iki yol açıktı: Köy yolu veya kale yolu; biyolojik terimlerle söyleyecek olursak, ortakyaşam veya yırtıcılık. Bunlar mutlak seçenekler değildi, ama farklı yönlere işaret ediyorlardı. İlki gönüllü işbirliğinin, karşılıklı uzlaşmanın, daha geniş iletişimin ve anlayışın yoluydu: Bunun sonucu, köy topluluğunun ve çevresindeki topraklarda yaşayanların sahip olduğundan daha yüksek düzeyde, daha karmaşık özelliklere sahip bir organik birlik olacaktı. Diğeri acımasız sömürüye ve nihayet parazitlere özgü bir zayıflatmaya uzanan yırtıcı tahakkümün yoluydu: İçinde barındırdığı şiddetle, çelişkilerle, endişelerle, Childe'nin isabetli gözlemiyle, kenti "üretim fazlasının çıkarılmasında ve yoğunlaştırılmasında" kullanılan bir alete dönüştüren yayılma yolu. Bu ikinci biçim, günümüze kadar kent tarihine büyük oranda hâkim olmuştur; ve birbiri ardına uygarlıkların içe kapanma ve çökmesindeki payı hiç de azımsanacak ölçüde değildir.

Elbette Mısır yönetiminin en yumuşak anlarında dahi büyük baskı unsurları mevcuttu; Mezopotamya'nın en acımasız totaliter krallarının yönetimlerinde bile insani işbirliğinin, düşünsel ve duygusal zenginliğin güler yüzlü ifadesine rastlamak da bir o kadar mümkündü. Her iki durumda da kentin daha yüksek işlevlerinin birçoğu ilerletilmiş ve genişletilmişti. O halde ne Mısır ne de Mezopotamya biçimi saftı: Ağırlıklı olarak işbirliğine dayalı yerel gruplar, böcek topluluklarıyla rahatsız edici bir koşutluk gösteren takıntı ve kendini değersizleştirme so-

* Eski Mısır'a ait, bürokrasinin engellerine karşın adalet arayan bir köylünün hikâyesi. (y.h.n.)

runuyla karşı karşıya kalmaktaydılar; nevrotik endişelerle ve irrasyonel saldırgan zorlamalarla sakatlanmış topluluklardaysa hiç olmazsa karşılıklı yükümlülüklerle yasa ve düzen sistemi yaratmak ve kent sakinlerinin -her ne kadar kent sakinlerinin çoğunu, sayıları gün geçtikçe artan savaşlardan elde edilen köleler veya açlıktan ölmemek için köle gibi çalışmaya mahkûm, sindirilmiş köylüler oluşturuyorduysa da- bir ölçüde ahlâklı olmalarını sağlamak için hayatın olumlu yönleri yeterince işlenmeye çalışılıyordu. Uygarlığın ilk dönemlerinde kenti meydana getiren güçler konusunda bu kadar söz yeter. Şimdi, kültürel sonuçlar konusunda sınırlı bir değerlendirme yapacağız.

114

1. ARKETİPLER Mİ GENLER Mİ?

MÖ 2500 yılına gelindiğinde kentin bütün temel özellikleri biçimlenmiş ve bütün kent topluluğu içinde olmasa bile kale içinde kendine bir yer bulmuştu. Duvarlarla çevrili alan, cadde, ev blokları, pazar, iç avlularıyla birlikte tapınak bölgesi, idari bölge, işlik bölgesi; bütün bunlar tam gelişmemiş biçimde de olsa mevcuttu ve kent, karmaşık ve güçlü bir estetik simge, insanın büyük ve zenginleştirici potansiyellerinin bir temsili olarak görünür bir durumdaydı. Bu kurum ve biçimlerin dayanıklılıkları, eriştikleri geniş çeşitlilik kadar hayret uyandırıcıdır.

Dünyanın öbür ucunda, Mayalar, Perulular ve Azteklerde Kolomb öncesi dönemlerde, benzer efsanelerle, ideolojilerle, bilimsel gözlemlerle, törenlerle, geleneklerle, hatta benzer psikolojik stres ve sıkıntılarla ilişkili, benzer yapılarda cisimleşen benzer kurumlara ve benzer hayat alışkanlıklarına rastlarız. Yeni Dünya'ya göçün on veya on iki bin yıl önce kesildiği uzun bir süreden beri kabul görmüş bir fikir olduğuna göre, aradaki bu benzerlikler önemli bir soruyu gündeme getirir. Kent bir salyangozun kabuğu gibi doğal bir yerleşim birimi midir, yoksa insanın bilinçli bir biçimde meydana getirdiği bir eser, kentsel ideolojik inançların ve ekonomik baskıların zorlamasıyla bir veya birçok yerde ortaya çıkan belli bir keşif midir? Toplumsal hayat, hatta toplu yerleşim doğrultusunda gösterdiği kökenlerinden kaynaklanan bir eğilim insan türüne ilişkin bir özellik olabilir; fakat insanın tıpkı bir örümceğin ağını örmesine benzer şekilde her yerde kenti aynı şekilde inşa etmesi gibi genel bir eğilim söz konusu olabilir mi? Kampın veya mezranın dünyanın her yerinde benzer biçimlerde inşa edilmesine neden olan aynı eğilimler kent gibi çok yüzlü kültürel bir kompleks için de geçerli olabilir mi?

Eski kuşak Amerikalı antropolog ve arkeologların yalıtılmışlıkçı öncüllerini doğru kabul edersek Maya, Aztek ve Peru kültür biçimlerinin tamamen Yeni Dünya'nın bağımsız bir keşfi olduğu görüşünü savunmamız gerekir. Bu doğru olabilir, fakat ortada böyle bir fikrin tamamen makul olamayacağını gösteren birçok olgu mevcuttur. Eğer kültürler de biyolojik türler kadar farklı olsaydı, bu benzerlikler termit tepesiyle karınca yuvası arasındaki aynı ölçüde şaşırtıcı benzerlik için söylendiği gibi tamamen ilişkisiz olabilirdi. Fakat Yeni Dünya'da sadece mezolitik çağ mezralarındaki ortak kökenden gelmiş olma olasılığı bulunan evlerden ve binalardan oluşan bir toplamla karşılaşmaz insan. Aynı zamanda paralel kültürel özelliklerle de karşılaşır: Oldukça gelişmiş bereket ayinlerine, kozmik tanrılardan oluşan bir panteona, bütün bir topluluğu kişiliğinde temsil eden ulu bir hükümdar ve merkezi otoriteye, biçimleri piramit ve ziggural gibi işlevsel olarak farklı yapıları hatırlatan büyük tapınaklara, köylüler üzerindeki önceleri avcı-savaşçı olan bir grubun veya (eski Mayalarda olduğu gibi) çok daha eski bir ruhban sınıfının hâkimiyetine rastlayabilirsiniz. Kastlar arasındaki aynı bölümlenme ve meslek gruplarının uzmanlaşması, yazının başlangıcı, zaman ölçümü ve takvim de benzerlik gösterir; Mayaların, Babillilerde ve Mısırlılarda bulduğumuz kozmik dönemselliklerden karmaşıklık ve kesinlik bakımından daha ileri olan zaman perspektifindeki inanılmaz genişleme de bu sayılanlara eklenebilir. Bu özellikler, toplu olarak, kendiliğinden tekrar edilemeyecek kadar özgül görünüyor.

Kabul etmek gerekir ki Sümer ve Mısır kentleriyle bin veya iki bin yıl sonraki Maya kentleri arasında birçok tezat vardır, tıpkı Peru ile Meksika kentleri arasında tezatlar olduğu gibi. Fakat bu farklılıklar, tam da, toplu göçler veya istilalar sayesinde değil de sadece tüccarlar, kâşifler, hatta misyonerler tarafından taşınan fikirlerin açtığı geçitler sayesinde birbirine bağlanan, zaman ve mekân olarak birbirine uzak kültürler arasında rastlanabilecek türden farklılıklardır. Bu geçidin araçları olan tekneler, hatta adalar bizatihi bu fikirlerin Yeni Dünya'ya ulaşmasından çok önce görüş alanından uzaklaşmış, yok olmuş olabilir. Kültürel saçılma çok erken bir dönemde başlamışsa eğer, piramit veya zigguratın arketip biçimini taşımış, ama sabanı veya tekerleği taşımamış olabilir; öküz veya eşek değil, ama kentin belleği taşınmış olabilir. Eğer birçok arkeoloğun inandığı gibi, Mezopotamya yazısı Mısırlıları yazıya geçmeye teşvik ettiyse, o zaman denebilir ki, Mısır hiyeroglif biçiminin örnek aldığı bu kaynaktan uzaklığı, Maya imlerinin bu her iki kültürün yazısından uzaklığından daha fazla değildi. Bu

nedenle, temeldeki benzerlikleri reddetmeden ve birkaç noktadan birbirlerine ağır bir bir biçimde nüfuz edebilecekleri ihtimaline Büyük Okyanus dahil hiçbir keyfi engel koymadan Mısır, Sümer, Hindistan, Çin, Kamboçya, Maya, Peru ve Aztek kent merkezleri arasındaki birçok farklılığı açıklamak mümkün. Piramit biçiminin Mısırlılarda bir mezar olarak kullanılıp yaratılış dağını temsil ettikten sonra Maya ve Azteklerde kolektif dinsel ayinlerin yapıldığı bir tapınağa dönüşmesi, ızgaralı cadde sisteminin eski bir Etrüsk kozmik düzen simgesinden Amerikan öncü kasabalarını –ya da gayri menkul spekülasyonunu– yaratmada kullanılan uygun bir modele dönüşmesinden hiç de daha mantıksız değildir.

Bu Yeni Dünya kentsel kompleksi, kentsel hayata karşı genlerinde taşıdığı kökensel bir yatkınlıktan mı kaynaklanmaktaydı? Yoksa, çok daha gizemli bir şekilde bu insanlara atalarından geçmiş Jungcu bir kolektif arketip örneği miydi? Yoksa Yeni Dünya kent kompleksi, Eski Dünya'dakine yakınsaması ancak bir mucizeyle açıklanabilecek bir dizi tesadüfün rol oynaması sonucu mu ortaya çıktı? Her ne kadar katedilen yolun izi sürülemese de ve daha pozitif kanıtlara hiçbir zaman ulaşılamayacak olunsa da, eski insanların denizdeki dahil olmak üzere bütün hareketlilikleri açıklığa kavuşmaya başladığına göre, kent fikrinin Yeni Dünya'ya uzaktan ulaşmış olabileceği daha akla yatkın bir tahmin olamaz mı? Ne yazık ki, bir cevaba gereğinden hızlı balıklama dalan G. Elliott Smith gibi eski yayılma teorisi taraftarları sorunun geçerliliğine gölge düşürmüşlerdir. Fakat soru hâlâ ortadadır; zira gerek yalıtılmışlık, gerekse yayılma antropolojik olgulardır: Benzer şekilde, bazı buluşlar benzersizdir, bazılarıysa yaygındır ve birbirinden bağımsız bir şekilde tekrarlanır.

Eğer kent gerçekten de belli doğal ve ekonomik koşulların yoğun insan yerleşimlerini teşvik etmesi durumunda ortaya çıktıysa, o zaman Yeni Dünya'daki kentlerin varlığı, V. Gordon Childe'ın samimiyetle dile getirdiği gibi, ciddi bir sorun yaratıyor, çünkü Yeni Dünya bu teşvik edici koşulların çoğundan bariz bir şekilde yoksundur. Yeni Dünya kentleri Amazon'un, Plata'nın veya Mississippi'nin büyük nehir vadilerinde değil, yerleşime pek uygun olmayan, iletişimi ve taşımacılığı kolaylaştıran doğal araçlar bakımından yoksul bölgelerde kurulmuştu ve bu bölgeler yiyecek temin etmek için orman temizleme ve ekime elverişli toprak yaratmak gibi işlerde insanların çok fazla çaba sarf etmelerini gerektirecek bir yapıdaydı; Eski Dünya'nın tahıl ve hurma yetiştiricilerinin rahat hayatıyla taban tabana zıt bir hayattı bu. Maya ve Peru kentleri arasındaki büyük yollar, merkezi bir otorite bu yolların in-

şasını olanaklı kılan kolektif örgütlenmeyi kurana kadar mevcut değildi. En şaşaalı dönemlerinde bile Orta Amerika kentleri, büyük oranda tek bir tahıla, mısıra bağımlı olan kararsız bir tropikal tarım sistemine dayanmaktaydı: Bu tarım sistemi, sürekli başka başka arazi parçalarında ekim yapılan bir yer değiştirme tarımından ve toprağı zenginleştirmek için çoraklaşan arazi üzerindeki hızlı büyüyen çalıları yakmaktan ibaretti. Sel baskınlarını denetim altına alma veya sulama sistemleri planlama ihtiyacından doğan merkezi bir örgütlenme baskısı yoktu. Metal aletlerden, yük hayvanlarından, tekerlekten veya sabandan yoksun olan bu kültür, ilk kentsel içepatlama için gerekli teknolojik donanımdan büyük ölçüde yoksundu. Doğal koşullar herhangi bir yapıyı tercih ediyorsa, bu yapı, küçük, ilkel ve taşınabilir, aynı zamanda da yalıtılmış köydü.

Yeni Dünya kenti yetersiz ekonomik temellere sahip ve coğrafi baskılardan yoksun olsa da biçimleyici düşünsel çekirdeğe sahipti: Amaç işlevden önde geliyordu. Eski Dünya'da kentin ortaya çıkışına eşlik eden dünyevi ve kutsal güçlerin kaynaşmasının Yeni Dünya'da yakın tarihsel zamanlara kadar sürdüğüne ilişkin kanıtlar vardır. Uygun bir ortamın ve teknolojik gelişimlerin bulunmaması düşünsel modeli daha da dikkat çekici hale getirir ve Yakındoğu'dakine benzer koşullar altındaki gibi "doğal" bir büyümeden söz etmemizi güçleştirir. Gerekli kültürel koşulların açıkça mevcut olması anlamlıdır: Göksel yönelimli bir din, güneşin üstün gücünün tanınması ve bu gücün bütün topluluğun hayatının odaklandığı kişi olan kralın kişiliğinde yoğunlaşması. Siyasal başarılar ve Mayaların dikkatli matematiksel hesaplamaları ve zamanı algılayışlarını da kapsayan entelektüel başarılar, kozmik görüş açılarına dayalı yeni bir düzeni ortaya çıkarmaya yeterliydi; bu zihinsel enerji yoğunlaşması Tenochtitlan'dan Chichen Itza'ya kadar uzanan bölgede kenti biçimlendirdi. Gücün bu biçimde dolaşımı ve büyümesi özgün müydü, yoksa başka kültürlerden mi türetilmişti? Mevcut kanıtlar temelinde bunu cevaplamak imkânsız; fakat bence bu konuda açık fikirli olunmalı.

Doğrusu bunlar birtakım ipuçları ve spekülasyonlardan ibaret: Eldeki verilerde kent imgesinin ve kent kurumlarının amaçlarının Yeni Dünya'ya taşınma sürecinin nasıl gerçekleştiğine –veya böyle bir şeyin vuku bulduğuna– ilişkin en ufak bir işarete bile rastlanmıyor. Fakat ikinci dereceden kanıtlar en azından, kentlerin Mezopotamya ve İndus Vadisi'nde ortaya çıkışından çok daha sonraki bir tarihte, böylesine karmaşık bir organizmanın tümüyle bağımsız bir biçimde icat edilmiş olması ihtimalini kuşku uyandırıcı kılıyor. Uygarlığın içerikle-

rini depolayabilecek ve geleceğe taşıyabilecek kapasiteye sahip, hem kalıcı bir kap, hem de kurumsal bir yapı olarak başarıyla geliştikten sonra, kent (bir imge olarak) uzaklara gidebilir ve kültürünün esasen yaşayan insanlar tarafından nakledilen birbirinden kopuk parçaları değişikliğe uğramış ilk kent örneklerini olgunlaştıramayacak kadar kurak topraklarda kök salabilir.

Bir kez kurulduktan sonra, kentin fiziksel yapıları, hatta genel modeli, kentin kurumsal yapısının şu veya bu özelliğine diğerlerine göre daha fazla direnç gösteren topluluklar tarafından taklit edilebilirdi. Böylece, kentsel hayat parçacıkları, kentin sadece kaba dış görünüşünü ortaya çıkaran bina ve caddelerin şekilsiz bütünü, kargacık burgacık barınakları ve pazarı gelişigüzel bir bileşim oluşturarak, bir köyün toplumsal imkânlarından bile yoksun bir şekilde her yere yayılabildi. Böyle kentsel parçacıklar günümüzde büyük bir hızla çoğalıp birleşiyorlar; fakat sonunda oluşan kütle ne kadar büyük olursa olsun, bu yapılara kent demek sözcüğün anlam sınırlarını zorlamak olur: Bu yapılar daha çok kentselleşmiş yığınlardır. Kenti tanımlamak için onun örgütleyici çekirdeğine bakmak, sınırlarının izini sürmek, toplumsal güç çizgilerini takip etmek, birlik ve iletişimde rol oynayan ikincil merkezlerini saptamak, gruplarının ve kurumlarının farklılaşmasını, eklemlenmesini çözümlemek gerekir. Kent, köyü, ibadethaneyi, kaleyi, çalışma alanını ve pazarı bir araya getirip kaynaştırdığı için, kentin özellikleri, bir unsurunun baskın çıkıp diğer unsurlarının rengini belirlemesi suretiyle bölgeden bölgeye, çağdan çağa değişir. Fakat, tıpkı canlı bir hücredeki gibi, örgütleyici çekirdek, bütünün gelişimini ve organik farklılaşmasını belirlemede daima temel bir işleve sahip olmuştur.

O halde her aşamada, sadece nüfusun artıp kentsel yapıların bir arada gruplaşması ile eski yapıların ve işlevlerin yeni amaçlara hizmet ettiği kentin karmaşık dinamik örgütlenmesini birbirinden ayırt etmek gerekir. Tıpkı köy gibi, basit bir kasaba ya da banliyö de kentin birçok imkânına sahiptir. Yine de Rousseau'nun tanımlamasını akılda tutmak gerekir: "Köyü, kasabayı oluşturan evlerdir, kenti oluşturansa yurttaşlar." Simgesel biçimlerde ve insani kalıplar içinde bir kültürün tipik bir parçasını nakletme yeteneği kentin en büyük işaretidir: Ardındaki kırsal ve ilkel bölgelerde bile insanın kapasitesini ve potansiyellerini en iyi biçimde ifade etmesini dektekleyen önkoşuldur kent. Bunu mümkün kıldıkları için ilk kent inşacıları aslında düşündüklerinden fazlasını inşa etmişlerdir.

IV
Antik kentin doğası

A. KENTSEL İŞLEVLERİN GELİŞİMİ

Artık, kentin fiziksel yapısının –tıpkı eski kültürel dokusu gibi– tamamen ani bir gelişimin ürünü olduğunu tahayyül edemeyiz. Görünürde sadece Babil'in yıkıntıları varken doğal olan bu varsayım, Eriha'nın en alt tabakalarından birinde bir mabedi olan ve incelikli bir resim sanatına sahip surlu bir kentin keşfiyle altüst olmuş durumdadır: Bilinen kalıntılardan binlerce yıl öncesine ait bir kent. Kazılar, hâlâ dakikada 4.500 litre sürekli su sağlayan büyük sarnıçların varlığını ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkarılan en eski evlerin yuvarlak biçimli odaları ev içi hayatın ortaya çıkışına eşlik eden "anaerkillik"in erken dönem unsurlarına işaret eder.

Kentin fiziksel kabuğunun büyük bir kısmının krallık kurumundan önce gelmiş olabileceği kuvvetle muhtemel görünüyor; "lugal" (büyük adam, kral) sözcüğüne ilk yazılı kaynaklarda rastlanmaması önemlidir. Yine de, kabile reisinden krala doğru gerçekleşen vurgu kayması, tıpkı çapadan saban kültürüne geçiş gibi, kentin nihayet bütün boyutlarıyla ortaya çıkmasından çok önce başlamış olabilir. Biçimsel örgütlenmenin bu son sahnesi, Mısır piramit mezarlarının evriminin gerçekleştiği kadar kısa bir sürede gerçekleşmiş olabilir. Fakat kentin kurumsal yapıları bir kez kristalleştikten sonra kentin ideal veya arketipsel biçimi şaşılacak derecede az değişikliğe uğradı. İnsan gücünün sert, birleşmiş, kendine dayanan bir liderlik altında yoğunlaşması şeklinde başlayan atalarımızın kenti temel olarak, bizatihi topluluğu tanrıların hizmetine sunarak insanları hizaya sokmanın ve doğaya hükmetmenin bir aracıydı.

Bu kutsal nesne, her bir kurbanı kutsuyor, her feragatın karşılığını veriyordu. Kentin teşvik ettiği bütün yüksek kurumlar bu ilk temele dayanmaktaydı ve aynı liderlik ilkeleri sırayla diğer kurumlara uygulanmaktaydı. Adaletsizlikle yüz yüze olan Hatip Köylü'nün şu öfke dolu sözlerine dikkat edin: "Başkanı olmayan bir kentten sakın, tıpkı başı olmayan bir bölükten, kaptanı olmayan bir gemiden, lideri olmayan bir birlikten sakınman gerektiği gibi." Krallığın kente aktardığı yoğunlaşmış kişisel sorumluluk ve ona karşılık veren eylem özgürlüğü, karmaşık topluluklarda yönetimin zorunlu araçlarından biriydi. Neyse ki, bu örgütlenmenin ardında, hatta en merkezileşmiş kent yönetiminde bile atalara saygıya, demokratik katılıma, karşılıklı yardımlaşmaya, çok daha eski tarihlere uzanan, köyden taşınmış bütün bu değerlere dayalı eski bir gelenekler toplamı baki kaldı.

Kentin faaliyetlerini değerlendirirken iki veçhenin birbirinden ayrılması gerekir: Yani, her yerde icra edilen, fakat bazen büyük oranda kentin yapısı tarafından desteklenen ve zenginleştirilen ortak insani işlevler ile sadece kent içinde icra edilen ve kentin tarihsel ilişkileriyle benzersiz karmaşık yapısının bir ürünü olan özel kentsel işlevler. Bu ikinci gruba giren faaliyetleri, harekete geçirme, karıştırma ve yüceltme olarak gruplara ayıracağım. Ancak bu işlev ve süreçlerle birlikte işbirliği kapasitesi artar, iletişim ve duygusal birlik alanı genişler; bütün bunlardan sonra da kenti meydana getiren ilk ihtiyaçlarla artık bağıntısı bulunmayan yeni amaçlar ortaya çıkar.

Dağınık grupların tören ve ritüeller için belli aralıklarla uğradığı kutsal bir bölge olarak hayata başlayan antik kent her şeyden önce kalıcı bir toplanma yeriydi. Mezopotamya kentlerinin, büyük tepeler üze-

rinde kurulu oldukları için dönemsel olarak bütün ovayı, dolayısıyla köylerinde yaşayan bütün nüfusu silip süpüren sel baskınlarına karşı korunaklı olma özelliği sayesinde kentin çekici, hayat verici niteliği daha da güçlenmiş olabilir: Woolley'in belirttiği gibi, neredeyse önüne gelen her şeyi yok eden doğal felaketlerden insanları Utnapiştim'in gemisi değil, ilk kentler kurtarmış olmalı.

İnsanların daha uzak bölgelerden yeni kentsel yerleşimlere sürüklenmelerine, doğal felaketler kadar insani yeni fırsatlar da neden olmaktaydı. Farklı ırklar, farklı kültürler, farklı teknolojik gelenekler, farklı diller bir araya gelip kaynaşıyordu. Çok erken bir dönemde Delta insanları Yukarı Nil'deki Beyaz Kent'in otorite konumlarını ele geçirmişlerdi. Dünyanın her yerinde kentin ortaya çıkışına, köyün yalıtılmışlığını ve kendine yeter oluşunu bilinçli bir çabayla kırma süreci eşlik etmiş gibi görünüyor. Elimizdeki tarihsel kayıtlardan Eski Yunan'da Kleisthenes'in dağlarda, ovalarda ve sahilde yaşayan insanları harmanladığını biliyoruz. Bu harekete geçirme ve karıştırmanın özel biyolojik avantajları bile olmuş olabilir, zira kentte uzun süre sınırlı bir soydan üremenin tehlikeleri ortadan kalkmıştı; muhtemelen kentlerde geniş bir biyolojik melezleşme gerçekleşti.

Bu son derece karmaşık süreç hakkında katkısının sınırlı bir değerlendirmesini yapacak kadar bile bilgimiz olmasa da, bitki ve hayvan yetiştiriciliği analojileri kentsel karışımın isabetli çeşitlemeler yaratmada benzer bir etkisi olabildiğini akla getirir: Böylece, Flinders Petrie'nin *The Revolution of Civilizations* [Uygarlıklar Devrimi] adlı kitabında uygarlığın bazı dinamik fenomenlerini kısmen biyolojik melezlerin canlılığına bağlamasında bir doğruluk payı olabilir. Bu tür varsayımlar konusunda kanıt ileri sürmek olanaksız.

Fakat, kültürel karışımın yararları konusunda daha az şüphe duyulacaktır: Kent, köy kültürünün tamahkâr kendine yeterliliğini ve rüyalı narsisizmini yıkmıştır. İnsanları vadinin en uzak köşelerinden alıp aynı ortamda bir araya getiren kent, göçebe hayatı yaşayanlara sürekli bir toplanma yeri sunmuş, kendi içinde yaşayanlara da "dış" tecrübelerle yüzleşme fırsatı tanımıştı. Bu nehir toplulukları tarafından üretilen artık nüfus bizatihi hareketliliğin, göçebeleşmenin veya kolonileşmenin, keşfetmenin veya göç etmenin –ve bu arada sık sık köleleştirme veya fetihler şeklinde gerçekleşen kitlesel nüfus değişimlerinin– daha da artmasına neden olmuştu.

Böylece, esas olarak böyle bir denetim mekanizmasından kaçamayan yerleşik tarımcı gruplara dayatılan yüceleştirilmiş bir kulluk sistemi olarak başlayan şey, zamanla, kısmen de olsa bir etkilenme ve seç-

me eylemi haline gelmiş gibi görünüyor. İnsanlar gittikçe daha fazla kente doğru yöneldiler ve koşullarına uyum sağlayarak, ona katkıda bulunarak kendi istekleriyle kentin bir parçası oldular. Köy veya kabile gibi birincil bir gruba üyelik hakkı salt doğumla veya evlilikle kazanılmaktayken, kent muhtemelen daha ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren yabancılara ve dışarıdan gelenlere kapılarını açmaktaydı. Fakat köyün etkisi o kadar güçlüydü ki, Yunanlar kentin bütün yurttaşlarının ortak bir atadan geldiği yolundaki kurmacayı uzun bir süre sürdürdüler.

Arnold J. Toynbee'nin *A Study of History** [Tarih Bilinci] adlı çalışması günümüz insanına, bir uygarlığın gelişiminde "karşılaşmalar"ın ve "meydan okumalar"ın bireyin gelişimindeki kadar önemli bir rol oynadığı konusunda yeni bir anlayış sunar. Fakat, neredeyse aşırı ayrıntılı çalışmasında bu karşılıklı etkileşim ve ilişkilerin, bu öneri ve tepkilerin kent içinde –ve sadece orada etkili bir ölçekte ve yeteri kadar sürekli biçimde– meydana geldiği gerçeğinin kavranması şaşırtıcı biçimde eksiktir.

İlk insan, alışkanlıkları yerleşmiş, rahat rutinlerini bozma konusunda gönülsüz, gereğinden fazla sabit bir topluluğun yalıtılmışlığını ve kapanıklığını yıkmayı bilinçli bir biçimde isteseydi, kentten daha iyi bir araç bulamazdı. Kentin büyümesi, başka topluluklardan fetih veya ticaret yoluyla yiyecek, hammadde, beceriler, hatta insan getirilmesine dayanmaktaydı. Böyle yapmakla kent psikolojik şok ve uyarım fırsatlarını artırdı.

Bu nedenlerden dolayı yabancının, dışarıdan gelenin, gezginin, tüccarın, sığınmacının, kölenin ve hatta istilacı düşmanın bile kentsel gelişimin her evresinde özel bir rolü vardı. *Odysseia*'da Homeros, basit bir topluluğun bile "dışarıdan çağırabileceği" yabancıları sıralar: "belli bir zanaatın bir ustası, bir peygamber, bir sağaltıcı, bir mimar veya harika bir ozan." Yerli köylülerden ve kabile reislerinden farklı olarak bu kişiler kentin yeni sakinleridir. Böyle kişilerin gelmediği kırsal kasaba uyuşuk bir taşralılığın içine gömülü kaldı.

Kent tarihinin büyük bir kısmında kentin bir kap olarak taşıdığı işlevler, mıknatıs işlevlerinden daha önemli olmuştur; zira kent, temelde bir depo, bir mahfaza, bir toplayıcıydı. Bu işlevlerini gerçekleştirebildiği için kent nihai işlevini, yani dönüştürücü işlevini yerine getirdi. Kentsel kurumlar aracılığıyla topluluğun kinetik enerjileri depolanabilir simgesel biçimlere kanalize edildi. Auguste Comte'tan W.M. Wheeler'a kadar bir dizi gözlemcinin fark ettiği gibi, toplum bir "biriktir-

* Bkz. Arnold J. Toynbee, *Tarih Bilinci*, 2 cilt, Bateş Yay., 1978.

me faaliyeti"dir, kent de bu sürecin temel bir organı haline gelmiştir.

Kentin bütün o tamamen farklılaşmış ve etkin tarihsel organlarıyla kendi kendine yeten bir birim olarak ortaya çıkışı ile kalıcı kayıtların –gliflerin, ideogramların ve yazının, ilk soyut kavramlar olan sayıların ve sözsel işaretlerin– gelişiminin aynı zamana rastlaması tesadüf değildir. Bütün bunların gerçekleştiği döneme gelindiğinde, sözlü olarak aktarılacak kültürün hacmi, küçük bir grubun uzun bir hayat boyunca uğraşsa da altından kalkamayacağı kadar büyümüştü. Topluluğun birikmiş tecrübesinin en yaşlı üyelerinin zihinlerinde durması artık yeterli değildi.

Gündelik ilişkilerde kalıcı notasyonlara ve işaretlere duyulan bu ihtiyaç daha da aşikârdı: Temsilci ve aracılar vasıtasıyla arada mesafe
varken bir iş yapmak, emir vermek ve anlaşma yapmak için kişisellikten uzak bir araca ihtiyaç vardı. Ur'a ait en eski tabletler listeler ve çetelelerden başka bir şey değildi: Un, ekmek, bira miktarını, çiftlik hayvanlarının sayısını, insan isimlerini, tanrıları ve onların tapınaklarını belirtiyorlardı; bunlar, topluluğun aksi takdirde belirsiz olacak veya gözden kaçacak niceliklerin kaydını tutmasını sağlayan elle tutulur kayıtlardı.

Neyse ki bu tür faaliyetlerin denetimi ilk başlarda çoğunlukla, sürekli el emeği zorunluluğundan kurtulmuş olan, zihnin aracılık işlevlerinin her geçen gün daha çok farkına varan ruhban sınıfının elindeydi. Sürekli artan bir soyutlama ve simgeleştirme yeteneği sayesinde ruhban sınıfının üyeleri yazıyı, görünür veya maddi herhangi bir biçimi olmayan fikirleri, duyguları ve arzuları korumanın ve aktarmanın bir aracı haline getirmeyi başardılar.

Bu tür kayıtlar aracılığıyla kent yöneticileri çoklu bir hayat yaşamaktaydı: Birincisi fiilen yaşadıkları hayat, sonra anıtlarda ve yazıtlarda yaşadıkları hayat, daha sonra da, olay kayıtları sayesinde kendilerini taklit edecekler için model olmalarıyla, tehlikeye karşı uyarılarıyla ve başarı için teşvikleriyle gelecek neslin zihninde yaşadıkları hayat. Kayıtla *birlikte* yaşamak ve kayıt *için* yaşamak kentsel varoluşun en büyük damgasıydı: Aslında, kayıt altına alınan hayat –bütün o aşırı dramatize etme, hayalci abartma ve bilinçli saptırma yöntemleriyle– yaşanan hayattan genellikle daha önemli hale gelmekteydi. İronik bir biçimde Ozymandias'ın böbürlenmesinde doruğa çıkan anıtsalcılık sapkınlıklarının nedeni de buydu. Bu eğilim günümüzde, gelecek nesle "tam" bir kayıt bırakmak için gerçek olayın öncesine veya sonrasına kurmaca performansların sahnelendiği sinema filmlerinde doruğa çıkmıştır.

Simgesel depolama yöntemlerinin gelişimi, bir kap olarak kentin kapasitesini muazzam ölçülerde artırdı: Böylece, bünyesinde sadece diğer topluluk türlerinin barındırabildiğinden daha fazla insanı ve kurumu barındırmakla kalmıyor, aynı zamanda bu insanların hayatlarının daha büyük bir kısmını, bireysel insan belleklerinin sözlü olarak aktarmayı başaramayacağı kadar büyük bir kısmını muhafaza edip aktarabiliyordu. Topluluğun zamansal ve mekânsal sınırlarını genişletmek amacıyla yapılan bu yoğunlaştırma ve depolama işlemi sadece kente özgü işlevlerden biridir. Bu işlevin ne derecede yerine getirildiği kentin düzeyini ve değerini kısmen belirler; çünkü, ne kadar gerekli olursa olsun diğer idari işlevler yardımcı ve hazırlayıcı bir rol oynarlar.

Kent, Emerson'ın çok iyi bir şekilde gözlemlediği gibi, "hatırlayarak yaşar."

Dayanıklı binalarıyla, kurumsal yapılarıyla ve hepsinden de dayanıklı edebiyat ve sanatın simgesel biçimleriyle kent geçmiş zamanı, şimdiki zamanı ve gelecek zamanı birleştirir. Kentin tarihsel bölgeleri içinde zaman zamanla çarpışır: Zaman zamana meydan okur. Kentin yapıları, kendilerine ilk biçimlerini vermiş olan işlevlerden ve amaçlardan çok daha uzun yaşadığı için kent bazen önceki nesiller tarafından düşüncesizce bir yana atılıp unutulmuş veya reddedilmiş fikirleri gelecek için muhafaza eder; fakat olumsuz yönden değerlendirecek olursak diyebiliriz ki, kent, bu şekilde kent içinde maddileşmemiş ve ona damgasını vurmamış olsa kesilip atılacak şeylerden oluşan kötü uyarlamaları da sonraki nesillere taşır; tıpkı bedenin uzun süre önce gerçekleşmiş bir hasarı veya bir rahatsızlığı, bir yara izi veya nükseden bir egzema biçiminde geleceğe taşıdığı gibi. Neslimizin, kronik yaraların en kötüsü olan o kentsel sonucu –savaşı– tekrar tekrar incelemek gibi özel bir yükümlülüğü vardır.

İçlerinde meydana gelen tepkime nedeniyle niteliklerinin hiçbir değişime uğramaması iyi kapların doğası gereğidir hiç kuşkusuz; zira kaplar içerikleri kadar hızlı değişirlerse, geriye ne içeriklerinden ne de kendilerinden eser kalır. Ancak, kent kabı aşırı seçici olmuş olsaydı en önemli niteliklerinden birini, toplumsal kapasitesini, hayatın dopdolu olmasını sağlayacak çok yönlü imkânları yitirirdi; yoksa Victoria çağı şairinin dediği gibi, "tek bir iyi gelenek dünyayı bozardı."

Böylece, mecazi konuşacak olursak, ilk olarak Mezopotamya'nın arpasını içinde barındıran kent kavanozu aynı şekilde Atina'nın zeytinini de, Mısır'ın birasını da, Roma'nın sosisini de içinde barındıracaktı. Bazen kentsel biçim kırılıp içindekiler akacak; ikide bir yere çalınıp parçalanacak, içindekiler telafisi mümkün olmayacak şekilde yerlere

saçılacaktı. Bu sık sık tekrarlanan parçalanma bronz çağından sonra savaşa ilişkin olanlar dışında mekanik buluşların neden görece daha zayıf olduğunu bir ölçüde açıklıyor. Fakat, en azından XVII. yüzyıla kadar kent, biçiminde köklü bir değişiklik olmadan varlığını sürdürdü: İçinde "uygar insan"ın faaliyetlerini sürdürdüğü kalıp soğuyup katılaşmıştı.

B. YARATICILIK TEKELİ

Günümüz psiko-sosyal jargonuyla söyleyecek olursak, kent mesaj depolamak ve iletmek için özel bir hazne görevi görür. Başlangıçta kentin bütün yaratıcı görevleri dine bağlıydı; en önemli mesajlar kutsal mesajlardı. Yıldızlarda veya hayvanların iç organlarında, rüyalarda, halüsinasyonlarda, kehanetlerde yazılı bu kutsal mesajlar ruhban sınıfının özel alanına giriyordu. Uzun bir süre ruhban sınıfı yaratıcı güçleri tekeli altına aldı. Kentin biçimleri de bu tekelin dışavurumuydu.

Yaratıcılık, doğası gereği kesintili ve sebatsızdır; sınırlamalardan, kötü koşullardan, emniyetsizlikten, dış baskılardan kolayca etkilenir. Hayatta kalmaya dair hayvansal içgüdü ile ilgili sorunlarla yoğun olarak meşgul olma, duyarlı zihnin enerjisini tüketir ve alımlama gücüne zarar verir. İlk kez kent içinde ulaşılan türden bir yaratıcılık büyük oranda, tapınağa ve saraya bağlı küçük bir azınlığın ekonomik üretim ve dağıtım araçlarını kendine mal etmesiyle gerçekleşmişti. Yaradılış destanında Marduk insana dair şunları söyler: "Tanrıların işiyle onun omuzlarına yüklensin ki tanrılar rahat nefes alsın." Bu sözü şöyle çevirsek çok büyük bir hata yapmış olur muyuz: "Gündelik zahmetli işler tebaamızın omuzlarına yüklensin ki kral ve rahipler rahatça nefes alsınlar"?

Bu grup, köylülerden ve zanaatçılardan oluşan çoğunluğun yaşadığı hayatı kendi düzeylerine yükseltme zorunluluğunu hissetmediği için devasa kaynaklara tek başına el koyuyordu. Ruhban sınıfı, öncelikle ibadethanelerde kutsal güçler üzerinde denetim üstlenerek ve ritüelleri özenle geliştirerek, sonra da kalıcı kaydı ya da daha doğrusu büyü tariflerini, matematik notasyonlarını, kayıtla muhafaza edilen bilimsel gözlemleri gizleyerek, aksi takdirde sadece bürokratik ve askeri örgütlenme tarafından desteklenecek olan krallık otoritesine güç veriyordu.

Tapınak içinde şifrelenen mesajların çoğu sokuldukları deliklerin dışına çıkmıyordu: Sakinleştiricilerin ve anestezi amaçlı kullanılan maddelerin özelliklerini de içeren bu bilginin bir kısmı, muhtemelen, aktarılmasında gösterilen gizlilikten dolayı birkaç kez yok oldu. Savaş

sırasında tapınakların ikide birde yıkılması da büyük sanat çalışmalarının tahrif ve tahrip edilmesinden çok daha büyük zararlara yol açtı. Barış zamanında gizlilik ve savaş zamanında yıkımı içeren bu kombinasyon nedeniyle yeni kent topluluğunun eserlerinin büyük bir kısmı nedensiz yere yok edildi, sahip olduğu potansiyelin bundan da büyük bir kısmı hiçbir zaman gelişme olanağı bulamadı.

Kentin bir iletişim merkezi haline gelmeden çok uzun bir süre önce öncelikle bir denetim merkezi olduğuna bir kanıt aranıyorsa, bilginin yayılması ve iletişimi üzerine getirilen sürekli kısıtlamalar böyle bir yorumu desteklemeye yeter. Günümüzde Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyet Rusya'da da olduğu gibi, kalenin en büyük görevi "resmi sırları saklamak"tı. Bu sırlar yönetenle yönetilen arasında öylesine büyük bir uçurum açtı ki, ikisini neredeyse ayrı biyolojik türlere dönüştürdü; halk ayaklanmalarıyla uygarlığın kazanımları sorgulanmaya başlanana kadar bu sırların hiçbir kısmı paylaşılmadı.

Mısır'daki ilk büyük halk ayaklanmasında alt sınıflar üst sınıfların bölgelerine girip, bu sınıflara mensup olanların eşlerini fahişe haline getirmekle kalmayıp aynı derecede kötü başka bir şeyi daha yaptıkları, yani kendilerinden esirgenen bilgiyi ele geçirdikleri için üst sınıfların duydukları öfke acı bir matem havasındadır. "Görkemli kapalı yerin [tapınağın] yazıları okundu... Sırların mekânı... [artık] ortaya çıkarıldı... Büyü açıkta duruyor." (Ipu-wer'in Öğütleri: MÖ 2300-2050?)

Yine de yönetici sınıflar, yaratıcılık süreçlerini tekellerinde bulundurdukları için, insanın gelişiminde genel bir önem taşıyan bir ilke keşfettiler. Bu ilke günümüzde bile ancak kısmen anlaşılmakta ve kesintili olarak uygulanmaktadır. Tamamen tekrara dayalı doğum, beslenme ve üreme veya üretim, mübadele ve tüketim döngülerini kırmak için bilinçli bir biçimde geri çekilmenin ve kopup uzaklaşmanın kullanımından söz ediyorum. Kent toplumunda üretilen fazlanın büyük bir bölümünün müsrifçe tüketimle ve ondan da müsrifçe askeri yıkımla heba olmasına rağmen, hatırı sayılır bir bölümü de gündelik rutinden kurtarılmış, doğanın derin gözlemine ve insan zihninin disiplinine ayrılmış, bunun dışında belli bir işe hasredilmemiş boş zamana aktarılmaktaydı.

Kentin dış kabuğu büyürken, deyim yerindeyse içi de aynı şekilde genişliyordu: Sadece kutsal bölge içindeki iç mekânlar değil, aynı zamanda iç hayatı da bu genişlemeye dahildi. Hayaller bu iç hayatta birikiyor ve biçim kazanıyordu; fanteziler drama, cinsel arzu şiire, dansa ve müziğe dönüşüyordu. Böylece kentin kendisi cinsel üremenin zorunluluklarından koparılmış aşkın kolektif bir dışavurumuna dönüştü.

Daha kaba topluluklarda sadece festivallerde hayat bulan faaliyetler, kentin gündelik varoluşunun parçası oldu. Çevrenin topyekûn dönüşümü olarak başlayan şey insanın dönüşümü haline geldi.

Yaratıcılığın bu şekilde serbest kalışının insani yerleşimin ya da kentsel içepatlamanın başlangıçtaki amaçlarından biri olmadığını vurgulamak bile gerekmez; bu tür bir yaratıcılık, kentlerin gelişmesine ancak kısmen ve zaman zaman damgasını vurdu. Bugün bile, topluluğun toplam enerjisinin sadece küçük bir kısmı eğitime ve dışavuruma harcanır; yaratıcı sanatlardan çok, yıkma ve yok etme sanatları için fedakârlık yaparız hep. Ama ancak sanattaki, düşüncedeki, kişisel ilişkilerdeki yaratıcı eylemler sayesinde kent fabrikalardan, depolardan, kışlalardan, mahkeme binalarından, hapishanelerden ve denetim merkezlerinden oluşan saf işlevsel bir örgütten daha fazla bir şey olarak tanımlanabilir. Tarihsel kentin kuleleri ve kubbeleri bu henüz yerine getirilmemiş sözün hatırlatıcısıdır.

C. KÜLTÜREL SIZINTI

Buraya kadar başlangıçta kale yöneticilerinin elinde bulunan bilgi ve güç tekelinin sadece bir safhası üzerinde durdum. Fakat aslında bu tekel, ancak birkaç bin yıl sonra belediye tarafından üstlenilecek ve kolektif olarak dağıtımı yapılacak işlevlerin çoğunu kapsamaktaydı. Buna kültürel sızıntı yasası adı da verilebilir.

Kale'nin muhafızında ilk orduyu ve ilk polis memurlarını görürüz; her ne kadar ayrı bina yapılarını geç bir tarihe kadar tanımlayamasak da, askeri amaçla yapılmış binaları, yani kışlaları da sayabiliriz bu kapsamda. Burada aynı zamanda ilk dışişleri bakanlığını, ilk bürokrasiyi, (sarayın giriş kapısındaki) ilk mahkemeyi, aynı şekilde tapınak bölgesinde ilk gözlemevini, ilk kütüphaneyi, ilk okulu ve üniversiteyi görürüz; burada ilk "tiyatro"yla karşılaştığımızı da ekleyebiliriz. Bütün bunlar, daha geniş bir alanda işleyen bağımsız, belediye gibi muadiller henüz ortada yokken veya herhangi bir demokratik katılım sözkonusu değilken kale içinde ortaya çıkmıştır.

Krallığın bu tekeli, kentin her yanına yayılmadan çok önce kale içinde görülen birçok teknik yeniliği elinde tutmaktaydı. Uzun ömürlü malzemelerle yapılmış yangına dayanıklı binalar da, yol döşemeciliği de ilk olarak kale içinde görüldü. MÖ 2000 yılından önce şu veya bu bölgede kanalizasyonun, akan suyun, banyo küvetinin, tuvaletin, sadece uyumaya ayrılmış dairelerin yapıldığı yer de burasıydı. Kentin ta-

mamı kalabalık evlerden oluşan sıkışık bir kütle haline geldiğinde kral ve erkânı saray bölgesi içinde, hâlâ kentlerde en büyük ve en aristokratik lüks olarak görülen şeyin zevkini çıkarmaktaydılar: Asıl konutun ötesine uzanan, bazen asillerin ve yüksek rütbeli memurların villalarından oluşan bir mahalle haline dönüşen, bahçeler ve gezi yerleriyle dolu geniş açık alan.

Kentsel zanaatlar bile varlıklarını hiç de azımsanmayacak bir ölçüde kralın himayesine borçluydu. Bu eski olgu İngiltere'de hâlâ "Majesteleri Kraliçe'nin tayiniyle"* ibaresiyle simgelenir. Tek taraflı bir hammadde toplama süreci sayesinde ticaretin ilk meyvelerini sağlayan da krallık seferleriydi. Kralın komutası altında zırh yapılıyor, silahların demiri dövülüyor, savaş arabaları inşa ediliyordu. Kralın eşleri, cariyeleri ve ona yakın olan asiller için kuyumcu ve mücevherciler sanatlarını icra etmeye başladı. Binlerce yıl sonra Çin porseleni Avrupa'ya girdikten sonra, Sevr, Dresden, Meissen, Kopenhag gibi yerlerde üretilmeye başlanan porselen eşyaların kraliyet atölyelerinde yapılması rastlantı değildi. Endüstriyel ürünler ilk olarak saraylılar için yapılan lüks eşyalardı; kitlesel üretim bile zorunlu ihtiyaç maddelerinde değil üst sınıflara ait lüks ürünlerinin ucuz taklitleri şeklinde başladı; XVIII. yüzyıl Birmingham mücevherleri veya XX. yüzyıl otomobilleri gibi.

Kale içindeki kent ya da "küçük kent"in kökenlerine dair bu olgular, onun işlevleri ve amaçlarıyla ilgili kapsamlı bir resim oluşturmak bakımından elzem görünüyor. Günümüzün ekonomi diliyle söyleyecek olursak, kale kent için özgün bir pilot proje görevi görüyordu; ve bu, günümüzde kentin ve devletin pek çok karakteristiğinin eski efsaneler ve büyüsel sapkınlıkların, ilkönceleri kraliyete ait olan eski ayrıcalıklar ve yetkilerin izlerini taşımasını da açıklıyor: Mutlak egemenlik efsanesi buna bir örnektir. Neyse ki, köyle kaleyi, ibadethaneyle pazarı birleştirirken kent hâlâ köyün ahlâki temelleri üzerinde durmaktaydı: Ortak bir görev çerçevesi içinde düzenli çalışma ve gündelik işbirliği, çocuk yetiştirme, üreme ve hayatı kutsama gelenekleri. Köy ibadethanesi bile ayin merkezi tarafından tamamen yutulmamıştı; Mezopotamya'da ikincil derecedeki kültler ve ibadethaneler tapınak semtlerinin çekirdeğini oluşturmaktaydı. Hafaci'de de arkeologlar, patikaları tapınağa yönelen böyle bir semt birimi buldular.

* "By appointment to Her Majesty the Queen." (y.h.n.)

1. Törenler ve anıtlar

Foto fr. 1/ön

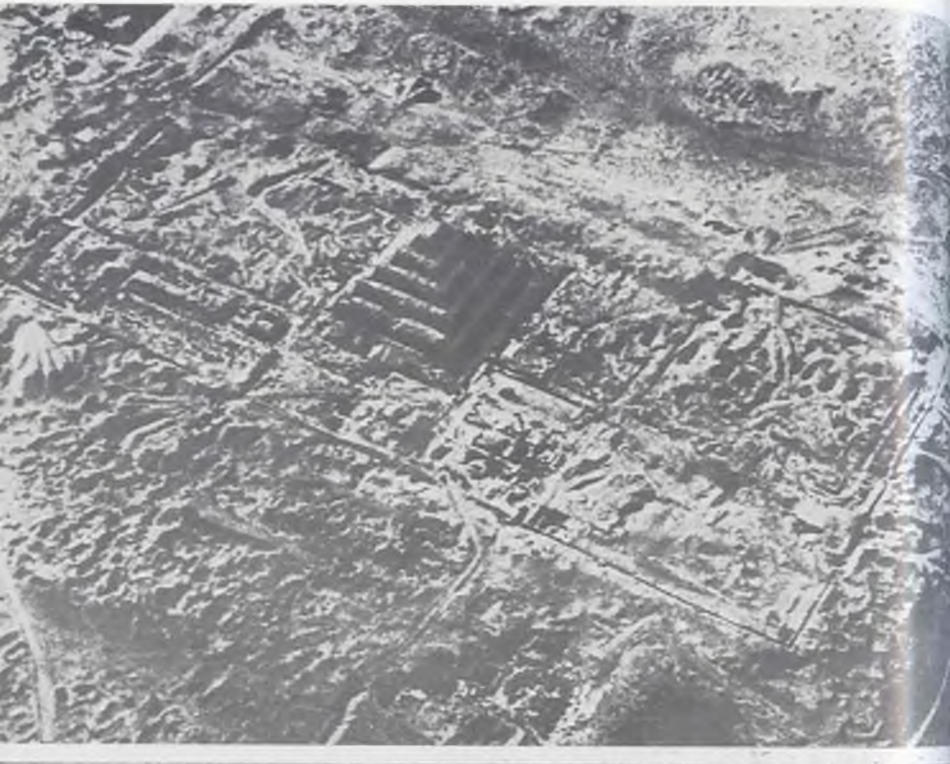

2. Kentin çekirdeği

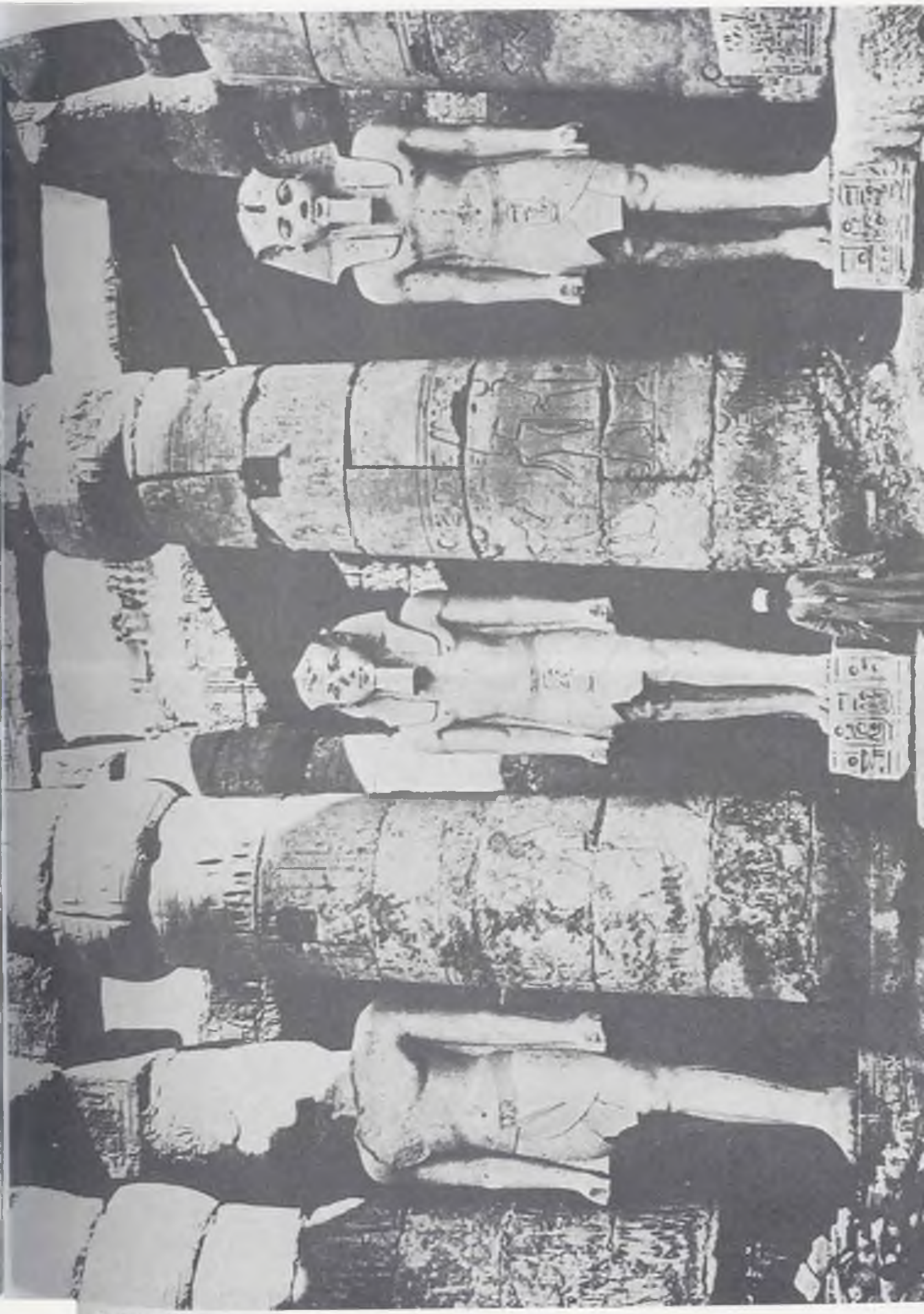

3. Anıtsal boyut

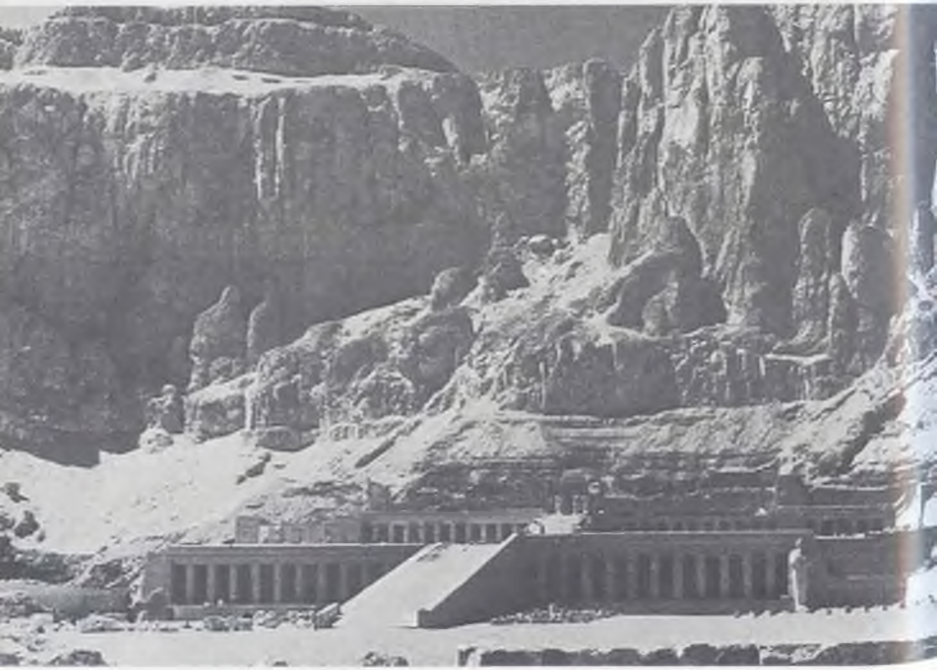

4. Mezar yönelimli kentler

5. Krallık kurucuları ve yıkıcıları

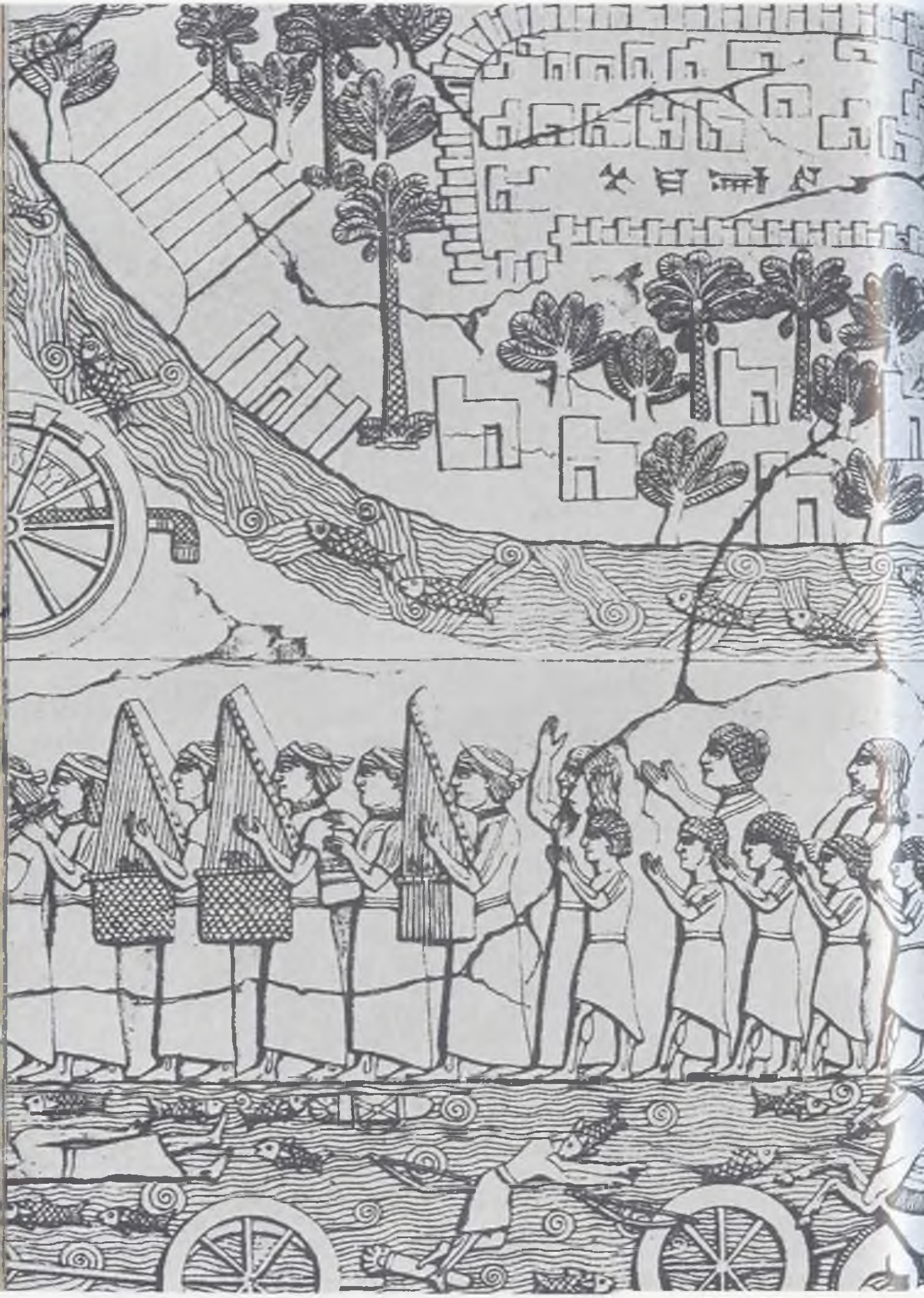

6. Uygarlık travması

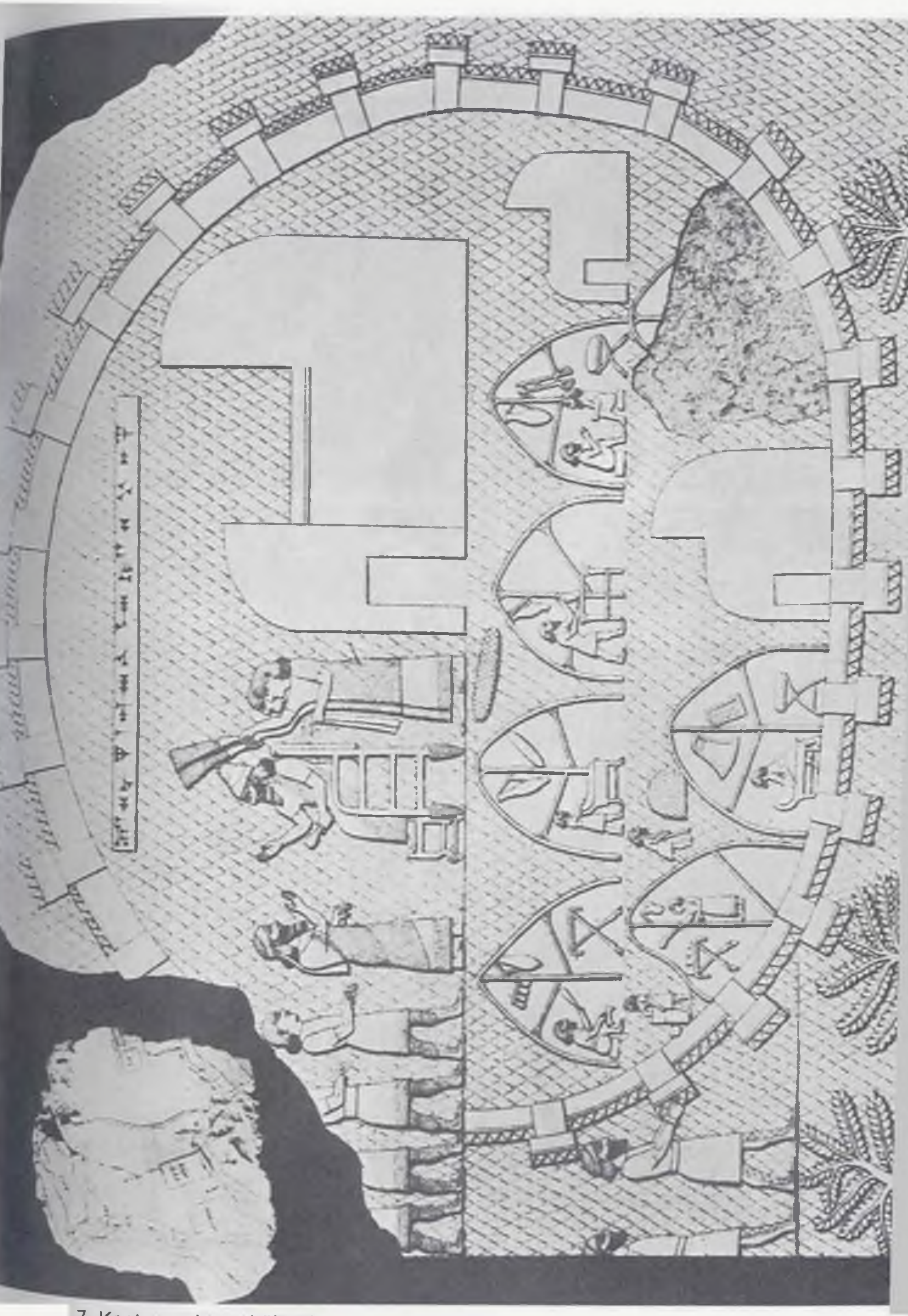

7. Kent ve çalışma bölgesi

8. Kutsal dağ: Delphoi

9. Atina'nın gücü ve biçimi

10. Antik tarzlar, modern zamanlar

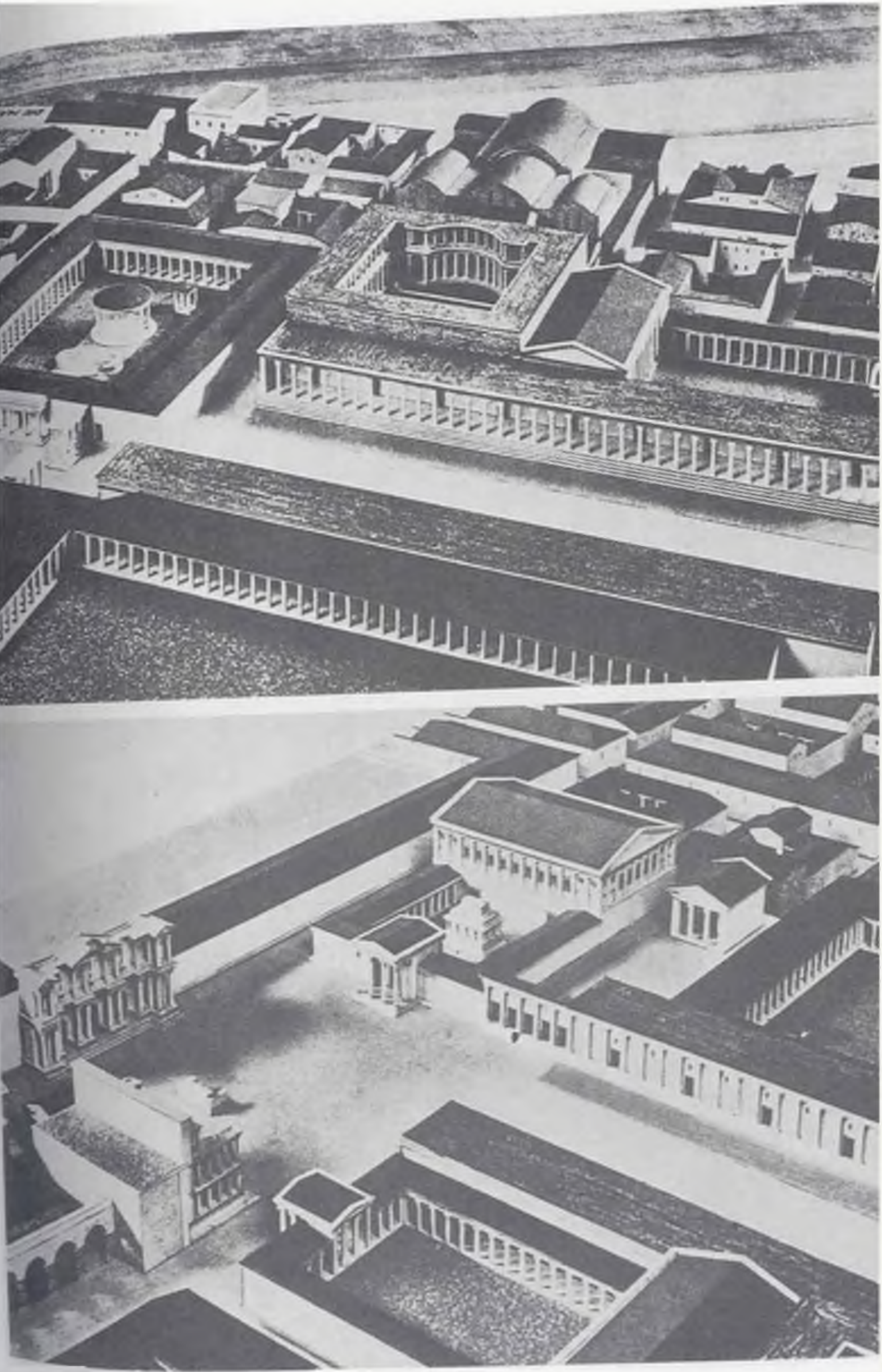

11. Miletos düzeni

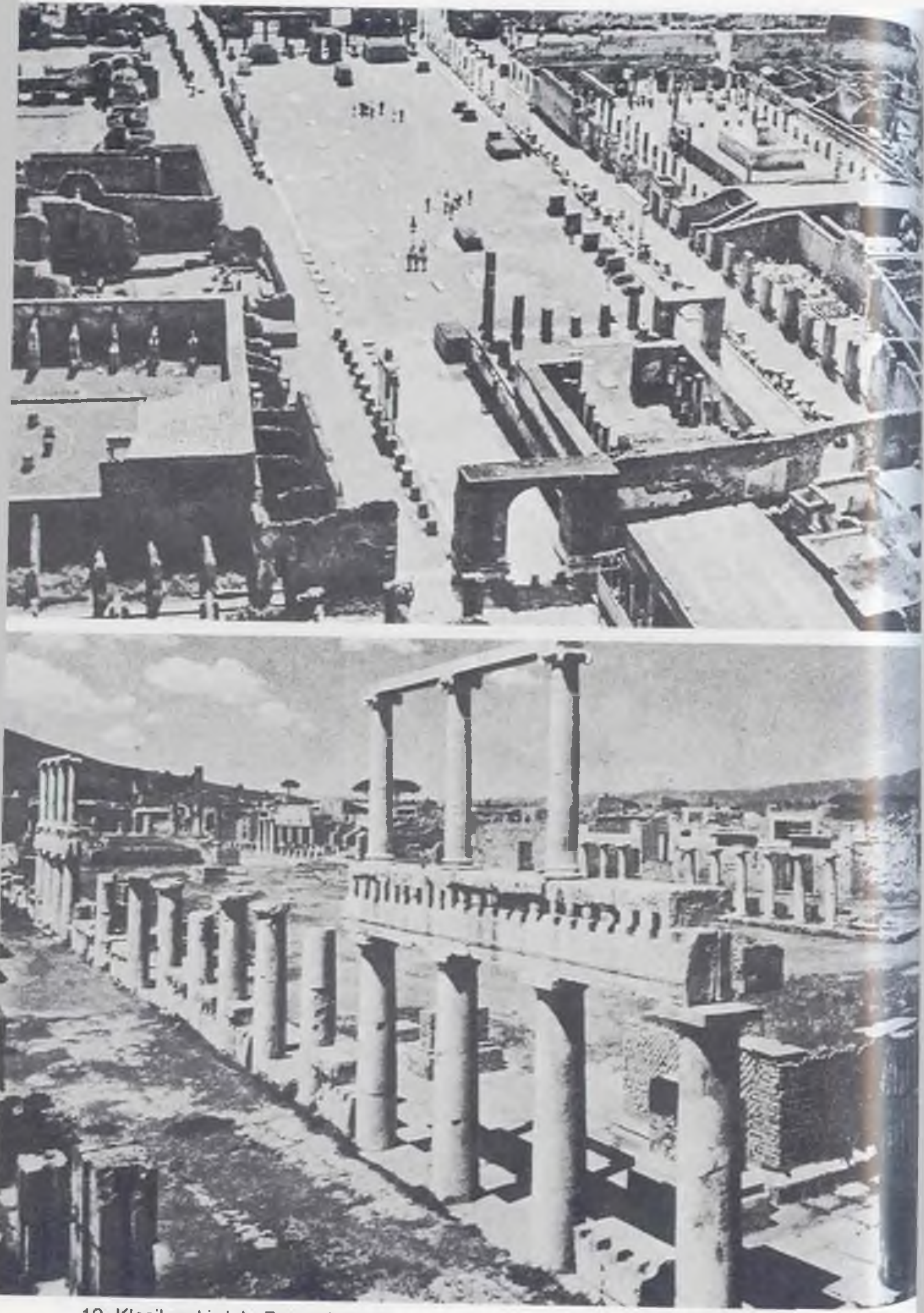

12. Klasik çekirdek: Pompei

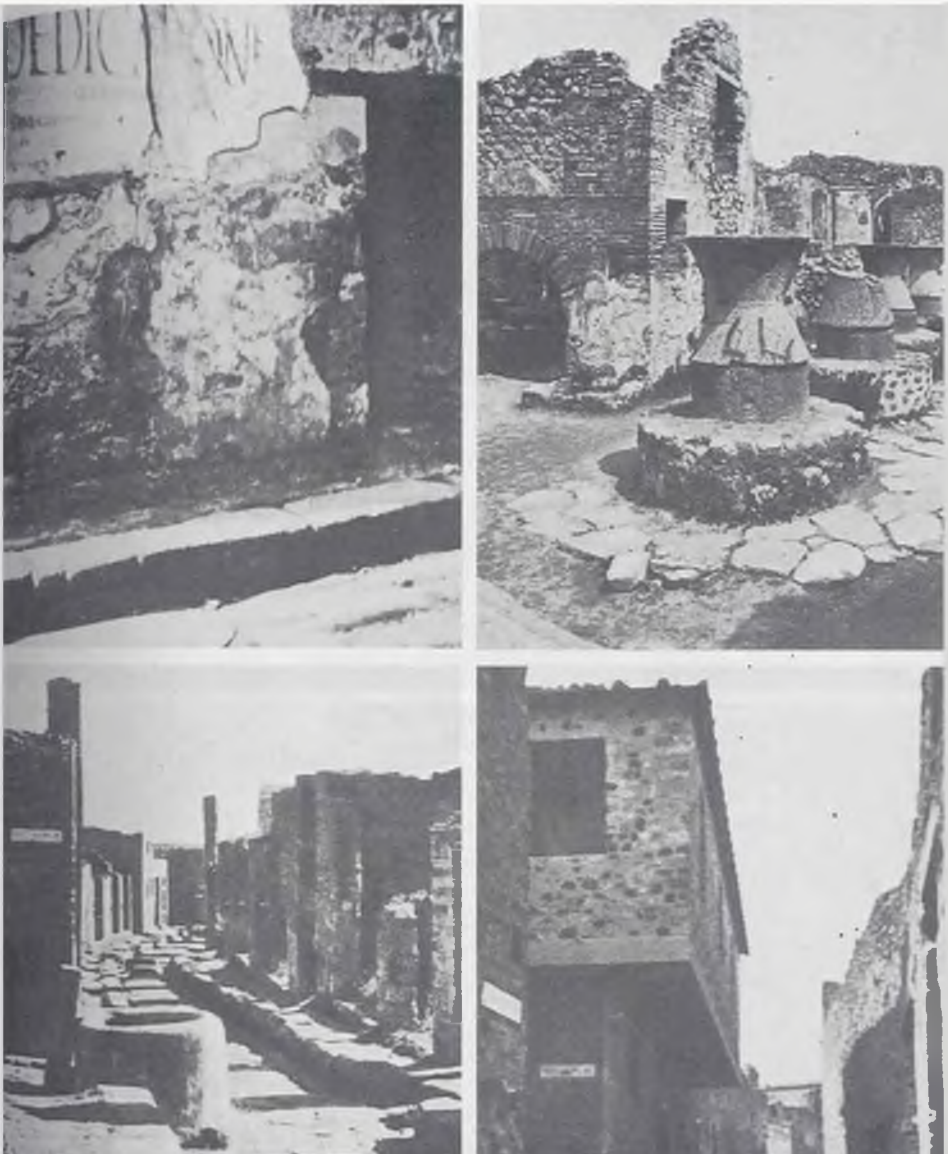

13. Pompei'de gündelik yaşam

14. Pompei ve Pavia

15. Tapınak ve süpermarket

16. Kalabalıkların girdiği kaplar

1. TÖRENLER VE ANITLAR: Ölülerin bir kurgan, bir ağaç veya yüksek bir kayayla işaretlenmiş yerlere gömülme törenleri belki de canlılar için ilk daimi toplanma yerini şekillendirmiştir: Buralar, ata ruhlarının evi, bir tanrıya ait ibadethane, bir kentin embriyonudur. Tıpkı mezar gibi mağara da ilkel insanın kendini güvene almak ve gizlenmek için döndüğü bir rahimdir: Burada [üstte], Lascaux mağaralarında Aurignac kültürünün sanatçıları resimler çizmiş ve muhtemelen büyüsel ayinler düzenlemişti: Burada ve Altamira'da görkemli nitelikleri duvar yüzeyinin kabalığıyla ve ilkel aletlerle tezat oluşturan o stilize resimler sonraki anıt sanatının prototipini oluşturur. Törenlerin yapıldığı ilk dağ mağaralarının simgesel yönleri büyük Mısır anıtlarında tekrarlanır; hatta eğri büğrü, dolambaçlı girişleri bile aynıdır. Sel sularının üzerinde yükselen dağ Mısırlılar için ebediyetin bir simgesi olduğu kadar kutsal yaratıcılığın bir ifadesiydi: Firavunun gücünü tasdik etmek için kutsal bir biçim, insan yapımı bir piramide çevrilmişti. Piramit, ziggurat, kule, kubbe, sivri tepeli kule, hepsi tarihin büyük bir bölümünde kentin kutsal özünü oluşturmuştur. Mezar, ibadethane, tören merkezi, pazaryeri, atölye ve kale: Bunların tümünün amacı hayatın anlamını ve değerlerini yüceltme, kolektif katılımı güvence altına alma, gönüllü özveri ve inancın sürdürülmesiydi. 129 / F9

[Üstte] Lascaux'daki mağaraların girişi. [Altta] Boyutları ve teknik mükemmellikleri kentsel içepatlamanın ilk aşamasındaki iktidarın genel büyümesini yansıtan Gize'deki Piramit ve Sfenks. Foto: G.E. Kidder Smith.

2. KENTİN ÇEKİRDEĞİ: Kent oldukları anlaşılan en eski harabelerde genellikle sadece surla çevrili kalenin veya kutsal bölgenin içinde yer alan başat yapılar olan tapınak ve sarayın, bazen de tahıl ambarının izine rastlanır. Bu, kentsel içepatlama döneminin harekete geçirici çekirdeğiydi. Kalıcı malzemeden yapılma erken dönem "kentlerinden" bütünüyle kalmış olanlar, Sakkara'da Kral Zoser'in [yak. 2700-2650] basamaklı piramit mezarının çevresine kurulmuş olan gibi "ölüler kentleri"ydi. Eski Mısırlıların gündelik hayat için gereken her şeyin küçültülmüş örnekleriyle mezarlarını donatmak için harcadıkları çabaya bakan pek çok Mısır uzmanı bu mezarlık "kenti"nin benzer bir sadakatle canlıların kent planına ve binalarına benzetildiğine inanır. Bu benzerlik, bir kutsal tapınak, yönetim binaları, ulusal ilahların ibadethaneleri ve bir ambarla birlikte muhtemelen daha az kalıcı güneşte pişmiş tuğlayla inşa edilmiş kraliyet sarayının taştan modeli tarafından da desteklenir. Firavunlar döneminde etrafı surlarla çevrili kutsal bölgede, işçilerin köyünde veya rahip bölgesinde dik açılı planlama hâkimdi. Piramit tapınakla birlikte aynı düzenleme biçimi, aynı kurumsal çekirdek, Chichen-Itza gibi Yeni Dünya'nın çeşitli merkezlerinde de yaygındı. MS IX. ile X. yüzyıllarda Xochicalco'nun [aşağıda] dinsel merkezinde tarihsel kentin klasik unsurlarına rastlarız: Dik bir tepe üzerinde etrafı surlarla çevrili kutsal bir bölge vardır ve bu bölge her iki yanında da duvar bulunan döşenmiş bir yolla dinsel çekirdeğe bağlanır. Bu bölgenin etrafı bir zamanlar muhtemelen bir grup köyle ve feodal araziyle çevriliydi, ancak tıpkı Mısır'da olduğu gibi bütün bu yapılar ardında iz bırakmadan yok oldular. Kentin bilimsel, siyasi ve dini unsurları, uygarlaştırıcı mirası bu kültürel çekirdek aracılığıyla aktarıldı. Bu genel model ufak değişikliklerle her yerde ve dönemde yaygın oldu. Kalıcılık, süreklilik, birikim burada mimari biçim halini aldı.

*[Üstte] Kral Neterkhet-Zoser'in piramidi, yak. MÖ 2700 (*Fouilles à Saqqarah, *Cilt II, Jean Philippe Laver). [Altta] Xochicalco, Meksika. Foto: Campaña Mexicana Aerofoto, S.A.*

3. ANITSAL BOYUT: IV. binyıldan itibaren iktidarın ve kişiliğin büyümesi el ele gitti. Bu, teknik çabalara geniş ufuklar açtı ve sanatta ifadeye yeni bir ölçek getirdi. Anıtsalcılık, –temel olarak kırsal ihtiyaçlara hitap eden ve kentin en basit prototipini oluşturan sade taşra kasabasından farklı olarak– karmaşık bir uygarlaşma için bir kap görevi yapan kenti yaratan aynı toplumsal, ekonomik ve dini çabanın ürünüdür. Yüceltilmiş bir kutsal gücün kozmik imgeleri muhtemelen mutlak yönetim kurumundan önce de vardı: Akad Kralı Naram-Sin, "Dört Diyarın Yöneticisi" unvanını kendisini niteleyen bir sıfat olarak kullanmadan önce bu unvan bir tanrıya atfedilirdi örneğin. III. Amenofis'in Luksor'daki anıtmezarında bulunan heykelinin büyük boyutlarda yapılması (ortadaki insanın boyuyla karşılaştırın) günümüzde Hitler'in veya Stalin'in fotoğrafını taşıyan kısa ömürlü afişlerle parallellik arz eder: Hepsi de insani zayıflıkları, zaafları veya ölümlülüğü gizlemek için kişiye tanrısal boyutlar verme girişiminden başka bir şey değildir. (Bu dev anıtları ve yazıtları, insana uygun ölçekte yapılan V.

yüzyıl Yunan mezar taşlarıyla karşılaştırın.) II. Ramses kendisinden önceki hükümdarlara ait bu heykelleri tahrif ettirip onların altına kendi adını yazdırarak günümüzdeki totaliter rejimlerce hâlâ uygulanan tarihi yeniden yazmanın ilk örneğini ortaya koymuştu.

Luksor'daki heykeller. Foto: Ewing Galloway, New York.

4. MEZAR YÖNELİMLİ KENTLER: "Her firavun hayatının büyük bölümünde, piramidinin ve tapınağının inşası sürerken mezarının yapılacağı yerin yanındaki konutunda oturur; bu sırada yakınlardaki kentte yönetim faaliyetini sürdürürdü. Fakat ölümünden sonra bu yer firavunun kültünü sürdüren ve mezar bölgesini yöneten rahiplerle görevlilere terk edilirdi, tabii yeni firavun yakındaki çölün kendi mezarı için uygun bir yer olduğuna karar verip oraya kendisi yerleşmezse... MÖ II. binyıla kadar (Teb metropol özelliği kazanana kadar) Mısır'da gerçek anlamda kalıcı bir başkent yoktu." Böyle söylüyor Henri Frankfort. O nedenle bu kraliyet mezar kentleri, Versailles veya Karlsruhe gibi daimi "Residenzstadt"ın ilk örneğiydi; fakat bu, onların yakınlarında atölyeler, pazaryerleri veya taşıma tesisleri olmadığı anlamına gelmez: Tek başına orada yaşayan ve ellerinin altında mal ve hizmete ihtiyaç duyan sayısız rahip bile büyük bir tüketici kitlesini garantiliyordu. Memfis ve Abidos gibi dinsel kült merkezi kentler ile birçok mezarın bulunduğu Teb gibi kral gömülen merkezler varlıklarını sürekli korumuştur. Kentin daha seküler bölümü de muhtemelen benzer bir mekânsal düzene sahipti ve binaları daha mütevazı boyutlardaydı. Teb'deki Kraliçe Hatshepsut'a (MÖ 1520-1480) ait beyaz kireçtaşından yapılmış olan ve uçurumun dibinde adeta tersyüz edilmiş bir akropol görünümü veren tapınak, piramitlerin modası geçtikten çok sonra yapılmıştı. Saray mimarı Senmout bu tapınağa hem biçim hem de yerleşim açısından Yunanlara özgü bir sadelik ve berraklık kazandırmıştır. Fotoğrafta görülmeyen geriye doğru yayılan teraslara inşa edilen yapılar, Ortodoks tapınakların mekânı yoğun olarak işgal etmesi ve kapatması geleneğinden kopuşa işaret eden açık dörtgen avlular oluşturur. Mimaride daha sonra taklit edilmeyen erken bir başkalaşım. Teb'deki büyük tapınakla mezar ibadethanesine [üstte] dikkat edin: Burası hayatın temel işine adanmış dini bir bölgedir: ölüme hazırlanma ve her türlü taklit ve sihirle ölümsüzlüğün garantilenmesi. Otuz metre yüksekliğindeki dikilitaş yedi ayda tek bir parça halinde kesilen, oraya su yoluyla taşınan, çevresindeki binalar inşa edildikten sonra dikilen iki dikilitaştan biridir. Mısır kentinin işlevleriyle güçleri pazaryerinde değil, mezar ve tapınakta buluşur.

[Üstte] Karnak'taki tapınak ve mezar şapeli. [Altta] Kraliçe Hatshepsut'un Deyrü'l-Bahri'deki tapınağı. Daha tam bir tasvir için bkz. J.H. Breasted'in History of Egypt *adlı kitabı. Foto: G.E. Kidder Smith.*

5. KRALLIK KURUCULARI VE YIKICILARI: Narmer levhası Birinci Hanedan'ın "İki Toprak"ı, yani Yukarı ve Aşağı Mısır'ı birleştirme başarısını kutlar; ancak elbette yüzlerce, muhtemelen binlerce yıldır taşra kasabaları mevcuttu ve krallıklar kuruluyordu: Nil Vadisi'nde olmasa bile başka yerlerde. Daha eski oymalardan Avcı levhası ve Gebel el Arak'taki fildişi bıçak sapı, Frankfort'un belirttiği gibi, ortak bir iş yapan avcı ve savaşçı gruplarını gösterir. Ancak Narmer levhasında, tıpkı "Akrep" asasının topuzunda resmedildiği gibi, birlikte çalışan bu grubun yerini kral almıştır. Kral tek başına bir kanalı açar veya bir kenti ele geçirir. Narmer levhasının arka yüzünde [solda], kral, asasını kullanır ve düşmanını itaat ettirir: Önyüzünde, muhtemelen fethedilmiş bölgelerin kralları olan başları kesilmiş kurbanlar, kralın yiğitliğinin bir kanıtıdır. Küçük, dikdörtgen şekil [altta, solda] ya bir kaleyi ya da bir kenti temsil eder, zira Metropolitan Sanat Müzesi'nde Narmer levhası kopyasının hemen yanında yer alan erken hanedanlık dönemine ait Kahire levhasındaki kentlerle aynı düzen içindedir. Krallar kentleri tek başlarına kurmadılarsa bile, levhanın önyüzünün alt kısmında hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde görüldüğü gibi, kentlerin yıkılmasından tek başlarına sorumluydular. Burada boğa biçiminde resmedilen kral bir kente kentin surlarını boynuzlayarak giriyor. Mısır uzmanları bu tür surlu yapıları kale olarak adlandırsalar ve onlara Orta Krallık'ta görülen özelleştirilmiş askeri istihkâmların işlevlerini yükleseler de, bu çizimin kent olabileceğini düşünmemiz için iyi bir nedenimiz var, çünkü biçimi, hiyeroglif yazısında kente karşılık gelen orijinal yuvarlak şekle çok benziyor. Yuvarlak sur muhtemelen eski (anaç) neolitik bir biçimdi; sabanla sürülmüş dikdörtgen (erkek yönelimli) biçimli tarlalardan önceki dönemlere aitti bu yapı. Narmer levhasındaki sura benzer bir sura, üç bin yıl sonra Pompei'deki *İkarus'un Uçuşu* adlı resimde de rastlarız. Bu levha, krallıkla savaş ve kent denetimi arasında ilişki olduğu konusunda kısa, hatta aşırı yoğunlaşmış bir kanıt sunar.

Narmer levhası. [Solda] Arkayüzü. [Sağda] Önyüzü. Henri Frankfort'un Birth of Civilization in the Near East *adlı kitabından. Indiana University Press'in izniyle yayımlanmıştır.*

6. UYGARLIK TRAVMASI: Krallığın ortaya çıkışıyla birlikte örgütlü şiddet kentlerin en yüce sanatı haline geldi: Karmaşık bir toplulukta ortaya çıkan pek çok içsel hayal kırıklığı ve kaygının tetiklediği saldırganlığın "Düşman"a, yani Dışarıdan Gelen'e karşı yönlendirilebilmesi bu durumu güçlendiriyordu. Kent Mezopotamya sanatında görünür hale geldiğinde, büyük ölçüde iç denetim ve dış tahakküme adanmış "Kulturstadt" ve "Polizeistadt" biçimini çoktan kazanmıştı. Victoria çağı arkeologlarından Austen Henry'nin yayımladığı buradaki rölyefte bir kent fethinin sonrası tasvir edilir: Zafer alayı, sürücüsüz at arabaları, nehirde yüzen cesetler: Kentlere yapılan saldırılar ve kent sakinlerinin katledilişleri hakkında yapılmış bir dizi oymadan ve sütundan sadece bir tanesi. Ama surlu kentin planı öğreticidir: Koruyucu nehir ve kanala, dikdörtgen yerleşim düzenine, kalın surlara, çeşitli ev tiplerine, kent içindeki binaların düzenli ve düzensiz yerleşimlerine; aynı zamanda surların dışında, palmiye ağaçları ve şüphesiz bahçelerle çevrili olan ve diğerlerinden belli ki daha önemli (belki de burası Mısır'daki gibi üst sınıfa ait bir villa bölgesi veya bir banliyödür) tekil binalara dikkat edin. Surun dışında geçidin yanındaki tepe üzerindeki binanın, limanın ambarı ya da pazaryeri olduğu sanılmaktadır.

A.H. Layard'ın The Monuments of Nineveh *adlı kitabından.*

7. KENT VE ÇALIŞMA BÖLGESİ: Narmer levhası kentin ilk suretini veriyorsa, ilginç Nippur tableti (yak. MÖ 1500) de bugüne kadar toprak üstüne çıkarılmış ilk kartog-

rafik kent planıdır. Burada kanallarıyla, Fırat Nehri'yle, surları ve geçitleriyle, tapınağıyla (Dağ Evi) ve sur dışındaki görkemli ibadethanesiyle Nippur kenti görülür (her şey açık bir şekilde ölçeğe uygun çizilmiş). Kentteki çalışma hayatının diğer yüzü, kanal ve çukur kazan, üzerine kent ve tapınakların inşa edildiği tepeleri yapan, bölük bölük angarya işçilerinin faaliyetleri, gerek Mezopotamya gerekse Mısır anıtlarında bolca tasvir edilmiştir. Dr. S.N. Kramer'in yorumladığı haliyle, kentin temel bileşenlerinin bu ana hatları tek bir ana unsuru, kaleyi içine almaz: Bunun nedeni belki Nippur'un kutsal bir kült merkezi olmasıyla veya kalenin yıkılmış olmasıyla açıklanabilir. Yoksa Kramer'in "Merkez Park" olarak yorumladığı bölge, eskiden bir kale olan ve kullanılmaya kullanılmaya bir park haline gelen Roma'daki Palatine Tepesi gibi bir yer miydi? Fethedilmiş bir kentin surları içinde, tahtta oturan kralı gösteren ana resim Ninova'dan gelmiştir. Yuvarlak surlara ve payandalara dikkat edin. Büyük bina, savaş esirlerinin elleri bağlı bir şekilde getirildikleri saray muhtemelen. Bu tablette daha da önemli olan şey, işçilerin aletlerini ve çeşitli uğraşlarını gösteren çalışma bölgesidir. Layard her ne kadar bu atölyelerin çadır olduğu yorumunda bulunsa da inşa yöntemleri bunların, bugün gezginlerin hâlâ Basra bölgesinde rastladıkları türden üstü sazla kaplı kulübeler olabileceğini gösterir. İster çadır olsun ister kulübe, ister kamp, ister kent, böyle bir anıtta zanaatlara yer verilmesi, onların kent ekonomisindeki öneminin bir göstergesidir.

[Küçük parça] Nippur'un haritası, Hilprecht Koleksiyonu, Friedrich Schiller Üniversitesi, Jena. S.N. Kramer'in History Begins at Sumer *adlı kitabındaki yorumundan; Ek A. [Büyük Resim] İşgal edilmiş bir kentin surları içinde Sennacherib, üç ev ve altı kulübe veya çadır. Layard,* The Monuments of Nineveh, *Plaka 77, İlk seriden.*

8. KUTSAL DAĞ: DELPHOI: Delphoi sadece Helen dünyasının merkezi değildi, aynı zamanda Yunan kentlerine ölçülerini ve düzenlerini veren devindirici bir kentlilik çekirdeğiydi de. Kutsal bir dağ olan Parnassos'un tepesini taçlandıran Delphoi, insan yapımı minyatür bir röprodüksiyon değildir. Yılanlarıyla, baş döndürücü sisiyle ve hikmetli Pythia'sıyla ilk toprak kültü çoktan yok oldu, ama tapınakları kuruldukça yıkan depremler hâlâ ihtimal dahilinde. Toprağın ve insanın bilinçdışının bu karanlık güçleri, Amphissa'nın zeytin ağaçlarının denize doğru akan yeşil bir göl gibi yayıldığı bu bölgeyi saran kutsallığı ve huzuru daha da vurgular. Antik topluluğun üç bölümü üç dar düzlükte durur. Ortada, Apollon'un tapınağı ve onun tanrı dostu Dionysos'un tiyatrosu bulunur: Burası, dikdörtgen bir duvarla çevrili kutsal bir bölgedir. En üstte, Pythia Oyunları'nın yapıldığı ve köy çocuklarının bugün hâlâ içinde futbol oynadıkları, dağ yamacı oyularak yeri açılmış dar stadyum vardır. Altta ise, kayaların arasında Castalian pınarı ve küçük "Hazine" binalarının yanından geçip *gymnasion*'a giden, oradan dairesel *tholos*'ta birleşen kutsal yol yer alır. Burası Yunan kentinin kültürel çekirdeğiydi. Sürekli bir nüfusa sahip olmasını sağlayacak araçlardan yoksun olan Delphoi bir tören merkezi, bir hac yeriydi; Olympia gibi o da, tam anlamıyla gelişmiş bir kent olmayı asla başaramadı.

[Sol üstte] Altında Apollon'un tapınağının yıkıntıları görülen Dionysos Tiyatrosu. [Sağ üstte] Aşağı seviyeye inen yol ve Atina "Hazinesi." [Altta] Aşağı seviye, tholos. *Burada turistlere harabelerden çok, Delphoi'nin üzerine kurulduğu muhteşem manzara gösterilir. Delphoi Müzesi'nin izniyle.*

9. ATİNA'NIN GÜCÜ VE BİÇİMİ: Bütün ovaya hâkim olan, ama aynı zamanda denizden güvenli bir uzaklıkta kalan Akropolis'iyle Atina, Yunan kentlerinin arketipidir.

Akropolis'in kendisi bir istihkâm kayası, gerçek bir kaledir, ama aynı zamanda bir "temenos", tanrılara tahsis edilmiş kutsal bir bölgedir; tepenin yamacında eski mezar çukurları ve mağaralar bulunur, ayrıca burada varlıkları binaların düzensiz biçimde yerleştirilmesinden kısmen sorumlu olan birçok mabet ve anıtın kalıntısı da yer alır. Dini tören alayları tepelere tırmanırken, bu kentsel ritüellerinde onlara toprak ve gökyüzü, uzaktaki deniz ve yakınlarındaki kent eşlik ederdi. Tanrıları Mezopotamyalıların tanrıları kadar kaprisli ve anlaşılmaz olmasına rağmen daha dostaneydi: Panatenaik frizdeki rahat pozları böyle söyler. Parthenon'un, özellikle de o şahane frizin güzelliği bir bütün olarak Akropolis'in yapısal mimari niteliğini gölgede bırakmıştır. En tepedeki yapıların estetik etkisi süt mavi ve pas pembesi taşlarıyla kayalık zeminin kabalığıyla ve kalın istihkâm duvarlarıyla daha da artar. Bütün yapı, derinlerden gelen bir patlamanın püskürttüğü lavların birkaç büyük, mükemmel, çok renkli kristal halinde soğumuş hali gibidir. Propylaea'ya [altta] doğru dik çıkış, ibadet için oraya çıkan eski Yunanları düşünmeye ve mütevazı olmaya sevk ederek binaların anıtsallığını daha bir güçlü vurgular: Washington'daki Lincoln Anıtı'nda taklit edilen bir unsurdur bu. Ama kabartmalarında olduğu kadar yazıtlarında da zariflikleri göze çarpan çeşmelerde, anıtlarda ve mezar taşlarında insani boyut korunmuştur.

[Üstte] Akropolis ve yanında Propylaea (solda), Parthenon (ortada) ve en uzakta (sağda) Lycabettus Dağı. [Altta] Propylaea'nın girişi. Foto: Ewing Galloway.

10. ANTİK TARZLAR, MODERN ZAMANLAR: İnsan, Akropolis'in güney yamacında [sol üstte] bulunan Dionysos tiyatrosundaki taş sıraları görünce hayrete düşmese de, Akropolis'in doğusundaki istihkâm duvarlarından aşağı bakıp [sağ üstte] da Solon, hatta Perikles zamanındakilere benzer tek katlı ev kümesini görünce V. yüzyıl kentindeymiş hissine kapılabiliyor. Akropolis'in kudretli bir kale rolünde görünmesini sağlayan güneydoğudan bakış [sağ ortada] aynı şekilde insanın kendini geçmişte hissetmesine neden oluyor (bu duygu Akropolis'teki orijinal yerinden alınıp, aşağıya, doğu tarafında küçük bir mahalle parkına taşınmış olan Choragic Anıt'ta daha zayıftır). Pnyx'e çıkan yol üzerinde bulunan, MÖ VI. yüzyıl havası taşıyan açık köşk [sol ortada] bahçesiyle ve yanındaki taş kilisesiyle öyle basit ve "ilkel", ama iyi oranlanmış ki, antik kültürü derinden kavramış, ancak taklit edilemeyecek olanı taklit etme dürtüsüne de kendini kaptırmamış bir çağdaş zihniyeti örnekler. Bu grup, antik orijinal Agora'da olduğu gibi, kutsal olanla dünyevi olanı birbirine harmanlar. Mağara [sol altta] şapelin daha eski bir prototipini andırır; Akropolis'in kuzeybatısındaki orijinal Agora'dan pek uzakta olmayan açık dükkânsa [sağ altta] her ne kadar günümüzde bu dükkânlarda alüminyum kaplar üretiliyorsa da Yunan vazolarında tasvirlerine rastlanan dükkânların çağdaş eşdeğeridir. Buralarda antik kalıntıların arasında insanın karşısına çıkan bugünün hayatına ilişkin parçalar kent kabının devamlılığını Agora'daki Attalos Stoası'nın özenli yeniden inşasından daha iyi ortaya koyar; ama yine de Amerikalıların buraya yaptıkları bu katkı, kilden yapılma sosis ızgarasından, çocukların ayaklarının içinden geçirildiği iki deliği olan seramik lazımlığa ve bir annenin lazımlığa oturmuş çocuğuna tuvaletini yapmasında yardımcı olurken tasvir eden bir Attike resmine kadar gündelik hayatı yansıtan çeşitli malzemenin sergilendiği harika bir müze olarak hizmet görür. XIX. yüzyılın başlarında bütün bu bölge tamamen boşalmıştı, ama özgün işlevler genellikle aynı yerin yakınında yeniden faal hale gelerek Atina'ya Erbil veya Şam gibi bir süreklilik kazandırdı.

[Sol ortada] Bu bölgede binalar ve o kayda değer peyzaj Demetrius Pikionis'in eseridir. Burada ve Phylothei'deki küçük eğlence yerleri tasarımında ortaya koyduğu, oyun alanlarına ilişkin yeni bir güzellik standardıyla ancak Harry Sims Bent'in Honolulu'daki çalışmaları boy ölçüşebilir.

11. MİLETOS DÜZENİ: Yunan kentinin fazlasıyla kırılıp dökülmüş kalıntılarını canlandırmak üzere bu sefer bir modele başvuruyoruz. Neyse ki bu kent planı tipi böyle sunumlarda çok az şey kaybeder, ama tabii yine de insan figürleri ona bir şeyler katabilirdi. Geniş bulvar, sütun dizili cadde, kapalı dörtgen avlu, açık toplanma yeri ve bütün bunlara bağlı diğer binalar, yani tapınak (*Delphinion*) ve *gymnasion*; hepsi burada. Bu, bir zamanlar akademik imgelemin pek sevdiği donuk bir düzen içindeki Yunanistan'ın canlı bir prototipidir. Kentin kamu binaları, artık tarihsel veya kutsal bölgelerle bağlantılı bağımsız varlıklar olarak görülmemekteydi; eşit derecede düzenli caddelerle yaklaşılan ve bir estetik bütün oluşturan mimari grupların bir parçasıydılar: Başka bir deyişle, çerçeve resmin önüne çıkıyordu. Açık ve bir bakışta hemen anlaşılabilen böyle bir düzen şüphesiz, Miletos gibi bu işlek metropollerin günlük nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan yabancı ziyaretçiler ve tüccarlar için kolaylık sağlıyordu.

[Üstte] Delphinion ve gymnasion. [Altta] Bouleuterion (Belediye Binası) önündeki alan. Roland Martin'in L'Urbanisme dans la Grèce Antique *adlı kitabından. Editions A.&J. Picard&Cie'nin izniyle.*

12. KLASİK ÇEKİRDEK: POMPEI: Geçirdiği iki büyük talihsizlikten ikincisi (MS 79'da tamamen volkanik küllerin altında kalmıştı) Pompei'nin evleriyle, caddeleriyle, binalarıyla antik dünyada zamanın dokunmadığı tek kent olmasını sağlamıştır (tabii XVIII. yüzyılda bazı araştırmacıların orada bazı yerleri düşüncesizce bir merakla açıp kendi yerlerinde kalsa daha iyi korunacak bazı parçaları götürmelerini saymazsak). Bölgenin üçte birlik bir kısmı, yani 644 dönümü hâlâ kazılmamış durumdadır. Kolay bir lokma olduğu için Pompei sıradan, "ilgi çekici olmaktan uzak" bir kent olarak küçük görülmüştü. Buna arkeolojik burun büyüklüğü denir: Aslında Pompei, daha çok da çeşitli kökenlere (Oscan, Samnit, Yunan) sahip olması ve çok yönlü hayatı nedeniyle Greko-Romen kent hayatının çekiciliğinin ve şaşaasının canlı bir tanığı olma özelliğini hâlâ korur. Yirmi ila otuz bin civarında bir nüfusa sahip hangi modern kent böyle harika bir forumun etrafında iyi düzenlenmiş kamu binalarına, bu kadar güzel bir hamam, tiyatro, odeon, arena ve *gymnasion*'a veya genel anlamda ortak hayata yapılmış böyle yatırım örneklerine sahiptir? Roma'nın deniz limanı Ostia artık nihayet aynı avantajların birçoğuna sahiptir: Bu nedenle Pompei'nin hayranlık verici özellikleri küçük belediyeler açısından tipik sayılmalı; ama yine de, Ostia'nın "Bahçeli Apartmanlar"ı, tıpkı Herculenium'un daha sıkışık işçi bölgeleri gibi, Pompei'nin ferahlığını belki de bölgesel bir merkez olarak çok yüksek bir refah düzeyine sahip olmasına borçlu olduğunu gösterir. Diğer Latin kentlerinde olduğu gibi Pompei'de de merkezi çekirdek, 155'e 41 metre boyutlarında olan Forum'du. Bariyerlerden anlaşıldığına göre tekerlekli araç trafiğine kapalı olan ve kemerli bir girişi olan Forum, mahkemeler, tapınaklar ve halk pazarıyla kuşatılmış bir yaya alanı oluşturuyordu. Bu alanda yurttaşların bir araya gelmesi ve toplanması için her şey azami ölçüde mevcuttu. Burada, Pompei'ye çıkan yollardan biri olan Mezarlar Bulvarı, surlara gömülü Mercurio Kulesi, kent eteklerindeki (Gizemler Evi gibi) banliyö villaları, kent içinde çeşitli binalar ve açık alanlar gibi Roma kent tasarımının en iyi ve gelişmiş örneklerine ilişkin net bir izlenim edinilebilir.

[Üstte ve altta] Yanında Jupiter Tapınağı'yla birlikte Forum'un yukarıdan görünüşü. Amedeo Maiuri'nin Pompeii *adlı kitabından. Instituto Geografico de Agostinie, Novara'nın izniyle.*

13. POMPEI'DE GÜNDELİK YAŞAM: Pompei'nin harabeleri gündelik yaşama ilişkin birçok ayrıntıyı korumuştur; hatta, özellikle Bolluk Caddesi olarak bilinen çarşı

caddesindeki cezbedici pürüzsüz duvarların [sol üstte] üzerindeki gençlerin yazdığı yazılar, işaretler ve reklam yazıları bile. Burada kamu görevlerine aday olanların seçim duyuruları, sevgililerin birbirlerine yazdıkları mesajlar, yerel dedikodu yazıları, Vergilius ve Propertius'tan alıntılar bulunur: Tamamı 15.000 parça yazı. Bu yazıları, zanaatçıların günlük çalışmalarını tasvir eden dükkân levhaları tamamlar. Helen Tanzer, *Common People of Pompeii* [Pompei'nin Sıradan İnsanları] adlı kitabında bu duvar yazılarından çokça yararlanır. Günlük işler ve bu işlerin yapıldığı yerler (kimi eski yerleşim yerlerinde, nüfus arttıkça kurulan bir çırpıcı dibeği, bir fırın [sağ üstte] veya sahibi arka odalarda veya üst katta oturan bir lokanta) hakkında insan ilk kez bu kadar tam bir resme sahip oluyor. Yayalar için yapılmış yüksek yaya kaldırımları ve atlama taşlarıyla, çeşmesiyle, kalın taş döşemeleriyle (daha geniş araba yollarında bu döşemeler arabalar yüzünden aşınmış veya arabaların geçişini kolaylaştırmak için özellikle aşındırılmıştır) dar sokakların [sol altta] insanlar ve yük taşıyan hayvanlar için yapıldığına dikkat edin. Pompei, her biri iç avlulu (*atrium*), çeşmeli, heykelli ve duvar resimli birçok klasik kent evi örneğiyle doludur. Bunlar arasında en fazla ilgi toplayanlardan biri olan, iki katlı bu mütevazı genelev [sağ altta] çoğu zaman kıs kıs bir gülme eşliğinde "Erkeklere Özel" müstehcen resimlerle dolu olarak tasvir edilir. Oysa taş yataklı odacıklardaki dekoratif yegâne malzeme, kapı girişlerinin üzerinde asılı duran ve klasik cinsel birleşme pozisyonlarını edepli biçimde tasvir eden biraz gereksiz, ama sevimli plakalardır. Genelde Pompei'nin duvar resimleri gibi bu plakalar da o dönemin ve bölgenin zarafetini ve ince zevkini yansıtır.

[Sağ üstte] Foto: Ewing Galloway.

14. POMPEI VE PAVIA: Pompei VII. yüzyılda (aslında tepedeki yeni ortaya çıkarılmış kemerli mezarlar burada yerleşimin çok daha eski tarihlere uzandığını gösterir) Yunanların İtalya'nın güneyini kolonileştirmeye başladığı sıralarda vardı. Düzgün dikdörtgen bloklar şeklinde düzenleme Pompei'nin gelişiminin bir evresinde, muhtemelen Romalıların Samnitlileri yenilgiye uğrattıkları tarihten sonra başlamış olmalı. Cadde planında, caddelerin enlerinde, yönlerinde veya Via dell'Abondanza'da [Bolluk Caddesi] olduğu gibi, her ikisinde birden gerçekleşen sapmalar, yavaş bir organik gelişime işaret eder. Dikdörtgen blokların eni 100, boyu 130 metre; kare bloklarınsa eni, boyu 65 metredir. Kamu yerleriyle binalarının (forum ile tiyatro) arterlerin bir yanına uygun biçimde yerleştirildiğine dikkat edin. Romalılar koloni kentleri kurmaya başladıklarında, dikdörtgen düzenleme planlarını, kesimler ve çeyrek kesimlere dayanan XIX. yüzyıldaki Amerikan bölümleme sistemine benzeyen *centuriation* sistemiyle çevrelerindeki kırsal alana yaydılar. Temel birim, 5 dönüme karşılık gelen *heredium*'du; yüz *heredia* bir *centuria* yapıyordu. Bu, arazide tipik bir geometrik modelin oluşmasını sağlıyordu; bu model bugün de havadan rahatlıkla görülebilir. Bütünlüklü birimler halinde planlanan gerçek koloni kentleri, Timgad'daki harabelerin tanıklık ettiği gibi, daha katı bir düzen içindedir. Aslında, Roma planının küçük kare bloklu bütün unsurları Pavia'da hâlâ görünür durumdadır: *Cardo* ile *decumannus*'un karakteristik kesişmesine dikkat edin. Ticino'yu geçen ana köprü (fotoğrafta da görüldüğü gibi), ana artere doğru giden eski Roma köprüsünün bulunduğu yerdedir: Kentin bugünkü 50.000'lik nüfusu eski koloni kentlerinin üst sınırına ulaşmış durumda. Burasının 1599'a ait bir baskıda görülenle özünde aynı kent olması (eski Forum'un bulunduğu yerdeki büyük *piazza*'nın bir kısmının zaman içinde binalarla dolması dışında) birçok küçük Avrupa kentinin olduğu gibi Pavia'nın da demiryolu istasyonu ve hangarları yerleşim alanından uzak tutmasını sağlamıştı. Bu küçük kentin o harika canlılığı ve sürekliliği aşırı büyümüş ve çözüşen Roma'yla tezat oluşturur. Pavia, Howard'ın küçük kent merkezleriyle ilgili planlı dağılma ilkesinin açık bir zaferine işaret eder.

[Üstte] 1930'larda Pompei'nin havadan çekilmiş fotoğrafı. Resmi arşiv. İtalyan Hava Kuvvetleri'nin izniyle. [Altta] Pavia. İngiliz Kraliyet Dairesi. Bütün hakları saklıdır.

15. TAPINAK VE SÜPERMARKET: Roma'dan kalan en güzel tekil anıt olan Pantheon [üstte] Roma'nın gücünü ve arzularını en iyi şekilde simgeler. Gökyüzüne açılan kubbesiyle iç mekânı öyle derin bir dini duygu aşılar ki insana, yanında Aziz Petrus'unkini büyük bir bayağılık anıtına çevirir; Sistine Şapeli bile durumu kurtaramaz. Burada, Roma'nın fethettiği ülke ve kentlerden gelen tanrılar teşhir edilirdi: Zamanında canlı bir karşılaştırmalı dinler müzesi olan Pantheon'da, Hıristiyanlık hepsini silip süpürmeden önce İsis ve Serapis kültü veya Mitra kurtuluş dini gibi dinler Roma'nın kendi tanrılarından daha fazla ilgi çekiyordu. Üç katlı dükkânlarıyla Traianus pazarı [altta] bugünkü herhangi bir Amerikan süpermarketiyle yarışabilecek durumdaydı,
136 ama üst kattaki [sağda] dükkânların düzenlenişi daha büyük bir çeşitlilik gösteren bir bireysel mülkiyete işaret eder. Romalı müşteriler bugünkü İtalyanlar gibi merdiven çıkmaktan korkmadıkları için Traianus pazarı kompakt planlama konusunda bir mucizedir. Hem Pantheon hem de pazar antik Roma'yla ortaçağ Roması arasında bir köprü oluşturmuştur: Birincisi bir kilise haline gelmiş (ki hâlâ öyledir), ikincisiyse, pazarın üstündeki evlerden de anlaşılacağı üzere, ikamete açılmıştır. Eski yapıların yeni ihtiyaç ve amaçlar için neredeyse hiç değiştirilmeden kullanılması şeklindeki bu "idare etmecilik" V. ile X. veya Roma'nın durumunda, XV. yüzyıl arasındaki geçiş döneminde yaşanan yoksulluk ve düşkünlüğü hafifletmiştir. Bu arada Cumhuriyet dönemi Roması ile İmparatorluk Roması, artlarında, Roma'nın gücünün bir zamanlar hissedildiği pek çok uzak kentte harabelerin içinden sinsice dolaşmakla kalmayıp zincirlerini de şıngırdatan hayaletler bıraktı. Batı'da ne zaman merkezi güç ve düzen birleşse, bu birleşmeyi genellikle, Yeni Delhi gibi uzak yerlerde bile, Roma İmparatorluğu üslubunda bir imge izler.

[Üstte] Pantheon. Foto: G.E. Kidder Smith. [Altta] Traianus pazarı, Forum Romanum'dan alttan ve üstten görüldüğü haliyle. Via Biberatica boyunca hâlâ görülebilen açık dükkânların biçimi ortaçağa taşınmıştır.

16. KALABALIKLARIN GİRDİĞİ KAPLAR: Colosseum'la [altta] Arles'daki tiyatro ve amfiteatr bölgesini [üstte] bir araya getirip de kısık gözle baktığınızda, III. yüzyıl Roması üzerinde uçan bir kartalın gördüğüne benzer bileşik bir görüntü elde edersiniz. Amfiteatrlar kent nüfusunun büyük bir bölümünü alacak kadar büyük ve çoktu, tıpkı arenaların, sahne tiyatrolarının ve hamamların olduğu gibi: Bugün bu tür binaların en müsrifçe yapılmış olanları için bile bu söylenemez. Yerleri sirkin üst sıralarında olanlar tırmanırken sadece soluk soluğa kalmıyorlar, yukarı tırmandıklarında baş döndürücü bir mesafe duygusu da yaşıyorlardı. Julius Caesar'dan sonra Roma'da gündüzleri tekerlekli araçlar kent içinde dolaşamıyordu belki, ama Aurelianus Duvarı içindeki konut bölgesi yürüyüş mesafesindeydi. Sirklere ve amfiteatrlara giden kalabalığın toplanması ve dağılması kuşkusuz yavaştı, ama otopark alanlarının ve arazi kullanımının yoğunluğu ve anlık trafik yüküyle ters orantılı olarak hızı düşüveren sözde hızlı otoyolların durumu düşünüldüğünde, bu tür yapıların boşaltılmasında bugün yaşananlar kadar zorluk yaşanmıyordu. Bu amfiteatrlar ve stadyumların modern kente yeniden girmesi sadece atletizmin yeniden canlanmasının değil, aynı zamanda hadım edilmiş, aşırı düzenlenmiş metropol ekonomisinin varlığını dengelemek üzere daha vahşi spor biçimlerinin canlanmasının da bir belirtisidir.

D. KENTSEL İŞBÖLÜMÜ

Taş çağı grupları için avcı, madenci, çoban, köylü gibi terimler kullanırken, aslında daha geç dönemlerde kentlerde kullanılan terimleri insan gelişmesinin ilk dönemlerine uygulamış oluyoruz. İlk insanların zihniyetini kavrayabilseydik, onların kendilerini anın veya mekânın gereklerine uyarak kâh balık avlayan, kâh ateş yakmak için çakmaktaşlarını birbirlerine sürten, kâh tohum eken basit insanlar biçiminde algıladıklarını görecektik muhtemelen. Her gün avlanmak, her gün tohum ekmek, belli bir mekâna mahkûm olmak, tek bir iş veya bir işin belli bir bölümünde çalışmak onların düşünülebilecekleri veya tahammül edebilecekleri bir hayat tarzı değildi. Çağımızda bile ilkel insanlar bu tür çalışma biçimini öylesine hor görürler ki, Avrupalı sömürgeciler onların hizmetlerinin sürekliliğini sağlamak için bin bir çeşit yasal hileye başvurmak zorunda kalmıştır.

Yerleşik işbölümü ve birçok doğal faaliyeti tek bir hayat uğraşısı şeklinde sabitleme kavramının kendisi de Childe'ın belirttiği gibi, muhtemelen kentin kurulduğu tarihlerde ortaya çıkmıştı. Kent insanı güç ve çevresel denetim alanındaki devasa kolektif büyümenin karşılığını kişisel hayatındaki daralmayla ödemiştir. Eski taş çağı topluluğu kent hayatına girerken birçok parçaya bölünmüştü: Kastlara, sınıflara, mesleklere, işlere, zanaatlara.

Hiç kuşkusuz, uzmanlaşma ve işbölümüne ilişkin ilk bulguları paleolitik çağa, büyücünün veya ritüeli yöneten kişinin sahip olduğu özel güçlere kadar uzatmak mümkündür. Bu belki de çakmaktaşı çıkarmakta veya yontmakta ustalaşanların bir ölçüde mesleki uzmanlaşmaya yol açmasıyla aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Hocart, miras yoluyla devredilen ritüel görevlerinin işbölümünün ilk hali olduğu fikrini öne sürer; ilkel insanların, ritüelleri iş kadar önemli, hatta en yararlı iş saydıkları düşünülürse, bu iki uzmanlaşma biçiminin birbirini dışladığını varsaymamak gerekir. Nasıl büyüsel bereket ayinleri tohum ekme ve ekinlerin sulanması işiyle iç içe ise bu iki uzmanlaşma biçimi de iç içe geçmiş ve kaynaşmış olmalıdır.

Kentin biçimlenmesinden önce bile, belli aileler içinde gizli işlem bilgilerinin veya atadan kalma becerilerin miras yoluyla devredilmesi yoluyla bazı kastların ve mesleklerin sabitleşmesi gerçekleşmiş olabilir. Fakat muhtemelen kentlerdeki ilk gerçek uzmanlar, sürekli bir işte elleriyle çalışmayı hor gören silahlı avcı gruplarıyla ağır el işçiliğinden muaf tutulan ibadethane muhafızlarıydı.

İlk topluluklarda işin kendisi bir yarı zamanlı faaliyetti; din, oyun,

komünal ilişki, hatta cinsellik gibi hayatın diğer işlevlerinden ayrı tutulmazdı. Uzmanlaşmış iş ilk kez kentte bütün bir güne yayılan ve yıl boyu süren bir uğraş haline geldi. Bunun sonucunda, uzman bir işçi, büyütülmüş bir el, bir kol, ya da bir göz olarak, toplum içinde bu tür bir uzmanlaşma olmadan asla ulaşamayacağı bir üstünlüğe ve etkiye ulaştı, fakat buna karşılık bir bütün olarak hayatı kavrama yeteneğini yitirdi. Bu feragat uygarlığın kronik başarısızlıklarından biriydi; bu etki öyle evrenseldi ki, kent insanının "ikinci doğa"sı haline geldi. Mesleki sınırlamalardan muaf, çeşitlilik içeren ve tümüyle insani bir hayat yönetici sınıfların tekelindeydi. Asiller bunun farkındaydı ve birçok kültürde "gerçek insan" sıfatını kendilerine mal etmişlerdi.

Adam Smith'ten beri herkes, karmaşık makinelerin icadından çok önce, uzmanlaşmış emeğin verimi artırdığını çok iyi biliyor. Kent kültürünün böyle bir uzmanlığı geliştirmesi olgusu, mekanik buluşlar konusunda mukayese edilebilir herhangi bir gelişme olmadan önce kentin yükselişine eşlik eden sermaye birikimi ve gelir artışının başlıca nedenleri arasındaydı. İlk kentlerin sakinlerinin çoğu tapınağın tarlalarında çalışıyorlardı veya kent sınırı dışında çiftlikleri vardı, ama nüfusun giderek artan bir kısmı başka işler ve mesleklerle uğraşıyordu; önceleri tapınağın hizmetçileri, sonraları da yarım veya tam işgünü doğrudan sipariş üstüne veya pazara çalışan zanaatçılar olarak.

Mısır'da bulunan ve muhtemelen MÖ II. binyılda yazılmış olan *Meslekler Üzerine Yergi*'de yazar kendi mesleği, yani kâtipliğin yanı sıra on sekiz meslekten söz ediyor; fakat dindar bir bakış açısından eleştirilemez veya kötülenemez olarak gördüğü yüksek meslekleri, yani rahipliği, askerliği, doktorluğu, mimarlığı bunlara dahil etmiyor; zaten, kendi mesleğini değerli görürken, bu mümtaz şahsiyetlerle bir araya gelme ayrıcalığını sağlamasını da hesaba katıyordu. Kâtibin sıraladığı meslekler berberlikten mumyacılığa, marangozluktan kunduracılığa ve dericiliğe kadar çeşitlilik göstermektedir; kâtip her defasında, kendi gibi, büyük insanlarla içli-dışlı olan ve rahat bir hayat süren bir kişinin hayatıyla karşılaştırıldığında kötü koşullarda yaşayan bu meslek sahiplerinin çektikleri zorlukları, mesleki sakatlıkları ve deformasyonları vurgulamaktadır.

Kısmi bir işte bir ömür boyu çalışmak ilk kez kentte mümkün oldu: İşçi, hayatı boyunca, karmaşık bir toplumsal makinenin aynı konumda sabit olan, aynı işlemleri tekrarlayan, yeri hiç değişmeyen, değiştirilebilir tek tipli bir parçasıydı. Petrie'nin ifadesine göre, kent dışında, madencilik alanında bile "mumya kayıtlarından işin nasıl dakik bir biçimde bölündüğünü biliyoruz. Her ayrıntı bir kişinin sorumluluğuna tahsis

edilmişti; bir kişi maden arıyor, diğeri kayayı inceliyor, bir başkası ürünlerle ilgileniyordu. Maden arama çalışmalarında farklı nitelik ve derecelerde elliyi aşkın memuriyet ve işçilik türünün adı geçiyordu."

Bu işbölümü kentin doğasına işlemişti, zira bu birbirine bağlı işlerin ekonominin her alanında icra edilmesi ancak insan gücünü seferber etme ve bölümlere ayırma yeteneği sayesinde mümkün olabilirdi: Herodotos MÖ V. yüzyılda Mısır'ı ziyaret ettiği sıralarda, işin tamamen bölümlere ayrılması ve inceden inceye alt uzmanlık alanlarının oluşması günümüzde tekrar geldiği düzeyle karşılaştırılabilir bir noktaya ulaşmıştı; zira, Herodotos, "bazı doktorların gözle, bazılarının başla, bazılarının dişle, bazılarının karınla, bazılarının da iç rahatsızlıklarla ilgilendiğini" kaydeder.

Böylece yeni kentsel biçim, daha önce bir mekânda var olmuş, işbirliği ve karşılıklı ilişki içindeki insanlardan oluşan en geniş grubu bir araya getirip birleştirirken, aynı zamanda o grubu her biri kendi mesleki rengine boyanmış, birbirinden tamamen farklı bölümlere ayırmıştı. Uzmanlaşmış emek sistemi Hindistan'da artık karikatür düzeyinde abartılmıştı: Kastlar, hatta kastlar içindeki ufacık ayrımlar soydan geliyordu. Fakat Platon zamanında bu bölümleme düşünceye öylesine nüfuz etmişti ki, tıpkı kölelik gibi doğanın bir gerçeği olarak algılanmaktaydı. Toynbee, kastı ve mesleki uzmanlaşmayı "kesintiye uğratılmış uygarlık"ın çarpıcı özellikleri olarak tanımlar; fakat bu kesinti çeşitli derecelerde bütün kent topluluklarını karakterize eder. Bugün bile birçok kişi bunun ötesinde bir insani gelişimi hayal etmekten acizdir. Otomatik makineler sayesinde fiziksel emekten kurtulmuş olmalarına rağmen insanlar aynı mesleki saplantı ve kısıtlamaları spora, oyuna, araştırmalara ve bilime uygulamayı sürdürüyor.

Mesleklerin ve kastların katmanlaşması antik kentte kentsel bir piramidin oluşmasına neden oldu; bu piramidin zirvesinde mutlak hükümdar bulunmaktaydı: Kral, rahip, savaşçı, kâtip piramidin tepesini oluşturmaktaydı, fakat sadece en yüksekte bulunan kral, güneşin bütün ışınlarını alabiliyordu. Onun altında tabakalar tüccarlara, zanaatçılara, köylülere, denizcilere, hizmetçilere, azat edilmişlere, kölelere doğru genişleyerek indikçe iniyordu; en alt tabaka sürekli koyu bir karanlık içindeydi. Bu bölümler, mülk sahipliğinin veya mülksüzlüğün derecelerine göre belirleniyor ve keskinleşiyordu; tabaka ayrımı giysilerle, hayat alışkanlıklarıyla, yiyeceklerle ve oturulan yerlerle de ifade ediliyordu.

Ayrışmış ekonomik işlevler ve bunun sonucunda ayrışmış toplumsal roller, kent içinde bunlara karşılık gelen bölgelerin, özellikle de -ve

belki ilk olarak– pazaryerinin oluşmasına neden oldu. Yerel tapınağın bütün bir mahallenin sakinlerini kendine çeken bir mıknatıs olmasına karşılık ev tiplerinden belli olan, sınıfsal bir zarf görevi gören, kısmen görünür bir mesleki duvar da vardı. Bu uygulama, herhangi bir belediye düzenlemesi olmamasına rağmen belli mesleklere mensup kişilerin kendiliğinden gruplaşmasında bugün de varlığını sürdürmektedir. Örneğin, bu sözcükleri yazdığım kent olan Philadelphia'da doktorlar, merkezi Spruce Street olan küçük bir bölgede toplanmış, sigortacılarsa Independence Hall ile toptancıların bulunduğu bölge arasındaki koca bir mahalleye yayılmış durumda. "Harley Street", "Madison Avenue", "State Street" sadece meslekleri değil, içerdikleri bütün hayatı hemen ifade eden yer isimleridir. Roma ve Antakya kesinlikle, Ninova ve Ur ise muhtemelen benzer durumdaydı.

İşbölümü ve işlevlerin ayrışması para ekonomisinden önce meydana gelmiştir: Kralın, tanrının ve kentin yararına tek bir etkinliğe odaklanmak için çeşitli işlevlerin ve serbestçe değiştirilen rollerin terk edilmesi ya da ertelenmesi olarak bu, bir anlamda kurban pratiğinin bir uzantısıydı. Fahişelik dünyanın en eski mesleği olsun olmasın seks oyunlarında uzman olan kişilerin kent hayatıyla ilgili metinlerde çok erken dönemlerde kendilerini göstermesi kayda değerdir. Eski metinlerden, "Gılgamış, zanaatçıları, silah yapımcılarını çağırırken", İştar'ın da, "eğlence kızlarını ve tapınak fahişeleri"ni topladığını öğreniyoruz.

Cinsellik alanındaki bu erken uzmanlaşma, antik kentlerde oransal olarak çok fazla evlenmemiş erkeğin olabileceğini gösteriyor; ama bu, daha genel bir süreci, bir zamanlar köyde, aile ocağında birleşmiş olan işlevlerin –uyuma, yeme içme, konuşma, cinsel ilişki kurma, eğitim görme– zaman içinde ayrıştırıldığını, büyütüldüğünü ve kentin içindeki belirli bina ve bölgelere dağıtıldığını da gösterir. Han, taverna, pazaryeri, tapınak, okul, genelev, bunların hepsi tam gün çalışanların sayesinde işliyordu. Bu anlamda kent, devasa bir kolektif aile ocağı haline geldi. Bu farklılaşmayla birlikte belli bir kopma gerçekleşti: Bütün zorunlu işlevler, hatta bedensel olanlar bile oyuncul bir biçim aldı, pratik amaçlarından çok, sosyalleşme olanağı tanıdıkları için yapılıp sürdürüldüler.

Uzmanlaşmış ve farklılaşmış işlevlerin günlük hayat matrisinden bu şekilde soyutlanması, yazının ve paranın devreye girmesiyle daha da arttı; zira uzak mesafeli ticaretin gelişmesiyle birlikte, sadece yaşanmakta olan hayatın terimleriyle ifade edilmiş çeşitli insani değerlerin tümü, başka insanların emeğini yönetmek üzere, mübadele edilebi-

len, saklanabilen ve bir iktidar kaynağı şeklinde kullanılabilen tarafsız bir araca dönüştü.

Kentsel uzmanlaşmanın temel biçimleri ilk olarak tapınak içinde, yine bu kutsal bölgelerde gerçekleşen rasyonalleştirme ve hizaya sokmanın gelişimiyle birlikte ortaya çıkmış olabilir. Fahişelik de rahibelerin bereket ayinlerinde kullanılmasından türemiş olabilir; tapınak fahişeliği geleneği Hindistan gibi ülkelerde günümüze kadar korunmuş olduğu gibi, o zamanlar da İştar, Aphrodite, Venüs, İsis gibi aşk tanrıçalarının tapınakları âşıkların gözde buluşma yerleriydi. Tapınak fahişeliği Herodotos'u dehşete düşürmüştü, çünkü öyle görünüyor ki, Babil'de evli olanlar dahil bütün kadınlar en azından yılda bir kere tapınakta fahişelik yapmakla mükellefti; çirkin olanları, birileri acıyıp da onlarla yatana kadar tapınakta yaşamak zorundaydı.

Bütün bunlar kentin nispeten daha genel bir özelliğini vurgular: O güne kadar hiç kimsenin karşılamak için hayatını adamayı aklının ucundan bile geçirmediği insani ihtiyaçlara özel, soyut, profesyonel, kolektif bir biçim verişini.

Burada kentin daha oynadığı çelişkili ve müphem role bir kez daha dikkat çekmemiz gerekiyor. Biyolojik olarak insan, uzmanlaşmamış olarak kaldığı için diğer türlerden daha fazla gelişmiştir: Hem etobur hem otoburdur, serbest hareket yeteneğine sahiptir, "eli her işe yatkın"dır, her alana el atabilir, bununla birlikte, son buzul çağı kadar uzun sürse bile bir duruma asla tamamen adapte olamaz; daima bir parça biçimlenmemiş ve tamamlanmamış kalır. Uyum sağlamak için özel işlevlere sahip organlar üreterek faaliyetlerini sınırlamak yerine insan, bütün organik sermayesini, deyiş yerindeyse, bu tür uzmanlaşmış organların yerine kullanılabilecek araçları icat edecek tek bir hayvansal gelişim özelliğine yatırmıştır, yani merkezi sinir sistemine. Acil işlevsel ihtiyaçlarının ötesinde son derece gelişmiş beyni sayesinde insan diğer organik adaptasyonlar gibi belirsiz bir süre boyunca kalıcı olmak zorunda olmayan beden dışı yeni organlar tasarlama becerisine sahipti. Uzmanlaşmamış olarak kalmakla insan, gelişimi için önüne binlerce yol sermiş oluyordu.

Kent içinde ortaya çıktığı haliyle uygarlık bu süreci kısmen tersine çevirdi. Görece daha başarılı kent tipleri, kendilerini uzmanlaşmaya vakfetmiş olanlardı; kısmi hayatları, her grubun kendisine düşen rolün sınırlarını kabul ettiği topyekûn bir örgütlenmenin başarıyla kenetlenmesine dayanıyordu. Eski Mısırlı zanaatçının kendisine miras yoluyla geçmiş olan mesleğini değiştirmesi yasaktı; erken yaşta çıraklıkla edinilen alışkanlıklar bu yasal kısıtlamanın uygulanmasını neredeyse ge-

reksiz kılıyordu. Her yerde işçi her zaman işçi, köle her zaman köle, asil her zaman asildi; en azından bu, köle başkaldırana veya özgürlüğünü satın alana, ya da asil savaşta yenilip özgürlüğünü yitirene kadar böyle kalıyordu.

Dolayısıyla kent çok erken tarihlerde böcek yuvasının çokbiçimliliğini yeniden üretti: Toplumsal araçlar sayesinde kent, böcek topluluğunun bütünleşmesi sürecine eşlik eden fizyolojik farklılaşmalara eşdeğer farklılaşmaları yakalamıştı. Fakat bu işbölümünün böcek topluluklarının bildiğinden daha büyük çaplı bir içsel hareketliliğe izin verdiği de doğrudur. Fahişelik bile, bütün bir sınıfı cinsel ilişki angaryasına mahkûm etse de, hiçbir zaman çocuk doğurmakla mükellef bir cin-

sel üreme sınıfı yaratma noktasına varmamıştır. (Bu korkunçluk, muhtemelen tarih-sonrası İnsan'ın zaferini bekliyor.) Bununla birlikte, insan ve böcek toplumları arasındaki paralellik, çalışma hayatında da sürüyor; zira, bir ömür sürecinde bile meslekler arasındaki farklılıklar karakteristik hastalıklara ve sakatlıklara, hatta bazen bedensel yapıda değişimlere bile neden olabilmektedir. Bu farklılıklar belli başlı her meslekte ölüm oranını ve yaşam süresini hâlâ etkilemektedir.

E. MÜLKİYET VE KİŞİLİK

Nüfusun ve zenginliğin artmasıyla birlikte kent içinde başka bir bölünme ortaya çıktı: Kent hayatının bir sonraki büyük yeniliği olan mülkiyet kurumuyla birlikte ortaya çıkan zengin ve yoksul ayrımı. İlkel topluluklarda, sözcüğün uygarlaşmayla birlikte kullanıldığı anlamda mülkiyet diye bir şey yoktu. Toprağın insana ait olmasından çok, insan toprağına aitti; insanlar şölen ve kıtlık zamanlarında topraklarının ürünlerini paylaşırlardı. Ürün fazlasının zenginin şölenini garantilemesi için işçiyi görevine zincirlemek üzere yapay kıtlıklar yaratmak uygarlığa özgüdür.

Köyden kente dönüşüm süreci içinde komünal alışkanlıklar konusundaki bu yorumu doğrulayan başka bir nokta daha vardır: Toprak ve toprağın verdiği bütün ürünler tapınağın ve tanrının mülkü haline geldi; toprağı işleyen köylüler bile tapınağa aitti ve topluluğun diğer bütün üyeleri de toprağa aittiler ve emeklerinin bir kısmını hepsinin ortak görevi haline gelen kazma, set yapma ve inşaat işlerine ayırmak zorundaydılar. Kraliyetin seküler güçlerinin daha da artmasıyla birlikte bu mülkler krallık malı haline geldi; ortak arazinin egemen güçle özdeşleşmesi zamanla öylesine kökleşti ki, özel mülkiyet hakkı konusun-

da keskin bir bilince sahip modern devletlerde bile devlet, el koyma ve vergi alma gücüyle –ki bu sonuç olarak sahip olma ve yok etme gücü demektir– mutlak mülk sahibi ve yasal son mirasçıdır.

Özel mülkiyet, Proudhon'un düşündüğü gibi hırsızlıkla değil, ortak mülkiyetin tamamının, hayatı ve refahı topluluğunkiyle özdeşleştirilen kralın kişisel mülkü olarak kabul edilmesiyle birlikte başlar. Mülkiyet, kolektif bütünün yegâne temsilcisi olarak, kralın kendi kişiliğinin uzantısı ve genişlemesiydi. Fakat bir defa bu iddia kabul edildikten sonra, mülkiyet tarihte ilk kez yabancılaştırılabilir, yani kralın bir bireye armağanı olarak topluluğun elinden alınabilir hale geldi.

Bu kraliyet mülkü kavramı, XIV. Louis dönemi sonrasına kadar ilk halini korudu. Bu Güneş Kral, dayatmayı düşündüğü ağır vergilerden biraz rahatsızlık duyarak Paris'teki âlimleri çağırıp, halktan böyle zorla vergi toplamasının ahlâki açıdan doğru olup olmadığını sordu. Âlimlerin teolojileri mevcut durumu onaylayacak nitelikteydi. Krala ilahi hukuk gereğince bütün krallığın kendisine ait olduğunu, dolayısıyla bu yeni vergi uygulamasıyla alacağı vergileri yine kendisinden almış olacağını söylediler. Bu imtiyaz "egemen devlet"e, yani olağanüstü durumlarda hiç tereddüt etmeden geri dönüp eski büyü ve efsanelere başvuran devlete kadar hiç bozulmadan aktarılmıştır.

Mülkiyetin ayrışması ve bölüşümü, mutlak hükümdarların yapılan hizmetlerin karşılığında asillere, yandaşlarına, hizmetçilerine armağan vermeleriyle başlar. Bir kez ortak mülkiyet niteliğinden kurtulduktan sonra bir mülkiyet devredilebilir, bölünebilir veya artırılabilirdi. MÖ 1700 gibi çok erken dönemlerde, özel mülkiyetle, onun aktarılması, ödünç verilmesi ve mirasıyla ilgili ayrıntılı yasalardan oluşan Hammurabi Yasaları'nın ilanı, bu yeni yasal oluşumun yükselişini gözler önüne serer.

Kent içinde mülkiyet hakları özel bir kutsallık edindi; sınıf farklılıkları arttıkça daha da önem kazandı; hatta insan hayatından bile daha kutsal hale geldi. Mülkiyet haklarının korunması adına ilk yöneticiler o haklara tecavüz eden kişileri sakatlamaktan veya uzuvlarını kesmekten hiç geri durmamışlardır. Fakat zenginle yoksul arasındaki genel ayrım burada da kendini göstermekteydi: Her sınıf için farklı şiddette bir ceza uygulanmaktaydı.

Bu yasal şiddet, eski ilerleme taraftarlarının inandığı gibi daha acımasız bir ilkel yönetimin devamı değildi: Bu tür şiddet uygulamaları, tıpkı savaş gibi, kent kültürüne özgü yeni bir vahşet türü; Giambattista Vico'nun yerinde bir tanımlamayla nitelediği gibi, "uygarlığın barbarlığı"ydı.

Uzmanlaşma, bölüşüm, zor kullanma ve gayrişahsileştirme kent içinde içsel bir gerilimin oluşmasına neden oldu. Bu gerilim, tarih boyunca içten içe gelişen örtük bir içerleme ve açık ayaklanmalar doğurdu. Bunlar hiçbir zaman tam olarak kayda geçmedi, çünkü Gracchi'nin önderliğinde gerçekleştirilen köle ayaklanmasında olduğu gibi ancak isyancıların katledilmesiyle kanlı bir şekilde bastırıldıkları sırada, yalnız bir an için tam olarak gözler önüne serildiler.

Kentin ortaya çıkmasından itibaren varlığını zorla çalıştırmaya borçlu olduğu ve bu tür angaryanın sadece kölelikle değil, aynı zamanda yiyecek kaynaklarının tekelleştirilmesiyle de yaratıldığı gerçeği antik kentin duvarlarına kesin bir biçimde kazınmış gibi görünüyor. Planlı kıtlık ve sürekli açlık tehdidi, başlangıcından itibaren kentteki işgücünün etkili bir şekilde hizaya sokulmasında önemli bir rol oynamıştır. Sir Mortimer Wheeler'ın Mohenjo-Daro kalesi içindeki buluntunun büyük tahıl ambarı olduğunu nihayet anladığında coşkuya kapılmasına şaşmamalı; çünkü tahıl ambarının muhafızları silahlı askerlerin de desteğiyle bütün bir topluluğun hayatı ve ölümü üzerinde hâkimiyet kurmuştu. Bu büyük tahıl ambarının iç kalenin kalın duvarları *içinde* olmasının, ürünleri *kent sakinlerine karşı korumaktan* başka bir amacı olamazdı.

Hayatı kısıtlayıcı bütün niteliklerine rağmen işbölümünü yüzyıllarca, hatta binyıllarca, tamamen olmasa da kısmen kabul edilebilir kılan neydi? Kabulünü açıklamanın birçok yolu var. Öncelikle, işbölümü başlangıçta avantajları nihai yetersizliklerinden ve zaaflarından daha fazla göze çarpan ilk bolluk ekonomisinin yaratılmasına yardımcı olmuştur. Geç neolitik çağdaki insan gücünün olağanüstü büyümesiyle çağımızda gerçekleşen benzer değişimleri birleştiren olgulardan biridir bu. Kraliyet ve ruhban sınıfının tekeline rağmen. büyük miktarda üretilen malların bir bölümü toplumsal piramidin alt tabakalarına da sızmaktaydı. Kent sakini, ne kadar yoksul olursa olsun, belki erzak kaynağına yakın olduğu için köy emekçisinden daha fazla pay almaktaydı. Kent sakini kraliyet çeşmesinden içemezdi belki, ama köylünün aksine çeşmenin yanı başındaydı ve taşan sudan faydalanabilmekteydi.

Bereket versin ki, kentin toplumsal kuruluşu insanların maruz kaldıkları kısıtlamaların ve zorlamaların üstesinden gelmesine de yardımcı olmaktaydı. Bütünsel insanı parçalayıp onu hayatı boyunca tek bir işte çalışmaya zorlarken, parçalarını yeni bir kolektif varlık içinde yeniden bir araya getirmişti. İnsanın bireysel hayatı dar ve kısıtlı olsa da, çeşit çeşit insanın ördüğü kent dokusu çok zengindi. Her özel grup kent içinde sadece kendisinden olanlara rastlamakla kalmıyor, günlük

insani alışveriş ilişkilerinde, daha mütevazı bir düzeyde gözden kaçabilecek zengin bir insani potansiyeli de keşfedebiliyordu.

Örneğin her on bin insanda, her kuşakta son derece farklı yeteneklere sahip bir insan çıktığını varsayarsak, bin kişiden oluşan bir grubun üstün bir beyne sahip bir insan çıkarması için birçok neslin gelip geçmesini beklemesi gerektiğini söyleyebiliriz; üstelik bu insan, bu sefer de kendisinde var olan yeteneklerin ortaya çıkmasını sağlayacak diğer kişilerin uyaranlarından yoksun kalabilir. Fakat Sümer veya Babil'deki, Kudüs veya Atina'daki, Bağdat veya Benares'teki yüz bin insan bir insan ömrü süresinde olağanüstü bir beyne sahip en az elli kişi çıkarabilirdi; üstelik, bu beyinler, kentin o yakın iletişim ortamında, daha küçük bir topluluk içinde karşılaşamayacakları kadar geniş bir rekabet ve 145/F10 fikir çeşitliliğiyle de karşılaşabilirdi.

Sonuç olarak, parçalanmış kent insanı ya da *Teilmensch* basit köy tipinin bütünlüğünü yitirdiyse de, dolaylı da olsa, kabile, klan, aile, köy kozasından çıkan yeni bir bireysel kişilik duygusuna ulaşmıştı. Mesleki uzmanın karşıt ucunda kral olarak –Mısır'da firavun, Sümer'de lugal– bireysel kişiliği olan biri oturmaktaydı. En altta kölelik ve zorlama vardı belki, ama en tepede –uzun bir süre yalnızca tepede– hepsi de kişiliğin sıfatları olan, aile birlikteliği ve kabile oydaşlığına bağlı yönetimlerde ortaya çıkması imkânsız özgürlük, özerklik, seçme hakkı gibi nitelikler mevcuttu.

Frankfort'un belirttiği gibi, kraliyet kararları, bütün bir topluluğun eylemlerine riske girme, seçim yapma, uzak ve zor amaçların peşine düşme isteği gibi, gelişmiş bir kişiliğe özgü nitelikler kazandırmıştır. Geniş çaplı kentsel örgütlenme ne kadar yoksunluk ve zorluk dayatırsa dayatsın, topluluğun en vasat üyesi, kralın işlevlerinin genişletilmesine ve daha ilahi niteliklerinin tasarlanmasına dolaylı olarak katılır, vasat olmayan bir kentin yurttaşı olarak bu işlev ve niteliklere ortak olurdu. Bu anlamda bütün kent, en vasat sakinine aitti.

Tekrar edecek olursak, kişi düşüncesi ilk kez, komünal matrisinden ayrılmış, grubun sorumluluğunu üstlenmiş en yetkili kişi olan kralda ortaya çıktı. Kentin yükselişiyle birlikte, yeni bir insani gelişim fikri kralın kişiliğinde cisimleşti ve kent neredeyse bu evrimleşmekte olan fikrin toplu cisimleşmesi haline geldi. Krallığın ayrıcalıkları ve yetkileri birer birer kente ve kentin yurttaşlarına aktarıldı. Bu değişimin gerçekleşmesi binlerce yıl gerektirmişti; değişim tamamlandıktan sonra insanoğlu bu değişimin ne zaman ve nerede başladığını unuttu gitti.

Böylece kent, sadece kralların desteklendiği bir yer değil, aynı zamanda şahısların –daha kısıtlı konumlarda olan türdeşlerine oranla

kozmosun gerçeklerine daha açık, kabile toplumunun ve geleneklerinin taleplerini aşmaya daha yatkın, eski değerleri özümsemeye ve yeni değerler yaratmaya, karar vermeye ve yeni yönler bulmaya daha muktedir varlıkların– oluşturulduğu özel bir çevre haline geldi. Topluluğun diğer üyelerine istemeyerek de olsa geçen ilk kraliyet ayrıcalığı, Mısırlılar tarafından algılandığı şekliyle ölümsüzlüktü, ama bunu zamanla diğer nitelikler de izledi.

Sonunda kentin kendisi insanın dönüşümünün en önemli faili, kişiliğin tam anlamıyla ifade edilmesine yarayan bir organ haline geldi. Kente uzun bir tanrılar alayı girdi: Dışarıya ise, uzun aralıklarla, kendi dünyalarında rahat, tanrıların sınırlılıklarını aşabilen kadın ve erkekler çıktı. Fakat bu son olasılık kenti ilk biçimlendiren insanların aklından hiç mi hiç geçmemişti. Güç ve mülkiyet, farkında olmadan kişilik için bir yuva hazırlamıştı. Eninde sonunda kişilik, güç ve mülkiyetin şişkin kibir ve iddialarının altını oyacaktı.

F. GELİŞİMİN RİTMİ

Organizma grupları ortak bir çevrede bulunabilir ve hiçbiri tam olarak gelişmeksizin veya gelişmeyle ilgili azami potansiyellerini kullanmaksızın birbirlerinin faaliyetlerinden yararlanabilir. Hatta, fiziksel çarpıklıkların izini taşıdıkları, hastalıklara karşı dirençlerinin sürekli azaldığı ve yaşam sürelerinin kısaldığı daimi bir bozulma süreci içinde hayatlarını uzun bir süre bir arada sürdürebilirler. Varlığın sürmesi tek başına, varlığını sürdüren bir organizmanın gelişimi veya gelişim aşaması hakkında bir şey söylemez.

Kentin ilk biçimlenme sürecinde, neolitik köyün pozitif ortakyaşamının yerini büyük oranda savaş, sömürü, kölelik, parazitliğe dayalı negatif bir ortakyaşam biçimi aldı. Sözünü ettiğimiz ilk pozitif ortakyaşam biçimi, gelişime izin vermeyecek kadar sağlam bir dengede sabitlenmişti. Yeni biçimlenmekte olan kent topluluğuna yırtıcı-parazit unsurların girmesiyle birlikte gelişim için taze uyaranlar da devreye girdi: Bu, kalenin bütün işlevlerinin neden aşırı geliştiğini de açıklar. Fakat bu gelişmişliğe ulaşmayı sağlayan araçlar, topluluğu kendini feda etmeye, hayatı sınırlamaya ve zamanından önce yıkım ve ölüme yöneltmişti.

Sonuç olarak kale yöneticilerinin parazitliği, ifrada kaçan görünür zenginlik ve güç talepleriyle birlikte çığırından çıktı; kale yöneticileri iddialarını hakikatin şiddetli imtihanına tabi tutmak ve tekelleri altın-

da olan malları yurttaşlarıyla paylaşmak yerine, taleplerini yerel olarak karşılanma olasılığının ötesinde artırdılar.

Bu dayatmalar ancak sömürü alanlarının artırılmasıyla karşılanabilirdi: Dolayısıyla Ninova, Babil ve Roma gibi büyük başkentlerin büyümeleri ancak vergiye tabi hinterlandın genişletilmesiyle ve dehşet dolu yıkma ve yok etme tehditlerine bağlı negatif bir ortak yaşamın gündeme getirilmesiyle sağlanabiliyordu.

"Açıktır ki," diyor Contenau, "Asur ve Babil İmparatorluklarının muazzam zenginliği –başka örnek saymaya gerek yok– ağırlıklı olarak kölelik kurumuna bağlıydı." Benzer şekilde, bu imparatorlukların yöneticileri vahşi sadizmlerini böylesine yaygın uygulamasalardı, zenginliklerinin daha fazla, iktidarlarının daha sağlam olacağı da açık olmalıdır. Yine de bu geniş sömürü bölgesi aynı zamanda potansiyel birlikteliklere ve yapıcı değiş-tokuşlara açık bir bölgeydi. Büyümekte olan kentin bütün enerjileri –eğer başkalarına hasar vermeye veya uğranan hasarların onarımına gitmezse– daha geniş çaplı ortaklıklara yönelebilirdi.

Bütün olumsuzluklarına rağmen kent, kendisini ortaya çıkaran başlangıçtaki amaçlara pek çok noktada fevkalade baskın çıkan anlamlı bir hayat üretti. Aristoteles, hayvan inancından* hazırlık niteliğindeki kentsel süreçler ve işlevlerden geçerek kentle birlikte ortaya çıkan insani amaçlara bu geçişin doğasını başka söze gerek bırakmayacak şekilde dile getirir: "İnsanlar yaşamak için kentte bir araya gelirler; iyi bir hayat yaşamak için orada kalırlar." Herhangi bir kültürel ortamda kentin doğasını tanımlamak, kısmen iyi bir hayatın hem yerel hem de evrensel niteliklerini de tanımlamak anlamına gelecektir.

Fakat bu çabadan özel olarak çıkar sağlayan sınıflar için bile uygar insanın büyük kentlerde sürdürdüğü hayat tekrar tekrar boş ve nefret edilesi bir hayata dönüşmüştür. Hem Mısır hem de Mezopotamya kültürlerinden bize, uygar bir hayatın beyhudeliğinin getirdiği ümitsizlik duygusundan dem vuran, intihar üzerine yazılmış iki klasik diyalog kalması bir tesadüf müdür? Bu diyaloglar, kent insanının köy topluluğunun sınırlamalarının üstesinden gelmeyi başarma çabasında hayat kaynaklarından el çekmesi, güç ve zenginliğe aşırı bağlanması sonucunda içgüdüsel gerçeklik duygusundaki zayıflamanın üstesinden gelemediğini gözler önüne serer. Doğu'nun ilk uygarlıkları bile, belki de *özellikle* onlar, bugün teknolojik gelişimin ortasındaki uygarlığımızın içinde boğulma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu bir kusurdan, yani amaçsız maddecilikten çok çekmiştir. Kent hayatı çok erken bir dö-

* Hayvan inancı: Ussal temel olmaksızın içgüdüsel inanç. (y.h.n.)

nemde maddileşmeyi kendi içinde bir amaç olarak görme hatasının pençesine düşmüştü.

Toynbee, gelişen teknik gereçlerin karmaşıklığıyla birlikte insanın fiziksel çevre üzerindeki artan tahakkümü ile insan kültürünün kalitesi arasında birbirini destekleyen tekbiçimli bir ilişkinin olmadığını göstermiştir. Bir ilişki varsa bile, bu ters bir ilişkidir. Zira durağan ve insani alanda yaratıcılıktan uzak olan kültürler genellikle maharetli teknik uyarlamalara ve keşiflere imza atarken, daha yaratıcı kültürler enerjilerini daha yüce ve ince biçimlere harcarlar; bu yüzden onların teknik aygıtları bile ileri derecede maddesizleşmiş, cüssesi ve ağırlığı azalmış, tasarımı ve çalışması basitleşmiş hale gelir. Toynbee bu süreci "semavileştirme" [*etherialization*]* olarak adlandırır.

Lübeck'te Marienkirche'deki ortaçağ saatinin şakırdayan devasa aksamıyla son derece hafif ve küçük, ama yine ona kıyasla son derece dakik olan, zarif bir modern Cenevre saatiyle karşılaştırın. Bu dönü-

* "Ethereal" sözcüğü İngilizcedeki genel anlamıyla pek de maddi olmayan bir mevcudiyeti karşılar ve "havai", "çok ince", "ruha benzer" türünde çağrışımlar yapar. Ampirik bir bakış açısından, bu tür varlıklar daha az "elle tutulur " olduklarından "gerçeklik"leri de tartışılabilir. Düşünce tarihinde ise daha geleneksel anlamıyla bu sözcük, Yunan felsefesindeki "eter" kavramının sıfatlaşmış hali olarak anlaşılmaktadır. "Eter" ise havadan ayrı olarak, semavi, bütün boşluğu dolduran tasavvur ürünü bir şeydir, "esir" anlamı taşır. Eter"in uzaydaki varlığı, XX. yüzyıl fizik ve astronomisini büyük ölçüde meşgul etmiştir. Tam aksi istikamette, spiritüalist yaklaşımcılar, insanın dahi somut bedeninden ayrı bu tür bir bedene sahip olduğunu düşünmüşler, tasvirlerde, insanın başının üzerindeki halenin, hatta kralların tacının, buna dair bir farkındalığın işareti olduğu yolunda yorumlar yapmışlardır. Tüm bunlardan hareketle "etherialization", bir varlığın ya da kavramın anlamının elle tutulur çağrışımlarından daha "semavi", daha "esiri" çağrışımlara kayması, kaydırılmasıdır. Dinamik-sistemli düşünce tarzını (synergetics) geliştiren R. Buckminster Fuller, düşüncenin geometrisi üzerine savlarını geliştirirken kavramları kutupluluk üzerine oturtmuştur: sinerji-enerji, büyüme-çürüme, yerçekimi-ışıma vs. Bu eşleştirilmiş eğilimlerin daima ve yalnızca bir arada meydana geldiğini öne süren Fuller, dinamik-sistemli düşünce tarzının etik doğrultusunun, standartları doğanın "teknolojileri" tarafından belirlenecek biçimde her şeyiyle ekonomik bir tasarım olduğunu belirtmiştir. Buradaki amaç, doğanın ideallerine yaklaşmak ve temel ilkeleri kendi yararımıza olacak şekilde kullanmayı öğrendikçe, tasarımlarımızın daha az fiziksel zaman/enerji harcamasıyla daha fazla verim üretmesini sağlamaktır. Tarihçi Arnold Toynbee de, "semavileştirme", esirileştirme, kavramını kullanarak kültüre dair buna benzer şeyler söylemiştir. Uygarlık, salt teknolojik, maddi ilerlemeyi ya da mekânsal bir yayılmayı tanımlayabiliyorken, kültür kavramı din, bilim ve sanat aracılığıyla teşvik edilen manevi değerlere dayanmaktadır. İşte Toynbee, insan toplumunun manevi olanı maddi olana bu yönde tercih etmesini, kültürün semavileştirilmesi biçiminde betimlemiştir. Bu anlamıyla semavileştirme, büyümenin bir belirtisidir ve olgunlaşmaya başlamış bir kültürün kendini salt maddi dünyadan çekip insani olana yoğunlaşma eğilimidir. Bu anlamıyla semavileştirme, kültürün daha kesin tanımlanmış araçlarının aşamalı olarak kristalleşmesiyle el ele gider. Toynbee'ye göre, bu kavram akla eleme ve bertaraf etmeyi getirmekte, fakat etkisi pratik verim, estetik tatmin ya da entelektüel kavrayış açısından bir zenginleşme ve çoğalma yönünde olmaktadır.(y.h.n.)

şüm farklı derecelerde her alanda yaşanır. Kentsel yapılarda bu dönüşüm, kabın incelmesi ve mıknatısın güçlenmesi anlamına gelir.

Semavileştirme devam ederken zaman ve mekân açısından çevrenin giderek büyüyen bir bölümü, simgesel bir biçim içinde yoğunlaştığı için, tam da bu yüzden insanın gelişiminin sürdürülmesi için kullanılabilir hale gelir. Diğer organizmalar geçmişe yalnızca genlerinde taşıdıkları kadarıyla, çevrelerine ise somut bir biçimde var olduğu kadarıyla ihtiyaç duyarken, insanın yeteneği, hatırlayabildiği veya tahmin edebildiği uzak olaylara ve çevrenin uzak veya girilemez bölümlerine ulaşabilirliğine bağlıdır. Semavileştirme süreci kesintiye uğradığında, bir ömür içinde doğrudan çabayla elde edilebilecek tecrübe asla öncekine denk olamaz.

Toynbee böyle bir sonuca ulaşmıyor belki, ama kenti ilk oluşturanlar tarafından hiç tasarlanmadan, kendiliğinden ortaya çıkan ve önemi bugün bile tam olarak anlaşılmayan semavileştirme, kentin ana varoluş gerekçelerinden biridir. Çeşitli dışavurumlarıyla sanat ve bilim bu sürecin kolayca tanınan simgeleridir. Pozitif bir ortakyaşamda bu işlevler birbirini güçlendirir ve büyük bir çeşitlilik arz eden faaliyetler halinde akar; zira hayat yaşamaktır. Hayatın en yüksek yan ürünleri bile sadece daha yoğun yaşamak için bir vesiledir; hayatın yerini tutan bir şey değil. Kentin ortaya çıkmasına yardım eden bütün fedakârlıklar, kentin mümkün kıldığı hayatın kendisi bir ödül değilse boşa gider. Göze takılan bir güzellikten, bir neşe pırıltısından, canlandırıcı ve paylaşımcı bir dostluktan mahrum bir günü ne büyük bir güç ne de sınırsız maddi zenginlik kurtarabilir.

Fakat bütün bunların yanında kent, daha önce başka bir yerde sözünü ettiğim aynı şekilde önemli bir işlevi, yani maddileşme işlevini yerine getirir. Toynbee toplumsal sürecin bu yönünü tümüyle es geçse de, bu gerçek, kent içinde dolaşan her insanın gözüne çarpar; çünkü binalar tıpkı kent sakinleri gibi konuşur ve eyler: Kentin fiziksel yapıları aracılığıyla geçmiş olaylar, uzun zaman önce alınmış kararlar, formülleştirilmiş ve ulaşılmış değerler canlı kalır ve etkilerini gösterirler.

Kentlerdeki hayatın ritmi maddileşme ile semavileştirme arasında salınarak gerçekleşiyor gibi görünüyor: Somut yapılar, aldıkları insani karşılık sayesinde ayrışarak simgesel bir anlam yüklenir ve bilenle bilineni birleştirirler; öte yandan, özgün dışavurumları kısmen biçimlenmiş öznel imgeler, fikirler, sezgiler de aynı şekilde, boyutları, konumları, karmaşıklıkları, örgütlenmeleri ve estetik biçimleriyle anlam ve değer alanını genişleten görünür yapılar şeklinde maddi nitelikler edi-

nir, bu şekilde ifade edilirler. Kent tasarımı bu yüzden, toplumsal açıdan uygun maddileşme sürecinin doruk noktasıdır.

Bir fikir bir insanın kişiliğinde ete kemiğe büründüğünde bile, o kişiliğin etkisi sadece doğrudan etkileşime ve öykünmeye bağlı değildir. Kendi bütünlenmesini tamamlamak, kendi ömrünün ve sınırlı çevresinin ötesinde kalıcı olmak için kişi, kurumların ve binaların kolektif desteğine ihtiyaç duyar. Fikirlerin ortak alışkanlık ve âdetlere, kişisel tercihlere ve kentsel yapılardaki tasarımlara tercüme edilmesi kentin ana işlevlerinden biridir.

Bu yorumlamada, gerek semavileştirme, gerekse maddileşme insani gelişimin ilerlemesi için vazgeçilmezdir. Hayat yolunda akıp gittikçe, nefes alıp verme kadar doğal bir şekilde, bir süreç bir başka sürece dönüşür. Büyüme Toynbee'nin düşünebileceği gibi sadece bir sürekli ilerleyen maddesizleşme süreci, dünyevi hayatın bir cennet suretine dönüşmesi süreci değildir. Evrenin yapıtaşlarının dayanıklı elementler olması anlamsız değildir, zira birkaç saniyelik ömre sahip daha "semavi" elementler, baskın olsalardı her türlü süreklilik imkânsız olurdu. Hem istikrar hem de sürekli yaratıcılık gereklidir ve bu bireşim kentin en büyük armağanıydı.

Hem Cennet hem de Ütopya antik kentlerin yapısı içinde bir yere sahipti; fakat insanların yaptığı en iyi planlar boşa çıkabilir ve insanların hayalleri içinde en başarılıları bile sırf başarıları nedeniyle içsel sapkınlıklara yenik düşebilir: Cehennem de kentin biçimleyici yapısının bir parçası haline geldi. Ortaya çıkan maddi biçim çoğunlukla, kendisine can veren idealden daha uzun yaşar: Kap kacaklara benzer şekilde, eski binalar ve kamusal yollar da küçük değişikliklerle yeni bir rüyayı taşımak için kullanılabilir. Fakat bu daha sonraki gelişime ait bir durumdur. İlk kent yöneticileri için simge öyle önemliydi ki, bir sürü kent yerle bir edilmiş ve onları yıkan kişi tarafından aynı yerde yeniden kurulmuştu. Hiçbir sağduyu ilkesiyle, hiçbir ekonomi kuralıyla açıklanamayacak bir şeydir bu.

G. KENT DRAMI

Antik kentin karakteristik faaliyetleri son bir özel niteliğe daha sahiptir: Dönemsel olarak bir krize veya bir doruğa doğru hareket eden bir gerilim ve karşılıklı etki durumu içinde bulunurlar. Bu durum, kentin gelişiminin ilk aşamalarında yeni bir sanatla, dram sanatıyla karakterize edilir. Dram sanatının kent içinde ortaya çıkmasında hazırlayıcı

bir rol oynayan en az iki kaynak mevcuttur. Bunlardan biri, Jane Harrison tarafından, *Ancient Art and Ritual* [Antik Sanat ve Ritüel] adlı kitabında mükemmel bir biçimde ortaya konur. Kitabında Harrison, dramın, yani "yapılmış şey"in köye ait eski mevsimsel ritüellerde, köylülerin tümünün rol aldıkları bu ayinlerde nasıl ortaya çıktığını gösteriyor. Bir temsilin parçası olmak, bir rol üstlenmek kavramı başka biçimlere bürünmeden önce büyüsel ve dinsel ayinlerden kaynaklanmış olabilir.

Bu ayinler köy topluluğunun durağan niteliklerini yansıtmaktaydı. Bu tür ayinlerin kente aktarımı sırasında roller büyüdü; temalar her ne kadar özgün mit ve efsanelere bağlı kaldıysa da, oyun yazarının ve oyuncunun gittikçe artan özbilinci geleneksel temalardan sapmalara ve doğaçlamalara yol açtı. Ritüelden dram sanatına, durağan ve tekrarlı olandan dinamik, maceracı, rasyonel eleştiriye açık, özbilinçli, düşünsel ve bir dereceye kadar itaatsiz olana doğru gerçekleşen bu geçiş kentin en kayda değer başarılarından biriydi.

Kente girerken dram başka bir kabilesel törenden, bazen bir sözlü atışma, bazen de bedensel güç ve yeteneklerin sergilendiği yarışmalar şeklinde görülen müsabakalardan ya da *agon*'dan güç almıştı. İlk dönemlerde bu müsabakalar, cenaze törenlerinde oynanan oyunlar gibi dinsel ayinlere eşlik etmiş olabilir. Tanrılar tarih sahnesinde ortaya çıktıklarında, simgeledikleri kozmik olaylar, Işık ile Karanlık, Su ile Toprak, Tarla ile Çöl, İyi ile Kötü arasındaki müsabakalara benzer bir görüntü alır. Bu entrika ve mücadeleler, kentte faaliyetlerini sergileyebilecekleri bir tiyatro bulmadan önce belki de bilinçdışı güdü ve istekler biçiminde ifade edilmekteydi.

Bu mücadelenin oyuncul yönü kentin ekonomik ve siyasi aygıtı tarafından asla tam olarak özümsenmemişti; dolayısıyla atletizm ve gladyatör müsabakaları daha vahşi iktidar mücadeleleriyle yan yana bulunuyordu; küçük bir kızın bebeğiyle oynamasında olduğu gibi, işin bir hüneri öğrenmeye hazırlayan eğitici yönü, saldırgan dürtülerin yüceltilmesinden daha öndeydi. Bir müsabakada oyuncuların etrafında seyircilerin toplanabileceği yer olmak, belki de agoranın veya forumun ilk göreviydi; bu tür müsabakalar düzenleme alışkanlığı sonraki kentlere de aktarıldı. V. yüzyıl Atinası'nda meclis (*ekklesia*) W.S. Ferguson'un belirttiğine göre, büyük bir "*agon*" ya da devlet adamlarının yarışmasıydı. Övgü dolu dizelerin yer aldığı bir mezar taşından öğrendiğimiz kadarıyla çömlekçiler arasında da at yetiştiricileri, şarkıcılar, askeri birlikler, besteciler ve oyun yazarları arasında yapılanlar gibi müsabakalar düzenleniyordu. Lider seçmek ve "taraf tutmak", toplumsal

farklılaşmanın en eski biçimlerinden biriydi. Kent bu süreci büyüttü ve koşullarını çoğalttı.

Abidos'ta sahnelenen gizemli oyunun metni dışında, en eski kentsel edebi metinlere Sümerler'de rastlıyoruz. Bu metinler, Yaz ile Kış, Saban ile Balta, Çoban ile Çiftçi arasındaki münakaşalar gibi zıt karakterler arasındaki basit münakaşalara, gerek ilkel dram sanatının, gerekse diyalektiğin o temel siyah ve beyaz ayrımına dayalı metinlerdir. Kentsel özbilinçle birlikte, önceleri kaba zıtlıklarla, sonra da kısmen üstlenilen rolün, kısmen de ortak tip üzerine yapılan sonsuz bireysel çeşitlemelerin şekillendirdiği "karakter"i oluşturan ince gölgelemelerle ve zekice dizelerle ifade edilen daha keskin bir farklılık hissi ortaya çıktı.

Buna belki de kentsel varoluşun en temel unsuru olan karşılaşmanın, yani insanın insanla karşı karşıya gelmesinin ve mücadelesinin getirdiği zevk duygusu eşlik etmekteydi; bu daha büyük gerginlikle birlikte daha sert bir saldırganlık ortaya çıkıyor, yarışmacılar birbirlerine ortada oyun oynandığı duygusu olmasa ölümcül olacak küfürler yağdırıyorlardı: Her şey, rol öyle gerektirdiği için yapılmaktaydı; *oynandığı şekliyle* hayat bir çeşit kandırmacaydı. Kent asli işlevlerini icra ettiği sürece bir yandan mücadele ve gerilimi dizginler, bir yandan da bunların anlam ve önemini artırır.

O halde antik kent, ortak hayatın, gerekli her türlü kostüm ve sahne aygıtının yardımıyla –çünkü sahne donanımı oyuncuların sesinin yüksek çıkmasını ve boylarının olduğundan daha uzun görünmesini sağlar– dram sanatının özelliklerini kazanmasını sağlayan bir tiyatrodur her şeyden önce. Bu kent hayatı, her ne kadar ritüele bağlıysa da, atasözlerine dayanan bilgelik ve zaman içinde biriken tecrübelere dayanan tepkilerin artık yeterli olmadığı yeni durumlara gebedir. Olabildiğince geriye doğru izlediğimizde, sadece tiyatronun değil, onu oluşturan bileşenlerin her birinin de din kökenli olduğunu görürüz; ilk bilinen müsabakaların tanrılarla kahramanlar arasında yapılmış olduğu gibi, ilk iyi tanımlanmış dramlar da tapınakta icra edilmişti.

Durum, konu, çatışma, kriz, çözüm; oynanan oyun bu terimlerle kentte yaşanan yeni hayata taşınır ve bu defa da, simgenin yansımasında o hayatın gerilimleri ve heyecanları daha büyük bir önem kazanır. Oyunun karakterleri arttıkça konu genişler ve sonuç gittikçe kestirilemez olur.

"İnsanın yeniden yaratılması kentin işiydi." Daha ilkel halk kültürleriyle ilgilenen Robert Redfield adlı bilge bir araştırmacıya ait olan bu gözlem, J.L. Moreno hariç tutulursa, pek çok sosyolog ve psikologdan

daha derine iner. İlkel topluluklar da insanı yeniden yaratmıştı elbette, fakat herkes için ortak olan kendilerine özgü kalıbı keşfettikten sonra, daha başka değişiklikleri engellemeye veya atlatmaya çalışmışlardı. Buna karşılık, benliklerin yaratılması ve yeniden yaratılması kentin temel işlevlerinden biriydi. Herhangi bir nesilde, her kentsel dönem bünyesinde çeşitli yeni roller ve aynı çeşitlilikte yeni potansiyeller barındırır. Bütün bunlar, yasalarda, tavırlarda, ahlâki değerlendirmelerde, kılık kıyafette ve mimaride uygun düşen değişimlere neden olur; sonunda kentin yaşayan bir bütünlük olarak dönüşüme uğramasını sağlar.

Kabileye veya topluluğa ait maskeyi silen birlikte bu tür bir karakter bireyselleşmesi diğer yüksek dereceli işlevlerle beraber gelişir; zira sistemli gözlem ve kayıt sayesinde sadece zekâ keskinleşmez, aynı zamanda sanatsal bir düzenleme önünde, diğer insanların duygu ve heyecanlarıyla sürekli bir ilişki içinde olunduğu için duygular da yumuşar, heyecanlar da incelir. Burada eylem ve katılım ile kopup uzaklaşma ve düşünme sayesinde kent insanı, hayatın daha büyük bir kısmını kolektif zihnin ve ruhun sürekli oyununa vakfedebilir. Düşman doğal güçlere karşı dışsal bir mücadele olarak başlayan şey, fiziksel zaferde değil, daha çok kişiye özel bir öz kavrayış ve zengin bir içsel gelişmede çözümünü bulan bir iç dram sanatında son noktasına erişir.

Kentin gündelik rutini, ev işleri, zanaat, meslek hemen her yerde icra edilebilir; bütün bu işler oldukça uzmanlaşmış biçimler aldıklarında bile kent dışındaki bağımsız bir kapalı yapı içinde işlevlerini sürdürebilirler; tıpkı günümüzde büyük yarı-feodal örgütlerin tekrar yapmaya başladığı gibi. Fakat, insanlığın tiyatro oyununun bütün karakterlerinin bir araya gelmesi sadece kent içinde mümkündür. Dahası, konuyu canlandıracak ve oyuncuların yeteneklerinin doruğuna çıkıp son derece bilinçli bir biçimde oyuna katkıda bulunmalarını sağlayacak çeşitliliğe ve rekabete ancak kent içinde rastlanabilir.

Kent hayatının dram sanatıyla ilgili bölümlerini, arenayı, mahkeme salonunu, duruşmayı, parlamentoyu, spor alanını, meclis toplantısını, tartışmaları kaldırın, kentin temel faaliyetlerinin yarısı yok olacak; anlam ve değerlerinin yarısından çoğu zayıflayacak, hatta kaybolacaktır. Ritüel ve dramatik edimin her türlü biçimi içinden, bunlardan çok daha önemli bir şey doğmuştur: İnsanlar arası diyalog. Belki de, daha üst düzey nitelikleri açısından kentin en iyi tanımı, anlamlı sohbet için en geniş olanakları sunmak üzere tasarlanmış bir yer olduğunu söylemektir.

Diyalog, kent içindeki hayatın en üst ifadelerinden biridir: Bitkinin uzun zaman alan büyümesinin sonunda açan zarif çiçek. Elbette, ilk

kentte diyalog, eğer geliştiyse, zor bir gelişim süreci geçirmiştir; zira ilk kentsel topluluklar daha çok iktidarın monoloğuna dayanmaktaydı; rahiplerin emri veya kralların buyruğu bir kez ortaya kondu mu, onlara karşılık vermek pek akıllıca bir davranış olmazdı.

Diyalog, gerek özbilinç, gerekse gelişim önünde engel oluşturan kabilesel muhafazakârlığın dışına atılan ilk adımdı aslına bakılırsa. İnsan sayısının artışıyla birlikte özgüven kazanan diyalog, merkezileşmiş bir mutlakıyetçilik tarafından desteklenen ölümcül teksesliliğin karşısına dikildi. Mısırlı "Hatip Köylü'nün Feryadı" sıkça tekrarlanmadı belki, ama bu ilk karşılık verme atmosferde öyle bir rahatlatıcı etki yarattı ki, sırf hakiki ve daha evrensel bir diyaloğun habercisi olduğu için binlerce yıl boyunca bu hikâyenin nüshaları çoğaltıldı ve hep anlatıldı.

Kentin yeni ortaya çıkan diğer pek çok niteliği gibi diyalog da başlangıçtaki planın veya işlevin bir parçası değildi; fakat insan çeşitliliğinin kentsel amfiteatrın kapalı yapısı içine dahil edilmesiyle mümkün hale geldi. Bu durum diyaloğun drama dönüşmesine neden oldu. Farklılaşmış meslek ve karakterlerin gelişimi sayesinde kent tümüyle aynı zihniyete sahip, merkezi bir denetime bütünüyle itaatkâr bir topluluk olmaktan çıktı. "Yalnızca bir kişinin olan bir kent, kent değildir," der Haimon, Sophokles'in *Antigone*'sinde. Ancak farklılıkların değer gördüğü ve muhalif fikirlerin hoş görüldüğü bir yerde mücadele diyalektiğe dönüştürülebilir. O halde içsel ekonomisi içinde kent, Blake'in sözlerini değiştirerek ifade edecek olursak, bedensel savaşın bastırılıp zihinsel savaşın öne çıkarıldığı bir yerdir.

Kentin bu özel işlevi, Elizabeth çağında yaşamış tarihçilerden kentlerin usta gözlemcisi John Stow'un klasik özlü anlatımıyla ortaya konmuştu: "Sohbete yakınlığıyla birlikte insanoğlu barbarca vahşet ve güçten uzaklaşıp tavırlarında belli bir yumuşaklığa ve kendi dengi olan ve kendinden aşağı olan insanlardan hak alıp hak verecek, başında bulunan kişileri ve rütbece kendinden üstün olanları dinleyip onlara itaat edecek şekilde insanlığa ve adalete yakınlaşmıştır."

Bütün yan dallarıyla birlikte diyalog ve dramın tedariki kentin asli görevlerinden biriyse, o zaman kentsel gelişim için kilit önem taşıyan bir unsurun açıkça ortaya konması gerekir: Sohbete katılabilenlerin oluşturduğu çevre sonunda herkesi içerecek biçimde genişletilmelidir. Bu süreçte, bütün bir ömrü tek bir işe adayan kent insanlarına verilmiş ilk rollerin, ne ise o olarak, yani insan dramının çapı ve anlamı üzerindeki kısıtlamalar, kişiliğin özgürce ve tam olarak gelişimi önündeki kurumsal engeller olarak tanınması gerekir. Bu kısıtlamalara son dere-

ce uysalca boyun eğmekle Eski Dünya insanı, bugünkü ardıllarına yarım kalmış bir görev bırakmıştır.

O halde, birden fazla tarihsel kentin, toplam hayat tecrübesini özetleyen bir diyalogda doruğuna çıkması bir tesadüf değildir. Eyüp'ün Kitabı'nda insan Kudüs'ü görür; Platon'da, Sophokles'te ve Euripides'te Atina'yı; Shakespeare ve Marlow'da, Dekker ve Webster'da Elizabeth çağı Londrası'nı. Bir anlamda, dramatik diyalog kent yaşamının hem tam bir simgesidir hem de nihai gerekçesi. Aynı nedenle, kentin başarısızlığını, toplumsal bir kişilik olarak var olamayışını en fazla açığa çıkaran simge de diyalog eksikliğidir. Diyalog eksikliği her zaman tam bir sessizlik olarak ortaya çıkmaz; kendi halinden memnun bir uyumluluk içinde veya gözü korkutularak uyumlu olmaya zorlanmış, aynı sözcükleri terennüm eden bir koronun gürültüsü olarak da kendini gösterebilir. Ölü bir kentin sessizliği, ne mesafe koymayı, ne diyalektik bir karşıtlığı, ne ironik yorumlamayı, ne canlandırıcı bir farklılığı, ne akla dayalı bir çatışmayı ne de aktif ahlâki bir çözümü bilmeyen bir topluluğun sesinden çok daha şereflidir. Böyle bir topluluğun oyununun son sahnesi ölümle bitmeye mahkûmdur.

V
Polis'in ortaya çıkışı

A. MİNOS'UN MÜSTAHKEM YERLERİ

Kentlerin ilk çoğaldıkları yerler olan nehir vadilerinden çıkıp Ege'nin kayalık adalarına ve Balkan Yarımadası'nın dağ kütleleriyle geniş ovalarına vardığımızda, ilkönce ortamdaki farklılığın temel kent kurumlarındaki farklılıktan daha çarpıcı olduğunu fark ederiz. Fakat gerek coğrafi koşullar, gerekse insani amaçlar kentin dış biçiminde irili ufaklı birçok değişiklik meydana getirmiştir. Burada da her yerde olduğu gibi toprak, iklim, jeolojik oluşumlar, bitkiler, bütün bölgesel matris insanların ekonomik faaliyetlerine, genel hayat görüşlerine, hatta yerleşik halkın sağlığı üzerine damgasını vurmuştur.

Mezopotamya'nın antik kentleri nehir sularının kontrol altına alın-

ması ve fırtına hasarlarının telafi edilmesi amacı güden seferberlik merkezleriyken, Ege kentlerinde bu tür geniş çaplı işbirliğini ve birliği gerektirecek herhangi bir şeye rastlanmaz; arazinin kendisi insan tarafından yapılacak değişikliklere pek izin vermez. Bütün bir dağ mermerden meydana gelmişken bir taşocağı Paros Adası'na nasıl iz bırakabilirdi? Fakat, kuzeyle güney arasındaki farklılıkları saymazsak, Ova Kentlerinde tek tip iklim şartları söz konusuyken, bu Ege toplulukları için tam tersi bir durum söz konusuydu. Belki otuz kilometre gibi kısa mesafeler içinde, deniz seviyesinden dağların doruklarına kadar doğa, iklim ve bitki örtüsü yönünden geniş bir çeşitlilik sunmaktaydı. Aşağı vadinin bereketli topraklarında yetişen bol hububata karşılık meyve ve kabuklu yemiş ağaçları, özellikle zeytin ve kestane ağaçları tutumlu bölge halkını sürekli çalışmanın köleliğinden kurtarıyordu. Ege bölgesinde muhtemelen köylüler bile boş zamanı biliyor, nimetlerinden faydalanıyordu.

Girit ve Yunanistan'da arpa ve bira kültüründen şarap ve zeytin kültürüne, zaten zengin olan toprağın verimliliğini sürdüren besili koyunlardan, yamaçlardaki filizleri doymak bilmez bir iştahla yiyerek altlarındaki ince toprak tabakasını erozyona açık hale getiren dayanıklı keçilere uzanan bir çeşitlilik vardır. Bu arada, dağların arasındaki derin yarıklarla, zaman zaman kabaran nehirler, topluluk halinde yalıtılmışlığa yol açıyordu. Nil ile Fırat taşımacılığı kolaylaştıran otoyollar olarak ilk insanların ne kadar işine yarıyorsa, deniz de o ölçüde bu Egeli topluluklar için bir engel oluşturuyordu, geçit vermez dağlar da öyle. Tekne ve yelkenlilerin icadından sonra bile denizcilik, düzgün havalarda gerçekleştirilen bir uğraştı; zira denizciler adalarla dolu denizde karadan asla çok uzaklaşmadan, bir burundan ötekine yol alır, kışın denize açılmazlardı. Nehrin tekyönlü akıntısının zahmetsiz yolculuğuna karşılık deniz son derece cesurca bir çabayı ve tetikte olmayı gerektiriyordu.

Bu sivri tepeli adaları meydana getiren etrafı sularla kaplı dağlar ve Balkan Yarımadası'nın sıradağ sistemi engebeli bir arazi yapısı oluşturuyordu. Ne işlenemeyecek kadar sert ne de dayanıksız olacak kadar yumuşak olan kireçtaşı kütleleri harika bir yapı malzemesi olarak iş görmesine karşılık arazinin yüzeyi, set ve kanallarla sınırlanan Nil veya Fırat'ın alüvyonları gibi kolayca biçimlendirilememekte ve sınırlanamamakta, en çok sivri tepeli yamaçlara ekim için güçbela taraçalar yapılmaktaydı. İskender'in mimarı Deinokrates ona bütün Aynaroz Dağı'na süper kahraman biçiminde suretini oymayı teklif edene kadar araziyi daha büyük ölçekte şekillendirmeyi aklından geçirmeye kimse cüret edemedi. Yalnızca Ege'nin adaları birbirinden ayrı atlama taşları

biçiminde değildi, aynı zamanda büyük adalardaki ve anakaradaki her vadi, kuyu gibi derin, doğal bir ada kadar yalıtılmış, hatta daha ulaşılmaz bir yapıdaydı. Yörede ilk kentlerin gelişimi için uygun koşul azdı; yeterli inşaat arazisi bile yoktu. Delphoi'de olduğu gibi, insanlar kent yerleşimine uygun bir arazi meydana getirmek için neredeyse çıplak kayaları yontmuşlardı. Ovalarda bile, çiftçiler haklı olarak arazilerine kent inşası için el konulmasına istemeyerek razı olmuşlardı.

Dünyanın bu bölgesinde kent gelişimi Girit'te başladı. Girit'in bereketli kıyı ovaları neolitik tarıma destek oldu; tepelerde yetişen kestane, incir, zeytin ve üzüm, ovalık arazinin hububatı ve deniz balığıyla bütünlenen bir yiyecek kaynağı sunuyordu. Childe'a göre bu ilk köyler, birbirinden ayrı topluluklardı; ortak bir denetim sistemine bağlı değildiler: "Homojen bir kültür oluşturacak şekilde kaynaşmamışlardı. Fakat bu toplulukların herhangi bir kale kalıntısına rastlanmamasına bakılırsa barış içinde ve metal aletlerin, taş vazoların ve benzeri nesnelerin tekbiçimliliğinin gösterdiği gibi tek bir ekonomik sistemin üyeleri olarak yaşadıkları anlaşılıyor." Bu neolitik köylerden birinin altı metreden yüksek bir höyük oluşturan –ki bu, aynı yerde uzun süre yerleşik hayatın olduğunu gösterir– kalıntısı Girit'in merkezinde, Knossos'ta en eski Minos seviyesinin altında bulunmuştur.

Knossos'ta bir kez daha ilk kentin özünü, yani kaleyi ve görünüşe göre sarayın içine gömülü durumdaki tapınağı tanımlayabiliyoruz. Bu dağlık ada, etrafını saran denizden hendeği ile büyük bir kaleden başka neydi ki? Girit'in ilkel koşullarda saldırılara karşı korumalı olması, ona bir zamanlar Mısır'ın sahip olduğu, daha sonra İzlanda'yla İngiltere'nin de sahip olacağı barış içinde bir yalıtılmışlık kazandırdı. Bu sayede Girit, Minos kültürünün ilk evreleri sırasında hayatın serpilip gelişmesine olanak tanıyan, korkudan ve yıkıcı gerilimlerden uzak oluşun belirli avantajlarını yaşadı. Günümüzde çobanların ve köylülerin çoğunlukta olduğu Girit Adası bir zamanlar köyler, kentler, tahıl ambarları ve anıtmezarlarla dolu bir yerleşim merkeziydi. Tek başına bu olgudan hareketle bile insan, orta Minos çağı sırasında kalenin efendisi olan Deniz Kralı'nın gerek askeri, gerekse ticari amaçlı büyük filoları yönettiği, bu filoların korsanları dize getirebilecek güçte olduğu ve bu iyi korunan –kale içinde kale– yerleşim birimlerine başka yerlerden mamul maddeler olduğu kadar yiyecek ve hammadde taşıdıkları sonucunu çıkarabilir. Knossos'taki taş surlar ve birbirine bağlı su kanalları, Sümer'dekilere eşdeğer bir emek yoğunluğuna ve mühendislik yeteneğine işaret eder; sarayın iç donanımı da bu olguyu doğrular.

Gurnia'da ortaya çıkarılanlar gibi Girit kalıntıları da, kentin doğası hakkında Mezopotamya'da ortaya çıkarılmamış pek bir bilgi sunmamasına rağmen, ortada Minos kentlerinin özellikleri ve dış görünüşü hakkında şimdiye kadar ortaya çıkarılmış saray kalıntılarının tamamının verebileceğinden daha fazla bilgi verecek şaşırtıcı bir ayrıntı mevcuttur: Minos Sarayı'nda bulunan bir dizi çini plaka.

Bu plakaları Sir Arthur Evans buldu; onları kimse kendisinden daha iyi tarif edemeyeceği için konuyu Sir Evans'ın sözleriyle aktaralım: "Ön planda göze çarpan kuleler, evler ve etrafı surlarla çevrili bir kentti. Ancak, ağaçları ve suyu, keçileri ve öküzleri, uygun adım yürüyen savaşçıları, mızrakçı ve okçuları, silahları ve teçhizatı, bir gemiye ait olduğu anlaşılan bir pruvayı resmeden ve tuhaf siyahi insan figürlerinin bulunduğu, farklı bir türden kakma işi kalıntıları da çok sayıda bulunuyordu. (...) İki üç katlı çatıları, dört, hatta altı bölmeli pencereleriyle bu evlerin cepheleri belki de en şaşırtıcı olan şeydi. Bu dört veya altı bölmeden oluşan pencerelerde cam niyetine kullanılan maddelerin o dönemlerde ortaya çıkmış olması, Minos uygarlığının, tarihinin altın çağlarında modern uygar hayatta kullanılan şeyleri olağandışı bir şekilde öncelediğinin bir başka kanıtıdır. Hidrolik ve sıhhi tesisat alanındaki uygulamalarında da en az bu kadar öncüydüler." Evans bu plakaların "muhtemelen [MÖ] XVIII. yüzyılın son yarısından daha geç bir döneme ait olmadıkları"nı söylüyor.

Bu keşfin gizemli yönlerinin bir bölümü, kalıntıların ortaya çıkarıldığı günden yarım yüzyıl sonra açıklık kazandı. Arkeologlar, en son bulgulara ilişkin doğal sayılabilecek mesleki miyopluklarından kurtulduktan sonra şu veya bu kültürün parçalarını, XIX. yüzyıldaki meslektaşlarının düşündüğünden çok daha erken bir zamanda ve çok daha geniş bir biçimde gerçekleştiği anlaşılan taşıma yolları, istilalar, göçler, fetihler, başka kültürlerle karşılıklı ilişkiler bağlamında görmeye başladılar. "Tuhaf siyahi insan figürleri" artık o kadar tuhaf gelmiyor bize: Eğer kara kafalı Sümer halkından insanlar veya onların ardılları olamayacak kadar siyahi görünüşlüydülerse, o zaman Afrikalı Numidyalılar olabilirlerdi. Evlerin gelişmiş tasarımları veya saraylarda bulunan benzer derecede gelişmiş sıhhi tesisat teknikleri fazlasıyla Sümerleri çağrıştırıyor. İnce işlenmiş cepheleri, evlerin de tıpkı saraylardaki gibi ayrıntılı düzenlemelere sahip olabileceğine ve içlerinde su ve atık su boruları, hatta Wheeler'a göre MÖ 1500'den önce Harappa ve Mohenjo-Daro gibi İndus kentlerindeki evlerde olduğu gibi tuvalet bile bulunabileceğine işaret ediyor.

Fakat Girit'teki en büyük yenilik pencereydi; Knossos evleri, Sü-

mer'in eğer alıyorsa, sadece dar bir iç avludan veya tepedeki aralıktan ışık alan penceresiz, karanlık evlerini geride bırakmıştı. Bu çok önemlidir –teknoloji tarihi bakımından değerlendirildiğinde de çok tuhaftır–, çünkü pencereler hâlâ ne olduğu belirlenemeyen, şeffaf ve nispeten büyük miktarlarda üretilebilen bir malzemeyle kaplanmış olmalı. Hatta Phaestos'taki sarayın bir lağım borusu ve pişmiş topraktan içme suyu boruları vardı; bu borular suyun, belki dağdaki kaynaktan taş sukemerleri ve bentlerle taşındığına işaret ediyor.

Deyim yerindeyse daha dün, Lewis Farnell, 1911'de elde olan kanıtların ışığında Morris Jastrow ve diğer Mezopotamya uzmanlarının tıpkı daha sonraki bir dönemde Yunan astrolojisinin Babil astrolojisin-

den türemesi gibi, eski Yunan dininin de Babillilerin dininden türediğine ilişkin tezlerini sınamak üzere Babil, Anadolu ve Yunan dinleri üzerine cesur bir araştırmaya girişti. Farnell sonunda Babil ve Yunan dinleri arasındaki benzerliği reddetmiş olsa da, bu sorunu gündeme getiren kişi olarak anılmayı hak eder. Bugün Herodotos'un Yunanistan'ın Mısır'a borçlarını vurgulaması artık o kadar saçma gelmiyor veya Yunan kültürüne benzersiz veya başka bir kaynaktan türememiş bir fenomen olarak hayranlıkla bakan XIX. yüzyıl eski Yunan araştırmacılarına göründüğü gibi rezilce görünmüyor. F.M. Cornford gibi daha sonraki araştırmacılar Farnell'in izinden yürüyerek devralınan mirasın dinsel bölümünü Mısır'dan Babil'e kaydırdılar ve her iki dinin tanrılarını ve efsanelerini birbiriyle eşleştirdilerse de, bu bizi sadece Mezopotamya kültürüyle Ege kültürü arasındaki daha ileri benzerliklere bakmaya yöneltir; her ne kadar bu kültürlerden biri bir suaygırı gibi nehirden, diğeri de Aphrodite gibi denizden çıktıysa da.

Girit'ten elde edilen kanıtlar zengin, ama parçalıdır, o nedenle de özellikle kent konusuyla ilgili olarak kolaylıkla hayal kırıklığı yaratabilecek cinstendir. Giritliler tanrılarına dua etmek için dağ tepelerine gidiyorduysa, o zaman muhtemelen kentin temel unsurlarından biri asla merkeze inmemişti. Besbelli uzun bir teknik ve kentsel gelişimin taçlandıran Girit kent resimlerinden öğrendiklerimiz hariç tutulursa, muğlak, kırık dökük kesitler dışında kent tarihinin bin beş yüz, belki de iki bin yılı bilgimiz dışındadır. Bütün Minos el yazmaları çözülse bile, onların kent hakkındaki mevcut bilgilerimizden daha fazlasını söylemeleri ihtimali pek yok, zira bu ilk kültürlerin edebi kalıntıları asla kent sosyologlarının veya Aristoteles gibi yetenekli genellemecilerin elinden çıkmış değildi; hatta eski bir Giritli Herodotos bulup tercüme etme ihtimali bile düşük. Tüccar mektupları ve hesap pusulaları, hükümdarların yasaları ve onları öven yazılar; büyü tarifleri ve dinsel

ritüeller başka yerlerde olduğu gibi burada da açığa çıkarılacak ve kent hayatıyla ilgili bize bir şeyler anlatsalar bile, kentin kabuğuyla ilgili hiçbir şey söylemeyeceklerdir.

Mecazi konuşacak olursak, Girit bir başka Atlantis'tir: Atlantis gibi birdenbire, "denizin içinde yok olur." Ya da neredeyse aynı anlama gelecek biçimde, ince hayat alışkanlıkları ve adanın görünüşte rakip tanımaz güvenliği sayesinde zamanla sefahata düşmüş bir yönetici sınıf ortaya çıkmış; yıkıcı bir depremden birkaç yüzyıl sonra bu uygarlığın yarattığı her şey muhtemelen özellikle Miken ve Tiryns'teki kalelerden yönetilen Miken ordusu tarafından yerle bir edilmiştir. Bu yeni fatihlerin daha sonra *İlyada*'da anlatılan küstah, zorba adamlara benzediğini, kavga çıkarmaya hazır, avcılıkta başarılı, şiddet ve hırsızlık konusunda maharetli, korsanlık yapmaktan, hatta Mısır sahillerine akına çıkmaktan çekinmeyen türden cüretli insanlar olduklarını tahmin etmek zor değil. Fakat tıpkı diğer asil kanlı aristokratlar gibi dürüst çalışmayı ve dürüst ticareti küçümsüyorlardı. Girit üzerinde süregiden işgalleri, adayı, Platon'un çok sevdiği askeri devletin bir çeşit siyasal fosili haline getirdi.

161
FII

Girit kentleri ve saraylarının toptan yerle bir edilmesiyle birlikte kentteki faaliyetler, kalenin, yani *Zwingburg*'un yaptığı, silahlı istilacıların toprağı işleyen *Helot*lara gözcülük etmesi türünden bir dizi yavan işten ibaret hale geldi. Platon'un yaşadığı dönemlerde Girit, Sparta'nın bir benzeri olarak görülmekteydi; zaten Platon da her ikisini de aynı ölçüde övgüye değer bulmaktaydı. Son ütopyacı, diyaloğunda, o zamanlar nefret edilen Spartalılardan biri yerine bir Giritliyi temel katılımcılardan biri olarak tanıtmamış mıydı? Elbette, savaş ve savaş hazırlığı için yapılan atletizmin her iki ülkenin seçkinlerinin eğitiminde temel unsur olması tesadüf değildi. Hem Giritlilerin, hem de Spartalıların övündükleri o ortak masanın bir ayağı tapınakta idiyse, diğer ayağı kışladaydı.

Bu Miken aristokrasisinin ve aynı kafa yapısındaki ardılları Akalar ve Dorların teşvik ettiği âdetlerden bazıları Yunan kentine, yeni yeni biçimini bulduğu MÖ VII. yüzyılda girmiş olmalı. Onların müstahkem yerleri gerisinde kaldıysa da, bu müstahkem yerlerin varlıkları ve sahip oldukları güç efsanevi Theseus'a kentin, bir toplanma noktası, hatta korunmasız koşullarda yaşayan köylüler ve balıkçılar için kış aylarında sürekli bir korunak yeri olarak oynayabileceği rolü hissettirmiş olabilir.

Bu nedenle, görünürde onlardan çok az bir şey aktarılmış olsa da, Minosluların yönetimindeki Girit'te başlatılan yenilikler kayda değer-

dir. Miken yerleşim birimleri ise daha ilkel bir kentsel biçime geriledi: evlerin muhtemelen büyük gruplar oluşturmasına, yoğun bir nüfusa sahip olmalarına karşın, kasabaları gelişmiş özellikler gösteren Knossos üst tabakalarından çok, Eriha kentinin en alt tabakalarına daha yakındı. Ancak Miken egemenliği, daha ileri düzeyde gelişim için zorunlu olan uzun ömürlü kentsel güçleri, yani devamlılığının belki de bin yıl sürmesini garantileyecek olan yazılı yasa nizamnamesini, bürokratik denetimleri, vergi sistemini hiçbir zaman geliştirememiş görünüyor. Ağırlıklı olarak kişisel zora dayalı iktidar kısa sürede dağıldı.

MÖ VIII. yüzyıl ile VI. yüzyıl arasında Ege'de yeni bir kentsel kumaş dokunmaya başladı. Bu, alfabenin bulunuşunun ve MÖ 650 sıralarında madeni paranın kullanılmaya başlamasının damgasını vurduğu bir dönemdi; bu aynı zamanda iktidarın kaleden demokratik köy kökenli topluluklara geçişinin ve Hesiodos'un gerek *İşler ve Günler*'de, gerekse *Theogonia*'da [Tanrıdoğum] şahitlik ettiği gibi, köyün yeni bir özbilinç ve kozmik kavrayış düzeyine yükselişinin yaşandığı dönemdi. Hesiodos'un basit pratik görüşlerle, dinsel mit ve spekülasyondan meydana gelen karışımı yeni kentsel düzene rengini ve havasını verdi: Hayatın bu her iki yönünün bilincine Yunan *polis*'inde tam olarak varıldı. Masallarda anlatılan krallarla Akropolis'i işgal eden saldırgan savaşçıların güçleri kente aktarıldı. Sonra, İyonya anakarasından Karadeniz'den başlamak üzere, kentler ortaya çıktı, çoğaldı, koloniler kuruldu. MÖ 734 kadar erken bir tarihte Korinthos, Siracusa'yı ve Korfu'yu kurdu; kabaca MÖ 734'le 585 arasında, yüz yıldan fazla bir süre boyunca, ana kentin bütün asli kurumlarıyla donanımlarını taşıyan temsilci grupların yürüttüğü hararetli bir kolonileştirme programı Yunan *polis*'inin ve kültürünün, Mısır'daki Naukratis'ten Galya'daki Marsilya'ya, Sicilya'dan Karadeniz'in en ücra sahillerine kadar uzanmasını ve yayılmasını sağladı. Bu hareketi devindiren güç önceleri ticari arzudan çok tarımsal baskıydı; ve Helen hayat tarzı Ege'nin çok ötelerine kadar yayıldı.

Yunan kent gelişimi, kentin Mezopotamya'daki ve Mısır İmparatorluğu'ndaki özgün modelinden farklılaşan ve gelecek vaat eden birçok kurumsal yeniliğin ortaya çıkmasını sağladı. Öyle görünüyor ki Yunanlar, bronz çağı dininin ve demir çağı teknolojisinin beslediği, hiçbir şarta bağlanmamış iktidarın insafsız fantezilerinden bir derece kendilerini kurtarmışlardı: Yunanların kentleri insani ölçülere daha uygundu; militarizmin ve bürokrasinin bütün o zorlayıcılığı ve hizaya sokuculuğunu gerektiren yarı tanrısal kralların paranoyak isteklerinden azadeydi. Yunanlar, uygarlıkla birlikte ortaya çıkan katı kast sistemini

ve meslekler arası ayrımı ortadan kaldırdılar; aslında böyle bir kastlaşmayı ve bölümlemeyi zaten pek az geliştirmişlerdi. Bu erken aşamada, hayatını uzmanlaşmanın getirdiği rekabet içinde harcamak istemeyen bir amatörün esnekliğine ve yaratıcılığına sahiptiler.

Kent geliştikçe, köyün demokratik alışkanlıkları çoğunlukla artık uzmanlaşmış faaliyetlere taşınacak; bu süreç, insani işlevlerle yurttaşlık görevlerinin sürekli döngüsü ve her yurttaşın ortak hayatın her cephesine tam katılımıyla birlikte gerçekleşecekti. Birçok bölgede geçimlik ekonomisi rejimlerinden pek az daha iyi bir düzey yaratan bu zayıf maddi kültür, yeni tür bir bolluk ekonomisinin ortaya çıkmasına neden oldu; çünkü zihinsel ve tinsel alanda, o güne kadar geliştirilmek şöyle dursun, daha keşfedilmemiş bakir bölgelerin kapısını araladı. Bunun sonucunda yalnızca dram sanatında, şiirde, heykelde, resimde, mantık alanında, matematikte ve felsefede fikir ve imgeler birden sağanak halinde yağmaya başlamadı; enerji ile dolup taşan kolektif hayat da estetik ifade ve rasyonel değerlendirmeye daha önce hiç görülmemiş bir biçimde açık hale geldi. İki yüzyıl içinde Yunanlar insanın doğası ve potansiyelleri hakkında, Mısırlıların veya Sümerlerin iki binyıl içinde keşfettiğinden daha fazlasını keşfettiler. Bütün bu başarılar Yunan *polis*'i içinde ve özellikle bu kentlerin en büyüğü olan Atina'da kaydedildi.

Kolonileşme dışında her alanda üstün olan Atina, bu taze vaatlerin cisimleşmiş haliydi. Atina, sonraki her çağda ona borçlu olunmasını sağlayan kültürel bir miras yaratmışsa da, kendi kibrini beslemek için diğer kentlerin katkılarıyla meydana getirilmiş ve onların da ortak olmaya aynı ölçüde haklarının olduğu mallara el koymayı istemişti. İçeride demokrasinin yararlarını korumasına ve geliştirmesine rağmen Atina, daha küçük kentler karşısında kral gibi davranmakta ve tiranvari bir tavırla koruyuculuğunun karşılığında bu kentlerden itaat ve haraç talep etmekteydi. İlk uygarlıkların dışkıları –savaş, sömürü, kölelik, kitle katliamı– Atina'ya adeta eski bir lağımdan akarcasına ulaştı. Sonunda bu güçler, daha VII. yüzyılda görünür bir şekilde ortaya çıkmış olan, daha insani amaçlarla, daha geniş bir duygu birliğine doğru yönlenmiş bir hareketi yok ettiler. Yunanistan'ın entelektüel liderleri bu evrenselliğin olası sonuçlarını tam anlamıyla kavramış olsalardı, kent kültürünü, sapkın ve irrasyonel amaçlar uğruna insanların feda edilmesine yol açan o müzmin hastalığından kurtarabilirlerdi.

O ölümcül Peloponisos Savaşı'na yol açan şey Spartalıların haşin meydan okumaları değil, Atina'nın, kendisine bağlı olan kentlerin özgürleşmesini, belirleyici bir anda reddedişiydi. Atina, gerek hiçbir za-

man tam olarak açığa çıkmamış potansiyelleri, gerekse hiç yüzleşilmemiş bir meydan okumanın, yaşanmamış bir hayatın sonucu olan hayal kırıklılıklarını ve bozgunları gün ışığına çıkarması açısından kendisi gibi çeşitli unsurları barındıran ve oldukça bireyleşmiş diğer bütün büyük kentlerin bir örneği olarak görülebilir. Bu fırsat aslında aynı zamanda bir zorunluluktur, zira hâlâ dağınık ve tamamlanmamış olan arkeolojik bulguların dışında, Yunan kent gelişimiyle ilgili belgelerin çoğu Atina kaynaklıdır. Atina için geçerli olan yargılar, muhtemelen gelişimlerinin benzer anlarında diğer birçok Yunan kenti için de kısmen geçerlidir. Aralarındaki farklılık olsa olsa nicelikseldir, çünkü tarihte üstün bir konuma sahip birçok kardeş Yunan kentinin nüfusu üç veya

dört bini geçmemiştir. Nüfus istatikçilerinin inançlarının aksine, kenti tanımlayan şey sanat, kültür ve siyasi amaçtır; sayılar değil.

B. KÖYÜN SESİ

Homeros'ta Miken ve Miken sonrası uygarlığa ait sarayların, kentlerin parlayıp sönen resimleri nasıl izlenebilirse, Hesiodos'un *İşler ve Günler*'inde de Ege kentinin ve kolonilerinin içinde büyüyüp geliştiği köy kültürünün arka planı öyle keşfedilebilir. Her ne kadar V. yüzyıldan önce kentin tam anlamıyla geliştiği yer İyonya, yani Küçük Asya'nın ve ötesindeki uzak bölgelerin dışarıya açılan bir uzantısı görevi gören limanlar olsa da, sahnede Girit'in yerini Batı Ege alır.

Daha önce belirttiğimiz gibi, dağlar arasına hapsolmuş bu vadiler kolay bir geçim kaynağı sunmuyordu; sadece az sayıda köy nüfusunu doyurabilecek nitelikteydi. Nüfus arttıkça ilk olarak Tesalya ve Boiotia ovalarından tahıl temin edilebilecekti. Fakat kentsel anlamda oralar Yunanistan'ın geri kalmış bölgeleriydi. Arpa ve buğday bakımından yoksul olsalar da denize yakın köyler denizden fazladan yiyecek elde edebiliyorlardı: Balıkçılar denizci, denizciler tüccar oldu – tabii kötü koşullar ve talihsizlikler sonucu bu üç meslek erbabı korsan olabilmekte, yağmalama ve insan kaçırma gibi olaylar sonucunda korsanlık da savaşa yol açabilmekteydi. Anakaradan birkaç kilometre içeride, sarp dağın gölgesinde olan köyler korsan istilalarına karşı çifte koruma altındaydılar; karanın ortasındaki Miken veya Sparta'nın aksine büyük metropoller haline gelenler Atina'yla Korinthos gibi denizle bağlantısı olan, ama denizle arasında bir toprak şeridi bulunan kentler oldu.

Herhangi bir ek istihkâma ihtiyaç göstermeden kolayca savunmaya uygun ve çevresi bir grup köyle çevrelenmiş doğal bir müstahkem yer

modeli, Küçük Asya'dan Sicilya ve Etruria'ya kadar hem Yunanistan, hem de İtalya'ya özgü ortak bir özellikti. Genellikle en eski durumlarına geri dönen bu tür yerleşim yerlerinin kalıntıları günümüzde hâlâ görülebilir durumdadır. Bu doğal savunma bölgeleri genellikle onları daha da çekici kılan bir özelliğe –bir su kaynağına– sahipti ve bu kaynağın kendisi bölgenin bir tanrının ve bir ailenin sürekli koruyuculuğu altında kalmasını sağlayabilirdi. Tehlike zamanında bir araya toplanmış olan köylüler saldırıya iyi bir şekilde karşı koyabildiklerinde, ortak kutsal yerlerinin saygınlığı daha da artmaktaydı.

Bir kez kendini dışarıya karşı yalıttıktan sonra köyler, askeri zorunluluk ortadan kalksa da dinsel bağlılıklarını korurlardı. Bu sefer tehlikenin varlığı değil, o tehlikeyi kendilerinden tapınma yoluyla uzak tutma isteği onları doğal akropolise doğru yönlendirirdi. Burada kutsal ateş yakılır ve o ateşin hiç sönmemesi ve evdeki ocakta yanan ateşi tamamlaması sağlanırdı –dinsel anlamlar taşıyan her iki ateş de insanlar arasındaki ortak bağları simgelerdi. Bu arada ibadethane diğer ailelerin veya köylerin ibadethanelerini kendine çeker, hatta onları kendi içine katarak daha büyük bir kült haline gelirdi. Ölülerinin yattığı yeri ihmal eden hiç kimsenin Atina'daki başyargıç-yöneticilik mevkilerine gelememesi dikkate değerdir. Helen kenti, tipik bir biçimde, bir *synoikizm*, yani bir köyler birliğiydi: Bazen bu köyler, gönüllü bir demokratik eylemle bir araya gelir, bazen de, tıpkı Atina örneğinde olduğu gibi, kral zorlamasıyla bir araya getirilirdi. Fakat aradaki bağ hiçbir zaman tam olmaz ve kenti yöneten güç hiçbir zaman mutlak bir güç olmazdı.

Helenlerde kraliyet yönetiminin ve kent inşasının kökenindeki unsurları Mezopotamya'da bulunanlara çok benzemesine rağmen farklı bir nokta vardır. Yunanistan'da doğal savunma yerlerinin çokluğu mühendislik bilgisine çok fazla bağımlı olunmamasına yol açmıştır: Bir avuç gözü pek adam bir dağ geçidini sayıca kendilerinden katbekat üstün düşmana karşı koruyabilirdi, doğal kalelerinin kayalık yamaçlarında da aynı avantaja sahiptiler. Dahası, dağınık yerleşime sahip bir nüfus hükümdarından onca uzak mesafelerde bulunurken kitleler halinde hizaya sokulamaz ve bir düzen altında tutulamazdı. Yalıtılmışlığıyla bağımsızlığını kazanmış, yoksulluğuna alışkın bu halk, üstlerinden yedikleri tokadın karşılığını vermeye çekinmezdi. *İlyada*'daki tek dostu kalmayan, kötü durumdaki, hor görülen Thersites bile, üstlerini yanından kovmaya çekinmez.

Yoksul köylüler ve çobanlar kıt kanaat geçinmeyi göze aldıktan sonra büyük bir kolektif örgüte boyun eğmeden hayatlarını sürdürebilirlerdi; ortada cezbedici bir fazla olmadığı için de ekmek ve gösteriş-

le kolayca kandırılmaları söz konusu değildi. Bu nedenle tek taraflı sömürü fırsatı yok denecek kadar azdı; dolayısıyla da katı, her şeye nüfuz eden bir denetime ihtiyaç kalmıyordu. Böylece, belki nispeten daha gevşek, daha az biçimselleşmiş, daha az hiyerarşik bir yapıya sahip bir örgütlenme biçimi ortaya çıktı. Bu örgütlenme biçimiyle birlikte hem yargıda hem eylemde kişisel bağımsızlık gündeme geldi. Bağımsızlık ve kendine güven, tıpkı Emerson'ın New England'ı gibi yayılmacı dönemden önceki Yunanistan'ın da iliklerine kadar işlemişti. Şu eski özdeyiş gururla söylenirdi: "Yoksulluk Yunanistan'ın ikiz kardeşidir." Yunan *polis* sakinleri en iyi günlerinde bile büyük yiyecek fazlasına sahip değildi; sahip oldukları bir şey varsa o da zaman fazlasıydı, yani boş zaman, özgür ve sınırlanmamış zaman; bugünün Amerikası'nda olduğu gibi aşırı maddi tüketime teslim olmuş bir boş zaman değil; sohbete, cinsel tutkuya, entelektüel düşünceye ve estetik hazza ayrılmış bir zaman.

Reşit yaşa gelen Yunan gençlerin görevlerini yerine getireceklerine dair "*tek başına* veya herkesin desteğiyle" sözünü iki kez tekrarlayarak Ephebos Yemini'ni etmeleri bir tesadüf müdür? Thukydides'in Perikles'in ağzından çıkmış gibi dile getirdiği ve Atinalıların özel bir niteliği olarak sunduğu, uzmanlaşmanın sınırlamalarından bağımsız olma ve esnekliğin kökenleri köye dayanır. Atina bu nitelikler üzerinde hak iddia edemezdi: Köylerde yaşayan ve mahremiyetlerine değer veren kişiler büyüklükle önemi birbirine karıştırmazlar. Yalnız başına gösterilen cesaret, liderin emrine toplu halde boyun eğmenin asla boy ölçüşemeyeceği bir niteliğe sahipti. Bu tür cesaret, savaş alanında olduğu kadar zihin alanında da kahramanlar yaratır; çoğu zaman bu iki alandaki meziyet tek bir kişide toplanır.

Biçimlendikleri dönemde Yunan kentleri çevrelerindeki kırsal alanla veya köylerle olan bağlarını asla yitirmediler: Mevsimsel değişikliklerle birlikte kent içinde giriş ve çıkışlar biçiminde bir gelgit hareketi yaşanırdı. Elizabeth Visser'a göre, MÖ 400 gibi geç bir dönemde bile Atina sakinlerinin dörtte üçü Attike'de toprak sahibiydi. Öyle görünüyor ki, birçok yerde arkaik köy unsuru kaleden daha güçlü bir konuma sahipti. Aristoteles bazı tarihsel gerekçelendirmelerle, düzlük yerlerdeki kentleri demokrasiyle özdeşleştirirken, tahkim edilmiş tepelerde kurulu yerleri monarşi ve oligarşiyle ilişkilendirir; fakat fiili durumda bu ikisi birbirinden çok ayrı ve birbirlerini ayıran çizgi de çok keskin değildir. *Atina'nın Yönetimi* kitabının yazarı, Atinalıların "her yerde daha aşağı sınıflara daha fazla söz hakkı tanıdıklarını" istihzayla söyler; köy demokrasisi bundan daha iyi nasıl tanımlanırdı?

Köy ölçütü IV. yüzyıla kadar Yunan kentlerinin gelişimine damgasını vurdu. Mütevazı boyutlardaki anıt taşlar ve mezar taşları, özlü sözlerle dolu yazıtlar, mizahi deyimler; hepsi de şaşaadan, anıtsal boyutlardan, aşırılıktan uzaktı. Bu topluluklarda yoksulluk utanç verici bir şey değildi; hatta zenginler şaibeli kişiler olarak görülmekteydi. Küçüklük daha aşağı bir seviyede olmanın belirtisi değildi. Güçlü bir sınıfsal veya mesleki ayrıma sahip olmayan köyün demokratik uygulamaları, topluluğun kararları birlikte alması alışkanlığını besliyordu. Daha büyük bir köy olarak kentin en iyi mazereti, muhtemel konuşmacıların sayısını artırmasıydı. Spartalılar bu konuda istisnaydılar; özlü konuşma alışkanlıkları, belki de niyetlerini zalimce köleleştirdikleri insanlardan gizleme amaçlarından beslenmekteydi. Bu nedenle onların kente pek ihtiyaçları yoktu.

Bu köy alışkanlıkları Homeros sonrası Yunanların krallık iktidarına ve merkezi yönetime karşı güvensiz olmalarına neden oldu; Truva'da bile bu durum açıkça görülmekteydi. Krallık yönetiminin gizemi, onların gerek köylü dar görüşlülükleriyle gerekse kendi ortamlarında geliştirdikleri özgüvenleriyle bağdaşmamaktaydı: Bir Odysseus'un zekice kurnazlıklarını bir Akhilleus'un delikanlıca kahramanlığı kadar değerli buluyorlardı. Tanrılara tapmalarına rağmen, hükümdarın bir tanrı olabileceği fikrini Pers hasımlarından daha fazla kabul etmiyorlardı. Agamemnon, Klytaimnestra'yı coşkuyla söylediği gururşuzca sözlerinden dolayı şöyle kınamıştı: "Şereflendireceksen, beni bir tanrı olarak değil, bir insan olarak şereflendir." Bir hükümdarın kutsal nitelikler taşıdığı hezeyanına kapılması, onun yurttaşlık açısından yozlaşması olarak görülürdü.

V. yüzyılda emperyalizmin büyümesi her ne kadar Atina'yı küçük Yunan kentlerini acımasızca sömüren bir kente dönüştürdüyse de krallık yönetiminin yeniden kurulmasını veya Olympos tanrılarının hâkimiyetinin yayılmasını sağlayamadı. Aksine, yayılmacılıkla birlikte Yunanlar, liderlerini halkın desteğine bağımlı hale getirerek ve onları insani boyutlara indirgeyerek krallığın batıl taleplerini reddetmekle kalmadılar, aynı zamanda Parthenon frizindeki gibi tanrılarını ya diğer insan figürleriyle aynı şekilde veya aynı kalıptan çıkma biraz daha büyük biçimde resmettiler. V. yüzyıldan itibaren tanrılarını rezil rüsva etmedilerse bile, aşkla ilgili zaaflarını ve kıskançlık dolu rekabetlerini oyunlarda sergileyerek onları gülünç duruma düşürecek kadar ileri gittiler.

Makedonyalı barbar İskender'in fetihlerine kadar ilkel tanrısal kral iddiaları canlanmadı. Bu belki de, daha sonra Maniciliğin yapacağı gibi, eski kültün dağlara sığınmış olmasının bir işaretiydi. Tiranlar Yunan

kentleri üzerinde iktidar kurmak için genellikle halkın taleplerini dava edinip "seçkin aileler"in –zenginliğin büyük bölümünü ellerinde tutmakla kalmayıp sadece kendilerine miras yoluyla intikal eden ruhbanlık görevlerini ve kimi yüksek belediye işlevlerini üstlenen toprak sahipleri– eski feodal oligarşilerine meydan okumuşlardı.

Tarlayla, köyle arasındaki bu eski bağı sürdürme, kabilesel ve ailevi bağları koruma tavrı, çalkantılı günlerde Yunan kenti için bir güç kaynağı oluşturmaktaydı. Fakat avantajlarını da sınırlamaktaydı. Ticaret ve göç nedeniyle kentin nüfusu artınca, kent sakinlerinin giderek daha büyük bir bölümü yetkisiz bir statüye, kamu hizmetlerine, hatta bazı önemli festivallere katılması fiili olarak engellenen ikinci sınıf yurttaşlara indirgendi.

Doğrudur, bir Yunan kentinin nüfusunun büyük bir bölümünün, toprak sahibi olmaya hakkı olmayan yabancılardan oluşması IV. yüzyıla kadar görülmemişti; bu tarihe gelindiğinde ise savaş yüzünden kentin yerli halkından birçok kişi sürekli bir sürgün veya köle hayatı yaşamaya zorlanmıştı. Fakat yine de, köy hayatının kökleri öylesine derindi ki, zalim bir akının yerlerinden ettiği kurbanlar bile bazen kentlerinin yıkılmasına rağmen ayakta kalmayı başarabiliyordu. Örneğin, Spartalılar Mantinea halkını kendi kentlerini yıkmaya zorladıklarında –Nazilerin kurbanlarını kendi mezarlarını kazmaya zorlamalarıyla kıyaslanabilecek nitelikte inceltilmiş bir gaddarlıktı bu– bu zavallı insanlar hiçbir zaman tam olarak kopmadıkları kırsal *demes*'lerine [bucak] çekilmişlerdi.

Yunan kentleri küçük kaldıkları sürece kırsal alan yürüyerek ulaşılabilecek mesafedeydi: Bugün Atina'dan Pire'ye kadar uzanan ev denizi o zamanlar ekili araziydi, tıpkı bugün yerinde çimento tesisleri bulunan Eleusis'e giden kutsal yol boyunca uzanan kırlık arazi gibi. Büyüyen Atina'da bile Sokrates'le Phaidros'un sıcak bir yaz günü kent dışında yürüyüşe çıkmaları, çınar ağaçlarının gölgesinde İlissos Nehri'nin sığ sularına ayaklarını sokmaları, kır ortamının huzurunu ve tenhalığını hissetmeleri doğal bir olaydı. Toprak sahibi aileler yağlarını, şaraplarını, ballarını, incirlerini ve yünlerini taşradan kentteki evlerine gönderirler; böylece pazardan ve parasal değiş tokuştan kısmen de olsa kurtulmuş olurlardı. Bu durum, bu tür ürünleri satın almak için para kazanmak zorunda olan yabancılara karşı duydukları küçümsemeyi bir kat daha artırıyor olmalıydı. Emil Kuhn'un kayda değer kitabı *Staedte der Alten*'de [Antik Kent] yıllar önce belirttiği gibi, kent ve taşra Yunanlarda bir birlik içindeydi, iki zıt hayat tarzı değildi.

Kır hayatıyla olan bu yakınlığın, IV. yüzyıldaki, hatta sonrasındaki

Yunan kentlerini karakterize eden ilkel konut koşullarının ve sıhhi tesisatların yapısını kısmen belirlediğine hiç şüphe yok. Evler ahşaptan ve güneşte kurutulmuş kilden hafif olarak inşa edilmişti. Duvarlar o kadar dayanıksızdı ki, bir hırsızın eve girmesinin en kolay yolu duvara delik açmaktı. Konut bakımından değerlendirildiğinde, önceleri en büyük kentlerin durumları büyücek köylerden sadece biraz daha halliceydi; hatta nüfusun aşırı kalabalık olması ve yer sıkışıklığı nedeniyle daha bile kötü durumdaydılar, çünkü çiftlik avlusu ve komşu tarlalar gibi açık alanlardan yoksundular.

Dolayısıyla, antik dünyanın en yüksek kültürü, yani Atinalıların kültürü, doruk noktasındayken kent planlaması ve temizlik bakımından acınacak kadar geri kalmış bir belediyecilik örneği oluşturuyordu.
Ur ve Harappa'nın iki bin yıl önce sahip olmakla övündüğü sıhhi tesisat olanaklarının müsvedde denebilecek kadar ilkel biçimleri bile V. yüzyıl Atinası'nda yoktu. Helenistik döneme kadar, her Yunan kentinde caddeler dar sokaklardan biraz daha büyüktü; bu dar sokakların çoğu da birkaç metre genişliğinde geçitlerdi. Kentin çevresinde çöp ve pislik yığınları birikiyor, bunlar hastalığa davetiye çıkarıyor ve veba kurbanlarının sayısını artırıyordu. Konuyu çok iyi bilmesi gereken birçok kişi tarafından hâlâ yanlış bir biçimde tasavvur edilen klişeleşmiş ve genelde yanlış "ortaçağ kenti" imgesi, VI. ve V. yüzyılda gelişmekte olan Yunan kentlerini, özellikle de Attike ve Peloponisos'takileri daha doğru tasvir eder. Bu imge, kesinlikle bu kentlere MS XIII. yüzyıl Batı Avrupası'ndaki birçok kentten daha uygundur.

Yunan kentleri küçük kaldıkları sürece bu ilkel kırsal hayat o kadar da pis veya sağlığı tehdit edici niteliklere sahip olmamıştır: Güneş iyi bir antiseptik, açık arazi gübre yığınları için uygun bir yer ve domuzlarla köpekler gönüllü birer çöpçüdür. Fakat elde, kentin sınırlarında her türden pislikten oluşan bir yığının biriktiğine dair bir sürü kanıt var; Atina'da istenmeyen bebeklerin atıldığı ve ölmeye terk edildiği yerler bu tür belediye çöplükleriydi. Aristoteles'in, *Politika* adlı kitabında, resmi sağlık müfettişlerine kentin atığını denetlemelerini salık vermesi boşuna değildi; zira köyden kente gerçekleşen niceliksel değişim, doğanın da, eski köy âdetlerinin de baş edemeyeceği niteliksel değişimi beraberinde getirmişti.

Neyse ki, köy modeli birdenbire parçalanmamıştı, zira birçok Yunan kenti gelişme evrelerinde büyük bir nüfusa veya geniş bir araziye sahip olmaya hiç niyetlenmemişti. Birkaç bin kişilik nüfusa sahip kentler, daha kalabalıklaşmadan dışarıya koloniler göndermekteydi. Kent daha büyük bir nüfusa sahip olmayı arzulasa bile, ekilebilir arazinin

kıtlığı ve su miktarının sınırlılığı bu büyümeye engel olmaktaydı. Etrafı zengin alüvyon topraklarıyla çevrili olmasına rağmen Atina'nın nüfusu V. yüzyılda, köleler dahil yüz bini aşmıyordu muhtemelen; refah içinde iki başkentten, Miletos ve Korinthos'tan örnek verecek olursak, bu kentlerin de daha fazla bir nüfusu taşıyabilecekleri de şüphelidir; bunun en azından Romalı mimarlar tarafından yeniden tasarlandıkları döneme kadar geçerli olduğunu söyleyebiliriz. R.E. Wycherley'nin belirttiğine göre, çok az kent on binden fazla nüfusa sahipti.

İlk kez Yunanlar tarafından rasyonel bir biçimde ele alınan bir soruna, kentin boyutu sorununa daha sonra geri döneceğim. Fakat, MÖ VII. yüzyıldan IV. yüzyıla kadarki dönem içinde Yunan kentlerinin yiyecek ve inşaat malzemeleri bakımından büyük oranda yakınlarındaki taşraya bağımlı, küçük ve nispeten kendi kendine yeten kentler olduklarını ortaya koyacak bir kanıt aranıyorsa, Yunanların koloni kurma öyküsüne bakmak yeterlidir. Çünkü bu Ege kentleri her yöne koloni yollamıştı, özellikle de Sicilya ve İtalya'ya. Koloniler Ren'in ağzındaki Marsilya'dan Nil deltasındaki Naukratis'e ve Karadeniz'in doğusundaki sahillere kadar uzanıyordu. Etrüsk kentlerinde, kökenleri ne olursa olsun, bu bağımsız olduğu açıkça belli olan kültürle Ege kültürünü birleştiren bir sanata ve bir hayat tarzına rastlayabilirsiniz.

Koloni kuran başlıca kentler, Rodos ve Küçük Asya'daki Miletos gibi büyük ticaret merkezleriydi. Miletos kenti, söylenilenlere göre, yetmiş kent kolonisi kurmuştu. Bu olgu, hem nüfusun düzenli bir şekilde arttığını, hem de ticaretin uzaktan erzak temini yollarını açmasına rağmen, Yunanların aşırı büyümeyi körükleyerek kentin doğasını değiştirme niyetinde olmadıklarını kanıtlar. Birçok bölgede hesaba katılması gereken bir sorun olmasına rağmen önlerindeki engel sadece inşaat alanının sınırlı olması değildi. Su ve yiyecek de kentin büyümesini denetleme konusunda pozitif bir etkiye sahipti. Dahası, belki de belli bir aileye ve köye ait olma duygusu, insanların birbirlerine yakın olduğu bir birime duyulan arzuyu kamçılıyordu.

Emperyalist sömürü sistemiyle ve denizaşırı çömlek ve yağ ticaretiyle Atina'nın, koloni kuran o büyük kentlerden biri olmaması anlamlıdır. Yurttaşlarını evlerinin yakınında tutan bu kent, güvenli büyümenin sınırlarını aştı ve "refah"ının devamı için savaşa ve haraçlara bağımlılığı arttı. Fakat en cesur askeri fatihler bile kentin doğal sınırlarını kabul etmek durumunda kalıyordu. İskender'in başmimarı ona gelmiş geçmiş en büyük kenti inşa etmeyi teklif ettiğinde, stratejiyi olduğu kadar lojistiği de iyi bilen İskender bu fikri hiç düşünmeden reddetti: Böyle bir kente erzak tedariki imkânsızdı!

Köyün *polis*'in içine, insanların sadece doğum ve alışkanlık nedeniyle değil, bilinçli olarak, daha iyi bir hayat sürmek için bir arada oldukları yere taşınması Yunanistan'da kolayca takip edilebilen bir süreçtir. Derebeyinin ve feodal aristokrasinin gücünün zayıflatıldığı, Hesiodos'un acı bir dille kaydettiği, köylülerin savaştan nefretinin kentin anayasasına ve gündelik pratiklerine aktarıldığı birçok potansiyel merkez olmalı. Yunan köyü, kendi kendine yetmesini sağlayan ortamında rahat bırakılmayı istiyordu sadece, bu kesin: Ne fetih yapmak istiyordu ne de fethedilmek. Kent bu koşullarda gelişebilir –hatta var olabilir– miydi? Atina'nın diğer birçok başka kent gibi Pers istilalarına kadar etrafına çepeçevre sur çekmemesi gerçeği, V. yüzyıla kadar var olan koşullar altında kent merkezlerinin belli bir iç emniyet duygusuna sahip olduklarını gösterir. Surların daha önce olmaması da, en başta Ege kentlerini Yakındoğu kentlerinden ayıran insani nitelikleri, yani özgürlük ve açık fikirliliği izah edebilir. Atina'da sur inşa etmek sonradan akla gelmişti. Spartalılar ise, savaşçı bir kast için yakışıksız olduğu gerekçesiyle neredeyse son ana kadar surların inşasına karşı çıkmışlardı.

Fakat, köyden belli olumsuz özelliklerin de taşındığını belirtmek gerek: Kendini yalıtma, kıskançlık, yabancıya şüpheyle bakma, kendine güven ve kendi kendine yeter oluşun karanlık yüzü olan dar görüşlülük. Bu bağımsızlık, insanı kolayca kavgacılığa, sırf muhalefet etmek için muhalefet etmeye ve pire için yorgan yakmaya sevk edebilmekteydi. Bu durumun kentin içinde bile yıkıcı etkileri olmaktaydı. Aristophanes'in, Atinalıların mahkemelere aşırı düşkünlüklerini acımasızca yeren bir komedi yazması boşuna değildi. Bu köy yalıtılmışçılığı, Delphoi'nin çabalarına rağmen Yunan kentlerinin hiçbir zaman ortak bir takvim oluşturamamasında çok iyi görülür. Herkesin yılbaşı günü bile farklıydı.

Yunan köyünün iflah olmaz ben-merkezliliği sadece tehlike zamanlarında, düşmanın varlığını gösterdiği dönemlerde kırılabiliyordu. Böyle kısa ömürlü bir siyasal birliğin Mezopotamya ve Mısır'da su baskınlarının kontrolü ve toprağın her yıl paylaştırılması için gerekli yapısal birlikten farklı olduğu açıktır; Mary Austin'ın, "bölünemeyen faydanın yarattığı kolektivizm" diye adlandırdığı şeyin Yunanistan'da hükmü yoktu. Dilin, edebiyatın, sanatın ve mitolojinin Yunan kentlerini birleştirici bir rol oynamasına rağmen, topoğrafya ve köy âdetleri birliğin kurulması önünde bir engel oluşturmaktaydı.

Dar görüşlülük her ne kadar köyde başladıysa da, onu besleyen başka kaynaklar da mevcuttu; Olimpiyat Oyunları'nın, Yunan kentleri-

nin köy kökenlerine en yakın olduğu, en büyüğünün, birkaç bin kişilik bir nüfusa sahip bulunduğu bir dönemde ortaya çıktığı unutulmamalıdır. Seçkinlerin geniş çaplı dolaşımı ve bir araya gelmeleri, insan topluluklarının arasında doğal koşulların neden olduğu uzaklığı insan çabasıyla kırmış oldu. Savaştan nefret eden ve onu reddeden kişi köylü Hesiodos'tu; savaşın insani erdemlerin gelişimi için gerekli olduğunu savunan kişi ise kent filozofu Platon'du.

Kökleri köye uzanan bir özellik daha vardı. Tüccara ve bankere, yani ticari aracılara, ödünç para veren ve elinde ipotek tutanlara, yani ticareti yaygınlaştırıp zenginliklerini artırmak için eski kırsal âdetleri ve Attike usulü eski yoksulluğu altüst eden yeni para ekonomisini yaratmakla uğraşan kişilere düşmanlık sadece toprak sahiplerinden değil, bütün köylülerden kaynaklanıyordu.

İmalatçı ve zanaatçıların desteklerini arkalarına alan bu tüccar ve bankerler kentin yeni düzenleyicileriydi; VI. yüzyıldan sonra ilk aristokratların ve savaşçıların iktidarlarını tehdit etmeye başladılar. Ancak bu yeni tüccar gruplarını birliğin içine katma ve onları birliğin hizmetine kazandırıp onlara sorumluluk verme sorunu Yunanistan'ın büyük beyinlerini hiçbir zaman ciddi anlamda ilgilendirmedi. Ticaret kentlerinin bile anayasası sanki ticaret diye bir şey hiç yokmuş gibi görmezden geliyordu. Bir kent yurttaşı, tanım gereği ticaret yapamazdı. Böyle bir mesleği icra etmek isterse başka bir kente, bir yabancı sıfatıyla göç etmesi gerekirdi. Sadece Aegina ve Khios [Sakız Adası] gibi birkaç kent yurttaşlarının ticaretle uğraşmasına izin veriyordu.

Buna karşın, tümüyle yeni fikirlerden oluşan bir dünyanın ortaya çıkışı İyonya'nın ticaret kentlerinde ve Thales gibi bizzat ticaretle uğraşan kişiler sayesinde gerçekleşti. Bu fikirler Yunan bilim adamlarıyla filozoflarınının Babil ve Mısır'daki rahip öncüllerinden ayrılmalarını sağladıysa da, IV. yüzyıla kadar kentin biçimi ve değerleri bu olgu nedeniyle değişmedi. Bu yeni failler iyice özümsendiğinde ise yeni imparatorların, "kutsal krallar"ın, kendinden menkul "kurtarıcılar"ın gerici nüfuzları altına girmişlerdi bile.

Bu son noktada niceliksellleştirme ve örgütlenme, araç olmaktan çıkıp amaç haline geldi ve *polis*'in en değerli nitelikleri yok olup gitti. İktidarın hurafeleri, aşırı merkezileşmiş askeri gücün uygulamalarıyla geri döndü. Helen *polis*'inin çöküşünde, bu kentlerin köyün ufkunu yeterince genişletmede gösterdiği başarısızlığın da payı vardır. Helen uygarlığının büyük beyinlerinin coğrafi ve kültürel çevrelerini hiçbir düşünsel çaba göstermeden aşmaları şaşırtıcıdır.

Bir kültür organı olarak Yunan kenti, olgunluğa, V. yüzyılda, akropolisi saymazsak, fiziksel bir biçim kazanmış zengin bir örgütlenmeye ulaşmadan önce erişmiştir. Bu noktada kentsel hedefler Yunan kentinin en eski belediye örgütlenmesinin işlevlerinin bağrından çıkmış ve çok daha fazla gelişmişti. Kentin ikili mirasının, yani Miken sonrası müstahkem yer ve dağ köyünün üzerine daha evrensel doğada, daha kendiliğinden birlikteliklere dayanan bir dizi yeni kurum inşa edilmişti. Bu özgür kurumlar birçok kez surlu kentlerin oluşmasına neden olan örgütlenme biçiminden daha az kapalı, daha az ayrımcı, daha az katı ve baskıcı yeni bir kentsel örgütlenme biçimi yaratmanın eşiğine geldiler. V. yüzyıl kentinin asıl yapısını tanımlamaya geçmeden önce bugün bize belki de Yunanlara göründüğünden daha açık görünen bu yeni unsurları biraz incelemek istiyorum.

Yunan kentlerini daha geç bir dönemde gözlemleyen Pausanias, Foçalılara ait bir kentten söz ederken, yönetim binalarına, *gymnasion*'a, tiyatroya, pazaryerine, borularla su taşıma sistemine sahip olmadığı için söz konusu yerleşim biriminin bir kent sayılamayacağını belirtmişti. Ona göre kenti bir öbek köy evinden ayıran bu binalarla tesislerdi. Fakat Yunan kentinin tohumu daha önce köy içinde atılmış ve gelişmişti: Neolitik geçiş sürecinde geçerli olan şey hâlâ geçerliydi. *Prytaneion* veya belediye binasındaki yüksek memurlar meclisi, belki de dünyadaki en eski seküler siyasal kurum olan eski ihtiyar heyetinin kentsel biçimi değil de nedir? Şu formel pazaryeri (agora) ihtiyar heyeti üyelerinin toplandığı, komşuların fazla ürünlerini değiş tokuş ettikleri, bütün köy halkının sığabileceği kadar geniş, o kullanışlı açık alanın, köy meydanının aynısı değil midir? Suyun borular aracılığıyla ulaştırıldığı çeşme, suyu köpek pisliklerinden ve insanların çamurlu ayaklarından koruyan yüksek yalağıyla kutsal pınarın daha güvenilir biçiminden başka nedir? Tiyatro da köylerde bahar ve hasat için yapılan bereket ayinlerinde tohum halinde mevcuttu. Yuvarlak harman yeri daha sonra tiyatro sahnesi olacaktı; köylüler tıpkı bir tiyatro oyununda koronun oyunun ana karakterlerinin etrafına sıralandıkları gibi ihtiyar heyetinin etrafına sıralanmaktaydılar; bu halleriyle seyircileri değil koroyu çağrıştırıyorlardı, çünkü seyirci olarak nitelendirilemeyecek kadar cevval ve lafazandılar.

VIII. yüzyıla gelindiğinde, büyük ihtimalle Yunan kenti kendine özgü bir fizyonomi geliştirmeye başlamak zorunda kaldı. Diğer antik merkezler gibi Yunan kenti de ortaya çıktığından itibaren bir tanrının

eviydi. Birçok kent, özellikle de sıklıkla Apollon'un koruyuculuğu altında göç etmiş koloni kentleri aynı tanrıya bağlı olduğunu iddia etse de, yerelleşen ilah ya eski ocak tanrılarıyla ya da önemli bir tarihsel olayla ilişkilendirilmesine neden olan özellikler sergiliyordu. Bu kadarı klişelere uygundu.

Ancak, VI. yüzyılda, Solon zamanında, Ege'nin doğusundan Akdeniz'in kuzey kısımlarına kadar, bu kentlerin üzerinde, fakat özellikle de Attike üzerinde taze bir rüzgâr esmişe benziyor. Bu dönemde zihinleri karıştıran ve hurafeleri besleyen kara bulutlar sabah güneşinin aydınlığında dağılmış ve güneşin ışınları en derin mağaraları bile aydınlatmıştı. Böylece, kendine ve sahip olduğu güçlere yeni bir bilinçle bakmaya başlayan zihin kendi imgesi üzerine düşünceye daldı; üzerinde fazla düşünülmeden, eski bir geleneğe ait bir özelliktir diye geçiştiriliveren heykellerin dudaklarındaki o gülümseme, o dönemde Yunanların ulaştıkları bu içsel kendine güven ile aydınlanmayı ortaya koyuyor belki de. Her ne kadar köy hayatı kentin temeline kadar nüfuz etmiş olsa da, akropolise tırmanan bir kişi, sarp kayalıklı dağ yamaçlarında ve parlak gökyüzünde, her şeyin ölçütü haline gelmiş, muhakemeye açık ve bağımsız bir ilke uyarınca eski gelenekleri, âdetleri, yasaları yargılayan bir zihnin yansımasını görebilirdi. Tanrılar artık insanların standartlarına ulaşmak zorundaydılar.

Bu dönüşümün bir sonucu olarak, bir ya da iki yüzyıl boyunca Yunan *polis*'i, özellikle de Atina, insana ait her şeyin bir simgesi haline geldi. Ölçülü sınırlılıkları içinde doğal hayatın kendisi mitolojik fantezilerin arsızca abartılmış ve bir yumak oluşturmuş karmaşasından daha harika görünmeye başladı. İnsan olmak, eski tanrılardan daha tanrı olmak demekti artık. Peki bu dönüşümü hangi güçler mümkün kılmıştı?

Helen kent kültürünü açıklamanın en kolay yolu, *polis* ile Doğu despotizminin aşırı büyümüş görkemli başkentlerini kıyaslamak, bir tezat tespit etmek ve Helen kentinin çabucak ulaştığı mutlu sonuçları demokratik ilkeleriyle özdeşleştirmek olurdu. Pers akınını geri püskürtmekten duydukları heyecan nedeniyle bu karşılaştırmayı yapmak Yunanlar için doğal bir şeydi; fakat eldeki kanıtlar bu açıklamayı tam olarak desteklemiyor.

Yunanlar, en eski kabile reislerinin iddialarının ötesine geçmeyi pek başaramayan krallık kurumunu üzerlerinden atmışlarsa da, demokrasiyi kurma teşebbüsleri yavaş, kesik kesik, düzensiz bir şekilde gerçekleşmiş ve hiçbir zaman tam anlamıyla etkili olamamıştır. Birçok bölgede toprak oligarşisi ve tiranlık iktidarda uzun süre tutunmuştu; fakat, Atina gibi demokrasinin sonunda ağır bastığı kentlerde bile eski

ayrımcılık ve tekelcilik ilkelerinden vazgeçilmedi. Atina demokrasisi, nüfusun hiç de azımsanmayacak bir kısmını oluşturan yabancıları ve köleleri dışlamaktaydı. (Durumun vahametini ortaya koyan bir biçimde, *polis*, meclis ve mahkeme binalarının korunması için iki yüz İskityalı okçuya ihtiyaç duyuyordu.) Perikles'ten sonra zanaatçılarla tüccarlar sık sık kentin en yüksek makamlarında sık sık görev alabilmekteydi belki, ama Atina demokrasisinin övüne övüne bitiremediği özgürlük ve eşitliğin pek çok kısıtlaması vardı. Yeni kişilik niteliklerini münhasıran krala ve onun soylularına atfeden ve antik kentte insanın genel gelişimini sınırlayan görünmez duvarlarda gedik açmaya her an hazır bir şekilde bekleyen zihinsel güçlerin kaynağını başka yerlerde aramalıyız.

Yunan kentinin özel sırrını bulmak için büyük merkezlerin dışına bakmamız gerekir. Yunan kent kültürünü önceki kültürlerden tamamen ayıran şeyi üç sözcükle özetlemek gerekseydi, o zaman hiç düşünmeden şöyle söyleyebilirdik: Olympia, Delphoi, Kos [İstanköy Adası]. İnsanların başarı çıtasını öylesine yükselten bu merkezlerin katkılarıydı.

Bu yerlerin hiçbirinin büyük bir kent olmakta gözü yoktu. Her biri kendine özgü özellikleri olan bu kentler, insanları Magna Graecia'nın [Büyük Yunanistan] en ücra köşelerinden ara sıra veya belirli dönemlerde kendine çeken, onların dar görüşlü sınırlamalarına meydan okuyan, hayatlarının öne çıkmış yönleri yenilenmiş ve hayatları daha da yücelmiş insanlar olarak geri gönderen bir çekiciliğe sahipti.

Taşımacılık ve mal mübadelesi Mezopotamya kentinin gündelik hayatının canlandırılmasında nasıl rol oynadıysa, Olympia, Delphoi veya Kos'a yapılan kişisel ziyaretler de Yunanların dinsel, siyasal, edebi ve atletik gelişiminde öyle rol oynamıştı. Bu kentlerden ilki, Olimpiyat Oyunları'na ev sahipliği yapan yerdi; ikincisi, ana ibadethane ve Apollon'un kutsal kehanet yerine ev sahipliği yapıyordu; burası, Katolik ülkelerde Vatikan'ın etkisiyle kıyaslanabilecek kentsel ve dinsel etkiye sahip büyük bir birleştiriciydi; üçüncüsü ise, yeni bir grup hekimin, yani Hippokrates'in (MÖ 460-375) öncüllerinin ve ardıllarının, doğayı akılla kavrayarak hastalıkları iyi etmeye ve insanlara şifa vermeye çalıştıkları büyük sağlık yerlerinden ve sanatoryumlardan biriydi.

Bu üç merkezden hayat enerjisi fışkırıyor, gerek yürüyerek, gerekse teknelerle yolculuk eden hacılar ve katılımcılar aracılığıyla her Yunan kentine insanın kendi kendini aşmasını sağlayan birleştirici fikir ve hayat normları taşınıyordu. Bu merkezlere özgü faaliyetler birçok kentte daha yürütülmekteydi: Knidos ve Epidauros, Asklepios kültü-

nün özgün yeri, Kos'un rakibiydiler; Delos'taki Apollon tapınağı, bu çorak adacığı hem hacıların akınına uğrayan bir yer yapmıştı, hem de, deniz ulaşımının getirdiği zorluklara rağmen, bir uluslararası bankacılık ve ticaret merkezi haline getirmişti. Benzer şekilde, kentler arası oyunlar başladıktan sonra birçok başka kent Olympia'yla rekabete girdi. Bu kurumların etkileri sonucu, *polis*'in maceracı üyeleri başka kentlerle, başka insanlarla, başka hayat tarzlarıyla ilişki kurdu; katılımcılar, Patrick Geddes'le Arnold Toynbee'nin tarihsel olarak kanıtladığı "çekilme-ve-geri dönme"nin insanın gelişiminde temel bir durum olduğu gerçeğini yaşayarak öğrendiler. Bu festival ve bir araya gelmeler, *polis*'in kökleşmiş dar görüşlülüğünün sorgulanmasına neden oldu.

Dört büyük Panhelen şenliği, Olimpiyatlar, Pythia, İsthmia ve Nemeia oyunları, Yunanistan'ın dört bir köşesinden, böyle zamanlarda yolcuların asla saldırıya uğramadıkları kutsal yollardan gelen bütün Yunanları birleştirmekteydi. Bu tür hareketlilikler ve toplanmalar, daha geniş bir dünyada, daha serbest hareketlerin öncüsüydü.

Olympia, disiplinli oyunlar aracılığıyla insan ruhunun fiziksel ifadesi olan bedeni temsil ediyordu. Yunan düalizminin daha sonraki günahları ne olursa olsun, kültürlerinin yeni biçimlenmeye başladığı dönemlerde klasik Yunanlar manevi gelişimi asla bedenden bağımsız algılamamaktaydılar; hele hele bedene Porphyrios gibi düşmanca bakmak veya onu aşağılayarak, onun hastalıklara maruz kalmasına seyirci kalarak keşişlere özgü mazoşistçe bir zevk almakla hiç mi hiç ilgileri yoktu. Kehanetleriyle Delphoi, derinliklerine karanlık, uyku, uyuşturucular ve sarhoşluk aracılığıyla ulaşılabilen bilinçdışı ile gözü açık bir zekâ ve ileriyi gören bir sağgörünün bileşimini temsil ediyordu: Werner Jaeger'in hatırlattığı gibi, ikiz tanrıları Apollon *ve* Dionysos'tu, sadece hem güneş, hem de tinsel aydınlanmanın bir simgesi olan Apollon değil. Delphoi'de rahibeler tarafından uykuya yatırılan kişileri rüyalarında tanrılar ziyaret ederdi: Muhtemelen hipnotizmanın veya uyutucu bir maddenin, hatta belki de bir anesteziğin etkisiyle; çünkü Delphoi'de, bir katarakt hastasının gece uyurken ona hiç hissettirilmeden kataraktının alındığını yazan o dönemlere ait bir kayıt bulunmuştur.

Sokrates'e ilham perisinin sesini dinlemesini öğütleyen Diotima da Delphoili bir rahibedir; yani rasyonel düşünce, pazaryerindeki ortak tecrübelerle yüzleşmek üzere tapınaktan ayrıldığı sırada ona mağaradaki, mağara ibadethanelerindeki ve hayvan ritüellerindeki rasyonellik öncesi kozmik başlangıçlarının canlı bir nişanesi eşlik etti. Yunan tragedyasının ustaları bu dersi hiç unutmadılar. Yunan efsanelerinde Del-

phoi'nin, tıpkı ortaçağ Hıristiyan haritalarındaki Kudüs gibi, dünyanın merkezi sayılması boşuna değildir. Delphoi'nin Yunan zihnindeki konumu tam böyleydi. Delphoi rahiplerinin özgün işlevi, dinsel festivallerin doğru sıralamasını belirlemekti; Delphoi'nin VII. yüzyılın başları gibi erken bir dönemde tek tip bir takvim anlayışını Yunan dünyasına yaymaya çalışmış ancak başaramamış olması kuvvetle muhtemeldir.

Nihayet Kos, yeni bir sağlık kavramının yayıldığı büyük merkezdi. Hem bir sanatoryum, hem bir hastane hem de George Sarton'ın ifade ettiği gibi, tıp düşüncesinin olgunlaştığı bir tıbbi araştırma merkeziydi. Fakat bu merkezler, günümüzdeki yarı fabrika, yarı otel olan hastanelerimizin çoğu gibi sadece hizmet binalarından oluşan bir kompleks değildi. Aynı zamanda bir manastır sükûnetine de sahip yerlerdi. Asklepios tapınağı hemen yanı başında olmasına rağmen, burada, manastırın işlevi, yani inzivaya çekilme ve içe kapanma, belki de tarihte ilk kez, tapınağın özelliği olmaktan çıktı.

Kos'un hekimleri inzivanın ve güzelliğin, mekânın ve düzenin iyileştirici özelliklerini biliyorlardı. Sanatoryumlarını, bağları ve dut ağaçlarıyla, son derece ince ipeğiyle ünlü küçük bir adanın üzerine, denizi geniş bir açıdan görebilecek şekilde inşa ettiler; burası, Yunan kentlerinin keşmekeşinden, düzensizliğinden, pis kokularından ve gürültüsünden arındırılmış, mükemmel bir yerdi.

Belki de hiç kimse bu idealleri *The Great Good Place* [Büyük Güzel Mekân] adlı yapıtında anlattığı rüya alegorisi ile (kendisi pek bilincine varmasa da) Henry James kadar etkili olarak aktarmamıştır. İnsanlar kendilerini, hayatlarını mesleklerine adamış, soylu yeminlerine sıkı sıkıya bağlı böyle sağaltıcı bir ortamda çalışan bu hekimlerin gözetimine teslim etmek için kara ve deniz yoluyla yüzlerce kilometre katediyordu. Yolculuğun gündelik hayattan uzaklaştırıcı etkisiyle hasta, rehabilitasyonun ilk basamağına adım atmaktaydı; hava değişiminin iyileştirici etkilerine ilişkin psikosomatik keşif, hekimlerin henüz tedaviye başlamadan önce yeni gelen hastalarda gözlemledikleri iyileşmeden hareketle Hippokrates geleneğinin yaptığı katkılardan biri olabilir pekâlâ. Büyük hekimler ve hijyen uzmanlarından oluşan bu okulun hastalara uyguladıklarından çıkarılan derslerin bazılarının kolektif bir biçim içinde IV. yüzyılın yeni kentlerine giren düzen anlayışında yer etmiş olabileceğine şüphe var mıdır? Doğanın içindeki ve doğaya ait, ama insanın düzenli çabasıyla doğayı aşan bu mekân ve uyum anlayışı, sonraki kentlere damgasını vurmuştur.

Olimpiyat Oyunları MÖ 776'da başladı ve neredeyse bin yıl bo-

yunca sürdü. Bu oyunların, Olympos tanrılarının çıkış yeri olan kuzeydeki dağın rakibi, tanrıların evi küçük Olympia kentinde ortaya çıkmış olması tesadüf değildi. Oyun ve müsabakalar, her zaman dolaysız olarak dinsel bir nitelik taşımasalar da, dinsel bir kökene sahiptir. Herodotos, bir Mısır tapınağının girişinde takımlar arasında sopalarla yapılan yıllık müsabakalardan söz eder; herhalde sözünü ettiği bu müsabakalar, Osiris'i temsil edenlerle Set'i temsil edenler tarafından düzenlenen çok daha eski bir ayinin yansımasıydı. Yunanistan'da ise, kazananlara kutsal ot maydanozdan taçlar takılan, bir kabile reisinin veya bir kahramanın hayatını ve ölümünü kutlamak için yapılan cenaze oyunları, kesinlikle Olimpiyat Oyunları'ndan önceki dönemlere rastlar. Fakat Olimpiyat Oyunları'nın asıl önemi, dört yılda bir bütün kentlerin yurttaşlarının, Zeus'un koruması altında, hiçbir tutuklanma veya zarar görme korkusu olmadan serbestçe seyahat edebildikleri bir barış ortamı yaratmasıydı. Bu amaçla seyahat eden herhangi bir kişiye zarar vermek kutsal bir şeye zarar vermek gibi algılanıyordu.

Olympia'da kentler, deyiş yerindeyse, yüz yüze buluşuyor; müsabakaların odağını insan ruhunun ifadesi olarak beden oluşturuyordu. Bu oyunlar atletleri olduğu kadar şairleri de bir araya getiriyordu; gerek atletler, gerekse şairler müsabakalarda kazanmak için ellerinden gelen tüm gayreti gösterirdi, çünkü seyirciler arasında sadece kendi kentlerinden insanlar değil, Helen dünyasının dört yanından gelen tüm ulusun temsilcileri bulunurdu.

Bu oyunların etkisiyle Helen kentine yeni bir kurum girdi ve bu kuruma yeni bir yer tahsis edilmesi gerekti: *Palestra* veya güreş alanı. Bu yer daha sonra *gymnasion*'a, genellikle çınar ağaçlarıyla kaplı koruluklara kurulan ve her türlü atletik müsabakanın veya gösterinin gerçekleştirildiği etrafı çevrili spor alanına dönüştü. Böyle bir merkezde hamamlar, soyunma odaları ve nihayet sınıflar mevcuttu; zira, Olimpiyat örneği takip edilerek, aşırı fiziksel egzersizler nedeniyle zihnin hantallaşmasına ve yavaşlamasına izin verilmezdi. Yaşlılarla gençler güreş, boks, disk ve cirit atma müsabakaları yapmak üzere burada buluşurlardı. VI. yüzyıldan önce kurulmuş bu tür üç kutsal koruluktan üç meşhur okul ortaya çıktı: Lise, Akademi ve Kynosarges.

Pazaryeri, VI. yüzyıldan önce bu tür faaliyetlerin önceden tasarlanmamış bir biçimde gerçekleştiği bir merkez görevi görmekte idiyse de, kent büyüdükçe bu faaliyetlere yer kalmamıştı. Bu yüzden kentin dışında, açık hava faaliyetleri için uygun, bina yapılmamış alanlarda *gymnasion*'un kurulduğunu görüyoruz. Kentin her yerinde, fakat özellikle de bu yerlerde tanrıların ve kahramanların heykelleri vardı: "Mü-

kemmel atletleri ve mükemmel atlet anneleri"nin bu temsili figürleri bedensel zarafet ve dinçlik için bir kamusal standart oluşturmaktaydı. Heykel sanatı, Yunan kentlerinin gençliği için, tıpkı sinema yıldızlarının fotoğraf ve reklamlarının günümüz uygarlığında kadın güzelliğinin standardını oluşturması gibi bir standart oluşturmaktaydı. Narsisizmle bedensel bilincin ilk ortaya çıktığı ergenlik çağındaki bir insan için bu modellerin etkisi ne kadar vurgulansa azdır. Kendimden örnek vereyim; gençlik yıllarımda gördüğüm vasat sayılabilecek bir Roma heykelinin, elinde bir banyo fırçası tutan bir atlet heykelinin bile fiziksel gelişimimde çok büyük bir etkisi olmuştu.

Bir iki yüzyıl zarfında, Yunan toplumu içinde tüccar zihniyetinin gelişmesiyle birlikte Olimpiyat Oyunları'nın dinsel ve kültürel amaçları, çıkarcı profesyonellik ve ticarileşmeyle gölgelendi; bu süreci diğer kentlerle rakip müsabakaların düzenlenmesi izledi. Krotonlu Milon'unki gibi sadece fiziksel yetenek, zarif gücün, çevikliğin ve soğukkanlı bir dayanıklılığın yerini aldı; hatta, MÖ IV. yüzyılda profesyonel atletler arasında ödül kazanma, tıpkı günümüzdeki gibi, kendi içinde bir amaç haline geldi; öyle ki, örneğin Thasoslu Theagenes beş yüz ödül kazanmakla övünürdü.

Ama sportmenlik en başta o kadar kökleşmişti ki, kentler arasındaki savaşlar bile bazen kirli amaçlar için değil, onur için yapılan spor müsabakalarına benziyordu. Mızrak, ok, sapan taşı gibi atılan bütün silahların yasak olduğu, Khalkis'le Eretria arasında VII. yüzyılda meydana gelen "savaş" sadece bir müsabakadan ibaretti. Bu kentler topyekûn savaşın barbar günahkârlığından çıkmış ve vahşi saldırganlığı inceltip yücelterek arkalarında bırakmıştı.

Kent sakinleri, kente göçerken taşraya özgü eğlencelerden ve güç gerektiren bedensel işlerden oluşan birçok yararlı şeyi arkalarında bıraktılar: Bu taşraya özgü değerleri tekrar kent hayatının gündelik rutini– tarlanın, çayırın ve orman avcılığının eski matrisinden koparılıp ayrılmış ve stilize edilmiş egzersizler– haline getirme görevi Olimpiyat Oyunları'na düşüyordu.

Bu yeni kurumun manevi yan ürünleri, sağlıkla ilgili yararları kadar önemli olduklarını kanıtladılar; zira burada yaşlılar ve gençler, ebeveyn ve çocuklar hatta öğretmenler ve öğrenciler şeklinde değil, yaşlıların öncülüğünde yürütülen sohbetlere katılan kişiler olarak, sürekli bir dostluk içinde bir araya geliyorlardı. Böylesi bir dostluk, ebeveyn otoritesinin yokluğu ve yaş farkı nedeniyle çok daha faydalı oluyordu. Bazen bu yakınlık, çocuk sahibi olma tehlikesinden tamamen uzak, tutkulu arzuları harekete geçirerek steril bir homoseksüelliğe ze-

min hazırlıyordu; fakat bu yakınlık aynı zamanda, Platon'un diyaloglarının bize gösterdiği gibi, daha yüksek düzeyli bir eğitime katkı da sağlıyordu. Otoriter bir ruhban sınıfı, yöntem açısından benzer bir değere sahip herhangi bir alternatif sunabilir miydi? *Gymnasion* fiziksel egzersizi özendirdiği sürece, genellikle sıkışık, hareketsiz kent ortamına uyum sağlamanın bedeli olan bedensel gevşekliği giderme konusunda insanlara yardımcı olmuştu.

Delphoi tapınağının bu gelişimde oynadığı rolü tanımlamak çok daha zor, özellikle de kültün geriye hazinesinden ve adak sunulan anıtlardan başka kayıt bırakmadığı düşünülürse. Dionysos kültü çok daha derinlerden gelmiş olsa bile, belki de dram sanatının Yunan kentini

avucuna alması, Apolloncu ölçülülüğü ve açıklığı, Dionysosçu karanlık ve esriklikle bünyesinde birleştiren Delphoi kentinin onayı sayesinde olmuştu. Burada durup, VI. yüzyılın başlarında yapılmış üç vazo üzerinde tasvir edildiği gibi, belki de ilk olarak agorada tahtadan yapılma derme çatma tribünler şeklinde ortaya çıkmış ve Yunan kentine *gymnasion*'la hemen hemen aynı dönemlerde girmiş bir kentsel kurum olarak tiyatroyu incelemeliyiz. Kısa bir süre içinde, büyümekte olan kentten gelen kalabalığın artışıyla birlikte tiyatro, kent dışında, tepe yamaçlarında, açık havada sahnelenir olmuştu.

Tiyatronun çıkışına öncülük eden festivaller, uzun dönemler boyunca köyde icra edilen dinsel festivallerdi; bu festivallerde tapınak rahipleri, "orkestra"nın ön sırasında yer alırlardı. Attike komedyası, kökeni neolitik çağa kadar uzanan eski bereket ayinlerinden türemişse, tragedya da yeni kent düzeninin insanın gelişim süreci içinde ortaya çıkmasına neden olduğu sorunlarla –kader, şans, özgür irade– boğuşmaktaydı. Kent gelişirken, dram sanatı da dinsel mirasının her iki yönünü kesip attı: Hem müstehcen ritüellerin, eşek şakalarının hem de ağırbaşlı manevi eğitim amaçlı gösterilerin yerini daha beyne seslenen eğlenceler aldı. Bununla birlikte kozmik bakış açısı kaybedildi. Gurur ve özgüveni kibre dönüşür dönüşmez insan benliği kurumaya başladı. Öyle görünüyor ki, insan kozmik ve kutsal duygulardan kopunca, anlamsız değişimin ve dışsal kaprislerin tuzağına daha kolay düşer hale geldi. Bu nedenle, kaba, önemsiz, çirkin, gösterişçi şeylerin sergilenmesinin doğum, yurttaşlık, meslek, evlilik, ölüm gibi şeylerin kutsanmasının yerine geçmesi süreci olarak dram sanatının gelişmesi, kentsel gelişmenin izlediği yolu simgeliyordu.

Yine de, tragedya sonrası evrede, yani dinsel bağlarının koptuğu bir dönemde, tiyatro klasik kentin ayırt edici işaretlerinden biri olarak imparatorluğun kolonicileri ve emekli memurları için inşa edilen en uzak

kentlerde bile görülmeyi sürdürdü. Bugün bile, Floransa yakınındaki Fiesole'nin eteklerinde bulunan ve aşağıdaki vadiye doğru inip arkasında yükselen dağlara doğru uzanan yarım daire biçimli taş sıralar Yunan tiyatrosunun evrensel biçimini hatırlatır ve onu üreten asıl kültürün cılız bir kokusunu saçar. Düzenli bir kozmos içinde düzenli mekânın güzelliğini sunar tiyatro.

Eğer klasik kentin sonunu simgeleyen belirtilerden biri Olimpiyat Oyunları'nın sona ermesiyse, diğeri de tiyatronun terk edilmesidir. Çünkü Yunan yurttaşlarının kendini gördüğü ve Delphoi'nin düsturuna –Kendini Bil– itaat ettiği yer tiyatroydu. Hepsinden önemlisi de, Aristophanes'in amansız komedilerinden öğrendiğimize göre, onlar orada başkalarının acı veren kahkahalarından ders alarak kendilerini başkalarının gördüğü gibi biraz alaycılıkla görmeyi öğrenmekteydiler. Fakat aynı zamanda, kahraman ve tanrı gibi büyük figürlerde, kriz anlarında güvenli ve alışılmış olanın sıradanlığını aşmak için kendilerine taklit edebilecekleri bir örnek sunan çekici bir potansiyel benlik de görüyorlardı. Özbilinç ve kendini gerçekleştirme, hatta kendini aşma, kentsel kişiliğin –veya en azından uyanmış bir azınlığın– yeni belirleyici işareti haline geldi.

Fakat, Delphoi, Yunan kentinin gelişiminde başka bir değişime, daha doğrudan ve fiili olarak imzasını atıyordu. Yunanlara göre, tıpkı daha önceki kültürlere göre olduğu gibi, kentin kuruluşu temelde dinsel bir eylem olduğu için Delphoi de doğal olarak yeni kentlerin kuruluşunu bir görev olarak üstlenmişti; böylece, özellikle kolonizasyon sürecinin ilk dönemlerinde Delphoi'deki Apollon tapınağı, her istikamette Apollon'un koruması altında yeni koloniler kurulmasına yönelik kati tavsiyelerde bulunmuştur. Bir kâhine başvurmadan böyle bir sefere kalkışan kent pek azdı. Bu yüzden, artan nüfusun kent içinde izdiham yaratabileceği, gelişigüzel göçlere veya nüfusu daha yoğun bölgelerde ekilebilir araziler konusunda çatışmalara yol açabileceği bir dönemde, Delphoi ister istemez nüfus sorunuyla karşı karşıya geldi ve örgütlü bir dağılma programı geliştirdi.

Bu program aracılığıyla tapınağın koruyucuları hem keskin ekonomik rekabeti, hem de fetih savaşlarını azalttılar. Bu arada bu program sayesinde Yunan kültürü ve Yunan *polis*'i, ülkenin ücra köşelerindeki az nüfuslu köy topluluklarına kadar ulaştı. Nüfusun gerektirdiği sıklıkta tekrarlanan düzenli kolonizasyonla kentin büyümesinin denetim altına alınması, kent büyümesine organik bir sınır getirme gerekliliğinin ilk kez fiilen tanınmasıydı. Bu yöntemin en geniş uygulandığı, bu normun sürdürüldüğü yüzyıl boyunca Yunan kenti insani gelişim için son

derece uygun bir ortam sunduğunu kanıtladı. Delphoi kentinin ılımlılık ilkesi kentler için olduğu kadar insanlar için de geçerliydi. Bu kolonizasyon hareketini merkezi askeri denetimin değil, dinsel inançla gönüllü eylemin ortaya çıkardığına dikkatinizi çekerim. Merkezi askeri denetim, dinsel otoritenin kırıldığı ve yurttaşlık normlarının kaybolduğu bir zamanda Büyük İskender tarafından oluşturuldu.

Kos, Knidos ve Epidauros, tıpkı Olimpiyat Oyunları veya Delphoi tapınağı gibi, Yunanların bütünlük ve denge konusundaki kaygılarının simgeleriydi; onların öğrettikleri dersler sonraki kent planlamalarında rol oynamıştır, hatta onlardan kalan öğretilerin bugün bile tam olarak ortadan kalkmadığı söylenebilir.

Hippokrates'in eserlerinin en ünlülerinden biri, "Hava, Su ve Mekânlar"la ilgili olanı, kamu hijyeni açısından arazinin seçimi ve kentlerin planlanmasıyla ilgili bir çalışmaydı. Yunanların somut nesne aşkı bu zeki hekimlerin insanın görme eşiğinin altındaki güçleri ve organizmaları görmezden gelmelerine, dolayısıyla hastalıkların görünmez failler tarafından taşınabileceğini hiçbir zaman hesaba katmamalarına neden olduysa da, daha kolay keşfedilebilen ve ele alınabilen konuları es geçmediler. Binaların ve kent sokaklarının yaz güneşinden kaçınacak, serin rüzgârları alacak şekilde düzenlenmesinin; bataklıklı ve sıhhi olmayan arazilerden sakınmanın, şarap içmeleri genellikle yasaklanan hastalar için bir kat daha zorunlu olan saf kaynak suyunun tedarik edilmesinin önemini kavramışlardı.

Bu öneriler hızlı bir şekilde yaygınlaşmadı. Zenginlerin ve boş zamanı olanların, hasta olduklarında uzak bir sanatoryuma gitmeleri, yaşadıkları kentin belediyesinin saf suyu dağlardan indirecek, kent içinde suyun toplanacağı kadar geniş bir yer açacak, kalabalıklaşmış mahalleleri seyreltecek ve hava dolaşımını sağlayacak, bu bölgeleri boşaltmanın mümkün olmadığı durumlarda her bir bina bloğunu cadde ve sokaklarla aralayarak hava dolaşımı oluşturmaya çalışacak mühendislik çalışmalarına yüklü bir sermaye ayırmasından daha basit bir çözüm yoluydu. Paradoksal bir şekilde, bu tür çalışmalar için gerekli sermayeye sahip büyük kentler, nüfuslarının yoğunluğu gereği sağlık konusundaki çalışmalar acil çözüm beklemesine rağmen, bu çözümleri sağlayacak iyileştirme çalışmaları konusunda en "aciz" kentlerdi.

Bu nedenle, önce Yunanistan'da, sonra da Roma koloni kentlerinde olmak üzere yeni Helenistik kentler kurulana kadar Hippokrates teorisi kentlerde uygulanmamıştır. Fakat bu ilkelerin MS I. yüzyılda Romalı mimar ve kent planlamacısı Vitruvius tarafından yinelenmesi onların hâlâ yaşadığını ve işe yaradığını gösterdi, tıpkı Hippokrates tıbbının

hiç de azımsanmayacak kadar büyük bir kısmının Galenos'ta varlığını sürdürmesi gibi.

Temiz suyun öneminin anlaşılması sadece belediye işlerinin gelişiminde rol oynamakla kalmamış, aynı zamanda maden suyu pınarlarının şifalı yönlerinin araştırılmasına da neden olmuş; böylece ilk tıbbi bakım merkezlerinden, onların doğrudan devamı olan ve doğal sıcak ve soğuk hamamlar, kaplıcalar ve içmeler konusunda uzmanlaşmış sağlık merkezleri doğmuştur. İngiltere'deki Bath böyle bir Roma merkeziydi; XVIII. yüzyılda taze hava ve güneş ışığının raşitizm ve tüberküloz hastalığıyla baş etmenin doğal bilimsel bir yöntemi olarak kabul edilmesinden tam bir yüzyıl önce deniz banyosu da dahil, banyo ve hamamlara inanç klasik romantik canlanmanın dolaysız bir sonucu olarak geri geldi.

Hava, su, toprak ve ortama yapılan Hippokratçı vurgunun zafer kazanması kolay olmamıştı; zira binaların birbirine yakın inşa edilmesi, pislik ve kötü kokulara izin verilmesi, arazinin her parçasını açgözlü bir arzuyla kullanma şeklindeki eski bir yapı geleneği, eski kent inşacılarının yanlış tıp ve hıfzıssıhha uygulamalarının sonraki kuşaklara olduğu gibi aktarılmasına neden olmuştu. Fakat Hippokratçı uyarılar, içmek ve yıkanmak için temiz suyun, fiziksel egzersiz yapmak ve manevi yönden canlılık kazanmak için açık park alanlarının yavaş yavaş kente girmesini sağladı. Bunlar, o güne kadar kentin sırt çevirdiği imkânların temel öneme sahip kentsel eşdeğerleriydi. Fakat, sağlıklı bir çevre için gerekli unsurların biri nedense es geçilmişti: Tıp okulu sıhhi tesisat ve halk sağlığı konusunda ardında hiçbir metin bırakmamıştı: dışkıları uzaklaştırıp atmanın doğru yolu konusunda hiçbir kayıt yoktur.

Gymnasion, sanatoryum ve tiyatro: Bunlar, Yunanistan'ın dört bir köşesinden gelen ve dönemsel olarak özel merkezlerde toplanan Yunanların kent kültürüne yaptığı belirleyici katkılardı. Bu kurumlar sadece kenti yeniden biçimlemediler, aynı zamanda yolculuk ve ziyaretler vasıtasıyla topluma daha geniş çaplı bir dolaşım ve kültür alışverişi için bir neden de sundular. Bu, Panhelenik bir etki yarattı. Örneğin, Olimpiyat Oyunları'nda Tyrtaios'un okuduğu şiirler sayesinde asık suratlı Sparta bile ortak edebiyat kültürüne katkıda bulunmuştu.

Olympia'ya, Delphoi'ye, Kos'a ve onların kardeş kentlerine küçük gruplar halinde giden veya büyük kitleler halinde akın eden insanlar, bir süreliğine de olsa, *polis*'in kendi içine kapanık dünyasından kopmuş oluyorlardı. Böylece zorunlu olarak, kapatılmak suretiyle değil de canlı bir cazibeyle, büyük bir birliğin üyesi haline gelmekteydiler. Buluşma anlarında, kendi kentlerinin tikelciliğinden ve dar görüşlülüğün-

den sıyınlıp daha geniş ufuklara bakma imkânı bulmaktaydılar. Elis'ten Olympia'ya veya birçok başka yerden Delphoi'ye giden kutsal yollar, bu birliğin görünür bağını meydana getirmekteydiler.

Bu uygulamalar kendi içlerinde potansiyel olarak, merkezi bir komutayla değil, gönüllü ilişkilerle ve karşılıklı hizmetlerle geniş bölgeler üzerinde iş gören federe örgütlere dayalı yeni bir tür kent politikasının temellerini taşımaktaydılar. Bu çabalar, IV. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, Yunanistan'ın siyasal düşünürleri tarafından gereği gibi anlaşılmış ve bilinçli olarak değerlendirilmiş olsaydı, kent üzerinde belli bir etki bırakmış olurlardı. Fakat Yunan pratiği, Yunan teorisinden çok daha ileri düzeydeydi: Gerçekten de, teori ayrı olanın, tekil olanın, statik ve arkaik olanın üzerinde durmakta; dinamik kültürel ilişkiler ve siyasal federasyona yönelik yeni eğilimleri görmezden gelmekteydi. Aristoteles, her biri ayrı bir çözümlemeyi hak edecek derecede diğerlerinden farklı 158 Yunan kentinin yapısını incelemiş, fakat kentleri genel bir birlik altında bir araya getirmeye yönelik çabaları ele aldığına dair bir kayıt bırakmamıştır; üstelik böylesi çabaların daha VI. yüzyılda başlamasına ve Roma Yunan özgürlüğünün son kırıntısını silip süpürmeden önce Yunanistan'da böylesi yirmi konfederasyon oluşmasına rağmen.

McDonald'ın isabetli saptamasında olduğu gibi, bu birliklerin çoğunluğu, ortak bir dinsel festival ve özel bir kültü koruyup devamını sağlamak için gerekli örgütlenmeyle birlikte başladı. İki yeni kent yönetimin aracı, gecikerek de olsa, ortaya çıktı: Bir kentin, ayrı ve kendi kendini yönetir durumunu koruyan bir başka kentin sakinlerine yurttaşlık haklarını vermesi olan eşpolitika (*isopolity*) ilkesi ve bir kentin, işbirliği içindeki bir grubun parçası olduğu ve her bir yurttaşının bir çifte sadakati ortaya koyduğu ortakpolitika (*sympolity*) ilkesi. Barış dolu bir dünyada bu çabalar katlanarak çoğalabilir ve amacına ulaşabilirdi.

Toynbee gibi Yunanistan'la ilgili ayrıntılı bilgiye sahip olanlar bile Yunan kentlerinin bu ayrılıkçı tutumlarını topografik durumuna, kıskançlık ve rekabete veya onların kendi imgelerine narsisist bir sevdayla bağlı olmalarına atfetmeye eğilimlidir. Bütün bunların Yunan kentlerinin bu tutumlarında rol oynamış olabileceğine kimsenin şüphesi yoktur; fakat federasyon kurmak için gösterilen bunca çaba birçok karşı baskının da varlığına işaret eder. J.A.O. Larsen'in iyi bir betimlemesini verdiği, Yunanistan'daki ilk federe devlet MÖ 447-386 yılları arasındaki Boiotia Konfederasyonu'ydu. Böyle bir birlik kurma çabasının varlığı ancak Helenik Oksyrynkhos papirüsünün 1908'de bulunmasıyla birlikte kabul edilmiştir.

Bu bereketli geniş ovada sınır oluşturacak dağların ve güçlü kentlerin bulunmaması bu yeniliğin ortaya çıkmasında rol oynamış olabilir; fakat Attikeliler arasında dar kafalılığıyla ün salmış olmasına rağmen Boiotia aslında, yönetim birimi, büyük bir temsilciler konseyi, hazinesi ve bütçe idaresi, hatta federal bir mahkemesi veya mahkemeleri olan iyi örgütlenmiş bir federal sistem oluşturmuştu; üye kentlere tek tip yerel yönetimleri kabul ettirebilecek güce sahipti. Kısacası, kent yönetimine müthiş bir yenilik getirmişti.

Birlik ve yerel özerklik bireşimiyle ulaşılan bu temsili federal yönetim biçimi, hiç de azımsanmayacak çapta bir siyasal gelişimdi. Bu yapının başarısız olmasının nedeni, Yunan kentlerinde kökleşmiş, karakterlerini ve yapılarını ölümcül derecede sarmış olan tikelcilik değildi: Aksine, bu federal sistem özgül bir gaddarca eylem sonucu yani 386'daki "Kral Barışı" adı verilen ve Yunan kentlerine "özgür" olmaları şartını getiren karar sonucu alaşağı edilmişti. Sparta yönetimi altında bunun anlamı, bu kentlerin federal bir birlik içinde bir araya gelmek için özgür *olmadıklarıydı.* Bütün bunlar, Demosthenes'in, gözü korkutulmuş kentleri Makedonya kralı Philippos'a karşı toparlamaya çalışmasından önceydi. Boiotia federalizmi Sparta yalıtmacılığına karşı direnebilseydi, Hellas kentleri Khaironeia'daki ölümcül silleyi bertaraf edebilirdi.

Yunan kentlerinin gücü ve özgüveni kendi aralarında başgösteren bir dizi savaş yüzünden bozulmamış olsaydı, daha sonra çoğunlukla ümitsizce bir çaresizlik duygusuyla gösterdikleri federasyon oluşturma çabaları onları, sonunda hepsini silip süpüren imparatorlukların önünde daha şanslı bir konuma getirebilirdi. Fakat gerek kentsel yalıtmacılığın, gerekse siyasal ve kültürel yayılmacılığın başarısızlıklarını düzeltme potansiyeli olan daha geniş kapsamlı federe bir kent politikası kavramı, yurttaşlık hayatına ilişkin tamamen yeni bir model geliştirebilecek kadar uzun bir geçmişe sahip değildi. Savaş, *polis*'i en eski kral merkezli kentlerin modeline geri götürdü; sonunda geriye bağımsızlık ve özerklik kavramlarının kırıntılarından başka bir şey bırakmamacasına her şeyi silip süpürdü. Böylece, Yunanlar, Olympia'nın, Delphoi'nin ve Kos'un öğretilerini bütün dünyaya özgür yurttaşlar olarak değil, toprakları istila edilmiş mülteci, tebaa ve köleler olarak taşıdılar.

D. ESKİ TAPINAK VE YENİ TANRI

Yunan kentine dıştan yaklaştık; çünkü onun eski tiplerden ayrılmasını sağlayan yeni kurumlar kentin eteklerinde yuvalanmıştı. Fakat V. yüzyılda, kentin kendi biçimini iyice aldığı bir dönemde, Yunan kentinin merkezinde, eski kalenin bütün karakteristik kurumları neredeyse hiç değişmemiş biçimde mevcuttu. Burada eski kültü yaşatan tapınak ve onun yanında rahip ve rahibelerin yerleşim yerleri bulunmaktaydı. Eski saray da buradaydı; fakat krallık iktidarının seçimle işbaşına gelen yargıç-yöneticiler arasında bir savaş efendisi, yasanın efendisi ve bir de tapınağın efendisine bölünmesinden sonra –ama Robert J. Bonner,
186 devletin dini liderinin bu ayrıma rağmen hâlâ *archon basileus*, yani reis kral olarak anıldığı konusunda bizi uyarır– belediye binasına dönüşmüştü. Köyün toplanma mekânı, agora veya pazaryeriyse genellikle kalenin dibinde konumlandırılmıştı. Pazarın işlevinin büyümesi, kentin genişletilmesi veya savaş yüzünden yıkılmasının ardından yeniden inşa edilmesi sırasında, su taşımacılığı, mübadele ve depolama işlemlerinin daha kolay yapılabilmesi için bu mekânın genellikle su kenarına taşınmasına yol açtı.

Bir Yunan kentinin gündelik faaliyetleri dışarıda, çoğunlukla pırıl pırıl bir gökyüzü altında, bazen de yağmurlu sonbahar veya karlı kış koşullarında gerçekleştirilmekteydi. Bu dışarıda yaşama alışkanlığı, ev içi yaşama alanlarının bazı kısıtlamalarını, özellikle de topluluğun erkek üyeleri için dengelemekteydi. Kısmi kapanma Helenistik dönemin yeni lükslerinden biri olarak hayat buldu: Kentin yurttaşları özgürlüklerini yitirdiklerinde, tıpkı bugünün yarı totaliter toplumlarının insanları gibi fiziksel konforla kendilerini avuttular. Fakat akropolis, *polis*'in manevi merkezi olma özelliğini korudu; VII. yüzyıldan sonra da tapınak, en önemli yapı olarak kalenin yerini aldı.

Kentin tanrısının evi olarak tapınak, bekleme odası ve sütunlu girişi olan büyük bir salona sahip geleneksel sarayın biçimini aldı: Sağlam Dor veya İyon tarzı sütunlara dönüşen ahşap dikmeler üzerinde, üçgen çatılı bir ambara benzeyen bir yapı. Bu bina genellikle tanrı veya tanrıçaların, Phidias'ın Athena'sında olduğu gibi altın kaplı, başı muhtemelen fildişinden, gözleri değerli taşlardan heykelleriyle doluydu; simgesel anlamla aşırı yüklü binanın dışındaki heykeller ve geometrik bezemeler ise parlak renklerle boyanmıştı. Büyük tapınak, kent içindeki konumları, estetik ölçütlerden ziyade kutsal olaylar veya benzeri nedenlerle kimi yerlerin kazandığı özel kutsallığa dayanarak seçilen birçok daha küçük tapınak ve ibadethaneden biriydi. Gerek mantıksal

ilerleme, gerekse estetik düzen, zamanla kabuklaşmış dinsel duyguların yanında ikinci planda kalıyordu.

Hıristiyan ortaçağ kentlerinden farklı olarak, daha büyük kentlerde tapınak asla topluluğun önemli bir bölümünü içine alacak kadar büyük olmazdı; tapınağın amacı bu değildi. Çünkü başlıca ayinler ve törenler kutsal bölge dahilinde, ancak tapınak binasının dışında gerçekleştirilirdi. Büyük tapınakların inşa edildiği MÖ V. ve IV. yüzyıllarda tanrılar da bir dönüşüm geçirdi: O güne kadar olduğu gibi, kalenin lord ve leydilerinin insanüstü imgeleri değillerdi, özel insani özelliklerin veya erdemlerin, adaletin, bilgeliğin veya cinsel arzunun cisimleşmiş halleriydiler artık. Bu, Herodotos'un Yunan zekâsıyla birlikte Helenleri barbarlardan ayıran bir özellik olduğunu ileri sürdüğü "aptalca saçmalıklar"dan kurtulma sürecinin bir parçasıydı.

MÖ V. yüzyıl gibi erken bir dönemde bile Yunan dininde bilinçli bir "inanıyor süsü verme" unsuru mevcuttu. Perikles'in Atinalı ölüleri andığı söylevinin hiçbir yerinde tanrılardan söz edilmez. Bağnaz muhafazakâr Aristophanes'in, şakadan bile olsa, cenneti kuşlar tarafından ablukaya alınmış olarak tasvir etmeye cüret edişi, Olympos tanrılarına geleneksel inancın aşınmış olduğunu göstermez mi? Evet, daha sonraları Sokrates, Atina'nın gençlerini eski tanrılardan sözde uzaklaştırmaya çalıştığı için ölüme mahkûm edilmişti. Fakat bu, yitirilen bir savaşın ortasında, demokratik şüphenin ve hıncın galeyanı anında verilmiş bir karardı; bu tıpkı ABD Naziler tarafından yenilgiye uğratılmış olsaydı ABD Senatosu araştırma komitesinin Charles Beard'i halkın ABD Anayasası'nın kurucularına olan inancını zayıflatmaktan veya John Dewey'yi temel okuma, yazma ve aritmetik eğitiminin ezberci yöntemlerini değiştirmekten dolayı suçlayacak olması gibi bir şeydi.

Aslında, VI. yüzyıla gelindiğinde Akropolis'i yeni bir tanrı ele geçirmişti; bu tanrı, algılanması imkânsız bir geçiş süreci sonunda ilk tanrılarla birleşti. Bu yeni tanrı *polis*'in ta kendisiydi; bu büyük tapınakları inşa eden insanlar kolektif bir kendine tapınmanın esrikliğine kapılmışlardı: Belki de onlar bir tepenin zirvesine yerleştirdikleri şeyin aslında kendi düzen, güzellik ve bilgelik imgeleri olduğunu ve bu tür yapıları yaratmak için gerekli araçlara ulaşmaya çalışmanın kendilerini aşırı gurura ve sarsıcı ahlâki duyarsızlığa sevk ettiğini hiçbir zaman fark etmemişlerdi. Kenti kurtarmak için, durum mütevazı ve keskin görüşlü bir kendi kendini yoklama süreci gerektirmekteydi. Bu yapıların en büyüklerinden biri olan Parthenon, bizzat Perikles'in bayındırlık projelerinden biriydi ve Atina'nın kendinden daha zayıf komşu kentlere ve müttefiklerine karşı uyguladığı çirkin bir adaletsizlik ve

önceden hesaplanmış terorizmle tırmandırılan eylemler sayesinde yapılabilmişti. Bu vahşet, kent sakinlerinin teslim olmasına rağmen Melos'un bütün erkeklerinin katledilmesiyle doruğa ulaşmıştı. Bu tür ayrıntılı bayındırlık işleri belki Atina'nın artık nüfusuna iş olanağı sağlıyordu, ama bunu mümkün kılan para kanlı paraydı, alan eden kişinin şerefini beş paralık eden bir paraydı.

Perikles'in cenaze söylevi, Yunan araştırmacılarının genellikle yorumladığından daha farklı bir hikâye anlatır; özellikle de Thukydides'in retoriğinin o hipnotize edici etkisinden kaçabildiğinizde. Sevimli bir alçakgönüllülük ve ılımlılık maskesiyle sarılı olan bu söylev, aslında böbürlenen bir kendine tapınmaya okunan bir ilahi niteliğindedir. Bu söylevde kısmen gerçekleştirilmiş idealler sanki somut gerçeklermiş gibi anlatılır ve gerçeklikleri şüphe götürmez olan adaletsizlikler, pişmanlıkla anılmak şöyle dursun, ağza bile alınmaz.

Kolektif egonun bu tehlikeli şişkinliği hakkında daha fazla kanıt arıyorsanız Parthenon'a bakmanız yeterlidir; çünkü kusursuz bir estetik imge olarak maddileştirilmesi, ahlâki zayıflığı daha az görünür hale getirmemiştir. Buradaki Panathena frizi, kentin dar sokaklarını dolaşıp Athena temenosuna tırmanarak, bu tırmanış sırasında karşılarına çıkan heykelleri seyrederek, basamakların altındaki açık yamaca çıktıklarında ortak totemleri olan baykuşuyla birlikte bilgeliklerin koruyucusunun önünde saygıyla eğilerek gerçekleştirdikleri ayinlerin idealleştirilmiş bir gösteriminden başka nedir ki? Böylece benlik, benliğe bakan benliğe imrenerek bakmaktaydı: Kendinden geçmiş bir narsisizm durumu. Persler üzerinde nihai bir zafer kazanmaları Atinalılar arasında kendi imgelerine duydukları delice aşkın yaygınlaşmasında rol oynamıştı kuşkusuz. Bu zaferden sonra Atinalılar MÖ 480'de Persler tarafından yıkılan tapınağı restore ettiler. MÖ 336'da, yani Khaironeia yenilgisinden iki yıl sonra bile Atina yurttaşları, üzerinde tiranlığa karşı yasası öven bir yazı bulunan bir dikilitaş diktiler. Yazıya eşlik eden rölyefte Atina'nın *Demos*'una taç giydiren demokrasiyi temsil ediliyordu.

Yunanların dizginlenmemiş insanlıklarıyla övünmeleri muhtemelen bir süre için din üzerinde insancıllaştırıcı bir etki yapmıştı: Gilbert Murray'in belirttiği gibi, bunun sonucunda Olympos ahlâkileşti. En azından insanların iyi hal ve davranış düzeyine yükseltilmeleri için, Yunan pantheonunun üyelerinin, ilk günlerin kozmik haylazlıklarından beri içine karıştıkları aşk skandallarının ve türlü dolapların üstü örtüldü. Olympos'un bizatihi kendisi saygıdeğer yurttaşları olan bir *polis*'e dönüştürülmeliydi. Böylece en az tanrısallık özelliğine sahip tanrılar-

dan demirci Hephaistos bile, Akropolis'in aşağısındaki eski çömlekçi ve demirci mahalleleriyle daha da pekişen zanaatçı erdemlerini kutlayabileceği, kendisi adına inşa edilmiş bir tapınağa sahip olurken, Hesiodos'un "kurnaz" diye nitelendirdiği Prometheus da Aiskhylos'un dramında Zeus'un ahlâki büyüğü olarak geçmekteydi. *Polis*'in yüceltilmesiyle ilgili örneklerin çoğunu Atina veriyorduysa da, bu yüceltme her yerdeydi. Tanrı, kent ve yurttaşlar egonun bütünleşmiş bir tezahürü haline gelmişti.

Mit ve efsanelerde yüksek bir yer bulan, pahalı mimari yapıtlarda da kendini gösteren, göz alıcı ritüellerle tekrar tekrar canlandırılan bu *polis* tapınmasının kent üzerinde görünmeyen, olumsuz etkileri vardı. Kolektif bir özgüven, dış baskılar altında sınanmış güçlere güven olarak başlayan şey, komünal benliğin donmuş imgesine tapmaya dönüşmüştü. Sonuçta *polis*, yenilgilerde kendisini güçlendirmiş, başarılarında ise kutlayıp göklere çıkarmış olan sanat ve ritüellere olan aşırı düşkünlük yüzünden çöküntüye uğramış ve yıkımla karşı karşıya kalmıştı. Platon *Yasalar*'da kentin başındaki en büyük belanın "hizipleşme değil, eğleşme" olduğunu söyleyerek çok doğru bir gözlemde bulunur. Kentin yayılım gösterdiği ve kentsel süslemelerin arttığı dönemi başlatan IV. yüzyıla gelindiğinde, Atinalılar tam da onlara yakışacak bir biçimde, istilacı Makedonyalıları uzaklaştırmada gerekli olan donanmayı yeniden inşa etmek için ihtiyaç duydukları fonları kamusal oyunlarda ve festivallerde kullanmak konusunda direttiler. Demosthenes'in "Donanma Üzerine" adlı söylevi aslında bir karşı-cenaze söyleviydi. Demosthenes savaşta ölen askerlere değil, aptalca bir huzur içinde ölmekte olan onurlu kente ağıt yakmaktaydı. Fakat heyhat! Onun hayata döndürmek istediği şey aslında, bir kentin allanıp pullanmış mumyalanmış cesediydi. Demosthenes'in neşeli şeyleri seven, sorumluluktan kaçan çağdaşlarına karşı duyduğu üzüntü Perikles'in övgülerine düşülen son şerhti. Onlar, alışkanlık haline getirdikleri eğlence ve heyecanlara –sporlarına, oyun ve gösterilerine ve Aulus Gellius'tan öğrendiğimize göre güzel yemeklere karşı gösterdikleri yeni meraklarına– kendilerini o kadar kaptırmışlardı ki, özveri isteyen ölüm kalım meseleleriyle yüz yüze gelmeyi asla istemiyorlardı.

Bir kez daha, sağlam fiziksel yapı, manevi çürüme ihtimalini arkasında gizlemişti. Atinalılar, zenginliğin ve askeri gücün getirebileceği her şeyi büyütürken, kentin ancak kendi içlerinde ve daha geniş bir çevrede dengeyi sağladıklarında gelişim gösterecek olan temel ortakyaşam ve işbirliği ilişkilerinin önemini görmezden geldiler. Atina'yı böylesine büyük kılan şey, Perikles sonrası dönemin tamamlanmış mükemmellik-

leri değil, Solon'la Perikles arasındaki dönemin tamamlanmamış potansiyelleriydi; binaların henüz insanların yerini almadıkları o yeniliklere gebe dönemin eseriydi büyük Atina. O dönemde, her kentsel işlev parlak bir doğaçlamanın ve yaratıcılığın etkisi altına girmişti.

O büyük tapınak ve anıtları açısından Yunan kenti benzersiz değildi: Karnak ve Heliopolis'in, Babil ve Ninova'nın hiç de ondan aşağı kalır yanı yoktu. Yunan kentinin asıl gücü başka bir cinstendi: Ne çok küçük ne çok büyük, ne çok zengin ne çok yoksul olan Yunan kenti, işbirliğine ve katılıma dayalı bütün kentsel etkenlerden tümüyle yararlanırken, insanların kişiliğinin kolektif ürünler karşısında cüceleşmesini engellemeyi bilmişti. Ne kadar büyük olursa olsun, hiçbir kent Atina gibi belki bir yüzyıl boyunca yaratıcı kişilikleri bir araya getirmeyi ve onları teşvik etmeyi başaramamıştı. Atina'yla ilgili en önemli gerçek budur; fakat elimizde yazılı belgeler olmasaydı Atina'nın taşları bize bu hikâyeyi anlatamayacaktı.

E. BELEDİYE BİNASI VE PAZARYERİ

Şimdi Yunan kentinin dinamik merkezine, agoraya geldi sıra. Agoranın tapınak bölgesinden, yani daha aşağı düzeyde sayılan ve dünyevi ilişkilerin gerçekleştiği toplanma yerinin, tanrılara kurban verilen ve dua edilen yüce toplanma yerinden ayrı tutulması neredeyse en başından beri süregelen bir durumdu. Yunanistan'da bu ayrım Mezopotamya'dakinden daha hızlı gerçekleşmişti; zira en azından Homeros sonrası dönemde ticaret ve zanaat işleri tapınağın doğrudan buyruğu altında olmaktan çıkmıştı.. Krallık iktidarının yoğunlaşması sonucu ortaya çıkan ilk teolojik devlet kapitalizmlerinden çok farklı, hatta tam tersi bir durum meydana geldi: Delos'taki Apollon tapınağı gibi bir tapınağa yapılan gönüllü bağışlar, bu çorak adacığı Helenistik ticari gelişimde önemli bir rol oynayan zengin bir bankacılık merkezi haline getirdi. V. yüzyıl ekonomisinde agora tümüyle bir pazaryeri haline geldiyse de onun en eski ve en sürekli işlevi komünal buluşma yeri olmasıydı. Her zaman olduğu gibi pazar, tüketicilerin sadece ticaret yapmaktan çok, başka nedenlerle de bir araya gelmelerinin bir yan ürünüydü.

İlyada'da, eski Yunan *polis*'inin diğer birçok tezahürü gibi agoradan da söz edilir; agora, Homeros'un dikkatini Akhilleus'un o efsanevi kalkanının üzerindeki altın ve gümüş imgeler üzerinde yoğunlaştırarak anlattığı Yunan topluluğunun gündelik hayatıyla ilgili ilk ayrıntılı betimlemesinde geçer. Burada agora, "kent halkı"nın bir katilin ye-

terli miktarda bir *kan bedelini öldürdüğü kişinin* akrabasına ödeyip ödemediği konusunda karar almak üzere toplandığı bir "toplanma yeri"ydi. "Kutsanmış halkanın ortasındaki cilalı taşlarda oturan" yaşlılar karar veriyordu.

En ilkel topluluklar bile, öfke, korku ve kuşku kaynaklı katlanılmaz gerilimi gidermek, saldırı ve intikam, hırsızlık ve keyfi tazmin sonucu bozulan sosyal dengeyi onarmak için ortak meselelerle baş etmek ve ortak güçlükleri göğüslemek zorundaydı. Muhtemelen kutsal bir ağacın altında veya bir kaynağın yanıbaşında olan bu tür bir toplanma yeri köyde uzun zaman varlığını korumuş olmalı: Köy danslarının veya oyunlarının da icra edilebilmesine olanak tanıyacak kadar büyük bir yer. Agoranın bütün bu işlevleri kente aktarılacaktı; tabii karmaşık kent modelinde farklılaşmış biçimler kazanarak. Fakat ilkel haliyle agora her şeyden önce bir muhabbet yeriydi; en azından eski dönemler için, haber ve fikir alışverişinin mal alışverişi kadar önemli olmadığı bir pazaryeri, muhtemelen düşünülemez.

Gerçekten de, XX. yüzyılın ortalarında süpermarketin kişisellikten uzaklığı ve otomatikliği hâkim olmaya başlayana değin, ABD'de pazarın kişisel ilişkiler ve toplumsal eğlence merkezi olma özelliği tam olarak yok olmamıştır. Şimdi bile, pazaryerinin toplumsal yönden uğradığı kayıp, aşırı mekanikleşmiş çağımızın karakteristik üslubuyla –pazarın koruyucuları olan reklamcıların kurnaz denetimi altındaki– çeşitli kitle iletişim medyasının, alıcıyla satıcı, komşuyla dükkâncı ahbabı arasında doğrudan ve yüz yüze (iki taraflı) iletişiminin yerine geçen etkinliği ile ancak kısmen dengelenebilmektedir.

İlk agoranın biçimsiz ve düzensiz bir yapısı vardı. Agora bazen açık bir alandı; örneğin Thera gibi bir kentin böyle açık alan şeklindeki agorası, yüzlerce örnek arasından bir örnek seçersek, İngiltere'deki High Wycombe kasabasındaki gibi ana caddenin bir yerde genişleyerek bir geniş yol halini almasından ibaretti. Temel olarak agora açık bir alandır, kamusal amaçlarla kamunun kullandığı, etrafı ille de çevrili olmayan bir yerdir. Genellikle yakınındaki binalar gelişigüzel yerleştirilmiştir, bir yanda bir tapınak, diğer yanda kahramanlardan birine ait bir heykel veya çeşme bulunur; ya da sıra halinde dizilmiş ve gelip geçenlerin seyrine açık olan zanaatçıların işlikleri yer alır; ortada ise, pazar kurulduğunda köylünün satmak üzere kente getirdiği sarmısağını, yeşilliklerini veya zeytinini teşhir ettiği, kap kacak satın aldığı veya kunduracıya ayakkabısını tamir ettirdiği seyyar küçük dükkânlarla tezgâhlar bulunur.

VII. yüzyıldan itibaren, altın ve gümüş sikkelerin yeni bir mübadele aracı olarak kullanıma girmesiyle birlikte ticaret kent hayatında

önemli bir unsur haline geldi; agoranın ekonomik işlevi gittikçe genişledi. Artık gittikçe daha fazla insan sadece hayatlarını kazanmak için değil, aynı zamanda soyut zenginlikler kazanmak için, çoğunlukla ihracat ve toptan satış işlerinde çalışmaya başladı: Sonunun kötü oluşuna aldırış etmeden ünlü Lidya kralı Karun kadar zengin olmak istiyorlardı. Bu yeni ekonomik işlevler, agoranın siyasal ve yasal görevleri üzerinde o kadar çok baskı yarattı ki, VI. yüzyılın sonunda, en azından Atina'da, halk meclisi toplanmak için yeterli yer bulamadığı için agorayı terk edip Pnyks'e taşındı.

Solon döneminde bile, Seramik Agorası kurulurken bilinçli bir biçimde pazaryeri, toplanma yeri ve şenlik alanı olarak hizmet verecek şekilde tasarlandı. Her ne kadar bir bölümü genellikle ev kadınlarına ayrılıyorduysa da, agora aslında daha çok erkeklere ait bir yerdi. Agora, yeterince uzun bir süre beklediğinde insanın ahbaplarına, dostlarına rastlayabileceği bir çeşit kulüp işlevi gören bir yerdi. Ancak V. yüzyılda bile Aristophanes, *Bulutlar*'da toprak sahiplerinin kendilerinden olmayan biriyle karşılaşmamak için *gymnasion*'da oyalandıklarını yazar.

Açık alanın sahip olduğu bu toplumsal işlev Latin ülkelerinde hâlâ varlığını sürdürmektedir. *Plaza, campo, piazza, grand' place* doğrudan doğruya agoradan miras kalmıştır; zira, kendiliğinden ve yüz yüze görüşmeler, sohbetler, karşılaşmalar ve flörtler, gelenek haline gelseler de resmiyetten uzak kalabilen bu ilişkiler, çevresindeki kafe ve restoranlarıyla bu açık alanlarda da gerçekleşir. Özgün agoranın spor ve tiyatro faaliyetleri bile tümüyle yok olmamıştır. Avrupa'nın kuzeyinde, ortaçağın sonlarına doğru pazaryerinde hâlâ şövalye turnuvaları düzenlenmekteydi; XVII. yüzyılda turnuvalar yerlerini askeri gösterilere bıraktı. Elis'te agoranın adı Hipodrom olmuştu; bir zamanlar tıpkı orada düzenlenenlere benzer şekilde at yarışları Siena'daki ünlü Palio'da hâlâ her yıl düzenlenmektedir; bu yarışların bitiş noktası da belediye binası önündeki *piazza*'dır. Agora birçok önemli kentsel işlevi –adalet, hükümet, ticaret, sanayi, din, sosyal ilişkiler kurma– bünyesinde barındırdığı için, Wycherley'nin de gözünden kaçmadığı gibi, agoranın akropolise rağmen sürekli önem kazanmasına, hatta sonunda kent içindeki en hayati, en seçkin unsur haline gelmesine şaşmamalı. Helenistik kentte ise, agora yeni tapınak veya yakınındaki tiyatro aracılığıyla akropolisin eski unsurlarının bir bölümünü bile ele geçirmişti.

Agora zamanla, Roma forumundan pek de farklı olmayan, her şeyi içinde barındıran bir kap haline geldi. IV. yüzyıl Yunan şairi Eubolos gözlemlerini şöyle aktarır: "Atina'da aynı yerde her şeyin bir arada satıldığını görebilirsiniz: İncirler, mahkemeye çağrılanlar için tanıklar, sal-

kım salkım üzümler, şalgamlar, armutlar, elmalar, kanıt verenler, güller, muşmulalar, lapalar, bal petekleri, nohut, mahkeme davaları... süsenler, lambalar, su saatleri, yasalar, iddianameler." Burada tapınak veya ibadethane iç içe geçmiş atölyelerin arasında yer alırdı ve eşeğiyle birlikte bir köylü, Platon'un sık sık yapmış olabileceği gibi, bir filozof edasıyla açık dükkânının önünde çalışan bir çömlekçiyi veya marangozu seyre dalardı; tıpkı bugün Atina'da aynı zanaatçıları seyreden biri gibi.

Ancak, agoranın boyutlarındaki sürekli büyüme Yunan ekonomisindeki değişimin, yakın taşra bölgeleriyle yapılan ticaretten denizaşırı ticarete yönlenişin bir göstergesiyse de, bu gelişimle ilgili bir olgunun üzerinde özellikle durulması gerekir; zira bu olgu *polis*'in kuruluşunda radikal bir kusuru açığa çıkarır. Bu kusur, bütün bir kent uygar- 193 F13
lığının altını oymak konusunda savaşçı faaliyetlerden aşağı kalmamıştır. Aşağı tabaka kent sakine özgür yabancı veya köle olabilen zanaatçıların faaliyetlerinin dışında, agoranın diğer tüm gelişen ticari faaliyetleri *metikos* adı verilen yabancıların elindeydi. Bu insanlar, olağanüstü durumlar dışında, kent yurttaşlığının ayrıcalıklarından mahrumdular. Yasaların çıkarılmasında söz sahibi değillerdi, yasal kararlar alamaz, toprak sahibi olamaz, hatta Yunan değillerse kent halkından insanlarla evlenemezlerdi. Kısacası, tek işleri para kazanmak olan, siyasal anlamda dışlanmış azınlık idiler; bütün enerjilerini para kazanmaya ve paranın alabileceği şeyleri almaya harcamak zorundaydılar.

Ne yazık ki, iş dünyası ve endüstri Yunan eğitiminin veya *paideia*'nın konusu dışındaydı: Gerçekten de, Herodotos'un da belirttiği gibi Yunanlar, "sanatın herhangi bir türünü öğrenen yurttaşlarına saygı duyar... fakat el sanatlarından uzak durmayı da soyluluk olarak görürler." Bu ifade, Solon çağının ruhuyla çelişir: Plutarkhos'a göre o sıralarda, " 'çalışmak kimse için ayıp değildi', ticaret konusunda da bir fark yoktu; tüccarların yaptığı iş de soylu bir işti." Homeros dönemi Yunanistanı'nın aristokratik alışkanlıklarını bertaraf eden ve hayatın erdemlerini artık avcılık ve savaştan türeyen işlerle denk tutmayan İyonya'nın ticaret kentlerinden farklı olarak, Yunan yurttaşları ticaretin iyi bir hayat tarzı olabileceği düşüncesini reddetmekteydiler. Homeros'a göre konuşacak olursak, hırsızlık yapmak ve hile yapmak aristokratik erdemlerle bağdaşmaz değildi; fakat bir değerin verilmesi ve alınmasına dayanan dürüst alışveriş, zor yoluyla gerçekleştirilen tek taraflı el koymadan daha bayağı bir hareket sayılmaktaydı. Yalnızca Korinthoslular, tüccar olarak başarılarından, bu önyargılardan muaf kalacak ölçüde gurur duyuyordu. Bu ahlâktan arındırılmış para kazanma, başka ahlâk yitiminin başka biçimlerine kapı araladı.

Yunanların ticaret konusundaki horgörüleri, doğrudan kendilerine zarar veriyordu. Her türlü uzak mesafe ticaretinde gerekli olan karşılıklı güvene dayalı dürüstlük ve iyi niyet asla ticaret alanından siyasal alana geçmedi; aksine, tam tersi bir durum gerçekleşti; Atina tam da nüfusundaki artışın, ortak iyilik için harcanan müşterek çabanın her alanda artırılmasını gerektirdiği bir zamanda çaresizlerin acımasız sömürücüsüne ve ekonomik rakiplerinin sistematik düşmanına dönüştü. Atina, bütün Yunanistan'ı zenginleştirebilecek olan fazlayı yalnızca kendine mal etmek için soyluluğun o zorba yöntemlerini uygarca bir bir merhametsizlikle kullandı.

Perikles hakkındaki kısa biyografisinde Plutarkhos, Perikles'in ba-
194 yındırlık işleri politikasını, III. Napoléon ve Haussmann'ı savunan insanların kullandıklarına benzer terimlerle savunmaya çalıştı. Kentte, "savaş için gerekli her şey sağlandığına" göre, "zenginliğin fazlası bu tür girişimler için kullanılabilir, böylece bu servet yurttaşlara yarın ebedi onur sağlamaya, bugün de halkın ihtiyacını fazla fazla karşılamaya harcanabilir." Plutarkhos, tapınak inşasında kullanılan çeşitli malzemeden –taş, pirinç, fildişi, altın, abanoz, servi odunu–, o maddelerin işlenmesini sağlayan çeşitli zanaatlardan, onları taşıyan tüccarların ve denizcilerin faaliyetlerden, sonra "araba yapımcılarından, hayvancılardan, arabacılardan, halat yapımcılarından, keten işçilerinden, kunduracılardan, dericilerden, yol yapımcılarından, madencilerden" uzun uzadıya söz eder. Bunun üzerine, "Bayındırlık işleri, yarattığı ortam ve verdiği hizmetler itibariyle her yaştan ve her konumdan insana çok şey veriyor," der.

Bütün bunlar, hem Mısırlıların hem de ileride Keynesçilerin kullandığı anlamda bir piramit inşa etmekten başka bir şey değildi. Belki de başından beri terimin bu iki anlamı aynı şeyi gösteriyordu. Rüşvetin büyüklüğüne ve herkese hitap etmesine –Sürekli istihdam! Gelişen ekonomi! Hiç bu kadar iyi durumda olmadık!– rağmen Perikles'in politikasının tam da bu yönünün halk toplantılarında sert eleştiriler alması Atinalı yurttaşların çoğunluğunun ahlâki terbiyesi hakkında bize ipucu verir. Perikles'in hasımları, Atina'nın Yunanların ortak hazinesini Delos Adası'ndan alıp sadece Atinalıların hizmetine sunarak finanse ettiği bu büyük programla itibarına leke sürdüğünü belirttiler. Bu tek taraflı el koymayla karşılaştırıldığında, en acımasız ticaret bile daha ahlâklı bir davranış sayılırdı. Ne federasyona veya temsili yönetime alışkın, ne de kolonileştirme konusunda Miletos ve Rodos kadar becerikli olan Atina, ekonomik ve kültürel menfaatleri tekeli altına alma çabasına girişmiş, büyük yeteneklerini kullanarak onları maddilikten

uzaklaştırıp semavileştirme ve geniş bir alana yayma yolunu tercih etmemişti. Dar kafalı Spartalıların Delphoi'yi kendi taraflarına çekmeyi başarmalarına şaşmamalı.

Polis'in mali zenginliğiyle orantılı olarak yabancı tüccarların sayısının artmasıyla birlikte, *polis*' in içinde yaşanan hayatla doğrudan bağları bulunmayan kent sakinlerinin sayısı da arttı. Bu insanlar, ihtiyaç duydukları eğitimi para karşılığında Sofist adı verilen seyyar bilginlerden çabucak almaktaydılar. Bu öğretmenlerin en büyük günahı, bütün o birbiriyle işbirliği içinde olan kurumlarıyla Helen kentinin yurttaşlarına bütün hayatları boyunca vermek durumunda kaldığı eğitimi ücreti karşılığında birkaç derste verebileceklerini vaat etmeleriydi.

Yunan kenti "demokrasi" haline geldiğinde bile, yurttaşları kent içindeki diğer insanlardan bir sınıf üstte, "hâkim bir azınlık"tı. Genişleyen V. yüzyıl metropolünün ekonomik faaliyetleri arttıkça, yurttaşlarla yurttaş olmayanlar arasındaki uçurum da elbette büyüdü. Dışarıdan gelen zanaatçıların da tıpkı tüccarlar gibi, özyönetime alışkın olmayan ve *polis*'teki özgürlüğün ve özerkliğin değerini bilmeyen yerlerden geldikleri düşünülürdü. Örneğin, Aristophanes Mısırlı tuğlacılardan da söz eder. Bu insanlar "özgür" olabilirlerdi, fakat aktif yurttaşlığa geçemezlerdi.

Birçok Atina yurttaşı, anayasalarının öngördüğü o boş zamanlı aristokratik hayatı yaşamalarını sağlayacak imkândan yoksundu. Meclis ve jüri üyesi görevlerini yerine getirmek üzere gerekli boş zamanı elde etmek için Atinalı yurttaşlar, görev süreleri dahilinde geçimlerinin garanti altına alınması konusunda hazineye başvurmak durumundaydılar. Perikles bu tür görevler için maaş ödenmesini uygulamaya başladığında kiradan ve arazilerinde yetişen ürünlerden geçinen eski toprak sahibi aileler bu ödeneği sadakadan veya rüşvetten hallice buldular; fakat bu uygulamanın neden olduğu asıl rezalet, yurttaşlığı zayıf toplulukların köleleştirilmesine dayalı bir özgürlüğe bağımlı hale getirmesiydi.

Ticaret Yunan yurttaşı için ideal *polis* içindeki istenmeyen bir misafir olma özelliğini korudu; ticaret, gerek aristokratik, gerekse tarımsal hayat tarzıyla çelişmekteydi. Bu düşünce, *De Civitate* [Kent Üzerine] söylevinde kendilerini ticari kâr sağlama "sevdasına ve hayaline kaptırarak" yoldan çıkanlara veryansın eden Cicero gibi Romalılara kadar taşındı. Cicero, Korinthos ve Kartaca'nın çöküşünü, "değiş tokuşa karşı duydukları şehvet"e ve yurttaşlarının dağılıp saçılmasına bağlamaktaydı. Bu arada, işadamları, teşebbüslerine ve elde ettikleri kârlara izin verildiği sürece yönetim biçimine karşı gittikçe daha ilgisiz hale geldiler. Bu ilgisizlik, özyönetimin sürmesini isteyenler üze-

rinde sinsi bir etkide bulunmuş olmalı. Gizli olsa bile ekonomik güç görmezden gelinemez. IV. yüzyılın sonunda, ekonominin ağırlık merkezi net bir biçimde topraktan ticarete kaymıştı: O tutumlu, kendi kendine yeten eski oligarşiden, mutlak yöneticinin beraberce iş yaptığı, kazancıyla gösteriş yapan uyanık tüccarlara doğru.

V. yüzyıl Yunan ekonomisinde yabancı tüccarın oynadığı rol, ortaçağ kentinin Hıristiyan ekonomisinde Yahudilerin oynadığı rolden pek farklı değildi: Kendisine ihtiyaç duyuluyordu, ama istenmiyordu. Yunan kentinin nüfusuyla ilgili bugün araştırmacıların yapabildikleri en erdemli tahminler, bu dar kapsamlı yurttaş katılımının zayıflığını gözler önüne serer. Wycherley'ye göre Atina'da, en kalabalık olduğu bir
196 dönemde yurttaş kimliğine tam olarak sahip 40.000 kişi (erkek), muhtemelen 150.000 özgür insan (*metikos*, kadın ve çocuk) ve yaklaşık 100.000 köle bulunmaktaydı. Sayılar hemen hemen kuşkusuz abartılı olmasına rağmen, oran muhtemelen doğrudur. Başka bir deyişle, sakinlerinden yedide birden az bir kısmı yurttaşlığın bütün ayrıcalıklarına sahip yurttaştı; bu yurttaşlar arasında, İngiltere'deki toprak sahibi orta sınıftan pek farklı olmayan toprak sahibi ailelerin kendi üyeleri arasında teşvik ettiği kamusal yükümlülük duygusuna sahip olmayan ve sayıları gittikçe artan esnaf ve tüccarlar da vardı. Perikles'ten sonraki siyasal liderler sırasıyla, kenevir tüccarı, koyun tüccarı, deri tüccarı ve sosis tüccarıydı; yani ne eski aristokrasinin gururuna ne de yeni denizci tüccar sınıfın eğitilmişliğine sahip olan kişiler.

Ticareti ahlâkileştirme ve meziyetlerini uygun kısıtlamalar altında erdemli hayatın alanına sokmadaki başarısızlık, Helen dünyasının parçalanmasında belki de köleliğin yaygınlaşması veya büyüyen imparatorlukların art arda saldırılarıyla baş etmede gösterilen başarısızlık kadar önemli bir rol oynamıştır. Neredeyse *polis*'in ortaya çıktığı andan itibaren Yunanlar, esas olarak Homeros aristokrasisinin sürdürdüğüne benzeyen, soylu, boş zamanlı hayat tasarımlarını düzeltmeyi başaramamıştır. Bu tasarım, tüccarı, bankeri, el işçisini, dükkân sahibini, yani kısacası ekonomik artığı açık sömürü ve hırsızlık dışındaki yollarla üretmesi gereken herkesi dışlamaktaydı. Fakat, bu fazla olmadan ne boş zaman ne de demokrasi ortaya çıkabilirdi.

İşadamını yurttaşa dönüştürmede başarısız olan Yunanlar, en sonunda yurttaşı işadamından daha kötü bir konuma getirdiler: Yurttaş önce küstah fatih ve sömürücü oldu, sonra itaat eden tebaa, yaltakçı eğitmen, dilenci, dalkavuk ve rafine parazit. Adları, klasik Yunanlara hayran olup onları taklit etmelerine karşın, Romalılar arasında hor görülen kişiler için kullanılan bir hakarete dönüştü.

Ne var ki, VII. yüzyıldan sonra agoranın ticari işlevlerinin artmış

olması, ille de kentin siyasal faaliyetlerinin artık onun bünyesinde yapılmadığı anlamına gelmez. Sonradan insanların siyasal iktidarın daha geniş bir alana yayılmasını talep ettikleri kentlerde demokratikleşmenin temel gösterenı Kral Erektheus'un Atina'da Akropolis'te inşa ettirdiği türden özgün sarayın yok olmasıydı.

Siyasal iktidarın dinsel iktidardan bu şekilde ayrışması, Helen kentinde bir dönüm noktasıydı. Belediye binası olarak tercüme edilebilecek *prytaneion*'un sonraki Yunan kentlerinde mütevazı ölçülerde hem sarayın hem de tapınağın özgün özelliklerini taşımayı sürdürmesi kayda değerdir: Burası hâlâ kralın evi olarak kabul edilmekteydi ve Hestia'ya adanmış kutsal ateş burada yanıyordu. Burası yabancı temsilcilerin ağırlandığı ve resmi ziyafetlerin verildiği bir yerdi aynı zamanda.
Doğal olarak, siyasal ve kentle ilgili konuları içeren eski belgeler *prytaneion*'da saklanırdı. Yurttaş kitlelerine hizmet veren hayli büyük bir yer olan meclis sarayı (*bouleuterion*) genellikle agoranın içinde veya yakınında bulunurdu.

Bu işlevler karışımı, Helen kentinin karakteristik bir özelliği olmasına rağmen Aristoteles'in o titiz sınıflandırıcı zihnini rahatsız etmiş olmalı; çünkü Aristoteles, mekânsal olarak ticari agoradan tümüyle tecrit edilmiş, tamamen kendi başına bir siyasal agora yapılmasını savunmaktaydı; bu tecriti sadece siyasal işlevleri somut olarak ayırmak için değil, yurttaş olmayanları, dışarıda tutmak, yapılanları seyretmekten bile alıkoymak için istemekteydi.

Birçok Yunan kenti demokrasiyi, yönetimin daha geniş bir alanına yaymak için uygulamaya çalışmıştır; onların bu çabaları *Federalist Papers** yazarlarına olduğu kadar bizim çağımıza da ibret olmalı. Çünkü, Yunanlar kentin karmaşık örgütlenmesine, köy yönetimlerindeki doğrudan yurttaşlık sorumluluğunu ve katılımını sokmaya çalışmışlardı. Atina'nın Ephebos Yemini'nde, yurttaş katılımını sağlamaya yönelik dönemsel çaba büyük bir güzellikle ifade edilmiştir. Bütün yurttaşların eşit olduğu teorisinden hareketle Yunanlar kent meclisinde ve jürilerde çalışmak üzere, alt mevkilerdeki görevleri kura ile paylaşmakta, yılda bir ya da daha sık görev değişimi yapmaktaydılar. Görüşmeler ve yargı, birbirlerine doğrudan, yüz yüze hitap eden kişiler tarafından icra edildiği için güzel konuşma sanatı siyasetin en önemli unsurlarından biri oldu; siyasal liderlik için dinleyici kitlesini etkileme yeteneği, bir işi yapabilir olmaktan daha önemli hale geldi. Themistokles veya Aristides gibi işini gereğinden iyi yapanlardan genellikle kuşku duyulurdu.

---

* James Madison, Alexander Hamilton ve John Jay tarafından kaleme alınan ve ABD Anayasası'nın onaylanmasını savunan yazılar; 1788'de basılmıştır. (y.h.n.)

Nitelikli bir sivil idare veya bağımsız bir yargı bu koşullar altında ortaya çıkamazdı. W. Warde Fowler'ın belirttiği gibi, kent meclisi, bütün kent yurttaşları arasından her yıl yeniden seçilen insanlardan oluşan geniş bir komiteden başka bir şey değildi ve ondan daha da büyük olan *ekklesia* veya kitlesel toplantı için hazırlıkları yapardı. Uygulama becerisi veya uzmanlık gerektiren işlevler, ordunun denetimi, para işlerinin yönetimi, dokların inşası ve onarımı tıpkı ABD Senatosu'nun bu görevleri daimi komitelerine havale etmesi gibi kurullara havale ediliyordu.

Bu sistem, kamusal gücü ailelerinin gelişimi için kullanma gibi talihsiz bir alışkanlığa sahip olan toprak sahibi ailelerin nüfuzunun altını oymakta etkiliydi. Fakat aynı zamanda yetenek aristokrasisinin de aleyhine çalışıyordu: Özel yetenekleri olan kimseler kendilerine uygun konumlara olsa olsa kazara geliyorlardı; liyakatlerini kanıtladıklarında dahi görevde kalmaları ihtimali pek az oluyordu. Sonuç olarak, yetenekli liderlerinin alaşağı veya sürgün edilmesi Atina siyasetinin kronik zaaflarından biriydi. Perikles bile, halkın işler kötü gittiğinde lideri günah keçisi gibi görme eğiliminden kendini kurtaramamıştı. Sokrates'in yargılanması, yeteneklerin kıskanç ve kinci bir bayağılığın muhalefetini uyandırmasına bir başka örnektir.

Kentin nüfusu arttığında, onunla birlikte ekonomik ve siyasal hayatın karmaşıklığı da arttığında, belli bir gruba has bir yönetim şekli olarak demokrasiye özgü sınırlılıklar da açığa çıktı. Saf demokrasi, sadece küçük bir nüfusla mümkün olan yüz yüze görüşmeleri; ayrıca bunun yanı sıra geleneksel sınırlamaları ve düzenli prosedürleri gerektirir. Platon bile bu tür bir yakınlığın avantajlarını fark etmişti, zira *Yasalar*'da şu gözlemde bulunur: "Bir devlet içinde yurttaşların birbirini tanımasından daha iyi bir şey olamaz." Büyük nüfuslarda demokrasi, halk referandumuna başvurulan o sınırlı durumlar dışında işleyemez. Helen kentinin nüfusu arttıkça, sadece oylama hakkına sahip olmayanların, oylama hakkına sahip olanlara göre oranı artmakla kalmadı; o küçük ayrıcalıklı yurttaş grubu bile çok büyüdü ve birbirleriyle doğrudan ilişki kurma olanağını yitirdi. Bunun sonucunda, hepsi de bir zihnin diğer bir zihni doğrudan etkileme ihtimalini sınırlayan kulüpler, taraflar ve hizipler baş gösterdi.

Yunan kentlerinin belki de en büyük siyasal başarısızlığı doğrudan demokrasiden temsili yönetime geçememeleridir. Bu durum onların iki kötü seçenekle, ya sorumsuz oligarşi ve tiranlıklar ya da nispeten sorumluluk taşıyan, ama yeteneksiz ve fazla yıpranmış demokrasilerle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Boiotia Konfederasyonu'n-

da bile, federal meclis 660 üyeden oluşmaktaydı. Görünüşe bakılırsa yalnızca yetki devri konusunda bir tereddüt yaşanmakla kalmıyor, sanki Yunanlar, bütün o geniş halk toplantılarında herkesin katıldığı köy toplantılarının en azından görüntüsünü yakalamaya çalışıyordu.

Mantıksal soyutlama alanındaki bütün yeteneklerine rağmen Yunanlar, kendi gözlerinin önünde olmayan kişilere destek vermezlerdi. Belki de bu, Yunanların, Spengler'in dikkat çektiği, somut biçimde algılanır ve tanımlanır şeylere duydukları aşkın başka bir göstergesidir. Fakat bu tavrın ardında aynı zamanda insanın asli niteliklerinin başkasına devredilemeyeceği ve bütün önemli işlevlerin kişisel olarak halledilmesi gerektiği duygusu da yatmaktaydı: Krallar da tanrının iradesini öğrenmek için bizzat Delphoi'ye gitmekteydi. Yunan kentlerinin kendi kolonileriyle bile aktif siyasal bir ilişkide olmasını engelleyen, bu sınırlılık mıydı acaba?

Nüfus meselesi büyük siyasal teorisyenlerin, Platon'la Aristoteles'in başına dert oldu; karma bir idare sisteminin daha iyi olacağına bilgelikle inanan Aristoteles, buna rağmen sorunu kentin boyutunu küçülterek çözmeyi önerdi. Yürüttüğü mantık harikaydı; fakat yöntemi, nüfusu onun ideal saydığı nüfusu çoktan aşmış olan Atina'yla Korinthos'ta kurumsal ve yapısal radikal değişikliklere yol açmadan uygulanamıyordu. Burada Aristoteles, Delphoi'nin kentsel saçılma politikasının sahip olduğu siyasi bilgelikten olduğu kadar Boiotia Konfederasyonu'ndaki yeniliklerden de bihaberliğini de açığa vurur. Bu sorunla ilgili geçerli bir yaklaşım, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ebenezer Howard'ın *Garden Cities of Tomorrow* [Yarının Bahçe Kentleri] adlı kitabında konuyu ele alana kadar ortaya konamadı.

Böyle bir soruna getirilecek yeterli bir çözüm sadece sınırlamaları gündeme getirmekle kalmaz, aynı zamanda, nüfusun arzu edilen normların ötesinde artması halinde, yeniden örgütlenmesi ve yeniden dağılımı için yeni bir yöntem de (ademi merkeziyetçilik ve bölgesel federasyon) gerektirir. Yunanlar zaman zaman küçük birimleri tasfiye edip daha büyük *polis*'ler kurmuştu, tıpkı Theseus'un efsaneye göre Attike'nin dağınık köy ve kasabalarını birleştirerek büyük Atina'yı yaratması ya da Foçalıların IV. yüzyılda *Megalopolis* kurmasında sözkonusu olduğu gibi. Fakat bundan fazlasını yapamadılar. Demokrasi zaafa düştüğünde, hiziplerle paramparça olduğunda ve yetersiz kaldığında kalabalıklara yapışmaktan, ne yapacağını bilmez halde olan toplumun geneli adına kendi inisiyatifiyle hareket eden ve dışarıdan bir birlik empoze eden tiranları veya imparatorları iş başına çağırmaktan başka çare bulamadılar.

Kuşkusuz, Yunan demokrasisinin başarısızlığı büyük nüfuslarla baş edememekten daha derindi. Ancak sonraki toplulukların tarihleri, karşılığında yetkilerini genişletme ve maddi olarak artan ölçüde ödüllendirilme talepleriyle karşılaşmadan ağır sorumlulukların altına girmeyi liderlere kabul ettirmenin ne kadar zor olduğunu gösterir; memurlar da belli bir maaşı olan resmi görevliler olarak mesleki statü kazanmadan hükümetin günlük işlerinin sıkıcı ayrıntılarıyla uğraşmayı istemezler. Kişilerin aile statülerinin, sahip oldukları servetin veya mesleki uzmanlıkların yurttaşlık durumlarını etkilemediği bir yurttaşlar birliğini sürdürme çabasının –iki yüzyıl süresince gerçekleştirdiği yaratıcılıkların gizemi de buradaydı belki de– şerefi Atina'ya aitti. Atinalılar, yurttaş olarak sahip oldukları çeşitli rolleri –askerlik hizmeti, siyasal müzakere, jüri görevi, kamusal törenler, şarkı söyleme veya tiyatroda oynama– yerine getirmek için mesleki uzmanlaşmanın getirdiği zararlardan da, yararlardan da uzak durdular.

Bu durumda, Yunan sisteminin kendine özgü erdemleri olduğunu söyleyebiliriz. Sokrates'in o çok küçümsediği uzmanlaşmış zekâya ve beceriye karşı duyulan tiksinti, esnekliğin ve çözümü anında üretme alışkanlığının yerleşik bir hal almasına neden oldu: Bunlar, Yunan centilmen-yurttaşını ileriki tarihlerde İngiltere'de ortaya çıkan karşılığına bağlayan niteliklerdir. Fakat, kentin uzun vadeli faaliyetleri, bir programı başından sonuna götürebilecek nitelikte, uzun vadeli güç tahsisini gerektiriyordu. VI. yüzyılda, tiranların yönetimi altında zeytin ağacı ekiminin yapılmasıyla birlikte ekonomik sermayenin gelişme göstermesi kayda değerdir: Bu yatırım, yirmi yıl doğru dürüst karşılığı alınamayacak, randımanlı bir ürün elde edebilmek için kırk yıl beklemeyi gerektiren bir yatırımdı. Kent büyüdükçe, raporlar ve kesin hesaplarla sürekli yinelenen büyük, sistemli bir çalışma gerekiyordu. Raporlama ve hesap tutma işi çoğunlukla kölelere bırakılmıştı. Eğer Yunan kentlerindeki demokrasi, yetişkin sakinlerinin tümünü içeren bir demokrasi olsaydı, bütün düzenleme sırf kalabalıklığı yüzünden kısa zamanda çökerdi.

Kent demokrasisinin nüfus büyümesinin baskısı altındaki imkânları ve zorlukları, V. yüzyıl Yunanları tarafından fark edilmişti. Fakat, siyaset mesleği, askeri politika ve ekonomik ihtiyaçlar arasındaki çelişkiler birbirleri arasında köprü kurulamayacak kadar büyüktü. Sahip olduğu birçok gırtlağı beslemek için gerekli tahılı sağlama çabası sonucunda Atina yayılmacı bir sömürgeci haline geldi. Hayatın bu yönleri bir kördüğüme dönüştü; sonunda bu düğümü kesen kılıç bütün topluluğu da darmadağın etti.

VI
İdeal kente karşı yurttaş

A. KENT VE YURTTAŞ

VI. yüzyılın sonuna gelindiğinde Helen kenti biçimini almaya başlamıştı; fakat ulaşılan biçim hâlâ kırsaldı, genellikle kabaydı ve içindeki hayat kabın kendisinden daha anlamlıydı. IV. yüzyıla kadar, Yunan kentleri arasında, Küçük Asya'dakiler bir yana, Attike'deki en övgüye layık kentler, gerek sokak planı, gerekse binalar bakımından bir taşra kasabasından biraz daha iyi sayılırdı. Ancak yüzyılın sonuna doğru insan Akropolis'e doğru kafasını kaldırıp da yeni Parthenon'un sütunlu peristilini ve kabartma alınlığını gördüğünde buralarda başka bir şeylerin olduğuna inanabilirdi: Kaosun karanlığında zihnin şafağı bir kez daha yükseliyordu.

Atina'da bulunan çok miktarda edebi kanıttan elde edilen Helen kentinin gerçek tasviri, J.J. Winckelmann'la ardıllarının bütün sahneyi yorumlayışlarıyla, sözünü ettikleri o pirüpak şaşaayla taban tabana çelişir. Antik Yunan hayranı Helenofiller, fiziksel kenti mermersi bir saflık ve iffetle, belki ancak Pythagoras'ın matematiğinde veya Parmenides'in mantığında sergilenen, ama eski *polis*'in kutsal bölgelerini dahi karakterize etmeyen bir arılık ve rasyonalite ile donatmışlardı. O çok beğenilen Laokoon gibi bunlar da III. yüzyıl erdemleriydi. Yunan zihninin iç düzenini, soyut mükemmelliyetçiliğini abartır da Yunan hayatının tragedya yazarlarında veya Aristophanes'in hoyrat ve kaba oyunlarında görülebilen şiddet, akıldışılık ve eziyet dolu yönlerini es geçersek, V. yüzyıl da kafamızdaki Yunan zihnine ilişkin resim ile çelişkili hale gelir.

Evet, görünür, maddi haliyle Yunan kenti kusurlarla doluydu: Büyümenin yarattığı düzensizlikler, hayatın getirdiği kokuşma ve atıklar ortalardaydı, geride kalmış formların kalıntısı gömülmeden duruyordu, kırsal hayat tarzından kalanların kent hayatının sürekli düzenine ve zorluklarına uyumu henüz sağlanamamıştı. Böyle bir kent, Atina'daki Akropolis'in dik yollarını tırmanıp da geniş ovayı yüz elli metre yükseklikten seyreden kişinin de görebileceği gibi, belirgin bir biçime sahipmiş gibi görünse de, burada sürekli bir düzenin veya kalıcı bir uyumun olabileceğini ümit etmek zordur. Fakat, Akropolis'in kayalarını aşıp sonunda Parthenon'un kendisiyle karşılaştığınızda, buranın aşağıdaki kentin keşmekeşi ve dağınıklığıyla taban tabana zıt bir görüntü arz ettiğini görmek yüreğinize su serpebilir. Bu dehşetli görsel tezatı veya bugün sadece kayalarda, gökyüzünde ve denizde yaşamını devam ettiren bu yoğun renk cümbüşünü yaratanlar ne soluk yüzlü estetler ne de mahcup bürokratlardı. Atinalılar, Alkaios'un dediği gibi, "ellerinin altındaki her kaynaktan yararlanmaya hazır" insanlardı.

Helen kentinin mimari biçimine en yakın eşdeğer şey o geride kalan yapılar değil, Platon'un *Şölen*'idir. Orada, kahkahalar arasında gerçekleşen meydan okumalar üst perdeden sözler, ihtiraslı açıklamalar ve ortamı kuşatan içki kokusu ile dengelenen belagatli ve mantıklı bir rasyonel çerçeve vardır. Bütün bunların ardından sona doğru estetik gerilimin çökmesine izin verilir; tıpkı aynı estetik geriliminin Akropolis'ten pazaryerine inerken kent içinde dağılıp çökmesi veya tıpkı insanın karışık geçitler ve çıkmaz sokaklar arasında yolunu herhangi bir rehberden çok içgüdüleri sayesinde bulması gibi.

Parmenides ve Platon'un kenti, güzel-iyilik kenti, Anaksagoras'ın belirttiği gibi zihnin "her şeyi düzene soktuğu" ve sanat biçimlerinin

son derece dünyeviliğin ötesinde bir mükemmelliği yansıttığı kent bir hayalden mi ibaret peki? Phidias'ın yarattığı biçimler, bu darmadağınık atölyelerin, barakaların, ahırların, ibadethanelerin ve çeşmelerin arasında, kerpiçten yapılmış bu ev bile denemeyecek yapıların ortasında mı yükselmişti? Kentin dış yüzünde Yunan zihninin düzenini ve berraklığını yansıtacak hiçbir belirti yok muydu?

Zihin ile zihnin kendini ifade etmesine aracılık eden beden, insanileşmiş bir manzara ya da kent haline gelen sosyal beden arasındaki paradoksal ilişkiyi yansıtması bakımından Yunan kentinin, özellikle de Atina'nın bir eşi benzeri yoktur. Yunan zihninde gördüğümüz düzen anlayışının bir yönü gerçekten de geç Helenistik dönem sırasında kente aktarılmıştı; fakat V. yüzyıl Yunan kentinde daha organik, insan varoluşunun canlı çekirdeğine daha yakın bir yapıyla karşılaşırız. Bu düzen VII. ve VI. yüzyıllarda bir fikir; karşıtların dizgin tanımayan bir birliğinden, sınırlamalardan ve taşkınlıklardan, Apolloncu disiplin ve Dionysosçu esriklikten, rasyonel akıl ve kör sezgiden, göğe doğru uçuşlar ve çamura saplanmalardan oluşan bir fikir biçimini aldı. Bu düzen, bugün klasik olarak adlandırılan her şeyin tam karşıtıydı. Bu tecrübenin en yüksek ürünü ise, yeni tip bir kent değil, yeni tür bir insandı.

Bir nesilden biraz daha uzun bir dönem içinde –kabaca belirleyecek olursak, MÖ 480 ile 430 arasında– *polis* ilk kez kendisini daha önceki tüm köy ve kentlerden ayıran ideal bir biçime büründü. Bu ideal form esas olarak taştan oluşmuyordu; etten ve kemiktendi. Birbiri ardına ortaya çıkan bir dizi yurttaşın kimliğinde, yeni kent düzeni, yani ideal kent görünür hale geldi ve arkaik çizgilerinin, kör rutinlerinin, kendinden hoşnut saplantılarının ötesine geçti. Bu yeni bir kent düzeniydi, çünkü Yunanlar kente eski kültürlerin bilmediği, keyfi bir iktidara veya gizli otoriteye sahip her sistem için tehlikeli olabilecek yeni bir unsur eklediler; özgür yurttaş kavramını ortaya attılar. Özgür yurttaş, Sophokles'in yalnız kahramanları gibi, bir tanrı olmasa bile kendi çapında bir kraldı; kendi başına hareket ediyor ve zekâsının yardımıyla "kadere dur demenin" yollarını arıyordu.

Kentin sahip olduğu şeyleri, yurttaş, doğumla kazanılmış hakkı sayıyordu. Yurttaşlar arasında, tıpkı dostlar arasında olduğu gibi sır yoktu, profesyonelliğin neden olduğu duvarlar, eşitsizlikten kaynaklanan kıyaslar yoktu. Özgür doğan yurttaş bu durumu için soyluların lütuflarına ya da ekonomik veya resmi işlevlerine hiçbir şey borçlu değildi: Bir zamanlar köy kültüründe sahip olduğu yeri, yani her şeyden önce hayatın her alanının kendisine açık ve ulaşılabilir olması hakkına sahip

olmasını sağlayan insani özelliklerle donatılmış bir insan konumunu yeniden kazanmıştı. En azından ideal buydu. Yunan *polis*'ini bugün bile hâlâ belli bir yere oturtmamızı sağlayan da onun bu ideali formüle etme kapasitesidir – bu ideale ulaşmayı başaramaması değil.

B. HELEN KENTİNİN BİÇİMİ

İdeal yurttaşı incelemeden önce, dilerseniz onun ortaya çıkmasını sağlayan, ideal olmaktan uzak kenti daha ayrıntısıyla ele alalım. Böyle bir inceleme, insani gelişim için uygun bir ortamın nasıl olduğu konusundaki varsayımlarımızı değiştirebilir. Belki de bu sayede, insani gelişime uygun olduğunu düşündüğümüz ve hep birlikte hayranlık duyduğumuz nihai biçimini bulmuş bir mükemmelliğin aslında böyle bir gelişimi engellediğini veya durdurduğunu keşfedeceğiz.

Kentin çekirdeği, en değerli faaliyetlerinin merkezi, bütün varoluşunun özü akropolisti; zira akropolis her şeyden önce kentin tanrılarının eviydi; doğadan ve tarihten türetilen bütün kutsal görevler orada yerine getirilirdi. Atina Akropolis'inin imgesi çoğunlukla onu taçlandıran binalarıyla, daha çok da Erekhteion ve Parthenon'la sınırlı tutulur; oysa bu binaların altında hem estetik güçlerinin hem de faaliyetlerinin kaynağı vardı: Bu binaları gökyüzüne doğru yükselten, üstündeki mermerle zıtlık oluşturan mavi ve pembe renklerde, tepesinin dimdik yükselmesine rağmen sarp görüntüsü, tapınakların yüce geometrisiyle tezat içinde, kudretli bir kaya.

Bu tam anlamıyla kutsal bir dağdı gerçekten de; ilkel dönemlerden kalma özellikleri, mağaralar, mezarlar, kovuklar, pınarlar, daha geç dönemlere ait ibadethaneler, kutsal yerler ve çeşmeler kadar onun kutsallığına kutsallık katıyordu. İlk tapınak veya saray inşa edilmeden önce bile Akropolis'te, Delphoi'yi de kutsal bir yer haline getirmiş ve büyülü güçlerini veya gizemlerini hâlâ tamamen kaybetmemiş olan yeryüzü ve yeraltı tanrılarından ve perilerden geçilmiyordu. Akropolis'i gece, ay ışığı altında seyretmek veya Delphoi'de tepedeki stadyumdan zeytin ağaçlarının arasındaki dik merdivenlerden denize doğru inmek, gün ışığında bile her türlü bilinçli formülasyonun ötesine geçen dinsel bir deneyim yaşatır insana.

Burada, Akropolis'te, antik kentin gerçek kaynakları; paleolitik pınar ve mağaradan neolitik sura ve kutsal yere, krallık sarayı ve kalesinden kozmik tapınağa, korunaklı kamp ve köyden mağrur ve güçlü kente kadar her şey mevcuttu. Doğal avantajlardan ve insan yapısı

eserlerden oluşan bu bireşim taklit edilemez. Hiçbir yerde bir kentin görüntüsü insanın zihninde Atina kadar derin bir iz bırakmaz, örneğin VI. yüzyılda Paestum'daki gibi Dor üslubuyla yoğun olarak işlenmiş aynı biçimdeki tapınak Atina'daki Akropolis'ten daha büyük ve daha iyi korunmuş olmasına rağmen aynı etkiyi sağlamaz; çünkü Paestum bir ova üzerindedir, ona büyülü gücünü verecek olan dağlar ise sadece arka planda yükselir.

Muhtemelen ilk başından itibaren Paestum, Atina'dan, hatta onun daha sonraki Helenistik dönemlerdeki halinden bile daha bütünlüklüydü, fakat tam da bu yüzden Atina'nın her zaman koruduğu o ilkel kaynaklarla bağlantıdan yoksundu. Oysa Atina tragedyalardaki mitlerde anlatılan ve kayaların üzerlerinin bir zamanlar binalar dışında bir şeyle kaplı olduğuna dair tek bir ipucu dahi vermeyen, Akropolis'in o mimari düzeninde görülen bu kaynaklardan hep yararlanmıştı. En derin ilkel kaynaklarla en yüce estetik ifadeler Akropolis'te birleşmişti, tıpkı gotik bir katedralin kriptalarında, çörtenlerinde ve havada süzülen tonozlarında birleştiği gibi. Bu hem kent içindeki hayatı hem de o hayatın binalara verdiği biçim, hiç de azımsanmayacak ölçüde açıklar; konut bölgelerinde neolitik köyün o karışık yerleşim düzenini hatırlatan biçimsizliğin bu daha yüksek düzenin elinden kurtulması bile bu çerçevede açıklığa kavuşur. Bu, karmaşık, fakat arketip niteliği taşıyan bir oluşumdur.

Şimdi dilerseniz Akropolis'in o dik yamaçlarını tırmanalım ve her ne kadar bugüne değin çoğu yeri tahrip edilmiş ve yıkılmışsa da, onun özgün açık alanlarıyla binalarının düzenini gözlemleyelim.

Kayalık kısımları bina inşa etmekten çok savunma amaçlı kullanıma müsaittir; mimarinin buradaki amacı konturlarını azaltmak veya hareketi kolaylaştırmak değil, çıkıntı ve düzlüklerden yararlanmaktır; binalarla anıtlar arasında görsel bir tutarlılık veya doruğa doğru belli bir ardışık düzen sağlamak için hiçbir çaba harcanmamıştır; bir tek en üstteki o ünlü tapınağın konumlandırılışı özeldir. Ne bir eksen, ne bir süreklilik ne de görsel bir devamlılık vardır: Gözden saklanmayan ve dört yanı perdahlanmış, farklı açılarda farklı biçime giren o tek bina hariç simetri sağlama girişiminde de bulunulmamıştır. Etrafı çevrili kutsal yapı alanları sık sık yukarı çıkan yolun önünü keser. Bunların bazılarında bir sunak, bazılarında bir tanrının veya kahramanın heykeli, bazılarında da *Khoregos* anıtı gibi küçük bir bina bulunurdu. Bu yapılar uzun süre dayanmış, hatta arazinin daha yoğun kullanımının önünde bir engel oluşturduklarında bile yıkılmamıştır. Helenistik kent planlama fikirleri hâkim olmaya başladıktan ve eski tanrıların bazıla-

rının hükmü pek kalmadıktan sonra bu yapıların taşları, eskiye saygı kabilinden tek tek sökülüp başka yerlere taşınmıştır. *Khoregos* anıtlarının günümüze ulaşmış tek örneği Lysikrates Anıtı (MÖ 334) bugün Akropolis'in doğu eteğinde küçük bir parkın içindedir.

Akropolis'teki binaların tasarımında ve yerleştirilmesinde, geleneğin koyduğu sınırlar içinde, bir tür bilinçli niyet olduğundan pek kuşku duyulamaz. Belki de, yakın zamanlarda ileri sürüldüğü gibi, burada çapraşık, düzensiz bir yaklaşımın görsel imkânlarından sofistike bir biçimde yararlanılması bile söz konusudur. Fakat, dairesel veya dikdörtgen bir plana sahip bu binaların geometrik yapısı sistemli genel bir tarza sahip değildir: Her yapı kendi içinde bir bütün, kendi kendine yeterli, eşit ve bağımsız bir biçime sahiptir; hiyerarşik bir düzene bağımlı değildir. Böyle olması da azımsanmayacak ölçüde simgesel bir anlam taşır.

Atina'daki Akropolis'in bu merkezi yapıları, VI. yüzyılın sonlarında son derece basit, taştan inşa edildiklerinde bile genellikle işlenmemiş haldeydi. Bununla birlikte aşağıda, sosisçilerin, demircilerin, baharatçıların, çömlekçilerin ve sarrafların mesken tuttuğu agorada bulunan küçük dükkânlar, seyyar tezgâhlar ve atölyeler daha da basit ve kabaydı. Akropolis, kenti derinlemesine, en derin ilksel kaynaklarına kadar temsil ediyorsa, agora da görünür uzamsal sınırlarının ötesinde, yayılımı içinde temsil eder. Açıklığının dışında agora hiçbir birliği ifade etmez: Orada neredeyse her türlü faaliyet gerçekleşirdi; neredeyse her türlü bina inşa edilebilirdi. Açıklık ve güzellik konusunda yeni bir anlayışla ve bu niteliklerle ilgili yeni bir zevk bilinciyle birlikte daha biçimsel bir düzenin başlangıcı sadece kentin dış mahallelerinde gerçekleşti. Yeni kurulan *gymnasion* orada kendine bir yer edindi; gerçek bir kent düzeni de orada, kalabalığın arasında değil, çevresi ağaçlarla kaplı bir açıklığın ortasında ortaya çıktı.

Bu daha yeni yapılar, özellikle de tiyatro, yeryüzü biçimlerinin basit bir biçimde değişikliğe uğratılması şeklinde başladı: Tiyatro için bir tepenin yamacında bulunan oyuk, yarım daire biçimindeki amfiteatra dönüştürüldü; seyircilerin oturdukları sıraların önündeki yer düzlenerek dansçıların veya oyuncuların performanslarını sergiledikleri sahne haline getirildi. Bütün bunlar çabucak oldu: Thespis, VI. yüzyılın ilk yarısında İkria'daki bir tiyatroda ilk oyuncuyu tanıttı; dram sanatı, biçimsel keşfin ve manevi yaratıcılığın karşılıklı ilişkisi sonucu ifade tarzını bir yüzyıl içinde doruğa ulaştırdı. Tek başına Sophokles yüz oyun yazdı; MÖ 406'da sona eren bir yüzyıllık dönem içinde bin iki yüz oyun yazıldı ve sergilendi. *Gymnasion*'ların çoğalması da aynı şekilde

hızlı gerçekleşti. Bu işlevler zincirinden boşandıktan sonra din ve siyaset kentin merkezi alanlarını eline geçirdi; fakat tarihsel yadigârlar ve geleneksel alışkanlıklar onların kentin bu bölümlerini istedikleri gibi kullanmasına engel oldu. Pausanias Akropolis'in altında dinsel tören yürüyüşlerine hazırlık yapmak için kurulmuş bir binadan söz etse de, Akropolis'e sadece bir giriş vardı; Akropolis'e giden büyük Panathena yoluysa sadece yan yana beş insanın yürümesine olanak tanıyacak genişlikteydi.

Akropolis'in planı yeni, her şeyi kapsayan bir düzenden çok, geleneksel ilişkilerin birikimini yansıtıyorduysa, eteklerindeki döküntü evlere, pişmemiş tuğladan, kiremitli çatılardan, hatta çamur ve saman bulamacından yapılan hasır çatılı, hâlâ köy kaba sabalığının izlerini taşıyan evlere ne demeli? Bu binalar, IV. yüzyılda, hatta daha sonraki dönemlerde kentin içindeki binaların büyük bir bölümünü oluşturmaktaydı; zira MÖ II. yüzyılla I. yüzyıl arasında Dikaiarkhos şöyle bir gözlemde bulunmuş: "Atina'ya giden yol ekili arazi içinden geçen hoş bir yol. Kent kuru ve su temini açısından sıkıntılı. Sokaklar eski dar geçitlerden başka bir şey değil, evler berbat, aralarında sadece bir iki tanesinin ev denecek hali var. Yabancı biri buraya ilk geldiğinde burasının o methini çok duyduğu Atina olduğuna dünyada inanmaz."

Atina'daki ev yerleşimine dair söylenebilecek en iyi şey zenginlerle yoksulların evlerinin yan yana oluşu ve evlerin boyutları ve döşenişi dışında aralarında çok fazla fark olmamasıdır: V. yüzyılda soylu yoksulluğa soysuz zenginlikten daha fazla değer verilir, halkın gözünde onur ve aile şerefi zenginlikten daha fazla önem taşırdı. Tek katlı, alçak damlı evler, günümüzün gelişmemiş bir Akdeniz kasabasının görüntüsünü vermekteydi; üstelik bu evler muhtemelen beyaz badanadan bile yoksundu.

Uyumlu olmaktan tamamen uzak bir sokak sistemi bu eski kentlerin yerleşim bölgelerini karakterize etmekteydi: modern bir göz, bu sokaklarda, tıpkı kadınların sokağa salıverilmemesi kadar Şark'a yakışır bir nitelik bulabilirdi, ki Atinalılar bunu da yapıyorlardı. Sokak araları bir kişinin ancak eşeğiyle veya pazar sepetiyle geçebileceği genişlikteydi; fakat insanın yolunu bulması için yaşadığı çevreyi iyi tanıması gerekiyordu. Bu sistem ve yönlendirme yokluğu, düşmanın dış suru geçmesi durumunda bir savunma aracı olarak kullanılabileceği için üstün tutulmuş, Aristoteles tarafından savunulmuş ve düşmanın aklını karıştıracağı için bu durumun avantaj sağlayacağını öngören Plutarkhos tarafından Helenistik dönemde bile övülmüştür.

Fakat yollar döşeli değildi, o yüzden kışın çamurdan, yazın da toz-

dan geçilmiyordu; kentin merkezinde bahçe veya ağaçlıklı parklar yoktu, herkese açık kemerli yürüyüş yollarına yeni yeni başlanıyordu. V. yüzyılda büyük kentlerde sıhhi tesisat ve lağımlar ya yoktu ya da varsa bile ancak belli noktalarda ve berbat bir durumdaydı, adeta ölüme davetiye çıkarıyorlardı. Kente sığınmacıların dolmasına neden olan Peloponisos Savaşı sırasındaki büyük bir veba salgını durumun vehametini daha da artırmıştı. 432 yılına gelindiğinde Atina o kadar kalabalıklaşmıştı ki, sığınmacılar Delphoi'nin sağlıksız nüfus yoğunluğuna karşı sağduyulu uyarılarına rağmen Akropolis'te kamp kurmak zorunda kaldı.

Kentler görece küçük kaldığı ve açık alanlar el altında olduğu sürece sıhhi yetersizlikler tolere edilebiliyordu. 160 ila 400 dönümlük arazilere ve 2.000 ile 5.000 arasında nüfusa sahip kentler çöp ve insani atıklar bakımından kırsal bir gevşeklik gösterme şansına sahipti. Kentin büyümesi daha dikkatli olmayı gerektiriyordu. Ancak, büyük kentlerde bile umumi helalar yoktu.

Özel helalar konusunda ise kazılarla sözcüklerin tanıklıkları çelişir, hatta sözlü kaynaklardan elde edilen bilgiler de çelişkilidir. Günümüzde yapılan kazılarda Helen evi içinde sıhhi donanım adını alabilecek hiçbir ize rastlanmamıştır. Bu bilgi *Ekklesiasuzae*'deki bir pasajda da doğrulanır. Burada Aristophanes, bir kent sakininin yataktan kalkışını, bağırsaklarını boşaltmak için bir yer arayışını, sonra bir köşeye çömelişini, orada hacetini görmesini, tahliye işlemiyle ilgili komik saptamalarla anlatır; bütün bunlar seyircinin gözü önünde olur. Bu, hem ev içinde gerekli donanımın yokluğunu hem de bedensel bir utanç duyulmadığını gösterir; Yunanların bedensel bir utanç duymadıkları konusu, Ksenophon'un Perslerin kibarlık ve utangaçlıklarına bir örnek olarak, herkesin önünde boşaltım ihtiyaçlarını gidermemelerini anlatışıyla da doğrulanır.

Karşıt yöndeki işaretler olmasa, pozitif ve negatif kanıtların bu bireşimi kesin görünebilirdi, ancak Aristophanes'in *Barış* adlı oyununun bir pasajında Trygaeus şöyle der: "Herkese sessiz olmalarını, pis su giderlerini ve helalarını yeni tuğlalarla örtmelerini ve havalandırma deliklerini kapatmalarını emredin." Her ne kadar ben şahsen tuvalet pisliğinin bundan öteye uzaklaştırılmasıyla ilgili hiçbir yerde herhangi bir bilgiye rastlamadıysam da, bu alıntı bize, en azından bazı evlerde sıhhi tesisat bulunduğunu gösterir. Konu Atina'nın hiç de yabancısı olmadığı bir konuydu kuşkusuz, çünkü alıntısını yaptığım oyunun tamamı bir tarladaki gübre yığınında bulunan simgesel bir bokböceğiyle ilgilidir; sonraki pasajlardan birinde, "Peiraius'ta [Pire] kötü kızların oldu-

ğu evin yakınlarında, bağırsaklarını boşaltan bir adamdan" söz ediliyor; yani bu bedensel işlevi yerine getirmek konusunda Atinalıların özen ve utanma duygularından azade oldukları konusunda şüphe yok.

Hamamlar konusundaki kanıtların yorumu da aynı şekilde zordur. 15.000 kadar nüfusa sahip olan Olynthos'taki evlerde banyo bulunmuştur. Eğer özel banyolar yaygın olsaydı sırf, Yunanların yarenlik etmeye verdikleri önem dolayısıyla halk hamamları ortaya çıkarırdı. Atina'da bu tür hamamlar vardı. Yine de, banyo küveti evlerde yaygın şekilde bulunduğu takdirde, evine kapatılan ve korunaklı bir ortamda yaşatılan Atinalı kadınların hamamlara gideceği –ve evde kocalarının, tıpkı Aristophanes'in oyun karakterlerinden birinin yaptığı gibi, Trakyalı güzel hizmetçi kızlarla fingirdeleşmesine fırsat tanıyacakları– bi- 209 F14
raz kuşkulu görünüyor. Fakat, evlerde özel banyo küvetleri vardı mutlaka, çünkü yine *Barış* adlı oyuna dönecek olursak, oyunun karakteri Trygaeus oyunun bir bölümünde şöyle emirler veriyor: "Acele et, bu genç kıza evimi göster, banyoyu temizle, su ısıt ve gerdek yatağını hazırla." Buradan anlaşıldığına göre, özel banyo, özel durumlarda törensel bir hizmet işlevi gören bir yer, ki bu da su sıkıntısı çeken, özel su borularına sahip olmayan, dolayısıyla suyun kol kuvvetiyle, muhtemelen en yakın çeşmeden taşındığı bir toplulukta anlaşılır bir durum. V. yüzyıl Yunan kentinin sahip olduğu hijyenik ve sıhhi tesisatın genellikle sınırlı ve düşük kaliteli olduğu anlaşılıyor.

Bütün bunlar büyük bir kent için zavallı bir portre sunar gibidir, ta ki incelediğimiz insanların uygarlığın diğer birçok standart gereklerinden uzak, satın alma ve harcamanın yorucu rutinlerinden şaşkınlık verici bir biçimde bağımsız insanlar olduklarını hatırlayana kadar: Kör kütük olana kadar içmeyen, konforlu ve lüks bir hayat yaşamak, evi döşemek için kendini helak etmeyen, atletik, hatta perhizkâr bir hayat süren, bütün işlerini açık havada yapan insanlar... Güzellikten bol bir şey yoktu hayatlarında ve bu hayatın, en büyük nimetleri her şeyden önce de kentin kendisi herkesin elinin altında, bedavaydı.

C. İNSAN GÖRÜNÜMÜNE BÜRÜNMÜŞ *POLİS*

Helen *polis*'inin başarısını bütünüyle anlayabilmek için binalara değil, kentin yurttaşına daha yakından bakmak gerekir. V. yüzyıl gibi geç bir dönemde bile kaba bir kentsel düzene sahip olmasına rağmen Yunan kentlisi, Emerson'ın büyük sırrına vâkıf olmuştu: Düşük düzeyli alanlarda tutumlu ol, yüksek düzeyli alanlarda harca. Bizim hiç düşünme-

den talihsiz bir zaaf olarak gördüğümüz şey, Atina'nın büyüklüğünde kısmen rol oynamış olabilir.

Yunan yurttaşı rahatlık ve konfordan yana fakirdi, ama çeşitli deneyimler açısından zengindi, çünkü uygarlığın hayatı körleştiren birçok rutinini ve maddi zorunlamalarını es geçmeyi başarmıştı. Bunu kısmen fiziksel işlerin büyük bir bölümünü kölelere havale ederek, ama en çok da saf fiziksel taleplerini düşürüp zihin alanını genişleterek gerçekleştirmişti. Çevresindeki pisliği göremiyorsa, güzellik gözlerini büyülediği ve kulaklarını sağır ettiği içindi. Atina'da en azından ilham perileri yuva kurmuştu.

Gelişim evresinde Yunan *polis*'ini diğer kentlerden ayıran, içinde süregiden hayatın hiçbir parçasının gözden veya zihinden uzak olmamasıydı. Varoluşun her bir parçası açıkça ortada olmakla kalmıyordu üstelik; sadece en kölece mekanik faaliyetler yurttaş için kabul edilemezdi. Ama birçok meslekte özgür insan köleyle yan yana çalışırdı; hekim, zanaatçı kadar bir ücret alırdı. İster pazaryerinde, atölyede, mahkemede, isterse mecliste, *gymnasion*'da olsun, insanların yaptığı her şey incelemeye açıktı; doğal olan her şey kabul edilebilir nitelikteydi. Bu yüzden çıplak beden atletizm müsabakalarında gururla gösterilir ve en iğrenç fizyolojik işlemler bile bilinç alanının dışına atılmazdı. Bu anlamda Yunan insanı tümüyle açık fikirliydi. Perikles'e kadar mahrem insani ölçütler her alanda sürdürüldü; bütün kentsel faaliyet ağının da görünür bir biçimi ve ilişkisi vardı. Zaman zaman bu faaliyet ağı içinde meydana gelen karışıklıklar bile aklı kışkırtır ve düzen için insanları yeni arayışlara iterdi.

Atina'da kısa bir dönem boyunca tanrıların, doğanın ve insanların yolları ortak bir noktada birleşmiş gibiydi: Sanki antik kentin ilk ortaya çıktığı dönemlerde taşlarına kazınmış olan kesinti ve takıntıların, sapma ve sapkınlıkların üstesinden gelinebilirmiş gibiydi. Hayatın her dönüm noktasında tam olarak gelişmiş bir kişiliğe ait, yeni bir ideal insan formu, yalnızca Phidias ve Polygnotos'un heykellerinde şekillenmekle kalmamıştı: Bu heykeller aslında bizzat hayatın çözüm olarak elinde bulundurduğu daha canlı bir anın kristalleşmesinden başka bir şey değildi. Pers istilasını geri püskürtmüş olan nesil döneminde bu toplum içinde yeni bir insani bütünlük fikri egemen oldu ve herkesin hayatına yayıldı. Bütün mimari süslemelerde olmasa bile *polis*'in faaliyetleri içinde insan doğası birdenbire daha eksiksiz biçimde boy göstermeye başladı.

Kısa bir süre kesişen hayatları birbirine eklendiğinde bütün V. yüzyılı kateden iki kişinin, Sophokles'le Sokrates'in kimliğinde yeni bü-

tünlük, denge, simetri, özdisiplin idealleri vücut buldu. Her ikisinin de kendi usullerince diyalog ustası olması tesadüf değildi; çünkü tüm endamlarıyla ortaya çıkmaları, salt simetrik büyüme değil, aynı zamanda mücadele ve muhalefet sayesinde gerçekleşmişti.

İkisi arasında daha yaşlısı olan Sophokles, beden ve yüz olarak yakışıklı, dansta lider, savaş sanatlarında bir general olacak kadar yeteneğe sahipti. Eski köy ritüellerinden birdenbire çıkıvermiş olan yeni bir form olan dram sanatını tragedyalarıyla geliştirmişti. Sophokles, Solon'un ilk olarak örneklemiş olduğu türden, iktidarın bütün kıskanç önyargılarından arınmış bir adamdı. İdeal uzmanlaşmış insan tipine, yani küçük rolünü gereği gibi oynaması ve kovanın ihtiyaçlarını karşılamak uğruna kör bir karınca gibi sadakatle çalışması için uygarlık tarafından kalıba dökülen kötürüm, parçalanmış bir insan tipine taban tabana zıt biriydi. Tam tersine, hayatın bütün boyutlarıyla, hatta azgın irrasyonallikleri ve karanlık zorlamalarıyla bile yüzleşebilecek bir kişilikti: Her çevrede kendini evinde hisseden, hiçbir durumda istifini bozmayan, bütün halk ona karşı olsa bile seçimlerinin ahlâki sorumluluğunu almaya her an hazır biri. "Tek başına veya herkesin desteğiyle."

Sophokles'in yanı başında ise Sokrates'in zıt figürü yer alır; yaşlılığına doğru Silenos'a benzeyen, kalkık burunlu, yakışıklılıktan nasibini almamış, ama savaşın veya aşırı iklim koşullarının çetinliğine pabuç bırakmayan şahane bir fiziksel çatıya ve bünyeye sahip biri; dövüşün ortasında soğukkanlı, diğerleri sızarken o içse bile hep ayık. Hem içedönük, hem dışadönük; hem yalnız başına zihinsel kopuş yaşayabilen hem de sonu gelmez sohbetlerde sorgulamalar yapabilen bir kişi. Diğer birçok özgür insan gibi meslek olarak bir taş ustası ve çalışan iki kişinin, taş ustası bir babayla ebelik yapan bir annenin oğlu, fakat *polis*'in her yanında kendini tümüyle evinde hisseden biri. Atletler arasında atlet, askerler arasında asker, düşünürler arasında düşünür.

Sophokles de, Sokrates de yeni kentin, bir fikir olarak var olan, ama asla tam olarak tuğlada veya mermerde somutluk kazanmamış kentin iki önemli temsilcisiydi. Yalnız değillerdi, zira Aristides'le Aiskhylos, Themistokles, Thukydides, Euripides, Platon gibi benzer kalibrede insanlarla çevrelenmişlerdi. Sırf varlıklarıyla bile bu insanlar, tarihin belki Rönesans Floransası hariç dünyanın hiçbir yerinde şahit olmadığı zenginlikte bir insan dehası yeşermesine olanak tanıyan hem de sadece birkaç milyon insan arasında, iki yüzyıldan daha kısa bir zaman aralığında gerçekleşen hızlı bir dönüşümü kanıtlamaktadır.

Atina'nın kamusal ve özel yaşam arasında ideal orta noktayı bulması hiç de azımsanacak bir başarı değildir; bunun sonucunda büyük

ölçekte otorite kral veya tirana hizmet eden ücretli memurlardan, sırası gelince işbaşı yapan sıradan yurttaşın omuzlarına aktarılmıştı. Yurttaş, sadece çağrı aldıktan sonra kendi teçhizatıyla askerlik hizmeti yapmakla kalmıyor, aynı zamanda mecliste ve mahkemede de hizmet veriyordu; eğer oyunlardan birinde müsabık olmazsa, tiyatroda oynamaz veya koroda yer almazsa, sıra geldiğinde en azından büyük Panathena töreninde görev alıyordu. Hemen her Atinalı erkeğin *ekklesia*'nın yani büyük meclisin bir üyesi olarak er veya geç kamu işlerinde görev alması ve kararlarının harfiyen yerine getirilip getirilmediğini denetlemesi gerekiyordu. Fowler'ın da vurguladığı gibi, bugün idarecilerin, daimi sekreterlerin, müfettişlerin ve yüksek memurların yaptığı işi o zamanlar elli bölümlük vardiyalar halinde ortalama Atinalı yurttaşlar yapmaktaydı.

Mecliste veya toplam altı bin yargıcın bulunduğu mahkemelerde hizmet vermek kadar sanat alanında katkıda bulunmak da yurttaş faaliyetlerinin bir parçasıydı. Her bahar festivalinde tragedya tiyatrocuları arasında müsabaka olurdu, ki bu, yılda yüz seksen koro şarkıcısı ve dansçının katılımıyla gösterimi gerçekleştirilecek yirmi yeni oyun demekti. Komedya müsabakalarındaysa her yıl on altı yeni oyun çıkarılır, bu oyunlar yüz kırk dört koro şarkıcısı ve dansçının katılımıyla sahnelenirdi. Ferguson, imparatorluk yüz yılı boyunca Atina'da dikkate değer nitelikte iki bin oyun yazılıp sahnelendiğini, altı bin yeni beste yapılıp icra edildiğini belirtir.

Bu estetik faaliyetler, ortaçağın gizem şenliklerinde mucize temalı oyunlarından da daha geniş ölçüde bir katılım gerektiriyordu: Her yıl tahminen iki bin kadar Atinalı, lirik ya da teatral bir koronun sözlerini ezberlemek ve müziğiyle dansına çalışmak durumundaydı. Bu, en üst düzeyde estetik bir deneyim olduğu kadar entelektüel bir disiplindi de. Doğaldır ki seyircilerin içinde seyrettikleri oyundan büyülenen kişiler olmakla birlikte, seyircilerin hiç de azımsanmayacak bir kısmı eski sahne sanatçılarından, söz konusu sanat yarışmalarında uzman hakemlerden ve eleştirmenlerden oluşmaktaydı.

Böylece, Atinalı yurttaşın kamusal hayatı ondan sürekli dikkat ve katkı talep etmekteydi; bu faaliyetler onu bir ofise veya ufak bir yere tıkmaktan ziyade tapınaktan Pnyks'e, agoradan tiyatroya, *gymnasion*'dan ticaretle veya denizcilikle ilgili konuların yerinde karara bağlandığı Pire limanına taşıyordu. Bu Atinalılar hayatlarını sadece filozofların hatalı bir biçimde öğütledikleri gibi soğuk düşünme ve tefekkürle veya güçlü duyguların kışkırttığı eylem ve katılımla değil, yakın gözlem ve doğrudan yüz yüze ilişkiyle de sürdürmekteydi.

Bu açık, her daim değişik ve hareketli dünya, kendisine uygun, dizginlenmemiş bir zihin üretti. Gerek sanatta, gerekse siyasette Atina, kentin başlangıçtaki yanlışlarının çoğunun, yani tek kişi yönetiminin, faaliyetler arasında ayrımcılığın, mesleki dar kafalılığının, ondan da kötü olan bürokratikleşmenin üstesinden büyük oranda gelmişti ve Atinalılar bunu bir nesil içinde, herhangi bir yetenek kaybına veya mükemmellik standardında herhangi bir düşüşe neden olmadan gerçekleştirmişlerdi. Bir süreliğine kentle yurttaş bir ve tek olmuş; hayatın hiçbir parçası onların şekillendirici ve kendi kendini şekillendiren faaliyetlerinin dışında düşünülemez olmuştu. Bütünsel insanın bu şekilde eğitilmesi, Jaeger'in daha dar kapsamlı pedagojiden ayrı tutmak için "Paideia" diye adlandırdığı bu eğitim biçimi hiçbir toplulukta bu denli geniş kapsamlı bir hal almamıştı.

Elinde topladığı siyasal gücü sanki kirli bir elbiseymiş gibi çıkarıp atan dobra Solon ile "koloni" sömürüsüne, köleciliğe ve acımasız imhalara dayalı bir siyaseti gizlemek için özgür insanların yaptığı işlerden dem vuran kaypak Perikles'in oluşturduğu bu iki zıt kutup arasında bir yüzyıldan daha az bir zaman farkı vardı. Fakat bu kısa dönem boyunca Atina daha önce hiçbir kentin sahip olmadığı bir yurttaş zenginliğine sahipti.

Bu dönem sona erince binalar insanların yerini almaya başladı. *Polis*'in kısa bir süreliğine tanıttığı bu tür yurttaşları yaratmanın gizemlerini Platon'dan İsokrates'e kadar birçok filozof ve eğitimci canla başla araştırdı; fakat bu gizem hiçbir zaman başarılı bir şekilde çözümlenemedi veya açıklığa kavuşturulamadı; bugün de bu konunun birçok yönü hâlâ bilinmemektedir. Platon'un bu soruyu gündeme getirmeye hazır olduğu dönemlerde, başlangıçtaki sinerjinin bir kısmı taşlaşmış, bir kısmı da savaşta heba olup gitmişti: Platon'un soruna getirdiği cevap sadece çaresizliğin verdiği cesareti gösterir.

Her halü kârda, Sokrates'le Sophokles'te vücut bulmuş potansiyel kent hiçbir zaman topluluk düzeyinde gerçekleşme evresine geçemedi. Geç Helen ve Helen sonrası kenti planlayıp kurmuş olanlar, Atina'nın altın çağındaki deneyimleri aktarmak üzere o gelenekleri, âdetleri, yasaları, yeni kentsel biçimleri geliştirmeyi ve yeni kişiliği biçimleyebilecek bir ortamı yaratmayı başaramadılar. Platon, öyle görünüyor ki, Solon ve Themistokles'in Atinası'nın kendi zihninde yaratabileceği her türlü hayali cumhuriyetten çok daha büyük bir okul olduğunu tahmin edememişti. Bu insanları biçimleyip dönüştüren, bunu da öyle özel bir okulla veya akademiyle değil, her türlü faaliyetle, her türlü kamusal görevle, her buluşma yeriyle ve karşılaşmayla gerçekleştiren kentin kendisiydi.

Sonuç olarak, Platon'la Aristoteles'in izinden giden filozoflar eğer hâlâ denge ve dolu dolu bir hayat arayışında idiyseler de bunu kent içinde aramaya cüret edemiyorlardı artık. Yurttaşlık sorumluluklarından kaçarak veya yüzlerini idealleştirilmiş bir imparatorluğa veya kendilerini doğrulamak için saf ilahi politikalara çevirerek inançlarına ihanet ettiler. Ticaretin, siyasetin ve savaşın yükünü çekenlerin o zihin bulandırıcı rutinlerinin içindeyse üstün kişisel gelişim olanaklarına yer yoktu. Bugün çok değer verdiğimiz Yunan sanatının o anıtları bu hayatın en mağrur anlarının değerli bir dışavurumudur. Fakat bunlar aynı zamanda kısmen, kendini idame ettirmenin yolunu bilse hem kentleşmeye hem de insanın gelişimine daha da fazla katkı yapacak olan bir

ruhu ikame eden maddi şeylerden ibarettir.

Hiçbir dönemde, kentlerdeki insanların hayatları kısaca özelliklerini vermeye çalıştığım dönem kadar anlamlı ve canlı, çeşitli ve ödüllendirici, dışsal mekanizmalara ve zorlamalara karşı dayanıklı olmamıştır. Çalışma ve boş zaman, teori ve pratik, özel hayat ve kamusal hayat, tıpkı sanat, jimnastik, müzik, sohbet, akıl yürütme, siyaset, aşk, macera ve hatta savaş gibi ritmik bir karşılıklı etkileşim içindeydi; bütün bunlar varoluşun bütün yönlerini açmış ve bizatihi kentin sınırları dahiline getirmişti. Hayatın bir kısmı diğer kısmının içine akıyordu: Hiçbir evre bir diğerinden ayrılmıyor, tek elden yönetilmiyor, parçalanmıyordu. Daha doğrusu yurttaşlığın bütün haklarına sahip insanlar için durum böyle olsa gerek, her ne kadar bu önermeler onların köleleri veya kadınlarının kulağına biraz kuşkulu gelecek olsa da.

Böylesi bir insan takımında, tapınak ritüeli tragedyaya, pazaryerinin gürültülü şakalarıyla hoyrat oyunları hiciv komedyalarına dönüşecekti; önceleri atletlerin buluştuğu bir yer olan *gymnasion* da Platon'un Akademi'sinde, Aristoteles'in Lykeion'unda veya Antisthenes'in Kynosarges'inde yeni tür bir okula, öğrenmenin toplumsal bir sorumluluk haline geldiği, kendi kendini eleştiren ve rasyonel bir ahlâk sistemine bağlı olduğu, gerçek anlamda bir üniversiteye dönüşecekti. Fakat bu iç birlik hiçbir zaman kendisini var eden hayatı yansıtan ve devamlılığını güvence altına alan dışsal bir biçim geliştiremedi.

Polis'in rolü hayran olunacak cinstendi: Kentin her parçası yurttaşın kişiliğinde hayat buluyordu. Fakat bu kuruma ve bu role tapınmak gelişimin artması önünde bir engeldi, çünkü Atina'nın başardığı şeyler ne kadar büyük olursa olsun, bunlar statik bir mükemmellik imgesi şeklinde sabitlenemezdi. İster *polis* olsun, isterse papalık, hiçbir insani kurum kendi varlığı için tapılacak denli değerli nihai bir mükemmellik iddiasında bulunamaz. Büyüyüp gelişme olduğu kadar ölüm de

kaçınılmaz olacaktır bu tür yapılarda. VI. yüzyılda kozmosu insandan ayrı bir şey veya süreç olarak gören doğal felsefeyle, insanı kozmos dışında, kendi kendine yeten bir dünyada var olmayı başarabilen bir varlık olarak gören hümanist bilgelik arasındaki ayrışmayla birlikte insanın durumuna ilişkin daha bulanık olmasına rağmen daha doğru olan eski sezgilerin çoğu kayba uğradı.

Sokrates'te bile, en azından Platon'un Sokrates'inde, tam da eleştiri karşısında yok olmasının gerektiği noktada *polis*'e tapınmanın sınırlılığının damgası vardır. Zira *polis*'e ilişkin bu münhasır takıntı, doğal dünyanın kavranması ile insani faaliyetlerin denetlemesi arasındaki mesafenin daha da açılmasına neden olmuştur. *Phaidros*'ta Sokrates, yıldızların, taşların, ağaçların kendisine hiçbir şey öğretemeyeceğini açıklar: Ne öğrenecekse ancak "kentteki insan"ın davranışlarından öğrenebilecektir. Bu, hüsnükuruntudan başka bir şey değildi: Kentin, sadece yiyecek yönünden değil, benzer biçimde zihni besleyen organik yaşamın binlerce farklı tezahürü ile dolu kıra olan o aşikâr bağımlılığını unutmaktı. Bu aynı zamanda, bugün artık iyice farkında olduğumuz ve insan hayatının, onu bakteri, virüs ve küf gibi görünmez olan ve uzak sanılan varlıklara ve yıldızlardan yayılan ışınlar kadar uzak enerji kaynaklarına bağlayan geniş bir ekolojik ilişkiler ağına bağımlılığını hiçe saymak demekti. Babil'in gezegenlerin hareketleriyle insani olaylar arasında ilişki kuran o batıl inanışı, hakikate, insanla doğayı, *polis*'le kozmosu giderek birbirinden daha çok ayıran o ilerici Yunan rasyonalizminden daha yakındı. Sokrates'in öğütlediği kendini bilmek, aslında insanın, bedeninden soyutlanmış bir zihin veya surlarla çevrili bir kent sakini olmadığını, tersine, çevresini kuşatan ve nihayet bir özbilinç ışıltısı saçan kozmosun ayrılmaz bir parçası olduğunu görmesi demektir.

Ne Yunan *polis*'i, ne de Yunan kozmosu insanı tam olarak kavramamıştı: Her ikisi de ne zaman, ne de organik gelişim tanımayan statik bir imge dahilinde tahayyül edilmekteydi. Kenti tanrıları haline getirmekle genellikle Yunanlar, özellikle de Atinalılar kutsallığın o en büyük armağınını, yani doğal sınırları aşmalarını ve acil doyumun ötesindeki amaçları hedeflemelerini sağlayacak şeyi elden kaçırdılar. Peisistratos'la Perikles arasındaki dönem insani güçlerde muazzam bir tomurcuklanmaya şahit olduysa da, V. yüzyıl yurttaşı, bu sürecin kendi kendine sürmesine olanak tanıyacak bir kent üretmenin yolunu bulmayı başaramadı; sadece meydana getirilmiş kalıba uymaya çalıştı, o kadar. Fakat *polis* kozmosa dönüşemezdi; değişime, aşkınlığa ve dönüşüme izin vermeyen bir kozmos da kent içinde daha yüksek bir düzen oluşturamazdı.

Bu belki de, Yunanların Pers Savaşı sırasında ve hemen sonrasında ortaya çıkan büyük kişiliklerde cisimleşmiş olan bütünlük ve güzel-iyilik fikrinin neden kendi imgesinde bir kenti tam anlamıyla yaratamadığına ilişkin bir açıklama olabilir. Böyle bir kent imgesinin yerini alan şey Helen kenti oldu: Sıhhi, düzenli, iyi örgütlenmiş, estetik bir bütünlüğe sahip; fakat yaratıcı faaliyetleri desteklemek açısından çok daha niteliksiz bir kent. IV. yüzyıldan itibaren binalar insanları yerinden etmeye başladı.

D. ÜTOPYAYA DOĞRU GERİLEME

Peloponisos Savaşı'nın yarattığı sarsıntıdan önce bile Yunan kentlerinin gelişmesinin çıkmaz bir sokağa girdiğine dair birçok belirti mevcuttu. Kanlı çarpışmalara girme riskini almadan daha uzaklarda yeni koloniler kuramamakta, sıkı bir siyasi birlik kurmadan çevrelerini sarmış olan tehditkâr imparatorluklardan kendilerini koruyamamakta ve karşılıklı yardımlaşma temelinde daha büyük bir nüfusu besleyememekteydiler. Dağlar artık bir sur görevi görmüyor, küçük oluşu ve doğal engeller sayesinde gözden uzak kalışı bile artık bir kentin daha güçlü devletler tarafından fark edilip yerle bir edilmesine engel olamıyordu.

Yunan kentleri, ortaya çıkış koşullarından ve yeryüzü şekillerinden kaynaklanan arızi nedenlerle Doğu imparatorluklarında kenti felce uğratan takıntılardan, hizaya sokmalardan kurtulmuşsa da, *polis*'le ilgili köklü bir yanlış söz konusuydu: *Polis* sınırlı varoluşunu aşan ideal bir amaçtan yoksundu. Sokrates, bu zorluğa *Gorgias*'ta geçen bir pasajda değinir: "Yurttaşlara ziyafet çeken ve onların arzularını tatmin eden insanları övüyorsun; kenti büyük yapanın onlar olduğu söylenir, devletin şişmiş ve ülserli durumunun bu yaşlı devlet adamlarının eseri olduğu hiç görülmez; kenti limanlarla, doklarla, surlarla, hazine binalarıyla, buna benzer şeylerle doldurmuşlar, öyle ki adalete ve ılımlılığa yer kalmamış."

Bu duruma karşı gösterilen tepki ilk anda Mısır ve Babil'deki gibi intihara eğilimli bir ümitsizlik şeklinde ortaya çıkmadı. Kendini daha çok seçkinlerin geri çekilmesine neden olan bir hareket şeklinde gösterdi. Yeni bir kent kurmak için bütün bir koloniye ayırmak yerine, Pythagoras gibi entelektüel bir lider, benzer görüşlere sahip insanları bir araya getirerek bir grup oluşturuyor ve *polis* içinde *polis* gibi, yeni bir idare ve disiplin kurmaya çalışıyordu. Yunanistan'a İskender'in fe-

tihleri sayesinde ulaşan Budist manastır hayatının etkisi altında, bu itki bir gün daha da güçlenecekti.

Bu kentsel blokajın bir başka belirtisi, yeni bir edebiyat türünün ortaya çıkışıydı: İdeal bir ortak cumhuriyetin hatlarını çizmeye çalışan bir edebiyat. O zamana kadar fiili kent idealize edilmişti, şimdiyse ideal bir kenti fiiliyata geçirmek için bir çaba (Syrakusa'daki Platon düşünülürse, iki çaba ...) harcanıyordu. Bu çaba bir ölçüde, aklın işleyişinin her insani faaliyete ölçü ve düzen getireceğine ilişkin bir güvenin varlığına işaret eder: İlkel büyü dönemlerinden beri insan aklı, emri altındaki güçlerden bu kadar emin olmamıştı. Kentin kendisi tasarıma ve bilinçli yeniden yapılanmaya uygunluğuyla bir sanat çalışması olarak değerlendirilemez miydi? Ütopya, tüm rasyonel insanların bu türden bir toplumsal geometri ile ilgilenmek isteyen kişiler olduklarını varsayan yeni bir cisimler geometrisi alıştırmasından başka bir şey değildi. Aristophanes'in *Kuşlar* adlı oyununda takıldığı denetçi ve planlamacı Meton, insani işlevlerin ve kent mekânının düzenleyicileri olan Hippodamos'tan Haussmann'a kent planlamacılarının arketipidir.

"Düz cetvelle," der Meton, "bu çemberin içine bir kare yapacağım; merkezde pazaryeri olacak ve bütün düz sokaklar burada birleşecek, tıpkı... etrafa düzgün bir şekilde ışık saçan bir yıldız şeklinde olacak burası." Antikçağda, hiçbir yerde böyle bir planlama yapılmadı, ama Aristophanes'in yaptığı bu hınzırca şaka iki bin yıl sonra barok düşüncenin karakteristik tarzı haline gelecekti.

Ütopya biçiminde kurulmuş denemeler bir bakıma *polis*'in egemen değerlerinden bir kopuşa ve güncel başarılar konusunda bir hayal kırıklığına işaret eder. Gerçek olanla mümkün olan veya soyut ideal arasında karşılaştırmalar yapan bu yeni edebiyat bir süre çok kullanılan bir biçim olarak devam etmiş gibi görünüyor, çünkü Aristophanes o zamanlar havada kalan çeşitli toplumcu öneriler için yaptığı gibi bu edebiyatı birden fazla komedisinde alaya almış. Aristoteles'e göre bu yeni düşünme tarzını temsil eden kişinin profesyonel bir kent planlamacısı olan Hippodamos olması, hiç de anlamsız değildir.

Aristoteles, Hippodamos'a pratik planlama konusunda yenilikçilik sıfatı atfeder, ama aslında bu yersizdir. Çünkü Hippodamos, her ne kadar muhafazakâr Attike'de o zamana kadar kabul görmemiş olan ızgara tipi yerleşimi popülerleştirmişse de, bu yerleşme biçimi İyonya'da VII. yüzyıldan beri bilinen bir yerleşme biçimidir. Lavedan'ın belirttiği gibi, Pire'nin planındaki formel kapalı agorayı ilk olarak Hippodamos'un tasarlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Ona ait gerçek yenilik, kentin biçiminin, kentin içindeki toplumsal düzenin biçimi olduğu-

nu ve bunlardan birini yeniden düzenlemek için diğerinde ona uygun değişiklikler yapmak gerektiğini fark etmesiydi. Hippodamos, kent plancılığının anlık pratik amaçlara sahip olmakla kalmaması, daha geniş boyutlara sahip bir ideali amaç edinmesi gerektiğini de fark etmişti; sanatını da daha çok rasyonel bir toplumsal düzen kurmanın ve bunu açık hale getirmenin biçimsel bir yolu olarak görmekteydi.

Bu düzenin ne olduğuna ilişkin Aristoteles, *Politika*'da bize kısaca bilgi verir. Bunun, Hippodamos'un üçlemeler konusundaki inançlarından kaynaklanan matematiksel bir temeli olduğu açıkça görülüyor; fakat edebi göndermeler de, arkeolojik kalıntılar da mahallelerin veya sokakların üçlü gruplar halinde düzenlenerek yeni bir deney yapıldığı-

na dair herhangi bir ipucu vermiyor. Hippodamos'un kenti, Aristoteles'in gözlemlerine göre, "üç bölüme ayrılmış 10.000 yurttaşı barındırıyordu; bu bölümlerden biri zanaatçılar, diğeri arazi sahibi çiftçiler, üçüncüsü de devletin silahlı koruyucularıydı. Toprağı da üç bölüme ayırmıştı, biri kutsal toprak, diğeri kamusal, üçüncüsü de özel: İlki tanrılara geleneksel tapınmalar için diğerlerinden ayrılmıştı, ikincisi savaşçılara destek içindi, üçüncüsü de çiftçilerin mülkiyetiydi." Hippodamos, nüfusun atalet içinde yaşayan üçte birlik kesimini desteklemenin ve toplumun zenginliğinin üçte ikisini elden çıkarmanın çalışan sınıfı tam anlamıyla yoksullaştıracağını biraz düşünse hemen anlayabilirdi.

Hippodamos lakayt bir ekonomist olmasının yanı sıra toplumu üç sınıfa ayırması toplumsal işlevleri analiz etmesinde de bir özgünlük olmadığını gösterir. Bu sınıflardan birinin arkaik savaşçı kastı olması da belki, bir yeniliğin düşünüldüğü anda bile eski Miken ve Dor ilk örneklerinin hâlâ özgür Yunan zihni üzerinde etkili olduğundan başka bir anlam taşımıyordu. Aristoteles de bunu kabul ediyordu, zira şöyle söylüyordu: "Devletin sınıflara bölünmesi ve savaşçıların çiftçilerden ayrılması gerektiği siyasal felsefecilere ait yeni bir bulgu değil. Bu sistem Mısır ve Girit'ten günümüze kadar süregelmiştir."

Elimizde bize kılavuzluk edecek bir Hippodamos kitabı yoksa da Platon'un ütopya denemeleri aydınlatıcıdır. Fakat bunlar da ümit kırıcıdır, çünkü gelmiş geçmiş en büyük dimağlardan birinin, hem çok derin hem de oyuncul bir ruhun, sahip olduğu büyük niteliklerin kaynağını anlamaktan aciz olduğunu gösterir. Platon atalarının veya öncüllerinin yarattığı veya çağdaşlarının bilgece bir rehberlik altında ortaya koymaya devam edebilecekleri değerlere asgari bir hakbilirlikle yanaşmaktan da çok uzaktı.

Perikles, Atinalıların "aşırıya kaçmayan güzellik âşıkları, insanlık-

tan kopuk olmayan bilgelik âşıkları" olduğunu söyleyerek onları yere göğe sığdıramazken şüphesiz bir parça kendini uyutur, ama Platon'da da tam ters yönde benzer bir körlük vardır. Atina'nın sanatlarını küçük görüp gaddar Lykurgos Yasaları'nda örneklenen Girit ve Sparta erdemlerini yüceltirken kendine ait kimi hayranlık uyandırıcı niteliklerin kaynaklarını da mahkûm etmişti; Platon'u sevin veya ondan nefret edin –ki ben onunla ilgili her iki duyguyu da paylaşıyorum!– bir şey kesindir: Böyle uzak erimli, sapkın olduğunda bile güzel, hatta sakat sonuçlarına varmak üzere eğilip bükülürken bile güzel kalan bir dimağın ortaya çıkıp olgunlaşmasına sadece Atina'nın sunduğu olanaklar izin verebilirdi.

Platon'un kentin olumlu rolü konusundaki anlayış eksikliği, *Devlet*'in ilk kitabıyla birlikte ortaya çıktı; yaşlılığında yazdığı ve bir vasiyetname gibi, sıkıcı olacak kadar açık seçik olan *Yasalar* adlı kitabına kadar hiç değişmeden sürdü. Bu, kayda değer bir şeydi, çünkü Platon toplumbilimsel çözümlemesine tarımsal köy komününün ihtiyaç ekonomisine dayalı, sınırlı, ama kendi kendine yeten ve temelde sakin hayatı hakkında yazdığı basitleştirilmiş, ama tarihsel açıdan değerli bir tarifle başlamıştı. Rekabetçi yöntemleri ve saldırgan savaşçı amaçlarıyla kentin gelişiminin izini, kırsal kesimde bulunmayan lüks malların arzulanmasına ve iktidar tutkusuna kadar sürdü. Bu yüzden asla bizim bugün yaptığımız gibi savaşın "yoksullar"ın, "varlıklılar"ın sahip olduğu zenginliği talep edişleriyle başladığı şeklindeki temelsiz yanılsamaya düşmedi. Rasyonel terimlerle açıklanacaksa eğer, savaşın kökeninde yoksullukla kıskançlığın değil, kibrin, açgözlülüğün, ifratın yattığını biliyordu.

Platon, topluluğun gelişiminde doğuştan gelen yeteneklerin ve becerilerin eşitsizliğinin dayanışma için gerekli olan mesleki uzmanlaşmaya zemin oluşturduğunu fark etti. Kunduracı ayakkabı yaptığında, demirci demirini dövdüğünde, köylü ürününe baktığında her şey gelişip büyüyordu. İnsanların farklı olduklarına ilişkin doğal olgudan yola çıkarak Platon, insanların farklı kalmaları gerektiği ve hatta başlangıçtaki farklılıklarını ömür boyu sürecek mesleki uzmanlaşmayla daha da artırmalarının doğru olacağı şeklindeki asılsız sonuca hemen sarıldı.

Uzmanlaşma işlevin mükemmel bir biçimde yerine getirilmesini garantilediği için Platon'a göre adalet, topluluğun her üyesinin bu doğal düzene uygun belli bir işlevi yerine getirecek ve bu görevi sürdürecek şekilde eğitilmesini talep ediyordu. Bu sonuç Platon'a o kadar kaçınılmaz görünüyordu ki, onu eleştirel bir biçimde incelemek aklının ucundan bile geçmedi. Aynı şekilde, günümüzde Dr. C.G. Jung'un

düşündüğü gibi zayıf işlevleri geliştirmenin ve asimetrik bir gelişimi daha derin bir organik ahenksizliğin içine itmemenin daha iyi bir hayat yararına olabileceği ihtimalini de asla düşünmemişti. Platon'a göre bütünlük ve denge bireyde değil, sadece kovanda bulunuyordu. *Polis*'in selameti için yurttaşın hayatını feda etmeye hazırdı Platon: Gerçekten de, bireyin kişiliğinde, onun hayatıyla birlikte ortaya çıkan değerli özellikleri, ahenk, ılımlılık, istikrar, simetri ve organik dengeyi feda etmeye hazırdı.

Platon teorik olarak böyle bir fedakârlık olmadan mükemmelliğe ulaşılabileceğini tasavvur edemezdi. Aradığı mükemmelliğin organik hayatın bir niteliği olup olmadığı sorusunu da soramazdı. Onu büyüle-

yen kent imgesi geometrik bir mutlaklıktı. Bu imgeye ulaşmak için mantığı aracılığıyla tarihin kazalarından kendini kurtarmanın yollarını aradıysa da, aslında tarihsel kap arketipine yapışıp kalmıştı; kentin canlı ve somut bir imgesini verdiği birkaç pasajdan birinde, Atlantis'in kuruluşuyla ilgili tasvirinde, onun idealinin yüzünün tamamen geçmişe dönük olduğu açıktır.

Perikles hiçbir kuşku duymadan, çözülmekte olan canlı *polis*'e taparken, Platon kendi zihninde ölü doğmuş bir *polis*'e tapmaktaydı. İkincinin mumyalanmış imgesi birincinin dinamik çürümesinden daha iyi değildi. Açıktır ki, sanat dünyası, resmedilmiş imgelerin ve statik yapıların dünyası hiçbir canlının ulaşamayacağı bir mükemmelliğe sahiptir. Fakat canlı bir varlık hiçbir sanat eserinin sahip olmadığı binlerce potansiyele sahiptir; bu potansiyele başka insanlar üretmek ve başka sanat yapıtları yaratmak da dahildir.

Platon'un işbölümü ve toplumsal rollerin bölüştürülmesine dayanan işlevsel mükemmellik ilkesi üzerindeki ısrarı, V. yüzyıl Atinası'nın ona öğretmiş olabileceği her şeyi inkâr etmekten başka bir şey değildi. Eşsiz bir aymazlıkla Sokrates'in dudaklarına "ideal" bir toplumsal düzenle ilgili bir güzelleme kondurur. Ne yazıktır ki, bu toplumsal düzen Sokrates'in var olmasını engelleyecek türden bir düzendi! Platon'un sosyolojisi sağlam temellere dayanıyor olsaydı, taş kırıcılık sanatında kabul gördükten sonra Sokrates'in bütün hayatı boyunca taş kırıcı olarak kalması gerekirdi; dahası, aktif askeri hizmet dönemini yurttaş asker olarak geçirmek yerine çocuk yaştan itibaren yalnızca bu işin eğitimini görmüş ve bu işi ömrü boyunca bu işi yapacak olan bir profesyonele bırakmalı; son olarak, taş kırıcılıktan onca farklı bir pedagojik rol üstlenip zekâsını asla döneminin en iyi beyinleriyle karşılaştırmaya kalkışmamalıydı.

Sokrates'in kendi analizinde, sahip olduğu yegâne güvenilir bilgi

taş kırıcısınınkiydi. Bu, ona başka insani ilgi alanlarında soru sormaya bile yetki vermiyordu. Seçim basittir: Ya Sokrates kendi ağzından çıkan sözler nedeniyle kendi kendiyle çelişmek ve kendi kendine engel olmak nedeniyle mahkûm edilecektir ya da Platon, ustasının canlı örneği –Platon'un arkaik kavramlarıyla taban tabana zıt örneği– tarafından tümüyle yalanlanacaktır. Sokrates Platon'un felsefesinin izinde bir hayat sürmüş olsaydı, bilgeliğini telaffuz şansını asla bulamazdı.

Platon, kentin toplumsal işlevlerini modası geçmiş ilkel bir model uyarınca yeniden düzenlemek üzere Atina'nın düzensizliğine ve karışıklığına sırt çevirirken, ne yazık ki aynı zamanda kentin esas hayatına, onun melezleme, karıştırma, karşıtları uzlaştırma, yeni sentezler yaratma, taşlaşmış yapının önceden belirleyemediği yeni amaçlar sağlama gücüne de sırt çevirmiş oldu. Kısacası, Platon ırk ve kast düzenini aşma ve mesleki sınırların üstesinden gelme potansiyelini –bu Platon'un kabul edilmez karmaşa dediği şeyle alakasız değildir– reddetti. Platon, insanın bölünmüş benliklerini birleştirmenin yolu olarak, onları *polis*'in sabitlenmiş, derecelendirilmiş ve sınıflandırılmış parçaları şeklinde dondurmaktan başka bir çare düşünememiştir.

Platon, ideal kentinde, felsefeciler, savaşçılar, zanaatçılar ve çiftçiler gibi sınıfları o kadar katı bir biçimde ayırmıştır ki, bu sınıfların toplumsal adaptasyonları milyonlarca yıl hiç değişmeyen biyolojik yapılarda mühürlü olan böcek topluluklarının düzenine benzer bir düzene geri dönmüştür. Burada açıkça göremediği şey, bu geometrik cennetin, insanın bastırılmış potansiyelleri açısından, yaşayan bir cehenneme dönüşebileceği ihtimaliydi.

Bugüne kadar insanoğlu teknolojik bilgisizliği ve iktidarsızlığı sayesinde Platon'un hayallerinden kendini kurtarabilmiştir. Fakat bugün, korkunç içermelerini henüz ölçüp tartmamış olsak da, Platon'un arzularına ulaşmayı sağlayacak araçlara sahip olan bizler durup gidişatı değerlendirsek iyi olur. Bilim ve teknolojide şu anda takip ettiğimiz doğrultuyu korur, yönümüzü değiştirmez, hızımızı yavaşlatmaz ve mekanizmalarımızı daha değerli insani amaçlara yöneltmezsek yolun sonuna geldik demektir. Sibernetik, tıbbi psikiyatri, yapay dölleme, cerrahi ve kemoterapi egemenlere, maliyet aşırı yükselince makineyi değiştirecek kadar bir akla sahip, uzaktan kumandayla çalıştırılan itaatkâr otomatlar yaratma gücünü vermiştir. Bu tür yaratıkların adı kibar tabirle "uzaya çıkan insan"dır, fakat asıl uygun tabir, "aklını kaçıran insan"dır.

Bu tür bir "ilerleme"yle geçecek bir başka yüzyıl insan ırkı üzerinde telafisi imkânsız yaralar açacaktır. Bilinçli bir biçimde insani potan-

siyelin azamisini, anlamlı karmaşıklığın azamisini ortaya çıkarmak amacıyla antik kentten daha etkili bir çevre yaratmak yerine, günümüz yöntemleri farklılıkları gidermeye, potansiyelleri azaltmaya ve böylece, insanın birçok karakteristik faaliyetinin sadece makineler tarafından yapıldığı bir beyinsiz bilinçsizlik durumu yaratmaya çalışıyor. Toplu imha gücüyle bütün dünyayı tehdit eden o lanetli nükleer ve bakteriyolojik silahlar kullanılmasa bile, böyle giderse, kültürel zaman ve mekânda yaşayan, hatırlayan, sezinleyen ve seçimler yapan tarihsel insan yok olacaktır.

222

E. YUNAN DİYALEKTİĞİNİN MEYDAN OKUMASI

Platon'un *polis*'i, avlusunda kentin gerçek faaliyetlerine yer verilmeyen, etrafı duvarlarla çevrili bir hapishane olarak tanımlanabilir. Yine de Platon, cesur varsayımlarını ve ateşli nahif çıkarsamalarını sık sık düzeltmişti: Sokrates'in muhataplarının karşı çıkışları ve tabii ki diyaloğa başvurma yöntemi, Platon'un kendi çekincelerinin bir tür dile gelişidir; fakat buna rağmen bükülmez mantığı Platon'un ikide bir sağduyuyu ucuz, ikiyüzlü sözel zaferlerle çiğnemeye çalışmasına neden olur. Mesela Sokrates'in yöneticilerin tanım gereği insan çobanı olduklarını, sürü onlara karşı döndüğünde veya yetiştirdikleri köpekler ellerini ısırdığında bunun yönetimlerinin başarısız olduğunu gösterdiğini söyleyerek, Atina'nın geçmiş politik liderlerinin işlerini bilmediğini kanıtlamasından daha mantıksız bir şey olur mu?

Bütün bu argümanın kanıtladığı bir şey varsa, o da Platon'un insan karakterini anlamadaki başarısızlığıdır: Bugünün eski moda davranışçı psikolojisininki kadar derin bir başarısızlıktır bu; her ikisi de insanı nasıl koşullayacağını bildiğinden emindir. Her despotik koşullama sistemini er veya geç maskaraya çeviren tam da, insanla köpek, politik liderlerle köpek eğitimcileri arasındaki bu psikolojik mesafedir. Platon'un *Devlet*'indeki muhafızlardan daha büyük çaplı kaynakları emirleri altında tutan Rus komünizminin bazı liderleri artık bunun farkına varmaya başlamışlardır herhalde. Köpek gibi itaat etmek insani gelişimle, hatta uzun vadede insanın varoluşuyla uyumlu değildir. Aynı zamanda günah, hata, suç, kusur ve başarısızlık olasılığını beraberinde getirmesine rağmen öz yönelim özgürlüğü gelişme için gereklidir. Bu hata ve başarısızlıklar aslında insanların kendilerini, huzurlu bir gelişmemişlik –kolay yönlendirilebilirlik ve şekillendirilebilirlik– içinde tutan kentsel bağları kırmak için ödemeleri gereken bedeldir.

Burada da Platon'un algılama gücünün genişliği kendi teorik katılığı ve arkaik hissiyatıyla çelişir. İyi insanın her yerde ortaya çıkabileceğinin farkındadır aslında. Yaşlılığında şöyle bir ifade kullanır: "Düzeni bozuk kentlerde de iyi düzenli kentlerde olduğu sıklıkta ortaya çıkan, bilgilerine paha biçilemeyecek birkaç aydınlanmış insan her zaman vardır." Platon bu gözlemin peşinden gitseydi gerçek olgunlaşmanın dinamiklerini keşfedebilir, bunun yanı sıra insan işlevlerinin taksimine dayalı sabit ve değişmez ahlâktan daha sağlam bir ahlâk anlayışına ulaşabilirdi.

Platon, pusulanın gösterdiği ideal yön doğrultularını gerçek hedef olarak almakla yanlış yapmıştır. Ona göre iyi ve kötü ebedi fikirlerdi, değişmez ve birbirinden ayrıydılar: Ortaya çıktıktan sonra asla değişime gerek duymazlardı. Platon, makul yasalarla, katı sansürle, sıkı disiplinle, gizlilik sayesinde yalıtılmış totaliter denetimle kötüyü yok etmeyi ve iyiyi korumayı tasarlamıştı. Seçtiği araçların bu süreci tersine çevireceğini pek fark etmemişti. Anlamadığı başka bir şey de, iyiyle kötü ahlâk pusulasında sabit noktalar olmasına rağmen, hayatın akışının çoğunlukla bunların yönünü değiştirdiği gerçeğiydi. Emerson'ın belirttiği gibi, "kötü kutsar; buz yanar." İyi eğer gereğinden katı bir biçimde izlenirse, daha fazla gelişmeye set çeken granit sertliğinde bir kötüye dönüşebilir; hatalı ve rahatsızlık verici davranışlar da, farkına varılıp üzerine gidilirse, geri çekilme sırasında daha ileriye sıçramak için insana enerji verebilir.

Platon, bir kalıpçı ustası gibi, hayatı belli kalıplara sokmak istiyordu. Kalıplardan birine altın, diğerine bronz, üçüncüsüne ise sıradan kurşun... Platon'un içinde bahçıvan veya deneysel biyolog ruhu yoktu; tohumu seçecek, onu doğru toprağa ekecek, doğru güneş ışığını almasını sağlayacak, bitkinin etrafındaki zararlı otları temizleyecek, toprağını kabartacak bitkiyi toprakta bulunmayan besinlerle besleyecek, kısacası, keyfi olarak ölçülüp biçimlendirilmiş mekanik bir kopyada mükemmelliği aramaktansa, doğayla işbirliği yaparak, onun yabani formlarını insana uygun hale getirmeye uğraşacak biri değildi.

Platon, çeşitliliğin, düzensizliğin, çatışmanın, gerilimin, zayıflığın, hatta geçici başarısızlığın, yani yaşamsal uyaranlar ve meydan okumaların büyümeye olan katkılarını küçümsüyordu. Bunların her biri, sabit bir model halinde kemikleşmediği sürece, her türlü uygitsincilikten daha arzulanabilir bir topluluk yaratabilir; bu uygitsincilik ister modern yönetim araçlarının veya elektronik bilgisayar destekli kuruluşların kültürsüz yöneticileri tarafından, isterse Atina'nın ortaya çıkmasını sağladığı en büyük düşünürler ve yazarlar tarafından empoze edilsin,

fark etmez. İyiyle kötünün bu diyalektik zıtlığı –Zerdüştçülerin ve Marksçılar'ın *izniyle*!– hayatın tamamını oluşturmaz: Bununla ilgisi olmayan fizyolojik değişim ve olgunlaşma süreçleri, ruhsal bozulma ve patlama süreçleri de vardır. Fakat *polis* içinde diyalektiğin yerini görmezden gelmek, kentin ana işlevini gözden kaçırmak anlamına gelir: Hayat tiyatrosuna dair insan bilincini genişletmek. Varoluş, hiçbir anlık analizin ya da tekrara dayalı istatistiksel düzenin ortaya çıkaramayacağı taze anlamları bu tiyatro sahnesinde sergiler.

VI. yüzyılla IV. yüzyıl arasında Yunan kentleri kendilerini iki şiddetli çatışmanın sancısı içinde buldular: İlki, aile ocağı ve akrabalık iddialarının karşısında yasa, adalet ve karşılıklı yardımlaşmanın sınırlarını belirlemeye yönelik bir girişim; ikincisi, bununla ilişkili olarak zekâyı mantık, matematik ve rasyonel ahlâk sayesinde bilinçdışının vahşi dışavurumlarından kurtarma çabası. Tragedyalarda açıkça gördüğümüz gibi, Yunan kent sakinleri insan kurban etmeyi, kan davasını, cinsel orjiyi ve onların daha sapkın uygar karşılıklarını ortadan kaldırmak istiyorlardı. Akılla ve bilinçli arzuyla ters düşen hayatın karanlık unsurlarına, erdemliyi rezil, kötüyü vezir edebilen Kader ve Öfke tanrıçalarına, kör talih Tykhe'ye gereken yeri verirken, her şeyi yutan yılanla çift toynaklı satiri cesurca yenmeye çalışıyorlardı.

Fakat şunu unutmayalım: Platon'un gerek *Devlet*'te, gerekse *Yasalar*'da izin verdiği tek dram savaş dramıdır. Bu pek de cömert kabulle birlikte Platon, yönetici sınıfın temel hayatına kalenin en eski kurumunu, savaşı yeniden yerleştirmiş; savaşı bir ritüel oyun olarak değil, diğer kentlerle ölümcül bir çarpışma, onların yıkımını hedefleyen bir çarpışma olarak düşünmüştür. Bütün o ideal kent kavramı kendini yalıtlayan bir kavramdır. Platon ancak savaşta Yunan kentlerinin federasyonunu veya birliğini hayal edebilir. Burada da öncülleri kısırdır.

Nihayet, üzerine daha az şey yazıldığı için pek az şeyin söylenebileceği, Platon'un kentinin fiziksel düzeni konusuna geldik. Diyalogları gündelik hayattan birçok canlı imgeyle dolu olmasına rağmen, *polis*'le ilgili görüşlerinde mimari yapı eksiktir. Platon eski Atlantis kentini tarif ederken, aslında Platoncu *polis*'i değil, yeni Helenistik kenti tarif eder; bahçeleriyle, *gymnasion*'larıyla, yarış pistleriyle, sıcak ve soğuk sularıyla, kanallarıyla, tanrının ikametgâhının yanındaki kraliyet sarayıyla, etrafındaki sularla korunan kalesiyle ve kentin etrafını çevreleyen surlarla yeni Helenistik kenti. Kendi *polis* imgesinin bu tantanayla veya büyük boyutlarla ilgisi yoktur. Temel koşul küçük, yalıtılmış, kendi kendine yeten, diğer Yunan kentleri gibi korunaklı bir vadi-

de kapalı, kendi topraklarında yetişen ürünlere dayalı püritence bir katılık içinde yaşamadır.

Yasalar'da Platon, belli belirsiz bir şekilde olsa da biraz daha ileri gider: "Kent, mümkün olduğunca ülkenin merkezine yakın kurulmalıdır, bir kent için uygun olabilecek varlıklara sahip bir yer seçmeliyiz; böyle bir yeri kolayca tasavvur edebilir ve tanımlayabilirsiniz" (eyvahlar olsun! Tam da bizim öğrenmek istediğimiz şeyi es geçiyor)... "sonra kenti on iki bölüme ayıracağız, önce Akropolis adını vereceğimiz bir bölgede Hestia'ya, Zeus'a ve Athena'ya tapınaklar inşa edeceğiz, sonra bu yerin etrafını surlarla çevirerek, merkezdeki kenti ve onu çevreleyen kırı buradan çıkan ışınlarla bölümleyeceğiz. On iki bölüm toprağın iyi olanları küçük, vasat olanları daha büyük olacak şekilde eşitlen- 225/F15
melidir. Arazi 5.040 parçaya bölünmeli, bunların her biri ikiye ayrılmalı ve her hisse iki bölümden oluşmalı, bu bölümlerden biri kentin yakınında, diğeri kentin uzağında olmalıdır... Bundan sonra on iki arazi parçası on iki tanrıya tahsis edilmeli ve her biri bu on iki tanrıdan birinin adıyla anılmalı ve her tanrıya pay ayrılmalıdır... Kentin on iki bölümünün ülkenin dağıtımı gibi dağıtımı yapmalı ve her insanın iki yerleşim yeri olmalıdır, biri ülkenin merkezinde, diğeri de ülkenin en uç kısmında."

Platon ileride kentin merkeziyle ilgili birkaç ayrıntı daha ekler: "Tapınaklar agoranın çevresine yerleştirilmelidir ve bütün kent hem savunma, hem de saflığını koruma amacıyla yükseklerde ve daire biçiminde kurulmalıdır."

Platon bu pasajda kentin etrafına sur yapma fikrine karşı çıksa da daha önce eski kutsal bölgenin etrafındaki surlara dokunmadığı gözden kaçmaz. Fakat sonunda istemeyerek de olsa surlara kent düzeniyle ilgili bir işlev yükler: "İnsanların duvarlara sahip olması gerekiyorsa, o zaman özel evler öyle düzenlenmelidir ki, bütün kent tek bir duvar haline gelebilsin; caddeye bakan bütün evler tek tip ve eşit oluşlarıyla savunmaya olanak tanıyacak şekilde olmalı. Tek bir evi andıracak kent biçiminin hoş bir yönü olacaktır ve kolayca savunulabilecek oluşu da emniyet açısından son derece iyi bir şeydir."

Tüm bunlar hesaba katıldığında, Platon, kentle ilgili son sözlerinde artık tanıdığımız o geleneksel somut imgeden çok az ayrılır; sonunda Platon'un yalnız agoraya değil, "*gymnasion*'lara, öğrenim yerlerine ve tiyatrolara... âlimleri ve seyircileri hazır bekleyen" bu yerleri de öngördüğüne bakınca insan, yaptığı radikal çıkışlarına rağmen onun bütün yapmak istediğinin Sparta askeri hayatını ve disiplinini Atina *polis*'inin kabuğunun içine yerleştirmek olduğunu anlar.

Bu Atinalı-Spartalı meleziyle tutmayan bir şey varsa, o da Platon'un kolonileşmeyi övmesidir; zira Platon, insanlığın gelişimine savaştan ve kolonileşmeden daha fazla katkıda bulunan bir şey olmadığını belirtmiştir. Koloni oluşturmaya karşı ana itirazı, dostluğa ve ırk, dil ve yasa birliğine dayalı bu tip homojen kolonilerin kendi yurtlarında olandan farklı her türlü anayasal düzenlemeye karşı isyan etmeye eğilimli olmasıydı. Platon yeni bir topluluğa radikal bir biçimde farklı yasa, âdet ve ritüeller sunmaya çok hevesliydi ve anlaşılan kolonilerdeki bu isyan eğilimi, Platon'un kendini tanımladığı türden bir ideal yasa koyucunun önünde müthiş bir engeldi. Platon, üzerinde bütün bir hayat boyu çalışmaksızın küstahça yeni yasalar çıkaran Atina *demos*'undan hoşlanmasa da, eğitim bir yana, yasa çıkarma sürecinin toplumsal gelişimin ana aracı olduğu konusunda, Atinalılarla aynı inancı paylaşıyordu. Bu anlamda Platon, içten içe o eski krallık inancını taşımaktaydı.

Devlet'te yurttaş sayısı 5.040'la sınırlandırılmıştı. Bu kişiler muhtemelen, Sparta'daki gibi erkeklerle kadınların eşit konumda gibi göründüğü Muhafız sınıfına mensup insanlardı. Dolayısıyla bu sayının sadece küçük bir kısmını, 1.000 kadarını surları olmayan kenti koruyacak olan savaşçılar oluşturuyordu; Toplam nüfus bu durumda 25.000 ila 30.000 arasında kalıyordu – tuhaftır ki, bu rakam sonradan Leonardo da Vinci ile Ebenezer Howard'ın ideal kentlerinin nüfusu için uygun gördükleri rakamdı. 5.000 yurttaş uygun büyüklükte bir tiyatroda bir hatibin seslenebileceği belki de en büyük rakamdı. Fakat, halkın oyuyla değil de, bir filozof-kralın nezaretinde genellikle ortaçağ Venediki'ndeki Onlar Meclisi gibi haince bir gizlilikle hareket eden küçük bir muhafızlar grubu tarafından yönetilen bir ülkede nüfusun, yüz yüze görüşmelere ve demokratik seçimlere imkân tanıyacak sayılara düşürülmesi pek zorunluymuş gibi görünmüyor. Belki de Platon daha büyük bir nüfusun sıkı bir denetim altında tutulamayacağından korkmuştu. Bu düşüncesinde haklıydı belki, ne var ki büyük nüfusların despotik baskıya teslimiyete eğilimli olduğu da unutulmamalı. Platon'un bu sayıyı öne sürmesinin nedeni muhtemelen nüfusu, geçimini denizaşırı hububatlara gerek olmadan yerel yiyecek üretiminden karşılayacak düzeyde tutma arzusuydu.

Platon'un hiç sormadığı soru, bir ekonomistin değilse bile bir filozofun kendine sorması gereken türden bir soruydu: Bu kadar küçük, yalıtılmış bir toplulukta, sanatın ve düşüncenin her alanında muazzam bir üretkenliğe sahip Yunan kültürünün ne kadarlık kısmı varlığını sürdürebilirdi?

Platon, kentinin büyüklüğüne katı bir sınır çizerken bu sınırın nasıl korunacağını; koloniler kurarak mı, yeni doğan çocukların öldürülmesiyle mi, çocuk düşürmeyle mi, geç evliliklerle mi veya başka yöntemlerle mi, söylememiştir. Ayrıca, her ne kadar "en iyi" çocuğu özgürce seçmeye imkân sağlayacak komünal çocuk bakımı bütün sınıfları içeriyorduysa da komünal evliliğin sadece Muhafızlar için mi, yoksa bütün nüfus için mi geçerli olduğu konusunda bile şüphe vardır. Gerek *Yasalar*, gerekse *Devlet*'teki somut önerilerin çoğu olumsuz türdendir: Şiir yok, ihtiraslı müzik yok, evlilik bağı yok, ebeveynlerin kollayıcılığı yok, mesleklerin karışımı yok, lüks yok, yabancı biriyle ilişki yok. Sınırlayıcı, püritence, otoriter: Onun ideali böyleydi işte. Hiçbir kent, kent olmaktan çıkmadan Platon'un arzuladığı biçime girecek kadar daralmayı başaramazdı. Her ne kadar yalnızca kendi kendilerine konuşanlar sonunda söyleyecek bir şey bulamaz duruma düşse de, Platon, elinden gelse kent diyaloğunu totaliter iktidarın steril monoloğuna çevirirdi.

Yine de Platon kentin temel kuruluşunun yeniden gözden geçirilip değiştirilmesi gerektiği konusundaki düşüncesinde haklıydı. Kentin siyasal ve ekonomik hayatını peşinen hakikat saymak, belki de hiç yapılmaması gereken bir şeyi daha iyi yapmanın yollarını aramak siyasal reformcularla planlamacıların çok sık tekrarladıkları hatalardandır. Buna karşılık Platon, düşündüğü radikal değişimin felaketlerin veya koloníleşmenin baskısı altında daha rahat gerçekleşeceğini bilecek sağduyuya da sahipti.

Kentin işlevlerinin başarısızlığa uğramaması için aristokrasi ilkesine müracaat etmek gerekiyordu. Sadece vasatlığın aşılması için değil, kaba gücün, yani silahların, paranın, kalabalıkların gücünün bastırılması için de gerekliydi bu. Platon burada da haklıydı. Platon'un hatası aristokratik ilkeyi yanlış kavramasındaydı; onu münhasır olarak bir sınıfa veya mesleğe ait görmesiydi. Olması gerekense daha çok, gündelik hayatın en mütevazı işinde dahi sorumluluk sahibi yetenekle amaca adanmış hizmetin kaynaşmasıydı.

Platon'la aynı ruhu paylaşan gerçek havarileri bin yıl kadar sonra geleceklerdi: Benedikten rahipleri. Fakat Nursialı Aziz Benedictus, manastır ütopyalarını yaratırken Platon'un bütün talimatlarını tersine çevirecek, savaş yerine barışı ve teslimiyeti koyacak, manastırın katı bilgeliğini ve günlük ibadetlerin katılığını gündelik iş disipliniyle yumuşatacak, böylece Platon'un dikkatle birbirinden ayırdığı işlevleri her bir kişide, yeteneğine göre birleştirecek içgörüye sahipti. Dahası, Benedikten sistemi gücünü yalıtılmışlıktan değil, Avrupa çapında

ürünlerini mübadele eden benzer topluluklar zinciri oluşturmasından almaktaydı.

İnsan, Platon'un körlüğüne şaşar kalır. Onun döneminde Yunan kültürü, kent içinde o zamana kadar vücut bulmuş arkaik biçimlerle mücadele etmeyi zorunlu kılacak bir gelişim noktasına ulaşmıştı: Her şeyden önemlisi, ekonomik hayatın büyük ölçüde bağımlı olduğu kölelikle ve tek taraflı sömürüyle yüzleşmesi gerekiyordu. Bunlar V. yüzyılın büyük dimağlarının içinde uyanan sezgilerdi. Platon geleneksel "Yunan hayat tarzı"nı bu yeniden değerlendirmesine katılmadı. Özel mülkiyet teamüllerini ve işle ilgili konuları hor görüp reddederken, onlara aristokratik ilkenin nasıl nüfuz ettirilebileceğini hiç düşünmedi.

Tüccara ahlâki çerçeve çizmek yerine Platon, ticaretin kendisini ortadan kaldırmayı amaçladı. Yurttaşlar tıpkı dostlar gibi her şeyi ortakça paylaşmalıydı, hatta eşlerini de. Platon'un ahlâkı, tıpkı aklı gibi sadece üst sınıfların kullanımına yönelikti. Nüfusun geri kalanı eğitilmeli, boyunları eğdirilmeli, diğer evcilleştirilmiş hayvanlar gibi zararsız itaatkârlar haline getirilmeliydi. Onun ideal evinde dışarıdan gelecek temiz havaya ihtiyaç yoktu; Platon, katı bir denetim altında içeriye yapay olarak temizlenmiş hava pompalanacak penceresiz bir ev tasarlamıştı. Bu anlamda o, belli bir tür modern aklın saçmalıklarını iki bin dört yüz yıl kadar önceden haber vermişti.

Dolayısıyla Platon, mülkiyet, cinsellik, evlilik ve eğitim konularında en radikal değişimleri yapmak istediyse de kalenin ilkel kurumlarına hiç dokunmadı; aslında kalenin bütün kötü olanaklarını genişletti. Ekonomik sömürü, kölelik, savaş, uzmanlaşmış ömür boyu iş; bütün bunlar olduğu gibi bırakıldı. Platon'un *polis*'i günlük et ve süt için bu kutsal, ama hastalıklı ineklere bel bağlamıştı. İnanılmaz bir biçimde, mantık ve matematik sayesinde kaba halk inançlarından kurtulmasına rağmen Platon, kendi sınıfının bütün batıl inançlarını korumuş, bu arada bunlardan biri olan el emeğinin doğası gereği aşağılık olduğuna da inanmıştı. Bu önyargı doğa bilimlerinin gelişimini uzun süre geciktirdi, ta ki geç ortaçağ doktrini ve pratiği nihayet bu kutsal ikiciliğin üstesinden gelene kadar.

Bu saplantılar Platon'un kentin gerçek durumunu, yani kalenin arkaik biçimleri içinde kentin erken kristalleşmesi olgusunun farkına varmasını engelledi. Çabası sonuç olarak, kalenin kendisini, mütecaviz demokratik kente karşı daha güvenli bir yer haline getirmekti; bunu da gizlilik ve yalanla destekli eski din, bilim ve askeri güç tekelini onarıp yenileyerek yapmayı amaçlamaktaydı. Gerçekten de ideal bir kent!

VII

Helenistik mutlakıyet ve kentçilik

A. ARİSTOTELESÇİ GEÇİŞ

Helen *polis'*inden Helenistik *metropolis'*e, oradan da İskenderci *megalopolis'*e geçişe ani değişimler damga vurmamıştır; zira *megalopolis'*in kurum ve biçimlerinin işaretleri önceden Küçük Asya'nın ticaret kentlerinde ortaya çıkmış *polis* de, Roma mücadeleye nihayi noktayı koyana kadar, varlığını korumak ve onu büyük yapmış olan değerleri korumak için Demosthenes'in yenilgisinden sonra da devam eden uzun, umutsuz bir artçı mücadele sürdürmüştü.

Helenistik hayatın her iki yönü de Platon'un öğrencisi olan en büyük zekâ, Aristoteles'in hayatında ve çalışmalarında görünür oldu. Aristoteles'in Makedonya kralı Philippos'un çağrısına uyarak sarayına

gitmesi ve ileride Büyük İskender olarak anılacak olağanüstü gencin öğretmenliğini yapması, onu döneminin tipik bir siması haline getirir. Doğa bilimlerine olan ilgisi beşeri bilimlere olan ilgisiyle eşdeğerdeydi. Yine de bu iki alan zihninde büyük ölçüde ayrı kalmıştı; tıpkı her iki alan için de talihsiz sonuçlar doğuracak şekilde iki bin yıl boyunca ayrı duracakları gibi. Aristoteles, gelişmekte olan bir imparatorluğun yöneticilerine hizmet etmesine rağmen, insan gelişiminin, bütün birlik süreçlerinin derinleşmesini olduğu kadar genişlemesini de gerektirdiğini asla tam olarak anlamadı. Bu yüzden hiçbir zaman, ne *polis*'in köle, yabancı, tüccar, yurttaş şeklindeki iç bölümlenmesini deldi ne de Yunanları barbarlardan ayıran görünmez duvarı kaldırdı.

Yine de Aristoteles'in ideal kentler konusundaki tartışmaları birçok yönden Platon'un tartışmalarından daha ileri gider; çünkü Aristoteles çeşitlilik ve çokluğun gerekli olduğunu Platon'dan daha büyük bir zarafetle kabul edecek kadar natüralistti. Fakat, ustasıyla arasındaki siyasal farklılık, öğrencisi genç adamın veya sonraki yorumcularının çoğunun sandığı kadar radikal değildi. Aristoteles, kanlar topluluğunu makulce reddetmek ve Platon'un sınıfları düzenlemesindeki muğlaklığa işaret etmek dışında yalnızca Platon'un düşüncesini sistemleştirmiş ve onu bir biçimde gündelik pratiğe daha yakın hale getirmiştir. Platon'un değişim konusundaki güvensizliğini de paylaşır; tıp alanında olduğu gibi, diğer sanat ve bilimlerde gerçekleşen değişimlerin yararlı olduğunu ve eski barbar adetlerden kopmayla birlikte birçok gelişmenin gerçekleştiğini kabul etmesine rağmen, siyasal alandaki ilerlemeleri değerlendirmekte o kadar istekli değildir.

Buna rağmen Aristoteles tam da temelde matematikçiden çok biyoloğunkine benzer bir felsefeye sahip olduğu için, kentlerle ilgili tartışmalara Platon'da eksik olan bir şeyi getirir: Engin çeşitlilikteki türlerin bilgisini ve hayatın sonsuz yaratıcı dışavurumlarının kabulünü. Bunu, bütün organizmaların teleolojik, amaçlı, kendi kendini gerçekleştiren doğasının ve normal büyümeyi belirleyen doğal sınırların kavranışı izler. Aristoteles'e göre ideal, topluluğa gelişigüzel empoze edilebilecek rasyonel açıdan soyut bir biçim değildi: İdeal, daha çok türün doğasında halihazırda potansiyel olarak var olan, sadece dışarı çıkarılıp geliştirilmeyi bekleyen bir biçimdi.

Aristoteles, bütün değişimleri dışsal ve gözlemlenebilir alanın içinde tutmak için XVII. yüzyıl fiziğinin modern düşünceye empoze ettiği sınırlı bir nedensellik kavrayışının sakatlığını taşımıyordu. İleriki bir kuşağın belki yeniden fark edeceği gibi, her doğal süreçte bir "amaç" bulunduğunu, amaç açıklamaya nedensellikten daha fazla olanak ver-

mese de, bunun doğal süreçlere insan tarafından yakıştırılmış olmadığını fark etmişti. Fakat onun zamanında teleolojik sürecin doğası o kadar karanlıkta ve bilimsel tanımlama kaynaklarının o kadar uzağındaydı ki, biçim belirleyici unsurları betimlemek için soyut bir ismi, *entelekheia*'yı kullanmak zorunda kaldı. Böylece gözlemlenebilir bir süreci, dışsal ve gözlemlenemez bir varlığa dönüştürdü. Fakat Aristoteles'in statik terminolojisi, işaret ettiği tanıdık olguların gözden kaçırılmasına neden olmamalı. Teleolojik bir süreci tanımlama ihtiyacıyla karşılaşıldığında "mekanizma" sözcüğünü kullanmak bizatihi makinelerin de amacın muhteşem örnekleri olduğunu görmezden gelmek anlamına gelir.

Aristoteles, kent gibi insan elinden çıkma yapılara organik dünyadan öğrendiği önemli bir dersi uygulamıştır: Denetimli büyüme dersini. Her biyolojik türde boyut ve büyüklüğün bir sınırı vardır; Aristoteles bunun insan yapıtları için de geçerli olduğunu söyler. Bir tekne çok küçükse tekne işlevlerini yerine getiremez, yani yolcu veya yük taşıyamaz; çok büyük olursa yönlendirilmesi veya hareket ettirilmesi imkânsızlaşır. O halde denizciliğe uygun bir dizi büyüklük vardır. Kentlerin kuruluşlarında da öyle. Bir kent çok küçükse, mimari gösterişi veya idari statüsü ne olursa olsun hâlâ bir köydür. Büyüme sınırlarını aşarsa, alabileceğinden, besleyebileceğinden, yönetebileceğinden veya eğitebileceğinden daha fazla insanı bünyesine katarsa artık bir kent olmaktan çıkar; zira bütün bunların sonucunda oluşan düzensizlik onun kent işlevini yerine getirmesine engel olacaktır.

Doğrudur, Aristoteles, Platon'un yurttaş nüfusunun boyutuna yeterli çeşitlilik sağlayamayacak kadar küçük olduğu için değil, "bu kadar aylak insanın beslenmesi, Babil'in veya benzeri başka bir dev kentin sahip olduğu kadar büyük topraklar"ı gerektireceği için karşı çıkmıştı. Ama, genel olarak Aristoteles'in konumu Platon'unkinden daha sağlam olmakla kalmaz; aynı zamanda, henüz bir kentin işlevsel tanımına vâkıf olamamış; boyut ve alanın kenti tümüyle yok etmeden ya da yeni tür bir kentsel örgütlenme getirmeden istenildiği gibi artırılamayacağının, yeni bir kentsel örgütlenmenin hayatın hem küçük ölçekli biçimini hem de büyük ölçekli bir modelini içermesi gerektiğinin ayırdında olmayan birçok günümüz kent planlamacısından da daha mantıklıdır.

Tek başına boyutta gerçekleşecek büyüme, tıpkı teknolojik büyümenin iyi bir hayatı garantilememesi gibi, ilerlemeye, hatta adaptasyona delalet etmez. Büyümenin dinamizmi, tıpkı el silahlarından hidrojen bombasına doğru gerçekleşen değişimde olduğu gibi, yalnızca muhtemel yıkım bölgesini genişletir.

Boyutla ilgili tanımını güçlendirmek için kent surunun görünür tanımına geri dönmek Aristoteles'in yapabileceği en kolay şey olurdu; fakat Aristoteles bu tuzağa düşmekten kaçınmıştır. Şöyle der: "İnsanların sürekli yaşadıkları bir yer ne zaman kent olarak kabul edilir; bunun sınırı nedir? Elbette kentin surları değil; çünkü isterseniz bütün Peloponisos'un etrafını surlarla çevirebilirsiniz. Buna benzer bir örneğin de Babil –ve bir kentten çok bir ulusa ait bir alana sahip olan her kent– olduğunu söyleyebiliriz; Babil'de bir olay olduğunda kentin diğer bir ucunda duyulabilmesi için üç gün geçmesi gerektiği söylenir." Kenti kent yapan şey aslında ortak bir adalet kaygısı ve iyi bir hayatın peşinde olmak anlamında ortak amaçtır. "Boyut ve büyüklük, kent sakinlerinin boş zamanlarının tadını çıkararak ılımlı ve özgürce yaşamalarına olanak tanıyacak şekilde olmalıdır."

Yunanlar bu sonuca tecrübeleriyle Aristoteles'ten çok önce ulaşmışlardı: Helen döneminin başlarındaki Yunan kentiyle ilgili hiçbir tanımlama, kendi iyiliği için küçük kalmaya kararlı bir topluluk tanımlaması kadar uygun değildir. Doğal sınırlar yurttaşları bu sonuca itmeye yardımcı olmuştu; fakat Miletos gibi ticaret kentleri bile, büyüme sorununu ihracatlarının ve hububat alımlarınının menzilini artırarak halledebilecekken bu yola başvurmamışlardır. Onların bildiği ve yaşadığı şekliyle iyi hayat, yakın ilişkiye ve küçük nüfusa bağlıydı. *Polis* bir koloni kurduğunda, öyle görünüyor ki, gerek toprak, gerekse ekonomik hâkimiyetinin genişlemesi için hiçbir çabada bulunmamıştır; sadece ana kente benzer koşulların sağlanmasına çalışmıştır. Toplumsal açıdan zamanla inorganik hale gelen ve sonuç olarak çözülmeye götüren, toprağına toprak katarak büyüme ile bütünlüğü ve amacı koruyan kolonileşme arasında seçim yaptıklarında Yunanlar kolonileşmeyi seçtiler; tıpkı XVII. yüzyılda New England'ın küçük kentlerinin yaptığı gibi. Kent üretme sanatında ustalaştılar. Bir de aynı şekilde onları birleştirmede ustalaşmış olsalardı...

Aristoteles, kentin boyutunu sınırlamak için pratik ve metafizik birçok neden öne sürer; fakat nihai sınır siyasal deneyimden gelen sınırdır. Şöyle söyler: "Gerek yöneticilerin, gerekse yönetilenlerin yerine getirmesi gereken görevler vardır; bir yöneticinin özel işlevleri, emir vermek ve yargılamaktır. Fakat bir ülkenin yurttaşları yargıda bulunacak ve liyakata göre görevlere atanacaksa, birbirlerinin karakterlerini bilmeleri gerekir; bu bilgiye sahip olmadıkları zaman gerek görev ataması, gerekse dava kararları yanlış olacaktır. Nüfus çok büyük olduğunda insanların göreve gelişi tesadüfi olur. Böyle bir şeyin kesinlikle olmaması gerektiği açıktır... O halde bir kent için en iyi nüfus sınırı,

hayatın amaçlarına yetebilen ve bir bakışta seçilebilen en büyük sayıdır."

Bir bakışta: Burada kentsel birliğe dair hem estetik, hem de siyasal bir kavrayış mevcuttur. Yurttaşın akropolisin yüksekliğinden bütün kenti, bir kişinin karakteri ve biçimini algılar gibi algılamasını sağlayan bu özet veya genel bakış, eski Yunan'ın asli bir özelliğiydi. Bu, bakış, ne kadar kalabalık olursa olsun Helenistik kenti, ondan önce Mezopotamya'da ortaya çıkan ve ondan sonra İtalya, Afrika, Küçük Asya'da ortaya çıkacak olan aşırı büyümüş *megalopolis*'lerden farklılaştırıyordu.

Aristoteles'in geçerli katkıları üzerine bu kadar söz yeter. Fakat zanaatçı ve tüccarlarla ilgili önyargılarında Aristoteles tıpkı Platon kadar dar görüşlüdür. Aristoteles, *polis*'i, sadece yaşayanların bir topluluğu olarak değil, yaşanabilecek en iyi hayatı yaşamayı hedeflemiş eşitlerin bir topluluğu olarak tanımlarken, "zanaatçı veya tüccarlar"ı yaşamını "bayağı ve erdeme ters yaşamlar" olduğu gerekçesiyle bilerek dışlamıştır. Ona göre, bu sınıflar rahiplik görevlerinde bulunamazlar, "çünkü tanrılar sadece yurttaşlar tarafından onurlandırılmalıdır." Bütün topluluğun kentin aktif hayatını tıpkı köylülerin köyün hayatını paylaştıkları gibi paylaşması gerektiği kavramı Platon'un aklına gelmediği gibi Aristoteles'in de aklına gelmez. İyi hayat sadece asil boş zamanda bulunabilirdi; asil boş zamansa işleri bir başkasının yapması gerektiği anlamına geliyordu.

Kent sakinlerinin büyük bir bölümünü yurttaşlık hakkından yoksun bırakma tavrı Yunan kentinin ani çöküşünün nedenlerinden biridir. Sakinlerinin çoğunluğunu siyasetin, tam yurttaşlık bölgesinin dışında tutmakla *polis*, onlara sorumsuz olma hakkı tanımıştır. Aynı derecede kötü bir başka şeyse, onlara yalnız kendilerine yarayan ekonomik faaliyetlerini geliştirme dışında hiçbir meşgale vermemesi ve yönetebilecekleri faaliyetlerde bile onları ahlâki bir amaç veya yükümlülükten azade tutmasıdır. Böylece *polis* tüccarları, Platon'un sözleriyle, "aşırı kazanç peşinde koşmaya ve kendi merhametlerine kalan insanlardan faydalanmaya" teşvik etmiştir.

Aslında Sokrates'le ve onun alt sınıftan bir izleyicisi olan Antisthenes'le başlayan, el işçisine bile mümkün olan en iyi hayatın yollarını açmak ve ona manevi gelişimin bütün yararlarını vermek şeklindeki hareket, böylece eylemde olduğu gibi düşüncede de durdu. Antisthenes yoksullara ait bir *gymnasion* olan Kynosarges'i kuracak kadar ileri gitmiş olmasına rağmen, bütün bir *polis* üzerinde hak iddia etmek veya yüksek ve aşağı sınıfların bir gün ortak bir zeminde, ortak ilgileri ve

eşit yetenekleri temelinde bir araya geleceklerini görmek konusunda ümit besleyemezdi.

Neyse ki Aristoteles Platon'un sahip olmadığı özel bir niteliğe sahipti. İlkelerini kentin fiziksel yapısına tercüme etti; burada da eski görüşler yeni görüşlerle iç içeydi. Sağlık koşullarını iyileştirmek için kentin yönlendirmesini vurguladı. Ksenophon'dan da bildiğimiz gibi, yönlendirme zaten önemli bir unsur olarak görülüyordu. Ksenophon da Sokrates'ine kentin güney bölümünün açık olmasının en avantajlı planlama olduğunu söyletmiştir. Bu pratik bilgi kuzey yarımküredeki insanların binlerce yıl boyunca bir unutup bir yeniden keşfettikleri bir bilgidir. Aristoteles pınarların ve çeşmelerin bol olmasının önemi üze-

rinde de durmuş, bunların olmadığı yerde yağmur sularının toplanacağı su rezervlerinin ve sarnıçların yapılması gerektiğini savunmamıştı. Hippokrates okulunun düsturları burada nihayet bilinçli bir biçimde kent planlamacılığına uygulanmaktaydı.

Bazı Yunan kentleri hâlâ surlara ihtiyaç duymamakla övünürken, bu yokluk Aristoteles'e askeri bir budalalık olarak görünüyordu. Aslında Aristoteles istilalara karşı direnmenin gerekliliği konusunda o kadar bilinçliydi ki, sokakların dikdörtgen bloklar arasında uzandığı yeni yerleşim düzeniyle, dolambaçlı sokakların binaların konturlarını veya eski patikaları izlediği eski düzensiz yapıyı birleştirmeyi amaçlamıştı. Çünkü düzensiz sokaklar hırsızlık yapmış yabancıların kentten dışarı çıkmasını, saldırganların da kentten içeri girmesini güçleştirmekteydi. Belki de, Thukydides'in aktardığı, *Plataia*'ya giren ve yollarını tamamen kaybettikleri için kolayca yakalanan Teblilerin hikâyesini anımsıyordu. "Bütün kent," diyor Aristoteles, "düzgün sıralar halinde inşa edilmemeli; sadece belli mahalle ve bölgeler böyle inşa edilmeli: Böylece güvenlik ve güzellik birleşmiş olur."

Başka konularda da Aristoteles aynı derecede muhafazakârdı. Bu yüzden, pazaryeri olarak agorayı siyasal forum olarak agoradan ayırmak istedi. Teselya örneğini izleyerek siyasal forum olarak agorayı yetkililer tarafından davet edilmedikçe ticaretin ve tüccarların hiç giremeyeceği özgür insanların agorası biçiminde kurdu. Yaşlı insanların jimnastik faaliyetlerini burada yapmalarının hoş olacağını düşündü. Böylece hiç olmazsa *gymnasion*'un bir bölümünü banliyölerden tekrar kentin kalbine getirmeyi amaçlıyordu.

Her ne kadar Aristoteles sözde ideal bir kentle ilgili tartışma yürütüyorduysa da, başka yerlerde olduğu gibi burada da o güçlü sınıfsal bölünmesiyle antik kente bir ideal olarak bakmaktan kendisini alıkoyamadığı açık. Gerek onda, gerekse Platon'da yenilik olarak görünen

şeyler genellikle Giritlilerin, Spartalıların, hatta Kartacalıların daha ilkel kent topluluklarına bir geri dönüşten başka bir şey değildir. Her iki filozof da, eski askeri modelle çatışan daha sonraki döneme ait toplumsal süreçler ve işlevlerin çoğunu, miktarının azaltılması ve mümkün olduğunca gözden uzak tutulması gereken tatsız bir toplumsal fazlalık olduğu gerekçesiyle hor görüyordu.

Lavedan'ın, Platon'la Aristoteles'in sonraki dönemlerdeki kent planlamacılığı ve belediye düzenlemesi üzerindeki etkisi konusunda söyledikleri korkarım ki onları fazla kayırdığı için büyük oranda hatalıdır. "[Bu etki] zihni, kolektif yararların dikte ettiği bir dizi sınırlamayı kabul edecek hale getirmeyi kapsıyordu." Fakat işin aslı, onlar, büyümekte olan Helenistik kentleri kendilerinin yardımı olmadan ve kendi inançlarına pek saygı göstermeden biçimleyecek olan yeni düzenin ne erken gelmiş savunucusuydu, ne de çığırtkanı. Ne Platon'un, ne de Aristoteles'in, Atina'nın ve bir dereceye kadar da diğer Yunan kentlerinin Solon zamanından Perikles zamanına kadar yaşadığı mutlu ana ilişkin herhangi bir geçerli sezgisi vardı. Bu nedenle onların ideal kenti, bu yaratıcı güçleri sürdürme ve güçlendirme konusunda gerekli hazırlıklardan yoksundur. Kos, Delphoi ve Olympos'un ideal ilkelerini bir araya toplayacak ve onları açık bir toplumun cömert karmaşıklığının içine taşıyacak daha geniş bir *polis* tahayyülüne sahip değildiler. Onların ideal kenti hâlâ kalenin sert yönetimi altında bulunan, küçük, durağan bir kaptan ibaretti. En azından Aristoteles'e göre güçlü bir orta sınıf tarafından desteklenen, kendi kendine yeten bir ekonomiden başka bir desteğe sahip değildi. Böyle bir kentin kültürel ağırlık merkezi kendi temeli üzerine düşüyordu; ancak bu koşular altında gerçekte varolan *polis*'in filizlenen zihni sararıp solacaktı.

"Arzuladığımız simetriyi elde etmek için bütün bir topluma ihtiyaç vardır," der Emerson. Aristoteles ve Platon bu simetriyi toplumun yarısından az bir kısmında aramıştı: Tümüyle bir *polis* içinde bile değil, arkaik bir imge içinde dondurulmuş bir *sınıf* parçası içinde. Ne Atina, ne de Korinthos, ne Sparta, ne de Delos komşularından ayrı gelişebilirdi. Aslında Helen ülkesinin hiçbir kenti münhasıran kendi elinde tutamayacağı insanları, fikirleri ve kurumları iş başına çağırmadan Yunan hayat idealini bünyesinde barındıramazdı. Bu filozofların aradıkları asil simetriye tek bir sınıfın ulaşma olasılığı daha da azdı. Sonuç olarak, kendi akışı ve düzensizliği içinde bütün önceki sınırlardan taşarak büyümekte olan *polis*, kent toplumunun ideal olasılıklarına, bütün o billursu mükemmelliklerine rağmen bu ütopik tahminlerden daha adaletli davranmıştır.

Aristoteles'ten sonra doğa bilimlerindeki hiçbir ilerleme, kent biçiminin anahtarı olan insan gelişimi dinamiklerini anlamadaki bu eksikliğin üstesinden gelememiştir. Zalim hükümdarların yönetimleri sırasında insan doğası ve toplum konularında çalışmalar yapmak yerine fiziksel bilimlerle uğraşmak daha güvenli olmuştur. Helen *polis*'i başka bir zayıflığın pençesindeydi: Kölenin, sanayi işçisinin, yabancının ve barbarın, yani insanlığın geri kalan kısmının insani katkılarını anlama yetersizliği. Yunanların tasarlayıp yarattıkları şeyler insani şeylerdi; bunların kökenleri veya hedefleri sadece Yunanlar değildi. Platon, Mısır'a yaptığı seyahatlerden sonra Mısırlı rahiplerin onun kullanabildiği bütün bilgileri aşan bir ezoterik bilgi birikimine sahip olduğunu fark

etmiş olabilir; fakat asıl önemli olan, diğer halkların –Yahudilerin, Perslerin, Babillilerin– Yunanlara katkıda bulunacak çok şeye sahip olmaları ve dönek veya hain olarak damgalanmadan bu ötekiliği kucaklamanın mümkün olması gerektiğidir. Yunanların kölelik yanlışını hiçbir zaman düzeltmemesi, içlerindeki en iyi dimağların bunun bir hata olduğunu bile kabul etmemesi, onların kesintiye uğramaya ne kadar kolay boyun eğdiklerini, demokrasi kavramlarında bile tür olarak insana özgü olana ulaşmaktan ne kadar uzak olduklarını gösterir.

Kenti, yani kendilerinin yarattığı eseri, tanrıları haline getirmekle Yunanlar kutsal deneyimin en büyük armağanını yitirdiler: Doğal sınırları aşma itkisini ve kapasitesini. Yeni manyetik güç hatları Olympos, Delphoi ve Kos'tan gelen ve sadece bir avuç yurttaşta cisimlenen görünmez kent asla daha etkili bir siyasal güce ve fiziksel yapıya kavuşmamıştı. Bu kent henüz akışkan biçimdeyken, daha önce böylesine küçük bir nüfusta bu kadar çok sayıda hiç bir araya gelmemiş türde, büyük ve yüksek potansiyele sahip insanları beslemişti. Fakat bireysel tasavvur ve cisimleşmeden kolektif ifadeye geçiş anı gelip çattığında, kent kendine sevdalanmış bir şekilde oldukça örgütlü ve düzenli, sıhhi, zengin, hatta muhteşem güzel bir durumda, eski bir biçime geri döndü: Fakat ne yazık ki bu kent yaratıcılık kapasitesi bakımından V. yüzyılın tam gelişmemiş *polis*'inden daha aşağıydı.

Helenistik dönem sonrası kentte fiziksel bilimler, daha niceliksel disiplinler ve maddi varlıkların üretimi hariç, hiçbir şey gelişmedi. Zira teknolojik örgütlenme ve refah arttıkça kentin ideal amaçları artık gündelik hayatta bir ifade bulamaz olmuştu. Zihin bile açlık çekiyordu: Yiyecek kıtlığından değil, kof ve steril besinle tıka basa doldurulduğu için. Müze ve kütüphane, hayattan ve deneyimden önce gelmeye başladı: Akademizm özgün akademinin organik dengesinin yerine geçti; koleksiyon ve sınıflandırma entelektüel faaliyetin ana kanalları ha-

line geldi. Cansızlaştırılmış bilginin, yani hayatın bir aracı olarak değil de sorumlu eylemi ikame eden bir şey olarak görülen bilginin çoğalması olgusu, adını pek yerinde olarak büyük *metropolis* İskenderiye'den alır. "İskenderiyecilik" bu tür bilgiyi, sadece günümüzün büyük eğitim kuruluşlarının besledikleri hoş ve boş ürünlerin rekabet edebileceği yüksekliğe çıkardı. Günümüzün deneyimleriyle yargılayacak olursak, bu steril, akademik bilginin, tıpkı ihtiyatla öldürülüp seyreltilmiş tehlikeli bir virüs gibi, çoğunlukla özgün düşünceye veya taze deneyime karşı yaşam boyu bağışıklık sağladığı söylenebilir. Yine de Helenistik kentin diğer birçok özelliği gibi kalıcı bir değere sahip bir şey –büyük miktarlarla mekanik yoldan başa çıkmak için sabır, düzen, disiplin ve beceri– klasik bilimin dolambaçlı kanalları aracılığıyla Batı Avrupa'nın sonraki kentlerine taşındı.

Fakat niceliksel büyüme sadece pazaryeriyle veya müzeyle sınırlı değildi; kentin her bölümü bu süreçten nasibini aldı. Sokaklar daha da uzadı ve genişledi, binalar daha da büyüdü, dıştan gelen sistemleştirici düzenlemeler daha da göze batar hale geldi. Fakat büyük imparatorlukların merkezi denetimleri ve hayırsever sadakaları ne kadar etkili işlerse Yunan kenti başlangıçtaki öncüllerinden ve –daha da önemlisi– başlangıçtaki vaatlerinden o kadar uzaklaşıyordu. MÖ 300'den sonra olan oldu; *polis* artık, düşüncede bile, antik kenti karakterize eden sınıf ayrımıyla, irrasyonel özverilerle, beyhude savaşlarla, talanla ve yıkımla mücadele edebilecek içsel güce sahip değildi artık.

B. ESNEK "DÜZENSİZLİK"TEN HİZAYA SOKULMUŞ ZARAFETE

VII. yüzyıldan itibaren Yunan kentleri iki farklı hat üzerinde gelişti: Yunan anakarasıyla adalarda genellikle kendiliğinden, düzensiz ve "organik"; İyonya'nın Küçük Asya bölümünde ise şu veya bu biçimde sistemli ve düzenli bir gelişim. Birincisinde akropolisin ruhu hâkimdi; ikincisinde agoranın. Biri eski inanışlara sarıldı; ancak anlamadığı ve nasıl kontrol edileceğini bilmediği içsel ve dışsal güçlere gark olmuş şekilde. Diğeri, tarımın ticarete göre ikinci planda kaldığı yeni bir hayat tarzı örgütledi. Yine de savaş ve istilalar sürekli olarak her ikisinin de kuyusunu kazdı ve çözülmelerine yol açtı.

Başlardaki bu büyüme döneminde İyon kentleri saldırılar yüzünden ikide bir yıkılıyor ve yeniden inşa ediliyordu. Eski Truva hikâyesi sürekli anlatılıyordu. Bu yeni kentlerde ilk bakışta askeri ve dinsel bir

yönetimin hâkim olduğu daha eski bir dönemden kalma birçok özellik kalıntı olarak varlığını sürdürse de, yeni kent planları temel olarak tüccar bir toplumun doğrudan bir ifadesiydi. VI. yüzyılın önde gelen filozofu ve Yunanistan'ın ilk yedi bilgesinden biri olan Miletoslu Thales, belki de düşüncesinin ardında dinsel bir gelenek bulunmayan, doğanın ilk sistematik öğrencisi ve fizikçi arketipiydi. Fakat yurttaş dostları arasında, bir mevsim zeytin rekoltesinin yüksek olduğunu gözlemleyip hasattan önce bir köşeye yağ preslerini hazır edip zengin olan kurnaz bir tüccar olarak kendisinden övgüyle bahsedilirdi.

IV. yüzyıldan itibaren her yerde gelişen Helenistik kentin temelleri VI. yüzyıl boyunca Küçük Asya'da atılmıştı; bu belki de VII. yüzyıl

kadar erken bir tarihte gerçekleşmişti, çünkü Mısır'daki yeni ticaret kolonisi Naukratis'in planı, karakteristik bir düzenliliğe ve düzene sahipti. Attike kentlerinin yavaş organik büyümeleri topografik sınırlılıklarından ve ekonomik yoksulluklarından kaynaklanırken, Doğu kentlerinin hızlı büyümeleri sadece ekonomik kaynakların ve fırsatların çeşitli olmasını sağlayan zengin hinterlantlarından değil, ilginin askeri istilalardan ve düpedüz korsanlıktan ticaretin manipülasyonlarına ve spekülatif heyecanlarına kaymasından da kaynaklanıyordu.

Bu durum, Attike ve İtalya kentlerinin uzun zaman mahrum olduğu fiziksel rahatlıklara ve lükslere alışkın, gittikçe zenginleşen bir orta sınıf yarattı. IV. yüzyıldan sonra Yunanistan'ın daha müreffeh kentlerinde bu orta sınıfa mensup kişilerin hayat alışkanlıkları evrenselleşti: Menandros'un çağdaşları kaba köy alışkanlıklarını unuttular ve parfüm, zarif Tanagra heykelcikleri gibi küçük sanat nesneleri ve Aulus Gellius'un tanıklığına göre incelikli ve zengin yemek pişirme usulleri talep etmeye başladılar. Siyasetten uzak hayatlarını dolduracak küçük zarafetlerin peşine düştüler. Yavaş yavaş hem özgürlük mücadelesi verme iradelerini hem de o mücadeleyi anlamlı kılacak saikleri yitirdiler; hayatlarındaki boşluğun, ahlâki hantallıklarının ve kaygılarının üstünü örtmek için paranın satın alabileceği eşyaları daha fazla talep etmeye başladılar. Yeterli derecede refah içinde olanlar ve aylaklar, çağdaşları bir oyun yazarı için bile aşikâr olan nedenlerden dolayı uykusuzluk hastalığına yakalandı. "Uykusuzluk? Sanırım öyle – işte sana nedeni. Nasıl yaşıyorsun? Pazaryerinde dolaşıyor ve eve yorgun geliyorsun. Sonra ılık, harika bir banyo. Canın yemek istediğinde yemek yiyorsun. Uyku? Senin hayatın zaten uyku." Bu, yaşanabilecek en iyi hayatın yeni bir çeşitlemesiydi; bugün yanlış yönlendirilmiş bolluk ekonomisiyle uyutulan biz Amerikalıların çok iyi bildiği, o dönemler Yunanların pek bilmediği bir hayatın çeşitlemesi.

Fakat VI. yüzyılda ticari refahın bu yaldızlı kafesi henüz tamamlanmamıştı: Parmaklıkları henüz parlıyordu, çünkü sıkı sıkıya kapalı değildi. VII. yüzyılda burada, İyonya'da iki yeni icat dolaşıma girdi: Asur'dan veya Lydia'dan gelen para ve yazılı alfabe. Her ne kadar ilk olarak uzak mesafe ticaretinde ve muhasebede temel notasyonlar şeklinde hayata atıldılarsa da, sayı ve yazı, zihnin temel araçları oldu.

Ticarete olan yatkınlıklarının dışında da İyonya kentleri Medler ve Perslerin iktidara yükselmelerinden önce, üçüncü elden de olsa Hitit, Asur ve Babil imparatorluklarının ve elbette Girit'in belediyecilik mirasından etkilenmiş olmalıdır. Bu bölgede ortaya çıkan yeni planlama tipi aslında örneğine Mezopotamya'da rastladığımız türden eski bir tipti; Hippodamosçu planlama olarak adlandırmak yanlış olacağından, Roland Martin'in izinden gidip buna, asıl çıkış noktası olan Miletos'tan dolayı Miletos tipi planlama adını vereceğim.

Bu Miletos tipi düzenlemeyi ticari ilişkilerdeki yeni bir düzenleme ve sistemle ilişkilendirmemiz gerekir. Bu düzen kesinlikle Küçük Asya'yla sınırlı değildi. Mesela Lydia'da 630-624 tarihleri arasında kurulan Cryne, birbirini dik açıyla kesen düz sokaklarıyla övünürdü; ya da VI. yüzyılda İtalya'da kurulan Yunan kolonileri Napoli ve Paestum baştan başa dama tahtası gibi bir plana sahipti. Bu Miletos tipi planlama neredeyse otomatik bir biçimde iki başka unsuru gündeme getirdi: Aynı genişlikteki sokaklar ve neredeyse aynı boyuta sahip kent blokları. Kentin kendisi de böyle standart blok birimlerinden oluşmaktaydı; agora veya tapınak için kullanılan dikdörtgen biçimli açık alanlar aslında sadece boş bloklardan ibaretti. Bu biçimsel düzen bir tepe veya kavis yapan bir körfez nedeniyle kesildiğinde bile modelin değiştirilmesi yoluyla farklı bir uyum sağlama çabasına girişilmiyordu. Bu planda işlevlerin açıklığına önem veriliyor, kolaylığa saygı duyuluyordu: Bunun için agora gelen gemilere ve ambarlara yakın olmak için rıhtıma taşındı.

Geometrik düzen bir kez kentin genel planında yer aldıktan sonra mimari kavramlara da girdi. Muhtemelen Hippodamos'un çalışmaları sayesinde, en az üç tarafı dükkânlarla kaplı, düzgün dikdörtgen biçimli yeni agora türü Miletos'ta doğdu. Bu geometrik plan, düzensiz bir topografyaya sahip arazilerde uygulanması pek kolay olmayan bir plandı; fakat VI. yüzyılda geçerlik kazanmasına ve MÖ III. yüzyılda evrensel olmasına neden olan bir avantajı vardı: Kolonileşmeyle kurulan yeni bir kent içinde araziyi bölmek için basit ve adil bir yöntem imkânı sağlıyordu.

Bu erdem özellikle hiçbir çağa veya kültüre ait değildi. Büyük İs-

kender'in mimarları bunu onun yetmiş kentinin temelinde kullandılarsa, Romalılar da ordudan emekli olanlar için kendi koloni yerleşimlerini kurarken kullandılar. Aslında, geçici kamplarını da bu plan temelinde kurmaktaydılar. Bu düzenleme, MS XIV. yüzyılda Fransa'nın güneyindeki garnizon kentlerinin (*bastide*) inşasında ve XVII. yüzyılda İrlanda'da da kullanıldı; dahası, İspanyollar Yeni Dünya'daki koloni kentlerini kurarken kullandıkları, ortasında bir açık plaza bulunan ızgara planının temelinde de yine bu geometrik plan vardı. Son olarak, Batı Avrupa'da iki bin yıldan fazla bir süredir kullanılagelen aynı plan türü Philadelphia, New Haven ve Savannah'tan başlayarak Kuzey Amerika kent planlamasının ve kent genişletme metotlarının temelini oluşturdu.

Standart ızgara planı aslında bir kolonicinin acil kullanımlar için yanında taşıdığı alet çantasındaki en önemli parçaydı. Kolonicinin arazinin durumunu çıkarmaya veya bir bölgenin kaynaklarını araştırmaya pek zamanı yoktu; kolonici, mekânsal düzeni basitleştirerek bina arsalarının hızlı ve kabaca eşit dağıtılmasını sağlardı.

Miletos tipi planın bizatihi zaafı olan şey –arazi yapısına, pınarlara, nehirlere, sahil şeritlerine, ağaç kümelerine aldırışsızlığı– kolonicilerin, imkânlarından tam olarak yararlanmalarını sağlayacak olanaklardan uzun süre yoksun kalacakları bir arazide asgari bir düzen sağlanmasına olanak tanıdığı için tersine dönüşüp hayran olunacak bir özellik haline geliyordu. Mümkün olan en kısa zamanda her şey denetim altına alınıyordu. Bu asgari düzen sadece herkesi bir eşitlik içine sokmakla kalmıyordu; her şeyden önce yabancıların o yerin eski halkı kadar kendilerini evinde hissetmelerini de sağlıyordu. Her zaman denizci ve yabancı tüccarlarla dolu bir ticaret kentinde bu yön ve yer bulma kolaylığı hiç de azımsanacak bir özellik değildi. Öyleyse, muhafazakâr Atinalıların bile, limanları yeniden inşa edileceği zaman Hippodamos'tan onu Miletos tipi plana göre yapmasını istemelerine şaşmamalı.

Burada her ne kadar düşünce ve uygulama arasında yakın bir ilişki söz konusu idiyse de, bütün bunlar yer ölçümü ve plan çıkarma üzerine soyut bir çalışmadan daha fazla bir şeydi; zira genel hatların çıkarılmasına ek olarak agoranın, dokların, ambarların yerleştirilmesi profesyonel bilgi gerektiriyordu; böyle konular muhakeme edilmek üzere kent meclisinin önüne getirildiğinde, meclis üyeleri rıhtıma gider ve bizzat söz konusu yerde karar verirlerdi. Bütün bir kenti bu tarzda, bir birim olarak düzenleme teamülüyle birlikte yeni Yunan kentlerinin en sıradanı bile başından itibaren kamusal yapılar için yeterli kamusal

alan sağlamaktaydı. Kamusal yapıların varlığı ızgara biçimli yerleşimlerdeki, tek bir bloğun sürekli tekrarlanması şeklindeki monotonluğu yok etmekteydi. XIX. yüzyılda bu dikdörtgen planın gereksiz yere kötü bir şöhret kazanmasına neden olan şey, monotonluğu değil, bu işlevsel farklılaşma ve vurgunun yok olmuş olmasıydı.

Miletos tipi planın sağladığı geometrik düzen başka bir işe daha yarıyordu: Bu plan, kenti kesin çizgilerle mahallelere ayırıyor veya bu ayrımı belirleyen görünür sınırlar sunuyordu. Atina'nın zulmettiği topluluklarla barışmak adına Panhelenik bir jest olarak Perikles tarafından kurulan Thurioi'nin (MÖ 443) yeni planında bu Miletos etkisi, daha sonraki bir dönemde yaygınlık kazanacak olan Helenistik teamülü önceler. Thurioi boylamasına dört, enlemesine üç arterle her biri belli kabilelere 241/F16 ait on mahalle ünitesine veya süper bloğa bölünmüştü; biri yeni kentin adlarına yapıldığı Sybaris'in eski sakinlerine –ki onların kentleri Crotone tarafından 510 tarihinde yıkılmıştı–, bir diğeri de kamu binalarına ayrılmıştı.

Her ne kadar en eski dönemlerden itibaren bir ibadethane veya tapınak etrafında biçimlenmiş doğal mahallelerin varlığına dair birçok kanıt olsa da, kanımca bu, tarihte bilinçli olarak oluşturulmuş ilk mahalle birimidir. Fakat bu ilkenin bir anlamda talihsiz bir uygulamasıdır bu, çünkü tıpkı daha önce Naukratis'in bir Yunan ve bir Mısır mahallesine bölünmesi gibi, Thurioi de toplumsal ayrımcılık ilkesine dayanıyordu. Böylesine büyük bloklar karşısında insan, tıpkı XVII. yüzyıldan sonra Philadelphia'da olduğu gibi, yayaların daha rahat geçebilmeleri için bir küçük sokak sisteminin geliştirilmiş olduğundan kuşku duyamaz.

Izgara planının uygulanmasıyla birlikte cadde artık öyle eskisi gibi düzensiz bir yığından farksız bina kümeleri arasında istemeden bırakılmış dolambaçlı bir geçit olmaktan çıktı, kendi adına var olmaya başladı. Cadde bu kopuşu gerçekleştirdikten sonra arkasından, daha fazla insana hizmet vermesi için onu genişletme kavramı, araç trafiğinin herhangi bir baskısı olmadan doğal olarak geldi. Maya ve İnka kentlerinden elde ettiğimiz bağımsız kanıtlardan geniş caddelerin, hatta şehirler arası yolların tekerlekli at arabalarının veya yük arabalarının bir yan ürününden ibaret olmadığını biliyoruz. Dini törenlerin ve askeri geçit alaylarının da geniş caddelere ihtiyacı vardı. Caddelerin böyle genişletilmesi çalışması, ana caddelerin pusula yönlerine göre düzenlendiği Roma dini sisteminin etkisinin henüz görülmediği III. yüzyıla ait Helenistik kentlerde başlamıştı. Askeri ihtiyaç o çağdakiler için o kadar belirgindi ki, tarihçi Polybios, Helenistik kenti gerçekten de iki

ana caddenin dik açıyla kesiştiği bir Roma lejyonu kampına benzetiyordu.

Aynı düzen ve görsel süreklilik anlayışı agoraya da geçti. Bu, özellikle IV. yüzyıldan sonra, dükkânları güneş ışığından koruyan, kimi zaman yayalara hizmet eden stoaların –sütun dizilerinin veya üstü kapalı verandaların– inşasına yol açtı. Hoş bir tesadüfle Etruria kentlerinde hâlâ görülebilen türden duvar resimleri veya yazıtlar, zafer kayıtları, bağışlar, kent yasaları, hatta Epikurosçu Oinoandalı Diogenes'in (yaklaşık MS 200) Kapadokya'da bir portiğin duvarı üzerine gelip geçenlerin okuması için kazıdığı iyi niyetli, özlü mesajı gibi felsefi doktrinler –Gilbert Murray *Five Stages of Greek Religion*'da [Yunan Dininin Beş Aşaması] bu mesajın tıpkıbasımını vermiştir– için bir zemin oluşturan bir duvar, bu yapının bir tarafını kapatabiliyordu.

Stoanın kendisi çok daha erken bir döneme dayanıyor olabilir. Hagia Triada'da, arkasındaki dükkânlarla hakiki "Helenistik" tarzda yapılmış bir Minos stoası örneği vardır. Fakat stoa, kentin konforunu artırma yönündeki genel çabaları nedeniyle daha çok Helenistik kentlerde yaygınlık kazanmıştır. Kitionlu Zenon ve III. yüzyıl ve sonrası diğer stoacı filozoflar bu stoaların gölgesinde ortaya çıkmışlardı. Onların evrensel yasa, sabit, değişmez düzen, ne olursa olsun göreve sıkı sıkıya bağlılık felsefesi aynı şekilde düzene bağlı, aynı şekilde yolundan şaşmayan kent planlamasının yeni estetiğiyle ideolojik bir uyum içindedir.

Bu şekilde agorada ulaşılan biçimsel süreklilik, Helenistik kentin gelişimiyle birlikte, kent sahnesinin diğer bölümlerine de sıçradı: Uzun bulvar ve üstü açık sıra kemerler bunun bir ifadesiydi. Bazen, daha sonraki dönemlerde barok kentte dikilitaşların kullanıldıkları biçimde, büyük kavşaklarda, göz için bir mim noktası görevi gören gruplar halindeki sütunlara da rastlanıyordu. Bu tür kemerlere Torino'da (Augusta Taurinorum) veya Bologna'da MÖ III. ve II. yüzyıl gibi erken bir tarihte rastlanabilirdi; bu özellik, Akdeniz kentinin en büyük estetik hoşluklarından biri olarak kalmıştır. Bırakın Cenova'daki geç Rönesans kemerlerini, Torino'nun modern kemerleri bile sadece kullanılışlılıkları nedeniyle değil, soylu ölçekleri nedeniyle de kent planlamacılığının başyapıtlarından sayılır.

Helenistik plandaki caddenin önemli hizmetlerinden biri, daha sonra Amerikan ızgara planında da olduğu gibi, birbirine gereğinden yakın inşa edilmiş yapıların arasında asgari ölçüde bir açık –kıraç olsa bile açık– kamu alanı imkânı sağlamasıydı. Bu nedenle cadde, her ne kadar böyle bir ihtiyacı karşılayacak ölçülerde olmasa da daha sonra ka-

mu parklarıyla bahçelerinin üstleneceği rolü üstlenmişti. Çok geç dönemlerde bile Helenistik kentlerde konut mahallelerindeki evler arasında üstü açık avlulara pek rastlanmaz; Avrupa'nın kuzeyindeki gibi ortaçağ sıra evlerinin arka tarafında uzanan geniş bahçelerse hiç yoktur. Ana caddelerin genişlemesinde belki de hareket serbestisi kadar ışık ve hava alma arzusu da etkili olmuştu. Bu da tekerlekli araçların, tahtırevanın ve her zamankinden daha yoğun insan kalabalığının neden olduğu talebi güçlendirdi.

İskenderiye kentinde dört ya da dört buçuk metre enindeki eski Yunan caddesinin genişliği artırılmıştı: İskenderiye'nin içinde altı ya da altı buçuk metre genişlikteki caddelere muhtemelen oldukça sık rastlanıyordu. Kenti boydan boya kateden geçiş yolu, Kanopos Caddesi'nin genişliği ise otuz metre civarındaydı; o dönem için muazzam bir boyut. Fakat, Berlin'deki Bergama sunağının bize anımsattığı gibi, Helenistik dönemde bütün kent yapılarının boyutları büyümüştü: Bu hem kent alanını hem de binaların yüksekliğini etkileyen genel bir nicel genişlemenin parçasıydı. Knossos'tan beri nispeten unutulan iki katlı, hatta üç katlı binalar ortaya çıkmaya başladı. Hacimdeki artışla bir bina –tıpkı sonraları balon gibi şişen kubbelerle de başarıldığı gibi– tepe üzerinde kurulmasına gerek olmadan kente hâkim olabiliyordu. Böylece büyük tapınak ve mahkeme binaları tepelere değil, genellikle yer seviyesine, agoranın içine veya yakınına kurulmaya başlandı.

Başka birçok ihtiyaca dikkat çekilirken kent planında dolaşımın artan önemi görmezden gelinmemeli. Bu gereklilik, sadece daha çok sayıda insan için gerekli yiyeceğin ve ticari eşyanın taşınmasından değil, kentteki, artık yurttaşlardan kurulu dağınık bir güç olmayan geniş orduların ihtiyacından da kaynaklanıyordu. Düzenli hareketle birlikte Helenistik kentin pek bilmediği iki mimari özellik hayata girdi: Perspektif ve boyuna eksen. Adım adım içine girerek, dolanarak, akropolisin dolambaçlı yolunu tırmanarak ve böylece her yönden ve her düzeyde kenti görüp algılamaya kıyasla bulvar, kentin tek bir düzeyden alınmış kesitini, bir dilimini verir. Kesintisiz devam eden cephe; eşit yükseklikteki portikler veya binalar: Bulvar boyunca devam eden cephelerin sütunları, her noktada aynı estetik izlenimi yaratır. İnsan ilerledikçe yalnızca aynı şeylerle karşılaşır.

Bir yüzler ve profiller dizisi görmek için bir heykele değişik açılardan ve çeşitli hareketlerle yaklaşır gibi yaklaşılmıştı akropolisin anıt ve tapınalarına. Fakat Helenistik kamu binasına bir ana bulvardan yaklaşılmalıdır: Kamu binası, üzerinde bulunduğunuz bulvarı kesse bile uygun bir uzaklıkta duruldduğunda bütünüyle algılanabilir; yakınına gi-

dildikçe ayrıntılar dışında herhangi bir niteliği değil, boyutu değişir, zaten ayrıntılar da pek değişken değildir. Bu tür bir planlamayla Helenistik kent, Romalılar büyük Yunanistan'ı fiilen fethetmeden önce bile Romalı bir özellik kazanmıştır. Gerçekten de, soyut biçim açısından bakıldığında Helenistik kentle Roma kentini birbirinden ayırmak zordur. Fark sadece eski gelenek ve alışkanlıkların etkisiyle gelişen toplumsal içeriklerde ve süslemelerde kendini gösterir. Wycherley'nin de belirttiği gibi, Mezopotamya'da Seleukos hanedanı kralları tarafından kurulan yeni kentler –Fırat'taki Dura-Europos gibi– ihraç edilecek şekilde standart hale getirilmişti: Bir çeşit kitlesel üretim *polis*.

Kent hayatı Yunanistan'da canlı bir sohbet olarak başladı ve kaba bir atışma veya fiziksel mücadeleye dönüşecek şekilde bozulmaya uğradı. Krallık veya imparatorluk mertebesindeki bir dizi fatihinin buyruğu altında sohbet yok oldu; Euripides'in söylediği gibi, "düşüncesini söylememe" kölenin kaderidir. Bununla birlikte mücadele de sona erdi. Eski kent dramından geriye kalan sadece gösteriydi; pasif bir seyirci önünde sahnelenen, kendine saygısı olan yurttaşların bir zamanlar bulunduğu yeri profesyonel ucubelerin, akrobatların ve cücelerin gasp ettiği bir gösteri.

Elbette seyircilerin oyunculara oranı kölece boyun eğmeye daha çok dayanan yönetim sistemi altında değişti; bu radikal değişim kendini kentin biçimlerinde de dışa vurdu. Eski *polis*'te her yurttaşın oyunda aktif bir rolü vardı; yeni kent yönetiminde yurttaş emir alıyor ve kendisine söylenenleri yapıyordu; aktif yönetim işi de haraç toplamaya veya rüşvet almaya eğilimli –sıklıkla her ikisini de yapan– şöhretli Romalı vergi aracıları ve toplayıcıları gibi profesyonellerin elindeydi. Romalıların bazı özyönetim biçimlerini korumuş olduğu yerlerde de, bunlar sadece soya dayalı oligarşilere uygulanabiliyordu.

Böylece kent, herkesin konuşma parçası içeren bir rolünün olduğu anlamlı bir tiyatro oyunu olmaktan çıktı: Daha çok, gücün sergilendiği tantanalı bir gösteri yeri haline geldi; caddeleri de buna uygun olarak, hizaya sokuculuğun ve sömürünün yaygın olduğu bir sistemi örtbas etmeye hizmet eden iki boyutlu cepheler sunuyordu. Helenistik çağda kent planlaması olarak kendini gösteren şey, günümüzde Amerikan ekonomisinde halkla ilişkiler ve reklamcılık adı altında sergilenen tatlı yalanlardan ve sinsi sapkınlıklardan hiç de farklı değildi.

Helenistik kentin bu zarif taşlaşmasının izini Miletos'tan ve onunla müttefik kent topluluklarından, Ege ve Akdeniz bölgesine hâkim olmuş olan çeşitli merkezi devletlerin –Makedonya, Seleukos, Pergamon ve Ptolemaios mutlakiyetleri– yönetimi altında kalmış kentlere kadar

sürebiliriz. Gerek mimari, gerekse kentçilik alanındaki bu evrimin peşinden gittiğimizde kendimizi insan gelişiminin en şaşırtıcı çelişkisiyle karşı karşıya buluveririz: Estetik düzenle ahlâki düzen arasındaki sık tekrarlanan ahenksizlik, hatta sert çatışma.

Yunan kentinin iç hayatı çözüldükçe, kentin dış cephesi daha yüksek seviyede bir biçimsel düzen ve tutarlılık sergilemiştir. Elbette, Helenistik kent, Helen kentinden daha sıhhi ve genellikle de daha müreffehti. Daha katı bir şekilde hizaya sokulmuş olmakla birlikte, aynı zamanda, en azından yüzeysel olarak göze daha güzel görünüyordu. VI. ve V. yüzyıllardaki kent değil ama III. yüzyıldaki kent modern kent planlamacısının rüyası olabilirdi; kültür kenti değil, ticaret ve siyasal sömürü kenti; özgür insanların kenti değil, arsız gücün ve gösterişçi zenginliğin kenti. Marcel Poëte bile Helenistik kentçiliği "modern" olduğu gerekçesiyle övmüştür.

Bu, Helen kentinin sanat ve siyasetine dair bir düşünce olarak görülebilir mi? Bir yere kadar evet, çünkü bu durum, kent gelişimini yönlendiren güçler konusundaki kısmi anlayış eksikliğini ve bu güçlerin başarılı bir şekilde yönlendirilemediğini gösteriyor. Eski kentlerdeki belediye işlerinin yetersizliğini göz ardı edemezsiniz. Ama belki de katı bir eleştiriye tabi tutulmayı asıl hak eden, geleneksel kent planlamacısının rüyasıdır; zira mükemmelleşmiş bir kabuk çoğunlukla hayal kırıklığına uğramış, manevi yönden çökmüş bir yurttaş organizmasının nihai dışavurumudur.

V. yüzyılda hiçbir kent, Perikles Atinası bile, bayındırlık işlerine, çok daha geniş bir ekonomik temele sahip bu son derece örgütlü ve haris krallık ve imparatorluklardan daha fazla para harcayamazdı. Bu yeni devletler insan hayatını ve ekonomik zenginliği savaş sanatlarında harcamalarına rağmen, çoğunlukla köle gücünü yönetme ve haraç toplama alanlarındaki başarılarını, her türlü pahalı bayındırlık işine para yatırarak taçlandırdılar. Demokrasiler genellikle kamusal amaçlı para harcamaya karşı cimri bir tutum içindedir, çünkü yurttaşları paranın kendilerine ait olduğu duygusuna sahiptir. Monarşiler ve tiranlıklar cömert olabilirler, çünkü ellerini rahatça başka insanların ceplerine daldırırlar.

Bu kolay cömertlik, kamusal binaların sayısında olduğu kadar ölçeğinde de gerçekleşen artışla ve büyüklüğün başlı başına etkileyici bir amaç olmasından zevk alınmasıyla kendini gösterdi. Antik dünyanın yedi harikasından biri sayılan ve bütün bir limana hâkim olan Rodos Heykeli'ne bakın. Günümüzde uzay roketlerine savurganca harcanan para, o zamanlar da aynı şekilde insana hiçbir yararı olmayan, belki ro-

ketlerden farklı olarak insana biraz daha görülebilir bir ödül sunan anıtsal mimariye harcanıyordu. Her iki durumda da paranoyak güç, irrasyonalitesinin ifadesini sanata veya bilime hürmet göstererek "rasyonalize" etmeyi, yani aklileştirmeyi öğrenmiştir.

Helenistik kent böylece, hanedana dayalı ya da ticaretten destek alan hükümdarların tebaalarını hem sindirmek, hem de eğlendirmek için gücünü sergilediği bir gösteri alanı haline geldi. Belki de Yunan kentinin etkili siyasal gücünü ve kültürel yaratıcılığını yitirmesinden kaynaklanan derin yarayı iyileştirmek için yeni yöneticiler güzelliği bir çeşit merhem veya ağrı kesici niyetine kullandılar. Genel olarak kent de, Helen mimari düzeninin en iyi örneklerini yakalayamasa da,

Perikles zamanındaki Atina'nın yanına bile yaklaşamayacağı genel bir güzellik düzeyini yakaladı. Atina da bu gelişimden kendine düşen payı almıştı: Bergama'nın kralları Atina'ya özel bir saygı besliyordu.

Helenistik çağın mimar ve planlamacıları ellerindeki bu fırsatlardan fazlasıyla yararlanmasını bildiler. Sadece tek binalarda değil, binaların hem kendi aralarında, hem de araziyle olan karşılıklı yakın ilişkisinde de bilinçli olarak muhteşem estetik etkiler yaratmaya çalıştılar. Uzun, kesintisiz bina düzenlemelerinde uzaklaştıkça küçülen sütunlar, matematiksel bir düzen içinde oluşturulan perspektifin cazibesini yansıtıyordu. İlk olarak eski Mısır'da tapınağa giden ayin yollarında rastladığımız, sonra XVII. yüzyıl Avrupası'nda yeniden karşımıza çıkan bu estetik düzenin mutlak monarşiyle ve geniş çaplı bürokratik yönetimle birlikte var olması bir tesadüf müdür? Bürokratlar monotonluğa işleri gereği alışkındır. Mediciler, Papa V. Sixtus, XIV. Louis ve III. Napoléon eski meslektaşlarıyla bu ortak zeminde buluşurlar. Ne var ki düzen ve gücün bazı aygıtları, onların icat edilmesine vesile olan başlangıçtaki amaç ve kullanımlardan farklı amaç ve kullanımlara sahiptirler: Bu, kabın öğrettiği eski derstir. Bu nedenle, Helenistik kentin görünür düzeni, tiranca fermanların ve keyfi fetihlerin yok olmasından sonra da kent tasarımında harekete geçirici bir güç olmayı uzun bir süre sürdürmüştür.

Eğer Helenistik ölçekteki kentsel estetik birlik, daha mantıklı yönetim sistemlerinin, gerekli değişiklikleri yaparak, despotizmden devralabileceği bir başarıysa, o zaman bunu gereği gibi değerlendirmek için insanın, bütün Yunan eserlerinin nesiller boyu bilim adamlarını hipnotize eden etkisinden kaçınması gerekir. Bu düzenin hakkını vermek için belki de bizatihi despotun daha geniş ölçekli uygarlık hareketinin bir aracı olduğu unutulmamalıdır: Despotun keyfi arzuları, hatta bürokrasideki temsilcilerinin arzuları yeni planın tek belirleyeni değildi.

Genişleyen bu imparatorluklar, kör ve hantal araçlarla, ancak Asoka veya Marcus Aurelius gibi çok az bulunur hükümdarların tam anlamıyla ayırdına varabilecekleri amaçlara doğru giderken, aslında geleneksel kent toplumlarının gelişime ket vurucu dar görüşlülüklerini kırmaktaydılar. Mahkûmların, kölelerin, sığınmacıların, yerinden edilmiş insanların göçleri, insani birlik bağları genişletmiştir. Bu göç hareketi sayesinde, yurttaşlık bağıyla bir araya gelmemiş topluluklar ortak çıkarları için *polis*'i aşan kişisel bir bağ geliştirdiler; bu ruhla eşzamanlı olarak bir zamanlar gizli ve kutsal sayılan bilginin büyük kısmı, ilgilenecek zamanı ve yeteneği olan herkese açık olan bilimin seküler girişimlerinin içine katıldı. Bu yurttaşlık karşıtı durum içinde, siyasal sorumluluklarından sıyrılmış, askeri görevlerden arınmış zihin, kendi özel görevleri için daha önce hiç görülmemiş bir enerjiyle çalışmaya başladı; kent de, tek tipliğinde, anonimliğinde ve dış düzeninde bu yeni eğilimi incelikle yansıttı.

Helenistik çağ günümüzde birçok araştırmacının, özellikle de İskender'in ve diğer mutlak yöneticilerin acımasızlığını kendi liderlerinin acımasızlıklarıyla taparcasına özdeşleştiren ve Demosthenes gibi bu tür liderlere karşı çıkacak cesareti gösterenleri aşırı duygusal yakıştırmasıyla karalayan Alman bilim adamlarının hayranlığını kazanmıştır. Her çağ, geçmişin kendi imgesini yansıtan parçasına övgüler düzmeye eğilimlidir; bu anlamda Bergama Yunanistanı çağdaşlarımıza Solon'un çağından daha yakındır. Tıpkı bizim çağımızdaki gibi bu dönem bilgelikten çok bilim yönünden zengindir; zira bu dönem Euklides'in, Arkhimedes'in, İskenderiyeli Heron'un, teorem ve deneyleri ile, ancak MS XVII. yüzyılda yükselecek olan bilimsel ve teknik yapının temelini atmış matematikçilerin ve fizikçilerin dönemiydi.

Bunun dışında bu dönem, düşüncenin her alanında düzenleyenlerin ve sınıflandıranların dönemiydi. Bu ansiklopedik zihinler büyük İskenderiye Kütüphanesi'nde bir araya geliyorlardı. Bir zamanlar esas olarak ustanın gözünün içine bakarak öğrenilirken –bu bilgiyi edindiğimiz mektup gerçekse, Platon derin görüşlerini asla yazıya dökmemiştir– bilgi artık neredeyse tapınağın rahip düzeninden kurtulmuş bir biçimde kütüphanelerde ve müzelerde maddileşmekteydi. Yine de akademiyle tapınak arasındaki ilksel ilişki o kadar güçlüydü ki, Ptolemaios Philadelphos İskenderiye'deki müzeyi kurduktan sonra orayı sarayın hazineden gelen bağışla desteklenen bir bölümü haline getirmiş ve kral tarafından atanan bir rahibin yönetimine vermişti.

Adalet ve sevgi bütün bu dağıtım şemasını değiştirmediği sürece, sistem ve düzen olmadan hiç kimse bu büyük çaplı ekonomik ve ente-

lektüel sermaye birikiminden yararlanamazdı. Böylesi radikal bir dönüşümden mahrum olan Helenistik kent yoğun, düzenli, ama içten içe kaygılı ve dengesiz hayatını, her yönde ilerleyen entelektüel dallarıyla ve çeşitli canlı renklerde çiçekler açan sanatlarıyla mükemmelleştirdi; ama bu arada derindeki insani kökleri kuruyordu. Niceliksel açıdan bütün bu ilerlemeler müthiş, hatta inanılmazdı. Yeni ölçek aynı şekilde siyasal iktidara, entelektüel yeteneğe, yüzeysel estetik cazibeye de uygulandı; fakat sadece sayıların doldurmaya yetmeyeceği toplumsal ve kişisel bir boşluğun çerçevesini çizmiş oldu.

Anıtsalcılık, Helenistik kentin hâkim estetik niteliğiydi; bu anıtsalcılığın yayılmasıysa, Roland Martin'in doğru bir biçimde dile getirdi-

ği gibi, "hükümdarın işi"ydi [*fait du prince*]. Bu, VI. yüzyıl tiranlarının kent planlaması çabalarıyla, III. yüzyılın birçok imparatorunun kendine yakıştırdığı bir sıfat olan, siyasi "kurtarıcı"ların çabalarını birleştiren bir bağdı. Fazla haksızlık etmeden veya değersizleştirmeye kaçmadan denebilir ki, yeni despotların yeni estetik göz kamaştırma türleri sayesinde kamusal zimmete geçirme faaliyetlerini güçlendirdikleri, ya da aslında Mısır, Asur ve Pers'te iyi bilinen eski bir yöntemi yeniden canlandırmışlardır. Çeşitli işkollarında istihdamın had safhalara çıkmasına neden olan bayındırlık işleri belki de bir ölçüde halkın hoşnutsuzluğunu engellemeye yaramaktaydı. Şişman müteahhitlerle zayıf işçiler ortak amaçta birleşti. Sistemli cadde ağlarıyla, yeni yeni tiyatrolarla, çeşmelerle ve çeşmeleriyle, çoğunlukla tepelerden borularla getirilen daha iyi su kaynaklarıyla Helenistik kent, halkın genel maddi düzeyini yükseltmişti.

Bu hiç de sıradan bir meziyet değildi; bunu kötülemek aptalca bir şey olurdu. Limandan ambara kadarki trafiğin akışına yardım edenler ve iktidarın kırmızı halısını açanlardan başka, planlamada taze yenilikler de yok değildi. Çevredeki kırlık arazinin kullanımını imkânsız hale getirmeye başlayan kent yayılmasının sonuçlarını telafi etmek için binaların olduğu bölgeye ağaç dikiliyordu; sokak süslemesi olarak da saksı çiçekleri kullanılıyordu. Bu tarz birçok Avrupa kentinde hâlâ kullanılmaktadır. "Sokak süslemesi" adını verdiğimiz şey, tamamıyla Helenistik kentin bir buluşu olsun veya olmasın, çığrından çıkmış bir biçimde kullanılmaktaydı.

Dahası, hem yaşayanlara hem ölülere adanmış tapınaklar, ibadethaneler, çeşmeler, sunaklar çoğaldıkça çoğalmıştı. Her yerde bu anıtlar, hayır işlerini, zaferleri veya büyüklüğün geçiciliğini hatırlatan anı ve duygu yüklüydü; bu nedenle Pausanias'ın sonraki Yunanistan gezileri, binalar konusunda bir rehber değil, bir tür *Kayıp Zamanın İzinde* anla-

tısıdır. Bu durum, halkın büyük bir kesiminin kitaplardan uzak durduğu bir kültürde iki kat daha değerliydi. Victor Hugo'nun insanlığın taş kitabı şeklindeki katedral tanımı antik kente çok daha uygun bir tanımlamadır.

Bu durumun günümüzle olan bağıysa ayrıntılardan çok, güç merkezli kültürlerin ortak görünüşüyle ilgilidir. Daha büyük agora ve daha geniş ve uzun caddeler sayesinde artan açık alan Helenistik kente "modern" bir görünüş veriyordu. MÖ 331'de inşa edilen İskenderiye'deki Kanopos Caddesi, normal caddelerden beş kat daha genişti ve altı buçuk kilometre uzunluğundaydı. Böyle bir düzende her kent, en azından yeni mahallelerindeki bir *Plataia* veya bir geniş yolla övünüyordu.

Helenistik kentin ticari işlevlerini Yunan kentinden daha etkili veya en azından daha sistemli bir şekilde yerine getirdiğine şüphe yoktur: Helenistik kent her şeyden önce bir ticaret merkezi, bir *emporion*'du. Fakat belki de en büyük işlevi, kitle gösterileri için bir arena, yani seyirciler için bir kap görevi görmesiydi. Seyirciye böylesi bir önem vermek ve hayatın kendisine bir gösteri muamelesi yapmak, işle kendini bağdaştıramayan ve herhangi bir şey yapmakla kirleneceğini düşünen, eski boş zaman sınıfına ait kültür anlayışının müzmin bir zayıflığıydı. Bu sadece geç bir dekadan kültüre ait bir sapkınlık değildi, zira Platon'dan önce Yunan toplumunun en şaşaalı döneminde de dile getiriliyordu. Pythagoras da zaten hayatı, "bazılarının ödül için yarıştığı, bazılarının da mal satmak için gittiği, ama en iyisinin seyirci olmak olduğu" Büyük Oyunlar'la kıyaslamamış mıydı? Helenistik kentte seyircinin rolü en üst düzeydeydi: Zengini de, yoksulu da, asili de, ayaktakımı da şimdi bu rolde birleşiyordu.

Dönemin tipik krallarından olan Ptolemaios Philadelphos'un taç giyme töreni için gerekli olan kent "arena"sını ele alalım. Bu gösteriyi gerçekleştirmek için 57.000 piyade, 23.000 süvari, 400'ü gümüş tekneler taşıyan, 800'ü parfümle dolu olan sayısız savaş arabası görev almıştı; 300 kişinin çektiği Silenos'un dev savaş arabasını, antilopların, öküzlerin, devekuşlarının ve zebraların çektiği savaş arabaları izlemişti. Daha sonraki hangi sirk bu prototiple karşılaştırabilir? Düzensiz bir biçimde bile olsa böylesi bir geçit töreni, V. yüzyıl Atinası'nın caddelerinde yolunu bulamazdı.

Bu tören aslında, muhtemelen birkaç yüzyıl önce Atina'nın bütün halkının kullandığından daha fazla bir trafik alanını kaplamıştı. Bu tür bir güç gösterisinde çerçeve görevi görmesi için en büyük bulvarın uzunluk ve genişliğinin tamamına ihtiyaç duyuluyordu. Böylesi bir ordunun toparlanıp düzene girmesi için kent surlarının ardında da geniş

bir araziye ihtiyaç duyulmuş olmalı. Helenistik kentin ana hatları, pratik taleplere bir karşılık olarak değil de çeşitli şekillerde sahnelenip sık sık tekrarlanan bu tür kamusal törenler ve geçit alayları düşünülerek anlaşılmalıdır. Etkileyici büyüklük hem hükümdarın hem de planlamacının aradığı şeydi.

Bu düzen büyük kentlerde bir kez kurulduktan sonra daha küçük merkezlerde de taklit edilecekti. Bu modelin ne kadar genel bir model olduğunu, pek göze çarpmayan, ironik bir biçimde, tesadüfen arkeoloğun kazmasına denk geldiği için doğal belirsizliği içinden çıkarılan –küçük oluşu, tarihsel bir öneme sahip olmayışı onu çok daha bütünlüklü bir örnek haline getirmişti– ve alelade küçük bir kent olan Pri-
250 ene'den biliyoruz. Bu kent, İyon kentleriyle Bergama kentleri arasında, orta yerde kurulduğu için o dönemin, büyüklük ve yayılma hariç bütün ortak unsurlarına sahiptir.

Teknolojik olanaklar arttıkça Helenistik kentin fiziksel yapısı da doğal olarak gelişti: Arkhimedes'in güneşten ve aynadan yararlanarak yelkenlerini yakıp düşman gemilerini yok etme girişimi, bu yok olmakta olan tam bin yıl boyunca eski mitleri ve içi boş eski hareketleri tekrarlayıp duracak olan bu klasik kültüre hâkim olmaya başlayan hünerli eylemlerin bir simgesi olabilir. Ancak hayatın boşluğu ve anlamsızlığı konusunda hiç şüphe yoktur. Eski *polis* ölmüştü. Bilimlerin yöntemsel olarak sağlam bir zemine oturmaya ve fiziksel hayatın çok daha büyük kısımları "denetim altında"ymış gibi görünmeye başladığı bir sırada insanları karabasansı korkular ve batıl kehanetler sardı. Benzer karanlık fantezilerin benzer koşullar altında ortaya çıktığına zamanımızda da şahit olduk.

C. KENT YÜZEYİNİN ALTINDA

Helenistik kentin dış biçimi, hayatın yüzeyinin altında neler döndüğü konusunda pek bir ipucu vermiyordu. Uygarlaşmış gücün bütün varsayımlarına meydan okuyan manevi bir karşı hareket en azından VI. yüzyıldan beri toparlanmaya başlamıştı. Bu hareket eski *polis*'in yurttaşlıktan dışladığı sınıflar arasında ortaya çıktı; yani kadınlar, köleler, yabancılar ve elbette sadakatsiz ve yabancılaşmış yurttaşlar arasında. *Polis*'in ortak hayatı, gösteri dışında, boş hale gelince –belki de "gösteri"nin kendisi bütün görünümler içinde en boş olanıydı– kulüplerde, dost meclislerinde, gizli gruplarda, kardeşlik cemiyetlerinde, ama her şeyden önce, ekin ve şarap tanrısı Bacchus'a ve lir tanrısı Orpheus'a

veya ileriki dönemlerde de revaçta olan Frigya'nın anaerkil dönemlerden taşınmış eski cinsellik ve bereket tanrıçası Büyük Ana'ya ibadet için insanların bir araya geldikleri gizli cemaatlerde özel, gizli ve yeni bir hayat fışkırdı. W.W. Tarn'a göre bu kulüplerin çoğu küçüktü, yüz kişilik bir üye sayısı bile alışılmamıştı. Bunlar genellikle küçük bir tapınak etrafında toplanırdı. MÖ 200 yılından sonra genellikle ailevi anıları canlı tutmak üzere toplanan bir aile birliği niteliğinde oldukları açıkça ortadadır. *Polis* dağılmanın eşiğindeyken bu kulüpler sanki dışlanmış yabancıların, hatta bazen kölelerin ihtiyaçlarını karşılayan özel *polis*'ler olarak kuruluyordu.

Gündüz ritüelleri ve kanlı kurbanlarıyla eski ibadethaneler ve tapınaklar bu yeni kültlere göre değildi. İlk zamanlar kuşkusuz evsiz olan ve üyelerinin kentin çok uzağındaki ormanlarla kaplı dağ yamaçlarında buluştuğu bu gizemli dinler sonunda ortaya yeni bir kentsel biçim çıkardı; karanlığı, Bacchus'un içinde yeniden doğduğu, Orpheus'un Eurydike'yi aradığı yeraltı dünyasının karanlığına karşılık gelen kapalı bir salon. Bu, ruhban sınıfının yönettiği bir tapınak değildi artık; bir cemaat oluşturmak üzere inşa edilmiş bir sinagog, bir toplanma eviydi. Arınmış olanlar ve yeni tanrıya inananlar gizemlerle tanıştırılıyor ve kurtuluşu buluyordu. Yani, herhangi bir imparatorluktan daha evrensel olan, ama "bu dünya"ya ait olmayan yeni bir *polis* kurmuşlardı. Hayatın artık inananlara nasıl baskı yaptığının bir önemi yoktu, mezardan sonra yaşama vaadine sahiptiler, Hadesvari bir ortam gibi gölgelerin dünyası değil, gerçek bir hayat vaadine.

Gizem katılımcıları eski *polis*'in sınırlamalarından bu şekilde kaçmış görünüyorlar: Her biri, zamansal ve coğrafi sınır tanımayan daha geniş bir toplumun bir üyesi olarak buluyordu kendini. Antik kentin en akıllı üyelerinin sahip olmadığı siyasal bir bilgelik, Thukydides veya Aristoteles'in, Sokrates veya Platon'un yabancısı olduğu bir bilgelik, gizemli dinlerin işleyen inancı haline geldi. *Polis*'in reddettiği sınıf ve gruplar Büyük Toplum'un önde gelen üyeleri oldular. Yeni kültlerden birinin merkezi olan Eleusis'teki "Gizemler Salonu" ya da Büyük Telesterion gibi resmi buluşma yerlerinin dışında yeni *polis* sadece zihinlerde mevcuttu. Kurtuluş arayanlar dünyevi kentten vazgeçiyorlardı. Hayat boyu sürecek bir hüsranı dengeleyebilecek esrime veya aydınlanma anlarına tutunarak, *polis*'in geçici ve çürümüş bedenini arkalarında bırakmışlardı.

MÖ VI. yüzyıldan sonra bu yeni ruh kendini her yerde yeni dinler ve yeni felsefelerle göstermeye başladı: Çin'de, Hindistan'da, Pers'te, Yakındoğu'da ve Batı'da. Bireysel vurguları ne olursa olsun, aynı ek-

sendeki bu ideolojiler, uygarlığın temel öncüllerinin –yani güç ve maddi şeyler üzerindeki aşırı vurgunun; rütbeleri, sınıflamaları ve mesleki bölümlemeyi ebedi kategoriler olarak kabul etmenin; bütün bunların yanı sıra sınıfsal yapıdaki egemen kurumların sahip olduğu sürekli şiddet ve yıkıcılığın, adaletsizliğin, nefretin ve düşmanlığın– yarattığı derin hayal kırıklığını ortaya serdi.

Fakat uygar hayatın kutupsallıklarını tersine çevirmeyi amaçlayanlar, hem bunu yapıp hem de bütün bu yıkıcı güçleri bir zamanlar içinde barındırmış ve bu güçlerin potansiyelini artırmış olan kent içinde kalamazlardı. Yeni bir hayata ulaşmak için yeni görüş sahiplerinin kenti terk etmeleri gerekiyordu: Birkaç düzine veya birkaç yüz kişilik, yani bir köyü doldurmaya ancak yetecek sayıda gruplar halinde ya kırsal çevreye, yani boş bir ormana veya bir mağaraya ya da en azından kentin dışına, yani *gymnasion*'lara ya da bahçelik kolonilere yerleşmek zorundaydılar. Pythagoras'la Epikuros'a, Laozi'nin, Buda'nın veya Doğruluk Ustası'nın müritlerine bakın. Her biri kente girdiklerinde, hayatta kalmak için gizli bir dernek kurmak ve yeraltına inmek zorundaydı.

Bu yeni dinlerin ve kültlerin ortaya çıkmasına neden olan hareketin doğrudan doğruya uygarlığa karşı –güç ve zenginlik hırsına, maddi büyüme ve doygunluğa, hayatı bedenin köleliğine indirgemesine, kendiliğindenliği boş rutinle öldürmesine ve hayatın yüksek değerli ürünlerinin egemen bir azınlığa ayrılmasına karşı– gerçekleştirilmiş bir başkaldırı olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündeyim.

Bütün bunlar MÖ VI. yüzyıldan çok önce başlamıştı, çünkü daha önce de belirttiğim gibi, kendi varlığından başka bir amacı olmayan uygarlığın boşluğu çok önceleri görünür hale gelmişti: Boşuna, boşuna, güneşin altında her şey boşuna. Yeni dinlerde ifade edilen ruh, Asurlulara ait bir tablette, Nuh'un alteregosu olan Utnapiştim'de çok eski bir dönemde ifade imkânı bulur:

> Malı mülkü bırak, hayatın peşine düş:
> Dünya malından vazgeç, ruhunu canlı tutmaya çalış.

Yeni kardeşlikler ve dinsel gruplar, kentte bir yerleri olmadığı ve üyeleri mülklerinin veya kentlerinin güvenliğini sağlayamadıkları için ruhu temel nesneleri haline getirmeye ve kentten sadece kültlerine hizmet edecek kadarını elde tutmaya zorlandılar. Artık bir kiliseye sıkışmış olan *polis*, göçebelerin, mültecilerin, kolonicilerin büyük yayılımıyla sonunda kent surlarının ardında genişleyebilecekti.

Yeni dinlerin, kente ve onun mekanizmalarına karşı yaşadıkları ilk yabancılaşmanın üstesinden gelebilmeleri için birçok yüzyıl geçmesi gerekecekti. Hem bu yabancılaşmanın hem de bu özel kurtuluş sisteminin altında yatan beden ve ruh, dünyevi ve göksel kent ikiliğinin üstesinden teorik olarak gelmenin yolunu aramaya başlamaları için ise daha bile çok zaman geçmesi gerekecekti.

Bu arada, peygamber dinleri ve gizemleri kent üzerine damgasını vurmadan önce sahne değişti. Roma, Helenistik çağın fatihlerini mağlup etti, Akdeniz ve Ege Denizi'nin özgür veya yarı özgür kentlerini fethetti. Roma dünyasında Helenistik kent planlamacılığının ilkeleri daha da ileri götürüldü; Afrika ve Asya'daki uzak beldelerden gelen kentsel unsurlarla karıştırıldı. Yunanların kassal-beyinsel kültürü yerini Romalıların büyük içorgan kültürüne; Attike'nin az yiyecek alışkanlığı yerini olabilcek en abartılı biçimde günlük ziyafetlere bıraktı. Oral evredeki Yunanların en iyi Helenik dönemlerde bile kentlerinde mahrum olduğu şeylere anal evredeki Romalılar abartılı bir bollukta sahipti. Buna karşılık, Yunanların ilk zamanlar bolca sahip oldukları şeylere, yani doğaçlamaların ve kendiliğinden yaratıcılığın armağanlarına, ister bir epigram ya da bir mezar taşı boyutlarında olsun, ister bir destan ya da bir tapınak boyutlarında, daima açık seçik görülen bu niteliklere ağırkanlı Romalılarda pek rastlanmazdı; en azından Cumhuriyet'in ölümünden sonra bu böyleydi, kaba taklitler ve şişirmeler hariç.

VIII

*Megalopolis'*ten *nekropolis'*e

A. YABANCILARDAN ROMA'YA KALAN MİRAS

Eski Roma kentini düşünürken insanın aklına hemen Roma İmparatorluğu gelir: Görünür güç simgeleriyle, sukemerleriyle, viyadükleriyle, tepe ve geniş vadileri dümdüz kesen, nehir ve bataklıkların üzerinden aşan, muzaffer bir Roma lejyonu gibi bozulmaz bir biçime sahip taş döşenmiş yollarıyla Roma. Bu Roma, etkili bir muhasebe için çok hantal bir aritmetik notasyon kullanan soyut matematiksel beceri yokluğunu, somut nesneleri kullanabilme yeteneğiyle ve genel olarak geniş kitleleri standartlaştırma ve hizaya sokma becerisiyle kısmen kapatan gevşek yönetim organizasyonuyla bir arada tutuluyordu. Her şeyden önce Romalıların kendi düzenleriyle çelişse de, her türlü kurulu düze-

ne, tecrübeye dayanan bir saygıları vardı; imparatorluk kuran bir başka ırk olan Britanyalıların da işine yaramış bir özellikti bu.

Genişleyen tek bir kentsel iktidar merkezinin ürünü olan Roma İmparatorluğu'nun kendisi de büyük bir kent kurma girişimiydi. Roma İmparatorluğu, eski kentlerdeki hayat tarzını değiştirerek ve her biri farklı biçime olmasa bile farklı statüye sahip yüzlerce yeni kurumda, "koloni" kentlerinde, "bağımsız" kentlerde, Roma belediye yasalarına bağlı kentlerde, "bağımlı" kentlerde, kendine özgü düzen anlayışını tepeden tırnağa yerleştirerek Avrupa'nın, Kuzey Afrika'nın ve Küçük Asya'nın her bölümüne Roma'nın damgasını vurdu. Roma devletinin yıkılmadan hemen önceki genel halini tasvir eden bir yazar, devletin birbirinden ayrı 5.627 kentsel birimden oluştuğunu belirtir. Roma kenti V. yüzyılda yağmalandıktan sonra bile şair Rutilius Namatianus, Roma hakkında hayranlıkla şunu söyleyebiliyordu: "Ötelere uzanan dünyayı bir kent yaptınız."

Roma bu övgüye layıktı; zira koruyucu gücünün doruğunda olduğu dönemlerde yeni kentler sursuz inşa edilirken eski surlar onarılmadığı için çöküyor veya kentlerde artık gereksiz görülüyordu. Roma İmparatorluğu'nun iktidarı altında, belki de kentlerin kurulmasından beri ilk defa Batılı insanoğlu, yasa ve düzenin her yerde hüküm sürdüğü, yurttaşlığın her anlamda insanlığın ortak mirası olduğu, tamamıyla açık bir dünyada yaşamanın nasıl bir şey olduğunu görür gibi olmuştu.

İlk ortaya çıktığında Roma'yı güçlü yapan yöntem ve disiplin, onu oluşturan belediyelere de aynı düzen ilkesini getirdi. Gerçekten de, Roma erdemleri yeni kurulan koloni kentlerinde yaşlı başkentin kendisinden daha fazla görünür haldeydi; zira Roma'nın uzak ülkelerde tüketilmek üzere damıtıp yeni şişelere döktüğü düzen, eski kabın içinde, hiçbir zaman tamamen boşaltılmamış olan tortu ve kalıntılarla karışık bir haldeydi.

Roma kentinin temel taşları asıl olarak iki başka ocaktan, Etrüsk ve Helen kültüründen çıkarılmıştı. Roma kentsel gelişimi, Etrüsklerden, İtalya'nın kuzeyini uygarlaştıran bu muamma insanlardan, dinsel ve batıl tarafını aldı. Etrüsk kentinin akropolisi, Ege'deki gibi daima bir tepenin üzerine kurulurdu. Bir kent kurulmadan önce kutsal kehanetler orada yapılırdı. Varro'ya göre Romalılar yeni kentler kurarken Etrüsk ayinleri yapardı; tanrıların lütfunu garantilemek için sadece kâhinlerce danışmakla yetinilmez, kentin sınırı bir rahibin rehberliğindeki bir sabanla belirlenirdi.

Sur inşasının genellikle iş işten geçtikten sonra düşünüldüğü Yunan kentinden farklı olarak Roma kenti sur yapımıyla başlardı; kent, kıs-

men dinsel, kısmen de faydacı nedenlerle dikdörtgen biçiminde inşa edilirdi, ki bu biçim, daha sonra Romalı lejyonerlerin kendileri için kuracakları geçici kamplar için standart model haline gelecekti. Kentin bu dinsel tanımından muhtemelen başka bir özellik, içeride ve dışarıda sur boyunca uzanan, hiçbir binanın inşa edilemeyeceği kutsal bir kuşak olan *pomerium* ortaya çıktı. Bu uygulamanın kenti savunanlar için sağladığı askeri avantaj dinsel gerekçeye fazladan bir güç sağlamış olabilir.

Bu dikdörtgen plan, bir zamanlar Kuzey İtalya'da yaygın olan ve pekâlâ neolitik çağ başlarına kadar uzanabilecek olan eski bir geleneğin parçasıydı. Po Vadisi'nin kazıklı köyleri geç dönem Roma *castrum*'u gibi planlanmıştı; bunun nedeni, uzun ve düz olan ağaç gövdeleriyle direklerin ancak katı bir dikdörtgen düzenlemeye boyun eğmesi, daha doğrusu pratikte böyle bir düzenlemeyi zorunlu kılmasıydı. Fakat, arazinin doğası bir yana bırakılırsa, *terremare* yerleşimleriyle Roma kentleri arasında doğrudan bir ilişki olması şüphelidir. Dahası, ahşap kazıklarla çevrili küçük kentin Traianus sütunundaki temsili, Roma kentinin o zamanlar hâlâ hatırlanabilen veya görünür olan başka kaynakları olabileceği ihtimalini ortaya koyar. Her ne kadar elindeki kazma küreğiyle güçlü bir insan olan İtalyan köylüsü bu geleneği her yerde kendisinin kılmış olsa da, Romalının mühendislik konularındaki yeteneği dolaysız olarak Etrüsklerden kaynaklanıyor gibidir. Fakat, kutsal dış hatlarına ek olarak Roma kenti kozmik düzenle uyum içinde olacak şekilde konumlandırılmıştı. Aynı genel karaktere sahip olan Helenistik kentlerden onu ayırt eden tipik özellik iki ana caddesinin, kuzeyden güneye doğru uzanan *cardo* ile doğudan batıya doğru uzanan *decumannus*'un planlanış biçimiydi.

Ana caddelerinin merkeze yakın yerde birbirini dik açıyla kestiği eksensel tipli bu kent eski bir biçimdir. Badawy, bunların en eski örneklerini, On İkinci Hanedan dönemi sırasında Nil'in kayalık adalarında veya kıyılarında kurulmuş kalelerde bulmuştur. Kale, kamp ve kent askeri düzenlemede yatan ortak bir temele sahiptir.

Ana caddeler kentin ortasında kesişecek şekilde tasarlanmıştı; oraya kutsal emanetler için bir temel kazılırdı ve Romalılarda akropolisle agoranın bir araya getirilmiş biçimi olan *forum*'un genel –veya ideal– inşa yeri burasıydı. Dinsel bir kökeni olmasına rağmen, yönlendirme ilkesi ve kendisine eşlik eden ızgara olan topografyaya veya buna bağlı olarak oluşturulmuş eski bir kullanımın gösterdiği rastlantısal değişikliklere göre biçimlendiriliyordu; bu ilke, kozmik önemini yitirdikten uzun süre sonra bile eski bir kültürün fosili olarak varlığını sürdür-

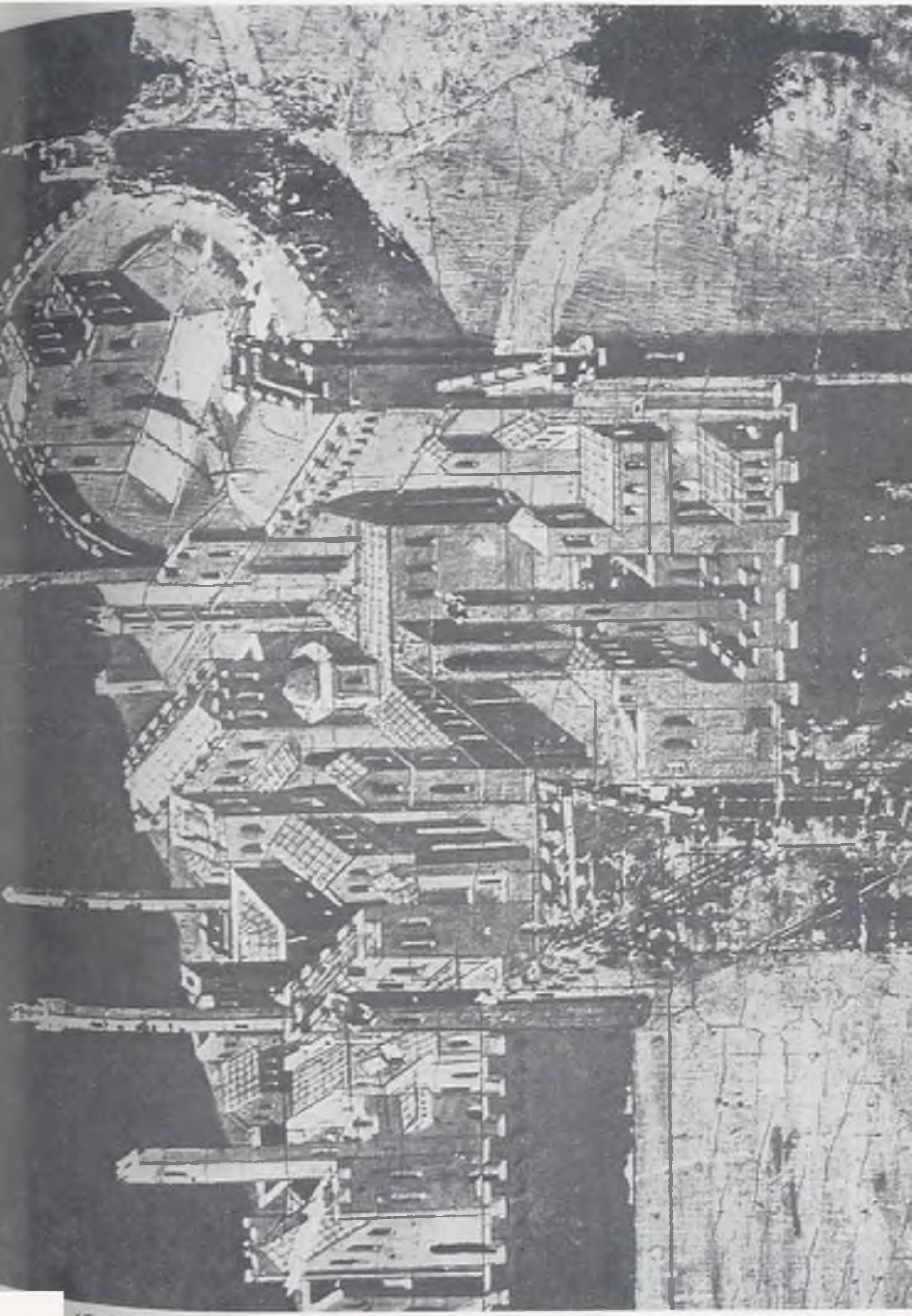

17. Ortaçağ arketipi *Foto fr. 2/ön*

18. Manastır düzeni

19. "Ortaçağ" Oxford'u

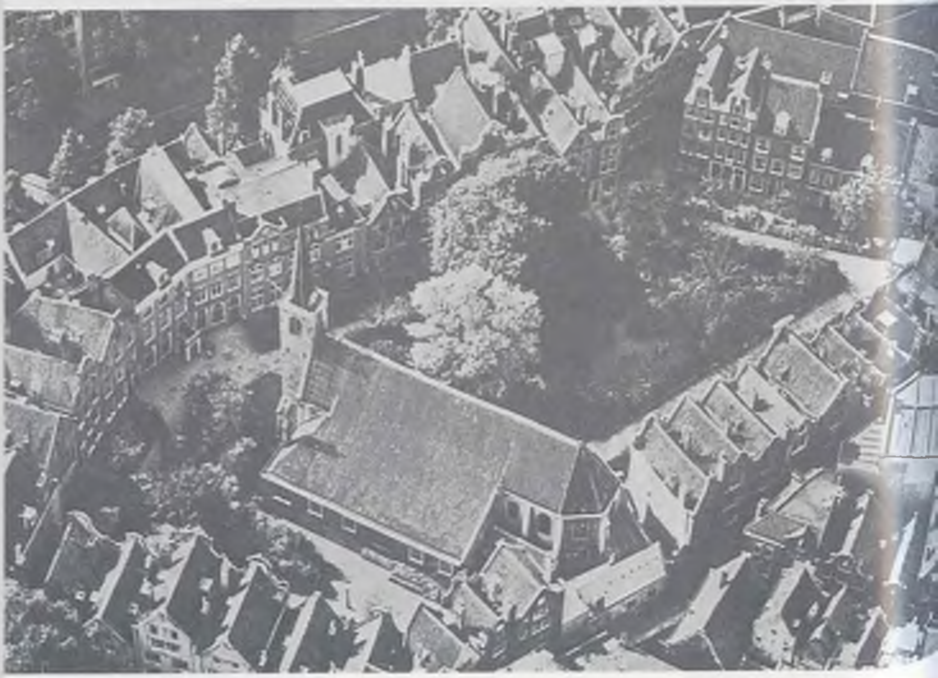

20. Hâkimiyet ve kapalılık

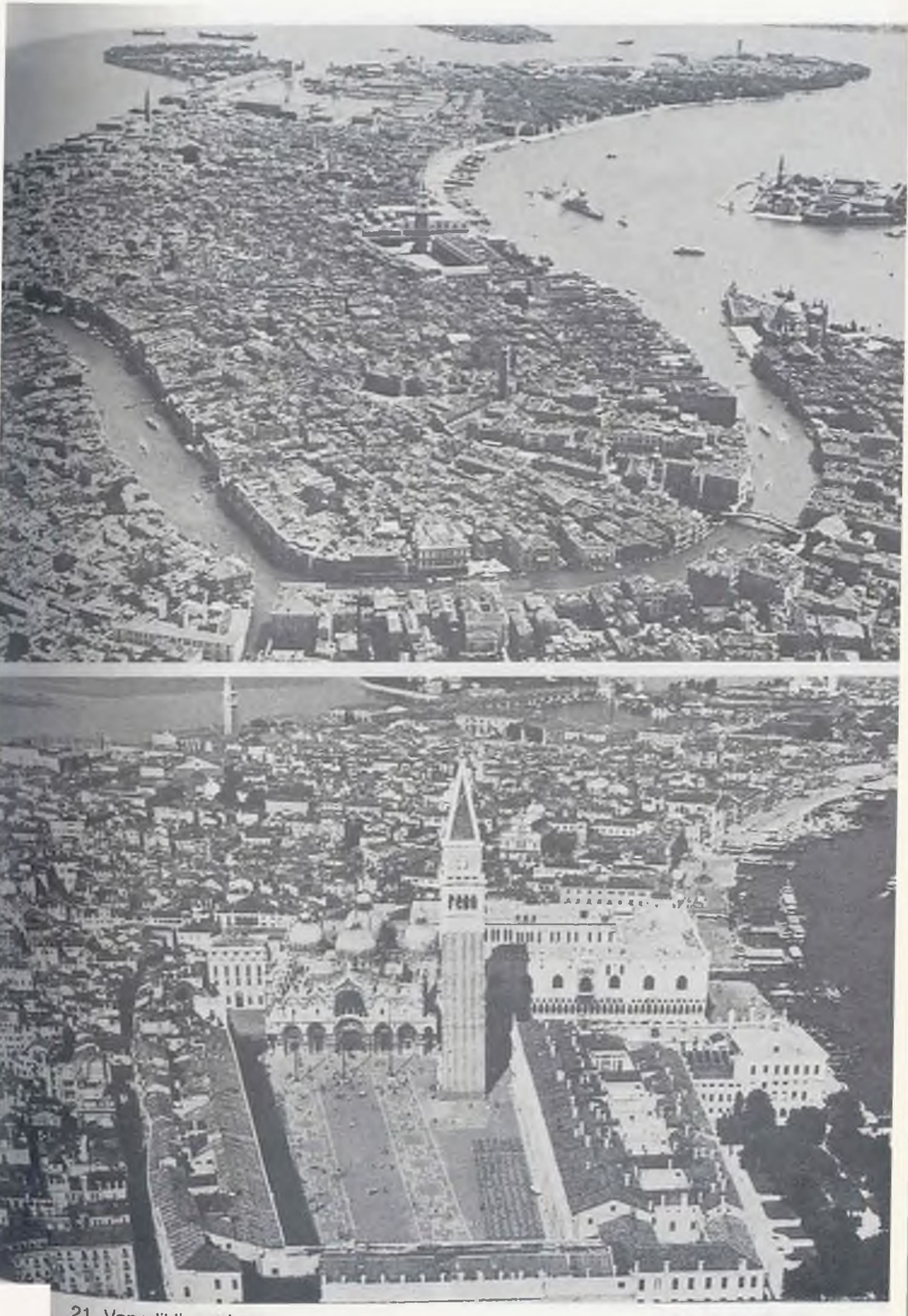

21. Venedik'in tasları

22. Tören ve oyun

23. Hıristiyan idealleri

24. Floransa

25. Rönesans huzuru

26. Çok amaçlı mekânlar

27. Barok dinamizmi

28. Barok biçimciliği

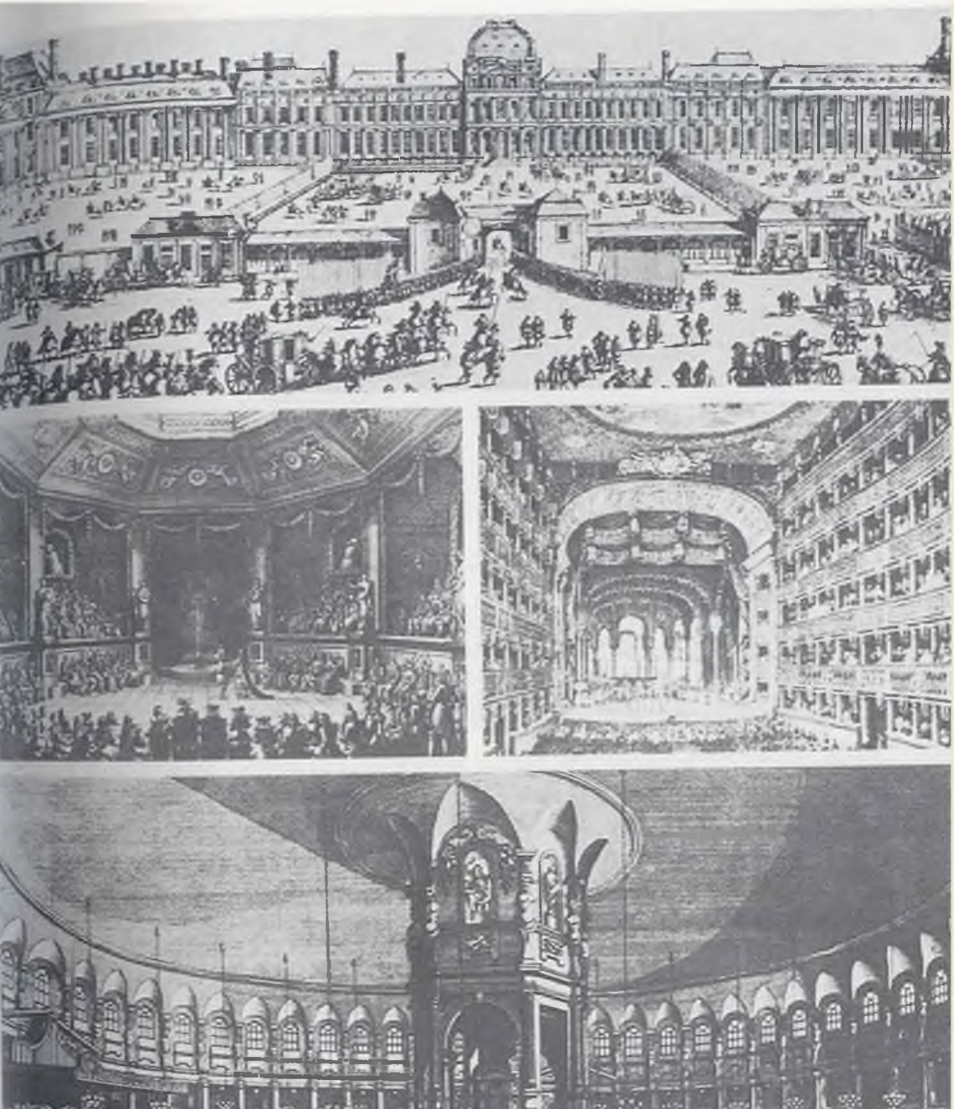

29. Saray hayatı

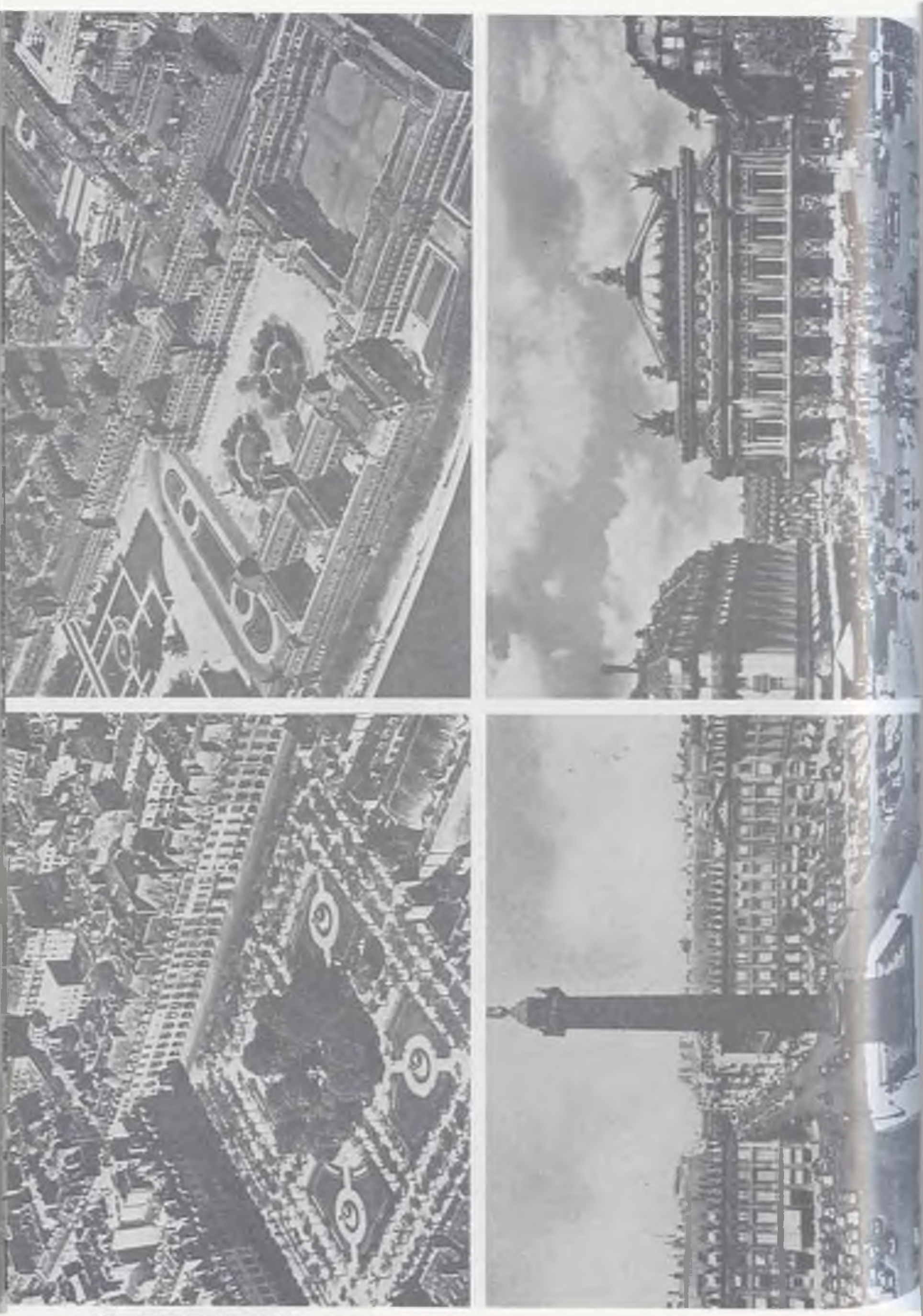

30. Aristokratik açıklık

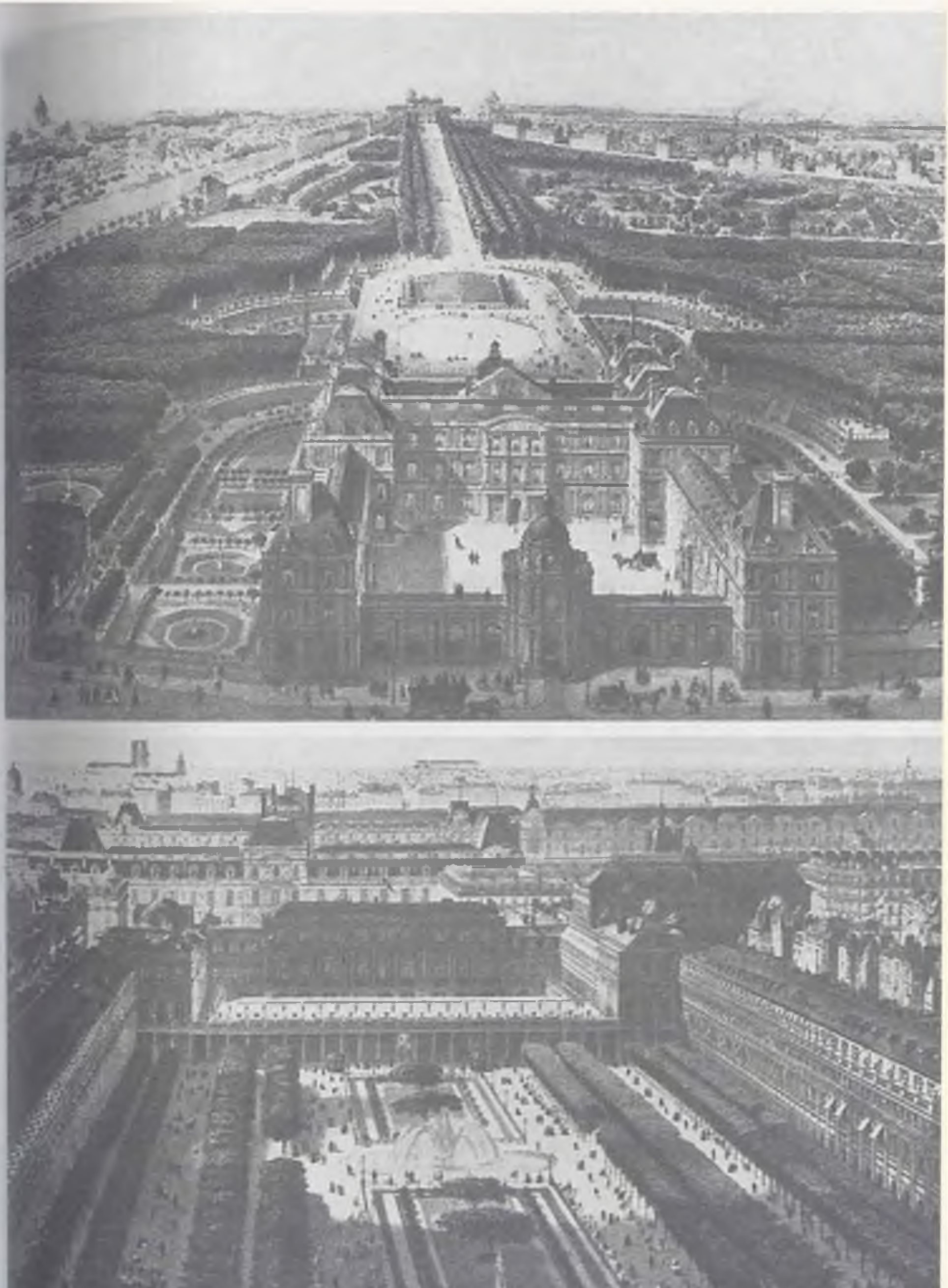

31. Saray perspektifleri

32. Yayılma ve kapanma

17. ORTAÇAĞ ARKETİPİ: Lorenzetti di Ambroggio'nun Siena'daki resmi, arketip ortaçağ (İtalyan) kentini tasvir eder. Düşeyliği vurgulayan binaların özgül karakteri bir yana, müstahkem kalesiyle, kenti çevreleyen suruyla ve büyük kapılarıyla bu resimdeki kent çağlar boyu karşımıza çıkan tarihsel kentin tam bir arketipidir. Sanatçı, binaların sayısını azaltarak ve yatay düzlemi kısaltarak sadece kuleleri değil, genel düşeylik etkisini de vurgulamış, böylece iç bahçe veya alanların varlığı görülmez olmuş: Bu haliyle kentin nasıl değişeceğine dair bir kehanet niteliği taşıyor sanki. Gerek Floransa, gerekse Siena Belediye Binası, Siena'daki İyi ve Kötü Yönetim'le ilgili o meşhur alegorik resmin de aralarında bulunduğu çok sayıda kent manzarasıyla donatılmıştır. Ortaçağ sanatında, XVI. yüzyıldaki büyük atlas ve kılavuzlardan veya sonraki harita baskılarından çok önce, gerek içten bir bakışla, gerekse panoramik bir bakışla çizilmiş kent tasvirleri o dönemde kente özenle yapılmış bir sanat eseri gözüyle bakıldığına işaret eder.

Foto: Instituto Fotocromo Italiano S.A. –Firenze. 257 F17

18. MANASTIR DÜZENİ: XII. yüzyıldan sonra manastır, Valenciennes planında (Resim 32) görüldüğü üzere, her yerde varlığını hissettirmiştir. XVI. yüzyıldan sonra İtalya'dakiler dahil çok az ortaçağ manastırı, yıkımdan, taşınmadan veya "tadilat"tan kurtulabildiği için, birçok "barok" planda olduğu gibi, süslemeleri ve yapısal ayrıntıları çok çabuk değişse bile geleneksel ortaçağ planının kendisinin, yeni açık alanlı düzenden ilk başta ne kadar az etkilendiğini gösteren, Anvers'teki, daha yeni bir *Carthusian* manastırı örneği çizimini verdim. St. Thomas Hastanesi'nin eski görüntüsü benzer bir içsellik ve açıklık bireşimi gösterir. Bu kapalı dörtgenlerin, XVII. yüzyılda ortaya çıkan konut bölgesi meydanlarına esin kaynağı olmuş olması kuvvetle muhtemel; ama bu meydanlara araç trafiğinin girmesi, buraların huzurunu ve sakinliğini harekete ve gösteriye kurban etmiştir. İç mekân, XIX. yüzyılın ortalarında son derece yeni ve gelişmiş tasarıma sahip Londra'daki Ladbroke Korusu'na kadar geri gelmedi. Bu koru, Victoria çağının iskân planlamasının doruk örneklerinden biri ve Radburn planının bir ana özelliğinin, yani kent içinde sürekli bir yeşil kuşak olması ilkesinin doğrudan atasıdır.

[Üstte] Carthusian Manastırı. [Altta] St. Thomas Hastanesi. Robert Carrier'ın The Vanished City *adlı kitabından. Londra: Hutchinson&Co.*

19. "ORTAÇAĞ" OXFORD'U: Duns Scotus'un zamanında bile Oxford, XVII. yüzyıldaki kadar güzel olmasa da, "gugukkuşlarının seslerinin yankılandığı, çan seslerinin ortalığı doldurduğu, tarlakuşu güzelliğinde, ekinkargası karalığında, nehir çağıllığında kuleli, kuleler arası ağaçlıklı bir kent" olmalı. Motorlu taşıt yollarının ve "bayağı, tuğla işi eteklerinin" çevreden çaldığı şeyleri araştırma vakıf ve binalarıyla geri ödemeye çalışan başarılı motor fabrikasının tehdidi altında olsa da yeşil alanların çoğu hâlâ duruyor. Uzak çekim fotoğraf hem yeni hem de eskiyi bir arada görüntülüyor; Victoria çağı gaz tanklarından (altta) Christ Church Meadow'a ve uzaktaki Magdelan Koleji Kulesi'ne (üstte sağda) kadar. Çepeçevre yeşil açıklık veya bahçelerle manastır görünümü kazanan, tipik bir biçimde iç içe geçmiş dörtgenler oluşturan bir binalar kompleksi olan özyönetimli Oxford kolejleri, özel durumlar hariç genellikle sadece yayalara açık bir grup süper blok oluşturur. Kolej bölgesi, Miletoslu ve Romalı planlamacıların yerleştirdiği blok boyutlarıyla ilişkisini keser ve binaları koridor caddesi boyunca katı bir şekilde sıralanmaktan kurtarır. Bu hem süper blokların hem de semt planlamasının tarihsel prototipidir. Buradaki trafikten ve gürültüden arınmışlık ve bi-

nalarının işlevsel dağılımındaki özgürlük, Londra'daki Inns of Court veya Harvard College Yard'daki gibi son günlere kadar korunduğunda, modern ihtiyaçlara çok doyurucu bir adaptasyonun kanıtıdır. Kentleşmenin birbirine yakın yapılarla veya ağaç ve bahçelerin yokluğuyla kendini gösterdiği şeklindeki fikir ya kentler hakkındaki bilgisizlikten ya da kentleşmenin çok sınırlı bir tanımından kaynaklanır. Hem Cambridge, hem Oxford, tıpkı ortaçağ Venedik'i gibi, kişiliği olan kent bölgelerinin planlanması ve gruplanmasıyla ilgili üstün bir yöntemin varlığını ortaya koyar.

[Üstte] Foto: Aerofilms and Aero Pictorial Ltd., Londra. [Altta] Foto: Aerofilms Ltd., Londra.

20. HÂKİMİYET VE KAPALILIK: Surlarının tarihi XI. yüzyıla kadar geri gitse de, Segovia Katedrali XVI. yüzyılın başlarında yapılmıştır. Bu katedral 115 metre yüksekliğin-

deki kulesiyle ve kentteki konumuyla ortaçağda kilise ile toplum arasındaki ilişkiyi mükemmel biçimde anlatır. Ortaçağdaki kutsal binaların, diğer blok ve binaların konumuna aldırış etmeksizin doğu ve batı yönünde uzanan nefleriyle tam anlamıyla kozmik-dini bir yönlendirmeye sahip olduğuna dikkat edin. Kutsal yapı tam anlamıyla egemen olsa da neredeyse hiçbir zaman matematiksel merkezde değildir: Merkezilik barok döneme ait bir özelliktir. Segovia veya Chartres'ı yaratan kaynaklar ekonomik faaliyetlere aktarılıp hakkaniyetli biçimde halka dağıtılmış olsaydı, o yörenin insanına kişi başına yılda birkaç kilo daha fazla et düşebilirdi. Chartres Katedrali'ne cömert bağışlarda bulunmuş olan kasaplar loncası da daha palazlanır, daha bir güçlenirdi. Ama katedral, onu inşa edenlerden ve ona bağışta bulunanlardan çok sonra bile komünal hayatın boyutlarını, yoksullar için bile, genişletmiştir. Belçika ve Hollanda'daki pek çok benzeri gibi ruhban sınıfı dışındakilerin oluşturduğu bir tarikat tarafından kurulan Amsterdam'daki Beguinler Evi (Brugge'de de bu yapılara güzel bir örnek vardır), bu tür korporatif binalarda genellikle bulunan geniş açık alanlarıyla ortaçağdaki kapalı yapılara bir başka özelliğini örnekler. Ortaçağ hastaneleriyle yaşlı yurtlarının insani ölçütleri, XIX. yüzyıla, hatta daha geç tarihlere özgü kışla benzeri bahçesiz hastane ve yaşlı yurtlarıyla tezat oluşturur. Şapelin, tasarımın ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat edin.

[Üstte] Segovia. Foto: Ewing Galloway. [Altta] Beguinage, Amsterdam.

21. VENEDİK'İN TAŞLARI: En şaşaalı döneminde, yani Duka Sarayı'nın inşaatının tamamlandığı tarihle eski Maliye Binası'nın inşa edildiği tarih arasında, Venedik dünyanın en güzel kentlerinden biriydi, belki de tek rakibi Pekin'di. Bir zamanlar sarayların olduğu bölgeden batıya, Santa Maria della Salute'ye ve eski Gümrük Binası'na doğru uzanan Grand Canal sadece bir su yolu değildir, büyüleyici bir aynadır da. Ortaçağ Venedik'i aynı zamanda XX. yüzyıl planlamacılığının en iyi icatlarını parlak bir biçimde öngörmüştür. Grand Canal üzerindeki hızlı büyük tekne trafiğiyle küçük kanal ağlarındaki yavaş trafiğin ve yaya yollarının ayrılması Radburn planını müjdeler: Muhteşem bir yenilik. Adalar arasındaki lagünler açık "yeşil kuşaklar"ın sulu versiyonudur. Venedik'in ana trafik yolu olan ve üstteki fotoğrafta U şeklinde görülen Grand Canal, böyle bir arterin kentle ilişkisinin nasıl olması gerektiğine bir örnektir: Kente teğet veya dışından geçmelidir, küçük arterler ve kılcal damarların aracılığı olmadan, asla kentin nazik içorganlarına yaklaşmamalıdır. (Bkz. Benton MacKay'in 1929 tarihli Kentsiz Karayolu ve Karayolsuz Kentin birbirini tamamlayan yapılarına ilişkin ustaca analizi.) "İlerici" karayolu mühendislerinin bu rasyonel tasarım ilkesine burun kıvırması, onların kibirli kötü uygulamalarının kurbanı olan kentlerin düzensizleşmesine ve harabeye dönmesine neden oldu. San Marco Meydanı'nın yakın plan görün-

tüsünde, her çağın son derece bireyselleşmiş katkısının yarattığı tarihsel çeşitliliğin, kent bütünselliğini bozmamasının, iyileştirmesinin sonucu olan bir organik düzen görülüyor. Burada ulaşılmış olan mimari nitelik tek başına değildir: Küçük değişikliklerle, yüksek çan kulesi, kilisesi, kimi zaman *scuola* ya da lonca binası, bir zamanlarki çeşmesi veya kuyusu, yerel pazarı, *trattoria* ya da kafesiyle, her kilise bölgesinin ya da "altıda bir"in *campo*'sunda, yani mahalle meydanında tekrarlanır. Her mahalle veya kilise bölgesi, büyük, her şeyi kucaklayan kentin temel organlarına daha küçük ölçekte sahiptir ve her insani düzeyde buluşma ve ilişki kurma için azami imkânı merkeze yürüme mesafesinde sunar. *Campo*'lar, yani mahalle meydanları, kilise kuleleri veya şimdilerde yerleşimin aşırı yoğunluğunu tek başına hafifleten açık alanlarla bu küçük kuşbakışı görünümde bile kolayca fark edilebiliyor. San Marco çan kulesinin üstündeki havuz ve hangarlar Tersane bölgesine aittir: Bu bölge özel olarak ayrılmış ilk sanayi bölgesidir ve yüzyıllar önceki Resim 34'teki haline göre pek değişmemiştir. Kendisini muhteşem bir kolektif sanat eseri olarak üstün kılan değerlere zarar vermeden bugünkü kalabalığıyla baş edebilmesi için Venedik'in topyekûn bir yeniden yapılaşmaya değil, Patrick Geddes'in "muhafazakâr ameliyat" adını verdiği şeye ihtiyacı vardır, yani ölü kent dokularını atıp yerine aynı ölçekte modern yapılar koymaya, dahası iç mekânlar açmaya. Hâlâ aktif olan bu ticari ve sınai merkezin çevresinde büyümenin sürdürülmesi, koordineli biçimde gerçekleştirilecek bölgesel bir plan çerçevesinde uydu kentlerin inşa edilmesine bağlıdır. Venedik Belediyesi akıllıca davranarak bu esaslara dayalı ilk "Yeni Kent" tasarımına girişmiştir.

Fotoğraflar Venedik Belediyesi'nin izniyle yayımlanmıştır.

22. TÖREN VE OYUN: Venedik, rengi, canlılığı ve müziğiyle, bir resimle anlatılması olanaksız bir festival kentiydi, bu festival havası hâlâ kentin çeşitli bölgelerinde varlığını sürdürür; Giovanni Bellini ve Tintoretto gibi en büyük sanatçıları, kokusu hafif biçimde Duka Sarayı'nın boş ziyafet salonunda hâlâ duyulabilen görkemli kutlamalarla ilgili sayısız eser vermiştir. Giovanni Bellini'nin yaptığı ve sürekli kullanıldıkları haliyle kanalları, köprüleri ve iskeleleri tasvir ettiği bu resimlerden ikisi, bu hayatın niteliği hakkında okura benim açıklamalarımdan, hatta Ruskin'in tasvirlerinden daha fazla bilgi verir. Bir XVIII. yüzyıl ressamının yaptığı resim [sağ altta] Venedik hayatının bir başka yüzünü yani o spontane, doğaçlamaya dayalı ve popüler Commedia dell' Arte'yi hatırlatır (Goldoni bu edebi tarzı dönüştürerek yarattığı eserinde bir zamanlar "muhteşem Doğu'yu haraca bağlamış" ve şimdi ölmekte olan bu kente son konuşmasını yaptırmıştır). Bu resmin karanlık yüzünü oluşturan ve İniltiler Köprüsü'yle ulaşılan, engizisyon kurbanlarının mahkûm edilip işkenceden geçirildiği cehennemi hapishane hâlâ ziyaretçilere açıktır. Tersane Müzesi'nde bulunan ve küstah Venedik filolarını dolduran forsaların çektiği korkunç azapları gerçekçi bir biçimde yansıtan büyük Venedik kadırga modellerini görmenizi de tavsiye ederim. Ancak Venedik'in resmi, mimarisi ve müziği sadece o şaşaalı duyusal canlılığının bir dışavurumu değildir: Tintoretto'da Rembrandt'ı müjdeleyen bir derinlik, San Giorgio adacığında bulunan Palladio Kilisesi'nin iç mekânında da neredeyse hiçbir yerde rastlanmayacak türden bir saflık vardır. Bütün o kibre ve alçaklığa rağmen hayat Venedik'te en yüce doruklara ulaşmıştır. Venedik'in kentsel erdemleri gereği gibi anlaşılmış ve taklit edilmiş olsaydı, sonra kurulan kentler daha iyi planlanırdı.

Fotoğraflar Accademia'nın ve Venedik Belediyesi'nin izniyle yayımlanmıştır.

23. HIRİSTİYAN İDEALLERİ: Peyniriyle meşhur Alkmaar, diğer özellikleri bir yana, tıpkı Middelburg veya Delft'te olduğu gibi, düzenli ızgara planının, bu eski yerleşim

biçiminin ortaçağdaki müstahkem hudut kentleriyle sınırlı olmadığını göstermesi bakımından da ilgimizi çeker. Hiç de kötü bir ressam olmayan, adını bilmediğimiz Alkmaarlı Usta bize ortaçağ kentinin mimarisiyle ilgili fikir verecek değerli yapıtlar bırakmıştır: Daha sonraları Vermeer ve Hoogh'da karşılaştığımız düzgünlük ve düzenlilikle yansıtılmış, insanda hayranlık uyandıracak denli işlevsel pencereleriyle kentli evlerinin resimleri. Rijksmuseum'da (Amsterdam) bulunan *Yedi Merhamet İşi* başlıklı çalışmasından alınan bu dört resim aynı şekilde ortaçağ kentinin Hıristiyanlığa daha yaraşır niyetlerini, aç insanın doyurulmasını, yaralı ve hasta insanın bakımını, yani XV. yüzyıldan, sınıflar arasında daha keskin bir ayrımlaşmanın ortaya çıkışı ve artık taşraya kaçamayan ticaret ve sanayi proletaryasının büyümesinden sonra daha da zorunlu hale gelen yardımsever hareketleri tasvir ediyor. Resimdeki temiz ve tertipli yatağa ve yanan ocağa dikkat edin: Tam da Carpaccio'nun *Aziz Ursula'nın Rüyası*'nda resmettiği gibi.

Fotoğraflar Rijksmuseum, Amsterdam'ın izniyle yayımlanmıştır.

24. FLORANSA: Dış mahallelerinde sanayi girişimlerinin muazzam bir boyuta erişmesine rağmen Floransa, merkezinde, XVIII. yüzyılda yapılmış olan bu baskıda görülen binaları hâlâ aynen korur. Katedralin kubbesi hâlâ kente hâkimdir, kente uzak bir ucundan, özellikle Fiesole tepelerinden giren bir kişinin gözüne ilk çarpan yapı budur. Burada Milano'nun büyük gotik yapısının etrafını saranlara benzer, kâr getiren yüksek binaların hiçbirinin yapımına bugüne kadar izin verilmemiştir. Bildiğim kentler içinde "kullanılabilir geçmiş"in bu çapta fiilen kullanılmakta olduğu bir başka kent yoktur. Sadece dini yapılar bakımından değil, gündelik hayatın süregiden işlevleri bakımından da. Bu nedenle, bugün Aziz Yuhanna yortusunda Rönesans kostümüyle Santa Maria Novella'dan Signoria'ya doğru yürüyen insanların yüzü Rönesans resimlerindeki insanların yüzüne benzer ve üzerlerindeki giysiler sanki her gün giydikleri giysilermiş gibi bir tavır içindedirler. Ancak, ortaçağ Floransası'nın kargaşası ve akıl almaz cinayetleri, komşularına saldırması ve Dante'nin *Cehennem*'indeki korkunç yaratık gibi kendi etini kemirmesi, karanlık saraylarda izini, yani Rönesans gaddarlığının örneklerini bırakmıştır. Ön plan hariç bu resimde ne görünüyorsa nehrin karşısından bugün de aynen görülebilir; çünkü temel olarak hâlâ eski Roma planına sahip olan kentin içi zamanın aşındırıcılığına karşı Londra veya Paris'ten çok daha iyi korunmuştur. Signoria, Bargello ve Loggia dei Lanzi hâlâ, kulesi katedralin önünde yükselen Dante ve Giotto'nun kentiyle bağ kurmamızı sağlar; XVIII. yüzyılda yapılmış bu baskıda görüldüğü şekliyle kent Michelangelo ve Leonardo da Vinci'nin bildiği Floransa'dır. Resimde dağlar abartılı görünüyor belki, ama aslında her ne kadar 1783 yılına ait bir planda, kentin surların içindeki uzak bölgelerinde hâlâ hatırı sayılır açık alan olduğu (Santa Maria Novella'dan başlayan kent içi bir yeşil kuşaktı bu) görülse de üst sınıfların uzun zaman önce müptelası olduğu banliyö hareketinin boyutlarını gözler önüne seriyor.

25. RÖNESANS HUZURU: Kamu binalarının düzenlenişi bakımından Santissima Annunziata Meydanı [üstte] üçboyutlu kent tasarımında hâlâ klasik bir örnek olma özelliğini korur. Buradan alınacak derslerin bir bölümü hâlâ yeterince sindirilmiş değil. Burada, kiliseye doğru yaklaşılırken mekânın iki yanında iki üstün mimar yüz yüze gelir: Brunelleschi düzen örneğini Çocuk Hastanesi'nde verir; San Gallo, Rönesans kibarlığıyla aynı çizgiyi kimsesizler yurdunda tutturur. Mekânın sonundaki Michelozzo'nun kilisesi belki de olması gerekenden daha alçak ve daha sönüktür; zi-

ra kemerleri bile yeterince geniş değil gibidir. Ama bu küçük ayrıntıların sistemli bir şekilde düzeltilmemesi, ana cadde hariç, caddelerin eksensel bir yaklaşım sergilememesi, bu tür konularda hâlâ ortaçağ özgürlüğünün geçerliliğini sürdürdüğünün bir kanıtıdır. Bir açıdan bu meydan, tıpkı Uffizi binalarında [altta] olduğu gibi, bugün eşsiz bir değere sahip olan bir örnek oluşturuyordu. Bu yapılar kamu yolundan daha yüksekte, kaideler üzerine inşa ediliyordu. Bu yüzden ne trafik ne de park halindeki arabalar kemeraltının estetik yönüne veya dış görünüşüne zarar verebilir. Aynı şekilde, Uffizi'nin önündeki alçak mekân (bugün otopark olarak kullanılmaktadır), binaları toprak seviyesindeki bir kaldırımın yapamayacağı şekilde arabaların varlığından kurtarır. Böyle bir uygulamanın neler kazandırdığını anlamak için Paris'teki Vendôme Meydanı'nın göz hizasında sıra sıra park etmiş arabalar tarafından nasıl kapatıldığına bakmak yeterlidir (Resim 30). Piazza Santissima Annunziata Meydanı kusursuz bir kompozisyona sahip değildir, zira ahenksiz arka planı gizlemeyen kilisenin uzun cephesi, kilise diğer iki yapıdan daha yüksek bir kaide üzerine inşa edilse kurtarılabilirmiş. Ama gerek yükseltme, gerekse açık mekânla ilgili diğer boyutlar hayranlık vericidir. Uffizi'de ise, Rönesans döneminin ilk evrelerinde ortaya çıkan bir motif olan yuvarlak kemer içinden görülen manzara (ki birçok önemsiz dekorasyon çalışmalarında sıkça kullanılmıştır) yeni mekân kavramının, henüz aşırı standartlaşıp baskıcı bir hal almadan önce, Floransa'daki insan elinden çıkma en iyi kullanımına bir örnektir.

26. ÇOK AMAÇLI MEKÂNLAR: Navona Meydanı [solda] biçimini eski bir Roma hipodromundan almıştır ve özgün yapının bozulup yok olmasından sonra da açık alan varlığını korumuştur. (XVIII. yüzyıl gibi geç bir dönemde, Guiseppe Zocchi'nin yaptığı bir resimde, Floransa'daki bir *piazza*'nın da, her iki ucunda birer dikilitaş olmak üzere bir hipodrom olarak kullanıldığını görürüz.) Bernini'nin kilise ve çeşmeleri bu hipodroma estetik açıdan hayat vermiştir; ama bu hayat, XVIII. yüzyıla ait bu resimde de görüldüğü gibi, birçok yönü olan bir hayattı. Burası hem âşıkların gezdiği bir yerdi, hem bir pazaryeriydi hem de civarda oturan çocukların oyun alanıydı; meydanın iki yanında, insanların üç kuşak bir arada, maaile yiyip içip dedikodu yaptığı sokak lokantaları vardı. Bugün hayatın basit işlevlerini o kadar özelleştirdik ki, artık bir planlamacı diğer imkânlarla böylesine iç içe geçmiş bir oyun alanı veya farklılaşmamış basit mekân ve işlevlerden oluşan buna benzer bir amatör kombinasyonu tasarlamaya cüret edemez. İnsani faaliyetlerin farklı amaçlara hizmet eden bu üst üsteliği klasik kente özgü bir şeydir ve bu şey klasik kentin insanlığa yaptığı en büyük katkılardan biridir, sadece mekândan tasarruf sağladığı için de değil üstelik. Böyle uyarlanabilir insani bir mekândan yoksun olan günümüz planlamacıları çareyi, Resim 48'deki gibi tuhaf aşırılıklara kaçmakta bulur. Floransa'daki Duomo'nun [sağda] çevresinde bulunan ve Giotto'nun kulesiyle, vaftiz odasıyla birlikte görülen açık alan, bu resimde görüldüğü gibi büyük dini törenlere sahne olmaktaydı. Ama tekrar söylemek gerekirse bu, kilise meydanlarıyla belediye binası içindeki pazar meydanlarının işlevlerinden sadece birisiydi. Din harici törenler, tiyatro gösterileri ve (maalesef!) halka açık infazlar da yapılırdı buralarda. Estetik konusunda son bir noktayı daha belirteyim, Navona Meydanı'nın en uzağında bulunan dikilitaş, orta mesafedeki kulenin gördüğü hizmeti görerek ortaçağ gözünün hâlâ ince, dikey vurgulara ihtiyaç duyduğunu kanıtlar.

27. BAROK DİNAMİZMİ: Bernini'nin Aziz Petrus için yaptığı sütun dizisi, barok planlamanın doruğudur. Azametiyle, boyutuyla, düzeniyle bu sütun dizisi çevresindeki karışıklığı yok eder ve katedrale sadece uygun bir görünüm sağlamakla kalmaz, ay-

nı zamanda açık hava ayinlerine katılan kalabalıklara toplanacak bir alan da sunar. Üstteki fotoğraf, sütun dizisinin önündeki meydan genişletilmeden ve eksenini bloke eden binaların kaldırılmadan önce çekilmiştir. Meydanın birden insanın karşısına çıkması yerine, bu haliyle katedral Tiber girişinden bile görülebilmektedir. Ama ortaçağın eski dönemlerindeki açıklık-kapalılık çelişkisinin hasretini çekenler, yeni bulvarın bir kez daha, dizaynı hilafına nefin uzatılması yüzünden bu girişten görülmeyen Michelangelo'nun kubbesini ortaya çıkarmasıyla avunabilirler. İspanyol Merdivenleri [altta] aynı planlama ilkesine benzer kesinlikte bir başka örnektir. Dahası, yoğunlaşma ve estetik canlılık sayesinde görece küçük bir yerin, estetik açıdan gelişmemiş büyük bir bölgenin sunamayacağı kullanım ve hoş tasarım fırsatlarına olanak tanıyabileceğini de gösterir. Barok planlama genellikle içine sığdırması gereken çok şey olduğunda, kalabalık bölgelerde veya yer şekillerinin düzensiz olduğu yerlerde en başarılı örneklerini vermiştir; planlamacının elinde sınırsız kaynaklar olduğunda ve

doğal veya insani engellerle karşılaşmadığında çok kolay biçimde şatafatlı ve içi boş hale gelebilmekteydi.

[Üstte] Foto: Burton Holmes, Ewing Galloway'in izniyle. [Altta] Foto: Alinari.

28. BAROK BİÇİMCİLİĞİ: Torino'daki San Carlo Meydanı [üstte] barok planlamacılığının en mükemmel örneklerinden biridir ve çok şükür ki hâlâ ayaktadır. Yine de Floransa'daki Santissima Annunziata Meydanı'yla karşılaştırıldığında kazancın yanında kayıpların da olduğunu görebiliyor insan; zira tasarımın, çatı çizgisinde hiçbir kırılma olmayan, tekrarlayan unsurlarda hiçbir farklılık bulunmayan, boyutlarda herhangi bir sapma görülmeyen matematiksel düzeni ile hayatın harcanması pahasına mükemmelliğe ulaşılmıştır: Sadece bazı aşkın dini amaçlarda kabul edilebilir olan bir kurban etme. Roma'daki Halk Meydanı'nda olduğu gibi buradaki barok biçimciliğinin doruk noktası da, iki benzer kilisenin ana eksenin iki yanına, tam anlamıyla simetriyi koruma adına yerleştirilmesidir. Barok tarz, organik olanı hiçe sayma tavrının doruklarına, çalıların, hatta yol kenarındaki ağaçların mimari cepheler gibi biçim verilmek üzere (Versailles'daki ağaçlar gibi) kırpılmasıyla ulaştı. Tek tiplilik adına barok despotlar her şeye, binalara, caddelere, ağaçlara, insanlara üniforma giydirdi. Bu hizaya sokma işlemi barok hayatın diğer yönü, yani, karakteristik spiral sütun ve spiral merdivenlerle, Bernini'nin çeşmeleriyle, resim ve heykellerdeki şahane nülerle sembolize edilen cinsel taşkınlığı, duyusal zevkleri olmasaydı dayanılmaz olurdu. Bilim Akademileri ile Edebiyat ve Sanat Galerisi, barok kentin bu iki kutbunu, yani, mekanikliği ve duyusallığı, hizaya sokuculuğu ve oyuncul isyanı temsil etmektedir. Ama saray sanat galerisi [altta] yine de çerçevenin resim kadar önemli hale geldiğini gösterir.

29. SARAY HAYATI: Barok hayat düzeni manevra ve gösteri için mekâna ihtiyaç duyuyordu. Hem şatafatlı arabalar için, hem de uygun adım yürüyen askerler için. Sarayın etkisi altında gösterişli şeyler ve gösteri sanatları yaygınlaştı: Sadece tiyatro değil, karakteristik olarak solo şarkıcıyı, primadonnayı hayata kazandıran yeni barok sanatı, opera da. Parklar, XIX. yüzyıl kentinin dış mahalleler dışında mumla aradığı açık alanlar gerektiriyordu; ama Ranelagh Gardens'taki gösterişli köşk daha sonra da bazı değişikliklerle tekrarlandı. Bu eğlence biçiminin halka yaklaşmasındaki son adım, panayır ve eğlence yeriydi: Coney Island.

[Üstte] Tipik bir günlük sahnesiyle Louvre'un iç avlusu. [Sol ortada] Sarayda henüz tümüyle biçimselleştirilmemiş bir tiyatro gösterisi. [Sağ ortada] Napoli'deki Teatro San Carlo, tipik at nalı düzenlemesiyle, operalarıyla ünlü. [Altta] Ranelagh Gardens'ta kubbeli yapı: Gerçek merkezi ısıtmaya dikkatinizi çekerim.

30. ARİSTOKRATİK AÇIKLIK: Artık Vosges Meydanı [Sol üstte] olan Kraliyet Meydanı, gerçek bir konutlarla çevrili meydandı. Bir zamanlar sakinlerinin birbirlerinin evlerini gördükleri manzaranın yerini şimdi ağaç sıraları ve kümeleri almış. Victor Hugo'nun şimdi müze olan buradaki evi, ziyaretçilere meydanın ilk zamanlarından kalma bir konut örneği sunar. Bu tür meydanların büyük sarayların açık, ama çıplak iç avlularından türediği Louvre'un havadan görüntüsünde [Sağ üstte] iyice bellidir; meydanın, fotoğrafın, üst kısmında görülen Kraliyet Sarayı gibi küçük bir site oluşturacak biçimde gelişmesi hiçbir zaman yeterince taklit edilmemiş hoş bir gelecek adım olarak (cadde gürültüsünden, tozundan ve araç trafiğinden kendini yalıtma) görülebilir (Bkz. Resim 31). Üçüncü Fransız gambiti Vendôme Meydanı'ydı [altta solda]. Burası aslen üst sınıfların yerleşimi için yapılmış, ama artık şimdi daha lüks malların ticareti amacıyla kullanılmaya başlamıştır. Haussmann'ın Opera Bulvarı [Sağ altta] için yaptığı plan, Garnier'nin muhteşem binasına yakışacak türdendi. Belki de, XIX. yüzyılda görülebilecek en yeni ve barok mimarinin en renkli çalışmasıydı bu; ama Haussmann Opera Meydanı'nın diğer taraflarını trafiğe açarak Garnier'nin amacını suya düşürmüştür: Ne mimariye ne de müziğe bir katkısı olmuştur bu düzenlemenin.

31. SARAY PERSPEKTİFLERİ: Barok biçimciliği hakkında söylenebilecek en kötü şeyler söylendikten sonra iki, en az iki, muhteşem istisnayı hatırlamak gerekir: Floransa'daki Boboli Bahçeleri ve Paris'teki Luxembourg Bahçesi [üstte]. Avenue de l'Observatoire'da sona eren bu manzara havadan olduğu kadar yürürken de cezbedicidir. Hatta merkezdeki açık alan, kent içindeki en güzel dinlenme yerlerinden biri olduğu için, yürürken daha da cezbedici olabilir. Burada, en katı estetik düzen en yüksek derecede oyuncul kendiliğindenliği ve görsel hazzı (belki de, kuralları ve bütün sınırlamaları kaldırıp oyunu sıkıcı ve yaratıcılığı amaçsız hale getiren "ilerici" eğitimcilerle "aşkın" sanatçıların öğrenmesi gereken şekilde) harekete geçirir. Kraliyet Sarayı [altta] ise Vosges Meydanı gibi inişli çıkışlı bir kadere sahipti, ama St. Gervais'nin doğusunda bir yerlerde bulunan, şimdi bir kenar mahalleye dönüşmüş olan Marais bölgesindeki yeterli açık alan bırakmadıkları için kolektif olarak kendilerini korumayı başaramayan büyük konakların yaşadığı gibi bir düşüşü asla yaşamadı. Ağaçlar ve havuzlar mucizevi biçimde varlıklarını korumuştur ve artık Diderot'nun dönemindeki gibi hayatla tıka basa dolu olmasa da, aslında bütün tasarım hâlâ düzgün ve çekicidir.

32. YAYILMA VE KAPANMA: Nice planı [üstte] kent inşasında üç klasik aşamayı gösterir. Bunun kadar net bir gravür olsaydı buraya Edinburgh'un planını koymayı tercih ederdim, çünkü Eski Kent'le Yeni Kent arasındaki uçurum ile Edinburgh dördüncü bir aşamayı, demiryolu çağının dumanlı atıklarını da yansıtır. Tepedeki kale, koruma duvarı görevi gören dik yamacıyla tipik akropolis biçimindedir: Aşağıdaki kent, yapay limanıyla, piyasa caddesiyle ve derece derece düzenli hale gelmiş olan düzensiz cadde sistemiyle, liman halkının doğal, blok blok yayılmasını gözler önüne serer. Barok tasarım, eksensel bulvarları, mızrak uçlu burçları ve tepedeki yeni kalenin modelini tekrarlayan kanalları ile planlamacının düzenli ve neredeyse simetrik

yayılma planı sonucunda kendini göstermiştir. Son sözü edilen özellikle, Edinburgh'daki Yeni Kent'in genişleyen oval ve karelerini karşılaştırın. Planlandığı gibi bu istihkâmlar kentin büyümesi için geniş bir alan sunmuştur. Bunu bir de istihkâm duvarının içine kapanmış ve aynı şekilde titizlikle inşa edilmiş bir kale tarafından yönetilen bir ortaçağ kenti olan Valenciennes'le [altta] karşılaştırın. Bu koşullar altında kent büyümesi sınırlanmıştır. Büyüteçle baktığınızda bu kente yeni bir tipik barok yapının girdiğini görebilirsiniz: *Les Casernes* veya askeri kışlalar. Kaledekilere ek olarak üç kışla daha vardır. Ayrıca kalenin önünde bulunan Place d'Armes'daki talim yeri olarak kullanılan açık alana dikkat edin; burası, ortada Belediye Binası'nın yanındaki ana meydandan, alttaki hayvan pazarından veya Belediye Binası'ndan pek uzakta olmayan, kanalın yanındaki balık pazarından çok daha büyüktür. Planda dikdörtgen kümeleriyle gösterilen diğer noktalarda, büyük açık alanlara ve bahçelere sahip en az sekiz manastır vardır. Farklı boy ve biçime sahip bloklarıyla ve dolambaçlı bir kanal tarafından önü kesilen aynı şekilde farklılaşmış ve karmaşık cadde sistemiyle plan yavaş bir organik büyümeye işaret eder. Bu küçük ölçekli planda fark edilmese de büyük bloklar, Romily'ninki gibi o zamana ait birçok kentin planlarında görüldüğü gibi geniş iç bahçelere sahipti kuşkusuz. Planda, solda, surların solunda banliyö yerleşiminin yeni yeni başladığı görülüyor: Yukarıda, bir yol boyunca uzanan ve net belirlenmiş dikdörtgen bahçelerle kaplı uzun bir dikdörtgenimsi şekil olarak görülen Faubourg Notre Dame ve onun altında açık bir arazide dağınık halde yayılmış küçük bir yerleşim olduğu anlaşılan Faubourg de Campari. Kısacası, bir barok korse içine tıkılmış ortaçağ kentinin mükemmel bir resmi. Yeni istihkâmlar Valenciennes'in planını Vauban'ın başyapıtı Neuf Brisach'taki gibi kontrol edemiyorsa da, buradaki kalenin tasarımcısı da odur. Buradaki bütün sistem, bu incelikli, ama çabucak tükenmiş sanatın son klasik örneklerinden biridir; yine de Valenciennes'de, 1793 gibi geç bir tarihte 3.000 kişilik bir garnizonun 400 topu olan 140.000 kişilik bir orduya karşı 43 gün direnebilmesi, bu yapının askeri bakımdan son derece etkili olabildiğini de kanıtlamıştır.

dü. Vitruvius zamanına gelindiğinde, temizlik ve rahatlığa verilmeye başlanan önem Roma kentinin düzenlenişini daha da değiştirdi. Öyle ki Vitruvius küçük cadde veya geçitlerin bile istenmeyen soğuk rüzgârları ve "hastalık taşıyıcı" sıcak havaları engelleyecek şekilde yönlendirilmesini önerdi. Fakat çoğu zaman olduğu gibi, yönlendirme ilkesine dikkati ilk olarak dinsel uygulamalar çekmişti.

Roma kenti Helenistik kentten pratik bir temele dayalı estetik bir düzen kalıbı devraldı; o büyük Miletos planlama kurumlarının her biri -bitişik yapılarıyla biçimsel olarak kapalı agora, yanları binalarla kaplı düz geniş caddeler ve tiyatro- Romalıların elinde karakteristik bir farklılık kazanarak süsleme ve görkemde orijinalini gölgede bıraktı. Bu iki etkinin Roma zihninde bir araya geldiği yerler, genellikle uzmanlaşmış imalat kentleri ve ticaret merkezleri olarak gelişen Afrika ve Suriye kentleri veya hemen eyleme geçebilecek durumda olan lejyonerlerin sürekli hazır bulunduğu ve imparatorluğun sabit kalesi görevi gören askeri koloni kentleriydi. Bu kentler, Roma ordusunda görev yapmış emekli fatihlerin kendilerine tahsis edilen parayı kullanarak ticaretle uğraşabilecekleri ve emeklilik yıllarında fetihlerinin ve yağmalarının sonuçlarının tadını çıkarabilecekleri dinlenme yerleri olarak da hizmet görmekteydi.

Yakın zamanlarda gün ışığına çıkarılan Timgat, Roma planlama sanatının bütün o son dönem zarafetinin bir örneğidir. Priene gibi küçük, sınırlı bir dönem içinde planlanıp inşa edilmiş bir kent olan Timgat, onunla aynı şekilde, büyümenin baskılarına maruz kalan işi başından aşkın kentlerin karşı karşıya olduğu yer değiştirmelerin ve yenilemelerin zararlarından uzak, biçimsel basitliğe sahipti. Dikdörtgen bir çerçeve içinde yapılan dama tahtası düzenlemesi, kemerli yürüyüş yolları, forum, tiyatro, banyolar, umumi tuvaletler aşırı masraflı, aşırı süslü, ama standart donanımlardı. Bütün bunlar Timgat'ta olduğu gibi mevcuttu. İmparatorluğun bir ucundan öteki ucuna benzer biçimler tekrarlanıyordu: Hâlâ yüksek ve üstü kapalı bir "Roma" alışveriş caddesi bulunan İngiltere'nin batısındaki Chester'dan Anadolu'daki Antiokheia (Antakya) ve Efes'e kadar. Üst katlarındaki dükkânları ve ofisleriyle Coventry ve Harlow'daki yeni pazaryerleri, tıpkı XIX. yüzyıl başlarında Providence, Rhode Island'daki alışveriş pasajı gibi, o hayran olunası çok katlı Roma planının bir yeniden canlandırılmasından ibaretti.

İnce işçiliğiyle umumi hamamlar ve aşırı büyük arenalar (ki küçük bir kentte bile içlerine yirmi bin kişiyi sığdırabilecek kapasitedeydiler) dışında bu binaların hiçbiri yeni değildi. Roma'nın yaptığı, bunları evrensel kılmak; bugün kullandığımız, ama bir bakıma Romalılara borç-

lu olduğumuz terimlerle söyleyecek olursak, "standart donanım" haline getirmekti. Thomas More'un Ütopya kentlerini betimlerken söylediği gibi, kentlerinden birini bilen hepsini bilirdi. Roma, bütün biçim ve içerik çeşitlilikleri içinde öteki kültürleri kendi tek tip kangalına dönüştüren büyük bir sosis makinesiydi. Kent yönetimi konusunda diğer kentleri özgür bıraktıklarında, Romalılar bunu çeşitliliğe fırsat tanımak için değil; komşu kentlerin bölünmüşlüklerini, dolayısıyla da Roma'nın bölünmez yönetimini güvence altına almak üzere, aralarında öteden beri var olan güvensizlik ve kıskançlığı sürdürmek amacıyla yaptılar.

Burada da, kent gelişiminde genellikle olduğu gibi, kap ile kabın içindekiler arasında bir ayrım yapmak gerekiyor. İleride göreceğimiz gibi, Roma kentlerinde, hepsinden önce de Roma'da, içerik genellikle tiksindirici, bazen de insanın alçaklıklarından ve kötülüklerinden oluşan gerçek bir lağım çukuruydu. Fakat kap, estetik açıdan söyleyecek olursak, genellikle bir biçimsel asalet ve düzenleme ustalığı harikasıydı. MÖ III. ve II. yüzyıllarda Roma, Romalılar ve yerel göçmenler için kurulan bir dizi yeni yerleşim yerine karakteristik damgasını vurdu. Roma devleti, Augustus dönemine gelindiğinde, Toscana'nın baştaki on iki ve Latium'un otuz kentinden İtalya yarımadasında üç yüz elli, Kuzey İtalya'da da seksen kent tohumu çıkarmıştı.

Bu kentler mütevazı boyutlu, basit planlı yeni modele göre biçildiler, bu halleriyle düzensiz yayılan ana kentin neredeyse tam tersiydiler. Romalı mimar Hygenus şöyle diyordu: "İdeal kent... 500 metreye 800 metre olmalıdır, çünkü daha büyük olursa sur boyunca verilen sinyaller seçilemez ve savunma zayıflar." Torino ve Aosta (özellikle Torino) bu koşulları tamı tamına karşılıyordu. Buna karşılık, Basle'da 48 dönüm, Strasbourg ve Orléans'ta 200 dönüm, Londra'da 1.300 dönüm, Autun'da 2000 dönüm ve Nîmes'de 2.600 dönüm olan kent alanları aslında oldukça farklılık gösterebiliyordu. Vitruvius, savunmayı kolaylaştırdığı gerekçesiyle oyunu yuvarlak surdan yana kullandıysa da, bu öneri önceki örneklerle ve alışkanlıklarla çok ters düştüğü için kabul görmedi.

İmparatorluğun ilk dönemlerinde, fethedilmiş topraklarda imparatorluğun dayanak noktaları olan yeni kentler henüz yeteri kadar anlaşılmamıştır. Tuhaftır, bu kentlerin düzenli kent planlaması örneği olarak meziyetlerini takdir edenler bile sistemli bir biçimde çoğaltılmalarının farkına varmamıştır. Halbuki, inşa faaliyetinin ölçeği, İngiltere'nin günümüzdeki öncü çabalarına benzeterek, yönetimsel, "Yeni Kent" politikası diye adlandırabileceğimiz bir şeyin varlığını ima eder.

Belki eşsizliğini ve egemenliğini ortaya koymak istediği için Roma, Doğu başkenti olana ve Roma ülkesinin ağırlık merkezi Doğu bölgelerine kayana kadar ikinci bir Roma kurmaya çalışmadı. Fakat bu koloni kentleri, pratik amaçlarla kurulmuştu. Galya'nın güneyindeki Narbonne'la (yak. MÖ 118) ilgili olarak Cicero şunları söyler: "Roma yurttaşlarının bir kolonisi, Roma halkının gözcü kulesi, Galyalı vahşi kabilelere karşı bir savunma siperi."

Yeni kentlerin hepsi yaklaşık 50.000 kişilik sınırlı bir nüfusa göre planlanmış gibidir. Bu sayı, nüfus sınırı için uygun bir sayı olmalı. Placentia (Piacenza) ve Cremona aynı yıl içinde 6.000'er ailenin iskânıyla kurulmuştur. Bu sayıya köleler de eklenince yaklaşık olarak standart sayıya ulaşılır, bu da inşaat ve örgütlü göç konusunda hiç de yabana atılamayacak bir sayıdır. Zengin liman kenti Ostia'nın nüfusu bile muhtemelen 50.000'i aşmamaktaydı; en yüksek tahmin bile Ostia'nın nüfusunu bu sayının iki katına çıkarmaz. Bologna'nın nüfusu Roma dönemlerinde muhtemelen ortaçağdakinden daha azdı. İmparatorluk, ticari mallar ve yabancı ticaret nedeniyle nüfusu artmış birçok tarihi kente sahipse de, yeni kurulan kentlerin nüfusları mütevazı boyutta seyretmiştir. Birçok yeni kentte nüfus 50.000'in üstüne çıkmadı; hepsinin toplam nüfusu da 17.500.000'e ulaşmamış olabilir. Roma'nın egemenliğinde yürütülen geniş çaplı bilinçli bir dağılma politikası uygulanmıyor olsaydı, bu nüfusla bir düzine Roma kurulurdu. Fakat unutmayalım, Roma'nın kendisi izdiham ve düzensizliğin üst sınırlarını zorlamaya başladığında cumhuriyetin yerel kentsel yayılma uygulaması duraklamıştı. İtalya'da koloni kurma çalışmaları MS 68'den sonra neredeyse durmuştur.

Bu yeni kentleri kurmuş olması, Roma'nın açgözlü tekelleriyle kendisine sağladığı herhangi bir yarardan daha değerli bir toplumsal başarıydı. Yeni kentler büyüklük açısından eksikliklerini, nitelikleriyle ve kendi kendilerine yetmeleriyle telafi ediyorlardı, zira normal zamanlarda Galya'daki ve Akitanya'daki kentler ihtiyaçları olan yiyeceğin çoğunu çevre bölgelerden sağlıyor; böylece, büyük yerlerin büyüme nedeniyle bozdukları kır-kent dengesini sürdürüyorlardı. Birçok bölgede kolonileşmeye çevre arazinin benzer bir düzen içinde planlaması, yolların yapılması ve bugün hâlâ günlük kullanımda sınırlarına riayet edilen ve gökyüzünden rahatlıkla görülebilen uzun dikdörtgen parseller oluşturacak biçimde tarlaların bölünmesi eşlik etti. Bu "yüzlük" sistem (*centuriation*) ovalık İtalya'nın, Dalmaçya'nın ve Afrika'nın büyük bir kesimi için karakteristik bir özelliktir.

Yazılı kanıtlardan yoksun olsak bile, bu yeni Roma kentlerinin ku-

ruluşunun ardında bir öngörü ve bilinçli bir politika olduğunu rahatlıkla kestirebiliriz. Roma'nın övündüğü bütün kurumlar ve sanat eserleri bu yerlerde el altındaydı. Arenanın kanlı ritüelleri bile, cömertliklerinin ve zenginliklerinin onuruna bir anıt kazanmak isteyen hayır sahipleri tarafından halkın hizmetine sunuluyordu. Roma'nın uçsuz bucaksızlığı, çeşitliliği, Nil'den Kuzey Denizi'ne kadar bütün imparatorluğun kaynaklarını birkaç kilometrekare içinde yoğunlaştırması hariç, kent hayatında cazip ne varsa her şey bu kentlerde mevcuttu.

Üst sınıf Romalılar taşra kentleri yokmuş gibi davranıyorlardı. Roma'nın prestiji onları orada tutuyordu, tıpkı bugün Londra ve Paris'in benzer grupları tuttuğu gibi. İyi yaşamak için bu sınıfa mensup kişiler Roma'da oturmak, veba veya toplumsal çalkantılar nedeniyle orada oturmanın mümkün olmadığı zamanlarda da bir kır villasına taşınmak zorundaydı; fakat, rutinleri daha az talepkâr ve pek tartışma götürmeyen kimi yararlarına rağmen küçük taşra kentlerine yerleşmeyi asla düşünmezlerdi. Romalı yazarların birçok açıdan Roma'dan daha yaşanılır ve insanlar için daha cazip yerler olan yeni kentler karşısındaki suskunluklarında, İngiltere'nin benzer çevrelerinin şimdi Londra'nın etrafındaki manzarayı benek benek yapmış olan Yeni Kentlere bakışlarında sezilebilen aynı züppece tavır yok mudur? Bu insanlar Torino veya Pavia'da yaşayacaklarına Roma'da ölmeyi tercih ederlerdi herhalde. (Harlow veya Crawley'yi okuyun!)

Fakat MS V. ve VI. yüzyıl edebiyatında insan başka bir hikâyeyle karşılaşabilir. Bu döneme gelindiğinde ham yeni kentler olgunlaşmış ve her biri sadece birbiri ardına gelen nesillerle ve tarihsel olayların bıraktığı uçuk renkli tortularla oluşabilecek kendilerine özgü bir karaktere kavuşmuştu artık. Kabullendikleri sınırlılıklardan hareketle, bugün Bordeaux'lu Ausonius'un şiirlerinde bir göz atma şansını yakaladığımız türden zengin bir taşra hayatı yarattılar. Bu kentler, *polis*'in eski kültüründe değerli olan şeyleri canlı tuttular, tıpkı XVIII. yüzyılda hâlâ canlılığını koruyan, şimdi Paris müzelerinde cam mahfazalara doldurulmuş olan, ama kalabalık bulvarlarında artık esamesi okunmayan Galya niteliklerini Aix-en-Provence gibi kentlerin bugüne kadar canlı tuttukları gibi.

Fakat Roma sınırlama, düzenleme ve dengeleme ilkelerini kendi kentsel ve emperyal varlığına uygulama tasavvuruna hiçbir zaman sahip olmamıştı. Ne yazık ki, bu büyük kentin hayatını iyileştirebilecek olan istikrarlı ekonomi ve her grubun etkili bir biçimde temsil edilebildiği adil bir siyasal sistem için gerekli temeli atmayı da başaramadı. Evrensel bir cumhuriyet kurma yolundaki bütün çabaları sadece ayrı-

calıklar ve yozlaşmalar arasında bir denge oluşturmada başarılı oldu.

Roma'nın izine hâlâ İtalya ve başka yerlerdeki çeşitli kentlerde rastlayabilirsiniz: Napoli, Bologna, Parma, Piacenza ve Ostia, cumhuriyetin ilk kurulan kentlerindendi; onları MS I. yüzyılda kurulan Como, Pavia, Verona ve Floransa izledi. Bütün bu kentler, yaklaşık 75'e 75 metrelik bloklarıyla ve en baştan ana yolların konumuna uygun biçimde yerleştirilmiş açık alanlarıyla ve kamu binalarıyla birer birim olarak tasarlanmışlardı. Yedi tepeli Roma'nın her biri başlangıçta farklı kabilelerden oluşan köylerinin bir araya geldiği bir birlik olan bir "akropolis kenti" olmasına karşın, yeni kentlerde, Torino'daki gibi nehrin hemen karşısında uygun bir tepe bulunduğu durumlarda bile, serbest dolaşım sağlamak ve daha düzgün bir yerleşime imkân vermek için kentin nehir düzeyindeki arazi üzerine kurulması dikkat çekicidir.

Daha sonraki İtalyan kentlerinin *piazza*'ları, *campo*'ları ve kemerli caddeleri Roma planlamasının doğrudan bir sonucuydu; ortaçağ pazaryerleri her ne kadar işlevsel ve mimari açıdan Roma forumundan farklılık gösteriyorduysa da, bunların tümüyle bağımsız yenilikler olduğunu düşünmek safdillik olur. Gerçekte kentin açık alanları, XVII. yüzyıla kadar kökten yeni bir biçim kazanmamıştır.

Roma'nın ana yol inşa etme yeteneğini düşününce, bu yeteneğin standart Miletos planında bir değişikliğe yol açıp açmadığını görmek için bakışımızı yeni kentlere çeviriyoruz; özellikle de, trafik sıkışıklıkları ilk kez MÖ I. yüzyılda Roma'da ve ardından taşra kentlerinde belediye düzenlemelerinin konusu olarak ele alındığı için. İnsan, ana bulvarlarla küçük hizmet caddeleri arasında keskin bir ayrım yapmak gerektiğinin tecrübeyle anlaşılabileceğini, hatta Romalı mimarların taşra kentlerine sıçramaya başlayan trafik sıkışıklığının farkına vararak Leonardo da Vinci'nin tekerlekli araç yollarını yaya yollarından ayırmak ve onları farklı bir seviyeye taşımak konusundaki önerisini çok daha önce akıl etmiş olabileceklerini düşünebilir. Fakat, bugüne kadar elde edilen bulgulara göre, Yunan örneğinden cüretli bir uzaklaşma söz konusu olmamıştı. Kent dışından gelen yollarla birleşen *cardo* ve *decumannus*, kent eteklerinde cadde ağına teğet geçerek bağlanacak veya en azından merkeze yakın bölgede, bir taraflarında trafik olmayan büyük bir alan yaratacak yerde ana trafiği kentin merkezindeki kesişme noktasına taşırdı. Bu yüzden, kentin merkezindeki eski tarz dört yol ağzı gereksiz izdihamı azamiye çıkarırdı. Kent *vici*'ye, –kendi merkezleri ve pazaryerleri olan mahalle veya bölgeler– bölünmüş olsa da, cadde ağında bu birime denk düşecek veya oradaki hayatı daha bütünlüklü yapacak hiçbir şey yoktu.

Roma planlamasında kaydedilen kimi gelişimler konusunda ne plansız *metropolis*, ne de iyi planlanmış yeni kentler bir örnek sunar; bunun için Suriye ve Küçük Asya'daki daha uzak kentlere, imparatorluğun son günlerinde nüfus ve toplumsal karmaşıklık açısından Roma'yla yarışan kentlere bakmak gerek. Palmyra, Gerasa ve Phillipopolis'te veya Antakya ve Efes'te olup bitenlerin muhtemelen Batı Avrupa'daki kent planlaması sürecine ya çok az etkisi olmuştur veya hiç etkisi olmamıştır. Ama bu kentlerde geç dönemlerde görünür hale gelen bazı özellikler, sırf "modern" –yani ticari ve bürokratik– kentin ruhunu ve biçimini Poëte'yi etkilemiş olan Helenistik örneklerden daha yakından öncelledikleri için anılmaya değerdir.

Her şeyden önce, uçsuz bucaksız bir görüntü verecek şekilde ufka doğru uzanan, sıra sütunlarla uzunluğu daha da göze çarpar hale getirilmiş olan geniş alışveriş caddesi bu kentlerin tipik özelliğiydi. Ana bulvar Palmyra'daki gibi yuvarlak bir plaza şeklinde genişliyor olsa da, bu caddeler tarihte ilk kez yoğunlaştırılmış açık pazaryerinin yerini alır. Bu tür alışveriş bulvarları Şam'da – İncil'in Elçilerin İşleri bölümünde "düz denen cadde" diye geçer– ve Kudüs'te mevcuttu; kökenleri Sümer metinlerinde bazen bulvar olarak tercüme edilen "geniş yol" kadar geçmişe uzanıyor da olabilir. Bu yolların uzunluğu, çoklukla, ana caddelerin kesiştiği kavşak noktasına inşa edilmiş, dört yöne doğru uzanan kemerler dolayısıyla görsel anlamda kesintiye uğrardı. Antakya'ya gelince –yaklaşık MS 360'ta Antakya'yla ilgili söylevinde Libanius'un söylediği gibi– bu kentin yirmi beş kilometre uzunluğunda sütun dizili caddeleri ve bu caddeler boyunca uzanan –günümüzde Piccadily'de veya Fifth Avenue'da rastlanıldığı gibi– özel konutları ve kamu binaları vardı. Libanius bu tür caddelerin değerli olduğunun farkındaydı; zira bu caddeleri savunan çok şey söyler:

> "Bu caddeler üzerinde yürürken aralarına kamu binaları serpiştirilmiş bir dizi özel konutla, her biri her mahalle için uygun uzaklıkta ve her durumda girişin sütunların altından yapıldığı tapınaklarla, hamamlarla karşılaşırsınız. Bu ne demektir ve bu uzun betimlemenin anlamı nedir? Bana öyle geliyor ki, kent hayatının en zevkli ve evet, en yararlı tarafı toplum ve insan ilişkileridir; orası, Zeus şahidimdir, bundan yana zengin bir kenttir. Konuşmak iyidir, dinlemekse daha iyi, her şeyden önemlisi de bir dostuna fikir vermek, onun yaşadıklarıyla ilgilenmek, onun neşesini, üzüntüsünü paylaşmak, onun da sizin yaşadıklarınızı paylaşmasına izin vermek – insanın dostuyla birlikte olduğunda edindiği bu ve buna benzer sayısız nimeti edinmektir. Evlerinin önünde sütun dizisi bulunmayan diğer kentlerdeki insanlar kötü havalarda birbirinden uzak kalır. Sözde aynı kentte ya-

şıyorlardır, fakat aslında farklı kentlerde yaşıyormuşçasına birbirlerinden ayrıdırlar... O kentlerdeki insanlar birbirlerinden uzak yaşadıkça yakın ilişki alışkanlıklarını yitirirler; bizdeyse dostluk alışkanlığı sürekli ilişki sayesinde olgunlaşır ve orada azalan dostluk burada o ölçüde artar."

Atina ve Roma dışında eski kentlerdeki hayatın nasıl olduğu konusunda elde o kadar az doğrudan tanıklık, hatta kent ortamıyla ilgili o kadar az şiir ve roman vardır ki, Libanius'un gözlemleri çok değerlidir. Tıpkı kendisinden önce Aristoteles'in yaptığı gibi, kentin toplumsal işlevini ikincil derecedeki faydacı ihtiyaç ve hizmetlerden daha önde tutması bu gözlemleri daha da değerli kılmaktadır.

Fakat Antakya'yı aynı derecede "modern" bir başka şey karakterize eder ve onu imparatorluğun en şaşaalı dönemlerinde bile caddeleri geceleri zifiri karanlık olan ve geceleri ancak canını tehlikeye atmak pahasına dışarı çıkılabilen, sokakları aşağı sınıflardan haydutlarla, nara atan, yüksek sınıftan serserilerle dolu Roma'dan ya da XVIII. yüzyıl Londrası'ndan ayırır. Bu farklılığı yaratan sokak aydınlatmasıdır. MS V. yüzyılda Efes'teki Arcadius Caddesi "Vahşi Yabandomuzu Anıtı'na kadar" elli lambayla aydınlatılırdı ve Ammianus'a göre, IV. yüzyılın ortalarında bile, "geceleri lambaların aydınlığı gündüz ışığıyla yarışıyordu." Libanius tanıklığını sürdürür: Antakya'nın yurttaşlarını öve öve bitiremez, onların "uykunun egemenliğine son verdiklerini" söyler ve şöyle devam eder: "Burada güneşin lambasını, aydınlık konusunda Mısırlıları geride bırakan başka lambalar izler; burada gece gündüzden sadece aydınlatmanın türüyle ayrılır. Ticaret gece de gündüz gibi devam eder; kimi kendini el işlerine verir, kimi de kahkahaya ve şarkı söylemeye."

Bunun anlamı nedir? Belki de bunun, kültürel yapının diğer özelliklerinden bağımsız olarak ticaret ruhunun kendi karakteristik biçimlerini ürettiğinden başka bir anlamı yoktur, tıpkı Sümer ve Makedonya birliklerinde mekanik bir biçimde ifade edilen, günümüzde de kolayca anlaşılan ve son derece farklı silahlar kullanan XVIII. yüzyıl ordularına benzer biçimler ile devrolunan askeri ruh gibi. Londra'da XIX. yüzyılın başlarında ticaret ruhunun varlığını hissetirmeye başlamasına sokak lambalarının ve vitrin ışıklarının çoğalmasının eşlik ettiği gözlemlenmektedir. Bu, insan hayatında o kadar büyük bir değişime neden olmuştur ki, ahmak Prens von Pückler-Muscau, Londra'ya vardığı gece, onuruna özel bir ışıklandırma töreni düzenlendiğini sanabilmiştir. Kısacası, gece gündüz açık olan pazar neredeyse otomatik bir biçimde Şenlikli Beyaz Yol'u yaratmıştır. Bu tür gece ışıklandırması önce sıcak

güney kentlerindeki ikindi siestasını mı ortaya çıkarmıştır, yoksa yalnızca proletaryayı daha uzun saatler çalışmaya mı zorlamıştır acaba?

Her ne kadar, Rutilius V. yüzyılın başlarında ülkesi Galya'ya dönerken gördüğü Elba'nın, "madenleriyle ünlü, demir mağazalarıyla Noricum kadar veya çeliğe su verilen Biturex kadar zengin" olduğunu söylemişse de Roma İmparatorluğu'ndaki sanayi kentleri hakkında benzer bir tasvire sahip değiliz. Bu yerlerin yerleşim planı veya insanları hakkında daha fazla bilgiye sahip olsaydık klasik düzenle ilgili görüşümüz epey değişebilirdi. Sanayiyi kentin ayrılmaz ve asli bir parçası olarak görmeye ancak ortaçağdan sonra başlarız.

272

B. LAĞIM VE SUKEMERİ

Buraya kadar Roma kentinin, Romalıların çoğunlukla hâkimiyetleri altına alıp ezdikleri halklardan aldıkları özelliklerinden söz ettik; MÖ 751'e, yani Cicero'ya göre Roma'nın kuruluş tarihine kadar Romalılar köylülerden ibaretti. Hatta "Yeni Kent" politikası bile bir yenilik değildi, İyonyalıların daha sistemli bir şekilde icra edilmiş, fakat kıskançça sınırlı tutulmuş kolonileşme yoluyla büyüme pratiğinden başka bir şey değildi.

Sırf mütevazı ölçüleri dolayısıyla Galya'nın küçük kentlerinde, Fransa'nın güneyindeki Marsilya, Narbonne veya Orange gibi kendi bağımsız temelleri Helen kültüründe yüzyıllarca önce atılmış kentlerde, Yunan geleneğinin hem siyasal, hem de mimari açıdan egemen olduğu düşünülebilir. Planlamaya Romalıların katkısı temel olarak sağlam bir mühendislik ve tumturaklı bir gösterişçilikti: Çalınmış veya dikkatle kopya edilmiş sayısız heykel ve dikilitaş, taklitler, yeni yaptırılmış pahalı süslemeler ile yağmaladığı ıvır zıvırdan gurur duyan bir yeni zengin zevki. Galya'da olsun, Sicilya'da olsun Yunan eyaletlerinde Yunan zevki ve tarzı yok değildi. Elbette, Nîmes'de bulunan ve Thomas Jefferson'ın sevdiği *Maison Carée*, [Kare Ev] Attike'nin en iyi dönemindeki sanatın benimseyebileceği kadar zarif bir üründü. Yeni olduğu dönemlerde bile bu bina kırılgan görünüyordu herhalde, tıpkı kırılganlığıyla günümüzde tuhaf bir biçimde hâlâ yeni göründüğü gibi.

Fakat Roma kentçilik üzerine damgasını, başkalarından türetilmiş işleriyle veya klasik düzenleri tantanalı biçimde şişirmesiyle vurmadı. Roma'nın kentçilik konusundaki konumunu, fiziksel olarak en iyi, insani açıdan en kötü örnekleriyle birlikte anlamak için bizatihi Roma

kentine bakmak gerek. Yeni ölçeğin oluşturulduğu yer burasıydı: Burası, askerle mühendisin sadece sur ve kale hendekleri inşa etmek için değil, aynı zamanda devasa boyutlarda setler ve bentler inşa etmek için güçlerini birleştirdikleri yerdi. Roma'nın büyük kamusal yapıları, sadece bir araya getirdiği büyük sayıda insanın işinin görüldüğü yer değil, aynı zamanda diğer yönlerden çürüyen kitle kültürüne imparatorluğun ihtişamını yansıtan uygun bir kentlilik görüntüsü kazandırmaya yarayan unsurlardı.

Bu katkıyı araştırırken insanın bir badire atlatmaya kendini hazırlaması, buranın zevkini çıkarmak için gözlerini açık tutması, fakat burnunu kötü kokulara kapaması, acı ve dehşet haykırışlarına kulaklarını tıkaması, öğürmesini engelleyebilmesi gerekir. Her şeyden önemlisi, 273/F18
insan gerçek bir Romalı duygusuzluğuyla kalbini buza yatırmalı ve her türlü şefkat ve acıma itkisinden uzak durmalıdır. Roma'da her şey iyice abartılacaktı, rezillik ve kötülük de. O hayatın içeriğini tek bir simge hakkıyla yansıtır: Açık bir lağım. Biz de işe lağımla başlayacağız.

Roma mühendisliğinin en eski anıtının, VI. yüzyılda yapımcıları tarafından (ya oradaki köy öbeklerinin bir gün milyonlarca insanı içinde barındıracak kadar büyük bir *metropolis*'e dönüşeceğini sezinledikleri veya hayatın temel işinin ve nihai sonunun fizyolojik boşaltım işlemi olduğunu bildikleri için olsa gerek), devasa boyutlarda inşa edilen Cloaca Maxima, yani o büyük kanalizasyon olması tesadüf değildir. Taş yapısı öyle sağlam, boyutları öyle büyüktü ki, bu kanalizasyon bugün bile hâlâ kullanılmaktadır. İki bin beş yüz yıldan daha fazla sürekli hizmet geçmişine sahip olan bu yapı kent planlamasında ilk maliyetlerin düşük olmasının her zaman tasarruf anlamına gelmeyebileceğini kanıtlar; zira istenen yarar doğru biçimde algılanıp inşaata uygulanmışsa, asıl önemli olan yapının bütün ömrüne yayılan nihai masraftır. Bu anlamda, her ne kadar ondan sonra inşa edilen ve hâlâ kullanımda olan viyadük ve köprüler –Provence'taki o muhteşem Pont du Gard'ı söylemeye bile gerek yok– bu konuda ona rakip olsalar da, Cloaca Maxima tarihte bilinen en ucuz mühendislik yapısıdır.

Yunan coğrafyacı Strabon, Yunanlar kentlerini planlarken güzelliğe ve savunmaya, limanlara ve verimli toprağa ağırlık verirken Romalıların caddelerin kaplaması, su kaynakları ve lağımlar konusunda titiz davrandıklarını belirtir. Bu özellik MS I. yüzyıldan sonra tam anlamıyla kurumsallaşmıştı. Halikarnassoslu Dionysios bu gözlemi neredeyse aynı sözcüklerle teyit eder ve bu fikir birliği hiç değişmez. Roma'nın birçok konudaki büyük başarıları, büyük bir bilim adamının bir zamanlar uzay ve zamanla ilgili kendisine ait devrimci bir kavramın şişirme-

ce mimari yorumu hakkında söylediği sözlerle özetlenebilir: "Kötü sindirilmiş, ama muhteşem bir şekilde boşaltılmış."

Cloaca Maxima, uzak pınar ve kaynaklardan borularla su taşınmasından önce yapılmıştır; bunun nedeni belki de MS 109'a, Traianus sukemeri, büyümekte olan nüfusun ihtiyacını karşılamak için ilk kez Tiber'in sağ kıyısına su taşımaya başlayana kadar yerel kuyu sularının yeterli olmasıydı. Cadde kaplaması su borularının döşenmesinden önce başlamıştır; fakat kentin içindeki yollara uygulanmadan önce kent dışındaki yollara uygulanmıştır; zira MÖ 312 yılında Appius Claudius ilk hakiki Roma yolu Via Appia'yı inşa ettiğinde bile bataklık ova toprakları üzerine kurulu Roma hâlâ çamur içindeydi. Juvenalis'in yergileri, yeni ve daha küçük kentlerde Roma'nın mahrum olduğu pek çok başka yenilik gibi yaygın kullanılıyor olmasına rağmen, yol kaplamasının imparatorluk döneminde bile Roma'da genelleşmiş olamayacağını gösterir. Oysa, Pompei'de trafik akışının olduğu yollarda yayaların yürüdükleri yüksek kaldırımlı yollar ve karşıdan karşıya geçmek için atlama taşları bile vardı.

Üç örnekte de (lağımlar, su boruları ve taş döşeli yollar) eski kentlerde ve bölgelerde bir ölçüde bilinen mühendislik yenilikleri, kent kitlelerine hizmet vermek için büyük kolektif biçimler haline getirilmiştir. Fakat mühendislik yapılarının kaba uygulamalarında sıkça rastlanıldığı gibi, yapımları sırasında sahip olunan hayal gücü eksikliği nedeniyle bu yapıların fiziksel yararları sınırlıydı. Devasa mühendislik çalışmaları uygun sonuç vermiyordu, çünkü –tıpkı bugün birçok Amerikan otoyolunda söz konusu olduğu gibi– bunlarda insani amaç üzerinde pek fazla durulmamış veya nihai rehber olarak pek görülmemişti. Dolayısıyla, nasıl ki otoyollarımız yerel cadde sistemiyle uyumsuzsa, Roma'nın büyük lağımları birinci kattan yukarıdaki tuvaletlere bağlı değildi. Daha da kötüsü kalabalık kira evlerine hiç bağlanmamıştı.

Kısacası, ihtiyacın en fazla olduğu yerde o ihtiyacı karşılayacak mekanik tesisat en az düzeydeydi. Nüfusun büyük bir çoğunluğu gündüzleri hacetlerini küçük bir ücret karşılığında yakınlarındaki umumi tuvalette görse de, evlerinde tuvalet pisliklerini merdiven boşluklarının altındaki sarnıçlarda biriktirirlerdi, sonra biriken bu pislikler düzenli olarak gübre toplayıcıları ve süprüntü yiyen hayvanlar tarafından ortadan kaldırılırdı. Bu temizleme işlemi istisnasız her gece yapılsa bile bütün bir binayı sardığını tahmin ettiğimiz kötü kokuyu gidermeye yetmiyor olmalı. (Özel kavanozlarda biriktirilen idrar, kumaş yapımında çırpıcılar tarafından kullanılırdı.) Suyla süpürülmesinin tersine, dış-

kıların tarımda gübre olarak kullanılması, çevredeki tarlaların nitrojen yönünden zengin gübreyle verimli hale getirilmesi için avantajlıydı; basınçlı suyun kullanıldığı tuvaletlerden sonra hem bu potansiyel gübreler boşa harcanmaya hem de nehirler kirlenmeye başlamıştı. Fakat bu büyük kenar mahallelerden gelen dışkı, yakındaki toprakların taşıyamayacağı kadar çok olmalı, çünkü mesken bölgelerinde, sonunda ortadan kaldırılmayan, üzerleri örtülen üstü açık lağımların veya lağım çukurlarının olduğuna dair kayıtlar mevcut.

Aynı ekonomik olmayan rafine teknik donanım ve ilkel toplumsal planlama bireşimi su tedariki için de geçerliydi. Halkın kullandığı su kaynakları boldu, öyle ki hamamlarda bolca harcanması hiç sorun çıkarmıyordu. Fakat özel banyo zenginlere özgü bir lükstü; her ne kadar bu tür uygulamalara Pompei gibi küçük taşra kentlerinde rastlanıyorduysa da Roma'da gün ışığına çıkarılan binalarda birinci kattan yukarı su borularının olduğunu destekleyen hiçbir kanıta rastlanmamıştı. Başka bir deyişle, Roma'da çok katlı kira evlerinde su ve atık su, birincisi yukarı, ikincisi aşağı doğru olmak üzere elle taşınıyordu, tıpkı XVII. yüzyılda Edinburgh'daki yüksek kira evlerinde gibi. Bu anlamda, bütün o mühendislik becerilerine ve zenginliğine rağmen Roma, kent sağlığıyla ilgili ilkelerden sınıfta kalmıştı. Sonuçta, her ne kadar Roma mahkemesi, kent polisinin dikkatine sunduğu konuyla ilgili davanın sanıklarının suçlarını araştırıp cezalandırsa da, sokakta yürüyen birinin başına, "Gardy lo!"* bağırışları arasında evlerden atılan atık suyun isabet etmesi olasılığı yine Edinburgh'daki kadar yüksekti.

Özetle, Roma her ne kadar sukemerleri, yeraltı lağımları ve taş döşeli yollarıyla mühendislik konusunda üstün çalışmalara imza attıysa da, uygulamada bunların toplamı tuhaf bir biçimde dağınık ve etkisizdi. Büyüklüğü ve açgözlülüğü nedeniyle Roma kendi kendini yıprattı ve asla kendi ihtiyaçlarını karşılamayı başaramadı. Küçük taşra kentlerinin sırf insan unsurunu es geçmedikleri için bu alanda daha iyi bir yönetim gösterdiklerine şüphe yok.

Lağım atığının kaldırılması konusunu, Roma'nın belediye memurlarının zekâları ve yetenekleri üzerinde ciddi bir kuşku yaratan bir başka özelliğe dikkat çekmeden bir kenara bırakamayız, çünkü bu özellik sıhhi şartlar ve hijyen bakımından daha ilkel toplulukların bile düşmediği kadar aşağı düzeye işaret eder. Büyük bir kentte biriken büyük atık ve çöp kütlelerinin kaldırılmasında hastalığa karşı alınması gereken en temel tedbirler eksikti; üstelik Roma'da, imparatorluğun en şaşaalı dö-

* Fransızcadaki "Gardez l'eau" (suya dikkat) sözünün İngiltere'ye uyarlanmış şekli. Ortaçağ İngiliz kentlerinde, evlerden sokağa lazımlık boşaltılırken sokaktan geçenleri uyarmak amacıyla söylenirdi. (y.h.n.)

nemlerinde nüfus birkaç yüz bin eksik veya fazla olmak kaydıyla, tahminen 1.000.000 civarındaydı. Dışkıların at arabalarıyla ve açık kuyularla kaldırılması hijyen yönünden yanlış idiyse, diğer pislik ve çöplerin açık çukurlara atılmasına ne demeli? Dahası, insan cesetlerinin bile ayrım gözetmeden kentin dış mahalelerine yayılmış olan bu tür pis çukurlara atılması bir *cordon malsanitaire** meydana getiriyordu.

Tifo, tifüs ve koleraya bu açık davetiye olmasa bile sıtmanın yaygın oluşu Roma'yı ve çevresindeki bölgeleri dünyanın en sağlıksız yeri haline getirmişti; Henry James'in *Daisy Miller*'ını** okuyanların pek iyi bilecekleri gibi, bu durum XIX. yüzyıl sonlarına değin de devam etti. Sağlık bakanlığı istatistikleri olmasa da, Humma Tanrıçası adına kurulan sunak ve ibadethanelerden sıtma hastalığının kronik tehdit oluşturduğunu anlıyoruz; bu arada tekrarlayan öldürücü ve yıkıcı hastalık salgınlarının tek bir günde binlerce insanın ölümüne neden olduğunu tarihsel kayıtlardan biliyoruz. İmparatorluğun zaferlerle dolu en müreffeh dönemlerinde bile Roma'nın sık sık –MÖ 23, MS 65, 79, 162– kırıp geçiren veba salgınlarına uğraması şaşırtıcı mıdır?

Bu tür kitlesel gömme işlemlerini yürütebilmek için gerekli acil bir tedbir olduğu söylenerek bu çukurlar mazur görülebilir belki, fakat gündelik uygulama olarak bunlar Roma'nın hayatı sürekli aşağılamasına kanıt oluşturur. Bu şekilde her gün atılan leşlerin ve cesetlerin miktarı, Romalıların geliştirdiğinden daha iyi bir teknik örgütlenmenin bile gözünü korkutabilir; zira büyük gladyatör gösterileri başladıktan sonra fil, manda gibi büyük hayvanlar dahil her gün beş bin hayvan katledilmekteydi; arenada benzer şekilde öldürülen yüzlerce insanı eklemeye gerek yok. Bu kanıtlar öylesine inanılmaz ki, doğrudan onları ilk elden inceleyen araştırmacılardan olan arkeolog Rodolfo Lanciani'den alıntı yapmayı tercih ediyorum.

> "Romalılarda içine insan cesetlerinin, hayvan leşlerinin ve adını anamayacağım çeşitli atıkların gelişigüzel atıldığı çukurlar topluluğu anlamına gelen *carnarium* fikrini kavramak çok güç. Bu korkunç çukurların (*puticuli*) gündüz ve gece açık tutulduğu veba salgını zamanlarındaki halini gözünüzün önüne getirin. Çukurlar ağızlarına kadar dolduktan sonra sanki hayvan leşiymiş gibi atılan insan cesetleri bu sefer Colline ve Esquiline geçitleri arasındaki Servius Tullius duvarının yanındaki kale hendeğini doldururdu, ta ki yakındaki caddelere taşana kadar."

Kazıları sırasında Lanciani on metrekarelik, on metre derinliğinde

---

* (Fr.) Sağlığa aykırı şerit. (y.h.n.)

** Henry James, *Daisy Miller*, çev.: Gülümser A. Çuhadar, İletişim Yay., 2002.

yaklaşık yetmiş beş çukur veya mahzen buldu; içleri "siyah, yapışkan, yağsı bir maddeden oluşan tek tip kütle"yle doluydu ve Lanciani üçüncü çukuru bulduklarında neler olduğunu şöyle anlatır: "Zaman zaman işçilerime çalışmalara ara vermelerini söylemek zorunda kalıyordum, çünkü yirmi yüzyıl sonra açığa çıkarılan bu çürümüş yığından yayılan pis koku işçilerim gibi her türlü zor şartlara alışkın insanlar için bile dayanılmazdı."

İmparatorluğun başlarında, sağgörülü Augustus'un yönetimi altında gömme –aslında bunun gömme olduğunu söylemek bile zordu– yerine yakma işlemine geçilmesini sağlayan kısmi bir reform yapıldı. Fakat bu reform diğer ciddi sorunu, çöplerin kaldırılması sorununu çözmüyordu.

Nasıl ki Roma kentinin kanalizasyon ve su şebekesi ilk bakışta bir mühendislik harikası izlenimi bırakılsa bile yakın incelemede iyi görünmüyorsa, cadde sistemi de aynı şekildeydi; tekerlekli araç trafiğine hiçbir zaman uygun genişlikte olmayan ilkel patikalar ve araba yolları açılmıştı. Tekrar söyleyecek olursak, Roma düzeninin gerçek anlamda hâkim olduğu yerler küçük taşra ve koloni kentleriydi. Orada yayalar için geniş kaldırımlar bulunurdu; Roma'da bilindiği halde, dükkânlar sürekli olarak küçük caddelerin üzerine taştığı için pek yaygın olmayan bir uygulamaydı bu. Jerome Carcopino'ya göre, Cumhuriyet yönetimi altında sadece iki cadde *viae* adıyla anılabilir, yani iki at arabasının yan yana rahatça geçebileceği kadar geniştir –Via Sacra dinsel törenler için kullanılan caddeydi; Via Nova ise, adından da anlaşılacağı gibi, bir yenilikti. Bunlardan biri Forum Romanum'u kesiyor, diğeri de onun yanından geçiyordu. Roma yollarının genişliği, dört metreyle, büyük anayollarda sekiz metre arasında değişiyordu, fakat standart genişlik beş metreydi. Başka bir deyişle, Roma'nın iki büyük bulvarı şehirlerarası yolların uzantısından başka bir şey değildi; aynı sistem kentin diğer bölümlerine nüfuz etmemişti.

Roma'da nüfus artışı bir tekerlekli araç trafiği talebi yaratır yaratmaz trafik sıkışıklığı dayanılmaz hale geldi. Julius Caesar'ın iktidara geçtikten sonra yaptığı ilk icraat, Roma'nın merkezini gündüzleri araç trafiğine kapamak olmuştu. Bunun etkisi elbette, geceleri taş döşeli yollar üzerinde ahşap veya demir tekerleklerin çıkardığı sesler nedeniyle insanları uykularından eden bir gürültü yaratmak oldu. Çok daha ileri bir tarihte bu durum şair Juvenalis'in uykusuzluk çekmesine neden olacaktı. Bugün motorlu araç trafiğinin yarattığı sıkışıklık nasıl büyük kentlerde olduğu kadar küçük kentlerde de hayatı etkiliyorsa, o zamanlar da hayvanların çektiği araçların artışı her yerde trafiğin akışını engellemekteydi. Bu nedenle Claudius, Caesar'ın yasağını İtalya

belediyelerine genişletti; daha ileriki tarihlerde de Marcus Aurelius bu yasaklamaları, imparatorluktaki statülerine bakmaksızın her kente uyguladı; bu resmi tamamlamak için Hadrianus (MS 117-138) kente giriş izni verilen arabaların at sayısını ve yük miktarını sınırladı, sorunun kökünde aldığı önlemle gece trafiğini bile azaltmış oldu. Yüz elli yıl içinde trafik sıkışıklığı beterin beteri bir hal almıştı.

Bu düzenlemelerin görece geniş, düzgün yollara sahip yeni kentlerde bile uygulanması, cadde ağının karşılayamayacağı kadar yoğun trafiğe neden olma özelliğinin, bu yeni kent düzeninin doğasında olduğunu gösterir. Bu sakatlığı ortaya çıkaran neden, trafik arterlerini genişletip çoğaltan günümüz trafik yönetmeliklerinin böylesine beyhude, böylesine anlamsız olmasına yol açan nedenle tam tamına aynıdır. Yani arazi kullanımındaki sıkışıklığı kontrol altına almak veya binalarında oturan nüfusun yoğunluğunu azaltmak için hiçbir girişimde bulunulmuyordu. Tuhaf bir biçimde, trafiği meydana getiren etkenler denetim konusunun dışındaydı. Yoğunluğun yüksek düzeyde artması yetmiyormuş gibi, Martialis'e (MS 92) göre, yoksulluk ve kiralanabilir yerlerin bulunmaması, birçok caddenin kasapların, meyhanecilerin, berberlerin ve tüccarların tezgâhları ve barakalarıyla dolmasına neden oluyordu.

Yollar ve binalar, trafik yoğunluğu ve yerleşim yoğunluğu arasında uygun bir orantı kurmak yerine, Roma tam tersini yaptı. Kent yönetimi, aşırı kalabalık olan kira evlerindeki büyük nüfus kitlelerinin *insula* yani ada denen büyük bloklarda ikamet etmelerine müsaade ediyordu; aslında belediye görevlerini sürekli ihmal ederek buraya yerleşimi teşvik bile ediyordu. Bu adalar, Roma'nın kötü belediyeciliğinin klasik örneği olma konusunda çöp kuyularıyla rekabet halindeydi.

Roma'da, sömüren yönetici sınıfla bastırılmış proletarya arasındaki ilişki şematik bir karşıtlık gösterir; Petronius Arbiter'in *Satyricon*'da güzel bir biçimde ortaya koyduğu gibi: "Küçük insanların sonu kötü oldu; çünkü üst sınıfların çeneleri daima eğlence ister." Bir avuç soylu, yaklaşık bin sekiz yüz aile, büyük, zengin bahçelerden ve bütün bir özgür hizmetçi ve köle maiyetini içinde barındıracak kadar büyük, çoğu tam anlamıyla saray denebilecek evlerden oluşan geniş özel malikânelerde yaşarken, memur, tüccar, küçük sanayi işverenlerinin de içinde bulunduğu orta sınıf muhtemelen Ostia'nın yakınındaki limanda ortaya çıkarılanlara benzer apartman evlerde yaşamaktaydı. Bu mahalleler belki nezihti, ama Ludwig Friedländer'e göre, sakinleri Caesar zamanında İtalya'nın diğer kentlerindekinden dört kat daha fazla kira ödemekteydi. Büyük proletarya kitleleriyse, bütün bunlara taban tabana zıt

bir şekilde, kırk altı bin kira evinde oturmaktaydı; bu evlerin her birinde yaklaşık iki yüz kişi bulunuyor olmalı.

Bu kira evleriyle kentin geniş saray ve hamamları arasında, üstü açık çöp çukurlarıyla Cloaca Maxima arasındaki gibi bir ilişki vardı. Bu adacıkların inşası, tıpkı New York'taki kira evlerinin inşası gibi spekülatif bir girişimdi, ayakta bile zor duran dayanıksız binalar yapan namussuz müteahhitlerle, birim alandan alınan kirayı artırmak için eski daireleri daha küçük hücrelere bölüp, daha yoksul işçilere veren çıkarcı ev sahiplerinin yüksek kârlar sağladıkları bir teşebbüstü. (İnsan Roma'da gündüzleri araç trafiğine çıkma hakkı olanlar arasında müteahhit arabalarının bulunduğunu öğrendiğinde acı acı gülümsemeden edemez.)

Kira evlerinden muazzam paralar kazanan Crassus, inşaata hiç para harcamamakla övünürdü. Kısmen yıpranmış evleri kelepir fiyata alıp sağını solunu gelişigüzel onardıktan sonra kiraya vermek çok daha kârlıydı. Neron'un büyük yangını gibi sistemli kenar mahalle temizleme projeleri doğal olarak ev ihtiyacını, dolayısıyla da haris ev sahiplerinin nüfuzlarını artırmıştı. Böylece sadece bedeni canlı tutacak kadar aldığı geleneksel köle beslenme rejimine aynı şekilde kasvetli köle barınağı -kalabalık, viran, pis kokulu- eşlik ediyordu. Roma'nın "özgür yurttaşları"na sağladığı barınma imkânı böyleydi.

En kaba neolitik köyde bile ev, beden için bir barınaktan çok daha fazla bir anlam taşıyordu. Ev, ailenin buluşma yeriydi; ocağı yemek için olduğu kadar dinsel ayinin yapıldığı merkez olarak da hizmet görüyordu; aile tanrısının evi ve ailenin varlığının mekânı, parayla ölçülemeyecek ahlâki değerlerin bir ambarıydı. Roma'da *insula* denilen yerleşim birimleri bütün bu ilişkiler ve geleneklerden yoksun bırakılmıştı. Derme çatma binalardan ve sıkışık yerlerden azami kârı elde etmek için çıplak bir barınak yeterliydi; başka bir değeri tanımak, zorla para alma imkânını azaltmak anlamına geliyordu. Dinle ilgili bütün ev faaliyetleri, Cicero gibi yazarların aileye atfettiği duygusal değerler sadece soyluların evlerine uyuyordu. Hiç kimse Roma'nın kenar mahalle sakinlerinin aileyi koruyan böylesi ruhlara sahip olduğunu veya törensel yemeklere ve aile ayinlerine katıldığını düşünmüyordu. Plutarkhos'a göre, Tiberius Gracchus gayet iyi söylemişti: "Yerdeki hayvanların ve gökteki kuşların yuvaları ve korunacakları yerleri var, fakat İtalya için savaşıp ölen insanlar sadece gün ışığının ve havanın lütfuna erişebiliyor." İmparatorluk dönemine gelindiğinde Roma'da ışık ve hava da kalmadı. Tarihte daha önce hiç görülmediği şekilde katlar birbirinin üstüne yığılmıştı. Juvenalis, MS II. yüzyılda şunları yazar:

Kule gibi yükselen evlere bir bakın,
Kat kat üstüne on kat yükselen evlere.

Soyluların geniş, havadar, sıhhi, banyolu ve tuvaletli, kışın sıcak havayı zemindeki bölmeler sayesinde taşıyan, külhanlarla ısınan evleri belki de XX. yüzyıla kadar ılıman bölgelerde inşa edilmiş en geniş, en rahat ev tipiydi; ev mimarisinde bir zaferdi. Fakat Roma'daki kira evleri, Napoli'den Edinburgh'a hatta aynı spekülatif yanlışa bir ara teslim olan Elizabeth çağı Londrası'na kadar her yerde, aşırı dolu binalar ve aşırı kalabalık odaların sıradanlaşmaya başladığı XVI. yüzyıla kadar, Batı Avrupa'da inşa edilmiş en kalabalık ve en sağlıksız evler olma ödülünü hiç zorlanmadan kazanacak durumdaydı. Bu binalar sadece kötü ısıtılan, atık su borularından veya tuvaletlerden yoksun, yemek pişirmeye uygun olmayan, havasız ve aşırı derecede kalabalık bir sürü odadan oluşan evler olmakla kalmıyor, doğru düzgün bir günlük hayat için gerekli donanımdan yoksun olmanın yanı sıra öyle kötü ve yüksek inşa ediliyorlardı ki, içinde oturanlara o dönemler sıkça rastlanan yangınlardan kurtulmak için güvenli bir çıkış imkânı bile vermiyorlardı. Bu binaların sakinleri tifo, tifüs ve yangından kurtulmayı başarsalar da, binanın çökmesi sonucu enkaz altında kalıp ölmekten kurtulamıyorlardı. Bu tür kazalar sıkça olurdu. Bu adacıklar öylesine kötü bir biçimde inşa edilmişlerdi ki, Juvenalis'in sözleriyle, "her rüzgâr estiğinde sallanırlardı." Bu ifade şiirsel bir abartı sayılmazdı.

Bu binalar ve içinde yaşayan insanlar imparatorluk Roması'nın çekirdeğini oluşturuyorlardı ve bu çekirdek çürüktü. Roma büyüdükçe ve sömürü sistemi giderek daha parazitvari bir hal almaya başladıkça bu çürük, kent dokusunun gittikçe daha büyük kısmını çürütmeye başladı. Ana nüfusu oluşturan ve kentin zaferleriyle övünen kesim kötü, gürültülü, havasız, kötü kokulu, hastalık saçan mahallelerde yaşıyor, acımasız ev sahiplerine insafsız kiralar ödüyor, her gün kendilerini kabalaştırıp vahşileştiren aşağılık muamelelere ve teröre maruz kalıyor ve bütün bunların karşılığında yaşadıklarını telafi edecek çıkış yolları arıyorlardı. Bu çıkış yolları kabalaşmayı sürekli bir sadizm ve ölüm karnavalı içinde daha da artırıyordu.

Fakat proletaryanın, çektiği acıların hıncını, karşılaştıkları işkence ve aşağılamaların beterine maruz kalan insanlardan zevkle çıkardığı eğlenceleri incelemeden önce dilerseniz Roma'yı en iyi haliyle inceleyelim. Çünkü Roma'nın daha insani nitelikleri mevcuttu; en kötü anlarında bile sömürdüğü kitlelere, görünürde şiddet ve açgözlülükle lekelenmemiş kentsel güzellik ve düzenin en hayran bırakan örneklerini sunmuştu.

C. FORUM, *VOMITORIUM* VE HAMAM

Geleneksel olarak anlatılanlara göre Roma, Palatium Tepesi üzerinde yerleşmiş olan Romalıların liderliği altında yakın tepelerdeki çeşitli yabancı kabilelerin birleşmesiyle kurulmuştu. Lavedan'ın bize hatırlattığı gibi, bu birliğin simgesi, ilk dönemlerde atlet ve gladyatör müsabakalarının da icra edildiği bir *comitium*, yani toplanma yerinin de bulunduğu ortak bir pazaryerinin (forum) kurulmasıydı. Kuşkusuz, forumun temel ve orijinal parçalarından biri tapınaktı, çünkü özgür bir mübadele için gerekli olan "pazaryeri huzuru" ancak bölge kutsal hale getirilerek muhafaza edilebilirdi.

Forum sadece açık bir meydan değildi. Roma'da ortaya çıktığı şekliyle daha çok bütün bir semtti; ibadethane ve tapınakların, mahkeme ve meclis binalarının, heybetli sıra sütunlarla çevrili açık alanların karmaşık bir tarzda yerleştirildiği bölgeydi. Bu açık alanlarda hatipler büyük kalabalıklara hitap etme imkânı bulmaktaydı; sert havalardaysa büyük binalar, bazilikalar çok amaçlı olarak hizmet görürdü. Augus Mau'nun Pompei'de gözlemlediği gibi, her ne kadar temel olarak ticari işlemlere ve adalet yönetimine ayrıldıysa da, pazar meydanında yapılan her şey bazilikada da yapılabiliyordu. Bizatihi forumun basitliği onu çeşitli amaçlara elverişli hale getirmişti; hatta, dinsel bir toplanma yeri bile olmuştu.

Çıplak bir açık alanın etrafı tamamen kapatılmış bir forum haline gelmesi çok erken bir dönemde başlamıştır. Friedländer'e göre, Roma aşırı büyük bir taşra kentine benzer görünüşünü yitirmeye daha MÖ 310'da başlamıştı, çünkü forumdaki kasapların tahta kulübeleri yerini sarraflara bırakmış, yiyecek pazarları da daha zengin, daha çeşitlilik barındıran bir hale gelmişti. 179 gibi erken bir tarihte *Censor** Cato, Roma'ya, ortasında kubbeli bir mezbahanın bulunduğu ve dükkânların bu mezbahanın etrafında yer aldığı büyük ve merkezi bir gıda pazarı armağan etmiştir. Vitruvius halihazırdaki uygulamaları bir kurala bağlamaya başladığı zaman, hazinenin, hapishanenin ve meclis binasının foruma bitişik olmasını önermişti.

Başarılı imparatorlar foruma yeni şeyler kattıkça veya Julius Caesar gibi o civarda bir yenisini kurdukça alışveriş, ibadet, dedikodu yapmak, kamusal faaliyetlere veya özel davalara seyirci veya oyuncu olarak katılmak üzere daha fazla kişi kent merkezine akın etmeye başladı. Forum boyunca giden ve onu esnaf ve tüccar mahalleleriyle bir-

* Eski Roma'da nüfus ve ahlâk meselelerine bakan yüksek rütbeli görevli. (y.h.n.)

leştiren yeni yol Argiletum, bölgeye girerken anıtsal bir geçite, Nerva Forumu'na dönüştürüldü.

Vitruvius'un forumun ideal boyutu konusunda çok kesin fikirleri vardı; öyle ki bu fikirleri, Winston Churchill'in İngiliz Avam Kamarası'nın yeniden inşasında kullanılacak tasarım için verdiği talimatları önceler nitelikteydi. "Forumun boyutları," diyor Vitruvius, "kullanım sıkıntısı yaratmaması için izleyici sayısına göre ayarlanmalı; yoksa hazır bulunanlara dar gelebilir, ya da katılanlar az olursa forum çok büyük görünebilir. Eni, boyu üç eşit parçaya bölündüğünde, iki parçasına eşit olacak şekilde inşa edilmeli. Böylece plan dikdörtgen olacak ve düzenleme gösterilerin amacına göre uyarlanabilecektir."

282 Forum Romanum sadece Roma'daki kamusal hayatın merkezi değildi; her ne kadar kentin başka bölümlerinde benzer, fakat ikincil merkezler mevcutsa da aynı zamanda bütün imparatorluğun kamusal hayatının da merkeziydi. Büyük toplanma alanı, Capitolinum Tepesi'yle Neron'un Altın Sarayı'nın daha sonraları da Colosseum'un bulunduğu yer arasındaydı. Burada büyük kalabalıklar askeri liderlerinin savaş arabaları içinde, ganimetlerin ve savaş arabalarının tekerleklerine zincirlenmiş savaş esirlerinin eşliğinde, sursuz bir yerleşim yerine, biçimsel bir giriş yeri görevi yapan zafer taklarının altından geçişini seyretmek için toplanırdı. Zamanın veya topografyanın neden olabileceği küçük dokunuşların canlılık kattığı bir anıtsal ölçek ve mekân düzeni hâkimdi burada.

Yani burada saldırgan olguların ve gerçekliğin yeni Roması, yağmacı askerlerin, korku dolu kölelerin ve kaba toprak spekülatörlerinin Roması; yurtsever arzuların ve stoacı hayallerin geleneksel Romasının togası altına gizlenmişti. Yasa ve barışın kucağında düzenin düzen, adaletin adalet, verimliliğin verimlilik olduğu ideal Roma gerçekliğinin burada zorbalığı, açgözlülüğü, şehveti ve acımasızlığı dev kolektif ölçülerle gizlediği akla gelebilir miydi? Forumda, insan Cicero'nun veya Marcus Aurelius'un ahlâki düşüncelerini ve görev sorumluluğuyla icra ettikleri faaliyetleri ironik bir kuşkuyla değil, dürüst bir hayranlıkla hatırlayabilirdi ancak. Burada insan *carnarium*'un pis kokulu çukurlarını veya yakındaki arenalarda yapılan günlük işkence orjilerini bile kolayca unutabilirdi.

Roma forumu sonuçta agorayla akropolisin bir bireşimi olduğu için, Helenistik prototipinde gözlemlenemeyecek, tümüyle yeni özellikler sunmaz. Burada insan belki, daha yoğun bir faaliyet çeşitliliğiyle, daha yüksek düzeyde bir biçimsel düzenle, Helenistik kentin her yerinde mevcut temaların daha yaygın, daha büyük çaplı haliyle karşılaşabilir olsa olsa.

Bu yeni düzen merkezde oluşturulduktan sonra her yere yayılmaya başladı; özellikle Augustus'un büyük bir keyifle bütün kenti donattığı o muhteşem portik ve sütun dizileriyle birlikte. Yirmi yıldan az bir zaman içinde Flavius amfiteatrının bulunduğu yer olan Campus Martius, tepelerin eteklerinden nehir kenarlarına kadar uzanan, sadece taştan değil şimşir ağacından yapılmış yüksek duvarları bulunan sütun dizileriyle donatıldı. Bu sütun dizilerinin kimileri arasında insanların kenarında dinlenebileceği havuzlar, kiminde heykeller veya duvar resimleriyle dolu galeriler vardı. Hatta Septa Portiği'nde Uzakdoğu'nun biblolarından, antikalarından ve el işlerinden oluşan büyük bir müze yer almaktaydı. Augustus döneminde sütun dizili caddelerin toplam uzunluklarının yirmi kilometreden fazla olduğu tahmin edilmektedir. MS IX. yüzyıla kadar varlıklarını koruyan bu portiklerin, bu estetik vadilerinin çevresi çim ve çakılla kaplıydı.

Eksensel planla birlikte binaları eksene göre simetrik bir biçimde düzenleme eğilimi başladı; bazen, tıpkı Traianus Forumu'nun önlerindeki sütun dizisi tarafından etkili biçimde gizlenen apsitleri gibi gözden saklansa da mevcuttu bu simetri eğilimi. Kentin merkezinde ziyaretçileri etkileyen, bu genel uzamsal açık seçiklikti kuşkusuz. Büyümekte olan metropolün büyük bir bölümü, kenarlarında uzanan düzensiz dükkân ve hanlardan, her iki tarafında yükselen kira evlerinden dolayı karmakarışık caddeler, dar geçitlerden ibaretti; buralarda sadece tesadüfi bir kent tasarımı yaması, bir tapınak, bir çeşme, bir portik veya bir bahçe kentin merkezinden soylu bir esinti sunabilirdi. Ancak kamusal cömertliğin ve belediye arazi mülkiyetinin mimarı, işini bildiği gibi yapmak üzere serbest bıraktığı yerlerde Romalılar kalabalıklarla başa çıkmayı başardılar ve o güne kadar muhtemelen hiçbir kentte kolay kolay görülemeyecek büyüklükteki kalabalıkların geliş gidişlerini düzenleyecek bir yöntem geliştirdiler.

Roma, izdihamın rezilliğini birçok orta ölçekli taşra kentine göre daha iyi bilmesinin yanında, büyük yapıların ortasına cömertçe konmuş kamusal mekânların lüksünden de daha fazla yararlanıyordu: Meydan olmazsa kalabalık da çekilmez olabilirdi. Eski Mısır ve Suriye kubbe ve tonozunu geliştiren Romalılar mimari alanında yeni doruklara ulaştılar. Gökyüzü bir sınır olmaktan çok, bir modeldi. Kubbe ve tonoz en kalabalık olduğu anda hamama veya bazilikaya, o kadar çok kişinin varlığını rahatsızlık vermeyecek hale getirecek bir nitelik kazandırıyordu; zira yukarıdaki boşluk aşağıdaki kitlelerin oluşturduğu baskıyı hafifletiyordu. Başını yukarı kaldırdığında insan rahatça nefes alıp bakınabiliyordu. Bugün bile, Roma hamamları örnek alınarak

inşa edilmiş binalar örneğin New York'taki Pennsylvania İstasyonu, bu soylu niteliğe sahiptir – veya sahipti; en azından, yapı o pek bilmiş koruyucuları tarafından bilet gişesi şeklinde, bozuk parayla çalışan koca bir otomatik makineye dönüştürülüp tek bir barbarca darbeyle hem estetik biçimine, hem de kalabalıkla etkili bir biçimde başa çıkma kapasitesine zarar verilene kadar.

Kent mekânının kitlesel toplantılar ve kitlesel hareketler için tasarlanmasını içeren yeni mimari unsur Romalıların mimariye bir katkısıydı. Bu özelliğe, Romalılar kendi karakterlerine ve pratiklerine uygun yansımalar taşıyan özel bir ad verdiler: *Vomitorium*. *Vomitorium* Latince sözlükte iki şeye karşılık gelir: Biri, yemek odasının yanında bulunan ve çok çeşitli ve egzotik yemek yemiş oburların kanepelerinde daha fazla yiyebilmek için midelerini boşalttıkları özel odanın adıdır. Bu, midedekileri hızla boşaltma işi, simgesel olarak amfiteatrlardaki seyircilerin birbirleri üzerine yığılmadan rahatça çıkabilecekleri açıklıklara ve geçitlere aktarılmıştır.

Kamusal *vomitorium*'ların zorunlu olarak devasa boyutu, binanın diğer bölümlerinin boyutunu belirledi. Binlerce, on binlerce insanla, kitlelerle baş etmeye çalışırken Romalıların tahayyülü, ayrıntılarla uğraşırken sıksık yitirilen neredeyse şiirsel bir yüceliğe ulaşmıştı. Caracalla Hamamları veya Coloseum gibi büyük bir Roma binasının yıkık dökük harabelerini gözlemlerken Romalıların sahip olmadıkları bir avantaja sahip olduğumuz doğrudur: Bu yapıları, pahalı, gösterişli giysilerinden arınmış olarak, bütün çıplak yalınlığıyla gözlemleyebiliyoruz. (Bu ilkel yalınlık, muhtemelen ekonomik nedenler yüzünden, Diocletianus ve Constantinus zamanında yeniden ortaya çıkmıştı.)

Bu çıplaklık Scipio Africanus'un Roması'na yakın olabilir; fakat Romalılar zenginleştikçe bundan Yunanların Olimpiyat Oyunları'ndaki çıplaklık kadar hoşlanmaz oldular. Romalılara göre çıplaklık ya dışkılama eylemine eşlik eden bir görüntü, ya da şehvetin başlangıç aşamasıydı. Romalılar çıplaklık karşısında dekoratif süslemenin her çeşidini tercih etmekteydiler. Pahalı mermerler, damarlı akikler, karmaşık döküm işleri, Dor veya Toscana düzeninden ziyade Korinthos düzeni, döşeme mozaiğinde karmaşık süsleme modelleri, her şeyden önemlisi de yaldız, muazzam boyutlarda yaldız, bir örnekte, bütün bir arenanın çatısını kaplayacak boyutta yaldız. Belki de sadece, Westminster'daki Roma Katolik Katedrali'nin bir nesil önceki, huzur veren romanesk iç mekânındaki tuğla duvarların süslemelerle kaplanmadan önceki halini bilen benim gibi kişiler Roma mimarisinin basit yalınlığıyla, bitmiş yapıların süslü görünüşleri arasındaki fark hakkında canlı bir fikir sa-

hibi olabilir. Augustus'un tuğladan ibaret bir kent bulduğunu, bu kenti mermerlerle donattığını söyleyerek övündüğü şey, onun sandığından daha boş bir şey olabilir.

Öyleyse, Roma kamusal mimarisinde ölçek her şey demekti: Roma mimarisi pazaryeri, amfiteatr, hamam ve hipodromda hayatın bütün kolektif durumları için uygun genel bir biçim; bu biçimlerden bazıları, mesela Navona Meydanı haline gelecek olan keskin virajlı, dikdörtgen biçimli hipodrom bin yıldan uzun bir süre sonra kente aktarılacaktı. Fakat Roma'nın açık alanları da muhtemelen, açık alanların birçok eski kentte oynadığından daha fazla rol oynamıştı. Kent surlarının dışında doğal olarak böyle alanlar hep vardıysa da, imparatorluk saraylarının etrafındaki parklar özel kullanım amacıyla yapılmış olsalar da kent *içinde* spontan eğlenceye ayrılmış en eski açık alanlar sayılırlar. Caesar'ın kendi bahçelerini miras olarak kamuya bırakması, özel hakkın kamuya devredilmesiyle ilgili en eski kayıtlardan biridir. Ne yazık ki Roma böyle eğlence yerlerine duyulan ihtiyacın en fazla hissedildiği kenar mahallelerde bu ihtiyacı hiçbir zaman karşılayamamıştı.

Roma'nın gerek kent sağlığına, gerekse kent biçimine yaptığı en karakteristik katkı belki de hamamdı. Büyük hamamların tarihi aynı zamanda bizzat Roma'nın hikâyesinin özetidir. Bu halk, hayatına güçlü çiftçilerden oluşan bir ulus olarak başladı. Toprağa yakın, içkiden, aşırı yemekten kaçınan, çalışkan, ekmeklerini taştan topraktan çıkaran bu sağlam yapılı insanlar, güç koşullara ve darbelere karşı dayanıklılıkları nedeniyle o dönemlerin en güçlü insanları haline geldiler. Fakat bu güçleri ve bitmek bilmez gayretleri onları, komşularının sırtından geçinerek, ana kentlerini yemekler, yağma mallar, sanat eserleri, köleler, dinler, tanrılar, bilgi kırıntıları, ne bulursa yutan, her kültür inceliğini, gündelik hayatta mevcut her nezaketi, aynı anda korkutucu, kaba hislerinin sesini dinleyen, iğrenç, gösterişçi ve anlamsız hale çeviren dev bir ağız ve mideye dönüştüren bir yağmacılar ve bedavacılar ulusu yaptı.

Scipio Africanus'un bildiği biçimiyle hamam, içinde terli çiftçilerin temizlendikleri üstü kapalı bir havuzdu. Seneca, güneş banyosunun ve tene özen göstermenin henüz moda olmadığı o dönemi özlemle anar. MÖ II. yüzyıl gibi erken bir dönemde Roma'da halk hamamlarına gitme alışkanlığı yerleşmişti; MÖ 33'te Agrippa, bu kurumun alacağı son biçime sahip bedava hamamları insanların hizmetine sundu. Bu hamamlar, bitişiklerinde egzersiz yapmak isteyenler için jimnastik salonları ve oyun alanları, hatta düşünmeyi veya tembellik etmeyi sevenler için kütüphaneler bulunan, birbiriyle bağlantılı büyük odalar-

dan, sıcak banyolar, ılık banyolar, soğuk banyolar için, masaj için, vakit öldürmek için, yemek yemek için ayrı ayrı odalardan oluşan, büyük kalabalıkları içinde barındırabilecek devasa yapılardı.

Başka bir özelliğiyle olmasa bile dev yapısıyla ve çeşitli tesislerin bireşimiyle Roma hamamları modern Amerikan alışveriş merkezlerine benzer; bu benzetmede Amerikan alışveriş merkezlerinin Roma hamamlarından daha avantajlı bir konumda olduğu da söylenemez. Takıntılı bir yayılmacı ekonomide bir Amerikalı için gündelik hayat, marifetli aletlerin istilasına uğramış, kâr amacıyla şişirilmiş saçma sapan mallarla tıka basa dolu bomboş bir şeyken, Roma'nın kazanımları büyük oranda üst sınıflara ve onların mali temsilcilerine ait kılınmıştı; büyük çoğunluk için ise hayat daha çok, kamusal harcamalarla yaratılan ikame ve telafi edici şeyler bulmak meselesiydi. Çiftçinin temizlik zorunluluğu olarak başlayan şey, aylak geçen bir günün boşluğunu doldurmak için yapılan törensel bir ayin haline geldi. Romalılar hayattaki her durum için özel bir tanrı üreterek teolojik bir enflasyona yol açtılarsa da aslında gerçek anlamda ibadet ettikleri en yüce tanrı insan bedeniydi. Ardıllarının kendisini yâd etmeleri için mezarda yatan kişinin, yaşarken nasıl oburca yiyip içtiğini övgü dolu sözlerle anlatan birçok mezar taşı bunun bir kanıtıdır. Beden dini, ilk tanrıları Lares ve Penates'i yitirdikten sonra Romalıların sahip olduğu, bir dine en benzeyen şeydi. Bu dinin tapınağıysa hamamlardı: Tembeller, otlakçılar, dikizciler, teşhirciler; bütün beden müptelaları için ideal bir ortam.

Bu olguyu binaların kendileri de kanıtlar: Hamamlar mimari açıdan Roma'nın en başarılı binalarından sayılır; Pantheon'la çekişebilecek denli başarılıdırlar. Romalılar nereye giderlerse gitsinler, akıllarında hep halk hamamı fikri vardı: Paris'teki işlek Saint Michel Bulvarı'nda bulunan antik hamam kalıntısı hâlâ Lutetia'nın eski sakinlerini hatırlatır. Bu ritüelin pratik bir tarafı vardı elbette. Bu, bedeni baştan aşağı temizleme alışkanlığı, kentin başka alanlardaki hijyen ve sağlık açısından kötü koşulların olumsuzluklarının azaltılmasında yardımcı bir rol oynarken, hamamların büyük ve ferah oluşu, insanı ev hayatının hayhuyunun neden olduğu kasvetten uzaklaştıran psikolojik bir rahatlama sağlamaktaydı.

Maneviyatı yükselten bu yararlı yan etkilerine karşın hamam ritüeli, günün büyük bir kısmını işgal etmekte ve insanın enerjisinin aşırı büyük bir kısmını kendi başına bir amaç olarak görülen bedene hizmet etmeye yönlendirmekteydi. Hamamın dinsel ve estetik ritüeliyle pratik hijyenik kullanımı arasında kabul görmüş bir fark bulunduğu kent boyunca uzanan sayısız özel hamamın varlığı tarafından kanıtlanır.

Hamamla Roma'nın cinsel hayatı arasındaki ilişkiyi de bu arada görmezden gelmemeliyiz. Hamamda, oranın müdavimi, önceki gecenin sefahatinin yorgunluğunu üzerinden atarak bir sonraki sefahate hazırlık yapmaktaydı. Carcopino'ya göre, her cinsiyet için belli bir giriş saati belirlenerek kadınla erkeğin banyoya ayrı girmeleri sağlanmaya çalışılıyorduysa da, bu kurallar çiğneniyordu. Resmi Hıristiyanlığın hâkim olduğu zamanlarda bile Hieronymus, hamamlardaki şehvetli teşhir ve dikizciliğin insan ruhu için ciddi bir tehlike oluşturduğu konusunda kadınları uyarmıştı. Hamamlar randevular için ideal mekânlardı kuşkusuz; bu nedenle, ortaçağda hamamların adının kötüye çıkmasına neden olan uygulamalar da buralarda baş gösterdi. Modern zamanlarda bile, Roma hamamının son izlerinden biri olan sözümona Türk hamamı, o kadim sarhoşluk ve cinsel sefahat çağrışımını korumaktaydı.

D. ÖĞLEDEN SONRA ÖLÜM

Roma iktidarını inşa edenler kendilerini imparatorluğun sınırlarını genişletmek durumunda hissettiler: İstila edilme korkuları olduğu kadar erzak hatlarıyla yiyecek ve hammadde kaynaklarını koruma konusundaki kararlılıkları evrensel bir siyasal düzen hayalini teşvik etti. *Pax Romana* altında bu hayal iki yüzyıl kadar sürdü. Bu barış gerçek olduğu sürece fetihler kısmen haklı görülebilirdi, istila edilenlerin gözünde bile; zira savaştan veya savaş tehdidinden uzak, zulüm ve terorizm üzerine değil, adalet üzerine kurulmuş evrensel bir topluma insanlar henüz ulaşamamışlardı. Binlerce iyi Romalı işte bu yüzden planlar kurmuş, savaşlarda çarpışmış, uzak sınır karakollarını savunmuş, gönüllü sürgüne dayanmış ve gün boyu can sıkıcı kamu işleriyle, yani idari tüzüklerle, yasal kurallarla, vergi listeleriyle, mülkiyet kayıtlarıyla uğraşmıştı. Bu Romalı memurlar zorluklara ve sıkıntılara rağmen görevlerini yerine getiriyor, ölürken de Kitionlu Zenon'un veya Terentius'un veya Virgilius'un soğuk, ama rahatlatıcı düşüncelerini hatırlıyorlardı... *Ben insanım ve insanla ilgili hiçbir şey bana yabancı değildir.*

Bir imparatorluk olarak Roma, sömürdüğü bölgeleri bir nesil boyunca bile korumayı başaramayan Atina'dan daha başarılıydı. Fakat Roma aslında başarılı olmamıştı. Scipio'yla Cicero'nun düşlediği kent daha bu düşü görenler uyanmadan yok olup gitmişti; aslında böyle bir şey asla var olmamıştı. Roma'nın düzeni, Roma'nın adaleti, Roma'nın

barışı, hepsi vahşi bir sömürünün ve baskının üzerine kurulmuştu. En yüksek noktasında Roma, gövdesini dibinden itibaren sarmış çürümeyi uzun dallarıyla gizleyen bir meşe ağacıydı: Domuzlar en çok hastalıklı meşelerin altında üreyen yermantarlarını buralarda arıyorlardı, fakat daha besleyici gıdalar bu dalların altında yetişmezdi. Sınırlarını tehdit eden barbar kabileleri geri püskürtmüş olan imparatorluk, egemenlik alanının tam kalbinde, Roma'da daha büyük bir barbarlık kurdu. Burada, Romalıların silahları sayesinde kentin büyük oranda uzak durmayı başardığı topyekûn yıkım ve imha beklentisi daha patolojik fantezilerin hayata geçirilmesi şeklinde geri geldi. Yırtıcı avcının başarısının altında hastalık yapıcı parazitin başarısızlığı yatıyordu.

"Parazit" sözcüğü, insanlar arasında daha önce böylesine açık ve kesin bir patolojik biçim almamış bir ilişkiyi tanımlamak için Romalıların zorunlu olarak icat ettikleri bir sözcüktü. Romalı aristokratlar uzun bir süre, onlara hizmet eden ve egolarını şişiren yanaşmaların varlığıyla övünmüşlerdi. Bu yanaşmalar aslen, büyük bir toprak sahibine sadece kullanacakları tarlanın saptanması açısından bağımlı, ama kendi hayatını kazanan, özsaygısı olan kiracı çiftçi veya ortakçıydılar. Parazit ise çok daha düşük bir düzeye inmişti: Efendisiyle herhangi bir pozitif ekonomik ilişkisi yoktu: Toprak sahibinin cömertliğinden ve iyiliğinden başka yaşam olanağı olmayan yaltakçı, müzmin bir asalaktı. Parazit, zengin bir adama yamanarak her türlü bağımsız hareket veya bağımsız dayanak olasılığını yitirmekteydi. Hayvanlar dünyasında bunun birçok örneği mevcuttur.

Doğada bu parazitlik, konak için de, onun üzerinden geçinen için de çoğunlukla yıkıcıdır: Parazit, özgürce hareket veya kendi kendini idame yeteneğini yitirdiğinde, konak ona bağımlı hale gelir ve görünüşte zayıf olan yaratığın hayatını sürdürmesi için atıl özelliklerini harekete geçirmek, daha fazla çaba harcamak zorunda kalır. Zengin ve güçlü kişiler kendilerini genellikle bu konumda buluyorlardı, ekonomik anlamda alt sınıflara doğru dürüst bir hayat vermeyi reddederken rastgele kamusal cömertlik patlamaları yapmaya boyun eğmek zorunda kalıyorlardı. Roma'daki parazitlik Roma'nın yırtıcı fetihlerindeki başarıdan kaynaklanıp, kelimenin gerçek anlamıyla bu başarıdan beslendi ve gerek zengin, gerekse yoksul için doyurulmaz iştahlarla ve çözümsüz kaygılarla dolu aynı işlevsiz, boş ve bağımlı hayatı daha genel bir biçimde ürettiği için de son buldu.

Roma'da, bütün bir nüfus, yüz binlerce insan, bütün hayatları boyunca parazit rolünü üstlenmekteydi. Yayılmakta olan imparatorluk, parazitlerin varlığını sürdürmesini güvence altına alan, alıştıkları du-

rumda kalmalarını sağlayan bir aygıta dönüşmüştü. Bunu da ancak, bu doymak bilmez kentin boğazından sürekli akan yağma mal, köle, esir ve vahşi hayvan akışının tek garantisi olan orduya utanmazca rüşvet vererek yapabiliyordu.

Organizmanın özerk faaliyetleri o kadar hayati ve organizmanın bir bütün halinde kalması için o kadar gereklidir ki, bağımsızlıktan verilen bir ödünün derin psikolojik etkileri vardır. Özellikle, çocukluktaki bağımlılık duygusu yetişkinlikte de sürerse, kişide intikam için intihar arzusuyla sonuçlanacak kendine güvensizlik ve kendi kendinden nefret etme duygularına yol açabilir. İktidarsız kişi, aktif olmasa bile hayali bir gücü arzular, kendi hayatını yaşamayan kişi de başkalarının aşağılayıcı bir biçimde ölmesi konusunda şiddetli bir arzu duyar. Asa- 289 F19
lak bir varoluşun sınırlılıklarını telafi etmek için parazitin kendisi bütün eylemleri olumsuz bir biçim alacak şekilde hayatın değerlerini değiştirir. Parazit kendisine karşı hissettiği nefreti uygun kurbanlara ve günah keçilerine yansıtır, onları kendi üzüntülerine, kendine karşı hissettiği nefrete, kendi ölüm arzusuna büründürür.

Parazitliğe kentsel bir biçim vererek, ona bedava ekmek ve arena gösterileri biçiminde sağlam bir kolektif temel sağlayarak Roma, başka ülkeler ve kentler üzerindeki siyasal sömürüsünün ölümcül hatalarını pekiştirdi. İronik bir biçimde, parazitliğe teslim olduğunda, bu parazitliği mümkün kılan yırtıcı canlılığı yitirmişti Roma. *Pax Romana*'nın uyutucu yanılsamalarının altında kalan eski soylu liderler hâkimiyetlerini yitirdiler. İmparatorluk döneminde Roma dışında bile özyönetim yavaş yavaş yok oldu. Daha önce özerk olan belediyeleri, Roma'da geliştirilmiş olan aynı arsız yöntemlerle kendilerini ve akrabalarını iktidarda tutan, sözde devletin hizmetkârı olan ve imparatorluğun toprakla ilgili veya ticari çıkarlarını temsil eden yörenin nüfuzlu kişileri yönetmeye başlamıştı. Romalıların pek övündükleri barış ve adalet, bugün Amerikan iş dünyasının empoze ettiği tekelci denetim ve zorlayıcı tüketim ortamında var olduğu söylenen "rekabet" kadar bir gerçekliğe sahipti. Bu, buz gibi bir yalandı. Yasa ve düzen görüntüsü, ölümcül saray entrikalarıyla, gözü doymaz şantajla ve peş peşe gelen her imparatorun seçiminde ortaya çıkan ordu ayaklanmalarıyla sürekli aşındırılıyordu. Praetoria Muhafızları Commodus gibi sefih bir köpeği onun ardılı vakur ve onurlu Pertinax'a öylesine tercih etmişti ki Pertinax'ı hemen katlettiler.

Parazit bir ekonomiyle yırtıcı bir siyasal sistemin varlığı, Roma hayatının her iki yönünü de kucaklayan ve bu yönlere dramatik bir dekor oluşturan tipik bir Roma kurumu üretti. Eski dinsel kanlı kurban tören-

leri arenada yeni bir dünyevi biçim kazandı.

Bütün o barış iddialarına rağmen Roma hayatı, her geçen gün o etkileyici imha ritüelleri üzerine daha da yoğunlaşmaktaydı. Parazit varlıklarının boşluğunu ve anlamsızlığını geçici olarak gizlemeye yetecek kadar keskin heyecanlar arayan Romalılar araba yarışlarını, yapay bir gölde düzenlenen görkemli deniz savaşlarını, striptizlerin ve şehvetli cinsel eylemlerin halkın gözü önünde ifa edildiği pandomim gösterilerini sahnelemeye başladılar. Fakat, insanların alışıp tepki vermemesi durumunda duyguların sürekli olarak kırbaçlanması gerekir. Bu yüzden, bu duyguların kırbaçlanması çabası, bu rejimin temsilcilerinin insana yapılan işkencelerde ve insan öldürülmesinde şeytani bir yaratıcılık sergiledikleri gladyatör gösterilerinde doruğa çıktı.

Modern metropollerin sakinleri, psikolojik açıdan Romalılardan çok farklı olmadıkları için bu yeni biçimi değerlendirme yeteneğinden hiç de yoksun değildir. Biz de kendimize göre bir tür günlük sadizm dozu alırız, tıpkı alelade yiyeceklerimizdeki eksiği kapatmak için vitamin hapları almamız gibi. Gazete haberleri, radyo haberleri, televizyon programları, romanlar, tiyatro oyunları; hepsi mümkün olduğunca canlı bir biçimde her çeşit şiddeti, sapıklığı, canavarlığı, kriminal suçu ve nihilist umutsuzluğu işler. Dolayısıyla, sadece o canlı olma duygusunu ayakta tutmak için yüksek tabakadan olanı, aşağı tabakadan olanı, yöneticisi, yönetileni bütün Roma halkı, daha canlı sahnelenen, daha yakından sunulan benzer eğlencelere şahsen katılmak üzere arenalara akın ediyordu. Arenada Romalılar her gün, daha sonraları Hitler ve adamlarının tasarlayıp dolaylı olarak katıldığı –fakat belli ki mideleri kaldırmadığı için düzenli katılmadıkları– berbat işkence ve toplu imha eylemlerine bizzat şahit oluyordu.

Roma, daha cumhuriyetten imparatorluğa geçmeden önce devasa bir kolektif işkence odası haline gelmişti. Orada, önceleri suçluların adil cezalandırılmaları kisvesi altında bütün halk, Seneca'nın belirttiği gibi, her gün kendi kendini cezalandırmaktaydı. Roma bu musibete o kadar alışmıştı ki, Hıristiyanlığın Roma devletinin resmi dini olarak kabul edilmesi bile bu uygulamanın önüne geçememişti. Vandallar Augustinus'un kenti Hippo'nun kapılarını dövdükleri sırada sur üzerinde kenti savunmaya çalışanların ölürken çıkardığı sesler, kişisel can güvenliklerinden bile daha çok günlerini gün etmekle ilgilenen sirkteki seyircilerin tezahüratlarına karışmıştı.

Yüzyıllar boyunca iyice derinleşen insan öldürme zevklerine bakıldığında, Romalıların Yunan atletleri biraz efemine bulmalarına ve onlarla pek ilgilenmemelerine pek şaşmamalı, spor müsabakalarında ye-

terince kan, şiddet ve dehşet yoktu çünkü. Gracchi'nin liderliğinde gerçekleşen köle ayaklanmasının bastırılmasının ve Roma'nın büyük ticari rakibi Kartaca'nın İkinci Pön Savaşı'nda bozguna uğratılmasının ardından Roma'da biçimlenen hayat, içinden çürümüştü. MÖ I. yüzyıldan itibaren Roma, Patrick Geddes'in "*parazitopolis*" ve "*patopolis*" –parazitlerin kenti ve hastalıkların kenti– olarak karakterize ettiği o kentsel varoluş basamaklarına adım atmıştı bile. Böylece Roma negatif hayatı içinde barındıran bir kap haline geldi: Sapkın ve yıkıcı faaliyetlerle kendine karşı çalışan hayat. Bu şekilde, Roma bütün uygarlıkların maruz kaldığı kötülükleri sürekli hale getirdi ve yaygınlaştırdı; zira bu olumsuzlamaların sürekli olarak ifade edilmesini sağlayan bir mimari biçim ve bir kamusal ritüel keşfetmişti. Bizim nükleer ve bakteriyel imhayla ilgili hazırlıklarımız gibi, aksi takdirde ağıza alınamayacak ve özel olarak telaffuz edilemeyecek nitelikteki psikotik eylemler, böyle bir biçim sayesinde kabul edilebilir ve "normal" hale geldi. Çözülen bir uygarlıkta kalabalıkların onayı çılgınlığı ve suçu "normal" hale getirir. Evrensel hastalık böylece sağlık kriteri olur.

Bu sadistik ritüelin ekonomik temeli, Roma kenti proletaryasının ianeyle ayakta tutulmasıydı. 200.000 kişi kentin çeşitli yerlerindeki kamusal ambarlardan temin edilip düzenli olarak dağıtılan ekmekle besleniyordu. Varolmanın temel ihtiyaçları, ekmek ve sirk gibi bedava veya hamam gibi neredeyse bedava olduğu için ekonomik statüde ilerleme kaydetme umuduyla çalışkan bir hayat sürme arzusu, özellikle el üstünde tutulan Roma'da zayıflamıştı.

Bu gösterilere katılımı daha da kolaylaştırmak için, Claudius'un hüküm sürdüğü erken bir dönemde, 159 gün kamu tatili olarak belirlenmişti ve 93 gün, yani bütün bir yılın dörtte biri masrafı kamu tarafından karşılanan oyunlara ayrılmıştı. Bu oyunların sadece birini sahnelemek için bile muazzam paralar harcanıyordu. Bu, zenginlerin açgözlülüklerini, askeri liderlerin yağmalarını mazur göstermelerinin en popüler yoluydu. Burada da Roma hayat tarzı, tıpkı bugünün Amerikan hayat tarzı gibi, hiçbir niceliksel sınır tanımıyordu. İmparatorluğun yüce gönüllü lütuflarından biri, bir zaferi kutlamak üzere ansızın yaratılmış yeni tatillerdi; Roma'nın gücü zayıflamaya başladığında bu alışkanlıktan vazgeçilmesi şöyle dursun, tatil günlerinin sayısı giderek daha da arttı. MS 354'te 175 oyun günü vardı, neredeyse Claudius zamanındakinin iki katı: Bu arada kamu tatilleri toplam 200 güne çıktı, yani bir yılın yarısından fazlasına.

Hiçbir kentin yurttaşının, hatta imparatorluğunun en şaşaalı dönemlerinde Atina'nın yurttaşlarının bile böyle ahmakça işlerle uğraşa-

cak bollukta boş zamanı yoktu. Haftalık beş çalışma günüyle, makineleşmiş ABD bile Roma'yla aşık atamaz; zira öğleden sonra hiç kimse, gün doğumunda kalkan Romalı işçilerden daha fazla mesai talep edemezdi. Eski cumhuriyet kentinin aktif, yararlı hayatının sonunda ona hâkim olan pasif, parazit hayata geçişi yüzyıllar aldı. Fakat sonunda, denizde veya karada, insanlarla veya hayvanlarla yapılan halk gösterilerine katılım Romalıların varoluşlarının birincil işi haline geldi; diğer bütün faaliyetler bu gösterileri doğrudan veya dolaylı olarak beslemeye başladı.

Bugün milyonlarca insan için "gerçek" hayat nasıl ki yalnızca televizyon ekranında mevcutsa ve hayatın bütün dolaysız dışavurumları

ikincil, önemsiz, neredeyse anlamsız ise, gösterinin bütün rutini de Romalılar için saplantı haline gelmişti: *Gösteri devam etmeli!* Gösteride bulunmamak hayattan, özgürlükten ve mutluluktan mahrum kalmak demekti. Genç Neron'un öğretmeni ve arkadaşı Seneca, gladyatör oyunlarına gitmenin ruhuna ıstırap verdiğini söylüyor, ama yine de gidiyordu. Romalı imparatorlar içinde bu gösterilerde olanlara en çok üzülen Marcus Aurelius bile halkın şimşeklerini üzerine çekmekten korktuğu için gösterilere düzenli olarak gitme alışkanlığını kıramadı. Bu gösterilerle ilgili kişisel hoşnutsuzluğunu, gösterilere katılmayarak göstermesi bile imparator için tehlikeliydi.

Varoluşun geri kalan kısmının boş olmasıyla doğru orantılı olarak bu tür kitlesel eğlencelere duyulan ihtiyaç karşı koyulmaz hale geldi. Roma'nın asla Yunan kentlerindeki entelektüel hayat kadar yüksek düzeyde olmayı başaramamış olan entelektüel hayatı, benzer bir anlamsızlığı ve boşluğu açığa vuruyordu. Roma her ne kadar televizyon seyircisinin pek beğendiği yarışma programlarını icat edecek kadar ileri gitmediyse de, insanlar benzer şekilde anlamsız sorularla ilgilenir olmuştu: Aineias'ın kadırgasında kaç kürekçi vardı? Scipio Kartacalıları yenmeden önce kahvaltıda neler yemişti?

Böylece yeni bir kentsel biçime ulaşmış olduk: Sirk.* Sirk, on binlerce Romalının gösterileri seyretmek için toplandığı, gösteriler sabah başladığı için kiminin bütün bir gününü geçirdiği, üstü açık, kenarları kapalı bir yer. Burası, Roma mühendisliğinin ustalıkta belki de doruğa ulaştığı yerdi; Romalıların niceliksel başarıdan duydukları hazzın, bütün başarısı kütle ve ölçüye bağlı olan mimari bir biçime dönüştüğü, seyircinin dik bir biçimde yükselen art arda sıralara yerleştirildiği yerdi burası.

Yeni biçim çok farklı amaçlara hizmet etti. Gösteri Roma'nın haya-

* *Circus;* dairesel gösteri alanı, arena. (y.h.n.)

tının derinliklerine öylesine kök salmıştı ki, tiyatro bile özgün yarım daire planından uzaklaşmış, tam daire halini almıştı. Bu değişimle birlikte Yunan tarzındaki eski dram sanatı yerini gösterişli efektlere dayalı bir opera biçimine bıraktı, opera da pandomime dönüştü – açık havada oyuncuların sözlerini duyamayacak kadar büyük bir seyirci kitlesi için kuşkusuz zorunlu bir değişiklikti bu.

Roma, bir kentin olağan faaliyetlerinin şehvet, işkence ve adam öldürmeden alınan vahşi zevklerin toplu üretimine bağımlı kılındığı arenaların arenası haline geldi. Bütün bu performansların içinde en masum olanı savaş arabası yarışlarıydı; gerçi bunlar da arabaların zaman zaman ters dönüp sürücülerin altında kalması sonucu o uğursuz kana susamışlığı yeterince doyuruyordu, tıpkı bugünün araba yarışlarında olduğu gibi. Fakat arenanın en büyük gösterisi, kentin karakteristik dejenerasyonuna özel damgasını vuran gösteri, gladyatör gösterisiydi.

Gladyatör oyunları Roma'ya ilk olarak MÖ 264 yılında, konsül Decimus Iunius Brutus tarafından babasının cenaze töreni vesilesiyle getirilmişti; Romalılar, ölümcül müsabakaları, önceleri muhtemelen eğlenceden çok ibret olması amacıyla, suçluların halkın önünde cezalandırılmasının popüler bir aracı haline getirerek bu oyunlara daha faydacı bir özellik kazandırdılar. Ne yazık ki çok geçmeden, mahkûmun cezalandırılması seyircinin eğlencesi haline geldi; hapishanelerin boşaltılması bile halkın talep ettiği kurban sayısını karşılamaya yetmiyordu. Azteklerin dini kurbanlarında olduğu gibi, askeri seferler yeterli sayıda gerek insan, gerekse hayvan kurban elde etmek üzere yapılmaya başladı. Arenada gerek bu iş için eğitilmiş sefil profesyoneller, gerekse masum kadın ve erkekler, halkın zevki için akla gelebilecek her tür sakatlayıcı ve korku verici yöntemle işkenceye maruz kalıyordu. Burada aynı zamanda vahşi hayvanlar kesilip biçiliyor ve sanki insanmışçasına etleri yenmiyordu.

Helen kentini unutulmaz kılan karakteristik kurumlar olan *gymnasion* ve tiyatro nihai olarak dinsel bir kaynaktan, cenaze oyunlarından, bahar ve hasat ritüellerinden türemişti. Aynı şeyin Roma için de geçerli olduğu söylenebilir, ama bir farkla. Dinsel yanı ağır basan, insanda acıma ve üzüntü hissi uyandıran trajik ölüm Roma'da, acımanın kırıntısının dahi olmadığı, sınırsız terör kusan kitle cinayetlerine dönüşmüştü; aynı şekilde, eski Attike komedyasının bütün kaba saba cinsel mizahıyla o sağlıklı açık saçıklığı da burada düzmece bir cinsel arzu yaratmak ve uyarmak için sadizme başvuran iktidarsızlığı içinde, kolektif cinsel organla müstehcen bir şekilde oynama halini almıştı. Roma gösterilerinde doğal hayvani dürtüler bile deforme edilmiş ve kirletilmişti.

Suçlunun cezadan kurtulma şansının olduğu gladyatör oyunlarının acımasızca idamların yerine geçmesini haklılaştıran başlangıçtaki gerekçe, kitlelerin kurbanın kim olduğuna bakmaksızın insanların hunharca öldürülmelerini talep etmeleriyle yok olup gitmişti. Bu korkunç olaylar içinde, bir kişinin yanındaki kişi tarafından öldürülmek üzere kurban seçildiği, sonra o öldürenin silahsızlandırılarak yanındaki kişi tarafından öldürüldüğü, bu işlemin tek kişi kalana kadar devam ettiği zincirleme öldürme popüler gösterilerdendi. Daha sonraları Hıristiyan genç kızların gösterilerde özel olarak sunulması seyircilere fazladan bir tahrik unsuru sağlıyordu: Masum bakirenin, aslanların önüne atılmadan önce çırılçıplak soyulmasından doğan tahrik. Hakkaniyetli davranmak adına, daha önce pençesinden kıymık çıkardığı aslanın kendisine saldırmaması üzerine kalabalığın Androkles'in serbest bırakılmasını istediğine dair bir kayıt olduğunu da burada belirtmek isterim. Böyle bir sportmenlik örneğine günümüzde bile az rastlanır.

Büyük arenaların ilki olan ve MÖ 221'de Tiber yakınındaki Campus Martinus'ta inşa edilen Circus Flaminius yeterince büyük bir yapıydı. Bu eski biçim, IV. yüzyıldan önce yapılmış olan ve yakındaki tepelere seyirciler için yerleştirilmiş sıraların bulunduğu basit düz hipodrom modelinden türemişti. Fakat en eski ve en geniş sirki, Circus Maximus'u –gizemli bir şekilde arkeolojik kazıdan hâlâ paçayı kurtarmakta olan bu yapıyı– yeniden inşa eden kişi Julius Caesar olacaktı. Bu yapı o kadar büyüktü ki, IV. yüzyıl otoritelerinden birinin belirttiğine göre, seyirciler için 385.000 kişilik yeri vardı; fakat Carcopino bu sayının 255.000, Curtius da "sadece" 80.000 olduğunu belirtir. Daha çok Hıristiyan Bizans'ta kabul edilebilir temel müsabaka biçimi olduğu için at yarışları gladyatör gösterilerinden daha uzun süre devam ettiyse de, mimari biçim, en üst gelişim sınırına kitlesel işkenceler için tasarlanan tiyatroda ulaşmıştı. İnşaatını Vespasianus'un başlattığı, Titus'un bitirdiği ve Diocletianus'un dekore ettiği Colosseum, küçük kentlerde benzer işler için bir model haline geldi; 45.000 kişilik sıralarıyla büyüklük standardı çıtasını günümüze kadar Roma hariç hiçbir yerde benzeri görülmemiş bir şekilde yükseltti.

Öyle görünüyor ki, her birime küçük bir sayı verilse bile Roma nüfusunun neredeyse yarısı sirk ve tiyatrolara aynı anda yerleştirilebilirdi. Elektronik iletişim, gösteri sahasını ve seyirci sayısını sınırsız olarak artırana kadar bu oran bütün diğer kentlerde bulunan sirk ve tiyatrolardaki yer sayısının nüfusa oranından daha fazla olmayı sürdürdü. Pompei gibi bir taşra kentinde bile amfiteatr 20.000 kişilikti; bu sayı, muhtemelen toplam yetişkin nüfusun yarısından daha fazlaydı. Yüzler-

ce özel tesis devasa halk hamamlarına eklendiğinde, aynı kapsayıcılık hamamlar için de söz konusuydu.

Arena ve hamam aslında Romalıların kentsel mirasa yeni bir katkısıydı; biri onu kirleten, diğeri de onu temizleyen bir katkı: Her ikisi de, kitle organizasyonunun sıkışık mekân ve yüksek yerleşim yoğunluğu gerektirdiği bir zamanda, kitle eğlenceleri için büyük yapılar olarak tasarlanmıştı. Bu iki biçim birlikte ortaya çıktı ve birlikte yok oldu; daha yararlı bir biçimde yönlendirilmiş olsalardı ortak hayatın eksik yanlarının doldurulmasına ve özerk faaliyetin zenginleştirilmesine gidebilecek ilgi ve enerjiyi, var oldukları sürece yuttular. Gladyatör gösterilerinin ne kadar önemli bir yer tuttuğunu, Hıristiyanlığı Roma devletinin resmi dini yapmaya cüret eden Constantinus'un, gösterileri, hatta gladyatör oyunlarını kaldırmayışından anlayabiliriz. En fazla 326'da suçluların hayvanlara atılmasını yasakladı; ancak 404'te, yani Alaric'in ordularının Roma'yı ele geçirişinden altı yıl önce Honorius gladyatör dövüşlerine son verdi.

O tarihe gelindiğinde klasik dünyanın eski ışıkları tek tek sönmeye başlamıştı. 394'te son Olimpiyat Oyunları yapıldı ve 537'de Caracalla Hamamları'nda su akmaz oldu, suyu ısıtmak için yakılan odunları getiren arabalarsa yıllardır seferlerini aksatıyordu. Daha anlamlı bir şeyse, Yunanların başka her yönden aşırı maddileşmiş bu hayata yaptıkları en büyük katkı olan Atina Okulu'nun 529'da kapanmasıydı. Böylece sağlam kafalı bedenle sağlam bedenli kafayı savunan eski Helen kültürü ve kendi duyularının kölesi olan kendi gücüyle parazit bir ilişki kuran zihinsiz bedenin Roma kültürü birlikte yok oldular.

Fakat görmeyi bilen gözler için, Roma hayat tarzının ve Roma kentsel mirasının akıbeti büyük amfiteatrlarda çok daha erken bir dönemde belirginleşmiş olmalı. Bizatihi gündelik hayat zalimleştiğinde, terör, acı ve ölüm artık sadece sirke özgü bir unsur olmaktan çıktığında, sirkin gerçekliklerinin farkında veya kötülüklerine duyarlı olanlar bu çirkin eğlencelerden el ayak çekmiş olmalılar. Genel olarak nüfusun azalmasıyla arenada giderek daha çok boş koltuk bırakır oldular. *Parazitopolis*, *patopolis* haline geldi; daha da ileri giderek, Neron veya Caligula gibilerinin mutlak yönetici olmasıyla birlikte *patopolis* *psiko-patopolis* haline geldi. Bu *patopolis*, *tiranopolis*'e dönüştüğünde; sabit statü ve sabit ikametgâhla güven ortamı yaratıp ve süreklilik kazanmaya çalıştığında bile bir kurtuluş umudu taşımıyordu. Alışkanlığın katışıksız gücü ve kalabalıkların ataleti düşme hızını artırıyordu. "Sauve qui peut!"* Geriye kent gelişiminin sadece son bir aşaması kal-

* (Fr.) Herkes başının çaresine baksın. (ç.n.)

mıştı, o da çok gecikmeden ortaya çıktı: *Nekropolis*, yani ölüler kenti.

V. yüzyılda gösteri merkezde son buldu; fakat imparatorluğun doğu ucunda, bin yıl daha devam etti. Burada Bizans, kurumlarını dikkatlice dondurulmuş bir halde muhafaza etmek için –özellikle de askerlik sanatındaki ilerlemeleri dikkat çekiciydi– Roma hayatının içeriklerini, büyük bir iradi çabayla yeteri derecede değiştirdi. Bu sanatın ve hayatın bir bölümünü bugün Rodos'ta hâlâ görmek mümkündür.

Amfiteatrlar içi boş bir kabuğa dönüştülerse de, eski gostericiler birdenbire yok olmadı. Ağırlık kaldırıcısı, akrobat, at cambazı ya da ayı oynatıcısı olarak eski Roma dünyasının anayollarında dolaşıyor, bir barbar sarayına uğruyor, bir panayırda kalabalıkları etraflarına

topluyorlardı. Avrupa zihninde bir imge kalıntısı olarak, belki bir kan bağını da sürdürüp sanatlarını babadan oğula, nesilden nesile aktararak, bazen büyük riskler altında, ama artık ölümden uzak bir şekilde, eski sirk halkı, oyunlarını sürdürdü. Keşişlerin kayıtları onları fark etmemiş, varlıklarının farkında olsalar bile onları tanımlayamamıştır. Fakat bir gölge veya olgu olarak sirk varlığını sürdürdü ve modern kentte yeniden hayat buldu. Romalı günahlarından arınmış olan mevcut sirkler ve hayvanat bahçeleri hâlâ Roma hayat tarzını hatırlatırlar. Bu da insanın aklına bizatihi Roma'nın kendisinin bir zamanlar "yeryüzündeki en büyük gösteri" olduğunu getirir.

E. IV. YÜZYIL KENT ENVANTERİ

Roma, fiziksel büyüklüğüyle ve zenginlik birikimiyle, zapt ettiği imparatorluğu andırıyordu. Sahip olduğu mal ve mülklerin hakkını verebilmek için, bunları numaralandırmak ve kataloglamak gerekir. En başından itibaren Roma'daki her şey devasaydı: Bu, köyden çok daha iyi bir yer haline gelmeden önceki dönemlerinde kentin dehasının örneğiydi; zira Kral Servius ilk büyük suru inşa ettirirken, sanki henüz başlamamış olan büyümeyi davet edercesine 4.000.000 metrekarelik bir araziyi çevrelemişti. Bu sur 17 metre genişliğindeydi, iki savaş arabasının yan yana geçebilmesine yetecek olandan daha genişti. Saldırı amaçlı geliştirilmiş ilkel askeri teknoloji ışığında Eriha'nın eski surunun kalınlığına bir anlam vermek zordur, ama Roma'nın surunun kalınlığına ilişkin de herhangi rasyonel bir açıklama yoktur.

Muhtemelen MS III. yüzyılın sonlarına değin Roma'nın alanı ve nüfusu büyümeye devam etti. MS 274'te Aurelianus Surları'yla etrafı kapatıldıktan sonra Roma'nın iç alanı 1330 hektardı. Surun ardındaki

yapılaşmış alan dahil toplam bina alanı Carcopino'ya göre 2.000 hektar civarındaydı; günümüz standartlarına göre bile muazzam büyüklükte bir kentti bu.

Roma'nın içindekilerle ilgili ilk kapsamlı envanter ne yazık ki geç bir döneme, 312-315 yıllarına ait resmi bir araştırmadır. Yalnızca içindekilerin listesi bile ayakta kalmış kalıntıların oluşturduğu muğlak ana hatların içini doldurmaya yardım eder. Listede şunlar vardı: 6 dikilitaş, 8 köprü, 11 halk hamamı, 19 "su kanalı", 2 sirk, 2 amfiteatr, 3 tiyatro, 28 kütüphane, 4 gladyatör okulu, deniz savaşı gösterileri için 5 gölet, 36 mermer kemer, 37 geçit, 290 depo ve ambar, 254 umumi fırın, 1.790 saray, 46.602 konut (kira evi).

Bu listeye Lanciani 926 küçük özel hamam –aynı anda 62.800 yurttaşın hamamları kullanabileceğini ileri sürer–,18 *fora* veya halk meydanı, yıl boyunca üzerinden çim eksik olmayan ve Strabon'un belirttiği gibi halkın "top oyunu, çember yuvarlama veya güreş" için kullandığı 8 *campi*, yani açık alan; önceleri zengin yurttaşların kendilerine tahsis ettikleri ve zamanla kamusal alanın sınırları içine dahil olan 30 park ve bahçe ekledi. Bunlara rağmen liste tamam değildir; T.G. Tucker'ın belirttiği 130 toplama havzasından veya göletten gerekli suyu çeken 700 havuz veya su teknesiyle 500 çeşme eksiktir. Bu arada çeşmeler, Fontana di Trevi'nin [Trevi Çeşmesi] hâlâ kanıtladığı gibi, belki de eski Roma'nın modern kente bıraktığı en muazzam mirastır.

Bu canlıların kentine bir de ölülerin kentini ekleyin. Sadece mezarlardan ve anıtlardan söz etmiyorum. 3.785'i bronzdan, yaklaşık olarak 10.000 heykel vardı. Bu nedenle Cassiodorus Roma'nın, birçok açıdan yaşayanlardan daha iyi bir konuma sahip taştan ve bronzdan yapılma ikinci bir nüfusu olduğunu söylemekte haklıydı. Bu gelenek sonraki nesillere aktarıldı. Çağdaş Roma'nın parkları, büstlerin ve heykellerin sayısı açısından eski kentin hiç de gerisinde değildir – ve benim bildiğim rakiplerinin hepsini geride bırakır.

Aristides, Roma'ya methiyesinde şunları söyler: "Orada her ülkeden ve her denizden mevsimine ve iklimine göre yetişen her şey, nehirlerden, göllerden çıkan bütün ürünler, Helen ve barbar zanaatçıların tüm yaptıkları, hepsi ayağınıza kadar gelir. Bütün bunları görmek isteyen kişi ya bütün dünyayı dolaşmalı veya bu kentte kalmalı. Zira başka halkların yaptığı el işleri ve eserler burada her daim ve fazlasıyla elinizin altındadır."

Aşırı büyümüş bir kent için klasik mazeret buydu: Yalnız başına kamusal içeriğiyle bile bu kap, öyle görünüyor ki, patlama noktasına kadar gerilmişti, çünkü seçici olmamayı varlığının en temel ilkesi ha-

line getirmişti. XVIII. yüzyıl metropolü özel biçimi olarak müzeyi keşfedene kadar kentin kendisi bir müze olarak hizmet gördü.

Fakat, her şeyin ya gösteri amaçlı ya da satılık olduğu bu devasa kentsel derlemeyi tanımlamanın başka bir yolu daha var; bu uyarıcı eleştiri Lukianos'tan geliyor: "Zenginliği seven, altından etkilenen ve mutluluğu asalet ve güçle ölçenler, özgürlüğü tatmamış, ifade özgürlüğünü tanımamış veya hakikat üzerinde düşünmemiş kişiler, dalkavukluk ve bayağılıkta daimi birer yoldaş bulanlar, ruhunu tümüyle hazlara teslim etmiş ve yalnızca hazları için var olanlar, yemeğe son derece düşkün, şarabı, kadını seven kişiler, dalavereci, düzenbaz ve yalancılar Roma'da yaşamalılar, zira bütün sokakları ve meydanları bu insanların en değer verdikleri şeylerle dolu."

Kentsel başarısının en muhteşem örnekleri hesaba katılsa bile, uçsuz bucaksızlığı ve karmaşasıyla Roma tümüyle amaçsız materyalizmin vücut bulmuş bir şekli olmaya devam eder: bir çeşit süper Vittorio Emmanuel heykeli, üstelik o devasa zevksizlik anıtının dikilmesinden çok da uzun zaman önce. Atina'nın tersine, büyüklüğü nedeniyle, hangi tepenin doruğuna çıkılırsa çıkılsın, insanın gözüne sığmıyordu. Neredeyse mide bulandırıcı olan müsrifliğiyle, seçiciliği ve disiplinli bir yön duygusunu zora koşuyordu. Bugün bile, her ne kadar Bernini'nin tam anlamıyla Roma tarzında yaptığı o muhteşem sütun dizisi sayesinde sıkışıklığı estetik olarak daha çekilebilir hale gelmişse de, sürekli kullanılan en eski binaları, anıt ve hazinelerinin en büyük tek koleksiyonu –yani Vatikan Kenti– hâlâ tıpkı önceli olan büyük kent gibi boğucu bir yapılar yığını halindedir.

Düzenliliğin ve tesadüfün, akılcılığın ve değişkenliğin, soyluluğun ve alçaklığın oluşturduğu olası azami kentsel karmaşanın bir simgesi olarak Roma iki bin yıldan daha fazla bir süre benzersizliğini korudu. Bugünkü Londra gibi, herkese verecek bir şeyleri vardı; belki de, yine Londra gibi, ardında hiçbir kayıt bırakmamış olan umulmadık iyi şeylerle doluydu.

Roma açıkça megalopolitan fil hastalığından mustaripti. Kronikleşmiş ölümcül bir hastalıkla cebelleşen bir organizmadan söz ederken insan doğal bir eğilimle genellikle her tarafa yayılmış olan patolojik durumu organizmanın kendisiyle özdeşleştirmeye kalkışır. Bu açıkça hatalıdır: Bir organizma canlı kaldığı sürece organlarının şu veya bu biçimde normal işlevini görmesi veya en azından organizmanın canlılığını sürdürmeye yetecek kadar iyi çalışması gerekir. Roma'nın durumu da kuşkusuz böyleydi. Sağlıklı bir bedende bulunandan çok daha fazla patolojik hücreye sahip olsa da, büyük bir bölümü bir insan top-

luluğu olarak hâlâ işlevini sürdürebilmekteydi. Âşıklar aşkın armağanlarını birbirlerine sunmaya, ebeveynler çocuklarını korumaya, onlarla hoş vakit geçirmeye, onlar için gelecek planları yapmaya, köle veya özgür zanaatçılar kendilerine verilen işleri ilgi ve sadakatle yapmaya devam ettiler ve imparatorluğun sonuna doğru işleri zorunlu, babadan oğula geçen meslekler haline gelinceye kadar kentten ve onun zalim hizaya sokuculuğundan kaçmaya çalışmadılar.

Bundan da fazlası oldu: Kent kurumlarının ve aile hayatının çürümesini telafi etmek üzere yeni kurumlar ortaya çıktı. Mitracı ve Manici tapınaklar veya Hıristiyan kiliseleri henüz taraftar toplamamışken bile yeni bir kentsel gruplaşma, dernek [*college*] ortaya çıktı. Bu dernekler kamu otoritesinin hiçbir zaman tam olarak onaylamadığı sekiz orijinal ekonomik loncanın yarenlik seven mirasçısı ve ortaçağın ilk dönemlerinde yazılı kaynaklarda yeniden ortaya çıkan esnaf loncalarının öncüsüdür. Düzenli olarak ve özellikle de gizli bir biçimde bir araya gelen gruplara yöneticilerin şüpheyle bakmaya başlamalarına rağmen MS II. yüzyılda bu dernekleri, ölen üyelerinin cenazelerini usulüne uygun kaldırma ve yaşayan üyeleri için aylık yiyecek yardımı sağlama zorunluluğunu üstlenen bir sosyal kurum olarak yetkilendirmek gerekli bir hal almıştı.

Kölelerin bu derneklere üye olmalarına hak tanınmıştı. Bu sayede köleler, anonimlikten ve aşırı büyümüş kentin yarattığı manevi köksüzlük ve yalnızlık duygusundan kurtulmalarına imkân tanıyan bir kardeşlik bağı kurmuş oldular. Bu gruplar, aşırı kalabalık konutlardan dolayı imkânsız hale gelen eski aile törenlerini yaşatmaya çalışıyordu. Adsız sansız zanaatçılar ve tüccarların Roma dünyasının her yerinde bıraktıkları yazıt ve anıtlar, onların yaptıkları işlerden zevk aldıklarını, kendilerine güvenen insanlar olduklarını gösterir. Mezar taşına çekiç resmi kazınan demir ustası, fıçı resmi kazınan fıçıcı bu şekilde resmedilmekten gurur duyardı. Bu anlamlı, normal varoluşun geniş temeli olmasaydı Roma, çöküşünden yüzyıllar önce çökerdi.

Evet, kent olarak Roma hakkında söylenebilecek en kötü şeyler söylendikten sonra bir şey daha eklemek gerekir: Nihayetinde insanlar, hatta aziz Hieronymus bile onu seviyordu. Önceki halinin bir gölgesinden ibaret olduğu, Rodin'in yaşlı fahişesi gibi kırıştığı ve saçları ağardığı zamanlarda bile insanlar onun gençliğinin lekeli masumiyetini olmasa da anneliğinin o bitmek bilmez canlılığını ve çekiciliğini hatırlıyordu. İnsanın bir zamanlar sevdiği hiçbir şey tümüyle kötü olamaz; yüzyıllar boyunca sevmeyi sürdürdükleri bir şey, her şeye rağmen sevilebilecek bir şey olmuştur.

Dahası, Roma'nın Hıristiyan vârisleri, arenayla ilgili yürek dağlayıcı anılarına ve katakomplara o acınası sığınışlarına rağmen Roma'yı üzerine yeni bir kent uygarlığı kurulabilecek bir temel taşı olarak seçtiler. Mitra ve Mani kültleri yok olduktan sonra –ki her ikisi de Augustinus zamanında hâlâ ayaktaydı– ve Hıristiyanlar bütün hayatlarını yeni bir temel üzerinde inşa etme işine giriştikleri sırada, ölmekte olan kentte yeni bir dünyanın merkezini gördüler. Yüzyıllar boyunca Roma bir kent olarak hayatını sürdürmeyi Hippo'dan, Beytüllahim'den veya Antakya'dan daha iyi becerdi. Sonunda Roma'dan, manevi açıdan eski imparatorluğu yeniden kolonize eden ve onun dünyevi sınırlarını genişleten Hıristiyan kardeşlikleri doğdu. Roma böylece bir insan rezervi olarak kaldı. Oysa Ionya'daki gibi en temiz çeşmeler sularını çok fazla uzağa ulaştıramıyor veya iyi inşa edilmiş yollardan sakalarını gönderemiyordu.

F. KENT BÜYÜMESİNİN SINIRLARI

O halde Roma, keskin zekâlı biyolog W.M. Wheeler'ın "Abbau"* veya yapı çözülmesi süreci adını verdiği şeyin klasik örneğidir. Roma'nın çözülmesi, işlevsizleşmeye ve kentin varoluşunun sürekliliği için gerekli olan ekonomik etkenler ve insan unsuru üzerinde denetimin kaybolmasına yol açan aşırı büyümenin nihai sonucuydu. Bir noktada Roma örgütlenmesinin semavileşmesi ve eğitimin yardımıyla kaba kuvvete ve müsadereye başvurmadan düzenini sürdürmeyi başarabilmesi gerekiyordu. Fakat bu noktaya hiçbir zaman erişilemedi; zira başkaları için Roma arzu edilebilir disiplinli bir kentsel işbirliği modeli değil, denetimsiz büyümenin, vicdansız sömürünün ve maddi doygunluğun nelere yol açtığına dair ibret verici bir örnekti.

Roma planında eksik olan şey, merkezde olduğu kadar yeni koloni kentlerinde de uygulanacak olan içselleşmiş bir denetim sistemiydi. Roma böyle bir sisteme ulaşmış olsaydı ve bu şekilde kendini frenlemeyi başarabilseydi, yasa ve sistem konusundaki o müthiş yeteneği sayesinde İyon kolonileşme modelinde eksik olan, gerekli evrensellik unsurunu sunabilirdi. Bunu başaramadığı için Roma'nın kent gelişimi konusundaki ana katkısı, patolojik aşırı büyümesinin olumsuz yanlarına dair bir ders oldu; bu, öğrenilmesi o kadar zor bir ders olmalı ki, birbiri ardına bir sürü kentte sadece fiziksel ve ekonomik büyüme bir

* (Alm.) Parçalama, yapıbozma, yıkma. (ç.n.)

kentin refahı ve kültürü konusunda yeterli bir kanıt sayılageldi.

Roma'nın kaotik durumdaki sağlık koşulları, parazit hayat tarzı, telafi edici imha ritüelleri üzerinde bu yüzden bu kadar durdum. Birbiri ardına her uygarlıkta, mutlak iktidara ve merkezi denetime ulaşıldıktan sonra tekrarlanan gerileme ve çöküşe bakınca insan nicelik sorununa organik bir çözüm getirme hususunda bir başarısızlık görebilir. Bugün aşırı büyümüş her megalopolitan merkez ve bu merkezdeki yaşamdan etkilenen çevrede ve taşrada, aynı düzensizlik semptomları sergilenir ve bunlara aynı zamanda, daha az patolojik olmayan şiddet ve ahlâksızlaşma semptomları da eşlik eder. Bu olgulara gözlerini kapayanlar Romalı öncüllerinin çoğu söz ve hareketlerini güzel bir taklitçilikle, onlar kadar kör bir şekilde yinelemektedirler.

Roma'nın büyümesinin denetlenmesini sağlayacak bir nokta ararken, insan sorunun cevabının bir bütün olarak siyasal sistemde yattığını fark eder. Zira temel olarak Roma'nın sorunu, bütün imparatorluğu dengeli ve karşılıklı iletişimi olan bir sistem haline getirmek ve bütün kentsel ve kırsal unsurlar arasında çift taraflı ilişki ve işbirliği yaratmak üzere gücünü ve düzenini yayacak bir araç bulamamasıydı. Daha önce de belirttiğim gibi, bunun başlangıcı, cumhuriyetin son yıllarında İtalya'da ve belki de aynı şekilde Afrika'da kurulan yeni kolonilerin planlanmasında görülebilirdi.

Fakat ne yazık ki, bu hareket kentleri veya taşrayı daha demokratik biçimde özyönetimli ve daha fazla kendi kendine yeterli hale getirme noktasına hiçbir zaman ulaşamadı; çünkü artıklarının çoğu vergi toplayıcılarıyla askeri yöneticilerin çok sızıntılı kanalları aracılığıyla merkeze gönderilmekteydi. Bu şema içinde genellikle kentlere bir dereceye kadar bağımsızlık tanınıyordu; fakat asıl gerekli olan, bu kentlerin birbirlerine olan bağımlılıklarını destekleyecek ve bölgelerinin merkezde etkili bir biçimde temsil edilmelerini sağlayacak bir yöntemdi. Böyle bir olasılık, Zenon'un insanlar arası birlik kavramına sözde bağlı olan Romalıların tasavvur edemeyecekleri bir şeydi. Tanrıları Roma'ya getirilmiş ve Pantheon'a konmuştu, fakat başkentte onların yaşayan temsilcilerine yer yoktu.

Yasalar Üzerine adlı yapıtında Cicero, "İtalyan kentlerindeki bütün yerlilerin iki anavatanı" olduğunu gözlemler; bunlardan biri doğal yoldan ve doğumla edinilmiştir, diğeri ise yurttaşlıkla. Fakat bu anavatanlar İtalya'da bile eşit düzeyde değildi, hatta Cicero zamanında Romalılar kendi "zeytinlikleri daha değerli olsun" diye Alpler'in ötesinde yerli halkın zeytin ve üzüm yetiştirmesini yasaklamıştı. Bu şekilde Roma antik kalenin eski tekelci uygulamalarını; üç bin yıl boyunca, istik-

rarlı bir birliğe ve işbirliğine dayanan bir politikaya küçük Ege kent-devletlerinin tikelciliğinden bile daha ters düştüğü ortaya çıkan uygulamaları sürdürdü.

Roma hâkimiyetinin sırrı Böl ve Yönet'ti. Küçük kentlerin Roma'ya karşı birleşmelerini önlemek için birliğin hâkim ortağı, bütün bir bölge halkı bir araya gelip birleşmiş gücünü Roma'ya karşı kullanmasın diye bu kentler arasında rekabeti kızıştırırdı. Roma'nın yönetim sistemi sorumlulukta ve yararda adalet ve eşit katılım ilkesi temeli üzerine kurulmuş olsaydı bu hiç de gerekli olmazdı. Rodos gibi imparatorluğun uzak üyelerinde özyönetime ve kültürel özerkliğe büyük oranda gerçekten de izin veriliyordu; aktif yardım sadece savaşlarda

talep ediliyordu. Ama bunun dışında Roma'nın diğer kentlerle ilişkisi, tek taraflı denetimin ve itaatin hüküm sürdüğü bir ilişkiydi. Roma ekonomisi giderek daha parazitleştikçe, dolayısıyla hububat, metal, tekstil, papirüs, çömlek tedariki için uzak yerlere ve imalathanelere daha bağımlı hale geldikçe, aralarındaki ilişki daha da tekelci hale geliyordu. Burada yapılması gereken şey, W.E. Heitland'ın belirttiği gibi, çok daha başkaydı: "Merkezi iktidarla ondan ayrılmış parçaların, yaşayan bir bütün şeklinde, bir arada çalışmasına olanak tanıyacak şekilde güçlerin konsolidasyonu."

Bu sadece kentsel özyönetim ve bölgesel özerklik anlamına gelmiyordu; aynı zamanda Roma'nın sağlıksız büyümesine bir sınırlama getirmek anlamına da geliyordu. Böyle bir duruma, Roma'yı savunulamaz hale getiren aynı güçlerin yardımıyla, V. yüzyılda Galya'da ulaşılmış gibiydi sanki. İngiltere'den Afrika'ya kadar taşrada, Hıristiyan kilisesi içinde, bir heretik akımın ardından bir başkasının yükselmesi şeklinde kendini gösteren, Roma'nm aşırı gücüne karşı sert mücadele, Roma devletinin başka her alanda esirgediği bağımsızlığın dinsel inançlar aracılığıyla dile getirilmesi çabası olarak da algılanabilir pekâlâ. Fakat bu meydan okuma çok geç geldi. Sonuçta karşılığında verebileceği bir şey olmadığı için Roma iki taraflı ilişki için gerekli zemine sahip değildi. Roma, kentleri, merkezi devletin vereceği özyönetim imtiyazına bağımlı kılarak onları o devletin birikerek artan zayıflığına da ortak ediyordu.

Pax Romana döneminde bu vahim hatalar kısmen gizlenmişti. Yeni kentler sursuz inşa ediliyor, eski kentlerse tahkimatlarının zaman içinde yıkılıp gitmesine göz yumuyordu. Fakat barbarlar fazlasıyla uzun savunma hatlarından sızmaya başlayınca –Horatius'un zamanında bile imparatorluk ordusu küçük düşürücü şekilde taciz edilmekteydi– yerel surlara olan ihtiyaç kaçınılmaz bir hal aldı. Sonra, –her ne ka-

dar bunu hızlı bir şekilde yapmak için gerekli taşları sağlamak üzere tapınakları yıkmak gerekiyor idiyse de– Roma'ya Ostia kadar yakın kentler bile kendilerini savunmaları için sur inşa etmeye teşvik edildi. Bu alabildiğine bir özerklikti: Ama gücü ondan en iyi şekilde yararlanacak olana isteyerek aktarmak değil, imparatorluğun, aczini istemeyerek itiraf edişiydi.

Roma aşırı büyüme sorunuyla asla yüzleşmedi, çünkü bunu yaparsa bütün imparatorluk rejiminin hem siyasal hem de ekonomik temeliyle hesaplaşması gerekirdi. Küçük kentlerin, özellikle Almanya, İngiltere ve Galya'daki küçük kentlerin ekonomik ve askeri konumlarını güçlendirmek yerine Roma aşırı büyüme sorununu, Batı'da ve Doğu'da iki özerk imparatorluğun ortaya çıkmasına neden olan bölünmeyle karşıladı. Constantinus ve ardıllarının yönetimi altında Doğu Roma İmparatorluğu, yani Bizans, daha sanayileşmiş bir zanaatçı topluluğuyla, daha disiplinli ordusuyla, daha formel rutinleriyle orijinal Roma İmparatorluğu'nun sofistike, az çok saflaşmış sureti haline geldi. Bin yıl boyunca bir duraklama dönemi yaşayarak bir kesintiye uğramış gelişme aşamasında kalmayı erdem bildi.

IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun bin yıl daha yaşayacağı düşüncesine sahip olanlar, eğer Roma'yı Constantinus'un yeni kentiyle özdeşleştiriyor idiyseler, haklıydılar. Fakat Bizans, Roma'nın parazitliğinin ve düzensizliğinin üstesinden gelirken yüzyıldan yüzyıla içindeki canlının yavaş yavaş küçülmesine ve hareketlerinin her geçen gün daha kısıtlanmasına neden olan bir kabuk yarattı. Doğu Roma İmparatorluğu zamanla bir eyalet büyüklüğüne, sonra da bir kentsel bölge konumuna geriledi. Sonunda bu bölgenin kendisi de bir kent kadar, Türklere teslim olana dek son sakinlerini beslemek için, surların içindeki boş yerlerde tekrar yiyecek yetiştirilen bir kent kadar küçüldü. Roma'da değerli olan birçok şey Bizans'ta zarif bir fosilleşme içinde yaşatıldı: İustinianos'un Medeni Kanunu, Yunan Antolojisi, mozaik boyama sanatı. Ravenna ve Torcello, o sönmekte olan ateşin külleri arasındaki koru hâlâ yansıtır.

Gerçek konumu konusunda yeterli bir bilince, o bilinçle hareket edecek yeterli zekâya sahip olsaydı Roma bütün Akdeniz dünyasında, Lysias'ın İskender'i Yunanistan için yapmaya teşvik ettiği şeyi yapabilirdi. Roma, bu kentleri ve bölgeleri daha geniş bir siyasal birlik ve ekonomik ilişki çemberine alarak varlığını sürdürebilir ve özerk kentin ekonomisini koruyup yayabilirdi. İkinci Pön Savaşı'nın vahşeti, önderlerinde genel bir moral bozukluğu yaratana kadar, Roma İmparatorluğu bu yola girmeye hazır bir görüntü arz ediyordu. Fakat Romalılar

bu kültürel ve kentsel gerçekleri kavrayıp onlarla baş etmeyi asla başaramadı: Hep gücün ve başlı başına bir değer olarak maddi güç göstergelerinin peşine düştüler ve ikincisinin peşine düşerken birinciyi destekleyen kaba saba erdemleri bile yitirdiler.

Hem siyaset, hem de kentçilik açısından değerlendirildiğinde Roma nelerden kaçınılması gerektiği konusunda bir örnek olma özelliğini hâlâ koruyor. Roma tarihi, hayat yanlış yönde seyrettiği zaman insanı uyarıcı bir dizi klasik tehlike sinyali sunar. Nerede insanlar boğucu kalabalıklar halinde bir aradaysa, nerede kiralar fahiş biçimde yükselir ve barınma koşulları kötüleşirse, nerede uzak toprakların tek taraflı sömürüsü yakın çevrede denge ve uyuma ulaşmaya yönelik baskıyı ortadan kaldırırsa, orada Roma binalarının geçmiş örnekleri, sanki bugün geri gelmiş gibi, neredeyse otomatik olarak yeniden ortaya çıkar: Arena, çok katlı kira evleri, kitlesel müsabaka ve gösteriler, futbol maçları, uluslararası güzellik yarışmaları, reklamlar sayesinde her yerde görünür hale gelen striptiz, duyuların seks, içki ve şiddet yoluyla sürekli uyarılması – hepsi de tam anlamıyla Roma tarzında. Aynı şekilde hamamların çoğaltılması, geniş asfalt otoyollarına yapılan aşırı harcamalar ve her şeyden önemlisi de, büyük teknik donanımlarla icra edilen son derece kısa ömürlü şeylere gösterilen yoğun kolektif ilgi de bu Roma tarzına uygundur. Ahlâkı bozuk iktidarın büyümesi ve hayatın küçülmesi sonun yakın olduğunun habercisidir. Bu belirtiler çoğaldığı zaman *Nekropolis* yakında demektir, henüz tek bir taş devrilmemiş olsa bile. Zira barbarlar çoktan kenti içeriden ele geçirmiştir. Cellatlar gelin! Gelin akbabalar!

IX

Manastır ve topluluk

A. GÖKSEL KENT

V. yüzyılda hayat suyu Roma'nın kesik damarlarından çekilmeye başlamış, bir zamanlar bir imparatorluğu kavrayan eller artık onun herhangi bir parçasını avcunun içinde tutamaz olmuştu. Parmaklar gevşer gevşemez parçalar birer birer dökülüyordu.

Fakat bu ölüm süreci yavaştı ve kentsel çürümenin ortasında taze bir hayat fışkırıyordu, tıpkı bir gübre yığınında filizlenen tohumlar gibi. Bu hayatı mümkün kılan yeni dinsel görüş, Romalılaştırılmış halkların yaşadığı bütün olumsuzluklara ve yenilgilere olumlu bir değer yükledi, fiziksel hastalığı tinsel sağlığa, açlık baskısını gönüllü oruç tutmaya, dünyevi mülksüzlüğü giderek artan cennete gitme umuduna

dönüştürdü. Günah bile kurtuluşa giden bir yol sunuyordu.

Pagan dünyanın imrenip elde etmeye çalıştığı her şeyi reddetmeleriyle Hıristiyanlar, enkazdan yeni bir yapı inşa etme yolunda ilk adımı atmış oldular. Hıristiyan Roma yeni bir başkent kurdu, Göksel Kent'ti bu; yeni yurttaşlık bağı da azizlerin birliğiydi. Burada yeni kentin görünmez bir prototipi vardı.

Hıristiyanlığın zaferiyle ilgili birçok neden öne sürüldü, fakat bunlar arasındaki en yalın olanı, Hıristiyanlığın radikal kötülük –günah, acı, hastalık, zayıflık ve ölüm– beklentisinin bu dağılmış uygarlığın gerçeklerine, o eski "Hayat, Refah ve Sağlık" kavramlarına dayanan herhangi bir itikattan daha yakın olduğu fikriydi. Hıristiyanlar için bütün hayat dramı, olumsuzluklarla yüzleşme yönteminden türetilmişti. Önceki bütün uygarlıklarda kolayca insanlar tanrılara kurban edilirken Hıristiyanlıkta tanrı, günahkâr insanın kefaretini ödeyip onu içinde bulunduğu şartlardan kaynaklanan kaygılardan ve suçluluktan kurtarmak adına kurban edilmeyi kabul eden ve insan biçimine bürünmüş bir tanrı halini almıştı.

Yaşadıkları zamanın çirkin gerçeklerinden kaçmak yerine Hıristiyanlar onları kucaklıyordu. Hıristiyanlar, paganların kaçınmak için çaba harcadıkları şeyleri seve seve yaparak, kendilerini tehdit eden güçleri hem etkisizleştiriyor hem de bir dereceye kadar onların üstesinden geliyorlardı. Hastayı ziyaret ediyor, dul ve yetimi rahat ettiriyor, açlık, hastalık ve sefalet rezaletini, bu durumları dostluk ve sevgi için bir fırsata dönüştürerek yok ediyorlardı. Büyük kalabalıkların içinde kendilerini emniyete almaya ve rahat etmeye çalışmak yerine, kalabalığın dağılmasını ve İsa adına bir araya gelmiş iki üç kişiden oluşan samimi bir birlik içinde teselli aramayı yeğliyorlardı; içlerinde en dindar olanları yalnızlık ve sükûnet arayışı içinde toplumdan tamamen elini ayağını çekiyordu.

Bütün bu içsel dönüşümler bir sonraki binyıl boyunca Batı Avrupa kentlerine damgasını vurdu. Fakat Roma düşmeden önce bile, daha doğrusu III. yüzyılda, Hıristiyanlık mezhebi, olabileceklerin en kötüsünü önceden görmeye başladı; zulüm ve katledilme tehdidiyle karşı karşıya olan üyeleri, Roma'nın tepelerini bal peteği gibi delik deşik eden mağaralarda yeni bir hayat kurmaya başladılar ve oralarda komünyon dostlarına Hıristiyan defin töreni düzenlediler, yeraltı şapelleri ve sunaklarının yanında yeraltı mezarları yaptılar. İlk kez Yunan gizem dinlerinde dile getirilen yeni dostluk artık daha bütünlüklü bir ifade bulmuştu.

Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanında Hıristiyanlık uzun bir

süre bir yeraltı hareketi olarak sürdü, MS 313'e kadar resmi olarak yıkıcı bir faaliyet sayıldı. Bu yüzden Hıristiyanların Trier ve Metz'de, şapellerini ilk olarak eski Roma surlarında ve sirklerin yeraltındaki odalarında inşa etmeleri bir tesadüf değildir. Metz'de, ilk Hıristiyan kilisesi eski amfiteatrın içine inşa edilmişti. Burada, ne klasik tapınağın, ne de forumun uygun bir kentsel biçim veremediği yeni tür bir cemaat veya birlik vardı.

Eski Roma binaları, o pagan imge ve simgeleriyle sadece manevi açıdan tiksinti verici olmakla kalmıyordu; aynı zamanda bunların tiyatro, arena ve hamam gibi birçoğu Hıristiyan hayat tarzıyla çeliştiği için işlevsel açıdan değersiz hale de gelmişti. Sadece birçok insanı içine alacak şekilde inşa edilmiş eski bazilikalar ve tapınaklar kolayca Hıristiyan cemaatin barınakları haline getiriliyordu. Böylece, Roma'daki Antonius ve Faustina Tapınağı, St. Lorenzo Kilisesi, senato binası da St. Adriano Kilisesi haline geldi; MS XIV. yüzyılda Roma'daki bin ya da daha fazla kilisenin yarısına yakını, adlarıyla, görünür yapılarıyla hâlâ pagan kökenlerini yansıtıyordu. Fakat hamamlar artık hamam olarak kullanılmıyordu, arenalar da arena olarak. Bu binaların boş tutulmaları, sonunda alacakları harap görünümün hazırlayıcısı olacaktı.

Roma elbette ani bir ölümle yok olmadı, imparatorluğun kentleri de hemen yerle bir olup terk edilmedi. Barbar akınları aslında III. yüzyılda başlamıştı ve bir anlamda aralıklarla bin yıldan uzun bir zaman sürdü. XX. yüzyıl gibi yakın bir zamanda bile bir İtalyan arkeolog, İtalyan ordusunun Piave'de Avusturyalılarla Almanları geri püskürtmekte zorlanmasını, burasının uzun zaman önce Gotlarla Hunların İtalya'ya aktıkları geçit olmasını hatırlayarak açıklamıştır. Kentler ağaç gibidir, büyüyüp serpilmişlerse, onları tamamen öldürmek için köküne kadar her şeyini yok etmeniz gerekir. Aksi takdirde ana gövdeyi kesseniz bile dibinden filiz verir, tıpkı MS 70'te tamamen yıkılan Kudüs gibi. Lavedan'ın "planın inatçılığı yasası", "bireysel kent arketipinin inatçılığı" şeklinde daha da genişletilebilir.

Roma ve onun kolonileri veya idaresi altına aldığı kentler için de durum aynen böyleydi: Barındırdıkları nüfus azalmıştı; insanlarının faaliyetleri sınırlanmıştı; hayatları, artık kendilerini koruyamadıkları akınlara her geçen gün daha fazla maruz kalıyordu; bir zamanlar emniyetlerini sağlayan ve onlara zenginlik getiren anayollar artık barbarların akınlarını kolaylaştırmaktan başka bir işe yaramıyordu. Geriye kalan nüfus, istilacı bir ordu, sıra kemerli bir köprünün yıkılması ya da birkaç kötü hasadın ardından dağlara, tepelere çekiliyordu. Kentleri kı-

rık bir kabuk haline gelmiş olan Yunanistan'ın harap ve terk edilmiş bölgelerini ziyaret ettiğinde Pausanias'ın anlattığı acıklı hikâyenin bir tekrarı olan bütün bunlar, Roma kentleşmesinin sonunu haber veriyordu. Kent hayatı, her zamanki rutinlerini yerine getirecek yeterli insan sayısının yokluğu nedeniyle çürürken, bir zamanlar zengin olan, fakat daha sonra dara düşmüş bir ailenin eski mallarını teker teker rehinciye bırakması gibi eski binalarının içindeki mobilyalar, araç ve gereçler yağmalanıyordu. Buna karşılık kırda saklanacak bir yer kentteki saraya bedeldi.

İnsan, her yerde gerçekleşen bir değişimi Roma kenti sınırları içinde de fark edebilirdi. Yeni ortaçağ kentinin ilk belirtilerinden biri, VI-

II. ve XII. yüzyıllar arasında pazaryerinin Forum'dan, ondan daha güçlü bir savunulabilirliğe sahip olan Capitolinum Tepesi'ne aktarılmasıydı. Pazaryeriyle birlikte kent idaresi de oraya geçti, böylece Capitolinum'un neredeyse yeni baştan inşa edildiği tarih olan 1145'ten çok önce kent idaresi o sarp tepe üzerine kuruldu. Fakat eski alışkanlıklar kolay kolay da terk edilemiyordu. Hayat emniyetsiz hale gelince, dükkânların ön cephesi korunma amacıyla duvarla örüldü; fakat, caddeye tümüyle açık olan eski dükkân tipiyle yeni duvarlı dükkân tipinin her ikisi de ortaçağ İtalyası'na taşındı, tıpkı XIV. yüzyıl Floransa kira evlerinin Roma adalarının biçimini koruması gibi. Axel Boëthius'un gösterdiği gibi, ne Roma hayat tarzı ne de Roma biçimleri tümüyle yok oldu. XV. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, kasap dükkânları Nerva Forumuna ve Marcellus Tiyatrosu'nun alçak sütunları altına yerleştirilmişti.

İlk beş yüz yıldan daha fazla bir zaman içinde alışkanlıklardaki, âdetlerdeki ve yasalardaki değişiklikler, çevredeki yapılarda gözlenen değişikliklerden daha aşikârdı. Kentteki değişim yeni bina inşa edilmesinden çok, otların, çalıların istilası, taş yapıların yıkılıp parçalanması, çöplerin yığılması, taş döşeli yolların toprakla örtülmesi şeklindeydi. Hiç kuşkusuz taşra bölgesinde aynı etkiler kentlerden daha hızlı kendini göstermişti. Zira, Rothamsted'deki İngiliz zirai araştırma istasyonunda üstü temizlenmiş bir arazi parçası yüzyıl içinde vahşi bir orman haline gelebiliyorsa, aynı yeşilleşme ve ormanlaşma süreci, özellikle VII. yüzyıldan sonra, bütün Batı Avrupa'yı haydi haydi sarmıştır. XI. yüzyılda arazi temizleme işlemi ciddi bir sorundu: Bataklıkların kurutulması, ormanlardaki ağaçların kesilmesi, köprü inşaatı, yeni öncü yığınlara ihtiyaç gösterdi. Başka yerlerde olduğu gibi burada da disiplinli manastır tarikatları başı çekti.

Eğer manastır sistemini görmezden gelirseniz yeni kent biçimiyle

ilgili bir ipucundan, bunun biçimlendirici bir etki olduğu gerçeğinden mahrum kalırsınız. Roma'dan en derin çekilme hareketi bedenlerini kurtarmaya çalışan sığınmacıların gerçekleştirdikleri değil, ruhlarını kurtarmayı arzulayan sofuların gerçekleştirdikleri hareketti. Bu çekilme hareketinin öncüleri olan yüce ruhlu kişiler artlarında bıraktıkları bütün o haz ve meziyetlerin farkındaydılar. Augustinus ve Hieronymus, her ikisi de, en azından uykularında, Roma'nın baştan çıkarıcı imgelerinden etkilendiklerini, cezbolduklarını itiraf edecek kadar dürüsttür. Fakat III. yüzyılda çekilme hareketi kolektif bir hal aldı. Birbirlerinin yalnızlıklarını paylaşan ve yeni bir hayat rutini geliştirmiş olan münzevi kişilerden oluşan gruplar, önce İskenderiye gibi büyük bir kentin çöle bakan kenarına, ucuna, sonra Monte Casino veya Athos Dağı gibi kayalık tepelere ve daha sonraları da Floransa yakınında, hâlâ herhangi bir tütsüden daha hoş kokan çam ağaçlarının bulunduğu yüksek Monte Senario (MS 1233) gibi dağların sarp kayalıklarına yerleştiler.

Manastır aslında yeni tür bir *polis*'ti: Bir birlikti veya daha çok, benzer fikirlere sahip insanların, sadece törenler için değil, aynı zamanda yeryüzünde sadece Tanrıya hizmet etmeyi amaçlayan bir Hıristiyan hayatı yaşamak amacıyla sürekli bir biçimde bir arada bulunmalarını hedefleyen yakın bir kardeşlikti. Hippo Piskoposu Augustinus, IV. yüzyılda böyle bir tarikat kurdu, VI. yüzyıldaysa Nursialı Benedictus bu tarikata daha sonraki her manastır tarikatını doğrudan doğruya veya dolaylı teşvik ve meydan okumayla etkileyen bir biçim verdi.

Burada yeni tür bir dinsel kültürün düğüm noktası yer alıyordu. Bu kültür, eski uygarlıkların sınırlarını onların tipik kurumlarından uzaklaşarak aşmayı amaçlıyordu; ilkesel olarak mülkiyeti, prestiji ve iktidarı reddediyordu. Yoksulluğu bir hayat biçimi olarak benimseyenler bedenin varlığını sürdürmesi için gereken bütün maddi donanımı asgariye indirmekte ve çalışmayı ahlâki bir zorunluluk haline getirerek yüceltmekteydi.

Manastır kolonisi bir anlamda yeni kale haline geldi: Genel geri çekilme hareketinin bir bozguna dönüşmesini önleyen dinsel bir savunma yeri. Fakat bu kez kale, ruhun kalesiydi ve sarayı da Manastır Kilisesi'ydi. Kurduğumuz bu paralellik hiç de yanlış değildir. Kent uygarlığının dünyevi araçlarının ilk biçimlendiği yer krallık sarayı idiyse, kentin ideal amaçlarının araştırıldığı, canlı tutulduğu ve nihayet yenilendiği yer de manastırdı. Kendine hâkim olma, düzen, düzenlilik, dürüstlük ve iç disiplin gibi pratik değerlerin, bu özellikler ortaçağ kentine ve ortaçağ sonrası kapitalizme icatlar ve iş pratikleri –saat, he-

sap defteri, günün planlanması– olarak aktarılmadan önce ilk biçimlendiği yer de burasıydı.

Dış dünya ne kadar karışık olursa olsun manastır duvarlarının içinde bir düzen ve sükûnet adası kurulmuştu. Her ne kadar herkes, hatta daha sonra görüldüğü gibi daha varlıklı keşişler bile böyle yoğun bir konsantrasyona ve kendini adamaya dayalı bir hayatı yaşayacak niteliğe sahip olmasa da, Hıristiyan hayatının temel değerlerinin manastırda cisimleştiği konusunda hiç kimsenin şüphesi yoktu. Hıristiyan hayatının bu görünümleri o kadar çekiciydi ki, XII. yüzyılda Floris'li Giocchino, insanlık gelişiminin en son noktası olarak gördüğü bir dönemin, bütün insanlığın manastır kardeşi olarak Evrensel Manastır'ın çatısı altında birleşeceği Kutsal Ruh döneminin hayalini kurmuştu. Aynı yüzyıl içinde, Clairvaux'lu Bernard'a göre manastır cennetin kalesiydi. Hatta tamı tamına, *paradisus claustralis** terimini uydurmuştu.

Öyleyse klasik kentle ortaçağ kenti arasındaki en sıkı bağ o zamanlar ayakta kalan bina ve geleneklerin değil, manastırın sayesinde kurulmuştu. Klasik edebiyat yapıtları ufalanmaya yüz tutmuş papirüslerden sağlam parşömen kâğıtlara manastırda geçirildi; Latincenin günlük konuşma dili olarak kullanıldığı ve İtalyanca, İspanyolca, Fransızca, Romence ve onların sayısız bölgesel lehçe ve ağzının neden olduğu farklılaşmalardan ve anlaşılmazlıktan uzak kalan yer burasıydı. En azından Benedikten Manastırı'nda Roma tarımının ve Yunan tıbbının ileri uygulamaları korunuyor, üretkenlik ve sağlıkta bunun getirdiği bir iyileşme gerçekleşiyordu.

Azizler kültünde olduğu gibi pagan inanış ve kurumlara ödün verme ayartısına kapılmış olan maddeci yöneticilerin insafına kalmış seküler kilisenin eli kolu dünyevi sorumluluklarla bağlanmıştı. Anarşi tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarında piskoposlar siyasal otorite uygulamaya soyunabiliyor, hatta diğer güçler başarısız olduğunda askeri liderlik görevini üstlenebiliyordu. Kent yöneticileri olarak piskoposlar, rahiplik ve yöneticilik görevlerini eski Roma usulünce birleştirmişlerdi.

Fakat manastırlar Göksel Kent imgesini canlı tuttular. X. yüzyıldan sonra yeni kent toplulukları biçimlenmeye başladığında, önceleri bu toplulukların hayatı üzerinde manastırın etkisi pazaryerinden daha fazla oldu. Burada, Hıristiyanların sevdiği o barış ve düzen, sükûnet ve içsellik ortamı hâkimdi. Westminster Manastırı, Clairvaux ve St. Denis, Monte Cassino ve Fulda manastırları kent hayatı üzerinde hatta kentin mimari biçimi üzerinde sayısal olarak o kadar az olmalarıyla orantısız, güçlü bir etkiye sahipti. Ünlü Fulda Başrahibi Hrabanus "ortak hayat"ı

* (Lat.) Manastır cenneti. (y.h.n.)

kentlerin bir özelliği olarak ortaya koyarken aslında manastırın sahip olduğu özel görevi kente havale etmişti. Gerçekte, ideal biçimiyle manastır, yaşanabilecek en iyi hayatı amaçlayan Aristoteles'in eşitler topluluğuydu. Böyle bir ortak hayat yoksulluk içinde mümkün, hatta çekiciydi. Peki refah içinde aynı şekilde sürdürülebilir miydi?

B. KORUNMA İHTİYACI

Ortaçağda yeni bir hayat kendini biçimlendirmeden önce eski hayatın daha da çözülmesi zorunluydu. Fakat bu değişimin ani, ya da tek tip bir değişim olduğunu düşünmemeliyiz.

Genel olarak hayat, Avrupa çapında daha kaba ve kaotik hale geldi, buna şüphe yok; imparatorluk çözülmeden önce bile şekillendirici güçlerin artık "Romalı" olmadığı da doğrudur. Bir bakmışsınız Mısır'dan papirüs getiren bir geminin önü korsanlar tarafından kesilmiş; bir bakmışsınız posta hizmeti diye bir şey kalmamış; ya da eski bir Romalı soylu Roma'da kentin en önemli görevine atanacakken yok olmuş ve dört yıllık bir suskunluktan sonra İspanya'da bir manastırda ortaya çıkıvermiş. Kıtlık ve hastalık nüfusu genel olarak azalttı; muhtemelen doğum oranı düştü – ne kadar düştüğünü söylemek zor. Kentlerde daha az insanın kaldığı kesin; eski kentler üretim ve ticaret merkezleri olmaktan çıktılar.

Yazılı kanıtların zenginliği sayesinde Galya'da neler olduğunu başka yerlerden daha iyi bilebiliyoruz. Barbarlara karşı kendilerini istihkâmlarla korumayı başarmış olan kentlerin öncekinden daha küçük bir alana çekildiklerine şüphe yok. Bordeaux, surlarıyla birlikte önceki büyüklüğünün üçte birine indi, Augustus'un kurduğu Autun da 2.000 dönümlük bir kentten 100 dönümlük bir köye dönüştü.

Provence'taki Nîmes ve Arles sayesinda olan bitene dair daha ayrıntılı bir tabloya ulaşabiliyoruz. Nîmes'deki eski amfiteatr Vizigotlar tarafından 2.000 kişinin yaşadığı ve iki kilisenin bulunduğu küçük bir yerleşim birimine dönüştürüldü. Girişleri kapatıldığında tiyatronun kalın taş duvarları kale duvarı görevi görüyordu. Arles'ın surları Theodoric tarafından yeniden inşa edildiyse de, Charles Martel'le Araplar arasındaki çarpışmada bir daha yıkıldı. Bu çarpışmadan sonra Arles'daki amfiteatr da kaleye dönüştürüldü; içinde, bir XVII. yüzyıl resminde hâlâ görülebileceği gibi, barınabileceğinden fazla insanın barındığı küçük bir ortaçağ kenti gelişti; zira bu küçük yerleşim biriminin

içindeki binalar XIX. yüzyılın başına kadar yıkılmamıştı.

Bu koşullar altında ortaya çıkan Hıristiyan kültürü XI. yüzyıla kadar kentsel bir biçim almadı. Fakat kent biçiminin tohumları kilise ve manastırda çok daha önceleri atılmıştı; zira hayatta kalan mimari, kapalılığa, korunmaya, emniyete, sağlamlığa ve sürekliliğe verdiği önemle bu sancılı çağın ihtiyaçlarını yansıtır: San Stefano Rotundo'ya, Albi'ye, Durham'a bakın.

Yine de Batı'nın kentlerinin sonunda hayat bulduğu ve büyüyüp çoğalmaya başladığı, VI. yüzyıl ile XI. yüzyıl arasında bir "Romanesk" dönem var ki, çelişkili yönlerinin anlaşılması gerekiyor. Gökyüzündeki bulutlar karaydı ve fırtınaya gebeydi; ancak zaman zaman aralarından İrlanda'nın, özellikle de Ionya'nın büyük manastır yaratıcılığında olduğu gibi ışık huzmeleri süzülüyordu. Fakat VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar bu karanlık iyice kesifleşti; önceki şiddet, çaresizlik ve terör Sarazenlerin ve Vikinglerin akınlarıyla daha da arttı. Herkes emniyet arayışı içine girdi. Her tesadüfün kötü bir tesadüf, her anın insanın son anı olabileceği bir ortamda korunma ihtiyacı diğer kaygıların önüne geçti. Yalıtılmışlık artık güvenliğin garantisi olmaktan çıktı. Manastır geri çekilme hareketine öncülük ettiyse, kent de karşı saldırıya önderlik ediyordu.

İtalya ve Fransa'da eski gelenekler etkileri azalsa da hiçbir zaman tümüyle yok olmadı; tıpkı bu hayatın içinde alttan alta devam eden pagan etkisi gibi. Bu alt akıntı öyle güçlüydü ki, Roma dünyasında tanıdık bir sima olan siyah ve beyaz Venüs heykelleri, daha sonra siyah ve beyaz Bakire Meryem resimlerinde tekrarlanacaktı. XII. yüzyıl Rönesansı olarak adlandırılan şey aslında psikolojik anlamda hiçbir zaman yer değiştirmeye uğramamış veya yok olmamış bir şeyin bilinç düzeyinde yeniden fark edilmesinden ibaretti. Salisbury'li John, Platoncuların İtalya'ya dönüşünden yüzyıllar önce Platon'dan alıntı yapmamış mıydı?

Pisa'da XII. yüzyılda inşa edilmiş Campo Santo, kendi geniş alanları içinde, birbirinden ayrı kamu binalarından oluşan yapısıyla bir ortaçağ pazaryerinden çok bir akropolis veya forum değil midir? Vasari'nin de belirttiği gibi mimarların çalışmalarında zaman zaman, Pisa ticaret filosunun Doğu'dan getirdiği antikalardan ve lahitlerden yararlandığı da doğrudur. Fakat eski Roma eserlerine duyulan bu hayranlık daha sonraki bir döneme ait hümanizmin bir ürünü değildi; bu daha çok, talihsiz kazalar sonucu en iyi yerel örneklerinden yoksun kalmış, yaşayan bir mirası bir araya getirmekti. Törensel arındırma için kullanılan saflaştırılmış ve semavileştirilmiş bir hamam olarak vaftiz bina-

sı, kısmen Roma hamamından türemiş, onun kadar soylu bir ölçekte inşa edilmiş değil midir? Vaftiz binasının özellikle seküler Romalı prototipinin ilk ortaya çıktığı topraklarda ayrı bir bina olarak başlı başına önem kazanması belki de tesadüf değildir.

Fakat, kış soğuğunun etkisi altında neredeyse kuruyup ölmüş gibi görünen birçok mevsimlik çiçek gibi, eski hayatın varlığını sürdürdüğü yerlerde bile enerji ve yaratıcılıkta genel anlamda bir azalma olduğu inkâr edilemez. Hayat, asgari geçim düzeyine doğru hızla düştü; Başka bir şey için değil, sadece bedensel emniyet için, insanlar bir barbar yöneticinin koruyuculuğu altına girdiklerine seviniyorlardı. Gerçekten de, kent parçalandıktan sonra başta var olan çeşitli parçaları kendi başlarına yeniden ortaya çıktı. Böylece savaşçı güruhuyla, etrafı surlarla çevrili kalesiyle, yönettiği bir küme köyüyle birlikte o eski kabile şefi geri döndü. Filistin ve Mezopotamya söz konusu olduğunda, üzerinde ancak ihtiyatlı bir kuşkuyla spekülasyon yapabileceğimiz kentsel gelişim süreci, bu dönemde Avrupa'nın her yerinde rahatça belgeleriyle gözlemlenebilir hale geldi.

Akdeniz bölgesindeki Sarazen kuşatması imparatorluğun tek tip örgütlenme biçiminden, yerel âdetler, yerel yasalar, çelişen yetkilerden oluşan bir yamalı bohçaya benzeyen yerel üretim ve mübadele ekonomisine geçişi zorlarken, son darbe IX. yüzyılda Avrupa'nın bir başka ucundan, İskandinavya'dan geldi: Son darbe ve yeniden toparlanmak için ilk hareket. Bu şiddetli hücumlar taşranın Bretonya'yla Elbe arasındaki kalbini delen küçük gemilerle gerçekleştiriliyordu; hiçbir bölge onların yağmalamalarına, kundaklamalarına ve katliamlarına karşı duramıyordu. Bu tür yağmalara karşı duyulan korku, feodal şefle ona bağımlı olan köylü arasındaki çıkara dayalı ilişkinin doğmasına neden olmuş olabilir. Fakat bu akınlar aynı zamanda, yaya olarak savaşan, dağınık yerli savaş gruplarının, saldırılarına karşı koymaya çalıştıkları, hızlı hareket eden ve savaş konusunda uzmanlaşmış denizlerin efendilerinden teknik açıdan ne kadar geri olduklarını da gösteriyordu.

Sırf zorunluluktan eski kentsel korunma aracı olan sur yeniden keşfedildi. Ani hücumlara karşı sur, her saat ayakta olan bu nöbetçi, herhangi bir askeri cesaretten çok daha yararlıydı. Sarp kayalıklar üzerine inşa edilmiş bir tahkimatın gücü ve emniyetliliği ovalarda da sağlanabilirdi, tabii köy sakinlerinin taştan bir duvar veya hiç değilse ahşap siper kazıkları inşa etmeleri şartıyla. Polonya'da, muhtemelen MÖ V. yüzyıl gibi eski bir döneme ait böyle ahşap siper kazıkları günümüze kadar kalmıştır; ancak bu kazıkların sığırların ve çocukların dışarı çık-

malarını engellemek için mi, yoksa saldırganların içeri girmelerini önlemek için mi yapıldığı bilinmiyor. Fakat kalın taştan bir sur, özellikle bu surun etrafı hendekle de çevriliyse saldırganı durdurmayı başarıyordu.

Örneğin saldırganlardan dehşete kapılmış olan Mainz ahalisi, sonunda yıkık Roma surlarını onardılar. Kutsal Roma-Germen İmparatoru I. Heinrich'in talimatıyla, paganların saldırısından korumak amacıyla rahip ve rahibe manastırlarının etrafına da sur çekildi. IX. yüzyılda St. Omer Manastırı İskandinavlar tarafından iki kez, 860'ta ve 878'de yerle bir edildi. Fakat 891'de Vikingler geri döndüklerinde bu manastırın sur inşa etmiş olduğunu ve kendilerini geri püskürtebildiğini gördüler. Bu yeni emniyet sağlama tarzı o kadar başarılı oldu ki, St. Omer Manastırı X. yüzyılda bir kente dönüştü.

913 gibi erken bir tarihte *Anglosakson Kronikleri*, yerleşim birimleri etrafına kale ve sur inşa edilmesinin kralın ordusunun temel faaliyetlerinden biri olduğunu yazar. Kanıt gerekiyorsa işte burada da, fazla işgücünü yönlendirme imkânları sayesinde kralların kent kurucu rolünün bir kanıtı daha var. Fakat, 885 gibi eski bir tarihte bile *Kronikler*'de, Rochester'ın surlarla çevrildiği ve kent halkı tarafından başarılı bir şekilde savunulduğu yazılıdır. Bir yıl sonraysa bizzat Kral Alfred Londra kentini tahkim etti. Askerlik hizmeti zorunlu bir yurttaşlık görevi haline geldi. Sürekli orduya sahip olmayı ve kentin etrafındaki surları onarmayı başarabilmenin, Frederick William Maitland'in belirttiği gibi, kent imtiyaznamesi almanın önşartı sayılıyor olması da pek muhtemeldir.

Etrafı duvarlarla çevrili olmak sadece dıştan gelebilecek saldırılara karşı bir koruma sağlamıyordu, yeni bir siyasal işlevi de vardı, zira iki uçlu bir araç görevi görebiliyordu. Eski kent örneğinin tersine sur, içerideki özgürlüğün sürmesini sağlayabilirdi. Küçük bir silahlı güç karşısında bile âciz kalan küçük bir yerleşim birimi sur sayesinde bir kale haline gelebiliyordu. İnsanlar, önceleri umutsuzluk içinde nasıl feodal çete başlarına sığınıyor, küçücük bir toprak ve emniyet karşılığında onların kölesi, serfi haline geliyorlarsa, şimdi bu tür barış adalarına sığınıyorlardı – veya memleketlerinde mutlu olacaklarına dair tüm umutlarını bir kenara bırakıp münzevi bir hayat yaşamak üzere manastıra kapanıyorlardı.

Surlar dikildikten sonra güvenliği artırmanın yolu çokluktaydı. Yalıtılmış bir taşra kasabasında, hatta yakındaki bir kalenin gölgesi altındaki bir yerde yaşamak, artık kalabalık bir kentte yaşamak kadar cazip olmaktan uzaktı. Sur için harcanan emek, böyle bir emniyete kavuş-

mak, ticaretin ve işin sürekliliğini sağlamak uğruna ödenen düşük bir bedeldi. Sur inşası hakkı uzun bir süre bir kraliyet ayrıcalığı olarak kaldıysa da, Konstanz Barışı 1184'te bu hakkı İtalya'nın bağımsız kentlerine verdi.

Sıraya dikkat edin. Önce, yerel üretimi ve esas olarak yerel trampasıyla o korkudan sinmiş kırsal kesim. Sadece manastırlar ve kraliyete ait malikâneler şaraplarıyla, hububatlarıyla, yağlarıyla uzak ülkelerle mübadeleye girebilmekteydi. Ticari malların kente gelişi düzensiz ve güvenilmezdi. Fakat kentin etrafı surlarla çevrilince kent hayatının diğer normal nitelikleri ortaya çıktı: Kap yeniden kurulduktan sonra aynı zamanda mıknatıs haline geldi. Aktif bir kent yönetiminin yasal ayrıcalıklarının tümü ancak piskoposla veya arazinin sahibi feodal beyle sıkı pazarlıklar sonucu elde edilebiliyor olsa da, surun kaleden veya manastırdan komşu köye kadar uzatılması genellikle bir kentin fiziksel çıkış noktasını oluşturdu.

Düzenli olarak her hafta kurulan bir pazaryerine sahip olmak, komşu köylülerle, balıkçılarla, zanaatçılarla mübadele yapabilmek şeklindeki en büyük ekonomik ayrıcalığın sürebilmesi, fiziksel güvenliliğe ve yasal korunmaya bağlıydı. Böylece, tıpkı Eski Yunan'daki gibi pazara gelenler, alışveriş süresince, artık pazaryerinin pazar haçıyla simgelenen pazar asayişi tarafından korunmaktaydılar. Burada, yeni ortaya çıkan bir sınıf, hırsızlığa ve keyfi haraca karşı korunmaktaydı. Bu sınıf, yani tüccarlar, önceleri surun hemen dışında olmak üzere kentte sürekli oturmaya başladı: Tüccarlar kent tüzelliğinin kalıcı bir parçası olduktan sonra yeni bir dönem başladı; eski anayol ve su yollarının yeniden kullanıma açılmasına vesile olan yeni bir dönem.

Tüccarların yeni bir sınıfı temsil ettikleri olgusu, daha geç tarihlerde surun hemen dışında uzanan "banliyöler"deki topografik konumlarından çıkarsanabilir. Önceleri kale veya manastır kentin merkeziyken, XI. yüzyıldan sonra topluluğun yeni faaliyetleri pazaryerine kaymaya başladı; tüccarlarla zanaatçıların özgür yurttaşlar olarak kabul edilmesi birçok yerde kent surlarının onların banliyölerinin etrafını saracak şekilde uzatılmasıyla vurgulandı. Hegel'in de belirttiği gibi, XI. yüzyılda Regensburg'daki *yeni* mahallenin –kraliyet ve ruhban sınıfından ayrı olarak– tüccarlara ait olması anlamlıdır.

Ortaçağ kentinde bu manevi ve dünyevi güçler, savaşçı, tacir, rahip, keşiş, ozan, bilim adamı, zanaatçı ve tüccar gibi mesleki sınıflarıyla, denge denebilecek bir duruma ulaşmışlardı. Denge hassas ve belirsiz kaldı; fakat onu sürdürme çabası sürekliydi ve etkisi gerçekti, çünkü her toplumsal unsura bir ağırlık veriliyor, her biri hakkıyla tem-

sil ediliyordu. Ortaçağın sonlarına değin hiçbir unsur başka unsurlar üzerinde kendi hâkimiyetini uzun süre kuracak kadar güçlü değildi – zaten bu dengenin bozulması ortaçağın sona erişinin belirtilerinden biriydi. Sonuç olarak, gerek fiziksel, gerekse siyasal olarak ortaçağ kenti, her ne kadar en eski kent düzeninin birçok özelliğini gösterse de, bazı açılardan özgün bir yaratımdı. Özgürlük, tüzel eşitlik, demokratik katılım, özerklik, bunların hiçbirine hiçbir ortaçağ yerleşim biriminde tamamıyla erişilememişti; fakat bu niteliklere daha önce hiçbir yerde, Yunanistan'da bile görülmemiş biçimde değer verilmekteydi. *Communitas* [birlik] kısa bir dönem süresince, *dominium* [egemenlik] üzerinde zafer sağladı.

XI. yüzyılla XIV. yüzyıl arasında kentlere özgürlük tanıma uygulaması, kalenin efendilerinin ilk zamanlarda kenti var eden haraçlardan ve vergilerden feragat ettikleri anlamına geliyordu. Kale her ne kadar genellikle çoğu zaman kentin üzerinde bütün korkutuculuğuyla yükselse ve ilk başlarda kendine ait olan salahiyetleri her an geri alabileceğine dair sürekli bir tehditte bulunsa da özgür kentlerde feodal lordluk bile diğer yarı tüzel olgu olarak yerini aldı. Birkaç yüzyıl sonra merkezi mutlakıyetçiliğin ortaya çıkmasıyla birlikte, prensler kaybettikleri alanı yeniden kazanacak, hatta bu alanı daha da genişletecek olmalarına rağmen, bu aşamada feodal lordluk eşitler arasında ortaya çıkmış bir olguydu. Başlangıçtaki geri adımın ne kadar büyük olduğunu, kralın Barcelona kentine özgürlük veren fermanına bakarak görebiliriz. Bu fermanda, kral hiçbir vergi toplayıcının veya resmi görevlinin herhangi bir Barcelonalı yurttaşın kendisine, işlerine veya habercilerine, mallarına veya ticari eşyalarına engel koyamayacağını, hareketlerini kısıtlayamayacağını buyurmuştu.

Romanesk Avrupa'nın emniyetsizliğinden ve düzensizliğinden ortaya çıkan bu kent hareketinin inişli çıkışlı, karışık bir yapısı vardı. Bu kent hareketi çeşitli bayraklar altında ilerleyişini sürdürdü, farklı şartların ürünü olarak ortaya çıktı ve bambaşka sonuçlara neden oldu.

Bazen kentleşme, feodal lordlar tarafından bilinçli olarak teşvik ediliyordu; kent arsalarından kira toplayarak, yerel pazar haraçlarından pay alarak, büyük tüketici kitleleri sayesinde kendi arazileri üzerinde yetişip orada tüketilmeyen ürünlerin değerinin artmasından yararlanarak gelirlerini çoğaltmak amacıyla yapıyorlardı bunu. Ama çoğunlukla feodal toprak sahipleri şehirlerin bağımsızlık taleplerine karşı çıkıyordu, özellikle de piskoposlar; onlar savaş şeflerinden daha zorluydu, çünkü alışılmamış türden hem maddi hem de manevi kaynakları yöneten ve geniş çaplı etkilere sahip bir kurumun mensubuydular. İngiltere

ve Fransa gibi bazı ülkelerde kent yönetiminin özgürlüğü merkezi iktidarla yapılan geçici bir koalisyonla destekleniyordu; bunun amacı kralın egemenliğine kafa tutan feodal soyluları zayıflatmaktı. Ancak desteklensin ya da engellensin, insanlar bu korunaklı merkezlere akın etti, onları inşa etti ve yeniden inşa etti, hayatlarının ihmal edilmiş yönlerini yeni bir etkinlik ve üretkenlik düzeyine kavuşturdu. Birkaç yüzyıl içinde Avrupa kentleri, parçalanan Roma İmparatorluğu'nun çözülüşüyle kaybedilen toprakların çoğunu yeniden ele geçirdi.

C. NÜFUS VE REFAH ARTIŞI

Ticaretin canlanması, genellikle, hatta Pirenne gibi yetkin araştırmacılar tarafından bile, XI. yüzyılda baş gösteren kent inşasının ve uygarlaşma faaliyetlerinin doğrudan nedeni olarak görülür. Fakat bu gerçekleşmeden önce, hem malların ticaretini hem de müşterilerin bu malları satın almasını mümkün kılmak için belli bir kırsal ürün fazlası ve nüfus fazlası gerekliydi. Bu yeni kentlerin sakinlerinin çoğunluğu tüccarlar olsaydı, o zaman birbirlerinin sırtını keselemek zorunda kalırlardı.

Kuzey ve Orta Avrupa'daki barbar nüfus, insanlık durumu konusundaki görüşlerinden ziyade o göz kamaştırıcı mit ve batıl inançlarından etkilenerek Hıristiyanlık dinine boyun eğdikçe kilisenin oynadığı rol artmaya devam etti. Piskoposların sunduğu koruma feodal kontlarınkiyle çekişirken, kilisenin toprak sahibi olarak ekonomik gücünün satın alımlarla ve dindarların bıraktığı miraslarla artması, onu kralların bile saygı göstermesini gerektiren bir konuma getirdi. Bu sıkıntı ve fırsat dolu koşullardan gereği gibi yararlanmak konusunda manastır tarikatları başı çekti. Dahası, manastırlar sığınmacılara sığınacak bir yer, yorgun düşmüş gezginlere sıcak bir barınak sağlayarak, köprüler inşa ederek, pazaryerleri kurarak kentin bütün olarak gelişimine öncülük ettiler. Erken bir tarihte, Almanya'daki Gernrode rahibe manastırı *Kloster und Burg** olarak adlandırılmaktaydı; birçok başka manastır da aynı şekilde iki misli bir sığınılacak yer hizmeti sunmaktaydı.

Neyse ki korunaklı bir yerde sürekli bir pazarın bulunması feodal lordun veya toprak sahibi manastırın lehine çalışıyordu. Benzer şekilde, ticaretin XI. yüzyıldaki o büyük canlanışından önce, II. Otto döneminde (973-983) Kärntem'de manastır kurmakta olan dul Imma'ya bir pazaryeri ve bir darphane kurmasına ve buralardan vergi almasına

* (Alm.) Manastır ve kent. (y.h.n.)

–çok sonraları yeni kentler için verilen imtiyaznamelerdeki tipik hükümler– yönelik bir izin verildiğini görüyoruz. Hegel'in belirttiğine göre, Otto'nun döneminde pazar haklarının çoğu dünyevi lordlara değil, dinsel mülk sahiplerine verilmekteydi.

Kentlerin zaten var olduğu Lombardiya'da yargılama yetkisi ile eski belediyelere ait mülkler, donanım ve müştemilatlar otomatik olarak piskoposluk makamına devredilmişti; piskopos böylece eski kent valisi görevinin bütün sorumluluğunu üstlenmekteydi. Böyle bir yetki verme işlemi 892'de Modena'da ve 904'te Bergamo'da da yaşandı. Emniyet ve düzen sağlama konusunda başı çeken kilise, belediyeyle ilgili işlevlerini zamanla tüccar ve zanaatçı loncalarına istemeye istemeye devretti.

Pazaryerinde asayişi bozmanın cezası ağırdı. Ticaret için asayişin gerekli olduğu düşüncesi Homeros'a kadar uzanır, belki daha da gerilere. Böylece kraliyet koruması altında olan ülkelerde, panayır ve pazaryerleriyle ilişkili özel bir pazar hukuku ve tüccarları yargılama hakkına sahip mahkemeler ortaya çıktı. İngiltere'de bu mahkemelere Pie Powder Mahkemesi adı verilirdi – Normandiyalıların tüccarlar için kullandıkları "tozlu ayak" tabirinin İngilizceleştirilmiş haliydi bu. Böylece ortaçağ kentlerini kurmak üzere mimari mühendisliğin yanında din, hukuk ve standart ekonomik uygulamaların sunduğu çeşitli güvenceler bir araya geldi.

Fakat burada dikkat edilmesi gereken bir nokta var: Piskoposun veya manastır başrahibinin koruması altında haftada bir ve zaman zaman haftada iki kez kurulan pazar, yerel hayatın bir aygıtıydı, uluslararası ticaretin değil. 833 gibi erken bir tarihte, uzak mesafeli ticaretin durgunluk yaşadığı bir dönemde, "sofu" lakaplı I. Ludwig'in Almanya'da, zaten kurulu bir pazar için bir darphane kurmak üzere bir manastıra izin vermesi hiç de şaşırtıcı değildir. O halde, ticaretin XI. yüzyılda yeniden canlanması yeni tip ortaçağ kentinin temelini oluşturan bir dönüm noktası sayılabilecek türden bir olay değildi; daha önce de belirttiğim gibi, birçok yeni kent bu olgudan önce kurulmuştur; bununla ilgili daha birçok başka kanıt da ortaya konabilir. Ticaret yapma çabasının artışı daha ziyade Batı uygarlığı içinde meydana gelen daha yaygın bir canlanmanın belirtisiydi; bu canlanma da, kısmen surlu yerleşim biriminin ortaya çıkmasına yardımcı olduğu yeni güvenlik ortamının bir sonucuydu.

Ticaret bu canlanmanın bir belirtisiyse, Normandiya, Flandre, Akitanya ve Brandenburg'un siyasal birliği de ikinci belirtisi; Cistercianlar (kuruluşu 1098) gibi manastır tarikatlarının arazi ıslahı ve orman-

lardan arsa açma çalışmaları üçüncü belirtisiydi; Avrupa'yı "kiliselerin beyaz cübbesi"yle saran devasa bina inşası programı ise –binalar ticari eşya değildir– dördüncü belirtisi sayılmalı. Pazarın kentlerin kurucusu olarak rolü üzerinde fazlaca durulması kısmen tarihçilerin bugünün güdü ve saiklerini geçmiş durumlara da uygulamalarından kaynaklanır; kısmen de yerel, bölgesel ve uluslararası pazarların sahip olduğu farklı rolleri ayırt edememelerinden. Pirenne bütün bu gelişimi yanlış yorumlamıştır, çünkü sınır ötesi ticareti teşvik etmeyen ve büyük bir tüccar orta sınıfına sahip olmayan kentsel topluluğa kent adını vermeyi reddetmiştir; çok keyfi bir tanımlamadır bu.

Uluslararası pazarlar şehirlerin kurulması konusunda pek az bir etkiye sahiptir. Ortaçağda büyük uluslararası panayırlar genellikle ülkenin birçok yerinden hacıların kutsal bir tapınağa akın ettikleri dinsel kutlama zamanlarında kurulurdu. Hacıların böyle zamanlarda bir araya gelmeleri gezici tüccarların geçici bir süre için bu bölgelere gitmelerine neden oluyordu. Fakat bu tür panayırlar yılda en çok dört kez kurulurdu ve hacılar gidince tüccarlar da orayı terk ederdi. Bu tür uluslararası ticaret bir kenti bütün yıl boyunca idare edemeyecek kadar sınırlıydı; dahası, son dönem Nizhni Novgorod örneğinden de bildiğimiz gibi, panayır etrafında filizlenen kent, panayırdan sonra yılın geri kalanında adeta çölleşirdi. Uluslararası ticaret ortaçağ kentlerini ortaya çıkarmamış, başka amaçlar için kurulduktan sonra Venedik'in, Cenova'nın, Milano'nun, Arras'ın, Brugge'un büyümesinde olduğu gibi onların büyümelerine vesile olmuştur.

Genel olarak, tüccarın ikincil rolünün nedeni açık olmalı: Ticaretin kapitalist çizgide yeniden canlanması, Avrupa'nın dört bir yanından ve Haçlı Seferleri'nden sonra da Doğu'dan toplanan lüks mallarla sınırlıydı. Fakat kentin kendisi yerel tarımsal ve el yapımı ürünlerin mübadelesinin gerçekleştirildiği bir yerdi. XI. yüzyıldan sonraki bir dönemde bile tüccarlar maiyetleriyle birlikte, Georg von Below'a göre, kent nüfusunun çok küçük bir bölümünü oluşturmaktaydı. Ticaret önemli hale geldiyse bile, ortaçağ kent sakinlerinin beşte dördünü üreticiler oluşturmaktaydı; günümüzde kent nüfusunun beşte birini veya daha azını oluşturdukları düşünülürse oldukça yüksek bir sayı.

Chartres gibi on binleri bulan nüfusa ve ünlü katedrallere sahip kentler kuşkusuz hem hacılara hem de tüccarlara cezbedici olanaklar sunmakta, böylece uluslararası panayır statüsü kazanmaktaydı. Bu kısa süreli istiladan elde edilen fazladan kârlar –çağdaş bir kentte büyük bir toplantı veya kongreden elde edilen kârlar gibi– kutsal cüppe yapanları olduğu kadar kasapları, fırıncıları, şarap tüccarlarını da ihya

ederdi; von Simson'un belirttiği gibi, loncaların *chevet*'de* Meryem Ana'nın onuruna beş büyük pencereyi yapmalarına bu durum olanak tanımıştır.

O halde gerçek, Pirenne'in yorumunun tam tersi yönde yatar. Bölgesel ve uluslararası ticaret yollarının tekrar açılmasına ve mal fazlasının Avrupa çapında dolaşımına, özellikle de prenslere ve kodamanlara yüksek kârlarla satılan lüks malların veya yerel üretimin azlığı sayesinde yüksek fiyatlara satılabilen kalemlerin dolaşımına olanak tanıyan, korunaklı kasabaların yeniden ortaya çıkmasıydı. İngiltere'den kaliteli yün, Ren'den şarap, Doğu'dan baharat ve ipek, Lombardiya'dan zırh, İspanya'dan safran ve cıva, Pomeranya'dan deri, Flandre'dan tekstil ürünleri ve çeşitli sanat merkezlerinden dini ikonlar ve dine bağlılığı simgeleyen nesneler bu şekilde Avrupa içinde dolaşıyordu.

Bu mallar geçidinde kentler atlama taşı görevi görüyordu: Bizans'tan Venedik'e, Venedik'ten Augsburg'a, oradan Ren'e; aynı şekilde, Marsilya'dan Bordeaux'ya, oradan Lyon ve Paris'e veya Danzig ve Stralsund gibi Baltık kentlerinden aşağıya, Akdeniz bölgesine. Lübeck'in meşhur badem ezmesi gerek adıyla (Aziz Markos Ekmeği), gerekse içeriğiyle (badem ve gülsuyu) Venedik ve Doğu'yla bir ilişkinin varlığını kanıtlar. Bu mal akışıyla birlikte, başta yerel üretim üzerine kurulmuş kentlerin nüfusları ve refah düzeyleri arttı; tüccar nüfusu da doğal olarak bununla birlikte arttı.

Yiyecek arzı artıp kentsel yerleşim birimleri daha güvenli bir hal alınca, ticaret bir başka açıdan da büyümeyi uyarıcı bir rol oynadı. Yabancı lüks malların karşılığını parayla ödemek gerekiyordu. Süse talep arttıkça, feodal askerlerin donanımı için, özellikle de pahalı zırhlar giyen şövalyeler için daha fazla paraya ihtiyaç duyuldukça, feodal derebeyleri kırsal kesimdeki arazilerini, kiraları çok daha fazla nakit para getiren kent alanlarına dönüştürmek zorunda kaldılar. Kent kiraları kapitalist teşebbüs için gerekli fonları tümüyle sağlamamış olabilir, fakat kapitalist teşebbüs kesinlikle kentsel kira arzusunu uyarmıştır. Kapitalist teşebbüs XI. yüzyılın sonlarında başlayan Haçlı Seferleri'nden sonra filiz verdi ve derebeylik ekonomisinde o zamana kadar hemen hemen bilinmeyen Doğu mahreçli lüks mallara ilginin artmasını sağladı.

Duyduğu bu ihtiyaç feodal toprak sahibinin kente karşı kararsız bir tutum içine girmesine neden olurdu. İktidar ve güç, zihninde tümüyle askeri terimlerle açıklanır olmaktan çıkınca, toprağa bağlı yoksul serfin veremeyeceği nakidi ve kentsel kirayı, bireysel kiracılarından ve

* (Fr.) Fransa'da, kiliselerde, sahının baş tarafında, koronun arkasında bulunan mihrap bölümüne verilen ad. (ç.n.)

kendisine bağlı diğerlerinden kolektif bir katkı olarak elde etmek amacıyla onlar üzerindeki kontrolünün bir miktarını elden çıkarma eğilimine girdi. Yeni kentler kurmak ve doğrudan doğruya nüfus artışı sayesinde köylerden türeyen merkezlere yeni ayrıcalıklar tanımak konusunda bu ikincil, ama önemli bir güdüydü. Diğer yandan, piskoposların kentlere özgürlük tanıma konusundaki göreli gönülsüzlükleri de, toprak denetiminden veya siyasal denetimden feragat etmelerine gerek olmadan zaten bolca gelir elde etmeleriyle açıklanabilir.

Buna karşılık erken kapitalizmin kendisi ortaçağ kentinin hayatında bütünleştirici değil, yıkıcı bir güç olmuştu. Zira kapitalizm, işlev ve statü üzerine temellenen, emniyeti amaçlayan, ahlâklılığını bir derece dini hükümlerden ve aile bağlarına, görevlere güçlü bir duyarlılıktan 321/F21 alan eski koruyucu ekonomiden, bireysel teşebbüse dayanan, para kazanma arzusuyla hareket eden yeni ticaret ekonomisine geçişi hızlandırmıştı. Ortaçağ kentinin ekonomik tarihi genel olarak, gücün mütevazı bir geliri olan, görece bir eşitlik durumuna ulaşmış koruma altındaki üreticilerden, prenslerin dostu ya da rakibi konumundaki, çok büyük kazançlar elde etmek için büyük çaplı işler yapan, çoğunlukla sınır ötesi ticaretle uğraşan, ayrıcalıklı küçük bir toptancı tüccar grubuna geçmesinin hikâyesidir. Bu geçişle birlikte yeni tür bir hiyerarşi doğdu: Esas olarak paraya ve paranın yönetebileceği güce dayanan paye ve statülerin oluşturduğu yeni bir hiyerarşi.

Bunun sonucunda, feodal düzende ideal olarak yukarıdakiyle aşağıdakini karakterize eden koruma ve boyun eğme tavrı, yerini bir taraftan hasmane mülksüzleştirmeye, diğer yandan da başkaldırılara ve meydan okumalara bıraktı, kısacası kaçacak köşe bırakmayan –Karl Marx'ı hoşnut edecek klasik anlamda– sınıf savaşına.

Bir süre, belki iki veya üç yüzyıl boyunca bu iki düzen aynı kentlerde bir arada bulundu ve kimi zaman kentin ekonomik hayatında üzücü sonuçların doğmasına neden oldu: Örneğin, 1336'da Flandre'da Louis de Nevers, Fransız hükümdarına sadakatinden ötürü İngiltere temsilcilerinin tutuklanmasını emretti ve İngiliz tarafının misilleme yapmasına yol açtı; bu da ilin ana gelir kalemini oluşturan tekstil ticaretini yok etti. Bu hareketin etkileri daha da ileri gitti ve Ghent loncalarının Jacques Artevelde liderliğinde ayaklanmasına neden oldu. Fakat sonuçta para hem feodal, hem de lonca türü korumacılığa karşı her yerde üstünlük sağladı. Zira para hareket kabiliyetine sahip, yoğunlaşabilen, çoğaltılabilen bir şeydi; başka güç biçimleri ise sabitti, dar görüşlüydü, bir araya getirilmesi zordu. En güçlü hükümdarlar bile para babalarının sürekli artan nüfuzu karşısında çaresizdi.

Karşılıklı korumaya dayalı ekonomiden tek taraflı kapitalist ekonomiye doğru gerçekleşen bu değişim, ne yazık ki Max Weber'in birçok insanı yanlış bir biçimde düşünmeye sevk ettiği gibi, XVI. yüzyıl Protestanlığını beklemedi; aksine bizatihi Protestanlık kapitalizmin yeni uygulamalarına *karşı* bir Hıristiyan protestosu olarak, Waldens tarikatıyla (bkz. *The Condition of Man*) [İnsanın Durumu] XIII. yüzyılda başladı. Chaucer, "kârın konuşulmadığı, zenginliğin olmadığı" eski çağa duyduğu özlemle *The Former Age* [Eski Çağ] adlı methiyesini yazdığı sıralarda kapitalist ekonomi çoktan almış yürümüştü. Kapitalizmin gugukkuşunun* yumurtlaması için yuva olanağı sunan surlu kent, çok geçmeden misafir ettiği bu şamatacılar tarafından öz evlatlarının

kapı dışarı edilmesine sahne olacaktı.

XI. yüzyıl ile XIII. yüzyıl arasında sanayiyle ticaretin canlanmasının yanında daha da önemli bir başka olgu vardı: Avrupa boyunca ekili arazinin muazzam boyutlarda genişlemesi ve kentten toplanan gübrenin sistemli olarak yakınlardaki tarlalara atılması da dahil, daha uygun zirai yöntemlerin uygulanması. Bu anlamda kentsel nüfus yoğunlaşması, toprağın yenilenmesini ve ürünün iyileşmesini sağlayan yararlı bir ekolojik model yaratabilir – çöpe değil, gübrelemeye dayanması şartıyla. IX. yüzyılda Almanya'nın ormanlarla kaplı bölümleri ekili arazi haline geldi; sadece bir avuç sebatkâr balıkçıyı barındıran bataklık Hollanda ve Belçika, Avrupa'nın en verimli toprakları oldu. 1150 gibi erken bir tarihte, set çekilerek bataklıklardan veya denizlerden elde edilen topraklar olan polderlerin ilk örnekleri Flandre'da yapılmıştı. O güne kadar sadece sert bir askeri zorlamayla ve kolektif hizaya sokmayla bir arada çalıştırılmaları mümkün olmuş olan Frizli balıkçılar gibi özgür insanlar artık zor işlerde gönüllü olarak bir araya gelmekteydi. Rahip veya kralın liderliği olmadan, kürekten başka alete gerek duymadan, yüksek setler ve üzerinde bütün bir yerleşim biriminin kurulabileceği büyük toprak platformlar inşa ettiler. Özgür emeğin bu başarısı, XVII. yüzyılda neredeyse patlarcasına bir doruk noktasına ulaşan endüstriyel enerji fışkırmasının başlangıcı niteliğindeydi.

Tarımsal sulama Milano'da 1179 gibi erken bir tarihte uygulandı; Provence'ta, Rochefort du Gard yakınında, keşişler bütün bir gölü kurutarak üzüm bağı haline getirdiler. Bütün bu uygulamaları daha iyi atların yetiştirilmesi, daha iyi koşum takımlarının icadı, demir nalların kullanımı, su ve rüzgâr değirmenlerinin yaygınlaşması izledi. Bu iyi-

* Gugukkuşu bitkilerin arkasına saklanıp diğer kuşları izler ve yumurtaların yeni yumurtlamış başka bir kuşun yuvasına bırakarak bu kuşun kuluçkasından yararlanır. Yazar ayrıca, İngilizcede "davetsiz misafir" anlamına gelen bir deyime atıfta bulunuyor. (y.h.n.)

leştirmeler yeni kent topluluklarını eskisine oranla daha büyük enerji kaynaklarıyla donattı ve bunlardan nispeten yoksun kırsal alan karşısında onlara ekonomik üstünlük sağladı. Daha da ilerleyen mekanik icatlar madencilikte ve metalurjide dönüşüm yaratmakla ve camcılığı en önemli sanatlardan biri haline getirmekle kalmadı, benzer şekilde, köle emeğine ihtiyacı ortadan kaldırdı ve köle ekonomisinin açlık tehdidi altında ortaya çıkarabileceğinden daha büyük bir enerji ve mal fazlası sağladı. Bu çabanın yükselen dalgasında, Romanesk dönemde bata çıka ilerleyen ticaret yeniden yüzmeye ve yelken açmaya başladı.

Bertrand Gille'in belirttiği gibi, burada da yine manastırın katkısı çok önemliydi. Keşişler, okumaya, tefekküre ve duaya daha fazla zaman ayırmak adına gereksiz işten kurtulmak istedikleri için mekanik enerji kaynaklarını hayata sokmak ve emekten tasarruf etmeyi sağlayan aygıtlar icat etmek konusunda öncülük ettiler. Cistercian tarikatının kuralları, manastırların nehir kenarlarında kurulmasını ve su gücünden yararlanılmasını öğütlüyordu. Bu manastırların ne kadar titiz çalıştıkları, Aziz Bernard döneminde Migne'deki Clairvaux Manastırı'yla ilgili bir tasvirde görülebilir.

"Nehir manastırın içine, akışını durduran kuyunun izin verdiğince girer. Önce un değirmenine akar, orada tanelerin tekerleklerin ağırlığı altında öğütülmesinde ve unla kepeği birbirinden ayıran ince eleğin sallanmasında iş görür. Oradan diğer binaya geçer ve bağların veriminin şarap yapımcısını memnun etmediği zamanlarda keşişlerin içtiği biranın yapımı için ısıtılmak üzere kazanın içini doldurur. Fakat nehrin işi henüz bitmemiştir, zira oradan da un değirmenini takip eden çırpıcı dibeğine gider. Değirmende kardeşlerin yiyeceğini hazırlamıştır, şimdiki göreviyse onların giyeceğini hazırlamaktır... Böylece çırpıcı dibeğinin... ağır çekiç ve tokmaklarının birini kaldırır, diğerini indirir... Sonra nehir, keşişlerin pabuçları için gerekli olan en önemli malzemenin yapımı için tabakhaneye girer; sonra birçok kola ayrılır, çeşitli bölümlerden geçer, geçtiği her yerde hangi iş için elinden ne geliyorsa yapar, yemek pişirir, bir şeyleri döndürür, ezer, sular, yıkar, öğütür... Sonunda, binlerce teşekkür kazanmış ve ardında yapılmadık hiçbir iş bırakmamış halde çöpleri de alır, her şeyi tertemiz bırakarak çeker gider."

Bu mekanik donanım manastırların yabancısı olmadığı bir şeydi; fakat ortaçağ kentinde bu örnektekinden daha az kapsamlı olanını kurmak bile çok zaman ve paraya mal oluyordu. Manastırın XI. yüzyılda yapmaktan kıvanç duyduğu şeyi kent ancak XIII. ve XIV. yüzyıllarda yapacaktı.

Üç yüzyıllık zaman dilimi içinde bugün Avrupa olarak bildiğimiz

yer, yerleşime açıldı veya yeniden açıldı. Bu ancak XVII. yüzyılla XX. yüzyıl arasında Kuzey Amerika kıtasının yerleşime açılmasıyla karşılaştırılabilecek ölçekte bir işti. Amerika'nın fethinin, ilk yerleşim sürecinin yeni topraklardaki bir devamı olduğu düşünülebilir; zira New England'ın kolonileşmesi, ne olursa olsun, ortaçağ kent anlayışı dahilinde gerçekleşmişti, tıpkı I. Charles taraftarı Virginia ile Hollandalıların denetimindeki New York'un, köleleriyle ve sözleşmeli uşaklarıyla (geçici serf) derebeylik ekonomisine dayalı daha eski bir feodal model çerçevesine sahip olması gibi.

Tarımsal temelin bu şekilde yayılması ve fiziksel gücün artması, nüfusun çoğalmasını mümkün kıldı. Prosper Boissonade'ın tahminlerine göre, Ren'le Moselle arasındaki bölgenin nüfusu X. yüzyılla XIII. yüzyıl arasında on kat arttı. İngiliz kontluklarının 1086'da 1.200.000 olan nüfusu –bu sayı *Domesday Book*'tan* alınan kesin bir sayıdır– 1340'ta 2.355.000'e ulaşmıştı. Her yerde, eğer doğum oranı yükselmemişse, hayatta kalan ve üreme yaşına gelecek kadar yaşayan insan sayısı kesinlikle artmıştı.

Bu artış Kuzey'de yerleşime yeni açılan topraklarla sınırlı değildi. İtalya, tarımsal ekonomisinde gösterdiği ilerleme sonucunda XIV. yüzyılda nüfusunu en az 10.000.000'a yükseltmişti. Eski temelleri üzerinde daha iyi oturması ve Doğu'daki daha gelişmiş uygarlıklara daha yakın olmasıyla İtalya, kentleşmenin canlanması sürecinde doğal olarak başı çeken ülkeydi. XIII. yüzyılda Venedik oldukça örgütlü bir belediyeydi; o dönemde Venedik ve Milano'nun her birinin nüfusu muhtemelen 100.000'in üzerindeydi. Her ne kadar bu sayılar kaba ve güvenilmezse de, XIV. yüzyıldaki Kara Veba'ya kadarki dönem içinde nüfus artışı konusunda kimsenin şüphesi yoktur.

Belki eski Roma sınır kenti olan Viyana hariç diğer Germen kentlerinin nüfusu ortalama olarak daha azdı. Fakat Germen kolonileşme hareketinin veya kentleşme sürecinin hızı hiç kesilmedi. Dört yüzyıllık zaman süreci içinde 2.500 kent kuruldu ve o zamanlar ortaya konan yerel idare çerçeveleri XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Zaman içinde yerleşim birimleri çevrelerindeki olağan tarım kuşaklarını tamamen doldurduysa da, genelde kent sınırlarının ana hatları bozulmadan kaldı.

Bu hareketin doruğa ulaştığı yıllarda sadece kentlerin sayıları artmakla kalmadı, aynı zamanda nüfusları da neredeyse XIX. yüzyıl Avrupası'yla karşılaştırılacak bir hızla arttı. XII. yüzyılın sonunda örne-

* *Domesday Book*: 1086 yılında İngiltere'de Kral William'ın emriyle hazırlanan araziler ile bunların büyüklükleri ve borçlarını kapsayan kitap. (ç.n.)

ğin, Paris'in nüfusu 100.000 civarındaydı, XIII. yüzyılın sonundaysa yaklaşık 240.000. 1280'de Floransa'nın nüfusu 45.000'di, 1339'da ise yaklaşık 90.000; Hollanda ve Belçika'da Brugge ve Ghent de benzer bir tablo gösterir. Bölgelere göre kentsel çalışma alanlarının artışını gösteren istatistikler de aynı şekilde etkileyicidir. Yirmi yıl süren Kara Ölüm bazen bir şehir nüfusunun yarısının ölümüne yol açsa da sadece geçici bir gerilemeye neden olmuştur.

Ticaret, endüstriyel üretim, mekanikleşme, örgütlenme, sermaye birikimi; bütün bu faaliyetler kentlerin inşa edilmesine ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Fakat bu kurumlar aç karınların nasıl doyurulduğunu, bütün bu çabaya eşlik eden yüksek fiziksel canlılığın nereden kaynaklandığını açıklamıyor. Her ne kadar bir Alman atasözünde söylendiği gibi, "kent havası insanı özgür kılar"sa da hava karın doyurmaz. Bu kentlerin zengin hayatının kökleri taşranın tarımsal gelişimindeydi. Kentin zenginliğini toprağın zenginliğinden ayrı düşünmek safdilce bir yanılsamadan başka bir şey değildir.

Kentli tüccar aileleriyle onların kent dışındaki topraklarını kiralayan köylüler arasındaki ilişkinin niteliği her ne kadar kuşkulu ve tek taraflı, hatta karşılıklı husumete dayalı ise de (*Chronicles of a Florentine Family*'de [Floransalı bir Ailenin Kronikleri] bu konuyla ilgili tanıklıkta bulunabilir) yakın ve sürekliydi; taraçalanmış üzüm bağları, rüzgârkıranlarla korunan biçimli tarlalar, kente doğru akan meyve ve sebze trafiği, Floransa'nın yün atıkları da dahil, atık ve pisliğin kent dışına çıkarılıp gübre haline getirmek için istiflenmesi, bütün bunlar kente, hatta Floransa gibi gelişmiş bir kente bir ayağı taşradaymış görünümü vermekteydi. Bu ilişki bazı İtalyan kentlerinde o kadar yakındı ki, her semt, kentin dışında ona ait bir taşra bölgesi görevi gören belli bir köyü "evlat edinirdi".

XVI. ve XVII. yüzyıla ait o muhteşem kent atlaslarından tanıdığımız daha küçük kentlerde –Blaeu, Merian, Speed– tarımsal iyileştirmeler ve taşranın kırsal güzellikleri kentin göbeğine taşınmıştı: İç bahçelere, işlenmiş açık alanlara, hatta surların içinde veya hemen dışındaki belediye arazilerine bakın. Ortaçağ kentinin tipik özelliklerini taşımayan birkaç büyük İtalyan metropolünü hariç tutarsak, tipik ortaçağ kenti sadece taşranın içinde yer almakla kalmıyordu, aynı zamanda onun bir parçasıydı; tıpkı eski Mezopotamya'da olduğu gibi kuşatma altında açlığa önlem olarak bazı yiyecek maddeleri sur içinde yetiştirilmekteydi.

Gerçekten de, tarım ve kuş avcılığı, balıkçılık gibi bazı kırsal meşgaleler kentin gündelik hayatının bir parçasıydı. İngiltere'de XIV. yüz-

yıl gibi geç bir tarihte kent sakinleri yasa gereği hasat mevsiminde hiçbir sınıfsal ayrım yapılmaksızın köylülerle birlikte ekinleri toplamaya yardım etmekle mükelleftiler. Doğu Londralıların yazları Kent'in şerbetçiotu bahçelerine gitmeleri ortaçağa ait bu geleneğin hayatta kalmış son örneğidir. Leman Gölü kıyısında şirin bir kasaba olan Nyon gibi, Fransa ve İsviçre'de büyümesi çok uzun bir zamandır durmuş olan birçok küçük yerleşim merkezinde, bugüne kadar üzerine hiçbir şey inşa edilmemiş, hâlâ bahçe olarak kullanılan açık alanlar mevcuttur. Eskiden açık olan alanların yüksek kiralar yüzünden sürekli olarak binalarla kaplandığı Paris gibi kalabalık kentlerde dahi dinsel binalar, manastırlar ve aristokratların malikâneleri büyük meyve ve çiçek bahçelerini muhafaza etmiştir.

D. İMTİYAZNAMELİ KENTLER, KOLONİ KALELERİ

Yeni veya yenilenmiş askeri korunma yöntemleri –sur ve yurttaş ordusu– kentlerin yerleşim ve toplumsal olarak korunan çalışma yeri olarak yeniden yeğlenmeye başlamasını sağladıysa da, bu hareketin süratini açıklayan bir dizi özel ekonomik güdünün de mevcuttur. Şehirlerin özgürleşmesi ekonomik hayatın etkili bir şekilde düzenlenmesine doğru atılan bir adımdı: Trampanın yerini parayla mübadele, hayat boyu hizmetin yerini parça başı iş veya mevsimlik işçilik kaldı. Kısaca Sir Henry Maine'in o eski ayrımı kullanırsak, statüden sözleşmeye doğru bir adım atıldı.

XVIII. yüzyıldaki toplum sözleşmesi miti, Yurttaş Jean-Jacques Rousseau'nun Cenevre'de son örneklerinden biriyle karşılaştığı, bağımsızlığını ve özgüvenini takdir ettiği ortaçağ kentinin siyasal temelinin aklileştirilmesiydi. Zira, tüzel kent genellikle toprak sahibiyle yerleşimciler ya da orada yaşayanlar arasında yapılan toplumsal bir kontrata dayalıydı ve en eski örneklerin çoğunda olduğu gibi, aslen askeri zaferlerin sonucunda değil de, her iki tarafın alıp verdiği değerler üzerine bir pazarlık sonucu ortaya çıkmaktaydı. Eğer yanılmıyorsam bu, kent tarihinde diğer bir yeni olguydu. F.W. Maitland'in gözlemlediği gibi, tüzelliğin kendisi de "kent hayatıyla birlikte ortaya çıkmıştır".

X. yüzyıldan itibaren kent hareketi eski kentsel yerleşim birimlerinin az ya da çok özyönetimli kent haline gelişlerinin; ya da yeni yerleşim birimlerinin feodal lordların himayesi altında, daimi zanaatçı ve tüccar gruplarını cezbedecek ayrıcalık ve haklarla donatılmasının bir hikâyesidir. Kent imtiyaznamesi, her iki kent türü için de bir toplum

sözleşmesiydi; özgür kent askeri güvenliğe olduğu kadar yasal güvenliğe de sahipti ve tüzel bir kentte bir yıl ve bir gün geçirmiş olmak bir kişiyi serflik yükümlülüklerinden kurtarıyordu. Dolayısıyla, bünyesinde taşra nüfusunun daha yetenekli, daha maceracı, daha yüksek ahlâklı -bu yüzden de muhtemelen daha zeki- kişilerini barındıran ortaçağ kenti seçici bir ortam haline geldi. Yurttaşlığın kendisi, serbest birlik, kan ve toprak, aile ve feodal sadakat üzerine kurulu eski bağların yerine geçti. Şimdi uzmanlaşmış meslek grupları, yeni bir dizi ilişki ve görevle birlikte, çekirdek aile ve komşu gruplarına eklenmekteydi: Yeni kentin içinde hepsine yer vardı.

Ortaçağ dönemindeki siyasal çıkar meselesinin merkezinde genellikle kent burjuvazisiyle onun tabi olduğu kesimler, yani kontlar, piskoposlar, krallar arasındaki iktidar kavgası vardır. Bu durum, kentlerin büyümesini teşvik etmede feodalizmin kendisinin oynadığı rolün görmezden gelinmesine neden olur. Eski yerleşim merkezlerinde çatışmaların çoğu hiçbir imtiyaz tanımama konusunda mutlak bir dirençten değil, yeni yurttaşlarla sıkı bir pazarlık yapma çabasından kaynaklanıyordu. Avrupa'nın büyük bir bölümünde, özellikle sınır bölgelerinde yeni kentler büyük toprak sahipleri tarafından kurulmuştu. Bunların çoğu kent adını almış, ama bu adı hiç hak etmeyen, henüz köylükten kurtulamamış yerlerdi; ama işin daha da ilginci, sıfırdan var edilen kentlerin sayısıydı. J.M. Houston, İskoç kentleriyle ilgili bir yazısında eldeki kanıtların tarımsal topluluklardan kentlere tedrici bir geçişin varlığını göstermediğini belirtir: Ayr, Dumbarton, Cannongate ve St. Andrew imtiyaznamelerinde, kent sakinlerinin ayrıcalıklarının kent içinde bir yere yerleşmeleri şartına bağlı olduğu ifadesi yer alır. Bu bir çeşit kent plantasyonu sistemiydi. Kent yine "*un fait de prince*" [prensin işi"] olarak doğuyordu. Gaskonya, Galler ve Pomeranya'da olduğu gibi, yeni kentlerin çoğu sınır karakoluydu; Avrupa'nın daha yerleşik kısımlarındaki şartlardan hoşnutsuz insanların soluk alıp yeni bir başlangıç yapmalarına imkân sağlamaları açısından, işleyiş tarzları daha sonraları Amerika'da kurulan kentlere benziyordu.

İşin siyasal tarafına, ortaçağ kent planlamasıyla ilgili çalışması konu hakkında İngilizce yazılmış eserler arasında bir mihenk taşı sayılan Thomas Frederick Tout'tan alıntı yaparak değinmek istiyorum. "Kent oluşturmanın siyasal bir zorunluluk olarak ortaya çıkması ekonomik ihtiyaçtan da öncesine rastlar. Ortaçağda kentlerin mütevazı başlangıçlarında askeri mülahazalar hep en ön plandaydı. Güçlü bir hükümdar eski dominyonlarının yanındaki bir bölgeyi fetheder veya yakındaki düşmana karşı sınır kentini korumak isterdi. Kaba saba kaleler inşa et-

tirir ve tebaasını bu kalelerin içinde yaşama konusunda ikna eder, böylece sürekli olarak orasını savunma sorumluluğunu onların omuzlarına yüklemiş olurdu."

Bir anlamda bu kentler –tıpkı Roma İmparatorluğu'ndaki askeri koloniler gibi– her an tetikte bekleyen bir ordunun ucuz alternatifi oluyordu. Yönetici, yeni kentlilere silah taşıma hakkını tanıyarak, bu silahların kullanımı için yapması gereken harcamalardan kurtulmuş oluyordu. Serf bağlı olduğu topraklarda sürekli bir hak iddiasında olduğundan, onu o topraklardan üç yüz-beş yüz kilometre uzağa götürmek için fazladan cezbedici şeylere ihtiyaç vardı. Böylece serf hayatında ilk kez pazarlık gücü elde ediyor, toprak sahibi de yeni yerin müstakbel

sakininin taleplerinin bir bölümünü karşılamaya zorlanıyordu. Genel olarak, tüzel bir kent topluluğuna üyelik, bu Fransa'da bulunan Lorris gibi (özyönetim hakkına sahip olmayan) küçük, önemsiz bir yerleşim birimi bile olsa, zorunlu ödemelerden ve feodal askerlik hizmetinden kurtulmak anlamına geldiği kadar insanın kendi mallarını satma ve istediği yere gidebilme özgürlüğü anlamına da geliyordu. Yurttaşlık hakkı, ona sahip olan kişiye kişisel hareketlilik olanağı sağlıyordu. Bunun, sanatlarını farklı efendilerin yönetimi altındaki farklı kentlerde usta sıfatıyla çalışarak icra eden zanaatçılar kadar tüccar sınıfının yükselişi için de vazgeçilmez olduğunu vurgulamama gerek var mı?

Kentler dövüşerek, pazarlık ederek, doğrudan satın alarak veya bütün bunların hepsini yaparak, düzenli bir pazaryerine sahip olma, özel bir pazar yasasına tabi olma, para basma ve ağırlık ve uzunluk ölçüleri yapma, yurttaşlarını yerel mahkemelerde, yerel yasalar ve düzenlemelere göre yargılama ve daha önce de belirtildiği üzere, silah taşıma hakkını kazandı. Bir zamanlar kalenin kendine ayırdığı bu güçler şimdi kente aitti ve her yurttaş bu güçleri kullanma konusunda bir sorumluluğa sahipti.

Muhtemelen yurttaşın silah taşıma hakkını kazanması, feodal soyluların gücünün kısıtlanmasında barutun keşfinden daha etkili bir rol oynamıştı. Flandre'ın yurttaşları barut olmadan da Fransız şövalyelerinin en yeteneklilerini meydan savaşında yenmemişler miydi? Kentsel özgürlükle ilgili bu özel vurgunun son yansımasını, ABD'de, yurttaşların silah taşıma hakkının kısıtlanamayacağını belirten anayasa maddesinde bulmak mümkündür; belediyelere ilişkin geleneği daha güçlü olan demokratik İsviçre'deyse bu hak, askerlerin muvazzaflıktan sivil hayata dönerken silahlarını ve tüm teçhizatını beraberinde götürmesi şeklindeki uygulamayla daha da güçlendirilmiştir. İmtiyazname ise, kenti devletin yarattığı ve kentin varlığını devlete borçlu olduğu yolun-

da, bugün hâlâ sofuca korunan hukuksal bir kurguya yol açmıştır. Açık bir şekilde, bugün Avrupa'daki tarihsel kentler, bu haklara sahip olduğunu iddia eden devletlerden çok daha yaşlıdır ve devletler onlara var olma hakkını tanımadan önce bağımsız bir varoluşa kavuşmuşlardı!

Bütün bu haklar, kentleri, Bismarck dönemine kadar özgür kentler olarak onurlu bir biçimde işlevlerini sürdürmüş olan Hamburg, Bremen ve Lübeck benzeri büyük Hansa kentlerinde olduğu gibi her türlü müdahaleden azade, tam bir yerel özerkliğe yol açabiliyor ya da açmayabiliyordu. Ama her halükârda, onlar yerel topluluğu, bugün egemen devlet denen şeyin niteliklerinin çoğuyla donattılar ve bu arada surlu kente damgasını vuran taşralılıkları, kıskançlıkları, kavgacılıkları onları yutacak olan daha büyük ulusal yapılara da sonunda aktardılar.

Bir feodal derebeyi bir ordu hazırlamak, Haçlılara katılmak veya Avrupa'da hızlı bir şekilde yayılmış olan lüks eşyaları satın almak istediğinde belli başlı tek bir ekonomik zenginlik kaynağına sahipti: Toprağa. Feodal geleneğe göre, toprağını başkasına devredemez veya satamazdı; fakat onu parçalara bölerek, özerklik payesi vermek suretiyle eski kentlerin büyümesini teşvik ederek ve yeni merkezler kurarak yıllık kira gelirini artırabilirdi. Geleneksel uzun kira kontratları nedeniyle kiralar yavaş artsa da, toprak sahibinin vârisleri kentin büyümesi ve zenginleşmesiyle birlikte artan hak edilmemiş bir paydan faydalanabilmekteydi. Londra'da bile daha düne kadar Bedford dükü, Westminster dükü ve kraliyetin, yani birkaç feodal toprak sahibinin en yoğun kullanılan bölgelerin haklarını elinde tuttukları unutulmamalı. Alman yasalarında toprak, binalardan ve kişisel mülkiyetlerden ayrı bir kategoride yer almaktaydı; toprağın kendisi de bir ticari meta, yani diğer mallar gibi alınıp satılabilen bir nesne haline geldikten sonra tüzel bir kurum olarak ortaçağ kentinin sonu geldi.

Kent merkezlerinde neredeyse toprak kirası kadar önemli bir şey de kentin, toprak sahibinin pay aldığı özel gelir kaynaklarıydı. Köprü geçişlerinden ve yerel pazarlardan alınan resimler, gümrük vergileri ve mahkemede alınan para cezaları, bütün bunlardan elde edilen gelir kentin nüfusuyla doğru orantılı olarak arttı. Bu eski ödemelerin bazıları –kente giren at arabalarına ve araçlara uygulanan vergi gibi– Avrupa'da, hatta metropol Paris'te bile, XX. yüzyıla kadar sürdü. İlk başlarda, bir öncü kentte bir ev inşa etmesi şartıyla kente yeni gelen kişilerden vergi alınmazdı. Konutlaşmayı teşvik etmek amacıyla kişiyi vergiden muaf tutmak eski bir hiledir.

Bütün spekülatif girişimlerde olduğu gibi, bazı şehirler toprak sahibinin umduğundan daha iyi sonuçlar verebiliyordu; Fransa'nın güne-

yindeki tahkim edilmiş kasabalar (*bastides*) gibi bazıları da toplumsal açıdan olduğu kadar ekonomik açıdan da kısır yerler olarak kalabiliyordu. Bir zamanlar Haçlı ordusunun asker sevkiyatı yoğun olarak kullandığı tek liman, Aigues Mortes, bugün sadece müzelik bir parça olarak bir değer taşımaktadır. Fakat bir şehir kurmanın kendisi ortaçağın ilk dönemlerinde en önemli sanayi girişimlerinden biriydi.

Artık feodalizmin bu harekete karşı gösterdiği çelişkili tutumun nedenini anlayabiliriz belki. Özgür kent yeni bir zenginlik kaynağıydı; fakat belediyede toplanan insanların dik başlı özgüveni ve bağımsızlığı feodal rejimin bütününe karşı bir tehdit oluşturuyordu. Kent, insan gücünü, ekonomik gücü ve savunma silahlarını yoğunlaştırdı. Sadece efendilerine hizmet eden serflerden farklı olarak kentin yurttaş ordusunun, uğrunda savaşabileceği bir şeyleri vardı: Kazandıkları özgürlük, inşa ettikleri evler, yaratılmasına katkıda bulundukları kentler. Savaş alanı, turnuva oyunları ve avcılık feodal hayatın odak noktasını oluştururken, kent en büyük şatonun bile karşılayamayacağı büyüklükte ekonomik ve kültürel kaynaklar sunuyordu. İtalya'da, kent hayatının sunduğu fırsatlar soyluları ve daha küçük toprak sahiplerini kente çekti. Gönül rızasıyla kente yerleşmedikleri kimi durumlarda onları gözlerinin önünde tutmak isteyen kent yönetimlerinin zorlamasıyla geldikleri de oluyordu. Fakat Kuzey Avrupa'da bu sınıf uzun bir süre kentten uzak durdu, ayı avcılığı ve "geyik parçalama" işine, açık hava hayatına ve dumanlı malikâne salonlarına bağlanarak ve özgürleştirdiği kent insanlarından çok, baskı altına aldığı köylülere daha yakın bir hayat sürdürdü.

Ortamın bu iki cephesi arasındaki uçurum İtalya'da bile derinleşmişti. Başarılı olmaları dolayısıyla kentsel uğraşlar kentin hâlâ bağrında yaşattığı taşra uğraşlarını ötelere sürdükçe kentle taşra arasındaki zıtlık keskinleşti. Zira kent, ortak bir amaca gönüllü bağlılık üzerine temellenen ayrıcalıklı bir topluluktu. Toprağa bağlı taşra halkının karşısında her kentli, sadece sonradan görmenin ve *nouveau riche*'in* sahip olabileceği bir burnu büyüklüğe sahipti. Bu olgu, kent özgürlüğünün ve özyönetiminin yavaş yavaş yok olmasına katkıda bulunacaktı. Taşrayı ayrıcalıklarından yoksun bırakmakla kent kendini, XVI. yüzyıldan itibaren, korumasız ve düzenlemesiz oluşuyla yeni bir ekonomik atılıma ve düzensiz bir kent gelişimine davetiye çıkaran bir ekonomik hasmın karşısında buldu.

* Yeni zengin. (ç.n.)

E. KİLİSENİN HÂKİMİYETİ

Ortaçağ uygarlığının fikir ve kurumları burada bizi sadece kentlerin
yapısını ve onların kültürel hayatının organlarını etkilediği kadar ilgi-
lendiriyor. Ancak bu fikirler anlaşılmadıkça dinsel işlere ayrılmış bü-
yük kentsel yapıların üstünlüğü açıklanamaz.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Batı Avrupa'daki tek
güçlü ve evrensel birlik, Kilise'ydi. Bu birliğe üye olmak teoride gö-
nüllü bir işti, pratikte ise zorunlu. Kilise komünyonundan koparılmak
öyle büyük bir cezaydı ki, XVI. yüzyıla kadar aforoz edilme tehdidi
karşısında krallar bile titriyordu. Küçük kiliseli en küçük köyden, ka-
tedralleri, birçok kilisesi, manastırları ve kutsal yerleriyle en büyük 331
kente kadar Kilise her toplulukta varlığını gözle görülür bir biçimde
hissettirmekteydi; sivri kulesi bir yolcunun uzaklardan gördüğü ilk
şeydi, haçıysa ölmekte olan birinin gördüğü son şey.

Lehçe, yasa, yemek alışkanlığı, ağırlık ve uzunluk ölçüsü, para bi-
rimi konusunda şaşkına çevirici farklılıklara sahip bir kültürde Kilise
insanlara ortak bir yuva, evrensel bir liman sunuyordu. Avrupa'nın bir
ucundan diğerine aynı dinsel ilkeleri, aynı görevleri aynı jestlerle, ay-
nı amaç için, aynı düzen içinde yapan, aynı kitleleri birleştiren bir bü-
tündü bu. Katı Roma tek tipliği, insanlığa hiçbir zaman bu dönemki
kadar iyi hizmet etmemiştir. Hayatın en önemli işlerinde en değersiz
köy bile metropol düzeyindeydi. Evrensel Kilise, küçüğüyle büyüğüy-
le bütün topluluklara ortak bir amaç verdi; fakat bu şekilde ulaşılan
birlik, ayrılıkları ve bireysellikleri bastıracak yerde teşvik etti.

Diğer bütün bağların ve sadakatlerin temelini oluşturan, toplumda-
ki temel siyasi bölümlenmeler, papazlık bölgesi ve piskoposluk bölge-
si idi. Haritalarda soyut bölgeler yoktu, her bir bölge, merkezinde dua
etmek için bilinen bir yer ve papayı temsil eden bir manevi otoriteyle
belirlenirdi. G.G. Coulton'a göre, İngiltere'de her yüz aileye bir bölge
kilisesi düşerken, yüzden daha az aileye bir kilise düşen birçok köy ve
kasaba da vardı. Vergilendirmenin evrensel ölçüsü onda birdi, yıllık
gelirin onda biri gerek bakım masrafları, gerekse geniş yatırımlar için
Roma'nın büyük kuruluşunu desteklemeye ayrılırdı.

Doğal olarak, manastırdakilerden ayrı olarak kilisede yerleşik gö-
revliler, toplumun hiç de azımsanmayacak bir bölümünü oluştururdu.
1314'te, İngiltere'deki küçük Cirencester kentinde 105 rahip yardım-
cısı, 140 diyakoz yardımcısı, 133 diyakoz, 85 rahip, toplam 463 kilise
çalışanı mevcuttu. Toplumun ekonomik faaliyetinin hiç de azımsanma-
yacak bir kısmı ruhban sınıfını desteklemeye ayrılır, benzer şekilde

sermayenin büyük bir kısmı da olası başka girişimlere harcanmak yerine kilise yönetimi tarafından dini binaların yapım ve onarımına aktarılırdı – bütün o zengin teşrifatı, heykelleri, ikonları ve resimleriyle katedrallerin, kiliselerin, manastırların, hastanelerin, imarethanelerin, okulların yapım ve onarımına.

Tüccarlar bireysel olarak servet elde etmek için ne kadar büyük bir iştahla uğraşırsa uğraşsın, bu topluluğun asıl işi ticaret yapmak değildi. Temel işi, Tanrıya dua edip onu yüceltmekti ve gerek tüccar, gerekse derebeyi, mağrur, nüfuzlu, güçlü, egemen hayatlarının ortasında olmasa bile ölümün eşiğindeyken mülklerinin ne olacağını düşünürken bu yükümlülüğü hatırlardı.

Kilisenin kendisi çok yönlü bir kurumdu; kilise binası, sonradan ayrılıp özelleşmiş dünyevi kurumlar tarafından üstlenilecek birçok işlevi yerine getiriyordu. Küçük kent kilisesi gibi en mütevazı boyutta olduğunda bile kilise bir mahalle merkeziydi, gündelik toplum hayatının yoğunlaştığı yerdi; hiçbir mahalle kiliseye sahip olamayacak kadar yoksul değildi; şehir merkezinde ayinlerde veya dini törenlerde bütün nüfusu içine alacak kadar büyük bir katedral olsa bile.

Yerel kilise çoğu zaman, bir tapınak olduğu kadar "Hıristiyan inanışının bir müzesi"ydi de. Bir kilisenin kapısının yanındaki hücrede azizlik mertebesine ulaşmış bir kişinin kabri, hatta onun kemikleri ve eşyaları sofular açısından o kiliseyi cazip hale getirirdi; hele bir de o azizin üstün yeteneklere sahip olduğuna dair söylentiler varsa, daha da fazla. Bu tür kutsal emanetlere sahip manastır ve kiliseler ziyaret yerleri haline geliyordu. Thomas à Becket'in Canterbury'deki kemikleri, Aziz Januarius'un Napoli'deki kanı gibi şeyler insanları siyasal özgürlük veya kârlı bir iş olasılığı kadar kentlere çekebiliyordu.

Çeşitli kökenlere sahip oluşu ve çelişkili sonuçlarına rağmen Avrupa'daki ortaçağ kenti, çok kesin bir anlamda, temel amacı Hıristiyan bir hayat yaşamak olan kolektif bir yapı olarak tanımlanabilir. Bu amaç, savaş gibi Hıristiyan ruhuna tamamen aykırı kurumlara farklı bir renk verirken, tefecilik gibi ancak hileyle ve vicdansızlıkla yapılabilecek diğer uygulamaların belini büktü. Fakat her şeyden önce, acı çekmeyi onaylayışıyla ve yardıma koşmaya her an hazır olmayı öğütlemesiyle Hıristiyan hayat anlayışı, önceki uygarlıklarda benzeri saptanmamış kurumları meydana getirdi.

Hastaların genel bakımı için kurulmuş olan hastaneler artık kayda değer sayıya ulaşmaktaydı. Sanatoryum, artık kentin dışında olan ve sadece seyahat edebilecek durumda olanlara hizmet eden bir sağlık merkezi değildi; kentin göbeğinde, el altında bulunan ve ihtiyacı olan

herkese açık, hastalıkların, yaraların, cerrahi operasyonların gerektirdiği tiksindirici işleri gönüllü olarak yapan kadın ve erkeklerin bakımı altında tedavi görülebilecek bir yer haline gelmişti. Hem hastanenin, hem de tecrit koğuşlarının ortaya çıkmasında manastırın doğrudan katkısı vardı; bu yapılardan, sağlıklı olanlara gecelik dinlenme ve yemek sunan yerler de türedi. Otel ve hanların olmadığı, evlerin kötü ve sefil olduğu yüzyıllar boyunca, manastır misafirhaneleri bedava olarak yeterli geçici barınma imkânı sundu.

Aynı şekilde, imarethaneler de ortaçağa ait bir belediye kurumuydu; zira yoksul ve düşkünlere bakmak Hıristiyan hayırseverliği anlayışında zorunluydu. Ortaçağın son dönemlerinde kentlerdeki imarethaneler güzelliğiyle hiç de yabana atılamayacak cinsten binalardı; fakat sayılarına bakılırsa, yoksulluk zenginlikle birlikte artmıştı. Son olarak, yine tarihte ilk kez ortaçağın son dönemlerinde yaşlıların bakımı için kurulan kurumlar kentlerde yaygınlaştı. Brugge, Amsterdam, Augsburg gibi kimi yerlerde bu kurumların ortak bahçeleri ve şapelleriyle oluşturduğu küçük mahalleler, günümüze kadar bozulmadan kalmış ve kentin güzellik havuzları olmuştur.

Bu kent kurumları hiçbir noktada kiliseden ayrı değildi; fakat kilise de hiçbir noktada toplumdan ayrılmış veya ayrılabilir değildi, çünkü gerekli yapıların inşası, topluluğun tümünden alınan hem zorunlu hem de gönüllü katkılarla sağlanıyordu. Bugün toprağa dayalı devletlerin hepsinin geniş çaplı yapmaya çalıştığı şeyler, daha samimi bir biçimde, muhtemelen de insani durumlara daha bir duyguyla yaklaşarak ilk kez ortaçağ kentinde yapılmıştı.

XVI. yüzyılda, nispeten geç ortaya çıkmış bir manastır tarikatının, Cizvitlerin büyük ölçüde sorumlu olduğu yeni bir kurum, tımarhane de bu ilk kurumlara katıldı. Daha önce hiçbir kent tipi talihsizler için böylesi girişimlerde bulunmamış, bireysel yardım eylemlerini böylesi güzel kamu binalarına dönüştürmemişti. Hrabanus'la (IX. yüzyıl) birlikte ortaçağ kenti bir kilise birliği ve Kutsal Hayat'ın peşinde bir cemaat olarak tarif edilebilir. Hıristiyan idealini gerçekleştirmede berbat bir biçimde başarısız olsa da, birlik bu ideali ileriye götürecek şekilde tasarlanmış olan kurum ve binaları meydana getirmişti.

Kilise her yerde hizmet vermekte idiyse de, öte dünyayla ilgili kaygılarının kent üzerindeki en önemli etkisi, belki bilinçli niyetin değilde alışkanlığın bir sonucu olarak manastırı evrenselleştirmesiydi. İmtina ve ibadet amaçlı inziva uygulamaları, kucaklama ve koruma duygusu ortaçağ kentinin bütün yapısına damgasını vurmuştu. Ortaçağ kompleksi sağlam kaldığı süre içinde pazaryeri ve savaş alanından ra-

hip ve rahibe manastırlarına, sakin bir tefekküre dalmak isteyen hayal kırıklığına uğramış erkek ve kadınların oluşturduğu bir insan akını yaşandı. Kentli günahkârı dine çekmeyi, muhtaç olanlara gündelik hayattaki yoksulluk ve tevazularıyla örnek olarak yardım etmeyi arzulayan vaazcı tarikatlar manastırın ruhunu kentin kalbine getirdiyse de, bu "dönüş"ün kendisi de eski biçimi aldı ve güzel binalara yerleşti. Böylece nüfus baskısı zoruyla, daha aktif ticaret merkezlerinde özel evlerin arkasındaki açık alanlar istila edilirken, yeni özgürlük kentin göbeğine bir taşra ferahlığı getirdi. Yeni manastırların etrafı duvarlarla çevrili bahçeleri en kalabalık kentlerin bile havasını güzelleştiriyordu.

Her gün içsel yaşama yoğunlaşmanın telafi edici etkileri vardı: Kaba gün ışığındaki algılar rüyanın coşkulu halüsinasyonlarıyla aydınlanıyordu; iç gözdeki figürler retinanın kenarına düşen görüntüler kadar gerçekti. Protestanlık XVI. yüzyılda ahlâksız göze ilişkin bir güvensizlik yarattıysa da manastırın inziva hücresini kişisel kullanımlar için korumuştur: Kişiye özel bir "kapalı bölme"de sürekli dua ve içsel komünyon.

Son yarım yüzyıl içinde mimari, içe kapanmadan dışa açılmaya doğru bir değişim yaşadı; duvarların yerini pencereler aldı. Henry James'in 1905'te ABD'yi ziyareti sırasında hemen fark ettiği gibi, evlerde bile, her an ve her işlev için bir tür kamusal alanda, açıkta kalmaya yol açarak her türlü mahremiyet ve kişisellik duygusunu yok edecek biçimde odalar birbiri içine sokuldu. İnsanların ihtiyaçlarının böyle keyfi bir biçimde yorumlanması durumunda hep olduğu gibi bu hareket de belki artık bir doğal sınıra gelip dayanmıştır. Binalarımızı doğrudan gün ışığına ve dışarıya açarken kontrast, sükûnet, karanlık, mahremiyet, içe çekilme ihtiyacını düzenlemeyi, bizim için tehlikeli ve kayıplarla dolu olmasına rağmen unuttuk.

Bu dersin sadece bina planlarına değil, kent planlarına da uygulanması icap eder. Gerek kamusal, gerekse özel biçimiyle manastırın kentteki insanların hayatlarında sürekli bir işlevi vardır; bu olgunun göz önüne serilmesinde ortaçağ kentinin katkısı hiç de az değildi. İnsana kendini dışarıya karşı soyutlama ve tefekküre dalma olanağı tanıyan biçimsel fırsatlar, meraklı gözlerden ve dikkatini dağıtacak şeylerden uzak kapalı bir alan gerektiren fırsatlar olmazsa, en dışadönük kişi bile eninde sonunda yalnız kalamamaktan dolayı sıkıntı çeker. Bu tür hücreleri olmayan bir ev kışladan, böyle şeylere sahip olmayan kentse kamptan başka bir şey değildir. Ortaçağ kentinde bu düşünceyle örgütlenmiş manevi sığınaklar, şapel veya manastırlar gibi, dünyevi sıkıntılardan kaçmak için kabul edilmiş yollar vardı; kişi buralarda

gündelik hayatın hayhuyundan bir saatliğine de kaçabilirdi, bir aylığına da. Bugün içsel hayatın düşmüşlüğü, insanın rahatsız edilmediği tek yerin tuvalet olması gerçeğiyle simgelenir.

F. LONCANIN HİZMETİ

Evrensel Kilise bireysel ruhla ilgiliyken, ortaçağ topluluğu, feodal veya kentsel, sınırlı ve yerel bir düzen içindeki sınıf ve rütbeler üzerine temellenmişti. Ortaçağ boyunca herhangi bir yerle bağı olmayan tek kişi, aforoz edilmiş veya sürgüne gönderilmiş kişiydi; yani ölüme yakın kişi. Var olmak için insanın bir birliğe ait olması gerekirdi; bir aileye, bir feodal malikâneye veya bir loncaya. Grup koruması dışında hiçbir emniyet yoktu ve tüzel bir hayatın sabit yükümlülüklerini tanımayan bir özgürlük mevcut değildi. Kişi, kendi sınıfının ve mensubu olduğu tüzel birliğin bilinen tarzına göre yaşar ve ölürdü.

Kilise dışında tüzel hayatın en geniş çaplı temsilcisi loncaydı. Birliğin temelini oluşturan iki unsur, ortak iş ve ortak kader, ortaçağ kentinde bir araya gelmişti. Anglosakson dönemi İngilteresi'nde (892'den önce) loncalar, esas olarak, insanların, kardeşliğin verdiği huzur ve neşe adına bir araya geldikleri, üyelerini hayatın kötü kazalarına karşı koruyan ve öldükten sonra uygun bir cenaze töreniyle gömülmelerini sağlayan, bir azizin himayesindeki dini bir kardeşlik cemiyetleriydi. Bu nedenle, doğrudan atası olmasa da önceli olan, Roma'daki cenaze işlerinden sorumlu rahipler birliğinin özelliklerini almışlardı; sosyallik ve güvenceyi harmanlayarak, bu özelliklerini English Friendly Society ve Order of Freemasons veya American Elks ve Odd Fellows gibi yakın dönemin benzer derneklerine aktarmıştır.

Lonca bu dinsel rengi hiçbir zaman yitirmedi. Belli ekonomik görev ve ticari yükümlülükler üzerine kurulmuş, ama tümüyle de bunlarla sınırlı kalmayan şenlikli bir kardeşlik derneği olarak kaldı. Birçok kentte *conjuratio*, yani karşılıklı yardımlaşma amacıyla birbirini destekleme yemini birlik olmanın temel unsuruydu. (Kropotkin'in Karşılıklı Yardım konusunda ağırlıklı olarak ortaçağ kentlerinden örnek vermesine şaşmamalı.) Kardeşler düzenli aralıklarla birlikte yiyip içtiler; işlerini yürütmek için kurallar geliştirdiler; kentli dostlarını irşat etmek için dinsel tiyatro oyunları planladılar, onlar için para ödediler ve oyunlarda oynadılar. Ellerinin bollaştığı dönemlerde şapeller inşa ettiler, dua odaları yaptırıp bağışladılar, ilkokullar kurdular –antikçağın sonundan itibaren kurulan ilk laik okullar– ve güçlerinin doruğunday-

ken Ypres'deki kumaş binası gibi muhteşem lonca binaları inşa ettiler. Merkezini mesleklerinin oluşturduğu ve diğer loncalarla dostça bir rekabet içinde olan bir hayat kurdular; kardeşler olarak, düşmanla çarpışmak için mahallelerine bitişik surlara adam gönderdiler.

Bu tür birlik ve kardeşlik dernekleri, daha önce de gördüğümüz gibi, Roma İmparatorluğu'nda kent zanaatçılarında, hatta daha da öncesinde, III. yüzyılda Yunanistan'da mevcuttu; sonra da Bizans'ta varlıklarını sürdürdüler. Yazılı belge eksikliği nedeniyle bağlantılar muğlak olsa da, eski bir olayın, İskender'in muhteşem fetihlerinin anısının, uzun süren hükümdarsız Romanesk ara dönemde halk mitolojileri sayesinde okuma yazma bilmeyenlerin hafızalarında canlı kalabildiğini

biliyoruz; bu yüzden bu tür zanaatçı kardeşliği fikri –hatta örnekleri– tamamen yok olmamış olabilir. Almanya'nın en eski lonca örneğinin, Worms kraliyet fermanlarıyla (897-904) kurulan birliklerin, taşıma işçilerinden üyeleri olarak söz etmesi eski Roma loncalarıyla aralarında bir bağ olduğuna bir işarettir. Bu bir yana, cenaze birlikleri dışında kayıtları mevcut ilk loncalar, Almanya'da 1099'da kurulan Mainz dokumacılarının loncalarıdır. Daha da önce, Pavia 1010'da, Fransa'da St. Omer 1050'de bir loncaya sahip olmakla övünmekteydi.

Tüccar loncalarının gelişmesi genel olarak zanaatçı loncalarının gelişmesini yarım yüzyıl öncelemiş olsa da, uluslararası ticaretin haricinde tüccarla zanaatçı arasındaki çizginin çok net çizilmemiş olduğunun akılda tutulması gerekir; zira sipariş üzerine mal üreten zanaatçı üretim fazlasını satabiliyordu. Charles Cross'a göre, loncaların ilk dönemlerinde zanaatçılar tüccarlar loncasına katılabiliyordu ve muhtemelen çoğunluğu da onlar oluşturmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde kent yönetimine katılmak isteyen feodallerin veya âlimlerin bir göreve atanabilmek için eczacı veya ressam loncaları gibi bir loncaya katılmaları gerekebiliyordu.

Tüccar loncası, bir bütün olarak kentin ekonomik hayatını düzenleyip denetleyen genel bir yapıydı. Satış ortamlarının düzenliliğini sağlar, tüketiciyi zorbalıktan, dürüst esnafı haksız rekabetten, kentin tüccarlarını dış etkiler nedeniyle pazar koşullarının düzensizleşmesinden korurdu. Bunun yanında esnaf loncası üretimi düzenlemek ve iyi işçilik standartlarını kurumsallaştırmak üzere bir araya gelmiş kendi üretimlerini sürdüren meslek erbaplarından oluşan bir birlikti. Zamanla kent içinde, bu kuruluşların ilki ifadesini belediye binasında veya pazar binasında, ikincisi de, bazen Venedik'teki gibi bir dizi küçük binada, bazen de elbirliğiyle kurulan tek bir büyük yapıda buldu. Muhtemelen ilk lonca binaları, elimizde kayıtları olan, eski birlik binaları gi-

bi uzun zaman önce yıkılmış ufak evlerden veya kiralık odalardan ibaretti. Ayakta kalmış olan örnekleriyse çoğunlukla görünüşlerinin ihtişamı bakımından belediye binaları ve katedrallerle kıyaslanacak durumdadır. W.J. Ashley bu binaların masraflarının, "üyeliğe giriş için yüksek meblağlar talep edilmesinin nedenlerinden ve görünürde bu meblağları haklı gösteren koşullardan biri" olduğunu belirtir; bu durum bu birliklerin üyelerinin topluluğun daha zengin kesimiyle sınırlı kalmasına yol açtı. Bu, büyük bir mimari kabuğun ihtişamının kendisini yaratanları yok edişinin ne ilk, ne de son örneğiydi...

Ortaçağ kentinde loncaların XV. yüzyıla kadar oynadıkları önemli rol, işin, özellikle de el işinin statüsünün kaydettiği genel yükselişi gösterir; bu da yine büyük oranda kilisenin katkılarının; onun alt tabakadan 337/F22
yoksulların mesleklerine değer verişiyle, daha da önemlisi, Benedikten tarikatının el işini iyi bir hayatın temel bir unsuru sayışıyla ("Çalışmak ibadettir") yaptığı katkıların bir sonucuydu. Köleci kültürlerin, çalışmanın ayıp sayıldığı rahatsız edici mirası yavaş yavaş yok oldu; kentli lonca üyelerinin savaşlarda gösterdikleri kahramanlık, avcılıkta ve savaş alanında gösterilen çaba dışında her türlü uğraşı hor gören feodal sınıfların haksız yargılarını yumuşatmalarına neden oldu. Bir kentin, sakinlerinin çoğunluğunun kölelik gibi bir alt tabaka olmadan, eşit bir şekilde omuz omuza çalışan özgür yurttaşlar olmasıyla övünmesi, tekrar ediyorum, kent tarihinde yeni bir olguydu. Bu gelişimle birlikte, zekâ, teknik süreçlere o güne kadar hiçbir köleci sistemin teşvik etmeyi başaramadığı ölçekte katıldı. Ortaçağ hüküm ve uygulamaları böylelikle, yokluğu Yunanistan'ın sınırlı, köle destekli "demokratik" yönetimini yıkan temel koşulu sağlamış oldu.

Dahası, ortaçağ topluluğuyla modern kent arasındaki farka dikkat edin. Sanayide, XVIII. yüzyıldan beri, fabrika, anonim şirket, mağazalar zinciri, kooperatif örgüt gibi belirli tüzel bir biçim alan şeyler ekonomik sürecin örgütlenmesine ilişkindir. Ticaret odası, imalatçılar birliği ve işçi sendikası gibi siyasal birlikler uzun süre ekonomik örgütlenmenin bütünleyici bir unsuru olamadı. Bu birlikler, işin merkezinde değil, kenarlarında ve geç bir dönemde ortaya çıktı, nüfusun ilgili kesimlerinin sadece bir kısmını kapsadı ve hiçbiri, işçi sendikası bile, üyelerinin kültürel hayatın geniş bir bölümünü kapsama iddiasında bulunmadı.

Ortaçağ kentinde, atölye içinde usta ile çırak, pazaryerinde satıcı ile alıcı arasındaki fiili sanayi örgütlenmesi basit ve doğrudandı. Fakat birincil olgu birlikti. Toplumsal amaçlarına ulaşmak uğruna lonca, kendi kendine yardımla birlikte, bir sağlık ve yaşlılık sigortası, bir tiyatro

grubu ve bir eğitim vakfı haline geldi. Ancak son yarım yüzyıl içinde, ekonomik güvenlik oluşturmak amacıyla birçok sendika ortaçağ loncalarının toplumsal ilgi alanlarını ve faaliyetlerini yeniden ele almaya başladı. Ne yazık ki, büyük sanayilerin işletme birimleri tarafından uygulanan ve çalışanların tiyatrolardan, spor sahalarından, bowling salonlarından, tıbbi kliniklerden ücretsiz yararlanması olanağını getiren aynı koruyuculuk ilkesi yeni bir ticari feodalizm başlatma tehdidi taşımaktadır. Yalnızca görünmez zincirlerle bağlı işçinin, yaptığı işin getirilerine ancak yaşlılık günlerinde kavuşabilmesi bile bu rejimde, fabrikayla veya en azından onu işleten en büyük finansal girişimciyle işçinin arasındaki bağı neredeyse serfle toprağı arasındaki kadar güçlü hale gelir. XIX. yüzyıl *laissez faire* ekonomistlerine lonca birliklerinin ilkelerini anlamak ne kadar zor gelmiş olsa da, bugün onları anlamak için önümüzde hiçbir psikolojik engel olmamalı.

Ekonomik güdü kendini yalıtıp lonca faaliyetlerinin tek hedefi haline geldiğinde kurum çürümeye başladı. İçinde ayrıcalıklarını oğullarına geçiren, yüksek giriş ücretleri isteyerek yoksul zanaatçı ve büyümekte olan proletaryayı dışarıda bırakan ve onların aleyhine çalışan zenginler türedi. XVI. yüzyıldaki dini çekişmeler Kuzey Avrupa'daki kardeşliği olduğu gibi ortadan kaldırdığı sırada bu cemiyetlerin işbirliğine dayalı ekonomik tabiatı zaten yok olmuştu. Şişmanlar bir kez daha sıskaların sırtından semiriyordu.

Loncalar nasıl ortaçağ kentiyle birlikte yükselişe geçtilerse, aynı şekilde onunla birlikte düştüler. Aslında loncalar kentin ekonomik yüzü; kent ise loncaların toplumsal ve siyasal yüzü idi. Gerek fiziksel kabuk, gerekse loncanın uygulamaları pek fazla değişmeden XVIII. yüzyıla, "Aydınlanma"nın büyük oranda yok olmaları için çaba gösterdiği yüzyıla kadar varlığını sürdürdü. Yeni Dünya'da bile, hayatta kalmayı başarmış pek çok benzeriyle birlikte Philadephia Marangozlar Birliği bir ortaçağ loncası gibi çalışıyordu ve ortaçağ pazar yönetmelikleri her yerde XVIII. yüzyılın sonuna kadar pek değişime uğramadan varlıklarını sürdürmüştü. Ortaçağ teriminin barbar ve cahil çağrışımları yapacak şekilde kötü bir sözmüş gibi kullanılması bir XVIII. yüzyıl icadıdır. Tarih bilgisi yetersiz olanlar ortaçağı sık sık XVIII. yüzyılın bu tipik karalama amaçlı klişeleriyle yorumlamayı sürdürürler.

Belediye faaliyetlerinin merkezi, zaman zaman kapalıçarşı hizmeti de gören belediye binasıydı. Başlarda, belediye binası pazaryerinin içinde bulunan, genellikle her birinde bir salon bulunan iki katı olan. alt kat salonu pazarda dizili tezgâhlarda hava şartlarından korunamayacak nazik mallar için kullanılan bir binaydı. Milano'da hâlâ duran

kapalıçarşıdaki gibi, yapı zemin katı tamamen açıkta bırakan sütunlar üzerine inşa edilirdi: Le Corbusier'nin, işlevsel yanının olup olmadığına bakmaksızın modern biçimin kaba bir alameti farikası olarak kullanmasından yüzyıllar önce anlamlı bir nedenle yapılan "*en pilotis*" [piloti] inşasına bir örnek.

Ortaçağın inşaatçıları genellikle işin pratik yönünü en ön planda akıllarında tutarlardı: Brugge'daki en büyük pazarlardan biri, XV. yüzyıldan önce kuzeyin ticaret merkezi, Wasserhalle'ydi;* adının böyle olması bir su kanalı üzerinde olmasından ileri geliyordu, mallar bu kanal yoluyla doğrudan doğruya *alttan* pazara gelirdi. Belediye binasının üst katı belediye başkanının ve belediye meclisinin toplantılarına, yargı idaresine, elçilerin resepsiyonlarına ve periyodik ziyafetlere ev sahipliği yapardı. *Livery Company*'lerin** hayaletleriyle birlikte bu ziyafetlerin kalıntıları yeni belediye başkanının seçilmesinin ve belediye başkanının tantanalı resmi geçidinin ardından, her yıl Guildhall'da yapılan ünlü kutlamalarda, çağdaş Londra'da hâlâ varlığını sürdürmektedir.

Ortaçağın sonlarına doğru belediye binasında da, özellikle daha zengin toptancı tüccar çevrelerinden, önde gelen aileler, nüfusun geri kalanının kıskanç bakışları arasında, dans ve yemek ziyafetleri veriyordu muhtemelen. Belediye binası eşraf için bir çeşit kolektif saray haline geldi. Genellikle belediye binalarına *theatrum* veya oyun salonu adı verilmekteydi. Buralarda şaşaalı düğün törenleri yapıldığı olurdu. Bu durum, bu kez demokrasi önünde diz çökerek günümüze kadar gelmiştir. Hollanda'da Hilversum Belediye Binası'nda bulunan birinci ve ikinci sınıf olarak ayrılmış iki ayrı evlendirme dairesi eski rejime tanıklık eder. Thomas Mann *Buddenbrooks*'ta*** bu kentli eşraf yaşamının son demlerine bir göz atma fırsatı sunar.

Belediyenin bir üyesi olmakla insan doğrudan feodal yükümlülüklerinden kurtuluyor; kentli sorumlulukları yükleniyordu. Kilisede çalışmayan erkekler sadece askerlik hizmetlerini yapmakla mükellef değildiler, aynı zamanda kentin asayiş gücü dönüşümlü olarak yine kent sakinleri arasından kurulurdu: Bekçilik ve nöbetçilik görevi. Kentlerde gece nöbeti 1253'te III. Henry'nin emriyle yürürlüğe kondu; Stow, Kraliçe Elizabeth çağında iki türlü nöbet olduğunu belirtir: Ciddi görevlerde "ayakta nöbet", kutlamalarda "yürüyüş nöbeti." Modern toplumlar sadece savaşlarda veya afet durumlarında bu tür hizmetlere başvururlar; fakat ortaçağ kentinde bu nöbetler günlük rutinin bir parça-

* Su hali, su çarşısı. (ç.n.)

** Eskiden üyelerinin kendilerine özgü, birbirlerinden ayırt edici özellikleri olan giysiler giydiği Londra'daki loncalardan biri. (ç.n.)

*** Thomas Mann, *Buddenbrook Ailesi*, çev.: Burhan Arpad, Can Yay., 1984.

sıydı. Bu tür koruma işlevlerinin tümüyle profesyonel polis teşkilatına devredilmesinin yurttaşların sorumluluğunu zayıflatıp zayıflatmadığı ve etkili bir yurttaş eğitim aygıtının heba edilip edilmediği ciddi bir soru olarak hâlâ karşımızda duruyor.

1693 gibi geç bir tarihte bile Londra Avam Kamarası, Londra kentinde günbatımından gündoğumuna kadar binden fazla bekçinin görevlendirileceği ve her kent sakininin dönüşümlü olarak bu görevi üstleneceği şeklinde bir bildiri yayımlamıştı. Böyle bir ekibin sürekli kılınabilmesi için insanların yüksek bir yurttaşlık görevi duygusuna sahip olması ve bu duygunun özel bağlılık örnekleriyle ve özel ödüllerle beslenmesi gerekiyordu: Bunlardan yoksun olunduğu için XVIII. yüzyılda bu uygulama işlevsiz hale geldi. Fakat İkinci Dünya Savaşı sırasında Londra'da –ve birçok başka kentte– kahramanca hizmetler veren itfaiyeciler ve ambülans çalışanları aslında eski bir ortaçağ özgürlüğünü yeniden yakalamışlardı sadece. İçlerinden birçoğu, görevle gelişen dostluğun, yaşadıkları üzücü olayları fazlasıyla telafi ettiğine kişisel olarak tanıklık yapmıştır. O geceleri en güzel hatıraları arasında saymaları da bu yüzdendir.

Birçok alanda olduğu gibi burada da henüz süssüz, kısıtlı, istikrarsız X. veya XI. yüzyılla, müreffeh Avrupa kentlerine zenginliğin aktığı XVI. yüzyıl arasında koşullar bakımından büyük bir fark vardı. Başlangıçta kent, yeni bir toplumsal birim olarak varlığını kurumsallaştırmaya çalışıyordu. Başlarından hiç eksik olmayan emniyetsizlik durumu insanlar arasında komşuluk ilişkilerini artırmış, hatta farklı tabaka ve meslek grubundan insanlar arasında genel bir dayanışmanın ortaya çıkmasına neden olmuştu. İnsanların birbirlerine ihtiyaçları vardı ve bu baskı altında tıpkı bugün New England köylerinde insanların itfaiye teşkilatına ve ambülans görevlerine gönüllü olarak girmeleri gibi, komşular arasında kendiliğinden gönüllü yardım grupları kuruldu.

Ayrıcalıklar kazanıldıktan sonra "başarılı" ve "başarısız" olanlar arasında büyük zenginlik farkları doğdu; ondan sonra mevki gibi zenginlik de miras yoluyla sonraki kuşaklara geçirildi ve bunun sonucunda daha az kuvvetli olmayan, tavırlarla, yetiştirilme tarzıyla, şiveyle kendini bir şekilde belli eden "semavileştirilmiş" yeni bir statüko doğdu. Düzeyde meydana gelen ani düşüşle ortaya çıkan sınıflar arasındaki görünmez çit, hem ortak kaygılardan, hem de ortaçağ kentini bir zamanlar organik bir toplumsal birim haline getirmiş olan koruyucu setten daha önemli hale geldi.

Ortaçağın sonlarına doğru, tam da yeni despotların bütün ülkeye özgür kentlerin toplumsal ayrıcalıklarını ve uygulamalarını soktukları,

kent tikelciliğini ulusal tikelcilik ve merkantilizm haline getirmeye başladıkları sırada zengin yurttaşlar, okullar, yaşlılar ve kimsesizler için imarethaneler yaptırmaya, bir zamanlar loncaların üstlendiği işlevleri yerine getirmeye başladılar. O dönemi bir bütün olarak genellemeye çalıştığında insan, loncaların kapalı tüzelliklerine ve emniyeti riske girmenin ve kâr sağlamanın üstüne koyan korumacı politikalarına Victoria çağına has bir güvensizlikle baksa da Gross'u alıntılamadan edemez: "Yargının bazı ayrıcalıklı *salahiyet mıntıkalarının* sakinlerini hariç tutarak... halk bugünkü kentlerin halklarından daha homojendi; ortaçağ kentlerinin halkları arasında bugünkü kentlerin halklarından daha az sınıf farkı, daha fazla refah eşitliği ve çıkarlarda daha fazla bir uyum vardı."

Ortaçağ ekonomik sisteminin hayranı olmayan birinin ağzından çıktığı için bu sözler çok daha anlamlıdır. Üstelik bütün bunlar, Flaman dokumacıların XIII. yüzyılda kölelik koşulları altında olması veya bu durumun yol açtığı vahşi isyanların yönetici sınıfların vahşi baskıları ve katliamlarıyla bastırılması gibi ortaçağda gerçekleşmiş birçok sevimsiz olay unutulmasa da söylenebilir. Evet, emniyet kadar şiddet ve işkence de bu duvarların ardında yer edinmişti, Büyük Bruegel'in resimlerindeki kolu bacağı kopmuş yaratıklar sırf savaş veya doğanın kurbanı değil de yasaların kurbanı olabilir, tıpkı eski Babil'de olduğu gibi. Fakat gönüllü birlik ve çaba, gönüllü yardım ve destek, daha sonraki tarihlerde bu vahşetin üzerine gidilmesini sağlayan siyasal bir gelenek yarattı – her ne kadar günümüzde işkence ve katliamların yeniden hortlamasından, bu zaferin asla veya en azından şimdilik, ebedi bir zafer olmadığını bilsek de.

Yeni kapitalist ekonomi büyürken ortaçağ kentinin toplumsal faaliyetleri azalmadı; kendi kendine yardımdan, sadaka vermeye ve hayırsever vakıflarına, nihayet kaçınılmaz olarak devlet yardımına dönüştü. Kilise dışında, eski loncalardan yalnız bir kurum ayakta kaldı, hatta gücünü ve nüfuzunu artırdı. Belki de bu, ortaçağ kültürünün meydana getirdiği en önemli kurumdu. Önemli olduğu konusunda içgüdüsel bir yaklaşımla, bu kurumun adı ilk başlarda, XII. yüzyıldaki bütün loncaların ortak adı olmuştu: *Universitas*.

Universitas, loncanın *kendisi* haline geldi. Diğer zanaatçı birlikleri gibi üniversitenin de amacı, bir mesleğin pratiklerine uygun ortam sağlamak ve o meslek üyelerinin çalışma ortamlarını düzenlemekti. Yeni öğretilerin, Salerno'dan gelen Yunan ve Arap tıbbının, yeni oluşturulmuş Roma hukuku külliyatının, hatta teolojiye İbn-i Rüşd, İbn-i Sina, hepsinden önemlisi de Aristoteles tarafından geliştirilmiş meydan oku-

manın yeni bir kentsel organa ihtiyacı vardı. Üniversiteyi ilk meydana getiren büyük okulların, hukuk, tıp ve teolojinin mesleki bir karakteri vardı. Bir genel eğitim sistemleri varsa da, hümanizmleri antik literatürle ilgili uzmanlaşmış çalışmalarından ziyade hayatlarındaydı. Aslında, Rönesans döneminin yüksekokullarıyla birlikte, özellikle de İngiltere'de başlayan genel "hümanist" eğitim, bilgi ağacına üst sınıflar tarafından yapılan bir aşıydı. Bugüne değin, üniversiteyi yüksekokuldan ayırmaya yardımcı olan, işte bu meslek okullarıdır.

Her ne kadar, XII. yüzyıl'da başka yerlerdeki katedral okullarında da enformel olarak başlamasına karşın Bologna'da ilk olarak 1100'de, Paris'te 1150'de, Cambridge'de 1229'da ve Salamanca'da 1243'te açılan üniversite, bölgeler arası bir temelde karşılıklı işbirliğine dayanan bir bilgi örgütlenmesi oldu. Bilginler bu merkezlere Avrupa'nın dört bir yanından akın etti; hocalar uzak merkezlerde çalışmalarını sürdürüp öğrenci eğittiler, tıpkı daha önce manastır ve katedral okullarında yaptıkları gibi. Üniversitenin fakültelerinde verilen kutsal bilgi, bilimsel bilgi ve siyasal bilgi bireşimi başka hiçbir kültürde benzerine rastlanmayacak türdendi.

Üniversitenin tohumları Mısır ve Babil tapınaklarında, daha açık bir şekilde Platon'un akademisinde ve İskenderiye Kütüphane-Okulunda veya Roma belediyelerinin ders sistemlerinde mevcuttu elbette. Fakat bilgi peşinde koşma, sürekliliği tek başına hiçbir rahip, bilgin veya metin grubuna bağlı olmayan kalıcı bir yapı düzeyine üniversitede yükseldi. Bilginin sistemi, bilinen şeyden daha önemliydi. Üniversitede kültürün depolanması, yayılması ve mübadelesi ve nihayet yaratıcı katkı işlevleri –belki de kentin en önemli üç işlevi– gereğince yerine getiriliyordu. Manastır ve manastırın kütüphanesi pasif üniversite olarak adlandırılabilirse, üniversite de aktif manastır olarak adlandırılabilirdi; zira üniversite, seküler bir işlev olarak ve kendi başına kentin zorunlu faaliyetlerinden birini açığa vuruyordu: Acil pratik sorumluluklardan çekilme ve hocayla öğrencinin doğrudan ilişkisi üzerinden kültür mirasının eleştirel olarak yeniden değerlendirilmesi ve yenilenmesi. Oxford ve Cambridge'in ilk çizgilerinde ortaçağ planlaması, kent tasarımına en özgün katkılarından birini sunmuştur: Eski geçit ve caddelerden kopuk bir bir süperblok ve kent bölgesi.

Burada birinci dereceden bir toplumsal icat söz konusuydu; ortaçağ tüzel birlikleri tek başına bu nedenle bile övgüyü hak eder. Üniversitenin pazarın ve kentin standartlarından bağımsız oluşu, sahip olduğu özel türden otoriteyi besledi. Mantık ve diyalektik yöntemleri, yetkin bilim adamlığı ve bilimsel yöntem –ki bunlar da günden güne gelişti-

rilip biriktirilmekteydi– sayesinde ortaya konan doğruluğu kanıtlanabilir gerçek bu özel otoritenin temeliydi. Böyle bir kurumun pek çok kusuru da olabilir; üniversite lonca sisteminin dışlayıcılığını ve mesleki muhafazakârlığını taşıyageldiği için aradaki yüzyıllar boyunca üniversitenin verdiği hizmetler hep aynı değerde olmamıştır. Newton'dan Einstein'a, Gilbert'ten Faraday'a bilgiye yapılan kimi büyük katkılar üniversite duvarlarının dışında gerçekleşmiştir. Yine de, üniversite olmasaydı, XIII. yüzyıldan bu yana entelektüel miras böylesine büyük çapta gelişemez ve böylesi bir ölçekte günümüze aktarılamazdı. Kilise yeni değerlerin biriktiği yer olma işlevini görmez olunca, üniversite bu görevin bir kısmını üstlendi. Bu durum, soyutlanmış bu gerçek arayışına hayatın egemen bir değeriymiş gibi fazladan bir değer atfedilmesine ve estetik ve ahlâk alanlarının büyük oranda görmezden gelinmesine neden oldu. Böylece üniversite, bugün insanın gelişmesinin önünde bir engel oluşturan, hatta insanın varoluşunu tehdit eden o aşırı uzmanlaşmanın ve işlev sınırlamasının klasik bir örneği haline geldi.

G. HAC, TÖREN YÜRÜYÜŞÜ VE GEÇİT ALAYI

Ortaçağ kentinin talep ettiği tüzel serbestliklerle birlikte ortaya çıkan yeni özgürlük hareketinde hayat kendini bir hac yolculuğu olarak ifade eder: Dante'ye göre cehennem, araf ve cennetten geçen kişisel bir hac yolculuğu; Chaucer'a göre Canterbury'deki ibadethane yolunda yapılan hoşsohbet bir hac yolculuğu gibi. Ortaçağın çöplüklerinde bile hayat hâlâ *Pilgrim's Progress* [Hacının Yolu] imgesi altında görülürdü.

Pratik ihtiyaçları ne olursa olsun, ortaçağ kenti her şeyden önce, o çalkantılı, yoğun hayatının içinde, kilise törenlerinin bir sahnesiydi. Dramı ve ideal amacı bu törenlerde yatıyordu. Nasıl ki geç sanayi döneminde imgelemin kendini en yüksek düzeyde gösterdiği yer bir demiryolu istasyonu veya bir köprü idiyse, ortaçağ kültüründe tersine bir hareketle, pratik başarı, o büyük kurtuluş simgesine hizmette en üst noktaya ulaştı. Bir lokma yiyeceği olanlar, bu lokmalarının da yarısını dualara, ayinlere, mumlara verdi ve efsanenin, alegorinin, dogmanın ve bilginin sahın ve altar, paravan ve duvar resimleri, taraça ve gül desenli pencereler şeklinde kristalleştiği güçlü bir yapı inşa ettiler. Henry Adams'ın *Mont-Saint-Michel and Chartres*'da tasvir ettiği türden büyük dini heyecanlar sırasında, inşaat için gereken taşları zengini de yoksulu da hiç tereddütsüz taşıyabilirdi.

Bu mimariyi sadece resimlerde gören hiçbir tembel araştırmacı, kafasında belli bir plan oluşturmaya çalışıp o dönemlerde kişiler arasında resmi ilişkiler tasarlayan hiçbir yüzeysel gözlemci bu kent düzeninin durumunu saf estetik yönüyle dahi kavrayamaz. Çünkü kentin gerçek haline açılan kapının anahtarı, hareket halindeki dini alay veya gösteridedir; daha da önemlisi, sokak ve alanlarda çalkalanan, nihayet büyük tören için kiliseye veya katedrale giren büyük dini alaydadır. Burada statik bir mimari yoktur. Yanlarına yaklaşıp uzaklaştıkça kütleler aniden büyür ve aniden gözden kaybolur; birkaç adım, ön planla arka plan arasındaki ilişkiyi veya görüş çizgisinin alt ve üst seviyesini değiştirebilir. Dik damlarıyla, keskin çatı çizgisiyle, çatı sivrilikleriyle, kuleleriyle, oymalarıyla binaların profilleri, yapıların kendi canlılıklarından hiç de aşağı kalmayacak şekilde dalgalanıp süzülür, ansızın fırlayıp katılaşır, yükselip alçalır. Güzel bir heykelde olduğu gibi, binaların dış hatları da sonsuz çeşitliliktedir.

Genel ortaçağ kalıbı içinde, beş yüzyıl boyunca derin duygusal değişimler yaşandı. Birbirinden radikal bir biçimde ayrı hayat tecrübeleri, kale gibi sağlam, sade bir ilahi gibi vakur, büyük Romanesk binaların o kendine güvenen ağırbaşlılığını, ölümü kabullenmeyi temsil eden duvarlarla çevrili mezarın yeniden dirilmeyi vaat eden bir cennet fenerine dönüştüğü, cüretkâr ve kaygısızca denemeye açık, o muhteşem Meryem Ana kiliselerinin hümanizminden ayırır; XV. yüzyılla XVI. yüzyılın aşırı süslemelerle dolu estetizmi ise, Johan Huizinga'nın anlattığı gibi, inancın zayıflamasının, gündelik hayatın yaldızını veya hayal kırıklıklarının şişirilmiş bir telafisini takıntı haline getirmenin öyküsünü aktarır.

Fakat bütün bu değişimler boyunca dekor, kolektif yapısını korudu: Biçimini yitirmeden ruhun birbirini takip eden anların bağrında vücut bulmasını sağladı. Kiliselerin kuleleri ve çan kuleleri gözleri gökyüzüne çeviriyordu; tartışılmaz şekilde ilk sırada yer alan kütlesi, hiyerarşik bir düzen içinde, dünyevi zenginlik ve gücün daha küçük simgeleri üzerinde yükseliyordu; gül bezemeleriyle süslü pencerelerinden ışık, soyut biçimler oluşturarak saf renklerden halelerle içeri süzülüyordu. Kentin hemen her yerinde ihtarcı parmaklar gibi duran kilise kulelerini, baş meleklerin altın kakmalı kılıçlarını görmek mümkündü. Bir anlığına gözden kaybolsalar da, birdenbire patlayan borazan sesleri gibi güçlü bir etki yaparak, çatıların arasından bir anda karşınıza çıkarlardı. Bir zamanlar manastırların duvarları içinde olan şeyler şimdi bütün ortaçağ kentinde görünür haldeydi.

Büyük binalara çok yaklaşmak ve manzaranın kapanması, düşeylik

etkisini artırır; insan geniş bir panoramada sağına soluna değil de gökyüzüne doğru bakar. Hareket alanındaki bu kapanıklık törensel geçişlerin ve yapıların birbiriyle ilişkisinin öylesine organik bir parçasıydı ki, İngiliz gotik tarzının ona verdiği fazladan düşey etkiye hiç ihtiyacı yoktu. Yatay pencere pervazları evlerde sıkça rastlanan özelliklerdendi ve belirgin bir biçimde dizilmiş yatay tuğlalar Salisbury'deki veya Notre-Dame (Paris) Kilisesi'ndeki düşey hareketi keser, tıpkı Floransa'daki Duomo'daki gibi. Fakat bütün bunlara rağmen bu yapılara bakan gözün hareketi yukarıdan aşağıya doğrudur ve yürüyen bir insanın sürekli değişen yönü, her geçitte dinamik, üçboyutlu mekânsal biçimler yaratır; dar sokaklara gelindiğinde sıkışma, birdenbire avluya veya pazaryerine çıkıldığında ferahlama duygusu verir. Binaları kalkan duvarlı ve kuleli olan Lübeck'le, binaları alçak veya büyük çatılı ve geniş konsollu olan Floransa'da mimari detaylar birbirinden çok farklı olsa da, kentin planından ileri gelen bütüncül estetik etki aynı türdendir.

Günlük bir iş için kentte dolaşanlar, bir lonca alayıyla yürüyenler, caddede askeri bir birlikte uygun adım ilerleyenler veya topluca dini bir tören yürüyüşü yapanlar bu estetik tecrübeleri yaşarlar ve bir dini alayda olabileceği gibi kalabalığın sokaklar arasından geçerken eğilip bükülmesiyle insanlar alayın diğer bölümlerini gözlemleyerek sanki bir aynaya bakar gibi kendilerini görürler. Böylece seyirciyle katılımcı, düz bir caddede ilerleyen resmi bir geçitte asla olmayacak şekilde bir olur.

Bir ortaçağ dini alayına, geride olayla ilgili ayrıntılı bir tasvir bırakan, ortaçağın son dönemlerinde yaşamış birinin gözlerinden bakalım şimdi. Stow'un yazdıklarının dışında ortaçağ kentini böylesine canlı anlatan başka bir tasvir daha bilmiyorum. Tarih XVI. yüzyılın başları, yer Antverp, tanık Albrecht Dürer.

"Meryem Ana Yortusu'ndan sonraki pazar günü Antverp'teki Meryem Ana Kilisesi'nden başlayan büyük tören alayını gördüm. Her sınıftan ve meslekten insan, hepsi de kendi sınıfına göre giyinmiş bütün kent halkı oradaydı. Bütün sınıf ve loncaların, tanınmalarını sağlayan kendilerine özgü işaretleri vardı. Bu arada, pahalı sırık mumlar ve gümüşten üç tane uzun eski Frank trompeti taşıyorlardı. Aynı zamanda Alman usulü birçok flütçü ve davulcu vardı. Bütün enstrümanlar yüksek sesle çalınıyordu.

Alayın cadde boyunca ilerlediğini gördüm; insanlar sıralar halinde dizilmişlerdi, her biri yanındakinden biraz uzaktı, ama sıralar birbirine yakındı. İçlerinde sarraflar, ressamlar, duvarcılar, işlemeciler, heykelt-

ıraşlar, doğramacılar, marangozlar, denizciler, balıkçılar, kasaplar, dericiler, dokumacılar, fırıncılar, terziler, kunduracılar –kısacası, her türden işçi ve hayatını kazanmak için çalışan birçok zanaatçı ve satıcı– vardı. Aynı şekilde, dükkân sahipleri, tüccarlar ve onların yardımcıları da oradaydı. Onlardan sonra silah atıcıları, okçular, arbaletçiler, atlılar ve piyadeler de geçti. Onları Vali Hazretlerinin nöbetçileri izledi. Sonra asil ve mükemmel bir biçimde giyinmiş, tümüyle kırmızı üniformalı bir birlik geçti. Ancak onların önünde huşu içinde yürüyen, hepsi de farklı cüppeler içinde dini tarikatların ve bazı vakıfların üyeleri vardı.

Alayda, dullardan oluşan büyük bir grup da yer alıyordu. Elleriyle birbirlerine destek oluyorlardı ve özel bir kurala göre hareket ediyorlardı. Baştan aşağı, törene özel, beyaz keten kumaştan yapılma elbiseler giymişlerdi, insanın içini burkan bir görüntüydü bu. Aralarında çok gösterişli olanlarına da rastladım. Alayın en sonunda, rahipleriyle, âlimleriyle ve hazinedarlarıyla Meryem Ana Kilisesi'nin bütün üyeleri geliyordu. Yirmi kişi, Tanrı adına hiçbir masraftan kaçınılmadan süslenmiş Meryem Ana'yı İsa Peygamber'le birlikte gösteren tasviri taşıyordu.

Bu törende, muhteşem hazırlanmış birçok harika şey gösterildi. Üzerinde maskelerle süslenmiş gemiler ve başka yapılar bulunan yük arabaları çekildi. Onların arkasından peygamberler geldi, sonra da Meryem'e Müjde, büyük develere ve başka nadir hayvanlara binerek seyahat eden Üç Kutsal Kral gibi Yeni Ahit'ten sahneler yer aldı... Başından sonuna kadar tören, yani alayın evimizin önünden geçip gitmesi, iki saatten fazla sürdü."

Bu alaya katılan insan sayısının çokluğuna dikkat edin. Kilisede olduğu gibi, seyirciler aynı zamanda cemaat üyesi ve katılımcıydı. Gösteride seyirciler de yer alıyordu, gösteriyi sadece dışarıdan değil, içeriden de seyrediyorlardı; ya da sadece tek bir özel role indirgenmiş ve parçalanmış varlıklar olarak değil, tek vücut halde ve gösteriyi içeriden hissederek hareket ediyorlardı. Dua, ayin, özel günlerdeki büyük kutlamalar, vaftiz töreni, evlilik veya cenaze töreni – kentin kendisi dramın bu farklı sahnelerinin oynandığı tiyatroydu; yurttaş da, çeşitli rolleri canlandırırken bile kozmik vizyonu sayesinde birleştirilmiş, ve kurucusunun ilahi oyununu taklit eden Kilise'nin insani oyunuyla zihni meşgul edilen bütünlüklü bir insandı. Bu toplumsal düzenin birliği bozulduktan sonra onunla ilgili her şey bir karmaşanın içine girdi. Büyük Kilise'nin kendisi kavgacı, iktidar hırsı taşıyan bir mezhep; kent de birbiriyle çatışan kültürlerin, uyumsuz hayat tarzlarının bir savaş alanı haline geldi.

X
Ortaçağda kent temizliği

A. EV HALİ

Ortaçağ hayatının birçok cephesine kapalı tüzel birlik hâkimdi. Fakat modern hayatla karşılaştırıldığında ortaçağ kentli ailesi çok açık bir birimdi; çünkü, olağan ev halkı sadece birbirleriyle kan bağı olan akrabaları değil, aynı zamanda aile üyeleriyle aralarında ikincil dereceden ilişki olan hizmetçileri ve sanayi işçilerini de içerirdi. Bu durum bütün sınıflar için geçerliydi, zira üst sınıftan genç erkekler, dünyayla ilgili bilgilerini soylu bir ailede eşlikçi olarak hizmet ederek alırdı. Yemek sırasında gördükleri ve duydukları şeyler eğitimlerinin bir parçasıydı. Çıraklar, bazen de kalfalar ustalarının aileleriyle birlikte yaşardı. Erkeklerin evlenmesi bugününden daha geç gerçekleşiyorduysa da, ev hayatının avantajlarından bekâr bir erkek bile yararlanabiliyordu.

Atölye bir aileydi; aynı şekilde tüccarın ticarethanesi de öyle. Üyeleri birlikte aynı sofrada yemek yer, aynı odada çalışır, aynı odada veya geceleri yatakhane haline getirilen ortak salonda uyur, aile dualarını birlikte yapar, aynı eğlencelere katılırlardı. İffet ve bekâret, Aziz Pavlus'un ilan ettiği gibi, hâlâ ideal durumlardı; fakat Boccaccio veya Chaucer okurları bu değerlerin egemenliğini fazla abartmayacaktır. Lonca da bir çeşit ataerkil aileydi; ev içinde düzenin sağlandığı, kardeşliğe karşı işlenen küçük suçların kent kurumlarından bağımsız olarak cezalandırıldığı yerdi. Sokak kadınları bile lonca kurmuştu; hatta Hamburg, Viyana ve Augsburg'daki genelevler belediyenin koruması altındaydı. Frenginin XV. yüzyıla kadar bilinmediği, en azından çok

tehlikeli olduğu anlaşılacak düzeyde yaygınlaşmadığı hatırlanırsa, o dönemlerde fahişelik bile insan sağlığına sonraki yüzyıllardakinden daha az tehdit oluşturuyordu.

Bugün sadece küçük dükkânlarda veya evini aynı zamanda atölye olarak kullanan bir ressamın, mimarın veya evini muayenehane olarak kullanan bir hekimin evinde görülebilen bu ev ve iş hayatının iç içe olması durumu, bizatihi ortaçağ meskeninin içinde büyük çaplı düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılıyordu. Doğal olarak, X. yüzyılın kaba kulübe ve çıplak taştan binalarıyla XI. yüzyılla XVI. yüzyıllar arasındaki dönemde inşa edilmiş muntazam tüccar evleri arasında, bir XVII. yüzyıl eviyle bugünkü metropol apartmanları arasındaki kadar büyük bir fark vardı. Yine de bu gelişimdeki belli ortak faktörleri tek tek ortaya koymaya çalışalım. Bunlardan bazıları kent üzerinde, XX. yüzyıla kadar silinmeyen izler bırakmıştır.

Başlarda iki veya üç katlı olan evler genellikle, arka bahçeleri olacak biçimde, bitişik nizamda inşa edilirdi; bazen, içinde yeşilliği olan ve caddeye tek bir geçitle ulaşılabilen iç avluya sahip büyük bloklar halinde inşa edildikleri de olurdu. Kötü hava şartlarına açık, bir arsanın ortasında, ısıtılması zor müstakil evler görece daha azdı; çiftlik evleri bile içinde ahırların, samanlıkların, ambarların bulunduğu yekpare bir bloktan oluşuyordu. Evlerin inşaat malzemeleri, üzerinde bulundukları topraklardan elde ediliyordu, dolayısıyla toprağa göre inşaat malzemesi de değişiyordu; kimi yerde saz ve kireçten, kimi yerde taş veya tuğladan yapılıyor, kimininin damında saman (ki bu damlar yanma tehlikesi taşıyordu), kiminin damında da kiremit veya kayrak taşı kullanılıyordu. Bir bloğun etrafını kapatan ve zemin katı korunaklı sıra evler bir iç sur hizmeti görüyordu. Çalkantılı dönemlerde kötü amaçlı kişilerin saldırılarına karşı korunmak için geliştirilmiş zekice bir yöntemdi bu.

Eski evlerin pencereleri küçüktü, soğuk havadan korunmak için de pencere kanadı vardı; sonra yağlı kumaştan, derken kâğıt kaplı ve nihayet camdan pencereler çıktı. XV. yüzyılda, o zamana kadar pahalı olduğu için yalnızca kamu binalarında kullanılan ve önceleri pencerenin üst kısmına takılan cam, giderek yaygınlaştı. XVI. yüzyılda Joos van Cleve tarafından yapılan *Meryem'e Müjde* tablosunda (Metropolitan Müzesi) üç panele ayrılmış çift kanatlı bir pencere vardır: Sabit olan üst panel baklava biçimli camlardan, diğer iki panelse içeriye doğru açılan pencere kanatlarından oluşuyordu; böylece içeri girecek ışık ve hava denetlenebiliyordu, kötü hava koşullarındaysa her iki pencere kanadı örtülse bile dışarıdan gelen ışığa engel olunmuyordu. Hijyen konusunda olsun, havalandırma konusunda olsun, Belçika ve Hollanda'da yaygın olarak kullanılmış olan bu tür pencereler kendisinden sonra çıkan her tarafı camdan pencerelerden daha sıhhiydi; çünkü cam, bakterileri öldüren ultraviyole ışınları geçirmez. Daha kesin konuşmak gerekirse, bu tür pencereler hijyen ya da fizyolojinin tüm bilimsel kurallarına karşın günümüz mimari modasının sözümona aydınlanmış bir çağın gereğiymiş gibi sunmaya çalıştığı camdan duvarlardan üstündü.

XVI. yüzyılda cam ucuzladı ve yaygınlaştı; İngiltere'de Hardwick Hall hakkında halk arasında söylenen söz –"duvardan daha çok cam"– kentlilerin evleri için de geçerliydi. Fakat gariptir, İngiltere'de evlerde havalandırma genellikle yetersizdi. Rotterdamlı Erasmus da zaten Wolsey'in hekimine yazdığı bir mektubunda yatak odalarının iki, hatta üç duvarında pencere olması durumunda İngilizlerin sağlığının daha iyi olacağını belirtmemiş miydi?

Kuzey Denizi bölgesindeki evlerde her katta ön ve arka cepheleri kaplayan pencereler dizisi bulunurdu. Bu durum derinleşme eğilimindeki evlerin içinin ferah görünmesini sağlayan bir etki yaratırdı. Fakat boğucu yaz sıcakları, Avrupa'nın güney bölgelerinde, bu gelişimi, oturma odaları hariç diğer odalarda durdurdu. Ortaçağ binalarının iç mekânları bizim standartlarımıza göre karanlık değilse bile ışık yönünden yoksul sayılırdı, ama o binaları inşa edenler ihtiyaçları olduğunda ışık kazanmak için cesaretli adımlar atmışlardı: İngiltere'de Sudbury'deki eski dokumacı evlerinin üst katlarında, dokuma tezgâhlarında daha iyi görüş sağlamak için yapılmış oldukça geniş pencereler vardır; bu da gerekli ışığı sağlamada yeterli olmazsa işçiler kapı önlerine çıkıyorlardı, tıpkı Brugge'un o eski dantelcilerinin hâlâ yaptığı gibi.

Isıtma tertibatı istikrarlı bir gelişim gösterdi. Bu durum, kısmen kuzeyde insan enerjisinde neden bir patlama olduğunu açıklar; kış, yavaş

yavaş kış uykusu dönemi olmaktan çıktı. Kızılderililerin çadırındaki ısıtma tertibatından pek de farklı olmayan taş zeminin ortasındaki açık ocağın yerini şömine ve baca aldı. Yangından korunma yöntemleri bu gelişimi takip etti, çünkü önceleri yangına dayanıklı malzemelerden yoksun olan yoksul kentliler bu yeni ısınma tertibatını ahşap bacalarla denemek zorunda kaldılar. New England ve Virginia'nın ilk yerleşim yerlerinde de bu bacalı ocak tertibatı yersiz bir iyimserlikle yine ahşap bacalarla denendi. 1276'da Lübeck'te evlerde yangına dayanıklı dam ve duvar kullanılması zorunluluğunu getiren bir genelge yayımlandı; o feci 1189 yangınından sonra Londra'da, evlerinin duvarlarını taştan ve damlarını kiremitten yapanlara ayrıcalıklar tanındı; 1212'de saman

damların yangından korunması amacıyla badanalanması emri çıkarıldı.

Evlerin planlarıysa bölgelere ve yüzyıllara göre değişiklik gösterdi; yine de belli özellikler ortaktı. Viollet-le-Duc, bize bir Fransız evinin yerleşim planını göstermişti: Zemin katta bir dükkân vardı, bu dükkân açık bir galeriyle arkadaki mutfakla birleşiyordu. Bu ikisinin arası avluyu meydana getiriyordu ve avlunun köşesinde kuyu bulunuyordu. Mutfakta ve dükkânın üstündeki oturma odası ya da *grande salle*'de [salon] birer baca vardı; dükkândan, yukarıdaki yatak odalarına çıkan bir geçit mevcuttu. Moritz Heyne'nin elindeki Nürnberg'deki eski bir eve ait plan da bundan çok farklı değil; fakat XVII. yüzyıldan kalma evlerde gördüğümüz gibi bu evde de çok fazla oda bulunuyordu; zemin katta bir mutfak ve küçük bir oda ve ikinci katta mutfağın üstünde ısıtılabilir bir oda ile zemin kattaki odanın üzerine denk gelen bir tuvalet ve birkaç oda daha vardı.

İtalya'da, yazları rahat olsun diye, belki de aynı zamanda ihtişam sevgisi veya Romalılara özgü boyut anlayışı nedeniyle, Cenova ve Floransa'da XVI. yüzyıldan itibaren evlerin tavanları çok yüksek yapıldı; fakat Dante'nin evi gibi XIII. yüzyıldan günümüze kadar gelmeyi başarmış olan binaların boyutları daha mütevazı, bütün yıl oturmaya daha uygundur. Evin gelişiminde, insan yapısı araçlarla iç sıcaklığın yükseltilmesi evlerin iç hacimlerinin genişlemesi ve tavanların yükselmesi sürecini doğurmuştur; fakat ısıtma İtalya'da kış soğuğunun kırılmasında pek başarılı olamamıştır. Birçok XVI. ve XVII. yüzyıl sarayının "brutalist" ölçeği göz için olduğu kadar beden için de kabaydı. Hizmetçilerin alçak tavanlı odaları, en azından kış aylarında, efendilerinin o cereyanlı odalarından daha rahattı herhalde.

Modern koridora en yakın biçimler, açık galeriler veya dar, genellikle döner merdivenlerdi. Galeri, evlerde sıkça kullanılan bir yapıydı; içlerinde yapay ışık bulunmayan iç holler –ta ki iç avlu, bazı XIX. yüz-

yıl malikâne ve otellerinde olduğu gibi, gün ışığıyla doldurulana kadar- pek kullanışlı olmadığı için, hava sirkülasyonu için bir yönteme özellikle gereksinim duyan eski hanların tasarımında varlığını sürdürdü. Bu tip bir evin ana hatları XVII. yüzyıla kadar, hatta daha uzun süre korunmuştur.

Ekonomik açıdan daha yoksul sınıflara bakıldığında düzenlemedeki farklılaşma azalır, mekân ise daralır. Pek çok ülkede yoksullar arasında hâlâ yaygın olan, çok katlı apartmanlarda bütün bir aile için tek odalı dairelerin kökeni muhtemelen, ortaçağ sonlarının sanayileşmiş kentlerine kadar uzanır. Arazi sıkıntısı gibi bir sorunun olmadığı kırsal kesimde bile Coulton, üç kişilik bir aile için 8 metreye 3,5 metre boyutlarında bir evin varlığından söz eder. Gerek kentte, gerekse taşrada yer darlığı katıksız yoksulluktan kaynaklanmaktaydı.

Kentlilerin evlerinin atölye, dükkân ve muhasebe bürosu olarak hizmet görmesi, bu işlevler arasında belediye planına yansıyan bir bölgeselleşme olmasını önlemiştir. Ticaret büyüyüp de üretim ölçeği arttıkça ev ve işe ayrılan odalar arasındaki mekân çekişmesi, arka bahçelerin hangar, depo ve özel atölyeler tarafından istila edilmesinin baş sorumlusu olmalı. Fakat Brugge'da, yanı başındaki ev büyüklüğünde inşa edilmiş ve Walplaats'ın bir kenarının neredeyse tamamını kaplayan bir bira fabrikası hâlâ durur: Dolum, arkadaki avluda yapılır. Burada depo, hangar ve garaj geniş bir yer kaplar; fakat, hâlâ ortaçağ ölçeğindedir. Sanayinin küçük ve gürültülü olduğu ve sanayi bölgelerinin kentin ucuna veya surların dışına yerleştirildiği durumlar hariç, sanayi ve ev hayatı arasındaki bu yakın bağ uzun süre olağan görüldü. Bugünün parçalı, yasal olarak sterilize edilmiş konut bölgelerinin tam karşıtıydı bu durum.

Flandre'da XIV. yüzyılda kitlesel üretim ve dokuma tezgâhlarını büyük hangarlarda toplama uygulaması aslında bilinmekteydi; dokumacılık, camcılık ve demircilik gibi işler de daha iyi yalıtılmış atölyelere ihtiyaç duyuyordu; bazen de bu atölyelerin, boyama, eğirme ve kurutma odası gibi ilgili başka atölyelerle çevrili olması gerekebiliyordu. İlk kez bu sanayilerde ev hayatıyla iş hayatı, gerek mekânsal olarak, gerekse işlevsel olarak birbirinden ayrıldı. Fakat önceleri aile modeli sanayiyi egemenliği altına almıştı, tıpkı Benedikten manastırının örgütlenmesini egemenliği altına aldığı gibi. Bu rejimin bazı özellikleri bütün tarihi Avrupa kentlerinde kalıntı olarak varlığını uzun süre sürdürdü. Londralı kumaşçıların, kadınlarla erkek işçilerin geceleri farklı yatakhanelerde kaldığı "işyerinde yaşama" âdeti, ortaçağdan kalan tipik bir özelliktir.

Ortaçağda odaların düzenlenmesi ve özel işlere ayrılması sürecin-

de aristokrasinin yaşam tarzı, çok yavaş bir biçimde halkın diğer kesimlerine yayıldı. XIII. yüzyılda sadece lordlarla leydilere mahsus olan konforlar, XVII. yüzyıla değin popüler ayrıcalıklar haline gelemedi. İnsan bu olayda "kültürel sızıntı yasası"nın bir başka örneğini görebilir: Ayrıcalıklı bir azınlığın yaptığı yenilikler ve bu yeniliklerin yüzyıllar içinde düşük ekonomik düzeyli kesimlere yayılması. Sonucunda ortaçağ evinin biçiminin değişmesine neden olacak olan ilk radikal değişim, bir mahremiyet duygusunun gelişmesiydi. Bu, gerçekte, insanın dostlarıyla paylaştığı ortak ilgi alanlarından ve ortak hayattan istediği zaman geri çekilebilmesi anlamına geliyordu. Uykuda mahremiyet, yemekte mahremiyet, dinsel ve toplumsal ritüelde mahremiyet; nihayet düşüncede mahremiyet. Bu, XVII. yüzyılda Fransa'da aşçılığa varana kadar, işlevlerde genel bir netleşme ve ayrımlaşma yaşanmasına yol açtı.

XIII. yüzyıl şatolarında soylulara ait özel yatak odalarına rastlamak mümkündü; ayrıca, bu odaların hemen yakınlarında, kale hendeğinin üzerine denk gelecek şekilde inşa edilmiş özel tuvaletler de vardı. Bu tuvaletler XIX. yüzyılda her aileye bir özel tuvalet rahatlığının veya Amerikalıların her yatak odasına bir tuvalet şeklindeki müsrif taleplerinin ilk işaretiydi. 1362'de Langland, *Piers Plowman*'da [Rençper Piers] Lord'la Leydi'nin özel yemek ziyafetleri ve özel eğlenceler için ortak salondan çekilmesini kınar. Feodal rejimin değişmez üst ve alt tabakaları arasındaki karşılıklı sosyal ilişkinin sonunu önceden görmüş olmalı Langland. Aynı yerler paylaşıldığı için alt tabaka üzerindeki baskının hafiflemesine yardım eden bir ilişkiydi bu. Mahremiyet arzusu, acımasız sınıf çatışmasına ve bireysel bir kendini ortaya koyma arzusuna öncülük edecek olan yeni bir sınıf düzenlemesinin başlangıcına işaret eder. Vicdan duyarlı hale geldiğinde, görmediğiniz insanlar üzerinde insanlık dışı şeyler uygulamak gördüklerinize uygulamaktan daha kolay olur.

Mutfağın oturma odasından ayrılması bugün muhtemelen hiçbir ülkede evlerin çoğunda karakteristik değildir. Amerika'da, yatılı hizmetçilerin olmaması nedeniyle evin bu iki bölümünün görsel ve işlevsel birliği hızla yeniden sağlanıyor. Yemek hazırlığının boyutları nedeniyle böyle bir ayrılma manastırda gerçekleşti, daha sonra oradan malikâneye, koleje ve nezih kent evine geçti. Fakat ortak yaşama alanları, toplu yaşamak için şu saiki sunuyordu: Genellikle ısıtılan tek yer buralardı. Ortaçağ evinin, kış boyunca güney bölgelerde de neredeyse kuzey kadar soğuk olması, belki de dış duvarlardan havayla yalıtılmış iç odaların varlığına bir açıklık getirir; tıpkı beden sıcaklığıyla ısınan durgun havanın kaçmasını engellemek için yatağın etrafına perde çek-

mek ya da yatağı bir girintiye yerleştirmek gibi.

Ama soğuk dayanılmaz değildi herhalde, yoksa birçok resimde tasvir edildiği gibi, insanlar "yatağa çıplak girmek" yerine yatarken gecelik veya tulum giyerlerdi. Yatak mahremiyeti ilkönce İtalya'da, üst sınıflar arasında başladı. Carpaccio'nun *Azize Ursula'nın Hayali* adlı tablosunda, bugün bile uygun ve hoş bulunabilecek bir yatak odası görülebilir. Fakat bu tür yatak odalarına duyulan arzu, neredeyse yatak odalarının kendisi kadar yavaş ortaya çıkmış görünüyor. Michelangelo, gerektiği zaman, işçileriyle birlikte, dört kişi bir yatakta yatıyordu. XVII. yüzyılda, hizmetçi kızlar genellikle, gündüzleri büyük yatağın altına sürülen sürgülü yataklarda, efendilerinin ve hanımlarının ayakucunda yatarlardı; ondan üç yüzyıl önce, Thomas Hoccleve bir şiirinde, 353/F23
bir kontun, kontesin, kızlarının ve kâhya kadının aynı odada uyuduğundan söz eder.

Perdeli yatak icat edilene kadar cinsel ilişki herhalde yorganın altında ve yatak perdeli olsun veya olmasın, karanlıkta gerçekleşiyordu. Yatakta mahremiyet özel yatak odalarından önce gelişmiş olmalı; çünkü üst-ortasınıf hayatını tasvir eden XVII. yüzyıl kabartmalarında –ve Fransa'da, o zariflikler ülkesinde– yatak, genellikle henüz oturma odasındadır. Bu koşullar altında erotik ritüel kaş göz etmelerle, imalı sözler veya hareketlerle, kısa ve gizli yürütülüyor olmalı. Fakat seksin mevsimi vardı, bu kesin, özellikle de bahar; zira bu uyanışı tasvir eden geç ortaçağ astroloji takvimlerinde sevgililer açık havada, üstlerinde giysileriyle sevişirken resmedilir. Kısacası, erotik tutku, börtü böceğe rağmen bahçede, ormanda veya çalıların arasında, evdeki bayat samanlarından küf kokusu veya pire eksik olmayan yataklardakinden daha çekiciydi.

Ortaçağ evlerinde kış âşıklar için kocaman, rutubetli bir yorgan anlamına geliyordu muhtemelen. Fakat dürüst davranıp ortaçağ şairi François Villon'un bu olumsuz yoruma karşıt görüşlerinin yer aldığı dizeleri alıntılayalım:

> Ormanda bir ağacın altında uyumayı överler.
> Oysa yatak daha hoş değil midir?
> Ne dersin? Daha çok dil dökmek mi gerekir?
> Keyfimize göre yaşamak gibi hazine yoktur.

Ortaçağ evini kısaca tarif edecek olursak, bu evin genelde işlevsel açıdan farklılaşmış mekândan yoksun olma özelliği gösterdiğini söyleyebiliriz. Kentlerde ise evlerdeki bu iç uzmanlaşma yokluğu, kamusal kuruluşlarda evle ilgili işlevlerin gelişmesiyle bertaraf edilmişti. Evler-

de özel fırınlar yoktuysa da, yakındaki bir ekmek fırınında veya lokantada kamusal bir tane vardı. Evlerde özel banyo yoktuysa da, mahallede belediyeye ait bir hamam vardı. Hasta birini ev halkından uzak tutmak ve onun bakımını sağlamak için gerekli bir oda yoktuysa da, birçok hastane vardı. Thomas More bile *Ütopya*'sında,* ideal uluslar topluluğu halkının bu tür tesislerde bakılmayı isteyeceğini tasavvur etmiştir. Âşıkların özel yatak odaları yoktuysa da, kent surlarının hemen dışında, "çavdar tarlalarının üzerinde" yatabilirlerdi: *With a hey! and ho! and o hey-nonny-no!***

Ortaçağ evi günümüzdeki evlerde gerekli görünen iki önemli koşuldan yoksundu: Mahremiyet ve konfor. Ortaçağ sonlarındaki dar evleri izdihamın basıncı altında derinleştirme eğilimi, genellikle evde kalan anneleri, hizmetçileri, küçük çocukları köy halkının çok daha kaba saba barınaklarında bile alabildiği gerekli gün ışığından ve havadan mahrum etmekteydi.

Refahla ilgili bu paradoksu aklınızdan çıkarmayın. Koşulların sert ve kaba olduğu –insanların açıkta yaşadığı, bahçeye veya sokağın ortasına işediği, alışverişini dışarıda yaptığı, pencere kanatlarını açtıklarında bütün güneşin evin içine dolduğu– zamanlar ortaçağ evinin biyolojik kusurları, sonraları, daha rafine rejimlerde olduğundan çok daha az ciddiydi. Ortaçağ evinin iyi taraflarına gelince, gündüzleri cinsiyetçi bir tecrit koğuşu değillerdi. Kadınlar bütün ailevi konularla ve işlerle yakından ilgiliydi ve kadınların sürekli etrafta oluşları, bazen çalışan erkeklerin akıllarını çelse de, çalışma hayatı üzerinde insani bir etki yapıyordu. Muhtemelen; XIII. yüzyıl Meryem Ana kültünde ideal üst noktasına çıkan bir etkiydi bu.

Anneliğe değer verilmesi ve anneliğin yüceltilmesiyle birlikte çocuk bakımı daha iyi hale geldi. Ortaçağda bebek ölümlerinin tahminlerimize göre öylesine karanlık bir tablo oluşturmasının nedeni çocuklara yeterince ilgi gösterilmemesi değildi. Çocuklar için beşik, oyuncak at, hatta yürümeyi öğrenmemiş çocuklar için yürüteç bile XVI. yüzyıl resimlerinde tasvir edilmişti. Bu nur topları sevgiyle büyütülmekteydi: Andrea della Robbia en güzel seramik heykelciklerini de Floransa'da, Santissima Annunziata Meydanı'ndaki çocuk yuvası için yapmamış mıydı?

Ancak, ortaçağın sonlarına doğru kalabalık ev ahalisinin ve yüksek

---

* Thomas More, *Utopia*, çev.: S. Eyüboğlu, V. Günyol, M. Urgan, İş Bankası Yay., 2006.

** Shakespeare'in *Beğendiğiniz Gibi* adlı komedisinde söylenen bir şarkının nakaratı. (y.h.n.)

kira bedellerinin baskısı altında evler giderek sağlıksız ortamlar olmaya başladı; temasla veya nefes yoluyla insandan insana geçen hastalıklar geç ortaçağ evlerinde bütün aileyi kırıp geçirmek için azami ölçüde fırsat bulmuş olmalı. Doğal açık alanlar uzaklaştıktan ve kent içindeki açık alanlar binalarla kaplandıktan sonra kent evi gerçekten de ortaçağ sıhhi düzenlemelerinin en zayıf halkası oldu. Bunun dışında, ortaçağda standartlar birçok Victoria çağı yorumcusunun –ve onların önyargılarını taşıyıp hatalarını hâlâ sürdüren diğerlerinin– sandığının aksine son derece iyiydi.

B. HAVA, MEKÂN, SIHHİ DÜZENLEME

Ev hayatıyla ilgili söyleyeceklerimiz bu kadar. Peki kentin daha geniş ekonomisinde durum nasıldı? Yanılgının ve önyargının iki yüzyıldan fazla hüküm sürdüğü bir alanla başlamak istiyorum: Ortaçağda sıhhi düzenleme.

Ortaçağ kentinin diğer özellikleri gibi sıhhi düzenleme de, sadece ülkeler arasındaki değil, aralarında bir günlük yürüyüş mesafesi bulunan kentler arasındaki mevcut büyük farklılıklar nedeniyle ele alınması zor bir konudur. Sadece aynı dönem içinde kentler arasındaki farklılıklar değil, aynı kent içinde farklı dönemlerdeki farklılıklar da söz konusudur. Bunun yanı sıra, küçük bir nüfus pek çok açık alan olan bir bölgeye yerleştirildiğinde sorun yaratmazken, aynı nüfusun tek bir sokağa sıkıştırılmasının büyük sorunlar yaratacağını unutmamalıyız. Coulton'un aktardığı şekliyle, pislik yığınlarının kamuya açık yolların ortasında biriktiği ve ancak haftalık periyotlarla uzaklaştırıldığı Cambridge'i gözlerinizin önünde canlandırmaya çalışın. 1388'de İngiltere'deki ilk kent sağlığı yasasının meclisten çıkmasına öncülük eden milletvekilinin Cambridge'de ikamet ediyor olmasına şaşmamalı.

Her halü kârda, erken dönem ortaçağ köy veya kenti, evin içinde ve dışında yaşadığı bütün o sıhhi olumsuzluklara rağmen, kendisinden daha müreffeh XVI. yüzyıl kentlerinden daha sağlıklı koşullara sahipti. Surların içindeki kent açık alanlara hemen çıkılmasını sağlayacak kadar küçük olmakla kalmıyordu, aynı zamanda nüfusun büyük bir kısmının evlerinin arkasında bahçesi vardı; bu onlara kent içinde kırsal bir meşgale sağlıyordu, tıpkı 1890'a kadar tipik Amerikan küçük kasabalarında ve birçok yerde de hâlâ olduğu gibi.

Ayrıca, kent sakinlerinin banliyölerde meyve bahçeleri ve üzüm bağları olabiliyordu; ortak meralarda belediye çobanının gözetimi al-

tında inek veya koyun sahibi de olabiliyorlar, hatta kentin ormanından odun tedarik edebiliyorlardı. Kentin yakınında, kuş ve tavşan avcıları ava çıkabiliyordu. William Fitz Stephen, Londra halkının Middlesex, Hertfordshire, Chiltern Hundreds yakınlarında ve Kent'in bir bölümünde avlanma hakkına sahip olduğunu belirtir. Epping Ormanı uzun bir süre Londralıların en gözde av bölgesi olmuştu. Kent yakınındaki derelerde balık avı çok rağbetteydi. Örneğin Augsburg, alabalıklarıyla ünlüydü; 1643 yılına kadar birçok kent görevlisinin maaşı alabalıkla ödeniyordu.

Bu güçlü kırsal etki ilk kent planlarında varlığını hissettirir. Tipik ortaçağ kenti, kalabalık bir modern ticaret merkezinden çok, bugün köy

veya taşra kasabası diye adlandırabileceğimiz yerleşim birimlerine yakındı. XIX. yüzyıldan önce gelişmesi kesintiye uğramış birçok ortaçağ kentinde, tıpkı XVI. yüzyıl gravürlerinde görüldüğü gibi kentin göbeğinde sebze ve meyve bahçeleri bulunmaktadır. Bournville ve Port Sunlight gibi XIX. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş örnek mesken bölgelerinde ulaşılmış olan açıklık standardı, muhtemelen birçok yerde orta sınıfların sahip olmuş olduğu açık alandan daha büyük değildi. Goethe, *Dichtung und Wahrheit* [Şiir ve Hakikat] adlı yapıtında eski Frankfurt'ta aile hayatı için çok uygun böyle hoş bir arka bahçeyi tarif eder.

Ortaçağ insanı sokak hayatına aşinaydı. Atış ve bowling alanları vardı; top oynar, top peşinde koşar, yarış yapar ve ok atardı; bütün bu olanaklar el altındaki açık alanlar sayesindeydi. Giovanni Botero'nun belirttiğine göre, açık alanlar dolunca I. François, Paris Üniversitesi'nin hocalarına nehrin kenarında bir çayır tahsis etti –ki bu da, sol yakadaki üniversiteyle Ile de la Cité arasındaki arazinin o zamanlar henüz bakir olduğunu gösteriyor. Bu sevimli, samimi oyun ruhu, bugün bile, resmi parklar içinde en canlısı ve en güzeli olan Luxembourg Bahçesi'nde dolaşır.

Özetle, kullanılabilir açık alanlar açısından tipik ortaçağ kenti, kuruluşundan başlayarak, var olduğu sürenin büyük kısmında, halk kitlelerine, XIX. yüzyılın romantik banliyölerinin ilk ortaya çıktıkları döneme kadar, kendinden sonraki kent biçimlerinden daha yüksek bir standart sunmuştur. Bu ortak açık alanlar muhafaza edildiğinde, özellikle Leicester'da olduğu gibi, kraliyet bahçeleriyle boy ölçüşecek güzellikte umumi parkların çıkış noktası olmuştur.

Binalardaki açık alan standardı konusunda ortaçağ anlayışına dair bir fikir edinmek için, Londra'daki Inns of Court, Oxford veya Cambridge kolejleri veya Hollanda, Belçika ve İngiltere'de yaşlılar yurdu gibi hâlâ ayakta olan yarı kamusal binalara bakmak gerek. Evler arasın-

daki dar caddelere bakarken, evlerin arkasında uzanan yemyeşil arazileri veya bakımlı bahçeleri de hesaba katmayı unutmamalı.

Ortaçağ kentinin o vurgulu kırsal özelliği üzerinde çok fazla durdum, çünkü ortaçağ kentiyle ilgili oluşan yanlış imge uzun zamandır sabit bir fikir, neredeyse gerçek kanıtların ortaya konulmasıyla bile giderilemeyecek kadar katılaşmış bir irrasyonalite halini almış bulunuyor. İnsanlar, zaman içinde birikmiş ve yeşil alanları doldurmuş çürümüş harabeleri özgün yapı sanıyorlar; oysa özgün yapılar ferah ve sağlamdı. Bu açık alanlar var olduğu sürece, ortaçağ kentinin kaba sıhhi donanımları illa da resmedildiği kadar insanları tehdit edici bir nitelik taşımıyordu. Eğer kötü kokular sürekli ve evrensel olsaydı, 1345'te Beziers'de vaazcı Rahipler bir tabakhaneden gelen kötü kokulardan muhtemelen şikâyetçi olmazlardı.

Zamanla, giderek artan ve genelde surların dışına taşamayan nüfus kent içindeki açık alanları işgal etti; bu yüzden hijyenle ilgili büyük hatalar yapıldı. Bunun nasıl olduğunu Stow'dan alınan tipik bir vakadan öğrenebiliriz. Londra'daki St. Mary-le-Bow Kilisesi ölülerin gömülmesi için kilise bahçesinde ek bir yere ihtiyaç duyar. Fakat XV. yüzyılın ortasında etrafı evlerle tümüyle kuşatılmış durumdadır. John Rotham vasiyetinde Hosier's Lane'deki bahçesini kiliseye bağışlar. Aradan yüz yıl geçtikten sonra aşırı kalabalıklaşan başkentte ölüleri gömmek için bile açık alan bırakmaya cevaz verilemez; Rotham'ın bağışladığı bahçeye bile bina dikilir. Bahçe, mezarlık, ev parseli; sıralama buydu işte. Nihayet XVII. yüzyılda arka bahçeye de bina dikilecek ve XIX. yüzyılın ilerleme taraftarlarından biri yıllar içinde birikmiş çerçöp ve sağlığa zararlı pisliğe bakarak "tipik bir ortaçağ keşmekeşi" diyecekti.

Hıristiyan âdetlerine göre gömülmüş insanların çürümüş cesetleri sızıntı yoluyla su kaynaklarını kirletmeye başladığı anda, ortaçağ kentinde sağlığın tehdit altında kaldığı şüphesizdir. Nüfus arttıkça kentin bağrında cesetlerin yığılması bu tehdidin boyutunu artırmıştır. Ölülerin gerek gömülmeleri, gerekse dinsel açıdan yâd edilmeleri için mezarların kente yürüyüş mesafesi kadar bir uzaklıkta olmaları insanlara kolaylık sağladığından, bu doğaldı; fakat böyle bir uygulamanın, içme suyunu kuyulardan ve pınarlardan sağlayan bir kentte yapılması, ortaçağ kentinin hijyen bakımından yaptığı en büyük hatadır.

Dışkıdan kurtulmak, yoğun kent yerleşimlerinin en iğrenç işiydi, hâlâ da öyledir. Bugün dünya genelinde birçok büyük kent henüz bu sorunun tam olarak üstesinden gelen yeterli bir teknik çare bulamamıştır; sifonlu tuvaletlere ağırlık verdikleri için sahip oldukları pınarları

kirletmekte ve toprağı zenginleştirecek olan değerli nitrojenli maddeleri heba etmektedirler. Eskiden, kentin yakınındaki çiftçiler ve bahçıvanlar topraklarında kullanmak üzere kentten düzenli olarak insan dışkısı toplarken, bu işten hem kent hem de toprak kârlı çıkıyordu. Aslında, kent ne kadar büyük olursa, dışındaki arazi o kadar zengin ve pazara ürünlerini getiren bahçıvanın mahsulü o kadar verimli oluyordu.

Ortaçağ kentleriyle ilgili yargıda bulunurken kaba sıhhi donanımların ille de kötü sıhhi donanım anlamına gelmediğini akıldan çıkarmamak gerek; zira, yegâne tuvaleti gübre yığını olan ortaçağ çiftlik evi, içinde yaşayanların sağlığına yönelik, her orta sınıf evinde şık bir tuvalet bulunan, buna karşılık, suyunu kentin kanalizasyonunun aktığı
358 nehirden almak zorunda olan Pasteur öncesi XIX. yüzyıl kentinin kendi sakinlerinin sağlığına yönelik oluşturduğu tehdit kadar bir tehdit oluşturmuyordu.

1388 gibi erken bir tarihte, İngiliz parlamentosunda çukurlara, nehirlere ve sulara pislik ve çöp atılmasını yasaklayan bir yasa onaylandı. Şair Lydgate, *Troy Book* [Truva Kitabı] adlı kitabında daha da ileri giderek pislik ve dışkıları *borularla* uzaklaştıracak şekilde tasarlanmış "balıklarla dolu" bir nehirden söz eder:

> Böylece kurtulmuş olur kent
> Her türlü çürümeden, bozulmadan,
> Pis kokulu berbat havadan,
> Ölümlere ve büyük salgınlara yol açan
> Bulaşıcı hastalıklardan

Tıpkı çıkarılan yasa gibi, bu pasaj da ciddi bir tehdidin varlığını fark ediyor ve bunun için çareler sunuyor. XVI. yüzyıla gelindiğinde, sağlık denetimi ve terbiyesi için böylesi önlemler yaygınlık kazanmıştır. Bu yüzden Stow, Londra'da yayımlanan bir genelgeden söz eder. Genelgede şunlar yazar: "Hiç kimse kentin sınırları dahilinde herhangi bir çöp veya pislik gömemez" ve "gece dokuzdan önce dışkı taşıyamaz", yani uyku saatinden önce. William Stubbs, ilk kamusal kanalizasyon tesisiyle su işlerinin 1543'te Silesia, Bunzlau'da gerçekleştiğini belirtir. Fakat, atık suyun bir atık alanına, günümüzün arıtma tesisini anımsatan bir yere borularla taşındığına değinirken bu akıl karıştırıcı yeniliğin 1596'da İngiltere'de tuvaletin icadından önce nasıl gerçekleştiği konusuna bir açıklama getirmez. Ondan tam bir yüzyıl önce Alberti, "Kanallar ve Kanalizasyon" üzerine yazdığı bir bölümde kanalları, "pisliği nehre, göle veya denize" taşıyanlarla, "yeraltına inen derin çukurlara" taşıyanlar olarak ikiye ayırır. Ayrıca, "içinde sidiğin biriktiği lağım çukurları evden mümkün olduğunca uzakta olmalıdır" uyarısında bulunur.

Daha eski dönemlerde bulaşıcı hastalıklara yakalananların sayısı hakkında daha fazla şey bilseydik ortaçağdaki sıhhi ortam hakkında daha iyi bir resme sahip olurduk. Fakat, elimizde ne veba salgınının, XIX. yüzyılda Amerika ve Avrupa kentlerinde görülen tifo ve kolera salgınlarından daha feci veya daha sık olduğuna, ne de kötü sıhhi tesisatın ortaçağdaki salgın hastalıkların kökeni olduğuna veya şiddetlenmesinde rol oynadığına dair bir kanıt var. Fakat, pis yiyeceklerle bulaşan dizanterinin ve yüksek bebek ölüm oranının varlığını hiç şüphesiz o zamanlar uygun yıkama tertibatının olmamasına bağlayabiliriz, tıpkı bugün olduğu gibi. Sağlığın karşısındaki en yaygın tehdit ev temizliğinde pasaklılıktı: Çok yaygın olan, zemini hasırla kaplama ve onları sık aralıklarla değiştirmeme alışkanlığı. Bu yöntem İngiltere'de yaygındı ve Erasmus tarafından küflü saman kalıntılarına, pisliklere, kemiklere -kusmuk, idrar ve ev hayvanlarının dışkılarını da eklemeye gerek var mı?- yuva olduğu ısrarla vurgulanarak şiddetle eleştirilmişti.

Ama daha yüksek kentsel sıhhi standartlara ve ev hijyenine sahip olmasına rağmen modern kentler dönem dönem grip ve çocuk felci salgınlarına maruz kalmaktadır. Hatta 1918'deki büyük grip salgınındaki ölüm oranı, ortaçağ salgınlarının en büyüğündeki, Kara Ölüm'deki ölüm oranına neredeyse eşittir. Ortaçağda doğumdaki yaşam beklentisi düşükse, bunda belki de dışkının düzensiz bir biçimde atılmasından çok, yanlış beslenmenin, özellikle de kış aylarındaki yanlış beslenmenin suçu vardı; sabunun yokluğunun bebek ölümlerindeki sorumluluğu ise muhtemelen daha fazlaydı.

Profesör Lynn Thorndike'ın da belirttiği gibi, bu konuda pek çok ortaçağ kenti lehine kuşkuya yer bırakmayan kanıtlar vardır. Thorndike, Bruni'nin Floransa'yı övdüğü ve bir yerinde şunları eklediği sözlerinden alıntı yapar: "Bazı kentlerse öyle kirli ki, gece ne kadar pislik yapılmışsa gündüz ayaklar altında çiğnenmek üzere insanın gözleri önüne serilir, bundan daha iğrencini düşünmek imkânsız. Orada binlerce şey, tükenmez zenginlikler, daha bir yığın insan olsa bile, böyle bir kenti son derece pis olmakla itham ediyorum ve bir daha asla onun hakkında olumlu bir şey düşünemem." Benzer bir şekilde, daha sonraki bir gözlemci, Leland, İngiltere içi seyahatlerinde, her karşılaştığında pislik hakkında özellikle söz eder. Besbelli ki, İngiltere'de pislik, görüldüğünde yorumu hak edecek kadar azdı. Alberti, bir yamaçta kurulu, atık su kanallarından yoksun Siena'nın gün boyu koktuğundan söz eder. Kısaca denebilir ki, kanıtlara bakarak ne topyekûn bir mahkûmiyet ne de toptan beraat kararı verilebilir.

Fakat, sağlık düzenlemelerine rağmen, ortaçağın *sonlarına* doğru

kötüye doğru bir değişim yaşandığı bir gerçektir. Bu değişim, genellikle dört veya beş katlı, Edinburgh gibi bazı kentlerde ise daha da yüksek kira evlerinin artmasının bir sonucuydu. Bu tür yüksek evler dış imkânların kullanılmasını engellemekteydi. Üst katların zemine uzak oluşu, insanların lazımlıklarını boşaltırken dikkatsiz davranmalarına ve pisliğe sevk etmekteydi. Burada yeterli bir teknik donanımın yokluğu, tıpkı antikçağdaki Roma adalarında olduğu gibi devasa bir sorun haline gelmiştir. Fakat kira evleri, kira bedellerinin yüksek oluşunun ve kentsel yoğunlaşmanın sonucunda ortaya çıkan daha sonraki bir gelişmeydi. Aşırı kalabalıklaşma başlayana kadar, bir ortaçağ kentinin kokusu muhtemelen bir çiftliğin kokusundan daha tiksindirici değildi;

bu yüzden, önceki dönemleri ayıplamak sıhhi tesisat konusunda berbat yanlışları olan XIX. yüzyıla düşmezdi. Dr. William Osler'ın 1873'te gördüğü haliyle Berlin gibi "ilerici bir uygarlık merkezi" olan bir kentteki üstü açık pis su kanalı hem insanın burnuna aynı ölçüde nahoş kokular getiriyor hem de Dr. Osler'ın da belirttiği üzere, sağlık açısından aynı ölçüde tehlike içeriyordu.

İnsan dışkısı için geçerli olanlar, çöp için de geçerliydi. Artıkları, kentin çöpçüsü olarak iş gören köpekler, tavuklar ve domuzlar yerdi. Poëte'nin bastığı, o zamanlar Avrupa'nın en büyük metropolü olan Paris'i tasvir eden 1317 yılına ait bir minyatürde, bir koyunla domuz köprüden geçerken resmedilmiştir. XVI. yüzyılda, sokak temizliğiyle ilgili çalışmaların yapıldığı, iyi yönetime sahip kentlerde domuzların kentin herhangi bir yerine girmesini, hatta evlerin arka bahçelerinde bulundurulmasını yasaklayan kararlar da vardı. Fakat daha önceki dönemlerde domuzlar yerel sağlık işleri dairesinin aktif bir üyesiydi. Diğer birçok ortaçağ kurumu gibi domuzlar da XIX. yüzyılın ortalarına kadar geri kalmış merkezlerde faaliyet gösterdi.

Yenemeyen atıklar, küller, tabakhane süprüntüleri, büyük kemikler kuşkusuz uzaklaştırılması en zor olanlardı. Fakat o zamanlar bu tür atıklardan günümüzdekinden daha az vardı; zira o zamanlar teneke, demir, kırık cam ve kâğıt çok azdı, hatta hiç yoktu. Ortaçağdaki atıklar esas olarak çürüyen ve toprağa karışan organik atıklardı. Son tahlilde, o nihai mikrop öldürücüyü, ateşi de unutmamak gerek. Ahşap kulübelerde, özellikle daha eski tarihlerde, büyük yangınlar çıktığı her kentin yıllığında kayıtlıdır. Bu yangınlar, en etkili dezenfektan olan ateş sayesinde bütün caddeleri, sokakları mikroplardan arındırırdı. Yangınların bu işlevi başkalarının da gözünden kaçmamıştır. Stow, yaz festivallerinde şenlik ateşi yakmanın sadece insanın düşmanlarıyla barışmasına ortam hazırlamakla kalmadığını, aynı zamanda "büyük bir

ateşin havayı temizleme özelliğinden" yararlanma olanağı da sunduğunu belirtir. Bu yüzden, ortaçağ kentlerinin lüks bir biçimde tuğla ve taşlarla kaplanmasının, ateşin kaba bir biçimde kentin mikroplardan arındırılmasına yaptığı katkıya engel olduğunu söyleyebiliriz.

C. ARINMA VE BEŞ DUYU

Temizlikle yakından ilgili iki konuyu henüz incelemedik: Banyo ve içme suyu tedariki.

XIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde dahi özel banyolar mevcuttu. Boccaccio'nun sevgililerinden biri Boccaccio'ya banyo teknesini hazırlar, o gelmeyince de içine kendisi girer ve bir güzel yıkanır. XVI. yüzyıldan kalma Nürnbergli bir tüccara ait ev idaresi defterinden öğrendiğimize göre, bazen banyoların soyunma odaları da olurdu. Johann Andreae'nin ideal kenti *Hıristiyanopolis*'te tasvir ettiği üç odalı evlerde banyo, mutfak ve uyku bölmesiyle birlikte odalardan biri olarak geçer. 1417'de evlerde sıcak banyoların bulunması Londra belediyesinin özel iznine tabiydi. Ortaçağda temizliğe verilen önemi ifade etmek gerekirse, umumi hamamların yaygın oluşunu örnek göstermek yeterli olur.

Hamamlar Kuzey Avrupa kentlerinde karakteristik binalardı; her mahallede bunlardan bir tane bulunmaktaydı. Hatta Guarinonius, on yaşından on sekiz yaşına kadar çocuk ve genç kızların hamama giderken caddelerde hiç utanıp sıkılmadan çırılçıplak dolaşmalarından yakınır. Yıkanmak bir aile eğlencesiydi. Bu hamamları bazen özel girişimciler işletirdi; fakat buraların işletmeciliğini genellikle belediye üstlenirdi. Von Below, XIII. yüzyıl gibi eski bir tarihte bile Riga'da hamamlardan söz edildiğinden bahseder; XIV. yüzyılda Würzberg'de yedi tane hamam vardı; ortaçağın sonlarına doğru Ulm'da on bir, Nürnberg'de on iki, Frankfurt am Main'da on beş, Augsburg'da on yedi ve Viyana'da yirmi dokuz. Frankfurt, 1387 gibi erken bir tarihte bile yirmi dokuz hamama sahipti. Ortaçağda hamamlar o kadar yaygındı ki, banyo alışkanlığı, eski fabl yazarlarının orada yaşayanlardan yakınırken pis domuz lafını kullandıkları taşra bölgelerine bile ulaşmıştı. Esas olarak ortaçağ hamamı olan yapılar Rus veya Fin köylerinde bugüne kadar varlıklarını korumuşlardır.

Umumi hamamlar neredeyse antiseptik bir temizlik sağlayan terleme ve buharda kalma içindi. Dış derinin bu şekilde en azından iki haftada bir ve bazen de haftada bir temizlenmesi gelenekti. Bir hamamda

bir araya gelme doğrudan doğruya sosyalliği artırıyordu. Roma dönemlerindeki gibi, Dürer'in, resimlerinden birinde açıkça gösterdiği üzere, insanlar bedenlerini sergilemekten bir rahatsızlık duymuyordu. Hamam, insanların dedikodu yaptıkları ve yemek yedikleri, bazen banyo teknesine karşı cinsten biriyle girip hoşbeş ettikleri bir yerdi; hamamlar ayrıca, insanların ağrılarına karşı şişe çektirmek gibi daha ciddi işler yaptıkları yarı tıp merkezleriydi.

Büyüyen kentte bekârlar artıp belki de aile hayatı bozulmaya başlayınca, hamamlar av arayan hafif kadınların ve bedensel haz düşkünü zamparaların uğrak yeri haline geldi. 1438 gibi erken bir tarihte, Brugge'u ziyaret eden İspanyol soylusu Tafur, hamamlarda erkeklerle

kadınların, "sanki kilisedeymiş gibi rahatça" bir araya gelip yıkandığını gördüğünde şoke olur. Bu nedenle, ortaçağda İngiltere'de hamamlar için kullanılan bir sözcük olan *stew* zamanla genelev anlamında kullanılmaya başlanmıştır; hatta *Piers Plowman*'ın yazıldığı kadar erken bir dönemde bile bu anlamda kullanılmıştır. Birçok XIX. yüzyıl kentinde, ortaçağın sözde pisliği ve düzensizliğinden kurtulup artık gözünü ileri dikmenin gururuyla, ilk iş olarak yoksul mahallelerdeki hamam tesislerinin yokluğunun getirdiği sorunları gidermek için buralara umumi hamamlar inşa etmeye girişmesi tam bir hakkın yerini bulması öyküsüdür: Belediye yetkilileri aslında, ortaçağda bilinen bir yapıyı eskisiyle kıyaslandığında zavallıca küçük bir ölçükte yeniden inşa ettiklerini bilseler kesinlikle şoke olurlardı.

İçme suyu tedariki de kentin kolektif işlevlerinden biriydi. Önce kuyu veya kaynağın etrafı uygun bir biçimde kapatılırdı; ondan sonra kentin ana meydanındaki çeşmeye, semtlere, bazen evlere, bazen de yol kenarlarındaki çeşmelere su sağlanırdı. Papa IV. Martinus'un Büyük Bölünme'den sonra Vatikan'ın artan nüfusuna su sağlamak için yaptığı ilk şeylerden biri Roma'nın kırık sukemerini onartmak oldu. Nüfus arttıkça, eski kaynakları geniş bir alana yaymanın yanında genellikle yeni kaynaklar bulmak da gerekli oluyordu. 1236'da, Tyborne Deresi'nden Londra'ya su taşıyacak kurşun bir kanalın yapımına izin verilmişti; 1374'te Zittau'ya borular döşenmişti; ve 1479'da Breslau'da nehirden su pompalanıyor ve borularla bütün kente dağıtılıyordu. Muhtemelen bu borular Dr. Georg Bauer'in *De Re Metallica* [Madenlerin Doğası Üzerine] adlı kitabında tasvir ettiği ve örneğin, XIX. yüzyılda Manhattan Adası'nda kullanılanlar gibi tahtadan, oluklu borulardandı. XV. yüzyıl gibi geç bir dönemde Londra'da hastane ve yetimhane yaptırmak türünden işler gibi su kanalları döşetmek işi de hayırsever kişilere düşüyordu.

Hamamlarda olduğu gibi, suyun sokak çeşmelerine borularla gönderilmesi ve oradan evlere elde taşınması, suyu evlere dağıtacak ortak bir sistem kadar kullanışlı değildi. Suyun uzaklardan özel şirketler tarafından borularla taşınmaya başlaması ancak XVII. yüzyılda gerçekleşecekti; fakat bu şirketlerin sağladığı su da yetersiz kalacaktı. Buna karşılık, sokak çeşmesinin, kullanışsızlığını bir yana bırakırsak, daha sonra teknolojinin gelişmesiyle birlikte yok olan iki önemli işlevi vardı. Sokak çeşmeleri genellikle birer sanat eseriydi, susuzluğu giderdikleri gibi göze de hitap ederlerdi, özellikle İtalya ve İsviçre kentlerindeki çeşmeler böyleydi. İkinci olarak da, sosyalleşmenin odağını oluşturuyorlardı, çünkü tulumba veya çeşme başı, tıpkı meyhaneler gibi bir mahallenin haber kaynağıydı. Bugün, bildikleri mekanik kolaylıkları geri kalmış ülkelere sokup, o ülkelerin ilkel köylerindeki evlerin her birine su sağlayan halk sağlıkçıları ve mühendisler, bu uygulamalarla bu toplumların toplumsal hayatlarına çok feci şekilde darbe vuruyorlar, üstelik verdikleri zararı dengeleyecek bir öneri de getirmiyorlar.

Ortaçağ kentine dışarıdan bol miktarda su getirilmeyişi bir anlamda kentin savunması bakımından bir güç kaynağıydı, zira kentler su açısından en azından kendi kendilerine yeterliydi. XVII. yüzyıldan sonra büyümekte olan kentler su bulmak için savunma hatlarının dışına çıkmak zorunda kalınca, kendilerini açık kırsal alana hâkim olabilecek ve kaynaklarını kesebilecek bir ordunun insafına bıraktılar. Bu yüzden orduları da açık alanlara çıkmak zorunda kaldı. Fakat büyük kentler, hem teknik hem de parasal kaynaklarının çok ötesinde hızla büyümeye devam ettiler; bu da onları ya yetersiz su kaynaklarıyla yetinmek ya da pis su ve zehirli kimyasal atıkların karıştığı su kaynaklarını bolca kullanmak ikilemiyle karşı karşıya bıraktı. Bu, ortaçağdaki temizlik alışkanlıklarının büyümekte olan metropollerde neden yok olduğunu ve XIX. yüzyıldaki yeni sanayi kentlerinin maruz kaldığı sefalet kamburuna bir kambur daha ekleyen su kıtlığının nedenini açıklar.

Hâlâ geçerli olan önyargıların aksine birçok ortaçağ kenti, hastalıklara çare bulma ve sağlığı koruma alanında Victoria çağındaki ardıllarından çok daha ileri düzeydeydi. Halk hastaneleri Hıristiyanlığın kente yaptığı su götürmez katkılardan biriydi. Hieronymus, MS 360'ta Fabiola'nın villasını muhtaç hastaların bakımı için bağışladığını, bağışlamamış olsa bütün o hastaların Roma sokaklarında perişan olup öleceklerini belirtir. O zamandan sonra, XI. yüzyıldan sonra da çok hızlı bir biçimde, din adamları hemen her kentte hastane kurdular. Heil'a göre, birçok Alman kentinde en az iki hastane bulunurdu, biri cüzamlılar, diğeri de öteki hastalıklar için; XV. yüzyılda nüfusu 30.000 olan Breslau

gibi "büyük" bir kentte on beş tane hastane vardı, başka bir deyişle 2.000 kişiye bir hastane düşüyordu. Modern kentlerden hangisinde böyle bir olanak sunuluyor?

Bütün bunların istisna değil, kural olduğuna dikkatinizi çekerim. 1262'de Toulouse'da cüzamlılar için yedi ve diğer hastalıklar için on üç hastane vardı; bu hastanelerin her biri elli altı yataklıydı; Giovanni Villani'nin belirttiğine göre, XIII. yüzyılda yaklaşık 90.000 kişinin yaşadığı Floransa'da toplam binden fazla yatak kapasiteli otuz hastane bulunmaktaydı. Burada da, gerek nüfusu, gerekse mütevazı ev ölçeğiyle ortaçağ kenti hâlâ, kendisinden sonraki çağların devasa, insanlıktan uzak kentlerine ders verir.

Belediyenin resmi hekimleri XIV. yüzyılda, Kara Ölüm'den bile önce, 1312'de Konstanz'da ortaya çıkmıştır. Venedik'te 1485'te daimi bir sağlık idaresi kuruldu, buna 1556'da denetleme ve kararlarını uygulatma mekanizmaları da eklendi, bu model uzun süre Avrupa'nın diğer ülkelerinde örnek alındı. Bu arada, bulaşıcı hastalıklar, genellikle kent surlarının dışında tecrit edilirdi. İçinde diğer tuvaletlerden ayrı tuvaleti olan tecrit koğuşları iyi donanımlı manastırlarda uzun zaman yararlılıklarını kanıtlamışlardı. Son olarak, yabancı yerlerden kente giren ve çıkan insanların içinde tutulduğu karantinaların tesisi, ortaçağ tıbbının en önemli buluşlarından biriydi. Gezginler her ne kadar bundan nefret etseler de, bu uygulama sağlam ampirik gözlemlerin sonucuna dayanıyordu ve sadece gözlem altındaki kişiyi hastalığın kuluçka döneminin üç katı kadar bekleterek aşırı bir dikkat göstermenin dışında hata yapılmıyordu.

Katı tecrit politikası sayesinde salgın hastalıkların önünün alınması ve Avrupa'da cüzamın yavaş yavaş kökünün kazınması koruyucu hekimliğin zaferlerinden biriydi. Hastalıkların doğrudan temas olmadan bulaşmasını ortaçağ imgeleminin batıl saçmalığı olarak gören XIX. yüzyılın başlarındaki akılcı hekimler, aslında neden-sonuç ilişkisi konusunda ortaçağdaki meslektaşları kadar keskin gözlemci değillerdi.

O halde, ortaçağ kenti genelde sadece uyarıcı bir toplumsal kompleks değildi; onun çürüyen kalıntılarına bakanların sandığından çok daha zengin bir biyolojik ortam oluşturuyordu. Odalarda dumana katlanmak gerekirdi; ama buna karşılık evlerin arkasındaki bahçeden harika kokular yükselirdi; çünkü güzel kokulu çiçeklerin ve otların ekimi yaygındı. Sokakta XVI. yüzyıldan itibaren atların ve ahırların bulunduğu yerler hariç, azalan bir ahır kokusu vardı. Fakat baharda çiçek açan meyve ağaçlarının kokuları veya yazın başlarında tarlalar boyun-

ca uzanan çimenlerin biçildikten sonra yaydıkları kokular da vardı. Kentliler bu ağır ve güzel koku karışımları karşısında burun kıvırabilirler belki, ama kır hayatını seven hiç kimsenin inek veya at pisliğinin kokusundan iğreneceğini sanmıyorum. Benzinli araç egzozunun kokusu, metro yolcularının yaydığı ekşi koku, çöp yığınlarının her yere yayılan kokusu, kimyasal bir işlem sonucu çıkan sülfür kokusu, umumi bir tuvaletin ağır fenol kokusu, hepsinden geçtim, bir bardak sıradan içme suyundan yayılan klor kokusu daha mı güzeldir peki? Modern kent, kokuda bile tamamen üstün değildir; fakat kokular *bizim* kokularımız olduğu için birçoğumuz bunun farkına bile varmayız.

İşin içine göz ve kulak girince hangi tarafın ağır basacağına şüphe yok. Bu açıdan bakıldığında ortaçağ kentlerinin çoğu son iki yüzyıl içinde kurulan kentlerden çok daha üstündür. İnsanların onları görmek için hâlâ uzun yollar aşmaları, sahip oldukları güzelliklerden dolayı değil midir? İnsanlar ortaçağ kentinde horozların ötüşüyle, saçak altlarına yuva yapmış kuşların cıvıltılarıyla veya kentin eteklerinden birindeki manastır saatinin gonguyla, belki de, yeni bir çalışma gününü veya pazarın açılışını ilan eden pazar meydanındaki yeni çan kulesinden yükselen çan sesleriyle güne merhaba derdi. Sade bir ilahi okuyan keşişlerden, pazaryerindeki balad şarkıcısının nakaratlarına veya iş yaparken mırıldanan çırağa ve hizmetçiye kadar herkesin dudaklarından ezgili nağmeler kolayca dökülüveriyordu. Şarkı söylemek, rol yapmak, dans etmek hâlâ eğitime gerek duyulmadan, kendi kendine yapılan faaliyetlerdendi.

XVII. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile, Pepys yerel bir koroda şarkı söylemiş olmayı işe alınacak bir hizmetçide aranan vazgeçilmez niteliklerden biri olarak görür; ortaçağ müziği onun zamanında da temel olarak insan sesi ağırlıklıydı ve dinleyicilerden çok şarkıcılara yönelikti. Çoksesli birlik içinde her sesin ayrı bir yeri vardı, her ses aynı melodiyi kendi genişliğinde okuyordu, tıpkı her loncanın ve mesleğin kent içinde kendi işini yerine getirdiği gibi; her ses diğerine katılıyor ve ahenk sağlıyordu, tıpkı bir loncanın bir diğerinin ardından, kendi bayrak ve flamalarıyla tören alayına katılması gibi. Gündelik hayatta, her mesleğin kendine özgü iş şarkısı vardı; bu şarkılar genellikle işçilerin ritmik çekiç vuruşlarına, hareketlerine uygun düşen bestelere sahipti.

Her yerde doğanın sesiyle insan sesi birbirine karışıyordu. XII. yüzyılda Fitz Stephen, Londra'nın yeşil çayırlarının ortasındaki su değirmenlerinin çıkardığı sesin harika olduğunu söylemişti. Gece, hayvanların çıkardığı seslerle saat başı çalan saat kulesinin sesleri dışında her yerde tam bir sessizlik hâkimdi. Ortaçağda, gerek insan seslerinin

gerekse mekanik seslerin sinir bozuculuğundan uzak derin bir uyku çekmek diye bir şey mümkündü.

Kulaklar okşanıyorsa, gözler daha da fazla ihya oluyordu. Surlardan başlayarak kentin her parçası bir sanat eseri olarak tasarlanmış ve inşa edilmişti. Kutsal yapıların gözden ırak yerleri bile sanki tümüyle göz önündeymiş gibi özene bezene süslenmişti, tıpkı Ruskin'in yıllar önce belirttiği gibi, zanaatçıların bu yapıları inşa ederkenki inancına ve neşesine en azından Tanrı şahitti. Tatillerde yakındaki tarlalarda veya ormanlarda dolaştıktan sonra taş oyma, marangozluk, dokuma veya altın işleme işinin başına oturan işçiler, yapacakları işlere aktaracakları zengin izlenimlere sahip olurdu. Küf kokulu ve "tuhaf" olmaktan uzak

olan binalar ortaçağ aydınlatması gibi parlak ve temizdiler, çünkü bir kere genellikle kireçle badanalanıyorlardı, böylece sanatçıların camdan veya çokrenkli tahtalardan yaptığı eserlerin bütün renkleri gölgeler daha zengin oymalarla süslü binaların cephe ve tonozlarındaki leylaklar gibi titreşirken dahi, duvarlara yansıyor, adeta dans ediyordu.

Dinsel simgecilikten veya pratik gereklilikten hiçbir zaman ayrılmadığı için, bu estetik disiplinin bir adı yoktu; fakat ürünleri her yerde göz önündeydi. Güzellik arzusu da bilinçsiz bir arzu değildi; Braunfels'in belirttiği gibi, caddeler "kentin güzelliği için" genişletilmekteydi. Floransa'nın yurttaşları, katedrallerinde kullanılacak sütun çeşidini oy kullanarak belirlememişler miydi? Oyma heykeller, resimli duvarlar, bindirmeler, triptikler ve paravanalar kiliseleri de, lonca binalarını da, kentli evlerini de süslüyordu. Renk ve tasarım her yerde günlük işlerin ayrılmaz bir parçasıydı. Açık pazar alanında düzenli bir şekilde sergilenen mallar da genel görsel şölene güzellik katıyordu: Kadife kumaşlar ve brokarlar, bakır ve pırıl pırıl parlayan çelik eşyalar, işlenmiş deriler ve ışıl ışıl cam eşyalar ve elbette çıplak gökyüzünün altında, sepetlerin içinde sergilenen yiyecekler.

Bugün ortaçağdan günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmiş olan pazaryerlerini bir dolaşın! İster Whitechapel'da pazar günleri kurulan pazar gibi kasvetli, ister Cenevre'deki Plain Palais'deki gibi ferah, isterse Floransa'daki Domuz Pazarı gibi muhteşem olsun hepsinde ortaçağ pazarlarının bir zamanlar sahip olduğu o insani hazzı bir parça da olsa bulmak mümkündür. Amerikan süpermarketlerinin plastik kaplı otomasyonu, floresanların o ölgün ışığıyla, cicili bicili ambalajlarıyla, kurnazca hazırlanmış bubi tuzaklarıyla ("satın almayı özendirme yöntemleri"), koruyucu antiseptiklerin zehirleriyle, donmuş ve lezzetsiz yiyecekleriyle, ustalıkla geciktirilmiş çürümüşlüğüyle, bir toplumsallık kaybını olduğu kadar estetik ve fizyolojik bir kaybı da açığa vurur.

Duyuların bu kesintisiz eğitimi, bütün yüksek eğitim biçimlerinin ilk temelini oluşturur. Gündelik hayatta böyle bir şey mevcut olduğu zaman bir toplum, sanatın tadına varma konulu dersler düzenleme yükünden kurtulabilir. Mevcut olmadığındaysa böylesi dersler vermek büyük ölçüde bayağı ve kendi kendini yok eden bir çabadır, çünkü bu durumda böylesi dersler esas olarak o gün için geçerli olan klişeleri konu alır, altta yatan gerçeklikleri değil. Duyuların sürekli eğitildiği bir ortamın olmaması durumunda, rasyonel süreçler bile yarı aç kalır. Duyuların beslenemediği bir ortamda söz ustalığı ve bilimsel kesinlik, bu yoksunluğu telafi edemez. Eğer bu, Maria Montessori'nin yıllar önce keşfettiği gibi, bir çocuğun eğitimindeki ilk basamaklarda önemli bir noktaysa, insanın hayatının daha sonraki dönemleri için de geçerli olmalı; zira kent insan üzerinde resmi okul eğitiminden daha sürekli bir etkiye sahiptir.

Hayat, duyuların bu genişlemesi sayesinde yeşerir. Duyular genişlemediği takdirde insanın kalbi yavaş atar, kasları güçsüzleşir, duruşunda özgüvenli bir halden eser kalmaz, görme ve dokunma duyusunun farkı ayırt etme kapasitesi zayıflar, hatta yaşama isteği bile yok olabilir. Gözü, kulağı, deriyi, burnu aç bırakmak, mideyi yiyeceksiz bırakmak gibi ölüme davetiye çıkartmak anlamına gelir. Ortaçağda yiyecek kıttı, nefsi terbiye etmek için her şeyden el etek çekmeyenler için bile bedensel konfor eksikti belki, ama en münzevisi ya da en yoksulu bile gözünü güzelliklere tamamen kapayamazdı. Kentin kendisi sürekli göz önünde olan bir sanat eseriydi; yurttaşlarının festivallerde giydikleri giysiler tıpkı bahar aylarında çiçeklerle dolu bir bahçe gibiydi. Bugün de, Aziz Yuhanna gününde akşam töreninden sonra Santa Maria Novella'dan Signoria Meydanı'na kadar Floransa'nın her yerinde bu duyguya kapılabilirsiniz.

D. ORTAÇAĞDA KENT PLANLAMASININ İLKELERİ

XIII. yüzyıla gelindiğinde ortaçağ kentinin ana hatları sabit bir biçim kazanmıştı, sonrası ayrıntıların çeşitlendirilmesinden ibaretti. Fakat kente hâkim olmaya başlayan yeni kurumlar, manastır ve kalenin eski etkisini azalttı; ondan sonraki üç yüzyılın teması otorite, geri çekilme ve emniyet değil, özgürlük, katılım, meydan okuma ve macera oldu. Haçlı Seferleri, misyonlar, keşifler daha geniş bir dünyanın kapılarını açtı.

Kente katılan yeni dinamik unsurlar, içerisini gün ışığıyla doldurmak adına duvarların dayanıklılığından ödün veren yeni gotik kated-

rallerin yapısında güzel bir şekilde simgelenen gerilim ve baskıları yarattı. Bu dinamizmi, merkezin dışındaki, yerleşim birimlerinin etrafını saran yel değirmenlerinde ve kentin tam merkezinde, kent hayatına uygun düzenlemelere sahip yeni dini tarikatların ve Protestan rahiplerinin artakalmış açık alanlara kurduğu manastır ve *beguinage*'larda* görmek mümkündür.

Kentin yeni içeriğine bir göz atalım şimdi: Farklı yerlerden alınmış örnekler bize yeni toplumsal yapı ve kent gruplarının yeni dağılımları hakkında bir fikir verecektir. 1304'te Carcassonne'un nüfusu yaklaşık 9.500'dü. Bu nüfusa 43 soylu aile, 12 Lombard ve 30 Yahudi tüccar, 63 noter, 15 avukat, 40 asker, polis ve haberci, 9 üniversite eğitimi almış doktor, 9 rahip, 250 din adamı dahildi. XIV. yüzyılda 90.000 nüfuslu Floransa'da ise "eli silah tutan" on beş yaşından yetmiş yaşına kadar 25.000 erkek, 1.500 kalantor, 75 şövalye, 1.500 tüccar veya ziyaretçi yabancı, 8.000 ila 10.000 okuma yazma öğrenen kız ve erkek çocuk, 110 kilise, 200 arte della lana (yüncülük) atölyesi, 30.000 tekstil işçisi, 80 sarraf, 600 noter, 60 hekim ve cerrah vardı.

Bonvesin della Riva, 1288'de, "Milano Kentinin Mucizeleri" başlıklı güzellemesinde, Milano ve ona bağlı olan alanda 200.000 kişinin yaşadığını söyler; ortaya koyduğu diğer sayılar da ortaçağ kentinin normal boyutlarını katbekat aşan devasa kent formasyonuna uyar. Kent yüz on beş kilise bölgesine ayrılmıştı. Bunların birkaçı beş yüz ila bin aile barındıracak kadar büyüktü. "Hendekli surların dışında o kadar çok banliyö evi var ki, tek başına bunlar bile bir kent oluşturmaya yeterlidir." Nüfusun ve yoksulluğun baskısı belki de tasvir ettiği sosyal hizmetler hacmini açıklayacaktır:

"Banliyöler dahil kent içinde... hastalar için hepsi de yeterli dünyevi kaynakla donatılmış on hastane var. Bu hastanelerin en büyüğü 1145'te Goffredo de Bosero tarafından kurulan Brolo Hastanesi'dir... Hastanede 500'den fazla yatan, bir o kadar da ayakta tedavi gören yoksul hasta var. Bu hastaların hepsi yemeğini, masrafları hastaneye ait olmak üzere, hastanede yiyor. Onların dışında, doğumlarından sonra her birinin ayrı bakıcısı olan 350'den fazla bebek de burada bakım görüyor.... Cerrahi müdahale yapılması gereken yoksullara işinin uzmanı üç cerrah bakıyor; cerrahlar maaşlarını mahalli idareden alıyor...

"İkinci Humiliati tarikatının erkek ve kadınlarının ayrı ayrı yaşadığı evleri de var, ki bunların sayısı kentte ve kent civarında 220'yi buluyor; bu evlerde bir yandan elleriyle çalışırken, bir yandan da ibadet

* Dünyadan el etek çekmeden Hıristiyanlık için çalışan Bequine tarikatı üyelerinin yaşadığı evler. (y.h.n.)

eden bir sürü insan yaşar." Kentin göbeğinde eski manastırlarda yapıldığı gibi hayattan fiziksel ve manevi olarak el ayak çekmeden Hıristiyanlık dinine uygun bir hayat yaşamayı amaçlayan halktan insanların kurduğu bu tarikatlar, Hıristiyanlık ilkeleriyle varoluşun bütün yönlerine nüfuz etmeye yönelik örgütlü bir çabanın parçasıydılar. Fakat kilisenin ileri gelenleri, bu çabayı bir *Hıristiyanopolis* oluşturma yolundaki çabalar içine dahil etmekten ziyade, onda kendi mesleki otoritelerine karşı tehlikeli bir meydan okuma gördüler. Böylece bu hareket lanetlendi ve tahakküm ve gururla arkalanan daha eski kanallara itildi.

Ortaçağ kentlerinin büyük bir kısmı büyüklük, ölçek ve içerik bakımından Milano'dan çok Carcassonne'a yakındı; fakat büyük olsun küçük olsun, bu kentler artık büyük çeşitlilikler gösteren kurumlara sa- 369/F24
hiptiler ve özel yetenek ve eğilimlerin geniş yelpazesine olanaklar sunmaktaydılar. Bu özellikler hem kent planlarında hem de binalarında dışa vuruluyordu.

Tarihsel kökenine, coğrafi özelliklerine ve gelişim tarzına bağlı olarak ortaçağ kentinin üç temel modeli vardı. Bu kent modellerinin ardında da, simgesel olarak sırayla =, +, # ve O işaretleriyle gösterilebilecek "sokak" köyü, kavşak köyü, komünal köy ve yuvarlak köy gibi yapılarda rastladığımız türden, daha eski kırsal modeller vardı.

Roma döneminden kalma şehirler bir kale veya manastırın inşası yoluyla kimi zaman arsa parsellerini dahi değiştirebilen bir farklılaşma dışında, özgün merkezlerinde, genellikle dikdörtgen bloklardan oluşan plana sadık kaldı. Bir manastırın veya kalenin altında kalan bir köyün veya köy grubunun zaman içinde yavaş yavaş gelişmesi sonucu meydana gelmiş olan kentler ise üzerinde bulundukları topografyaya daha fazla uyum gösterdi, nesilden nesle yavaş yavaş değişti. Zaman zaman planlarında meydana gelen farklılıklar da bilinçli bir tercihten çok, tarihsel tesadüfler sonucudur.

Bu ikinci tip kentler genellikle tek gerçek ortaçağ tipi olarak kabul edilir. Bazı tarihçiler bu kentlerin var olan yapılarına plan başlığını bile yakıştırmaz. Böyle bir kentin dolambaçlı caddelerini inek yolu diyerek aşağılamaya çalışanlar, engebeli araziye sahip bölgelerde ineklerin izledikleri yolların genellikle düz caddelerden daha ekonomik ve mantıklı bir yol planı sunduğunun farkında değildir. Son olarak da birçok ortaçağ kenti kolonileşmeye göre tasarlanmıştır. Her zaman olmasa bile sık sık bu kentlerde, merkezi bir alanın pazaryeri ve halkın toplanabileceği bir meydan olarak ayrıldığı katı bir dama tahtası planı uygulanırdı. Bu üç kent planı tarzı da ortaçağa özgüdür. Bu tarzların ayrı ayrı ve birlikte kullanılmasına göre çok zengin çeşitte kent planları ortaya çıktı.

Aslında ortaçağın başlarında, arazinin dikdörtgen biçimde parsellendiği düzenli, geometrik plan doğrultusunda belli bir eğilim görülür: IX. yüzyılda yapılmış olan Aziz Gall Manastırı'nın ideal zemin planına bakın. Kenneth Conant da, Cluny'nin orijinal binalarının bir kenarı yaklaşık doksan metrekare olan bir alan üzerinde dikdörtgen biçimde inşa edildiğini göstermiştir. Oswald Spengler'ın dama tahtası planını bir kültürün uygarlık olma yolunda nihai katılaşması olarak yorumlamasının, desteklenmeyecek bir genelleme olduğu da açık. Her ne kadar yeni kurulan kentlerde geometrik plan karakteristik bir özellik olsa da, buradan kentlerin her zaman klasik bir *bastide* olan Montpazier'de olduğu gibi, dikdörtgen bir çerçeve içinde kurulduğu sonucu çıkmaz. Dikdörtgen bloklar kimi zaman yuvarlak bir surun içine yerleştirilmiş, kimi zaman da, Fransa'daki Montségur veya Cordes'da olduğu gibi, dikdörtgen bir plan, arazinin konturlarına ve doğal sınırlarına zekice uygulanmıştır.

Bu noktalar üzerinde çokça duruyorum, çünkü dama tahtası planı veya ızgara planı bugüne kadar hep yanlış spekülasyonlara ve yorumlara konu olmuştur. Bu tür planlar bazen tuhaf biçimde Amerikan veya Yeni Dünya tipi olarak adlandırılır; bazen de, komünizm öncesi o parlak Pekin karşısında, kasvetin karşılığı olarak kullanılır. Kent planlama kuramcıları bile bu tür hatalar yapar; büyük ihtimalle, biyoloji öğrencilerinin aşina olduğu o homolog biçimlerle analog biçimler arasındaki farkı kavrayamamaları yüzünden. Benzer bir biçim, farklı bir kültürde benzer bir anlama sahip olacak diye bir kaide yoktur; aynı şekilde, benzer işlevler farklı biçimler üretebilir. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, dikdörtgen şekil Etrüsklü bir rahip için başka bir anlam ifade eder, Hippodamus için başka, gecelemeyi düşündüğü yerde kamp kuran Romalı lejyoner için başka, 1811'de New York'ta bir arsadan çıkarabileceği azami bina sayısını hesaplamaya çalışan kent planlama komisyonu üyeleri için başka. İlk sözünü ettiğimiz kişi için dikdörtgen kozmik yasayı simgeliyor olsa da, sonuncusu için sadece arsa spekülasyonu için olabilecek en uygun parselleme biçimi anlamına gelir.

Ortaçağ kent planlarının genellikle düzenli değil de teklifsiz olduğunu düşünmenin ardında geçerli bir neden yatıyor aslında. Bu neden, engebeli kayalık arazilerin sıkça kullanılmasıydı, çünkü bu yerler XVI. yüzyılda etkili toplar devreye girene kadar savunma açısından sonucu belirleyen avantajlar sağlıyordu. Caddeler araç trafiği göz önüne alınarak yapılmadığı ve su boruları ya da pis su kanalları döşemek gerekmediği için, yol yaparken doğal patikaları izlemek, kesip biçerek inşa etmekten daha ekonomikti: Siena'daki geniş pazaryerindeki eğimi bir

düşünün. Ayrıca, bu kentlerin hesabını bilen yurttaşları yerleşim yerlerini tepelere, kıraç topraklar üzerine kurduklarında, aşağıdaki verimli topraklara tecavüz etmemiş oluyorlardı.

Organik planlamada, bir şey insanı başka bir şeye götürür; başta kazara elde edilmiş bir avantaj, sonraları bir tasarımda, *a priori* bir planın hiç öngöremeyeceği ve pek muhtemelen görse de tanıyamayacağı veya dışlayacağı önemli bir unsur haline gelebilir. Ortaçağ kentlerinin günümüzde de mevcut düzensizliklerinin çoğu üzeri daha sonra örtülmüş nehirlerden, sonradan kesilmiş ağaçlardan, bir zamanlar tarlaları birbirinden ayıran ekilmemiş yerlerden kaynaklanır. Âdetler ve mülkiyet hakkı bir kez arazi taksimi, sınırlar ve daimi geçit hakkı biçimlerini alınca, yok edilmeleri zor olur.

Organik planlama önceden tasarlanmış bir amaçla yola çıkmaz; ihtiyaçtan ihtiyaca, fırsattan fırsata geçer, bir dizi uyarlama içinde gittikçe tutarlı ve amaçlı bir hale gelir, böylece sonunda bu uyarlamalar, bütünlük anlamında önceden biçimlenmiş geometrik bir modelden hiç de aşağı kalmayan kompleks, nihai bir tasarım yaratır. Siena gibi kentler bu sürecin mükemmelliyete erişmiş bir örneğidir. Böyle bir sürecin son basamağının, daha rasyonel, tarih dışı bir düzenlemedeki gibi başlangıçta net olarak mevcut olmaması, planın her veçhesinin rasyonel bir muhakeme ve bilinçli bir ön değerlendirme tarafından yönetilmediği veya sonunda bilinçli bir şekilde birleştirilip bütünleştirilmiş bir tasarımın ortaya çıkamayacağı anlamına gelmez.

Organik planların plan adını hak etmediğini düşünüp onları bir kenara atanlar, salt biçimselcilik ve düzeni, amaçlılıkla; düzensizliği de akıl karışıklığı veya teknik yetersizlikle karıştırıyorlar. Ortaçağdaki kentler bu biçimselci yanılsamayı yalanlar. Bu yerleşim birimleri bütün o çeşitliliklerine rağmen evrensel bir modele sahiptir; aralarındaki ayrılıklar ve düzensizlikleri genellikle makul olmakla kalmaz, pratik ihtiyaçlarla estetik anlayışı harmanlamaları bakımından aynı zamanda inceliklidir de.

Her ortaçağ kenti benzersiz bir durumdan ortaya çıkmış, benzersiz güç kümeleri ortaya çıkarmış ve planında benzersiz bir çözüm üretmişti. Kent yaşamının amaçlarına dair öylesine tam bir fikir birliği mevcuttur ki, ayrıntılardaki çeşitlilikler modeli onaylamaktan başka bir şey yapmaz. Yüz ortaçağ kent planını peş peşe incelendiğinde, fikir birliği, kent planlamasının bu türü sanki bilinçli bir teorinin yol göstericiliğinde gerçekleşmiş gibi bir izlenim yaratır. Plandaki uyum aslında daha da derindir. Ortaçağın sonlarına doğru, Leone Battista Alberti, *De Re Aedificatoria* [Mimarlık Üzerine] adlı kitabında, o hayli yüksek ze-

kâsıyla bu planlamanın mantığını göstermiştir.

Alberti, birçok açıdan tipik bir ortaçağ kentçisiydi. İşlevselliğe, işyerlerinin yerleşimine ve dolambaçlı caddelere verdiği önemde, Lavedan'ın gözlemlediği gibi, "gözlerinin önünde gördüğü şeyleri onaylayışını kaydetmekten başka bir şey" yapmamıştı. Alberti zarif bir biçimde engellenen, ama sürekli değişen manzarasıyla kıvrılan caddeleri savunurken bile kendisinden öncekilerin farkına vardığı ve değerli bulduğu bir şeyi bilinçli bir şekilde ifade etmekten başka bir şey yapmamıştı. Sürekli hafifçe kıvrılan yol, yürüyen bir kişinin izlediği doğal hattır; tersi yönde bilinçli bir çaba göstermeden, üzerine hiç basılmamış karla kaplı bir arazide yürürken arkanıza baktığınızda bunu görebilirsiniz. İşte insanın yürürken ardında bıraktığı bu kıvrılan izin hoşluğu, ortaçağ yapısına özelliğini vermiştir, tıpkı ortaçağ sonuyla Rönesans arasındaki dönemde inşa edilen Oxford'daki o muhteşem High Street'te görüldüğü gibi. Orada, dalları bina hattının ötesine taşmış tek bir ağaç, manzarayı bir dizi kemerli caddeden daha zengin gösterir.

Ortaçağ kentindeki organik kıvrımların başka bir kaynağı da kentin merkezi çekirdeğine yapılan vurguydu. Lavedan, işi şunları söyleyecek kadar ileri götürür: "Kentin, bütün çizgilerinin bir merkezde birleşecek ve dış kenar genellikle dairesel olacak şekilde inşa edilmesi ortaçağ kentçiliğinin temelini oluşturur: Günümüz kent teorisyenlerinin eşmerkezli ışınsal sistem [*radio-concentric system*] adını verdikleri şey de budur." Ne yazık ki, eşmerkezli ışınsal terimi insanın aklına örümcek ağını getirir hemen. Aslında birçok ortaçağ kentinde böyle bir yapı değil de daha çok merkezi bir semt veya çekirdek, onun etrafında sanki çekirdeği korumak ve sarmak ister gibi görünen, ona dolambaçlı geçitlerle yaklaşan bir dizi düzensiz halka göze çarpar. Kesintisiz bir dairesel caddeye benzer bir şey gördüğünüzde, bunun yıkılmış olan bir surun kalıntısı olduğunu neredeyse kesinlikle söyleyebilirsiniz. Blaeu'nun büyük atlasında görüldüğü biçimiyle, Bergues gibi küçük bir yerleşim biriminde bile, neredeyse geometrik bir kesinlikle tam merkezindeki çekirdekte sadece üç cadde kesişir. Kentin planı, çekme ve koruma şeklinde iki zıt gücün etkisiyle son halini almıştır. Bergues'de kamu binalarıyla meydanlar, bilen ayakların kolayca yolunu bulabildiği sokaklardan oluşan labirentin ardında kendilerini emniyete almaktaydı. Ortaçağ modelini bozarak, yerine tıpkı yıldız planında olduğu gibi düz bir şekilde kent merkezine giden caddeler tasarlayan, barok kent plancıları oldu – bununla birlikte kamusal gücün merkezi bir kurumda veya despot bir prenste toplanmasını simgeleyen bu yeni planı Alberti'nin kendisi öncelemişti.

Ortaçağ kent planındaki belirleyici unsurlar hem Köln gibi Roma temeline sahip eski bir kentte, hem de Salisbury gibi yeni bir kentte mevcuttu. Sur, kent kapıları ve kent merkezi, kentte ana dolaşım hatlarını belirliyordu. Sur, dışındaki kale hendeği, kanalı veya nehriyle kenti bir ada haline getiriyordu. Sur, sadece askeri açıdan yararlı bir şey olarak değil tıpkı kilisenin kuleleri gibi kentin bir simgesi olarak görülmekteydi. Ortaçağ zihniyeti keskin tanımlamaların, katı duvarların ve sınırlanmış görüntülerin dünyasında rahat ederdi; cennetle cehennemin bile dairesel sınırları vardı. Geleneğin duvarları ekonomik sınıfların sınırlarını çiziyor ve onları yerlerinde tutuyordu. Tanımlama ve sınıflama ortaçağ düşüncesinin özünü oluşturuyordu. Böylece, top gülleleri kent surları için ne kadar zararlıysa, sınıfların nesnel gerçekliğine meydan okuyan ve birbiriyle ilişkisiz atomlardan ve birbiriyle bağlantısız olaylardan oluşan bir dünya sunan felsefi nominalizm de ortaçağ yaşam tarzına o kadar zararlıydı.

Surların psikolojik önemi unutulmamalı. Günbatımında kale hendeğinin üstündeki köprü çekilip kent kapıları kilitlendikten sonra kent dış dünyadan tamamen yalıtılmış olurdu. Böyle bir kapalılık, emniyet duygusu kadar birlik duygusunun uyanmasını da sağlardı. İnsanların benzer koşullar altında yaşadığı ender çağdaş topluluklardan birinde, yani Oak Ridge'deki atom araştırmaları topluluğunda, kentin koruma altındaki sakinlerinin yabancıların istilasından ve hatta izinsiz girişlerden uzak bir şekilde –ki bu kendi giriş ve çıkışlarının da sürekli bir askeri gözetim ve denetim altında olduğunu gösterir– "emniyetli" hayatı giderek daha değerli bulmaları dikkat çekici ve biraz da can sıkıcıdır.

Tekrar hatırlatmak gerekirse, ortaçağ topluluğunda sur ölümcül bir yalıtılmışlık duygusunun gelişmesine neden olmuştur. Taşımacılık yapılan yolların yetersiz durumunun yerleşim birimleri arasındaki iletişim zorluklarını artırması bu durumu daha da körüklüyordu. Kent tarihinde daha önceleri sıkça rastlanıldığı gibi, savunmaya yönelik oluşturulan birlik ve emniyet, karşıt kutbunu üretir ve özellikle komşu kentin rakiplerini ezerek büyüdüğü sanısı uyandığında kaygıya, korkuya, düşmanlık duygularına ve saldırganlığa dönüşür. Floransa'nın Pisa ve Siena'ya yaptığı arsız saldırıları hatırlayın! Bu tecrit öyle kendi yenilgisini hazırlayan bir şeydi ki, güçlü surları semavileştirerek ve daha geniş bir alanı kuşatan bir sınır çizgisine dönüştürerek daha kapsayıcı bir birlik sağlamak amacında olan kilisede de, devlette de sömürücü ve saldırgan güçlerin kabul görmesine yol açtı.

Kent kapısının özel işlevini belirtmeden surları bir yana bırakmak

mümkün değildir. Bu sadece açılıp kapanan bir kapı olmaktan çok "iki dünyanın buluşma yeri"ydi, kentsel ve kırsal dünyanın, içerdekilerle dışardakilerin buluştuğu bir yerdi. Kentin ana kapısı tüccarın, hacının ya da sıradan bir yolcunun ilk karşılaştığı yer olurdu; bir zamanların gümrük idaresi, pasaport kontrol noktası ve göçmen bürosu gibiydi, ayrıca zafer takı, burçları ve kuleleri, Lübeck'te olduğu gibi, katedralde veya belediye binasında bulunanlarla yarışırdı. Trafik, akışı nerede yavaşlıyorsa orada yükünü boşaltma eğilimine girer. Bu nedenle kent kapıları, depoların kurulduğu, hanların, meyhanelerin yoğun olarak bulunduğu, yakınındaki sokaklarda zanaatçıların ve tüccarların dükkân açtıkları yerlerdi.

Dolayısıyla kent kapısı, hiçbir özel bölgelendirme düzenlemesine gerek bırakmadan kentin ekonomi bölgesi haline geldi; birden fazla kent kapısı olduğu için de, farklı bölgelerdeki trafiğin tabiatına göre iş bölgeleri çok merkezli hale geldi ve farklılaştı. İşlevlerin bu organik tanzimi sonucu, kentin iç bölgesinde, bu iç bölgenin kendi ihtiyaçlarının yarattığı trafik dışında trafik olmazdı. İngilizcede liman anlamına gelen *port*'un orijinal anlamı, kent kapısı anlamına gelen *portal*'dan türemiştir; bu *port*'ta ikamet etmiş olan tüccarlaraysa bir zamanlar *porter* adı verilirmiş; bu ad zamanla onlara işlerinde kol gücüyle yardımcı olan kişilere geçmiştir.*

Son olarak, surun ortaçağda yeniden ortaya çıkan fakat antikçağa özgü bir işlevini de unutmamak gerekir. Sur, özellikle yaz aylarında insanların eğlenmeleri için bir mesire yeri görevi görürdü. Yüksekliği dört metreyi geçmediği zamanlarda bile, insanlara bütün kırlık araziyi seyretmeye olanak tanıyan bir gözlem noktası ve kentin içine kadar giremeyen meltemlerin tadını çıkarmak için uygun bir ortam sağlardı.

E. KENTİN ÇEKİRDEĞİ VE MAHALLE

Hiçbir kent planı ikiboyutlu modeliyle tam anlamıyla tanımlanamaz; zira kent içindeki işlevsel ve estetik ilişkiler ancak üçüncü boyutla, yani uzamda hareketle ve dördüncü boyutla, yani zaman içinde yaşanan dönüşümle birlikte hayat kazanır. Bu, özellikle ortaçağ kentleri için geçerlidir; zira ortaya çıkardığı hareket uzamda sadece yatay doğrultuda değil, aynı zamanda yukarı doğrudur: Kent planını anlamak için, egemen yapıların kütlesini ve profilini değerlendirmek gerekir, özellikle çekirdek unsurların, yani iç kale, manastır, katedral, belediye binası ve

* *Porter*: (İng.) Taşıyıcı, hamal. (ç.n.)

lonca binasının durumunu. Fakat ortaçağ kentinde kilit yapı olarak kabul edilecek bir bina varsa, o da katedraldir; öyle ki, Braunfels, katedral inşa eden inşaat ustalarının aynı zamanda diğer kamu binalarına da nüfuz eden bir etkisi olduğunu dahi söylemiştir.

Belirgin kimi istisnalar dışında ortaçağ kentinde egemen yapılar boş mekânlarda bulunmaz; hele dümdüz bir eksen boyunca onlara yaklaşılabilmesi neredeyse imkânsızdır. Bu tür mekân tipleri XVI. yüzyılla birlikte geldi, tıpkı Floransa'daki Santa Croce'ye uygulanan yaklaşımda olduğu gibi. Ortaçağ kent planlaması sisteminin değerini kavrayamayan kent "ıslahatçı"ların büyük katedrallerin etrafındaki küçük yapıları temizleyerek, Paris'teki Notre-Dame Kilisesi'nin önündeki alan gibi park benzeri geniş bir alan açmaları XIX. yüzyıla rastlar. Böylelikle kasvetli bir boşluk yaratılmıştır. Bu durum, binaya ortaçağ usulü yaklaşmanın özünü, yani gizemi ve sürprizi, birdenbire karşılaşılan açıklığı, ve yukarıya yükselişi, yakından görülmesi gereken oyma detayların zenginliğini yok etmiştir.

Estetik açıdan, ortaçağ kenti bir ortaçağ gobleni gibidir. Tasarımın zengin karmaşasıyla karşılaşan göz oradan oraya gezinir, kimi yerde bir çiçek, kimi yerde bir hayvan, kimi yerde bir baş figürüne takılır; hoşlandığı yerlerde biraz daha dolanır; görüntünün tümünü ancak parçaları birleştirerek değerlendirir, tek bir bakışla değil. Barok göze göre bu ortaçağ biçimi eğri büğrüdür, onu değerlendirmeye çalışmaksa yorucu; buna karşılık ortaçağ gözüne barok biçim kaba bir biçimde düz ve aşırı bütünleşmiş görünecektir. Bir ortaçağ binasına yaklaşmanın "doğru" bir yolu yoktur. Chartres Katedrali'nin en güzel cephesi güney cephesidir; ya da Notre-Dame en güzel belki de arka cephesindeki Seine'in karşı kıyısından bakıldığında görülürse de, bu görüntüyü sağlayan ve yemyeşil bir bitki örtüsüne sahip arka kısmı ancak XIX. yüzyıldan sonra ortaya çıkarılmıştır.

Yine de istisnalar vardır. Yeşillikler ortasında, kentin hızlı hayatından uzakta, tek başına inşa edilmiş birkaç büyük kilise vardır – bu şekilde inşa edilmiş sayısız köy kilisesi de vardır tabii. Salisbury ve Canterbury, geniş açık mekânları ve yeşil arazileriyle neredeyse birer banliyö kilisesi özelliği gösterirler, Pisa'daki Campo Santo da aynı şekilde müstakildir ve açık alana sahiptir. Bu açıklık genellikle orada daha önce bir mezarlığın bulunmasından kaynaklanır.

Genellikle büyük kilise, geometrik anlamı dışında her anlamda kentin merkezinde yer alır; cemaati en kalabalık kilise olması dolayısıyla giriş ve çıkışları rahatlatmak için bir ön avluya ihtiyacı vardır. Teolojik nedenlerle altarı doğuya bakacak şekilde konumlandırıldığı için kilise

genellikle düzenli cadde modeliyle pek uyumlu olmayan bir açıya sahiptir. Zaman zaman bir katedralin önünde yayılmış durumda veya yanında bir aralık veya meydan oluşturacak şekilde bulunan pazaryerlerine bugün sahip oldukları değerleri atfetmemek gerekir: Pazaryerleri belli aralıklarla kurulurdu, ama kilisenin hizmetleri sürekli ve düzenliydi. Kent ahalisinin sık sık bir araya geldiği yer kilise olduğu için, kentin başlardaki büyümesinde pazaryeri kilisenin yakınında yer tutmuştu.

Aslında o günün kilisesini bugünün "kent kulübü" olarak görmek daha yerinde olur. Kilisenin kutsallığı, büyük bir festivalde yemek salonu, dini bir oyun için tiyatro salonu, kilise okulu öğrencilerinin tatillerde hitabet yarışmaları düzenleyip tartışmayı öğrendikleri bir forum, hatta daha eski dönemlerde, senet ve mücevherlerin ıslah olmaz hırsızlardan başka herkese karşı güven içinde sunağına saklandığı bir kasa olarak kullanılmaktan bir zarar görmezdi.

Şu veya bu amaçla tek başına veya yirmi kişilik ya da binlerce kişilik insan kafilesi kiliseye giden sokakları doldururdu. Bir kişi seyahate giderken buradan yola çıkardı; yine buraya dönerdi. Durum bunun aksi olsaydı, on bin veya daha az nüfuslu toplulukların zenginlerinin bir Bamberg, bir Durham, bir Amiens, bir Beauvais, bir Assisi'nin inşası için para saçmaları nasıl açıklanırdı? Günümüzde bu kadar nüfusa sahip cemaatler, sahip olunan bütün o mekanik kolaylıklara ve sermaye birikimine rağmen, indirimli fiyatla da olsa küçük bir prefabrik kilise alacak parayı toplamakta zorlanacaklardır.

Ortaçağ kentinin açık alanlarına gelince; büyük pazar alanları ve katedral alanları bile formel meydanlar değildi. Organik gelişim arz eden yerleşim yerlerinde genellikle pazaryerleri düzensiz bir biçimdeydi, kâh üçgen, kâh çok kenarlı veya oval, kimi yerde zikzaklı, kimi yerde kıvrımlı, kısacası değişken biçimliydi, çünkü etraftaki binalara öncelik hakkı vardı ve açık alanların dağılımını binalar belirlerdi. Bazen pazaryerleri geniş bir cadde görünümünde olsa da, Brüksel veya Bremen, Perugia veya Siena'daki gibi geniş bir alana yayılmış örnekleri de yok değildir. Sadece birçok tezgâhın açılabileceği kadar değil, aynı zamanda kutlamalarda ve halkın bir araya geldiği diğer zamanlarda kullanılabilecek kadar büyüktür buraları. Aslında pazaryeri eski forumun veya agoranın işlevini yeniden eline geçirmişti.

Pazaryerlerinde loncalar dini oyunlarını sergilemek üzere sahnelerini kurarlardı. Suçlular veya sapkınlar darağacında asılarak veya yakılarak burada acımasızca cezalandırılırlardı; ortaçağın sonlarına doğru feodalizmin ciddi uğraşılarının kent sporlarına dönüşmesinden sonra bu sporların müsabakalarının yapıldığı yer de burasıydı. Genellikle

bir pazaryeri, dar bir geçitle öncekine bağlanan ikincil bir alana açılırdı. Parma bu tip pazaryeri örneklerinden sadece biridir. Bozulmayan mallar ve hırdavat pazarı doğal nedenlerden dolayı günlük erzak pazarından ayrıydı. Bugün sadece soylu mimarisi için hayranlık uyandıran Venedik'teki Piazetta San Marco gibi küçük meydanlar, başlangıçta belli bir işe yaraması için –verdiğimiz örnekte, et pazarı kurulması için– açılmıştı.

Ortaçağ inşaatçısı, boyut ve yüksekliğin önemli birer simgesel nitelik sayıldığı katedral ve bazen de belediye binası hariç, yaptığı binalarda mütevazı insani boyutlara sadık kalırdı. İmarethane sekiz on kişilik olurdu; rahibe manastırları havari sayısı olan on ikiden başlardı; bütün bir kent için tek bir hastane kurmak yerine, her iki-üç bin kişiye bir hastane kurulurdu. Böylece, merkezde birkaç büyük yapıyla yetinmek yerine kentin her yanına küçük kiliseler inşa edildi. Fitz Stephen'e göre, XII. yüzyılda Londra'da 25.000 civarında bir nüfus için 13 büyük manastır kilisesi ve 126 küçük kilise vardı; Stow, üç yüzyıl kadar sonrası için, yirmi altı bölgenin her birine iki ila yedi kilise düştüğünü belirtir.

Kentin temel toplumsal işlevlerinin merkezsizleştirilmesi sadece aşırı kalabalıklaşmanın kurumlaşmasını ve gereksiz dolaşımı önlemekle kalmamış, aynı zamanda bütün bir kentin belli bir ölçek içinde kalmasını sağlamıştır. Kuzeyin büyük kentli evlerindeki veya Bologna'nın veya San Gimignano'nun büyüklükte birbiriyle çılgınca yarış eden kale kulelerindeki ölçek duygusu yokluğu, toplumsal patolojinin bir belirtisiydi. Küçük yapılar, küçük nüfus, yakın ilişkiler; bütün bu ortaçağ nitelikleri, büyük nüfustan ve kitlesel düzenlemelerden farklı olarak kenti özgün nitel vasıflarla donatmıştır; kentin yaratıcılığının nereden kaynaklandığı sorusunu bu durum bir parça da olsa aydınlatabilir.

Ortaçağda cadde, tekerlekli araç taşımacılığı dönemindekinden çok daha farklı bir yere sahipti. Kent evleri deyince genellikle önceden saptanmış caddeler boyunca sıralanan evler gelir gözümüzün önüne. Fakat ortaçağın daha düzensiz yerleşimlerinde durum tam tersidir. Meslek grupları veya kurum binaları kendi kendine yeten mahalleler veya "adalar" meydana getiriyordu. Bu yerlerdeki binaların dışarıdaki kamu yollarıyla hiçbir bağlantıları yoktu. Bu adaların içinde ve çoğu zaman dışında oluşan ayak izleri, sakinlerinin gidiş geliş yollarını belirlerlerdi. Sürekli araç trafiği olmadığı gibi "trafik ağı" kavramı da yoktu. Şato, manastır veya kolejler ve Venedik'teki tersane bölgesi gibi gelişmiş kentlerin özel sanayi bölgeleri tarafından biçimlendirilen "adalar", küçük ölçekli mesken bloklarının daha sık örgüsünü kesintiye uğratıyordu.

Ortaçağın yeni kentlerinde, kent imtiyaznamelerinde trafik cadde-

leriyle –trafik derken at arabası trafiği– küçük caddeler arasında ayrım yapılmaktaydı; tek tip bir görünüm arz eden Montpazier'deki ve ondan yüzyıllar sonra Philadelphia'daki bazı evlerin iki sokak kapısı vardı, biri yedi metre genişliğindeki geniş caddeye, diğeri de iki metre genişliğindeki bir aralığa açılırdı. Genelde caddeler yayalar için bir iletişim hattı görevi görüyordu, taşımacılık alanında sundukları yararlarsa ikinci plandaydı. Caddeler sadece dar ve düzensiz değildi, aynı zamanda keskin virajlara, çıkmaz sokaklara da sık rastlanıyordu. Cadde daralıp kıvrıldığında veya çıkmaz sokağa dönüştüğünde plan rüzgârın hızını keser ve çamurlanmayı azaltırdı.

Ortaçağ kentlisi kış rüzgârlarından korunmaya çalışırken geniş, düz caddeler gibi acımasız rüzgâr tünelleri inşa etmekten boşu boşuna kaçınmamıştı. Ortaçağ caddelerinin dar oluşu insanların kışın dışarıda daha rahat dolaşmasını sağlamaktaydı. Aynı şekilde, güneyde, geniş çıkmaları olan binaların bulunduğu dar caddeler, yayayı hem yağmurdan, hem de güneşin doğrudan ışığından korumaktaydı. Yükseklik, yapı malzemesi, çatı profilindeki küçük çeşitlemeler ve pencere açılışlarındaki, kapılardaki çeşitlemeler her caddeye kendi fizyonomisini verirdi.

Alberti soylu ve güçlü kentler için her ne kadar düz ve geniş caddeleri tercih ettiyse de, ortaçağ tipi dolambaçlı caddeleri yerinde bir biçimde savunmuştur: "Kentin kalbindeki caddeleri düz değil de, bir nehir yatağı gibi, ileriye ve geriye, her tarafa dolanacak şekilde yapmak daha hoş olacaktır. Zira böylece, caddelere daha uzun göründüğü gibi, kent de olduğundan daha büyük algılanacak, üstelik kazaların ve acil durumların meydana gelmesi de büyük ölçüde önlenecektir. Dahası, caddelerin böyle dolambaçlı olması, yolcunun her adımında yeni bir yapı keşfetmesine olanak tanıyacak ve her evin sokak kapısı caddenin ortasına bakacaktır; büyük kentlerde gereğinden fazla cephe genişliği hem nahoş hem de sağlığa zararlıyken, caddenin dolanmasından dolayı her evden açık bir manzaranın görüldüğü küçük bir kentte hem sağlıklı hem de hoş bir şeydir." Hiç kimse, Camillo Sitte bile, ortaçağ kent planlamasının estetiğinin hakkını bu kadar iyi teslim etmemiştir.

Dolayısıyla ortaçağ kenti, mesken bölgelerinde, örneğin bir klasik Yunan kentinin boş duvarlarında kesinlikle bulunmayan bir karaktere sahipti. Fakat ortaçağ kenti, belki de antik kentten devralınan hoş bir özelliğe daha sahipti; sık sık caddelerin iki yanında dükkânların açık havaya taşmasını sağlayan üstü kapalı sütun dizileri bulunuyordu. Dar caddeden bile daha iyi bir korunak sağlayan bu tür yapılara sadece muhtemelen bilinçli bir biçimde devam ettirildiği veya klasik portiğin yeniden ortaya çıktığı Fransa ve İtalya'da değil, mesela Avusturya'nın

Innsbruck kentindeki Das Goldene Dachl'a [Altın Çatı] çıkan caddede de rastlanır. Hava durumuna karşı fiziksel korumanın ne kadar önemli olduğu unutulmamalı, zira zanaatçılarla tüccarların dükkân ve tezgâhları XVII. yüzyıla kadar camsızdı; aslında hayata dair işlerin büyük bir kısmı şöyle ya da böyle dışarıda gerçekleştiriliyor, hatta yemekler bile dışarıda pişiriliyordu. Üstü kapalı dar cadde, sütunlu bina cephesi ve korunmasız dükkân aslında birbirini tamamlayan yapılardı. Ancak ucuz cam, sütunlu bina cephesini kapladıktan sonradır ki, kent planlarında caddenin üstü açılmıştır.

Bir özelliğin daha altı çizilmeli: Yolların döşemesi. Tekerlekli araçların yaygınlaşmasından üç yüzyıl kadar önce cadde doğal zeminini kaybetmiştir. Caddenin yayalar için döşenmesi Paris'te ilk kez 1185'te, Floransa'da 1235'te ve Lübeck'te 1310'da gerçekleşti; 1339'da Floransa'nın her yeri döşenmişti; XIV. yüzyılın sonlarına doğru az çok geri kalmış İngiltere'de bile William Langland, "yürüyen her insanın bildiği yol döşemesi kadar yaygın" benzetmesini yapabilmiştir. Yolla ilgili bu ilk iyileştirme çalışmaları çoğu zaman kentlerde tek bir önemli caddeye uygulanmış ve öyle yavaş yayılmıştı ki, Heyne'ye göre Güney Bavyeralı çiftçiler camlı pencereleri daha XIII. yüzyılda kullanmaktayken yol döşemesi Bavyera'daki Landshut'a ancak 1494'te ulaşmıştı. Taşları döşerken genellikle orakla biçme hareketini model alan ortaçağ ustasının elinde yol döşemesi bir sanat haline geldi. Venedik'te yol döşemesinin rengi ve çizgisi San Marco Meydanı'nın ihtişamına ihtişam katar.

Yol döşemesinin yapım ve bakımı insana, ortaçağ kent yönetiminin bir başka özelliğini hatırlatır. Burada da kamusal bir zemine sahip olan şey birlikti; buna karşılık fiziksel düzenlemelerin çoğunun zemini özeldi. Yani yol döşemeleri, ışıklandırma ve su borularının döşenmesi kişilere ait bir işti. XVI. yüzyılda ilk ikisi genellikle zorunluydu; fakat ev sahipleri tarafından özel mülkleri için yapılırdı. Sokakların süpürülmesi de uzun süre özel bir konu olarak değerlendirildi; Londra'da ancak atların caddelere çıkmasının yasaklanmasıyla birlikte yok olan, XIX. yüzyıl sonrasına kadar sürmüş kendi kapısının önünü süpürme geleneğinin örneklediği gibi. (Ortaçağ uygulaması, tuhaf bir biçimde, hâlâ yaya kaldırımlarının inşasında ve bakımında varlığını sürdürmektedir.) 1431'de Northampton'da yürürlükte olan yol döşeme yasası, belediye yetkililerine, ev sahiplerine evlerinin ve ona bitişik mülklerinin önündeki yolu döşemelerini ve onarmalarını emretme yetkisi veriyordu, fakat "hiçbir mal sahibi yol döşeme işini on metreden fazla yapmaya zorlanmıyordu, böylece pazaryerinin ve benzer geniş alanların ze-

minini döşeme işini kent yönetiminin kendisi üstleniyordu."

Bir özelliğe daha dikkatinizi çekerim: Mahalle birimi ve işlevsel bölge. Bir anlamda ortaçağ kenti, her biri belli bir özerkliğe ve kendine yeterliğe sahip, her biri bütünü zenginleştirecek ve ona değer katacak şekilde ortak ihtiyaçlardan ve amaçlardan doğal bir biçimde ortaya çıkmış ufak kentlerden oluşan bir kümelenmedir. Yerleşim biriminin, her birinin kendi kilisesi veya kiliseleri olan, genellikle erzak pazarı bulunan, kuyu veya çeşme, mutlaka bir su kaynağına sahip dört mahalleye bölünmesi karakteristik bir özellikti; fakat yerleşim birimi büyüdükçe dörtte birlik mahalleler [*quarters**], tek bir kütle halinde kaynaşmadan bütünün altıda birlik veya daha daha küçük bir parçası
382 haline gelebilmekteydi. Venedik'te olduğu gibi, genellikle mahalle belli bir kilisenin sorumluluk bölgesiyle tanımlanır ve adını bağlı bulunduğu kiliseden alırdı; bugüne kadar varlığını korumuş bir bölümlemedir bu.

Aile ve komşulardan oluşan birincil ikametgâh biriminin bu şekilde oluşması, kenti mesleklere ve çıkarlara göre bölgelere ayırma şeklindeki başka bir bölümlemeyle tamamlanıyordu. Dolayısıyla hem birincil, hem de ikincil gruplar, hem *Gemeinschaft* [cemaat] hem de *Gesellschaft* [toplum] aynı kent modelinde yer alıyordu. XI. yüzyıl gibi erken bir tarihte Regensburg'da kent, ruhban bölgesi, kraliyet bölgesi ve tüccarlar bölgesi şeklinde, yani temel mesleklere göre ayrılmıştı, zanaatçılarla çiftçiler de herhalde kentin kalan bölümünde oturmaktaydı. Bu bölgelere, Toulouse ve Oxford gibi üniversite kentleri, her biri görece kendi kendine yeten kendi kolej bölgelerini de kattılar; Kadın ve rahibe manastırları kentin içine doğru çekilirken, ki bu XIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla dek istikrarlı bir biçimde sürmüş bir harekettir, katedral bölgelerinden farklı, her biri bahçe ve açık alanlarıyla kentin toplam açık alanlarının sayısını artıran birçok manastır bölgesi oluştu. Londra'da Inns of Court, tıpkı The Temple gibi bir başka tür kapalı bölge meydana getirmekteydi.

İşlevsel bölgenin önemi planlama kuramcıları tarafından bile çok geç fark edilmiştir. Aslında, gerek tarihsel örneklerine, gerekse modern biçimlerine hak ettiği itibarı veren ilk çağdaş kent planlamacıları Henry Wright ve Clarence Stein olmuştur. Fakat bu bölgeler, orijinal kentin kutsal bölgesinin mekânsal özelliklerinin ilk kez gündelik hayatın diline tercüme edilişiydi. Kentin varlığının araç trafiğinin aşırı artışıyla tehdit edildiği şu günlerde, caddeden ve ana trafik arterlerinden korunmuş ortaçağ bölgeleri geleneği, gelişim spiralinin bir üst nokta-

* (İng.) *Quarter*, hem çeyrek hem de semt anlamında kullanılır. (y.h.n.)

sında yer alan yeni bir biçim olarak yeniden gündeme geliyor.

Sahip olduğu o birlik ve farklılığa baktığında, insan planlamasıyla ilgili son bir soru daha sormadan ortaçağ kenti konusunu terk edemez. Düzene ve güzelliğe ulaşmak için nereye kadar bilinçli bir çaba harcanmıştır? Bu soruya bir cevap formüle ederken kendiliğindenlik ve kazara meydana gelen güzel görünümler kolayca abartılabilir; gerek öğrencilerin, gerekse zanaatçıların eğitiminde sistemin, kesinlik ve katılığın temel nitelikler olduğu kolayca unutulabilir. Ortaçağ kentinin estetik birliği, tıpkı diğer kurumları gibi çabayla, mücadeleyle, gözetim ve denetimle meydana getirilmişti.

Kuşkusuz gözetim çoğunlukla kişiseldi; kararların çoğu muhtemelen ilgili tarafların, geride hiçbir kayıt bırakmamış yüz yüze tartışmaları sonucu alınıyordu. Fakat, XIV. yüzyılda Siena'daki belediye binası yeni inşa edildiğinde belediye idaresinin, Campo Meydanı'na inşa edilecek olan yeni binalara belediye binasının pencerelerinin aynısından yapılması emrini verdiğini biliyoruz. Ortaçağ kent mimarının bütün işlevlerini gün ışığına çıkarmak için ortaçağ arşivlerinde daha yapılacak çok iş varsa da, İtalya'da bu görevin en eski görevlerden biri olduğunu biliyoruz. Descartes'ın *Discours sur la méthode** [Usul Hakkında Nutuk] yapıtında şunları söylemesine şaşırmamalıyız: "Görevi özel binaların kamusal güzelliğe katkıda bulunup bulunmadığını denetlemek olan memurlar her zaman var olmuştur."

XIX. yüzyılda ortaçağ sanatı hayranlarının çaba harcanmamış bir kendiliğindenliğin ve sanattan yoksun bir bilinçdışının ürünü olarak gördükleri şey aslında herhangi bir sanat ürününde olduğu gibi, kent planlamasında kullanılan belli bir yönteme ve bilinçli bir niyete dayanmaktaydı. Lavedan'ın hayranlık uyandırıcı ortaçağ kenti değerlendirmesinde, onun sahip olduğu güzelliği pratik ve simgesel kaygıların yan ürünü olarak görmeye meyilli olduğu doğrudur. Her ne kadar disiplini yeniye, kendiliğinden ve farklı olana izin verecek kadar esnek idiyse de, kent geometrik düzenden de, amaçlı estetik düzenden de yoksun değildi.

Sonuç olarak aynı "ortaçağ" kent planı, XVIII. yüzyıla gelindiğinde Romanesk, yüksek gotik, Florid, Rönesans ve barok yapıları, sık sık aynı caddede bir araya gelseler de estetik açıdan hiçbir rahatsızlık yaratmayacak –hatta tam tersi bir etki yaratacak– şekilde içinde barındırabilmekteydi. Estetik karışım, tarihsel toplumsal kompleksle uyum içindeydi. Bu, hayatın taleplerini karşılayan, değişim ve yeniliğe teslim olan, ama asla bunlar tarafından paramparça edilmeyen bir planlama tarzıydı. Bu planlama tarzı, kelimenin tam anlamıyla hem işlevsel-

* R. Descartes, *Usul Hakkında Nutuk*, çev.: İbrahim Ethem Mesut, Çizgi Yay., 2005.

di hem de amaçlı, zira, en önemli sayılan işlevler insanın daha üst düzeydeki yaşamı açısından anlamlı olan işlevlerdi.

Böyle bir planlama düsturuyla hâlâ iyi hizmet veren eski biçimleri de, yeni bir amaç ortaya koyan yeni biçimleri de kimse reddetmeye kalkışmıyordu; farklı tarzda yapılmış binaları silip atarak, yerlerini gelip geçici anın basmakalıp moda biçimlerine uygun bir örnek binalarla doldurmak yerine ortaçağ inşaatçısı, eskiyle yeniyi daha zengin bir model içinde bir araya getirmeye çalışmıştı. Sabit bir kent planı içinde gerçekleştirilen ve tarihsel süreci belli bir zamanda donduran tek tip bir tarzın nesebi gayri sahih estetizmi, tek tipliği evrensellikten ve görünür gücü hayatın görünmez süreçlerinden daha değerli sayan sonraki bir döneme aitti.

F. BÜYÜMENİN VE YAYILMANIN DENETLENMESİ

Birçok kişi ortaçağ hayatının ağır, ortaçağ kentinin de statik olduğunu düşünür. Fakat temposu, her ne kadar dinamizmi genellikle yıkıcı ve kendi kendine zarar verici olan XX. yüzyılın temposundan farklı olsa da ortaçağ sürekli, zaman zaman da şiddetli değişimlerin meydana geldiği bir çağdı. X. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar kentler çoğaldı ve büyüdü. O halde sormamız gereken soru şudur: Ortaçağ kenti artan nüfusuyla nasıl başa çıktı? Büyümesinin, eğer varsa, sınırları nelerdi?

İlkönceleri fiziksel kenti tanımlayan sınır surdu. Fakat basit bir ahşap siperin veya taş duvarın askeri savunmada yeterli olduğu kanıtlandıktan sonra sur, kentin gelişimi karşısında gerçek bir engel olmaktan çıktı. Teknik açıdan, içeride yer kazanmak için surları yıkmak ve kentin sınırlarını genişletmek basit bir işlemdi; birçok ortaçağ kentindeki dairesel caddeler, tıpkı her yıl genişleyen ağaç halkaları gibi surun genişlemesinin bıraktığı iz olarak başarılı büyüme dönemlerine kanıt oluşturur. Örneğin, Floransa, surlarının çevresini 1172 yılında ikinci kez genişletmiş, aradan bir yüzyıl kadar bir zaman bile geçmeden de üçüncü kez genişletmiştir. Deyiş yerindeyse, Floransa kenti çok dolan göbeğini rahatsız edecek derecede sıkmaya başlayınca kemerini gevşetmişti.

Banliyöler çevreye dağılınca sur onları yeniden kuşatırdı. Bu, XVI. yüzyılda, hedefini bulan top ateşlerinin zorunlu kıldığı yeni istihkâm sistemi bu tür basit kent yayılmasını imkânsız hale getirene kadar, büyümekte olan kentlerde ortak bir uygulamaydı. Fakat en çok genişlediği zamanlarda bile ortaçağ kenti, sınırları genellikle merkezden 800 metreden daha uzakta olacak kadar büyümemişti; yani, insanın gerek-

sindiği her kurum, dostları, akrabaları, ahbapları, hepsi ona rahat bir yürüyüş mesafesi içinde komşuydu. Böylece insan, büyük bir kentte önceden ayarlamadığı ve çaba harcamadığı sürece görüşemeyeceği birçok insanla her gün tesadüfen karşılaşıyordu. Tarihsel Edinburgh kenti [*Historic Mile of Edinburgh*] iç kalenin bulunduğu tepe ile Holyrood Manastırı'nın sınırladığı alanda uzanıyordu. Bu sınırlar aşıldığında ortaçağ kenti, işlevsel bir organizma olarak neredeyse tanım gereği yok olurdu; çünkü bütün topluluk yapısı sınırlamalar ve sınırlardan oluşan bir sistemden ibaretti; bunların kent içinde yok olması bütün bir kültürün çok daha geniş boyutlu bir dağılmayla karşı karşıya gelmesi demekti.

Ortaçağ kentinin büyümesi elbette sur kuşağından çok, bir ölçüde doğal ve toplumsal koşullar tarafından engellenmekteydi: Su tedariki
ve yerel yiyecek üretiminin sınırlılığı; dışarıdan gelenlerin denetimsiz yerleşimini engelleyen belediye uygulamalarının ve lonca kurallarının yarattığı kısıtlamalar; ancak yoğun trafiği kaldıracak su yollarına sahip Belçika ve Hollanda'nın gelişkin kentlerinin baş edebildiği taşımacılık ve iletişim kısıtlamaları gibi. Sırf pratik nedenlerden dolayı yatay yayılmanın sınırına hızla dayanıldı. Bunun sonucunda ortaçağ kent gelişiminin ilk yüzyıllarında fazla nüfus için bazen kentin hemen yakınında, ama bağımsız ve kendi kendine yeten birimler şeklinde yeni topluluklar kurma yoluna gidildi. Bu uygulama, XVII. yüzyılın sonlarına doğru New England'da da tekrar edildi. Böylece Charleston'dan Woburn, Dedham'dan Medfield, Cambridge'den de Belmont doğdu; hiçbiri artık dağınık evler topluluğu değildi, her biri din işleri için ayrı bir merkezi binaya sahip, kendi yerel yönetim sistemi olan sivil ve dini bir topluluktu. XIX. yüzyıl gibi geç bir tarihte Ipswich, Ohio'daki Marietta kentini kurdu.

Kısacası, arazi ve nüfus bakımından sınırlamalarla karşı karşıya olması ortaçağ kentini statik yapmadı; bu bir yanılsamadan başka bir şey değildir. Ortaçağda binlerce yeni kent temeli atılmakla kalmadı, aynı zamanda kendilerini fiziksel olarak kısıtlanmış gören veya yerini beğenmeyen yerleşik kentler de cesurca daha iyi bölgelere taşındılar. Bu şekilde Lübeck ticaret ve savunma olanaklarını iyileştirmek için yerini değiştirdi; Old Sarum rüzgârlı, elverişsiz tepesini terk edip nehir kenarına, Salisbury'ye yerleşti. Kent inşası genelde, günümüzde ancak afet bölgeleri dışında benzerine pek az rastlanabilecek bir enerjiyle, yapıcı bir gayretle gerçekleştirilmekteydi. Fakat bu devasa kent hareketi, çabuk ve tatlı para kazanma peşinde olan günümüzün emlak spekülatörlerinin açgözlülüğüyle yönetilmiyordu. Kent yatırımlarında da uzun vadeli emniyet, kısa vadeli kazançlardan daha önemliydi; taşına-

bilir mallardan farklı olarak toprağın vekâleten sahiplenilen bir mal, bir tür emanet sayılması gibi feodal bir toprak anlayışı o kadar derin kök salmıştır ki, Avrupa'da bu anlayış hâlâ tamamen yok olmamıştır.

Ortaçağ kent büyümesinin genel modeli, bu dönemin hemen ardından gelen ve büyük siyasal başkentlerin etrafında yeni yerleşim birimlerinin oluşması ve onunla birleşmesi şeklinde gerçekleşen büyüme döneminden tamamen farklıdır. Ortaçağ modeli, birçok küçük kentin ve yakınlarındaki kentlerle aktif ilişki içinde olan bağımlı köylerin araziye yayılması şeklindeydi. Elisée Reclus, Fransa'nın köy ve kentlerinin, en uzak noktayla pazaryeri arasında bir günlük yürüme yolu olacak şekilde şaşırtıcı bir düzenlilik gösteren bir harita oluşturduğunu keşfetmiştir. Başka bir deyişle, yayanın ihtiyaçları ön plandaydı; bacaklarını kullanan herkes kente gidebilirdi. Kent modeli ekonomi modeliyle uyum içindeydi; her ikisi de küçük birimler ve yüz yüze iletişim istiyordu.

Nüfus dağılımıyla ilgili gerçeklerse açıkça ortada. Ortaçağ kentinin nüfusu birkaç binden, XV. yüzyıl Londrası'nın nüfusu olan kırk bine kadar farklılık göstermekteydi. Daha önce Paris, Venedik, Milano, Floransa'nın ulaştığı yüz binden yüksek nüfus sayısı XVII. yüzyıla kadar bir istisnaydı. XVII. yüzyılın sonlarına doğru, müreffeh bir kent olan Nürnberg'in nüfusu 20.000, ondan aşağı kalmayan Basel'in nüfusuysa 8.000 civarındaydı. Katı bir kapitalist işletme sistemi yönetimi altındaki son derece organize tekstil endüstrisinin de verimliliğine verim kattığı zengin Belçika ve Hollanda'da da aynı sınır geçerliliğini korur: 1412'de Ypres'in nüfusu sadece 10.376, aynı yüzyılın ortasında Louvain'le Brüksel'inki 25.000 ile 40.000 arasıydı. Brugge'nin nüfusu en fazla 70.000 olmuştu. Almanya'daysa kent hayatı 150 "büyük" kentte yoğunlaşmıştı, ki bu kentlerin en büyüğünün bile nüfusu 35.000'i geçmezdi.

Bütün bu istatistiklerin, bazı bölgelerde nüfusun yarısını yok etmiş olan Kara Ölüm'den sonra tutulduğu doğrudur. Fakat bu kentlerin nüfusu ikiye katlanarak değerlendirilse bile yine de günümüz nüfus yığılmalarıyla karşılaştırıldığında küçük ve dağınık kalır. Yalnız İtalya'da, kısmen eski Roma kökenleri, kısmen de kapitalizmin orada çok daha erken bir dönemde başlamış olması dolayısıyla sayılar biraz daha yüksektir. Aşırı kalabalıklaşma ve aşırı binalaşma, kiraların fahiş artışı ve yaşam alanlarının daralması –aynı şekilde kent genişlemesi ve yayılması– ancak yeni kent inşa etme kapasitesi büyük oranda yok olduktan sonra ortaya çıkmıştır. Kentleşme şevkini neyin kırdığını sonraki bölümde inceleyeceğiz.

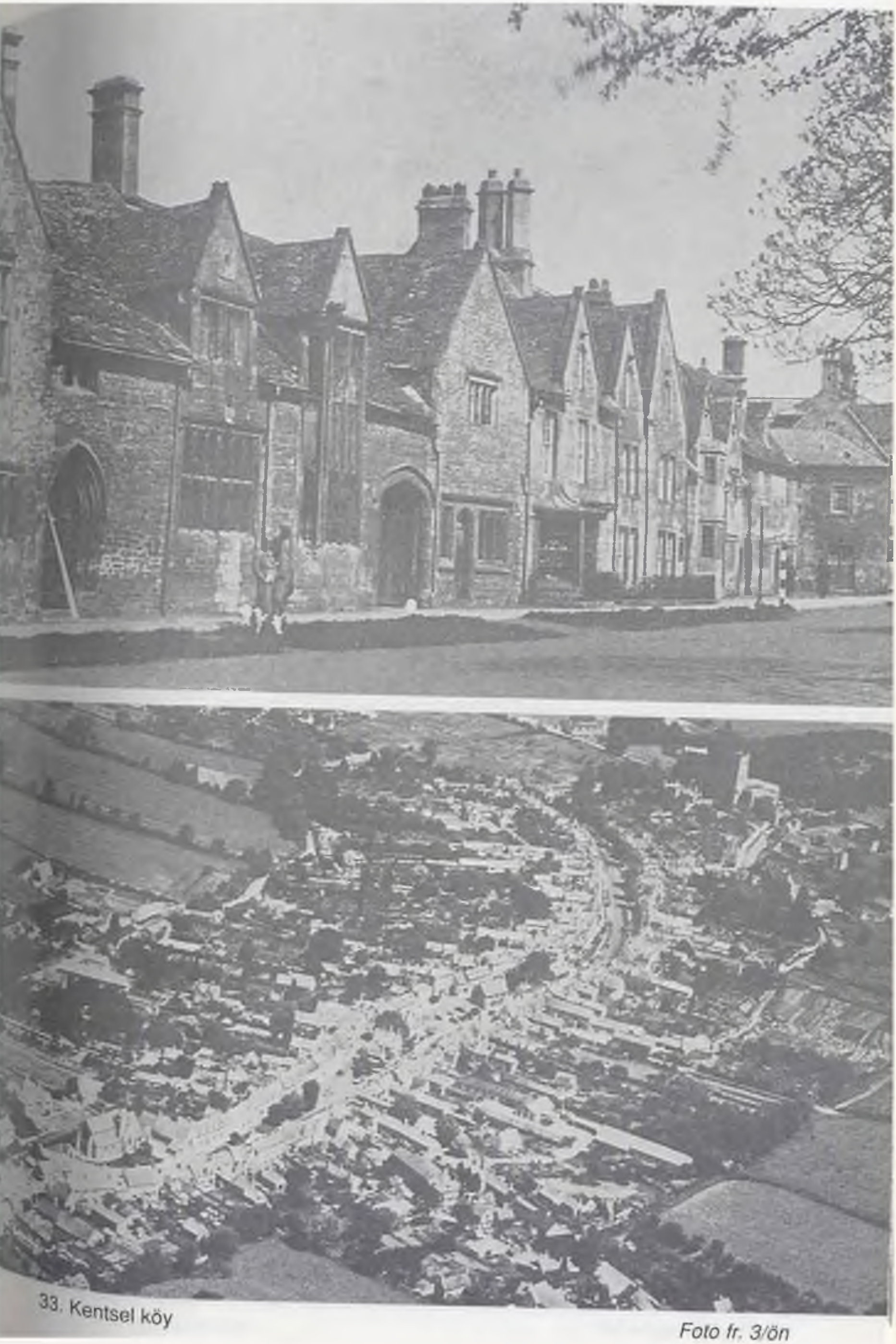

33. Kentsel köy

Foto fr. 3/ön

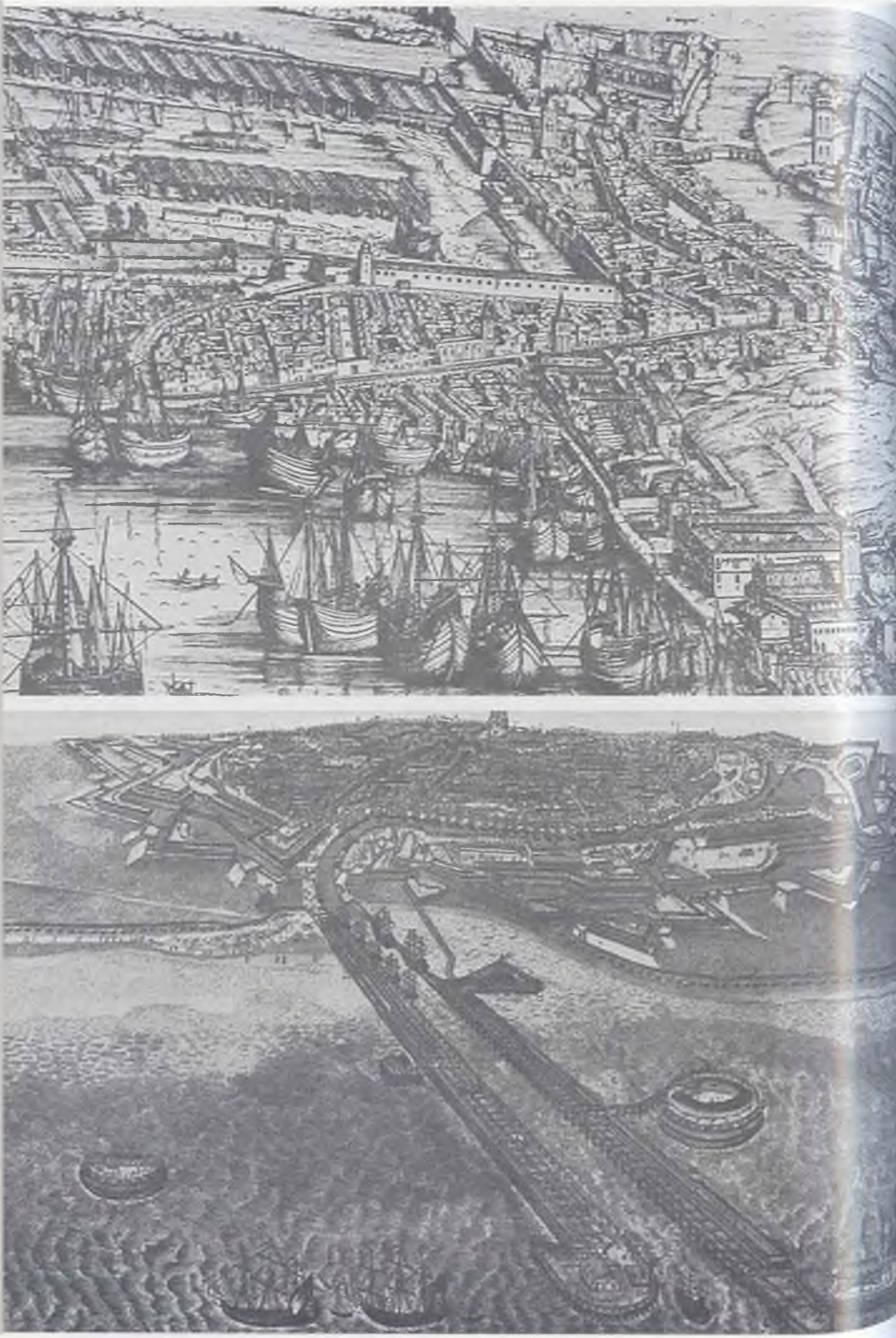

34. Ticaretin gerekleri

35. Almak ve harcamak

36. Organik planlama: Amsterdam

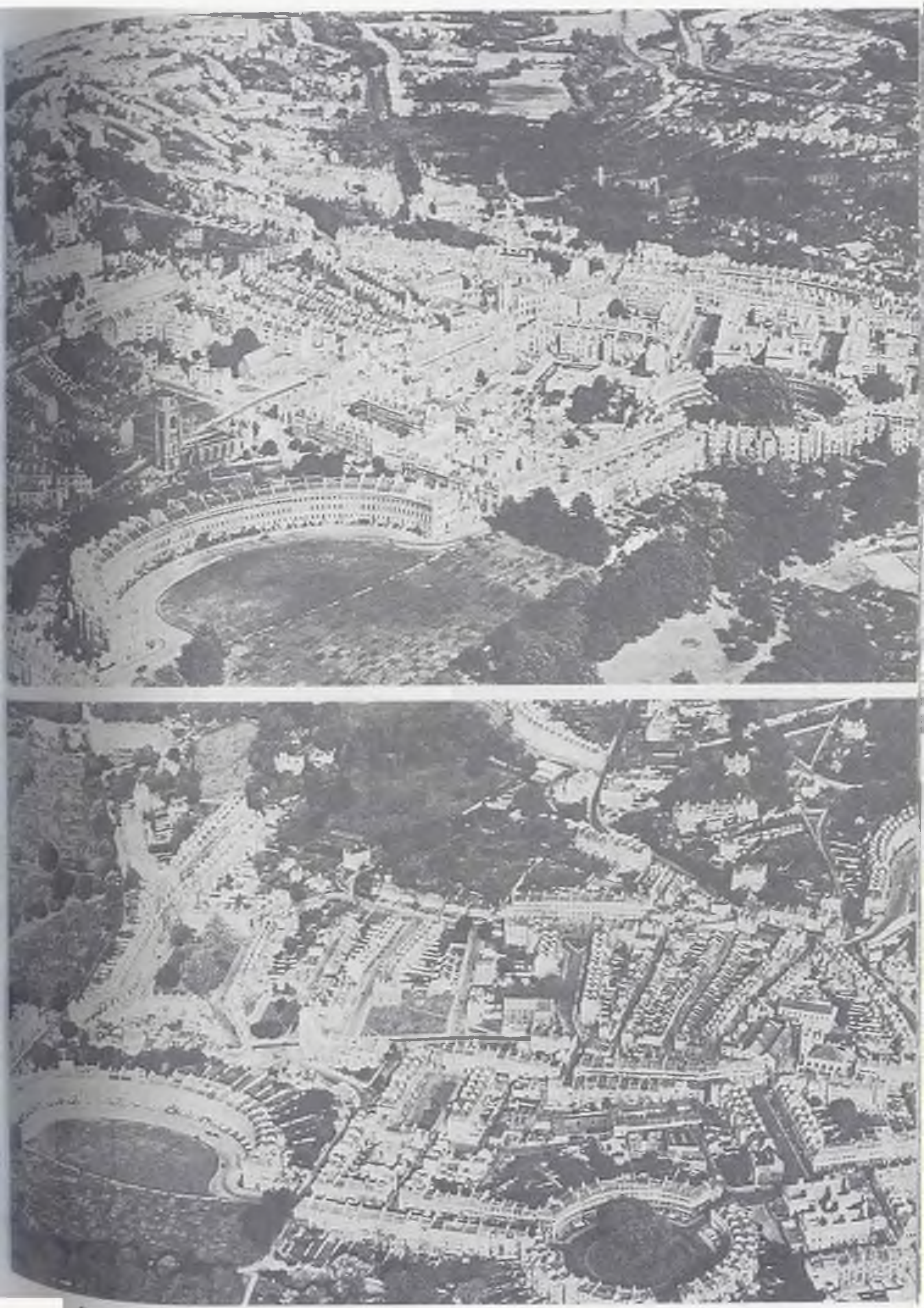

37. Bath kentinin gururu

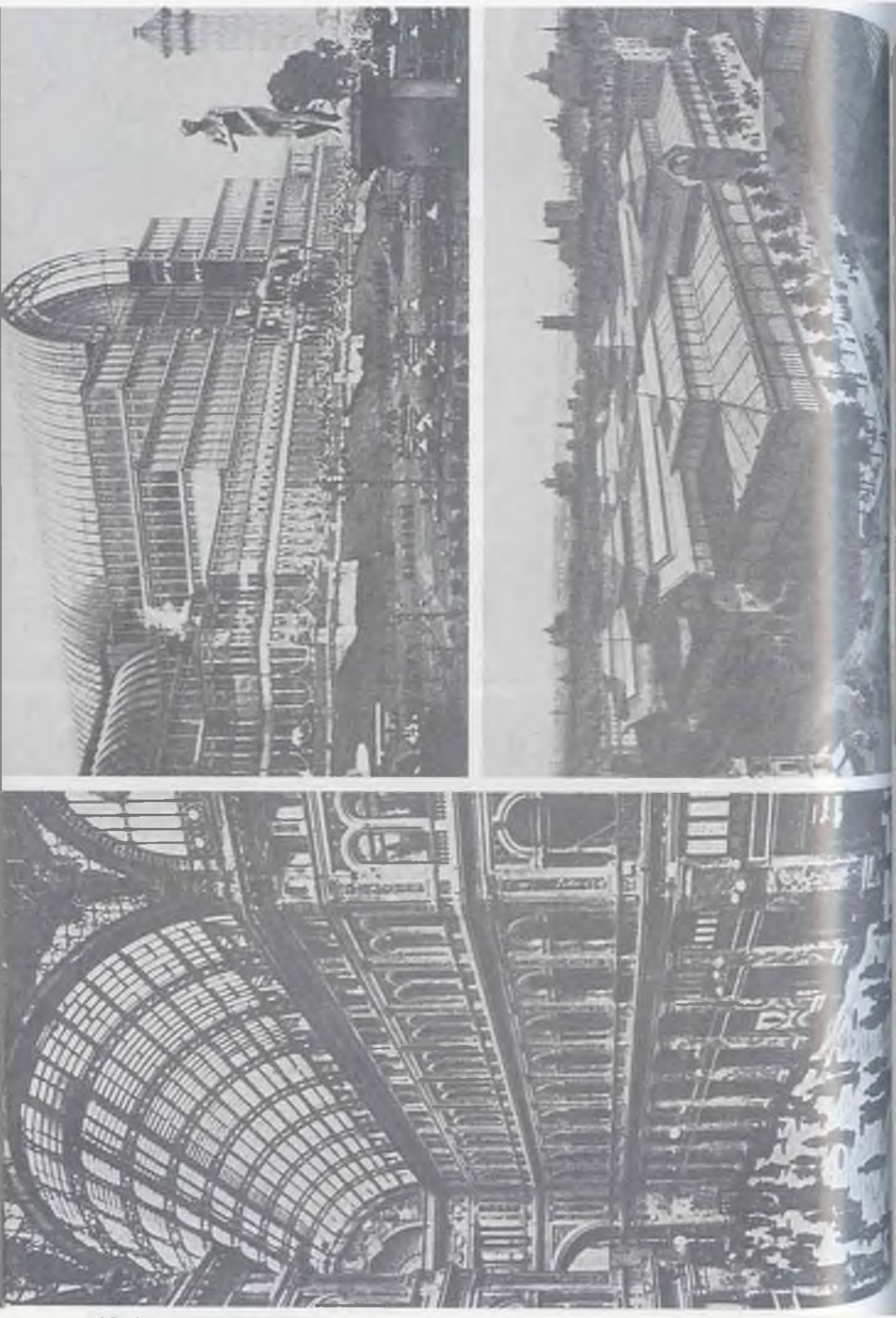

38. Aynı çatı altında

39. Sanayileşmiş Kömürkent

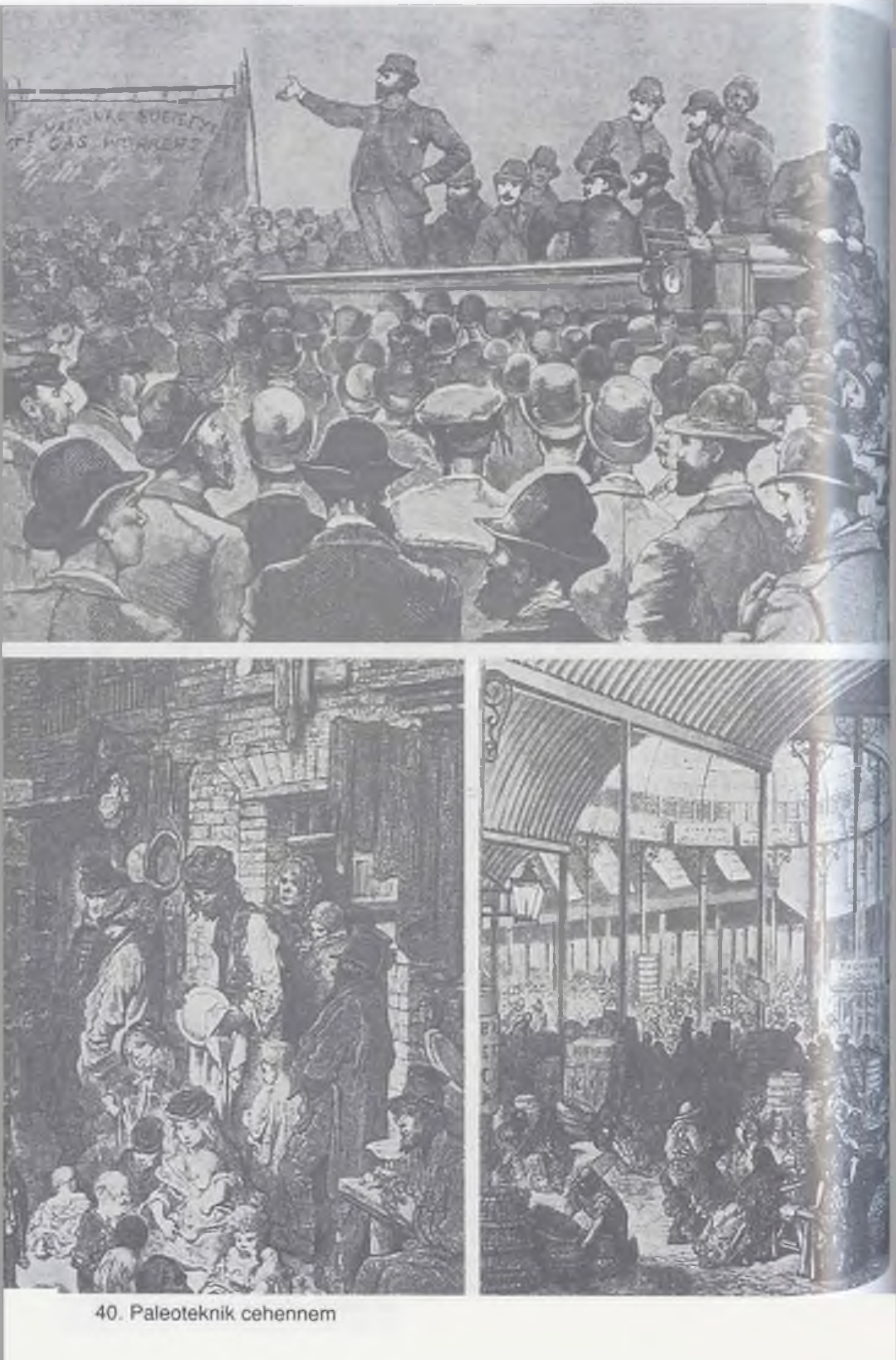

40. Paleoteknik cehennem

41. Model sanayi köyü

42. Yeşil kır kasabaları

43. Banliyönün fethi

44. Bloomsbury ve Hampstead Garden

45. Gecikmiş barok: Washington

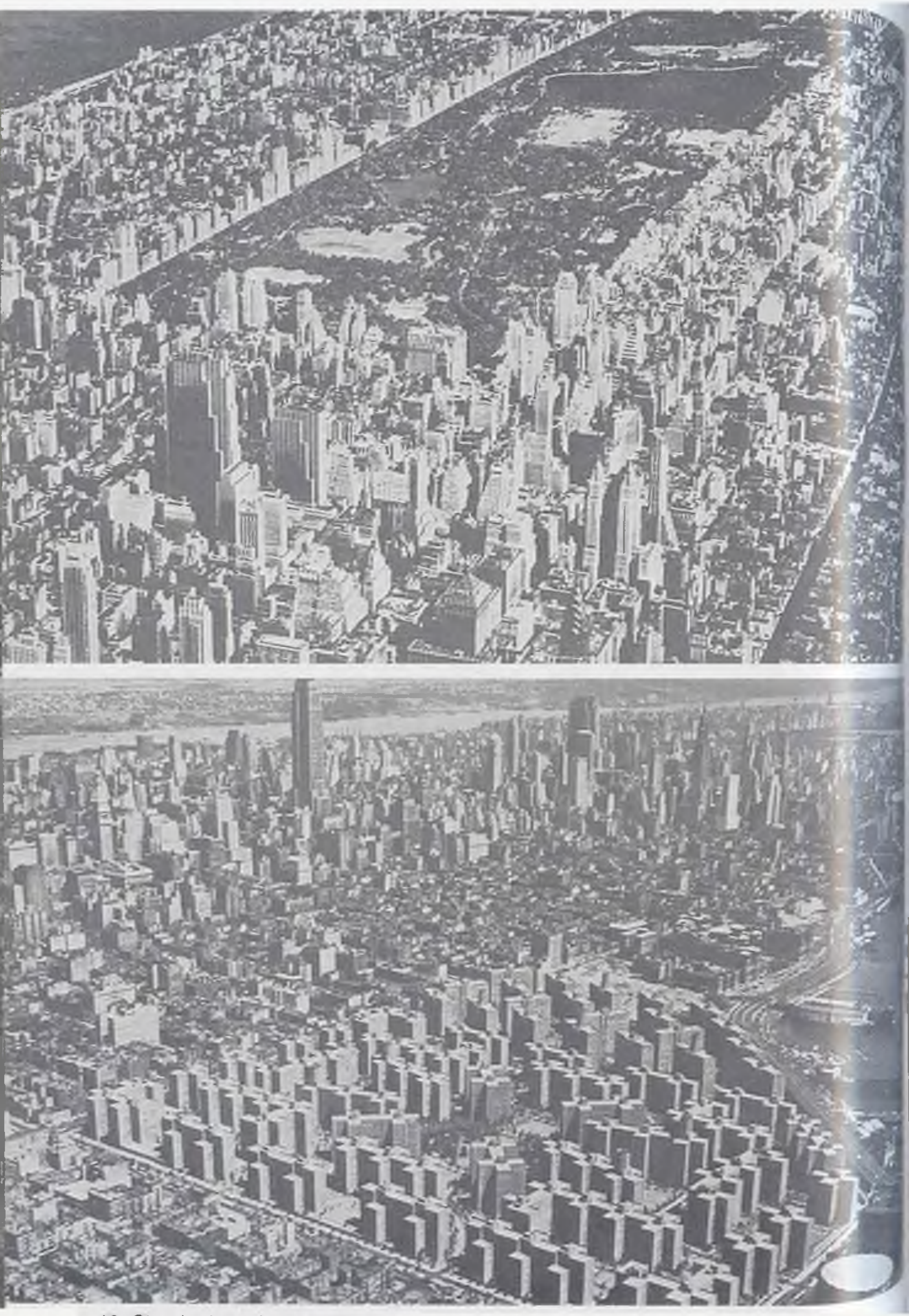

46. Standartlaştırılmış kaos

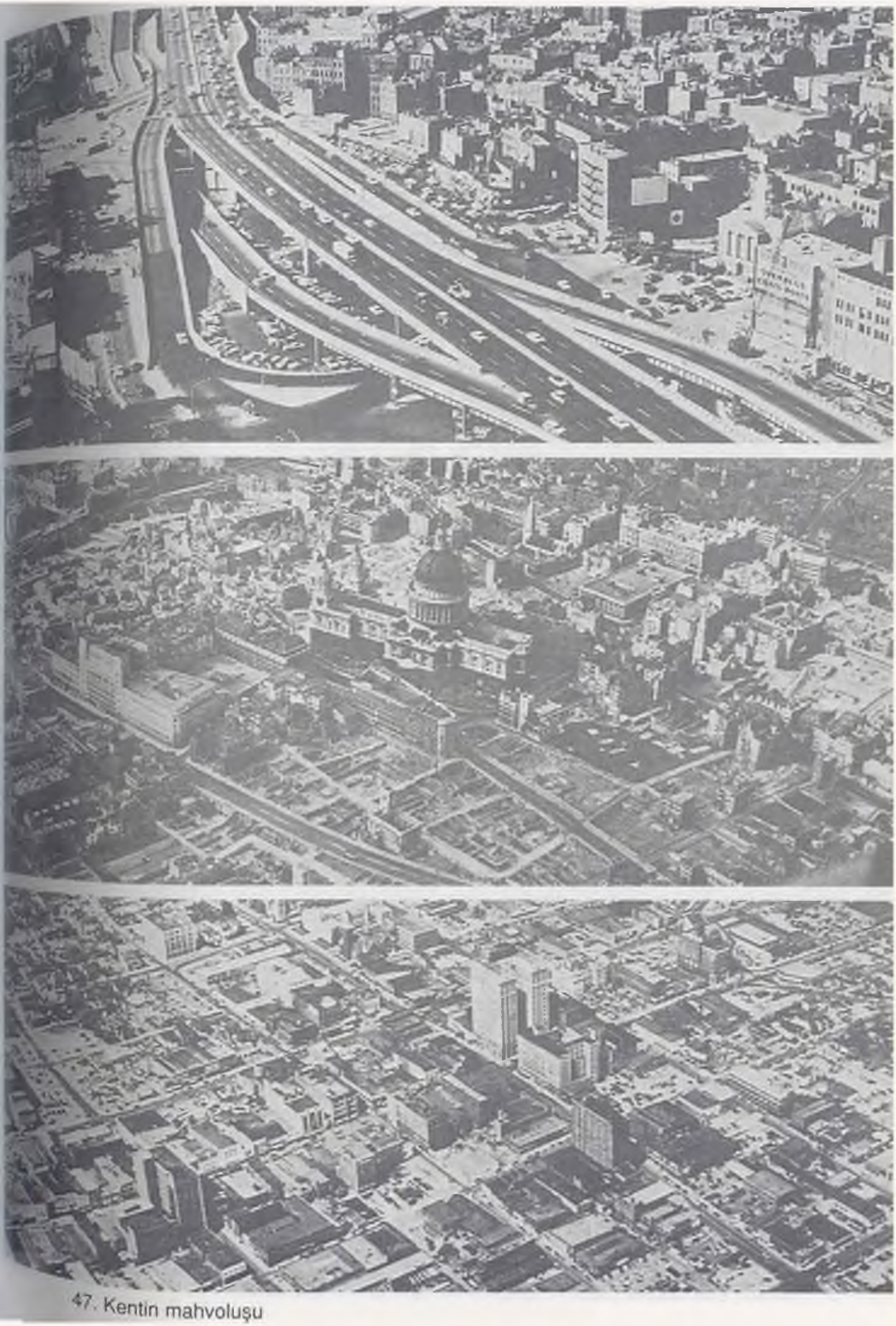

47. Kentin mahvoluşu

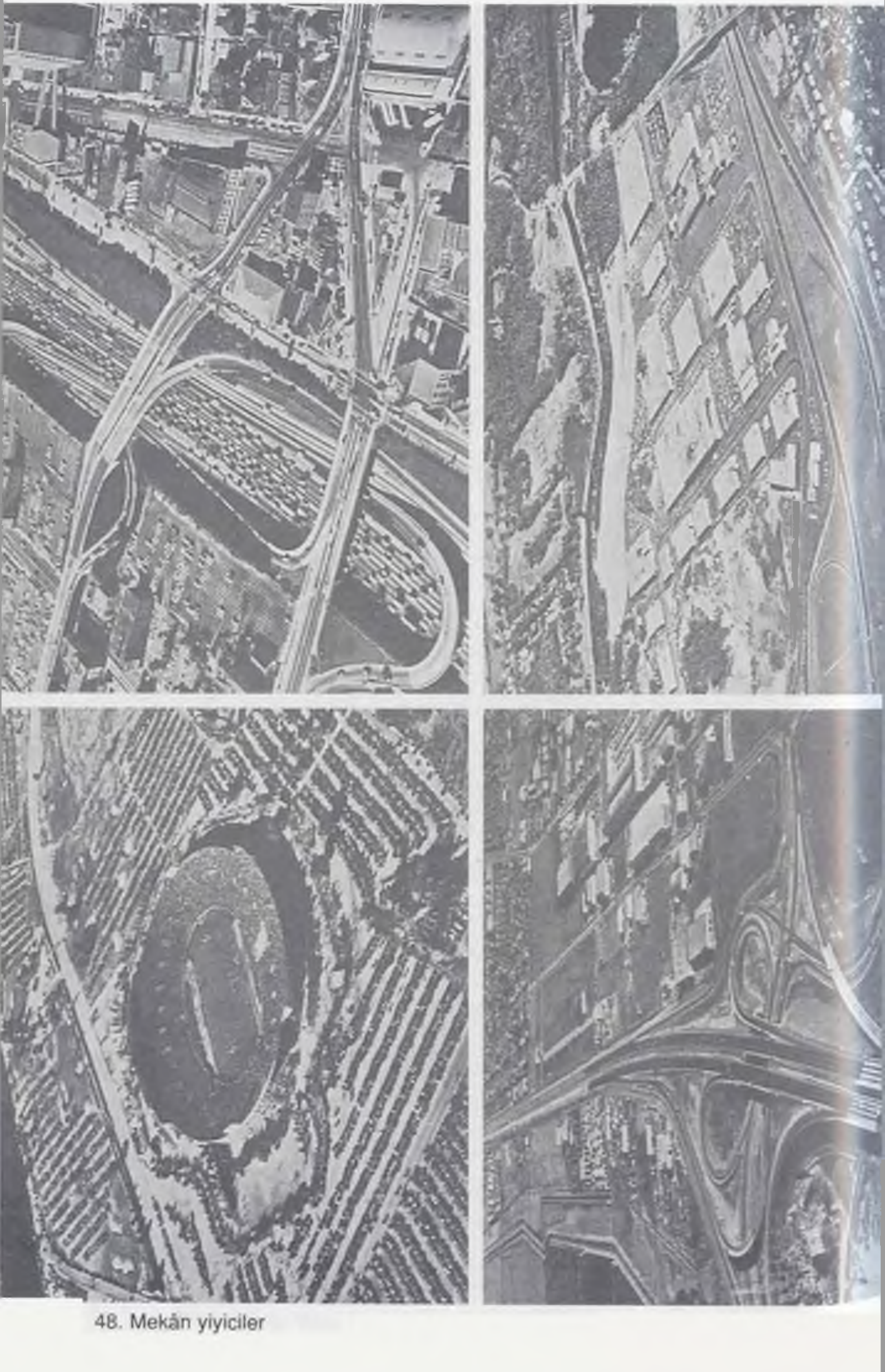

48. Mekân yiyiciler

33. KENTSEL KÖY: Geç ortaçağ dönemi kent planlamacılığının ve yapılaşmasının en iyi örneklerinin kimisi Chipping Campden ve Burford gibi Cotswold köylerinde bulunur; ama buraların eşdeğerlerine birçok başka yerde de rastlanabilir. Burada görülen Chipping Campden, merkezde genişleyerek pazaryerini oluşturan "cadde köyü"ne mükemmel bir örnektir. Aynı şekilde tipik olan uzun, dar arsalar, iskân edilmiş bölgenin yanlamasına büyümesine, böylece zaman içinde bloklar oluşmadan bölgenin aşırı kalabalıklaşmasına neden olmuştur. Cadde fotoğrafı [üstte] sıra evlerin tornadan çıkmış gibi tek tip inşa edilmediklerinde monoton olmadıklarını gösteren bir örnektir. Zemin katı penceresinin, özellikle ikinci çerçevedeki camların göz hizasından yukarıda tutulmasıyla, ön bahçesi bulunmayan bu evlerde nasıl bir mahremiyet havası yaratıldığına dikkat edin. William Morris, Cotswold köylerinden biri olan Bybury'yi İngiltere'nin en güzel yerleşim birimi sayardı. Bu köydeki yerleşim planı ve ev gruplaması örnekleri Ashbee, Voysey, Unwin ve Parker gibi mimarlar için estetik ve sosyal bir standart oluşturmuştur. XIX. yüzyılın son döneminin kent mimarları 385
kentleşmeyle açıklığı birleştirmek konusunda bu köylerden çok şey öğrenmiştir, ama F25
kalkan duvarın, cumba ve bakıncakların güzelliğine yoğunlaşıldığı için daha temel unsurlar genelde gözden kaçmıştır.

[Altta] Foto: Aerofilms Ltd., Londra.

34. TİCARETİN GEREKLERİ: Büyük çaplı denizaşırı ticaret Venedikliler ile Cenevizlilerin Doğu'ya girişiyle yeniden başladı; ama XVII. yüzyıla kadar kent gelişiminde egemen unsur haline gelmedi ve XIX. yüzyıla kadar Londra, Liverpool, Hamburg, Marsilya ve New York gibi büyük liman kentleri yaratmadı. Tüccar sınıfının XVII. yüzyıldan sonraki rekabetçi mizacı ve *laissez-faire* ideolojisi, büyük kolektif tesislerin yeterli ve makul bir plan çerçevesinde inşa edilmesini geciktirdi. İlginçtir, iyi planlanmış liman bölgesinin klasik örnekleri en eski olanlardır. Venedik'teki tersane bölgesi [üstte] 1104'te inşa edilmişti, Amsterdam'daki tersane de ondan hemen sonra. Dunkirk'teki dok tesisleri ve mendirek [altta] diğer birçok liman için örnek oluşturmuş ve liman mimarisi, muazzam örgütlü yapısı Hippolyte Taine'in *History of English Literature* [İngiliz Edebiyatı Tarihi] kitabındaki o muhteşem tasviri yapmasına (sırf yer darlığından buraya koyamadığım pasajı yazmasına) kaynaklık eden Londra Limanı'yla doruk noktasına çıkmıştır. Daha bütünlüklü planlamaya ve gelişime duyulan ihtiyaç, sonunda, İngiliz siyasi dehasının tipik zorlamasıyla, özel teşebbüsün erdemleriyle devletin yönlendirme ve sorumluluğunun birleştiği yeni bir kamusal otorite biçimi ortaya çıkarmıştır: Londra Liman Müdürlüğü (1908). Başka yerlerde de taklit edilen bu korporasyon, İngiliz Yeni Kent geliştirme yetkilileri için bir model oluşturuyordu; aynı şekilde, benzer yasal ve idari çizgide bölgesel planlama müdürlüklerinin kurulabileceğini akla getirmektedir.

[Üstte] Venedik'teki tersane: Duvarlara, hangarlara, gemi havuzuna vb dikkat edin; iyi planlanmış bir sanayi bölgesine klasik bir örnek. [Altta] Yeni mendireğiyle, liman tesisleriyle ve istihkâmlarıyla XVIII. yüzyılda Dunkirk.

35. ALMAK VE HARCAMAK: Londra'daki Kraliyet Borsası'nın avlusu [üstte] ticaret manastırı olarak adlandırılabilir. Bu, ortaçağ biçimlerinin ortaçağa hiç uymayan amaçlar için sürdürülmesine bir başka örnektir. XVI. yüzyılda borsanın kurulması, parayla hızlanan mal ekonomisinden malla ikincil düzeyde ilgilenen bir para ekonomisine doğru gerçekleşen değişimin sinyallerini vermişti. Maceracı spekülasyon ve hızlı para dönüşü büyük zenginliklere açılan kapının anahtarı haline geldi. Wren, bü-

yük yangından sonra Londra'nın kent planını yaptığında St. Paul Kilisesi'ni değil, Bank of England'ı kentin merkezine yerleştirdi. Bu, yeni gelişen kapitalizme uygun organik bir planlamaydı. Burada [ortada] görülen geniş iç mekânı daha sonraki kurumlar için model oluşturmuştur: Büyük ulusal bankalar adeta kapitalizmin dini kült merkezleriydi. Sıra dükkânlar [altta] alışverişi günlük işlerden biri haline getirdi ve dükkânlarda ardındaki malların sergilendiği büyük vitrinler, "vitrin seyretmeyi" teşvik etti. Alışverişle araç trafiğinin birleştirilmesi her bulvarın bir alışveriş bulvarına dönüşmesine neden oldu. Londra'da, Oxford Street'te en kötü haliyle görülen bu uzun alışveriş bölgesi biçimi, ticareti pazar alanlarında ve kısa, dar sokaklarda yoğunlaştıracağı yerde kentin her bölgesine yaydı. Bu durum, yerleşim bölgelerinin bir karmaşa içine sürüklenmesine, caddeler uzadıkça da işe yararlığa, hatta kârlılığa bakılmaksızın rekabetçi ticari mekân sayısının artırılmasına neden oldu. Sonuçta, ticaret kentinde sahnelenen tek oyun, almak ve harcamak oldu. Bu amaçlar dışında kentin diğer bütün işlevleri değersizleşti.

36. ORGANİK PLANLAMA: AMSTERDAM: İlk Aşama [sol üstte]: Amstel'in ağzındaki balıkçı ve deniz ticareti kenti; Cenevre veya Zürih'ten hiç de farklı bir yer değil. Amstel'e set ve köprü inşaatı başlamış; bir kanal ve sur kenti üç taraftan koruyor. İkinci Aşama [sol altta]: Kanal kentin ulaşımında da kullanılmaya başlanmış. Dar bloklar ana su arterlerine paralel biçimde yayılmış, gemicilik tesisleri ve kentin dış bölgelerinde yel değirmenleri çoğalmış. Aşırı kalabalıklaşma kentin orijinal bölgelerinde bahçeleri bozmuş, ama yeni bloklarda bahçeler korunmuş. Üçüncü Aşama [sağ üstte]: Merkez (Dam, Saray'ın bulunduğu yer) sol tarafta oluşturulmuş, caddeler orijinal modele uymayacak şekilde bu bölgeye yönelmiş. İşçi bölgesi (Jordaan) küçük bloklar ve dar caddeler halinde ve yine orijinal plana uymayacak şekilde, ama tarlaların orijinal çizgilerine uygun olarak inşa edilmiş. Bu maalesef, planın yoksul bölgede simetrik biçimde tamamlanmasını engellemiş. Dördüncü Aşama [sağ altta]: Orijinal karmaşıklığına ve orantısız gelişimine rağmen, bir örümcek ağı planı sayesinde limana doğru yönelen su yollarıyla ağaçlıklı yollardan oluşan yarım daire biçiminde birbirine bağlı bir kanallar sistemi oluşmuş. Bu geometrik biçimin Üçüncü Aşama'dan itibaren ortaya çıkışı organik büyümeyle mekanik biçimin birleşerek her ikisinin de yüksek bir mükemmellik derecesine ulaşmasını örnekliyor. Hangi kent planlamacısı Birinci Aşama'dayken bu sonucu çizebilirdi? Birleşik, ama çeşitlilik taşıyan trafik sistemiyle, açıklığı koruyan kanallarla, güzel sıra evler ve bahçelerle ve ağaç kemerlerle Amsterdam güzellikte Versailles'la yarışır; üstelik faydadan fedakârlık yapmadan. Çoğu tarihsel kentte olduğu gibi, bu büyük kent harikası da, güzel yerlerini otopark haline getirip yayalara herhangi bir kolaylık sunmadan bütün trafiği yaya hızına indirgeyen motorlu araç trafiği yüzünden bozulmuş ve kirlenmiştir. Amsterdam'ın XIX. yüzyıldan itibaren başlayan yayılma hareketi, iş çevreleriyle sanayi bölgelerinin kentin geneli gibi organik olan alt merkezler oluşturarak merkezsizleşmesine olanak tanımamıştır. Bu, Amsterdam'ın bugün çektiği sıkıntıların baş sorumlusudur; zira bisiklet trafiğinde bile tıkanıklık yaşanır. 1920'den beri süregiden kapsamlı belediye konut çalışmaları nedeniyle övgüyü hak etse de, Amsterdam'da daha sonraki tarihlerde yapılan planlama ve inşaatlar XVII. yüzyılda kenti ortaya çıkaran planlama ve inşaat çalışmalarının kalitesine asla ulaşamamıştır.

37. BATH KENTİNİN GURURU: Kaplıcalarla hamamlar gibi şifa merkezleri hiçbir zaman tam anlamıyla ortadan kalkmamıştı, ama XVIII. yüzyılda bu yerler, belki de kışın aşırı yiyip içildiği için üst sınıflar buraya akın etmeye başladığında yeni bir ha-

yat kazandı. Ortaçağ hacıları ruh sağlıkları için dini yerleri gezerken, barok çağı insanları da fiziksel sağlıkları için kaplıcaları ziyaret ediyordu. Kaplıcalar, içmeler ve şifalı sular başka tür bir hayat için mükemmel bir bahaneydi. Buralarda kumar, maskeli balo, flört, kaçamak, dans, müzik, bazen de tiyatro gösterileri gibi bütün tipik barok zevkler mevcuttu. Kısacası buraları, kendi oyuyla başa geçen, giysi ve görgü uzmanı, moda despotu bir prens (yani, tarihte iki figürle, Beau Nash ve Beau Brummel'le temsil edilen "züppe") tarafından yönetilen küçük birer saraydı. Bu kentler içinde en güzelinin, uzun zaman önce Romalılar tarafından kurulmuş olan Bath olduğu konusunda herkes hemfikirdir. Avon Nehri'nin dik açılı kıvnmında kalmış olan, dama tahtası modelindeki küçük bloklarıyla bu Roma kenti kaplıcaların etrafında gelişmişti. Bu araziye yakın bir yere bir ortaçağ manastırı kurulmuştu. XVIII. yüzyılda, II. Charles'ın tahta geçmesinden sonra, kibar çevre suları için Bath'a gitmeye başladı. Bu, kentin eski bölgesinde bir dizi parçalı gelişmenin gerçekleşmesini hızlandırdı; bunun üzerine çevredeki arazi sahipleri yerleşim bölgeleri kurulması için bir dizi ce- 387
sur plan başlattı. Burada, Gay Street, Circle ve (hemen yanındaki Queen Street'in güney ucundaki Queen Square ile birlikte) Royal Crescent'in oluşturduğu üç omurgalı yayılma, yeni planlama düzeninin en iyi örneğini minyatür ölçekte sunar. Bir buçuk yüzyıl süren onca değişiklikten sonra, bugün bile, Bath'ın kalbi, Paris, Nancy, Londra veya Edinburgh'un bile aşık atamayacağı nitelikte tasarım örnekleriyle doludur. Bath'ın başarısı katı bir disiplinin, coğrafi ve tarihsel gerçekliklere göre kendini ayarlayabilecek esneklikte olduğunda ne kadar avantajlı olabileceğinin bir kanıtıdır. Royal Crescent'in bütün vadiye hâkim bir tepe üzerine ve aşağısındaki parkın korunaklılığında bir yere yerleştirilmesi, bunun keyfi yaratılmış geometrik bir figür olmadığını gösterir; XVIII. yüzyılda hiçbir kentte böyle bir planlama düzeyine ulaşılmadıysa da, Bath'ın 1820'lerde yapılan ek planının ilkinden hiç de aşağı kalır yanı yoktur. Parka benzeyen çevrenin korunması kadar önemli olan bir başka şey de, tıpkı 1786 planında gösterilen, bugün de güzel biçimde bakımı yapılmakta olan ve demir parmaklıklardan rahatlıkla görülebilen, geniş, zengin dokulu bahçeler gibi arka bahçelere cömertçe yer ayrılmasıdır. Bu, açık planlamanın en güzel örneğidir ve kesintisiz bir kompozisyonun ayrılmaz parçası olarak değerlendirilen binaların birbirleriyle yakın bir kentsel ilişki içinde oldukları bir planlamadır. Kısacası, Bath'ın XVIII. yüzyıl kent planlaması, suları kadar canlandırıcı ve iyileştiriciydi ve birçok çirkin bölgeye harcanan paralar heba olurken, ona harcanan paraların hayat, sağlık, hatta gelir açısından çok daha yüksek getirileri olmuştur. Ama Bath'ın standartları barok hayat modelinde hayatta kalamadı. Sonunda açıkgöz işadamları, kamusallık ruhları ve estetik anlayışlarıyla Bloomsbury'nin, Edinburgh'daki New Town'ın ve Bath'ın soylu planlamasını olanaklı kılan arazi sahiplerini tasfiye ettiler.

[Üstte] Çevresindeki araziyle ilişkisi içinde Bath. Royal Crescent'ten, aşağıdaki tepelerin güzel görüntüsü şimdi öndeki ağaçlar tarafından engellenmektedir; orijinal planın yarım daire biçiminde olmasından bu manzara sorumluydu. [Altta] Bath'ın daha yakından çekilmiş bu fotoğrafında hem Royal Crescent'in hem de Circle'ın arkasındaki gür yeşilliklerle kaplı bahçelerde, kent caddelerini belirginleştirip değerlerini artıran park bölgeleri de görülmektedir. Foto: Aerofilms Ltd., Londra.

38. AYNI ÇATI ALTINDA: "Kapıdan kapıya" ve "kırmızı ışığa yakalanmamak" bugünün motorlu hayatının nihai ideallerini ve çevrenin ve kentin başına geleceklere aldırış etmeden kayıtsız şartsız yerine getirilen taleplerini dile getiriyorsa, "aynı çatı altında" sözü de XIX. yüzyılda paleoteknik planlamacının ideal ifadesiydi. Çelik ve camın XIX. yüzyıldaki "ilerici" zihinler üzerinde hipnotik bir etkisi vardı, bugün de onların izleyicileri üzerinde aynı etkiye sahiptir. Bu ideal biçim seradan alınmıştı ve

1851'in büyük sergisine ev sahipliği yapan o muhteşem Crystal Palace'ın [Kristal Saray] [sağ üstte] tasarımcısı Joseph Paxton tarafından seralarda daha önce kullanılmıştı. Milano'nun ünlü toplanma yeri [solda] gibi camla kapatılmış pasajlar, daha fazla eşyanın aynı çatı altına konabildiği, önceleri orta avlusu camla kapatılmış bir aydınlık olan ilk büyük mağazaların tasarımına öncülük etmiştir. Paris'te Les Halles'da [sağ altta] sera biçimi yine rasyonel olarak kullanılmıştır; ama bu, günümüzde camla örtülü ve ne yazık ki bu nedenle buharlı lokomotiflerin geniz yakan dumanını tutup kesifleştiren tren istasyonlarındaki kullanımdan farklıdır. Bu tür kapalı yapıları evrensel hale getirme arzusu, kentsel veya insani amaçlardan ziyade inatçı bir teknolojik kaşıntıdan kaynaklanır. Günümüzde bütün bir kenti camdan veya plastik bir kubbenin altında toplama önerileri, gökyüzündeki, hava şartlarındaki, içeriden dışarıya, karanlıktan aydınlığa geçişlerdeki ve tabii mimari ifadelerdeki onca uyarıcı değişimi, kısacası bir kenti canlı kılan tüm unsurları sanki değersizmiş gibi yok edecek-

tir. "Her şey aynı çatı altında" ifadesi belki de karşı-kentin nihai biçiminin bir taklididir: "Her şey aynı yeraltı sığınağında." Bu, biyolojik ve psikolojik açıdan korkunç bir çevresel denetim olacaktır. Bu cesur yeni dünyanın steril, süper boyutlu bir *1984*'e dönüşmesine ilişkin fikir edinmek için bkz. Resim 64.

[Sağ üstte] Foto: Ewing Galloway.

39. SANAYİLEŞMİŞ KÖMÜRKENT: Schinkel Manchester'ı ziyaret ettiğinde büyük tuğla fabrikaların soğuk mimarisini yeni tip bir binanın ilkel biçimi olarak selamlamıştı. Sadece birçok imalathane ve fabrikada değil, aynı estetik ve faydacı ilkelere dayanan 1880'lerde Chicago'nun çelik iskeletli ilk gökdelenlerinde (ve bir nesil sonra gecikmiş biçimde onları yeniden keşfeden Loos, Gropius ve Le Corbusier tarafından yapılanlarda da) teyit edilmiş olan bir anlayıştı bu. Sağ tarafta gaz tanklarıyla pamuk fabrikaları [üstte] sanayi kentinin yeni egemenlerini gösteriyor. Çevredeki işçi evleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında kente yavaş yavaş giren düzenlilik ve hijyenik şartlar açısından asgari standartları temsil ediyor. Benzer şekilde, müsrifçe çoğalan pahalı asfalt cadde ve bulvarlarla birlikte, aşırı kalabalıklaşmayı da gösteriyor. Kent üzerinde sürekli duran duman hakkında hiçbir fikir vermeyen net çekilmiş fotoğraf, muhtemelen bir iş durdurma eylemi zamanına ait. Hayata karşı paleoteknik saygısızlık konusunda bu fotoğraf en kötü örnek olmaktan çok uzaktır. Daha eski bir döneme ait bir görüntüye bakın: Cenaze kaldırıcısının keyfi yerinde, Resim 41 (üstte). Amerikan çelik kentinde [altta] demiryolunun ve çelik fabrikasının tipik biçimde nehir kenarını zapt etmesi ve dumanla sisin yol açtığı hava kirliliği görülüyor. Çevreye zararlı gazlar yayan sanayilerin sık esen rüzgârların yönü düşünülerek yerleştirilmesi, bu sanayilerin yerleşim yerlerinden uzak tutulması ve çevreye zarar vermeyecek veya su kaynaklarını kirletmeyecek bir atık yönteminin uygulanması gibi konuların ilk sanayi kentlerinin yerleşim planlarında hiç gözetilmediğine dikkat edin. (Daha iyi neoteknik yerleşim örnekleri için bkz. Resim 53 ve 48, sağ altta) Bu ciddi kusurlarına rağmen, çelik kentlerinin genellikle Monongahela ve Allegheny boyundaki dar vadi tabanlarına benzer yerlere hapsedilmesi, tepelerin ağaç örtüsünün korunmasını ve oralarda yaşayanlar için balıkçılık, avcılık gibi doğa faaliyetleri açısından erişilebilir kalmasını sağladı. Oysa Pittsburgh ve Cleveland gibi daha büyük kentlerde böyle alanlar sırf kentsel büyüme sonucu ezilip yok oldu.

Foto: Ewing Galloway.

40. PALEOTEKNİK CEHENNEM: Belki de, sendika hareketinin, kooperatif hareketinin, toplu sağlık tesislerinin ve kurallarının ve sosyal refah yasalarının neden olduğu dönüşümden önceki XIX. yüzyıl sanayi kentinin gerçeklerini ancak savaş alanında bulunmuş olan kişiler daha iyi anlayabilir. Bu merkezlerin kentsel ve dini hayatları çirkin tuğla şapellerde, kasvetli Tamirciler Çarşısı'nda, hatta daha karanlık sendika yönetim binalarında, XIX. yüzyıl sonuna kadar herhangi bir dış mimari zarafetten yoksun binalarda geçerdi. Mevcut tek canlılık, ulusal siyasi mücadelelerde ve şiddet unsuru bu mücadelelerdekinden daha da fazla olan grev ve lokavtlarda yaşananlardı. 1880'lerde grevdeki Gaz İşçileri Sendikası'nın eylemleri bu anların tipik bir örneğidir. İşçi sınıfının ayaklanmasının sömürücülerinde yarattığı dehşet o kadar büyüktü ki, İngiltere'de ordu kışlaları, bir işgal ordusu gibi kasten sanayi kentlerine yerleştirilmişti. Savunması güçlü binalarda askeri silah depolarının benzer biçimde inşa edilmesi ABD'de 1870'lerden 1890'lara kadar sürdü. Bu ortamda, güzelliğe karşı gösterilen kronik körlük, güzelliğin yokluğu kadar aşikârdı; belki de koruyucu bir anesteziydi. Konuyla ilgili olarak William Morris'in Ağustos 1874'te Bayan George Howard'a yazdığı mektubunda parlak bir şeytani esin vardır: "Modern aklın dünyayı (veya küçük bir köşesini) daha sakin ve şiddetten daha uzak bir yer yaptığı düşüncesiyle kendine bir zafer payı çıkarmasına diş bilediğim falan yok; ama güzelliğe yönelik bu körlük bir gün intikamını da beraberinde getirecektir, kim bilir? Yıllar önce insanların aklı sanatla ve hayatın asil gösterileriyle doluydu, adalet ve barışa çok az zamanları vardı; intikam günü geldiğinde önemsemedikleri şiddet artmadı, önemsedikleri sanat tahrip edildi. Belki bugün de tanrılar, tekrar güzel ve dramatik olabilsin diye dünya için (veya bizim küçük köşemiz için) bela ve terör hazırlıyordur."

[Üstte] Açık havada, grev mitingi. [Altta] Londra'nın bir kenar mahallesi ve halk pazarı: Paleoteknik Cehennem'le ilgili Gustav Doré'nin bütün yeteneğini konuşturduğu bir dizi tasvirden ikisi. Bütün resimler Illustrated London News*'tan alınmıştır.*

41. MODEL SANAYİ KÖYÜ: Ne belediye yetkilileri ne de sanayi liderleri sanayi kentiyle bir bütün olarak ilgilenecek takatı kendilerinde bulabildiler. Bu nedenle filantropik girişimciler daha basit bir köy modeline başvurdular. Massachusetts eyaletindeki Lowell ve New Hampshire eyaletindeki Manchester kentlerindeki bazı eski imalathaneler, bu eoteknik (su gücüyle işleyen) sanayilerde daha büyük kentlerde pek az rastlanan bir insani tavır ve mimari düzen standardı oluşturdular. Komünal konut hareketinin ilk lideri Robert Owen'dı; ama ne yazık ki Owen komünal deneylerinde imalatçılıkta olduğu kadar başarılı olamadı. Fransa'da, aynı şekilde döneme damgasını vuran Fourier'nin ütopyacı etkisi, Guise'de demir ustası Godin'in kurduğu bir falansteride somutlaştı: Le Corbusier'nin Birlik Evi'nin ilk ve daha mütevazı bir benzeri; küçük bir topluluğun bütün kusurlarına sahip olup da avantajlarının çoğuna sahip olmayan bir çeşit "köy müsveddesi." İyileştirmelere duyulan şiddetli ihtiyaca bir örnek istiyorsanız üstteki fotoğrafa bakmanız yeterlidir; çünkü öndeki evler sırt sırta inşa edilmiştir, evlerin yarısı ışık, taze hava ve manzaradan yoksundur. Kentin adını saklı tutuyorum, çünkü benzer birçok kötü konut (ve bodrum yerleşimi) örneğine diğer birçok sanayi bölgelerinde de rastlamak mümkündür. İyi planlama ve konut yapımı konusundaki ilk önder, 1851'de Saltaire'i kuran kişi olan Sir Titus Salt'tı. Okur fotoğrafın [ortada] sol üst köşesinde yer alan bu model ev inşaatıyla Resim 39'da gösterilen arasında ayrım yapmakta zorlanabilir. Ama kanal ve Aire Nehri'nin sınırını çizdiği sağdaki park ve oyun alanlarına dikkatinizi çekerim. Bu alan, kent kurulduğunda ayrılmıştı ve hâlâ korunmaktadır, ama daha sonraki amaçlar doğrultusunda, bu bölgeyle iskân bölgesi arasında bu kadar mesafe olmaması gerektiğini söylememiz gerek. Evler için daha büyük bahçeler yaratmak üzere bu bölgenin bazı arazileri pekâ-

lâ kullanılabilirdi. Saltaire, sadece üç yatak odalı evleri nedeniyle değil, hamamlar, çamaşırhaneler, hatta yaşlılar için huzur evlerinden oluşan bir komplekse sahip olduğu için de dikkate değerdi. Salt'ın yaptıklarını, Bournville, Port Sunlight, Earswick, Essen, Pullman ve diğer birçok yerdeki uzak görüşlü imalatçılar izledi. Bunların ilk üçünün Saltaire'e kıyasla evlerin yerleşimi açısından büyük üstünlüğü, daha sonra inşa edilen işçi evlerini etkiledi. Birkenhead yakınındaki Port Sunlight [altta] köy boyutuna rağmen, modası geçmiş barok bir yaklaşımla tasarlanan kent merkeziyle, neredeyse komik denebilecek bir netlikle sanayi kılıfı altında olsa bile prensler dönemi mutlakiyetçiliğinin etkisini gösterir. Ama mesken bloklarının ortasındaki bahçelere bölüştürülmüş alanın büyüklüğüne dikkat edin. Ne yazık ki bahçelerin dış oda gibi kullanılma imkânı yok edilmiş.

[Üstte] İngiltere'de bir sanayi kenti. Foto: Aerofilms Ltd., Londra. [Ortada] Saltaire'de fabrika ve ev. Foto: Aerofilms Ltd., Londra. [Altta] Port Sunlight. Foto, Unilever Ltd.'nin izniyle yayımlanmıştır.

42. YEŞİL KIR KASABALARI: Daha önce Resim 33'te gördüğümüz Chipping Campden'in yakın plan çekilmiş fotoğrafı [üstte] sonradan banliyö olarak tanımlanacak olan, ama aslında "açık plan" tanımına daha uygun aynı açık alanlar, bahçeler ve park alanları bireşimini sunmaktadır. Romantiklerin ağızlarından düşürmedikleri o "doğaya dönüş" çoğu zaman aslında sadece taşra kasabasına bir dönüştü. İngiliz üst sınıfları, böyle bir köyün yakınındaki kır evleriyle ve St. James veya Green Park'a yakın kent evleriyle her iki dünyanın en iyi halini yaşıyordu (hem üremelerindeki hem de yönetmelerindeki başarının sırrı belki de buydu). Great Malvern [altta] bir Benedikten manastırının (bu manastırın kilisesi kasaba merkezinin hemen yanında görülüyor) etrafında kurulan taşra kasabasının, XVIII. yüzyılın sonlarında, o zamanlar popüler olan şifalı su tedavisi konusunda uzmanlaşmış bir kaplıca merkezine sancısız dönüşümünü gözler önüne serer. 1840 ile 1900 yılları arasında kurulmuş olan Victoria çağına ait gotik malikâneler, bugünkü banliyölerdeki gibi geniş açık alanlara kurulmuş haldedir; belki de bu tür bir hayat tarzına imrenme duygusunu da körüklemiş olabilirler. Resim 41'de de görüldüğü gibi, aynı güdüler "model köyler"in tasarımında da etkili olmuştur. Hem taşra kasabası hem de sağlık merkezi; su, gün ışığı, bahçe ve dinlenme alanı konusunda, daima sadece üst sınıflarla veya taşrayla sınırlı tutulamayacak, olumlu niteliksel bir standart oluşturmuştur. Bu yeni standart sayesinde hem sanayi kentinin hem de ticaret metropolünün hijyenik ve estetik kusurları değerlendirilebilecekti. 1685 gibi erken bir tarihte bile, William Penn Philadelphia'yı planlarken, bu taşra imgesi arzulanır bir model olarak hizmet etmiştir, çünkü Penn yeni kentin bir "yeşil kır kasabası" olacağını kesin biçimde belirtmiştir.

Foto: Aerofilms Ltd., Londra.

43. BANLİYÖNÜN FETHİ: Bronxville [üstte] banliyö gelişiminin son elli yıldaki halini tasvir eden klasik bir resimdir. Bronxville, bir nesil kadar sonra ortaya çıkacak olan yalıtılmış, aşırı büyük alışveriş merkezlerinden farklı olarak demiryolu istasyonunun (ortada) çevresine uygun biçimde yayılmış olan güzel bir alışveriş merkezine sahip bir "yeşil kuşak banliyösü" olarak başladı hayatına. Ağaçların arasına gizlenmiş olan ve ağaçlıklı cadde ve yolların gerisinde kalan eski müstakil evler romantik ideali saf haliyle yansıtır ve doğal yeşil kuşağın parçaları hâlâ sınır bölgelerinde görülebilir. Ama buranın, avantajlarını çoğaltan yeni bir özelliği vardı: Aşağıdan, demiryolu ve otoyol üzerinden yukarı doğru uzanan ve aslen Bronx Nehri'nin düzensiz, zaman za-

man da kirli kıyılarını süslemek için yapılmış olan Bronx Nehri Park Yolu. Yayalar için yürüyüş ve piknik alanı olarak hizmet etmesi için planlanmış, bir şerit boyunca uzanan, olabilecek en sade taşıt yoluna sahip güzel bir parktır burası. Mekân ve hareket sürekliliği, binalardan ve trafik çakışmasından yalıtılmışlık burasını, sonra kurulan park yollarının ve ekspres yolların, bayır sırtlarını izleyip yerleşim birimlerinin bulunduğu alt araziyi es geçen, karayolu ve peyzaj tasarımında bir başyapıt olan, hemen yakındaki Taconic Parkway gibi güzel yolların bir prototipi haline getirdi. Bu arada, banliyönün kırsal nitelikleri, buralara daha fazla insanın akın etmesine, böylece arsa bedellerinin artıp buralarının dev metropol apartmanlarıyla dolmasına neden oldu. Yerel yetkililerin güçlerinin ötesinde bir kamu denetimi ve bölgesel planlama olmazsa, bu bölge bir nesil sonra kentle birleşip kentin aşırı kalabalık bir parçasından farksız hale gelecektir. Paradoksal biçimde, kırsal manzaranın, parklı yaya yolunun, bahçeli evlerin kurtarılıp korunabilmesi için, çarpık, toplumsal olarak parçalanmış banliyönün, nüfusunun büyücek bölümü o civarda çalışan, dengeli bir kentsel topluluk haline gelmesi gereklidir. Nüfus baskısının yüksek olduğu yerlerde, halkın yerleşimle ilgili taleplerini karşılamak için yapılacak en iyi şey, hem kenti hem de banliyöyü daha organik mahalle birimleri biçiminde yeniden örgütlemektir; tıpkı, yoğunluk ve kentleşmeyi hem açık alanlarla hem de yerel park alanlarıyla birleştiren Pittsburgh'deki Chatham Village [altta] gibi. Chatham Village, yerleşim planlaması ve mimari düzenleme bakımından son neslin doruk örneklerinden biri olduğu için, yerel düzeyde bile taklit edilmemiş olması akıl alacak iş değildir; hele burasının başından itibaren, ev kiralamak isteyenlerin uzun süreler sıra beklediği, mali açıdan tam anlamıyla başarılı bir örnek olduğu düşünülürse.

[Üstte] Bronxville, N.Y. Foto: Fairchild Aerial Surveys Inc., New York. [Altta] Chaham Village, Pittsburgh. Foto: Clarence S. Stein.

44. BLOOMSBURY VE HAMPSTEAD GARDEN: Bloomsbury [üstte] İngiliz planlamasının ve inşaatçılığının en büyük başarılarından biriydi. Etkisi o kadar güçlüydü ki, Thomas Cubitt gibi XIX. yüzyıl ticari müteahhitleri bile o büyük toprak sahiplerini taklit etmiştir. Burada, ortada Russell Meydanı olmak üzere, görülen meydanların dizilişi yine iyi planlandığında açık alanların kentin bozulmasını ve düzensizleşmesini nasıl önlediğine bir örnektir. Odak noktası olarak ön planda British Museum'un yer aldığı üniversite bölgesi, bu düzenden tümüyle yararlanır ve onun etkisini daha artırır. Londra Üniversitesi'nin tek başına dikilen kulesi bölgeyi gayet güzel egemenliği altına almıştır, ama kule ve yüksek binaların bütün Londra'da süregiden çoğalması, meydanlara çok fazla sayıda insan yığılmasına ve caddelerde trafiğin yoğunlaşmasına neden olacağı için, bu semtlerin ferahlığını yok edecektir. Hampstead Garden banliyösü [altta] bir yüzyıllık açık planlamanın bir ürünüydü. Burada Unwin ve Parker, Letchworth Garden City'nin tasarımı sırasında yapılan hatalardan pay biçerek, geniş özel bahçelerde zengin mimari düzenlemelere olanak tanımasına ve hem açık oyun alanları hem de ormanlık alanlar biçiminde daha kullanışlı kamusal mekânlar yaratmasına rağmen çok daha uyumlu bir plan hazırladı. Hampstead Garden banliyösü, Olmsted'in Illinois eyaletinin Riverside kentindeki ve Maryland eyaletindeki Roland Park'ta yaptığı yenilikleri taşıyordu: Süper blok, tamamen çıkmaz sokak, hatta şerit park ve blok içi avlu gibi. Burası Frankfurt'ta, özellikle Frankfurt-Römerstadt'ta Ernst May'in, ABD'de de Wright ve Stein'ın yaptıkları gibi daha başka yeniliklerin önünü açtı. Caddelerin eninin ve ön bahçelerin aşırı geniş olmasından kaçınmasıyla, yoğunluk ve kentleşme bakımından yarım yüzyıl sonra kurulan Yeni Kentlerin çoğundan üstündür. Manchester yakınındaki Wythenshawe'ın tasarımında Barry Parker bir yenilik daha ekledi: Mahalleleri birbirinden ayıran, ama mahallelerin

birleşme yerlerinde küçük alışveriş merkezlerine izin veren gezi yolu.

[Üstte] Foto: Aero Pictorial Ltd., Londra. [Altta] Londra İlçe Meclisi'nin izniyle yayımlanmıştır. Huntington Aerosurveys Ltd., Londra.

45. GECİKMİŞ BAROK: WASHINGTON: L'Enfant'ın planının önce çirkin binalarla ve şimdi de ekspres yolların kentin kalbine yerleşmesiyle barbarca nasıl katledildiği gözlerden gizlenmiş olacağı için Washington'ın o muhteşem planı en iyi havadan görülür. Bunlar Washington'ın soylu planını bozan birçok hatanın sadece ikisidir. Pennsylvania Bulvarı'nın her iki yanında, büyüyen bürokrasi için yeterli ofis yeri tedarik etmeme, iş binalarının yüksekliğini sınırlamama, demiryolu hangar ve istasyonlarını kent merkezinin dışına yerleştirmeme hatasına düşülmesi, L'Enfant'ın planının "uygulayıcıları"nın hem kamusallık ruhundan hem de ekonomi anlayışından ne kadar yoksun olduklarını gösterir. L'Enfant'ın düşüncesini kısmen de olsa kurtarma çabaları Macmillan komisyonunun Mall'u yeniden canlandırma, Lincoln Anıtı'nı inşa etme ve Potomac Basin'in örnek park alanını kurma çalışmalarıyla birlikte başladı. Ne yazık ki, bütün bunlar kurulurken otomobilin zararlı etkileri hiç hesaba katılmamıştı. 1959'da Roosevelt Anıtı Komisyonu, ölüm tehlikesi olmadan yürüyerek ulaşılabilecek, motorlu araç trafiğinin görüntüsünden ve gürültüsünden uzak bir yer aradığında bulamadı.

[Üstte] Mall, Washington Anıtı'yla Lincoln Anıtı eksenin en sonunda. [Altta] Washington'ın kalbi: Merkezde Meclis Binası, sağda Union Station ve Washington Anıtı'nın sağındaki "Üçgen"in arkasında Beyaz Saray. Foto: Fairchild Aerial Surveys Inc., New York.

46. STANDARTLAŞTIRILMIŞ KAOS: Gökdelenlerle ilgili en önemli teknik ve mimari gelişim Chicago'da 1880'lerden itibaren başladıysa da, New York'ta, gerek yüksek apartmanlarda, gerekse ofis binalarında izdihamdan kâr sağlamaya daha da açgözlülükle başvuruldu. Kentin trafik arterleri 1811'de, solda görülen bölgedekiler gibi iki veya üç katlı evlerde oturan insanların oluşturduğu nüfusa göre planlanmıştı. On ila kırk katlı gökdelenlerse, aynı alana üç ila on iki kentlik nüfusu tıkıştırdı. Öyle ki, özel araç trafiği otomobil öncesi düzeyde olsaydı bile caddeler yine tıkanırdı. Fotoğrafın [üstte] altında yer alan en yüksek bina (koyu gölgeli olan) Rockefeller Center'ın en önemli unsuru olan RCA binasıdır: Rockefeller Center'ın alçak paten pistiyle minik Plaza'sı Manhattan'ın buluşma ve gezinti için kullanılan birkaç yerinden biri olarak Roma'daki İspanyol Merdivenleri'yle kıyaslanabilir. Pittsburgh'deki Mellon Meydanı'nın aynı şekilde popüler olması, "yalnız kalabalıkların" böyle gayri resmi toplanma yerlerine olan açlığını kanıtlamıştır. Olmsted'in (Leonardo da Vinci'nin Milano için önerdiğini geliştiren) çoklu bağımsız dolaşım sistemli Central Park'ı (ortada) Radburn Planı'nı, hatta Le Corbusier'yi neredeyse bir yüzyıl önce müjdelemişti. New York'un XIX. yüzyıl kenar mahallelerindeki kira evleri, izdiham, kötü hıfzıssıhha ve yüksek kira bedelleri bakımından Berlin, Bombay, Glasgow, Cenova veya Napoli'nin en bakımsız bölgelerindeki evlerle aynı düzeydeydi. Bu berbat bölgelerin yerini şimdi ışıklandırma, havalandırma, temizlik bakımından son derece yüksek kaliteli, düzgün evlerin bulunduğu bölgeler almıştır. Fotoğrafın [altta] önündeki Stuyvesant, devletin cömert yardımlarını da arkasına alan özel bir sigorta şirketi tarafından kurulmuştur: Ama bir dönüme yaklaşık 100 insan düşen yerleşim yoğunluğuyla bir kenar mahallenin nüfus yoğunluğuna sahiptir. İç açık alanlarına rağmen, bu iskân bölgesine, şimdi yeterli olarak kabul edilen park ve oyun alanı sağlamak için 320 dönüm ek alan, yani bütün projenin binalar dışında kalan alanının 75 dönüm fazlası ge-

reklidir. Yüksek binalar sayesinde oluşan görsel açık alanla dönüm başına düşen insan sayısına uygun kullanılabilir açık alan kavramlarını birbirine karıştıran kişiler bu gerçeği ısrarla görmezden gelir. Kentin her bölgesinde bulunan ve bazen özel teşebbüslerce, bazen de toplu konut projesi olarak, ama "kent yenileşmesi" adı altında her zaman devlet yardımıyla inşa edilen bu tür dev kalabalık yapılar toplumsal hayata değerli ve anlamlı bir katkı veya insan işbirliği için uygun bir model olarak asla gerekçelendirilemez. Tümüyle böyle bir temel üzerine kurulmuş bir kent, verimsizliğin ve gayri insaniliğin söz konusu olduğu bürokratik bir karabasandan farksız olacaktır.

Foto: Ewing Galloway.

47. KENTİN MAHVOLUŞU: Günümüzde bir kenti harap etmenin en popüler ve en etkili yolu, çok şeritli ekspres yolları, özellikle de viyadüklü olanlarını, kent merkezinden geçirmektir. Bu tür yollar, yükseltilmiş demiryolları halkı rahatsız ediyor gerekçesiyle kaldırıldıktan hemen sonra yapılmaya başlandı! Los Angeles, önüne geçilmez bir hırsla inşa edilen ekspres yollar nedeniyle kenti zarara uğratma konusunda en büyük örnek olsa da, belki de Boston bu konuda en acınacak durumdaki kentlerin başında gelir, çünkü her imkânın yürüyüş uzaklığında olduğu, övündüğü bir tarihsel çekirdeğe ve 1890'lar kadar eski bir tarihte, etkili birleştirme konusunda model olarak gösterilen bir metropol transit sistemine sahip olduğu için kaybedecek daha çok şeyi vardı. Günümüz askeri planlarının nükleer imha üzerine temellenmesine benzer bir biçimde, Boston'un planlamacıları da ilk hatalarını örtmek için onları daha da yaygınlaştırıyor. Boston'un durumu bu gidişle, Kuzey Carolina'da bulunan ve haksız olarak "Otopark Kenti" olarak anılan (haksız olarak diyorum, çünkü dünyadaki hemen her kent, hatta Amsterdam'la Paris bile, bütün o arabalara ayrılmış alanlarıyla, başka hiçbir iş için yer kalmamasıyla, hızla bir otopark kenti haline geliyor) Greensboro'ya [altta] benzeyecek. O nedenle, İkinci Dünya Savaşı'nda hava saldırıları, Londra'da bugün, "kapıdan kapıya" tek araçla ulaşım kavramının kabulüyle hazırlanan ulusal karayolu programının her gün kent içinde yol açtığı zararlardan daha fazla zarara yol açmamıştır. Kentin ikincil bir işlevi onun varlığının yegâne amacı haline getirilmiş veya daha doğru bir deyişle, yok oluşu için mükemmel bir gerekçe oluşturmuştur. Otoyolların inşaatında, tıpkı gökdelenlerin inşaatında olduğu gibi, mekanik örgütlenme ve pratik tasarım alanlarında müthiş bir teknik yetenek ile felç edici bir toplumsal yetersizlik ve kültürel bilgisizliğin bileşimini görebiliriz. 393

[Üstte] Boston'da çok şeritli, viyadüklü, cadde ağlarıyla birleştiği yerlerde tali geçiş yolları olan bir otoyol. Foto: Ewing Galloway. [Ortada] Londra'da, St. Paul Katedrali etrafındaki bombalanmış bölge. Foto: İngiliz Hükümeti. İngiliz Haberalma Dairesi'nin izniyle. [Altta] Greensboro, N.C. Foto: Ewing Galloway.

48. MEKÂN YİYİCİLER: Kentin temel imkân ve işlevleri (işbirliği, iletişim ve birlik, toplanma, karışım ve hareketlilik), büyük bir faaliyet çeşitliliğinin aynı anda içinde yer bulabileceği bir kaba ihtiyaç duyar. Böyle bir kap, yer bakımından yeterince ekonomik olabilmek için çeşitlilik taşıyan bir ulaşım ağı talep eder. Elde mevcut sadece tek bir ulaşım aracı varsa, o zaman faaliyetin kendisi kent dışına atılmak durumundadır, Pasadena Rose Bowl'daki [sol üstte] gibi seyrek görülen bir hareketlilik söz konusu olsa da. Hiçbir Amerikalının 300 metre bile yürümek istemeyeceği düşüncesi, onların gerçekte alışveriş merkezleri ve otoparklarda katettikleri müthiş mesafeler tarafından alaycı bir tarzda çürütülür. Söylemek bile yersiz, bu asfalt çöller kalabalıklara yönelik etkinlikler olmadığında, pahalıya patlayan bir biçimde bomboş kalır. Los An-

geles'taki otoyol [sağ üstte] tek araçlı ulaşımın ileri derecede yayılmış kanserli haline iyi bir örnektir. Çok şeritli ekspres yol ve otoparklar kentin yaşayan dokusunu neredeyse tamamen yiyip bitirmiştir. Trafik akışının hiç engellenmemesi düşüncesiyle karayolu mühendisleri, arterlerdeki trafiğin kent içindeki caddelerdeki gibi ara sıra durmasında hiçbir sakıncanın olmadığı trafik ve nüfus yoğunluğu az bölgelerde bile dev yonca yaprağı kavşaklar [sol altta] inşa ederler. San Francisco'nun körfez bölgesi gibi bir yandan kullanılamayan boş zaman fazlası, bir yandan da tarım ve dinlenme sahalarının tükenişi sorunundan mustarip bölgelerde mekânı har vurup harman savurarak zaman kazanmak iyi bir kamu ekonomisi örneği sayılmaz. "Sanayi parkı" ise (İngilizlerin "ticari bölge"lerinin [sağ altta] Amerikan versiyonu) neoteknik planlamanın daha üstün bir örneği, komşu yerleşimden hayranlık verici biçimde yalıtılmış, otoyolların etkin biçimde hizmet verdiği bir yerdir. Buna karşılık, tek katlı binaların ucuzluğu ve rahatlığı gevşek planlamayı ve yayılmayı teşvik etmiştir. Burada

binalar sütunlar üzerine inşa edilmiş olsaydı, otomobille yazın sıcaktan, kışın kardan korunaklı bina altlarına park edilebilecek ve öğle arasında gezip dinlenme olanağı tanıyacak yerlere alan açılacak, bunun da gerek iş gerekse üretim açısından olumlu yansımaları olacaktı. Böyle bölgelerde kamu otoritesi, toprağı iktisatlı kullanan yüksek sanayi binalarını destekleyen, ağır makinelere ihtiyaç gösteren tesisler hariç diğer tüm az katlı binaları cezalandıran farklı vergiler getirebilirdi. Ama Amerika'da mekân yiyiciliği neredeyse bir ulusal meşgale haline gelmiştir. Jet ulaşımında kullanılan havaalanları, ancak ana kentlerden uzakta bulunan açık alanlarda karşılanabilecek derecede geniş ve bol yer talebinde bulunurlar. Bu da New York ile Chicago kadar birbirine uzak kentler arasında bile jet uçaklarıyla yapılacak ulaşımın hızının getireceği kazancı sıfırlar. Frank Lloyd Wright'ın *The Disappearing City*'de [Görünmez Kent] öngördüğü standart (aile başına en az dört dönümlük yer) ulaşılamayacak gibi olsa da evrensel olarak cazip bir standart kabul ediliyor. Bütün bunların sonucunda kentin kendisi hızla yok oluyor, dağınık parçaları "uzayda kayboluyor".

[Sol üstte] Foto: Fairchild Aerial Surveys Inc., New York. [Sağ üstte ve sol altta] Foto, Kaliforniya Eyaleti, Bayındırlık Bakanlığı'nın izniyle yayımlanmıştır. [Sağ altta] Foto: Ewing Galloway.

XI
Ortaçağın kırılması ve modernliğin filizleri

A. *HIRİSTİYANOPOLİS* – GÖLGE VE ÖZ

Manastır, lonca, kilise ortaçağ kentini biçimleyen unsurlar olarak iş gördü. Eski Yunan'da Kos, Delphoi ve Olympia'nın olduğundan daha etkili olan bu kurumlar kentin her bölgesini kendilerine özgü bir tarzda biçimlendirdi ve başlangıçta eski kalede sabitlenen kısır kurumların üstesinden gelmeyi vaat eden ortak bir hayat kalıbı oluşturdular. Körü körüne itaatle tek taraflı baskının yerini kısmen gönüllü işbirliği, sözleşmeli yükümlülükler ve karşılıklı görev anlayışı almıştı. Bu yeni yapılar görünür hale gelip, yan yana çalışmaya başladığı zaman ortaçağ kent arketipinin biçimlenmiş olduğu söylenebilir. Bu, bütün bu kurumların her kentte mevcut olduğu veya aynı ağırlığa sahip olduğu anlamı-

na gelmez. Çünkü ticaret ruhu üniversiteye karşı katı bir düşmanca tutum içindeydi; Brugge ve Lübeck gibi ortaçağ kentleri zaten böyle bir entelektüel merkeze hiç sahip olmamış, Venedik veya Bristol gibi kentlerse bu yeniliğe uzun süre direnmişlerdi.

Oysa ortaçağın ilk dönemlerinde ticari işler ve din bile organik bir ilişki içindeydi; öyle ki iş çevreleri, ticari üslerinin örgütlenmesinde dinsel kurumları kendine örnek almıştı. Örneğin Hansa ticari yerleşim birimleri manastır çizgisinde yerlerdi; ilahi bir kazanç için olmasa da, maddi kazanç için insanların aynı manastırlardaki gibi yakın bir şekilde kendilerini yaptıkları işlere adamaları esasına dayanıyordu; Tapınak Şövalyeleri'nin en önemli işlevlerinden biri ise sevkıyat acenteliği ve

bankerlik hizmetiydi. Ortaçağın sonlarına doğru -ki bu, sona gelindiğinin kesin işaretlerinden biriydi– kutsal konular bile dünyevi bir renge bürünmeye başladı. Din yerini ticarete, "inanç" da "itimat"a bıraktı.

Fakat kapitalist temeldeki iş faaliyetlerinin kurumsallaşmasının bile teolojik bir kökeni vardı; zira ilahiyatçılar tarafından ortaya atılan, nihai olarak kazanılacak üretim gelirleri ve büyük kârlar vaat eden Kurtuluş Hazinesi doktrini, kapitalizmin gelecekte ödülünü bulan tasarruf kuramını önceliyordu; Beauvais'li Vincent tarafından hakça *quid pro quo** tarzı mübadeleye karşı kâr bile haklı gösterilmişti.

Bu durumda yine de ortaçağ kentinin bir Hıristiyan kenti olduğu, Hıristiyan hayat tarzının hem binalarda, hem de bir korporatif politik tasarımda cisimleşmesi olduğu söylenebilir mi? Ortaçağ kenti gerçek bir Sığınılacak Kent miydi – ondan önceki bütün kent kültürlerinde fark ettiğimiz çelişki ve gerilimlerden uzak bir liman mıydı? Ne yazık ki ortaçağ kenti, birçok ortaçağ sonrası yorumcunun zannettiği gibi cehalet, pislik, acımasızlık ve batıl inançtan oluşan iflah olmaz karışım değildiyse de, XIII. yüzyıldaki sofu taraftarlarına zaman zaman göründüğü gibi Hıristiyan ümidinin tam anlamıyla doyurulduğu bir yer de değildi.

Ortaçağ kentini değerlendirirken her iki yanılgıdan da kaçınmalıyız. Pugin, Ruskin, Morris ve benzeri yazarların canlandırdıkları muhteşem ortaçağ goblenini elbette bir yana bırakmalıyız. Onlar çoğunlukla niyetleri sanki olmuş bitmiş olaylar olarak, idealleri de sanki gerçekleşmiş gibi ele almışlar; ortaçağdaki hayatın kaynayan içeriğine kabın günümüze ulaşan bütün görünür güzelliklerini atfetmişlerdir. Fakat bir bütün olarak ortaçağ kültürünü, işkence odaları ve din sapkınlarıyla suçluların halkın gözü önünde yakılışları yüzünden tümden sileceksek, o zaman bugünkü uygarlığımızla ilgili bütün iyi şeyleri de gözden çı-

* (Lat.) Bir şeyin karşılığında bir şey. (ç.n.)

karmamız gerekir. Aydınlanmış çağımız sivil ve askeri işkenceleri yeniden canlandırmadı mı; temerküz kampını icat etmedi mi; kentleri insanlarıyla birlikte yakıp kül etmedi mi? Ortaçağ hayatının çelişkileri, bağrımızda sakladığımız çelişkilere göre çok hafifti.

Belli açılardan ortaçağ kenti, daha önceki kent kültürünün başaramadığı şeyleri başardı. İlk kez, bir kentin sakinlerinin çoğu özgür insanlardan oluşmaktaydı. Yahudiler gibi özel gruplar hariç, kent sakiniyle yurttaş eşanlamlı sözcükler haline gelmişti. Dış denetim artık, her loncanın ve birliğin üyelerinin uyguladığı özyönetim ve özdisiplin unsurlarını da içeren bir iç denetim konusu haline gelmişti. Egemenlik (*dominium*) ve topluluk (*communitas*), örgütlenme ve birlik kurma, hepsi birbiri içinde erimişti. Yerel çıkarlarda ve projelerde böylesine farklılıkların yaşandığı şartlar altında böylesi bir dinsel amaç birliğinin kurulması Mısır'ın büyük hanedanları döneminden beri görülmemişti. Kentin toplumsal yapısı hiyerarşik bir yapı olarak kalmasına rağmen, serflerin de özgür yurttaş olabileceği gerçeği sınıflar arasındaki biyolojik kökenli her türlü tecriti ve toplumsal hareketliliği büyük ölçüde canlandırdı.

Bunlar büyük başarılardı; fakat bu başarıları mümkün kılan inanç ve dogma, otoritesine ve fazlasıyla dünyevi olan amaçlarına meydan okuyan daha ileri gelişmelerin önünde engel oluşturuyordu. İşin aslı, varlığının ve misyonunun evrenselliğiyle kilise ortaçağ hayatının her yönünü egemenliği altına alırken, tam da bu başarısı yüzünden dünya işleri eline, ayağına dolandı. Sürekli hizmetinin bir bedeli olarak kilise, başlarında ister Asurbanipal olsun ister Perikles, bütün önceki uygarlıkları nihai sona sürükleyen ölümcül taahhütleri aynen üstlendi. Kilisenin öbür dünya kaygısını, tam otoriteye sahip olduğu yegâne bölgeyle ilgili kaygısını tahrip eden şey, kendi maddileşmesi, kutsallığının gözle görünür ve dünyevi hiçbir rakibin karşılayamayacağı kadar muhteşem bir suretini yaratma arzusu oldu. Bu kendi kendisine ihanete, Clairvaux'lu Bernard'dan Assisi'li Francesco'ya kadar birçok ortaçağ kilise babası karşı koymuştur. Binanın, himaye ettiği varsayılan ruhun yerine kolayca geçiverdiğini söyleyen birden çok aziz vardı. 1180 yıllarında Notre-Dame de Paris Katedrali inşa edildiğinde Pierre le Chantre *Summa Ecclesiastica*'sında şunları yazar: "Kiliselerimizdeki *chevet*'ler, simgeledikleri Gizem'den dolayı kilise gövdelerinden daha mütevazı olmalı; zira başımızda bulunan İsa'dır – kilisenin başı olan İsa, kendi kilisesinden daha mütevazıdır." "Oysa," diye devam eder yazısında, "*chevet*'ler gitgide daha yüksek, daha yüksek inşa ediliyor."

Hıristiyan kentinin gerçekleştirilmesi için neler gerekirdi? Kabul

ediyorum, kentin üzerine kurulduğu orijinal temelin topyekûn reddinden daha azı yetmezdi: Uzun zamandan beri varlığını sürdüren güç ve bilgi tekelinden vazgeçilmesi; yasa ve mülkiyet haklarının baskıdan uzak bir biçimde adaletten yana yeniden düzenlenmesi; kölelik ve yönetici bir azınlığın yararına insanların zorla çalıştırılması uygulamalarının kaldırılması ve sınıflar arasındaki büyük ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi. Bu koşullar altında yurttaşlar, tövbekâr olduklarında cennette bulacakları vaat edilen o merhametin ve adaletin en azından bir kısmını yeryüzünde bulabilirlerdi. Hıristiyan kentinde yurttaşların keyfi güç karşısında sinmeden veya sürekli olarak dışarıdan şiddet görecekleri veya aniden ölecekleri endişesini duymadan kardeşçe ve karşılıklı yardımlaşarak bir arada yaşayacakları varsayılabilirdi. İlk olarak kale tarafından başlatılmış olan eski düzenin reddi Hıristiyan barış ve düzeninin asgari temeliydi.

Kilisenin Roma devletinin resmi dini haline geldiği andan, yani MS 313'ten itibaren bu program tehlikeye girdi ve Tanrı'nın Kenti giderek daha da uzaklaştı. Hıristiyanlığın barış ve düzen kavramının ufak tefek örnekleri manastırlarda görülebilmekteydi; ve loncanın kardeşlik kurumları yoluyla kentin içine, bu Hıristiyanlık ruhu epeyce girmişti. Fakat Hıristiyanlık fikri en iyi, talihsizlikler içinde yeşerdi; başarı kazandıkça işler tersine döndü ve bu durum XIII. yüzyılda en üst düzeye erişti. Hayatın kendisi ölüm ve acı çekme yönelimli olduğu sürece Hıristiyanlık, uygun kurumsal biçimlerine kentte kavuşacak olan merhamete ve hayırseverliğe dayalı eylemleri sayesinde, niyetlerini fazlasıyla hayata geçirme imkânı buldu. Önceki kent kültürlerinden hiçbirinde, hastalar, yaşlılar, âcizler ve yoksullar için ortaçağ kentindeki kadar büyük çaplı yatırımlar yapılmamıştı. Fakat bu hayırsever teşebbüsler skolastik görüşlü ortaçağ bilginlerinin entelektüel girişimleri gibi bir şeydi. Yapı, ancak birisi temelleri incelemediği sürece sarsılmaz görünüyordu.

Çok geçmeden kilise yalnız Sezar'ın hakkını değil, Tanrının hakkını da Sezar'a teslim etti. Kilise siyasi ve askeri gücün, özel mülkiyetin ve düşünce tekelinin eski temellerine dokunmaktan kaçınmakla kalmıyordu. Kutsal hayata ters düşen bu temelleri reddetmek şöyle dursun, onları kabul edip kendinin kıldı; gönüllü sadakat ve karşılıksız armağanlarla ulaşmayı başaramadıklarına yeri geldiğinde tehditle ve zor kullanarak ulaşmaya çalıştı. Dante, ortaçağ sentezinin sözümona doruğa ulaştığı bir dönemde, dünyayı insafsız ve açgözlü bir papanın hak iddialarından kurtarabilecek, Hıristiyanlık âlemine hükmedecek bir imparatorun hayalini kurmuştu.

Kilise insanların acı çekmesini beklediği ve bunu içine sindirdiği için, rahipleri yılmadan hayatın terslikleri ve hayal kırıklıklarıyla, gerçekleşmeyen düşleri ve trajedileriyle başa çıkmaya çalıştı. Fakat, bütün bu kültür tekrar hayatla dolmaya başlayınca, ticaret geliştikçe ve zenginlik arttıkça, kilise kendi gururu ve gücü için o zamanlar hâkim olan bütün Hıristiyanlık dışı veya Hıristiyanlık karşıtı uygulamalardan yararlanmaya başladı, böylece en saygıdeğer dogmaları bile genellikle batıl bir biçime büründü. Kilise, ölü insan bedenini anatomi aracılığıyla tıbbi bilgi edinmeyi amaçlayan hekimlerden gelecek ihlallere karşı korurlar, heretiklerle ilgili kendi yargısının infazı sırasında canlı insan bedeninin canavarca parçalanmasına memnuniyetle izin veriyordu. Engizisyon XIII. yüzyılda başladıktan sonra kilise, heretik olduğundan şüphelenilen insanları itirafa zorlamak için işkence yapmada kullanılacak kendine ait usta işi mekanik aletler bile icat etti.

XIII. yüzyıla gelindiğinde, önde gelen ortaçağ kentlerindeki zenginlik, lüks ve dünyevi güç Hıristiyanlığın radikal ön kabullerinin, yani yoksulluk, iffet, teslimiyet, alçakgönüllülük ve bütün cismani emniyet veya maddi tatmin düşüncesinin ötesinde olan kutsal emre itaatin temelini zayıflatmıştı. Hıristiyanlık âleminin en zengin kurumu olarak bizatihi kilise de bu kirli devrimin sahnelendiği yerdi. Ortaya istediği kadar bireysel aziz çıkarsın, kendi dünyevi örneği pazarda zenginliğine zenginlik katmak, savaş alanında güç kazanmak veya istila edilmiş bir kentte ganimet ve hazine ele geçirmek isteyenleri ıslah edecek bir nitelik taşımıyordu. Bu belki Hıristiyanlığın neden bir *Hıristiyanopolis* yaratamadığını açıklar.

Hem gotik mimari, hem de ortaçağ kültürü XIII. yüzyılda doruğa çıktı. Bir sonraki yüzyılda, ortaçağ kentini Hıristiyan hayat tarzına uygun hale getirebilecek güçlerin pazaryerinden de önce kilise içinde ciddi bir muhalefetle karşılaşacağı ayan beyan ortaya çıktı. Orijinal Hıristiyan ruhun geri dönme çabalarının –ve bu çabaların kesin yenilgisinin– en büyük simgesi Assisi'li Francesco'ydu. Bir tüccarın oğlu olan Francesco, alelade kiralama ve satın alma düzenlemelerinin yerine Hıristiyanlığın gönüllü hizmetini, karşılıksız armağan değiş tokuşunu getirmek istedi. Francesco, ilk Hıristiyanlar gibi yaşamak isteyenlerin eski manastır keşişleri gibi hayattan elini ayağını çekmemesi, bizzat insanların arasına karışması, Hıristiyanlık sevgisinin güler yüzlü örneğini yaşatması, sözcüklerle olduğu kadar eylemlerle de dua etmesi, başkaları için çalışması, sürekli bir barınağa sahip olmadan yoksulluk içinde yaşaması ve yarını hiç düşünmemesi gerektiğini düşünüyordu. Yapılan her iş sevgi işi haline gelecekti. Hayat, binaların ve duvar-

ların arasına tıkıştırılmış olmak yerine, "Açık Yollarda Bir Şarkı" olmalıydı; maddi ihtiyaçlar yerinde ve günü birlik karşılanmalıydı, tıpkı Francesco'nun, rakibi Aziz Domingo de Guzman'ı şaşırtacak gönüllü bir yardımlaşma sayesinde Porticula'da Hıristiyan kız ve erkek kardeşlerin büyük buluşmasını kendiliğinden sağlaması gibi.

Francesco'nun hayalinde, bu yeni kardeşler düzeninde kimsenin ruhu mülkiyetin esiri haline getiren kendine ait mülkü olmayacaktı. Bu, Laozi ve İsa'nın yürüdüğü çizgide, güce tapan, zenginlikten kabuk bağlamış egonun duvarlarını yıkmak ve nihayet egonun en büyük kolektif ifadesi olan surlu kenti parçalarına ayırmak için gösterilen çabalardan bir diğeriydi. Kısacası kapalı kaptan kurtulmak: Gerçek ve tam

bir semavileşme.

Papalık, bu heretik görüşü, tıpkı aynı nedenlerle ilk büyük Protestan tarikatını kuran dindar tüccar Peter Waldo'nun görüşünü (1170 dolayları) ezip geçtiği gibi susturdu. Papa, bir devlet adamı kurnazlığıyla, Fransisken tarikatının papalık iktidarının bir aygıtı yapılmasında diretti ve yeni kurulmuş olan bu tarikatın kurulduğu yere uygun manastır binaları yapılması için yüklü bir yatırım yaptırarak onu dize getirdi, daha doğrusu içeriden çökertti; zira bir fikri en hızlı biçimde öldürmenin yolu onu vaktinden önce "maddileştirmek"tir. Giotto'nun Assisi'deki kilisenin üst bölümündeki resimlerinin görkemi, yalnızca kilisenin alt bölümünde kendini evinde hissedecek olan Francesco'ya ihaneti gizler. Kısa bir süre sonra, yeniden canlanan Hıristiyan komünizmi inancı, yani ilk havarilerin Yeni Ahit'te anlatıldığı gibi mallarını, mülklerini, geçim kaynaklarını paylaşarak yaşama anlayışı bir heretik görüş olduğu gerekçesiyle Papa XXII. Johannes'in mühürlü fermanıyla aforoz edildi.

Yine de bir Hıristiyan kenti yaratma arzusu, Waldo ve Langland'ın zamanından John Bunyan'la Johann Andreae zamanına kadar ortaçağ zihnini meşgul etti. Bizatihi Cennet'in de kentsel bir yaratım olduğunu unutmamalıyız: Cennet, ölümsüz ruhların karşılaştığı ve o tarifi mümkün olmayan Varlık'ı ebediyen görecekleri bir kentti. Bir Hıristiyan kentinin kurulması arzusu, papalığın kaş çatmalarına rağmen, Belçika ve Hollanda'da kurulan, Beguinler gibi ruhban sınıfından gelmeyenlerin kurduğu tarikatlarda çekingence kendini hissettirdi; Münster ve diğer yerlerdeki Anabaptistler arasında ise bu arzu aniden alevlenerek bir devrim çabası boyutlarına vardı. Fakat *Hıristiyanopolis*'i ütopik bir rüya olmaktan kurtarabilecek yegâne güce sahip olan kilise ona kesinlikle karşıydı.

İşin başında ortaçağ kenti gerçekten de Hıristiyanların gereksinim-

leri ve çıkarlarıyla biçimlenmiş olsa, Hıristiyanlığın meydan okumasıyla hiçbir zaman tam olarak dönüşüme uğramazdı. Eski iktidarlar ve prenslikler, surlarının arkasına sıkı sıkıya yerleşmişlerdi. Mezopotamya ve Mısır'da kentin doğumuna nezaret eden kıskanç tanrılar, Buda gibi, maddi kalıcılığı temsil eden bütün simgelere ve insanı kendine yabancılaştıran biçimciliklere sırtını dönmüş olan Filistinli yeni öğretmenden daha inatçı, daha ikna ediciydiler. Eski tapınağın sürekli yinelenen ritüelleri, eski kalenin zorlayıcı şiddeti, antik büyüsel sapkınlıklara kalıcı bir biçim veren hasmane kapalılıklar ve yalıtılmışlıklar; bütün bu kurumlar ortaçağ kentinin yüreğinde varlıklarını sürdürdüler. Sürekli olarak Hun, Sarazen, Moğol ve Türk akınlarının tehdidi altında olmalarına rağmen ortaçağ kentlerine en fazla zararı bir Hıristiyan 401/F26 cemaatin başka bir Hıristiyan cemaatiyle giriştiği hiç bitmeyen vahşi, acımasız kent savaşları veriyordu. Bu skandallar ve utanç karşısında kilise sürekli bir sessizlik içindeydi. Aksi olabilir miydi ki? Roma'nın kendi eylemleri, uyarılarını ağzına tıkardı o zaman.

Ortaçağ kentinin neden böyle başarısız olduğu sorusuna Hıristiyan teolojisinin bir cevabı vardı: İlk günah doktrini. Bu doktrin insanın yaradılışında, Âdem'in itaatsizliğinden kaynaklanan ilk günahını organik, miras yoluyla geçen bir rahatsızlığa dönüştüren köklü bir kusur, kendi bencil doğasını kayırarak Tanrının amaçlarını bir kenara itmeye yönelik sapkın bir eğilim olduğunu varsayar. Hıristiyan teolojisine göre bu eğilim insanın içinde öylesine yer etmiştir ki, insan ondan kurtulmaya çalışırken tam da yapmaması gereken şeyleri yapabilir; bu nedenle tek çıkış yolu, insanın kronik zayıflığını kabullenmesi ve nedamet getirip bağışlanmayı ummasıdır.

İşin aslına bakılacak olursa, günah kilisenin başlıca dünyevi geliri haline gelmişti. Ruhun kurtuluşu üzerindeki kilise tekeli ancak bu alanı genişleterek ve bu borçluluğu artırarak yeteri kadar kâr getirebilirdi. Dolayısıyla X. yüzyıldan itibaren uygarlığın iyilikleri ortaya çıktıkça aynı oranda kötülükleri de artıyordu, hem de kendini bu kötülükleri azaltmakla mükellef gösteren kurum tarafından yapılan kötülükler. XVI. yüzyılda Machiavelli, *Discorsi* [Konuşmalar] adlı kitabında şunları yazmakla hiç de adaletsizlik etmiş sayılmazdı: "İnsanlar dinimizin başı olan Roma Kilisesi'ne yakın oldukları ölçüde, dinden uzaktırlar." Trento Konsili, bu durum karşısında kolları sıvadığında, ortaçağ kent kompleksinin parçalanmasını önlemek artık mümkün değildi.

O halde, ortaçağ kenti ne olursa olsun, *Hıristiyanopolis*'in sadece silik bir sureti olmakla kaldı. Bu kentin ana hatları insana, bütün eksensel dinler içinde en yaygın olanının dinsel ve toplumsal öncüllerine

dayalı yeni bir kentsel düzenin kurulacağı ümidini verecek kadar güçlüydü. Fakat tam da kentin gelişim süreci içinde manevi öz yok olma eğilimindeydi. Yine, ilk kez eski Yunan kentinin gelişiminde incelediğimiz statik, tek taraflı maddileşme paradoksuyla karşı karşıyayız.

B. ÜTOPIA'YA KARŞI VENEDİK

Ortaçağın sonlarına doğru Avrupa'da bir kent, güzelliği ve zenginliğiyle diğer kentleri geride bıraktı. Kızıl Siena, siyah beyaz Cenova, gri Paris, alacalı Floransa; hepsi de arketip ortaçağ kenti olma iddiasında

bulunabilir; şurası kesin ki XIII. yüzyılla XVI. yüzyıl arasında sanatının yalın görkemi ve canlı entelektüel hayatıyla Floransa, diğer bütün Avrupa kentleri arasında öne çıktı. Fakat altın Venedik özel bir ilgiyi hak eder. Hiçbir kent ortaçağ kent yapısının ideal unsurlarını onun kadar şematik bir biçimde gösteremez. Dahası, hiçbir kent, iç gelişimi içinde, kentin neolitik çağın sonlarından itibaren sahip olduğu etrafı surlarla çevrili kap özelliğini aşmayı vaat eden yeni bir kent bileşiminin ipuçlarını onun kadar iyi veremez.

Belki de ekonomik kaynaklarının kuruduğu ve bütün bir yapının çökmeye başladığı o üzücü dönemde yaşayan yıpranmış yerli ahalisi dışında hiç kimse tarafından, hiçbir zaman Venedik'in estetik ihtişamı unutulmadı veya göz ardı edilmedi. Fakat Venedik'in kent planlamasına getirdiği yeniliği diğer kentler bırakın taklit etmeyi, anlamadılar bile. İnsanlar Venedik'in planının benzersizliğinin farkında olsalar bile onu doğanın bir tesadüfünden ibaret saydılar, tekil doğal özellikler üzerinde temellenmesine rağmen evrensel uygulanabilirliği olan bir dizi cesur adaptasyondan oluştuğunu görmediler. Burada bu nedenle Venedik'in planını incelemek istiyorum, zira Venedik, günümüzde planlamanın temel hücresel birimi olarak yeniden ele alınan ve bu yolla yeni bir kentsel biçim oluşturma doğrultusunda atılmış temel adımlardan biri sayılan mahalle ve semt düzenlemelerini geliştirerek çağımıza taşımıştır.

Venedik, MS V. yüzyılda lagünleri aşarak istilacılardan kaçan bir grup Padovalı sığınmacının eseridir. Adriyatik'in sığ suları, savunma amaçlı taş surun yerine geçti; birbirleriyle sadece su yollarıyla bağlanan bataklıklarla adalar, orada yaşayanlara kanalları tarayarak çıkarılacak toprakla karaların doldurulup sağlamlaştırılması ve kanalların taşımacılık için kullanılması fikrini verdi. Gondol (1094'te bile adı geçer) bu dar ve sığ su yolları için en ideal teknik adaptasyondu. Venedik her

ne kadar yağmur sularını biriktirmek için sarnıç inşa etmek, anakaradan teknelerle gelen ihtiyaç maddelerini sürekli kılmak durumunda kalsa da, sürekli rahatsız edici bir konu olagelmiş kanalizasyon sorununu, atıklarını doğrudan denize dökme imkânına sahip oluşu nedeniyle, anakaradaki rakiplerinden daha kolay çözümledi; çünkü gelgitle birlikte tuzlu suyun hareketi ve güneş ışığı zararlı bakterilerin konsantrasyonunu makul düzeye düşürebiliyordu.

Venedik'in kalbinde Piazza San Marco, yer alır: Eski Bizans Kilisesi'nin önünde bulunan ve önceleri Aziz Markos'un meyve bahçesi olan bir meydandır bu. *Campanile*'nin XII. yüzyılda ilk inşa edildiği yere yakın bir yerde, 976'da Kutsal Topraklar'a gidecek olan hacı adayları için yapılmış bir pansiyon kurulmuştu. Bu, sonradan kurulacak olan oteller bölgesinin ilk örneğiydi. 1172 yılında alanın genişletilmesine bakılırsa, XII. yüzyıl gibi erken bir zamanda burada pazar tezgâhlarıyla dolu bir meydan oluşmaktaydı. Bugün meydanın etrafında bulunan binalar burada 1176'da meydanın yeniden inşasıyla başlayan ve 1180'de eski Campanile'nin yapılışı, 1300'de Dükalık Sarayı'nın yapımının başlaması ve 1520'de eski maliye binasının inşasıyla süren daimi bir gelişimin gerçekleştiğini gösterir. Maliye binasının inşasını, 1536'da Sansovino tarafından tasarlanan ve *piazetta*'nın bir tarafını kapatan kütüphanenin inşaatı izledi. Fakat dikkatinizi çekerim, katedralin karşısına gelen kısmının tamamlanmasıyla estetik bütünlüğünü tamamlayan şimdiki meydana son ekleme ancak 1805'te yapıldı.

Kısacası, *Piazza*'nın hem biçimi hem de içeriği, koşul, işlev ve zaman faktörüyle değişime uğramış kentsel amaçların birikmesinin bir sonucuydu; hiçbir tekil dehanın kâğıt üzerinde birkaç ay içinde ortaya çıkartamayacağı organik bir üründü. Meydanın siyasal ve toplumsal işlevleri, orijinal kırsal işlevlerle pazarlama işlevlerini yavaş yavaş geri itmeye başladı; bu eski işlevler, arkalarında sadece hacılar için yapılan ilk pansiyonun yakınındaki otelleri ve lokantaları, kafeleri, dükkânları bırakarak adım adım kentin diğer bölgelerine taşındı.

Kısacası, Venedik'in planı, tek bir neslin ihtiyaçlarını karşılayan, gelişim, yeniden adaptasyon ve değişim olasılıklarını keyfi bir biçimde bertaraf eden statik bir tasarım değildi; bu planda daha çok sürekli değişim ve karmaşık bir düzenden ortaya çıkan birlik vardı. Gücü ve sorumluluklan acımasızca merkezileştiren demir yumruklu bir soylunun yönettiği bir kentte, meclisteki 480 üyenin bir merkezi yoktu, temsil ettikleri bölgelerde oturmak zorundaydılar. Aynı şekilde, Tersane bölgesinin yöneticileri kentin daha bu sanayileşmiş bölümünde ikamet ediyorlardı. Bu uygulama, sık sık bir kentin uzak bölgelerinde kentsel

düzensizliğe göz yumulmasına neden olan yoğun üst sınıf yerleşimini önlemekteydi. Büyük saraylar Büyük Kanal'ın denizden gelen rüzgârları alan havadar arazilerini işgal etse de, arkalarındaki mahalleyle bağlantılıydılar.

Sıradan bir turist genellikle San Marco modelinin Venedik'teki her kilise bölgesinde küçük boyutlarda tekrarlandığını fark etmez. Bu kilise bölgelerinin her birinin, içinde çeşmesi, kilisesi, okulu, çoğunlukla da lonca odası bulunan genellikle tuhaf yamuk biçimli kendi *campo*'su yani meydanı vardır; kent başlangıçta altı mahalleye ayrıldığı için bu kilise bölgelerinin her biri bünyesinde kentin altı loncasından birini barındırır. Tamamı bugün 177 tane olan kanallar, bu mahalleleri birleştiren hatlar olarak hizmet gördükleri gibi aralarındaki sınırların belirlenmesini de sağlar. Bu kanallar, Amerika'daki anayollar veya İngiltere'deki Yeni Kentlerin yakınındaki yeşil kuşaklar kadar kent alanı işgal etmez, ama iyi tasarlanmış modern bir kentin yeşil kuşağıyla, kenti baştan başa kuşatan anayollarının işlevine sahiptir. Kentin etrafındaki büyük lagünler, su ve kent manzarası seyretmek için uygun bir gezinti mahalli ve bir "park" niteliğindedir. XV. yüzyıldan itibaren hiçbir kent, ressamların iştahını kabartmada Venedik kadar başarılı olamamıştır.

Venedik'in bu özelliklerinin birçoğu diğer ortaçağ kentlerinde de görülebilir. Hiçbir yerde Venedik'teki kadar açık bir şekilde ifade edilmeyen şey, işlevsel bölgelendirme sistemiydi. Kent merkezinin çevresinde irili ufaklı adalar olduğu için bu sistem orada daha kolay kurulabilmişti. Venedik görünüşteki bu handikapı bir fırsat haline getirmeyi başarmıştı.

Büyüklüğüne ve koşullarına göre Venedik'teki her ada kendine uygun bir işlev buldu, San Marco'nun yakınındaki San Georgio manastırına vakfedilen ada bile. İlk işlevsel bölge, üzerinde bir kilise ve ölülerin gömülmesi için bir mezarlık bulunan, 11 kilometre uzaktaki Torcello adacığıydı. Ondan sonra bir sanayi mahallesi olan Tersane bölgesi geldi; 1104'te kurulmuş, 1473'te ve XVI. yüzyılda genişletilmişti. Burası bir tersane, tekneler için bir erzak merkezi ve bir savaş gereçleri yapım yeriydi; XV. yüzyılda 16.000 işçi ve 36.000 denizciyi barındırıyordu. Venedik'in diğer ana sanayilerinden biri olan cam sanayii, 1255'te Murano Adası'nda büyük meclisin aldığı bir kararla kuruldu.

Bunlar, sıradan ortaçağ kentinin karışık kullanımlarından farklılaşmış ilk büyük çaplı sanayi bölgeleriydi. Bakmasını bilen gözler ve kadirbilir bir zekâ olsaydı Venedik, XVI. yüzyıldan sonra büyümekte olan kent merkezlerinde ağır sanayinin gelişimi için bir model oluştu-

rabilirdi; hızlı taşımacılık imkânları arttıkça Venedik'in çekirdek haldeki, ama açık planı, taklit edilmesi halinde diğer büyümekte olan kentlerin yoğun yığılma, aşırı kalabalıklaşma ve yayılma suretiyle genişleme eğilimleriyle baş etmesini sağlayabilirdi.

Başka bir deyişle, Venedikliler ellerindeki fırsatlardan gereği gibi yararlanarak, ama kuşkusuz farkında olmadan, kentsel işlevlerin farklılaşmasına, trafik yollarıyla ve meydanlarla birbirinden ayrılmış işlevsel bölgelerin oluşturulmasına dayalı yeni bir kent tipi ortaya çıkarmışlardı. Bu, mahallelerin bütünlük içinde olması gerektiğinin farkında olan ve "işe gidiş yolculuğu" için boşa harcanan zamanı en aza indirgeyen, rasyonel bir biçimde uygulanan, en büyük ölçekte bir bölgelendirmeydi. Bu, kent için öyle doğal bir sistemdi ki, Lido Adası'nın bir deniz sayfiyesi, yani bir eğlence bölgesi haline geldiği XIX. yüzyılda bile yürürlükteydi.

Venedik'in mahalleleriyle sanayi bölgeleri kentin bütünlüğünü asla bozmadan, sadece merkez bölgenin gereğinden fazla kalabalıklaşmasını önlemişti. Fakat kentin Adriyatik'le evliliğini kutlayan su festivali gibi herkesin katıldığı tatiller, kolektif ritüeldeki baskın dekoru biçimleyen, dünyadaki kent mimarisinin belki de en güzel örneklerinden biri olan Dukalık Sarayı'nda, San Marco Meydanı'nda, *piazzetta*'da ve yakındaki iskelelerde bütün kenti bir araya getirirdi.

Venedik'in siyasal düzeni, son kertede ahlâk yitimine yol açan bir şiddet ve gizlilik karışımı üzerine kuruluydu. Yöneticileri, özel muhbirler ve gizli suikastları yaygın bir denetim silahı olarak kullanırdı. Bu sistem her türlü dürüst çalışmayı, yargıda şeffaflığı engellemiş ve bugünkü totaliter toplumlarda olduğu gibi, merkezdekilerin hastalıklı fantezi ve halüsinasyonlar içinde aptallaşmasına neden olmuş olmalı. Biçimsel anlamda demokratik yönetime sahip Amerika'da bile gizlilik içinde çalışan bir grubun, bu ister Atom Enerjisi Kurumu, ister Ulusal Güvenlik Konseyi, isterse Merkezi Haberalma Teşkilatı olsun, işleyiş ilkesi yüzünden gerçeklikle ilişkisini yitirdiğini gördük. Eleştirel bir muhalefeti bastırma girişimi olarak başlayan bir şey, sonunda gerçeğin bastırılması ve yanlışları aşikâr, planları psikotik, vaatleri ölümcül olsa da kabul edilmiş bir politikaya her türlü alternatifin yok edilmesi eylemine dönüşür.

Aslında Venedik'in siyasal durumu, sahip olduğu refaha ve sürekliliğine rağmen kurucularının düşündüğü kadar başarılı değildi. Fakat kent topluluğu bir şekilde dengede tutulabiliyordu, çünkü kentin yöneticileri, bugünkü totaliter devletlerin yaptığı gibi güvenlikle özgürlüğü değiş tokuş ederek en azından sistemin bedelini ödüyorlardı. Böylece,

yüzyıllar boyunca yurttaşlarına muntazam sanayi istihdamı, çeşitli sosyal hizmetler ve göz kamaştırıcı halk festivalleri sağladılar. Bu nedenle, genellikle ihanet ya da isyan tehdidinde bulunanların işçiler değil, yönetici sınıflar içindeki rakip kişiler olması sistemin tipik özelliğiydi.

Fakat Venedik Cumhuriyeti'nin fiziksel düzeni onu yaratanların zannettiklerinden daha iyiydi. Kentin yaratıcıları, hiç bilincinde olmadan, surun semavileştirilmesiyle kendini belli eden yeni bir kent kabı türü geliştirmişlerdi. Kentin bugünkü yıpranmış ve aşırı kalabalıklaşmış kalıntıları bile hâlâ direnen, eski, taş çağı imge ve modelinden köklü bir biçimde farklı bir kentsel düzenin varlığına işaret eder. En kalabalık döneminde bile nüfusu iki yüz binden yüksek olmamış bir

kent olarak Venedik'in başardığı şeyi, bizimki gibi hızlı iletişim ve taşımacılık olanaklarına sahip, modern bir belediye o nüfusun on katı için yapabilir. Tuhaftır, kent planlamacılarının bile Venedik'in beş yüzyıl önce sahip olduğu yenilikleri algılayabilecek kadar gözünün açılması için 1928'de Radburn planının icat edilmesi gerekmiştir. Ancak bu keskin benzerlik, yani yaya trafiğinin diğer trafik ve taşıma türlerinden ayrılması –her ne kadar bu düzenleme, Leonardo da Vinci'nin aynı yöntemi Milano'daki trafik sıkışıklığını gidermek için önermesinden yıllar önce Venedik'te gerçekleştirildiyse de– Venedik'in kent planlaması sanatına yaptığı katkıların sadece küçük bir kısmını oluşturur.

Venedik'in kendisi de zorunlu göç, savaş, çatışma, korsanlık ve ticaretin katı gerçekliği içinde ortaya çıkmıştı. Nesiller boyu insanların sadakatinin sürmesini sahip olduğu ihtişamla ve düzenle sağlamışsa da Venedik, hiçbir zaman ideal bir kent olma iddiasında bulunmamıştı; para, güç ve parayla gücün satın alabileceği lüksün peşinde koşan enerjik tüccar ve sanayici nesillerin tasavvur edebileceği en iyi kentti sadece. Şimdi de onu, yaratıcısının ideal bir model sunmayı amaçladığı bir kentle, yani Sir Thomas More'un 1516'da, tam da Venedik'in şansının döndüğü zamanlarda yazdığı *Utopia*'daki başkent Amaurote'la karşılaştıralım.

Utopia Adası'nın merkezinde bulunan Amaurote, birbirleriyle aralarında en az 40 kilometre mesafe bulunan, "ama birinden diğerine yürüyerek bir günde varılamayacak kadar da yalıtılmış olmayan" 54 kentten veya taşra kasabasından biridir. Başkent Amaurote, Londra gibi teknelerin kentin içine kadar girmesine olanak tanıyan bir gelgit nehri üzerine kurulmuş kare planlı muhkem bir kenttir. Altı metre genişliğindeki caddeler "hem trafik sıkışıklığı yaratmayacak, hem de insanları rüzgârlardan koruyacak en uygun şekilde" düzenlenmiştir ve

her evin bir sokak kapısı, bir de bahçe kapısı vardır. Sakinlerinin bahçecilik konusundaki hevesleri "sadece bahçelerin onlara verdiği haz nedeniyle değil, sokaklar arasında hangisinin en güzel bahçelere sahip olduğu konusunda var olan kızgın rekabet nedeniyle de artmaktadır." Bu dış yeşil kuşak ve iç genişlik duygusu, her kent sakininin yasal yükümlülüklerle iki yıl taşra hayatı yaşamaları zorunlu tutularak pekiştirilir. Böylece More, bahçe-yurttaşlarını eğiterek bahçe kentini garantilemiş olur.

Her bir Utopia kenti, dört bölgeye ayrılmıştır. Her bölgenin ortasında dükkân ve tezgâhlarıyla pazaryeri bulunur. Fakat daha samimi örgütlenme biçimi olan mahallenin temelinde aileler vardır. Her otuz aile bir yönetici seçer, bütün yöneticiler bir araya gelerek belediye başkanını belirler ve bütün kentler Utopia meclisine temsilcilerini yollar. Bu temsili yönetim sisteminin temelini, cadde boyunca sıralanan geniş yemek salonlarının birinde düzenli olarak birlikte yemek yiyen mahallenin otuz ailesi oluşturur. Bu yemek salonunda baş yöneticiyle karısı Yüksek Masa'da oturur.

Belki de More'un bu yeniliği tam olarak yok olmamıştır; More, Iowa'daki Amana topluluklarının şimdi halk lokantaları olarak kullanılan ortak yemek salonlarını önceden haber vermiş gibidir. More'un evleri gruplandırmasına bir ortak bakımevi de eşlik eder. Ev hizmetçilerine alışık olunan bir dönemde bile More, insanın ara sıra aile bakımından kurtulmasını sağlayan bu uygulamanın avantajlarını yadsımaz. Bu nedenle onun kentinde temel örgütlenme biçimi lonca değil, aile ve mahalledir; ya da Fransız kent planlamacısı Gaston Bardet'nin "ataerkil birim" dediği şeydir. Komünal kurumlarda More, para ekonomisinin henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde basit topluluklarda yaygın olan paylaşım ve armağan verme unsurunu canlandırır.

More'un ortaya koyduğu belki de en büyük yenilik, ortaçağ kentlisinin kır hayatına ve eğlencelerine karşı sevgisine kurumsal bir destek verme fikridir. Tarımın hem erkeğin, hem de kadının herkesin ortak işi olması gerektiği üzerinde ısrar eder. Herkes daha hayatının ilk dönemlerinde gerek okuldaki düzenli öğretimin bir parçası olarak, gerekse hoş vakit geçirmek üzere kentin yakınındaki çiftlik arazilerine götürülüp orada sadece kırsal hayatın günlük faaliyetlerini izleyerek, ayrıca fırsat çıktığında bizzat çalışarak tarım konusunda eğitim görür.

İşe katılım herkesi kapsadığı için, Utopia'lılar günde sadece altı saat çalışırlar. Bu onlara hem zengin bir ekonomi, hem de bolca boş zaman sağlar; boş zamanlarının çoğunu da gerek özel araştırmalarla, gerekse halka açık derslerle öğrenime ayırırlar. Boş boş oturan zenginin,

sağa sola kafa tutan hizmetlinin, eli ayağı tutan dilencinin ve "rahiplerle sözde dindarların oluşturduğu büyük ve aylak grup"un yeri yoktur More'un Utopia'sında. Kendisi de dinine bağlı, onuru ve kilisesi için yakılarak ölmeye hazır bir insan olan More, geç ortaçağ kentindeki gösterişçi dindarlığın kofluğunun ziyadesiyle farkındaydı.

Bazı açılardan More'un hayali kenti sadece Venedik'ten daha ileri bir düzeyde değildir, aynı zamanda eşitlik arzusuyla, işi hem bir oyun biçimine dönüştürerek hem de zihni geliştirmenin bir aracı haline getirerek ürünlerin ve boş zamanın yaygınlaşmasını sağlama çabasıyla günümüzde anahatları çizilmeye başlanmış olan toplumsal potansiyellerin habercisi konumundadır. Amaurote'ta kolektif hizmet ve dostça birlik, iktidarın katı biçimlerini yumuşatmıştır. Burada, silik de olsa, geleceğin toplumsal kentinin bir profili mevcuttur, tıpkı Venedik'te daha göze çarpan ve açık bir biçimde geleceğin kentinin fiziksel özelliklerinin mevcut olması gibi. Her iki amaç bakımından da dünyanın büyük kentlerinin önünde daha uzun bir yol var.

Fakat tam da toplumsal iyileştirmelerini somut biçimlere dökeceği noktada More'un imgelemi tekler, tıpkı ondan önce Platon'un imgeleminin teklediği gibi. Daha doğrusu, More'un imgeleri, ortaçağ düzeninin dışına çıkmaya başlayan kendi çağının biçimleri içinde donar kalır. O nedenle, ölçeği artık ortaçağ yaya ölçeği değildir: Kent kabaca on kilometre karedir; bir ailede on ila on altı yetişkin olmak üzere toplam altı bin aile öngördüğü düşünülürse, bu, nüfusun yüz binin üzerinde olacağı anlamına gelir. Bu noktada More'un bir sınır koyduğu doğrudur; bunun altındaki kentler eksik nüfus kotasını ağzına kadar doldurduktan sonra More ülke dışında kolonileşmeden yanadır.

Bu yeni mekânsal ölçekle yeni bir tek tiplik bir arada gelişir; ve evet, buna yeni bir kasvet ve monotonluk da eşlik eder. Arazinin doğası izin verdiği ölçüde birbirlerine öylesine benzeyeceklerdir ki, "bu kentlerden birini bilen hepsini bilecektir." Aynı dil, aynı tavırlar, âdetler, yasalar. Görünüşleri de aynı olacak, kent biçiminde hiçbir çeşitlilik olmayacaktır. Giysilerde de, renklerde de çeşitlilik olmayacaktır. Bu yeni muhtıraydı, standartlaştırmanın, hizaya sokmanın ve kolektif denetimin muhtırası: Quaker kasveti ya da hapishane kasveti. Peki Ütopya, yani 'iyi yer" bu mudur?

More, en yakınındaki despota şahsen haddini bildirmeye hazır bir kişi olmasına rağmen gelecek çağın despotlarına uyum sağlamaya mı çalışıyordu? Çeşitlilik ve seçim hakkının olmamasını her anlamda ideal bir gereklilik olarak görmesinin nedeni neydi? Bizim çağımızın sonunda mekanik üretim ve bolluk ekonomisinin bedellerine katlanması

gerekeceğini daha o zamandan sezinlemiş miydi? Bu nedenle de soyut adalet adına, insan hayatı için bir o kadar vazgeçilmez olan başka değerler açısından çok ağır olan bu bedeli ödemeye hazır mıydı? More, bu soruları cevaplamamız için bize hiçbir ipucu bırakmamıştır.

Okur, More'un Utopia'sının bazı açılardan ortaçağ kentinin, kişisel zenginliğin üstünlüğü, zanaat ve mesleklerin katı, hiyerarşik, çoğunlukla hasmane, iletişimsiz bir düzen içinde aşırı uzmanlaşması gibi radikal kusur ve eksikliklerine karşı koyduğunu fark etmiş olmalı. More, kent halkına kır hayatı eğitimi vererek ve bir dönem tarım alanlarında çalışma yükümlülüğü getirerek kentle taşra arasındaki eşitsizliği ve gizli düşmanlığı kırmayı amaçlamıştı. Yine, bahçenin öneminin azalmaya başladığı, hatta kentin bazı kesimlerinde yok olduğu bir dönemde, kentin bahçelerini yeniden eski haline kavuşturmaya ve bahçeyi kent planının temel unsurlarından biri haline getirmeye çalışmıştı.

More'un iç genişlik arzusu, tesadüfen 1688'de William Penn'in Philadelphia planındaki geniş bloklarda tekrarlandı; fakat XVIII. yüzyılda, Elfreth's Alley ve benzer birçok geçidin bize hatırlattığı gibi, bu geniş bloklar caddeler ve geçitler tarafından bölündü, öyle ki evler neredeyse bebek evi kadar küçüldü, açık alanlar da aynı şekilde kutucuklar halini aldı. Her şeyden önce, öyle görünüyor ki, More bilinçli bir şekilde "bedene hizmet için harcanan süreden tasarruf edip bunu mümkün olduğunca zihnin özgürlüğüne ve kültürel gelişimine harcamaya" çalışmıştı; bunu da sadece belli bir sınıf için değil, bütün toplum için düşünmüştü. Ne var ki insanileşmiş insan konusundaki sınırsız görünen hayallerine rağmen hâlâ kalenin eski surlarına bağlıydı. İdeal kentinde köleler işledikleri suçların cezası olarak toplumun en pis işlerini yapmaktaydılar ve her ne kadar Utopia'lılar tarafından nefret edilse de savaş kurumsal hayatlarının bir parçasıydı. Aslında Utopia'lılar bir savaş aracı olarak propaganda ve kaleyi içten fethetme konularında ustaydılar ve fiziksel darbeleri yalnızca *coup de grâce** içindi. Yine soruyorum, bu mudur Ütopya?

Venedik, ortaçağ pratiğinin en yüksek ürünü idiyse, Utopia da, kent topluluklarının kurulması ve örgütlenmesi anlamında geç ortaçağ düşüncesinin tam bir örneğiydi belki de. Fakat, Venedik'i Amaurote'un kasvetli hizaya sokuculuğu ve tek tipliğine kim değişirdi? Bununla birlikte, Amaurote'un yurttaş terbiyesini Venedik'in gizli tiranlığına, çoğalan şüphe ve nefretine, suikastlarına, zengin ticaretiyle şenlikli sanatının ardındaki habis saldırı ve cinayetlerine kim değişirdi? Kent kabı aracılığıyla uygarlıktan uygarlığa aktarılan çatlak her iki kentte de hâ-

* (Fr.) Can çekişmekte olan kişinin acısına son vermek için indirilen son darbe. (ç.n.)

lâ görünür durumdaydı. Varlığını bugüne kadar sürdürmüş olan dış biçime hayranlık duyarken iç travmanın, bizzat uygarlığın travmasının –yani efendiyle kölenin, iktidarla insan kıyımının bir aradalığının– kalıcılığını unutmamalıyız.

C. ORTAÇAĞDAN KALANLAR VE MUTASYONLAR

Bir kültürün en iyi örnekleri her zaman o kültürün özelliklerini en iyi temsil edenler değildir; zira en tipik olan, zamana en fazla bağlı ve sınırlı olan şeydir aynı zamanda. Dekker ve Chapman geç ortaçağ Londrası'nın ayrılmaz bir parçasıdır, oysa Shakespeare bu çağa ait olmasına rağmen onu yüzlerce noktada aşmıştır. Kentlerin kültürlerinde de bu böyledir. XVI. yüzyılla XVII. yüzyıl arasında belli yeni kent biçimleri ortaya çıktı. Bunlar ne geride kalan ortaçağı, ne de gelmekte olan ticaret ekonomisini ve mutlakıyet yönetimini karakterize ediyordu. Bu yeni kent biçimleri, yalnızca kendi yönlerinde, kendi amaçları doğrultusunda hareket ettikleri için "geçiş biçimleri" değillerdi. Fakat bunlar bugün bizim için, barok genel başlığı altında inceleyeceğim dönemin başat örneklerinden daha önemlidir.

Denizaşırı ticaret nedeniyle terk edilmiş olan birçok eski ortaçağ merkezi, kuruyan bir nehir gibi ardında sadece bir zamanlar coşkun akan suların oluşturduğu nehir yatağını bırakırken ve militarizmle merkantilizm daha mekanik bir büyüme modeli dayatırken, kırsal kesim organik bir gelişim ve yeniden canlanma sürecine girmişti. Ortaçağ kentlerinin kurumları nihayet taşraya akmaya ve kırsal bir çevrenin ortasında kentsellikleri daha da çok göze çarpan köyler ve taşra kentleri oluşmaya başlamıştı. Bu gelişim en çok, Bavyera'dan Hollanda'ya, oradan İngiltere'nin batı kontluklarına kadar uzanan bir alan içinde, Orta ve Kuzey Avrupa'nın köylerinde göze çarpıyordu. Bunun sonucunda, ortaçağ döneminin çerçöpten yapılan, yer fakiri, ahır gibi evlerinden –bu evler birçok XVII. yüzyıl gravüründe görülebilir– oluşan küçük, köhne yerleşim yerleri, büyük kent merkezlerindeki resim veya heykellerden hiç de aşağı kalır yanı olmayan resim veya heykellerle süslü taş veya tuğladan yapılmış lonca binaları ve pazaryerleri olan, sevimli, yoğun ve iyi düzenlenmiş küçük topluluklara dönüştü, yine arkasında büyük bahçeleri olan sıra evleriyle bir ortaçağ kenti minyatürü haline geldi.

İngiltere'nin en güzel köylerinden bazıları –Burford, Bybury, Chipping Camden– en son biçimlerini XVI. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasın-

daki dönemde almıştır. Daha büyük tüzel kentler açısından gerileme dönemi olarak adlandırılması gereken bir dönemdi bu. Köyün bu yenilenmesi sürecinin nedeni temelde ekonomikti muhtemelen: zanaatçıların aşırı korunan ve aşırı denetim altında tutulan tüzel kentlerden yavaş yavaş elini ayağını çekmesi ve gelirine katkıda bulunan bir bahçeye sahip taşra zanaatçısıyla kentin kalabalık bölgesinde oturan, yüksek kira bedeli ödeyen ve özellikle yeni sanayi dallarındaki loncalardan yeteri kadar destek alamayan kent işçisi arasındaki farkın gittikçe kapanması gibi. XVI. yüzyıldan itibaren, tarımsal üretimin veriminin artması, özellikle gübresinden faydalanılan inek, at ve domuzlarıyla karma çiftçiliğin yapıldığı Belçika ve Hollanda'da bahçeciliğin belki sadece Çin'in ulaşmış olduğu kadar yüksek bir düzeye çıkması da kuşkusuz rol oynamıştır.

Üçlü tarla sisteminin yok oluşu ve dar arazilerin daha geniş parseller oluşturmak üzere birleştirilmesi, büyük ulusal yapılar oluşturmak üzere feodal sistemin birleşmesiyle paralel gitmiştir; bu bazen İngiltere'de olduğu gibi kesin sınır işaretleri ve çitlerle, bazen de Bavyera, İsviçre ve Hollanda'da olduğu gibi daha eski açık biçimlerle belirlenen, ortaçağ sonrası Avrupa'nın birleştirilmiş toprak yapısını ortaya çıkarmıştır. El işi sanayisinin girişi ve daha bol yiyecek tedarikiyle canlanan bir zamanların feodal köyü, kentle eşit şartlarda ticaret yapma ve böylece dış dünyanın nimetlerinden yararlanma fırsatını ilk kez yakalamıştı.

Yarım düzine farklı kültür çağının kalıntılarıyla artık biçimi iyiden iyiye bozulmuş olan özgün ortaçağ kasabalarının yerleşim planı hakkında en iyi fikri, bugün hâlâ varlığını sürdüren bu köyler verebilir. Bybury gibi yerlerde insan, sıra evlerin Raymond Unwin ve Barry Parker'ın en iyi çabalarının öncüsü olan –ve aslında biçimlenmesine yardım eden– küçük kümeler haline gelişine bile tanıklık edebilir. Mekanik üretim bu yeni düzeni bozmadı; aksine daha da ilerlemesini sağladı; zira, bizatihi kentsel büyüme yüzünden kalabalık merkezler enerji ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelirken, su ve yel değirmenlerinin yaygın kullanımı köye, çoğu zaman yeterli olan bir enerji kaynağı kazandırdı.

Yerel biçimlerdeki bu yeni değişikliklerde Hollanda'nın katkıları özellikle önemliydi. Sahip oldukları seralarla Hollandalıların bahçecilik alanındaki gelişkinliğinin etkileri bütün Avrupa'da hissedildi; Hollanda çiftliği ve bahçesi ileri tarımcılık için bir model haline geldi. Suyun üzerinde kurulan egemenlik, polderlerde olduğu kadar kent içinde de etkisini duyurdu, çünkü polderle kent sürekli ilişki içindeydi. Bu, bırakın Amsterdam'ı, alelade Hollanda taşra kasabasına veya kanal kö-

yüne temiz bir görünüm ve yeşil bir çehre vermekle kalmadı, aynı zamanda içinin de tıpkı kum veya maltataşı ve deniz suyunun yardımıyla temizlenen en iyi gemiler gibi son derece temiz olmasını sağladı. Hem radikal Oud'un, hem de muhafazakâr Grandpré-Molière'in mimarisinde iki yüz yıl sonra yeniden ortaya çıkan, XVII. yüzyıl Hollanda'sına özgü büyük pencereli küçük evler, tıpkı Johann Andreae'nın köyden pek de fazla büyük olmayan ideal kenti *Hıristiyanopolis*'i anlatırken tasvir ettiği üzere, evin içine bol gün ışığı ve hava girmesine olanak tanıyordu.

Genel olarak, Hollanda'nın bu döneme özgü tuğlalı kır evleri, güzellik ve plan bakımından, diğer ülkelerdeki çağdaşları üst sınıf evlerinden öndedir. Dahası, bugün birçok yerde mimari çevrelerde konut alanında reformcu olarak bilinen kişilerin yaptıkları evler bile bu evlerin düzeyinde değildir. Erişilen sonuç, Amsterdam'ı incelerken göreceğimiz gibi, tümüyle ideal bir sonuç sayılmazdı, ama gerek ortaçağ kentinin demokratikleştirilmesi, gerekse sanayinin merkezsizleştirilmesi süreci yerel kararlar, insani denetim, insani ölçütler lehinde, doğru bir yönde ilerlemiştir.

Benzer bir değişim süreci Yeni Dünya'da da yaşandı, çünkü ortaçağ düzeninin kolonileşme sayesinde kendini yenilediği yer Yeni Dünya'ydı. Güney Amerika'da koloni kentleri 1523'te, Meksika'nın fethi sırasında çıkarılan Hint Adaları Yasaları'nın ilkelerine uygun olarak düzenlendi. Fakat bu kentler tarihsel anlamda geriye bakıyorlardı, ileriye değil; çünkü standart *bastide* modelini takip ediyorlardı; bu standartlaşmayı kentin ortasına ideal olarak 130'a 200 metrelik bir forum veya plaza kurarak biraz daha ilerletmişlerdi; kilise, ortasının açık kalmasını sağlayacak şekilde forumun bir kenarına inşa ediliyordu. Ev blokları tam dikdörtgen ve caddeler genişti. Öyle ki, Robert Smith'e göre, İtalyan piskopos Geradini 1520'de Santo Domingo'ya gelişinde, memleketi Floransa'dakilerden daha geniş ve daha düz olduğunu söyleyerek bu caddelere övgüler yağdırmıştı. Portekiz koloni kentleri genellikle daha düzensiz kuruluyor ve organik ortaçağ modeline daha yakın bir çizgide kalıyorsa da, ideal bir barok plan örneği olarak Palma Nuova'dan daha iyisini bulamazsınız.

Yeni Dünya'daki İspanyol koloni kenti ortaçağ kentinin askeri nedenlerle hayatta kalmasına bir örnekse, New England köyü de ortaçağ kentinin hoş bir mutasyonuydu. Back Bay kolonisinin yerleşimi sırasında Püriten maceracılar çiftçilikten çok ticaret ve el sanatlarına yatkın olmalarına rağmen, nüfuslarının Boston limanı dolaylarında yoğunlaşması ayartısına kolaylıkla direnmişlerdir. Neyse ki başlarda tarı-

ma bağımlıydılar, bu onları yeni topraklar zapt etmek için çiftliklerini birbirinden uzağa kurmayı göze almaya zorladı. Yeni kentlerinin ve köylerinin kalbi *common* adını verdikleri meydandı. Bu meydanlar, genelde İspanyol *plaza*'sından daha geniş olan, koyun ve sığırlarının belediyeye bağlı bir görevli olan hayvan bekçisinin gözetiminde güven içinde otladıkları açık alanlardı. Meydanın etrafında, en baştan itibaren, kamu binaları, yani toplantı evi, belediye binası ve daha sonraları da okul vardı. Bu kurumlar topluluk için toplanma noktaları olarak hizmet veriyordu. Meydan, aynı zamanda başka bir ortaçağ kurumu olan yerel milis birliklerinin talim yaptığı yerdi. Lordların, piskoposların ve burjuva eşrafın sürekli muhalefeti nedeniyle Avrupa'da tam anlamıyla gerçekleşme imkânı bulamayan bir ortaçağ ideali olan özyönetim, buralarda tam olarak gelişme imkânı buldu, çünkü Protestan cemaat kent üzerinde olduğu kadar kilise üzerinde de denetime sahipti.

Başlangıçta topluluğun her üyesi toprakta bir paya sahipti. Rahiplerin payı kimi zaman kırk dönüme ulaşıyorsa da genellikle köy içinde iki ila dört dönümlük arazi kadarlık bir yerdi bu. Tarlalar ise köyün dışında, bazen ortaçağ kentinde olduğu gibi, bir yazlık evin yapılmasını gerektirecek kadar uzakta, ilk başlarda yapılmış köyü koruyan tahkimatın ötesinde yer alıyordu. William Weeden'a göre, ilk düzenlemelerde hiç kimsenin toplantı evinden 800 metreden daha uzakta oturmasına izin verilmezdi; yoksa New England'ın sert kışları yüzünden kilisenin bir üyesi olmanın getirdiği toplumsal yükümlülüklerden kaçamak yapmak mümkün olurdu.

Meydan bazen, Connecticut'taki Sharon Meydanı gibi, köy boyunca uzanan elli veya yetmiş metre eninde geniş bir şerit şeklindeydi; bazen de dikdörtgen veya kare. Bu bölgenin etrafında XVIII. yüzyıldan itibaren, beyaz tahtadan dış kaplamaları ve yeşil pencere kanatlarıyla, meyve ağaçları dikilecek, bir ahır kurulacak ve sebze yetiştirilecek kadar geniş arka bahçeleriyle komşularından belirgin şekilde ayrılmış müstakil evler sıralanmaya başladı. Yolun her iki yanındaki uzun karaağaç ve akçaağaçlar kavurucu yaz güneşine karşı gölgelik, kış rüzgârlarına karşı da bir parça rüzgârkıran görevi görüyordu; bu yapraklı sütunlar dağınık haldeki evleri birleştirirdi. İnsanla doğanın mükemmel bir uyumuydu bu. Ohio'nun Gallipolis gibi bazı eski köylerinin yerleşim düzeninde bu harika özellikler XIX. yüzyıla kadar korunmuştur. XIX. yüzyılda orta sınıfların daha üst kesimlerinin oturduğu banliyölerde bu açık planın düzen ve güzellik anlayışına sadece ucundan kıyısından yaklaşılabilmiştir.

Ortaçağ kentinin tıkandığı, insanların sağlam istihkâm setlerinin ar-

dında toplanıp; ağaçsız, bahçesiz, hatta birden çok ailenin aynı konutu paylaştığı bir kenti, kentsel hayatın doğal çevresi olarak kabullendikleri bir dönemde Amerika'da ortaçağ kentinin daha açık düzeni varlığını sürdürüyor; hatta demokratik amaçlar için prenslere layık ferah bir mekânda büyüyüp zenginleşiyordu. Bu düzen, New England kentinin, üyelerinin toplumsallaşmasını ve asimile edilmesini sağlayamayacak ölçüde büyümeyi bilinçli olarak reddetmesi gerçeğine dayanır. Böylece nüfusla kullanılabilir arazi arasında bir iç denge sağlandığı gibi, kırsal ve kentsel meslekler arasında da bir denge sağlanmıştır ve iki yüzyıl boyunca birçok yerde sürdürülmüştür.

Taksim edilmiş bölge yerleşim yönünden tümüyle dolduğunda ve kalabalık bir tehdit unsuru olmaya başladığında toplumun fazla üyeleri yeni bir rahip seçerek, yeni bir toplantı evi inşa etmek, yeni bir meydan kurmak, yeni bir köy oluşturmak ve yeni tarlalar açmak üzere yeni bir plantasyona taşınırdı. Yeni merkezlerin ortaya çıkması eski merkezlerde izdihamın oluşmasını önlüyordu; yeni topluluklarda toprağın zenginliğe ve rütbeye göre olduğu kadar ailevi ihtiyaçlar da hesaba katılarak bölünmesi, üyeler arasında kaba bir eşitlik sağlıyordu veya en azından çalışkanların ve idareli yaşayanların var olmak için gerekli temel ihtiyaçları karşılamasını garantiliyordu. Her ailenin ortak toprak üzerinde hakkı bulunuyordu; her ailenin dışarıda tarlası, evinin yanında da bahçesi vardı; her erkek yıllık toplantılar aracılığıyla kentin siyasal faaliyetlerine katılmakla yükümlüydü. Demokratik bir politika ve küçük ölçekte kaldığı sürece, son derece sağlıklı ve hoş bir çevre sunuyordu bu düzen. Bu yenilenmiş ortaçağ biçimi her açıdan kendi otoriter geçmişiyle çelişmekle kalmıyor, yeni barok düzenin bütün anti demokratik varsayımlarıyla da ters düşüyordu.

New England kentinin, merkezi toplumsal çekirdeğin kendilerine ait bağımsız hayatları olan yeni hücrelere bölünerek, sürekli büyümesi eski Yunan modelini akla getirir. Fakat New England kentleri bugüne kadar ne gereği gibi takdir gören, ne de yaygın olarak kopya edilen, yeni bir özellik katar bu modele: Yerel idare birimi olarak *township**. *Township* bir grup kasabayı, köyü ve mezrayı çevresindeki açık alanla birlikte kuşatan siyasal bir örgütlenmedir; uzun bir geçmişe sahip kent-taşra ayrımı yapmadan okulların yaptırılması ve yerel yolların bakımı dahil yerel yönetimin işlevlerini yerine getirir. *Township* sınırları içinde –ba-

* Parlamento tarafından belirlendiği haliyle "township" bir arazi ölçü birimidir. Ağaçtan ağaca sınır çizgisi belirleme gibi standartlık taşımayan yöntemlere alternatif olarak geliştirilmiştir. Siyasi anlamda ise, genelde, birden fazla taşra belediyesinin çeşitli kamu hizmetlerini sağlamak için bir araya geldiği yerel idare biçimini tanımlar. (y.h.n.)

zen her iki yönde 19 kilometre veya daha fazla araziyi içine alan bir bölgede- yerleşik olan insanlar tek sınıflı ilkokullardan köy bakkallarına kadar ademi merkeziyetçi bir tarzda dağılmış tesislere ihtiyaç duyulduğunu gördüler. *Township* modelinde nüfus artışı ve sosyal tesisler tek bir merkezde yoğunlaşmıyordu; kendisi de dengeli olan bölgesel model içinde yerel olarak dengeye yakın bir duruma ulaşılması söz konusuydu.

Bu yeni biçimin siyasal önemi küçük görülmemeli; onun gereğince anlaşılamaması ve sürdürülememesi -hem federal anayasaya hem de eyalet anayasalarına dahil edilememesi- devrim sonrası siyasal gelişimin en trajik ihmallerinden biridir. Bu nedenle soyut siyasal demokrasi sistemi somut organlardan mahrum kalmıştır. *Township* yönetimi
sisteminin önemini kimse Emerson'dan daha iyi anlayamamıştır; *Journal* adlı kitabında 1853'te şunları yazar: "*Township*, cumhuriyetin birimidir. New England eyaletleri, seçim bölgelerine ayırma işleminin getirdiği topluluklar üzerine değil, *township* üzerine kuruludur. Siyasetin insanların okulu, herkesin kurallarını öğrendiği bir oyun haline gelmesi de buna bağlıdır. Bu nedenle Kaliforniya'da veya Robinson Crusoe'nun adasında, Fransızlarla Almanların yapamadıkları şey yapılıyor, yani anında çalışmaya başlayan bir hükümet oluşturuluyor. Batı eyaletleriyle New York ve Pennsylvania'da *township* sistemi temel alınmamıştır, bu nedenle meclisin harcamaları tutumlu değil, savurgancadır. Seçim bölgeleri yüzünden veya seçimlerin komitelerin eline geçmesine neden olan her neyse o yüzden, kendilerini tanıyan kişilerin oyunu alamayacak insanlar yeniden seçilir."

Ama bu örnek sonraki toplulukların kurumsallaşmasında tamamen yok olmamıştır. Ohio ve Wisconsin'de insanların boş kırsal alandaki köylere ve kasabalara dağıtılması New England'daki modele benzer bir modelle gerçekleşmiştir; bu, günümüz Avustralya'sında veya ABD'nin Kuzeybatı Pasifik bölgesinde olduğu gibi nüfusun büyük merkezlerde yoğunlaşma eğilimini azaltmıştır.

XVIII. yüzyıldan sonra New England köyünün ve fabrika kasabasının toplumsal özellikleri sadece ütopyacı topluluklarda tekrarlandı. Özellikle de Iowa'daki Amana köyleri için, neredeyse bir yüzyıl boyunca "gerçek bir esin" kaynağı oldu. Amana topluluğu yüz bin dönümlük bir toprağa sahipti ve her birinin kendine ait bir kiliseyle okulu, fırını, mandırası, şarap mahzeni, postanesi ve genel ambarı bulunan yedi tarım köyünü kapsıyordu. Bu topluluklar birbirlerinden 2.5 ila 6.5 kilometre uzaktılar; fakat hepsi merkezdeki eski Amana merkezli, yarıçapı 9.5 kilometre olan bir çember içinde yer alıyorlardı.

Kırk ila yüz evden oluşan bu köyler Alman cadde köyü tarzında, yani uzun, kıvrılarak ilerleyen bir cadde ve o caddeden düzensiz aralıklarla çıkan sokaklar biçiminde düzenlenmişti. Köyün bir ucunda ahır ve barakalar, diğer ucunda fabrikalarla atölyeler, yanlarda da meyve bahçeleri, üzüm bağları ve bahçeler yer alıyordu; köylerin arasında bulunan ormanlardansa, bir zamanlar Amana battaniyeleri, Amana yapımı domuz pastırması ve jambon ile Amana buzdolabı kadar meşhur olan mobilyaların yapımı için gerekli keresteler elde ediliyordu. Bu köylerin mimarisi ve hoş görünümlü, sade tuğla binaları, XIX. yüzyılın ikinci yarısının sıradan binalarından üstündü; ilk Shaker topluluklarıyla mimari yaratıcılık hariç her yönden yarışabilirdi.

Kent gelişimindeki bu pratik sağduyuya dayalı ilerlemeler, her ne kadar köy ölçeğinde kalsa da, kırsal çevrelerindeki fiili başarıları açısından olduğu kadar kent yapılaşmasındaki potansiyel katkıları açısından da önemliydi. Açık ama birleşik bir model dahilinde çekirdekten büyüme konusunda örnek alınacak nitelikteydiler. İki "mutasyon" da, kısmen şansın yardımıyla ve bir dizi elverişli koşulun sonucuna, kısmen de bilinçli bir planlama ürünü olan dengeli bir ekonomiye ulaşan genel bir kültürün parçasıydı.

Bu eoteknik* kültür, kanal ağlarıyla ve toprak yollarla, XIX. yüzyılın ortalarından sonra, büyük kentlerin gücünü artırmaktan başka bir amaç taşımayan ana demiryolu sistemleriyle henüz bağlantılı olmayan kısa demiryolu hatlarıyla birbirine bağlanan bir sürü küçük kent ve köyün bir araya gelmesinden oluşmaktaydı. Yerel üretimin ihtiyaçlarını karşılamak için rüzgâr ve su gücünden yararlanan bu ekonomi dengeli bir ekonomiydi; bu denge sürmüş olsaydı, bilinçli olarak amaçlansaydı, yeni bir genel kent gelişimi modeli ortaya çıkabilirdi. Fakat, yoğun bir uzmanlaşmadan ve ekonomik gücün, küçük kentsel birimlerin bağımlı olacağı birkaç büyük merkezde yoğunlaşmasından yana olan egemen ideoloji bu olasılığı boğmuştu.

Technics and Civilization'da [Teknikler ve Uygarlık], daha verimli enerji sağlayan Fourneyron'un su değirmeni türbiniyle yel değirmeni türbinini daha erken icat edilmiş olsalardı, kömür ve demir madenciliğine teknik açıdan ciddi birer rakip olabileceklerini ve bu ademi merkeziyetçi düzenin, varlığını elektriğin keşfinin ve hafif metallerin üretiminin avantajlarından yararlanacağı çağa kadar koruyabileceklerini belirtmiştim. Bilimin koordineli gelişmesiyle birlikte bu, tıpkı Pyotr Kropotkin'in 1890'larda yeniden betimleyeceği şekilde "Tarlalar, Fab-

* Mumford'un tanımlamasına göre, teknolojinin ahşap aygıtlar, su ve rüzgâr enerjisiyle karakterize olan aşaması. (y.h.n.)

rikalar ve Atölyeler"in daha insani bir entegrasyonunu sağlayabilirdi. Bu kaçırılmış fırsatlar üzerinde durmak her ne kadar anlamsız geliyorsa da, bu fırsatların bir zamanlar var olduğunu ve pek çok insanın düşündüğünden çok daha uzun bir süre var olmayı sürdürdüğünü görmemek için kör olmak gerekir. Endüstriyel olarak gelişmemiş ülkelerde bu üstün modeli hayata geçirmek hâlâ mümkündür; fakat ne yazık ki onların ister kapitalist ister komünist olsun, Batılı akıl hocaları, üretim için merkeziyetçi kitle örgütlerine bel bağlar ve daha insani bir ekonomi yaratacak ne teknik kavrayışa ne de tarihsel perspektife sahiptirler.

Bugün bütün bu mutasyonlara yeni bir gözle bakabiliyoruz, özellikle de XVII. yüzyıl Hollanda köyüyle New England köyüne. Her iki
köy de hem ortaçağın kentsel tekellerinden hem de daha sonrasında sa- 417/F27
nayi bölgelerinin ve banliyölerin ortaya koyduğu düzenlemeden yoksun yayılımdan daha üstün, yeni bir dinamik ekolojik dengeyi ifade eder. Bir Spinoza veya bir Rembrandt'ın o insanın içine işleyen psikolojisinde, nasıl ki Descartes'ın keskin mekanik analizine veya van Dyck gibi saray ressamlarının tipik portrelerine kıyasla gelecek için çok daha uygun bir ruh buluyorsak, bu kentsel biçimlerde de bizim eninde sonunda kültürümüz adına bütün bir uygarlık için geliştirmek durumunda olduğumuz dinamik olarak dengeli kentsel ve kırsal bir çevre modelinin ilk ampirik öncüllerini buluruz.

Hollanda kasaba mimarlarıyla köy heyeti üyelerinin, tıpkı New England'ın yönetici ve vaizleri gibi, kentlerdeki insan yaşamı hakkında kendi kibirlerini tatmin edecek bir ayna aramaktan başka amaçları olmayan barok prenslerden daha fazla bilgiye sahip oldukları açık değil midir? Onların sentezleri daha kapsayıcı ve organikti; gerçek hayat açısından bakarsak, asıl XIV. Louis ile Le Nôtre'u taşralı kabul etmeliyiz. Versailles aslında şımartılmış bir çocuğun dev oyuncağından başka bir şey değildi ve gerçekçi olarak değerlendirildiğinde hanedan siyasetleri de kesinlikle çocuk oyunuydu. XIV. Louis'nin askerlerle oynamayı sevmesi –ki yaşlılığında biraz özür dilercesine savaştan pek hoşlandığını itiraf eder– eğer kendini canlı askerlerle değil de kurşun askerlerle eğlendirseydi, çok daha şerefli bir tutum olurdu. Bu devlet yöneticiliği denen şey, ulusal çıkar suretine bürünmüş ve mimari şaşaa ile kendini gizlemiş yetişkinliğe yakışmayan bir çocukluktan başka nedir? Zuyder Zee'yi ıslah eden, Amsterdam'ı genişleten ve Rotterdam'ı yeniden kuran planlamacılar, adına Hollanda denen o büyük bahçede sayısız ince işlenmiş modern topluluklar inşa eden mimarlar, daha sağlam bir geleneği takip etmiştir.

XIX. yüzyıla ait sürekli değişim ve "ilerleme" fikri bugün bizim için istikrar ve denge sorununu ortaya çıkarıyorsa, ortaçağın emniyet fikri de XIV. yüzyıldan itibaren hayatın, büyümenin ve hareketin, kemikleşmiş âdetler ve miras yoluyla geçen ayrıcalık fikirleriyle yönetilen bir dünyada nasıl yer edinecekleri sorununu ortaya çıkarıyordu. Surlar alaşağı edilmeli miydi? Zırhlardan kurtulmak mı gerekiyordu? Yoksa bu uygarlık büyümeyi kendi merkezinden sürdürme ve böylece çözülmeksizin daha geniş bir senteze ulaşabilme kapasitesine sahip miydi? Bu hem bu uygarlığın merkezi kurumu olan kilise, hem de ortaçağ

kenti için bir sorundu. Fakat ikisi de miras aldıkları sınırları aşmadan bu sorunu çözemezdi.

Sonrasında neler olduğu herkesin malumu. Her iki kurum da başarısız oldu ve bu başarısızlığın faturasını modern uygarlık ödedi. XVI. yüzyıldan sonra ortaçağ kenti bir kabuk olma eğilimine girdi. Kabuk ne kadar iyi korunuyorsa içindeki hayat o kadar azalıyordu. Carcassonne'un veya Rothenburg-an-der-Tauber'in ve daha nicelerinin tarihi böyledir. Nüfusun ve yeni ekonomik girişim önlemlerinin baskısıyla dış biçimin hızla değiştiği yerde iç ruh da dönüşüyordu. Bazen eski kent, yeni hayatı tamamen dışsal bir adaptasyonla, sadece dış cepheleri değiştirerek yansıtmaya çalışıyordu. XVIII. yüzyıl boyunca eski kentli evlerinin çoğunun tepelikli çatıları ve zengin işlemeli tuğla cepheleri alçıyla sıvandı, bazen de pencereleri büyütülerek veya klasik bir korniş, lento veya antre konularak çehreleri değiştirildi. Brugge'un kibar semtlerinden biri olan Ridderstraat* gibi, aristokratik yerler olduğu daha adından anlaşılan yerler hâlâ böyle bir çehreye sahiptir. Fakat eski biçimler, küçük iç değişikliklerine rağmen bu yeni hayatı ifade edemediler. Böylece ortaçağ kenti aslında geçmişin sergilendiği bir müze haline geldi; sakinleri müze bekçisi konumuna indirgenmedilerse bile yeni kültür içinde sadece kısıtlı bir rolleri kaldı. Ortaçağ hayatının kimi kurumuş, kimi çürümüş kalıntıları hâlâ Avrupa'nın çeşitli yerlerinde dağınık halde bulunmaktadır.

Ortaçağ tüzel birliklerinin korumacı ekonomisi başlangıçta, surlarla çevrili kentin, çevresi açık taşradaki barbar, emniyetsiz hayat karşısında korporatif üstünlüğü üzerine temellenmişti. Bu ekonominin, insanları düzenli ekonomik çaba için eğitmek, türlü özendirme ve kazanç vaadiyle onların yeteneklerini artırmak konusunda o kadar çok avantajı vardı ki, uzun bir süre taşranın düşük ücretlerinin sanayi için bir çe-

* Flamancada "şövalye sokağı" anlamındadır. (y.h.n.)

kiciliği olmadı ve sanayi taşralı zanaatçıların hantal teknik teçhizatını ve düşük standartlarını kabul etmedi. Daha spekülatif çalışan girişimcilere belediyelerin sınırlamaları sıkıntı verici geliyordu belki, ama bunlar feodal zorlayıcılıklardan daha katlanılırdı ve yasada ifade edilen ortak rızaya dayandığı için daha az keyfi idi. Soylular bile bu kentsel avantajları değerli buluyordu. Hayat ve hayatın nimetleri, bütün o çeşitliliğin çeşnisi ve beklenmedik olanın meydan okumasıyla birlikte kent içinde yer alıyordu.

XVI. yüzyıla gelindiğinde siyasi açıdan kentle taşra arasındaki eşitsizlik, kısmen yok olmuştu. Su taşımacılığında kaydedilen ilerlemeler kentle taşra arasındaki uzaklığı azaltmıştı; feodal vergiler, kırsal bölgeler dahil birçok yerde para ödemesine çevrildiği için insanlar serf veya köle statüsüne düşme riski olmadan kırsal alanda kalabilmekte veya istedikleri gibi gidip gelebilmekteydi. Bu eşitlenmenin kanıtlarından biri de XVI. yüzyılda soyluların bu iki çevrenin avantajlarını karşılaştırmak üzere yazdıkları diyalogların sayısıdır. Yani bu iki hayat tarzı en azından karşılaştırılabilecek ve seçilebilecek kadar birbirine yakın kabul ediliyordu.

Bu yeni denklik, yeni biçimlenen devletlerde merkezi otoritenin ortaya çıkışı sayesinde yavaş yavaş kırsal alanda da emniyetin sağlanması olgusuyla pekişti. Krallar birbiriyle savaşan soyluları bertaraf ettikten sonra, örgütlü belediyelerin dışında da sanayi gelişme imkânı buldu. Ulusal idarenin simgesel gücünün koruması altında sanayi, eski belediye idaresinin esamesinin bile okunmadığı en ücra yerlerdeki ayrıcalıksız köylerde bile gelişebilmekteydi. Hammadde ve üretim araçları –örneğin örgü makineleri– alabilecek sermayeye sahip tüccarlar, işlerini taşrada kurabilmekte, böylece işçileri kent ücretleriyle değil geçimlik düzeyde ücretlerle çalıştırabilmekte, loncaların koyduğu istihdam ve kalite düzenlemelerinden kaçabilmekte, kentsel yaşama standardından kısabilmekte ve genelde düzenli işleyen pazarda hileler yapabilmekteydi. Çocuk işçiler bu rejim altında ortaya çıktı. John Evelyn, XVII. yüzyıl gibi erken tarihlerde "ilerici" Hollanda'da beş yaşındaki çocukların işe koşulduğunu belirtir. Korumacı kent ekonomisi böylesine yıkıcı bir rekabete karşı bir şey yapamazdı.

Ayrıca, ortaçağın sonlarına doğru maden ve cam sanayileri başlangıçtakinden çok daha önemli bir rol oynamaya başladılar. Çöp ve kirleriyle, keresteye ve geniş depo alanlarına duydukları ihtiyaçla bu sanayiler genellikle eski yerleşim alanlarının sınırları dışında kuruluyordu. Daha en başından itibaren daha sonraki dönemlerin kapitalist sanayiinin özelliklerini edindiler; bunun nedeni daha sonra belirleyici ola-

cak nedenlerle aynıydı: Üretim makineleri bir kişi tarafından satın alınamayacak veya bir aile tarafından çalıştırılamayacak kadar pahalıydı. Çalışma yöntemleri de ancak üretim zamanıyla satış zamanı arasındaki sürede idare edebilecek kadar işletme sermayesi olan işverenler tarafından çalıştırılabilen ücretli işçi ekiplerinin kiralanmasını ve örgütlenmesini gerektiriyordu. Oransal olarak sanayi nüfusunun daha büyük bir kısmı hayatını tüzel belediyelerin dışında kazanmaya başladı. Bu sanayiler yeni kentsel yerleşimlerin ortaya çıkmasına neden oldularsa da belediyelerin sağladığı "özgürlükler"i teşvik etmediler ve loncaların koruması altındaki merkezlerle rakip olmaya devam ettiler.

Eski tekeller, kentin yararına, kent sakinlerinin işbirliğiyle oluşturulmuştu. XVI. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Fransa'da imtiyaz verilen yeni tekeller kent tekelleri değil, ticaret tekelleriydi. Bunlar, nerede olurlarsa olsunlar, ticareti denetleyen ayrıcalıklı kişilerin yararına çalışıyorlardı. Tekel kuranlar için bütün taşra bir iş sahasıydı; İngiliz cam üreticisi Sir Richard Maunsell gibi bu tekelleri destekleyenler ya soylu sınıftan gelmeydi ya da hızla o sınıfın mensubu oluyordu. Büyük sanayi, yatırım bankacılığı ve toptan ticaret tek bir kent tabanlı değildi; evliliklerle, ortaklıklarla ve acentelerle her yere ulaşıyordu. Tüzel belediyelerde bile, parayla adam satın alma yeteneği sayesinde seçimle işbaşına gelmiş memurları deviren ve böylece kent yönetiminin işlevlerini gasp eden güçlü grupların finansal saldırıları daha başlamadan, eski loncalar ve korporasyonlar, önce İtalya'da, daha sonra da diğer yerlerde tamamen çöktü.

XV. yüzyıldan itibaren önemi artan uluslararası ticaret, esnaf loncalarına ve surlu kente içkin olan zayıflıktan yararlandı. Bu zayıflıklardan biri, her ikisinin de tamamen yerel temelde kurulu olmasıydı. Hem esnaf loncalarının hem de surlu kentin, kendi surları içinde tekelci denetim sağlamak için dış bölgeyi de yönetebilecek durumda olmaları şarttı; bu, kendi çıkarlarını taşranın çıkarlarıyla birleştirmeleri ve sonunda kent bölgelerinden oluşan bir federe örgüt kurmaları gerektiği anlamına geliyordu.

Fakat en güçlü ve en dinamik ortaçağ kentlerinin yürüttüğü politika saldırganca ters yöndeydi. Venedik, yiyeceğine bağımlı olduğu Bergamo'ya kadar anakaranın sakinlerini yalnızca Venedik pazarına mal getirmeye zorlamıştı. Floransa, Pistoia'yla makul bir anlaşma yaparak dostluğunu kazanırken Lucca'ya, Pisa'ya ve Siena'ya vahşice saldırarak onları kalıcı düşmanları yapmıştı. Colmar civarındaki loncaların Colmar'ın fırıncılar loncasına on yıllık grevlerinde destek vermeleri örneğinde görüldüğü gibi, bir kentin loncaları diğer kentin loncalarına

zaman zaman yardım ediyordu. Fakat genel anlamda, lonca sadece kentin surları dahilinde iş yapacaklar üzerinde otorite kurabilirdi; oysa kentlerin birbirleriyle ilişkilerinde kronik kıskançlıklar ve basiretsizlikler önemli rol oynuyordu.

Loncaların zayıflıklarının ardında ortaçağ kent politikasının bu derin kusuru vardı. Ortaçağ kenti kent sakinlerinin müstahkem yeriydi; başlarda taşradan kaçan köylü ve zanaatçılardan kurulu bir yer olmasına rağmen, ironik bir şekilde çiftliklerde ve köylerde kalan insanları sömürmenin acımasız bir mekanizması haline gelmişti. Kentliler tam anlamıyla bindikleri dalı kesmişlerdi. Ekolojik açıdan kentle taşra tek bir birimdir. Eğer biri diğeri olmadan yaşamaya devam edebilecekse, ayakta kalan taşra olur, kent değil; yaşamaya devam eden çiftçi olur, kent sakini değil.

Kent içinde sanatın ve icatların başarıları, kentin kendisini geri kalmış kırsal komşularından iki kere daha üstün görmesine yol açıyordu. Taşra, kent tarafından yarım akıllı bir bağımlı, ya da daha kötüsü bir yabancı olarak görülüyordu. Belediyeler İtalya'da köylülere yurttaşlık hakkı tanımadı; Almanya'daysa Bannmeilenrecht yakındaki köylüleri kente hem yiyecek hem de sanayi için gerekli malzemeyi sağlamakla yükümlü tuttu. Bunlar kırsal alanda, feodal gücün temelini çökertmede yardımcı olabilecek müttefikler yaratmak yerine asık yüzlü bir düşmanlık duvarı ördü; başka kentlere düzenledikleri seferler sırasında ordularının yaptıkları da belediyelere karşı duyulan hoşnutsuzluğu herhalde artırıyordu.

Bütün bu olgular, kabul edilmiş ekonomik sınırlamaları ve güvenliğiyle korumacı kasaba ekonomisinin yıkılmasına; ayrıcalıkları artıran, güvenliğe aşırı değer vermeyenleri ödüllendiren ve gruplar arasındaki hiyerarşik gerilimi açık bir sınıf savaşına dönüştüren, genişleyen bir ekonominin kurumsallaşmasına işaret eder. Kademeli toplumsal tabakalar üzerine kurulu ortaçağ sistemi elbette ekonomik eşitlik diye bir şey bilmiyordu. Fakat, kent arazisinin aşağı yukarı eşit bir şekilde bölündüğü ve üretim araçlarını genelde kişisel alet ve yeteneklerin oluşturduğu ortaçağ döneminin ilk aşamalarında, çıraklık dönemi sona erdikten sonra meslek sahibi haline gelen bir işçinin hareket serbestisi, kurban durumuna düşmemesinin garantisiydi. İşçi, kendi aletlerine sahip olduğu için hayatına istediği gibi yön verebiliyordu. Ortaçağ özgürlüğü ve özerkliğinde böyle bir garanti az bir şey sayılmazdı, çünkü, kalifiye emek aşırı bol olmadığı sürece, üst katmanlarla alt katmanlar arasında fazlasıyla derin bir ayrım olmasını önlüyordu.

Flandre'ın tekstil sanayiinde ve Kuzey İtalya'da işçilerle ustalar

arasındaki karakteristik fark XIII. yüzyıl gibi erken bir dönemde ortaya çıktı. Çıkrık ve el tezgâhı beş yüzyıl sonra ortaya çıkan iplik makinesiyle dokuma makinesinin yarattığı etkiye eşdeğer bir etki yaratmıştı. Köln'de dokuma işçileri 1370-71'de geçici bir süre yönetimi soyluların elinden almayı başarmışlardı; aynı şey Artevelde önderliğinde Ghent'te de yaşandı. Fakat talih loncalardan yana değildi, zaferleri kısa süreli oldu. Onların yerel düzeyde çalışmalarına karşılık düşmanları, akraba evlilikleri ve prenslerle, kraliyet üyeleriyle ve ruhban sınıfıyla yaptıkları ittifaklar sayesinde Avrupa çapında birleşmişti. Bu nedenle yönetici sınıflar tek bir noktaya envai çeşit baskı ve otorite aracını yığabilecek durumdaydı.

Sonuç olarak, her ne kadar meydan okumalara maruz kalsa da, feodal aristokrasilerin ve soylu hanedanların iktidarı Avrupa'nın hiçbir kent grubu tarafından, hiçbir zaman, uzun bir süre için alaşağı edilemedi. Soyluların veya ruhban sınıfının baskılarını azaltmak için kentler krallarla güç birliği yaptığında da sadece yerel bir tiranı, genellikle daha yumuşak huylu olsa da her yerde varlığını hissettiren bir başkasıyla değiştirmeyi başarmıştı yalnızca. Çok geçmeden kendilerini, yaratılmasına yardım ettikleri, her şeye gücü yeten devletin tebaası olarak buldular. Sadece Londra gibi büyük ve zengin kentler krallarıyla eşit şartlarda görüşebilir ve zorlanırsa onu alaşağı edebilirdi. En büyük zorluk siyasal birimin, ekonomik birimin ve dini birimin ortaçağ toplumunda simetrik bir ilişki içinde olmaması ve hanedan devleti çerçevesinden farklı ortak bir çerçevede bir araya gelmemesiydi.

İktidar, ayrıcalık ve eski âdetler, Avrupa'nın siyasal haritasını çatışan yetki alanlarından, farklı bağlılıklardan ve anlamsız tikelciliklerden yapılmış bin parçalı bir yamalı bohçaya çevirmişti. Ortaçağ siyaset teorisinde –Gierke'nin belirttiği gibi– insanlığın kilise ve imparatorluk içinde görünür bir birlik olduğu kavramı örtük olarak var olsa da, bu birlik "ne mutlaktı, ne de başka birlikleri dışlayıcı"; daha çok, "her biri bir bütün olsa da zorunlu olarak daha büyük bir bütünle birleşmeyi talep eden birbirinden ayrı çeşitli unsurdan oluşan kademeli bir sistemdi."

Ne yazık ki bu teorinin uygulama aşamasında bu parçalar hiçbir zaman uyumlu olarak eklemlenmedi: Bu nedenle, yine Gierke'nin belirttiği gibi, "zaman içinde bu Toplumsal Bütün'ün federalist yapılanmasının, merkezileşme temayüllerinin saldırılarına gün geçtikçe daha fazla maruz kaldığını görüyoruz. Bu saldırılar önce din alanında, sonra dünyevi alanda gerçekleşiyordu." Bu merkezileşme süreci yeni bir modeli dayattıktan sonra ortaçağ bölgeselciliği ve özerkliği ortadan

kalktı. Korumacılık unsuru geri getirildiğinde ise, merkezdeki hazineyi besleyen devlet tekellerini yaratan mutlakıyetçi monarşilerin merkantilizmi biçimine büründü.

Birbiriyle ilişkili kentler arasında konfederasyon kurmak için çeşitli girişimlerde bulunuldu aslında. Hansa kentlerinin girişimci ve nispeten dayanıklı birliğine ek olarak 1376'da kurulan Swabia'lı Kentler Birliği, 1381'de kurulan Ren Birliği, İngiltere'de de Cinque Ports Birliği vardı. Fakat bu konfederasyonların eski Yunan kentlerindekine benzer zaafları, *Federalist Papers*'ın zeki yazarları için uyarıcı olmuştu. Genel olarak, birlik amaçlı hareket özgür kentlerden kaynaklanmadığı gibi, varlığını sürdürmek için yeterince dayanıklı ve cömert de değildi. XIV. yüzyıl boyunca İtalya'da Lombardiya, Romagna, Toscana, Umbria ve Marche 80 kent devleti arasında bölünmüştü, veya Toynbee'nin belirttiği gibi, MS 1300'de İtalya'nın yarısında 1933 yılında bütün dünyada bulunan devletlerden daha fazla kendi kendini yöneten devlet vardı. Fakat bu kendi kendini yönetenlerin kendileri çok dar, çok yalıtılmış bir durumdaydı. Sonraki iki yüzyıl boyunca kurulan birlikler bu İtalyan belediyelerini on siyasal birime indirgedi. Kentlerin kendileri federal bir birlik kurmak için inisiyatiflerini kullanmadıkları için, bu zorunlu sürece, özgürlük, özerklik ve güç kaybı eşlik etti.

Birleşik kentlerle kırsal kesimin federal birliği sorununun, kent biriminin siyasal bütünlüğünü zarara uğratmadan çözülmesi İsviçre ve Hollanda'da gerçekleşecekti; ortaçağ düzeninden modern düzene geçişin en iyi örneklerine de yine İsviçre ve Hollanda kentlerinde rastlayabilirsiniz. İsviçrelilerin birliğe, despotluğa başvurmadan veya merkezi otoritenin keyfi formlarına boyun eğmeden ulaşmış olmaları bunun bu şekilde de başarılabileceğini gösteren bir örnektir. Dahası bu örnek, böyle bir birliğin insani açıdan Avrupa genelinde mümkün olduğu kavramının ortaya çıkmasını sağlar, çünkü İsviçre'deki üç dil grubu, aralarındaki dağların taşımacılığa ve ilişkiye geçit vermezliğiyle birlikte ülkenin birleşmesine, Avrupa'nın birbirinden ayrı topraklarının birleşmesi önündeki engeller kadar güçlü bir engel oluşturur. Kanıt sahiciydi, ama örnek bulaşıcı değildi. Diğer bölgelerde güncel hayat farklı bir siyasal rotaya girmişti.

Toprak birliği, iç barış ve hareket özgürlüğü; hepsi yeni kapitalist sanayi sistemi için son derece gerekli koşullardı. İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde merkezi iktidar, altta yatan korporasyonlarla toplulukların hiç değilse pasif müsamahasıyla birlikte ortaya çıktı, çünkü Kral Barışı, Kral Adaleti ve Kral Yolu'nda emniyetli bir seyahat temin eden Kral Koruması'nın tesis edilmesinden kaynaklanan elle tutulabilir bir yarar-

lılığı vardı. Ticaret, taşımacılık ve seyahat açısından koşullar daha XII. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştı. Victoria çağının o çığırtkan otomatik ilerleme varsayımıyla çelişen bir olgudur bu. Örneğin, XII. yüzyılın sonunda Ren Nehri boyunca sadece on dokuz tane geçiş parası alan istasyon vardı; XIII. yüzyılda bunlara yirmi beş tane daha eklenmiş, XIV. yüzyılda da bir yirmi tane daha eklenerek ortaçağın *sonlarına* doğru toplam altmışın üstünde geçiş parası istasyonu olmuştu. Her on kilometrede bir duraklama ve bıkkınlık verici geçiş ücretleri dayanılmaz bir durum halini almıştı.

Yol ücretleri, köprü geçiş ücretleri, nehir geçiş ücretleri, kente giriş ücretleri; bu ekonomik haraçlar tam da ticaret yollarının uzadığı ve sürekli mal akışının istikrarlı bir ekonomik pazar için önemli olmaya başladığı bir dönemde çoğalmıştı. Buna ek olarak, tek tip paranın olmayışı, paraya ihtiyaç duyan şu veya bu yöneticinin veya kentin kararsız enflasyonist politikaları ile beraber, ticaret için başka bir handikaptı. Sözü edilen bölgeler dışında, Avrupa kentleri, bu sorunları ortak çıkarlar çerçevesinde çözemeyecek kadar özel ayrıcalıklarına kıskançça bağlı ve dar görüşlü olduklarını kanıtlamışlardı. Burada, işbirliğine dayanan yöntemlerin denenmediği veya gönülsüzce kısmen denendiği ve başarısız olduğu yerde, devletin askeri gücünün baskısıyla oluşturulan dışsal mutabakat devreye giriyordu. Beceriksiz özyönetim ve iflasla sonuçlanan dar görüşlü mali politikalar çoğunlukla merkezi otoriteye devreye girip meseleleri –Fransa'da olduğu gibi, kentsel özgürlükler pahasına– halletme fırsatı veriyordu.

Benzer bir budalalık tarafından hâlâ aşındırılan bir dünyada yaşayan, artık Avrupa kıtası yerine bütün gezegeni kucaklayan bizler, bu ölümcül çıkmazı hiçbir ironik büyüklenmeye kapılmaksızın anlayabiliyoruz. Ortaçağ korporasyonları, ancak surlar yıkılıp da hâkimiyetlerini ve denetimlerini daha geniş bir birlik içinde kasıtlı olarak bir araya getirdiklerinde çözebilecekleri sorunları kentin surları dahilinde çözmek için boşu boşuna uğraşmışlardı. Avrupa hayatının her cephesi bu yeni yönelişten etkileniyordu. Bu, Dante'nin düşündüğü gibi dünyevi alanın başına bir papa veya imparator yerleştirmekle çözülebilecek bir sorun değildi. Egemen ulus devletin pek çok siyasi kurumunun müjdecisi olan ortaçağ kenti, sahip olduğu bütün sınırlamaları, çapını kat kat artırarak devlete devretti. Devlet de kenti yerinden etmekle, onun tüzel işlevlerinden yararlanmayı reddetmekle kent hayatının zayıflamasına ve itibarının düşmesine neden oldu.

Yalıtılmış kent kabı, ne kadar büyük olursa olsun günümüzün ulus devletlerinin artık anlaması gerektiği gibi, bölgelerin kendi kendine

yetmelerini hedefleyen yerel düzenlemeler aracılığıyla bu durumla baş etmenin olanaksızlığını kanıtlamıştır. Bugünün etrafı surlarla çevrili devletleri ortaçağ kentini yıkan aynı nedenlerle evrensel kaos ve yıkıma davetiye çıkarmaktadır. Özerk yapılar, birleşmeyi ve evrensel süreçleri teşvik etmedikleri ve onlara aktif olarak katılmadıkları sürece gelişemezler.

Ortaçağda yalnızca bir kurum, bu dar görüşlülüğün ve bu beyhude tekelci çabaların üstesinden gelebilecek nitelikteydi: Evrensel Kilise. Fakat kilisenin gün geçtikçe azalan evrenselliği, eski Roma kabuğuna çekilme eğilimi, otoriterliğini ve mutlakıyetçiliğini vurgulaması, hiyerarşinin üst basamaklarına esas olarak İtalyanları yerleştirme geleneği -Rönesans papalarının, hısım akrabalarını kayırmasını kolaylaştıran bir gelenek- organik anlamda kültürünü yiyip bitiren genel hastalığın aşamalarından biriydi. XIII. yüzyıldan itibaren kilise, manevi otoritesini hemen kaybetmediyse bile dünya malı, mülkü kazanmaya başladı, ki bu da manevi otoritenin altını oymanın en kesin yoluydu. Kilisenin, muazzam harcamalarıyla dünyevi prensleri gölgede bırakan zengin ileri gelenleri, benzer şekilde, krallığı bu dünyaya ait olmayan kendi prensinin de ışığını kesti ve onu gülünç duruma düşürdü. XV. yüzyılda, münzevi bir hayata, hatta yüksek bir kişisel davranış standardına ve ekonomik dürüstlüğe manastırdan çok ticarethanelerde rastlanıyordu.

Kilise ekonomiden uzak dursaydı belki kentlerle güç birliği oluşturabilir ve onlara kuracakları birlik için bir çerçeve sunabilirdi. Dominiken ve Fransisken tarikatları XIII. yüzyılda ortaya çıkıp hemen kentin yolunu tutmuş olmalarına rağmen kilise geçmişin feodal tarzında kök saldı ve bu tarzı sadece yeni Sezarların gücünü elde etmek üzere terk etti. Feodal tarzı aştıktan sonra tam da temel öğretilerinin lanetlediği güçlere ve hayat tarzlarına teslim oldu. Böylece XVI. yüzyıla gelindiğinde, hatta XIV. yüzyıl gibi erken bir dönemden itibaren kilisenin otoritesi içeriden ciddi bir biçimde darbe almaya başladı. Artık ne yüce bir yargıç, ne de doğruluğun hâkimiyeti için çalışan evrensel bir güç vardı. Roma'dan, diğer despot belediyeler ve dukalıklarla karşılaştırıldığında hiç de daha az sayılmayacak bir çürüme kokusu yayılıyordu; XVI. yüzyılda kilisenin en büyük inayetlerinden biri olan müsamaha, kazancın paylaşılması esası temelinde, zamanın öncü bankerlerinden Jacob Fugger'e devredilmişti.

Kilisenin çok büyük bir paya sahip olduğu rejimin bütünüyle ilgili son yargı için, aynı kilise tarafından sonradan aziz ilan edilmiş olan Thomas More'un, dönemi hakkında dile getirdiği sözlerine başvuraca-

ğım: "Bugün büyüyüp gelişen bütün ülkelerin durumunu enine boyuna düşündüğümde Tanrı şahidim olsun ki, zenginlerin ülke adına ve ülkenin adı altında kendi çıkarları için çevirdikleri dolaplardan başka bir şey göremiyorum. Bunlar, kötü yollardan kazandıkları şeyleri kaybetme korkusu duymadan ellerinde tutmalarını sağlayan ve yoksulun emeğini ve işini olabildiğince ucuza getirecek ve suiistimal edecek her yolu ve her aygıtı icat eder ve kullanır."

Hıristiyan âleminin uluslararası dinsel düzeni, ortaçağ rejimini içeriden yenileyerek korumaktan âciz idiyse, ulusal temellere dayanan ve devlet destekli bir kilise haline gelen Protestanlık kentlerin ihtiyaçlarını karşılamaktan daha da uzaktı. Sonradan ortaya çıkan Protestanlığın

yükselişiyle birlikte eski birliktelik anlayışı zayıfladı. Dini kurallar konusundaki bölünmeler ekonomik çöküşü hızlandırdı, özellikle Kuzey'de evrensel amaç birliği kurma olasılığını zayıflattı. Protestan topluluklarda da muhalif tarikatların, Quaker'ların, Üniteryanların, Anabaptistlerin sürekli artması mezhep içinde mezhepler yarattı, zaten bölünmüş olan Protestan inancının daha da bölünmesine neden oldu. Eski kentlerin birbirinin aynısı olan ev cephelerinin ardında dinsel düşmanların yan yana, bir arada yaşadığını görmek mümkündü, birbirlerinden kilometrelerce uzakta oldukları zamanlardan daha da yoğun bir düşmanlık içinde hem de. Komşuluğun hoşgörülebilir bir birlik biçimi olmaktan çıktığı o aşamadan sonra sadece özel hayat gelişebildi.

Evrensel Kilise'nin geçerliliğinin sorgulanmasından ve grup gerçeğinin inkârından sonra geriye sadece kendi bireysel çabasıyla kurtuluş veya kâr, mümkünse her ikisinden birazcık arayan, hatta bunu gerekirse yurttaşları pahasına arayan atomik birey kalmıştı.

Bu bozgun, Robert Crowley'nin XVI. yüzyılda yazılmış iğneleyici dizelerinde özetlenir:

Bu bir kent ismen
  Fakat aslen
Sadece kâr düşünen
  Bir insan sürüsü.
Memuru falan hepsi
  Kendi çıkarını düşünür
Halkın zenginliği ise
  Kimsenin umurunda değil.
Cehennem kargaşası
  Burası gibi bir yer olmalı
Herkes hep bana diyor
  Kimse düşünmüyor başkasını.

Langland'ın XIV. yüzyılda, Lady Meed'in* başvurduğu hile ve desiselerle ilgili uzun tiradında dile getirdiği şeyler, iki yüzyıl içinde, sonunda bütün Avrupa toplumunu sarmıştı. Kent, ortak çıkarlar için ortak bir teşebbüs olma özelliğini neredeyse tamamen yitirmişti; ne belediye korporasyonunun yerel otoritesi, ne de kilisenin evrensel otoritesi Avrupa uygarlığını bir baştan bir başa sarmış olan yeni güçleri ortak çıkarlar doğrultusunda yönlendirmeyi başarabilmekteydi.

XIX. yüzyılda yeni kentler kurulurken, ortaçağ kenti, insanların düşünebilecekleri en son modeldi. Eski kentlerin hayatları yavaş yavaş kurudu, surları da, koruduğu kurumlar da içi boş bir kabuğa dönüştü. Bugün, insan ancak bu kabuğu, bir deniz kabuğu gibi kulağına tuttuğunda, bir anlık bir sessizlikten sonra, surlarının arkasında bir zamanlar yaşanmış olan eski hayatın, etkileyici inançların, kutsal amaçların boğuk uğultusunu yakalayabilir.

* (İng.) Bayan Rüşvet. Willam Langland'ın *Piers Plowman* adlı eserinde süslü giysileri ve çevresindeki dalkavuklarla iktidar hırsının alegorisi olan karakter. (y.h.n.)

XII
Barok iktidarın yapısı

A. ORTAÇAĞIN ÇÖZÜLÜŞÜ

İnsan kültürleri biyolojik organizmalar gibi belirli bir anda ölmez. Çoğunlukla birleşik bir bütün oluşturuyor gibi görünseler bile, parçaları bütüne katılmadan önce bağımsız bir varlığa sahip olabilir, dolayısıyla içinde geliştikleri bütünlük işlemez olduktan sonra da varlıklarını sürdürebilirler. Ortaçağ kenti için de durum böyledir; ortaçağ hayatının "sona erişi"nden sonra –eğer XVI. yüzyıl bu sona erişin kesin tarihi olarak alınırsa– ortaçağa özgü alışkanlık ve biçimler en az üç yüzyıl daha varlığını sürdürmüştür. Bugün bile, Batı Avrupa'ya bin yıl egemen olan Roma Kilisesi, otoriter merkezciliğin, Roma mutlakıyetçiliğinin, yerel özerkliğin, siyasal esnekliğin, kuramsal ahlâki katılığın

kendine özgü tuhaf bireşimiyle Büyük Gregorius'un siyasal çerçevesi dahilinde, Aquinolu Tommaso'nun teolojisinin dogmatik temellerine göre çalışmaya devam eder ve hâlâ, insanın kurtuluşu için vazgeçilmez olan asli hakikat ve inanç hazinesini elinde bulundurduğu iddiasındadır.

Bazı ortaçağ kurumları, XVI. yüzyılda zamanlarının üslubuna uyum sağlayarak kendilerini gerçekten de yenilediler. Bu şekilde, manastır, tarikatın liderine mutlak itaati gerektiren askeri çizgide yeniden örgütlenerek yeni bir hayata başladı; İsa Derneği'nde yani Cizvitlerde tarikatın lideri pek uygun düşen genel direktör unvanıyla anılıyordu. Artık bir müminlik ve ibadet timsali oluşturmayı yeterli bulmayan Cizvitler yeni tür bir okul, ilkokulla üniversite arasında yer alan ortaokul kurumunu kurarak eğitime ilişkin yeni talepleri karşıladı. Mimari içerik konusuna gelince, gotik binayla neo-gotik bina arasında öyle kayda değer bir fark yoktu. Kendi çevrelerinin dışındaki hayattan bihaber olan eğitimli beyefendilerin süsleme ve zevk olarak yeniden canlandırmaya başladığı, Walpole'un Strawberry Hill'indeki gibi geleneksel inşa tarzları İngiliz taşra inşaatçıları tarafından XVIII. yüzyıla taşındı. Wren'in Oxford'daki Tom Kulesi gotik midir, neo-gotik mi? Her iki tarza da ait olduğunu söylemek için çok neden bulabilirsiniz.

Eskiyle yeninin bu harmanlanışı Avrupa'nın her yerinde görülebilir. Yeni binaların büyük bir kısmı, hatta XVII. yüzyıl binaları, bu yüzyıldan önceki hemen hemen bütün "Rönesans" binaları, aslen ortaçağ kentlerinin surlarının içine, ortaçağ cadde planlarına uyarak, ortaçağ çizgilerine göre örgütlenmeyi sürdüren zanaatçı loncaları tarafından inşa edilmiştir. Rabelais'nin eski manastırla yeni aristokratik kır evi karışımı Thelema Manastırı'nın kent içinde bir karşılığı vardı. Yeni Dünya'da bile eski ortaçağ pazar yasaları XVIII. yüzyıl boyunca kentlerde yürürlükte kaldı. Ortaçağ sonrası kurumlar tümüyle kendilerine özgü katı, mantıksal bir düzeni ancak soyluların yerleşimi veya kolonileşme için inşa edilen yeni kentlerde kurabildiler.

B. YENİ KENT KOMPLEKSİ

XV. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasında Avrupa'da yeni bir kültürel özellikler kompleksi şekillendi. Bunun sonucunda kent hayatının hem biçimi, hem de içeriği radikal olarak değişti. Yeni varoluş modeli yeni bir ekonomiden, yani merkantilist kapitalizmden, genellikle ulus devlet şeklinde kendini gösteren merkezi bir despotizme veya oligarşiye ait

yeni bir siyasal çerçeveden ve uzun zaman önce orduda ve manastırda konmuş olan postulatlar üzerine temellenen mekanik fiziğin türevi yeni bir ideolojik biçimden doğmuştu.

XVII. yüzyıla kadar bu değişimlerin hepsi netlikten uzak birer deneme niteliğinde, belli bir azınlıkla sınırlı, kâh orada kâh burada etkili olan değişimlerdi. XVII. yüzyılda odak birden netleşti. Bu noktada ortaçağ düzeni, içini bütünüyle sarmış olan çürüme nedeniyle çöktü; ondan sonra din, ticaret ve siyaset kendilerine ait ayrı yollara gitti.

Ortaçağ sonrası kenti anlayabilmek için Rönesans döneminin özgürlüğe doğru bir hareket ve insanın itibarını yeniden kazanması olduğu doğrultusundaki bugün hâlâ moda olan yorum konusunda tetikte olmak gerekir. Zira Avrupa kültürünün gerçek rönesansı, kent inşası ve entelektüel zafer çağı, XII. yüzyılda başlayan ve Aquinolu Tommaso'nun, Albertus Magnus'un, Dante'nin ve Giotto'nun çalışmalarında simgesel zirvesine ulaşan çağdı. Bu canlanmayla XV. yüzyıldaki klasik canlanma arasında büyük bir doğal afet yaşanmıştı: En temkinli tahminlere göre nüfusun üçte biri ila yarısını silip süpüren XIV. yüzyıldaki Kara Ölüm. XVI. yüzyılda bu kayıplar telafi edildi; fakat salgının toplumsal süreklilikte meydana getirdiği kırılma, genellikle yıpratıcı savaşların ardından görülene benzer toplumsal cansızlık nedeniyle büyüdü.

Felaketlerin ardından meydana gelen toplumsal düzensizlik içinde iktidar, orduları, ticaret yollarını ve büyük sermaye birikimlerini denetimi altında bulunduranların eline geçti. Askeri despotizmin yükselişiyle birlikte üniversitelerdeki akademik özgürlük ve ruhani güçlerin bağımsızlığı, dünyevi yöneticilerin çıkarları doğrultusunda baskı altına alınmaya başlandı. Bütün bunlar günümüzde bize tanıdık gelen tınılara sahiptir ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya, Almanya, İtalya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde meydana gelen olaylarla, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, her ne kadar savaş bölgesine fiziksel olarak uzak olsa da, ABD'de meydana gelen olaylara koşut gelişmelerdir. Ortaçağ üniversitelerinin uluslararası bilimciler birliğinden, yeni despotların emrine amade, "tehlikeli düşünceler"e kapalı, sadakat yeminlerine bağlı milliyetçi örgütlere dönüştürülmesi durmadan devam etti; kilise ve kentte de buna benzer süreçler yaşandı.

Birkaç yüzyıl içinde bütün eski ortaçağ kurumlarının yaşadıkları derin ahlâki çöküntünün belirtileri görülmeye başlandı. Huizinga, *The Waning of the Middle Ages** [Ortaçağın Günbatımı] adlı kitabında bu değişimi zengin örneklerle belgelendirir. Von Below'a göre, XV. yüz-

* Johan Huizinga, *Ortaçağın Günbatımı*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., 1999.

yılda Almanya'da belediyenin verdiği evlerde kumar oyunları örgütlenmeye başlamıştı. Aynı eğilim kilisede de görüldü. Sadece görevlerin satın alınması veya günahlardan arındırma hakkının satılmasıyla kalınmadı, genel olarak batıl inançlar da yaygınlaştı. 1484'te kilise VIII. yüzyılda Aziz Bonifacius'un reddettiği cadılık inancına ilişkin nihai hükmünü verdi. Bunun nedeni belki gerçekten de eski pagan toprak kültlerinin yeniden canlanarak Hıristiyan ahlâkını altüst etmesiydi. Cadıların katledilmesi, maddi bilimlerin kesin yöntemlerinin ortaya çıktığı XVII. yüzyılda iyice popüler hale geldi. Bu açıdan suçluların en kötülerinin bir bölümü yeni bilimciler ve felsefeciler, cadılara ilişkin açıklamalarıyla neredeyse aynı yerde, fiziksel dünyanın bilim ve teknikle tam bir dönüşüme uğramasını öngören Joseph Glanvill gibi insanlardı.

Fakat Kara Ölüm'ün büyük şoku bambaşka bir tepki daha yarattı: Ölüm, ebediyet, emniyet, istikrar üzerine değil de, tek bir ömür içinde insanın cüretiyle ele geçirebileceği, becerebileceği her şey üzerine yoğunlaşmış bir enerji. Bir gecede yedi ölümcül günahın altısı ana erdemlere dönüştü; günahlar içinde en kötü olanı, kibir, ticarethanelerde ve savaş alanlarında toplumun yeni liderlerinin ayırt edici özelliği haline geldi. Zenginlik üretmek ve teşhir etmek, güç kazanmak ve genişletmek evrensel buyruklardan biri oldu. Bunlar uzun süreden beri uygulanmaktaydı, ama ilk defa şimdi bütün bir toplum için yol gösterici ilkeler olarak açıkça ifade ediliyorlardı.

Ortaçağ evrenselliğinden barok tek tipliliğine, ortaçağ yerelliğinden barok merkeziyetçiliğine; Tanrı ve Kutsal Katolik Kilisesi'nin mutlakıyetçiliğinden, her ikisi de bir otorite kaynağı ve kolektif ibadete karşı bir engel olan dünyevi hükümdarlar ve ulus devletin mutlakıyetçiliğine, bütün bu eski şekillenmelerden yenilerine geçiş dört ila beş yüzyıl sürdü. Sadece ona eşlik eden estetik unsurlar üzerinde durarak bu değişimin temel doğasının önemsizmiş gibi görünmesine neden c'-mamalıyız. Klasik anıtların ortaya çıkarılıp değerlendirilmesi, Platon'la Vitruvius'un keşfi, mimarideki Beş Düzen'e gösterilen saygı, antika taklidi süslemelerle yeni ortaya çıkarılan heykellerin verdiği duyusal haz; bütün bunlar yönetici güçlerin zulümlerinin ve azgınlıklarının üzerini estetik terbiyenin peleriniyle örttü. Hippolito Vitellesco gibi sanat düşkünleri –John Evelyn'in belirttiği gibi– klasik heykellerine sarılıp sanki canlılarmış gibi onlarla konuşabilirdi; oysa yaşayan insanlar sadece dışarıdan gelen emirlere itaat eden otomatlar haline getirilmekteydi. Eski kral-merkezli kentlerdeki uygulamaların yeniden ortaya çıkmasıydı bu.

Bu yeni düzenin altındaki eğilim XVII. yüzyıla kadar tam anlamıy-

la görünür hale gelmedi. Sonra hayatın bütün yönleri ortaçağ kutbundan uzaklaştı ve yeni bir işaret altında, prensin işareti altında yeniden birleşti. Machiavelli'nin Il Principe* [Prens] adlı kitabı gerek siyaset, gerekse yeni kentin planı hakkında birçok ipucuyla doludur; ondan sonra gelecek olan Descartes ise bilim dünyasını barok kentin birleşik düzeni temelinde yeniden yorumlar. XVII. yüzyılda Alberti gibi müjdecilerin sezgileri, sonunda barok hayat tarzı, barok plan, barok bahçe ve barok kent olarak somutluk kazanacaktı. XIX. yüzyılın ortalarına kadar orta sınıf için, ıcığı cıcığı çıkarılmış bir zarafetle aristokratik barok modele uygun yeni kentsel bölgeler inşa edilecekti. Londra'da Güney Kensington'daki bugünkü pansiyon ve oteller mahallesi, Victoria

çağının, can çekişen o iktidar ve düzen havasını son kez solumasından başka bir şey değildir.

C. AÇIKLIK VE NETLEŞME

Barok örgütlenme bütün sahnenin neredeyse her yönüne hâkim olmadan önce, yeniyle eskinin karıştığı ve karşıtlıkları sayesinde karşılıklı kazanç sağladıkları bir ara döneme geçti. Bu evre ne yazık ki hâlâ büyük harfle "Rönesans" olarak adlandırılır; bir çırpıda atılamayacak kadar dayanıklı bir terim, tıpkı yanlış çağrışımlara neden olan büyük harfli yazılan "Sanayi Devrimi" gibi. Bu noktada kentin yapısında artık anlamsız hale gelmiş olan kapalılık ve genellikle geç ortaçağ dönemi kentlerini karakterize eden düzensizlik ve kargaşa dayanılmaz hale gelmişti. Fiiliyatta da dolambaçlı yollar ve karanlık geçitler suç mekânları olarak şüpheli hale gelmişti. Örneğin Napoli Kralı Ferrante, 1475'te dar sokakları devlet için tehlikeli yerler olarak tanımlamıştı.

Bir kez daha nefes alabilmek için yeni planlamacılarla inşaatçılar içi kalabalıklarla dolmuş surları bir kenara ittiler, sundurmaları, barakaları, eski evleri yıktılar, dolambaçlı sokakları düz caddelere veya açık, dikdörtgen meydanlara dönüştürdüler. Birçok kentte insanlar, tozlu ve örümcek ağlı bir evde yaşayan biri pencere kanatları birden açıldığında ne hissederse öyle şeyler hissetmiş olmalı.

Fakat bu XV. –ve XVI.– yüzyıl değişimlerini "yeniden doğum" olarak adlandırmak hem dürtüyü hem de sonucu yanlış anlamak demektir. Burada daha ziyade birçok nesil boyunca varlığını sürdürmüş olan ve büyük bir değişimi değil de tarihsel kentte küçük değişiklikler arzulayan bir ruhun bir çeşit geometrik temizliğiyle karşı karşıyayız.

* Machiavelli, *Prens*, çev.: Rekin Teksoy, Oğlak Yay., 1999.

Floransa ve Torino gibi orijinal Roma profilinin hâlâ görünür olduğu kentlerde yeni stil o kadar organikti ki geçmişin reddi değil de onun bir devamı gibiydi. Floransa'daki Loggia dei Lanzi'nin inşası, örneğin, 1387'de tamamlanmıştı. Takvime göre ortaçağa ait olmasına rağmen biçim olarak tam anlamıyla "Rönesans"tır; açıklığıyla, huzur doluluğuyla, üç yuvarlak kemeriyle ve klasik sütunlarıyla bu yakıştırmayı hak eder. Yeniden doğum mu? Hayır: bir arıtma, bir ressamın orijinal eskizinin çizgilerini yakalamak adına tuval üzerindeki lekeleri ve bozuk biçimleri gidermek için resim üzerinde oynamalar yapması gibi, başlangıç noktasına bir geri dönüş girişimiydi bu yeniden doğum.

Sözcük tam anlamıyla kullanılacak olursa ortada bir Rönesans kenti yoktur. Fakat, ortaçağ kentinin yapısını güzel bir şekilde değiştiren 433/F28 açıklıklar ve netlikleriyle Rönesans düzeninin parçaları vardır. Yeni binalar o kişiliksiz çekicilikleri ve dekorsu düzenlilikleriyle ortaçağ modelinin ahengini bozdularsa da, yarattıkları kontrastla eski cadde ve binalara aksi takdirde dikkat çekmez, hatta görünmez olacak olan estetik nitelikler getirdiler. Temanın kendisi ortaçağ teması olarak kaldı; fakat orkestraya yeni enstrümanlar katıldı ve kentin gerek ritmi, gerekse tonal rengi değişti.

Bu yeni hareketin simgeleri düz cadde, kırıksız yatay çatı çizgileri, yuvarlak kemerler ve cephede kendini tekrar eden tek tip unsurlar, korni̇şler, lentolar, pencereler ve sütunlardı. Alberti, caddelerin, "kapıların aynı modelde yapılması, her iki yandaki evlerin düzgün bir çizgide bulunması ve aynı yükseklikte olması halinde daha soylu görüneceği"ni belirtir. Bu netlik ve sadelik, ikiboyutlu cephe ve girişin önde olması sayesinde daha da artar; fakat yeni düzen, canlı kaldığı süre boyunca, XVII. yüzyılın katı kompozisyon kurallarını, sonsuz bulvarları, tek tip yasal düzenlemeleri ile hayata soktuğu her şeyi ezip geçen bir tutarlılıkla asla uygulamamıştır. Yeni Rönesans inşaatçıları tam da bu esnekliklerini ve hizaya girmekten kaçınmalarını ortaçağ düzenine borçludur. Sansovino'nun San Marco Meydanı'ndaki yeni kütüphanesinin yüksekliği Dukalık Sarayı'nın yüksekliği ile tıpatıp aynı değildir; aynı şekilde, Floransa'daki Santissima Annunziata Meydanı'nın çevresindeki binaların yükseklikleri de ancak çok kabaca birbirinin aynıdır. Bu nedenle Rönesans caddesinin düzeni ne kadar sıkı olursa olsun çok fazla katı veya baskıcı bir hal almaz.

Dört Büyükler tarafından Cenova'da inşa edilen bu yeni caddelerin ilklerinden biri Strada Nuova ("Yeni Cadde") olarak adlandırılmıştı. Vasari bu caddenin tasarımının Perugialı Galeazzo Alessi tarafından İtalya'nın en muhteşem caddesi olması hedeflenerek yapıldığını belir-

tir; bu cadde boyunca tasarımı yine onun tarafından yapılmış, arkalarında özel bir ordu barındırabilecek büyüklükte yamaç bahçeler –içlerinde de buna denk yüksek tavanlı odalar– bulunan devasa saraylar uzanmaktaydı. Fakat bu cesur yeni cadde, eski sokaklardan ve geçitlerden geniş olsa da genişliği sadece 6 metre kadardı; uzunluğuysa 250 metreden azdı. Yani, başlarda eski kentin modeli acımasız ve iktidar sahibi kodamanların buyruklarına rağmen tamamen değişmemişti. Floransa'daki birçok Rönesans sarayı Roma İmparatorluğu günlerinden ve ortaçağdan kalma dar sokaklarda inşa edilmişti. En büyük istisnalardan biri nehrin karşı kıyısında –yine de eski Roma yoluna yakın bir banliyöde– bulunan Pitti Sarayı'ydı.

XVI. yüzyılın yeni kent planlamacılarının ihtirasları sınırlı ve mütevazıydı, ama söz konusu olan sadece bu değildi; yeniyi olduğu kadar eski düzen içinde de en iyi olanı ortaya çıkaran türden bir tevazuydu onlarınki. Yeni planlamacılar tasarımlarını eski ortaçağ modellerine uygun hale getirme girişiminde bulunmadılar. Bu kendi kendini baltalayıcı bir girişim olurdu. Ancak, eski yapıların çoğunun ayakta oluşu nedeniyle yeni binalar, daha sonraki bir dönemin tek tip, tek amaçlı kompozisyonlarından daha zengin, daha karmaşık, genellikle de estetik açıdan doyurucu bir düzen geliştirdi. Bu görsel başarının klasik örneği Rönesans Floransa'sında Uffizi'nin iki yanının arasında kalan düz, dar caddedir. Bunlar yeni düzenin bir tür geometrik taslağı gibidir. Tekrarlı motifleriyle ve birleşen yatay çizgileriyle bu yapıların klasik kompozisyonu, hemen meydanın ötesinde bulunan Signoria'daki eski sarayın kulesi gibi farklı türden bir yapı olmasa, kısa süre sonra kasvetli olmaya başlardı.

Planlamacı bütün bir kenti Strada Nuova veya Uffizi'deki gibi aynı ilkeyle tasarlamakta özgür olduğunda, mekânın toptan kurallara bağlanmasının ve insani işlevlerin çeşitliliğine toptan aldırışsızlığın yarattığı estetik sınırlamalar açıkça görünür hale geldi. Önceki durumda düzen hâlâ hayatın bir aracıydı; bu ikincisindeyse hayat düzenin bir aracı haline gelmişti. Ancak, az miktarda kullanıldığında Rönesans tasarımının yeni düzeni, ortaçağ kentine, Santissima Annunziata Meydanı'nda olduğu gibi, manastır binasının iç mekânının dinginliğini vererek ek bir güzellik katar. İlcride bu tür açık alanlarda geçerli olan ilkenin evlere uygulanmasını ve planlamacının sözcük dağarcığına yeni bir unsur kazandırmasını inceleyeceğiz.

XVII. yüzyıla kadar, yapı alanında, yeni sezgi ve duyguları ifade etmek için tekrar eski klasik biçimlerin kullanılması şeklinde ortaya çıkan yeni gelenek yeni bir açıklık, netlik ve biçimsel düzen anlayışı ge-

liştirdi. Eski kentte hoş görülen görsel düzensizlik yerini adeta resmi kıyafete bıraktı. Roma'daki Capitolinum Tepesi gibi çıplak, aşınmış araziler taşla döşendi ve dik keçiyolu geniş basamaklı büyük bir merdivene dönüştürüldü. Rönesans geleneğinin hiç de azımsanmayacak bir başka katkısı da, taş ve tuğla yol döşemeleri, taş merdivenler, heykelli çeşmeler ve anıt heykeller gibi sokak mobilyalarıydı. Çeşmelerin insanın gözünü yukarı yönlendiren yapısında ve merdivenlerin yukarıya çıkışlarında görülen dikine hareket duygularıyla bu yenilikler yerine getirdikleri işlevlere mekânsal bir canlılık kattılar. Aynı zamanda hem çiçek pazarı, hem arena, hem de yukarısındaki Trinitá'ya çileli bir tırmanışla ulaşma yolu olan Roma'daki İspanyol Merdivenleri, değeri sadece işgal ettiği alanla değil, aynı zamanda kullanım yoğunluğuyla da ölçülmesi gereken bir özgürleştirici hizmette bulunur.

Bu ruh kısmen barok dönemin en iyi çalışmalarında, özellikle de Bernini'nin Roma'daki heykelli çeşmelerinde ve meydanlarında sürmüştür. Fakat bu güzellik ve düzen adacıkları çevrelerindeki tezat oluşturan dağınıklıktan çok yararlanır. Yaygın, tek tip ve mutlak hale gelir gelmez, yani gerek tezat yaratmanın gerekse kendisinden kaçınmanın imkânsızlaştığı noktada, Barok düzenin zayıflığı gün gibi ortaya çıktı. Netlik yerini hizaya sokmaya, açıklık boşluğa, büyüklük de şaşaaya bıraktı. Planlamacının solo sesi istendiği kadar yükseltilsin, bir yandan kontrpuanı takip ederken bir yandan da her biri kendi sesinde devam eden şarkıcılardan oluşan bir kent korosunun yerini tutamazdı.

Sanat eleştirisi uzmanlığının, hatta kent tasarımının kepenkleri kapalı dünyasında Rönesans'tan baroğa bu değişim çoğunlukla sadece beğenilerdeki veya estetik anlayıştaki değişiklikler olarak alınır; fakat bu değişimin kent planlaması üzerindeki etkililiği, her noktada derin siyasal ve ekonomik dönüşümler tarafından desteklenmesinden kaynaklanır. Antik dünyanın kraliyet kentlerini var eden güçler, yeni güç motorlarının daha etkili olması dışında neredeyse hiçbir fark olmadan tekrar ortaya çıktı ve sonuç olarak kent planları daha acımasız, daha tek taraflı, işbirliğine daha uzak; kent gelişiminin organik yöntemlerinin bir belirtisi olan yavaş, karmaşık karşılıklı ilişkilere, deneme ve yanılma yoluyla sabırlı uyarlama ve değiştirmelere karşı daha aldırışsız hale geldi. XVII. yüzyılın sonlarına doğru biçimlenmeye başlayan ve kraliyet mensuplarına yeni kent bölgeleri, hatta ikamet edecekleri yeni kentler kuran barok planını anlamak için ortaçağın sonlarında otorite ve iktidarda meydana gelen değişiklikleri takip etmek gerekir.

Bütün bu eğilimler sonunda barok kentte en üst noktaya ulaştığı için, uzun süredir barok terimini –ilk başlarda bu terimin aşağılayıcı

bir çağrışımı vardı– mimari göndermelerle sınırlı olmayan, toplumsal bir tanımlama aracı olarak kullanıyorum. XVII. yüzyılda biçimlendiği haliyle barok kavramı özellikle kullanışlıdır, çünkü içeriğinde dönemin iki zıt unsurunu barındırır. Bu unsurlardan birincisi, katı sokak planlarında, formel kent düzenlemelerinde ve geometrik düzenlenmiş bahçe ve peyzaj tasarımlarında mükemmel ifadesini bulan soyut matematiksel ve yöntemli yandır. İkincisiyse, duyusal, asi, taşkın, klasik karşıtı, mekanik karşıtı olanı kucaklayan ve dönemin resim ve heykelciliğinde ortaya konan; giysilerinde, cinsel hayatında, dinsel fanatizminde ve çılgın devlet adamlığında da ifadesini bulan yandır. XVI. yüzyılla XIX. yüzyıl arasında bu iki unsur bir aradaydı; bazen birbirinden ayrı hareket etmekteydi, bazen de daha büyük bir bütünlüğün içinde gerilim halindeydi.

Bu anlamda, erken Rönesans biçimlerini o saflıkları içinde ön-barok, Versailles'dan Sen Petersburg'a kadar neoklasik biçimleri de "geç" barok olarak kabul edebiliriz, XVIII. yüzyıldaki gotiği yeniden canlandırma taraftılarının denetimsiz romantizmleri bile paradoksal olarak, barok hevesin bir evresi olarak değerlendirilebilir. Eğer barogun, mimari üslubun gelişiminde bir andan ibaret olduğu düşünülürse bunların hiçbiri anlamlı olmaz. Fakat terimin anlamı son kuşakta hızla ve sürekli olarak genişlemeye başladı; sıfat anlamının sahip olduğu eskiden kalma belirsizlik ve çelişki de terimin bu genel kullanımına geçerlik kazandırıyor. Kent bağlamında, bu karmaşık kültürel dönüşüm sürecinde, Rönesans formları mutasyona uğramış, barok formlar baskın ve neoklasik formlar da süreklilik arz eden formlardır.

D. ÜLKE VE KENT

Ortaçağın başından itibaren Batı Avrupa'da liderlik için iki güç yarışmaktaydı; bunlardan biri krallığın, diğeri de kent yönetiminin gücüydü. Özgür Kentler'in en şaşaalı dönemlerinde bile Avrupa'da krallık iktidarının kurulup kentleri feodal bir vasallık durumuna soktuğu yerler vardı; İngiltere, Akitanya, Sicilya, Avusturya böyle yerlerdi. Kuzey İtalya gibi kraliyet ve imparatorluk gücünün en zayıf olduğu yerlerde kent, siyasal bir varlık olarak tam bağımsızlığını elde etmekteydi. Fakat, Aragon'daki gibi güçlü olduğu yerlerde bile kraliyet iktidarı mutlak olmaktan çok uzaktı. Aragon kralının tebaasının ettiği şu yemine bir bakın: "Senin kadar iyi olan bizler, bizden daha iyi olmayan seni, bütün özgürlüklerimizi ve yasalarımızı gözetmen şartıyla kralımız ve

egemen efendimiz olarak sayacağımıza yemin ederiz; ama şartımız yerine getirilmezse, yeminimizi bozarız."

Dağınık feodal mülklerin birleşmesi ve net bir biçimde tanımlanmış bir çerçeve içinde kesintisiz siyasal idare alanları yaratılması, ilgili toplulukların refahı açısından önemliydi. Asıl sorun, bu birleşmenin küçük bir ayrıcalıklı sınıf adına mı üstlenileceği, yoksa kentler ve bölgelerin serbestçe bir araya gelmesi sonucu mu oluşturulacağıydı. Ne yazık ki, daha önce gördüğümüz gibi kentlerin kendisi de silahların gölgesinde olanaklı kılınan yırtıcı ve parazit bir hayatın yoldan çıkarıcılığına karşı bağışık değildi. Zor kullanarak hem kendi bölgelerinde hem de daha uzak emperyalist girişimlerinde sömürüyü sürdürdüler; Romalıların değilse bile Spartalıların ve Atinalıların hatalarını tekrarladılar.

Daha güçlü kentler, başka bir neden olmasa bile rakip bir pazarı baskı altına almak amacıyla, genellikle zayıf komşularını istila etmek istediler. XII. yüzyılın sonlarından itibaren savaş zamanlarında İtalya'da, acil durumlarda yasaların bağlayıcılığından muaf tutulan özel bir yönetici olan Podesta'ya büyük bir yürütme yetkisi verildi. Kentler, rakipleri üzerinde denetim kurmak için zaman zaman paralı askerlerden kurulu birlikler oluşturdular. Pisalılar, Floransa'yla olan savaşları sırasında paralı asker kiralayan ilk kentlerdendi; bu askerler o kadar başarılı oldular ki, Floransa o övündüğü yurttaş ordusuna inancını yitirmeye başladı. Özgür bir kent olan Floransa 1322'de Napoli kralına, koruma karşılığında özgürlüğünü ikinci kez teslim etti.

Askeri husumet karşısında, İtalya'nın belediyeleri özgürlüğe ulaşma sürecini tersine çeviren ilk belediyelerdi; feodal ya da paralı askerlerin geçici bir önlem olacağını ummalarına rağmen yeni *Condottiere*'nin* elde edilen zaferin bir bedeli olarak, özgürlüğünü korumak için kiralandığı kentin yöneticisi haline geldiğine sık sık şahit oldular. Çok geçmeden hükümdarlık yapan zorbanın At Sırtındaki Adam imgesi, pazaryerinde tek başına yükselecekti. Hemen hemen kentin kendisi kadar eski olan at bir yana, bu simge yeni tekniğin ve yeni iktidarın da simgesi oldu.

Ortaçağın demokratik yönetim biçiminde, Atina'daki örneğinden pek farklı olmayan bir başka iç zayıflık daha vardı. Gücün ve sorumluluğun yaygın bir biçimde bölünmesi her yurttaşın zamanından çok fazla çalıyordu; görev sürelerinin kısa olması –altı Floransa başrahibinin sadece ikişer aylık bir görev süresi vardı, diğerlerininse bir yıl–

* *Condottiere*: Ortaçağın sonlarından XV. yüzyıla kadar İtalyan kent, devletlerinde görev yapmış paralı askerler. (y.h.n.)

rüşvete karşı bir önlem oluştursa da, etkili bir yönetime engel teşkil ediyordu ve uzun vadeli bir politika geliştirmenin önünde bir handikaptı. Braunfels, Floransa'da yılda 1.000 kişinin loncalar ve parti sistemi aracılığıyla kent yönetimine hizmet ettiği, Siena, Pisa, (20.000) veya Pistoia ve Arezzo (10.000) gibi daha küçük kentlerde bu hizmeti yapanların nüfusa oranının daha büyük olduğu tahmininde bulunmuştur. XIII. yüzyılda, 15.000 nüfuslu Lucca'daki büyük meclisin üye sayısı 550'ydi.

Kentin nüfusu sınırlı tutulduğu sürece demokratik sistem çalışıyordu. Fakat kentin büyümesiyle birlikte sorumsuzluk, verim düşüklüğü, ilginin bölünmesi, siyasal atalet –bütün gücü kendi eline alacak olan zalim bir diktatörün yolunu açan her şey– baş gösterdi. Amatör işi bıraktığında profesyonel devreye girer.

Kısacası, komşuları üzerine despotik bir güce sahip olmak için kentler adım adım kendi iç özgürlüklerini kaybetmeye razı oldular. Dahası, diğer despotluk biçimlerine karşı ahlâki duruşlarını yitirdiler. Avrupa'da, kentsel özgürlükler yitirilmeksizin kent korporasyonlarının ve bölgesel eyaletlerin birlik oluşturduğu yegâne yerler, daha önce de belirttiğim gibi, İsviçre Kanton Konfederasyonu ve Hollanda'ydı.

Ortaçağın başlarında büyük derebeyleri, hizmeti altındakileri besleyebilmek, kira bedellerini toplamak ve yetki alanları dahilinde bir nebze de olsa barış ve düzen sağlamak için sürekli bir mülkten diğerine hareket halinde olmak zorundaydı. Saray gezici bir kamptı; tetikte olma ve hareket, iktidarın bedeliydi. Bu durum daha küçük soylular için olduğu kadar krallar için de geçerliydi. Kraliyet bakanları, kraliyet yargıçları, bütün hükümet ve mali denetim aygıtı hareketliydi; otorite, kişisel nezaretle sürdürülmekteydi. XIV. yüzyıl boyunca İngiltere ve Fransa gibi büyük monarşilerde bu süreç tam anlamıyla durdu. Mahkeme kayıtları, siciller, kütükler, arşivler ve yazışmaların yanı sıra memurların sayısı ve hantallığı hareket kabiliyetlerini yok edecek kadar arttı. Nüfus ve ülke büyüyünce doğrudan kişisel nezaret imkânsızlaştı. Gayri şahsi yönetim ve yetki devri zorunlu hale geldi.

Parlamenter denetim isteyen halk hareketi İngiltere dışında başarılı bir şekilde yürümese de, modern devlet XIV. yüzyılda şekillenmeye başladı. Modern devletin belirgin özellikleri, daimi bürokrasi, daimi adalet teşkilatı, daimi arşiv ve kayıtlar ile resmi işleri yerine getirmek için az çok merkezi konumlarda bulunan daimi binalardır. Bu süreci Tout çok iyi tarif eder: "II. Henry'nin hükümdarlığı döneminden itibaren İngiliz kralının doğrudan yargı yetkisinin olduğu alan o kadar genişlemiş ve otorite o kadar merkezileşmişti ki, kayda değer herkes ya

adalet arayışı ya da şikâyet için sarayın kapısını aşındırmaya başlamıştı." Bu hareket, daha doğrusu bu *yerleşme* ilk olarak Westminster'da özel makamı olan maliye yönetiminde başlamış, daha sonra devletin diğer işlerine yayılmıştı. Sürecin kendisi iki taraflıydı. Otoritenin merkezileşmesi başkentin ortaya çıkmasını zorunlu hale getirirken, ana ticaret ve askeri hareket yollarına hâkim olan başkent de devletin birliğine güçlü bir katkıda bulunuyordu.

Bu güç aktarımı resmi bir bürokrasinin yükselişiyle birlikte gerçekleşti. Ortaçağın çarpışmalara veya Haçlı Seferleri'ne katılmak üzere dışarıda bulunduğu için çoğunlukla kalesinde veya başkentinde bulunmayan gezgin hükümdarı artık yerleşik hayata geçmiş, en güçlü vasallarının kendi ayağına gelmelerini sağlayacak güce ulaşmıştı. Arşivlerin, tapu senetlerinin, vergi kayıtlarının kurumsallaşmasıyla birlikte başkentte belediye seçimlerine tabi olmayan yeni "Geveleme Ofisi"'nin* görevlisi olan bir alay yazıcı ve kadrolu memur ortaya çıktı.

Despot bir örgütün yönetimi altında, belediye sınırları içinde özel izin olmadan hiçbir şey yapılamıyordu; hem yasaların yapılması hem de çiğnenmesi hükümdar için bir kâr kaynağıydı. Vergilerin toplanması, para cezalarının artırılması, yasa ve yönetmeliklerin yürürlüğe konması ve elbette pasaport verilmesi, bütün bunlar bürokrasi değirmeninin öğütülecek arpasıydı. XIV. yüzyılda Padova'da bir pasaport sistemi geliştirildi; Ferrara'da hancıların tutmakla sorumlu olduğu günlük gezgin listesini bizzat dük incelemekteydi. Konstantinopolis'te başlayan bu Bizans uygulaması kısa zamanda evrenselleşti. Ceza, keyfi gücün bu zorunlu silahının ta kendisi, bir gelir kaynağı haline geldi. Jacob Burckhardt'ın aktardığına göre, bir İtalyan prensi tebaasının kendi aralarındaki kavgalardan dolayı ödedikleri para cezalarının kendisine on iki bin duka kazandırdığını söyler.

Bu yeni bürokratik işlevlerin tümünü barındırmak için yeni tip bir binanın inşa edilmesi gerekiyordu: Devlet dairesi. Bu yapının ilk örneği, Floransa'da Vasari tarafından tasarlanmış olan ve bir zamanlar en üst katı açık bir loggia* ile taçlandırılan Uffizi'dir. Burada, daha sonraları Paris'in, Sen Petersburg'un, Berlin'in, Washington'ın ve onların taklitlerinin bürokratik mahallelerinde küçük çeşitlemelerle büyük bir ölçekte ve bitmek bilmez bir monotonlukta yeniden üretilecek olan bürokratik mimarinin kasvetli, fakat çok da korkutucu olmayan, çok şükür ki mütevazı ölçülerdeki ilk klişelerinin mükemmel örneğini bulur-

* İngilizcede "circumlocution office" olarak geçen, Charles Dickens'ın *Little Dorrit* adlı eserinde laf ebeliği yaparak istenen bilgiyi bir türlü vermeyen devlet dairesinin adı. (ç.n.)

** (İt.) Üstü kapalı olabilen, sütunlarla çevrili yanları açık teras.

sunuz. Bürokratik sistemin tekrarları ve hizaya sokma girişimleri kent üzerinde yeni ordunun bıraktığından daha derin izler bıraktı. Bu rejim altında kent yönetiminin verimliliği çoğunlukla hemen artıyordu belki, ama özerklik her zaman azalıyordu. Bugün, yönetim hiyerarşisinin zaferiyle birlikte hem yapı, hem de işlev Kafka'nın Der Prozeß* [Dava] romanında tasvir ettiğine benzer karabasansı bir niteliğe bürünmüştür.

Başkentin siyasal olduğu kadar toplumsal bir rol de oynadığına dikkat edin. Başkentte taşra alışkanlıkları, âdetleri ve lehçeleri eriyip kraliyet sarayının imgesinde yeniden düzenlendi ve kökeninden çok tanım ve taklit üzerinden işleyen ulusal imgeyi oluşturdu. Aslında, ağırlık ve uzunluk ölçülerinin düzenlemesi gibi kişisellikten uzak faaliyetlerde

bir birlik oluşturmak için bile yüzyıllar gerekmiştir. Colbert'in "majestelerinin bütün krallığını aynı yasalar, aynı ağırlık ve uzunluk ölçüleri altında birleştirmeye" niyet etmesi 1665 gibi geç sayılabilecek bir tarihe rastlar. Can ve mal emniyeti bile yeni ulusal alanın her yerinde aynı şekilde sağlanamıyordu. 1553 gibi geç bir tarihte *Guide des Chemins de France*'ta [Fransa Yol Rehberi] yerleşim birimleri arasındaki bölgelerde "eşkıya tehlikesi" veya "tehlikeli orman" simgeleri bulunmaktaydı.

Siyasal başkentteki güç birleşmesi küçük merkezlerdeki güç ve inisiyatif kaybıyla birlikte yürümekteydi. Ulusal prestij, yerel yönetimlerin özgürlüklerinin ölümü anlamına geliyordu. Ulusal ülkenin kendisi de farklı grupları, korporasyonları, kentleri birleştien bağ oldu. Ulus, insanın doğumuyla birlikte katıldığı, her şeyi kucaklayan bir toplumdu. Gierke'nin belirttiği gibi, yeni hukuk teorisyenleri yerel topluluklarn ve korporatif yapıların kendilerine ait bir varlıkları olduğunu yadsımaya eğilimliydiler. Devlet dışında kendinden sorumlu bir varlık, doğal işlevlerini yerine getirmesi konusundaki hükümdarın yüce iznini gereksinmeyen bir birim olarak kabul edilen yegâne grup, aileydi.

Siyasal güç bu şekilde birleştirildikten sonra bireyler ekonomik ayrıcalıklarını kentten değil, hükümdardan almaya başladılar; bu ayrıcalıklar kural olarak ülkenin her yerinde geçerliydi. Dolayısıyla XVI. yüzyıldan sonra nüfus, alan ve zenginlik yönünden en hızlı büyüyen kentler, krallık sarayına, yani ekonomik gücün kaynağına sahip olan kentler oldu. Bir düzine kadar kent ortaçağda sadece birkaç kentin sahip olduğu bir büyüklüğe kısa zamanda ulaştı. Kısa bir süre içinde Londra'nın nüfusu 250.000'e, Napoli'nin 240.000'e, Milano'nun 200.000'in üstüne, Palermo'yla Roma'nın 100.000'e, büyük bir monarşi limanı olan Lizbon 100.000'in üstüne çıktı; Sevilla, Anvers ve Amsterdam'ın nü-

* Franz Kafka, *Dava*, çev.: Ahmet Cemal, Can Yay., 1999.

fusları da benzer şekilde arttı; 1594'te Paris'in nüfusuysa 180.000'di.

Modern dünyanın büyük devletleri ortaya çıkarken başkentler nüfusu tekelleri altında tutmayı sürdürdüler. XVIII. yüzyılda nüfusu 200.000'in üzerinde olan kentler içinde Moskova, Viyana, Sen Petersburg ve Palermo yer alırken, Varşova, Berlin ve Kopenhag nüfusu 100.000 civarında olan kentler sınıfına giriyordu. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Napoli'nin nüfusu 433.930, Paris'in yaklaşık 670.000 ve Londra'nın 800.000'in üzerinde iken, Bristol ve Norwich gibi ticaret kentleri veya Leeds, Manchester, Iserlohn ve Paderborn gibi sanayi kentlerinin çoğunun nüfusu düşük, yani 50.000'in altında kaldı.

Ticaret kenti Hamburg'la sanayi kenti Lyon, gerek sağlam ortaçağ temelleri, gerekse süreklilik gösteren ekonomik hayatlarıyla bu genellemenin dışında yer alan ana istisnalardır; zira her ikisinin nüfusu da XIX. yüzyılın başında 100.000'in üzerindeydi, fakat o zamana kadar egemen siyasal ve finansal güç biçimlerini temsil etmemişlerdi. Siyasal ve finansal işlemlerin büyüklüğünde ve ölçeğindeki artış başka alanlara da sıçradı. Roma, tek bir binada kimsesiz erkek çocuklar için 450, kız çocuklar için 500 ve hastalar için 1.000 yatağı bulunan bir hastaneye sahip olmakla övünürdü; aslında bu kişisel ilişkilerin mekanikleşmesine uygun olarak insani ölçeğin toptan kaybını gösterir.

Ortaçağ rejiminin aksine iktidar ve nüfus artık dağınık ve merkezsiz değildi. Eski belediye ekonomisi sadece Alman kasabalarında etkili bir biçimde varlığını sürdürdü; XVII. yüzyıldaki Brandenburg-Prusya birleşmesi orada da her şeyin çehresini değiştirdi. Devlet, birliği oluşturan unsurları pahasına büyüdü. Başkent de taşra kentlerine kıyasla orantısız olarak büyüdü, üstelik büyük ölçüde bedelini onlara ödeterek. Önem kazanan belediyelerde yerel denetimin ulusal yasalarla desteklenmesi ihtiyacı doğdu; sonunda merkezi otoritenin yardımı ve onayı olmaksızın hiçbir şey yapılamaz hale geldi. Doğal başkentler genellikle ticaret ve askeri savunma için özel avantajlar sunan noktalarda konumlanmakta –zaten ilk başta bu unsurlar göz önünde bulundurularak seçilmekte– idiyse de, barok dönem hükümdarları bu avantajları güçlendirmek için devletin bütün güçlerini bir araya getiriyor, doğal bir merkezin olmadığı yerde Büyük Petro'nun Sen Petersburg'u kurarken sergilediği devasa irade gösterisini taklit ediyorlardı.

Kısacası, XVI. yüzyılla XIX. yüzyıl arasında kentlerin çoğalması hareketi durdu veya en azından büyük ölçüde Yeni Dünya'ya aktarıldı. Kent kurmak artık yükselmekte olan küçük esnaf ve tüccar sınıfı için özgürlüğe ve emniyete ulaşmanın bir aracı değildi. Kent kurmak daha çok, siyasal gücü, hükümdarın gözünün önünde olan tek bir ulusal

merkezde bir araya getirmenin ve başka yerlerde merkezi otorite için bir tehdit oluşturacak, denetimi zor, dağınık merkezlerin ortaya çıkmasını önlemenin bir yoluydu. Geniş bir çeşitliliğe sahip kültürüyle ve görece demokratik birlik tarzıyla özgür kentlerin çağı sona erdi; mutlak kentlerin çağı, yani ölçü tanımadan büyüyen ve diğer kentleri ya durgunluğu kabul etmek ya da kölece bir taklitçilik doğrultusunda umutsuz çırpınışlarla gücünü tüketmek durumuyla karşı karşıya bırakan birkaç yerleşim merkezinin çağı başladı.

E. ZOR KULLANMA ARAÇLARI

Modern devletin büyümesinde kapitalizm, teknoloji ve savaş belirleyici roller oynamıştır, fakat içlerinden birine başrol atfetmek imkânsızdır. Her biri içsel basınçlar sonucu ve ortak bir çevreye tepki olarak ortaya çıkmıştır; devlet de onlarla birlikte gelişmiştir.

Modern mutlak siyasal iktidar doktrinleri nasıl ortaya çıkmıştır? Siyasal despot, XIV. yüzyıl İtalyan kentindeki onca sermaye ve siyasal otorite yoğunlaşmaları içinde, aynı konum için mücadele eden birçok lonca ve aile arasından neden bu kadar kolay sıyrılmıştı? Despotizm modası, Tudorlar gibi büyük ve Alman devletlerinin yöneticileri gibi küçük despotlar -yeni işadamları ve sermayedarlar arasında benzerleri olan, bazen de onlarla aynı kökenden gelen despotlar- yaratarak bütün Avrupa'ya nasıl yayılmıştı? Artmakta olan bu mutlak iktidar inancının bir başka adı daha vardı: Buna barutun yanılsaması da denebilir pekâlâ.

Eskilerin, feodalizmi barutun yıktığı yolundaki sözü doğru olmaktan çok uzaktır. Feodal bağımsızlık ulusal monarşilerde iktidarın merkezileşmesine karşı koyamadıysa da, barut feodal aristokrasilere, onları surlu kentlerin baskısından kurtararak yeni bir hayata başlama imkânı tanıdı; zira barut profesyonel askerlerin alanını, gücünü ve hareketliliğini artırıyordu – ve çağlar boyunca feodal önderin işi gücü silahlar olmuştu. Buna karşılık gerçekten de XIV. yüzyılın, birçok ortaçağ kurumunun sonunu hazırlamış olan yüzyılın başlarında barutun kullanılmaya başlaması özgür kentlerin ölüm çanının çalması demek olmuştu.

O zamana kadar emniyet, temel olarak basit kale hendeği ile sura dayalıydı; sur, ağır saldırı araçlarına sahip olmayan istilacı askeri güçlere karşı yeterli bir savunma aracıydı. İyi takviye edilmiş bir kente girmek mümkün değildi. Geç bir tarihte, kendi dönemi için bile Machiavelli şunları söylemişti: "Alman kentleri öyle iyi takviye edilmiştir ki... onları ele geçirmeye çalışmak usandırıcı ve çok zor bir iştir, çün-

kü hepsinin savunmalarına ziyadesiyle yetecek kale hendekleri ve burçları, ağır savaş silahları ve kamu ambarlarında kendilerine bir yıl rahat rahat yetecek yiyecek, içecek ve yakacak var."

XV. yüzyıla kadar savunma saldırıya baskın çıkıyordu. Alberti'nin kent planlamasıyla ilgili gelişmiş tezleri (1485) topu hesaba katmamıştı; yeni istihkâm sanatının da ancak küçük bir rolü vardı. Önceleri toplar o kadar hantaldı ve o kadar kötü kullanılıyordu ki, Guicciardini'nin de belirttiği gibi, kentlerin kuşatılması yavaş ve çok beceriksizce gerçekleştiriliyordu; O güne kadar görülmemiş büyüklükte, sayısı 60.000'i bulan askerle, taş gülleler yerine demir güllelerle ve o güne kadar duyulmamış bir hızla ilerleyen VIII. Charles'ın yönetimindeki Fransız birliklerinin İtalya'yı istilasına kadar, kuşatılan kentin gücü saldıran tarafın gücüne eşitti, hatta ondan daha üstündü. Ondan sonra koşullar tersine döndü: Taş veya demir gülleler savunmadaki taraftan saldırgan askerler arasına atıldığında fazla zarara neden olmuyordu, fakat saldırı amacıyla surda bir delik açmak veya bir çatıyı yıkmak üzere atıldığında zararı büyüktü. Geç XV. yüzyılın ağır silahları kentleri savunmasız hale getirdi; eski savunma biçimleri olan bir tepe veya kayalık üzerine kurulmalarıysa onları daha da açık hedef yapmaktaydı. Başka bir deyişle, ortaçağ başlarının "geçit vermez" kenti, takviye edilmiş ardılından daha kolay yıkılabilecek durumdaydı.

Askeri koşulları eşitleme girişiminde bu noktadan sonra kentler çoğunlukla yurttaş-askerler tarafından korunan eski basit sur sistemini bırakmak, kuşatmayı yarıp düşmanla meydan savaşında çarpışmak için asker kiralamak zorunda kaldılar; 1521'de Milano'nun Prospero Colonna tarafından mükemmel bir şekilde savunulmasının ardından kentler orada İtalyan mühendislerinin uyguladığı yeni istihkâm yöntemlerini benimsemek durumunda kaldı. Alberti'ye göre, "bir elin parmakları gibi" dışarı doğru taşan kuleleriyle Perugia bir örnek oluşturdu.

Yeni istihkâmlar eski surlardan çok daha ayrıntılıydı: Hangi taraftan gelirlerse gelsinler, düşman saflarına hem topçularla hem de silahlı piyadelerle yaylım atışı yapılmasına olanak tanıyan siperleri, çıkmaları, burçları vardı. Savunmadakilerin silahlarının olabildiğince surun dışına taşınmasıyla birlikte sınırı yüzlerce metre geride kalan kentin, teoride, düşmanın en güçlü silahlarının menzilinin dışında kalması sağlanıyordu. Tam olarak iki yüzyıl boyunca bu marifetli savunma hatları emniyeti sağlamayı vaat eder göründü; fakat diğer birçok askeri koruma biçimi gibi bu da koruma altına aldığı halkın üzerinde korkunç bir toplumsal yüke neden oldu. Birçok kentte ikide bir *ortaçağ* kentinin üzerine yıkılan suçun, yani aşırı kalabalık koşulların nihai müseb-

bibi de aslında bu savunma yöntemiydi.

Alelade bir duvarcı ustasının planlayabileceği veya inşa edebileceği basit taş surlar yerine artık büyük mühendislik bilgisi ve yüksek meblağlarda para gerektiren karmaşık bir savunma sisteminin oluşturulması şarttı. Bu inşa edilmesi zor hisarları değiştirmekse daha da zordu ve fahiş bir maliyet çıkarıyordu. Eski surlar, bir banliyöyü içine katabilecek şekilde genişletilebilmekteydi; doğal büyümeye ve adaptasyona engel olmuyorlardı. Oysa yeni hisarlar yayılarak büyümeyi engellemekteydi. XVI. ve XVII. yüzyıl kentlerinde hisar inşaatları mali açıdan metro ve otoban inşaatlarının modern metropoller üzerindeki etkisine benzer bir etkiye sahipti: Belediyeler üzerinde tahammül edilmez bir yük bindiriyor, onları finansörlerin yardımına muhtaç bırakıyordu.

Fransa'daki gibi merkezileşmiş bir rejimde bile Metz halkı emeğini ücretsiz olarak sundu; böylece 50.000 liraya mal olacak bir çalışma 25.000 liraya mal oldu. Ağır finansal yükten kurtulmak için gönüllü bir çabaydı bu. Fransa'da zorla çalıştırmaya sık başvurulmasına rağmen toplumsal maliyet hiç de düşük değildi. Tüketilebilir malların üretimi için gerekli enerjileri çalan verimsiz sermaye yatırımları halkın kaynaklarını, masraflar para olarak ifade edilmediğinde bile kurutur. XVI. yüzyıldan sonra İngiliz kentlerinin belki de en büyük avantajı, kaynaklarının bu tür bir kesintiden muaf olmasıydı. Bu durumun ticari üstünlük yarışında İngiltere'ye çok katkısı olmuştur.

İnşaatların finansal maliyetleri kadar yıkıcı bir başka tarafı da halk üzerindeki doğrudan sonuçlarıydı. Eski moda kent, bloklara, meydanlara bölünüp sonra da etrafı surlarla çevrilirken, yeni müstahkem kentler temel olarak bir hisar olarak inşa ediliyor ve kent bu kalıba uyduruluyordu. Yeni hisarların kapladığı alan genellikle bütün kentin kapladığı alandan fazlaydı. Eberstadt'a göre, ortaçağ boyunca Strasbourg'da 1200 ile 1450 yılları arasında en az dört defa sur genişletmesi yapılmıştı. Fakat nüfus 1580 ile 1870 arasında yerleşim düzeninde herhangi bir değişiklik olmadan üç kat artmıştı. Eski olsun, yeni olsun kentlerin daha fazla genişleme imkânları artık kalmamıştı. Büyüme artık dikey olarak gerçekleşebilirdi; hiçbir kent sakini eğer aklı varsa evini surun dışına, korumasız topraklara inşa etmezdi. Richelieu gibi yöneticiler hakikaten tahkim edilmiş kentin etrafındaki topraklarda yapılmış bütün binaların yıkılmasını emrettiler. Böylece kent, daha düne kadar Paris'in olduğu gibi, top ateşine açık, binasız bir toprağın ortasında kaldı.

Yeni hisarlar banliyöleri, sebze ve meyve bahçelerini, kentin, at almaya gücü yeten zengin sınıfları dışında kimsenin kolay kolay ulaşa-

mayacağı kadar uzağına taşımakla kalmadı; kentin içindeki açık alanların uzaklardaki topraklardan korku ve afet nedeniyle veya çit çekme ve arazi tekelinin baskısı yüzünden gelenler yüzünden yapılarla dolmasına da neden oldu. Bu aşırı kalabalıklaşma, ortaçağ biçimlerini uzun süreden beri korumuş olan kentlerde bile inşaat alanlarına ilişkin ortaçağ standartlarını yok etti. Aşırı kalabalıklaşma başkentlerde XVII. yüzyıldan önce bile başlamıştı. Stow, Londra'da kalın taş duvarların kapladıkları alandan istifade etmek için bazı taş binaların yerine ahşap binaların inşa edilmeye başlandığını ve iki katlı binaların yerini dört veya beş katlı binaların aldığını belirtir. (Amerikan kentlerinde XIX. yüzyılın sonlarına doğru taş binaların yerine çelik konstrüksiyonlu binaların inşa edilmesi yine aynı nedene dayanmaktaydı.) Fakat XVII. yüzyılda bu uygulama evrenselleşti: Çok katlı kira evlerinin sistemli inşası başladı; eski Cenevre veya Paris'te beş veya altı katlı, Edinburgh'daysa bazen sekiz, on katlı, hatta daha yüksek binalar yapıldı.

Mekân konusundaki bu rekabetin yarattığı baskı siyasi başkentlerde toprak değerinin artmasına neden oldu. Büyük Frederick zamanından itibaren Berlin'de olduğu gibi, yüksek toprak fiyatları ev inşaatlarında aşırı kalabalık bir çevrenin, çocuklar için oyun alanı eksikliğinin, ışıksız ve havasız ortamların, rahatsız edici iç mekânların ve yüksek kiraların oluşturduğu kötü bir modeli kalıcı hale getirdi. XVII. yüzyılda, kenar mahalle evlerinin sadece dilencilerin, hırsızların, arada bir çalışan işçilerin, serserilerin değil de nüfusun büyük bölümünün oturduğu yerler haline gelmesi, giderek kentin genel karakterine dönüşmeye başladı. Versailles'daki koridorların sık sık hela olarak kullanılmasının sarayın aşırı gösterişli estetiğini lekelemesi gibi, bu kenar mahallelerin varlığı da mimarlarla inşaatçıların yüksek estetik ilkelerini lekeliyordu.

XVI. yüzyılda İtalyan mühendislerin uygulamaları kent inşasına egemen oldu. Dürer'in kent istihkâmı konusundaki tezleri kentin kendisiyle pek az ilgiliydi; konuyla ilgili diğer kitap ve planların çoğunda da kent sadece askeri biçimin bir eklentisi olarak geçmekteydi; deyim yerindeyse haritadaki "kullanılmayan alan"dan ibaretti. Palladio gibi Leonardo da Vinci de defterlerinde asıl kentle ilgilenmiş ve yaya yollarının, yoğun trafik anayollarından ayrılmasını önermiş, hatta işi Milano düküne işçi evlerinin standart bir kitlesel üretimle inşa edilmesi önerisinde bulunmaya kadar vardırmıştı. Fakat bu yaratıcı önerilere rağmen, da Vinci'nin savunma ve saldırı sanatını geliştirmeye yönelik sıradışı çabasının yanında, kent inşası konusundaki katkıları önemsiz ve rastlantısaldır. Hem fırsatların hem de yaratıcı enerjinin hangi tarafa kaymış olduğunu görmek zor olmasa gerek.

Yeni hareket nihayet, XVII. yüzyılda büyük mühendis Sébastien Vauban'ın geliştirdiği istihkâm türlerinde en üst noktasına ulaştı – bu düzenleme öyle müthişti ki, yeni istihkâmların altını oymak ve yıkmak için orduda yine Vauban'ın örgütlediği yeni bir birliğin, lağımcı ve kazmacı birliğinin ortaya çıkmasını gerektirmişti. İstihkâm sanatı sonsuz fedakârlık gerektirmiş olmasına rağmen, bu nihai biçime kavuştuktan kısa bir süre sonra çöktü. Küçük dürbünün icadı top atışlarının etkisini artırdı; erzakın kanallar, yollar ve yeni kurulan levazım birliği aracılığıyla daha rahat iletilmesi hareketli ordunun gücünü artırdı. Bu arada toprağa dayalı devletin bütünü savunulacak "kent" haline gelmişti. Bu askeri sapkınlığın yarattığı ekonomik israfın bir eşi mantıksız nükleer bombanın ve füzelerin geliştirildiği günümüze kadar görülmedi.

F. KENT KURUCUSU OLARAK SAVAŞ

İstihkâm sanatının gelişmesi inşaatta vurgunun mimariden mühendisliğe, estetik tasarımdan ağırlık, sayı ve konuma ilişkin maddi hesaplara kaymasına neden oldu. Bu da, makinelerin tekniğinin daha da gelişmesi için bir başlangıçtı. Fakat istihkâm sanatı özellikle, kentin görüntüsünü değiştirmişti: Yürüyüş mesafeleriyle, kapalı manzarasıyla, yamalı bohça işi düzenlemeleriyle ortaçağın yakın menzilli dünyası, yerini uzun menzilli silahlarıyla, tekerlekli araçlarıyla ve giderek artan mekânı fethetme ve kendini dünyanın diğer taraflarında hissettirme arzusuyla barok politikanın uzun menzilli dünyasına bırakıyordu.

Eski ortaçağ şemasında kent yatay olarak büyüyordu, Tahkimat ise dikineydi. Barok düzende, çevresi tahkimatlarla kaplı kent, arka bahçeleri de doldurduktan sonra sadece yüksek kira evleri şeklinde dikine büyüyebilmekteydi. Yayılmayı sürdüren yapı tahkimatlardı, çünkü askeri mühendisler kısa bir tecrübeden sonra patlama özelliği olmayan top güllelerini karşılamanın en iyi yolunun taş veya tuğla değil, toprak gibi yumuşak maddeler olduğunu keşfettiler. Böylece dış savunma hattı geleneksel kale duvarından, burçtan ve kale hendeğinden daha önemli hale geldi. Daha eski barok hisarlarda şevin altından siper şevinin dışına kadarki uzaklık 85 metre kadardı; Vauban'ın klasik tahkimatı Neuf-Brisach'ta bu 234 metreydi. Bu kullanılmayan saha sadece değerli bir kent alanını ziyan etmek anlamına gelmiyordu, aynı zamanda insanların temiz hava almak için açık kırsal bölgeye ulaşmalarının önünde fiziksel bir engeldi de. Bu nedenle, bu yatay büyüme bütün re-

jimi karakterize eden yer israfının ve sağlık konusundaki ilgisizliğin organik bir ifadesiydi.

Hayatla ilgili yeni taktiklerin hatırı sayılır bir kısmı yıkıcılığa yönelmiş bir itkiden, uzun menzilli yıkımdan kaynaklanıyordu. Hıristiyan dindarlığıyla kapitalist açgözlülüğü birleşip yeni fetihçileri denizaşırı ülkelere gitmeye ve Hindistan, Meksika ve Peru'yu yağmalamaya zorladı; bu arada yeni tip tahkimatlar, yeni tip ordu ve büyük tersanelerinde ya da silah fabrikalarında en iyi örneklerini bulan yeni tip endüstriyel atölye elbirliği ederek korudukları kentin ölçeğini tahrip etti ve nispeten işbirliği esasına dayanan hayat tarzını zedeledi. Korumanın yerini acımasız sömürü aldı; emniyet yerine insanlar maceracı yayılma ve keşif arayışına girdi. Anavatanındaki proleter ise Kuzey ve Güney Amerika'nın barbar uygarlıklarının posasını çıkaran yönetimlerden hiç de daha az acımasız ve otokratik olmayan bir yönetim altındaydı.

Savaş bütün bu dönüşümleri hızlandırdı ve diğer bütün kurumların dönüşüm temposunu belirledi. Savaş zamanında olduğu kadar barış zamanında da korku salan büyük ve güçlü yeni sürekli ordular, savaşı ara sıra meydana gelen bir olay olmaktan çıkarıp daimi bir faaliyet haline getirdiler. Her geçen gün daha pahalılaşan savaş levazımatı ihtiyacı yüzünden, kârdan ve ganimetlerden geçinen, hükümdarın kötü politikalarını finanse eden ve konumları sağlamlaştırmak için despotizmi destekleyen tefeci oligarşiler kentleri eline geçirdi. Bir ekonomik kriz anındaki ilk isyan belirtisinde paralı askerlerin silahları hemen zavallı tebaaya çevrilebilirdi. (İngilizler de Hollandalılar gibi, durumu despot yöneticilerinin aleyhine çevirerek barok modeli diğer ülkelerden önce terk ettiler.)

Ortaçağda asker, gücünü zanaatçıyla, tüccarla ve rahiple paylaşmaya zorlanmaktaydı. Şimdi, mutlak devletlerin politikaları doğrultusunda, bütün yasalar sıkıyönetim yasası haline gelmişti. Orduyla tophaneyi finanse edebilen herkes kentin efendisi olmaya muktedirdi. Ateş etmek yönetme sanatını basitleştirmişti; utanç verici bir tartışmayı sonlandırmanın hızlı bir yoluydu bu. Mizaç, çıkar ve inanç farklılıklarının sağlıklı bir şekilde dile getirilmesini sağlayan sıradan düzenlemeleri kabul etmek yerine yönetici sınıflar al gülüm ver gülüm yöntemlerinden vazgeçebilirlerdi: Sözcük dağarcıklarında sadece "almak" vardı.

Tüfek, top ve sürekli ordu, kendi iradelerinden ve kaprislerinden başka yasa tanımayan bir hükümdarlar ırkı yarattı; kimi aptal, kimi yetenekli insanlardan oluşan bu üstün despot ırk, paranoyak devletin kuşku ve kuruntularını bir zorlama ritüeli haline getirdi. Onların bugünkü totaliter ve yarı totaliter taklitçileri, onlar kadar kuruntulu ve onlardan

daha fazla yıkıcılık kapasiteleriyle şimdi insan ırkının varlığını tehdit etmektedir.

Savaş sanatının dönüşümü, ulusal yöneticilere, topluluğu oluşturan gerçek korporasyonlar ve gruplar üzerinde güçlü bir avantaj sağladı. Kentin bünyesinin değiştirilmesinde başka herhangi bir kuvvetin yapabileceğinden daha fazlasını yaptı. Güç sayılarla eşanlamlı hale geldi. "Bir kentin büyük olması," diyor Botero, "kapladığı alanın veya surlarının genişliğini değil, içindeki insan sayısının ve gücünün çokluğunu anlatır." Sürekli savaş için oluşturulan ordu devlet içinde ve başkentin hayatında yeni bir faktör haline geldi. Paris'te, Berlin'de ve diğer daha küçük merkezlerde bu sürekli ordular, askerler rahatsızlık vermeden
448 devamlı olarak halkın arasında oturamayacakları için özel bir barınma biçimi talebi yarattılar.

Ordu kışlalarının barok düzendeki yeri, manastırın ortaçağ düzenindeki yeriyle neredeyse aynıydı; tören meydanları –örneğin, Paris'teki yeni Champ de Mars– yeni kentlerde tıpkı Rönesans resimlerinde Mars'ın apaçık bir şekilde yer alması gibi belirgindi. Nöbet değişimi, talim, resmi geçit gittikçe itaatkâr olan bir halk için en büyük kitle gösterilerinden biri haline geldi. Nasıl ki çan sesi ortaçağ kenti için karakteristik idiyse, boruların sesi, trampetlerin gümbürtüsü de kentsel hayatın bu yeni evresinin karakteristik sesiydi. Büyük *Viae Triumphales* [Zafer Yolları], yani muzaffer bir ordunun seyircinin üzerinde azami etki oluşturacak şekilde geçeceği bulvarlar inşa edilmesi, yeni-başkentlerin –özellikle Paris ve Berlin'in– yeniden planlanmasında vazgeçilmez bir adımdı. Gerek simgesel olarak, gerekse pratik açıdan bu bulvarların tasarımı her şeyin "denetim altında" olduğunu teyit ediyordu.

Büyük kentlerde geniş alanlar kaplayan kışlalar ve talimhanelerin yanında tophaneler de kuruluyordu. XVI. yüzyılda muazzam sayıda tophane kuruldu. 1540'ta I. François on bir tophane ve cephanelik kurdu; bu işlem daha yoğun veya daha yavaş bir hızda diğer başkentlerde de sürdü. Sombart'ın belirttiği gibi, askerler safi tüketicidir, faaliyet durumunda bile negatif üreticilerdir. Barınacak yer taleplerini aynı ölçekte kumanya, içecek ve giyecek talepleri izledi. Böylece, kışlaların yakınında sıra sıra meyhaneler ve terzi orduları bitti; aslında ordunun yanında dükkân sahiplerinden, terzilerden, meyhanecilerden ve fahişelerden oluşan ikinci bir sürekli ordu ortaya çıktı. Bunlar arasında daha kötü durumda olanların sefaletinin nedeni muhtemelen Avrupa'yı sarsan ve XVIII. yüzyılda doruğuna ulaşan bitip tükenmeyen askeri çarpışmalardır. (Bkz. Pitirim Sorokin'in *Social and Cultural Dynamics* [Toplumsal ve Kültürel Dinamikler] adlı kitabındaki değerli istatistiksel özet.)

Garnizonun bir kent kurucusu olarak önemini küçümsemeyin. Sürekli ordu, kitlesel bir talep yaratan tüketicilerden meydana gelen bir yapıdır. 1740'ta 90.000 nüfuslu Berlin'deki askeri personel sayısı 21.309'du, neredeyse nüfusun dörtte biri. Mekanize ve itaate hazır insanlardan oluşan bu kitlenin elbette hayatın diğer bütün yönlerine etkisi vardı. Ordu, kendi disiplini içinde başka siyasi baskı biçimlerine model oluşturdu. İnsanlar talim çavuşunun saldırganca bağırıp çağırmasına ve üst sınıfların küstah, kaba tavırlarına alıştı; bu tavırları, fabrikalarını mutlak despotlar gibi yöneten yeni sanayiciler de taklit etti. Hutton, Birmingham'ın tarihini anlatırken şöyle bir olayı aktarır: Malikâne lordu "1728'de... Dericiler Hanı adlı bir kamu binasına el koydu ve orasını kendi özel işleri için kullanmaya başladı... Kentin emni- 449 F29
yet müdürü yöre sakinlerini haklarını savunmaya çağırdı, fakat ortada kimse görünmeyince lord onların miskinliklerine gülerek binayı sahiplenmeyi sürdürdü." Barok üst sınıfın tavırlarındaki o yüzeysel cilanın altında çirkin, baskıcı bir disiplinin sürekli tehdidi vardı. Bu iki nitelik barok hayatın her yönüne işlemişti, lüksüne ve şatafatına bile.

G. İKTİDAR İDEOLOJİSİ

Bu yeni sistemin iki silahı ordu ve bürokrasiydi; bunlar merkezileşmiş bir despotluğun maddi ve manevi desteğidir. Her iki unsur da etkisini, büyük ölçüde daha geniş ve daha nüfuz edici bir güce, kapitalist sanayinin ve finansın gücüne borçluydu. Max Weber'den bilindiği üzere, rasyonel vergi idaresi, İtalyan kentlerinin özgürlüklerini yitirdikten *sonra* başardıkları bir uygulamadır. Yeni İtalyan oligarşisi mali işlerinin ticari muhasebecilik ilkelerine uygun olarak düzenleyen ilk siyasi güçtü; bugün de İtalyan vergi uzmanlarım ve mali idarecilerini Avrupa'nın her başkentinde görmeniz mümkündür.

Mal ekonomisinden para ekonomisine geçiş devletin kaynaklarını büyük ölçüde artırdı. Kira tekeli, korsanlıktan ve eşkıyalıktan elde edilen yağma mallar, işgallerden elde edilen ganimet, devlet tarafından verilen patentlerle elde edilen, üretim ve satışta özel ayrıcalıklar tekeli, bu patent sisteminin teknik buluşlara uygulanması; bütün bu kaynaklar hükümdarın küpünü doldurdu. Devletin sınırlarını genişletmek demek, vergi veren insanların sayısının artması demekti; başkentin nüfusunun artması demek, arazi kiralarının artması demekti. Her iki artış biçimi de, nihai olarak merkezi hazineye akan para cinsinden ifade edilebilirdi. Kraliyet yönetimleri sadece çalışmalarında, kendi silah, por-

selen, goblen sanayilerini kurmalarında kapitalist olmakla kalmadılar, "lehte ticaret dengesi" kavramı ile her egemen devletin mübadelede altın olarak elindekinden daha fazlasını kazanacağı bir sömürü sistemi yaratmayı amaçladılar: Klasik kolonyal ekonomi.

Kapitalizm de buna karşılık askeri bir yapıya büründü, devletin silahları olmadan avantajlı bir pazarlık yapamaz olduğunda tümüyle onlara bel bağladı. Devletin silahları koloni sömürüsünün ve emperyalizmin temeliydi. Her şeyden önce kapitalizmin gelişimi toplumun her kesimine seküler düşünme alışkanlıkları ve basit olgusal değerlendirme yöntemleri getirdi. Üzerinde barok hayatın karmaşık ve şaşaalı modelinin geliştirildiği kesin, düzenli ve yüzeysel olarak verimli çarpıklık buydu. Yeni tüccar ve bankacı sınıfları, yönteme, düzene, rutine, güce, hareketliliğe ve etkili pratik komutayı artırmaya yönelik bütün alışkanlıklara ağırlık verdi. Büyük Jacob Fugger'in, işe yarar bir biçimde düzenlenmiş kompakt bir yemek servisi de içeren, seyahat için özel olarak tasarlanmış bir seti bile vardı. Hiçbir şey şansa bırakılmamıştı.

Ulusal darphanede sikkelerin basıldığı kalıbın tek tip oluşu, yeni düzen içinde ortaya çıkan bu niteliklerin bir simgesi haline geldi. Floransa, altın florinini aynı ağırlıkta çıkarmakla uluslararası bir ün ve özel bir ticari statü kazandı. Daha sonra doğal bilimlerde yüceltilip yaygınlaştırılacak olan ilgi alanları ilk kez muhasebe dairelerinde kendilerini gösterdi: Tüccarın matematik ve okuma yazmaya verdiği önem –her ikisi de yazılı talimatlara göre hareket eden acentelerle yapılan sınır ötesi ticarette zorunluydu– ortaokulların yeni eğitiminde temel unsur haline geldi. Fizikçi Newton'ın darphanenin başına getirilmesi veya Londralı tüccarların Royal Society'yi kurmaları ve fizikle ilgili deneyler düzenlemeleri tesadüf değildir. Bu mekanik disiplinler birbirinin yerine geçebilecek nitelikteydi.

Para ve güce yönelik soyut aşkıyla yeni kapitalizmin dolaysız çıkarlarının arkasında bütün kavramsal çerçevenin değişimi gerçekleşti. Bu değişimin bir boyutu, yeni bir mekân kavramıydı. Mekânı düzenleme, onu sürekli kılma, onu ölçü ve düzene indirgeme; büyüklük sınırlarını artırma, aşırı uzak ve aşırı küçük olandan yararlanma; nihayet mekânı hareket ve zamanla birleştirme barok zihniyetin büyük zaferlerindendi.

Bu değişimler ilk olarak Alberti, Brunelleschi, Uccello ve Serlio'yla başlamak üzere ressamlar ve mimarlar tarafından formüle edildi. Gelişmiş eğirme sanayilerinin yarattığı ortamda çalışan Flaman gerçekçilerin kusursuz bir mekânsal algıya sahip olmasına rağmen, ön çerçevenin ve ufuk çizgisinin iki düzlemi arasında matematiksel doğrular aracılı-

ğıyla mekânı düzenlemek XV. yüzyılda İtalyanlara nasip olacaktı. Uzaklık duygusunu sadece renklerin yoğunluğuna ve ışığın niteliğine göre değil, aynı zamanda tasarladıkları üçüncü boyutta cisimlerin hareketi ile de verdiler. O zamana kadar ilişkilendirilmemiş çizgi ve üçboyutlu şekillerin –bir ortaçağ resminin genellikle düzensiz sınırlarından farklı olarak– dikdörtgen barok çerçeve içine konması, devletin tutarlı çerçevesi içinde ülke topraklarının siyasal birliğinin sağlanmasıyla aynı zamanda gerçekleşti. Fakat tek tip hareketi ifade etmek için düz çizginin ve tek tip yapı çizgisinin gelişmesi, sonsuzmuş gibi görünen bulvarlara gerçek cepheler inşa edilmeden en az bir yüzyıl önce başlamıştı.

Benzer şekilde, perspektif çalışması kapalı manzarayı yok etti, mesafeyi ufka doğru uzattı ve surun kent planlamasındaki yerini kaybetmesinden çok önce dikkatin uzaklaşan düzlemler üzerinde yoğunlaşmasını sağladı. Bu, saçak silmeleriyle kaldırımların birleşen çizgilerini sonlandırmak amacıyla konulan bir dikilitaş, bir kemer veya tek bir binayla yetinen barok tasarımın büyük bulvarları için estetik bir başlangıçtı. Uzaktan yaklaşılan ve bitimsiz görünen mekân manzarası –barok planın tipik belirtileri– ilkönce ressamlar tarafından keşfedildi. Geçiş eylemi ulaşılan nesneden daha önemlidir: Farnese Sarayı'nın önündeki alan, tepeyi kaplayan sakil cephesinden daha fazla ilgi çeker. Yeni Rönesans penceresi kesinlikle bir resim çerçevesidir; Rönesans resmi de, kentte insanın gerçek bir pencerenin gösterdiği kasvetli avluyu unutmasını sağlayan hayali bir pencere. 451

Eski ressamların koordinat sistemlerinde kartezyen matematiği Descartes'tan önce ortaya koymaları gibi, genel zaman anlayışı da benzer şekilde daha matematiksel bir hal aldı. XVI. yüzyıldan itibaren duvar saati üst sınıf evlerinde yaygınlaştı. Barok mekân, hareketi, seyahati, hız aracılığıyla yapılan fetihleri –eski yelkenli araba, bisiklet ve sonraki *promenades aériennes* veya chute-the-chutes* – davet ediyorduysa da barok zamanın boyutları yoktu. Barok zaman, bir andan bir sonrakine ilerleyen bir süreklilikten ibaretti. Zaman artık birikimli ve kesintisiz bir şey (*durée*)** olarak değil, dakika, saniye tanecikleri şeklinde ifade ediliyordu; artık ömürle eşanlamlı olmaktan çıkmıştı. Barok zamanın toplumsal tarzı, her yıl değişen modaydı ve moda dünyasında yeni bir günah icat edilmişti: Günü geçmiş olma. Barok zamanın pratik aracı ise dağınık, mantıksal açıdan birbirini tutmayan, birbiriyle tek ilişkileri sadece aynı zamanda meydana gelmiş olma olan günlük

* Bir kayıkla veya yüzen bir araçla eğik bir zemin üzerinden suya hızla inme esasına dayalı bir eğlence. (ç.n.)

** (Fr.) *Durée*: Süre. (y.h.n.)

"olaylar"la ilgili gazeteydi. Mekânsal düzende tekrarlayan örüntüler –binaların cephesinde sütunlar, tören düzeninde asker safları– yeni bir anlam kazandı; ama buna karşılık zaman içinde tersine, yeni olana ve tekrarlanmayana ağırlık verilmeye başlandı. Arkeolojik geçmiş kültü açıkça, tarihin yeniden ele geçirilişi değil, yadsınmasıdır. Gerçek tarih ancak yeni bir biçim altında yeni bir hayata başlamasıyla yeniden ele geçirilebilir.

Para, mekânsal perspektif ve mekanik zaman soyutlamaları yeni hayatın kuşatıcı çerçevesini oluşturdu. Tecrübe giderek bütünden ayrılabilen ve ayrı olarak ölçülebilen unsurlara indirgenmeye başlandı; konvansiyonel sayaçlar organizmaların yerini aldı. Gerçek olan, tecrü-
452 benin müphem kalıntılar bırakmayan tarafıydı; görsel duyuların terimleriyle ve mekanik düzen içinde ifade edilemeyen şeyler ifade edilmeye değer değildi. Sanatta perspektif ve anatomi; ahlâkta Cizvitlerin sistemli iyi-kötü cetveli; mimaride eksensel simetri, biçimci tekrar, Beş Düzen'in sabit oranları; kent inşasındaysa ince geometrik plan. Yeni biçimler bunlardı.

Beni yanlış anlamayın. Soyut analiz çağı, parlak bir entelektüel berraklaşma çağıydı. Bütünlerle değil de matematiksel olarak analiz edilebilir parçalarla ilgilenme şeklindeki yeni sistem, bu bütünlere ulaşmanın ilk anlaşılır kolektif araçlarını sağladı: Bir düzenleme aracı olarak ticaretteki çift taraflı kayıt yöntemiyle muhasebe defteri tutma kadar yararlıydı. Doğa bilimlerinde analitik soyutlama yöntemi, *sırf* unsurları ayrı, parçalı, tamamlanmamış oldukları için hızlı ve kesin bir şekilde araştırılabilen birimlerin keşfine götürdü. Sistemli düşünce gücündeki ve fiziksel olayların doğru tahminindeki gelişme, XIX. yüzyılda teknik alanda kaydedilen sayısız ilerleme ile kendini kanıtlayacaktı.

Fakat soyutlamalarla düşünme alışkanlığı toplumda felaket düzeyinde kötü işledi. Doğal bilimlerde oluşturulan yeni düzen toplumsal olguları tanımlayamayacak, yorumlayamayacak kadar sınırlıydı; XIX. yüzyıla kadar toplumsal düşüncede istatistiksel analizin meşru gelişimi bile küçük bir rol oynadı. Gerçek erkekler ve kadınlar, gerçek korporasyonlar ve kentler, yasada ve yönetimde sanki hayali yapılarmış gibi bir muameleye maruz kalıyorlardı; buna karşılık İlahi Hukuk, Mutlakıyet, Devlet, Egemenlik gibi ustaca yaratılmış pragmatik kurmacalarsa gerçeklikmiş gibi muamele görüyordu. Korporasyona ve komşuluğa bağımlılık hissetmekten kurtulan "özgürleşmiş birey" kopmuş, yerinden olmuş ve acımasızca sahip olabileceği her şeyi isteyen bir güç atomu haline bürünmüştü. Mali ve siyasi güç arayışıyla birlikte sınır kavramı yok oldu. Çokluk sınırı, zenginlik sınırı, nüfus artış sınırı, kentsel gelişme sınırı kayboldu. Tam tersine niceliksel büyüme

başat hale geldi. Tüccarın zenginliğinin sınırı yoktu, devletin sahip olabileceği toprağın sınırı yoktu, kentin büyümesinin sınırı yoktu. Hayattaki başarı büyümeyle özdeşti. Bu batıl inanç, sürekli büyüyen ekonomi kavramında hâlâ devam etmektedir.

Bu gelişimin çağdaşı olan Botero içerimlerine ilişkin şöyle söyler: "Kent kurucuları, yığınlarca insanın kaynaştığı yerde yasalarla sivil disiplini korumanın ve sürdürmenin kolay olmadığını göz önünde bulundurarak (çünkü yığınlar karışıklığı besler ve yaratırlar) arzuladıkları yönetim biçimini ve düzenini sağlamak için kentte yaşayanların sayısını sınırlandırdılar. Fakat Romalılar, iktidarın (ki yokluğu durumunda bir kent varlığını sürdüremez) insan kalabalıklarına bağlı olduğunu düşünerek ülkelerini büyük yapacak her türlü yola ve araca başvurdular." 453
Bu her şeyi anlatıyor.

Daha fazla tebaası –yani savaşlarda ölmeye gidecek daha fazla askeri, vergi ve kira için daha fazla sağmal ineği– olmasını isteyen hükümdarın arzuları, doymak bilmez müşterilerle dolu, daha büyük ve daha yoğun pazarlar arayan kapitalistlerin arzusuyla çakışıyordu. Güç politikaları ve güç ekonomileri birbirine destek verdi. Kentler büyüdü, müşteriler çoğaldı, kiralar yükseldi, vergiler arttı. Bu sonuçların hiçbiri tesadüfi değildi.

Yasa, düzen, tek tiplilik; bütün bunlar, yukarıda sayılan nedenlerden ötürü barok sermayenin özel ürünleridir. Fakat yasa, ayrıcalıklı sınıfların statülerini onaylamak ve konumlarını güvence altına almak için vardır; düzense kan bağına, komşuluğa veya kardeşçe amaç ve duygulara değil, yönetimdeki hükümdara tabi olmaya dayanan mekanik bir düzendir; tek tipliliğe gelince o da çekmeceleriyle, evrak dosyalarıyla, kırtasiyeciliğiyle, vergi toplama işlemini düzenleyen ve sistematize eden sayısız aracıyla bürokratın tek tipliliğidir. Bu hayat modelini zorla kabul ettirmenin dışsal aracı ordudur; ekonomik silahı ticari kapitalist politikadır; en tipik kurumları ise sürekli ordu, borsa, bürokrasi ve mahkemedir.

Böylece barok yöneticiler orijinal kentsel içepatlama sırasında ortaya çıkan bütün kurumları yeniden ortaya çıkardı; hatta bazı durumlarda ilahi ve dünyevi iktidarın birleştirilmesi Tanrının atadığı bir kral tarafından yönetilen devlet kilisesinin oluşmasına yol açtı. Kentin eski tanrısı, eski kent surları "ulusal sınırlar" haline geldikten sonra ulusal bir tanrı haline geldi. Bu tanrı en baştaki haraç ve insan kanı taleplerini yeniledi. *Le Roi Soleil**, Hıristiyan inanışının izin verdiği kadarıyla hakiki bir güneş tanrısı olmaya yakındı.

* (Fr.) Güneş Kral. (ç.n.)

H. HAREKET VE BULVAR

İncelediğim konu bir soyutlamalar çağı olduğu için onun üslubunu izlemeyi amaçlıyorum. Bütünü incelemeden önce parçaları ele alacağım. Önce bulvar, sonra ayrı ayrı kurumlar ve binalar; son olarak da tam bir toplumsal birim olarak değilse de estetik bir birim olarak kent.

Bulvar, barok kentin en önemli simgesi ve temel unsurudur. Bütün bir kenti barok tarzda tasarlamak her zaman mümkün olmamıştır, fakat yarım düzine yeni bulvarın veya yeni bir mahallenin düzenlenmesi ile kentin karakteri yeniden tanımlanabiliyordu. Kent planının çizgisel evriminde tekerlekli araçların hareketleri önemli bir rol oynadı. Dö-
454 nemin karakteristik özelliklerinden olan mekânın geometrik şekillerde planlanması, hayatın egemen duygusunu ifade etmesinin yanı sıra trafiğin ve taşımacılığın hareketini rahatlatmasaydı tümüyle işlevsiz hale gelirdi. At arabalarıyla yük arabalarının kent içinde daha fazla kullanılır hale gelmesi XVI. yüzyıl içinde gerçekleşmiştir. Bu kısmen eski yekpare tekerleğin yerine göbek, jant göbeği ve çubuklar gibi ayrı parçalardan oluşan tekerleklerin ve dönüşü kolaylaştıran beşinci tekerlek eklenmiş arabaları ortaya çıkaran teknik gelişmelerin bir sonucuydu.

Tekerlekli araçların hayata girişi, üç yüzyıl sonra demiryollarında olduğu gibi direnişle karşılandı. Ortaçağ kenti caddelerinin ne boyutu ne de ara bağlantıları böyle bir trafiğe uygundu. Thomas'ın belirttiğine göre, İngiltere'de arabaların kent içinde dolaşmaları sert tepkilerle karşılaştı ve bira arabalarının kent caddelerinde dolaşmaları durumunda yol döşemelerinin sağlam kalmayacağı iddia edildi; Fransa'daysa 1563'te meclis Paris sokaklarında araçların dolaşmasını yasaklaması için krala yalvardı – aynı itki XVIII. yüzyılda bir kere daha kendini gösterdi. Ne var ki toplumdaki yeni ruh hızlı taşımacılıktan yanaydı. Hareketin hızlanması ve mekânın fethedilmesi, o ateşli "bir yere ulaşma" arzusu, her yeri saran o güç istencinin dışavurumuydu. Bu moda Londra'yı sardığı sıralarda Stow'un söylediği gibi, "dünya tekerleklerin üzerinde dönüyor"du. Kütle, hız ve zaman, daha Newton yasasını formüle etmeden önce toplumsal işleyişin kategorileriydi.

Bir bulvar boyunca düz bir çizgide hareket etme sadece ekonomik bir şey değildi, aynı zamanda özel bir zevkti de: Bu uygulama, o zamana kadar sadece ovada veya avlanmak için gittiği ormanda at koşturan bir süvarinin bildiği hızlı hareketin uyarıcılığını ve keyfini kentin içine getirdi. Uzaklaşıp giden bir at arabasıyla aynı ufuk noktasında gözden kaybolan yatay çizgiler, düzenli cepheler, düzenli saçak silmeleri olacak şekilde düzenli binalar inşa ederek bu zevki estetik ola-

rak artırmak mümkündü. Yürürken göz ayrıntılarla uğraşır, fakat yürüyüş hızının üstündeki hızlarda hareket görünen birimlerin tekrarlanmasını talep eder. Ancak böylelikle göz açıp kapayıncaya kadar geçen parçalar tekrar yakalanıp bir araya getirilebilir. Sabit bir konumda ve hatta bir yürüyüş alayında monoton olan bir şey dörtnala giden atların hızında ihtiyaç duyulan bir kontrpuan haline gelir.

XVII. yüzyılda acil bir sorun olmaya başlayan tekerlekli araç trafiğinin taleplerinin üzerinde dururken daha da önceki bir dönemde ortaya çıkan bir başka karakteristik ihtiyacı, bulvarların askeri hareket için gerekli oluşunu es geçmek istemem. Yeniden düşüncelerine başvuracak olursak, Alberti ana caddelerle tali caddeleri birbirinden ayırmıştı. Birincisine çok anlamlı bir biçimde *viae militares* ya da askeri caddeler adını vermişti; bu caddelerin düz olmasını istiyordu. Düzensiz planlanmış bir kentte bir grup insanı uygun adım yürütmeyi denemiş herkes dolambaçlı caddelerde, özellikle de yollar tesviye edilmemişse, bunun ne kadar zor olduğunu bilir. Bireyler kaçınılmaz olarak hizayı bozar ve saflar düzensiz bir görünüm kazanır. Resmi geçitte azami düzen ve güç görüntüsü için askerleri ya açık bir meydanda ya da dümdüz bir bulvarda yürütmeniz gerekir.

Yeni kent planlamacıları kent planları yaparken ordunun gereksinimlerini hep akıllarında tuttular. Palladio da Alberti'yi izledi. Düz bir hat şeklinde ve karşı karşıya geldiklerinde atlarla faytonların birbirlerinin yolunu engellemeyecek kadar geniş bir biçimde planlandığında yolların kısa ve kullanışlı olacağını tespit etmesine ek olarak, Palladio, "her yerde aynı yapılırlarsa daha kullanışlı olurlar; yani, ordunun uygun adım yürüyüşlerde zorlanacağı bir yerleri olmamalıdır," demiştir. Yeni kentlerde mahallelerin gelişimlerini engelleyecek ve masrafları çok artıracak olan bu tek tip büyük caddeler tamamen askeri bir temele sahipti.

Palladio'nun yeni askeri bulvar konusundaki diğer tanımlamaları da aynı derecede anlamlıdır. Palladio, askeri bulvarların kentin ortasından geçtiğini, bir kentten diğerine uzandığını, "her türlü taşıt ulaşımına ve askerlerin uygun adım geçmesine hizmet" ettiğini belirterek askeri bulvarlarla diğer bulvarlar arasındaki farkı belirtti. Buradan hareketle Palladio sadece askeri caddelerle ilgilendi, çünkü ona göre askeri olmayan caddeler askeri olanlarla aynı ilkelere uygun olarak düzenlenmeliydi ve bu caddeler askeri caddelere ne kadar benzerse "*o denli beğenilir*" olacaktı. Ordunun hâkim sınıflar için taşıdığı önem düşünülürse, Alberti'nin ilk mutasyonundan Haussmann'ın Paris bulvarlarını inşa edişindeki son örneklerine kadar askeri trafiğin yeni kent planında belirleyici unsur olmasına şaşmamalı.

Askerlerin düzenli saflarının ve düz sıralarının yarattığı estetik etki
bulvarın düzgünlüğüyle daha da artar. Uygun adım yürüyen kıtanın bü-
külmeyen düz hattı, güç gösterisine çok fazla katkıda bulunur; bu şe-
kilde yürüyen alay kalın bir duvardan ayak temposunu hiç bozmadan
geçebileceği izlenimi verir. Askerle hükümdarın halkın aklına sokmak
istedikleri şey de hiç kuşkusuz buydu. Çünkü, gerçek bir kuvvet uygu-
laması, daima küçük de olsa bir yenilgi ihtimali taşıdığı için, tercih et-
tikleri gerçek bir kuvvet uygulamaya gerek kalmadan halkı düzen için-
de tutmaktı. Dahası, kötü döşenmiş, taşları yerlerinden oynayan yolla-
rıyla, gizlenilebilecek kuytularıyla düzensiz caddelerde kendiliğinden
bir araya gelen başıbozuk insanların oluşturduğu gruplar, talimli asker-
456 ler karşısında daha avantajlı bir konuma sahiptir. Askerler köşelerden
ateş edemezler, kendilerini bacanın üstünden atılan tuğlalardan da ko-
ruyamazlar, manevra yapabilecekleri bir alana ihtiyaçları vardır. Pa-
ris'in eski ortaçağ caddeleri kent özgürlüklerinin son sığınağı değil
miydi? III. Napoléon'un dar sokakları ve çıkmaz sokakları yıkıp koca
mahalleleri dümdüz ederek geniş bulvarlar oluşturulmasını onaylama-
sına şaşmamalı. Bu, içeriden gelebilecek bir saldırıya karşı alınabilecek
en iyi tedbirdi. Tek başına baskıyla, halkın rızasına hiç saygı gösterme-
den yönetmek için uygun bir kentsel arka plana sahip olmak gerekir.

Yeni kentte veya eski merkezlere yapılan biçimsel eklemelerde binalar bulvar için arkaplanı oluşturuyordu. Bulvarsa, esas olarak bir resmi geçit yeriydi, seyircilerin kaldırımlarda veya pencerelerde ordunun yeni durumunu, talimlerini ve uygun adım muzaffer geçişini seyrettikleri –ve ziyadesiyle etkilenip korkutuldukları– bir yer. Binalar dimdik ve tek tip bir şekilde yan yana duruyordu, tıpkı hazır ol duruşundaki askerler gibi. Üniformaları içindeki askerler, tıpkı hareket halindeki klasik bir bina gibi, dimdik, biçimli ve tekdüze bir şekilde bulvar boyunca yürüyordu. Seyirci sabit duruyor; hayat da önünden uygun adım geçiyordu, ondan onay almadan, ondan yardım istemeden: Gözlerini kullanabilirdi, fakat ağzını açmak veya yerini terk etmek istese önce bir izin istemesi gerekiyordu.

Ortaçağ kentinde üst sınıflarla alt sınıflar caddede, pazaryerinde tıpkı katedraldeki gibi bir araya gelirdi. Zengin at sırtında olurdu belki, ama çıkınıyla bir yoksul adamın veya elindeki değnekle yoldan geçmeye çalışan kör dilencinin yolunu boşaltmasını beklemesi gerekirdi. Geniş bulvarların ortaya çıkmasıyla birlikte üst sınıflarla alt sınıflar arasındaki ayrım kent içinde belli bir biçim kazandı. Zengin araç sürüyor, yoksulsa yürüyordu. Zengin aracıyla büyük bulvarın ortasından gidiyor, yoksul ise kenardan kıyıdan, saçak altından ilerliyordu. Sonunda da sıradan yayalar için özel bir yol, yaya kaldırımı yapıldı.

Zengin gözünü dikip bakıyor, yoksul kaçamak bir göz atıyordu: Küstahlık köle ruhluluktan besleniyordu.

Güçlünün günlük resmi geçidi barok kentte sahnelenen temel oyunlarından biri haline geldi. Böylece, başının üzerinde sepetiyle kasap çırağına, gezintiye çıkan emekli tüccara, kelepir mallar ve tuhafiye almak için alışverişe çıkmış kibar ev kadınına, Roma İmparatorluğu'nun asalaklarının karşılığı olan düşkün kibarlardan tam anlamıyla pejmürde olanına kadar bütün aylak takımına gösterişli, parlak ve masraflarla dolu bir hayatın sureti sunuluyordu.

"Binek arabalarına dikkat!" diye bağırır Mercier XVIII. yüzyıl *Tableau de Paris*'inde [Paris Tablosu]. "İşte siyah paltolu doktor iki tekerlekli arabasıyla, dans hocası bir *cabriolet**, eskrim ustası bir *diable** 457 içinde –ve haşmetmeap sanki açık arazideymişçesine altı atlı arabasıyla dörtnala– geliyor... Küstah zenginlerin arabalarının tehditkâr tekerlekleri mutsuz kurbanlarının kanıyla kaplı taşların üzerinde her zamankinden daha hızlı dönüyor şimdi." Tehlikenin abartıldığını düşünmeyin: Fransa'da XVII. yüzyılda ortaya çıkan posta arabası, bir sonraki yüzyılda insan hayatına giren demiryolundan daha fazla insan öldürüyordu bir yılda. Hayatın temposundaki bu artış, bu hızlı hareket, bu yapay zevk ve tehlikeler otokratik siyasal disiplinin acı hapının psikolojik tatlandırıcısıydı. İtalya'da faşizmi haklı çıkarmak için bir zamanlar, "Ama trenler tam zamanında kalkıyor," dedikleri gibi barok kentte de, "Ama at arabaları hızlı gidiyor," dense yeriydi.

Bu despotizmde tek bir çekici durum vardı; o da zenginlerinkiydi. Bulvarlar onlar için yapılmıştı, kaldırımlar onlar için tesviye edilmiş, onlar için tekerlekli araçlara yay ve koltuk eklenmişti. Askerlerin uygun adım yürüyüşleri onları korumak içindi. At ve araba sahibi olmak ticari ve toplumsal başarının vazgeçilmez işaretiydi; bütün her şeyiyle bir ahıra sahip olmak bir zenginlik göstergesiydi. XVIII. yüzyılda ahırlarla ahır sokakları kentin geniş bulvar ve debdebeli meydanlarının arkasındaki daha kötü mahallelere yerleşti ve saman ve tezeğin o sağlıklı, hafif kokusunu oralara taşıdı. Artık sabahları kümes hayvanlarının sesi duyulmaz olduysa bile, arka pencerelerden iyi besili bir atın huzursuz eşinme sesleri duyulabilirdi: At sırtındaki adam, kenti ele geçirmişti.

* (Fr.) *Cabriolet, diable:* Atlı araba çeşitleri.

I. YENİ KUTSALLIK

Ortaçağ kilisesinin parçalanışı barok kentte yeniden kutuplaşacak olan "iyonları" serbest bırakmıştı. Eski yapıdaki her unsurun özgül bir kurum, mezhep veya gruba nasıl tahsis edildiğini göz önünde bulundurursa insan, bu süreci somut bir biçimde görebilir. Şu parçalanmayı izleyin: Protestanlar vaaz kürsüsünü ele geçirdiler ve vaizin yüzünü gölgeleyecek resim ve imgelere, ısrarcı sesini bastıracak zengin ve gösterişli ayinlere yer vermeyen yeni kiliselerinin özü haline getirdiler. Aristokrasi, ressamı ve mimarı yönlendiriyordu: Sanat özel salon ve galerilere taşındı ve süreci daha da kolaylaştırmak için duvar freskinin yerini şövale aldı. Melekler ve azizler, Bacchuslar ve Kharisler haline geldiler. Papaların, saray mensuplarının, işadamlarının dünyevi yüzleri önce Kutsal İmge'nin etrafını sardı, sonunda onu yerinden etti.

Yapının diğer kısımları da aynı şekilde değişikliğe uğradı. Bir zamanlar Tanrı'ya ilahiler okuyan koro, konser salonuna veya balo salonunun balkonuna taşındı. Dini festival, saray eşrafının maskeli balosu haline geldi, dünyevi varlıkların doğum günleri ya da evlilik törenleri için düzenleniyordu artık; tiyatroysa bir zamanlar rahiplerin ve lonca mensuplarının dinsel ve ahlâki oyunlar sergilediği kilisenin kapı eşiğini terk ettikten sonra soyluların himayesindeki profesyonel oyuncuların eline geçti. Bu oyuncuların ilk sefih mahalleleri kentin dışındaydı. Ruhani meclis toplantılarının salonu ve onun tamamlayıcısı olan, en azından resmi olarak cinsel ilişkiden kaçınan ruhban sınıfı, XIX. yüzyılın aristokrat erkekler kulübüne dönüştü. Carlton Kulübü, Reform Kulübü, Jokey Kulübü, Herrenclub ve taklitleri gibi bu kulüpler manastır gibi dışa kapalı ama tensel zevklere yönelik eğlence yerleriydi.

Nihayet kilisenin sahını, o yalın toplanma yeri, borsa haline geldi. Bunun uyduruk bir benzetme olduğunu zannetmeyin: XVII. yüzyılda borsa simsarları işlemlerini St. Paul Kilisesi'nin sahınında gerçekleştirirlerdi; sarraflar neredeyse İsa'nın temsilcilerini tapınaktan çıkardılar – pis koku parayla satın alınabilen bir kilisenin bile dayanamayacağı kadar ağırlaşana kadar bu durum sürdü. Wren'in yangından sonra Londra'nın yeniden inşası için hazırladığı, ama kullanılmadan kalan planı bu yeni hayat düzenini tümüyle kabulleniyordu. Wren hâkim bölgeyi St. Paul'e ayırmamıştı: Planladığı yeni bulvarlar bu onuru kraliyet borsasına bağışlayacak şekilde düzenlemişti.

Kilisenin bu analitik ayrışması her kuruma kendi adına gelişme fırsatı tanıdı. Olumlu açıdan bakılırsa, bu barok düzeni karakterize eden işlevlerin görsel berraklaşmasına ve akıllıca uzmanlaşmasına başka bir

örnekti. Bütün bu kurumlar kiliseden ayrılmıştı, çünkü orada taze bir hayatın yeşermesine ve gelişime yer yoktu. Kilise tiyatro üzerindeki denetimini sürdürmüş olsaydı ortada Shakespeare diye biri olmazdı, veya Rembrandt loncanın kendini beğenmiş zenginlerinin o basmakalıp grup portrelerini çizmeye devam etseydi, büyük portrelerini ortaya çıkaramazdı. Fakat bu çeşitli sanat ve kültür parçaları bir bütün olarak halkın önünden alınıp dağıtılıyor ve ulaşamayacağı yerlere konuyordu. Bu parçalar sadece prensin sarayında, sadece güç sahiplerinin yararına tekrar birleştirilerek yeni bir bütün oluşturuyordu.

Ortaçağ katedralinin neye dönüştüğünü gördük. Peki ama Tanrısına ne oldu? Buradaki dönüşüm ancak küfür olarak değerlendirilebilir. Kutsal hakka sahip mutlak hükümdar Tanrı'nın yerini gasp etti ve ona gösterilen saygıyı talep etti; kendine Güneş Kral adını da verebilir veya batıl bir inançla firavunun veya Büyük İskender'in mitini kendine mal edebilirdi. Yeni kültte, cennet tahtında en güçlü şefaatçinin, Meryem Ana'nın yerini kralın karısı almıştı. Yeni cennet düzeninin vazgeçilmez unsurları olan güçlerin ve prensliklerin sahipleri, hükümdarın tahtının çevresine toplanan ve onun şanını tasdik eden saray mensuplarıydı. Buradaki koşutluk, XVII. yüzyılın mümin dimağlarınca bile fark edilmişti. La Bruyère, "Kralın çehresinin saray maiyetinin en büyük mutluluğu olduğunu, onların da hayatlarını onun çehresine bakarak ve onun görüntüsü altında geçirdiğini düşününce, kişi, Tanrıyı görmenin azizler için nasıl bir mutluluk ve iftihar kaynağı olduğunu kısmen anlayabilir," der.

Okumuş dalkavuklar despotun cennetle doğrudan bağı olduğunu kanıtlayan, kadiri mutlaklığını destekleyen, insanları onun ilahi buyruklarına itaat etmeye çağıran yazılar kaleme aldılar. Onların gerekçelendirmeleri çığırından çıkmış iddialarına yetişemediği durumlarda ise kral, tıpkı İngiltere Kralı I. James gibi kendi methiyesini kendi yazdı. *The Courtier* [Saray Mensubu] adlı klasik methiyeyi yazan Castiglione'ye göre, "hükümdar çok cömert ve yüce gönüllü olmalı ve hiç karşılık beklemeden elindekini herkese vermelidir, çünkü söylendiği gibi, cömert hükümdarların hazinesini Tanrı doldurur." Saraydaki tüketim oranına bakılırsa değirmenin suyu hiç bitmeyecek kadar çoktu herhalde: Avenel, Versailles'da yüz elli kişinin katıldığı büyük balelerden birinin yüz bin franga mal olduğunu belirtir. Bu bir istisna değildi. "1618'de," der Allardyce Nicoll, Rönesans maskeli balolarıyla ilgili kitabında, "hükümdarlar içinde mali konularda istisnasız en düşüncesizi olan James tek bir gösteriye dört bin sterlin, yani bugünün parasıyla kırk bin sterlin harcamıştı, 1633'te ise Inns of Court'ta düzenlenen bü-

yük bir eğlence için yirmi bir bin sterlinden fazla, bugünün parasıyla iki yüz bin sterlin harcandı." Zamanın en yetenekli ressam ve mimarları, ömürleri sadece bir gösterilik olan unutulmaz prodüksiyonlar gerçekleştirmeye çabaladılar.

Lüks, giysi ve eğlenceden yiyeceğe, saraydaki yemek alışkanlıklarından savaş alanlarındaki yemek alışkanlıklarına sıçradı. Duc de Saint-Simon anılarında şöyle der: "Akşam yemeği konusuna gelince, saray ve belediyedeki lüks, orduya da yayıldı, öyle ki orduda, barış içindeki pek çok yerde o zamana kadar bilinmeyen mezeler bulunurdu. Her yürüyüş molasında sıcak yemek servisi yapılırdı ve bir kuşatma sırasında siperlere giden tayınlar çeşitli yemekleriyle, meyve ve dondurmalarıyla, bol şarabıyla tam bir ziyafet gibiydi." Bu yoğun saçmalık durumunun sağlam dimağlar üzerinde heves kırıcı bir etkisi vardı. Francis Bacon, yeni bilim dünyasının hayali tasvirini yaparken saray halkının giysilere düşkünlüğünden etkilendiği için Yeni Atlantis'in deneycilerinin bilimsel işlerinde kullandıkları giysilerin ayrıntılarına girmeden edemez.

Sınırsız fon talebi toplumun her tabakasını sarmıştı; mutlak devletin ekonomi politikalarının kilit noktası da buydu. Vergiler hükümdar ve çevresine yeterli gelmemeye başlayınca hükümdar yağmaya başvurdu, İspanya Kralı Felipe örneğindeki gibi uzak krallıkların veya VIII. Henry örneğindeki gibi yakın manastırların yağmasına; bunlar da yetmeyince, zengine altın sağlamak için yoksulu en son meteliğine kadar soymak gündeme geldi. Bütün o lisans ve patent politikası böyle doğdu. Ev inşa etmek için bile insanın belli bir fiyat karşılığında özel bir izin alması gerekiyordu.

Bu zorla el koymalara ve ayrıcalıklıları dağıtma işine nezaret etmekle görevli bir bürokrasinin sürekli büyümesi toplum üzerindeki yükü artırdı. Kâhyalar ve genç oğullarını beslemenin uygun bir aracı olan Geveleme Ofisi, Sen Petersburg'dan Whitehall'a kadar üst sınıf sosyete için vazgeçilmez bir arpalıktı. "Hiçbir zaman bürokrasi bu kadar abartılı, israfçı ve sıkıcı bir noktaya ulaşmamıştı," diye yazar Mercier: "İşler, üniformalı uşaklar gibi çalışan bu memur ordusu ortaya çıkana kadar hiç bu denli yavaş işlememişti. Her türden müracaat için kural, kayıt, formalite hiç bu kadar anlayışsızca ve yaygın olmamıştı."

İşler en sonunda şu hale geldi: Bütün bir ülke, sanayi, ticaret ve kent kiralarından gelen, çalışmadan elde edilen kazançlarla semiren, toprağın çoğuna –XVIII. yüzyılda Fransa'da neredeyse bütün toprakların yarısına– sahip birkaç düzine ya da birkaç yüz ailenin yararına çalışıyordu.

XIII
Saray, alay ve başkent

A. SARAYIN KONUMU

Biçimsel anlamda barok kent inşası, kendini sarayda biçimlendirmiş olan egemen oyun ve ritüel türünün cisimleşmiş haliydi; pratikte ise, sarayın tarz ve tavırlarının kolektif olarak tezyin edilmesine yarıyordu. Sarayın iki yüzü vardı. Kente bakan yüzünde kira, haraç, vergiler, ordu komutası ve devlet organlarının denetimi; kır tarafında ise sarayın gövdesini oluşturan ve kralın cömertçe dağıttığı onurları, aylıkları ve ikramiyeleri alan yapılı, idmanlı, iyi beslenmiş şehvetli kadın ve erkekler vardı. İktidar ve haz, kuru bir soyut düzen ve şaşaalı bir kösnüllük bu hayatın iki kutbunu oluşturuyordu. Mars'la Venüs baş tanrılardı, ta ki Vulcanus sonunda kurnazca faydacılığın demir ağını onların şehevi biçimlerinin üzerine örtene kadar.

Saray kendi içinde bir dünyaydı; fakat hayatın bütün katı gerçeklerinin dürbünün ters tarafından bakılarak küçültüldüğü, bütün hoppalıklarınsa dev aynasında gösterildiği bir dünya. Haz bir görevdi, aylaklık bir hizmet; onurlu çalışma ise en aşağılık şey. Barok sarayda bir şeyin kabul edilebilir olması için o şeyin veya işlevin hoş bir yararsızlığın damgasını taşıması gerekirdi. Marly'deki XVII. yüzyılın en güçlü su çarkları –hâlâ kullanılmaktadır– ve zamanın temel teknik yeniliklerinden biri olan büyük hidrolik pompalar sadece Versailles Sarayı'nın bahçelerindeki fıskıyeleri çalıştırmada kullanılıyordu. İlk kez Avusturya'da kullanılan Fischer von Erlach'ın buharlı pompası, bir madene değil, Viyana'daki Belvedere Sarayı'nın bahçelerindeki fıskıyeli havuzlara uygulanmıştı. Üretimin o önemli unsuru, otomatik motorlu makinelerin ilk büyük başarıları düğme yapımı (baskı makinesi), kurdele yapımı (dar otomatik dokuma tezgâhı) ve ordu üniforması dikimiydi (ilk dikiş makinesi).

Sarayın ritüeli, sahnelenen özel bir oyunla mutlak gücü sahiden varmış gibi gösterme girişimiydi. O ortamı Nicholas Breton'un ağzından çıkan methiyeden daha iyi canlandıran bir tasvir, oranın uyuşturucu yanılsamalarını daha dalkavukça aktaran bir anlatım tanımıyorum:

> "Ah dünyadaki cennet misali, memnun edici birçok şeyin bulunduğu sarayın kibar hayatı: kralın o haşmeti, meclis üyelerinin o bilgeliği, lordların o onuru, leydilerin o güzelliği, subayların o özeni, centilmenlerin o kibarlığı, sabah ve akşam yapılan o kutsal hizmetler, gün boyunca verilen o zeki, bilgili, soylu ve hoş söylevler, nükteli konuşmaların o çeşitliliği, muhakemelerin o derinliği, güzel giysilerle ve harika hizmetler eşliğinde yapılan o zarif geziler, şahane şaraplar ve o ender bulunan meyveler, o harika müzikler, tapılası sesler, maskeli balolar ve sahnelenen oyunlar, o danslar, ata binmeler; oyun severlerin gönlünce oynayabildiği türlü çeşitli oyunlar; bilmeceler, sorular, cevaplar; şiirler, tarihi öyküler ve alışılmamış yeni fikirler, akla durgunluk veren nükteler; o zengin giysiler, değerli mücevherler, o fevkalade uyum ve neşe, o prenslere layık faytonlar, heybetli atlar, kraliyet binaları ve o eşsiz mimari, tatlı yaratıklar ve medeni zevkler; insanın ruhunu hazzın kucağına oturtan böyle güzel şeyleri aktarmanın aşkını yarıda keserken şunu söylemem gerekir ki, bütün bunları anlatmaya gündüz başlasam, geceye kadar yarısını bile bitiremem."

Burada gerçekliğin taban tabana zıt vurgusunun altını çizmeye gerek bile yoktur: Nükte olarak kabul edilen boş konuşmalardan, XVI. yüzyıl Fransası ve İtalyası'nın üst sınıflarınca bilinen doğum kontrol yöntemlerinden sıyrılmayı başaran istenmeyen bebeklerden, yer ve terfi için yapılan zarif ve acımasız rekabetten söz etmek gereksizdir. Ama

nahoş tarafları açıklansa da yukarıdaki baldan tatlı betimleme de inandırıcılığını bütünüyle yitirmez. Rabelais'nin Thelema Manastırı'nın kapısının üzerinde şöyle bir ibare vardı: "İstediğini Yap." Saray girişindeyse bununla birlikte bir ek ibare yer alıyordu: "Hükümdar İzin Verdiği Sürece." Yine de bu merasime düşkün ve şehevi barok hayat kavramının genellikle dışında tutulan bir olgudan daha söz etmek gerek. Bu hayatın ritüeli o kadar sıkıcıydı ki, insanları çileden çıkaracak kadar bıktırıyordu. Hükümdarın ve maiyetinin gündelik hayatı montaj fabrikasında çalışan bir otomotiv işçisinin hayatına benziyordu: Hükümdarın olduğu kadar maiyetinin hayatının da her ayrıntısı önceden belirlenmiş ve sabitlenmişti. Hükümdar, gözlerini hayata açtığı andan, karısının onun ölüm döşeğinden ayrıldığı son ana kadar, deyim yerindeyse, montaj bandındaydı.

Belki de bu yaygın can sıkıntısı sadece abartılı eğlenceleri değil, aynı zamanda barok devlet politikasındaki, katı bir dışarı çıkma yasağı konan okul çocuklarının patlamalarına benzeyen, o şeytanca entrikacılığı da açıklar. Entrika ve karşı entrikaların çoğu, oyunu biraz daha sürdürmekten başka bir şey düşünmeyen sıkılmış diplomasi virtüozlarının işiydi. O sonsuz duruşlar, beklemeler, selam vermek üzere yere eğilmeler, selam verdikten sonra ayağını yerde sürüyerek kendine çekmeler –ki Taine'in, *The Ancient Regime* [Eski Rejim] adlı kitabında bu ayrıntılar konusunda unutulmaz tasvirler vardır– besili erkeklerle kadınların doğasına aykırı olmalıydı. Görkemli eğlencelerin hayatlarının büyük bir kısmını oluşturmasına şaşmamalı.

Ne yazık ki, saray eğlencelerinin kendisi görev halini almıştı. "Eğlence işi" yeni özveriler gerektiriyordu. Aristokraside ve XVII. yüzyıldaki taklitçileri arasında revaçta olan yemekli parti, balo, resmi ziyareti içerikten çok biçime önem verenlere zevk veriyordu. "Görülmek", "fark edilmek", "kabul edilmek" en yüce toplumsal görevlerdi; hatta bütün bir ömrü dolduran bir işti. Sönük ve kabalaştırılmış en son haliyle, günümüzdeki dedikodu sütunlarında aktarıldığı gibi bu rol hâlâ gece kulüplerinde ve gala gecelerinde oynanır. XIX. yüzyılın bir ucunda *Vanity Fair** [Gurur Dünyası] ve *Rouge et Noir*'ın,** [Kızıl ve Kara] diğer ucunda ise Proust'un aktardığı hayatın hiç de azımsanmayacak bir kısmı ziyaretlerle ve "kur yapmak"la geçer, yani boş formalitelerle. Proust, bir zamanlar aktif sorumlulukları, ağır görevleri ve ciddi ilgileri olan aristokrasinin hayatında ciddi bir değişimin XIV. Louis döneminde yaşandığını belirtir: Bu dönemde artık ahlâki ciddiyetle ele

* Thackeray, *Gurur Dünyası*, çev.: Nihal Yeğinobalı, Remzi Kitabevi, 1986.
** Stendhal, *Kızıl ve Kara*, çev.: Nurullah Ataç, Can Yay., 1984.

alınan yegâne sorular, görgü kurallarıyla ilgili olanlardı.

Barok saray, hayatın diğer pek çok cephesinde olduğu gibi burada da XX. yüzyıl metropolünün ritüelini ve ruhsal tepkisini öncelemişti. Benzer sıkıcı işler, benzer bir can sıkıntısı, rutin hale gelen zorbaca baskıdan ve insanı baskı altında tutan rutinden uzaklaşıp "kafa dağıtmak" için benzer eğlencelere kaçış.

B. SARAYIN KENT ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Barok sarayın kent üzerinde neredeyse hayatın her alanında doğrudan etkisi oldu; hatta demokrasinin daha sonra kendine mal edeceği birçok yeni kurumun da anası oydu. Kalenin ortaçağ İtalyan kentindeki baskınlığı bile onunla kıyaslanamazdı; ille de bir fark aranacaksa, kuvvetler ters yöne aktı ve feodal taşranın soyluları daha kentli oldu. Zamanla, demokratik ideal, kapitalizmin etkisi altında çok büyük oranda yolundan saptırılarak birçok seviyede, saray hayatı imgesini insan varoluşunun arzulanabilir amacı ve "başarı"nın nihai damgası olarak popülarize etme çabasına dönüştürüldü. Boğucu lüks, muazzam giderler, ölçüsüz israf, yenilik ve sansasyon furyası, sırf büyüyen bir ekonomiyi işler halde tutmak amacıyla anlamsız bir karnaval içinde örgütlendiler.

Böyle genişleyen bir ekonominin gerek saraya, gerekse günümüz demokrasisinin doymak bilmez ürün tüketicisi ev halkına nihai bedeli ise daralan bir hayat, yani üzerinden beslendiği konağa bağımlı, onun kölesi, âciz, şişmiş bir parazitin hayatı oldu.

Sarayın baskınlığını, saraya ilişkin işlevleriyle tek bir bina üzerinden düşünmemek gerek: Saray tarzı hayat her yere yayılmıştı; aslına bakılırsa, ilk olarak İtalya'da olmak üzere *palazzo* sözcüğü bir lordun ya da bir tüccar prensin ikamet ettiği her türlü muhteşem binayı niteliyordu. Bir barok dönem terimi olarak, "saray gibi" ibaresi mekânsal ferahlık ve kendi kendine yeten güç anlamına gelir. Kendi kendine yetme arzusu XIV. yüzyılda farklı bir biçimde, Lucca, Bologna veya San Gimignano'nun siluetini diken diken bir iğne yastığına dönüştüren, sırık gibi, dört köşeli, birbiriyle yarışan kulelerden oluşan bir orman olarak ortaya çıkmıştı. O zamanlar yeni ruh, baskınlığı ifade etmek için bütünüyle ortaçağa ait bir biçime bürünmüştü. Fakat XV. yüzyıldan itibaren yatay mekânsallığa önem verilmeye başlandı: Güç kendini yayıyordu. Kentte yer kalmayınca güç banliyöye kaçacaktı, tıpkı XIV. Louis'nin gençliğinde bir halk ayaklanmasının arifesinde Paris'i terk etmeye nasıl zorlandığını hatırlayarak Versailles'a kapağı atması ve bir

banliyö başkenti yaratması gibi.

Yeni sarayların içleri o kadar genişti ki, aynı şekilde yeni bir üst sınıf kurumu olan otel, adını Fransa'daki kent sarayından almakla kalmaz, onun temel işlevlerinden birini, sınırsız bir konukseverlik gösterme işlevini de üstlenir – her ne kadar bir bedel karşılığında olsa da. Bizzat planın resmiyeti ve anonimliği saraya barınma konusunda belli bir esneklik kazandırır, çünkü her şeyden önce kalabalık bir hizmetçi grubunu ve saray halkını barındırabilecek şekilde tasarlanmıştır. Bugün de Roma'daki en lüks oteller eski saraylardır. Roma ve Padova, ticari kullanım amacıyla yeni otelleri saray modelinde inşa eden ilk kentlerdi. Padova'daki otelin (yaklaşık 1450'de) iki yüz atı barındırabilen ahırları vardı. Bu eski sarayların sonradan sanat galerileri, müzeler, 465/F30
akademiler ve ofis binaları olarak kullanılmaları barok hayat tarzıyla onun tipik kurumları arasındaki organik ilişkinin varlığını gösterir.

Özellikle aristokratların himayesi sayesinde, tiyatro Londra, Paris ve daha küçük kentlerde, eski Yunan ve Roma biçimine göre oldukça değişmiş modern biçimini aldı. Vicenza'da Palladio'nun Teatro Olimpico'suyla birlikte tiyatro, seyircilerin statülerine ve verdikleri paraya göre oturdukları ve sabit duruşlarıyla, sanki bir camın arkasından seyreder gibi oyunu pasif bir biçimde izleyen sabit seyircilere dönüştükleri kapalı bir salon haline geldi. Tiyatro bu çağın üslubuna o kadar denk düşüyordu ki, anatomi teşrihleri her yıl, [bugün hâlâ İngilizcede aynı adla anılan] "tiyatro" salonlarında halka açık olarak gerçekleştirilirdi.

Yeni barok mekân perspektifi kendini ilk kez kentte değil, tiyatroda (Serlio) bir cadde sahnesi dekorunda gösterdi; Servandoni, Inigo Jones ve Bernini gibi yeni kent planlamacılarının aynı zamanda sahne tasarımcısı olması hiç de tesadüf değildir. Yeni kentin kendisi de aslında biçimsel sahne tasarımında yapılan bir deneme, mutlak iktidar için hazırlanan bir dekordu. Kraliyetin mali durumu mermerden dev binalar yapmaya yetmeyince, boya ve sıvayla görüntü kurtarılıyor veya etkileyici olmayan bir binaya anıtsal bir yalancı cephe giydiriliyordu.

Sarayın etkisi en çok eğlence ve dinlence, sahne gösterisi ve şovmenlik alanlarında güçlüydü. XVII. yüzyılda Londra'daki Ranelagh Bahçeleri ile XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl başlarında Vauxhall ve Cremorne Bahçeleri gibi eğlence bahçeleri sarayın şehevi hazlarını halka kişi başına makul bir fiyatla yaşatma amacı taşıyan girişimlerdi. Bu bahçelerin sonraki benzerleri Fransa'daki Bal Masqué* ve Almanya'daki daha yerel ve daha düzenli olan bira bahçeleriydi. Bu tür eğlence bahçeleri, saray hayatının gösteriş yapmak için göz önüne çıktığı

* (Fr.) Maskeli Balo.

her yerde popülerdi. Kopenhag'daki ünlü Tivoli Bahçeleri bu olguya kanıt olmayı sürdürmektedir, fakat İç Savaş'tan sonra kurulan ve New York'un sahip olmaktan gurur duyduğu o bira bahçeleri tarihe karışmış durumdadır. Bu bahçelerde, genellikle gösterişli bir biçimde süslenen ve içinde dans edilen, kalabalıkları barındırabilecek ve büyük ziyafetlerin verilebileceği büyük bir merkezi yapı vardı; bu yapı, insanların güzel bir akşam gezintisine çıkabileceği, yiyip içebileceği, flört edebileceği, sevişebileceği, fişek veya fener gösterilerini izleyebileceği çardak ve koruluklarla dolu bir bahçeyle çevriliydi: Karnaval neşesi ve izni her güne yayılmıştı. Oliver Goldsmith *A Party at Vauxhall Gardens*'da [Vauxhall Bahçelerinde Bir Parti] bu bahçelerin hem görünüşünü, hem de ruh halini çok iyi tasvir eder.

Salıncaklar ve atlıkarıncalar bu eğlence bahçelerinde ortaya çıktı. Benzer şekilde, XIX. yüzyılın başlarında aristokrasinin hız sevgisi o popüler *chute-the-chutes*'ları ortaya çıkardı. Fransızca bir sözcük olan *carrousel*, dönen tahta atlarıyla atlıkarıncanın aristokratik kökenini çok iyi yansıtır; çünkü *carrousel*, meydanlarda, yuvarlak sahalarda veya geniş plazalarda at ve atlı araba yarışlarına verilen addı. Tahta atlarla ayaktakımı da aynı zevkleri tadabilmekteydi. XIX. yüzyılda eski barok zarafet yok oldu; ilkönce uluslararası fuarlarda başlayan, daha gürültücü ve dönmedolap gibi daha soluk kesici eğlence biçimleri ortaya çıktı. Daha sonra da Coney Island'daki gibi geriye bayağı bir ışıltı kaldı. Burada Reiner Maria Rilke'nin Capri hakkında yazdıklarını alıntılayabiliriz: "Kendini zevk, rehavet veya eğlenceye bırakan veya öyle görünen birinin hiç zevk aldığı görülmüş müdür?"

Fakat eğlencenin barok kent kültüründe yatan kökeni bu alçalma kadar apaçık ortadadır. Kitleler için her büyük kentte veya civarındaki en ücra gazino ve dans salonunda eğlence, hâlâ barok eğlencedir: Hepsine layıkıyla para harcanan gösteri, ışıltı, harcama, erotik fetihler veya ikinci dereceden erotik olasılıklar, bunlara eşlik eden pahalı restoran ve kafelerde yiyip içmeler. Kentin büyümesi ve kalabalıklaşmasıyla birlikte özel eğlence bahçeleri yok olunca da Broadway, Piccadilly, Soho, Montmartre, Rembrandtplein gibi uygun bölgelerde aynı şey yeniden ortaya çıktı.

Eğlence bahçesi saraylara özgü barok hayatın bir dalı üzerinde büyüdüyse, müze ana gövdeye daha yakın büyümüştü: Eğlence bahçesi nasıl sınırsız tüketim ekonomisinin bir ürünüyse, müze de sınırsız biriktirmenin bir ürünüydü. Hiç kuşkusuz Aristoteles'in koleksiyonlarında olduğu gibi müze ilkönce bilimsel merak itkisiyle gelişti. Ortaçağ döneminde ise Hıristiyan teolojisinin etkisi altında müze, doğal olarak

hepsi de kiliselerde muhafaza edilen bir azizin dişi, küçük bir şişe kan, İsa'nın gerildiği çarmıhtan bir kıymık gibi kutsal emanetlerin koleksiyonu biçimini aldı. Fakat modern anlamda müze, XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte İtalya'da yaygın olan bir uygulamayla, para ve yazıların koleksiyonuyla başladı. Bu koleksiyonları birkaç yıl sonra von Netteshyn, Paracelsus veya Agricola'nın yaptıkları doğa tarihi koleksiyonları izledi. Agricola'nın yazdıkları, Saksonya Seçici Prensi Augustus'u daha sonra Dresden müzelerini oluşturacak koleksiyonları toplamaya başlatacak kadar etkiliydi.

Zamanla bu müze koleksiyonlarının amacı genişledi. Mercier, geleceğin ütopik bir tasviri olan *L'An 2000*'de [Yıl 2000] (1770) "bütün farklı hayvan, bitki ve mineral türlerinin dört kanada yerleştirildiği ve tek bir bakışla hepsinin görülebileceği" bir müze hayal eder. Bu binanın cephesinde "Evrenin Özeti" yazar. Bu iddialılık hayranlık vericiydi; fakat sonuç, üzülerek öğrendiğimiz üzere, barok tarzına özgü sınırsız harcama, tüketim ve teşhir standartlarına uyulduğu sürece hazımsızlığa bir davetten başka bir şey olmayacaktı.

Başlangıçta antik sanata, yeni bulunan tuhaf şeylere ve hilkat garibelerine duyulan sevgi aynı derecede doymak bilmez görünüyordu. Evelyn, Roma heykelleriyle dolu olan, ama içinde aynı zamanda "taşlaşmış şeyler, cevizler, içinde sarıları tıkırdayan yumurtalar, bir armut, kemikleriyle bir parça biftek, bütün bir kirpi" bulunan bir Venedik sarayından söz eder. Bu tam da o dönemin tarzıydı. Her yerde, toprak altındaki sanat definelerini ve doğa harikalarını arayış vardı: Zihne ilişkin olarak, bir tür örgütlü tarım öncesi ilkel "toplayıcılık ekonomisi" gibi.

Hükümdarlara özgü, memlekete istilalardan ganimet getirme arzusunun ve silah zoruyla elde edilemeyecek şeylere, satın alarak veya hamilik yaparak sahip olma alışkanlığının bir sonucu olarak Vatikan Müzesi, Louvre, National Gallery, British Museum ve benzer kurumların kurulmasına vesile olan büyük sanat koleksiyonları oluştu. Burada yine saray ve aristokrasi öncü bir rol oynadı. Yine de, British Museum'un 1759'da Sir Hans Sloane'in vasiyetinden sonra açılışı *popüler* kültürde bir dönüm noktasıydı; zira, teşhir sadece sahip olan kişinin özel zevki olmaktan çıktığında halk eğitimi için bir araç olma imkânını kazanır. Koleksiyonların büyüdükçe büyümesi bu dönüşüm sürecini hızlandırmıştır.

Sanat galerisi konusuna gelince, sanat için bir ortam olma özelliği sarayın doğasında vardı. Sarayı müze haline getirmek için gündelik işleri sarayın üzerinden alıp dönüşüme nezaret edecek bürokratik bir görevli atamak yeterliydi. Bazen bu değişim sırf bir meşru müdafaa ola-

rak gerçekleşiyordu. Raffaello'nun *Galateo*'su örneğin, Agostino Chigi adındaki bankerin evinin yemek odası için yapılmıştı. Fakat resmi görmek için eve o kadar çok kişi gelmeye başlamıştı ki, banker hayattayken yemek odası sanat galerisine dönüştürüldü. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Jack Gardner'ın karısı Boston'da, Bay Henry Frick New York'ta, kendileri için saray gibi malikâneler inşa ettirirken koleksiyonlarının böyle bir nihai kullanımını öngörmüşlerdi zaten: Başından itibaren bir kamu binasının kayyumluğuna soyunmuşlardı.

Zevk ve merak arasındaki orta noktada sarayın son bir mirası daha vardı: Hayvanat bahçesi. Vahşi hayvan, özellikle de en saldırgan veya egzotik olanlarını beslemek zaten ortaçağda kralların yaptığı bir şeydi,

hatta bu uygulama krallığın en eski dönemlerine kadar bile uzanır. Bu canlı hayvan koleksiyonunun sabit bakım ve teşhir yerleriyle birlikte genişletilmesi, müzeyi ortaya çıkaran genel hareketin parçasıydı. Müze gibi, hayvanat bahçesi de kâşifin bulgularının ve avcının av hatıralarının gideceği uygun yer oldu. İlahi olarak seçilmiş kral, kendisine taş devrindeki atalarından kalan arketip avcı rolünü oynamayı sürdürüyordu.

Burada kente taze bir katkı, kentli insanın doğaya mükemmel bir biçimde hâkim olduğu yanılsaması yüzünden kolayca unutuverdiği vahşi durumu hatırlatma söz konusuydu. Maymunun maskaralıkları, suaygırının ağırbaşlılığı, ayıbalıklarının neşeli, akıcı hareketleri; doğanın bütün bu bitmez tükenmez yaratıcılıkları kent sakinlerinin, doğayla ilişki içine girmelerini sağlayamıyorduysa da, hiç olmazsa haddinden fazla gerilmiş kentli ego üzerinde rahatlatıcı bir etki yapıyordu. Hayvanat bahçesindeki hayvanlar sadece çocuklara hoş vakit geçirtmekle kalmıyor, büyüklerin içindeki çocuğu da canlı tutuyordu. Oynayan ayı veya laternacı maymun gibi artık iyice eskimiş barok kalıntılar bile XIX. yüzyılın kasvetli sokaklarına bir neşe getirmekteydi. Barok saray hayatının izleri olan bu simgelerin başında genellikle bir İtalyanın bulunması bir tesadüf müdür?

Bu saray kurumları yeni kent planında birer birer boy göstermeye başladı. Bu kurumlar bazen özel himayelerle, bazen de kraliyetin veya belediyenin desteğiyle, ama daima üzerinde kralın ve sarayın mührünü taşıyan parlak bir imgeyle ortaya çıktılar. Fakat en güzel katkıyı sona bıraktım, yani kraliyet parkının açılışını: Bu, bir zamanlar ortaçağ kentini süsleyen küçük eğlence alanlarının ve oyun bahçelerinin binalarla kaplanması yüzünden daha da gerekli olmuştu. Manzaralı geniş parkın kentin ortasında açılması ve büyümesi belki de sarayın kent hayatına yaptığı en isabetli katkılardan biridir. Londra, Paris ve Berlin

kentlerinin merkezini boğucu kalabalıktan ve nihai çözülmeden hiçbir şey St. James Parkı, Green Park, Tuileries, Tiergarten'dan daha iyi koruyamamıştır. Her ne kadar kralın rahatlığı yerine kamunun rahatlığı düşünülerek yapılmış olsalar, bu parkların kapladıkları alanlar, bütün kent boyunca belki daha iyi dağıtılabilecek idiyseler de, bu halleriyle en azından aristokratik mekân ve yeşillik anlayışını kent hayatının temel bir parçası olarak sürekli görünür kılmışlardır: Üzerlerinin kapatılması sadece estetik kasvet ve çöküntü değil, biyolojik bozulma da yaratacaktır.

Ancak, park açma konusunda da çağın ruhu sonunda kendini gösterdi. Kraliyet Londra'da Regent's Park'ı planladığı sıralarda, bu park açıkça çevresindeki kraliyete ait arazilerin değerini artıran bir araç olarak değerlendirildi. XIX. yüzyıl boyunca bina yapımına çok büyük oranda hâkim olan spekülatörler bundan bile ders çıkarmayı bilemediler: Haz ve güzelliğe yönelik barok sevgiye hiç hak tanımadan tümüyle barok kazanma arzusuna ağırlık verdiler; oysa haz ve güzelliğe de biraz hak tanısalardı açgözlülüklerini biraz olsun dizginleyebilir ve yatırımlarını daha emniyetli, daha istikrarlı bir hale getirebilirlerdi. Uzun vadede müsrif aristokrat toprak sahipleri, daha iyi işadamı, hatta daha iyi yurttaşlar olduklarını kanıtladılar.

C. YATAK ODASI VE SALON

Sarayın genel anlamda kent üzerinde etkisi hissedilir derecedeyken, evlerdeki etkisi de bundan hiç geri kalmadı: Özellikle orta sınıfların ve ekonomik olarak onlardan üstün olanların evlerinde. Burada saray alışkanlıları hem iyi hem de kötü yönleriyle yaygınlık kazandı. Çok az bir para karşılığında hizmetlerini satmak üzere yurttaşlık haklarından mahrum birçok kişinin büyük kentlere akın etmesiyle yeni ev içi despotluk biçimlerinin gelişmesi, kötülüklerin başında geliyordu. Belki Çin uygarlığının yumuşak ve mükemmel biçimleri konusunda daha fazla bilgi sahibi olunmasının da azımsanmayacak etkisiyle, görgü kurallarında estetik açıdan bir iyileşmenin olması, işin iyi yönüydü. Hepsinden önemlisi evlerde mahremiyet yaygınlaştı: Cinsel ilişkinin ön hazırlıklarını süsleyen ve her iki cins için de genç âşıklar olma süresini uzatan yeni bir cinsel davranış kodunun gelişmesine neden olan bir olguydu bu. Fiziksel tutkuyu olduğu kadar zekâ ve cazibeyi teşhir etmeyi içeren bir ön aşk oyunu olan kur yapmak [*courtship*]* erotik ha-

* *Courtship* (İng.): Hem "kur yapmak" hem de "saraya özgü" anlamı vardır. (ç.n.)

yatımızın sarayın uygulamalarına ne kadar çok şey borçlu olduğunun bir kanıtıdır: Bu terim XVI. yüzyılın sonlarında türetilmiştir.

Ev halkının bünyesindeki değişim çeşitli yollardan kendini gösterdi. Ev, yemek yenen, eğlenilen, ikincil olarak da çocukların yetiştirilmesine yarayan bir yer olarak tedrici bir süreçle işyerinden giderek ayrıştı. Üretme, satma ve tüketme şeklindeki üç işlev artık üç farklı kuruma, üç farklı bina kümesine, kentin birbirine uzak üç bölümüne dağıtılıyordu. İşe gidip gelmeler ilk önce büyük kentlerdeki zengin tüccarların ayrıcalığıydı: Fakat XIX. yüzyılda kente başka sınıfların da akın etmesiyle birlikte bu, ayrıcalık olmaktan çıktı, katlanılması zor bir yük haline geldi. Evin tümüyle bir tüketici örgütü haline gelmesinden

sonra ev kadınının dış dünyayla bağlantısı koptu: Ya ev işlerinde uzman oldu ya da sekste, bazen bir ağır işçi, bazen bir fahişe; çoğunlukla da biraz ondan biraz bundan. Böylece "özel ev" ortaya çıktı: *İşten ayrılarak özelleşmiş* ve her türlü görünür gelir vasıtasından mekânsal olarak uzak yerleşim birimi. Hayatın her yönü giderek bu mahremiyetten nasibini aldı.

Ev içi hayatın böyle gelişmesi kısmen orta sınıf yurttaşların kamuya karşı ilgilerinin azalmasını ortaya koyuyordu. Özellikle de yasaklanmış ve dışlanmış dini mezheplerde, kamusal faaliyetler yerine özel hayatı koyma yönünde doğal bir eğilim söz konusuydu. Eski özgürlüklerinden mahrum bırakılmış, belediye memurlarını bile seçemeyen veya hükümdar tarafından atanmamışsa resmi işlerde görev alamayan yurttaşın ilgisinin tamamen bencil kaygılara kayması doğaldı. Yurttaş yasaklanmış bir dini mezhebin üyesiyse, ki tüccar sınıfının üyelerinin çoğu bu durumdaydı, bu eğilim daha büyüktü. Dışlanmış gruplar, kamusal çıkarları ve geniş topluluğun faaliyetlerini reddediyorlardı. Hem yurttaşlık, hem de komşuluk ilişkileri yıkılmaya yüz tutmuştu. Kent hiç kimsenin umurunda değildi.

İşe yarar ev işi yokluğunu telafi etmek için boşluğu alan ve gösterişçi tüketim ritüelini zenginleştiren yeni bir ev işi icat edildi. Mobilya ile ilgilenmeyi kastediyorum. Ortaçağ evinin ev eşyaları zorunlu araç gereçlerdi. Üzerine oturulacak sandalyeler, üzerinde uyunacak yataklar, önünde dua edilecek ikonlar: Hepsi bu kadardı, daha fazla değil. Mobilya tam anlamıyla barok dönemin ikinci kez icat ettiği bir şeydir; zira mobilya deyince insanın aklına yararsız veya son derece zarif eşyalar, tozu alınan vazolar, cilalanan kakmalar veya değerli ahşap işleri, sürekli parlak olmasına özen gösterilen metal işleri, silkelenip temizlenen perdeler, yıkanan süs eşyaları ve biblolar geliyor.

Teşhir, kullanıma üstün geldi; mobilya bakımı, bir zamanlar doku-

ma. giysilere nakış işleme, kullanışlı ev konserveleri, parfümler ve basit eşyalar yapma için harcanan zamandan çalmaktaydı. Bütün bu yeni yükler ev kadınlarıyla hizmetçilerin sırtına, tam da evin biçiminin değiştiği, her biri ayrı odun, kömür, su talep eden özel odaların sayısının arttığı ve biri bodrum katı olmak üzere binaların yüksekliğinin iki kattan beş kata çıktığı sırada yüklendi.

XVII. yüzyıla kadar, en azından kuzeyde inşaat ve ısınma teknikleri evin içinde bir dizi özel odanın ayrılmasına imkân vermeyecek kadar az gelişmişti. Fakat artık kent içinde olduğu kadar ev içinde de işlevlerin ayrılması süreci başlamıştı. Mekân oda oda uzmanlaştı. İngiltere'de malikânelerin izinden giderek mutfak, pis işlerin yapıldığı bulaşık odasından ayrıldı; mutfağın çeşitli toplumsal işlevlerini oturma odası üstlendi. "Ev halkı için ortak sofranın kullanımı," diyor Holm, "XVII. yüzyılın başlarında son buldu; ondan sonra hizmetçiler merdiven altında yemeye başladı."

Sınıflar arasındaki uçurum o kadar açıldı ki, insancıl Emerson bu demokratik biçimi yeniden uygulamaya çalışırken hizmetçilerinin isyanıyla karşılaştı ve uygulamadan vazgeçmek zorunda kaldı. Yemek odası artık yatmak için de kullanılamazdı; XVII. yüzyılda hâlâ bir hanımın yatak odası, yatağı odanın içinde ayrı bir odacıkta olsa da, olmasa da, misafirleri için bir kabul odası görevini görürdü; XVIII. yüzyılda oturmak ve sohbet etmek için özel bir oda, misafir odası, salon ortaya çıktı. Artık odalar birbirine açılmıyordu: Bir koridor boyunca sıralanıyordu; tıpkı kamusal alanda yeni koridor-sokak boyunca evlerin sıralandığı gibi. Mahremiyet ihtiyacı kamusal dolaşım için bu özel organı üretmişti.

Mahremiyet, hali vakti yerinde olanların yeni lüksüydü; hizmetçiler, tezgâhtarlar ve sanayi işçileri bu lüksten ancak zaman içinde ve çok az miktarda yararlanmaya başladılar. XIX. yüzyılın en iyi evlerinde bile hizmetçiler genellikle mutfakta veya mutfağa bitişik bir hücrede veya yatakhanelerde yatarlardı. Oysa mahremiyet ortaçağda münzevilere, dış dünyanın günahlarından ve ibadeti engelleyici taraflarından kaçan kutsal kişilere özgüydü; yalnızca lordlar ve leydiler bundan farklı bir şey hayal edebilirlerdi. XVII. yüzyılda mahremiyet bireysel ego tatminiyle el ele gitti. Leydinin odası *boudoir*, yani kelime anlamıyla söyleyecek olursak "küsme yeri" haline geldi; beyefendinin aynı şekilde ihlal edilmeyen çalışma odası veya kitaplık odası vardı; hatta karı kocanın birbirinden ayrı erotik maceralar yaşadıkları Paris'te erkeğin kendine ait bir yatak odası da vardı. İlk kez ev halkının her bir bireyi diğerlerinden perdeyle değil, bir kapıyla ayrılıyordu.

Mahremiyet, aynalar, ısıtılmış odalar: Bunlar mevsimsel yaşanan dolu dolu sevişmeleri yıl boyunca yapılan aşk meşgalelerine dönüştürdü. Bu da barok düzenliliğe bir başka örnekti. Isıtılmış odada bedenin yorgan altında saklanmasına gerek kalmamıştı. Görsel duyarlık, dokunmayla birlikte gelen uyarılmanın etkisine eklendi: Tiziano, Rubens ve Fragonard tarafından sembolize edilen çıplak bedenin hazzı, dönemin daha zengin beslenme rejimine, şarap ve sert içkilerin daha bol kullanımına, giysi ve parfümlerin daha gösterişli olmasına eşlik eden duyuların genişlemesi sürecinin bir parçasıydı.

Flört ve kur yapma, doygunluğa karşı bir önlem olma işine yarayan askıda kalma ve emin olmama, yalvarma ve kendini çekme hareketlerini yaratmaktaydı. Bu, alışkanlığın hizaya sokuculuğunu dengeleyen bir karşı ağırlıktı. Bu şehvetli kadınlar ve erkekler yataktan başka hiçbir yerde rahat edemiyordu. Leydiler misafirlerini yatakta kabul ediyor; devlet adamları mektuplarını yataklarında dikte ettiriyordu; böylece bazen kasvetli, bazen kaba, bazen romantik, bazen de zarif bir erotik alt akıntı evlere sızmış, Juliet'in yatak odasından Joseph Andrews'un* iffetini kaybetmesine ramak kaldığı odaya kadar her köşeye sinmişti. Yatak odasının mahrem gereksinimleri bahçeye bile hâkim olmuştu: çardak, kameriye, veya yüksek çalılarla oluşturulmuş aristokratik labirentler, gözetleyen gözlerden ve hatta hizmetçilerin irkilten ayak seslerinden uzak yerler.

D. HAMAMIN YOK OLUŞU

Bu arada diğer teknik değişiklikler meskenlere ağır aksak girmeye başlamıştı. Sir John Harington'ın 1596'da keşfettiği sulu hela, WC, evde önemli bir sıhhi gelişime neden oldu; fakat bu moda hızlı yayılmadı; zira ev içi susuz hela bile Fransa'ya bir İngiliz buluşu olarak XVIII. yüzyılda girmişti; hiçbir masraftan kaçınılmadan inşa edildiği şüphe götürmez Versailles Sarayı bir ortaçağ iç kalesinin donanımına bile sahip değildi: Tekerlekli lazımlıklar kullanılmaktaydı. Sifon ve havalandırma bacasının icadından önce kanalizasyon gazının evin içine salınması yeni gelişimlerin avantajlarını neredeyse sıfıra indirmekteydi: XIX. yüzyılda İngilizlerin "kötü kanalizasyon"larla ilgili kaygılarına dikkat edin. Eoteknik bir aygıt olan WC ile birlikte, doğrudan Çinlilerden alınan bir uygulama daha geldi: Ev içi hijyen bakımından hemen

* XVIII. yüzyıl İngiliz romancısı Henry Fielding'in *Joseph Andrews* adlı romanının baş karakteri. (y.h.n.)

hemen aynı zamanlarda gelen duvar kâğıdından daha önemli bir araç olan tuvalet kâğıdı kullanımı.

Bütün o lüks teşhirine rağmen barok kent hijyen ve sağlık standartları bakımından yakın incelemeyi pek kaldıramayacak niteliktedir: Tipik bir ortaçağ kenti daha sıhhidir. Artık beden şiirlerde ve resimlerde övgülere mazhar olsa da veya fizyolojisi sistemli bir biçimde incelense de, dönemin insanları onu önceki kültürün yaptığı gibi adamakıllı temizlemeyi boş vermişti. Muhtemelen frenginin doğrudan temasla bulaşması tehlikesini önlemek için, ortaçağ hamamı XVI. yüzyıldan itibaren kullanılmamaya başlandı. Gettolarında Musa'ya özgü temizlikle, sinagogda yapılan yıkanma ritüeliyle –Mikvah– tamamen uyumlu olan ortaçağ alışkanlıklarını sürdürmeleri beklenen Yahudiler bile Rönesans döneminde hamamı bıraktı. Yeni Baptistler vaftizde bedenin tamamen suya batırılması gerektiğinde ısrar ediyorlardı, ama bir kere suya batırılmak onlara bir ömür boyu yetiyordu anlaşılan.

Kuşkusuz, sıcak suyun fiyatının artmasının da bu gerilemede bir etkisi olmuştu, en azından alt sınıftan insanlar arasında: Bu fiyat artışı büyük kentlerin yakınındaki yakacak odun kıtlığı sonrasında baş göstermişti. Fakat hamamlara ilginin azalması olgusu kuşkuya yer bırakmayacak nitelikteydi. 1387'de Frankfurt'ta 29 hamam vardı, 1530'da hiç yoktu. XVII. yüzyılda, uzunca bir aradan sonra hamam yabancı ülkelerden ithal edilmiş bir lüks, bedeni sefahat âleminden sonra yenilemenin bir aracı olarak, Türk hamamı veya Rus banyosu biçiminde yeniden hayata girdi. Fakat neredeyse gelir gelmez bu hamamlar zevk yuvaları ve buluşma yerleri haline geldiler: *Bagnio* [(İt.) Banyo] yine genelev anlamına gelmeye başlamıştı. Çiçek hastalığı gibi pisliğe bağlı hastalıklar bu dönemde yaygınlaştı; kentlerin kalabalıklaşmasıyla birlikte, ana su borularının döşendiği yüzyıl olan XVI. yüzyılda yeterli gelen su miktarı yetmez oldu. Bu borular genellikle yenilenmediği ve uzatılmadığı için XVIII. yüzyılda kişi başına düşen su miktarı iki veya üç yüzyıl önce kişi başına düşen su miktarından daha azdı. Banyo XIX. yüzyılda, nihayet evlere girdiğinde ve bu yüzden mekanik ilerleme nağmeleri yükseldiğinde, sadece geç kalmış bir antika meraklısı, Johann Andreae'nın ideal kenti *Hıristiyanopolis*'te *her üç odalı daireye* bir banyo düştüğünü ve banyoların ortaçağda Almanya'da kentli evlerinin daha iyice olanlarında sık rastlandığını hatırlayabilirdi.

E. BAROK HÂKİMİYET VE TEŞHİR

Denizaşırı koloniler hariç XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar kurulmuş olan önemli yeni kentler, Versailles, Karlsruhe ve Potsdam gibi kral ve prensler için kurulan "ikametgâh kentleri" veya Londonderry, Philippeville ve Christiansand gibi kraliyet gücünün *gıyabında* temsil edildiği garnizon kentleriydi. Sadece bu tür kentlerde barok planlama teorisi her alanda, tam olarak uygulanabilirdi: Christopher Wren'in 1670'teki büyük yangından sonra Londra'da bu planı uygulamaya geçirme çabası inatçı ticari alışkanlıklar ve kıskanç mülkiyet hakları nedeniyle engellendi.

474 İster ordusunun bir kalesi, isterse prensin ve saray mensuplarının daimi evi olsun barok kent aslında bir "kumanda gösterisi"ydi. Yeni çizgilerdeki kent büyümesi genellikle Napoli ve Münih gibi ana kentlerde veya Nancy (1588) ve Edinburgh (1765) gibi aristokratik kentlerde gerçekleşmekteydi. Edinburgh ve Londra gibi kentlerde yeni burjuvazi neredeyse aristokratik boyutlara ve iddialara ulaşmıştı.

Çıkış noktasındaki bu sponsorluk yüzünden, XIX. yüzyıl boyunca planlama sürecinin tamamına demokratik bir güvensizlik duyulmasından kısmen sorumlu olan kent planlamasının keyfi iktidarla ilişkilendirilmesi durumu ortaya çıkmıştı: *Laissez faire* doktrini sadece lonca düzenlemesinden ve tekelden kurtulmak anlamına gelmiyordu, aynı zamanda merkezi düzenlemeden ve kent planlamacısının denetimi dahil her türlü denetimden kurtulmak anlamına da geliyordu. Hükümdarın zorba temsilcileri tarafından uygulanan kent planlama yöntemlerinin bu husumet ortamının oluşmasında hiç de azımsanmayacak bir payı vardı. Örneğin, 1492'de Mağripli Ludovico Sforza, Vigevano sakinlerine eski pazaryerini yıkmalarını ve kendi mühendisi Ambrogio de Curtis'in planına göre yeniden kurmalarını emretmişti. Yeni katedral hariç bütün iş, Baron Haussmann'a yaraşacak acımasız bir hızla iki yılda bitti. Askeri mühendisin eğilimleri hem planda hem de yöntemlerde açıkça ortadaydı. Kent planlamasıyla ilgili temel barok tezlerin Martini, Perret, Speckle gibi böyle mühendislere ait oluşuna şaşmamalı. Trafik caddelerini yaya yollarından ayırmak ve aşırı büyümüş kentleri 30.000 kişilik küçük birimler biçiminde merkezsiz hale getirmek gibi en özgün planlama fikirleri aynı zamanda askeri mühendislik de yapmış olan bir dehaya, Leonardo da Vinci'ye aittir.

Buldozerlerin icadından çok önce İtalyan askeri mühendisler yıkım konusundaki profesyonel uzmanlıklarıyla, buldozer gibi bir zihin alışkanlığı geliştirdiler: Kendi bükülmez matematiksel hatlarına sıfırdan

bir başlangıç sağlamak için zemini engellerden temizlemeyi amaçlayan bir zihin alışkanlığı. Bu "engeller" genellikle evler, dükkânlar, kiliseler, mahalleler, değerli anıtlar, yani bütün bir gelenekler ve toplumsal ilişkiler dokusunun temelini oluşturan şeylerdi. Bu hayat biçimlerini barındıran binaların tümüyle ortadan kaldırılması bir ömür boyu, hatta daha uzun sürelerde oluşmuş olan işbirliklerini ve bağlılıkları bir çırpıda yok ediyordu. Planlamacının "temiz bir iş" çıkarırken caddelerin döşenmesi ve evlerin inşa edilmesinden farklı olarak kolayca yeri doldurulamayacak değerli toplumsal organları yok ettiği düşüncesi, eski askeri mühendisler için önemli görünmüyordu, tıpkı "kenar mahalle temizleme projesi" veya otoyol tasarımından sorumlu XX. yüzyıldaki ardıllarına önemli görünmediği gibi.

Mekanik verimlilik ve dış görünümde estetik uyumluluk adına mühendis, kentin toplumsal yapısını görmezden geldi; trafiği hızlandırma çabasında trafiğin sözde hizmet verdiği kişilerin bir araya gelmesini ve işbirliği yapmasını engelledi. Baron Haussmann da Saint-Michel Bulvarı'nı, o kasvetli, gürültülü caddeyi inşa ederken ortaçağdan beri neredeyse kendi başına bir varlık olan Latin Mahallesi'ni tam ortasından işte böyle böldü. Mahallenin bir bölümünü iyileştirmek için en basit yöntemi kullandı: Onu silip süpürdü. Okulları çevreleyen bölgeyi temizlemekle kalmadı, Luxembourg Sarayı'nın bahçelerinin bir kısmını da tıraşladı. Düz yollar, geniş bulvarlar, araç trafiğinin duraklamadan akışı uğruna mahallenin özgül tarihsel kimliğini ve o zamana kadar hizmet ettiği bütün karmaşık insani ihtiyaç ve amaçları feda etti.

Güçle ilgili bu barok klişeler, gizlemeye bile gerek duyulmadan XX. yüzyıla da aktarıldı: Yedinci Cadde'nin New York'un belli bir bütünlüğü, bir kişiliği olan tarihsel bir bölgeden geçecek şekilde uzatılmasında yaşanan veya daha vahim bir biçimde, Philadelphia'da Benjamin Franklin Bulvarı'nın yanlış tasarlanmasıyla yaratılan yıkım ve tahribat buna örnektir. Bu ikinci örnek kentin otuz yıldır kendine gelememesine neden olan acımasız bir bıçak yarasıdır. Orijinal barok şartların geçerli olduğu yerlerde bu planlama türünün bazı gerekçeleri olabilir: Londra'da, Admiralty Arch ile Buckingham Sarayı kısa ve simgesel değeri olan bir bulvar ile bağlanır; bulvarın üst tarafında ise yabancı ülke temsilcilikleri bulunur. Fakat başka yerlerde, yöneticilerinin hâlâ masumane bir şekilde "modern" olduğunu iddia ettiği bu tür planlar hükümdarın iktidarının toplumsal yeteneksizliğini bıktırıcı bir tarzda yinelerler. Bu hatalar Bramante'ye kadar uzanır; zira dönemin risalelerinden biri Bramante'yi eski Roma'daki yıkım ve tahribatın sorumlusu olmakla suçlar ve onu Aziz Petrus'a herkesin bildiği o dar ve zor-

lu Cennet Yolu yerine geniş, düz ve iyi döşenmiş bir bulvar yapmayı önerirken resmeder.

Bu despotik, askeri yaklaşımla birlikte yeni kent planı, çapraz caddelerin blokları düzensiz çokgenlere dönüştürdüğü yerler hariç, düz hatlar ve mümkün olduğunca tek tip boyutlarda düzgün blok birimleri kullanarak kendini ortaçağın teklifsizliğinden ayırmıştır. Yeni düzen kesinlikle dışadönük bir düzendi: Açık alan veya yuvarlak meydanlarla karakterize edilmişti; buralardan çıkan caddeler ve bulvarlar, eski arapsaçlarını veya yeni ızgaraları ayırt etmeksizin kesip sınırsız ufka doğru uzanıyordu. Hiç iç mekân yoktu burada! Yıldız planı aslında orijinal bir barok katkıydı, her ne kadar, daha önce belirttiğim gibi, Aristophanes'te hicivli bir öneri olarak yer alsa da. Barok kent planlamacısı bu unutulmuş tuhaf ciddi somut bir gerçekliğe dönüştürdü. Fakat bunun için mesleki nedenleri vardı. Böyle bir merkezi noktadan topçular, yaklaşan her şeye hâkim olabilirlerdi. Bu yeni planın ideal prototipi, tarihi yaklaşık 1500 yılına, Francesco Martini'nin merkezden yayılan caddeleriyle sekiz kenarlı düzenlemelerine kadar geri giden askeri mülahazalara dayanır. 1593'te Venedik Cumhuriyeti böyle bir yeni kent, Palma Nuova'yı kurdu; Hollandalı bir planlamacı bunun bir benzerini hemen dört yıl sonra Coeworden'de inşa etti. 1616'da Hamburg'a yaklaşık 64 kilometre uzaklıkta kurulan Elbe'deki Glückstadt da onları izledi.

Gerek minyatür kentler için yapılan ideal planlar, gerekse bu planlardan çıkarılarak büyük planlara uydurulan somut biçimler daha çok askeri estetik üzerine birer alıştırma, gücün resmi geçidi için oyuncak birer model olarak algılanmalıdır. Böyle kapalı bir modelde inşa edilmiş olan küçük kentler fiziksel belirlenimleri gereği büyümeye uygun değillerdi; ama geniş çaplı bir etkisi olan bir düşünme modeli oluşturmaktaydılar. Papa V. Sixtus'un fikri olan Roma'daki Piazza del Popolo'dan yayılan üç büyük bulvar, hacıların kiliselere ve kutsal bölgelere giden yolları kolayca bulabilecekleri şekilde tasarlanmıştı; yine de bunlar aynı şaşmaz askeri amaçlara göre tasavvur edilmekteydi; bunlardan biri olan Corso'nun "bavul ticareti"ne açık, Roma'nın en önemli alışveriş caddesi haline gelmesi tesadüf değildir.

Yıldız tipi bulvar planının habercisi, avcı bir aristokrasiden beklenebileceği üzere, kraliyet av parkıydı. Burada ağaçlar kesilerek açılan uzun dar yollar atlı avcıların merkezi bir noktada buluşmalarına ve her yönde dörtnala at sürmelerine olanak tanıyordu. Avcılık ve onunla birlikte anılan hızlı at sürme her ülkede aristokrasiden bugüne kalanlara özgü, ayrıcalıklı bir spor sayılır. Merkezi toplanma noktası, yuvarlak nokta, önceleri av köşkünün yeriydi. Versailles planı hazırlanırken ye-

ni saray da XIV. Louis'nin metresi Mme. de la Vallière'e ilk kur yaptığı eski av köşkünün bulunduğu yere yerleştirildi. Fakat bir kraliyet başkentinin planında toplanma yeri artık başka bir amaca hizmet ediyordu: Tıpkı kralın bir zamanlar feodal ailelerle kent loncalarının elinde bulunan gücü kendinde toplaması gibi artık saray da bütün yeni bulvarları kendinde topluyordu. Bütün ana bulvarlar saraya çıkıyordu. İnsan caddede başını kaldırdığında görüntüyü genellikle saray kaplıyordu. Bu eksensel yaklaşım dikkatin hükümdar üzerinde yoğunlaşmasını sağlayan bir spot lambası görevi görüyordu.

Özellikle Latin ülkelerinde yıldız planı üç yüzyıl boyunca zarif kent tasarımının kalite damgası sayıldı. Bu plan sadece Versailles'a değil, Garches ve Meudon gibi banliyö bölgelerine de damgasını vurdu. 477
1859 gibi geç bir tarihte bile Barcelona'yı genişletme planı için yapılan yarışmada birinciliği, köşegenleri eski kentin tarihsel merkezinde birleşen bir plan almıştı. 1911 gibi daha yakın bir tarihte ise Roma'da, planlanan yeni bir konut bölgesinde, taklitçi ve artık işlevsiz bir merkezi meydan ve oradan çıkan ışınsal caddeler öngörülmüştü. Yukarı Kanada'nın (İngiliz) sınır bölgesinde 1829'da küçük Goderich kenti için bile tekerlek biçimli bir plan yapılmıştı; bu tekerleğin göbeğini -bugün hoş bir biçimde ağaçlarla kaplı- pazaryeri ve tekerlek parmaklarını da bugünün trafiğini bile rahat rahat kaldıracak büyüklükte sekiz tane yol oluşturmaktaydı. Aslında bu plan tipi Semerkant ve Washington gibi birbirine çok uzak yerlerde, Batı uygarlığı kadar geniş bir bölgede taklit edilmişti. XIX. yüzyıl sonundaki haliyle Semerkant'ın planı her yönüyle klasikti; daha doğrusu barok tarzın arketip bir örneğiydi. Ortada bir kale vardı; eski kent doğuya doğru yayılıyordu. Kaleden dışarı doğru yayılan yeni kentin cadde ve bulvarlarıysa batıya doğru gidiyordu. Bu bulvarların kuzeyde ve güneyde bir kışlayla ve bir askeri hastaneyle sonlanması tesadüf müydü?

Ama yıldız planı için buna koşut bir başka çıkış noktası daha vardı. Eski yıldız biçimli istihkâm şemasında istihkâmların içinde kalan asıl kent düzenli bir çokgen, genellikle sekiz kenarlı bir çokgen oluşturur; ana caddeler ya haç biçiminde olur ya da sekizgenin köşelerinden merkeze doğru yönelirdi. Bu tür istihkâmlar değer kaybettikten sonra yeni modelin ana etkisi, kentin kendisinin ya da meydanın, orijinal örümcek ağının bir parçası haline gelişiydi; diğer bulvarlar, tıpkı kraliyet kenti Karlsruhe'de olduğu gibi, ışınsal olarak parka ya da açık araziye doğru açılıyordu. Bu planın XVII. yüzyıl kentleri içinde en canlı, en zarif olanına, yani Amsterdam'a işlevsel uyarlanışını daha sonra inceleyeceğiz. Amsterdam bu geometrik fikir olmasaydı herhalde o özgün mükemmel biçimine asla kavuşamazdı.

Anıtların hâkim olduğu, simetrik kamu binalarıyla çevrili ve merkezden dört bir yana yayılan caddelerin bulunduğu dairesel veya karesel alanlar biçiminde merkezi bir yer şeması, bina yapımının bütün boyutlarını değiştirdi. Kütle ve siluetin bitimsiz dönüşümünü, oyuncul ve sürprizli ayrıntılarını anlamak için insanın yavaş yürümek durumunda olduğu ortaçağ kentinden farklı olarak, barok kentte bütün ayrıntılar neredeyse tek bir bakışta fark edilebilir. Hatta ana hatlar ortaya çıktıktan sonra insan görmediği şeyleri hayalinde kolayca canlandırabilir. Bulvar artık kesinlikle uçtaki binaların yatay çerçevesi olmuştur. Bu binaların üstünde bir yarımküre veya kubbe bulunsa da, planın ana etkisi lentolarla, paturalarla ve saçak silmeleriyle biçimlenen düzenleyici yatay çizgilerin önemini artırmaktı: İlk kez bütün bu unsurlar bitimsiz görünümlü bulvarların uzunluğuyla bir perspektif içinde birleşiyordu.

Hâkim bir konuma sahip binaların kubbeleri sanki havada süzülüyormuş gibi durmuyordu sadece: Geniş bir bulvarın sonunda tek başına duran binaların kendileri de havada gibi duruyordu; bazen de Concorde Meydanı'nı çevreleyen binalar gibi neredeyse kayboluyordu. Ortaçağ kenti o kapalılık konusundaki ısrarıyla en kötüsünden klostrofobik duygular uyandırıyorduysa, mutlakıyet kenti tam tersine, agorafobik duygular uyandırıyor, mekânın araçların sürekli hareketleriyle lime lime edilmesiyle ancak giderilebilen bir boşluk korkusu yaratıyordu.

Seyreden kişinin bu mekân boyunca at arabası içinde veya at üzerinde hızlı hareketi, her iki yanında tek tip binalar sıralanan bu tek tip bulvarların, ve nihayet tümünde klasik düzenlerin son derece tek tip bir tarzda uygulanmasının yarattığı estetik monotonluktan kurtulmak için tek yoldu. Ancak parkın ve ağaç sıralarının yeni cadde manzarasına yoğun olarak sokulmasıyla bu mimarinin katılığı belli bir ölçüde yumuşatılabilmiştir. Yeşilliğin böyle kullanımıyla Avenue de l'Observatoire ve Champs-Elysées, Haussmann'ın Paris'inin tartışmalı bulvarlarının bile tamamen yoksun olmadığı hoş bir nitelik kazanmıştır.

Barok plan ayrıca başka neyi temsil ederse etsin mekânın askeri amaçlı istilasını ifade ediyordu: Üst sınıfların yararına olmadığı sürece insani sonuçlar göz önünde bulundurulmuyordu. Fakat sınırlayıcı surlar ortadan kalktıktan sonra yeni bulvarın belirsiz uzunluğu bir handikapı ortaya çıkardı; zira bulvar tebaayı olduğu kadar kralı da küçültüyordu.

Burada gücün paradoksu bulunmaktadır. Merkezi siyasi gücün çıkış noktasında, tamamen hâkim bir kişiliğin kuvvet ve kapasitesi vardır: Bütün bu nitelikler ve enerjiler, baştaki gücün bürokratik ve askeri bir örgütlenme aracılığıyla uzak bir noktaya taşındığı resmi bir mekanizma tarafından üstlenildiğinde merkezi gücün olumsuzlamasıyla

karşı karşıya kalır. Tiranlık demokraside yaşanan bir karmaşanın ve beceriksizliğin bir sonucuysa eğer, demokratik amiyaneliğin de tiranlığın son sahnesinin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz pekâlâ: Gayrişahsileştirilmiş verimlilik. Bir süre sonra en acımasız imparatorlar, büyük sermayedarlar veya diktatörler sokaktaki adamdan farksız hale geldi; hepsi de aynı mekanizmanın dişlileriydi. Avlusunun karşısından bakıldığında Pitti Sarayı hâlâ heybetli görünür. Oysa çok uzaktan bile görülebilen Versailles, seri oyuncak bebek üretimi yapan yatay bir fabrika kadar heybetlidir olsa olsa. Bu uzun bulvarlar küçültücü mercek görevi görürler; Versailles veya Sen Petersburg'un uzun perspektifinde merkezi insan figürü, kral veya çar küçüldükçe küçüldü. kısa bir süre sonra siyasi olarak gözden kaybolma noktasına vardı.

F. ARTIK OLARAK KENTSEL İŞLEVLER

Daha önce de belirttiğim gibi, kent yeni planda trafiğe feda edilmişti: Ne mahalle ne de semt, artık planlama birimi caddeydi. Tek tip bulvar kentin o güne kadar sessiz ve kendi halinde bölgelerine hareket ve karmaşa getirdi; pazaryerinin insanların buluşup bir araya gelebilecekleri yerel yoğunlaşma noktaları yaratmak yerine trafik hattı boyunca uzanmasına yol açtı; Londra gibi barok fikirlerin etkisini büyük başkentlerin çoğundan daha az hisseden kentlerde hâlâ birkaç kısa pazar sokağında yoğunlaşma noktalarına rastlanması istisnadır. Barok planda yaşam alanları, eve parselinin şekli ve bloğun derinliği bulvar tarafından belirlendikten sonra artakalan alan ya da artık olarak işlem görür.

Trafik haricindeki kentsel işlevlerin bu biçimde ihmali süreciyle, geometrik figüre aşırı değer verme süreci paralel gitmiştir: Yeni Freudenstadt gibi bir meydan, Palma Nuova gibi eş merkezli ve ışınsal caddeleriyle dokuz köşeli bir figür, Karlsruhe gibi kısmi bir yıldız. Bunun anlamı nedir? Soyut figür toplumsal içeriklerden oluşmak ve bir derece onlara uymak yerine onları sınırlar. Plan artık kent kurumlarınca belirlenmez: Planın işlevi, kurumları hükümdarın arzusuna uygun şekilde düzenlemektir. Doğru, birkaç istisna var; fakat ne ki hepsi kâğıt üzerinde kalmıştır. Filarète'in ideal yıldız planı bu istisnalardan biridir: Merkezi, kısa kenarlarında katedralle saray, uzun kenarında da tüccar bölgeleriyle yiyecek pazarları bulunan dikdörtgen biçimindeydi. İşleve saygı gösterişi ile yine ortaçağa özgü bir özelliği de, ışınsal yayılan on altı caddesinin sekizinin kendi yetki alanları olan kiliseler, diğer sekizinin odun, saman, tohum, şarap pazarı gibi özelleşmiş pa-

zarlar gibi ikincil yerler tarafından kesilmesi olgusuydu. Kilise bölgesinin gündelik hayatına verdiği önem nedeniyle böyle bir plan dış hatlarıyla barok olsa da ruhen ortaçağa aitti. Söylemeye gerek yok Filarète'in ideal kenti hiçbir zaman inşa edilmedi: Bu tür bir düşünce artık otoritesini ve nüfuzunu kaybetmişti. Hükümdar ve yaverlerinin akıllarında başka şeyler vardı.

Kent hayatının içeriklerinin dış biçimin hâkimiyeti altına sokulması barok zihniyetin tipik bir örneğiydi; fakat bunun ekonomik masrafları toplumsal kayıpları kadar muazzamdı. Diyelim ki arazi engebeli; planı yürürlüğe koymak adına gerekli malzeme veya insan gücü masrafına bakılmaksızın o arazi düzlenirdi: Güzel bir ağacı korumak veya

değerli bir binaya zarar vermemek için bulvar yönünden sapmaz veya genişliğinden birkaç santim bile ödün vermezdi. İnsani çıkarlarla çatışma durumunda öncelik trafik ve geometrinindi. Bir barok planı düzensiz konturlar üzerinde uygulamak o kadar zordur ki, yeni kentlerin çoğu düz araziler üzerine kurulmuştur. Bazen de proje sahibi, Roma'daki Piazza del Popolo'dan ışınsal olarak saçılan bulvarlarda olduğu gibi, arazi üzerinde bulvarın yapımı için işlenemeyecek kadar sarp kayalıklarla dolu bir tepe olduğu zaman özgün planından vazgeçerdi. (Planlamacı, planını yapmadan önce tenezzül edip de araziye şöyle bir bakamaz mıydı diye düşünmeden edemiyor insan: Bu tür bir planlamada sık görülen bir ihmalkârlık.)

Evet Francesco Martini, bir sokak için kabul edilebilir yokuşlarla ideal planını kavisli tepelere uydurmak için zekice bir küresel geometri uygulamasından yararlanmıştı, fakat üçboyutlu düşünmeye dayalı bu deneme bile konturlarına uyum sağlamaya çalıştığı katı yüzeyin kıvrımının doğadakinden daha düzenli olmasını talep ediyordu. Topografyaya karşı barok ilgisizlik kent geliştirme masraflarını büyük oranda artırmada yalnız değildi. Ayrıca araç trafiğindeki artış da yolların daha sağlam döşenmesini ve daha çok yol yapılmasını talep ederek maliyeti artırıyordu. Bulvarların genişletilmesi ve uzatılması başka bir yüktü; Papa IV. Sixtus 1480'de bu sorunu, bölgelerindeki iyileştirmelerden yarar sağlayan mülk sahiplerine fazladan vergi yükleyerek akıllıca çözdü. Ne yazık ki bu mantıklı prosedür de, Papa IV. Sixtus'un bir diğer kayda değer yeniliği de –cadde genişletme çalışması gibi kamusal amaçlar için özel arazileri istimlak etmek– XIX. yüzyıla kadar başka belediyelerce ciddiye alınmadı.

Fakat bu, geometrik düzenin planlamada yararlı bir rol oynayamayacağı anlamına gelmez. Tam tersine, yalnızca gelgeç ve amaçsız "özgür biçimler"e düşkün bizimki gibi bir çağ kısa bir zaman sonra anla-

şılır basitleştirmeleri, düzeni ve mantıklı sınırlamaları olan daha katı bir disiplin anlayışının değerini yeniden teslim etmek durumunda kalabilir. Kent planlamasında geometrinin işlevi, aydınlatmak ve yol göstermektir. Diğer yararlı soyutlama türlerinin hepsinde olduğu gibi, o da bütünlüğü ve çeşitliliği içinde somut durum tarafından koşullandırılmalıdır; formül hayatın bazı somut yönlerini ıskaladığı zaman özel ihtiyaçlara yer açmalıdır. Değişimlerin hızlı olduğu ve geleneğin yeterli bir yol gösterici olarak hizmet vermediği bir dönemde geometri en azından bir dış uyumluluk sağlamak için geçici bir tedbir hizmeti görebilir. Ne yazık ki barok planlamacılar, zımnen, düzenlerinin ebedi olduğunu varsaymışlardı. Sadece mekânı hizaya sokmakla kalmamış; zamanı durdurmayı da amaçlamışlardı. Eskiyi temizleyip yok etme ko- 481/F31 nusundaki acımasızlıkları ancak yeniye direnmedeki inatçılılıklarıyla karşılaştırılabilirdi; zira sadece bir tek düzen, onların planlarıyla uyuşabilirdi – daha fazla kendi düzenleri.

Kısacası, bir barok plan bir blok eserdi. Sanki *Bin Bir Gece Masalları*'ndaki cinin elinden çıkmaymış gibi bir seferde, ebediyen sabit ve donmuş bir şekilde ortaya konmalıydı. Böyle bir plan mutlak bir yönetici için çalışan, kendi tasarımlarını tamamlayabilecek kadar uzun yaşayan mimari despotlara ihtiyaç duyar. Böyle bir plan üzerinde değişiklik yapmak, başka tarzda yeni unsurlar eklemek onun estetik omurgasını kırmak demektir. Bir barok planın yüzeysel unsurları bile ancak katı idari düzenlemelerle korunabilir. Paris gibi bu tür düzenlemelerin sürdürüldüğü yerlerde düzen görünüşte birçok nesil, hatta yüzyıllar boyunca korunabilmiştir.

Matematik felsefecisi olduğu kadar asker de olduğu için XVII. yüzyılı en iyi temsil eden düşünürlerden biri olan Descartes, belki de dönemin dış birlik duygusunu en iyi özetleyen kişidir:

> "Tek bir mimarın planlayıp inşa ettirdiği binaların birçok mimarın tadil ettiği binalardan daha zarif ve ferah olduğu gözle görülür bir gerçektir... Aynı şekilde, önceleri köy olup da zamanla büyük şehirlere dönüşen antik kentlerin yerleşim düzeni, uzman bir mimarın boş arazide özgürce planlayıp inşa ettiği kentlerden genellikle daha kötüdür; şöyle ki, sözünü ettiğim bu antik kentlerin birçok binası güzellik bakımından ikinci söz ettiğim kentlerin binalarına eşit veya onlardan daha üstün olsa da, insan onların bir büyük, bir küçük, gelişigüzel yan yana dizilişlerini ve eğri büğrü düzensiz caddeleri görünce, aklın yol göstericiliğinde insan iradesinin değil de, tamamen tesadüflerin eseri olduğunu düşünür. Bugüne kadar her zaman özel binaların kamusal güzellikle uyum içinde olup olmadığını denetleyen bir görevli olduğu düşünülürse, başkalarının malzemeleriyle mükemmelliğe ulaşmanın zorluğu daha iyi anlaşılır."

İki düşünme tarzı, yani organik ve mekanik düşünme arasındaki tezat buradakinden daha keskin bir biçimde ortaya konamazdı herhalde: Birincisinin çıkış noktası topyekûn durumdur; ikincisi hayatın kendisinden çok, akla önem veren kurnazca tasarlanmış bir kavramlar sistemi adına hayatın gerçeklerini basitleştirir. Biri "başkalarının malzemeleri"yle işbirliği içinde çalışır, belki onlara yol gösterir, fakat öncelikle varlıklarını kabul eder ve amaçlarına anlayış gösterir; diğeri, yani barok despotun düşünme tarzı, *kendi* yasası, *kendi* düzeni, *kendi* toplumu konusunda ısrar eder; kendi emri altında çalışan tek bir profesyonel otorite tarafından empoze edilir. Saray halkı ve sermayedar gibi barok hayatın içinde olanlara göre bu formel düzen aslında organikti, çünkü
482 bir sınıf olarak yarattıkları değerleri temsil etmekteydi. Bu hayatın dışında olanlara göreyse gerçekliğin bir inkârıydı.

Bu düşünme tarzının özü, gerek en zayıf, gerekse en yaratıcı anlarında barok tasarımı en iyi temsil eden simge, XVII. yüzyılın formel bahçeleri veya parklarıdır. Bu, bitkilerin doğal büyümesinin ve çiçek açmasının, geometrik olarak tasarlanmış şekillere tamamen tabi olacak şekilde düzenlenmesine dayanan formel bir mekân kompozisyonudur. Doğaya yabancı malzemelerin sanatsal bir biçimde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş, halı, duvar kâğıdı ve tavan süslemelerinden farksız bir çalışmadır bu. Ağaçların düz, yeşil bir duvar haline getirildiği kırpılmış geçit ya da kırpılmış bir çit: Dışsal bir düzen modeli uğruna hayatın çarpıtılmasıdır bu tasarım; burada aynı anda hem muhteşem hem de mantıksız olan bir şeyler vardır, tıpkı Poussin'in muhayilesine sahip bir Prokrustes gibi.

Barok planın nihai sınırlılığını, saray dışındaki herhangi bir varoluş tarzıyla temas kurma beceriksizliğini anlamak için şu soru sorulmalıdır: Kentin çekirdeği için neler öngörülmüştü? Mahalle için hiçbir şey. Yerel pazar ve okulun planda özel bir yeri yoktu; büyük bir meydan içindeki yerel park, mülkiyet hakkı nedeniyle meydana yasal girme izni olanlar hariç, mahallenin çocukları için küçük bir oyun alanı hizmeti bile görmüyordu. Belediyenin kentsel kurumlarıysa hükümdarın sarayına bağlıydı; bu kent çekirdeğinin teorisi Palladio tarafından hayranlık uyandıracak şekilde ortaya konmuştu:

> "Ana meydanlara gelince, ülkenin bir monarşi ya da cumhuriyet olmasına göre prensin sarayı, ya da meclis toplantılarının yapıldığı saray bu meydanlarda olmalıdır. Halkın parasıyla servetinin yattığı hazine veya kamu maliyesi de hapishaneler gibi bu meydanlarda olmalıdır. Hapishaneler eskiden üç çeşitti; biri sefih veya utanmazlar içindi... ki bugün aptal veya deli diye tabir ettiğimiz insanlardı bunlar; diğeri borcunu ödemeyenler içindi... üçüncüsüyse hainler ve tehlikeli insanlar içindi."

Saray, maliye, hapishane, tımarhane. Hangi dört yapı yeni düzeni daha iyi özetleyebilir veya onun siyasal hayatının ana hatlarını daha iyi simgeleyebilir? Bunlar baskın unsurlardı. Onlar arasında birbirini biteviye tekrarlayan cepheler uzanmaktaydı ve bu cephelerin ardında da hayatın unutulmuş ve inkâr edilmiş parçaları bir şekilde varlığını sürdürmekteydi.

G. KİBAR TAKIMININ FORUMU

Ama bir alanda barok planlama, siyasi ve askeri öncüllerinin ötesine geçti ve burada sarayın amaçlarından bağımsız bir biçim geliştirdi. Bu 483
biçim, konutlarla çevrili meydan kavramıydı. Açık meydan hiçbir zaman yok olmadı; fakat aynı zamanda, ortaçağda bile, tamamıyla meskene yönelik olarak kullanılmamıştı; bunun nedeni ticarethaneyle dükkânın o zamanlar evin bir parçası olması olabilir. Fakat XVII. yüzyılda açık meydan, yeni bir yüzle ortaya çıktı veya genel olarak aynı mesleğe ve konuma sahip kişilerin oturduğu binaları karşı karşıya, bir araya getirmek gibi yeni bir kentsel amaca hizmet etmeye başladı. Dr. Mario Labó, Cenova'daki Strada Nuova'yı caddeden çok bir mahalle olarak görmekte haklıdır; fakat yeni meydanlar bu çeşit sınıf gruplaşmalarına yeni bir tanımlama getirmekteydi.

Eski tip kentlerde, özellikle kıta Avrupa'sındakilerde zenginle yoksul, büyükle küçük genellikle aynı mahallelerde bir arada bulunurdu; Paris'te örneğin, zenginler zemin katta, en yoksulu beş veya altı katlı bir binanın en üst katında, çatı katında oturmak üzere zenginlerle yoksullar uzun süre aynı binayı paylaştılar. Fakat şimdi, görünüşe göre 1600'de Londra'da Gray's Inn'in kurulmasıyla birlikte yeni tür bir meydan ortaya çıkıyordu: Çevresinde belki kilise hariç hiçbir kamu binası veya dükkân bulunmayan, sadece evler bulunan bir açık alan. Gray's Inn aslında, rahibe manastırı veya büyük bir lordun malikânesi gibi duvarlarla çevrili, ortaçağ usulü kapalı mekân ile yeni iç bahçeleri olan, sokak modelinin bir parçası olarak tasarlanmış, yalnızca evlerle çevrelenmiş meydan arasında bir geçiş biçimiydi.

Fransa'nın en eski meydanı olan Paris'teki Kraliyet Meydanı (bugün Vosges Meydanı olarak adlandırılır) ilk olarak IV. Henri tarafından 1604'te, yeni bir halı fabrikasının inşaat arazisi olarak düşünülmüş, fabrika binalarının biri de yapılmıştı. Fakat 1605'te bu proje, fabrika binasıyla aynı biçimde olacak ve işçilerin barınmaları için inşa edilecek evleri de içine alacak şekilde genişletilmişti. Kraliyet himayesin-

deki büyük dokuma ve çömlek fabrikalarının kurulmasıyla ortaya çıkmaya başlayan yeni sınai düzenin umut vaat eden öncülüydü bu. Fakat aynı yıl bu yerinde teşebbüsten başka bir deneme için vazgeçildi: Meydan tümüyle üst sınıfların evlerine ayrıldı. Böylece özel olarak bu açık alan bir anlamda orijinal kullanımına geri dönmüş oluyordu; çünkü arazinin bir tarafı, şövalye oyunlarının yapıldığı turnuva alanıyla birlikte eski Royal Hôtel des Tournelles'in yeriydi; 1612'de bir ara bu şenlik amaçlı kullanımına da geri dönüldü. Aynı biçimde eski bir ortaçağ kurumu olan St. Ovid Fuarı da Vendôme Meydanı'nda varlığını sürdürdü.

Londra'da bu yeni meydanlar için gerekli arazi, kentin geniş bir bölümünü kaplayan büyük feodal mülklerden sağlanıyordu. Kilise bölgelerinde bile, örneğin Paris'in banliyösü Saint Germain'de, feodal soylular, saraylara özgü boyutları özgün ilk kullanımından kaynaklanan, Rodin Müzesi'nde olduğu üzere geniş arka bahçeleri olan kır evleri inşa ettirmişlerdi. Celia Fiennes *English Journeys*'de [İngiliz Yolculukları] şunları yazar: "Kentte soylulara ait, daha önce geniş bahçesi, müştemilatı ve büyük girişi olan birçok ev vardı, fakat sonradan o evler yıkılarak yerlerine onların sahiplerinin isimlerinin verildiği cadde ve meydanlar yapıldı; neredeyse hepsinde yapılan bundan ibaret."

Doğrusu yeni meydanlar yeni üst sınıfın bir veya bir dizi ihtiyacını karşılamaktaydı. Bu meydanlar aslen aynı hayat standartlarına, aynı hayat alışkanlıklarına sahip aristokrat veya tüccar aileleri için inşa edilmişti. Meydanın tek tip cephesi farklı siyasi tercihleri ve dini inançları gizliyorduysa, XVII. yüzyılda ortaya çıkmakta olan farklılıkları, rekabeti ve düşmanlıkları gizlemek için tam da bu tür keyfi bir sınıf örtüsüne ihtiyaç olduğundandı: Kibar takımı evlerinin cepheleri, ideoloji ve parti farklılıklarını zarifçe gizleyen ortak bir sınıf cephesi sunmaktaydı. Bir meydanda oturanlar, tam da bu nedenle fazladan bir ayrıcalığa sahipti; Samuel Pepys gibi yükselmekte olan bir devlet memurunun bile içini ürpertebilecek büyüklükte harcamalar gerektiren faytonları ve bir sürü atları vardı.

Mimari açıdan bu meydanlar başlangıçta bir bakıma kasvetliydi: XVIII. yüzyıldan sonra, kentin ıssız taşlıklarında manzaraya olan romantik ilgi bir canlanma yaşadığı sırada yeniden dönüştükleri küçük parklardan çok, resmi geçit alanlarına benziyorlardı. Meydanların açık alanları, bugünkü kullanımları gibi açık havada gezilecek veya dinlenecek yerler olarak düşünülmemişti; oraları daha çok araçlar için park alanıydı: Evelyn'in *Londinum Redevivum*'da [Yeniden Canlanan Londra] belirttiği gibi, faytonların durduğu ve soğuk havada arabacı beyefendi veya hanımefendiyi beklerken huzursuzlanan atların zaman

zaman dolaştırıldığı bir yerdi. Ayrıca bu açık meydanlarda büyük misafir grupları şölen verilen yere, trafik sıkışıklığına neden olmadan, faytonlarla rahatça götürülebilmekteydi. Yani, Vendôme Meydanı (1677-1701) gibi bugün otomobiller için park alanı olarak kullanılan meydanlar, aslında ironik bir biçimde orijinal hizmetlerini icra etmektedirler; fakat bir farkla: Eskiden faytonlar genellikle sınırlı sayıdaydı ve birçoğu hareket halindeydi, oysa bugün oraya park etmiş araçlar katı, hareketsiz bir kütle oluşturuyorlar.

XVIII. yüzyılda konutlarla çevrili meydanların dönüşümü daha da ileri gitti. Birçok meydanın planında arka bahçeler için ayrılmış olan alan yetersizdi; bu bahçeler de hızla, halıların dövülebildiği, çamaşırların asıldığı, zemini döşeli, işe yarar avlulara dönüştü. Bahçe ihtiyacını yoğun olarak hisseden ev sahipleri boş duran açık alanı ortak bir bahçe veya park yaptılar. Turgot'nun 1737'de Paris için yaptığı büyük perspektif planda Kraliyet Meydanı'nın çevresi, dört kapısı ve ortadaki atlı heykelinde birleşen sekiz düz yolu olan bir çitle çevriliydi. İngiltere'de, bir veya iki nesil boyunca ekilip biçildikten sonra ağaçlarla çimenler kent manzarasına yeni bir güzellik kattı ve havayı güzelleştirdi. Fakat eski ortaçağ bahçelerinin içedönük özelliği gitmişti: Yeni vurgu artık görsel açıklık ve toplumsal mahremiyetti. Sınıfsal engeller artık görünmez bir sınır oluşturuyordu.

Konutlarla çevrili meydanların gelişimi iki buçuk yüzyıl sürdüyse de biçimi, mimari özelliği ve açık alanı değişmeden kaldı; en azından Londra'da durum böyleydi. Yirmi dönümlük büyüklüğüyle Berkeley Meydanı belki de bunların ortalamasıdır. 1827'den önce Londra'nın merkezinde, daha çok Bloomsbury, Mayfair ve Belgravia'da olmak üzere iki düzineden fazla meydan inşa edildi: Covent Garden ve Leicester Meydanı'ndan (1630 ve 1635) tutun da Grosvenor (1695), Boston Crescent'teki Bedford (1775) ve Belgrave Meydanı'na (1820 ve 1825) kadar. Zaman içinde bu meydanlar çeşitli biçimler aldı: Torrington Meydanı gibi dikdörtgen, Mornington Crescent gibi yarım daire, Paris'teki Zafer Meydanı gibi daire, Edinburgh'daki New Town'da bulunan meydanlar gibi elips. Sonunda farklı amaçlarda kullanılmaya başlayan ve yoksullaşan bölgelerde bile bu açık alanlar, soluk yan sokaklarla tezat oluşturacak kadar zarif ve düzenli görünür.

Londra ve Paris'teki örnekler daha küçük kentler tarafından taklit edildi. Charléville'deki Ducale Meydanı mimari açıdan Paris'teki Kraliyet Meydanı'yla aynı kumaştandır; Woods tarafından tasarlandığı biçimde, Bath'ın karelerinde, yuvarlaklarında ve hilallerinde bu meydanlar başka yerlerdekinden daha mükemmel bir düzeydedir; bunun

nedenlerinden biri belki de kentin yeni bölümlerindeki düzensiz tepelik arazilerin gerçekten mükemmel bir biçimde kullanılmasıdır. Ne yazık ki, çoğunlukla sadece Royal Crescent'in binaları fotoğraflandığı, fakat bu binalardan görülen manzara fotoğraflanmadığı için Bath'ı hiç görmemiş olanlar, bu hilal şeklindeki binanın geniş kavisinin yapay bir biçim olmadığını, arazinin doğal yapısının akla getirdiği bir biçim olduğunu kolay anlayamazlar. Araya giren ağaçların manzarayı kapatacak kadar büyümüş olmadığı zamanlarda daha da çarpıcı olduğunu düşündüğüm uzak tepelerin görüntüsünü de içine alacak şekilde çekilen bir fotoğraf gerekli bunun için. Burada mekânı kullanmadaki barok savurganlık, estetik sonuç tarafından haklılaştırıyor – böyle açık bir planlamanın sağlığa uygunluğunu hatırlatmaya ise gerek bile yok. Kentleşmeyi yüksek nüfus yoğunluğu ve sıkışık bina sanan günümüz mimari eleştirmenleri, en iyi günlerinde bir taşra kasabasının nüfusuna sahip olan ve zarif bir metropol havası taşıyan Bath'ın, yani İngiliz kentlerinin en medenisinin açıklığını unutarak komik duruma düşüyorlar.

Bu yeni düzenin saraysı barok öncüllerinden çok farklı bir yöne doğru ne kadar gidebileceğini Craig'in 1767 tarihli Edinburgh, New Town planı gösterir. Bu düzen ve birlik, hayata karşı birleşik bir tavrın, toplu arazi sahipliğinin ve mimarla inşaatçının toplu denetiminin bir sonucuydu. Arazi ilkönce bireysel parsellere bölünmüş, her biri kendi zevkiyle övünen, kıskançça kendi arzularını ön plana çıkaran, kendi ideolojilerini hırsla savunan rekabetçi arazi sahiplerine satılmış olsaydı sonuç XIX. yüzyılın sonlarındaki kent veya banliyö caddelerinde sık sık görüldüğü gibi bir kaos olurdu. Barok düzenin en iyi örnekleri Versailles gibi saray merkezli daha ünlü kentlerden çok Londra, Bath veya Edinburgh'da bulunur: Kurallara uygun bir selamlama ve sessiz bir tebessümle hizaya sokma. Bu kentlerin yapısal bileşenleri basitti ve geçmişin kör taklitlerine neredeyse hiçbir şey borçlu değillerdi. Açık alan, yeşilliği çevreleyen demir parmaklıklarla sınırlanan hilal, daire, oval, kare gibi basit geometrik figürler biçimindeydi ve geçiş için bir cadde tarafından kuşatılırdı. Ortak bir çatı çizgisi ya da pencere, kapı, sütun türünden tekrarlayan ortak unsurların eşliğinde, tuğla, taş veya yalancı mermer, ortak bir inşaat malzemesi tekdüze bir biçimde meydanın arazisini çerçevelerdi.

Gereklilikler o kadar temel, yapı yöntemleri o kadar doğrudandı ki bu evler yüz ila üç yüz yıl sonra bile hâlâ ikamet için kullanılmaktadır. Bunu kendi tecrübelerimden biliyorum. Ferahlıkları, birbirine benzerlikleri, Matthew Nowicki'nin terimini kullanacak olursam "işlevsel kesinlik"ten yoksun oluşları ömürlerini uzatmıştır; zira hem apartman,

hem otel, hem ofis, hem stüdyo, kısacası orijinal kullanım amaçları, yani bir ailenin ikameti hariç neredeyse her amaçla kullanılıyorlar. En sıradanlarında bile bu binaların hem mimarisi hem de planı bir incelik gösterir: En iyileri, bu tür gösterişlerin az bir paraya çalışan uşaklarla sürdürülebildiği bir dönemde gösterişçi, fakat aynı zamanda vakur bir hayatın bütün gereklerini karşılayabilmekteydi. Bu yapı biçiminin değişmeden uzun yıllar kullanılması değerinin bir kanıtıdır: Thomas Cubbitt XIX. yüzyılın ilk yarısında Londra'da hâlâ bu tür evler ve meydanlar inşa etmekteydi.

Bu tür yapılara dair, hak ettikleri gibi takdir ederek söyleyebileceklerimiz bu kadar. Fakat o güzel klasik cephenin arkasına çok yakından bakmamak gerekir; bu durum üst sınıfların evleri için de geçerlidir. Bu binaların bir ön, bir de arka cephesi vardır. Bakılmak için yapılan ön cephe hâlâ güzeldir. Gizlenmek için yapılan arka cephe ise genellikle pisti, çoğunlukla da rezil bir durumdaydı. Burada mimari, hayatı yansıtır: Hogarth'ın *The Rake's Progress*'i [Hovardanın Yolculuğu] ve Boswell'in *Diaries*'i [Günlükler] gibi eserler dönemin mimari oymalarının gizlediği şeyleri ortaya çıkarır. Edinburgh'daki Charlotte Meydanı'nın çevresindeki güzel evlerin arkalarına bakın. Bunların hepsi birer kışladır. Meydandan uzaklaşan ara yolları izleyin, o güzel evlerden sadece ahırlarla ayrılan ve uşaklarla küçük tüccarların oturduğu kenar mahallelerle karşılaşırsınız. Büyük meydanın ortaya çıkmasından önce böyle dökülen binaların olmadığı yerlerde yeni kenar mahalleler gelişimin bir parçası olarak oluşturulmuştu: Nash'in Regent's Park'ının abartılı denecek şekilde şişirilmiş cephelerinin arkasındaki sokaklar, başından itibaren bir anlamda gömme kenar mahalleler olarak planlanmıştı. Planlamacılar düşünceli davranıp metres ve fahişeler rahatça yerleşmesi için daha küçük evlerden oluşan ufak bir mahalle bile tasarlamışlardı.

Böyle bir üst sınıf planlamacılığının kentin kalan bölümlerinin düzenine, sakinleri düşük bir ekonomik düzeye sahip olan ve ileride göreceğimiz gibi ne zevkin, ne sağlığın ne de aile hayatının göz önünde bulundurulduğu farklı bir yapı ilkesinin izlendiği kentin diğer bölümünün düzenine herhangi bir kayda değer katkısı kesinlikle yoktu. Bu konu, XVI. yüzyılda bir taşralıyla kentli arasında geçen bir diyalogda çok iyi tasvir edilir. Taşralı, taşranın avantajlarını ve orada dürüst komşularıyla, "çobanlarla, kasaplarla, çiftçilerle, celeplerle, marangozlarla, oymacılarla, terzilerle ve bunlar gibi çok iyi ve çok dürüst insanlarla" yaşadığı sosyal hayattan söz eder. Bir zamanlar kentte de bulunan bu hayatın artık yerinde yeller esmektedir; zira kentli ona şöyle cevap ve-

rir: "Onlar hakkında ben de öyle düşünüyorum, ama bir beyefendi olduğun için sen öyle yaşamamalısın." "Ne?" der taşralı, "Benim yalnız, tek başıma yaşamam gerektiğini mi söylüyorsun? Ölürüm daha iyi." Kentli beyefendi bunun üzerine şu cevabı verir: "Hayır, demek istediğim o değil, sarayda ve kentte zenginlerin arasında yaşarsan orada da ahşaplar bulabilirsin ve orada *senin mülküne ve durumuna uygun kişilerle görüşebilirsin.*" Barok planlama en iyi haliyle bile bu dar temel üzerinde kaldı. Bu planlama biçimi zenginler içindi: onların durumlarına uygundu.

488

H. BAROK DÜZENDEN ARTAKALANLAR

Barok güç kültü ortaçağ ideolojisinden bile daha inatçıydı; varlığını uzun zaman sürdürdü ve her ne kadar hizaya sokuculuğu önceki dönemin büyük sanat adamlarının sahip olduğu o estetik vurguya yönelik canlı duyarlığını giderek yitirdiyse de, sadece devlet işlerinde değil, ticaret ve finans dünyasında da Napoléon'lar yaratarak hayatın diğer bölümlerine yayıldı. Bizatihi demokratik işleyişler yoluyla barok mutlakçılık toplum üzerindeki hükmünü daha da artırdı: Toplumun her erkek üyesi için askerlik görevinin, feodalizmdeki gibi her yıl birkaç aylığına değil de bir seferde bir yıllığına yapılması uygulamasının Fransız Devrimi'nden sonra başladığını unutmayalım. Modern dönemlerde, hiçbir mutlak prens böylesi bir evrensel zorlamaya cesaret edememişti: Piramit inşaatçılarından sonraki dönemde bu zaten pek mümkün değildi.

Ordular, hükümetler, kapitalist girişimciler bu düzenin karakteristik amacını ve biçimini bütün abartılı boyutlarıyla üzerlerine aldılar. Özellikle hükümet planlamasında barok imge egemenliğini sürdürdü: XIX. yüzyıl Avrupası'nın "yeni kent" belediye binaları genellikle ortaçağ yapı tarzını yansıtırken (Westminster'daki hariç) parlamento binaları ve idari binalar barok tarzın kasvetli ve cafcaflı çeşitlemelerini, bazen de neoklasik yapı tarzının yanlışsızlığı içinde kurumuşluğunu yansıtıyordu. Nazizmin kaçık önderi bile, vahşi Germenizm tanrılarına bilinçli olarak geri dönüşüyle birlikte, gayri insani güç fantezilerini klasik bir boş alan savurganlığı içinde şekillendiriyordu.

Paris, Madrid, Sen Petersburg, Viyana ve Berlin'de hem mimarideki hem de planlamadaki barok tarz varlığını sürdürmekle kalmadı, aynı zamanda büyük ölçekli uygulamaları için en büyük fırsatlarını da bu sıralarda yakaladı. Kraliyet ikametgâhı kentler XVIII. yüzyıldan sonra

inşa edilmezken, büyük başkentler büyümelerinde ve yayılmalarında aynı genel çizgileri izlediler. İnsanın ulusal anıtlarda ve ibadethanelerde muhafaza edilmiş ve dindarca bir çabayla geliştirilmiş bulmayı umduğu tarihsel değerlere karşı çoğu zaman acımasız bir aldırmazlık gösterdiler. Barok planlamadaki en büyük başarılardan biri XIX. yüzyıl Paris'inde gerçekleşti. Kent kültürünün tarihsel bir evresinin, sözünü ettiğimiz nedenlerden ötürü, herhangi bir dönemin sınırları içine tıkıştırılamayacak dayanıklı bir arketip yarattığına bir kanıttır bu.

Paris'te barok anlayış iki imparatora, I. Napoléon ile III. Napoléon'a hizmet etti. Bu önderlerin her biri, Paris'in imarı için kendilerinden önceki daha az maceracı seleflerinin sadece oynamakla yetindiği planları uygulamaya soktu ve büyüttü. Bu yöneticiler gerçek güç kullandığı ölçüde tarzın kendisi eski canlılığını az çok muhafaza etti. Colbert'in 1665 yılına ait Paris planı, yapılaşmanın ve genişlemenin *denetimi* üzerine vurgu yapmakta idiyse de, eski krallardan daha kralcı olan bu yeni yöneticiler büyüme ve genişlemeden yanaydı. Amaçları, arsa ve binaların kira ve rantlarının artışından yararlanan bankerlerin, arazi spekülatörlerinin ekmeğine yağ sürüyordu.

XX. yüzyılın başlarına kadar kent planlaması denen şey, en azından Tokyo'dan Yeni Delhi'ye ve San Francisco'ya kadar büyük metropollerde, esas olarak barok planlama anlamına geldi. Bu projeler içinde en muhteşem olanı, bütün o parklarıyla, park yollarıyla, çapraz bulvarlarıyla, nehir kıyılarından sanayii ve demiryollarını kaldırmasıyla Burnham ve Bennett'in Chicago için hazırladıkları projeydi. Fakat başka örneklerinde olduğu gibi burada da mevcut olan o tipik barok hatayı belirtmek gerek: Mahalleye entegre bir bütün gözüyle bakılmamış, aileye uygun ev yapımına önem verilmemiş, kentsel düzenin daha geniş çaplı başarısının zorunlu bir parçası olarak iş ve sanayi alanlarının düzenlenmeleri gerektiğine dair yeterli bir kavrayış söz konusu olmamıştı. Aynı şekilde, San Francisco'nun şehir merkezi, Cleveland ve Springfield'de olduğu gibi, onu çevreleyen –ve estetik iddialarını açıkça yadsıyan– kentsel bölge üzerinde denetim kurulmadan tasarlanmıştı.

Barok planlamanın en iyi ve en kötü örneklerinin bazıları, onları yaratan çağa simgesel veya pratik açıdan uygunlukları tamamen ortadan kalkana kadar ortaya çıkmadı. Prenslerin gücü, çevredeki arazi üzerinde sıkı bir denetim, yoğun sermaye yatırımı olmadan barok plan, genişleyen ve yükselen kentin düzensiz rekabetçi girişimleriyle başa çıkamazdı. Çünkü barok planlarda bir şeyin yarım olması hiç olmamasından daha kötüydü; planda bir şeyin yapılmamış veya etkisiz olması bizzat planın zayıflığının kabulüydü.

Barok biçimlerin modern bir kentin amaç ve işlevleriyle uyuşmazlığı dışında barok planın, sonraki taraftarlarının asla fark etmedikleri bir zayıflığı daha vardı. İhtişamı pratik ihtiyaçların hor görülmesi üzerine değilse bile bilinmemesi üzerine kuruluydu. Trafik ihtiyaçlarıyla ilişkisi de böyleydi. Bu nedenle modern kente en büyük katkısı, yani uzun, düz, geniş bulvarları, gerçekten de uzak noktaları hızla birleştirmede yararlı oldu olmasına, ama bulvarların genişliği iki kenarı arasında bir engel yarattı; geç bir tarihe, trafik ışıkları toplumsal hayata girene kadar yaya geçidi olsa da böyle bulvarlarda karşıdan karşıya geçmek çok tehlikeliydi.

490 XVII. yüzyıl sonrasının o büyük boş zaman eğlencesi alışveriş için Londra'daki eski ve yeni Bond Caddesi, Amsterdam'daki Calverstraat, Buenos Aires'teki Calle Florida gibi trafiğe uygun olmayan dar caddeler en çok tercih edilen yerler oldu. Eğer bulvar bir engelse, o zaman çevresini yaya dolaşmak bile başlı başına bir hac yolculuğu olan Place de l'Étoile gibi geniş, rüzgârlı meydanlara ne demeli? Bu tür aşırılıklar, onlardan elde edilecek yararlarla karşılaştırılamayacak denli büyük günlük özveri talep ederler.

O halde barok planın bunca zaman planlamacının zihnini işgal etmesinden ne sorumludur? Büyük bulvar bir "ekspres yol"a dönüşmüş ve büyük yuvarlak kavşak bir yonca yaprağı biçimini almış olsa da yüzeysel olarak modern olan kent planlaması girişimlerinin çoğu neden hâlâ barok ruhla, aynı zorba aşırılıkla, aynı zorbalıkla insani ihtiyaçları hor görerek yapılır? Bütün bu tarzların ardında niteliksiz iktidarın varsayımları –ve batıl inançları– yatar. Barok reçete, hastalığın belirtilerine ve doğasına bakmaksızın hastasına otomatik olarak kuvvetli bir müshil veren eski moda hekimin otoritesine benzer bir otoriteye sahipti: Kesin sonuçlar vaat ediyordu, kesin, hızlı, görünür, hatta çarpıcı sonuçlar.

Bir barok planın güzel geometrisini Rowland Nicholas'ın Manchester'ı yeniden inşa etme planında önerilen sabırlı, parça parça yenileme ve uyarlamalarla karşılaştırdığınızda bu idari yüzeyselliğin aldatıcı cazibesini daha iyi keşfedebilirsiniz. Bütün bir mahalleyi bir darbeyle dümdüz etmeye, ardından kentin adım adım sabırlı bir ele alışa muhtaç başka yerlerinden esirgenen parayla yeni bulvarlar açmaya ve büyük ölçekli inşa projelerine girişmeye kıyasla Manchester'ı planlayan mimarın başlatacağı sürecin daha iyi bir kent ortaya çıkaracağını anlamak için hem bilgi hem de hayal gücü gerekir. Barok stilin gösterişçi kesinliği, biyolojik, toplumsal ve ekonomik gerçekliklere tam anlamıyla önem veren projelere kıyasla başlangıçta daha avantajlı görünür.

Ama yine de Daniel Burnham'ın ünlü gözleminde derin bir insani

içgörü vardı: "Küçük planlar yapma, çünkü küçük planlarda insanların zihinini harekete geçirecek güç yoktur." Barok estetiğin tarihsel gerçeklikleri acımasızca hor görmesindeki cüretin, kısmi bir çözüm arayışında olanlara başa çıkılmaz zorluk gibi görünen şeylere bir cevap sunduğu anlar da vardır. Hiç kimse bir ortaçağ uzmanı ve gösterişçi bir üslupçuluğa karşı, işlevsel bir modern bölgesel planlama yanlısı olan W.R. Lethaby'yi barok tasarıma karşı *a priori* düşkünlüğü olan biri olmakla suçlayamaz. Doğru olan, bunun tam tersidir. Yine de kördüğüm olmuş vasat yollarıyla, zekâ ürünü bir düzenden veya görünür bir amaçtan yoksunluğuyla, Londra sisi gibi (onun deyimi) biçimden yoksun olan Londra merkezinin gelişigüzel yayılmasına karşı Golden Bow [Altın Yay] planını öneren o oldu. Thames'in kavisi bir ucunda St. Paul, diğer ucunda Westminster Kilisesi ile bir yay oluşturuyordu: Bu yayın okuysa Waterloo Köprüsü'nü aşıp Londra'nın kalbine doğru giden ve ucu British Museum'u gösteren yeni bir bulvardı.

Burada, benzer bir kentsel yapılaşmanın alttan alta oluşturduğu engellerin üstesinden gelmek için Nash tarafından tasarlanıp inşa edilen Regent Street'teki kadar iyi sonuç veren, cesur bir çözüm söz konusu. Golden Bow insana, Haussmann'ın Paris'inden sonra moda olan, uzaklara kadar uzanan simetrik caddeleri ve köşegen trafik bulvarlarını hatırlatmıyor: Lethaby, nehrin görüntüsünü açacak olan "ok"u özel olarak araç trafiğine kapalı, sadece yayaların dolaşacağı bir yol olarak tasarlamıştı. Bu yöntemi kentin mezbeleliğini bir nebze olsun ortadan kaldırıp, yeni bir yol açmak için düşünmüştü, tıpkı cerahatlı bir yaradan ölü dokuyu kesip atan bir doktor gibi. Bu elbette tipik barok yaklaşım değildi: Bu daha çok, XVII. yüzyıl tasarımcılarının uzun süre önce zihinleri alıştırdığı, Rönesans kent planlamacısının yaklaşımının, daha büyük bir güçle, daha uzun erimli ve daha büyük ölçekli olarak uygulanmasıydı. Fakat bütünüyle bir modern kente uygulandığında barok planın başına neler geldiğini, barok yöntem ve stilinin en büyük örneklerinden birini, Washington'ın planını inceleyerek anlayabilirsiniz.

I. WASHINGTON'DAN ALINACAK DERSLER

Saray tipi "yeni kentler" içinde en büyüğü olmasa da en muhteşemi olan Versailles'ın tasarlanmasıyla Binbaşı Pierre Charles L'Enfant'ın 1791'de sunduğu Washington planı arasında aşağı yukarı bir yüzyıl var sadece. Bu arada Batı toplumunun siyasi düzeni yerle bir edilmişti. Üç devrim, İngiliz, Fransız ve Amerikan devrimleri havasıyla ve iddia et-

tiği haklarla Mısır firavunlarıyla rekabet edecek durumda olan bir mutlak hükümdarda cisimleşen dediğim dedikçi bir merkezi iktidar düzenini bütünüyle yerle bir etti. Mutlakıyetçiliğin çökmesini feodal mülklerin kaldırılması, devletin sekülerleşmesi, lonca ve belediyeler tarafından konan kısıtlayıcı uygulamaların kaldırılması izledi; bunları da bizatihi loncaların ortadan kaldırılması ve kentin, sahip olduğu güçler devlet tarafından verilen veya alınan bağımlı bir yapıya dönüşmesi izledi.

Barok modeli bir şey değiştirecekse, siyasi toplumun bu şekilde bütünüyle yeniden yapılanmasının böyle bir sonucu doğuracağı düşünülebilir, özellikle de devletin iktidarının henüz muğlak ve belirlenmemiş olduğu, taşra yönetim sistemlerine tanınan ayrıcalıklarla sınırlanmış olduğu Amerikan cumhuriyetinin ilk günlerinde. Fakat ne görürüz?

Bu yeni başkent federal hükümetin yeri olarak düşünüldüğü zaman bu işi yapması için bir Fransız mühendis görevlendirildi. Bu mühendis hamilerinin ve meslektaşlarının düşündüğünden çok daha yetenekli, becerikli ve ileri görüşlüydü: Hatta yaşının genç ve tecrübelerinin sınırlı olduğu düşünülürse bir deha olduğu bile söylenebilirdi. L'Enfant'ın kendi sözleriyle söyleyecek olursak, "bütün bölgeyi ele geçirme ve geliştirme tarzının öncelikle, gelecek kuşaklara bunu daha da ileri götürmelerini sağlayacak büyük bir yurtseverlik fikri vermesi gerek"tiğini düşünüyordu: O nedenle meydanlar bile, "gelecek kuşakların gençliğini ülkelerinin anmayı uygun bulduğu bilgelerin veya kahramanların yolunda yürümeye davet edecek" heykellerle donatılmalıydı.

L'Enfant'ın katı cumhuriyetçi inançlarına rağmen yeni başkent için ortaya koyduğu taslak, her yönüyle bir zamanlar despotizmin mimarlarıyla hizmetkârlarının tasarladıkları şeydi. Yeni çağa yalnızca, merkezi baskı ve denetimin dayattığı statik görüntüyü getirebilirdi. Burada eksik tek şey XVI. yüzyılın orijinal istihkâm yerleriydi, çünkü askeri savunmaya bariz bir ihtiyaç yoktu ortada. Fakat ne yazık ki bunun bir kusur olacağı daha sonra anlaşılacaktı: Sadece bu tür istihkâm yerlerinin varlığı bile 1812'deki savaşta İngilizlerin saldırısı sonucu yıkılan Washington'daki yeni kamusal binaları kurtarabilirdi. Bütün bunların dışında, plan standart barok ilkelerin yeni duruma örnek bir şekilde uyarlanmasıydı.

L'Enfant hakiki bir kent planlamacısı sezgisiyle, cadde sisteminden değil, ana binalar ve meydanlardan işe başladı. Bu ana noktalar arasında sadece trafiği rahatlatmayı değil, yol üzerinde güzelliklere ve parklara da dikkat ederek, "aynı anda karşılıklı görüşü bir bütün olarak korumayı" amaçlayan "doğrudan bağlantı hatları veya bulvarlar" tasarla-

dı. Washington böylece, Champs-Elysées'deki bulvarlar kadar geniş ana bulvarları bulunan, birbiri içine giren bir dizi trafik örümcek ağı şeklinde planlanmıştı. Ana bulvarlar 50 metre genişliğindeydi, iki kenarında 3 metrelik yaya kaldırımı, "her iki yanı ağaç kaplı" 10 metrelik çakıl zeminli yürüyüş yolu, ortada da 25 metre genişliğinde bir at arabası yolu vardı. Kamu binalarına veya pazaryerlerine giden daha küçük bulvarlar bile 40 metre genişliğindeydi, bu arada diğer caddeler de 37 ile 30 metre genişlikleriyle 1811 tarihli Manhattan planındaki caddelerle rekabet edecek durumdaydı; dünyanın her yerindeki tarihsel kentlerin en geniş caddelerini bile geride bırakıyordu.

L'Enfant'ın bulvara bağlılığını bunca derin kılan hiç kuşkusuz binaların yokluğuydu. Fakat onun ızgara planlı caddeleri Penn'in Philadelphia planındaki caddeleri gibi tek tip boyutta değildi; çeşitli büyüklüklerdeydi. Birbiriyle kesişen köşegenler biçimindeki blokların düzensizliği bir yana, boyutlarının farklılığı L'Enfant'ın tam olarak açıklamadığı birtakım ihtiyaçlardan kaynaklanır. Gerek blok, gerekse cadde boyutlarındaki çeşitlemeler bunun hiç de öyle kâğıt üzerine çizilivermiş basit bir plan olmadığını gösterir: L'Enfant planını tasavvur ederken planın unsurlarını hizmet ettikleri günlük işlevlerle ilişkilendirebilmekteydi.

L'Enfant'ın hayal gücünü takdir ederken onun da barok kent planlama tarzının kentin bütün işlevlerini mekâna, konumsal ihtişama ve harekete feda etmekten kaçınamadığı gerçeğini de teslim etmek gerek. Planındaki 240.000 dönümlük arazinin 14.500 dönümü otoyollara ayrılmıştı; kamu binaları, arsa veya doğal arazi için ayrılan araziyse sadece 2.160 dönümdü. Hangi kriterle değerlendirilirse değerlendirilsin, mekânın araçlar ve binalar arasında bölüştürülmesindeki, dinamik ve statik mekânlar arasındaki bu oran anlamsızdı. Değerli kent arazisini heba etme konusunda L'Enfant'la olsa olsa ancak abartılı kavşaklarıyla modern bir otoyolun mühendisi rekabet edebilirdi.

Bunun sonucu olarak sadece 7.850 dönüm arazi, yani cadde ve bulvarlar için gerekli olan arazi büyüklüğünün üçte ikisinden az bir kısmı bina arsalarına ayrıldı, ki bu da toplam 20.272 bina arsası ortaya çıkardı. Eli açık bir hesapla her evde altı kişi olduğu ve her bina arsasının iskân için kullanıldığı düşünüldüğünde bile toplam nüfus 120.000'den fazla etmiyordu. Cadde sistemi en azından yarım milyon insana yönelikti. Plansa, *kendi özgün koşullarıyla* 100.000 civarında bir nüfusa kadar izin veriyordu.

Bu da, L'Enfant'ın hayal gücünün değilse de, olduğu gibi kabul ettiği ideolojinin sınırlı olduğunu gösterir. Gerek trafiğin, gerekse iş yo-

ğunluğunun sonuçta L'Enfant'ın hesabına ulaştığını ve onun müsrifliğini bağışlattığını söylemek başlangıçtaki arazi taksimini haklılaştırmak değildir. L'Enfant'ın hesabına ulaşıldığı sırada, tekerlekli araç trafiği planlamanın ana kaygısı olarak ele alındığı takdirde, trafik sıkışıklığını önlemek için asla yeterli alana sahip olunamayacağı veya bu konudaki aşırı talebi karşılamak için gerekli vergilerin toplanacağı yeterli nüfus yoğunluğuna asla ulaşılamayacağı anlaşılmıştı bile.

Washington dış görünüşte görkemli bir barok planın bütün yönlerine sahipti: Kamu binalarının konumu, büyük bulvarlar, eksensel yaklaşımlar, anıtsal boyutlar, kenti kuşatan yeşil alan. L'Enfant hiçbir büyük kenti, hatta Sen Petersburg'u bile model almadan, barok ölçüler

içinde büyük bir başkentin nasıl olması gerektiğini çok iyi tasarlamıştı. Alberti'nin şu öğüdünü çok iyi bellemişti: "Kent, daha doğrusu kent bölgesi, kamu binaları içinde en büyüğü ve en önemlisidir." İnsan eli değmeden önce oldukça iç karartıcı olan kentin kurulacağı bölgede: Potomac Nehri'nin kıyısındaki bataklıkla sınırlanan, ironik bir biçimde Tiber adı verilen ve çok geçmeden kanalizasyona dönüşen küçük bir nehrin parçalara böldüğü ovalık bir deltada, yapılabileceğin azamisini yaptı. Çerçeve tamamlanmıştı, fakat içerik eksikti; çünkü planı inşaat safhasına geçirecek güç ortada yoktu. Düzen kâğıt üzerindeydi, ama fiiliyata geçememişti.

Başarısızlık esef vericiydi, çünkü Bath'ı yapan Woods'tan beri hiç kimse böylesi zor bir araziyle başa çıkmaya kalkışmamıştı. Bu zorlukları ortadan kaldırmak yerine L'Enfant, onlardan yararlanma yoluna gitti. Suyunu Tiber Nehri'nden alacak ve Capitol Hill'den akacak bir çağlayan yapma planı Bernini'ye yakışacak türden bir plandı. L'Enfant kent merkezini, çekim noktalarını, en hâkim konumlara yerleştirebilmek için büyük bir beceriyle temel kamu binalarının yerini belirlemekle işe başladı. Onun Mall'la Pennsylvania Bulvarı'na bir omurga işlevi verme fikri, her ne kadar abartılı olsa da, Lethaby'nin Golden Bow'u çapında bir düşünceydi. Binaların ana tanzimini gerçekleştirdikten sonradır ki arada kalan boşlukları cadde ve bloklarla doldurmuştur. Kamusal törenlerin yapılması için belli bir mezhebe bağlı olmayan bir ulusal kilise dahil federal binalar, okul ve üniversiteler için yerel yapı arsaları, hepsi L'Enfant tarafından plana belirleyici unsurlar olarak, gereğince yerleştirildi.

Elbette akıllı, ileriyi gören bir hükümet bu hayranlık verici önerileri es geçmez veya bu arsaları kaybetmezdi; bütün District of Columbia'yı satın alır ve ulusal bir başkent olarak gelişimi için gerekli olan araziyi satmaz, kiralardı. Arazi üzerinde kamu denetimi olmayınca

Binbaşı L'Enfant'ın planı karşı tarafın ordusuyla daha karşı karşıya gelemeden yenilgiye uğradı.

Bugün bile, kadir kıymet bilir 1901 McMillan Komisyonu sayesinde L'Enfant'ın fikrinin kısmen de olsa hatırlanmasından sonra onun en büyük önerilerinin sadece bir kısmı gerçekleşti. Mall gibi diğerleriyse yerine getireceği işlevler temellendirilmediğinde salt görsel bir planlama yaklaşımının kısırlığını sergiler: Mall aslında bir yeşil kuşak, ya da daha yakın olması gereken bölgeleri birbirinden ayıran ve uzak tutan bir yangın bariyeridir. Başlangıçta henüz bebek kent bu yetişkin pantolonunun içini dolduramıyordu; onun içini dolduracak yaşa geldiğinde ise çağın stili tümüyle değişmişti.

Büyük eksenin karşıt uçlarında yer alan yürütme ve yasama kanatlarıyla hükümet binalarının kendileri bile, bir bakışta aynı anda görülemeyecek kadar birbirinden uzaktı. Yalnızca kubbeli Capitol, hacmi ve konumuyla, L'Enfant'ın azametli mesafeleri tarafından yok edilmekten kurtulur. Anayasal kuvvetler ayrılığını sadakatle taklit etme konusunda L'Enfant çok ileri gitmiştir; başlangıçtan itibaren Pennsylvania Bulvarı boyunca, tıpkı daha sonra "Üçgen"deki gibi tek tip resmi binalar sıralanmış olsaydı sonuç ölümcül olurdu.

L'Enfant, büyükelçilikler için düşündüğü Mall'da ise, söz konusu binaları uzun bir hat boyunca uzanan yeşilliğin genişliği nedeniyle neredeyse görünmez kıldı. Maalesef, barok düzenin imgesi bugün bile o kadar güçlüdür ki, Washington'un bir yandan buradaki mekânsal yoksullaşmavı gidermek, bir yandan da kentin kalan kısmının daha insani ölçülerde kalmasını sağlamak için, on veya on beş katlı binalar dizmeye uygun tek yerinin burası olduğunu ileri sürmeye hiç kimse cesaret edemez.

En şaşaalı dönemlerinde barok planlamanın gücü, kentin yüzey planıyla üçboyutlu yapısının veya en azından bu yapının cephelerinin bir arada götürülmesinde yatar. Karlsruhe'de, Versailles'da, Sen Petersburg'da planlama ve inşaat el ele yürümüştür. L'Enfant'ın çalışmasını yönlendiren koşullar altında kâğıt üzerindeki planın içerikler üzerinde hiçbir etkisi yoktu: Planı hayata geçiren veya onu öldüren kuvvetler kent planlamacısının veya müşterisinin elinde değildi; züğürt, mütereddit yeni ABD hükümeti planın altında yatan siyasal varsayımları sıfırlayan bir *laissez faire* felsefesi uyguladı.

Washington'da neler olduğu konusunda hiçbir şüphe yoktur. L'Enfant'ın cesur girişimi acımasızca katledildi; bu da yetmezmiş gibi, zamanla incelikten yoksun ve alakasız binaların artması ve yayılmasıyla görsel bir karışıklık ve kirlilik içine itildi. Bugün bile Capitol'ün çev-

resindeki bölge, barok bir mimarın, hamisi binaları yıkacak yeterli otoriteye sahip olmadığında, en azından bir duvarla önünü kapatma yoluna gideceği kentsel egzemayla benek benek olmuş durumdadır. Açık bir şekilde plan tek başına, L'Enfant'ın hayal etmiş olabileceği gibi parlak beyaz kireçtaşından ön cephelere ve tek tip çatı çizgilere sahip bir kent yaratmak konusunda başarılı olamadı. Dickens, Washington'ı 1842'de ziyaret ettiğinde karşısında, "hiçbir yerde başlamayıp hiçbir yere gitmeyen geniş bulvarlara; tek ihtiyacı evler, yollar ve insanlar olan bir buçuk kilometre uzunluğunda caddelere; tek ihtiyacı kamu olan kamu binalarına ve tek ihtiyacı süsleyecek büyük yollar olan büyük yol süslemelerine" sahip bir kent bulmuştu.

Kenti bitmiş haliyle bir bütün olarak tasavvur edişiyle L'Enfant'ın büyük bir cüret gösterdiği; barok varsayımlar ve barok amaçlar bakımından değerlendirildiğinde de –klasik cumhuriyet simgeleriyle dolu bir David tablosu gibi– müthiş bir plan yaptığı söylenebilir. Fakat L'Enfant, görevinin katı sınırlamalarını unutmuştu. Planladığı kenti kendisinin bizzat inşa edemeyeceğini ve her ne kadar Plutarkhos'un yaşam öykülerini yazdığı ünlü kişileri andırsalar da çağdaşı siyasi liderlerin böyle bir kenti kuracak güce sahip olmadıkları olgusunu görmezden geldi. Ülkenin kendisi de böylesi bir çerçevenin içini doldurabilmek için yarım yüzyıllık bir büyüme, refah ve birleşme sürecine ihtiyaç duyuyordu. Bu arada, daha uygun bir çerçevede yapılabilecek daha mütevazı başlangıçlar dört başı mamur planın ihtişamı tarafından gölgede bırakılmaktan çok önü kesilerek engellenirdi.

L'Enfant barok dünya kavrayışı için zamanın ölümcül bir handikap olduğunu unutmuştu: Bu anlayışın mekanik düzeni, büyüme, değişim, adaptasyon ve yaratıcı yenilenmeye imkân tanımaz. Böyle bir buyruk, ilk ve son kez, kendi zamanında yerine getirilmelidir. L'Enfant bu dar sınırların varlığını kabul etmiş olsaydı ana idari binaları Jefferson'ın ileride Virginia Üniversitesi kampusundaki binaları yerleştireceği gibi başarılı bir biçimde yerleştirebilirdi; fakat her şeye hazırlık yapayım derken başarabileceğini de yapamadı.

L'Enfant'ın planını tümüyle yok olmaktan iki şey kurtardı. Bunlardan biri, Amerikan İç Savaşı'ndan sonra bir dizi büyük kamusal imar çalışmasına imza atmış olan Alexander Robey Shepherd'ın çalışmalarıydı. Bu komisyon üyesi, Boss Shepherd (Patron Shepherd) olarak bilinirdi. Yakın çağdaşı Haussmann gibi o da bir barok planı uygulamaya geçirmek için gerekli diktatörce yöneticilik özelliklerine sahipti. Neyse ki onda aynı zamanda, geniş cadde ve bulvarları L'Enfant'ın belirttiği şekilde ağaçlandırma işini üstlenecek kadar da hayal gücü var-

dı. Bu ağaçlar yüzey planına dengeleyici üçüncü bir boyut kazandırıyordu. Yılın büyük bir bölümünde yeşil kalan bu doğal sütunlar, güzel binaların güzelliklerine zarar vermeden Washington'ın en kötü mimari örneklerinin bazılarını örter. Fakat bu tür güzelliklerden mahrum bulvarlarda çirkin görüntülerin verdiği rahatsızlık duygusunu gidermek genellikle mümkün değildir.

L'Enfant'ın orijinal planına herhangi bir güzellik katmasa da onu kurtaran diğer bir olguysa, bolca bulunan geniş caddelerin tekerlekli araç trafiğiyle dolması, böylece varlıklarına bir gerekçe oluşturmasıydı; fakat bu, ancak motorlu arabadan sonra mümkün olabildi. Her ne kadar motorlu araç trafiği şimdilerde plana yetişmiş ve hatta en geniş arterleri tıka basa dolduruyor ve bitki yeşilliğini park etmiş arabalar- 497 F32
dan meydana gelen metalik bir duvarın ardına gizliyorsa da, Washington kendini tümüyle trafiğe adayan bir kentin başka herhangi bir amaç adına ayakta kalıp kalamayacağı sorusu konusunda klasik bir test sahası olduğunu kanıtlamıştır.

Diğer bütün kentsel işlevlerin önüne geçtiği zaman, trafiğin kendi rolünü, yani insanların bir araya gelmesini ve ilişkiye geçmesini hızlandırma rolünü artık yerine getiremediği Washington'da açıkça görülür – her görüntüyü acımasızca bozan ve en güzel kentsel manzaralara her yaklaşımı kirleten yeni ekspres yollar yapıldıkça daha da açıkça görülecektir. Kişisel motorlu aracın sözde kent içinde istediği yere gidebilme ve park edebilme hakkı, kenti yok etme izninden başka bir şey değildir. L'Enfant'ın planı, sırf trafiğe davetiye çıkarma özelliğiyle, kendi kendisinin en kötü düşmanı olduğunu kanıtlamıştır.

Fakat burada bir şeye dikkat etmek gerekir: Washington'ın en cazip yerleşim bölgesi haline gelen yer, gürültüsüyle, zehirli gazlarıyla o büyük trafik bulvarlarına bakan bölge değildir; aksine, dar sokaklı, daha sıkışık planlı, ancak XIX. yüzyıldaki tamircilerin ve esnafların küçük meskenlerine hizmet edecek kadar mütevazı bir yer olan Georgetown'dır. Bu bölge, önceki nesil zamanında üst sınıfların oturduğu bir mahalle haline getirilmişti. Orada insan anıtsal değil, evsel ölçekler bulmaktan minnettarlık duyar.

Söylenebilecek her şey söylendiğinde bile Washington barok planlamanın klasik örneklerinden biri sayılmalıdır. Washington'ın yapımı yirmi yıl içinde tamamlanabilmiş olsaydı, uygun tek tip yapılarla donatılabilseydi, plandaki her şey uygulanabilseydi, tek bir kent planlamacısının elinden çıkma bir mucize olurdu ve barok çağı kapatan bir son dönem eseri olabilirdi. Bütün bunları ıskaladığı için çapı ve ihtişamıyla düzensizliğe davetiye çıkarmıştır. Mutlak iktidar da, cumhuri-

yetçi disiplin de, kamu ruhu'da yoktu ortada. Hata sadece L'Enfant'a değil, başta L'Enfant'ın planının bütünlüğünden çok bölgenin en büyük arazi sahiplerinden olan dostu Daniel Carroll'a saygı duyan Başkan Washington olmak üzere, onun planını uygulamakla sorumlu olanlara da aittir.

L'Enfant'ın işten azledilmesi, Washington'ın gelişimi üzerinde hükümetin değil de arazi sahipleriyle spekülatörlerin denetimi olduğunu gösterir bir işaretti. L'Enfant kendi deyişiyle, "bir başkentin, diğer kentlerden farklı olarak, ticaret merkezlerinden çok kamu binalarıyla beslendiğini" fark etmesine rağmen, pervasız ayaklarıyla L'Enfant'ın planının en iyi özelliklerini çiğneyip geriye sadece silik bir suretini bırakanlar, tüccarlar ve arsa spekülatörleriydi. Fakat planını boğacak güçleri kendinden uzak tutmada gösterdiği başarısızlık bir kenara, arazinin topografik özellikleri, trafik, anıtlar ve kamu binaları arasındaki karşılıklı ilişkiyi L'Enfant kadar iyi özümsemiş bir ikinci barok kent planlamacısı Haussmann'ın ekibinde bile yoktur. Eksik olan şey, çoğunlukla aşırı ve sorumsuz bir despotluğun yerine geçecek sorumluluk sahibi bir siyasal denetim biçimiydi. Fakat böyle bir şey de planın asıl karakterini değiştirirdi.

Bu bakımdan, büyük Washington planının kirletilmesi, kentlerdeki insanların hayatlarını etkilemiş olan barok modelin bir bütün olarak kaderini simgeler. Bir akımlar ve değişimler döneminde düzen ve tek tiplik konusundaki barok ısrarcılık hiç olmazsa ortak bir standardı kabul ettirmiş ve üst sınıfa mensup kentlilere kamu hayatının karşılıklı bağımlılıklarını hatırlatmıştır. Avrupa'da uygulamaya sokulan bir dizi inşaat yasası inşaat konusunda standartlar koydu, yükseklikleri sınırladı ve düşük seviyelerde rekabeti sınırlayan ahlâki bir ölçüt getirdi. İngiltere'de, daha çok da ABD'de bu standartlar XIX. yüzyıl liderlerine usandırıcı geliyordu. Bu yüzden 1774'teki duyarlı İngiliz İnşaat Yasası, bürokratik baskı ve sıkıcı monotonluk için de kullanılan "Kara Yasa" [Black Act] olarak adlandırılır oldu. Ticaret ve sanayinin yeni liderleri, barok beğeninin kısıtlamalarından kurtulur kurtulmaz özgürlük adına spekülatif belirsizliği ve plansız rekabeti davet ettiler. Bunun sonucu olarak XIX. yüzyıldaki büyük kentleşme dalgası yerini tuhaf bir fenomene bıraktı: Kentin giderek batması. Peyzaj, kapitalist teşebbüs fırtınasında atılan safralardan oluşan ve giderek büyüyen bir kütleyle doldu.

XIV
Ticari yayılma ve kentin çözülmesi

A. PAZARYERİNDEN PİYASA EKONOMİSİNE

Siyasi merkezileşmenin en mutlak biçiminin barok planda ifadesini bulmasından önce bile, çekim merkezi ekonomik kuvvetlerin yeni bir bileşimine doğru yavaş yavaş kaymaya başlamıştı. Kraliyetin merkezileştirilmiş yönetimine ortaçağ kentinin korumacılığını ve tekelci denetimini eklemeye çalışan merkantilizm denen devlet politikasının geçici bir aldatmaca olduğu anlaşılmıştı. Zira yeni güçler, denizaşırı kolonileşmeden, meydana çıkardığı teknolojik gelişmelerle ortaçağın bütün kısıtlamalarını ortadan kaldıran yeni sanayilerin kurulmasına kadar her yönde yayılma ve dağılmayı destekliyordu. Kent surlarının yıkılması hem pratik hem de simgesel bir anlam taşıyordu.

Bu yeni güçleri temsil eden kurumun klasik adı "kapitalizm"dir; ve ben, bu kuruma bugünlerde Amerika'da yaygın olan bir tavırla onu pek çok tatsız tarihsel çağrışımından kopartan yeni bir ad verme furyasına katılmaktan özellikle kaçınıyorum. XVII. yüzyılda kapitalizm bütün güç dengelerini değiştirdi. Bu zamandan itibaren kent büyümesinde temel olarak tüccarlar, sermayedarlar ve onların isteklerine hizmet eden toprak sahipleri etkili rol oynadılar. XIX. yüzyılda bu güçler mekanik icat ve geniş çaplı sanayileşmenin baskısıyla büyük oranda büyüdü.

Ticaretin ve sanayinin gelişimi arasında sürekli ve yakın bir ilişki olsa da, kentsel dönüşümü incelerken yeni kapitalist düzenin bu iki yönünü birbirinden ayırmak uygun olur. Sadece uygun değil, tarihsel bakımdan da doğru olur, zira XIII. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasındaki etkili icatların hiç de azımsanmayacak bir kısmı yeni tüccar müteşebbisler veya onların hizmetinde çalışanların eseriydi; çift girdili muhasebe defteri tutma yöntemi, ticari poliçeler ve anonim şirketlerden, üç direkli yelkenli gemiler, deniz fenerleri, doklar ve kanallara kadar. Bristol, Havre, Frankfurt-am-Main, Augsburg, Londra, Anvers, Amsterdam gibi gittikçe zenginleşen nehir ve deniz kıyısındaki liman kentlerinde yeni standartlar ve idealler iş başındaydı: Kârlılık ve verimlilik hesapları her ticari işleme girdi.

Ticaret kentinin büyümesi yavaş seyreden bir süreç oldu, çünkü ortaçağda kent hem yapısından hem de geleneklerinden kaynaklanan dirençle karşılaştı. Her ne kadar ortaya çıkmasından kısmen sorumlu olduğu barok dönemin intizamından faydalansa da ticaret kenti, gösterişçi savurganlıklara itibar etmiyordu. Fakat kapitalizmin nihai sonucu, pazar koşullarını evrensel bir biçim altında kentin her bölgesine sokmak oldu: Şayet kâr getirecekse pazaryerinin hiçbir parçası değişime karşı bağışık değildi. Daha önce gördüğümüz gibi, bu değişim ortaçağ kentinde, uzak mesafeli ticaretin gelişmesiyle birlikte başlamıştı. Bu yeni tip ticaret bireysel lonca kurallarının uygulama alanının dışında o kadar sağlam bir yer edinmişti ki, Brugge'li *broker*'lar veya "simsarlar" Brugge'deki bütün toptan işlemlerde aracı görevi görme taleplerini 1293 yılı öncesinde kabul ettirmişlerdi. Bu etki o kadar belirleyicidir ki, Aquinolu Tommaso'dan iki yüzyıl önce Alain de Lille şöyle söyleyebilmişti: "Artık Sezar değil, para her şeydir."

Hem para hem de kredi aracılığıyla uzak mesafelerle iş yapan, büyük spekülatif kârlar peşindeki toptancı pazarının büyümesiyle birlikte hayata karşı yeni bir tavır gelişti: Çileci düzen düşkünlüğüyle spekülatif girişimden, sistemli açgözlülükle küstah bir kendini beğenmişlikten oluşan bir karışımdı bu. Ortaçağa yön veren tema korumacılık

ve emniyet idiyse, yeni ekonomi hesaplanmış riskler ilkesi üzerine kuruluydu. Ortaçağ sisteminde pazar hem üreticinin hem de tüketicinin yararına denetim altında tutulurdu; her türlü aşırı kazanç kaygısı uzun vadede armağanlarla, hayırseverlikle, ölüm döşeğinde yapılan vasiyetlerle, ihtiyaç duyanlara yönelik kardeşçe yardımlarla telafi edilirdi. Kilise her ne kadar sermayenin biriktiği bir yer idiyse de, hastaların bakımı ve yoksullar için kaynaklarının hiç de azımsanmayacak bir kısmını kullanırdı, fakat genel anlamda gelirin paylaştırılmasına yönelik hiçbir çabada bulunmazdı.

Adam Smith'in, XVIII. yüzyıla dek sürmüş olan ortaçağa özgü ticari düzenlemelerde en çok karşı çıktığı noktalardan biri, belli bir işkolundakilerin "yoksulları, hastaları, dul ve yetimleri için gerekli parayı kendi kendilerini vergilendirerek" karşılamalarıydı. Kapitalizm üretimden bu yükü kaldırdı: Yeni girişimcilerin koyduğu katı şartlarda iş bulunca çalışma isteği dışında işçiyle açlık arasında hiçbir şey kalmadı. İşçilerin hayat standartları ne kadar düşük tutulursa, kapitalist girişimcinin kârı o kadar artıyordu.

Ortaçağ kentinin yuvası içinde kapitalist gugukkuşunun yumurtaları, yerel tüccarın normal boyuttaki yumurtalarından daha büyük olmasına rağmen, aynı kuluçkanın ürünü olarak kabul ediliyordu. Aslında başlarda kapitalizm dönemin hal ve tavrını benimsiyor, tefecilikten kaçındığını ve alıcının talepkârlığına veya ürünün kıt oluşuna bakmaksızın adil fiyat anlayışını kabul ettiğini iddia ediyordu. Fakat XIV. yüzyıldan sonra, zaman yeni girişimcilere hızla güce dayalı bir üstünlük verdi; böylece sık sık olduğu üzere belediye yönetimlerinin ve daha büyük devletlerin başına geçmekle kalmadılar, aynı zamanda ruhları ve hayat alışkanlıkları bütün ekonomiye sirayet etti. Midas'ın bu yeni çömezleri artık mallarla ve insanlarla, aile ve gruplarla ilgilenmeyi bırakıp soyut büyüklüklerle uğraşmaya başladılar. Onlar neredeyse tümüyle Aquinolu Tommaso'nun yapay zenginlikler dediği ve edinilmesine doğanın hiçbir sınır koymadığını belirttiği şeyle ilgiliydiler. Bu sınırsızlık ticaret kentinin belirgin özelliklerinden biri haline geldi: XVIII. yüzyıldan bu yana devam eden sürekli biçim kaybından kısmen bu sınırsızlık sorumluydu.

Kapitalist muhasebecilikle birlikte seküler bir bürokrasi, yani hesapları tutacak, yapılan işlemlerin uygunluğunu takip edecek, hatta mümkünse pazarın değişken şartlarından herkesten önce avantaj sağlamak için gerekli haberleri toplayacak bir kâtip ve ücretliler ordusu ihtiyacı ortaya çıktı. Yani belki de kapitalizmin ortaçağ kentine bariz girişi okuma, yazma ve aritmetiğin temel müfredatı oluşturduğu orta

öğrenim kurumları sayesinde gerçekleşti. Bu ilerleme, Brugge, Lübeck, Lyon, Anvers, Londra, Augsburg ve Venedik'te oldukça gecikerek ortaya çıkan yeni entelektüeller loncasına, yani üniversiteye ticaret kentlerinin direnmesiyle dengelendi.

Kâğıdın kontrolü, kontrol sözcüğünün hem Fransızca hem de İngilizce anlamıyla (yani, "inceleyip denetleme" ve "hâkim olmak için güç kullanma"), öncelikle eski ortaçağ kent evleri ve malikânelerindeki "muhasebe dairesi"ne göze çarpmadan yerleşen yeni ticaret bürokrasisinin damgası haline geldi. Fakat ticaret kentinin gelişiminde dönüm noktası sayılan ve onun ilk dışavurumu olan yer borsaydı. Borsa, adını, XIII. yüzyılda büyük çaplı ticari alışverişlerin yürütüldüğü bir merkez olan Brugge'de kurulu bir banka olan De Beurze'den alır.

Mübadele, spekülatif alım satım ve simsarlık yeni borsalarda gerçekleştiriliyordu; bu tür mübadeleleri gerçekleştiren kentler önce Brugge, sonra XVI. yüzyılda Anvers (İspanyolların borsayı yıkmalarından önce), XVII. yüzyılda da Amsterdam ve Londra'ydı. Bunlar, en hızlı gelişen ve paralı sınıflar için yeni hayat biçimleri oluşturan kentlerdi. Borsa, ulusal banka ve ticaret borsaları yeni kapitalist düzenin katedralleriydi.

Pazarın ortaçağ kentinin kendi özel alanıyla sınırlı, koruma altındaki bir bileşeninden, yöntem ve amaçlarını kentin her bölgesine sokan ve her ticari işlemden pay talep eden, sürekli büyüyen bir kuruluşa dönüşmesi hiçbir engelle karşılaşmamış da değildi. II. Henri Paris belediyesine İtalyan tipi bir banka kurulması teklifi götürdüğünde kentin ileri gelen tüccarları ona bu konunun din adamlarına havale edilmesi gerektiğini, çünkü söz konusu yüzde sekizlik faizin tefecilikten farksız ve Tanrının yasalarına aykırı olduğunu, bunda ahlâkı bozucu bir taraf bulunduğunu söylediler. Benzer şekilde devletin kendisi de belediyenin koruyucu kurumlarını yıkmaktan çok, onları daha kapsamlı bir ulusal denetim altında tutmayı amaçlamıştı. Kapitalizmin aşındırıcı güçlerine karşı bu artçı dövüş kent içinde devam etti: Bu nedenle, Colbert'in Paris için 1665'te yaptığı plan, inşaat sınırlaması ve denetimi üzerinde, iki nesil önce Elizabeth çağında Londra'yla ilgili olarak çıkan yasalardan daha fazla duruyordu.

Fakat akışkan sermaye, iyi bir kimyasal çözücü olduğunu kanıtladı: Ortaçağ kentini uzun süre korumuş olan cilanın çatlağından içeri sızdı ve ham ahşabı yiyip bitirdi; tarihsel kurumların ve binaların ortadan kaldırılmasında en pervasız mutlak hükümdarlardan daha acımasız olduğunu gösterdi. İnsan bütün bu değişimi, ortaçağ kentinin somut pazaryerinin yerine, kârlı bir işin yapılabileceği her yerde bitiveren so-

yut ulus-aşırı pazarın geçmesi şeklinde yorumlayabilir. Birincisinde, aynı ahlâki nomları kabul eden ve iyi kötü aynı düzeylerde bulunan görünür alıcı ve satıcıların elindeki somut mallar değiş tokuş ediliyordu. Burada güven, eşitlik, istikrar kârdan daha önemlidir; bu şekilde kurulan kişisel ilişkiler bir ömür boyu, hatta kuşaklar boyu sürebiliyordu.

Soyut pazardaysa birbirlerini hiçbir zaman görmeyecek olan insanlar, malların sadece aracılık yaptığı parasal işlemlerde bulunuyordu. Bu tür işlemlerin amacı kâr ve başka girişimlere yatırılmak üzere daha büyük miktarda sermaye biriktirmekti. Geleneksel ahlâk, korporatif standartlar, geleneksel değerlendirmeler, hepsi spekülatif girişim için fren görevi görmüştü. Aynı şekilde yüzyıllarca dayansın diye inşa edilen eski binalara yapılan yüklü sermaye yatırımları da öyle. Tipik çıkarlarına uyan serbest bir alan kazanmak için kapitalizm, var olan kent yapısıyla ilişkili iki yöntem geliştirdi; ya belediye yönetiminin bütün sınırlamalarından uzak olan banliyölere kaçmaya çalıştı, ya da eski yapıları yıkmaya veya bu yapıları –daha yoksul olunduğu varsayılan bir dönemde– tasarlandıklarından daha yoğun bir biçimde doldurmaya uğraştı. Kentte yıkım ve yeniden yapım yeni ekonominin temel işaretlerinden biri haline geldi. Kap ne kadar kısa ömürlü olursa, değişim o kadar hızlı gerçekleşir.

Kentle ilişkisi içinde kapitalizm, başlangıçtan itibaren tarihsellik karşıtı oldu; son dört yüzyıl içinde gücü daha pekiştikçe yıkıcı dinamizmi daha da arttı. Kapitalist modelde insani sabitlerin yeri yoktu; ya da şöyle demeli, kapitalist modelin tanıdığı sabitler yalnızca hırs, açgözlülük, kibir, para ve güç arzusuydu.

Maddi başarının koşulu, olmuş bitmiş bir olgu olduğu için geçmişi küçümsemekti; bir kopuş, dolayısıyla kârlı bir girişim için bir açılım olduğundan yeniye kucak açmaktı. Genişleme isteği içinde kapitalizm en tatmin edici toplumsal dengeyi bile yok etmeye hazırdı. Nasıl yeni ticari fikirler –XVI. yüzyıldan sonra yavaş yavaş, XVIII. yüzyıldan sonra hızlı bir şekilde– loncaların baskı altına alınması ve yıkılması sonucunu doğurduysa, bu yeni fikirler de büyümekte olan kentin önünde duran eski binaların, oyun alanlarının, pazar bahçelerinin, meyve bahçelerinin ve köylerin ortadan kaldırılması sonucunu doğurdu. Bu eski yerler, ne kadar saygıdeğer veya kent için ne kadar yararlı olduklarına bakılmaksızın trafiğin hızına veya finansal kazanca kurban edildiler.

XIII. yüzyılla XVIII. yüzyıl arasında, kapitalizmin yenilikleri bir öğreti ve bir uygulama kuralı oluşturacak şekilde bütünleşti: Perhiz, feragat, sistemli düzen, gelecekte elde edilecek daha büyük bir ödül uğruna bugünün zevklerinden vazgeçme gibi alışkanlıklar dinden iş dünyasına aktarıldı ve burada sonsuz somut kazançlar sağladı. XIII. ve XIV. yüzyılda saat kulelerinin ortaya çıkışı, işin artık sadece güneşe ve insan bedeninin gücüne göre düzenlenmediğinin bir göstergesiydi. Dedikodunun, eşek şakalarının ve işten sık sık uzaklaşmayı sağlayan oyunların yaşandığı küçük atölyelerin gevşek, samimi ortamıyla karşılaştırıldığında, ortaçağın sonlarındaki büyük ölçekli tekstil fabrikalarında çalışan işçilere daha önceleri mümkün olmayan katı ve kişisellikten uzak bir gözetim uygulanırdı. Bu eski düzenin ruhuna, Dekker'in Elizabeth çağında yazmış olduğu *The Shoemaker's Holiday* [Ayakkabı Ustasının Bayramı] adlı oyununda rastlamak mümkündür.

Kapitalizm, yoksulluğun kutsallığını veya sanatın muhayyel gıdasını reddederek tümüyle tüketilebilir malların ve ölçülebilir kazancın artışını sağlamaya adadı kendini. Kara Ölüm'den sonra, verilen kayıpları kısa zamanda telafi etmek için halkın bir gayretle yeniden çoğalmaya başladığı o kritik anda kapitalist girişim ve gelişen teknoloji, artan nüfusun taleplerini karşılama çabasına girişti. Bu çabalarında ekonomik etkenlere daha önce hiç görülmemiş biçimde sürekli güç verdiler. Kapitalist girişimin başarısı insanın kendi gücüne güven duymasını sağladı; dini bölünmelerin ve yozlaşmanın yaşandığı bir dönemde kapitalizm, yarattığı özel kazançlar nihai olarak kamu yararına olacak, sağlıklı, özgürleştirici bir faaliyet olarak görünüyordu. Kapitalizmle birlikte insan hayatına giren birçok uygulama aslında yararlıydı ve insana özgü her türlü ekonomi için kârlıydı, fakat bu yeni sistemin XVII. yüzyıldaki dolaysız etkisi, kentin karmaşık toplumsal düzenini pazarın aşırı basitleştirilmiş rutinlerine dönüştürmek oldu. Nihai sonucu ise, kendi sürekli büyümesinden başka tanımlanabilir sonuçları veya amaçları olmayan bir para kazanma ekonomisinin ortaya çıkmasıydı.

Yine de bu yeni girişimciler eski kentlere, özellikle de büyük başkentlere veya onların taşra muadillerine ihtiyaç duymaktaydı; zira hevesle yatırıma dönüştürülmeyi bekleyen rant ve kârlar oralarda ellerinin altında oluyordu. Bu köklü kentlerde lüks gösterileriyle yer ve ayrıcalık elde etmek için çabalayan, aristokratik üstlerini taklit eden büyük tüketici grupları vardı; yine bu kentlerde, yüklü sermaye yatırımını temsil eden eski yapılar hâlâ ayaktaydı, sermaye ve emeği çok daha

kârlı yeni girişimlerden çekmeyi gerektirmeden yeni amaçlar için kullanılmaya hazır bekliyorlardı.

Ticari işlemleri daha da teşvik etmek için bir giriş vergisi gerektirmeyen serbest ticaret ve malların serbest depolanması şeklinde yeni belediye ayrıcalıkları sunan kentler, yeni atılımlar yapmanın ve ekonomik yoğunlaşmayı artırmanın canlandırıcı etkisini ilk hisseden kentler oldu. Anvers'le Lyon XVI. yüzyılda bu yüzden muazzam büyümüşlerdi. Kapitalistlerin "özgürlük"ten kasıtları korumacılıktan, tanzimden, korporatif ayrıcalıktan, belediye sınırlamalarından, yasal kısıtlamalardan, yardımseverlik yükümlülüklerinden kurtulmaktı. Artık her bireysel girişim bildiğini okuma hakkını kendinde gören, kâr peşinde koşmayı her türlü toplumsal yükümlülükten üstün tutan ve diğer kendine yeterli parçacıklarla rekabet halinde olan ayrı bir varlıktı.

Ortaçağda "özgürlük"; *feodal* kısıtlamalardan özgürlük, belediye, lonca ve tarikatların korporatif faaliyetleri *için* özgürlük anlamı taşımıştı. Yeni ticaret kentlerinde veya Handelstädte'de özgürlük, ***belediyenin*** kısıtlamalarından kurtulmak demekti: Bir bütün olarak toplumun refahına hiçbir göndermede bulunmadan özel kâr ve özel birikim için *özel* yatırımlara özgürlük. Bernard Mandeville'den Adam Smith'e kadar bu düzenin savunucuları, açgözlülük, cimrilik ve hırstan kaynaklanan bireysel faaliyetlerin devam ettirilmesi sonucunda bütün toplum için gerekli malların azami miktarda üretilmesini sağlayacağını varsaymışlardı. Bu inancın hâkim ortodoksluk olduğu dönemde –kabaca XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar olan dönemde, endüstriyel ve kentsel düzenlemeler kapitalizm sonucu ortaya çıkan pislik ve hastalıklardan doğan ziyanı çekinerek de olsa hafifletmeye başlayana dek– zenginler daha da zenginleşti, yoksullar daha da yoksullaştı. Bu olgu, birçok büyük kentin batı yakası ile doğu yakası arasındaki zıtlıkta, neredeyse şematik bir açıklıkla ifadesini buldu.

Bizatihi ulusal devletin gelişmesinde olduğu gibi, kapitalizmin gelişimi de kısmen ortaçağ ekonomisinin ciddi kısıtlamalarını gidermek için gösterilen zorunlu bir çabaydı. Ortaçağ loncaları, statik bir emniyete ulaşma çabası içerisinde yeni icatlara ve yeni çalışma yöntemlerine ayak diremiş, bunun karşısında meslek sırlarına, gizli formüllerine, "gizemler"ine sarılmışlardı. Üyeleri de lonca ayrıcalıklarının ailelerin veya kendi kendini sınırlayan grupların içinde kalmasını istemiş, dışarıdan gelenlere yurttaşlık hakkının verilmemesi için direnmiş, hatta suikastlar ve savaşlarla komşu kentlerin muhtemel rekabet girişimlerini baştan önlemeye çalışmışlardı. Yeni maceracı tüccarlar bölgesel ekonominin geleneksel ürünlerinin görece sabit ve sınırlı olmasını kabul

etmek yerine üretimi artırmayı ve pazarı genişletmeyi amaçladılar. Örme makinesi gibi teknolojik gelişmeleri daha ileri götürdüler; hem hammadde, hem de mamul ürünler için denizaşırı ülkelere bile gittiler. Bu malların gemiyle taşınması ve değiş tokuşu zengin kentlerin faaliyetlerinin her geçen gün daha da artan bir bölümünü oluşturdu; ekonomik hayatın giderek daha büyük bir kısmı belediyelerin denetiminden kurtuldu.

Böylece kapitalizm doğası gereği yerel kendine yeterliğin olduğu kadar yerel özerkliğin de kuyusunu kazdı; var olan kentlere istikrar bozucu, hatta aktif olarak aşındırıcı bir unsur soktu. Emniyet yerine spekülasyon, değeri muhafaza eden gelenek ve süreklilikler yerine kâr getiren yenilikler üzerindeki vurgusuyla kapitalizm, kent hayatının bütün yapısını parçalamayı ve onu yeni, gayri şahsi bir temele -yani para ve kâr üzerine- oturtmayı amaçlamaktaydı.

Bütün bunların hem eski hem de yeni yapılar üzerinde doğrudan etkileri oluyordu. Eski olan gözden çıkarılabilir hale gelmişti; yeni olan ise neredeyse baştan itibaren kısa ömürlü olarak görülmekteydi. Akışkan ve hareketli olduğunda en maceracı haline kavuşan sermaye yüklü bir yatırım gerektiren sabit donanım ve binalara kuşkuyla bakıyordu; anonim şirketler gibi daha akışkan, daha kolay transfer edilebilir bir biçimi olgunlaştırdıktan sonra bile çabucak inşa edilebilen, kolayca yerine bir başkası konabilen, faydacı niteliği öne çıkan binaların yapımını yeğledi- bir kurumun zenginliği ve gücü konusunda halkın güvenini kazanma çabasının gösterişli taş bir bina yapmayı zorunlu kıldığı durumlar hariç.

Bu ruhun kentin yapısına ilişkin sonuçları iki yönlüydü. Parasal çıkarlar, kentin yeni bölgelerinin tasarlanması ve inşa edilmesi konusunda toprakla ilgili çıkarları sürekli artan bir şekilde hâkimiyeti altına alıyordu. Feodal tasarrufun dışında kalan ve kısıtlamasız satışa tabi olan bütün toprakların gittikçe bir para yapma aracı olarak görülmeye başlanması belki daha da önemliydi. Feodal topraklar 99 veya 999 yıllığına kiraya verilmekteydi, yani en az üç nesilliğine. Bu sistem sürekliliği sağlıyor ve fiyatların yükselmesini yavaşlatıyordu. Toprak, zilyetlik olmaktan çıkıp meta haline gelince her türlü komünal denetimden kurtuldu.

Belediyeye ait toprakların ve feodal toprağın bireysel mal sahipliğine geçişini yavaşlatmak için çok çaba sarf edildi; fakat toprak sahibiyle kiracı arasındaki karşılıklı yükümlülüklere dayalı feodal mal sahipliğinden vergi hariç hiçbir yükümlülük getirmeyen ticari mal sahipliğine geçiş istikrarlı bir biçimde devam etti. Stow bize bu sürecin canlı

bir tasvirini sunar: Shoreditch'te, "o hastanenin [St. Mary Spittle] başkeşişi tarafından yapılmış, yoksul insanlar için bir sıra bahçeli, güzel, küçük ev vardı; herkes Noel zamanı bir peni kira öderdi... fakat hastanenin ortadan kaldırılmasından sonra bu evler onarımsızlıktan birkaç yıl içinde o kadar yıkık dökük bir hale geldiler ki Rotten Row (Çürük Evler) diye anılmaya başladılar... ve bu sefil evler Goddard tarafından Russell adındaki bir kumaşçıya çok cüzi bir fiyata satıldı. Russell onları yeniledi ve alım ve onarım için yaptığı masraflara neredeyse eşit olan bir hava parası ve doyurucu bir kira bedeli karşılığında kiraya verdi."

Kapitalist dönüşüm ilkeleri her türlü toplumsal sorumluluk duygusundan arınmış bir şekilde kabul edilir edilmez, kenar mahalle yerleşimi ve inşaası onay aldı. *Money and Prices* [Para ve Fiyatlar] adlı klasik tarihsel incelemeyi yazan D'Avenel XVI. yüzyılın kesin bir dönüm noktası olduğunu belirtir. Ondan sonra Fransa'da kentlerdeki kiralar daha da yükseldi ve kent işçisinin bütçesinin büyük bir kısmını yutar hale geldi. Fiili değişim, Londra dahil olmak üzere birçok yerde XVI. yüzyıldan önce başlamış olmalı. Aksi takdirde *Piers Plowman*'daki şu kızgın satırları nasıl açıklayabiliriz: "Ev satın alıyor, mal sahibi oluyorlar, dürüst satışlar yapacak olsalardı bu kadar yüksek inşaatlar yapamazlardı." XVI. yüzyılda Robert Crowley "Rent Raisers"ta [Kira Toplayanlar] bu gözlemi doğrular:

Yılda on lira getiren arazilere sahip bir adam
Ölçüp, parselleyip başlamış pahalıya kiralamaya:
Bir önceki yılın on lirasından tam yirmi lira
Fazlasını kazanmış böylece sadece bir yılda.

Sürekli artan nüfuslarıyla yeni ticaret merkezleri yoğun toprak kullanımının hızını belirledi; tepelerle kaplı Cenova'daki gibi doğal kısıtlılık yüzünden veya Viyana ve Londra'daki gibi bireysel tekel nedeniyle, eldeki toprağın miktarı ne kadar sınırlıysa, kira bedelleri o kadar yüksek ve kamu yararı dışında kullanımlarından rezilce kazanç sağlama olasılığı o kadar fazlaydı. XIX. yüzyıldaki buharlı gemi şirketlerinin üçüncü mevki yolcularını sömürmek için keşfettikleri şeyi, yani azami kârın, yüksek bir bedel ödeme gücünde olanlara verilen birinci sınıf hizmetlerden değil, zengin adamın binliklerinden daha kıt onlukları olanlara verilen fare deliği gibi izbelerden sağlanacağı gerçeğini toprak sahipleri çok daha önce keşfetmişlerdi.

XIX. yüzyılın ortalarına gelinmeden önce Londra, New York ve Paris'te insanın güvenle, "Oturulacak yer ne kadar kötüyse, mülkün

toplam kira bedeli o kadar yüksektir" diyebileceği birçok bölge vardı. Yoksulun ihtiyaçlarından kâr sağlama şeklindeki bu mutlu başarı ancak, kenar mahallelerdeki suç, sefahat ve hastalıkların bedeli vergilere ve düşük rayiçlere yansıdığında ve böylece kiralardan elde edilen net kazanç azalmaya başladığında sınırlandı. Bu gelişme Londra'da, kısmen ticari büyümeye yer tahsis etme, fakat aynı zamanda çeşitli papazlık bölgelerini kapsayan yoksullara yardım yasasının artan mükellefiyetinden kurtulma amacını taşıyan toplu bir kenar mahalle temizleme operasyonunun gerçekleştirildiği Victoria çağına kadar yaşanmadı.

Eski ferah evlerin bütün bir ailenin –çoğunlukla da birden fazla ailenin– tek bir odaya sıkıştırılabildiği sıkışık kira evlerine dönüştürülme-
508 si, daha "müreffeh" kentlerin sürekli artan nüfusunu barındırmaya yeterli değildi. Bu iç karartıcı koşulları başından itibaren standart bir durum olarak kabul edecek yeni mahallelerin inşa edilmesi gerekiyordu.

Roger North'un özyaşamöyküsüne göre, ilk büyük çaplı spekülatif yapılaşma, Londra'da 1666'daki büyük yangından sonra Dr. Barbone'un girişimleriyle başladı. Yangın sonucu oturulabilir yerlerin azalması ona büyük bir fırsat tanıdı. "O, araziyi sokaklar ve küçük arsalar halinde parselleme ve bu arsaları metre kare başına en yüksek fiyata işçilere satma, satamadığı yerlerde de kendi inşaatını yapma yönteminin mucididir. Bu yöntem, ipotekler nedeniyle arsa fiyatlarının artmasını sağlamıştır; onun izinden giden, onun yöntemini daha da inceleştirip geliştiren başkaları da Londra çevresindeki evler için bir koyundan iki post çıkarma yoluna gitmişlerdir."

Kenar mahalledeki mal sahibi, toprağı toplumu hiçe sayarak sömürdüğü için cezalandırılmak şöyle dursun, kapitalist ilkeler gereğince güzelce ödüllendiriliyordu; çünkü harap haldeki mülklerinin değeri, binaların yaşı ve tamir ihtiyaçları yüzünden defterden düşülmüyor, toprak değeri ve vergilendirme yapılarının ayrılmaz bir parçası haline geliyordu. Söz konusu yer için yeni bir kullanım gündeme geldiğinde, bu ancak o arazi üzerinde kenar mahalleye özgü nüfus yoğunlaşması korunduğunda, hatta daha fazla insan yığıldığında kârlı bir teklif olabiliyordu.

Yerleşim ne kadar yoğun olursa, kazanç o kadar yüksek olur; kazancı ne kadar yüksek olursa arazinin sermaye değeri o kadar yüksektir. Londra gibi kentler, birçok arazinin uzun vadeli kiralanmış feodal mülkiyet altında olması nedeniyle bu kısırdöngünün kötü sonuçlarından uzun süre sakınabilmiştir. Fakat Büyük Frederick, Germen geleneğinden ayrılıp da araziyi yapıyla aynı statüde değerlendiren Roma yasaları temeline oturtunca, belediyenin ev yapımı için geniş arazi parça-

ları elde ettiği Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar Berlin'in planını ve yerleşimini yozlaştıran sınırsız bir gayri menkul spekülasyonu başlatmış oldu.

Ticaret kentinin dış mahallelerinde bu süreç hızlanarak devam etti. Uzaktaki çiftliklerin inşaat parselleri olarak bölünmesiyle birlikte korporatif kent yavaş yavaş parçalanmaya başladı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren, belediye dilinde *laissez faire*, "Bırakın arsa ve kira değerleri üzerinde isteyen istediği gibi spekülasyon yapsın," anlamına büründü. Askeri surun yıkılmasıyla birlikte kentin sınırsız büyüme ve yayılması üzerindeki toplumsal denetim ortadan kalktı; önce özel, sonra da kamusal taşımacılığın hızlanması, değişim olasılıklarını ve bir bütün olarak kentin dönüşüm hızını artırdı. Kentlerin bütün Batı uygarlığı boyunca sayıca en çok arttığı ve hacimce en fazla büyüdüğü bu anda kentin doğası ve işlevi tamamen unutuldu: En zekilerin artık anlamadığı, en cahillerin inşa etmeye hazırlandığı toplumsal hayat biçimleri oluştu. Ya da cahiller tümüyle donanımsızdılar, ama bu onları inşa etmekten alıkoymuyordu.

C. ULAŞIM VE MÜBADELENİN ÖRGÜTLENMESİ

Hızlı mübadele ve dağıtım için malların hareketliliği piyasa ekonomisinin en büyük başarılarından biriydi. Bu, kömürün teknolojik kullanımından ve demir çağından önce gelir; bu gelişmelerin mümkün hale gelmesinde piyasa ekonomisinin hiç de azımsanmayacak bir payı vardır. Antik kentin gelişiminde olduğu gibi bu süreçte de su yolları sadece uzak yerler arasında değil, aynı zamanda kent içinde de taşıma ve iletişimin temel aracı olmuştu. Londra'da XIX. yüzyılın başları gibi geç bir dönemde bile binlerce kayıkçı Thames'ta yolcu taşımaktaydı.

Floransa ve Brugge gibi eski ticaret kentleri XVI. yüzyılda gerilemeye başladığında ana ticaret yolları üzerindeki deniz ve nehir limanları gelişmeye başladı. Örneğin Napoli, Palermo, Lizbon, Frankfurt-am-Main, Liverpool bunlardandır. Kanal yapımı Belçika ve Hollanda'dan Avrupa'nın diğer kesimlerine yayıldı; Hollandalıların suyu denetim altına alma ve pompalama yöntemleri daha sonra büyümekte olan kentlerin eski su şebekesinin geliştirilmesinde kullanıldı. İlk düzenli tarifeli kanal taşımacılığı XVII. yüzyılda Delft'le Rotterdam arasında gerçekleşti; fakat Blanchard'a göre, 1623 gibi erken bir tarihte Grenoble'dan Lyon'a toplu yolcu ve mal nakli yapılmaktaydı.

Doklar, depolar ve yükleme tesisleri bu gelişimi ağır ağır izledi.

Döndürülen bir tamburla çalışan mekanik vinç her ne kadar ortaçağda Brugge'de kullanılmışsa da yükleme makineleri, hiçbir loncanın koruması altında olmayan ve büyük limanlarda çalışan geçici işçilerin sayısının bolluğu yüzünden olsa gerek daha ağır gelişmiştir. Benzer şekilde, deniz fenerleri de gecikmeli olarak kurulmuştur; Venedik'te, tersane bölgelerindekine benzer büyüklükte ve içinde inşaat, onarım ve gemileri uzak seyahatlere hazırlamaya uygun donanım bulunan liman tesisleri XVII. yüzyıla, Amsterdam'ın bu tür tesislerde başı çektiği döneme kadar kurulamadı; XVIII. yüzyılda Amsterdam'ı Liverpool izledi. Londra'nın East India Company doklarının tarihi 1600'e dayanmasına rağmen bir sonraki büyük dok olan West India Company doku an-
510 cak 1802'de kurulmuştu.

XIX. yüzyıldan önceki ticaret kentlerinin kayıtlarını gözden geçirirken insan bu kentlerde başlatılan teknik yeniliklerin pinti ve eli sıkı tabiatını görünce hayrete düşüyor. Ticaretin kendi başına bir amaç olarak görülmekten çok, diğer kentsel faaliyetlerle bütünleştirildiği eski dönemlerle karşılaştırıldığında, elindekiyle idare etme ve geçinme ruhu çok yaygındı. Tıpkı Amsterdam'ın XVII. yüzyıldaki benzer depoları gibi Lübeck'in XIII. yüzyıldaki tuz depoları XX. yüzyılda da varlığını sürdürdü. Daha sonraki ticaret kentlerinin inşa aşamasında, dayanıklı yapılara nispeten daha az yatırım yapıldı. Bu durumun ilk büyük istisnası Liverpool'un büyük dok ve depolarında gerçekleşti; bunlar muazzam boyutlarda tasarlanmış, dökme demir sütunların kullanıldığı klasik anıtlardı; Londra ise Kule ile Tilbury arasında rıhtım boyunca sıralanan depo ve dokları inşa etme başarısını ancak XIX. yüzyılda gösterebilmiştir.

Her ne kadar buraların her zaman sıkışık ve geçit vermez olduğu görüldüyse de limanı kente bağlayan yeterli sayıda yol ve bulvar birçok kentte sonradan düşünüldü. Liman işçilerinin, denizcilerin ve limanda hizmet veren arabacıların ailelerinin nereye yerleştirileceği meselesi, dokları çevreleyen ucuz pansiyonlar, genelevler, tavernalar gibi piyasa mekanizmalarına bırakıldı. Dok işçisinin, hamalın, yükleme boşaltma çalışanlarının ve denizcinin düşkünlüğü sadece rıhtımı değil, kentin diğer kesimlerini de etkiledi; muhtemelen veba ve elbette frengi vakalarının sayısını artırdı.

Bu düşkünlük liman kentlerinde o kadar genel bir hal almıştı ki, denize kıyısı olan kentlerde bu durum normal bir şey olarak değerlendirilmeye başlandı. İkinci Dünya Savaşı sırasında kentlerin toptan yerle bir edilmesinin belki de en iyi etkisi; Marsilya, Rotterdam ve Londra'nın tetikte duran planlama otoritelerine uzun zamandır çürümekte

olan rıhtım bölgelerinde taze bir başlangıç yapma imkânı tanımış olmasıydı.

Kapitalist kentsel ekonominin diğer veçhelerinde de gözlemleyeceğimiz gibi, yeni ruhun toplumsal ve estetik normlarla daha ilgili eski bir ideolojinin etkisi altında kaldığı yerlerde sonuç dikkati çekecek derecede daha iyi oldu: I. François'nın Guyon le Roy'yı planını yaptığı limanı inşa etmekle görevlendirdiği Havre'ı ele alın örneğin. Bu spekülatif bir girişimdi; arazinin mülkiyetini net bir biçimde üstüne alamayan ilk müteahhitin iflas etmesine neden olduysa da, güzelliği ve düzeniyle, berbat Alman ve İngiliz rakiplerine örnek oluşturan Fransız limanlarını insanlığa kazandıran bir dizi hükümet destekli bayındırlık işinin ilkiydi. Cherbourg'daki deniz fenerleriyle mendirekler hâlâ girişimciliğin başarılarına değil, Napoléon Bonaparte'ın mühendislerinin öngörülerine ve beceriklilikIerine şahitlik eder.

Kapitalizmin ilk günlerindeki becerikli deneyselciliğiyle –çift girdili muhasebe defteri tutma yöntemi, ticaret senetleri, sınırlı sorumlu yatırımlar– onun sonradan kentin yeni ticaret bölgelerinde neden olduğu yapısal değişimlerin görece yoksulluğu arasındaki keskin karşıtlığa dikkat edin. Kendi amaçlarına hizmet eden konularda bile görülen bu gerilemenin nedenlerinden biri belki de, bankerlerle tüccarların hemen karşılık almak istemeleriydi. Sırf rakipleri daha fazla kazanmasın diye kazanç sağlayabilecekleri kolektif girişimlere katılmaktan açıkça korkuyorlardı. Ticaret kenti para kazandırıcı bir etkendi ve –kâr elde etmek uğruna– çürüme, düzensizlik ve yapısal yetersizlikler genel giderleri azaltıcı bir araç olarak görülüyor, göz yummayla karşılanıyor, hatta teşvik ediliyordu. Venedik, güzellik ve düzenin mali zenginlik için engelleyici unsurlar olmadığını kanıtlamıştı; XVII. yüzyılda Amsterdam bunun doğruluğunu bir kez daha kanıtladı. Bu iki kent de, beceri, zekâ ve açgözlülük timsali, dürüst ve vicdansız, oldukça başarılı işadamları tarafından düzenlenmişti. Ancak, onların başarılarına hayran olduğunu dile getirenler bile onları taklit etmeye kalkışmadılar.

D. SPEKÜLATİF YERLEŞİM PLANI

Yeni ticaret ruhunun ana nitelikleri, bir yanda düzenlilik ve hesaplanabilirlik vurgusu, diğer yanda spekülatif macera ve cüretkâr yayılma ideal ifadelerini yeni kent genişlemesinde buldu. Model, eski ve bildik bir modeldi. Fakat XVII. yüzyılın yeniden canlanan kapitalizmi tekil par-

selle bloğu, caddeyle bulvarı tarihsel özelliğine, topografik koşullarına veya toplumsal ihtiyaçlarına bakılmaksızın alınıp satılabilen soyut birimler olarak değerlendiriyordu. Eski feodal hakların veya kraliyet ayrıcalıklarının süreci yavaşlattığı yerler hariç, belediye kendi düzenli gelişimi için gerekli olan arazi üzerinde denetimini kaybetti.

Bir şehir merkezinin düzenlenişinin iş dışındaki insani ihtiyaçlarla ve faaliyetlerle bir ilişkisi yoksa, kentin modeli basitleşebilir: İşadamı için ideal kent planı, alım ve satım için standart maddi birimlere en kolay indirgenebilen plandır. Temel birim böylece mahalle veya semt değil, değeri cephe uzunluğuyla ölçülebilen tek başına yapı arsası oldu. Bu durum üzerine kurulabilecek binalara, özellikle de meskenlere en

az düzeyde ışık ve hava geçişine müsaade eden, cephesi dar ve derinliğine uzun dikdörtgen şeklinin tercih edilmesine yol açıyordu. Bu birimler kadastrocu, emlak spekülatörü, tüccar müteahhit ve satış işlemini gerçekleştiren avukat için aynı derecede avantajlıydı. Parseller dikdörtgen inşaat bloklarına uygun hale geldi; bunlar da kenti büyütmek için standart birim oldu.

Bu tarihi takip eden hiç kimse bu tür bir planlamanın kökeninin ABD'de bulunduğu hatasına düşmez. Bu planın eski dünyadan çok Amerika'da daha görünür hale gelmesinin tek nedeni, Boston ve New York'taki orijinal yerleşim yerleri hariç, burada eski tip kent planlama örneklerinin bulunmayışıdır. XVII. yüzyıldan itibaren Stuttgart ve Berlin'in, Londra ve Edinburgh örneklediği gibi Batı'daki kentin büyümesi, eski su yollarının, yolların veya tarla sınırlarının kolayca kapanmayacak çizgiler oluşturmuş olduğu yerler hariç, hep bu şekilde gerçekleşmiştir.

Ticari bir bakış açısından bu yeni mekanik modelin güzelliği ortadadır. Bu plan mühendisin önüne düzensiz parsellerin ve eğri sınır çizgilerinin neden olduğu özel sorunların hiçbirini koymuyordu. Bir hademe bile bir cadde açılışında veya arsa satışında gördüğü arazinin kaç metre kare olduğunu rahatça kestirebilirdi. Bir avukatın kâtibi bile standart dokümanlara boyutları işleyerek doldurarak gerekli satış işlemini kâğıda dökebilirdi. Bir T cetveli ve gönyeyle bir belediye mühendisi hiç mimarlık veya sosyoloji eğitimi almadan standart arsalarıyla, standart bloklarıyla, standart cadde genişlikleriyle, kısacası standardize edilmiş, karşılaştırılabilir ve değiştirilebilir parçalarıyla bir metropol "plan"layabilirdi.

Bu tür planlar arazinin hızlı parsellenmesinden, çiftliklerin hızlı bir şekilde gayri menkule dönüşmesinden ve hızla satılmasından başka bir amaca hizmet etmiyordu. Peyzajla veya insani amaçlarla ilgili daha

49. Yüceltme ve gerileme

Foto fr. 4/ön

50. Değişmede "arpa boyu yol"

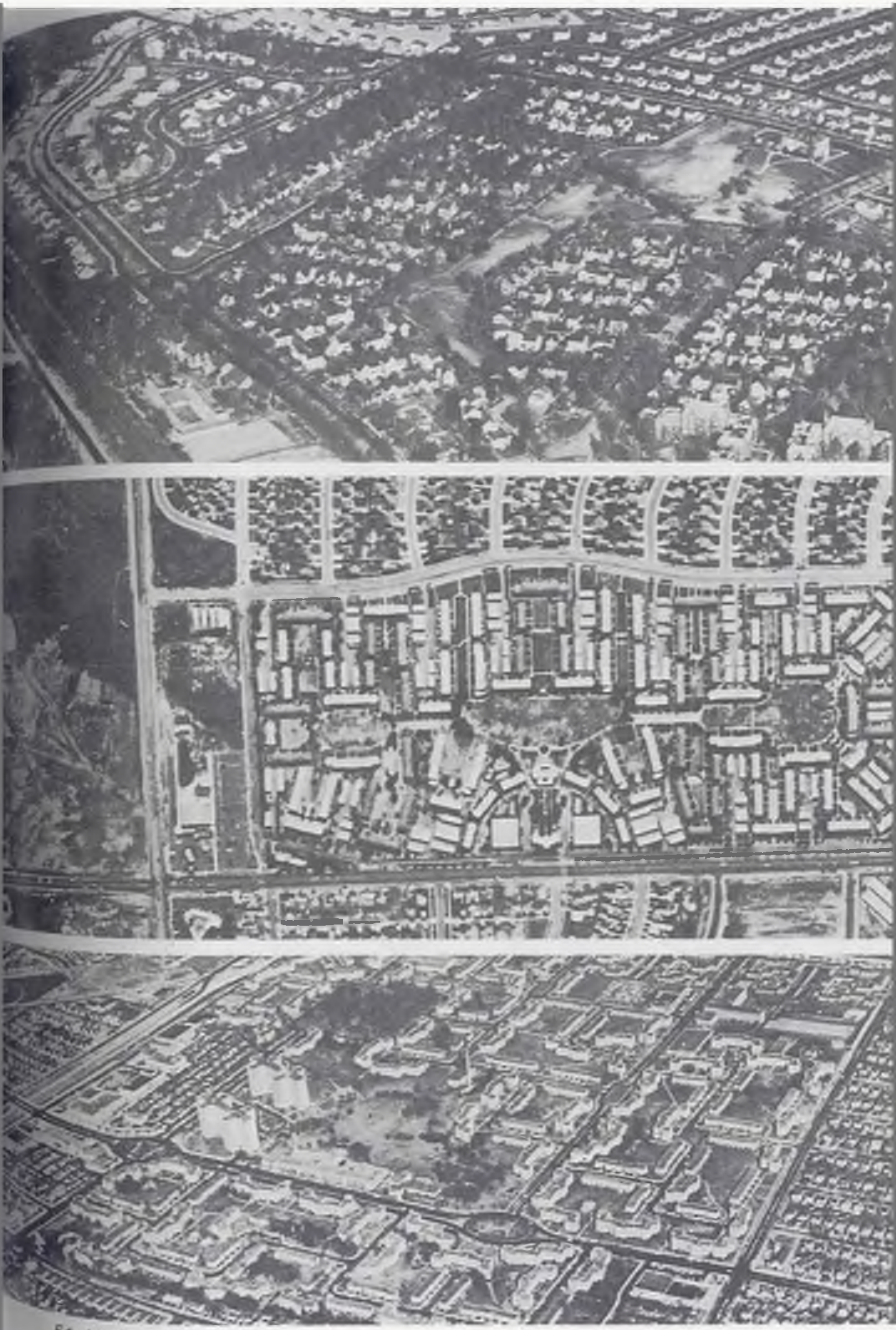

51. Kentsel yenilikler

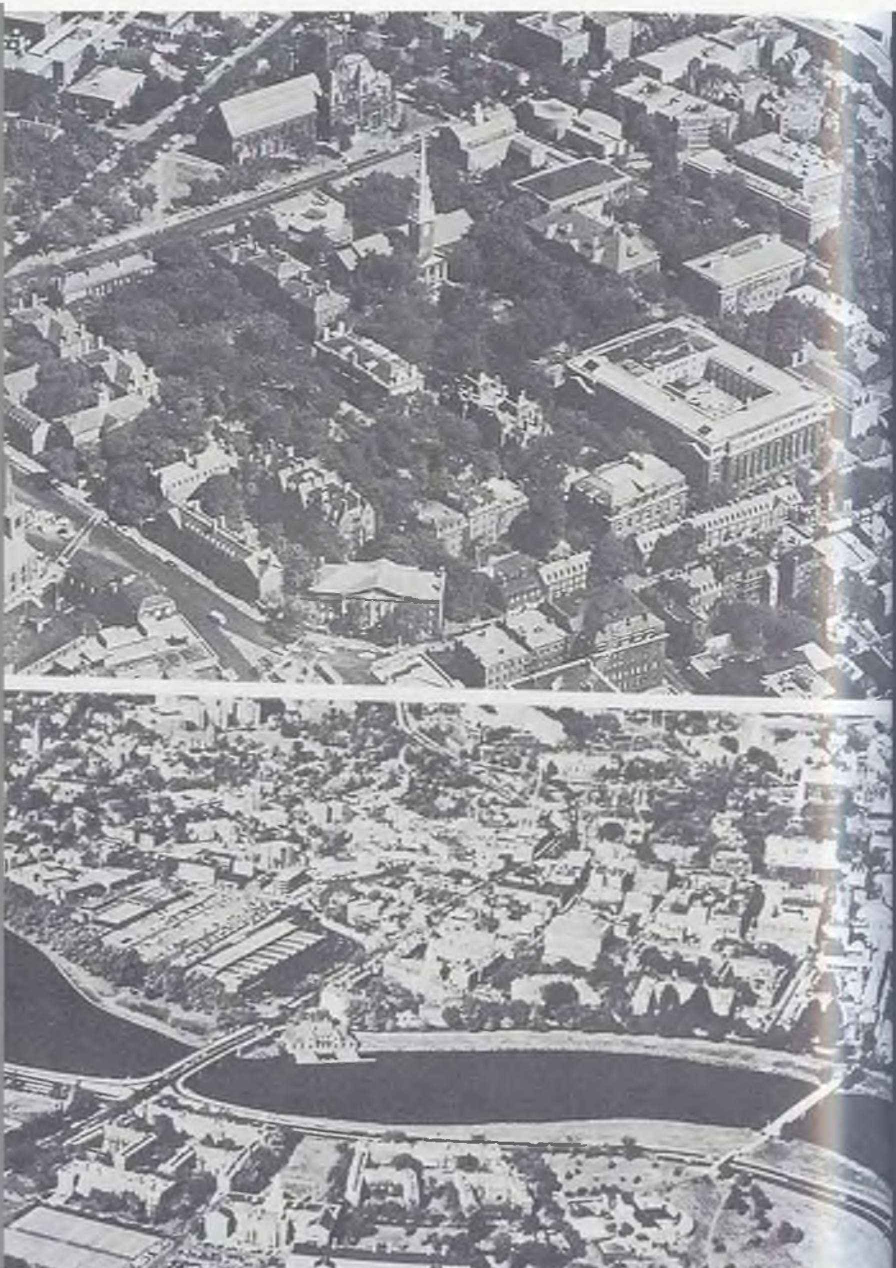

52. Bölge planlaması

53. İşlevsel bölgelendirme

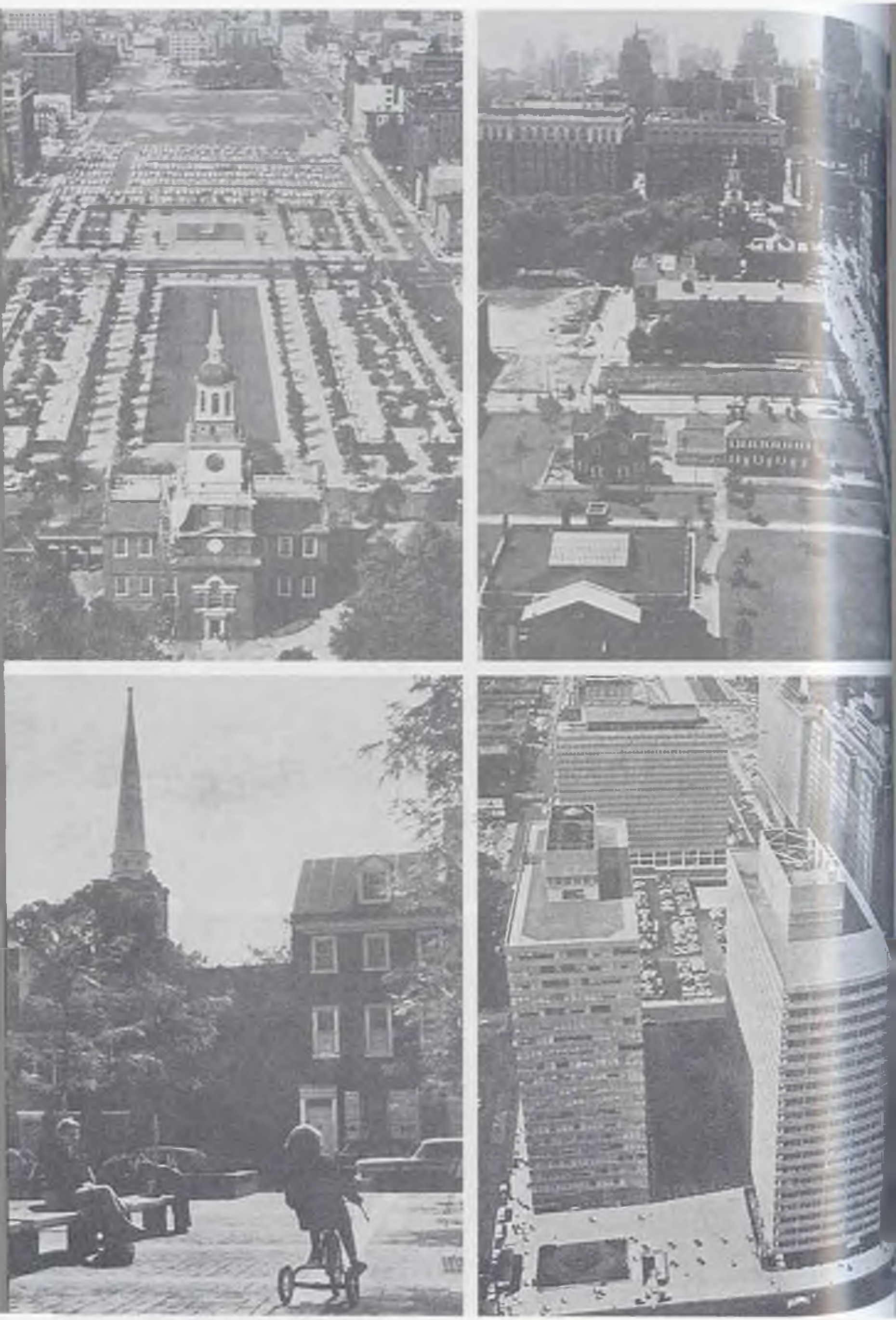

54. Muhafaza ve yenileme

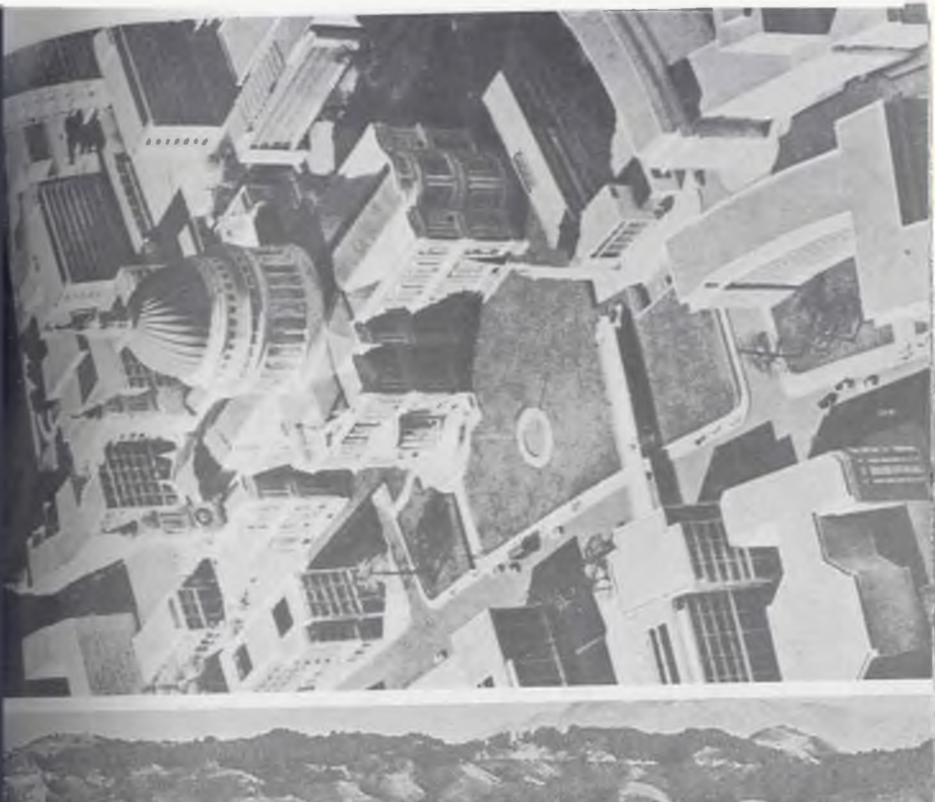

55. Tarihsel çekirdek

56. Üniversite kenti

57. Bölgesel şebeke

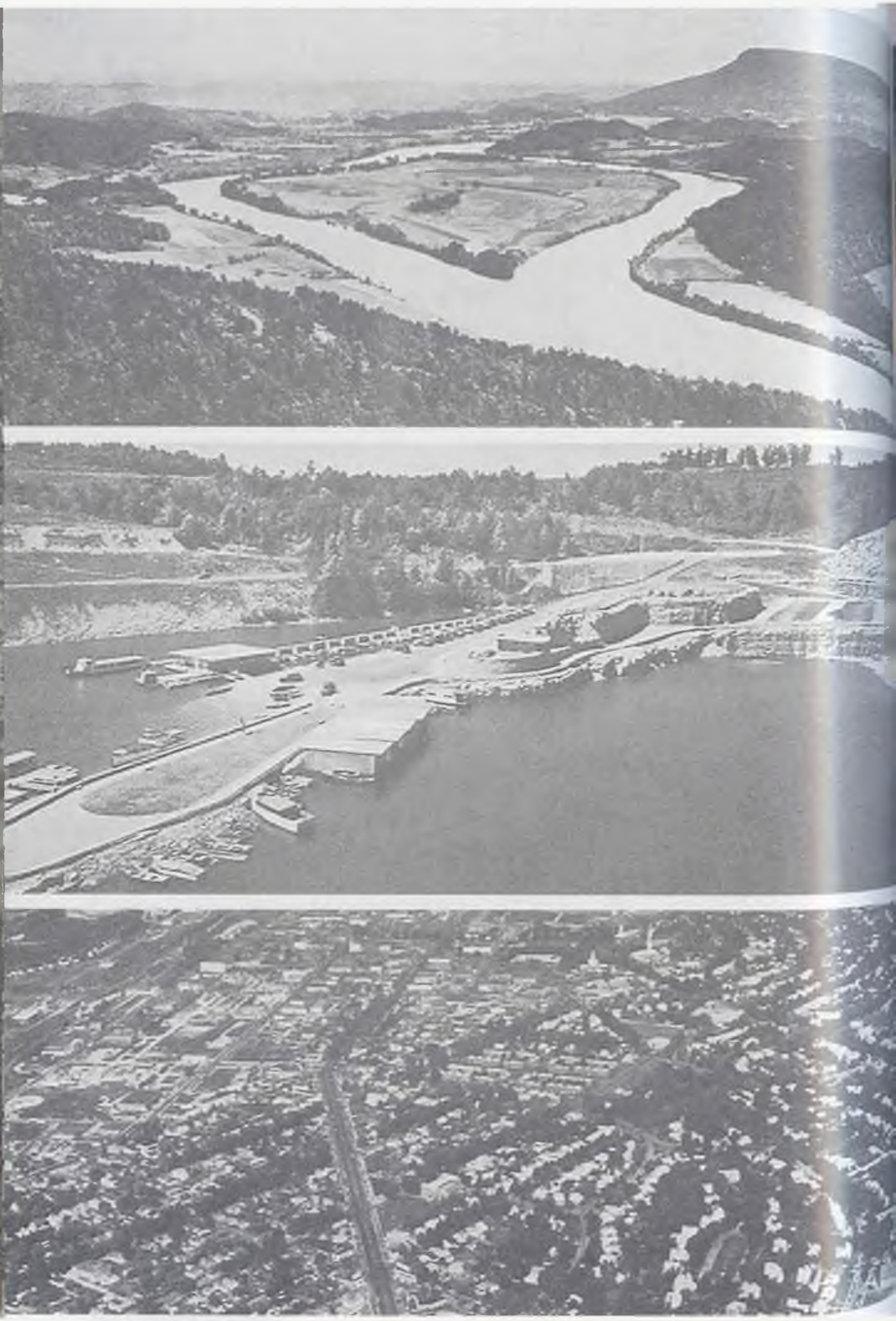

58. Yeşil matris

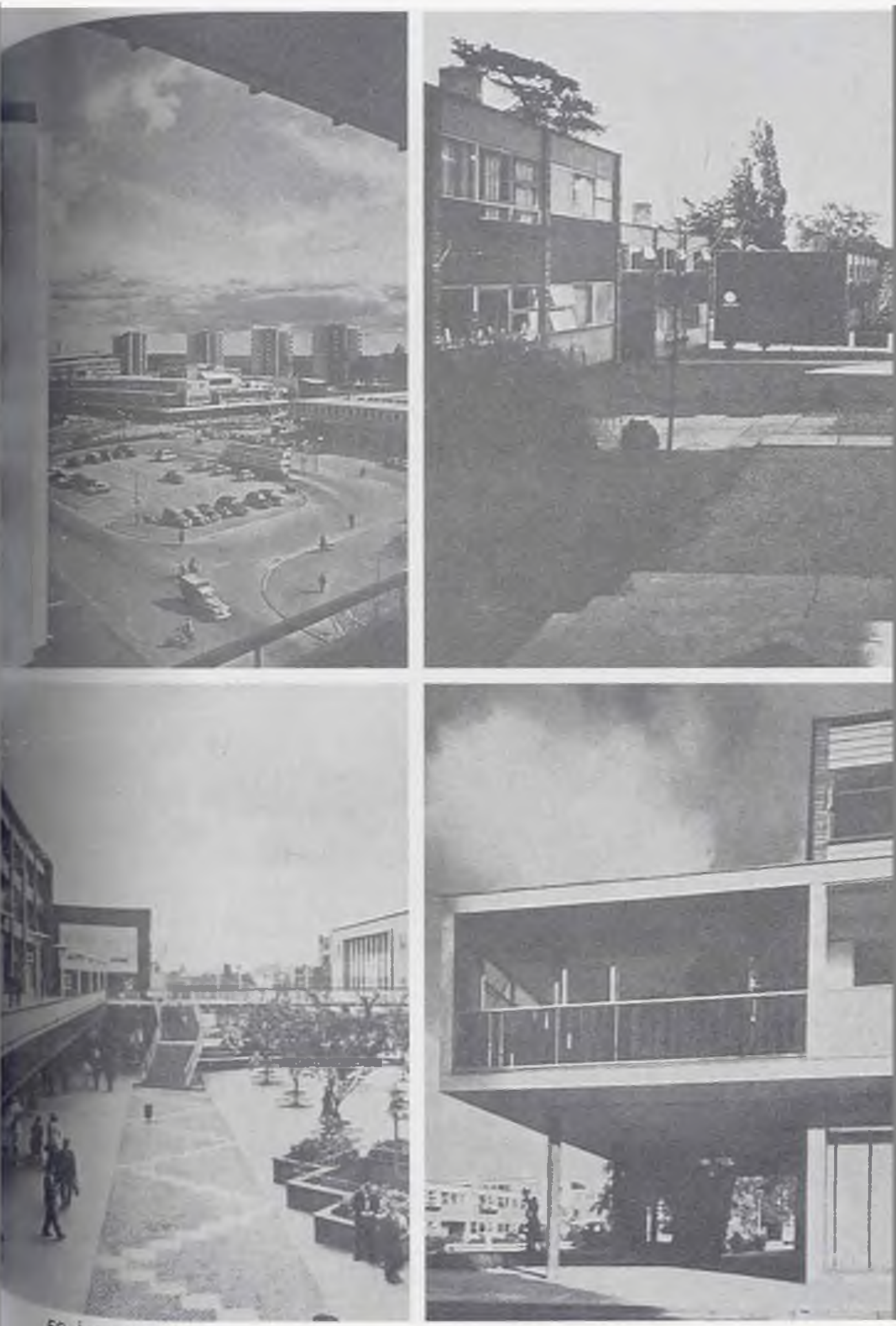

59. İnsani ölçek

60. "Sosyal kentler"e doğru

61. Kentin çekirdeği

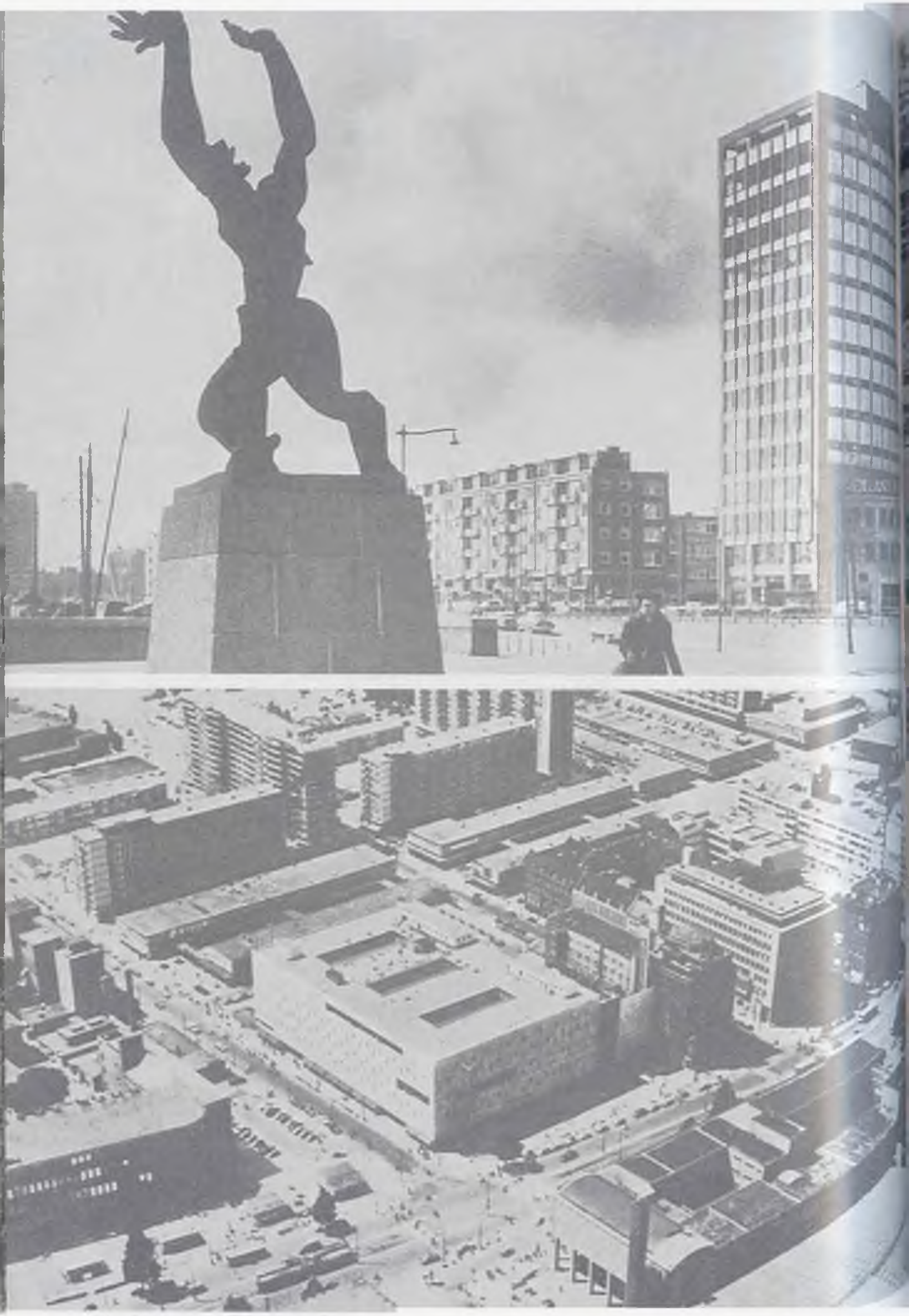

62. Vahşetten zafere

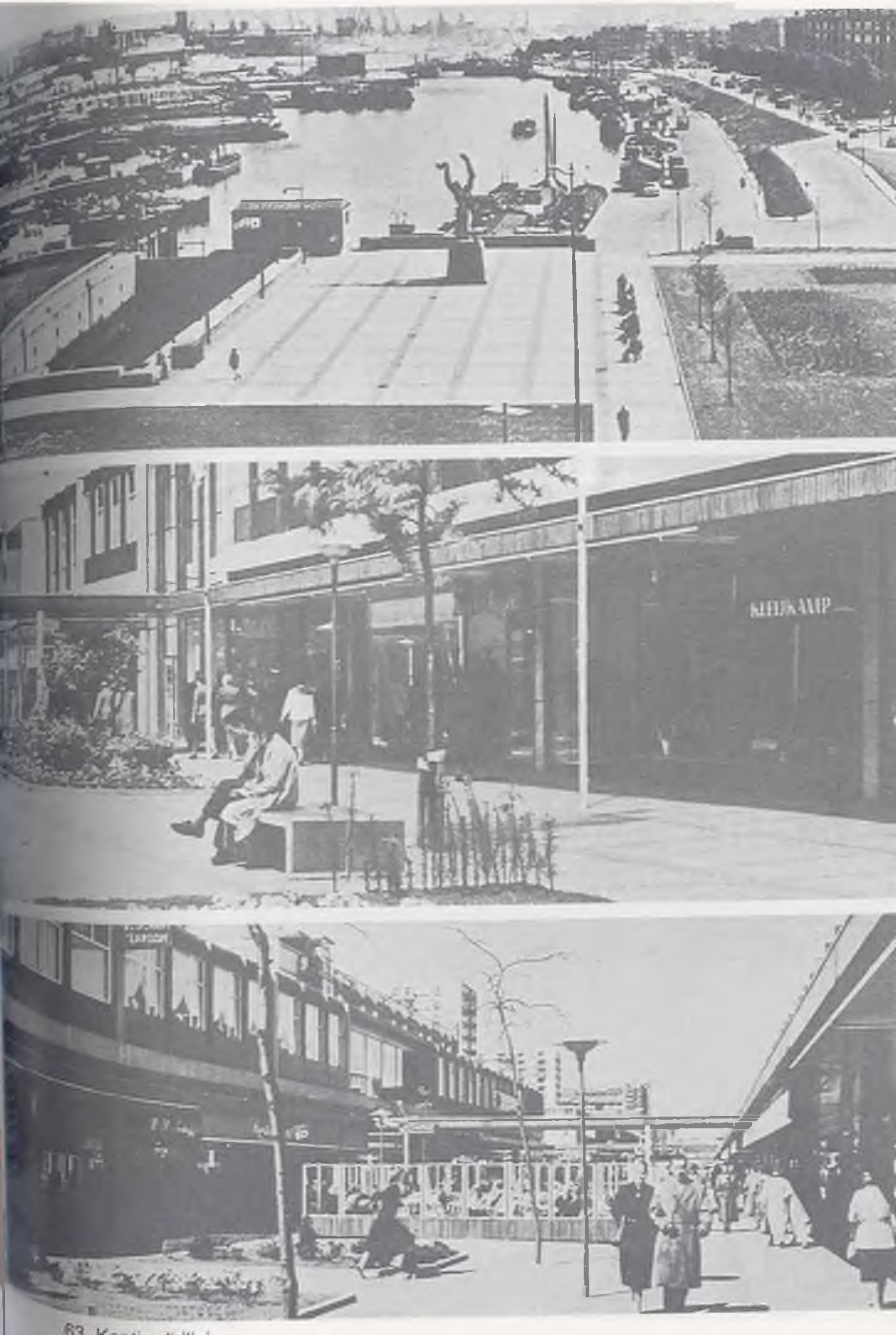

63. Kentin dirilişi

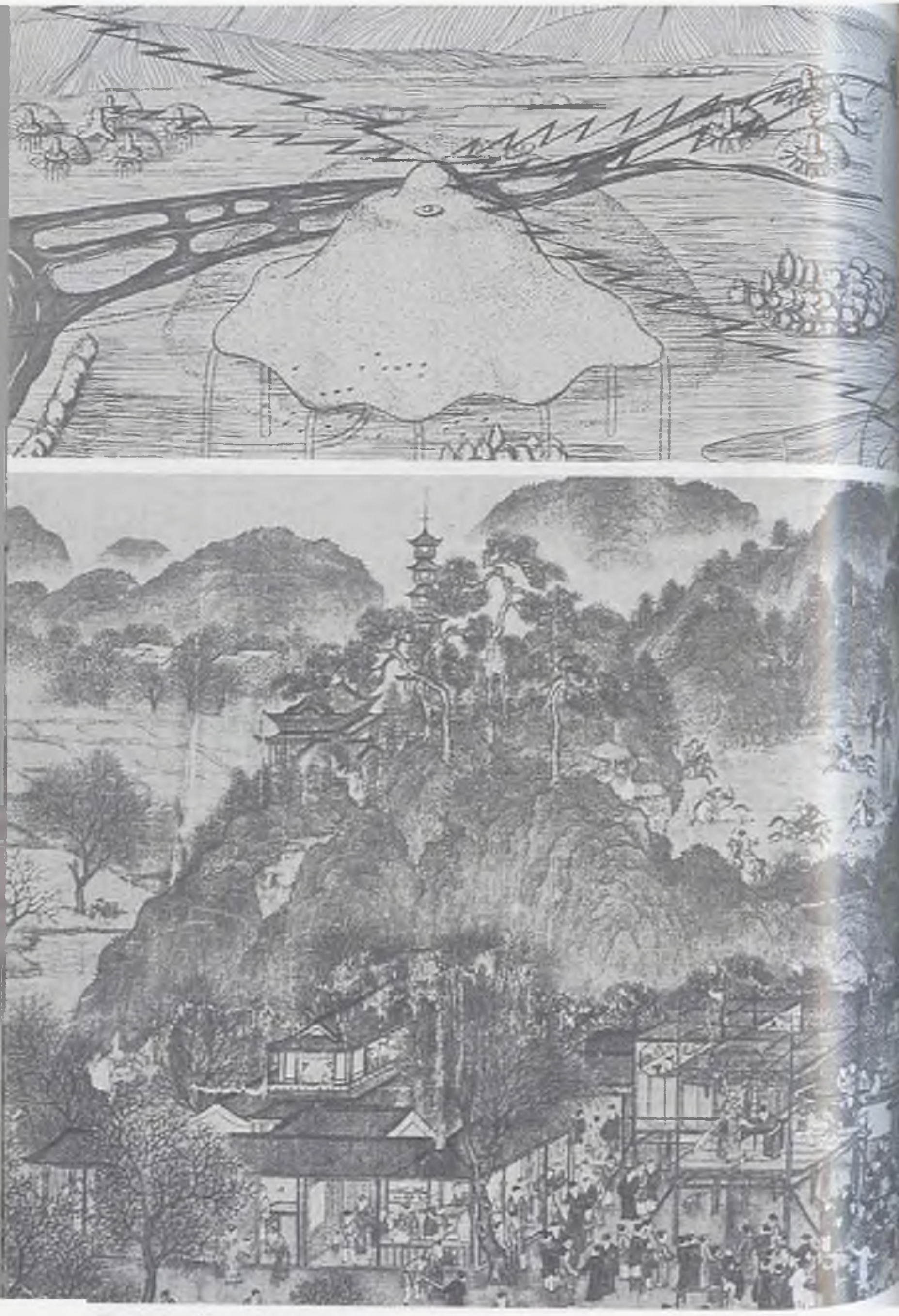

64. Kovan mı kent mi?

49. YÜCELTME VE GERİLEME: Hollanda'daki Naarden [üstte]. Sonunda sivil yararlar için dönüştürülmüş olan bir askeri savurganlık. Neyse ki, barok istihkâmların dışı çoğunlukla toprak siperlerden oluşmaktaydı. Bu nedenle XIX. yüzyılda bu istihkâm yerlerinin kaldırılması sıklıkla güzel bir park kuşağına dönüştürülmelerine yol açtı. Bu sadece Naarden'de değil, Bremen'de, Krakow'da ve diğer birçok kentte de gerçekleştirilmiştir. Washington'da, Potomac'ın karşısına düşen Alexandria'daki Pentagon [altta]. Bu yapı, 1930'larda ABD'li askeri mühendisler tarafından diriltilen ve mimari bir felakete dönüşen kısır, değersiz bir barok saçmalıktır. Nükleer güç bu hatayı daha da ağırlaştırmış ve bütün bu komik beceriksizliği trajik bir tehdit haline getirmiştir; zira burada, bütün antik boyutları büyütülmüş, her hatası on kere katlanmış olarak kale tekrar hayat bulur. Bronz çağına ait mutlak güç fantezileri, bronz çağına ait sınırsız insan katliamı, bronz çağının tanrılarının ve krallarının denetlenemez takıntıları, nefretleri ve şüpheleri Korkunç İvan ve ardıllarının yaşadığı Kremlin'i taklit eder biçimde ve onu aşmak istercesine burada tekrar kök salmıştır. Bu yeniden nüksetmeyle birlikte, on yıldan daha az bir zaman içinde, tek taraflı iletişim ortaya çıktı, gizli bilgi üzerinde rahiplerinkine benzer bir tekel kuruldu; gizli teşkilatlar çoğaldı, açık tartışmaya son verildi, hatta kamusal eleştirilere karşı hatalar gizlendi ve "partiler üstü" bir askeri ve dış politikaya maruz kalındı. Bu durum uygulamada halkın devlete karşı tepkisini sıfırlıyor ve devletle ilgili rasyonel bir hoşnutsuzluğun vatan hainliği olmasa bile, yurtseverliği zedeleyici bir unsur olarak görülmesine neden oluyor. Bu gerileme anıtı kaleyi söküp atmak eski barok istihkâmları yıkmaktan çok daha zor bir iş olacaktır. Ama kentsel ve insani gelişimle ilgili geniş kapsamlı planlar önce bunun gerçekleşmesini beklemek zorundadır. 513 F33

[Üstte] Foto: Hollanda Enformasyon Dairesi'nin izniyle yayımlanmıştır. [Altta] Foto: Ewing Galloway. Ahlâki bir dengesizlik içinde olan çağımızın kronik psikopatolojisi hakkındaki daha ayrıntılı eleştirilerim için bkz. "The Morals of Extermination" [Yok Etme Ahlâkı] adlı yazım, Atlantic Monthly, *Ekim 1959: Ayrıca bkz., "In the Name of Sanity" [Akıl Sağlığı Adına] başlıklı yazım.*

50. DEĞİŞİMDE "ARPA BOYU YOL": [Sol üstte] XIX. yüzyıl işçi evleri. Kasvetli, birbirinin aynı, mekanik bir anlayışla inşa edilmiş, kalabalık, bütün yer caddeye ayrılmış, bahçeye veya oyun sahasına hiç yer kalmamış. [Sol altta] Demiryolu ulaşımı, kent merkezinin yakınında geniş bir arazi parçasını zapt etmiş ve iskân bölgelerine kirlilik ve gürültü getirmiş. [Sağ üstte] Bu XX. yüzyıl banliyö iskân bölgesi örneği, birçok Amerikan metropol merkezinin çevresinde bulunan benzerleri arasında değerli bir örnek bile sayılabilir: Buldozerin onca çalışmasına rağmen birkaç ağaç ayakta kalabilmiş, evlerin çevresinde daha fazla açıklık bulunuyor, hatta müteahhit tarafından öbekler halinde bir iki açık alan dahi bırakılmış. Romantizm kalıntısı. Ama alan planlaması ve iskân gruplamasıyla ilgili çok sayıda daha iyi örnekle (bkz. Resim 44, 51, 60) karşılaştırıldığında, burada demiryolu çağında yapılan hataların bir üst düzeyde tekrarlandığını görüyoruz. Alışveriş merkeziyle otoparkı ve otoyola gelince [Sağ altta] bunlar da standart paleoteknik günahları, pek az üstü örtülü biçimde sergiliyor: Teknoloji ve satış döngüsünü hızlandırmak adına mekânın boşaltılması ve kentsel çözülme. Tek kişilik ulaşım, tek işlevli izolasyona neden olur. Bu arada, çöp arıtma tesislerinden çıkan dumanlar ve arabalarla jet uçaklarının egzoz gazları (günümüzdeki çeşitli sanayi kirliliği biçimlerini eklemeye gerek yok) eskinin baca dumanı kadar sağlığa zararlıdır.

[Sol üstte] Manchester yakınları. Foto: Aerofilms Ltd., Londra. [Sol altta] Doncaster'daki demiryolu istasyonları. Foto: Aerofilms and Aero Pictorial Ltd., Londra. [Sağ üstte] Foto: New York Times. [Sağ altta] Paramus, New Jersey'deki Garden State Plaza. Foto: Fairchild Aerial Surveys Inc., New York.

51. KENTSEL YENİLİKLER: Radburn Planı [üstte], Venedik'ten beri kent planlamasında yapılan bu ilk büyük yenilik, "motor çağı kenti" üzerine düşünen ve mimarlıkla ilgisi olmayan bir kişinin ortaya attığı bir fikirle doğdu. (Bkz. Clarence Stein, *New Towns for America*,) Ama otomobile uyum sağlamak, bu planın sahip olduğu farklı özelliklerden sadece birisiydi: Trafiği, ilk olarak Olmsted tarafından Central Park'ta uygulanmış olan üst ve altgeçitlerle dağıtıyordu; mahremiyet ve sükûnet için çıkmaz sokakları sistemli biçimde kullanılan banliyö süper bloklarına sahipti; birbirine bağlanan şerit parkları (bu da Olmsted'in icatlarından biridir) vardı; mahalle giriş yolları Perry'nin mahalle birimi kavramında belirttiği biçimde ana trafik arterlerinden ayrı tutulmuştu ve okulla yüzme havuzu mahallenin merkeziymiş gibi algılanacak biçimde parkın içine yerleştirilmişti. Bu radikal dönüşümler geleneksel banliyö evinin korunmuş olması yüzünden bir anlamda gözden uzak kalmıştı; ama fotoğrafta bile temel Radburn birimiyle üstteki geleneksel yarı banliyö düzenlemesi arasındaki fark açık-
514 ça ortadadır. Radburn, ekonomik bunalım karşısında tasfiye edileceğine tümüyle gelişmiş bir yeşil kuşak kentine dönüşseydi, İngiliz Yeni Kentleri'nin tasarımı üzerinde Letchworth ile Welwyn kadar etkili olabilirdi. Resim 60'la yapılacak bir karşılaştırma, Radburn Planı'nın Avrupalı planlamacıların fark etmekte zorlandığı özel niteliklerini ortaya çıkaracaktır. Le Corbusier de aynı planı uyguladı. Bu planı Mayer ve Nowicki daha önce Chandigarh'ta onun için çoktan hazırlanmış olmasına rağmen plan, bilgisiz kişilerce şöhreti nedeniyle Le Corbusier'ye mal edildi. Baldwin Hills Village [ortada] "bölge planlaması"nın erdemini ortaya koyar; trafikten yalıtılmış bir süper bloğun içindedir, özel garajlar yerleşim bölgesinin dışına inşa edilmiştir (bütün yerleşim birimi, olağan ticari gelişimini sürdüren üstteki gereksiz caddelerden görünür biçimde ayrılmıştır). Bu, iyi planlamaya son derece güzel bir örnektir; zira iç parklar insanlar içindir, otomobiller için değil. Burada nüfus yoğunluğu planın açıklığına hiç engel olmadan üçe katlanabilir. Bu tür süper bloklar, estetik açıdan biçimsiz ve bahçesiz açık alanlarıyla rüzgâra maruz yüksek binalarla tam bir tezat oluşturur. [Altta] Radburn'de oluşturulmuş olan bütünsel yalıtıma başvurmak yerine motorlu taşıt trafiğini ustaca yavaşlatmak üzere planlanmış bir mahalle birimi (Fresh Meadows, Long Island). Geniş açık alanlar, ortada, soldaki meşe ormanı, gereksiz caddelerden kaçınma, yakında yeterli sayıda market ve bütün bölgeye hizmet veren genel bir alışveriş merkezinin uygun biçimde yerleştirilmesi, özel garajlarla yer oburu otopark alanları yerine kolektif otopark garajlarının yapılması, iyi planlanmış bir kentin (fotoğrafta çevredeki bölgenin ekonomik açıdan ziyankâr ve estetikten yoksun standartlaştırılmasıyla tamı tamına tezat oluşturan) karakteristik özelliği olan açıklıkla kentleşme bileşimini göz önüne serer. Bütün tasarımdaki en zayıf iki nokta, son derece berbat biçimde tasarlanmış ve kötü biçimde yerleştirilmiş iki yüksek apartmandır; onun dışında üç katlı apartmanlar mükemmeldir. Londra Bölge Konseyi'ne ait Roehampton Estate kuleli apartmanları, alçak binalar ve küçük dubleks evlerden oluşan karışımıyla, büyük birimlerle nasıl başa çıkılacağına daha iyi bir örnek oluşturur.

[Üstte] Foto: Fairchild Aerial Surveys Inc., New York. [Ortada] Foto, Clarence Stein'ın izniyle yayımlanmıştır. [Altta] Foto, New York Life Insurance Company'nin izniyle yayımlanmıştır.

52. BÖLGE PLANLAMASI: Bölge planlaması günümüze, aynı zamanda transit trafikten yalıtılmış bir süper blok olan Harvard Yard [üstte] gibi güzel örneklerle birlikte taşınmıştır. Aynı tertipli, ama çeşitlilik gösteren bina düzenlemesi bir grup apartmana da uygulanabilirdi. Harvard Yard'ın değerli oluşu otomobili dışlamasından kaynaklanır: Böyle bir şeyin (insanların rahatlığına zarar vermeden) mümkün olduğu sadece Radburn'de değil, Sunnyside Gardens ve Baldwin Hills'te de kanıtlanmıştır. Böyle bir denetimin olmaması yüzünden Harvard'ın bir zamanlar çevresi Austin Hall

gibi yeşil alanlarla kaplı güzel binaları şimdi otomobillerden oluşan bir denizin ortasındadır. Charles Nehri'nin diğer tarafında bulunan Harvard İşletme Fakültesi [altta] de kendi kendine yeterli bir bölgedir; ama yer oburu otomobillere haraç verir. Bu arada, fotoğrafta üstte, soldaki yoğun ağaçlıklı bölge, XIX. yüzyılın ortalarında (Olmsted bu mimari biçimi uygulamadan önce) kendiliğinden gelişen, süper bloklu ve çıkmaz sokaklı banliyö planlaması konusunda en güzel örneklerden birini sunar. Oxford ve Cambridge üniversitelerinde olduğu gibi, Harvard planının hiçbir parçası, Graduate Center bile, Harvard Yard'ın planı kadar güzel ve ekonomik açıdan kabul edilebilir nitelikte değildir. Bugün elimizde kalan alternatifler, bozucu izdiham ile iyi yönetilen kolonileşme arasındakidir: New England'ın yakın bölgelerinde, belki de ülkenin diğer bölgelerinde inşa edilecek yeni Harvard'lar. Bu ve diğer büyük üniversiteler Roma'nın hatalı örneğini sürdürmeye devam mı edecekler, yoksa Cambridge'in XVII. yüzyılda yaptığı gibi, Delphoi'den mi ders alacaklar?

[Üstte] Harvard Yard. Foto: Felt. Harvard Üniversitesi'nin izniyle yayımlanmıştır. [Altta] Foto: Ewing Galloway.

53. İŞLEVSEL BÖLGELENDİRME: Kent aslen farklılaşmış ve karışık faaliyetlerin bulunduğu bir yerdir; yine de çimento ve kimya sanayii, çelik fabrikaları ve mezbaha gibi sanayilerde mekânsal tecrit arzu edilir, bu nedenle bu gibi işyerlerinde çalışanların evlerinden işlerine uzun yolculuklar yapmak zorunda kalması kabul edilebilir. Elektrik alanında [ortada] bile, demiryolu istasyonlarına ve geniş ölçekli fabrika örgütlenmesine duyulan ihtiyaç, bütün bölgenin cadde modelinden bağımsız olmasını ve kentin kalan bölümünden en azından bir şerit parkla ayrılmasını talep eder. Bu tür sanayi bölgelendirme çalışması ve korporatif fabrika gelişimi Welwyn Garden City'yle başlayan İngiliz Yeni Kentleri'nin en iyi özelliklerinden biri olmuştur. Çelik fabrikasının [üstte] işçi evlerinden ayrılması, bereket versin ki, Resim 39'da gösterilenle taban tabana zıttır: Her ne kadar yollar gereksiz derecede genişse de, İngiltere'de 1920'den beri devlet yardımıyla inşa edilen birçok evde karakteristik bir özellik olan bahçe ve yeşil oyun alanları, çevre güzelliği ve sağlık açısından hayati bir katkıdır. Slough'daki [altta] ticaret bölgesi (Sanayi Parkı), 1890'larda İngiltere'de, Manchester'daki dev Trafford Parkı'yla başlayan bir dizi bölgeden biridir. Bir yerleşim biriminin veya bir grup yerleşim biriminin bir parçası olarak planlandıklarında bu tür sanayi parkları kent düzeni için değerli bir katkı oluşturur. ABD'de işlevsel olmayan amaçlar için yapılan bölgelendirme çalışmaları, özellikle mesken bölgelerinde, genellikle mimari monotonluğa, pratik sakıncalara ve toplumsal ayrımlaşmaya neden olur. İşlevsel karışım, duruma göre, işlevsel ayrım kadar zorunludur.

[Üstte ve ortada] Foto: Ewing Galloway. [Altta] Foto: Aerofilms Ltd., Londra.

54. MUHAFAZA VE YENİLEME: Kent planlamasında bir lider olarak Philadelphia bugün Boston'un 1890'larda sahip olduğu yeri işgal eder. Independence Hall çevresindeki tarihsel çekirdeğin yenilenmesi, yanındaki Society Hill'in eski mesken bölgesine bir canlılık getirmiştir; şimdi de merkezi ticaret bölgesini iyileştireceğinin sinyallerini vermektedir. XVIII. yüzyıl ve XIX. yüzyıl başlarına ait restore edilmiş yapılardan oluşan tarihsel mesken bölgesi yeni apartmanlarla birleşmiştir; ama ne yazık ki apartmanların boyutları, insani ihtiyaçlara dayanan evsel ölçüt yerine yüksek kira bedellerine dayanan ticari ölçütü yansıtır. Independence Hall'un [sol üstte] biçimci barok yapısı, organik bir biçim içinde yer açmanın bir yeri kapamaktan daha kolay olduğunu gösterir. Ama, yeşil yaya yollarıyla birleşen küçük mahalle parkları ve oyun

alanları [sol altta] Philadelphia'da ve başka yerlerde en geniş biçimde uygulanmayı hak ediyor. İlk olarak tarihsel bölgede kaydedilmiş olan düzen ve açıklığa duyulan yeni ilgi ticaret bölgesine kadar yayılmıştır: Kent planlama komisyonu burada yeni bir ticaret merkezi ve otel bölgesi yaratmak için demiryolu viyadük ve terminallerinin yıkılmasına dayalı bir acil plan hazırladı (bu, özel teşebbüsle kamu ruhunun mutlu biçimde birleştiği bir projedir). Mimari biçimin bayağılığı açık düzenle ve iç mekânların incelikli biçimde kullanılmasıyla kısmen giderilmiştir. Philadelphia'nın kent çekirdeği, her ne kadar banliyönün kenti dışarı taşırmasıyla biraz zayıfladıysa da, sanat müzesiyle, kütüphane sistemiyle, üniversitelerle ve tarihsel bölgenin kendisiyle birlikte cazibeli gücünü Delaware Vadisi boyunca kullanmaya başladı. Bu durum sadece kentin içinin yenilenmesine değil, yeşil matrisin muhafaza edilmesine ve geçmişin pıhtılaşmış bileşik kentinden yeni kentsel ve bölgesel şebekeye doğru bir dönüşüme de neden olacaktır.

[Sol üstte] Independence Hall, yeni biçimiyle. [Sağ üstte] Tarihsel çekirdek, ortada bir yeni dünya lonca binası olan Carpenters' Hall (kuleli olan) görünüyor. Onun arkasında William Strickland'in ABD'deki Second Bank'i (Yunan Tapınağı), Amerikan Felsefe Derneği ve Independence Hall'un kulesi. [Sol altta] Tarihsel bölgedeki bu küçük mahalle parkının; yenilenmesi, hâlâ bölgede yoğunlaşmış olan sigorta şirketlerinin kullandıkları eski evlerin bahçelerini tasfiye etmeleriyle başladı. [Sağ altta] Penn Center: Planının ve modelinin ana hatları ilk olarak Kent Planlama Komisyonu tarafından çizilmiştir. Bütün fotoğraflar Kent Planlama Komisyonu'nun genel müdürü Edmund N. Bacon'ın izniyle yayımlanmıştır.

55. TARİHSEL ÇEKİRDEK: Kısmen Londra'nın yüksek arsa bedelleri, farklı korporatif mülkiyetler ve iş yaşamının kendini sürekli hissettiren ihtiyaçları nedeniyle savaş sonrası planlamacıları, Philadelphia'nın tarihsel çekirdeğini muhafaza edenlerin aksine St. Paul çevresindeki alanı büyük bir parka dönüştürmek istemedi. Ama St. Paul'ün yakın çevresindeki binaları biçimci bir barok kompozisyona tabi tutma arzusu başlangıçtan beri vardı ve aynı estetik öncüller daha sonra, burada görülen plana ciddi bir muhalefete neden oldu. Philadelphia'daki Independence Hall yakınında bulunan ticari firmaların mimarisinde sıkça uygulandığı gibi, St. Paul'ün yakın çevresindeki bölgeyi de katedralin dış detaylarıyla "uyumlu" olacak şekilde tasarlamak yerine Sir William Holford, burada cesurane biçimde, eldeki mimari mücevherle tezat oluşturan bir düzenleme önerdi. Holford tek tip yükseklikler ve düzenli cephelerden de kaçındı; o güne kadar erişilmemiş açık alanlarla, taban alanıyla orantılı çeşitli yüksekliklerde binalarla farklı yaklaşımlar ve açık ve kapalı manzaralar dizisi yaratarak binalarda büyük bir çeşitliliğe ulaştı ve tasarladığı yapılarla Londra'nın karmaşıklıklarına ve sürprizlerine saygı gösterdi. Holford'un işlevsel esnekliğe ve estetik çeşitliliğe, iyi doldurulmuş mekânlara ve dostane kapalı alanlara sahip bu organik planını, Le Corbusier'nin yirmilerden beri yaptığı ölü bir tek tiplik içinde bulunan, görsel bir yavanlığa, gayri insani bir ölçeğe sahip, hatta kısaca gayri insani olan bir dizi gösterişli kent planıyla karşılaştırın. St. Paul bölgesini kapsayan bu planda iş hayatına ilişkin ihtiyaçlarla iş çevrelerinin menfaatleri diğer insani faaliyetlerle bağdaştırılmıştır, oysa Le Corbusier'nin ve Chandigarh'a kadar yaptıklarını taklit edenlerin "ideal kentler"inde bürokratik bir hizaya sokma çabası kendini hissettirir. Ne yazık ki, Le Corbusier'nin günümüz toplumundaki olumsuz eğilimlerle sağlam bir uyum içinde olan hayal gücü, bütün bir nesil boyunca, dünyanın her bölgesinde, mimariyi ve kent planlamasını güçlü biçimde etkilemiştir. Burada ise, Le Corbusier'nin düşüncesinde değerli olan unsurlar hayranlık verici biçimde özümsenip kentsel faaliyetlerle organik bir ilişki içine sokulmuş. Burada aynı zamanda, tarihsel bir anıtı koruma ve vurgusunu artırma çabası insanı aptallaştıran bir dizi taklit tarihi yapı yerine, başka yerlerde

de uygulanması önerilebilecek yeni bir planlama ve inşaat düzenlemesi ortaya çıkarmıştır.

[Solda] St. Paul'ün ön avlusu ve girişi. [Sağda] St. Paul'ün doğudan görünüşü. Model fotoğrafları Town Planning Review'un izniyle yayımlanmıştır. (Bkz. Kaynakça, Holford.)

56. ÜNİVERSİTE KENTİ: Kültürel mirası büyütüp aktarmak için sürdürülen günlük faaliyetler bir yana, kentin en önemli rolü artık esas olarak, burada görüldüğü gibi Berkeley veya Cambridge düzenindeki üniversite kentlerinde yerine getiriliyor. Berkeley'in ("On the Founding of an Institution of Learning in America" [Amerika'da Bir Öğrenim Kurumunun Kuruluşu Üzerine] adlı şiirinin anısına büyük felsefecinin adı konmuştur buraya) yapım kararı 1858'de alındı; altmışların ortalarında kampusu planlamak üzere F. L. Olmsted davet edildi. Ne yazık ki bu üniversitenin gelişimi için gerekli para üniversite bölgesinin yanındaki arsaların satışından elde edildi. Bu nedenle şimdi kent komşusu Oakland'la birleştiği için, fiziksel kimliğini yitirmiş durumdadır. Fotoğrafa yakından bakıldığında üniversite ile alttaki yerleşim biriminin tarihsel kentin neredeyse tüm kültürel unsurlarını kapsadığı seçilebilir: Tapınak, arena, *gymnasion*, çan kulesi, tiyatro, belediye binası, "saray," park ve hatta (yatakhanelerde!) manastır. Tüketim mallarının bolluğunun ve iç karartıcı biçimde yavan bir boş vakit fazlasının beklendiği yeni ortaya çıkan ekonomide üniversite kilit bir konuma sahiptir; zira okul, Yunan *polis*'inin boş zaman payından doğmuştu ve gelecek çağda *paideia* veya eğitim, Werner Jaeger'in klasik yorumlamasına göre, kelimenin tam anlamıyla hayatın temel işi haline gelecektir. Uzun bir geçmişi kapsayan belleğiyle, canlı uluslarası ilişkileriyle, entelektüel iletişim ve işbirliğine olan disiplinli bağlılığıyla üniversite, yeni kentsel ve kültürel şebekenin merkezi çekirdeği haline gelmiştir. Ama antik tapınağın entelektüel faaliyetlerini sürdürmek bakımından üniversite, hâlâ tapınaktaki köklerinin izini taşır. Yazısal ve antik kentle birlikte ortaya çıkan "yeni öğrenme biçimi" olan bilimsel geleneği geliştirmekle birlikte, tapınaktan önce ortaya çıkmış sanatları (resim, ritüel, dans, müzik ve din) bünyesinde barındırmaya ancak yeni yeni başlamıştır. Dahası, tek başına sistematik bilgiyi geliştirme kaygısı nedeniyle bile üniversite, keskin mesleki ayrışma, aşırı uzmanlaşma ve nüfuz edici bir bürokratik disiplin altında hiyerarşik bir katmanlaşma gibi tarihsel kentin en kötü yönlerini gülünç derecede ileri götürmüştür. Bu arada, otomatik teknolojik yayılmayı ortaya çıkaran güçlere bağımlı ve sürekli bir yayılma süreci içinde olan bilgi evreni, merkezi insan olan referans noktasını yitirdi; bu nedenle, en değerli ürünlerini değerlendirmekten, özümsemekten ve insanların kullanımına daha fazla açmaktan uzak kaldı. Sonuç olarak bütünlüklü insan yok oldu ve bilgiye parçalı bir katkı yapan, bütün bir durumu kucaklamaktan veya bütünlüklü bir cevap vermekten âciz, duygu, arzu ve hayal gücü düşünsel tepkileri kadar disiplin altına sokulmuş parçalı insanı her geçen gün daha fazla insanlıktan uzaklaştırdı. Bugünkü halleriyle, en büyük üniversiteler bile (ki Berkeley'deki California Üniversitesi en büyüklerinden biridir) günümüz metropollerinin aşırı büyüme ve izdiham, ayrışma ve düzensizlik özelliklerini gösterir. Eğer üniversite yeni kentsel içepatlamada örgütleyici bir çekirdek işlevi görecekse, bugün birçok Amerikan üniversitesinde görüldüğü gibi, yalnızca tesislerini bölgesel zeminde merkezsizleştirip yeniden örgütlemekle kalmamalı, bir iç dönüşüme, pedagojiden *paideia*'ya, bilimden bilgeliğe, kendini ayrı tutmadan bağlanmaya doğru gerçekleşecek bir dönüşüme de gitmelidir. Böyle bir dönüşümden yeni bir öğrenme sistemi, hayatın her yönüne karşı yeni bir tavır, Galileo, Bacon, Descartes ve Newton'ın kurduğu bilim ve teknolojiden tıpkı onların Aquinolu Tommaso'nun teolojisine uzak oldukları kadar uzak bir bilim ve teknoloji doğacaktır. Bacon'ın da zamanında

bahsettiği bu Büyük Yenileme gerçekleşmediği sürece; kent gelişimiyle ilgili planlarımız kısır ve yüzeysel kalmaya mahkûmdur.

Foto: Fairchild Aerial Surveys Inc., New York.

57. BÖLGESEL ŞEBEKE: New York eyaletindeki kentsel toplulukların büyümesiyle ilgili olan ve temel olarak Henry Wright'ın çalışmalarını içeren bu analiz, eski yerleşim ve kolonileşmenin ulaştığı noktadan başlar. Nüfusun dağılımı, eyalet genelinde 1.450 kilometre kanal, 5.000 su değirmeni, 400 küçük sanayi kasabasına dayanan faaliyet ve ilişkileri gösterir. Demiryolu, kanal ve karayolunu bütünlemekle birlikte, o da birçok küçük hattıyla bölgesel bir model oluşturur. Bu hatlar zamanla birkaç ana demiryolu hattının bünyesine katıldı, ama cılız da kalsa 1930'lara kadar çalıştırıldı.
518 İkinci dönem, metropole hizmet eden ve sıkışıklığını azaltan ana ulaşım hatları boyunca yaşanan yoğunlaşmaya sahne oldu. Bu dönem, 1816'da New York'la Liverpool arasında düzenli bir deniz nakliyatı kurulmasıyla başladı ve Mohawk Vadisi boyunca uzanıp Buffalo'da sona eren ve New York'u Büyük Göller'le ve onların hinterlandıyla doğrudan su bağlantısı olanağıyla donatan Erie Kanalı'nın inşasıyla daha da hızlandı. Demiryolu aynı deniz seviyesi güzergâhını takip ederek 1880'de büyük oranda bu kanalın yerini aldı. Buharlı tren yoluyla elektrikli tramvay yolu büyük kentlerde nüfusun yoğunlaşmasını hızlandırdı ve banliyö yayılması sürecini başlattı. 1925'te Wright, burada görüldüğü gibi, kentlerin birinci dönemdekinden daha yoğun, ikinci dönemdekinden daha seyrek muhtemel olası bir dağılımını tasvir etti. 1920 ile 1960 arasında Adirondack Devlet Ormanı'na önem verilmemesi nüfusun o bölgeden çekilmesine neden oldu; ama metropol sıkışıklığı ve çürümesi, New York ve Buffalo bölgelerinde her zamankinden daha hızlı devam etti. Kentsel ve kültürel şebeke kavramını tasvir ederken Wright'ın şemasını bu kavramın en yakın muadili olarak örnek verdim, her ne kadar bu şemanın sözünü ettiğim şebekeye benzemesi için doğal olarak daha fazla geliştirilmesi gerekiyor olsa da. Bu şema, Mohawk Vadisi'nde [altta] görüldüğü gibi nüfusla sanayinin farklı boyutta ve farklı işlevlere sahip küçük topluluklar biçiminde dağıtılarak bölgesel dengeye nasıl ulaşılacağını gösterir. Bilinçli bir örgütlenme ve işbirliği sayesinde bu toplulukların en küçüğü bile, daha fazla farklılaşmış bir ortamı muhafaza ederken şimdi metropollerin sahip olmadığı metropol avantajlarına ve eğitim ve eğlence olanaklarına sahip olabilir.

[Üstte] Henry Wright'ın New York eyaleti için hazırladığı tarihsel bilimsel inceleme ve plan. New York Eyaleti İskân ve Bölge Planlama Komisyonu'nun nihai raporu. Albany: 1926. [Altta] Mohawk Vadisi'nde küçük bir yerleşim birimi. Foto: Ewing Galloway.

58. YEŞİL MATRİS: Bölgesel düzenin, yeşil matrisin korunması kent kültürleri için gerekli bir şeydir. Bu düzen tahrif edildiğinde, yağmalandığında veya ortadan kaldırıldığında, ardından kent de bozulmaya başlar, çünkü söz konusu olan ortakyaşamsal bir ilişkidir. Bu dengeyi sürdürmenin zorluğu, sadece düşük seviyeli kent dokusunun kendine engel olamayıp sonsuz sayıda yol kenarı dükkânı, moteller, garajlar, motorlu taşıt satışı bayileri ve inşaat arsaları biçiminde her yere yayılmasından değil, tarımın hızla sanayileşmesinden (ki, bu süreç tarımı bir hayat tarzı olmaktan çıkarıp içerik, amaç veya dış görünüş bakımından herhangi bir metropol işinden farklı olmayan mekanik bir iş haline getirmiştir) dolayı da zordur. Doğal arazinin dengeli bir hayatın temel değerlerinin kaynağı olarak yeniden yapılandırılıp doldurulması, kent yenilemesi için en önemli koşullardan biridir. Planlamacının sözüm ona yeşil kuşakla yeşil alan arasında seçim yapma zorunluluğu, tıpkı yine günümüzdeki kent

merkezlerine yüksek binalar, kent dışına müstakil evler inşa etme arasında seçim yapma zorunluluğuna benzer: İkisi de gereksiz bir ikilem yaratır ve yalnış bir alternatiftir. Asıl zorunlu olan, büyük küçük bütün kent topluluklarının üzerine kurulduğu yeşil matrisin muhafaza edilmesidir; dahası, kent dokusunun denetimsiz bir şekilde büyüyerek bu matrisi yok etmesini, kentin ve kırsal alanın oluşturduğu bütün ekolojik modeli bozmasını önlemektir. Boş zamanın artmasıyla birlikte doğal arka planı korumak, sadece tarım ve bahçecilik için zengin toprak imkânı sunan bölgeleri olduğu kadar dinlenme ve eğlenme alanları için uygun imkânlar sunan etkileyici topografik özelliklere sahip bölgeleri korumak yönünden değil, aynı zamanda amatör düzeyde bahçecilik, peyzaj düzenlemesi, kuş ve hayvan besiciliği ve bilimsel gözlem konusundaki fırsatları artırmak yönünden de her zamankinden önemli hale geldi. Tennessee Vadisi İdaresi, devletin 1930'larda hazırlattığı bölge planlaması araştırma ve raporlarının hatasını yineleyerek neredeyse tümüyle akarsu denetimi, güç üretimi ve toprak koruması üzerinde yoğunlaştı ve kent politikasıyla uzaktan yakından ilgilen-
medi. Eski yöneticiler 1915'te John Nolen'ın özel teşebbüs idaresi altında planladığı Tennessee'deki küçük sanayi kenti Kingsport'un başarılı olmasını biraz olsun düşünmüş olsalardı, büyük bölgesel gelişim planlarını mevcut küçük toplulukların yenilenmesi ve yayılması, bu tür yeni toplulukların kurulması planlarıyla koordineli biçimde yürütürler veya en azından bu amaçlara hizmet edecek yasalara ihtiyaç olduğunu görürlerdi. Bu yanlışlık özellikle birbirine kenetlenmiş dev bileşik kentleri yaratmış olan eski hata ve tuhaflıkların aptalca yinelendiği Tennessee Vadisi ve ona bitişik Kuzey Carolina toprakları gibi diğer nispeten az gelişmiş yerlerde can sıkıcı boyutlardadır.

[Üstte] Tennessee Vadisi. Fotoğraf Tennessee Vadisi İdaresi'nin izniyle yayımlanmıştır. [Ortada] Su kenarında bulunan dinlenme tesisleri. Foto: Modern Sanat Müzesi, New York. [Altta] Kingsport, Tennessee, Fairchild Aerial Surveys Inc., New York.

59. İNSANİ ÖLÇEK: İnsani ölçek asla mutlak değildir; zira sadece insan bedeninin normal boyutlarıyla belirlenmez, aynı zamanda yerine getirilen işlevlerle ve ilgili konular ve amaçlarla da belirlenir. Bu nedenle Vällingby'nin merkezinin yakınındaki geniş alanlı apartmanlar [sol üstte] gibi yüksek binalar da pekâlâ insani ölçeği koruyabilir; özellikle de tıpkı bir transformatörün elektriği kullanıma elverişli bir voltaja düşürmesi gibi öndeki alışveriş merkezinin alçak binaları, arka plandaki alçak apartman sırası ve soldaki ağaçlar estetik açıdan büyüklüğün yarattığı ağırlığı "düşürdüğü için." Stockholm'ün merkezine 14 kilometre uzaklıktaki Vällingby, şimdiki nüfusunun sadece yüzde yirmi beşine yetecek bir sanayi ve ticaret zeminine sahip olacak şekilde planlanmış olsa da, daimi bir yeşil matris içinde gerçekleştirilmiş bir metropol merkezsizleşme ve yeniden bütünleşmesine doğru atılan örnek bir adımdır. Merkezinde bir tiyatro, sinema, toplantı salonları, bir belediye binası, bir kütüphane, hatta bir gençlik merkezi ve hem yüksek hem de alçak apartmanlar vardır; çevresindeki daha açık mesken bölgeleri park alanıyla orman arasına dağıtılmıştır. Ofislerle alışveriş merkezi elektrikli hızlı taşıma sisteminin yakınına yerleştirilmiştir; merkezde tıpkı Rotterdam'da olduğu gibi özel otolar için park alanları mevcutsa da, planlamacılar hızlı toplu ulaşıma uygun bir ulaşım ağı geliştirmişlerdir. Coventry'deki çok katlı alışveriş merkezi [sol altta], ağaçlarıyla, çiçekleriyle, korunaklı yürüyüş alanlarıyla ve birbirleriyle hoş bir ilişki içindeki binalarıyla hiç kuşkusuz dünyadaki en güzel alışveriş merkezlerinden biridir; ama 1946'da böyle bir fikir ilk kez ortaya atıldığında, kötü alışkanlıkları iyi gerekçelerle karıştıran "iş çevreleri" bu alışveriş merkezinin en iyi özelliğine, kapalı ve izole yapısına karşı çıkmıştı. Sağdaki mesken bölgesi, Richmond yakınındaki aynı araziden iki görüntü, mimar bahçe parsellemesi, yolların ge-

risine inşaat yapma zorunluluğu, eski cadde modelleri gibi keyfi ve tek tip talimatlara bağımlı olmadığında banliyö ve yeni kentlerdekilerden daha yoğun nüfusa sahip mesken bölgelerinde de insani ölçeğin korunabileceğini gösterir; mimarlar, toplumsal ya da estetik yararlarının haklı gösteremeyeceği aşırı harcamalara neden olan şu devasa kutular gibi biçimsel imgelerden kendilerini bir kurtarabilseler ne iyi olur.

[Sol üstte] Vällingby Merkezi. Foto: Lennart af Petersens, Stockholm. [Sol altta] Coventry Alışveriş Merkezi. Foto: Mimarlık ve Planlamacılık Dairesi, Coventry. Kent Mimarı Arthur Ling'in izniyle. [Üstte ve sağ altta] Parkleys, Ham Common, Surrey. İki ve üç katlı daireler, oturan kişi sayısı dönüm başına sabit. 20 kişi. Foto, Eric Lyons'un izniyle yayımlanmıştır.

60. "SOSYAL KENTLER"E DOĞRU: İngiliz Yeni Kentleri içindeki en güzellerinden biri olan Harlow bir anlamda birçok hayalin, özellikle Howard'ın ilk kez Letchworth ve Welwyn Bahçe Kentleri'nde hayat bulan Bahçe Kent hayalinin, Unwin'in dönüm başına üç ila dört ailenin düştüğü mesken bölgelerinin bulunduğu açık arazili yeşil kent hayalinin, Clarence Perry'nin kenti mahalle birimleri şeklinde yeniden örgütleme ve Sir Patrick Abercrombie'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Büyük Londra hayalinin tümünün birden gerçekleştirilmesiydi. Küçük fotoğrafta da görüldüğü gibi, Abercrombie, yakındaki alışveriş merkezlerini önermiştir; ama buralara New Towns Corporation'ın uygun bulduğundan daha fazla sayıda apartman yapılmıştır. Yeni Kentlerin geniş oyun sahaları İkinci Dünya Savaşı sonrası eğitim yasaları gereğince okullara salık verilmiştir; ama bunlardan daha geniş olanları kent sınırındaki yeşil kuşak içine yerleştirilebilirdi. Geçiş kolaylığı ve insanların kolayca bir araya gelebilmeleri gibi kentsel amaçlar için, bana kalırsa, Radburn'deki gibi şerit parklar geniş yeşil alanlardan daha kullanışlı olurdu; hatta süper bloklar ve çıkmaz sokakların sistematik kullanımı mesken bölgelerinin mahremiyet havasını daha da artırabilirdi. Ama birçok Yeni Kent'te olduğu gibi, fabrika bölgesi bir harikadır. Harlow, Essex'ten Hertfordshire'a kadar uzanan kent grubuna ait kentlerden biridir: Tam bir siyasi gerçekliğe kavuşmamış embriyonik bir kent grubu veya "sosyal kent". 1945'ten sonra on yıl devam eden zor ekonomik şartlar altında on beş Yeni Kent'in kurulması, İngiliz belediye yönetiminin en büyük işlerinden biriydi. Savaş zamanında çekilen sıkıntılar nedeniyle yokluğu daha yoğun hissedilen hayat ihtiyaçları kısa bir süre için para ekonomisinin cazibesine ve aşırılıklarına baskın gelmişti.

Harlow. Kuruluşu 1947. Nüfus 1960'ta yaklaşık 50.000. Azami nüfusun 80.000 olacağı planlanmış. Foto: Harlow Development Corporation'ın izniyle yayımlanmıştır. [Küçük fotoğraf] Bir Yeni Kent'ten kesit; Patrick Abercrombie'nin "Greater London Plan"ından alınmıştır.

61. KENTİN ÇEKİRDEĞİ: Antik kentin aksine günümüz kentinin çekirdeği sekülerdir: Egemen teknoloji ve ekonominin yansıması. Ama bu çekirdek içinde, Harlow kent merkezinden çekilmiş olan bu fotoğraflarda açıkça görüldüğü gibi, yeni bir düzen ve güzellik anlayışı hâkim olmaya başlamıştır. Yeni Kentlerde okul ve oyun sahalarına verilen önem, sanayi bölgelerinin planları gibi noktalar ne kadar örnek gösterilebilir nitelikteyse, yeni teknik okulların, kolejlerin ve üniversitelerin kurulmaması veya kurulmuş olanların geleceklerine ilişkin herhangi bir girişimde bulunulmaması da o kadar vurdumduymazlıktır. (Bkz. Resim 56.) Yine de hem mahalle merkezlerinde hem de kent merkezinde kentin işlevlerine ilişkin yeni bir entegrasyon süreci halihazırda sürmektedir [üstte]. Dükkânlardan, ticari ve mesleki işyerlerinden, belediye binalarından ve kamusal kutlamalara sahne olmak üzere (buna bizzat tanık olmuş bir kişi olarak söylüyorum) harikulade biçimde tasarlanmış bir meydandan oluşan şu

fotoğraftaki kombinasyona bir bakın. Hiçbir izole alışveriş merkezi, rahatlık, verimlilik veya insani çıkarlar bakımından zekice tasarlanmış bir kent merkezinin karmaşık faaliyetleriyle boy ölçüşemez. Kentlerin planlanması "konut, iş, dinlence ve dolaşım"la, yani standart bir kent planlamacısının planlama anlayışıyla sınırlanamaz: Bütün bir kent aslen aktif yurttaşlık faaliyetlerinin, eğitimin ve canlı ve özerk bir kişisel hayatın sahnelendiği bir tiyatro olarak algılanmalıdır.

[Üstte] Harlow. Kent merkezi. [Ortada ve altta] Kent merkezi, çarşılı yaya yoluyla açık plazanın çağdaş bir tarzda araç trafiğine kapalı olarak yenilenmesi. Tüm fotoğraflar, Harlow Development Corporation'dan kent planlamacısı Frederick Gibberd'in izniyle yayımlanmıştır.

62. VAHŞETTEN ZAFERE: Ossip Zadkine'nin yaptığı ve Rotterdam Limanı'na bakan bir meydanda bulunan heykel [üstte], 1940 Mayıs'ında Alman bombardımanının
30.000 insanı katlederek iç çekirdeğini yok ettiği bir kentin çektiği ıstırabı simgeler. Bu barbarlıktan önce, 1939'da Varşova yerle bir edildi ve benzer barbarlık örnekleri Londra, Coventry, Manchester'a yapılan daha sonraki Nazi saldırılarında boyutlarını büyüterek yinelenen ve sonra da bu defa demokrasi adına Berlin, Hamburg, Dresden, Tokyo, Hiroşima, Nagazaki ve daha birçok başka kentte gerçekleştirilen evrensel katliamlarla doruk noktasına ulaştı. Her kent, yıkıntıları arasından, Rotterdam gibi kararlı ve becerikli biçimde çıkamamıştır. Kent merkezini [altta] hem iş hem de mesken sahası olarak yeniden planlamak, eski mülklerin bir araya getirilmesiyle mümkün olmuştur. Fotoğrafın [altta] ortasındaki büyük alışveriş merkezinin (Arı Kovanı) önünde, heykelin de yapıldığı yer olan Rotterdam tersanesinin beceri ve yiğitliğine bir övgü niteliği taşıyan Naum Gabo'nun o harika konstrüktivist heykeli bulunur. Bu aynı zamanda kent resminde tam bu noktada görsel bir müdahale olmasını isteyen kent planlama müdürünün hayal gücüne de bir övgü niteliğindedir. Arkadaki uzun, alçak bina grubu Lijnbaan mağazasının bir bölümüdür. Onun arkasında bulunan bir grup yüksek binanın boş iç avluları daha serbest bir bölgesel düzenlemeyle ve daha alçak yapıların yerleştirilmesiyle geliştirilebilirmiş. Ama ne olursa olsun asıl amaç, yani kentin çeşitli insani işlevlerin bir araya getirildiği bir toplanma yeri olarak yeniden düzenlenmesi, hayranlık verici biçimde gerçekleştirilmiştir.

[Üstte] Zadkine'nin Rotterdam heykeli; gökyüzüne kaldırılmış elleri yakındaki rıhtımla uzaktaki zincirleri ve vinçleri anımsatıyor. Foto: Openbare Werken, Rotterdam. [Altta] Rotterdam'ın ticaret ve siyaset merkezi. Kent planlamacısı Cornelius van Traa. Foto, Hollanda Enformasyon Servisi'nin izniyle yayımlanmıştır. Aerophoto "Nederland."

63. KENTİN DİRİLİŞİ: "Yenilenme" sözcüğü Rotterdam'ın dirilişini tanımlamak için yumuşak kalır; hiçbir fotoğraf, hatta hiçbir heykel ve bina bile orada yoğunlaşmış halde bulunan enerjiyi yeterince yansıtamaz. Zadkine'nin heykeli burada [üstte] arka planda büyük tersanenin görüntüsüyle birlikte canlı ortamı içinde görülüyor. Anıt da, böylesine acı duygularla yüklü bir anıtın olması gerektiği gibi, her gün önünden geçilip zaman içinde görmezden gelinebilecek bir noktaya değil de, istenildiğinde ziyaret edilebilecek, ulaşılması zahmetli ve biraz da uzak bir noktaya yerleştirilmiş. Lijnbaan [ortada ve altta] çeşitli küçük dükkân, restoran ve sinemayı barındırabilecek şekilde mütevazı bir ölçekte ve mütevazı materyallerle inşa edilmiş, her yönden örnek bir yapı: Mesela, çarşılı yollarından biri görsel olarak yıkımda ayakta kalmış eski Belediye Binası'nın içinde son buluyor. Çiçek tarhları ve banklar [ortada] camekânlı sokak kafeleriyle birlikte bu yapının eğlence ve sosyal değerlerini vurgular; dar yaya yolu, Amsterdam'daki Calverstraat'takiler gibi, alışveriş işini kolaylaştırır. Rot-

terdam'ın tarihsel çekirdeği kentten kaçışı hızlandırmak bir yana, kente geri dönüş çağrısında bulunur. Ama bu tür çekirdekler kentin hayatını etkileyen bütün etkenlerle baş edildiği sürece hayatta kalır. Nüfus artışına ve barış döneminin getireceklerine hazırlanmak gibi pek çok acil sorun ise tek başına kentin güçlerini ve işlevlerini aşar. Yeraltı sığınakları nasıl ki bir kenti nükleer ve bakteriyel saldırılardan koruyamazsa, yoğun yerleşimli binalar da nüfus sorununu halledemez.

[Üstte] Plaza ve rıhtım. [Ortada] Lijnbaan, tasarımı Bakema ve van der Broek tarafından yapılmıştır. Çiçek yataklarının bu trafiğe kapalı çarşının ayrılmaz bir parçası olduğunu görüyoruz. [Altta] Çarşı içinde camekânlı kafe. Fotoğraflar, Hollanda Enformasyon Servisi'nin izniyle yayımlanmıştır.

522 64. KOVAN MI KENT Mİ?: Bilimsel teknolojinin hayatın amaçları doğrultusunda denetlenmesi ve yönlendirilmesi mi, yoksa teknolojinin dur durak bilmez büyümesini desteklemesi için hayatın hizaya sokulması ve bastırılması mı gerektiği bugün insanoğlunun önündeki temel sorundur. Batı uygarlığı son yarım yüzyıl boyunca hiç üzerinde düşünmeden, neredeyse otomatik biçimde sözünü ettiğimiz ikinci yoldan gitti. Bu yolun sonu, bir grup Japon teknisyenin "XXIV. yüzyılın süper toplumu" adlı bu tasvirde resmettiği gibi, insan organizmasının ve insanın kişiliğinin tüm işlevlerinin, her şeyi kucaklayacak süper organizma gibi işlev görecek ve insanları yüzen hücreler misali tali ve amaçsız varlıklar haline getirecek bir kolektif aygıt tarafından yutulduğu bir dünyaya, bir alt insan kovanına varır. "Hayat Aygıtı Araştırma Grubu" "süper mekanizmanın denetim bölümünün dünyanın her yerindeki insan hayatının tümüyle sıcak bir dayanışma ve uyum içinde olmasını sağlayacak bir karşılıklı çokboyutlu denetim sistemi geliştireceği" fikrini ileri sürüyor. Pek güzel! İntihardan başka bir şey olmayan bir nihai geçişle bir süper-uzayda işleyen bir süper-mekanizma haline gelerek insanın dönüşümüne son vermek amacıyla zekice tasarlanmış bu hayat-taklidi insan-öbeğine karşı *Erewhon*'un* o pis pis sırıtan ruhunu uyandırmaktan başka bir şey gelmiyor aklıma: Gerçekten de Samuel Butler dünyanın gayri insani bir teknolojiye, insanın sadece başka bir makine üretmek için makinenin bir aygıtı olarak işlev göreceği bir dünyaya doğru nihai gidişini sezinleyen belki de ilk kişidir: Hayat galip gelirse, geleceğin kenti, bugün çok az kentin sahip olduğu ve Bahar Festivali başlıklı bu Çin resminde görülen niteliklere sahip olacaktır; çeşitli doğa şekillerinin, çeşitli uğraşların, çeşitli kültürel faaliyetlerin ve insanın çeşitli kişisel özelliklerinin mümkün kıldığı sonsuz permütasyon ve kombinasyonlara. Yani, kusursuz bir kovan değil, capcanlı bir kent.

[Üstte] Bir Süper Toplum İmgesi. Hayat Aygıtı Araştırma Grubu'nun Kokusai-Kentiku'da *yayımlanan makalesi. Ocak 1960. Bu tezin içeriği konusundaki bilgilerimin tümünü Donald L. Philippi'nin yaptığı özel çeviriye borçluyum. [Altta] Ch'ing Ming Yazıtları'ndan bir resim: Koleksiyon, A.W. Bahr, Fletcher Fonu, 1947; The Metropolitan Museum of Art'ın izniyle yayımlanmıştır. Egemen teknokratik mit ve dogmalar konusundaki eleştirel analizler için bkz.,* Art and Technics [Sanat ve Teknikler] *ve* The Transformation of Man [İnsanın Dönüşümü] *adlı kitaplarım, özellikle de bu son sözünü ettiğim kitabımın "Tarih-sonrası İnsan"la ilgili bölümü.*

* Samuel Butler'ın 1872'de yayımlanmış ve bir çeşit anti-ütopik dünyanın anlatıldığı kitabı. (ç.n.)

spesifik uyarlamaların var olmayışı, tam da bu belirsizlik ve tasarımsızlık, mübadele açısından genel kullanışlılığı artırıyordu. Kent arazisi de tıpkı emek gibi bir meta haline geldi; sahip olduğu tek değer piyasa değeri oldu. Sadece kira getiren binaların fiziksel bir aradalığı olarak algılanan kent bu çizgilerde planlandığında, büyük fiziksel engellerin ve hızlı toplu taşıma ihtiyacının sınırları dahilinde her yöne doğru yayılabilirdi. Her sokak trafiğin aktığı bir cadde, her bölge bir iş bölgesi haline gelebilirdi.

Kira bedellerindeki ve gayri menkul değerlerindeki mukabil yükselişle birlikte arazi kullanımının artan yoğunlaşmasına izin vermek iş dünyasının bakış açısına göre bu inorganik tipteki planın özgül erdemlerinden biriydi. Bu, iş hayatının diğer her türlü insani faaliyetten önce geldiği yeni tür bir kent düzeniydi. Fakat en kısıtlı faydacı bakış açısından bile, yeni ızgara planlarının randımansızlığı ve kaybettirdikleri had safhadaydı. İlk etapta genellikle ana trafik arterleriyle meskûn mahallerdeki caddeler arasında yeterince fark gözetilmediği için birincisi yeterince geniş yapılmazken, ikincisi genellikle mahalle içi işlevinin gerektirmediği kadar geniş yapılıyordu. Bu aşırılık, bunları, konut alanı olarak kullanılan sokaklara, bedelini karşılayamayacakları yol döşemesi, aşırı uzun altyapı hatları ve boru masrafı yüklüyordu.

İngiltere'de 1870'ten sonra yapı düzenlemesine uygun yapılan caddelerin rafine vasatlığı bir istisnaydı; fakat Raymond Unwin'in *Nothing Gained by Overcrowding*'de [İzdiham İnsana Bir Şey Kazandırmaz] örneklerini verdiği o çok sıkışık planlarda bile aşırı büyük caddelere ve yol döşemesine çok para harcanmaktaydı. Aynı büyüklükteki bir arazi, iç park ve oyun alanları yapılarak daha iyi değerlendirilebilirdi.

Izgara plancısı topografyaya hiç önem vermemekle, caddelerin tesviyesinde, doldurulmasında ve döşenmesinde "dürüst" belediye avantalarının yolunu açtı. San Francisco'daki gibi dik tepeli arazilerde, dikdörtgen planın uygulanması, topografik konturlara uymadığı için kent sakinlerinin zamanına ve enerjisine sürekli bir yük bindirmiş, fazladan harcanan tonlarca kömür ve litrelerce benzinle ölçülebilecek günlük ekonomik kayıplara mal olmuştur; ayrıca zekice parsellenmiş yamaçların yaratacağı estetik imkânlardan yoksun kalmak da cabası...

Buna karşılık, ortaçağ Sienası'nın dolambaçlı yolları kontura uygun düzenlenmiş, fakat görüş noktaları açmak için aralıklarla, zaman zaman yayalara kestirme yollar sağlamak için de dik basamaklı merdivenlerle bölünmüştü. Bu örnek, minimum düzeyde hayal gücü kullanarak maksimum sayıda satılabilir parsel yaratmaktan çok daha farklı

amaçlar doğrultusunda yürütülen organik bir planın estetik ve mühendislik üstünlüğünü gözler önüne serer. 1865 gibi eski bir tarihte Frederick Law Olmsted, San Francisco'da bu avantajları ortaya koymuştu; ama ne yazık ki, verdiği fikir bir kenara bırakılacaktı.

Bu açık biçimsel düzenlemede ne hâkim rüzgârların yönüne, ne sanayi bölgelerinin sınırlanmasına, ne üzerinde bulunulan toprağın sağlığına, ne de bir kent arazisinin gerektiği şekilde nasıl kullanılacağını belirleyen diğer hayati etkenlere dikkat edilmiştir. Binaların kış güneşini azami ölçüde alacak şekilde yerleştirilmeleri, hem eski Yunanlar hem de Çinliler tarafından bilinen o eski gereklilik, tümüyle göz ardı edilmişti, ta ki bu, XX. yüzyılın başlarında özellikle Fransız planlamacı Augustin Rey gibi bağımsız araştırmacılar tarafından geç de olsa yeniden ilke edinilene kadar. Bir eksikliği daha belirtmek gerekir: Yerleşim, sanayi, ticaret ve belediye bölgelerinde işleve bağlı bir farklılaştırma çabası yoktu. Oysa her bir bölgenin gereksinimleri göz önünde bulundurulsaydı her biri farklı uzunluk ve genişlikte bloklar, farklı trafik yoğunluklarını kaldıracak şekilde uygun cadde ve bulvarlar, işlevsel olarak farklı bina yerleşimleri gerektiriyordu.

Bütün bunlar, ticaret kentinde uygulandığı şekliyle ızgara planında, hiçbir bölgenin veya semtin, özel işlevi göz önünde bulundurularak planlanmadığı anlamına gelir. Göz önünde bulundurulan tek işlev, iş dünyasının büyüyen taleplerini karşılayacak ve arsa değerlerini yükseltecek şekilde arazilerin sürekli artan bir yoğunlukta kullanılmasını sağlamaktı. Kent planlamasında bu tür göstermelik yüzey düzeni, düzen sayılmaz. Bir kent planı en azından, öngörülen işlevler ve hayat standartlarıyla uyumlu bir azami arazi kullanımı ve azami yerleşim yoğunluğu saptamadığı; açık alan ihtiyacı ve kamusal hareketlikle uyumlu bir azami bina yüksekliği ve büyüklüğü belirlemediği; bütün bunları adım adım bir yenileme ve değiştirme çerçevesine oturtmadığı sürece uyduruk bir kâğıt parçasından farksızdır.

Izgara planının bir etkisinden daha söz etmemiz gerek. Arazi, orijinal olarak geleneksel çekirdek ailenin yerleşim birimi tarafından belirlenmiş boyuttaki arsalara bölündükten sonra, bu arsaların daha büyük bina inşaatları için bir araya getirilmesi hileli spekülasyonlar ve vicdansız mal kapatmalar için yeni bir alan açtı; kent içindeki yerleşime açık bölgelerde bütün bir blok veya mahalle büyüklüğünde bir arazi oluşturmak ise, arazinin toplu olarak tarihi bir kurumun mülkiyetinde olduğu –Rockefeller Center vakasındaki gibi– durumlar hariç, en geniş özel kaynakların ötesinde bir iş oluyordu. Araziye kamusal amaçlar için ihtiyaç duyulduğu durumlarda bile birbirinden bağımsız bir-

çok arsa sahibinin bütün hisselerini satın almak, iyi bir kamu yönetiminin önünde büyük bir engel oluşturuyordu. Birçok kentte sadece sıkıcı gecikmelere değil, çeşitli tipte şantaj ve rüşvete de neden olan bir işlemdi bu.

Daha iyi bir plan çerçevesinde parsellerin birleştirilmesi ve hisselerin bireysel mülk sahiplerine orantılı olarak yeniden dağıtılması olanağını getiren Adickes Yasası Almanya'da bile 1902'ye kadar çıkmadı; ve Rotterdam'da ise, ancak kent merkezinin 1940 yılında Naziler tarafından bombalanması, kentin 1945 yılından beri etkili bir şekilde yeniden planlanmasını mümkün kılan bu sistemin benimsenmesini sağlayan bir kamusal ruh yaratabildi.

Tamamen ticari ilkeler çerçevesinde ızgara planı başka hiçbir planın yapamayacağı şeyi yapmakta, yani kapitalist rejimin talep ettiği değer değişimine, hızlı büyümeye, nüfus artışına cevap vermekteydi. Fakat bu ilkeler gereğince planlanan kent, diğer insani amaçlar açısından bir başarısızlık örneğiydi; bu ilkeleri değiştirmeden onu geliştirmeye yönelik her türlü çaba da başarısız olmaya mahkûmdu. Doğası gereği planlama, birçok ihtiyaç, amaç ve işlev arasındaki karşılıklı ilişkiyi içeren kapsamlı bir süreçtir; oysa bireysel girişimcinin yaptığı plan, kendi sınırlı amaçlarına yönelik parçalı bir çabaydı. Onun amaçları için, cadde ve blokların yayılması dışında tek bir belediye faaliyeti gerekliydi: Ulaşım hatlarının inşası. Bu anlamda ızgara planı ideal noktasına Señor Soria y Mata'nın Lineer Kent için verdiği plan teklifinde ulaşır. Kendisi de bir ulaşım mühendisi olan Mata, eski tarihsel merkezleri birleştiren ulaşım hatlarına paralel, kesintisiz bir kent kuşağı tasarlayarak yeni kenti hızlı bir ana transit sisteminin bir işlevi olarak kurmayı açıkça önerdi. Motorlu hareket her şeyi denetimi altına almıştı.

Spekülatif ızgara planının ve toplu ulaşım sisteminin yaygınlaşması, XIX. yüzyılın büyümekte olan kentlerinde kapitalist biçimlerin hâkim olmasını sağlayan iki ana faaliyetti. Her zaman bu sırayla olmasa da, toplu taşımacılık yapan posta arabalarını tren yolları, buharlı vapurlar, köprüler, yerüstü elektrikli taşımacılık, metrolar ve asma yollar izledi. Kentin her büyüme evresi, nüfusun her artışı bu kamu hizmetlerine aşırı yatırım yapılmasına karşı bir sigorta ve sadece kent sınırları dahilindeki arazinin değil, kent dışındaki tüzel olmayan veya kente eklemlenmemiş toprağın da genel değer artışı için bir güvence olarak gerekçelendirilebilirdi. Büyüyen bir ekonomi, büyüyen bir nüfus talep ediyordu; büyüyen bir nüfus da büyüyen bir kent. Bu büyümenin önündeki tek sınır gökyüzü ve ufuktu. Katışıksız ticari terminolojide, sayısal büyüme gelişmeyle eşanlamlıydı. Nüfusun büyüklüğü bir kentin kültü-

rel düzeyini belirlemekte yeterliydi. İleride bu sürecin *megalopolis*'in biçimlenmesindeki nihai sonuçlarına tanık olacağız.

Örneğin, yarım yüzyıl kadar önce New York'ta yeni metro hattı ihtiyacını değerlendirirken Kamu Hizmeti Komisyonu'ndaki bir mühendis amaçlarını şu klasik cümlelerle ifade etmişti: "Bütün hatlar objektif noktadan, yani Manhattan'dan geçmelidir. İnsanları Manhattan'a getiren her transit hat kentin gayri menkul değerine eklenir. Coğrafi ve ticari konumu hesaba katıldığında çevresindeki kara parçasındaki nüfus arttıkça Manhattan Adası'ndaki mülkün değeri de artmalıdır." İyi bir ulaşım sisteminin amacının sanayi ve ticari fırsatların, iyi konut imkânlarının ve hatta toprak değerinin daha eşit dağılmasını sağlamak ol-

duğu, yani bütün bu ulaşım sistemini kurma sürecinin metropol halkının geri kalan kısmının feda edilmesi pahasına Manhattan'daki arazi sahiplerini zenginleştirmekten başka amaçları da olabileceğini bu saf memur anlaşılan bilmiyordu.

Kentin daimi toplumsal işlevlerine katkısı bakımından değerlendirildiğinde de anonim ızgara planı boş çıkmıştır. ABD'de, Cincinnati, St. Louis ve Chicago'nun planlarında olduğu gibi XIX. yüzyılın yeni kasabalarında kamusal alanlar bulunmaktaydı; fakat kumar hastalığının büyüdüğü sıralarda bu belediye arazileri cadde genişletme ve döşeme masraflarını karşılamak için satılacaktı: Yavaş büyüyen Savannah bile eski kent meydanları sisteminin sunduğu avantajlardan giderek vazgeçmişti. Kamu binaları veya bahçeleri için ihtiyaç doğduğunda ise uygun arazi parselleri özel şahısların mülkiyetine geçmiş bulunuyordu, bazen üzerine inşaat yapılmıştı, ama her halü kârda yüksek fiyatlıydı. Bu duruma karşı bulabildiğim neredeyse tek istisna, 1820'de spekülatörler tarafından reklam amacıyla tasarlanan birçok meydanın bugün hâlâ kent planının bir parçası olarak kaldığı Rochester'dır; belki de bunda, Buffalo veya New York gibi son durak kentlerinden farklı olarak taşra kentinin yavaş büyümesinin de payı vardı.

Bir kentin arazisinin gelişimini denetim altına almadığı sürece kendi büyümesini dizginleyemeyeceği, talep artışından önce gerekli araziyi elde etmeden ve onu elde tutmadan kamu binalarına doğru konumda bir yer sağlayamayacağı bilgisi, yeni kent zihniyetine girmemişti bile. Kamusal denetim kavramı başlarda bir tabuydu. Klasik kapitalist teoriye göre kâr söz konusu olunca özel çıkarlar kamunun çıkarlarından önce gelirdi. Doğru, devletin veya belediyenin gücü kapitalist girişimciler tarafından hiçbir zaman tamamen reddedilmemişti. Kapitalizm açgözlülükle büyük sübvansiyonlar ve devlet yardımları, dev hibeler de talep etmişti, tıpkı ilk batı demiryolları yardımları ve şimdinin

özel hava ve motorlu taşımacılık destekleri gibi.

Böylece kent, XIX. yüzyıldan itibaren, bir kamu kurumu olarak değil, ciroyu artırmak ve arazi değerlerinin artışını sağlamak için her türlü şekle sokulabilecek özel bir ticari teşebbüs gibi görülmeye başlandı. Henry George'un bu durumla ilgili olarak yaptığı analiz ve Ebenezer Howard'ın bütün araziyi bir bütün olarak elinde tutan yeni Bahçe Kent'le ilgili plan teklifinde bu analiz doğrultusunda yaptığı düzeltme hem belediye ekonomisi, hem de belediye yönetimi kavramında bir dönüm noktasıdır.

E. KENTSEL YAYILMANIN BEDELİ

Kapitalist ekonominin dayattığı kentsel büyüme yasası, gündelik rutini sırasında insanın ruhunu okşayan ve güçlendiren doğal özelliklerin geriye dönüşsüz bir biçimde yok edilmesi anlamına geliyordu. Böylece nehirler akan lağımlara dönüşebilmekte –bkz. William Morris'in, Thames Nehri'nin bir kolu olan Wandle'ın kirlenmesini konu alan tasviri–, rıhtımlar gezintiye çıkanlara yasaklanmakta, trafiği rahatlatmak için yaşlı ağaçlar kesilebilmekte ve kutsal binalar yıkılabilmekteydi; fakat üst sınıflar Central Park'ta faytonlarıyla gezebildikleri veya Rotten Row'da sabah yürüyüşüne çıkabildikleri sürece kentin genelindeki gezinti yerlerinin ve güzelliklerin yokluğu fark edilmezdi.

1870'e kadar kamunun, çocuklar için oyun alanları gerektiğini kavradığına dair hiçbir belirti yoktur; o zaman da gerekli mekânı sağlamak büyük masraflar gerektirir hale gelmişti. Ticari plandaki aşırı büyük caddelerin tuhaf işlevleri de bundan kaynaklanıyordu: Bu caddeler ortaçağ kentinin arka bahçesi ve korunaklı meydanının veya barok düzenin açık alanı ve parkının yerini almaya zorlanmıştı. Böylece esas olarak tekerlekli araç trafiği için düzenlenmiş bu döşenmiş çöller aynı zamanda park, gezi yolu ve oyun alanı haline geldi: Çirkin bir park, tozlu bir gezi yolu ve tehlikeli bir oyun alanı.

Arazinin aşırı kalabalıklaşmasının görülmediği yerlerde bile –örneğin, Amerika'nın orta kesimindeki birçok küçük kentte– geniş cadde veya bulvar ilerlemenin bir simgesi olarak değer görmekteydi. Böylece bu yollar, bugünkü işlevi veya potansiyel kullanımıyla hiçbir işlevsel ilişkisi olmadan öylece durmakta, fakat bunların döşenmesi ve onarımı için yapılan masraflar çevredeki arazilerin vergilerine yansıtılmaktaydı. Hükümdarın gücünü göstermek için yapılan barok dönem mekân genişletme çalışmasının gecikmiş bir karikatürü olan bu tür

cadde planlamalarının tek değeri, dekoratif olmalarıydı. Bu caddeler muhtemel trafiğin, muhtemel ticari fırsatların, mesken alanlarının yoğun ticari bölgelere dönüşme ihtimalinin bir simgesiydi. Caddenin kendisi de böylece, gelişmekte olan kentin yolu üzerindeki taşra arazilerine bazen erken bir iyimserlikle iliştirilen fahiş arazi değerlerine fazladan bir gerekçe oluşturur hale geldi. Dahası, hiçbir şey New England'ın hayatta kalmış olan kent geleneklerini Pittsfield ve New Bedford gibi kentlerin sanayileşmeye teslim olmalarına rağmen on ila yirmi metre genişliğindeki dar sokakları muhafaza edip, böylece bitişiğindeki ev ve bahçelerin vergi yükünü hafifletmeleri gerçeğinden daha iyi sergileyemez. Kent, ızgara modeline göre planlanmış olduğu zaman bile, yeni bir kent planlamacısı neslinin XIX. yüzyılın sonlarında bahçeli sanayi köylerini planlarken keşfettiği avantajların bir kısmından yararlanmaktaydı.

XIX. yüzyıl boyunca Batı dünyasının tamamında yeni kentler kurulmakta ve eskileri demin sözünü ettiğim şekilde genişlemekteydi. Bu patlamanın ilk belirtisi, kaldırım taşı ve su sistemi çıkış borularından oluşan iskelet caddelerin artması oldu. Bu caddelerin artması kentin zamanından önce yayılmasına yol açtı. Pahalı yol döşemesi, pahalı kanalizasyon ve su borularının masraflarına masraf katarak, sınırlı bir zaman içinde kurulan kompakt yerleşim birimleri yerine, zamansal ve mekânsal olarak gelişigüzel inşa edilen müstakil evlerle, büyümenin olabilecek en ağır bedel eşliğinde gerçekleşmesine neden oldu. Spekülasyon dışında hangi amaç açısından değerlendirilirse değerlendirilsin, bu sistem aşırı derecede israfçıydı; bu erken başlayan sömürünün bedeli, kentin kalan kısımlarına yansıdı.

Paranın böyle aldatıcı şekilde tek ölçüt haline gelişi erken bir zamanda fark edildi. İngiltere'de Ormanlar ve Korular Komisyonu'na gönderdiği bir raporunda John Nash şu gözleminden söz eder: "Kentin yayılmasının yapay nedenleri, inşaat malzemeleri satan tüccarların ve bütün sistemi harekete geçirip işleyişini kolaylaştıran, zengin müvekkilleri olan avukatların destekleyip teşvik ettiği spekülasyonlardır; bu avukatların müvekkillerinin paralarını avantajlı bir şekilde kullanmalarını sağlayan sayısız araç sayesinde artan toprak kiraları ve avukatların böylece kendi kendilerine kârlı iş alanları yaratmaları, bu spekülasyonların temel kaynağıdır."

Sürekli, sınırsız büyümeye böyle bir inanç yaygındı. Amerika'da kent girişimcileri bu tür büyüme üzerine kumar oynamış, sonra da bilinçli bir şekilde ticaret, sanayi ve nüfusu rakip kentlerden kendilerine çekerek bu umutlarına bir temel sağlamaya çalışmışlardır. Bunu bazen

toprak, bazen de kente gelecek üreticinin yeni işçilere, onları kamusal bir sorun haline getirmeyecek düzeyde bir ücret düzeyi sunup sunamayacağına bakmadan fabrika binası hibe ederek yapıyorlardı. New York, Erie Kanalı'nı hinterlandla iyi bir bağlantı kurmak için inşa etmekle yetinmemişti; daha sonra da bu kanaldan, diğer kentler aleyhine çalışan farklı nakliye ücreti tarifesiyle okyanus ve karadaki trafik yolları üzerindeki tekelini sürdürmek için yararlanmıştı.

Kira getiren yerlerin her karışından yararlanma arzusu, bina sırf para kazandırmak için değil, kendi özel kullanımları için olduğunda bile mal sahiplerinin aklından çıkmıyordu. XIX. yüzyıl boyunca birçok kentte bu durum arka bahçenin çamaşır kurutulan bir arka avluya dönüşmesine neden oldu; hatta burası da giderek öylesine küçültüldü ki, 529 F34 New York'ta Beşinci Cadde'nin ötesindeki pahalı evlerin çoğu tıpkı kenar mahalle evleri gibi neredeyse dip dibe, manzaradan ve havalandırmadan yoksun bir şekilde inşa edildi. Tekrarlamak gerekirse, kazançla ilgili kaygılarıyla hipnotize olmuş kapitalist girişimci, hedefi yukarıdan ıskalamıştı; zira aşırı kalabalık bir kent planı ne azami kazancı hemen getiriyor ne de yıllarla ölçülen uzun bir dönem boyunca süren kârlı bir yatırım olacak kadar mantıklı ve cazip olabiliyordu.

Vendôme veya Russell Meydanı'ndaki gibi yüzyıllar boyunca kullanılmalarına rağmen hâlâ gözde olan ferah mekân tasarımlarının, sadece mümkün olan en çok miktarda kira getiren alan yaratmayı amaçlayanlardan daha ekonomik olduğu ortaya çıkmıştır. Bu ikinci tip yerler ancak hızlı el değiştirdiğinde yüksek kâr getiriyordu. Özel ekonomiden farklı olarak belediye ekonomisinde bir projenin ilk maliyeti değil, kullanım ömrüne dağıtılan nihai maliyeti önemlidir.

Planlama ve tasarımdaki kötülüklerin ana kaynağı tek başına spekülatif kâr değil, başka her türlü insani kaygıyı dışlayarak yalnızca bu kârın düşünülmesiydi. Woods'un Bath'taki büyük ölçekli inşaatı ticari saiklerle, fakat neyse ki rütbe ve konuma uygun olma duygusu gibi diğer saiklerin ticari amaçları yönlendirdiği bir dönemde yapılmıştı. Böylece Woods, Edinburgh'daki Robert Adam gibi, daha bonkör barok ölçeklerle çalışabilmiş, bütün sokağın ön cephesini tek bir birim olarak ele alabilmiş ve açık alanı bütün tasarımın ayrılmaz bir parçası olarak görebilmişti. Bu aristokratik idealler, XIX. yüzyıl kentini inşa eden ve sayıları gittikçe artan zevk fukarası kişilerce ayaklar altına alındıktan sonra, barok tasarımın sadece tek tipliliği ve tekrara dayalı özelliği New York ve Londra'daki standartlaştırılmış sıra evlerde veya III. Napoléon'un Parisi'ndeki ve Bismarck'ın Berlin'indeki standartlaştırılmış apartmanlarda varlığını sürdürdü.

F. TRAFİK İÇİNDE TRAFİK

Ticari planın bir başka özelliği de koridor bulvardı. Aslen tekerlekli
araçların dolaşımını kolaylaştırmak için tasarlanmış olan doğrusal bir
yoldu bu. Yeni planda cadde ile bulvar, mahalle dolaşımı ile kentaşırı
dolaşım arasında çoğunlukla pek bir ayrım yoktu. En güzel evi satın
alabilecek durumda olanlar bile sakin iç bölgeleri olan tali caddelerde
oturmak yerine New York'taki Beşinci Cadde veya Philadelphia'daki
Broad Street gibi bulvarlarda oturmayı tercih etmekteydiler. Ticari il-
keler hâkimiyetlerini ilan ettikten sonra bu modelden kaçmak o kadar
zordur ki, bugün bile Long Island'da bir anayol üzerinde bulunan ye-
530 ni alışveriş merkezi, bir buçuk kilometre uzunluğunda olmak gibi sa-
kıncalı bir şeyle övünür.

Mahallenin trafiğe kurban edilişi, XIX. yüzyıl boyunca sürdü. Hayranlık uyandıran birçok yeniliği bulunan güzel bir plana sahip Londra'daki Hampstead Garden gibi bir konut banliyösünde bile planlamacılar kompakt bir merkez oluşturacaklarına, alışveriş bölgesini bir koridor bulvar boyunca yaymışlardır. Ticaret kentinin yarattığı trafik o kadar korkunçtu ki, XIX. yüzyıl gibi erken bir dönemde bile New York'ta trafik kavgaları yaygındı; halkın toplu halde hızlı bir şekilde taşınması ihtiyacı hissedilir derecedeydi. O güne kadar kentlerin çoğunda nüfusun çoğunluğu işe yürüyerek gitmekteydi. Buradan, işyerlerinin bu insanların evlerine yakın olduğu sonucu çıkarılmamalı; işyerleri muhitlerinden uzak olsa dahi işçiler, hatta işverenler işlerine üç dört kilometre yürüyerek gitmek zorunda kalabiliyorlardı; fakat kötü hava koşullarında ayakkabısı ve giysileri iyi olmayan, ayrıca kötü beslenen için bu mesafe bir sorundu elbette.

Ucuz posta arabasının, trenin ve nihayet tramvayın icadıyla birlikte tarihte ilk kez toplu taşımacılık başlamış oldu. Kentin büyümesinin sınırları artık yürüyüş mesafesine göre ayarlanmıyordu; kentin bütün yayılma hızı artmıştı, çünkü artık bulvardan bulvara veya bloktan bloğa değil, merkez bölgeden her yöne doğru yayılacak şekilde demiryolu hattından demiryolu hattına, banliyöden banliyöye gerçekleşen bir hareket söz konusuydu. Bazı açılardan her zaman cadde ağlarıyla birleşmeyen yolları takip eden bu tamamlayıcı ulaşım biçimleri, cadde dolaşım sisteminin en zayıf yönlerini dengeleyebiliyordu; yol ücretlerinin ucuz olduğu bir dönemde bu fiyatlar az gelirli işçilere onları özel ulaşım aracı alabilecek durumdaki kişilerle eşit duruma getiren bir hareketlilik olanağı tanıdı.

Ne yazık ki, toplu ulaşım hizmetleri de kentin kalanını yöneten ay-

nı spekülatif kâr yasasının altında yürütülüyordu: Trafik spekülasyonuyla arsa spekülasyonu birbirinin ekmeğine yağ sürüyordu, çoğunlukla da aynı girişimcinin şahsında. Tam bunun gerçekleştiği sıralarda, kavrayış gücü yüksek olan Emerson, 1836 gibi erken bir tarihte, yeni zaman ve mekân ölçüsünün sahip olduğu büyük potansiyelleri, yani, yolları caddelere, bölgeleri mahallelere dönüştürme potansiyelini fark etmiştir. Fakat bölgenin bir gelişme birimi olarak kullanılmasıyla ideal biçimine ulaşacak bu olasılık gerçekleşmeden kaldı; çünkü trafiğin menzilinin artması, insani avantajlar açısından zaten gereğinden fazla büyük olan kentin çapını daha da artırma amacıyla kullanılıyordu. Hızlı toplu ulaşım işe gidişte harcanan zamandan tasarruf sağlamadığı gibi uzaklığı ve yol masrafını artırmayı sürdürdü.

XIX. yüzyıl ve sonrasında ticaret kentinin yatay büyümesi üzerinde etkili olan süreçler, asansör sayesinde dikey büyümesi için de geçerlidir. Asansör kullanımı önceleri Yeni Dünya'nın büyük kentleriyle sınırlıydı. Fakat ilk olarak gökdelenlerin teşvik edilmesi sırasında yapılan büyük hatalar, kısmen aşırı sıkı denetimlerin gevşemesi, kısmen ticari baskı, kısmen modayı takip etme alışkanlığı, kısmen mimarların yeni teknolojik araçları kullanma hevesi nedeniyle artık evrensel hale geldi. Önce Amerikan kentlerinde yapılan hatalar aynı dehşet verici boyutlarda Avrupa ve Asya'da da tekrar edildi. Hızlı ulaşım, kent yayılması için ufku sınır haline getirdiyse, yeni inşaat yöntemleriyle, kumarbazların sevdiği sözcüklerle söyleyecek olursak, "sınır gökyüzü" haline geldi. Kat üstüne kat çıkmanın nasıl bir işlevi olduğu sorusu bir kenara bırakılarak, yüksek bina inşaatı, "modernlik"in bir statü simgesine dönüştü.

Yatay ve dikey olarak büyüme ve yoğunlaşmaya imkân tanıyan bu iki yöntemin bileşimi kâr fırsatlarını en üst düzeye çıkarıyordu: Yaşanan büyüme ve yoğunlaşma hareketinin asıl itici kuvveti buydu işte. Fakat bu safi mekanik büyüme sistemi, sonunda kendi kendini sınırlar hale geliyordu; zira kent içinde elli yıl önceki at arabalarının yarı hızında ilerleyen trafiğin dezavantajları, özel motorlu araçların yaygınlaşmasının olduğu kadar gerek ticaret, gerekse konut bölgelerinin genişlemesi nedeniyle kent yoğunluğunun düzensiz olarak artmasının doğrudan sonuçlarıydı. Kentin giderek daha büyük bir bölümünün genişletilmiş bulvarlar, ekspres yollar, viyadükler, park yerleri ve garajların yapımına ayrılmasına rağmen içinde hareket edilecek yer sıkıntısı azalmadı. Çünkü pek çok kentte, kent içinde dolaşmak için her türlü imkânın mevcut olacağı, ama buraya gitmek için hiçbir geçerli nedenin kalmayacağı zamanlar hızla yaklaşıyor. Bugün bile, kirli ve ze-

hirli hava, bir dönümde 75-100 kişinin barındığı daracık evler, şiddet ve suçtan geçilmeyen bozuk toplum hayatı insanların kentin merkezi bölgelerinden genel bir kaçışına neden oluyor. Bu anlamda bu hastalık kendi kendini sınırlayan bir hastalık; ama ancak kendisine konaklık eden organizmayı yok ederek durabiliyor.

Kapitalizmin kentin büyümesi sürecinde kendini gösteren tarzları ve amaçlarıyla ilgili bu eleştiri, XIX. yüzyıl kentinin karşı karşıya olduğu devasa büyüme sorunlarını asgariye indirme çabası olarak algılanmamalıdır; aynı şekilde bu, bugün kentin hizmetinde bulunan ve modern kentin daha dinamik ve çeşitlilik gösteren hayatına artık yeterli gelmeyen yaya ve su yollarına hemen yenilerini eklemeye hazır olan

teknik ilerlemelerin değerini görmezden gelmek demek de değildir. Aksine, büyüme sorunu, en az organizmaların olduğu kadar bütün tüzel birlik ve örgütlerin de sorunudur. Kentsel sorunların daha ilkel teknolojik veya toplumsal bir temelde çözümlenebileceği umudunu kim ciddiye alır?

İlerlemeci ticaret zihniyetinin hatası en yüksek finansal geri dönüşü sağlayan dolaşım tarzlarına hak etmediği bir önem vermek olmuştu: Bu, planlamacının yayaların rolünü ve sadece yaya dolaşımının sağlayabileceği esnekliğin gerekliliğini görmezden gelmesine neden oldu. Bu durum daha sonra planlamacının motorlu araç vasıtasıyla bireysel ulaşımdan ibaret tek boyutlu çözüme yönelmesine ve ulaşıma, bir kentin varlığının temeli olarak, pek çok başka kentsel işlevin üzerinde bir öncelik vermesine de yol açtı.

Böylece kent merkezinde kâr getirici izdihamı artırmaya eğilimli trafik ağlarının aşırı büyümesi, teknik bir açıdan değerlendirildiğinde bile son derece ilkel kalan bir çözüm üretmiş oldu. Bütün bu trafik ağlarıyla donanmış olan kent, yoğun merkezinin dışında, çok daha küçük ve sözde gelişmemiş birçok kentin hâlâ sahip olduğu, toplumsal hayata özgü keyiflerin birçoğundan mahrumdur.

G. İZDİHAMIN HİZAYA SOKUCULUĞU

Yeni kent planı kâğıt üzerinde çoğunlukla düzen ve ferahlık görüntüsü sunmaktaydı. Fakat ticaret kentindeki yeni yapılaşma, o zamana kadar hiç görülmemiş derecede izdiham yaratarak, XVII. yüzyıldan önce en kötü ihtimalle ara sıra, hatta neredeyse kazayla yapılmış olan kötü uygulamaları birçok kentte evrensel hale getirerek düzen ve ferahlığa dair sahte iddiaların kuyusunu kazdı. Zamanla oluşan bu hizaya sokma ken-

tin her bölümünü etkiledi; fakat her şeyden önce de yoksulun evini.

Kentsel izdiham doğal olarak çok sayıda insan kısıtlı sayıda daire ve oda için rekabet ettiğinde ortaya çıkar. XVI. yüzyılda ticaret ve sanayi proletaryası Avrupa'nın büyük merkezlerine akın edince bu koşullar kronik bir hal aldı. Kentin ıslah edilmesi ancak insanları kentte yaşamaya iten güçler kaynağında denetim altına alınsaydı gerçekleşebilirdi.

Yoksul, korunmasız göçmenlerin mekân için giriştiği rekabetin XVII. yüzyılın Paris veya Edinburgh'u üzerinde yaptığı etkiyle XVIII. yüzyılın Manchester'ı ve XIX. yüzyılın Liverpool ve New York'u üzerinde yaptığı etki aynıydı: Gayri menkul kiraları artmış ve yaşanan yerler kötüleşmişti. XIII. yüzyılda Paris'te bir hektarlık arsanın fiyatı, d'Avenel'in aktardığına göre, 2.600 franktı. XX. yüzyılda aynı bölgede bir hektarlık arsanın fiyatıysa 1.297.000 franktı. Paranın değerindeki fark hesaba katıldığında bile artış korkunç derecededir. Bu artıştan kim yararlanıyordu peki? Kent sakinleri değil. Kimin geliri bu artışı karşılamaya yetiyordu? İşçininki değil.

"Yıllık 1.000 frank geliri olan ortaçağ işçisi, küçük bir ev için hiç zorlanmadan yılda 100 ila 200 frank ödeyebiliyordu: Boş evler yüzünden kiraların çok fazla düşmesi ve ücretlerin 1.200 franga çıkması nedeniyle XV. yüzyılda işçinin durumu daha da iyileşti. Fakat yevmiyeli bir işçinin 1550'den XVIII. yüzyılın ortalarına kadar yılda 675 franktan fazla kazanamadığı ve Paris'te en berbat evlerin bile kiralarının 350 frank olduğu düşünülürse neden aynı çatı altında birçok işçi ailesinin barınmak zorunda kaldığı daha iyi anlaşılır."

Bu durum, birtakım farklılıklarla, bütün Avrupa'da ve Kuzey Amerika'nın daha zengin deniz limanlarında varlığını sürdürdü. İşçi sınıfı açısından bu dönem, sömürünün sürekli arttığı bir dönemdi; oturdukları yerler açısındansa sürekli bakımsızlaşma ve daralma dönemiydi. Tipik hayırseverlik işlerinde bile standartların düştüğü görülüyordu. Günümüz konut standartlarına göre Jacob Fugger'in Augsburg'da yaşlılar için inşa ettiği grup evler harika bir mimari eser olmasına rağmen, Augsburg'un o zamanki planında bulunan açık alanlarla karşılaştırıldığında bu paralel sıra evler, bahçe olarak kullanılabilecek asgari açık alana sahiptir: Hayır için yapılan yerlerde de arsa kullanımı konusunda cimri davranılır olmuştu, çünkü artık mekân, tıpkı vakit gibi, nakit demekti.

Bu izdihamın kaynağını anlamak için, ekonomik yönden kendilerinden üstün olanlar gibi düştüğü duruma boyun eğmeyip pazarlık yapma şansı olmayan yoksulların ihtiyaçlarından kâr elde etme arzusu bir

kenara bırakılırsa, XVII. yüzyıldan itibaren nüfusun önemli bir kısmı için yoksulluğun normal hayat biçimi olarak kabul edildiği hatırlanmalıdır. Yoksulluk ve açlık tehdidi olmasa, bu insanlar son derece cüzi ücretlerle çalıştırılamazdı. Alttaki sefalet, üstteki lüksün temelini oluşturuyordu. Büyük kentlerde nüfusun dörtte birini, iş buldukça çalışanların ve dilencilerin oluşturduğu tahmin ediliyor: Klasik kapitalizmin sağlıklı emek piyasası dediği ve kapitalistlerin kendi belirledikleri şartlar çerçevesinde işçi alıp, istediğinde önceden bildirmeden ve böylesi insanlık dışı şartlarda işçiye ya da kente ne olduğunu umursamadan işten çıkardığı piyasayı yaratan işte bu artık nüfustu. 1684 tarihli bir notta Paris emniyet müdürü, "bu büyük kentin nüfusunun büyük bir kısmını etkileyen korkunç sefalet"e değinir. 40.000 ila 65.000 kişi aşırı yoksul bir konuma düşmüştü. Paris bu konuda bir istisna değildi. Herman Melville gençken ziyaret ettiği bin sekiz yüz otuzların zengin Liverpool kentinde, *Redburn*'de anlattığı gibi, kaldırımdan aşağıdaki bir bodrumda iki bebeği iki memesinde ölmekte olan bir kadına rastlar. Genç Melville'in yardım bulmak için çabalamasına karşın hiç kimse bu yaratıkların imdadına yetişmez. İnsanlar ancak ölü bedenler kokmaya başladıktan sonra harekete geçerler.

Fakat sonuçta, proletarya özel bir çaba göstermesine gerek kalmadan, önceden tasarlanmamış öcünü aldı: İlk defa yoksulların evine uygulanan standartlar XIX. yüzyılda gittikçe artan bir hızda orta ve üst sınıfların evlerine de uygulanmaya başlandı. Birden çok aileyi barındıran kira evi, New York'ta ilk olarak 1835'te Cherry Sokağı'nda en düşük gelir seviyeliler için inşa edildi. Bu apartman, arsanın yüzde doksanını kaplıyor ve havasız, sağlıksız koşulları standart hale getiriyordu. Bir nesil içinde bu yeni tip barınma, iyi gelirli gruplara, modanın en gösterişli ürünü olarak tanıtılan Paris apartman daireleri şeklinde sunuldu. New York gibi bir kentte hiç kuşkusuz bekârların veya küçük ailelerin topluca barındıkları küçük muhitlere yer vardı: Bütün odaları tek bir kat üzerinde bulunan apartman dairesinin kendisi de mütevazı bir barınma için elverişli bir düzenlemedir. Fakat yeni daireler, iki odalı eski düzayak ev modeline göre yapılmamıştı: Yoksulların barındıkları evler gibi onlar da arsanın büyük bir kısmını işgal ediyordu; kolektif açık alanların ve bahçelerin güzel görüntüleri yerine birçok odadan sadece bir havalandırma bacası veya yapılaşmanın artışıyla birlikte aynı şekilde kötü tasarlanmış olan bir başka dairenin arka duvarı görülüyordu.

Temizlik veya güzel görüntü ihtiyacına karşı takınılan bu vurdumduymaz tavır ticaret kentinin gelişimini karakterize eder. Patrick Ged-

des'in şu iğneleyici sözleri XIX. yüzyıl süresince yapılaşma ve yerleşme hareketinin, tek taraflı olarak kira ve kâra ağırlık verilmesinin etkisiyle düşüşe geçişini çok güzel özetler: "Kenar mahalle, yarı-kenar mahalle ve süper-kenar mahalle; kentlerin evrimi bu yolu izlemiştir." Zaman içinde, ticari bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, zenginlerin oturdukları bölgelerin getirisi de hemen hemen yoksulların kötü, derme çatma evlerinin veya oturdukları kira evlerin getirisi kadar olmuştur.

Kapitalist standartların uygulamaya girmesi neticesinde, barınma koşullarının kötüleşmesinin son kanıtı XIX. yüzyılda hayırseverlikten geldi: Burada Victoria çağının mirası, Fuggerei'ın ilk örneklerini tekrarladı. Yardımsever bir grup tarafından 1850'lerde New York'ta yapılan ilk model evlerin, doğal olarak bir başka odaya açılan penceresinden başka içeriye ışık alacak hiçbir yeri olmayan iç odaları vardı. Bu kira evleri, o zamanlar düşük ücretli işçilere sunulanlara kıyasla bile o kadar rezil bir haldeydi ki, kısa zamanda hırsızların ve fahişelerin barınağı haline geldiler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında George E. Peabody tarafından Londra'da yaptırılan model evlerde saygıdeğer bir biçim altında tekrarlanmasaydı ve başka gruplar ve kamu yapılarınca yaygın bir şekilde taklit edilmeseydi bu karikatüre tesadüf deyip geçebilirdik. Peabody'nin binaları asgari düzeyde ışıklandırma, havalandırma ve sağlık koşullarına sahipti: Ama sadece asgari düzeyde. Zira bu binalar, kentin daha yoksul kesimlerindeki tipik Londra evleri gibi iki veya üç katlı değil, dört, hatta beş katlıydı; insani ihtiyaçlar nedeniyle değil, arsa fiyatları nedeniyle yoğun bir yerleşime sahipti. Binalar arasındaki boşlukların zemini boydan boya döşeliydi. Bu uygulama, en küçük bahçenin yapımını bile engellemekle kalmıyor, aynı zamanda daha sonra çıkarılan bir yasanın gücünü de arkasına alarak çocukların bu küçücük yerlerde oynamalarının yasaklanmasıyla da korunuyordu.

Peabody'nin iyi niyetli çabaları, gelir düzeyi düşük gruplar için yapılacak konutlara bir çirkinlik modeli oluşturdu. Bugün bu tür "model" planlarda, binalar toplam alanın yalnız yüzde on beş ila yirmisine yerleştirilerek bir görsel açık alan sağlansa da, on-on beş kat yükselen bu binalardaki yoğunluk bir kenar mahalle yoğunluğu olmaktan kurtulamaz: Bir dönümde 75 ila 110 kişi. Bu durum o bölgelerde, bu binaların yerlerine dikildiği dökük ve pis mahallelerdeki kadar ciddi bir park ve oyun alanı sıkıntısı yaratır. Bu binaların bulunduğu yerlerin hepsinin kısa zamanda kenar mahallelere dönüştüğü gerçeği, bırakın kentin doğasını, ne evin ne de mahallenin doğası hakkında hiçbir fikri olmayan tek gözlü planlamacılardan başkasını şaşırtmaz.

H. SATIN ALMA VE HARCAMA BİÇİMLERİ

Kapitalist girişimin ortaya çıkışıyla birlikte Batı dünyasında pazarın eski biçimleri tümüyle yok olmadı; fakat çoğunlukla temel erzak satıcılarıyla sınırlı kaldı. Yeni Dünya'da bile bu tür pazarlar genellikle tek bir çatı altında birleştiriliyor, bazen de New York, Philadelphia, Washington ve Baltimore'da olduğu gibi Avrupa pazaryerlerinin taklitleri kuruluyordu; Boston'daki Faneuil Hall ise Eski Dünya pazarının doğrudan devamı sayılabilir.

Genelde, açık bir tezgahtan bir elbise, bir pantolon veya bir soba alınabilecek yegâne yerler yoksul semtlerdi; buna mukabil ortaçağ
536 alışkanlıklarına aslında göründüğünden daha sadık olan Paris'te büyük mağazalar, en azından alt orta sınıf semtlerinde caddelere satış tezgâhları açmak mecburiyeti hissettiler. Fakat yeni kent planında pazar alanlarının yeri yoktu: Böyle bir yaya kalabalığını ne barok planın dairesel trafiği ne de ticari planın sonsuz koridor bulvarları kaldırabilirdi.

Arkadaki atölyenin dışa açılan uzantısı, açık hava dükkânı da yok olmaya mahkûmdu: Yeni tip dükkânlar, teşhir için kullanılmak üzere bütün ön cepheyi kaplayacak şekilde genişletilmiş vitrinlerin ardında şekillenmeye başladı. Bu dükkânların içlerinin güzel, özellikle de modaya uygun şeylerle donatılması için hiçbir çabadan kaçınılmazdı. Bir pastahaneyi, vitrin camlarıyla, duvar aynalarıyla, cam fenerlerle, yirmi beş duvar şamdanıyla ve altı büyük gümüş tepsiyle donatmak, tavanı boyatmak, sütunlara oyma yaptırmak ve fenerleri parlatmak epey bir para tutuyordu. Daniel Defoe, *The Compleat English Tradesman*'da [Mufassal İngiliz Tüccarı] "tüccarların gelirlerinin üçte ikisini dükkânlarının tadilatı için harcamaları"nın modern bir gelenek olduğunu belirtir: "... İki veya üç yüz, yok, hayır beş yüz *pound*'u bile ödemek mesele değil onlar için."

Malların sipariş sistemiyle değil de önceden üretilmesiyle birlikte teşhir pazarı da ortaya çıkmıştı; teşhir pazarı XVII. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş vites yükseltmiş, satışın hızını artırmış ve müşterinin görsel olarak ayartılmasını önemli kılmıştı. Özel pazar günleri taşra bölgelerinde varlığını sürdürdü; fakat ticaret kentinde her gün pazar günüydü. Alışveriş trafiği üreticiden tüketiciye aktarılan malların hareketinden ibaret rastgele bir trafik değildi sadece, her sınıftan insanın ana uğraşıydı. "Pazar alışverişi" ev ihtiyaçları temeline dayalıydı; "çarşı alışverişi"yse acil olmayan, daha keyfi bir uğraştı. Çarşı alışverişi heyecan veriyordu insana, evin hanımına giyinip kuşanıp dışarı çıkarak

kendisini gösterme fırsatı tanıyordu.

"Duydum ki," der Defoe hâlâ duyduklarının şokunu atlatamadığını belli eden bir biçimde, "bazı hanımlar ve iyi durumdaki insanlar faytonlarına atlayıp Ludgate Sokağı'na veya Covent Garden'a gidiyor ve orada bütün bir öğleden sonralarını bir şey almak şöyle dursun, bir şey almaya niyet bile etmeden, güzel ipekli kumaşları incelemek ve dükkân sahiplerini oyalayıp durmak için o kumaşçı dükkânı senin, bu kumaşçı dükkânı benim dolaşıp durmakla geçiriyorlarmış."

Sabit pazar ortaya çıktığında hem üretici hem de tüketici daha anonim hale geldi. Alıcıların genel özelliklerini önceden tahmin ederek veya alıcının zevk ve kararını manipüle ederek kendine bir yer edinen kişi aracıydı. Karanlıkta atış yapmaktan kaçınmak için yeni bir patron ve müşteri pazara hâkim oldu: Kadın modası ortaya çıktı. Tekrar Defoe'dan paha biçilmez bir alıntı yapacağım: "Her terzi yeni bir moda icat ediyor, kumaşçı yeni kumaş desenleri tasarlıyor, dokumacılar bu tasarımları güzel ve hoş kumaşlara dönüştürüyor ve çeşit olsun diye farklı kumaşları depoluyor; araba yapımcısı yeni makineler, koltuklar, Berlin faytonları vb tasarlıyor; bütün bunlar kibar tabakanın maymun iştahlı ve sorumsuz gururunu harekete geçirmek için yapılıyor... Döşemeci aynı değişiklikleri mobilyalarda yapıyor, öyle ki neşeli hanımlar evlerini her yıl yeniden döşetsin; öyle ki, alınalı bir yıldan fazla olan her eşya eski, kaydadeğer biri tarafından iki kereden fazla görülen zarif evleri sıradan ve vasat görünsün gözlerine."

Para her şeyin üstündeydi, pazar gelenekleri dükkânlarla sınırlı değildi. Mallar ve fiyatlarla ilgili paha biçilmez belgeler sunan Vicomte d'Avanel'in mülkiyet tarihi meseleyi gayet güzel ortaya koyar: "Ortaçağın sonlarından Devrim'e kadar süren, eski rejimin iş başında olduğu, güç kullanımına pek rastlanmadığı ve kamuoyuna neredeyse hiç önem verilmediği bir dönemde Fransa'yı para yönetmiştir. O zamanlar neredeyse her şey, güç ve onur, sivil ve askeri görev, hatta toprak mülküne bağlı asalet bile satın alınabiliyordu. Adam olmak için zengin olmak şarttı; bir prensin lütfu ara sıra yoksul bir adamı ayrıcalıklı kılıyorsa, adamı aynı anda zengin de yapıyordu, çünkü zenginlik gücün doğrudan sonucuydu."

Hayat, hatta aristokratik hayat kendini en kolay ticaret ve para olarak ifade ediyordu. XVI. yüzyılda insanlara nasıl hizmet edileceği üzerine yazılmış bir ahlâk vaazının şu giriş cümlelerine dikkat edin: "Tümüyle alım satım ve ticaretten ibaret (gibi) olan bu İnsan İlişkileri Borsası'nda dünyevi pazarı ayakta tutmakla ilgili konularda para ve mal daima hazır olduğuna göre, on sterlin gibi bir para cezası ile her türlü

uygun hal ve davranışın davet edilmesi gayet uygun olacaktır." Hayat da böyleydi. Alavere dalavereyle, ticaretle veya hırsızlıkla veya halkı dolandırarak veya ticari girişimlerle insan parayı elinde bulundurmaya bakıyordu: "Yağma, hırs, harcama", hayatı "zanaatçının, aşçının veya seyisin elinden çıkma kötü bir iş haline getirmişti!" Wordsworth'ün sonesi* bir hüküm özetine benziyor.

İnsanların komşularını tanımasına izin vermeyecek ölçüde büyük başkentlerde pazar standartları her şeye hâkim olmuştu. İnsanlar kasıtlı bir gösterişlilikle statülerini, kişisel zevklerini ve zenginliklerini sergiliyordu: Her insan, her sınıf sahnedeydi. Moda, günün üniformasıydı; zengin insanlar bu üniformayı evde veya sokakta tıpkı resmi geçit törenindeki bir askerin disipliniyle giyiyorlardı. Venedik, sosyete fahişelerinin dillere destan zarafeti sayesinde kişisel modayı belirlemeye başladı; Paris bu görevi XVII. yüzyılda ondan devraldı ve o zamandan itibaren her ulusal başkent ülkenin geri kalanı için model oldu. Büyük aracıların ve ithalatçıların bakış açısına göre başkentin ekonomik yararlarından biri, yerel gelenekler yüzünden modeli, rengi, malzemesi, dokusu, süslemesi farklı olan yerel malları gözden düşürmek ve başkentte kullanılan malların dolaşıma girmesini sağlamaktı. Parıltılı ticari süslemeler, üretici ile tüketicinin geleneksel tercihlerini veya ortak özelliklerini bozarken, zanaatçılığın ağırbaşlılığının da altını oydu.

XVI. yüzyılda bu durumun bazı ipuçları halihazırda mevcuttu; zira Stow, "ülkedeki birçok (veya hemen her) eski kentin, tüzel kentin ve pazarın yok olmasından ve yıkımından *Londra*'yı sorumlu tutan o insanların suçlamalarına cevap vermek" zorunda kalmaktan yakınır. "... Bu nedenle perakendecilerle zanaatçıların kasabalarını terk edip Londra'ya yerleşmelerine şaşmamalı; bunun nedeni sadece şimdilerde eskisinden daha büyük ve daha şatafatlı olan saray halkı değil... bu koşullar nedeniyle her ilden beyefendiler de kente akın ediyor; gençler gösteriş yapmak ve gösterişli insanları seyretmek, yaşlılarsa konukseverlik ve ev işi masraflarından ve yükünden bir nebze olsun kurtulmak için." Ticaretin hayat suyu olan moda aynı zamanda taşra kasabalarındaki geleneksel sanayinin büyük oranda ölümüydü de. Bu kasabalar yavaş yavaş uzaktaki anonim pazar için üretim yapmak ya da sanayilerini tamamen kaybetmek durumuyla karşı karşıya kaldılar. Bunun etkisi günümüzdeki bölgesellikten uzak üretim ve dağıtım sistemimizde açıkça görülebilir.

Bu ekonomi içinde, ulaşımda pahalı kayıplara neden olan barok sermayenin merkezileştirilmesi şimdi özel bir erdem haline gelmişti.

* William Wordsworth'ten yapılan alıntı, "England, 1802" başlıklı şiire aittir. (y.h.n.)

"Londra kentinin büyüklüğü iç kesimlerin ticaretine katkıda bulunur, çünkü bu kent ticaretimizin merkezi olduğu için bütün ürünler buraya gelir ve yine buradan bütün ülkeye dağılır..." Defoe bir başka yerde ise şunları söyler: "İngiltere'nin ihtiyaçlarının ve dış ülkelere ihraç edilen malların tekrar tekrar taşınması için kaç bin (veya kaç yüz bin mi demeliyim) insan ve at Londra'ya gidip geliyor acaba; bu büyük kentin birbirinden uzak on beş kente bölündüğü... ve bu kentlerin 30-45 kilometre çapında bir kırsal alanla çevrili olduğu, buradan kendilerini geçindirecek malları temin ettiği, her limanın malları yurtdışından kendisinin ithal ettiği bir durumda, taşımacılıkla uğraşan bu yüz binlerin kaçı işsiz kalırdı acaba?"

Bu son pasaj ortaçağ kent ekonomisiyle yeni ticaret ekonomisi ara- 539
sındaki farkı güzelce özetliyor, bundan iyisi can sağlığı. Fakat toplumsal çalışma ve kültürel hayat bağlamında Defoe'nun övmek niyetiyle söylediği şeyler aslında zehir zemberek bir suçlama.

Pazarın büyümesi ticari rejimin en karakteristik niteliklerinden biri olagelmiştir: Bu büyüme, doğrudan tatminlerin yerine dolaylı tatminleri ve hayat tecrübeleri yerine de paranın satın alabildiklerini getirme projesinde de mevcuttur. XVIII. yüzyılda, ortaçağ kentinin halk pazarlarıyla zanaatçı dükkânları sürekli çalışan özel dükkânlara dönüştü. Bu erken tarihte bile XV. Louis'nin hükümdarlığı sırasında Paris'te Kromm adında bir banker iki yüz ila üç yüz çalışanı bulunan bir mağaza kurdu. 1844'te Paris'te, yüz elli personeli olan Ville de France adlı modern bir mağaza kuruldu.

Bir kurumun canlılığı mimarisiyle ölçülebilirse, o zaman denebilir ki, mağaza bu ticari rejimin en canlı kurumuydu. Taş duvar yerine demir sütunların kullanıldığı ilk büyük binalardan biri New York'taki A. T. Steward mağazasıydı; bin sekiz yüz otuzlarda Schinkel'in Berlin'de kurulması planlanan bir mağaza için yaptığı tasarım, her ne kadar hayata geçirilmediyse de, Messel'in Berlin'deki aşırı övülen Wertheim mağazasının şatafatlı gelenekselciliğinin katbekat üstündeydi. Son olarak, günümüzün en faydacı binalarından biri, Chicago'daki, tasarımda radikal bir aykırılığa sahip Sullivan'ın Schlesinger and Meyer (bugünkü Carson, Pirie, Scott, and Company) binasıdır.

Mağaza, alıcıya olabilecek en fazla malı tek bir çatı altında sunuyor ve bir yandan fırsatları artırırken, bir yandan da satın alma ayartılarını çeşitlendiriyordu. Böylece mağaza birçok bölümü olan bir pazaryeri haline geldi. Dahası, teşhir edilen her şeyin satılık olduğu bir dünya sanayi fuarı hizmeti de görüyordu.

Fakat ticaret kentinin ürettiği ana mimari biçimlerin temelinde so-

yut mekân birimleri, yani metre kare ve metre küp olduğunu öğrenmek insanı hiç de şaşırtmaz. Otel, apartman, mağaza ve ofis binası esaslı bir yapısal yeniden düzenleme gerektirmeden birbirlerine dönüştürülebilmekteydi. Bina satışlarının spekülatif kârlarının yeterince cezbedici olduğu yerlerde dönüştürülebilirlik özelliği, sonunda yerini değiştirilebilirlik özelliğine bıraktı: Yapının her tarafı uzun süre hizmet etmesine göre değil, bir nesil içinde, bazen daha da kısa zamanda yıkılması ve yerine kendisinden daha yüksek ve daha kârlı bir yapının yapılması ihtimaline göre tasarlandı. Kentler üzerindeki etkisi açısından kapitalizm, tıpta kendi kendini yiyen mide olarak bilinen fizyolojik bozukluk gibidir.

540 Ticari girişim XIX. yüzyıl süresince, kendi değiştirilebilirlik ve daimi spekülatif artış kriterine cevap vermeyen tek bir biçim geliştirdi; bu biçim, hiç de hayret edilmeyecek biçimde, kısır bir biçim olduğunu kanıtladı ve uzun bir süre boyunca kopya edilmedi veya geliştirilmedi. Bu, cam kaplı pasajdı: Modern teknolojinin sunduğu demir çerçeve ve cam duvarlardaki yeni gelişmelerden yararlanarak yeni bir yapı yaratma girişimiydi bu. XIX. yüzyılın ilk yıllarında bu tür pasaj örneklerine Napoli'den Cenova ve Londra'ya (Burlington Kemeri, 1819) kadar her ticaret kentinde rastlanır oldu. Brüksel'deki alışveriş pasajı en uzun olanlarındandır; dükkân, kafe ve restoranlarıyla geniş bir toplanma yeri olan Milano'daki haç şeklindeki pasajsa var olan pasajlar içinde en büyük olanıdır. Bu yeni yapıların özelliği, alışverişi, işlevsel planlamanın ideal bir örneği olarak, araç ve gürültü karmaşası içindeki caddelerden uzaklaştırmasıydı. Bu tür pasaj fikri sadece Victoria çağında bir model kasabanın tasarımcısı olan James Silk Buckingham tarafından değil, aynı zamanda bütün alışveriş bölgesini cam altına almayı arzuladığı Bahçe Kent'inin ilk taslağında Ebenezer Howard tarafından da öne sürülmüştü. Illinois'te Pullman "model kent"inin tasarımcısı da böyle bir pasaj inşa etti; ve tuhaftır, Howard'ın ilk Bahçe Kenti'nin bulunduğu Letchworth'ün yakınındaki Hitchin adlı kasabada da bunlardan bir tane inşa edildi.

Bu alışveriş pasajlarının çoğu hâlâ tüm ihtişamıyla varlığını sürdürse de, yaygınlaşmamıştır; ya da şöyle söylemeli, motorlu trafiğe uyum sağlamak üzere inşa edilen kent karşıtı alışveriş merkezlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu pasaj kavramı daha mütevazı bir biçimde yeniden canlanmıştır. Ticari uygulamalar açısından değerlendirildiğinde, pasajın zayıflığı işlevsel kusursuzluğundaydı: Bu özelliği sadece orijinal amacı için iyiydi ve doğası gereği değiştirilemezdi. Bu durum, ticaret kenti tasarımının birinci yasasını çiğniyordu.

I. AMSTERDAM'DAKİ TEZATTAN ÇIKARILACAK DERS

Ortaçağ prototipinin geleneksel denetimlerinden ve kolektif yükümlülüklerinden tamamen uzaklaşmadan ticaret ruhuna kıvamında şahitlik eden tek bir kent var. Bu kent Amsterdam. Amsterdam'ın yaygın bir şekilde taklit edilmemiş olmasına bakılırsa, bu kentin planlama sanatının en büyük örneklerinden biri haline gelmesine zemin hazırlayan yalnız kapitalizm değil, benzersiz bir anda bir araya gelmiş olan bir kurumlar, kişilikler ve fırsatlar bileşkesidir. Yine de Amsterdam, kendisiyle sadece zarif Bath'ın boy ölçüşebildiği, kapitalizmin en muhteşem kentsel başarılarından biri sayılır.

Amsterdam'ı, korumacılıktan ticari rekabete geçişi, biçiminden hiçbir şey kaybetmeden sağlamış kentlerin en önemli örneği olarak ele almak, Delft ve Haarlem gibi Amsterdam'ın rakibi diğer kentleri küçümsemek anlamına gelmez. Bu daha çok, en hızlı ticari büyüme ve en hızlı nüfus artışıyla en güçlü örneği ele alarak ortaçağ sonrası kentinde fiziksel büyümenin düzenli tasarımın önüne ille de aşılamayacak engeller koymadığını göstermek amacına yöneliktir. Büyüme dönemi boyunca Amsterdam birliğini kaybetmemiştir; her ne kadar ortaçağdan kalma bölgesi yıkılmaya terk edildiyse de, ticari açgözlülükle kötü zevk anlayışının, çirkinliği ve gayri insaniliği tipik XIX. yüzyıl sanayi kentlerininkiyle boy ölçüşen muhitler yarattığı XIX. yüzyıldaki kısa bir dönem hariç kent bir bütün olarak kötüye gitmemiştir. 541

Hollanda kentinin teknik gelişimi suyun sadece iletişim ve ulaşım için değil, aynı zamanda arazinin şekillendirilmesi için de muhteşem bir şekilde kullanılmasına dayanır. Toprağı kazmak ve taşımak için kullanılan mekanik aygıtlar geliştirilmeden çok önce Hollandalılar azimli bir kol emeğiyle kentlerinin çoğunu su seviyesinin üstündeki tümsekler üzerine kurdular; aynı kolektif enerjiyle toprağı su baskınlarından korudular. Gerek deniz suyunun, gerekse iç bölgelerdeki suların denetimi, Gerald Burke'nin aktardığına göre, VIII. yüzyıl gibi çok eski tarihlere kadar dayanıyor; Hollandalılar çoğu deniz seviyesinin altında olan topraklarındaki su sorununu çözmek için her ne kadar yel değirmenlerinin yardımına ihtiyaç duysalar da, XI. yüzyılda, pompalama motorunun ortaya çıkmasından bile önce set ve drenaj tekniklerі geliştirmişler ve hatırı sayılır bir araziyi ıslah etmişlerdi.

Bu çalışma başından itibaren setlerin gerek inşaatı, gerekse onarımı için işbirliğine yatkın bir idareye ihtiyaç duyuyordu. Bu ihtiyaç XIII. yüzyılda Su Havzaları İdaresi'nin –bugün de çalışmalarını sürdü-

ren bağımsız otoritelerdendir– kurulmasını zorunlu kıldı. Su toprak yüzeyine çok yakın olduğu için Hollanda kentlerindeki evlerin kazıklar üstüne inşa edilmesi gerekti. Bu temelleri oluşturmanın güç oluşu Hollanda kentlerinin arazi sahiplerinin keyfi isteklerine göre yayılmasını engelledi. Belediye yönetimi altında kent bölge bölge yerleşime açılarak büyütülüyor ve kolektif hizmetlerle donatılıyordu. Bu kolektif eylem ve düzenli tahdit sistemi sayesinde, kapitalizmin dinamik güçleri neredeyse kendilerine rağmen kamusal bir amaç doğrultusunda hareket etmeye başladı. Bu nedenle Amsterdam, özel ve kamusal teşebbüsün birbirini tamamladığı bir karma ekonominin değerini gösteren iyi bir örnek olarak ele alınabilir.

Amsterdam'ın kentsel topluluk haline gelişi, küçük Amstel Nehri'ne set veya barajlar kurulmasıyla birlikte başlar. Orijinal kent merkezi eski kenti çevreleyen hilal biçimindeki kanalın içindeydi ve 1482 yılına kadar etrafına sur çekilmemişti: Hollanda kentlerinde, birlik ve ortak çabayı artırıcı bir etken olarak surun yerini setler almıştı. Ringa balıklarının nedeni bilinemeyen göçünün ardından ticaret Baltık Denizi'nden Kuzey Denizi'ne kaydıktan sonra gerek fırtınalara, gerekse korsan saldırılarına uzak, korunaklı uzun bir rotayla ulaşılan Amsterdam, mal aktarmalarının yapıldığı bir liman haline geldi. Böylece Anvers XVI. yüzyılda İspanyollar tarafından felç edilince, Amsterdam Borsası para piyasasının merkezi oldu. Aynı yüzyılın sonlarına kadar Amsterdam'ın büyümesi, İspanya'yla yapılan mücadeleler nedeniyle sürekli engellendi. Fakat yine aynı yüzyılın sonlarına doğru, İspanyolların göçünden tam bir nesil önce, Amsterdam'ın ticari mahareti kendi kentsel gelişimine yöneldi.

Amsterdam İtalyanların öğretebileceği bütün ticaret derslerini boşuna bellememişti. Violet Barbour'un belirttiğine göre, Amsterdam'a gelen mallar, kazançlı bir yatırım için genellikle hızlı satış, nakit ödeme ve hasılatı yatırımda kullanma hususunda geniş seçenek fırsatıyla karşılaşıyordu. Burada depo da çoktu ve mallarını daha iyi bir fiyata satana kadar depolarda bekletmek isteyen tüccarlar ambar idaresinden ödünç para temin edebiliyordu; para o kadar iyi işletiliyordu ki, yatırımcılar, mübadelelerde sermayenin bile kaybedilebildiği başka yerlerde bunun birkaç katı verilmesine karşın Amsterdam'da, yalnızca yüzde ikilik bir faiz gelirini memnuniyetle kabul ediyordu.

Şu sonuçlara dikkatinizi çekerim: 1602'de bir sigorta kurumu, 1608'de yeni bir borsa ve 1614'te de bir kredi bankası kuruldu. 1567'de 30.000 civarında olan nüfus, 1630'da 115.000'e ulaşarak neredeyse yetmiş yıldan az bir süre içinde dört kattan fazla arttı. Kentin

bu zorunlu genişlemesi yeni bir planlama düzeninin yapılmasına fırsat tanıdı; inşaat için gerekli araçları da zengin tüccarlar karşıladı. Savaş bile kentin büyümesini engelleyemedi. Amsterdam hububat, savaş gemileri donanımı ve mühimmatın, savaş için gerekli malların ana pazarı haline geldi. Sermayedarları düşmanla serbestçe ticaret bile yapabiliyordu; böylece savaşta hangi taraf kaybederse kaybetsin Hollandalılar ticarette mutlaka kazanıyorlardı.

Yeni planın mükemmelliği doğrudan 1565 Yapı Tüzüğü'ne dayanıyordu: Bu tüzüğün işlerliği o kadar tatmin ediciydi ki, XIX. yüzyılın başlarına kadar yürürlükte kaldı; kaldırılması da Amsterdam'ın acınacak kimi yönler kazanmasının muhtemel müsebbibi oldu. Bu tüzük başka şeylerin yanında binanın inşaatına başlanmadan önce kazık temellerin belediye memurlarınca onaylanmasını, her mülkün kendine ait bir tuvaleti olmasını ve meclis tarafından yaptırılan cadde ve yaya yollarının masraflarının bu cadde ve yollardaki cephe genişliği payları oranında komşu arazi sahipleri tarafından karşılanmasını şart koşuyordu. Bu uygulama, çok aileli yerleşim sorununun yoğunlaşmasıyla birlikte 1533'te su borularıyla kanalizasyonların teftişe açık olmasını zorunlu kılan, sıhhi tesisata ilişkin düzenlemeleri daha da ileri taşıyordu. Başka bir deyişle, bu plan yüzeysel bir gelişme değildi; sağlık ve toplumsal hayat koşullarına doğrudan ilgi göstermenin nihai ifadesiydi.

Yeni plan 1585'te, kuzeydeki kaldırılan tabyaların arazisine Heerengracht'ın yapılmasıyla başladı. Hem trafiğe hem de açık alan ihtiyacına cevap veren bu kanal, 27 metre genişliğinde olmasıyla bu tür planlamaya yeni bir boyut getirmişti, Bu başlangıç aşamasını Hendrikje Staets, 1607'de belediye tarafından onaylanan "Üç Kanallı Plan" ile geliştirdi. Ne ilk kanal, ne de Keisergracht (1593) adlı ikincisi, en sonunda inşa edilen örümcek ağı biçimli kanal sistemlerinin yerini tuttu; fakat bu arada Amsterdam tabyası Coeworden'in geometrik planı planlamacıları etkilemiş de olabilir. İmar işi sürerken, kentin eski merkezine doğru yönlendirilen kanal ve caddelerle bölünen eşmerkezli kanallar sistemi önerisi ortaya çıktı. Bir ara, bir park yaratmak istendiği için bu simetrik düzenlemeyi kesecek ve ulaşım ağını bozacak bir plan sunuldu; ama sonunda işlevsel düzen ve geometrik figür arasındaki ilişkinin ne olması gerektiği anlaşıldı: Birlik. İç kentin bütünü bu birliğin ifade edilmesiyle son biçimini aldı.

Üç Kanallı Plan'ın uygulamasında en büyük pay sahibi, bir topograf olan Daniel Stolpaert'ti (1615-1676). Stolpaert kâğıt üzerindeki bu planı çok boyutlu bir toplumsal gerçekliğe aktardı; mesela, üç büyük

kanal boyunca yapı cephelerini, o zamanlar aynı ölçüde ve azamette binalar olan büyük işyerleri ve tüccar konutları arasında eşit ölçüde paylaştıran da oydu. Merkezden çevreye yayılan ve dairesel kanallar tarafından şekillendirilmiş bina bloklarına orta sınıfı ve esnafı da o yerleştirmişti. Aynı zamanda, liman boylarını ve Browersgracht'ı depolar için, batıdaki yeni bölgeyi, yani Jordaan'ı ise sanayi ve belli hayırseverlik vakıfları için ayırmıştı. Bu planı bu yüzyılda Amerikan kentlerinin yüzeysel ve zararlı şekilde toptancı bir mantıkla bölgelere ayrılmasından ayıran şey, planlamayla inşaatın tek işlemin iki yüzü olmasıydı.

Fakat şuna dikkatinizi çekerim: Kimi zaman yoksul ve yaşlılara barınacak yer yaptırmayı amaçlayan dini örgütler veya işçilerine yeterli konut sağlamak amacıyla büyük ticari örgütler, seyrek olarak da barınma sağlama dernekleri işe girişse de, planı uygulamak kâr amaçlı olarak, bireyler ve küçük grupların yürüttüğü özel girişimlerin göreviydi. Planlama ve inşaat sürecinin bu şekilde süreklilik kazanması, Amsterdam'ın hızlı büyümesinin iyi yapılaşma ve belediye düzeni üzerinde Londra'nın hızlı büyümesindeki kadar zararlı bir etkide bulunmasını önlemiştir. Bu planda hiç de azımsanmayacak bir öneme sahip ve L'Enfant'ın Washington planıyla ortak olan diğer bir özellik de yerel kiliselerle pazaryerlerinin insanların oralara gidişgeliş zamanlarını kısaltacak şekilde yerleştirilmeleriydi. Tek başına bu örnek bile başka yerlerde sonraki planlarda uygulanmış olsaydı, yeni kentlerin ve kent yayılmasının hem maliyetini azaltır hem de karakterini iyileştirirdi.

Üç Kanallı Plan, bir ferahlık, kompaktlık ve zekice düzenleme mucizesiydi. Bu plan, barok klasisizminin askeri kural koyma belasını def etmek için kanal boyunca sıralanan ağaçların yarattığı süs etkisinin de yardımıyla, bireysel birimlerde yeterli çeşitlemeler ekleyerek barok planlamada değerli olan her şeyi benimsemişti. Örümcek ağı planının yönündeki art arda kesilmeler, uzaktaki manzaranın boş ve basık görünmemesini sağlıyordu. Kanalların genişliği 27 ila 29 metreydi ve kanallar, yanı başlarında uzanan evlerden ağaçlıklı yollarla ayrılıyorlardı. Bu binalar genişliği 8-9 metre olan arsalar üzerine inşa edilmişti; böylece üzerinde duvarlarından daha fazla açıklık olan, dolayısıyla evin en iç köşelerinin bile gün ışığı almasını sağlayan büyük, üç pencereli cepheler ortaya çıkmıştı. Evlerin arka cepheleri arasında en az 50 metrelik bir mesafe vardı. Bu nedenle her arsaya 8'e 25 metre boyutlarında bir bahçe alanı düşüyordu ve bu da hem bahçeyle uğraşmaktan hem de dışarıda keyif çatmaktan hoşlananlar için oldukça büyük bir yeşil alan oluşturuyordu. Evin kapladığı alan en fazla yüzde el-

li altıydı. Bu plan, banliyönün güzel yönlerini, açık alanlarını, bahçelerini, ağaçlarını kent merkezine taşımıştı.

Amsterdam'ın yeni kurulan mahalleleri, suyu denetlemek ve toprağı ıslah etmek için gösterilen beş yüzyıllık kolektif çabanın estetik sonucuydu. Düzen denizden kazanılan alanlardan kente yayıldı. Böylesine baştan aşağı ve her yönüyle iyi bir örneğin, kent tasarımına bu ölçekte damgasını vurduğu Amsterdam dışında başka hiçbir yer yoktur. Hollandalıların kendileri bile önlerinde duran bu şahane örneğe uzun süre layık olamamışlardır.

Üç Kanallı Plan'ın yarattığı düzen bir bütün olarak üç yüzyıl boyunca başka her türlü kent planlama girişiminin ilerisinde kaldı. Ancak şimdilerde, kente gidişgelişi sağlayan yer oburu tesislerin gelişimi uğ- 545 F35
runa –bu tür tesislerin, hızlandırmayı amaçladıkları trafiğin etkin hızını azaltmalarına rağmen– kent hayatının yararlı taraflarını ve güzelliklerini kurban etmeye her an hazır motorlu taşıt dini tarafından ciddi bir tehdit altındadır. Paris bulvarlarında olduğu gibi, büyük kanallar boyunca uzanan ağaçlıklı yollar otoparklara dönüşmüş, ortaya iç karartıcı bir görüntü çıkarmıştır.

Bu noktada gündeme gelen tarihsel çekirdeği koruma sorunu için başlı başına bir bölüm ayırmak gerekir. Burada planla ilgili hayranlığımı dizginleyip, Amsterdam'ın gelişimini kentsel amaçların değil de ticari kârların denetlediğini gösteren ve kapitalizmin gelişimiyle birlikte daha da kötüleşen bir bölgeye dikkatinizi çekmek isterim. Sözünü ettiğim yer, kentin güneybatısındaki Jordaan bölgesi. Burada planlamacılar, eski kentteki planlama ilkelerine dayanan yeni bir bölge yaratmak yerine, eski tarlaların son derece farklı düzenlemesini takip ettiler ve kentin mevcut gelişme hatlarını bir açı yaparak kesen dar şeritler oluşturdular. Kent meclisi bu bölgeyi satın almamış olduğu için burayı bir grup tüccar 27 değil de 6 metre eninde dar kanal ve caddeler yaparak spekülatif amaçlı olarak geliştirdi. Daha da kötüsü, müteahhitler ucuza getirme düşüncesiyle toprağı geleneksel yollarla doldurmadıkları için arazi, kentin diğer kesimlerinden daha alçak kaldı.

Müteahhitler, bu sıkışık mahallelerdeki sıkışık arsalar üzerine, en yoksul işçilerin veya göçmen Fransız Protestanların, İspanyol ve Portekizli Yahudilerin olabilecek en düşük konfor seviyesinde ikamet edecekleri kalabalık yerleşimli evler inşa ettiler. Tüccar evlerinin *arka cepheleri* arasında en az 50 metrelik mesafe varken, işçilerin oturdukları blokların tamamının genişliği 40 metreydi. Küçük Hollanda kasabalarında standart net yerleşim alanı dört dönüme beş evden fazla değilken veya büyük kentlerde en fazla yirmi evken, işçilerin evle-

rinin bulunduğu iskân bölgelerinde bu sayı katbekat fazlaydı. İnsanlara bunlardan daha iyi şartlara sahip evler inşa edebilmeleri için ya inşaatçılar kârlarından vazgeçecekler ya da belediye –yurttaş kılığıyla inşaatçılar– sübvansiyon sağlayacaktı. Kapitalizmin neredeyse tanımı gereği bu soruna getirebileceği hiçbir çözüm yoktu ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar kapitalist olan ya da olmayan herhangi bir çözüm olasılığını tamamen reddetmişti.

Amsterdam örneğiyle, birbirine zıt iki sonuç çıkarma eğilimindeyim. Bunlardan biri açıkça ortadadır, yani kapitalizmin yararlarının çemberin içindekilere, esnaflara, tüccarlara, sermayedarlara, yatırımcılara yönelik olduğu ve kapitalist bir ekonomide tatlı kâr getirmediği –yani aşırı kalabalıklaşmaya, ışık ve havada bile cimrilik edilmesine, bütün kent çevresinin genelde kötüleşmesine izin vermediği– sürece çalışan sınıflar için kentsel bölgeler inşa edilmeyeceği gerçeği. Ancak, ev sahibinin gelirinin iyi yerler üretilebilmesine yettiği yerlerde, ardındaki yegâne itki kâr olmadığı sürece iyi meskenler üretilebilir. Amsterdam'daki esnaf semtini bu kadar muhteşem kılan şey, yerleşim planı yapılırken topluca tetikte olunulması ve bütün işin kamu yararı gözetilerek denetlenmesiydi. Bu, eski ortaçağ ekonomisinin bıraktığı hoş bir mirastı. İyi tasarlanmış kamu amaçları için çalışan sorumlu kamu idareleri, her türlü kent topluluğunun kurulması ve gelişimi için gereklidir.

546

Kent gelişiminde kapitalizmin en kötü sonuçları, kapitalizm, egemen ve dışlayıcı hale gelip bir kenara atılmış yamalı ve paramparça giysiler dışında hiçbir tarihsel kılığa bürünmeden tüm çıplaklığıyla geçit yaptığında ortaya çıktı. Bu noktada ticari başarı neyi amaçladığını ve amaçlamakta olduğunu gösterdi: Kentsel yoksulluk. Büyüyen kapitalist ekonomi bakımından, kapitalizmin sürekli devir üzerine kurulu olan kâr beklentisi, daha yüksek kira getirecek kârlı değişiklikler uğruna eski kent yapılarının sürekli yok edilmelerini talep ediyordu. Güvenilir bir kazanç elde etme kaygısından bir kez kurtulduktan sonra çevresindeki geniş alanlarla sürekliliğini garantileyen yapılara uzun vadeli yüklü yatırımlar yapmak kapitalist yatırımcıya cazip gelmemeye başladı. Büyük Romalı atası Crassus'un izinden giden kapitalist, yoksul semtlerde onarım ve yenileme için gerekli yatırımı bile çok görerek yıkım hızını artırdı. XX. yüzyılda sürekli devam eden yıkma ve yenisini yapma kentin gelişiminin yeni ritmi haline geldi. Bu süreçte kapitalizmin rolü kabı tasfiye etmekti.

Fakat kapitalizmin eski kurumlarla kaynaştığı ve onların rengine bulandığı iki üç yüzyıl içindeki dinamizmi, her kentin bugüne kadar

övündüğü en iyi yerleşim planlarını ortaya çıkardı; Bath gibi kentlerde bu yeni düzen mütevazı orta sınıf semtlerine bile girdi. XVIII. yüzyıl boyunca Londra, Bath, Edinburgh ve daha küçük yerlerdeki zarif yeni binaların büyük bir kısmı spekülatif yapılaşmanın bir ürünüydü; buna karşın bu yapılaşmanın, Adams'ın Londra'daki Adelphi Terrace sıra evleriyle Bullfinch'in Boston'daki benzer sıra evleri gibi en iyi örnekleri ilk başlarda bir ticari fiyaskoydu.

Ne yazık ki, kentin özgün işlevlerinin hepsi ticaret kentinde önemlerini kaybetti: Eski kurumlar ya ticari girişimlerin artlarında bıraktığı çatlaklara doğru itiliyor ya da bu girişimlere yabancı olmayan yol ve yöntemleri benimsemeye zorlanıyordu. Bu yeni yöntemler eski kurumların geleneksel ürünlerini soyut sayılara dönüştürüyor, başlangıçta kültürel ve eğitsel amaçlara ayrılan kaynaklar –zayıf ve sakat biçimde bu kültürel ve eğitsel amaçlara gönderme yapan– tanıtım, reklam, gösteri, sayısal başarı (seyirci, kayıt, katılım, gelir) gibi yan ürünlere ayrılıyordu. Günümüzdeyse ticaret kentinin nihai kaderi, reklamcılığın bir dekoru olmaktır. Yakın zamanlarda New York'taki iki tren istasyonunun, büyük kamusal anıtlar olmaktan çıkarılarak ticari bir tutumla teşhir salonuna dönüştürülmesi bu kaderi çok iyi simgeler. Bu anlayışın bayağılığı, istasyonları başlangıçta bir çeşit kamu görevi duygusuyla tasarlayan finansörlere neredeyse krallara layık bir asalet verir.

XV
Paleoteknik cennet: Kömürkent

A. KÖMÜRKENT'İN BAŞLANGICI

XIX. yüzyıla kadar kent içinde yapılan şeyler arasında kabaca bir denge söz konusuydu. İş ve ticaret her ne kadar daima önemli olmuşsa da din, sanat ve oyun da kent sakininin enerjisinden kendi payının tamamını talep etti. Fakat ekonomik faaliyetler üzerinde yoğunlaşma ve başka faaliyetleri, en azından evin dışındaki faaliyetleri, zaman ve enerji kaybı olarak görme eğilimi, XVI. yüzyıldan itibaren düzenli bir artış gösterdi. Kapitalizm pazarın hacmini genişletmeyi ve kentin her parçasını alınıp satılabilir bir meta haline getirmeyi hedeflemişti; örgütlü kentsel el işinden geniş çaplı fabrika üretimine geçiş ise sanayi kentlerini günde on iki-on dört saat, hatta bazen yirmi dört saat sürek-

li oflayıp puflayan, tangırdayan, iç gıcıklayıcı sesler çıkaran, duman salan karanlık kovanlara dönüştürdü. Önceleri suçlular için bir ceza yöntemi olarak kullanılan, köle gibi çalışılan maden ocakları, yeni sanayi işçisinin normal iş ortamı haline geldi. Bu kentlerin hiçbiri şu eski deyime önem vermiyordu: "Hep iş, hiç oyun; insanı yapar koyun." Kömürkent [*coketown*] insanları koyun yapmakta uzmandı.

Makinenin muazzam üretkenliğinin kanıtı olan cüruf ve çöp yığınları dağ boyutlarına ulaşırken, emeğiyle bu başarıları mümkün kılan insanlar neredeyse bir savaş alanındaki kadar hızlı bir şekilde sakat kalıyor veya ölüyordu. Yeni sanayi kentinin öğreteceği çok şey vardı; fakat kentçilik uzmanlarına verdiği en büyük ders, kaçınılması gereken şeylerle ilgiliydi. Sanayileşmenin suçlarına bir tepki olarak XIX. yüzyılın sanatçı ve reformcuları en sonunda insani ihtiyaçlar ve kentsel olasılıklar konusunda daha iyi bir kavrayışa ulaştı. Sonunda hastalık, kendisini alt etmek için gereken antikorları harekete geçirdi. 549

Yeni kentin doğurgan aktörleri maden ocağı, fabrika ve demiryoluydu. Fakat bunlar, kentin her bir geleneksel kavramını değiştirmedeki başarılarını üst sınıfların dayanışmasının görünür bir biçimde çözülmesine borçluydu: Saray gereğinden kalabalık olmaya başlamıştı; kapitalist spekülasyon bile, en büyük finansal büyüme olanaklarına ulaşabilmek için, ticaretten sınai sömürüye yönelmişti. Kentin her köşesinde, eski aristokratik eğitim ilkeleri ve taşra kültürünün yerini, sanayinin, gücüne ve maddi başarıya karşı duyulan ve bazen demokrasi kisvesine bürünen tek boyutlu inanç aldı.

Güç ve lükse ilişkin barok rüyanın en azından insani yönleri, insani amaçları vardı: Avdan alman somut haz, akşam yemeği sofrası, yatak her zaman çekici bir biçimde görüş alanındaydı. Faydacıların yansıttıkları biçimiyle, insan kaderiyle ilgili yeni anlayışta duyusal hazlara bile artık çok küçük bir yer vardı. Bu anlayış artık bir üretken çaba, tüketim cimriliği ve psikolojik inkâr doktrinine dayalıydı; savaş sırasında, kuşatma altında olan insanlarda görülen cinsten bir hayatın zevklerini toptan kötüleme biçimi kazanmıştı. Toplumun yeni efendileri, yukarıdan bakan bir tavırla geçmişe ve tarihin bütün birikimlerine sırtlarını döndü ve kendilerini, ilerleme teorileri uyarınca geçmişte kalır kalmaz aynı şekilde adi bir şeye dönüşecek ve acımasızca ıskartaya çıkarılacak olan bir gelecek yaratmaya adadılar.

1820 ile 1900 arasında büyük kentlerin içinde cereyan eden yıkım ve düzensizlik, donanımların çapı ve kullanılan kuvvetlerin büyüklüğü açısından savaş alanlarındakine benzer. Kent yapılaşmasının yeni alanında artık bankerlere, sanayicilere ve makine mucitlerine dikkat et-

mek gerekiyordu. İyi olan şeylerin çoğundan ve kötü olanların hemen hemen hepsinden onlar sorumluydu. Dickens'ın *Hard Times*'ta* [Zor Zamanlar] Kömürkent adını verdiği kent tipini kendi suretlerinde, onlar yarattılar: Batı dünyasındaki her kent, Kömürkent'in arketip özelliklerinin damgasını az ya da çok taşıyordu. Sanayileşme, XIX. yüzyılın o temel yaratıcı gücü, dünyanın o güne kadar gördüğü en yoz kent ortamını yarattı; yönetici sınıfların oturdukları yerler bile pis ve aşırı kalabalıktı.

Bu yeni kentsel kümelenme tipinin siyasi temeli üç dayanak üzerindeydi: Loncaların feshedilmesi ve çalışan sınıflarda sürekli bir güvensizlik durumunun yaratılması; emek ve malların satışı için rekabetçi,
550 açık bir piyasanın yaratılması; yeni sanayilere gerekli hammadde ihtiyacını karşılamak için ve mekanikleşmiş sanayinin fazla üretimini emmeye hazır bir pazar olarak dış sömürgelerin elde tutulması. Bu yeni sanayinin ekonomik temelleri kömür ocaklarının işletilmesi, demirin muazzam boyutlarda üretilmesi ve pek verimli olmasa da sabit, güvenilir bir mekanik güç kaynağının, yani buhar motorunun kullanımıydı.

Aslında bu teknik gelişmeler, toplumsal olarak yeni tüzel örgütlenme ve idare biçimlerinin icadına dayalıydı. Anonim şirket, sınırlı sorumlu yatırım, parçalı mülkiyet altındaki yönetsel otoritenin yetkilendirilmesi, sürecin bütçe ve hesapların gözden geçirilmesiyle denetlenmesi, bütün hepsi, başarısı belli bir kişinin veya kişiler grubunun dehasından kaynaklanmayan kooperatif siyasi tekniğin bir sonucuydu. Bu olgu, üretim verimliliğini büyük ölçüde artıran fabrikaların mekanik örgütlenmesi için de geçerlidir. Fakat dönemin ideolojisine göre bu sistemin temelinde atomize birey olduğu düşünülüyordu. Hükümetin bütün görevi onun mülkiyetini, haklarını korumak, tercih özgürlüğünü ve girişim özgürlüğünü garanti altına almaktı.

Engel tanımayan birey miti, aslında despot hükümdar şeklindeki barok kavramın demokratikleştirilmesiydi. Her girişimci artık kendinde bir despot olma hakkı görüyordu: Romantik şairler gibi duygusal despotlar, işadamları gibi pratik despotlar. Adam Smith *Wealth of Nations*'ta** ayrıntılı bir siyasi toplum teorisine sahipti: Kentin ekonomik temeline ilişkin doğru bir kavramlaştırması ve kâr getirmeyen ekonomik işlevlere ilişkin değerli görüşleri vardır. Fakat onun bu ilgisi pratikte bireylerin zenginliğini artırma şeklindeki saldırgan arzunun yolunu açmıştır: Yeni Malthusçu varolma mücadelesinin özünde de bu arzu yatmaktaydı.

---

* Charles Dicens, *Zor Zamanlar*, çev.: Cemalettin Aykın, Belge Yay., 2001.
** Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Bütün kentsel geçiş sürecinde en devasa olgu belki de gezegenin her yerinde nüfusun yerinden edilmesiydi. Zira bu hareket ve yeniden yerleşim sürecine bir başka önemli olgu eşlik etmekteydi: Nüfus artışı oranındaki muazzam büyüme. Bu artış, Rusya gibi sanayi açısından gelişmemiş, kırsal nüfusunun yoğun olduğu ve yüksek doğum ve ölüm oranlarına sahip ülkeleri de, yoğun biçimde mekanikleşmiş ve kırsal nüfusu az olan ileri ülkeleri etkilediği kadar etkilemişti. Nüfusun genel artışını, fazlalığın kentlere çekilmesi ve büyük merkezlerin alanının muazzam boyutlarda genişlemesi süreci izledi. Kentleşme neredeyse sanayileşmeyle doğru oranda arttı. Bu öyle bir hal aldı ki, sonunda İngiltere ve New England'da bütün nüfusun yüzde sekseninden fazlası, 2.500'den fazla nüfusa sahip merkezlerde yaşar oldu.

Daha önceleri askeri kampların, ticaret noktalarının, dini misyonların, küçük tarımsal yerleşimlerin bulunduğu gezegenimizin, yeni açılmış topraklarına doğru, siyasi baskılardan ve yoksulluktan acı çeken insanlardan oluşan dev göç dalgaları yaşandı. Bu insan hareketinin, toprağın böylece kolonileştirilmesinin iki tipi vardı: Toprak öncülüğü [*pioneering*] ve sanayi öncülüğü. Birincisi Amerika'nın, Afrika'nın, Avustralya'nın, Sibirya'nın ve daha sonra Mançurya'nın seyrek yerleşimli bölgelerini doldurdu; ikincisiyse fazlalığı yeni sanayi köyleri ve kentlerine taşıdı. Birçok durumda bu iki tip, birbirini izleyen dalgalar şeklinde geldi.

Geniş topraklara göç Avrupa tarım sistemine, dünyanın ayak basılmamış bölgelerinden gelen o güne kadar görülmemiş kaynakların, özellikle de bir dizi yeni enerji ürününün, mısır ve patatesin –ve o keskin keyif ve toplumsal tören maddesi, tütün bitkisinin– girmesini sağladı. Dahası, tropikal ve subtropikal bölgelerin kolonileştirilmesi Avrupa'yı yeni bir enerji ürünüyle, şekerkamışıyla tanıştırdı.

Yiyecek tedarikindeki bu muazzam artış, nüfus artışını mümkün kılan şeydi. Yeni kırsal topraklardaki dış kolonileştirme böylece yeni sanayi kentleri ve ticaret merkezlerinin oluşturduğu iç kolonilere giden erkek, kadın ve çocuk fazlasının yaratılmasına yardımcı oldu. Köyler büyüyerek kasabalara dönüştü, kasabalar metropollere. Kentsel merkezlerin sayıları büyüdü; nüfusu 500.000'in üzerinde olan kentlerin sayıları da arttı. Bina kütlelerinin ölçüleri ve kapladıkları alan müthiş derecede büyüdü: Dev yapılar neredeyse bir gecede yükseliyordu. İnsanlar hızla yeni yapılar inşa ediyor, ilk inşa ettikleri yapıları yıkıp yerine yine aynı amaçsızlıkla yenilerini dikene kadarki kısa zaman içinde hatalarını düzeltme imkânı bulamıyorlardı. Bebekler, göçmenler veya yeni gelenler yeni bölgelerin kurulmasını bekleyemiyordu; neresi var-

sa orayı dolduruyordu. Dev bir kentsel doğaçlama dönemiydi bu, iğretilikler hızla diğer iğretiliklerin üzerine yığılıyordu.

Kentlerin hızlı büyümesinin sadece Yeni Dünya'ya özgü bir fenomen olmadığını unutmayın. Aslında, 1870'te, paleoteknik devrimin bütün hızıyla devam ettiği Almanya'da kentsel büyüme oranı, o zamanlar durmadan göçmen kabul etmesine rağmen ABD gibi yeni ülkelerinkinden çok daha fazlaydı. XIX. yüzyıl, ortaçağ başlarının büyük çaplı toprak ve yerleşim alanı kolonileşmesiyle boy ölçüşebilecek bir yüzyıl olmasına rağmen, bu girişimlerin gerçekleşmesini sağlayan öncüller XI. yüzyıldakinden çok daha ilkeldi. Mormonlar gibi başarıyı yakalayan küçük idealist gruplar hariç, cemaat kolonileşmesi artık söz konusu değildi. Herkes kendisi için yaşıyordu; kentleri kurma ayrıcalığı ise, sona kalan dona kalmadıysa, Şeytan'a kalmıştı.

Burada, bu yeni sanayi merkezlerinde sağlam bir temel atma ve yeni bir başlangıç yapma fırsatı mevcuttu. XVIII. yüzyılın siyasi yönetiminde demokrasinin sahip olduğu gibi bir fırsattı bu. Hemen hemen her yerde bu fırsat beceriksizce harcandı. Bir teknik ilerleme çağında kent, toplumsal ve siyasi bir birim olarak, icat çemberinin dışında kaldı. Genellikle geç gelmiş, yarım yamalak imal edilmiş ve daima dağılımı kötü yapılmış gaz boruları, su boruları ve sıhhi tesisat dışında sanayi kentinin XVII. yüzyılda yapılanların üzerine çıkan, önemli yenilikler getirdiği iddia edilemez. Hatta, birçok zengin ve "ilerici" metropol geri kalmış köylerin bile sahip olduğu ışık ve hava gibi hayatın temel gereksinimlerinden kendini mahrum etmişti. 1838'e kadar ne Manchester ne de Birmingham siyasi anlamda bir tüzel belde olarak işliyordu. Bunlar, daha iyi bir hayat kurmak için insanların bir araya geldiği yerler değil; insan öbekleri, makine ormanlarıydı.

B. MEKANİKLEŞME VE *ABBAU*

Bu uçsuz bucaksız insan selinin kent yerleşimini nasıl gerçekleştirdiğine bakmadan önce, insanların yeni kent kurma işi hakkındaki varsayım ve tavırlarını inceleyelim.

Hayatın ana felsefesi birbirinden tamamıyla ayrı iki deneyimden kaynaklanıyordu. Bunlardan biri gök cisimlerinin hareketlerinin araştırmasından doğan kesin matematiksel düzen kavramıydı: Mekanik düzenliliğin en yüksek modeli. Diğeriyse, simyacıların ve ortaçağ sonlarında gelişmiş mekanik araçlar kullanan maden işçilerinin salt mekanik bir işlemken bir bilimsel araştırma rutini haline dönüştürdüğü kır-

ma, ezme, toz haline getirme ve eritme gibi fiziksel süreçlerdi. Yeni doğa felsefecilerinin formüle ettiği haliyle bu yeni düzende organizmalara veya toplumsal gruplara yer ayrılmamıştı; insanın kişiliğine ise hiç yer yoktu. Ne kurumsal modeller, ne estetik biçimler, ne tarih, ne de mit "fiziksel dünya"nın dışsal analizinden türetilebiliyordu. Yalnızca makine bu düzeni cisimleştirebiliyordu: Sadece sınai sermaye bu düzenin tüzel biçimi olabilirdi.

Varlığını sürdüregelen bu paleoteknik inançlar ortamına bu geç tarihte bile öylesine gömülmüş durumdayız ki, onların derin anormalliklerini gereği gibi fark etmiyoruz. Çok azımız madenlerin tüm etkinlik alanlarına kattığı yıkıcı imgenin, hayat karşıtlığını, organiklik karşıtlığını onayladığının farkında. Niceliksel bakımdan ele alacak olursak, XIX. yüzyıldan önce madenin insanın sınai hayatında sadece ikincil bir yeri vardı. XIX. yüzyılın ortalarındaysa sınai hayatın her bölümünü egemenliği altına almıştı. Madenciliğin yaygınlaşması, toplumun her tarafında, manzaranın gözden düşmesi ve toplumsal ortamın hayli acımasızca düzensizleşmesi olarak, genel bir biçim kaybıyla birlikte gerçekleşmiştir.

Tarım, vahşi doğayla insanın toplumsal ihtiyaçları arasında bir denge sağlar. İnsanın topraktan aldığı şeyleri ağır ağır ona geri verir; sürülmüş tarla, ağaçları budanmış meyve bahçesi, sıra sıra asmalarıyla üzüm bağı, sebzeler, hububat, çiçekler, hepsi de disiplinli amacın, düzenli büyümenin ve güzel biçimin bir örneğidir. Buna karşılık madencilik yıkıcıdır: İşlenmemiş maden ürünü düzensiz ve inorganiktir; ayrıca ocaktan veya galeriden çıkarılan bir şeyin yerine yenisi konamaz. Buna tarımda sürekli yapılan işlerin görünüme giderek daha fazla güzellik katması ve insani ihtiyaçlara daha iyi uyarlanması olgusunu da ekleyin; oysa madenler, kaçınılmaz olarak hızla, çoğu zaman birkaç nesil içinde zenginlikten tükenmişliğe, tükenmişlikten terk edilmişliğe doğru geçer. Bu nedenle madencilik insanın süreksizliğini yansıtır; bugün vardır, yarın yoktur, kâh zenginlikle dolup taşar, kâh bitip tükenmiş, bomboş kalır.

Bin sekiz yüz otuzlardan itibaren, bir zamanlar açıldığı bölgeyle sınırlı olan maden ortamı demiryolu sayesinde genelleşti. Demir raylar nereye gitse maden ve döküntülerini de peşinden sürüklüyordu. Gemi havuzları, köprüleri ve ücretli geçiş gişeleriyle, derli toplu nehir kıyıları ve süzülen mavnalarıyla eoteknik dönemin kanalları kırsal manzaraya yeni bir güzellik katarken, paleoteknik dönemin demiryolları derin yaralar açtı: Kesilen yerler ve setlerin büyük bir kısmı çıplak kaldı, ağaçlandırma yapılmadı, toprakta açılan yara tedavi edilmedi. Tam yol

ilerleyen trenler kentlerin orta yerlerine gürültüyü, dumanı, tozu getirdi: Edinburgh'daki Prince's Gardens gibi kent içindeki pek çok güzel yer demiryolunun tecavüzüne uğradı. Demiryolları boyunca yükselen fabrikalar da demiryollarının düzensiz görünüşlerini yansıtıyordu. *Abbau*'nun karakteristik sürecinin –maden çıkarma veya yapıbozma– en yalın biçimiyle görüldüğü yer maden kasabasıydı; bu sürecin XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde neredeyse bütün sanayi topluluklarına yayılması demiryolu sayesinde olmuştu.

Yapıbozma süreci, William Morton Wheeler'ın belirttiği gibi, organizmalar dünyasında bilinmeyen bir olgu değildir. Yapıbozmada gelişmiş bir hayat biçimi karmaşık karakterini yitirir, daha basit ve daha az

karmaşık bir organizma haline gelene kadar tersine bir evrim geçirir. "Daha karmaşık yapıya doğru olduğu kadar," diyor Wheeler, "daha basite doğru bir evrim de söz konusudur ve her iki süreç aynı organizma içinde, aynı zamanda ve farklı oranlarda gerçekleşiyor olabilir."

Bu açıklama, XIX. yüzyıl toplumuna tıpatıp uyar: Kent topluluklarının örgütlenmesinde bu olgu açıkça görülebilir. Bireysel parçaların bütünle ilişkisinde sürekli artan bir farklılaşma, entegrasyon ve toplumsal uyumla el ele giden bir inşa işlemi sürmektedir: Her yönde genişleyen bir ortamda, fabrika içinde, aslında bütün ekonomik düzen içinde bir eklemlenme gerçekleşmekteydi. Dünyanın her tarafında karmaşık bir yiyecek ve üretim zinciri ortaya çıkmaktaydı: Boston'dan Kalküta'ya buz taşınıyor, çay Çin'den İrlanda'ya yolculuk ediyordu, bu arada Birmingham ve Manchester'dan alet edevat, pamuklu ürünler ve çatal bıçak takımları yeryüzünün en ücra köşelerine gitmenin bir yolunu buluyordu. Dünya çapında posta servisi, hızlı hareket, telgraf ve sualtı telgraf kabloları sayesinde mümkün kılınan neredeyse anında iletişim, o zamana kadar işlerini koordine etmek için en ilkel araçlardan bile yoksun olan insanların sayısız faaliyetlerini eşzamanlı hale getirdi. Bunu zanaatların, ticaretin, örgütlerin ve birliklerin sürekli bir farklılaşması izledi; bunların çoğu özyönetimli kurumlara, genellikle de yasal olarak birleşmiş yapılara dönüştü. Bu önemli komünal gelişim meşhur atomize birey teorisinin gölgesinde kalıyordu. Bu nedenle de nadir olarak kentsel bir yapı kazandı.

Fakat bunlar olurken aynı anda, doğal çevrenin başka parçalarında bir *Abbau* ya da yapıbozma gerçekleşiyordu, hem de daha hızlı bir şekilde: Ormanlar katlediliyor, topraklar delik deşik ediliyor, kunduz, bizon, yaban güvercini gibi hayvanların kökü kazınırken, ispermeçet balinası ve Balaena balinasının soyları büyük oranda tükeniyordu. Bunun yanı sıra ekolojik bölgeleri içindeki canlıların doğal dengesi bozulu-

yor, Batılı insanın doğayı geçici ve toplumsal olarak sınırlı kâr ekonomisi için acımasızca katletmesini, bazen yaygın hayat biçimlerinin tamamının yok olmuş olduğu daha düşük seviyeli ve basit bir biyolojik düzen izliyordu.

Göreceğimiz gibi, yapıbozma her şeyden önce kent ortamında gerçekleşmekteydi.

C. FAYDACILIĞIN POSTULATLARI

Paleoteknik dönemde kentlerin büyümesi ve gelişimiyle ilgili herhangi bir bilinçli siyasi düzenleme olduğunda, faydacılığın postulatlarına uygun olarak yapılmaktaydı. Bu postulatların en temel olanı faydacıların görünüşte masum bir şekilde ilahiyatçılardan devraldıkları bir kavramdı: Ekonomik faaliyetleri kutsal bir gücün yönettiği ve insanlar küstahça müdahale etmediği sürece, bireyin kendi çıkarını gözetmesine dayalı, dağınık ve düzensiz her çabanın, azami kamu yararı sağlayacağı inancı. Baştan kutsanmış bu ahengin teolojik olmayan adı *laissez faire*'di.

Sanayi kentinin garip düzensizliğini anlamak için hem bilimsel, hem de pratik hayata hâkim olan tuhaf metafizik önyargıları analiz etmek gerekir. "Tasarlanmamış" sözcüğü Victoria çağında bir övgü sözüydü. Yunanistan'ın dekadans döneminde olduğu gibi, şans sadece insanın kaderini değil, bütün doğal süreçleri belirleyen bir kutsallığa ulaşmıştı. "Darwin'in teorisinin özeti," diye yazar biyolog Ernst Haeckel, "şu basit fikirde gizlidir: Doğadaki varoluş mücadelesi, tıpkı insanın tasarlayarak yeni zirai çeşitler üretmesi gibi, doğada *tasarlamaksızın* yeni türler çıkarır." Doğanın yolu olduğunu varsaydıkları bu patikayı takip eden sanayici ve belediye yetkilileri yeni bir kent türü ürettiler: Hayatın değil, mitsel "varoluş mücadelesi"nin gereklerine uymuş, tahrip olmuş, doğası bozulmuş insan yığınları; çürümüşlüğüyle bu mücadelenin acımasızlığına ve yoğunluğuna tanıklık eden bir çevre. Bu kentlerin düzenlenmesinde planlamaya yer yoktu. Kaosun planlanmaya ihtiyacı yoktur.

Laissez faire tepkisinin tarihsel haklılaştırılması kanıta ihtiyaç duymayacak kadar açıktır: Bu, mutlak devletin, ortaçağ kentinin çürümüş ekonomik dokusunu ve yavaş yavaş önemini kaybeden toplumsal ahlâkını zorlaya zorlaya eski ayrıcalıkların, hakların ve ticari kuralların ağını delme girişimiydi. Yeni girişimcilerin, rüşvetçi mahkemelerin kamusal ruhuna veya büyümekte olan vergilendirme bürokrasisinin

Tantana Ofislerindeki toplumsal verimliliğe güvenmeme konusunda haklı nedenleri vardı. Bu nedenle faydacılar, hükümetin işlevlerini en aza indirmeyi amaçlıyordu; serbestçe yatırım yapmak, sanayi tesisleri kurmak, arazi satın almak, işçi alıp işten çıkarmak istiyorlardı. Ne var ki, ekonomik düzenin kutsal ahenginin bir batıl inanç olduğu ortaya çıktı: İktidar kavgası rezilce bir kavga olmayı sürdürüyordu; daha fazla kâr elde etmeye yönelik bireysel rekabet, kamu yararı pahasına da olsa, vicdansız tekelci uygulamaların başarısıyla sonuçlanıyordu. Fakat tasarım ortaya çıkmıyordu.

Uygulamada, 1789'dan itibaren Batı politikalarına yavaş yavaş giren siyasi eşitlik ile sanayicilerin talep ettiği girişim özgürlüğü çelişen

taleplerdi. Siyasi eşitlik ve kişisel özgürlüğe ulaşmak için ağır ekonomik sınırlamalar ve siyasi kısıtlamalar getirilmesi zorunluydu. Eşitlik deneyimi, rant yasasının etkilerini yıldan yıla düzeltmeye girişilmeyen ülkelerde baştaki amacın anlamsızlaşmasıyla sonuçlandı. Örneğin, ABD'de Homestead Yasası* gereğince yerleşimcilere 640'ar dönüm arazi bağışlanması, özgür bir siyaset için temel oluşturmadı: Bir nesil içinde, toprağın niteliğindeki eşitsizlikler ve kullanıcıların eşitsiz becerileri büyük toplumsal eşitsizliklere dönüştü. Toprakta kişisel tekelden, büyük servetlerin miras alınmasından, patent tekelinden doğan köklü eşitsizlikler sistemli bir şekilde giderilmedikçe *laissez faire*'in etkisi eski seçkin sınıfların yerini yenileriyle doldurmaktan ibaretti.

Faydacıların talep ettiği özgürlük, aslında sınırsız kâr ve özel teşebbüsün büyümesi için özgürlüktü. Kârlar ve kira bedelleri sadece trafiğin kaldırabileceği miktarlarla sınırlanacaktı: Geleneksel makul kira bedelleri ve adil fiyatlar söz konusu edilemezdi. Townsend'in İngiliz Yoksullar Yasası'yla ilgili yorumunda dile getirdiği gibi, alt sınıfların denizin ve savaş alanının dehşetini kabullenmeleri için açlık, sıkıntı ve yoksulluğun hüküm sürüyor olması gerekliydi; yine, sadece bu saik onları fabrika işine "teşvik edebilir"di. Oysa yöneticiler, kendilerini bir sınıf olarak ilgilendiren her konuda neredeyse yıkılmaz bir cephe oluşturmuşlardı; işçi sınıfını dize getirmek söz konusu olduğunda, kolektif olarak hareket etmekte hiç tereddüt etmediler.

Kutsal ahenge dayalı bu teolojik inancın, paleoteknik kentin örgütlenişi açısından önemli sonuçları oldu. Bu inanç, doğal sonucunu, bütün girişimlerin yerel veya ulusal hükümetlerin asgari müdahalesiyle ve bireyler tarafından gerçekleştirileceği beklentisini doğurdu. Fabrikaların yerleşimi, işçi mahallelerinin inşası, hatta su tedariki ve çöple-

* Homestead Law: ABD'de kişinin evine alacaklılar tarafından el konmasını önleyen yasa. (y.h.n.)

rin toplanması bile şahsi kâr amacı güden özel girişimcilerce yapılmalıydı. Doğru yerin seçilmesi, gelişmenin doğru zamanlanması ve koordine edilmemiş binlerce çabanın sonucunda uyumlu bir toplumsal modelin yaratılması serbest rekabetten bekleniyordu. Daha doğrusu, bu ihtiyaçların hiçbiri rasyonel olarak değerlendirilmeye ve bilinçli bir biçimde karşılanmaya değer görülmüyordu.

Laissez faire, işbirlikçi politika ve ortak bir plan kavramına mutlakıyetçilikten bile daha fazla zarar vermiştir. Faydacılar rasyonel tasarımın *sonuçlarının*, birbiriyle çatışan, gelişigüzel özel çıkarların sınırsız işleyişinden doğacağını bekliyor değil miydi? Dizginler sınırsız rekabete bırakıldığında, akıl ve işbirlikçi düzen kendiliğinden ortaya çıkacaktı: Rasyonel bir planlama, kendi kendini düzeltici işleyişi bozarak ilahi bir ekonomik takdirle çatışırdı.

Burada, bu doktrinlerin ayakta kalmayı başarmış kent yönetimi otoritesinin altını oyduğuna ve kenti, "atomların rastlantısal olarak bir araya gelmesi" gibi –dönemin fizikçileri yanlış bir şekilde evreni böyle tanımlamaktaydı– bireysel çıkarı koruma ve özel kâr güdüsü tarafından geçici olarak bir arada tutulan bir bütünlük olarak gördüğüne dikkat etmek gerekir. XVIII. yüzyılda, henüz Fransız Devrimi'nin gerçekleşmediği, kömür ve demir devriminin tamamlanmadığı bir dönemde bile kent yönetimlerine değer vermemek ve yerel çıkarlara dudak bükmek moda olmuştu. Yeni örgütlenmiş devletlerde, hatta cumhuriyet ilkelerine bağlı olanlarda bile, ancak siyasi partilerin örgütlediği ulusal meselelerde insanların umutları veya hayalleri hesaba katılıyordu.

W.H. Riehl'in keskin bir dille belirttiği gibi, Aydınlanma Çağı insanların insanlığı arzuladığı ve kendi halkına hiç acımadığı; devletle ilgili felsefe yaptığı ve toplumu unuttuğu bir dönemdi. "Ortak bir cemaat ruhunun gelişimi bakımından hiçbir dönem XVIII. yüzyıl kadar kısır geçmemiştir; bu yüzyılda artık ortaçağ cemaati çözülmüştü ve modern cemaat henüz ortada yoktu... Dönemin hiciv edebiyatında, bir salak resmedilmek istendiğinde bir belediye başkanı portresi yapılır ve bir ahmaklar güruhu betimlenmek istendiğinde de belediye meclis üyelerinin toplantı halindeki görüntüleri çizilirdi."

Paleoteknik devrim henüz başlamadan önce bile sınai ve ticari nedenlerle kentsel büyüme başlamıştı. 1685'te Manchester'ın nüfusu 6.000 civarındaydı; 1760'ta ise 30.000 ile 45.000 arasında. Birmingham'ın nüfusu yine 1685'te 4.000 iken, 1760'ta neredeyse 30.000 olmuştu. 1801'de Manchester'ın nüfusu 72.275, 1851'de 303.382'ydi. Bir kez fabrikaların yoğunlaşması kentlerin büyümesini teşvik etmeye

başlayınca nüfus artışı muazzam bir düzeye çıktı. Nüfus artışı kâr için olağanüstü fırsatlar yarattığı için o dönem bu büyümeyi engelleyecek hiçbir şey yoktu; ya da daha doğrusu, bu büyümeyi teşvik edecek her şey mevcuttu.

D. YIĞILMA TEKNİKLERİ

Madencilik veya camcılık örneklerinde olduğu gibi bazen ilgili sanayi dalının doğası gereği ya da makine dokumacılığında olduğu gibi loncaların tekelci uygulamaları tarafından engellendiği için uzmanlaşmış
558 sanayi merkezi ortaçağ kentinden kaçarak, onun uzağında filizlendi. Fakat el işi sanayii de, özellikle İngiltere'de, eve verilen işlerde çalışanların ucuz ve korumasız emeğinden yararlanmayı düşünen işverenler sayesinde taşrada yaygınlık kazanmaya daha XVI. yüzyılda başlamıştı. Bu uygulama o kadar ileri gitti ki, 1554'te tüzel kentlerin çürümesini engellemek için taşrada yaşayanlara, yaptıkları el işlerini fuarlar dışında satma yasağı getiren bir uygulama başlatıldı.

XVII. yüzyıla gelindiğinde, iplik eğirme ve dokuma işlemleri mekanik hale gelmeden önce bile, İngiliz kumaş sanayii, Shropshire ve Worcestershiree dağıtılmıştı; hem işverenler hem de işçiler köylere ve pazar kasabalarına saçılmıştı. Bu sanayiler sadece kent yönetmeliklerinden kaçmıyordu; loncaların yüksek üyelik aidatlarından ve hayır işleri yükümlülüklerinden de kaçıyordu. Adam Smith'in belirttiği gibi, düzenli bir maaşı, sosyal güvencesi olmayan işçi, işini kaybetme korkusuyla açlığın disiplini altında çalışıyordu. "İşinizin istediğiniz gibi yapılmasını istiyorsanız," der Smith, "kent dışına, işçilerin hiçbir özel ayrıcalığa sahip olmadığı, kişisel niteliklerinden başka güvenebilecekleri hiçbir özel şeyleri olmadığı yere gitmeniz, sonra da mallarınızı kente olabildiğince kaçak olarak sokmanız gerekir."

Üretimde gittikçe artan oranda su gücünden yararlanılmaya başlanması, insanların küçük, hızlı akan çayların veya çağlayanlı nehirlerin su kaynağı sağladığı yaylalara doğru kaçışını teşvik etti. Bu nedenle tekstil sanayii Yorkshire vadileri boyunca veya daha sonra New England'daki Connecticut Merrimac boyunca yayılma eğilimi gösterdi; bu arazilerde uygun arsa sayısı sınırlı olduğu için, mekanikleşmeyle birlikte dört veya beş katlı görece büyük fabrikalar kuruldu. Ucuz taşra arazisi, itaatkâr, açlığın disipline ettiği bir nüfus ve yeterli düzeyde sabit enerji kaynağından oluşan bileşim yeni sanayilerin ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Ancak sanayi etkinliklerinin belli alanlarda toplanmasını etkileyen tüm etkenlerin eşit derecede gelişmesi için iki yüzyıla yakın bir süre geçmesi, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla gelinmesi gerekmişti. Bundan önce, tüzel kentin ticari avantajları fabrika kasabasının ucuz enerji ve ucuz emek şeklindeki sınai avantajlarını dengeliyordu. XIX. yüzyıla kadar, sanayi küçük atölyelerde, tarımla aynı ölçekte, Sudbury gibi küçük cemaatlerde ve İngiltere'de Worcester gibi taşra kasabalarında, merkezileşmemiş bir halde kalmıştır.

Konuyu insani açıdan ele alacak olursak fabrikanın en kötü özelliklerinin bir kısmı, uzun çalışma saatleri, monoton iş, düşük ücretler ve çocuk emeğinin sistemli bir şekilde istismarı, üretimin merkezsiz eoteknik örgütlenmesi sırasında ortaya çıkmıştı. Memlekette sömürü başladı. Fakat su gücü ve kanal ulaşımı manzaraya pek az zarar veriyordu; küçük ölçekli ve dağınık olmak şartıyla madencilik ve maden eritmenin açtığı yaralar da kolayca iyileşebiliyordu. Bugün bile eski odunkömürü yapımının küçük çaplı madencilikle iç içe geçtiği Severn yakınındaki Dean Ormanı'nda maden köyleri "dinamik" bölgelerden daha şirindir; gerek madenlerin, gerekse cüruf tepelerinin üzeri ağaçlar veya diğer bitki türleri tarafından kolayca kapanır. O korkunç kentsel etkilerin bazıları bu uygulamaların ölçeğinin büyümesinin, nüfusun ve sanayilerin sınır tanımaz bir biçimde yoğunlaşmasının bir sonucudur.

Watt'ın buhar makinesinin ana devindirici güç olarak kullanımı bütün bunları değiştirdi; özellikle üretimin boyutunu değiştirdi ve hem sanayilerin hem de işçilerin daha da yoğunlaşmasını mümkün hale getirirken, işçinin kendi bahçesini işleyerek yiyecek takviyesi yaptığı ve bir parça bağımsızlığını yaşayabildiği kırsal alandan uzaklaşmasına neden oldu. Bu yeni enerji kaynağı, kömürün önemini artırdı ve sanayinin kömür çıkarılan bölgelerde veya kanalla ve demiryoluyla erişimi kolay bölgelerde gelişmesini sağladı.

Buhar en iyi bir tesisin bölümlerinin güç merkezinden dört yüz metreden uzak olmadığı büyük ve bir araya toplanmış birimlerde randıman veriyordu. Her iplik eğirme makinesi veya dokuma tezgâhı gücünü merkezi buhar makinesinin çalıştırdığı kayış ve şaftlardan almaktaydı. Belli bir alanda ne kadar çok birim olursa güç kaynağının randımanı o kadar artıyordu. Fabrikalar bu nedenle devasa boyutlara ulaştı. XVIII. yüzyıldan itibaren Manchester, New Hampshire'daki gibi büyük fabrikalar –ki New Bedford ve Fall River'da bu tür büyük fabrikaların benzeri yapılmıştı– en yeni güç üretimi araçlarından faydalanabiliyordu; oysa küçük fabrikaların teknik dezavantajları vardı. Tek bir fabrika iki yüz elli işçi istihdam edebiliyordu. Bunların bir düzinesiy-

se, bütün yan araç gereçleri ve hizmetleriyle birlikte büyükçe bir yerleşim biriminin çekirdeğiydi zaten.

Dünya piyasasında tüketilmek üzere düşük fiyatlı, makine yapımı ürünler sunma girişimlerinde üreticiler kârlarını artırmak için her noktada maliyetleri düşürmeye çalıştılar. Buna ilk başladıkları yer de kuşkusuz işçilerin ücretleri oldu. Robert Owen'ın belirttiğine göre, XVIII. yüzyılda en aydın işverenler bile çocuk ve düşkünlerin emeğini kullanmaktan geri kalmadı. Fakat çocuk işçilerin yaşı konusunda yasal düzenleme yapılınca ve çocuk işçi kaynağı azalınca başka kaynaklara başvurmak gerekti. Zorunlu işçi fazlasını elde tutmak, yoğun bir iş sezonunun fazla taleplerini karşılamak için sanayinin, nüfusu yoğun bir
560 merkezin yanında kurulması önemliydi, çünkü taşrada bir köyde işsizlere destek, genellikle kulübelerin sahibi olan ve fabrikada iş olmadığı zamanlarda kira gelirinden olabilen işverenin kendisine düşebilirdi.

Büyük kent merkezini sanayi için önemli hale getiren, pazarın ani atılım ve duraklamalarıyla manik-depresif bir hal almış olan ritmi olmuştu. Zira ihtiyaç duyuldukça başvurulan ve gerektikçe istihdam edilen artık emek sayesinde, yeni sermayedarlar ücretleri düşük tutabilmekte ve üretimde beliren ani talepleri karşılayabilmekteydi. Bir başka deyişle fazla işçi sayısı, sendikal ücret standartlarıyla ve iş bulma kurumlarıyla etkili bir şekilde örgütlenmiş bir emek piyasasının yerini almıştı. Topografik yığılma, çağımızda şu son yarım yüzyıl içinde ortaya çıkmakta olan iyi zamanlanmış ve insanca düzenlenmiş üretim tarzının yerine geçiyordu.

Dünya piyasası için üretim yapan buhar gücüne dayalı fabrika, kentte aşırı nüfus artışına neden olan etkenlerden ilkiyse, 1830'dan sonraki demiryolu ulaşım sistemi de bu artışı büyük oranda hızlandıran ikinci etkendi.

Enerji, kömür sahalarında yoğunlaşmıştı. Kömürün çıkarıldığı veya ucuz taşıma araçlarıyla getirildiği yerlerde sanayi, mevsimsel enerji yetersizliği nedeniyle duraklamalar yaşanmadan yıl boyunca düzenli üretim yapabiliyordu. Zamana bağlı sözleşmelere ve ödemelere dayalı bir iş sisteminde bu düzenlilik son derece önemliydi. Bu nedenle kömür ve demir ilk olarak su kanalları yoluyla, 1830'dan sonra da demiryoluyla birçok ikincil ve yan sanayiye girdi. Maden bölgeleriyle doğrudan bağlantılı olmak kent yoğunlaşması için temel bir koşuldu: Günümüze kadar demiryollarında taşınan ana meta ısınma ve enerji kaynağı olarak kullanılan kömürdü.

Eoteknik taşıma sistemine özgü toprak yollar, yelkenlerde rüzgâr gücü, at gücü nüfusun dağılmasında etkili olmuştu. Bir bölge içinde

çeşit avantaja sahip birçok nokta vardı. Fakat, eğimi yüz metrede iki metreden daha fazla yokuşları zor çıkabilen buharlı lokomotifin görece zayıflığı yeni sanayi merkezlerinin kömür yataklarında ve civarlarındaki vadilerde yoğunlaşmasına neden olmaktaydı: Fransa'daki Lille bölgesi, Almanya'daki Merseburg ve Ruhr bölgeleri, İngiltere'deki Black Country,* ABD'deki Allegheny ve Büyük Göller'le Doğu Sahil Düzlüğü böyle bir yoğunlaşmaya sahne olmuştur.

O halde paleoteknik rejimde nüfus büyümesi iki karakteristik modele sahipti: Yeni ağır sanayilerin, demir ve kömür madenciliğinin, maden eritme, kırma işlemlerinin, madeni edevat üretiminin, cam imalatının ve makine yapımının yaygınlaştığı kömür bölgelerinde genel
bir yığılma vardı. Ayrıca, kısmen buna bağlı olarak yeni demiryolu hat- 561/F36
ları boyunca nüfus kalabalıklaştı, özellikle ana hatlar üzerindeki sanayi merkezlerinde belirli bir yığılma ve demiryollarının kesiştiği yerleşim yerleriyle ihracat terminallerinde hatırı sayılır bir yoğunlaşma oldu. Buna karşılık, ülkenin kalan kısımlarında nüfusun cılızlaşması ve faaliyetlerin hızının düşmesi, yani yerel madenlerin, taşocaklarının ve fırınların çalışmaması ve anayolların, kanalların, küçük fabrikaların, yerel değirmenlerin giderek daha az kullanılır hale gelmesi aynı sürecin diğer yüzüydü.

En azından Kuzey ülkelerinde, eski büyük siyasi ve ticari başkentlerin çoğu, bu büyümeden yararlandı. Bu başkentler zaten coğrafi açıdan stratejik konumlara sahip olmakla kalmıyor, bunun yanı sıra, siyasi iktidar aktörleriyle yakınlıkları ve yatırımların akışını belirleyen merkez bankaları ve borsalar vasıtasıyla özel sömürü kaynaklarına da sahiplik ediyordu. Dahası bu başkentler, yüzyıllar içinde biriktirdikleri, açlık sınırlarındaki düşkün insanlardan oluşan devasa rezervlerin avantajına, kulağa daha hoş gelsin diye kullanılan tabirle söyleyecek olursak, Emek Arzı'na sahipti. Neredeyse her büyük ulusal başkentin *ipso facto* [sırf bu nedenle] büyük bir sanayi merkezi haline gelmesi, kenti büyütme ve izdiham yaratma politikasının daha da ileri götürülmesine yol açtı.

E. FABRİKA, DEMİRYOLU VE KENAR MAHALLE

Yeni kent kompleksindeki ana unsurlar fabrika, demiryolu ve kenar mahalleydi. Bizatihi bu unsurlar sanayi kentini oluşturuyorlardı: Sana-

* *Staffordshire ve Warwickshire'ın kömür ve demir fabrikalarının atık ve dumanlarından dolayı kirlenmiş kısımları. (ç.n.)*

yi kenti tabiri sadece, bir bölgede iki binden fazla insanın bir özel isim vermeyi gerektirecek bir alanda bir araya gelmesi olgusunu tanımlar. Bu tür kentsel nüfus yoğunlaşmaları, gelişmiş sosyolojik anlamıyla kenti –yani, toplumsal mirasın yoğunlaştığı; devamlı toplumsal ilişki ve etkileşim imkânlarının, insanın tüm karmaşık etkinliklerini daha yüksek bir düzeye yükselttiği yeri– karakterize eden kurumların gölgesine bile sahip olmadan yüz kat daha büyüyebilirdi ve büyüyordu. Büzüşmüş, kalıntı biçimler sayılmazsa, taş çağının karakteristik organları bile yoktu bu kentlerde.

Fabrika, yeni kent organizmasının çekirdeği haline geldi. Hayatın diğer bütün ayrıntıları ona tabiydi. Su tesisatı gibi kamu hizmetleri ile

bir kentin varoluşunda gerekli olan asgari yönetim görevleri bile, önceki nesil tarafından yapılmamışlarsa eğer, akla sonradan geliyor, gecikmeli olarak yapılıyordu. Faydacılar sadece sanat ve dini gereksiz bir süsten ibaret görmüyordu, akıllı siyasi yönetim de uzun süre aynı kategoride yer aldı. Sömürünün tırmanmaya başladığı ilk zamanlarda polis korumasına ve yangına karşı korunmaya, su ve yiyecek denetimine, hastane bakımına veya eğitime hiçbir katkıda bulunulmadı.

Fabrika genellikle en iyi yerleri kapıyordu, özellikle de pamuk sanayii, kimya sanayii ve demir sanayii su kenarına kuruluyordu; zira üretim aşamalarında, buhar kazanlarını doldurma, sıcak yüzeyleri soğutma, gerekli kimyasal solüsyonları ve boyaları üretme işlemleri için oldukça fazla suya ihtiyaç vardı. Her şey bir yana, nehir veya kanalın başka önemli bir işlevi daha vardı; buraları çözünebilen veya suya karışabilen bütün çöpler için en ucuz ve en uygun atık alanıydı. Nehirlerin açık kanalizasyonlara dönüştürülmesi yeni ekonominin karakteristik başarılarından biriydi. Sonuç: Sudaki hayatın zehirlenmesi, yiyeceğin tükenmesi, suyun içine girilemeyecek kadar kirlenmesi.

Nesiller boyu, her "ilerici" kent topluluğunun üyeleri, genellikle gerek bilimsel bilgiden, gerekse bu bilgileri kullanacak ampirik yetenekten yoksun oluşu nedeniyle değerli yan ürünlerini nehre boşaltan imalatçının o rezil rahatlığının ceremesini çekmek zorunda kalmıştır. Nehir akan bir çöplükse, büyük kül tepeleri, cüruf, döküntü, paslı demir, hatta çöp yığınları da olmaması gereken yerdeki görüntüsü ve kullanılamayan içeriğiyle ufku kaplıyordu. Üretimin hızı kısmen tüketimin hızıyla karşılanıyordu; metal kırıntılarını kullanma şeklinde korumacı bir politika kârlı hale gelene kadar biçimsiz veya çürümüş son ürünler boş arazilere atılıyordu. İngiltere'deki Black Country'de devasa cüruf tepeleri bugün bile jeolojik formasyonlar gibi görünür: Bu tepeler, mevcut yaşama alanlarını daraltmış, arazi üzerine gölge düşür-

müş ve kullanılmalarıyla da imha edilmeleriyle de bugüne dek çözümsüz bir sorun olmuştur.

Bu, hepimizin tanık olduğu bir resimdir; çevreyi temizleme konusunda gösterilen büyük gayretlere rağmen Batı dünyasının eski sanayi kentlerinde bu sorun hâlâ incelenmeye açık bir konudur. Eski bir gözlemciden, *Old Red Sandstone* [Eski Kızıl Kumtaşı] adlı kitabın yazarı Hugh Miller'dan bir alıntı yapmak istiyorum: Hugh Miller, kendi çağıyla tam bir uyum içinde olan, ama yeni çevrenin aktüel niteliklerine kayıtsız olmayan biridir. Manchester'ın 1862'deki halini anlatır:

> "Bu büyük imalat kentinin karakterini, kent boyunca akan Irwell Nehri'nden daha iyi hiçbir şey yansıtamaz... Zavallı nehir –birkaç kilometre 563
> yukarıdan doğan, kıyısında üzerine eğilmiş ağaçlarıyla ve kenarlarındaki saçaklanmış yeşil sazlarıyla aslında bayağı güzel bir nehirdir bu– değirmenlere ve boyahanelere gelince hızını yitirir. Binlerce pis şey yıkanır burada; boyahanelerden, ağartma tesislerinden vagonlarca zehir atılır içine; buhar kazanlarından köpüklü sular dökülür ve lağımlardan pislikler akar; ta ki, kâh yüksek, kararmış duvarlar arasından, kâh kızıl kumtaşlı yarların altından nehirden çok sıvı gübre olarak akıp gidene kadar."

Sanayilerin, yeni rejimin evrensel kılmaya çalıştığı biçimde *bir bölgeye yığılmasının* çevresel etkisine dikkat edin. Tek bir fabrika bacasının, tek bir maden eritme ocağının, tek bir boyahanenin kirli atıklarını çevre yutup sindirebilirdi. Ancak bunlardan yirmi tanesinin küçük bir bölgede bir arada bulunması, havayı ve suyu geri dönüşsüz bir şekilde kirletir. Bu yüzden kirliliği tescilli sanayilerin çevreye zararları kentsel yoğunlaşmayla birlikte, daha küçük ölçekli ve daha dağınık olarak taşrada bulundukları zamanlardakinden daha korkunç hale geldi. Bu arada, ağartma ve çektirme işlemlerinin açık havada, güzel bir manzarada yapıldığı battaniye üretimi gibi daha temiz sanayilerin –ki İngiltere'de, Witney'de böyle bir fabrika hâlâ faaliyettedir– yeni merkezlerde eski kırsal yöntemlerle yapılması imkânsız hale geldi. Güneşin yerini klor alırken, hem yaptığı işlemi hem de çalışma yerini değiştirmesini sıkça gerektiren, bu sayede işçinin ruhunu karartmayan eski imalat süreçlerinde, sağlıklı açık havada çalışmanın yerini de diğer kirli binalarca kuşatılmış kirli bir binanın içinde kasvetli çalışma koşulları aldı. Bu tür kayıplar sadece parayla ölçülemez. Hayatın ve canlı bir çevrenin acımasızca kurban edilmesinin üretim artışının ne kadarına bedel olduğunu hesaplayacak matematiksel bir yöntem yok.

Fabrikalar (düz bir zeminin yayılmaya yol açtığı durumlar dışında) genellikle nehir kenarlarına veya nehre paralel giden demiryollarının

kenarlarına kurulurken fabrikaları özel bir bölgede toplamaya, sağlığa zararlı veya gürültülü sanayileri insanların oturdukları yerlerden uzaklaştırmaya veya yakınlarda uygun bir bölgeyi ev ihtiyacını gözeterek ayırmaya zorlayacak bir yetki kullanılmıyordu. İşlevsel planlama olasılığı akla bile getirilmeden "serbest rekabet" tek başına nereye ne kurulacağını belirliyordu. Sınai, ticari ve evle ilgili işlevler sanayi kentlerinin içinde bir arada yürütülüyordu.

Allegheny Platosu'nun vadileri gibi engebeli bir topografyaya sahip bölgelerde büyük bir fabrikanın yayılması için yeterli yeri sadece nehir yatakları sağlayacağından, belli bir doğal bölgeselleşme gerçek-
564 leşmişti; fakat bu yerleşim biçimi de pis kokulu gazların yamaçlardaki evlerin bulunduğu yerlere yükselip oralarda yoğunlaşıp yayılmasına neden oluyordu. Bunun dışında konut bölgeleri genellikle fabrikalar, hangarlar ve tren manevra istasyonlarının aralarındaki boşluklara kurulmuştu. Kirliliğe, gürültüye, titreşime dikkat etmek efemine bir incelik olarak değerlendiriliyordu. İşçi evleri, hatta orta sınıflara ait evlerin çoğu, bir çelik imalathanesine, boyahaneye, havagazı deposuna veya ray kesme atölyesine yaslanmış biçimde inşa edilirdi. Bu evler, sıklıkla üzerinde otun dahi bitmediği küllerle, cam kırıklarıyla ve çöplerle dolu araziler üzerine kurulur, bir çöp tepesinin veya kömür ve cüruf yığınlarının yanında olabilirlerdi. İçeride ve dışarıda, çöp kokuları, bacaların kara dumanları, çekiç sesleri ve makine gürültüleri ev işlerine gün boyunca eşlik ederdi.

Bu yeni modelde kentin kendisi fabrikalar, demiryolları, yükleme istasyonları ve çöp tepelerinden artakalan yerlere kurulu anlamsız cadde ve bulvarlarla tuhaf şekilli parçalı arazilerden meydana gelen bir yapıya dönüştü. Bütünlüklü bir belediye yönetiminin veya planlamasının yerine, kentin karakterini belirleme ve sınırlarını çizme işi demiryoluna kaldı. Eski moda bürokratik uygulamaların demiryolu istasyonlarını tarihsel kentin sınırları dışında tutmayı başardığı Avrupa'nın belli bölgeleri dışındaki yerlerde, demiryolunun kentin kalbine sokulmasına ve kentin en değerli merkezi bölümlerinde yükleme ve manevra istasyonlarının, sadece açık kırsal arazide ekonomik olabilecek yapıların ortaya çıkmasına izin verildi, daha doğrusu buna davetiye çıkarıldı. Bu istasyonlar kentin doğal arterlerini böldü ve büyük kent parçaları arasında geçilmez bir engel oluşturdu; bazen de, Philadelphia'da olduğu gibi, tam bir Çin Seddi ördü.

Böylece demiryolu kentin tam göbeğine sadece gürültü ve is getirmedi, sanayi tesislerini ve ancak böyle bir ortamda var olabilecek bir

kötü yapılaşmayı da getirdi. Yeni icatlara kayıtsız şartsız bir aşkla bağlanıldığı bir dönemde ancak yeni bir icadın hipnotizması, oflayıp puflayan Juggernaut'un* tekerlekleri altında böylesine pisi pisine ezilmeye neden olabilirdi. Trenlerin hareketini, bu hareket sonucu yerine getirilen insani amaçlardan daha önemli sayan yeni demiryolu mühendisleri, bir kent tasarımında yapılabilecek bütün hataları yapıyordu. Kentin göbeğinde kurulan yükleme istasyonlarının neden olduğu yer ziyanı, kentin dışarı doğru daha da hızlı yayılmasına neden oluyor; bu da daha fazla demiryolu trafiğine neden olduğu için yapılan hatanın bir de kârlı oluş gibi bir niteliğin desteğine kavuşmasına yol açıyordu.

Bu çevresel bozulma o kadar yaygındı ve büyük kentlerde yaşayanlar yüzyıl içinde bu duruma o kadar alışmışlardı ki, daha zengin sınıflara dahil olanlar bile, en iyisini elde edebilecek durumdayken, bugüne kadar kayıtsızca en kötüsüne kucak açmışlardır. Konutlara gelince, alternatifler basitti. Eski temeller üzerinde büyümüş olan sanayi kentlerindeki işçiler ilk olarak eski tek ailelik evlerden bozma kiralık barakalara yerleşti. Bu derme çatma evlerde her odada artık bütün bir aile yaşıyordu. Dublin'den Glasgow ve Bombay'a, bu her odaya bir aile standardı uzun süre devam etti. Bir yatakta farklı yaşlardan üç ila sekiz kişinin yatması, bu insan ahırlarındaki kalabalıklaşmanın etkilerini ciddi boyutlara taşıyordu. Londra'daki hastalıklar hakkında bir kitap yazmış olan Dr. Willan'a göre, XIX. yüzyıla gelindiğinde bu durum yoksullar arasında inanılmaz boyutlarda fiziksel bozulma yaratmıştı. İşçi sınıfına önerilen diğer konutlarsa esasen bu düşük koşulların bir standardizasyonuydu; fakat bu evlerin plan ve kullanılan malzeme bakımından eski burg evlerinin o nezihliğine sahip olmama gibi daha da kötü başka özellikleri vardı: En baştan adice böyle inşa ediliyorlardı.

Gerek yeni, gerekse eski bölgelerde, ortaçağ Avrupa'sında en kötü serf kulübelerinde bile az rastlanan bir pislik ve çirkinlik hâkimdi. İnsafsızca abartma suçlamasıyla karşılaşmadan bu evlerin basit ayrıntılarını nesnel bir biçimde tek tek sıralamak bile neredeyse imkânsız. Fakat tersine, bu dönemde kentsel gelişme yaşandığından bahsedenler veya hayat standartlarının yükseldiğini iddia edenler gerçeklere gözlerini yummaktalar: Bu kimseler kenti, sadece daha şanslı orta sınıf azınlığın menfaatlerine bakarak, kentin kalan kısmı da bundan faydalanmış gibi ele almışlar ve üç nesil boyunca süren aktif yasal düzenlemeler ve yoğun hıfzıssıhha mühendisliği çalışmaları sonunda en nihayet gerçekleşen iyileştirmeleri başlangıçtaki koşullar zannetmişlerdir.

* Juggernaut: Hindu tanrısı Vişnu'nun insan şeklindeki sureti. Heykelinin konduğu araba çekilirken, insanlar vecit halinde kendilerini tekerleklerinin altına atarlardı. (ç.n.)

Bir kere, İngiltere'de Birmingham ve Bradford gibi kentlerdeki yeni işçi evleri sırt sırta inşa edilmişti. (Bunların çoğu hâlâ ayaktadır.) Bu nedenle her kattaki dört odanın ikisi doğrudan gün ışığı veya hava alamıyordu. Bu ikiz sıraların arasındaki çıplak geçitler dışında açık alan yoktu. XVI. yüzyılda birçok İngiliz kentinde sokağa çöp atmak ayıp karşılanırken, ilk sanayi kentlerinde çöpten kurtulmanın yaygın yöntemi buydu. Atılan çöp, ne kadar pis ve kötü kokulu olursa olsun, olduğu yerde kalırdı, "ta ki böyle birçok çöp biriktikten sonra birileri gübre olur düşüncesiyle onları kaldırana kadar." Gübre, kentin kalabalık yeni bölgelerinde eksikliği duyulan bir şey değildi doğal olarak. Tarifsiz bir pislik içindeki helalar genellikle bodrumdaydı; domuz ağıllarını da evlerin altına yerleştirmek yaygın bir uygulamaydı, böylece domuzlar büyük kentlerde yüzyıllardır görülmeyen bir biçimde yeniden sokakları arşınlamaya başlamıştı. Hatta dehşetli bir tuvalet eksiği vardı. "Büyük Kentler ve Nüfusu Yoğun Bölgelerle İlgili Rapor"'da (1845) "Manchester'ın bir bölümünde 1843-44 arasında 7.000'den fazla mesken sakini ihtiyacını 33 tuvalette görmektedir, yani 212 kişiye bir tuvalet düşüyor," diye yazıyordu.

Böyle bir düşük tasarım düzeyinde, böyle kötü şartlarla bile birçok kentte yeterli sayıda ev inşa edilemiyordu; bu nedenle koşullar daha da kötüye gitti. Bodrumlar ev olarak kullanılmaya başlandı. Liverpool'da nüfusun altıda biri "yeraltındaki bodrumlar"da yaşıyordu; diğer liman kentlerinde de bu oran çok daha iyi değildi, Londra ve New York'ta bu oran Liverpool'a yakındı. 1930'larda bile Londra'da, tıbbi açıdan insanların oturmasının sakıncalı olduğu belirtilen 20.000 bodrum katı bulunmaktaydı. Kendi başına beter bir şey olan bu pislik ve izdiham, diğer musibetleri, hıyarcıklı veba taşıyan fareleri, yatakları istila ederek uykuyu zehir eden tahtakurularını, tifüs taşıyan bitleri, aralıksız olarak bodrumdaki tuvaletleri ve çocukların yiyeceğini ziyaret eden sinekleri de beraberinde getirdi. Bu da yetmiyormuş gibi, özellikle odaların, temas ve nefes yoluyla hastalık bulaşma olasılığını had safhaya ulaştıracak şekilde aşırı kalabalıklaşmasından sonra karanlık odalar ve rutubetli duvarlar bakterilerin üremesi için ideal bir ortam sunuyordu.

Su tesisatının ve belediyenin hıfzıssıhha çalışmalarının var olmayışı bu yeni kent bölgelerinde korkunç kokulara neden oldu, hastalıklı dışkıların kuyulara sızarak yayılması tifo salgınlarına yol açtı, ama hepsinden kötüsü yeterli suyun olmayışıydı. Su kıtlığı, ev içi temizlik veya kişisel hijyen olanağını yok ediyordu. Eski belediye geleneklerinin varlığını henüz sürdürdüğü büyük başkentlerde yeni kurulan birçok bölge için suya yeterli kaynak ayrılmıyordu. 1809'da, Londra'nın

nüfusu 1.000.000 civarındayken, su kentin büyük bir kısmında sadece evlerin bodrum katlarında vardı. Bazı bölgelere sadece haftada üç gün su verilebiliyordu. Demir borular daha 1746'da ortaya çıkmasına rağmen 1817'de çıkarılan ve on yıl sonrasından başlayarak bütün yeni boru döşeme işlemlerinin demir borularla yapılması zorunluluğunu getiren özel bir yasaya kadar İngiltere'de demir boru yaygınlaşmamıştı.

Yeni sanayi kentlerinde en temel belediye hizmeti gelenekleri yoktu. Çevrede kuyular olsa bile bazen bütün bir bölge susuz kalıyordu. Gerektiğinde yoksullar, orta sınıf mahallelerinde ev ev dolaşıp kıtlık zamanı ekmek dilenir gibi su dileniyordu. Bu içme ve yıkanma suyu kıtlığında pisliğin yaygınlaşması normaldi. Pisliklerine rağmen açık kanalizasyonlar belediyenin göreceli olarak cömert davranışının göstergesi oluyordu. Aileler böyle bir durumdayken insan belgelerin sayfalarını karıştırıp da yevmiyeci geçici işçinin nasıl geçindiğini öğrenirken hiç şaşırmıyor. Sahibi belirsiz metruk evler, on beş-yirmi kişinin aynı odada yaşadığı pansiyonlar olarak kullanılıyordu. 1841 yılına ait polis istatistiklerine göre, Manchester'da ayrım yapılmadan her iki cinsten insanın aynı odada kaldığı 109 pansiyon vardı; ayrıca 91 tane de dilencilerin kaldığı pansiyon bulunmaktaydı. "Playfair, 1842'de Belediye Sağlık Komisyonu'na bütün Lancashire'da sadece bir kentte, Preston'da halk parkı ve yine sadece bir yerde, Liverpool'da halk hamamları olduğunu söyledi."

Yeni sanayi rejimi tam anlamıyla kurulduktan sonra, yaşadıkları mahallelerdeki bu kasvet yeni sanayi kentlerindeki işçiler için neredeyse evrenseldi. Yerel koşullar bazen tasvir ettiğim bu aşırı çirkinlikten kaçış imkânı sağlamaktaydı. Örneğin Manchester, New Hampshire'daki fabrika işçilerinin evleri çok düzenliydi; Amerika'nın kırsal bölgelerindeki sanayi kentlerinde, özellikle de ortabatı kesimindeki kentlerde işçilere en azından genişçe bir oda ve bahçe yeri veriliyordu. Fakat insan gözünü nereye çevirirse çevirsin, iyileşme göreceli ve kısmiydi, *genel durum* ise kesinlikle kötüye gitmişti.

Yeni kentlerin bütünüyle iç karartıcı ve çirkin olması, çevrenin en temel fizyolojik düzeyde bile insan sağlığına zararlı olmasının yanı sıra, yoksulların standart kalabalık ikamet biçimleri kâr amaçlı sömürüye doğrudan maruz olmayan orta sınıf evlerinde ve askerlerin kışlalarında da tekrarlanıyordu. Bayan Peel, mutfağın, kilerin, hizmetçi odasının, kâhyanın odasının, baş uşakla uşakların yatak odalarının hepsinin bodrumda olduğu bir Victoria çağı ortası malikânesini tasvir eder: Öndeki iki odayla arkadaki iki oda derin bir bodrum aralığına bakar; diğer bütün odalar, bir başka odayla arasındaki duvarın üst tarafındaki

camlı pencerelerden "ışık" ve "hava" alır. XIX. yüzyılın ortalarında Berlin, Viyana, New York ve Paris'te buna benzer düşük kaliteli konutlar yapıldı. Orta sınıfa ait yeni apartman evler, teknik olarak zeminin üstünde olmalarına rağmen bodrumun birçok özelliğine sahip derin, havasız avlulara bakıyordu. Sadece "geri kalmış" şehirler bu rezaletlerden uzak kalmıştı.

Halka hitaben yapılan konuşmalara bakılırsa, bu kusurlar devede kulaktı ve her halü kârda geçen yüzyılda bilimsel gelişmelerin ve insani yasaların ortaya çıkmasıyla tamamen yok edilmişti. Ne yazık ki halk hatipleri –hatta aynı olgularla ilgilenen tarihçiler ve ekonomistler– sözünü ettikleri çevreleri ilk elden inceleme alışkanlığına hiçbir zaman sahip olmamıştı. Bu nedenle bugün bütün Batı dünyasında neredeyse hiç değişmemiş bir biçimde varlığını sürdüren düşük düzeyli paleoteknik yapı yığınının, hatta dip dibe inşa edilmiş evlerin, havasız avlulu kira evlerinin ve bodrum evlerinin varlığını inkâr ediyorlar. Bu konut yığını sadece 1900'den önce inşa edilmiş işçi evlerini kapsamıyor, her ne kadar sıhhi koşulları biraz geliştirilmiş olsa da, daha sonra inşa edilmiş evleri de kapsıyor. 1830 ile 1910 arasında inşa edilmiş ve halen kullanılmakta olan evler, yapıldıkları dönemlerin hijyenik standartlarına bir örnek oluşturmaz; buna rağmen –ev içi saadet konusunu geçelim–, bugünün hıfzıssıhha, hijyen ve çocuk bakımı bilgisi yönünden standart çerçevenin çok altında yer alırlar.

"Kenar mahalle, yarı-kenar mahalle ve süper-kenar mahalle, gelip buna dayanmıştır kentlerin evrimi." Evet, Patrick Geddes'in bu iğneleyici sözleri bu yeni ortama tam anlamıyla uyuyordu. Çağın en devrimci eleştirilerinde bile hakiki yapı ve hayat standartları eksikti; bu eleştirileri yapanlar, üst sınıfların çevrelerinin bile nasıl yoksullaştığının farkında değillerdi. Friedrich Engels, devrim için gerekli hıncı bilemek için işçi sınıfına daha iyi evler sağlayacak "geçici" önlemlere karşı çıkmakla kalmamış; burjuvazi tarafından işgal edilmiş olan geniş yerleşim yerlerine devrimci bir el koyuşla sorunun proletarya açısından hallolacağını düşünmüştü. Bu düşünce niteliksel açıdan yetersiz, niceliksel açıdansa gülünçtü. Toplumsal açıdan değerlendirecek olursak, bu düşünce yalnızca, zengin sınıfların daha önceki yerleşimlerinden çıkması ve buraları işçi sınıfının yerleşmesi için bölmesi gibi halihazırda eski kentlerde devam etmekte olan zavallı bir süreci, devrimci bir önlem olarak ileri sürmüştür. Fakat bu öneri her şeyden önce naifti, çünkü en gösterişli yeni yerleşim yerlerinin sahip olduğu standartların bile, hangi ekonomik düzeyde olursa olsun, insan hayatı için uygun şartların genellikle *altında* olduğunu görmekten âcizdi.

Başka bir deyişle, bu devrimci eleştiri bile üst sınıfların yaşadığı bölgelerin genellikle tahammül edilmez süper-kenar mahalleler olduğunun farkında değildi. Mesken sayısını artırma, alanı genişletme, donanımları çoğaltma, toplu kullanım alanlarının sağlanması talepleri zenginlerin işgal ettiği yerlerin istimlak edilmesinden daha devrimci taleplerdi. Zenginlere ait yerlerin işgal edilmesi fikri kısır bir intikam hareketinden başka bir şey değildi; oysa biraz önce sıraladığım talepler bütün bir toplumsal çevrenin tümüyle yeniden yapılanmasını hedefliyordu –her ne kadar İngiltere, İsveç, Hollanda gibi gelişmiş ülkeler bile bu kentsel değişimin bütün boyutlarını henüz tam anlamıyla kavrayamamışsa da, bugün dünya belki de böyle bir yeniden yapılanmanın eşiğindedir.

F. KÖTÜ ŞÖHRETLİ EVLER

Şimdi de işçi sınıfı için yapılan bu yeni evlere daha yakından göz atalım. Her ülkenin, her bölgenin, her halk kesiminin kendi özgün modeli vardı; Glasgow, Edinburgh, Paris, Berlin, Hamburg, Cenevre'deki gibi çok katlı kira evleri veya Londra, Brooklyn, Philadelphia, Chicago'daki dört, beş, bazen altı odası olan, iki katlı binalar; New England'daki açık havada hoş sundurmaları olan, ama adeta yangına davetiye çıkarmak üzere inşa edilmiş üç katlı ahşap evler veya Baltimore'da hâlâ eski George dönemi sıra ev modelinde yapılmış, alçak, dar, tuğla sıra evler gibi.

Fakat sanayi bölgelerindeki evlerde belli ortak özellikler vardır. Bloktan bloğa aynı biçim tekrarlanır: Aynı kasvetli sokaklar, aynı gölgeli, çöp yığınlarıyla dolu geçitler, hep aynı şekilde, çocukların oynamaları ve bahçeler için boş alan olmayışı; mahalle genelinde o aynı uyumsuzluk ve kişilikten yoksunluk. Pencereler genellikle dardır; iç ışıklandırma yetersizdir; sokak modelini güneş ışığı ve rüzgâra göre ayarlamak için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. İyi gelirli zanaatçıların veya memurların yaşadığı, sıra evlerin veya önlerinde bir avuç ot veya dar arka avlularında bir ağaç olan yarı müstakil evlerin bulunduğu daha saygın semtler can sıkıcı, gri bir temizliğe sahiptir. Bu bölgelerin saygınlığı, yoksul semtlerin pasaklılığı kadar iç bayıcıdır; hatta daha da fazla: Yoksul semtlerde hiç değilse hayat daha bir renklidir, sokaklarında kukla gösterileri, pazaryerlerinde dedikodular, meyhane ve tavernalarında şamatalı ahbaplıklar vardır, kısacası, yoksul sokaklarda daha toplumsal ve daha dostça bir hayat söz konusudur.

İcatlar ve kitlesel üretim çağı işçinin evine veya evdeki tesisata XIX. yüzyılın sonlarına kadar el atmadı. Önce demir borular girdi insan hayatına; aynı şekilde akar suyu olan hela, en sonunda gaz lambası ve gaz ocağı, temiz su boruları ve pis su boruları eklenmiş banyo küveti; her eve şebeke suyu sağlayan kolektif bir su sistemi ve kolektif bir kanalizasyon sistemi. Bütün bu gelişmeler 1830'dan sonra orta ve üst ekonomik gruplara yavaş yavaş ulaştı; bu yenilikler bir nesil içinde orta sınıf gereklilikleri haline geldi. Fakat paleoteknik evrenin hiçbir noktasında bu yenilikler halk kitlelerine ulaştırılamadı. Müteahhit için sorun, bu yeni ve pahalı tesisatlar *olmadan* uygun asgari şartları sağlamaktı.

570 Bu sorun sadece ilkel bir taşra ortamında çözülebilirdi. Böylece, Indiana'daki Muncie'deki parsellerin ilk halinde, Robert Lynd'in araştırmalarında "Middletown" olarak geçen yerleşim biriminde bir bloğa, her biri 21 metre genişliğinde ve 42 metre uzunluğunda arsalar üzerine yapılmış sekiz ev düşmekteydi. Bu elbette yaşama koşulları bakımından yoksul işçiler için iyiydi, hele sonrasında, arazi değerlerinin artması sonucu evlerin kalabalıklaştığı, bahçe ve oyun alanlarının daraldığı ve dört evden birinin susuz olduğu dönemlerdekinden çok daha iyiydi. Sanayi kentindeki genel nüfus yoğunlaşması iyi konut yapımını zorlaştırdı ve bu zorlukların üstesinden gelmek için yapılması gereken masrafları artırdı.

İç mekânların döşenmesine gelince, Gaskell'in İngiltere'deki işçi sınıfına ait tasvirleri en alt düzeyi gösterir. Küçük bir iyileşmeye rağmen sefillikler sonraki yüzyılda da devam etti. Hatta maddi yoksulluğun etkileri genel olarak zevksizliğin artmasıyla daha da ağırlaştı. Kaba duvar kâğıtlarıyla, zevksiz biblolarla, çerçeveli sahte yağlıboya resimlerle ve ağır, süprüntünün süprüntüsü orta sınıf zevklerinin en kötü örneklerinden devşirme mobilyalarla çevrenin yoksullaşması daha da vurgulanmış hale geldi.

Bir arkadaşım Çin'de, üstü başı kir pas içinde, yorgunluktan bitkin düşmüş bir maden işçisini elinde tuttuğu bir hezaren çiçeğini yavaşça seve seve yürürken gördüğünü söylemişti; Batı dünyasında, ev bahçelerinin yararlı etkilerinin görülmeye başladığı XX. yüzyıla kadar taze, canlı biçime yönelik bu içgüdü, imalatçının işçi sınıfına moda ve sanat kisvesi altında sunduğu kasti ucubeliklerle beslenmeye yazgılıydı. Katolik topluluklardaki kutsal emanetler bile estetik bakımdan öyle aşağı düzeylere düştü ki, neredeyse kutsallığını kaybetti. Zamanla çirkinliğin beğenisi kökleşti: İşçiler o alışık oldukları kirliliğin, karışıklığın, gürültünün ve aşırı kalabalıklığın bir kısmını beraberlerinde götürme-

den eski semtlerinden ayrılmak istemiyorlardı. Daha iyi bir çevreye doğru yapılan her hareket bu direnişle karşılaşıyordu, merkezsizleşmenin önünde gerçek bir engeldi bu.

Bu tür birkaç ev, birkaç pislik ve çirkinlik örneği pek önemli değildir; her dönemde bu tanımlara uyan evler ortaya çıkabilir. Fakat, gelgelelim, semtlerin ve kentlerin tamamı, dönümler, kilometre kareler, iller "İlerleme Yüzyılı"nın övündüğü her maddi başarıya gölge düşüren bu tür evlerle kaplıydı. Bu yeni mezbelelerde özürlü bir soy yaratıldı. Yoksulluk ve yoksulluğun yarattığı çevre kendi organik değişikliklerini doğurdu: Güneş ışığı alamadıkları için çocuklarda raşitizm, kötü beslenmeden dolayı kemik yapısında ve organlarda şekil bozuklukları, salgı bezlerinin kötü çalışması; temel hijyen şartları için gerekli suyun bulunmaması nedeniyle deri hastalıkları; pislik ve dışkılar nedeniyle çiçek hastalığı, tifo, kızıl ve mikrobik anjin; kötü beslenme, gün ışığından gereği gibi yararlanamama ve kalabalık odaların salgın hale gelmesini kolaylaştırdığı verem; kısmen çevresel nedenli olan meslek hastalıkları da cabası... 571

Klor, amonyak, karbonmonoksit, fosforik asit, metan ve daha iki yüz farklı kanser yapıcı kimyasal madde atmosferi sardı ve canlı hayatın temellerini sarstı. Bu kimyasallar çoğunlukla durgun havalarda ölümcül yoğunluklara ulaştı; bronşit ve zatürree vakalarının görülme sıklığını artırdı, yaygın ölümlere neden oldu. Askere alma dairesindeki çavuş bu rejimin çocuklarını top doldurma işinde bile kullanamıyordu. Boer Savaşı'yla Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin işçilerine kötü muamele ettiğinin tıbben keşfedilmesi daha iyi iskân imkânının sağlanması konusunda belki de diğer birçok unsurdan daha fazla rol oynamıştır.

Bütün bu koşulların kaba sonuçları yetişkin insanlara ilişkin ölüm istatistiklerinde, tarım işçileriyle karşılaştırmalı olarak verilen kent işçilerinin ölüm oranlarında, çeşitli meslek sınıflarındaki insanların beklenen ömür sürelerinde görülebilir. Fakat, toplumsal ortamın insan hayatına uygunluğunu ölçen belki de en iyi barometre bebek ölümü istatistikleridir.

Ne zaman taşrayla kent, orta sınıf semtleriyle yoksul semtler, düşük nüfuslu bölgelerle yoğun nüfuslu bölgeler arasında karşılaştırma yapılsa, yüksek hastalık ve ölüm oranı daima ikincilerde ağır basmıştır. Diğer etkenler aynı kalmış olsaydı bile sadece kentleşme, hayatı uzatacak potansiyellerin bir kısmını tek başına silip atabilirdi. Her ne kadar XIX. yüzyıl boyunca İngiltere'de baskı altında kalmış bir sınıf olsa da tarım işçileri, kentli makine işçilerinden daha yüksek bir ömür ortala-

masına sahipti, hâlâ da öyledir; üstelik bu olgu, kentlere belediyenin hıfzıssıhha hizmetleri ve tıbbi bakım girdiğinde de değişmemiştir. Aslında, hayata karşı düşmanca bir tutum içinde olan kentlerin hayatta kalması taşradan kente sürekli bir yeni hayat akışı sayesinde mümkün olmuştur. Yeni kentler göçmen kitleleri tarafından kurulmuştu. 1851'de, Londra'da ve diğer 61 İngiliz ve Galli yerleşim biriminde yaşayan yirmi yaş üstü 3.336.000 kişinin sadece 1.337.000'i oturdukları bölgede doğmuştu.

Bebek ölümü oranlarına bakıldığında kayıtlar daha da utanç vericidir. New York kentinde örneğin, 1810'da bebek ölümü her 1.000 canlı doğumda 120 ile 145 arasındaydı; bu oran 1850'de binde 180'e, 1860'ta 220'ye ve 1870'te 240'a çıktı. Hayat koşullarının sürekli kötüleşmesi buna paralel bir çizgi izlemişti: 1835'ten sonra kalabalık ev hayatı yeni inşa edilen kira evlerinde standart bir hal almıştı. Yakın zamanlarda yapılmış bu hesaplar aynı dönemde İngiltere'de bebek ölümleri hakkında bilinenlerle uyum içindedir: Oran özellikle kentlerde olmak üzere 1820'den itibaren yükseliyor. Kuşkusuz bu gerileme eğilimlerinde başka etkenler de rol oynamıştır; fakat hijyen şartları, beslenme, çalışma koşulları, ücret, çocuk bakımı, eğitim gibi unsurları koşullayan bir toplumsal kompleks olarak kentlerin bu sonuçların ortaya çıkmasında rolü büyüktü.

Sanayileşme süreci içinde kentlerde gerçekleştirilen sağlıkla ilgili ilerlemelere ilişkin yersiz bir kutlama oldukça yaygındır, çünkü XIX. yüzyıl boyunca hayatın her alanında otomatik olarak ilerleme kaydedildiğine inananlar acı gerçeklerle yüzleşmekten hep kaçınmıştır. Kentle taşra, makineleşmiş yerlerle makineleşmemiş yerler arasında karşılaştırmalı araştırmalar yapmamışlar, daha da ileri giderek yaş ve cinsiyet grubu ayrımı gözetmeyen, dolayısıyla taşraya göre kentlerde daha yoğun olan yetişkin nüfus ile taşrada hastalıklara ve ölüme daha fazla maruz olan çocuklar ve yaşlıları bir arada değerlendiren kaba ölüm tabloları oluşturarak kafa karıştırmışlardır.

Bu istatistikler kentlerdeki ölüm oranlarının, gerçeği yansıtan sigorta analizlerindekine kıyasla daha iyi görünmesine neden olmuştur. Bugüne kadar çevreyle ilişkisi içinde doyurucu bir doğum ve ölüm, sağlık ve hastalık analizi henüz yapılmadı. Kent ve taşra oranları "ulusal" bir veri oluşturmak üzere bir araya getirilerek, "refah" içindeki sanayileşmiş ve kentsel bölgelerin kötü görüntüleri örtbas edildi.

Yanlış yönlendiren benzer analizler nesnel araştırma adı altında hâlâ yapılıyor. Bu nedenle Mabel Buer'in, 1815'ten önce –yani, aşırı kalabalıklaşma, kötü sağlık hizmetleri ve nüfusun genel kentleşmesinin o

hayat soldurucu özelliklerinin ortaya çıkmasından önce– ölüm oranlarındaki düşüşe dayanarak, kentsel kangrene yol açtığı suçlamasına karşı sanayi devrimini temize çıkarma çabası bunlardan biridir. Daha önceki bu iyileşmeden kuşku duymanın da, XIX. yüzyıl boyunca *genel* ölüm oranının sürekli düşüşünü görmezden gelmenin de anlamı yoktur. Fakat koşullardaki daha sonraki bozulma da aynı şekilde su götürmez bir gerçektir.

Sanayinin başlardaki makineleşmesi değil, farklı bir alandaki gelişme, daha iyi bir beslenme sağlayan ve hastalıklara direnci artıran yiyecek tedariğindeki artış övülmelidir. Övgüye layık başka bir alan daha var: Yağ stoklarındaki artış nedeniyle sabunun yaygın kullanımı. Sabunun kişisel temizlik için kullanımı, meme uçlarını sabunla yıkayan emziren annelerin, çocuklarını da yıkamaya başlamasıyla yaygınlaşmış olabilir. Sonunda bu alışkanlık toplumun kadın nüfusundan erkek nüfusuna da geçti. Sabunun kullanımındaki artışın ticari kayıtlardan ölçülmesi kolay değildir; zira sabun önceleri ticari bir tekeldi, dolayısıyla lüks bir maddeydi; sıradan sabun daha çok evde üretiliyor ve tüketiliyordu. Sabun ve su alışkanlığının yaygınlaşması XIX. yüzyıldan önce bebek ölüm oranlarının azalmasında büyük bir rol oynamış olabilir pekâlâ; tıpkı su ve sabun kıtlığının paleoteknik kentte o yürekler acısı bebek ölüm oranına neden olmuş olabileceği gibi.

Genelde hijyenik yoksulluk yaygındı. Gün ışığı, temiz su, temiz hava ve çeşitlendirilmiş besin kıtlığı; bütün bu yoksunluklar o kadar yaygındı ki, nüfusun büyük bir kesiminde kronik bir açlık yarattı. Refah düzeyi en yüksek sınıflar bile bu kıtlıktan kendilerine düşen payı aldı, hatta bazen yaşamsal yoksunluklarıyla övündüler bile. Kendi faydacı inançlarına bile konformizm göstermeyen Herbert Spencer, çağdaşlarına oyunun ve fiziksel rahatlamanın faydalarını anlatma gereği duydu; dahası *Essays on Education*'da [Eğitim Üzerine Denemeler] işi ebeveynlerden çocuklarının *meyve yemesine* izin vermelerini özellikle isteyecek kadar ileri götürdü.

G. KÖMÜRKENT'İN YAKIN ÇEKİMİ

Sanayinin Batı dünyasına giriş temposu göz önünde bulundurulduğunda uygun nitelikte kent kurmanın neredeyse imkânsız olduğu teslim edilmeli. Bu işleri mümkün kılan öncüller insanın başarısını da sınırladı. Kendi tatlı arzularından başka yasa tanımayan binlerce rakip insanın çabasıyla uyumlu bir kent nasıl kurulabilirdi? Yeni mekanik işlev-

ler, çerçevesi çıkarılıp çabucak geliştirilecek yeni tipte bir planla nasıl bütünleştirilebilirdi – hele böyle bir bütünleştirme, özü gereği, genellikle var olmayan veya var olsa bile kişisel mülkiyet haklarını el üstünde tutan devletin özellikle onayladığı güçlerden başka güç kullanmayan kamu otoritelerinin sıkı denetimini gerektiriyorsa? En yoksul barınaklardan başka evleri kiralama imkânı olmayan işçilere bir sürü yeni kamu hizmeti nasıl sunulabilirdi? Zaten kısır kalmış toplumsal işlevler için iyi bir fiziksel plan nasıl yapılacaktı?

Ulm gibi hâlâ ortaçağ geleneğinin önemli kalıntılarını taşıyan kentler, yavaş gelişimleri ve belediyenin büyük çaplı arazi sahibi olma politikası sayesinde bu geçiş dönemini nispeten daha az kayıplarla atlat-

mayı başardı. Oysa, Nürnberg gibi sanayinin patlarcasına aniden girdiği kentlerde sonuç hiçbir tarihsel kabuğa sahip olmayan kentlerdeki kadar felaket olmuştur. Yeni Dünya'da sanayi fabrikalarının yeri dışında hiçbir fiziksel özellik gözetilmeden, 1906 gibi geç bir tarihe kadar (Gary, Indiana) kentler kuruluyordu. Otomobil metropolü Detroit gibi daha sonra kurulan sanayi kompleksleri ise geçmişten hiç ders almadılar: Henry Ford tarihin palavra olduğunu iddia etmemiş miydi? Böylece en gelişmiş mühendislik uygulamalarıyla kurulan fabrikalar, kentsel karmaşanın –kent düzensizliğinin ve teknik yetersizliğin klasik modellerinin– ortasına dikildi. Mekanik zaferleriyle, bilimsel öngörüleriyle övünen bir çağ, toplumsal süreçlerini tesadüfe bıraktı; zihnin bilimsel meşguliyeti adeta kendini makineler üzerinde tüketiyordu, insani gerçekliklerin üstesinden gelebilmekten uzaktı. Kendini makinelere vermişti de insanın gerçeklikleriyle baş edemiyordu sanki. Kömür yataklarından elde edilen enerji seli çevreyi olabilecek en düşük seviyede kalkındırarak yokuş aşağı tam hız iniyordu: Fabrika köyleri, fabrikaların bir arada olduğu bölgeler, toplumsal açıdan ortaçağın feodal köylerinden daha kabaydı.

Patrick Geddes'in bileşik kent* adını verdiği yeni kentsel oluşum veya kömür çıkan yerlerde yığılma yığını ne kırsal alanda yalıtılmış, ne de eski bir tarihsel merkeze bağlanmış durumdaydı. Görece eşit yoğunlukta bir kütle halinde onlarca, hatta bazen yüzlerce kilometre karelik alanlara yayılmaktaydılar. Bu kentsel yığılmada etkili merkezler, üyelerini aktif bir kent hayatına sokacak kuruluşlar, ortak faaliyetlerini birleştirebilecek siyasi örgütler yoktu. Sadece, tıpkı büyük bir nehrin neden olduğu selin çekilmesinin ardından kalan enkaz misali, eski kurumlardan kalma mezhepler, parçalar ve toplumsal enkaz vardı; bu merkezler,

* *Conurbation*: Kentlerin yayılıp birleşmesi anlamına gelen bu sözcük ilk olarak Geddes tarafından, *Cities in Evolution* adlı kitabında kullanıldı. (ç.n.)

toplumsal hayat bakımından ayak basılmamış topraklar gibiydiler. Bu yeni kentler sadece sanat, bilim veya kültür üretmekten değil, başlarda bunları eski merkezlerden ithal etmekten de âcizdiler. Bir yerde yerel bir fazla sağlandığında hemen başka bir yerlere aktarılıyor, rantiyeler ve sermayedarlar tarafından New York'taki Carnegie's Music Hall örneğinde olduğu gibi kişisel lükslere veya hayır işlerine harcanıyordu. Zenginlik, asıl kaynaklandığı bölgeye bir hayrı dokunmadan çok önce büyük şehirlere yarıyordu.

Paleoteknik kente biraz daha yaklaşın: Onu gözlerinizle, kulaklarınızla, burnunuzla, dokunma duyunuzla inceleyin. Bu yeni neotenik ortam ile aramızdaki giderek artan tezat yüzünden bugünün gözlemcileri Hugo, Ruskin veya Morris gibi şairlerin yüz yıl önce görebildiği şeyi ancak böyle yaklaşınca görebilir; Faydacı hayal ağlarına dolanmış olan dar kafalıların duygusal bir abartı olarak inkâr ettikleri veya "ilerleme"nin kaçınılmaz bir belirtisi olarak selamladıkları bir gerçekliği ancak böyle kavrayabilir.

Gece Kömür-kent'in üzerine çöküyordu: Hâkim renk siyahtı. Fabrika bacalarından simsiyah dumanlar çıkıyordu; çoğunlukla kentin içine dalan ve şeklini bozan tren manevra yerleri, her yere is ve kömür artığı yayıyordu. Yapay aydınlatmada gazın kullanılmaya başlanması bu yayılmanın kaçınılmaz yardımcısıydı: Murdock'ın bu icadı XVIII. yüzyılın sonlarına rastlar; sonraki nesil boyunca kullanımı önce fabrikalarda, sonra evlerde; önce büyük kentlerde, sonra küçük merkezlerde yaygınlaştı; zira o olmasaydı duman ve is yüzünden işe sık sık ara vermek gerekecekti. Aydınlatma gazının kent sınırları dahilinde üretimi yeni bir karakteristik özellik haline geldi. Bir katedral büyüklüğünde dev gaz tankları kent manzarasının üzerinde yükseldi. Gündoğumunda limon küfü yeşili, açık gökyüzüne karşı süslü demir gövdeleri aslında yeni düzenin gözü en çok okşayan estetik unsurlarından biriydi.

Bu tür yapılar illе de kötü olmak zorunda değildir; ayrı bölgelere yerleştirilmelerine yeterince özen gösterildiğinde aslında güzel de olabilirler. Kötü olan, yeni kentlerdeki diğer binalarda olduğu gibi, bu tankların herhangi bir yere neredeyse gelişigüzel atılmasıydı; tanklardan sızan gazın kokusu, gaz evleri denen bölgeleri sarmaktaydı; bunların kentin en kötü bölgelerinin başında geldiğini tahmin etmek zor değil sanırım. Kentin üzerinde yükselen, havasını kirleten gaz tankları "pratik" çıkarların hayati ihtiyaçlara baskın geldiğinin simgesel bir kanıtıydı.

Zehirli duman örtüsü, ucuz tuz sırrı kullanımı nedeniyle daha XVIII.

yüzyılda çömlekçilik bölgelerinde baş göstermeye başlamıştı; şimdiyse her yere, Sheffield ve Birmingham'a, Pittsburg, Essen ve Lille'e hâkimdi. Bu yeni ortamda siyah elbise, yas tutma biçimi değil, sadece koruyucu bir renkti; siyah silindir şapka neredeyse işlevsel bir tasarım, buhar gücünün iddialı bir simgesiydi. Leeds'in siyah kumaş boyaları kentin içinden geçen nehri koyu, zehirli bir kanalizasyona çevirmişti; bu arada ziftli kömürün yağlı lekeleri her yere saçılıyordu; insanlar ellerini yıkadıklarında lavabonun kenarlarında inatçı bir yağ izi kalıyordu. Deri ve giysi üzerinde sürekli yağ lekelerine bir de öğütme ve bileme işlemlerinden etrafa sıçrayan incecik demir parçacıklarını, soda işlemlerinden artakalan kloru, daha sonraki yıllarda çimento fabrikalarından yayılan yakıcı toz bulutlarını ve diğer kimya sanayilerinin çeşitli yan ürünlerini ekleyin: Bütün bunlar, temas yoluyla herhangi bir tanımlanmış hastalığa neden olmadıklarında bile gözleri yakıyor, boğaz ve ciğerleri tahriş ediyor, insanın sesini boğuklaştırıyordu. Kömür dumanının kokusuysa belki öyle nahoş bir koku değildir: Uzun bir vahşi geçmişe sahip insan ağır kokulardan hoşlanır. Belki de kömür kokusunun en büyük kötülüğü daha güzel kokuları bastırması veya insanların daha hoş kokulara karşı duyarsızlaşmasına neden olmasıydı.

Bu koşullar altında bir insanın mutlu olması için bütün duyularını körleştirmesi, her şeyden önce de tat duygusunu yitirmesi gerekirdi. Bu tat yitiminin yiyecek alışkanlıklarına etkisi oldu: Zenginler bile tazesi dururken konserve veya bayatlamış yiyecekler yemeye başladılar, çünkü aradaki farkı artık anlamaz olmuşlardı. Tatları ayırt etme yeteneğindeki bu zayıflama yiyecekten başka alanlara da yayıldı. İnsanların renk ayırt etme yetenekleri de zayıfladı: Saf parlak renkler yerine koyu tonlar, donuk ve solgun renkler tercih edildi; hem Raffaello'dan önceki, hem de empresyonist ressamlar, kullandıkları saf renkler "doğadışı" ve "sanatsallıktan uzak" olduğu gerekçesiyle burjuvazi tarafından yerildi. Arada sırada parlak bir renk kalıyorduysa, buna yalnızca, sık sık değişmek zorunda oldukları için canlı kalan duvar ilanlarında, Colman's mustard ya da Reckitt's blue* gibi ürünler için hazırlanmış afişlerin kâğıt yüzeyinde rastlanırdı.

Bu yeni çevre karanlık, renksiz, zehirli ve kötü kokuluydu. Bütün bu nitelikler insanın verimini düşürüyordu; fazladan giysi yıkamayı, yıkanmayı ve sağlık şartlarına dikkat etmeyi, hatta ileri durumlarda tıbbi müdahaleleri gerektiriyordu. Paleoteknik kentte temizlik masrafları, en azından temizliğin kendisinin bir ihtiyaç olduğu kabul edildikten sonra hiç de az değildi. Tipik paleoteknik kalıntılardan biri olan

* Sırasıyla bir hardal ve çamaşır deterjanı markası. (y.h.n.)

Pittsburgh'u ele alalım. 1849'a ait bir resimde tamamen duman içinde tasvir edildiği için Pittsburgh'da duman kirliliğinin erken bir dönemde başladığını anlıyoruz. Bir nesil önce Pittsburgh'da bir yılda fazladan çamaşır temizliği için yaklaşık 1.500.000 dolar, fazladan genel temizlik için 750.000 dolar ve fazladan perde temizliği için 60.000 dolar harcandığı tahmin edilmektedir. Her yıl yapılan bu toplam 2.310.000 dolarlık masrafa, binaların aşınması veya artmış ahşap boyama masrafı ve duman olduğu zamanlar ışıklandırmaya harcanan fazladan paralar dahil değildir.

Duman kirliliğini azaltmaya yönelik çabalardan sonra bile Pittsburgh'un tam göbeğinde bulunan koskoca bir çelik fabrikası bu iyileştirme çabalarıyla sanki alay eder gibidir – paleoteknik gelenek o kadar 577 F37
ağır basar ki, belediye yetkilileri kaldırılmasını emredecekleri yerde, kısa süre önce bu fabrikanın daha da büyümesine göz yumarak ona yardımcı olmuşlardır. Maddi kayıplarla ilgili bu kadar söz yeter. Hastalık, sağlık kaybı, apatiden düpedüz nevroza kadar çeşitli psikolojik bozukluklar biçiminde kendini gösteren ölçülmesi imkânsız kayıplara ne demeli? Bu tür kayıpların nesnel ölçümlere imkân vermemesi onları yok kılmaz.

Paleoteknik dönem süresince bu cansızlaştırma biçimlerine karşı kayıtsız kalınmasının temel nedeni baş edilmesi imkânsız bir cehaletti. *Technics and Civilization*'da bu uygarlığın önde gelen savunucularından olan Andrew Ure'nin Sadler Fabrika Müfettişler Komitesi'ne çağrılan bir grup zeki doktorun ileri sürdüğü kanıtlar karşısında nasıl hayrete düşüp öfkeye kapıldığından söz etmiştim. Bu doktorlar, Parisli Dr. Edwards'ın iribaşların gelişimleriyle ilgili olan ve gün ışığının iribaşların gelişimlerinde gerekli olduğunu kanıtlayan deneyine atıfta bulunmuşlar; buradan yola çıkarak gün ışığının çocukların gelişiminde de aynı derecede gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdi – ki bugün bunun su götürmez bir gerçek olduğu artık anlaşılmıştır. Ure'nin buna karşı verdiği burnu büyük yanıtsa, fabrikalarındaki gaz lambalarının aydınlığının gün ışığının yerine geçen yeterli bir kaynak olduğu şeklindeydi. Bu faydacılar doğaya ve tecrübelerden çıkarılmış insani geleneklere o kadar düşmandılar ki, birden fazla nesli sadece kalori tüketimine dayanan, canlılığa ters bir gıda alışkanlığıyla büyüttüler. Bu beslenme rejimi son nesil içinde yeni bilimsel bilgiler sayesinde iyileştirildi, ama zehirli böcek öldürücülerin, tarım ilaçlarının, yiyecek koruyucularıyla katkı maddelerinin ve onlar kadar öldürücü Stronsiyum 90 gibi radyoaktif zehirlerin yaygın kullanımı yüzünden bu gelişimin hiçbir değeri kalmadı. Paleoteknik çevre ise hâlâ yaygın olarak düzel-

tilmeye direniyor ve on milyonlarca insanın üzerine zehrini kusmaya devam ediyor.

Pisliğin yanı sıra yeni kentler duyular üzerinde aynı şekilde dehşet verici etkilere sahip başka bir farkla da övünç duyardı. Bu zehrin zararlı etkileri son yıllarda tipik bir biyoteknik icat olan telefonla bağlantılı teknik gelişimler sayesinde anlaşıldı. Gürültüden söz ediyorum. XIX. yüzyılın ortalarında Birmingham'da yaşanan bir kulak tanıklığından alıntı yapmama izin verin:

"Dünyanın hiçbir kentinde mekanik işler bu kadar gürültü çıkarmaz: Örse vurulan bitimsiz çekiç sesleri, motorların bitmez tükenmez tangırtısı alev hışırtıları, su tıslamaları, buhar fokurtuları, zaman zaman
578 deneme yerinde [ateşli silahların denendiği yer] duyulan boğuk patlama sesleri. İnsanlar gürültüyle titreyen bir atmosferde yaşıyor ve sanki eğlenceleri de bu genel tonu yakalamış gibi tıpkı icatları kadar gürültü patırtı içinde geçiyor."

Tangırtılara ve gürültü patırtıya karşı gösterilen kayıtsızlık tipikti. İngiliz imalatçılar makinenin gücünün sesli bir kanıtını istedikleri için Watt'ın pistonlu buhar makinesinin sesini azaltma girişimlerine engel olmamışlar mıydı?

Bugün sayısız araştırmacı gürültünün derin fizyolojik değişimlere neden olabildiği gerçeğini kanıtladı: Müzik sütteki bakteri sayısını düşük düzeyde tutabiliyor; benzer mekanizmalar yüzünden mide ülseri ve hipertansiyon gibi belli hastalıkların, söz gelimi işlek bir otoyolun veya havaalanının gürütüsünü alan bir yerde yaşamanın gerilimiyle ağırlaşıyor olma ihtimali yüksek. Gürültünün iş verimini düşürdüğü de aynı şekilde ortaya çıkarılmış durumda. Ne yazık ki, paleoteknik çevre özellikle azami gürültü yaratma üzerine kurulmuş gibidir: İlk fabrikaların düdük sesi, lokomotifin çığlığı, eski buhar motorunun tangırtıları ve fokurtuları, şaftların ve kayışların gıcırtı ve şakırtıları, dokuma tezgâhlarının tak tukları, çekiç sesleri, bantların hışırtıları, bu gürültü patırtı içinde çalışıp "mola veren" işçilerin birbirlerine bağırışları; bütün bu sesler duyulara yapılan genel saldırıya eklenir.

Kente göre taşranın veya paleoteknik kente göre ortaçağ kentinin hayata elverişliliği üzerine düşünülürken sağlıkla ilgili bu önemli etken göz ardı edilmemelidir. Belli alanlarda görülen ilerlemeler, örneğin kauçuk ayakkabı tabanı ve kauçuk tekerleklerin kullanılması, bu iddianın şiddetini azaltmaz. Benzinli otomobillerin ve kamyonların işlek bir kentte çalıştırılırken, vites değiştirilirken, gaz verilirken çıkardığı sesler onların teknik açıdan olgunlaşmamışlıklarının bir belirtisidir. Otomobillerin kaporta tasarımlarına harcanan enerji sessiz bir ter-

mo-elektrik güç ünitesi tasarımı için harcanmış olsaydı, modern kent ses ve duman bakımından paleoteknik öncülü kadar geri kalmış olmazdı. Fakat aksine, Los Angeles gibi motorlu taşıt bakımından "ileri" metropoller paleoteknik dönemin bütün kentsel kötülüklerini gösteriyor, hatta daha da artırıyor.

Bin dokuz yüz otuzlarda Chicago'da ses üzerine yapılan araştırmalarda, gürültü birden yü. kadar –ki bu derecelendirmede yüz uzun bir süre devam etmesi durumunda insanı delirtecek şiddette top gürültüsü gibi bir sestir– derecelendirildiğinde taşradaki gürültünün derecesinin yüzde sekiz ile on, banliyölerdekinin yüzde on beş, kentin mesken bölgelerindekinin yüzde yirmi beş, ticari bölgelerdekinin yüzde otuz ve sanayi bölgelerindekinin yüzde otuz beş olduğu ortaya çıkmıştır. Son yüz elli yıl boyunca üst sınırlar belki daha da yüksekti, ama kuşkusuz bu durum ana çizgileriyle neredeyse her yerde geçerliydi. Paleoteknik kentlerin fabrikaları işçilerin evlerinden uzaklaştırma konusunda hiçbir çaba harcamadığı da unutulmamalı; bu nedenle birçok kentte gürültü gündüz ve sık sık da geceleri her yere hâkimdi. Gürültülü uçaklarıyla havaalanı yakınlarındaki banliyölerin iskân değerini düşüren hava taşımacılığı çağı, hayata ve sağlığa yönelik bu saldırının şiddetini daha da artırma tehdidiyle geliyor.

Bu yeni kentsel bölgeyi, toplumsal imkânlarına veya kültürüne bakmaksızın, en temel fiziksel özellikleriyle değerlendirdiğimizde, yazılı tarihin hiçbir döneminde böylesine büyük insan kitlelerinin biçimi böylesine çirkin, içeriği böylesine rezil bir çevrede yaşadığı vaki değildir. Doğu'nun köleleri, Atina'nın gümüş madenlerindeki sefil mahkûmlar, Roma'nın meyus proletaryası; bu sınıfların hatırı sayılır iğrençlikler yaşadıklarına kuşku yok; fakat hiçbir zaman insanın solup gitmesi bu kadar yaygın bir biçimde normal karşılanmamıştır: Normal ve kaçınılmaz.

H. KARŞI SALDIRI

Sanayi kentinin belki en büyük katkısı, başta hijyen veya kamu sağlığını tehdit edenler olmak üzere kendi işlediği en büyük suçlara karşı yarattığı tepkiydi. Bu musibetlerin ilk modelleri, XVIII. yüzyılın mikrop yuvası hapishaneleri ve hastaneleriydi. Bu kurumların iyileştirilmeleri onları sanayi kentlerinin reformları için pilot tesis haline getirdi. XIX. yüzyılda büyük sırlı künklerin ve demir döküm boruların gelişimi görece temiz suları en uzak yerlere kadar ulaştırmayı ve atıkları

en azından bir nehre doğru uzaklaştırmayı mümkün kıldı; ikide bir nükseden sıtma, kolera, tifo ve sinir bozukluğu gibi çeşitli rahatsızlıklar da bu yenilikler için bir itici unsur oluyordu, çünkü hıfzıssıhha memurları kirlilik ve izdihamın, pis su ve bayat yiyeceğin bu hastalıklarla ilişkisini kurmada zorluk çekmiyordu.

Kentsel çürümenin temel meseleleri hakkında John Ruskin önemli şeyler söyler. "[İşçilere] iskân sağlamak," der Ruskin, "birçok etkili yasa çıkarmak ve buna karşı koyan çıkar gruplarını ortadan kaldırmak anlamını taşır; bundan sonra veya bundan önce, olabildiğince, bütün evlerde temizlik ve iyileştirme çalışmaları yapmalı; sonra daha dayanıklı, daha güzel, barındırdıklarıyla orantılı miktarda, ama sayısı sınırlı gruplar halinde evler inşa etmeli; bu evlerin çevresini civarda hiçbir çürümüş ve sefil banliyö oluşmayacak, içinde temiz ve işlek caddeler olacak şekilde duvarlarla örmeli; kentin her yerinden birkaç dakikalık bir yürüyüşle tamamen temiz havaya, çimenliklere ve geniş bir ufuk manzarasına ulaşılabilecek şekilde duvarların çevresinde güzel bahçeler ve meyve ağaçlarıyla bir yeşil kuşak oluşturmalıyız." Bu harika görüş, sağda solda, mesela Sunlight Limanı'nda ve Bournville'de, imalatçıları bile cezbederek güzellik bakımından daha sonra kurulan en şık banliyölerle rekabet edebilecek durumda sanayi köyleri kurmaya başlamalarını sağladı.

Kente tekrar temiz hava, temiz su, açık yeşil alan ve gün ışığı getirmek doğru planlamanın ilk gereği haline geldi. Bu ihtiyaç kendisini o kadar dayatıyordu ki, Camillo Sitte kent güzelliğine olan tutkusuna rağmen, kent parkının *hijyenik* işlevini vurguluyor, kendi deyişiyle parktan *sağlık amaçlı yeşillik* diye söz ediyordu: Parklar, yokluğunda işlevi daha iyi anlaşılmaya başlanmış "ciğerleri"ydi kentin.

Temizlik kültünün kökleri paleoteknik dönemin öncesine dayanır. Bol su kaynaklarına, evlerin içindeki her toz zerreciğini gösteren geniş pencereli, karo zeminli evlere sahip XVII. yüzyıl Hollanda kentlerine çok şey borçludur; bu yüzden sürekli bir yerleri ovup fırçalayan Hollandalı ev kadını ünlü olmuştur. 1870'ten sonra temizliğe, yeni bilimsel güç takviyesi geldi. Beden düalist biçimde zihinden ayrı tutulduğu sürece, onun sistemli bakımına boş verilebilirdi; manevi yönlerin ağır bastığı durumların neredeyse bir belirtisi olarak görülürdü bu. Fakat XIX. yüzyılda Johannes Müller ile Claude Bernard'ın öncülüğünde gelişen yeni organizma kavramı, fizyolojik süreçlerle psikolojik süreçleri yeniden bir araya getirdi. Böylece beden bakımı bir kez daha ahlâki ve estetik bir disiplin haline geldi. Bakteriyoloji alanındaki araştırmalarıyla Pasteur organizmaların hem dış hem de iç ortamı kavramla-

rını değiştirdi: Hastalık yapıcı mikroskobik organizmalar pislik ve dışkı içinde çoğalıyor; sabun, su ve gün ışığı karşısında çoğu yok oluyordu. Bunun sonucunda, bugün bir çiftçi ineğini sağarken Victoria çağının ortalarında Londra'da, Lister'a kadar doktorların büyük bir ameliyat öncesi yapmadığı ölçüde hijyenik önlem alıyor. Florence Nightingale hastanelere getirdiği yeni ışıklandırma, havalandırma ve temizlik standartlarını kendi beyaz boyalı oturma odasında da uyguluyordu – Le Corbusier'nin modern mimariye getirdiği o hayranlık uyandıracak derecede hijyenik "Esprit Nouveau"su* için gerçek bir başlangıçtı bu.

Sonunda, sanayi kentinin karanlığa ve pisliğe karşı olan kayıtsızlığı, hak ettiği sıfatla, yani canavarca bir barbarlık olarak anılmaya başlandı. Biyolojik bilimler alanında kaydedilen gelişmeler dumanlı, sisli ve isli yeni çevrenin suçlarını ortaya döktü. Tıp alanındaki deneysel bilgimiz arttıkça bu kötülüklerin listesi uzadıkça uzar: Şimdi elimizde bulunan listede, sanayi kentlerinin çoğunun havasında mevcut iki yüzden fazla kanser yapıcı madde var, tabii solunum sistemiyle ilgili hastalıklarla ölüm riskini ve vaka sayısını artıran sayısız metal ve taş tozlarıyla zehirli gazlar da cabası.

Bilimsel bilginin baskısı bir bütün olarak kentteki koşulların düzeltilmesi konusunda yavaş işlemesine rağmen, eğitimli ve refah düzeyi yüksek sınıfları daha hızlı etkilemişti. Eğitimli kesim hemen durumu anlayıp kentten kaçarak sağlık üzerinde o kadar olumsuz etkileri olmayan çevrelere yerleşti. Kent tasarımına modern hıfzıssıhhanın bu kadar geç girmesinin nedenlerinden biri, evlerdeki hijyenik ekipmanlarda tek tek gerçekleştirilen değişimlerin masraflarda aşırı artışlara neden olmasıydı; bu masraflar, belediyenin kolektif hizmetlerinde yüklü yatırımlara ve onları karşılamak için yüklü vergilere yansıyordu.

Nasıl ilk sanayileşme kârını sadece makinenin yarattığı ekonomiye değil, aynı zamanda işçilerin yoksullaştırılmasına borçlu idiyse, kaba fabrika kenti de ücretlerle vergilerin düşük bir seviyede seyretmesini çevreyi tüketerek ve yoksullaştırarak sağlıyordu. Hıfzıssıhha, o güne kadar olmayan bir mekân belediye ekipmanı ve doğal kaynak talep ediyordu. Zamanla bu talep, geliştirilen hizmetin normal bir eşlikçisi olarak belediyenin toplumsallaşmasını dayattı. Artık ne temiz su tedariki ne de kolektif çöp, atık ve pis su tahliyesi bireysel vicdana bırakılabilirdi veya sadece kâr için yapılabilirdi.

Küçük merkezlerde bu tür hizmetlerin bir veya birkaçını bir süre bazı özel kuruluşlar yürüttüyse de, kötü şöhretli salgınlardan sonra buralarda da kamusal denetim gerekli oldu; fakat büyük kentlerde top-

* (Fr.) Yeni Ruh. (y.h.n.)

lumsallaşma güvenliğin zorunlu bedeliydi; böylece, *laissez faire*'in teorik iddialarına rağmen XIX. yüzyıl, Beatrice ve Sidney Webb'in doğru bir biçimde ifade ettikleri gibi, belediye sosyalizminin yüzyılı oldu. Binaların içindeki her iyileştirme kolektif olarak sahip olunan ve kolektif biçimde işletilen hizmetleri talep eder hale geldi: Su künkleri, su rezervleri, sukemeri, pompalama istasyonları; pis su boruları, pis su çöktürme istasyonları, sığ pis su kurutma havuzları... Ne yazık ki kentin genişlemesi, korunması veya yeni kent yerleşimi için arazinin kamusal mülkiyeti eksikti. Bu ileri adım Ebenezer Howard'ın Bahçe Kentinin anlamlı katkılarından biri oldu.

Bu etkili ve yaygın toplumsallaşmayla birlikte 1870'lerden sonra genel ölüm ve bebek ölümü oranı düşme eğilimi gösterdi. Gelişme o kadar barizdi ki, belediye sermayesinden bu hizmetlere yapılan sosyal yatırım arttı. Fakat ana vurgu olumsuz yönde olmaya devam etti: Kentin yeni bölgeleri, biyoloji bilimlerinin ortaya çıkardığı bir bütün olarak organizmalar ve çevre ilişkisi konusunda bir kavrayışa sahip olunduğunu, olumlu herhangi bir şekilde göstermiyordu. Bugün bile, Downes ve Blunt'ın 1877 gibi erken bir tarihte gün ışığının bakterileri öldürücü etkisini keşfetmesine rağmen hâlâ sözde modern modaya uygun büyük, sırlı camlar kullanılması akıl alacak gibi değil. Bu irrasyonellik, pek çok sözde eğitimli insanların, hatta teknik elemanların arasında bilime duyulan saygının hâlâ ne kadar yüzeysel olduğunun kanıtıdır.

İlk kez Sümer ve Girit saraylarında rastlanan, daha sonra Romalı soylulara geçen sıhhi düzenlemeler şimdi, neden sonra, bütün kent halkına ulaşmış bulunuyordu. Bu, demokratik ilkelerin, diktatörlük rejimlerince bile engellenemeyen bir zaferiydi: Aslında, İkinci Fransız Cumhuriyeti'nin yıkan kişinin bahşettiği en büyük kamusal yararlardan biri, Baron Haussmann'ın Paris'i zorla temizleme hareketiydi; kent planlamasıyla ilgili yaptığı diğer ünlü hizmetlerinden daha gerekli, hatta daha özgün bir hizmetti bu.

New York, büyük bir temiz su donanımına sahip olan ilk kentti; kentin suyu 1842'de açılan Croton su rezervi ve sukemeri sisteminden sağlanmaktaydı. Zamanla her büyük kent bu örneği izlemek zorunda kaldı. Pis su tahliyesi zor bir mesele olarak kaldı; pis sularını aktarabilecek yeterli pis su kurutma havuzlarına sahip küçük kentler hariç bu sorun hâlâ birçok yerde yeterince çözümlenemedi. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın sonlarına doğru her aileye, özel ve sıhhi bir tuvalet –iç içe binalardan oluşan kentlerde, doğrudan ana kanalizasyon borularına bağlı bir hela– standart hale geldi. Çöp konusuna gelince, bu değerli

tarımsal kompostun bilinen şekilde dökülmesi veya yakılması bilimsellikten uzak belediye hizmetlerinden biri olmaya devam ediyor.

Caddelerin temizlenmesi kaldırım taşı ve asfaltın evrenselleşmesine, kent yaşamında atın ortadan kalkmasına ve şebeke suyu tedarikinin bollaşmasına kadar halledilmesi zor bir sorundu; fakat sonunda havanın temizlenmesinden daha kolay olduğu anlaşıldı. Bugün bile, atmosferdeki aşırı miktarda toz ve dumanın ultraviyole ışınlarını perdelemesi kalabalık kent merkezlerinin sağlıksız niteliklerinden biri olmayı sürdürüyor. Gösterişli, fakat teknik açıdan miyadını doldurmuş otomobil bu sağlıksızlığı azaltacağı yerde artırır, üstelik görünmez karbonmonoksit, gazıyla havadaki zehre zehir ekler. Kısmi bir dengeleyici unsur olarak evlere şebeke suyunun ve banyonun girmesi –ve ortaçağdan sonra kaldırılan halk hamamlarının bir geçiş aşaması olarak yeniden kurulması– genelde hastalıkların, özelde bebek ölümlerinin azalmasına mutlaka katkı yapmıştır.

Sonuç olarak, sağlık reformcularının ve hijyencilerin, Chadwick'in, Florence Nightingale'in, Louis Pasteur'ün, Baron Haussmann'ın çalışmaları kent hayatının en alt seviyesindeki, en dehşet verici, fiziksel açıdan en berbat kimi özelliklerini ortadan kaldırdı. Sanayileşme kent hayatının yaratıcı yönlerini azaltmışsa bile atık ve dışkıların kötü etkilerini de zamanla azalttı. Ölülerin bedenleri bile bu iyileşmeye katkıda bulundu: Büyümekte olan kentin çevresindeki park gibi mezarlıklarıyla, bir yeşil kuşak oluşturdular: İşte burada da Haussmann'ın bu sorunu cesurca ve ustaca halledişi alkışı hak ediyor.

Yeni sanayi ortamı sağlık niteliklerinden o kadar bariz bir biçimde yoksundu ki, hijyen meselesinde yoğunlaşan karşı saldırı hareketinin XIX. yüzyıl süresince kent planlamasına yapılmış en büyük katkıları sağlamış olmasına şaşmamalı. Yeni idealler, 1875'te Dr. Benjamin Ward Richardson'ın ortaya attığı *Hygeia, or the City of Health* [*Hygeia* ya da Sağlık Kenti] adlı ütopyada öngörülüyordu. Burada insan, artık genel kabul görmüş izdiham derecesini reddederken bilinçdışı engellere nasıl takılındığını rahatlıkla görebilir; zira bir nesilden az bir süre sonra Ebenezer Howard 32.000 kişiye 24.000 dönümlük bir alan ayırırken, Richardson 16.000 dönümlük alana 100.000 kişi yerleştirmeyi tasarlamıştı. Bu yeni kentte demiryolları, her ne kadar o dönemlerde kömürlü lokomotifler kullanılsa da, yeraltından geçecekti. Evlerde bodrumun hiçbir türüne izin verilmeyecekti; bu yasak İngiltere'de yasal bir çerçeveye de oturmaktaydı. Yapıların hem içi hem de dışı tuğladan olacaktı ve hortumla yıkanabilecekti –erkeklerin ikide bir nükseden hayali–; evlerin bacaları merkezi bacalarla bağlantılı

olacak, yanmamış karbon yakılmak üzere gaz fırınlarına aktarılacaktı.

Bugün bu önerilerin bazıları eskimiş sayılsa da Dr, Richardson birçok açıdan sadece kendi zamanının değil, bizim zamanımızın da ötesinde yer alır. "Çok çeşitli hastalıklara sahip insanların depo gibi aynı yere kapatılmasına dayalı eski fikirden mümkün olduğunca" uzaklaşmayı amaçlıyor ve her 5.000 kişiye bir tane küçük hastane kurulması fikrini destekliyordu. Aynı nedenle, yardıma muhtaç kişileri, yaşlıları ve akıl hastalarını mütevazı ölçülere sahip yerlerde barındırmayı düşünüyordu. Richardson'ın kentin fiziksel yapısına dair tasavvurları bugün miyadını doldurmuş durumda; fakat kolektif tıbbi bakım konusun-
584 daki katkılarının üzerinde durmaya değer olduğunu düşünüyorum. Birçok rasyonel gerekçeye dayanarak Richardson, ortaçağ kentinin o yüksek tıbbi ve insani standartlarına geri dönmeyi önermişti.

1. YERALTI KENTİ

Paleoteknik rejim daha sonraki kentsel biçimler üzerinde, yarattığı tepkiler ve körüklediği kaçış aracılığıyla etkili oldu. Bu karşı saldırılar XVIII. yüzyıldan itibaren, sanayinin içinde gerçekleşen bir dönüşüm tarafından teşvik edilmekte ve bilimin doğrudan icatlara uygulanması sayesinde daha da artırılmaktaydı; zira yeni rejim elektrik enerjisine, alüminyum, magnezyum ve bakır gibi hafif metallere ve kauçuk, bakalit ve plastik gibi yeni sentetik maddelere dayalıydı. Sanayi kentinin içsel olarak iyileşmesi, kısmen özel banyonun, telefonun, otomobilin ve telsiz telgraf iletişiminin yaygınlaşmasıyla ilişkilendirdiğimiz bu yenilikler sayesinde gerçekleşti; fakat klasik Kömürkent modeline karşı daha derin tepki, ortaya çıkmakta olan Refah Devleti kavramında vücut buldu. Sanayi kentiyle birlikte ortaya çıkan sefalet ve mutlak kötü koşullar için, son yüzyıl içinde bunları düzeltmek amacıyla çıkarılmış yasalardan daha iyi kanıt olmaz herhalde: Hıfzıssıhha yasaları, sağlık hizmetleri, ücretsiz devlet okulları, iş güvenliği, asgari ücret, işçi lojmanları, kenar mahallelerin ortadan kaldırılması; bunun yanında kamu parkları ve oyun alanları, halk kütüphaneleri ve müzeler. Bu iyileştirmeler yeni bir kent biçiminde tam ifadelerini bulmayı hâlâ bekliyor.

Fakat yine de, arketip sanayi kenti çevre üzerinde derin yaralar açmıştır; onun en kötü özelliklerinden bazılarıysa, neoteknik araçlar tarafından sadece yüzeysel bir şekilde iyileştirilmiş ve varlığını koru-

muştur. İşte bu yüzden, saf halde bir iki nefes alındığında insanı öldürecek derecede zehirli olmasına rağmen mühendislerinin egzoz gazındaki yüksek seviyeli karbonmonoksit gazını yok etmek için ciddi herhangi bir çabada bulunmadığı otomobil, yarım yüzyıldan fazla bir zamandır havayı kirletiyor. Mühendisler, Los Angeles gibi otomobil yoğunluklu bir bileşik kentin üstünü kaplayan duman sisinin dağıtılmasına yardımcı olmak üzere, yanmamış hidrokarbonların yok edilmesi konusunda da hiçbir çalışmada bulunmuyor. Ayrıca, çok şeritli otoyolları acımasızca kentin göbeğine yönlendiren ve otomobil depolamak üzere sürüyle otopark ve garaj yapan ulaşım ve yol mühendisleri de demiryolu mühendislerinin yaptığı en kötü hataları tekrarlamayı ve daha da beterlerini yapmayı becermiştir. Mesela, tam toplu taşıma için yapılmış yükseltilmiş demiryolundan ciddi bir sıkıntı yarattığı için vazgeçildiği sırada, bu unutkan mühendisler aynı modası geçmiş yapıyı özel otomobil için yeniden inşa etmeye koyuldu. Yani, günümüze aitmiş gibi görünen pek çok şey, aslında Kömürkent'in arketip biçimlerinin krom kaplama taklitlerinden başka bir şey değil.

Fakat modern kentte Kömürkent'in pençelerinin ağırlığını daha da fazla hissettiren, nihai etkileri hayata karşı daha düşmanca olan bir taraf daha var. Bu durum, gerekli yeraltı tesisatlarının bir araya getirilerek hiç amaçlanmamış bir sonuç doğurması, yani bir ideal olarak algılanan yeraltı kentini ortaya çıkarmasıdır. Kilit icatlarını madende yapan bir rejimden bekleneceği üzere, bu düzenin kentsel biçime özgün katkısı tünel ve metroydu; bu iki yapı da karakteristik olarak savaşlardan türemiştir; kökenleri önce antik kentte, sonra da barok istihkâm yerlerini temelden çökertmek için kullanılmış tünellerde, lağımlarda yatar. Kömürkent'in ulaşım ve barınaklarının yerüstündeki biçimleri büyük oranda yenileriyle yer değiştirdiyse de, yeraltı şebekesi yayılıp çoğaldı. Ana su borularıyla kanalizasyon, gaz borularıyla elektrik kabloları, bunların hepsi kentin üst katmanı için değerli katkılar sunuyordu. Belli bir yere kadar yeraltı demiryolunun, otomobil tünelinin ve yeraltı tuvaletinin anlaşılır gerekçeleri olabilir. Fakat bu uygulama şimdilerde, sanki kentin fiziksel mekanizmasına ve donanımına hizmet eden bu ortam kent sakinlerine çok avantajlar sağlıyormuş gibi, yeraltı dükkân ve mağazaları, son olarak da hava saldırısına karşı yeraltı sığınağı şeklinde daha da abartıldı. Ne yazık ki yeraltı kenti, daha hayattayken yeraltında tutulan insanların daimi gözetimine ihtiyaç duyar. Bu zorunluluk, ölmeden gömülmekten veya en azından, yalnızca mekanik ilerlemeyi insanın macerasının ana gerekçesi olarak görenler için tek seçenek olarak ortaya çıkacak olan bir kapsül içinde varoluşa

hazırlıktan başka bir şey değil.

Yeraltı kenti yeni bir çevre türüdür: Madencilere zorla kabul ettirilen bir çevrenin yayılması ve normalleşmesi; doğal koşullardan koparılmış, yapay ışıklandırma, yapay havalandırma ve insani hassasiyetleri bu yapıları düzenleyenlerin kârlı ve yapılabilir saydığı şeylere indirgeyen yapay sınırlamalar sayesinde mümkün kılınmış ve her noktada mekanik bir kontrol altında tutulan bir çevre. Bu yeni çevre bir dizi ampirik buluş sonucu derece derece ortaya çıktı: Bu nedenle, iddialı metropollerde bile, kentin kalabalık bölgelerinde, aralıklı olarak giriş yerleri bulunan tek bir tünelin kolektif bir arter görevi görebileceği ve uzun vadede büyük tasarruflar sağlayacağı açıkça ortada olduğu halde, caddelerin ve yeraltı şebekelerinin (Paris'in o dev lağım kanalları gibi) ekonomik onarıma izin verecek ve yakındaki binalarla bağlantılı olacak şekilde tasarlandığı pek nadirdir.

Bir nesil önce konut inşaat maliyetlerini incelerken Henry Wright bir oda için yapılan harcamaya denk bir masrafın caddenin altında, evin işlemesi için gerekli mekanik tesisatlarda gömülü olduğunu keşfetti. O zamandan beri bu yeraltı borularının ve kablolarının göreceli maliyeti daha da arttı; kentin her yayılmasında ve kent içinde yoğunluğun her artışında sistemin toplam maliyeti de orantısız olarak yükseldi.

Sermayenin daha büyük miktarda yeraltı kentine gömülmesi yönündeki baskı nedeniyle yerüstündeki mekânlar ve mimari güzellikler için çok daha az para kalır: Aslında, pek çok Amerikan kentinde şimdiden olduğu gibi, kent gelişiminde bir sonraki adım yeraltı kenti ilkesini yerin üstündeki görünür durumdaki binalara da uygulamak, böylece sanatı her noktada mağlup etmektir. Havalandırmalarıyla, bütün gün çalışan ışıklandırmalarıyla Amerika'daki gökdelenlerin iç mekânları, yerin elli metre aşağısında olsalar, neredeyse yine aynı şekilde olacak bir yapıya sahiptir. Bu tek tip iç çevreyi yaratmak için mekanik donanım konusunda hiçbir israftan kaçınılmaz; oysa tamamen yalıtılmış binaların yapımına harcanan onca teknik ustalık, insani işlevler ve faaliyetler açısından organik bir arka planın eşdeğerini yaratamaz.

Bütün bunlar aslında hazırlık mahiyetinde şeyler. Paleoteknik kentin ardılı, Pennsylvania'nın Donora kentinde birçok insanın ölmesine veya 1952 yılının Aralık ayında Londra'da bir hafta içinde tahminen 5.000 kişinin can vermesine neden olan zehirli gaz yoğunlaşmasından potansiyel olarak çok daha öldürücü araçlar ve şartlar yaratmıştır. Bölünebilir malzeme üretmek için uranyumun işlenmesi, böyle giderse, litosferi, atmosferi, biyosferi –ve tabii ki, içme suyunu– önceki sanayi

kentinin en kötü etkilerini bile gölgede bırakacak derecede zehirlemekle tehdit etmektedir; zira nükleer öncesi sanayi dönemindeki olumsuz süreçler çevre üzerinde kalıcı bir yara açmadan durdurulabilmekte ve atık ürünleri absorbe edilebilmekte veya üstü örtülebilmekteydi.

Oysa atom yarılmasıyla bir kez açığa çıkan radyoaktivite, ürünlerin bazen yüzyıllarla, hatta bin yıllarla telaffuz edilen ömrü boyunca boyunca kalacaktır: Dönüştürülmesi ya da ister stratosfer olsun, isterse okyanusun dibi, atıldığı yere radyasyon bulaştırmadan uzaklaştırılması mümkün değildir. Bu arada, bütün bir nüfusu imha etmeyi amaçlayan kolektif askeri saldırılar için bu ölümcül maddelerin üretimi azalmadan devam ediyor. Böyle çılgın cinayet hazırlıklarını daha kabul edilebilir hale getirmek için siyasi otoriteler yurttaşlarını "korunmak" adına itaatkâr bir biçimde bodrumlara ve metrolara yollanmaya şartlandırılmaktalar. Bütün bir nüfusu barındırabilecek yeterlikte bir yeraltı kentleri ağı yaratmanın akıl almaz maliyeti, şimdiye kadar insan enerjisinin bu sapkın kullanımını engellemiştir.

Victoria çağı sanayicisi, yurttaşlarını is ve duman içinde bırakırken, sağlık şartlarına dikkat etmez ve çevresel hastalıklara neden olurken hâlâ yaptığı işlerin "barış ve bereket"e katkıda bulunduğu inancını taşırdı. Fakat yeraltı kentindeki ardıllarının böyle yanılsamaları yok; onlar, nihai sonucu evrensel imha ve soykırım olabilecek takıntılı korkuların ve çarpık fantezilerin kurbanı; kendilerini kentsel çevrelerini bu olasılığa adapte etmeye ne kadar adarlarsa, içlerinden birçoğunun "özgürlük" ve "uygarlık"ı korumanın zorunlu bedeli olduğuna kendisini inandırdığı bu sınırsız kolektif soykırımı o kadar yakınlaştırmış olacaklar. Yeraltı kalesinin efendileri nihai sonuçlarını denetleyemedikleri silahlarla, varmayı asla başaramayacakları amaçlar için sonunu getiremeyecekleri bir "savaş"a soyunuyor. Bunun sonucu olarak yeraltı kenti yanıp kavrulmuş uygarlığımızın nihai istirahatgâhı olma tehdidini barındırıyor. Modern insanın önündeki tek seçenek, tekrar ışığa çıkmak ve Ay'a kaçmak yerine kendi insani merkezine geri dönme yürekliliğini göstermektir – bir de, yöneticileri ve akıl hocalarıyla paylaştığı savaşçı dürtülerinin ve irrasyonelliklerinin üstesinden gelmek. İnsanın sadece savaş sanatını unutmakla kalmaması, aynı zamanda daha önce hiç olmadığı kadar yaşama sanatını öğrenmesi ve bunda ustalaşması gerekiyor.

XVI

Banliyö – ve ötesi

A. TARİHSEL BANLİYÖ

XVIII. yüzyıldan itibaren "uygarlık yolunda ilerleme"de başı çekenler taşraya, yani geri kafalı çiftçilerin, hırpani köylülerin veya ticaret ve imalattan değil, feodal kiralarından geçinen zevk düşkünü aristokratların memleketine karşı düşmanca bir tavır içindeydi. Yine de faydacı liderlerde ve bu düzenden yararlananlarda bile sanayi ortamından kaçmak yaygın bir arzuydu; dahası, buradan kaçacak zenginliğe sahip olmak bir başarı belirtisiydi.

Sanayi kentinin ortaya çıkmasından çok önce, uygarlığın karmaşasını geride bırakma kavramı Avrupalılar için çekici olmaya başlamıştı, tıpkı Roma'nın çöküş yıllarında olduğu gibi. Taşra, yerinde durama-

yan, gözü pek insanlara el değmemiş vahşi doğanın o romantik çağrısıyla yeni yerler fethetme ve sömürgeleştirme; daha evcimen, tefekkürü seven insanlaraysa balık tutma, dolaşma, bitki toplama, ailece pikniğe çıkma veya tek başına ormanda gezinme imkânı tanıyordu. Hayatın kötü yanlarının çoğunun aşırı rafine bir uygarlığın yavan ritüellerinden kaynaklandığını kanıtlaması için Rousseau'yu beklemeye gerek kalmadan birçok Avrupalı, bu öncüller doğrultusunda harekete geçti. Taşra hayatı en iyi hayat biçimi gibi görünüyordu; insan kentten ne kadar uzaklaşırsa sağlığına o kadar kavuşuyor, o kadar özgürleşiyor ve bağımsızlaşıyordu. XIX. yüzyıl banliyölerinin sağlığa yararlı özelliklerinin çoğu aslında taşra kasabasında mevcuttu; üstelik tek sınıflı banliyö topluluğunda başarılması pek mümkün olmayan şekilde toplumsal karışıma ve işbirliğine daha yatkın bir biçimde. Hayat sigortası istatistikleri taşranın kente göre biyolojik canlılık açısından üstünlüğünü ortaya koymuştu: İngiltere'de köylüler ve köy ağalarının tahmini yaşam süreleri çok uzundu.

Her ne kadar banliyönün ortaya çıkışı kentin hem toplumsal içeriğinde hem de mekânsal düzeninde önemli değişimlere neden olduysa da, birçok kent yorumcusu daha düne kadar ilginç biçimde banliyöyü es geçiyordu. Hatta Profesör Christopher Tunnard gibi banliyönün planlanması konusuna değinmiş olan az sayıda yazar bile banliyöyü nispeten yeni bir fenomen olarak ele almıştır. Oysa banliyönün ortaya çıkışı neredeyse kentin ortaya çıkışı kadar eskidir; bu durum belki de antik kentin, surları içindeki kötü sağlık koşullarına rağmen nasıl varlığını sürdürdüğünü bir parça açıklar. (Wolley "Büyük Ur"da, kentin kurulduğu bölgenin ötesinde banliyö gelişimine işaret eden kanıtlar bulmuştur; El Obeyt tapınağının 6,5 kilometre uzağına kadar dağınık olarak yayılmış yapılardı bunlar.) Mısır kentinin planlanması ve iç çekirdeği konusunda şüphelerimiz varsa da, gerek resimlerde, gerekse mezar süslemelerinde o geniş bahçeli şehir dışı villaları görürüz. İncil'de sözü edilen çağlarda, belki büyüyen ekinlerin toplanacak hale gelip gelmediklerini günaşırı kontrol etmek için, fakat kuşkusuz aynı zamanda pişmiş tuğlalardan ve kentin kötü kokularından yorgun düşmüş ruhları tazelemek için açık çayırların veya bağların orta yerine kurulmuş küçük kulübelerden söz edildiğini biliyoruz. Bu dayanıksız barınaklar Yahudilerin sonbahar hasadı kutlamalarında hâlâ yâd edilir.

Bütün tarih boyunca, kent surları dışında arazisi olanlar veya kiralayanlar, tarım işiyle uğraşmasalar bile insanın taşrada bir yerinin, sürekli olmasa bile geçici bir süre kullandığı bir kulübesinin, yazlık bir

evinin, asmalı bir gölgeliğinin olmasına değer vermiştir. İlk kent sakinleri bu taşra kaçamaklarından yararlanmak için hızlı ulaşımı beklemedi. Kent görece kompakt ve sınırlı olduğu sürece kır işleriyle kent işleri, kır zevkleriyle kent zevkleri arasında bir denge kurmak mümkündü: Yeme, içme, dans etme, spor yapma, sevişme, rahatlamanın her türü güneş ışığı altında, yeşillikler içinde farklı bir şenlik havası kazanıyordu. Daimi kent büyümesinin ana faturalarından biri de, bu haz dolu ortamın daha uzağa taşınmasına ve daha çok hâkim sınıfların yararlanabileceği bir ayrıcalık haline gelmesine neden olmasıdır.

Daha önceki dönemlerde, yeni grup ve kurumların, dar ve sıkışık kent ortamının sağlayabileceğinden daha geniş alanlar talep ettiği durumlarda, zorunlu olarak küçük banliyö bölgeleri oluşturmak üzere kentin dışına taşındığını görüyoruz. Sarton'ın söylediği gibi, sadece Kos'taki Asklepieion değil, *gymnasion* ve filozof Epikuros'la özdeşleşmiş olan bahçe gibi akademiler de Helen kentinin dışındadır.

Ortaçağda, XII. yüzyıldan sonra, kent daha da büyüyüp onları içine katmadan önce, manastırların da genellikle kent surları dışında kurulduğunu görüyoruz. Her durumda, banliyö modeli tipik bir açık model olmuştur: Sadece boş alanlar değil, bahçeler, meyve bahçeleri ve gölgeli yürüyüş yolları da binalara eşlik ederdi. Taşra kasabalarında kurulmuş olan Oxford ve Cambridge gibi büyük üniversiteler aynı park benzeri ortamı kendi bünyelerinde oluşturmak istemiş ve çaba harcamışlardı. Belki de mekânlarının lüksünü koruma şeklindeki bu çabaları orada yaşayanlar ile üniversite mensupları arasındaki uzlaşmazlığı keskinleştirmiştir.

Banliyönün erken tarihlerde ortaya çıkışı çok daha önemli başka bir olguya işaret eder: Hayatın devamını sağlayan şeyler, bahçecilik ve tarım, eğlence ve oyunlar, sanatoryum ve inziva, işlevleri kentin ihtiyaç veya yetersizliklerinden kaynaklansa da, kentin çevresindeki kırsal alana aittir. XVIII. yüzyıldaki romantik hareketin banliyöye kaçışa yeni bir neden kazandırdığı, her geçen gün dumanla daha da kaplanan ve nüfusu sürekli artan kentin yeni bir itici kuvvet olduğu doğrudur. Fakat banliyöyü bu ideolojinin bir türevi olarak görmek hata olur, çünkü kökleri çok daha eskiye, derinlere dayanır. Burada, XVIII. yüzyılda popülerlik kazanmış ve tıptan eğitime, mimariden aşçılığa kadar her alanda etkisini göstermiş olan o doğa kültü değildir üzerinde durulması gereken; asıl, insanların yüzyıllar boyunca kalabalık, yıpratıcı, doğadan kopmuş ve kısıtlayıcı bir çevrede, burada ortaya çıkan sefilliğe karşı tek tesellinin aynı derecede sefil insanlarla birlikte olmak olduğu bir ortamda kalma ısrarını sorgulamamız gerekir.

Geç ortaçağ kentlerinin harita ve kuşbakışı krokilerinin çıkarıldığı zamanlarda kent surlarının dışına saçılmış küçük kulübeler, kır evleri, geniş bahçeleriyle villalar hakkında ayrıntılı kanıtlar buluruz. XVI. yüzyılda bu şekilde kullanılan arazi daha çok yazlık ve eğlencelik olarak hizmet görüyordu. Villani, XIII. yüzyıl gibi erken tarihlerde Floransa'nın çevresindeki 5 kilometre çaplı bir daire içinde kalan arazide pahalı konaklarıyla zengin mülkler bulunduğunu belirtir; Venedikli aileler de Brenta'daki villalarıyla onlardan aşağı kalmıyordu. Başlangıcından itibaren banliyöleşmenin sağladığı ayrıcalık ve hazlardan çoğunlukla üst sınıflar yararlanıyordu; banliyö hayat tarzının büyük oranda feodal kalenin kaba, dövüşken, sert yaşamından çıkan rahatlamış, oyuncul, tüketici aristokrat hayatının bir türevi olması gibi; banliyö de kır evinin –bahçe içindeki ev– kolektif kentsel biçimi olarak da tanımlanabilir.

Stow, Villani'den birkaç yüzyıl sonra, gotik tarzın dirilişi sırasında, bu tarza özgü fantastik villaların ve çılgınlıkların bilinçli bir biçimde üretilmeye başlanmasından tamı tamına iki yüz yıl önce Londra sınırlarının dışında insanların küçük bahçeler ve "kuleleriyle, burçlarıyla, bacalarıyla yaz ortasında yapılan geçit törenindeki alaylar misali" sıralanan muhteşem yazlık evler yaptığından söz eder. *The English Courtier*'de yeni tip banliyöyle ilgili kinayeli laflar edilir. "Birçok beyefendi ve asilzade, (eğer yapabilirlerse) kentin banliyösünde oturmayı düşünür, çünkü orada genellikle hava bol, mekânlar sağlıklı ve kentin ana gövdesi ile aradaki mesafe sayesinde gürültü az, dolayısıyla ortalık sakindir. Ayrıca, çiçek bahçeleri ve ağaçları tatlı yemişlerle dolu meyve bahçeleriyle hem ferah hem de geniş odaları olan pek çok pansiyon buluruz. İyi idare edildiğinde, taşra gibi orada da, hastalık korkusu olmadan yaşarız; suyumuz harikadır; arazide ve çayırlarda bulabileceğiniz su, en güzel suyunuzdan bile daha iyidir."

Her ne kadar hijyen yönünden doktorların sürekli tavsiye etmesine neden olacak kadar üstün oluşu banliyönün cazibesini artıran ana unsurlardan biri olsa da, kentteki insanları oraya çeken başka şeyler de vardı. Nasıl ki Piero di Cosimo'nun resimlerinde doğaya dönüş hareketinin ilk kanıtlarını bulmak mümkünse, Alberti'nin inşaatla ilgili tezlerinde de banliyö gelişiminin estetik ve psikolojik gerekçelerini bulmak mümkündür. Alberti, "Kentin yakınında, insanın, dilediğini yapabildiği bir kaçış imkânına sahip olması müthiş bir haz kaynağıdır," der. Bu tespit banliyönün tadını tam anlamıyla yansıtıyor: Hatta bugünün "uydukent"inde teklifsiz giyime yapılan vurguyu önceliyor; zira Alberti, "Ben kendi payıma, kapısına tamamen giyinip kuşanmadan çık-

mayı asla göze alamayacağım bir yerde [bir villa alıp] oturmak istemem," demiştir.

Hem banliyö evlerinin, hem de çevrenin estetik nitelikleri konusunda Alberti'nin ilk gözlemleri bu konuda söylenmiş klasik sözler olmaya devam edecek. "Bu tür bir sığınak, güzelliğini, kentin yakınında, havadar bir yol üzerinde ve hoş bir bölgede oluşundan alır. Hava almak üzere kentten biraz uzaklaşanların karşısına bütün güleçliğiyle çıkışı tek başına kendisiyle ilgili en büyük referanstır; sanki her göreni davet eder gibidir... Orası insana güzel manzaralar, çiçeklerle dolu çayırlar, düz ovalar, gölgeli korular veya yüzmeye elverişli duru çaylar, dereler ve göller sunar. Son olarak... ben olsam, evlerin önünün ve bütün cep-
592 helerinin iyice aydınlık olmasını, evin bol bol ışık ve güneş, yeterince taze hava alabilecek biçimde pencereleri olmasını isterdim." Lafı hem yuvarlak hem de kare odaları ve bütün odaların tek bir katta toplanmasını tercih ettiğine getirince insan ister istemez erken XX. yüzyıl mimarisinin icat edebileceği bir şey kaldı mı sorusunu sorma ihtiyacını duyuyor. Gerçekten de sözlerinde, banliyö evleriyle ilgili bütün programı bulmak mümkün.

Kentten uzaklaşmak, sağlık ve aile hayatı için görünür avantajlara sahip olmasının yanı sıra kent toplumunun bazen can sıkıcı olan âdet ve zorlamalarından kaçma imkânı da sağlıyordu. Gerekli mali imkânlara sahip olunduğunda, başka hiç kimse bunu yapamasa da, hayatı dilediğince yaşama çabasıydı bu: Ağzına kadar dolu para kesesinin anarşizmi, bireyin bütün bir toplumun işlevlerini aile mahremiyetinin sınırları içine alma isteğinin sapkınlığı... Bütün bunlar hem banliyö sakini hem de evi için geçerlidir; Alberti burada da kentteki ev hayatıyla taşradaki ev hayatının farkını belirten o klasik alıntısıyla devreye girer: "Kentte komşunuzun ayrıcalıklarını gözeterek kendinizi sürekli ayarlamanız gerekir; oysa taşrada daha özgürsünüzdür."

Tüm benzersizliğinizle kendiniz olmak, kendi benzersiz evinizi benzersiz bir manzaranın ortasına kurmak, kişiye özel fantezi ve kaprisin kendilerini açıkça ifade etme hakkına sahip olduğu şu Arnheim Bölgesi'nde* ben-merkezli bir hayat yaşamak, kısacası bir rahip gibi inzivaya çekilip bir kral gibi yaşamak; işte banliyöleri ilk kuranların amaçları buydu. Bireyler olarak kent toplumunun ayrıcalıklarıyla hizmetlerinden yararlanmaya devam ederken, uygarlığın kronik hastalıklarıyla da baş edebilecekleri bir sığınak yaratmayı amaçlamışlardı. Bu ütopya bir noktaya kadar gerçekleşebilir olduğunu kanıtladı: Bu öyle büyüleyici bir ütopyaydı ki, ona kapılanlar ona bağlı olan ölümcül ce-

* The Domain of Arnheim. Edgar Allan Poe'nun peyzaj bahçeciliği üzerine 1850 tarihli fantastik yapıtı. (y.h.n.)

zayı, popülerleşme cezasını, her bireyin kendi ev çevresi için düşündüğü iyiliklerin hepsini silip süpürecek, daha da kötüsü onların yerine ucuz taklitlerini bile değil de, kaba antitezi olan bir hayatı koyacak bir kitlesel hareketin ölümcül selini göremediler.

Banliyönün kente yabancılaşmasının nihai sonucu, kitlesel üretim araçları ve toplu üretim sayesinde demokratik idealin yaygınlaşmasıyla ancak XX. yüzyılda görünür hale geldi. Banliyö bölgelerine doğru gerçekleşen kitle hareketlerinde hem tarihsel kentin hem de arada sırada kaçılan o banliyö arketipinin bir karikatürü olan yeni bir topluluk ortaya çıktı: Tek tip aralıklarla, tek tip yollar üzerinde ağaçsız ve çorak bir komünal arazide sıralanan, aynı sınıfa, aynı gelir düzeyine, aynı yaş grubuna mensup, aynı televizyon programlarını izleyen, aynı donduruculardan 593 F38
çıkardıkları aynı tatsız fabrikasyon yiyecekleri yiyen, merkezi metropolde üretilen ortak kalıptan çıkma, içiyle dışıyla her yönden bu kalıba uyan insanların oturduğu bir sürü tek tip, birbirinden farksız ev. Bu nedenle günümüzde banliyöye kaçışın sonunda vardığı yer, ironik bir biçimde, kaçışın mümkün olmadığı düşük kaliteli tek tip bir çevredir. ABD'deki banliyölerin başına gelenler, şimdi aynı mekanizmalarla, aynı hızla, her yerdeki, özellikle de etkili karşı tedbirlerin alınmadığı yerlerdeki banliyölerde gerçekleşme tehdidi barındırmaktadır.

Fakat, sağlık nedeniyle ve çocuk yetiştirmek için doğanın içinde yaşanan özgür banliyö hayatının bu son karikatürüyle yüzleşmeden önce dilerseniz banliyö adlı kabın fiziksel gelişimine daha yakından bakalım. Zira eski kentsel biçimlerin bu kırılmasından, banliyö topluluğunun o kaotik özgürlüğü ve mekânsal gevşekliğinden hareketle kentsel yapıda, bilinçsiz bir şekilde bütün kozmos kavramımızda meydana gelen değişimlerle çakışan ilk köklü değişimlerin meydana geldiğini göreceğiz. Banliyönün sepet örgüsü gibi açık dokusuyla geç neolitik kültürün katı taş kabı arasında pek benzerlik yoktur. Banliyö antik kentin birçok niteliğinden yoksun olsa da, yeni bir açık planın gelişimi ve kent işlevlerinin yeniden dağıtımı konusunda bir deney alanı görevi görmüştür.

Bu açıdan banliyö, kap ve mıknatıs olma niteliklerine ait statik ve dinamik işlevlere taze ifade imkânları kazandıracak ve henüz hiçbir yerde dile getirilmemiş ve uygulanmamış daha iyi bir planlama düzeninin kapısını aralamıştır. Bu haliyle banliyö her ne kadar geçmişe aitse ve bileşik kent tarafından çoktan sarılmışsa da, modern planlamacıların banliyöden öğrendiği bazı şeylerin kentin yeni içeriğine katılması gerekir.

B. BANLİYÖ BÜYÜMESİNİN EVRELERİ

XIII. yüzyıldan itibaren başlayan veba korkusu kentten periyodik kaçışlara neden oldu; bu anlamda modern banliyönün yaşamına bir kırsal tecrit koğuşu olarak başladığı söylenebilir. Bugün bile, banliyö sakinlerinin Cleveland'dan kentin dış mahallelerine gidişinin nedenleri üzerine yapılan bir ankete katılanların yüzde 61'i kentten göç ediş nedenlerinin "daha temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşamak" olduğunu söylerken, yüzde 48'i daha iyi okullar olduğu veya kendilerine ait bir ev fırsatı sunduğu, sadece yüzde 28'i de bir avlu veya bahçeye sahip olmak istediği için oralara gittiğini belirtmiştir.

594 O halde kentin bulaşıcı hastalıklarına karşı duyulan korku ve açık kırsal alanın cazibesi her çağda, insanlar üzerinde hem olumsuz hem de olumlu uyaran etkisi yapmaktadır. Boccaccio'nun *Decameron*'undaki* hanımlarla beylerin başından geçenlerde her ikisi de söz konusudur: *Decameron*'da olayın kahramanları ölmüşlerin cesetlerinin ve yaşayanların pisliklerinin eşit derecede tehdit edici olduğu, vebanın kırıp geçirdiği Floransa'dan Fiesole tepelerindeki bir kır evine kaçarlar. Burasının yalnızca konumu bile sağlıklı yapı alanı konusunda Etrüsklerin, Floransa'yı kurmuş olan Romalılardan daha bilinçli olduklarını göstermektedir.

Temiz hava ve su, kaba insan gürültülerinden uzak olmak, at sürmek, avcılık, okçuluk, kır yürüyüşleri için açık alanlar aristokrasinin her yerde değer verdiği niteliklerdir. Bunlar aristokrasinin, uzun zamandır atölyede, muhasebe dairesinde, kütüphanede gereğinden uzun kapalı kalan kentli meslek sahiplerinin meslek hastalıklarıyla ve deformasyonlarıyla tezat oluşturan o bedensel zindelik ve özgüvenleri için gerekli şeylerdir belki de. Kraliçe Elizabeth çağında aristokratlara ait büyük evler Londra'daki Strand'de kıyı şeridi boyunca sıralanıyor, bahçeleri sahile kadar uzanıyordu; bir dizi çiftlik onları Temple'dan ve doğudaki kalabalık kentten ayırıyordu. Paris'te, sol yakadaki kibar tabaka konakları, her ne kadar duvarlarla çevrili avluları tüm sokağı kaplıyor ve arkalarındaki geniş bahçeleri gizliyorduysa da, genişlikleri bakımından banliyö yapılarına benziyordu.

Kaleler güvenlik için zorunlu olmaktan çıktıktan sonra kent planlamasının ölçeğinin tümüyle değişmesine neden olan alan talebine dikkatinizi çekmek isterim. Banliyö neye karşılık gelirse gelsin, her zaman yeşil açık alanların ve bahçelerin kentin bir uzantısı olarak genişlemesini talep etmişti. Bir zamanlar sadece kralların talep edebildiği

---

* Boccaccio, *Decameron*, çev.: Rekin Tekson, Oğlak Yay., 2003.

bir şey, artık toprak sahibi olabilen her insanın istediği bir şey haline gelmişti. Kentin eski semtleri ne kadar sıkışıksa, caddeleriyle evleri ne kadar bitişikse, banliyölerin açıklığının görsel ferahlığı o kadar fazlaydı: Aslında, banliyö estetik değerinin bir kısmını, özel psikolojik erdemini kente günlük gidişgelişlerden, açıklıkla kapalılığın, özgürlükle kısıtlılığın, rahatça hareket etmekle trafik sıkışıklığına takılmanın, ferahlıkla aşırı kalabalığın birbiriyle yer değiştirmesinden alır. Banliyöye içkin diğer tüm estetik değerler bu karşıtlıklar sayesinde keskinleşir.

Büyük metropollerin kalabalıklaşması ve sanayi kentlerinin sürekli yayılması XVIII. yüzyılda kronik hale gelince, kentten uzaklaşma talebi daha kaçınılmaz ve inkâr edilemez hale geldi. İnsan kenti kendi isteğiyle terk etmezse, doktorunun tavsiyeleriyle geçici bir süre için bir sağlık merkezine, banyolara, kaplıcalara, bir deniz kıyısına veya sürekli ikamet etmek üzere kirli kentin uzağındaki bir banliyöye gidiyordu. Soame Jenyns 1795'te Londra'nın dumanından bunalan tüccar eşlerinin villalarını Clapham'da yapmaları gerektiğini belirtir; Hampstead'se bütçesi uygun olanlar için daha da güzel bir yerdi; çünkü yüksek yerde kurulmuş olması, oradaki insanların, Londra'nın diğer tarafları duman sisinin içinde boğulurken daha temiz bir hava solumasına olanak tanıyordu, ki hâlâ da öyledir. XIX. yüzyılın ortalarında kentlerde yoksulluk tehdidinin artması kentten kaçış için başka bir itki oluşturdu. 1850'de, *Quarterly Review*'da bir yazar, "Zenginlerin yoksul mahallelerinden kaçmasında hiçbir şey, buraların sağlıksız koşullarından ve pisliğinden duydukları tedirginlik kadar etkili olmamıştır," diye yazmaktadır.

Bu banliyö hareketi, dumanla boğulan, sebzelerin zar zor büyüdüğü, park veya bahçe olabilecek yerleri çöplerle cürufların kapladığı, fabrika bacalarının bütün bir taşrayı kirletecek kadar gaz ürettiği sanayi bölgelerinde daha ağır gelişti. Buna karşılık, taşra aristokrasisinin ve çalışmak zorunda olmayanların da yaşadığı, karışık nüfusa sahip kentlerde daha hızlı bir gelişim gösterdi; sonunda, Birmingham'daki Edgbaston'da olduğu gibi, en katı Bounderby'lerle Gradgrind'leri* bile bağrına bastı. Hiç şüphesiz önceleri banliyö hayatından, John Ruskin'in babası gibi, atı, faytonu, arabacısı olanlar veya hiç değilse toplu taşıma yapan arabalarla her gün kentten banliyöye gidişgeliş için pahalı yol masraflarını karşılayabilenler yararlanıyordu sadece; XVIII. yüzyılın sonundan itibaren Londra'da (elbette daha sonra da başka yer-

* Bounderby ve Gradgrind, Dickens'ın *Zor Zamanlar* adlı romanının kahramanları. (ç.n.)

lerde) kentin dış bölgelerinde yeni bir çevre biçimlenmeye başladı: Barnes, St. John Wood, Hampstead, daha sonra Bedford Park, Putney ve Hammersmith. Demiryolu ve metropol toplu taşımacılığı, bu araçların keşfinden çok önce üst sınıflarda başlamış olan bir hareketin ekonomik tabanını genişletti yalnızca.

Bir süre için bu yeni villa bölgelerinin cadde modelleri düzenliydi ve kent merkezindeki caddelerden farksızdı. Victoria çağı başlarında, bahçe için ayrılmış alanların genişliği hariç, bir yerin banliyö olduğunu belli edecek bir biçimsel düzenleme pek yoktu; bahçelere ayrılan alan bile Great Malvern gibi bağımsız bir kaplıca ve emekli yerleşiminin yeni semtlerindeki bahçelerden farksızdı. Evler, çoğu zaman kare biçimli düzgün bir zemin planı olan ve yüksek tavanlı tipik ferah banliyö evleriydi: Gotik değilse de Palladio üslubundaki villalar veya (Amerika'daki gibi) Yunan tapınaklarına benzetilmiş, Yunanistan'da hiç yetişmeyen çimenlerin ortasına yapılmış mermersi bir vakara öykünen yapılar. Ancak XIX. yüzyılın ortalarında peyzaj planlamasındaki romantik etki, "doğal" olandan, yani teklifsiz, tesadüfi, keyfi ve yaban olandan yana tavır alarak mimariyi ve kentleşmeyi etkiledi. *Laissez faire* ilkesi, kent planlamacıları tarafından hem çevreye hem de insanların yaşadığı binalara uygulandı. Romantik düzen, düzene karşı bir ayaklanmaydı. İnsan, monoton ve aşırı hizaya sokucu günlük rutinin amansız zorunluluklarından kurtulmalıydı. Oyunculluğa ve kendiliğindenliğe yönelik bu aşırı düşkünlük, geleneksel yönlendirmelere ve işçi disiplinine karşı koymayla birlikte, sonunda gençlerin eğitimine kadar girdi.

Kabalık ancak mekânsal anlamda topluluğun geri kalanından tam bir kopuşla birlikte kolektif olarak hoşgörülür hale gelse bile romantik sanatçı kaba orijinalliği nezih uyumluluğa tercih ediyordu. Bu önceden çalışılmış rastlantısallık ve kasti keyfilik ilkesi sadece banliyölerdeki parklarda ideal sınırına ulaştırılabiliyordu; böylece banliyönün yeni biçimi, bir park içinde dağınık halde inşa edilmiş binalar oldu. Her anlamda, park yeni kent biçiminde önce geliyor ve ona daha önce arzulanmamış veya düşünülmemiş özellikler katıyordu. Bu özgürlük yeni icatlara kapı araladı. Trafik dolaşım sistemi bakımından Olmsted ve Vaux'nun Central Park planı herhangi bir geleneksel ikiboyutlu kent planından çok daha üstündü; çünkü mümkün olan yerlere yapılmış olan üst ve alt geçitler nedeniyle dört bağımsız trafik ağına sahipti: Yayalar için yaya yolu, atlılar için atlı yolu, tekerlekli araçlar için araba yolu ve kent trafiği için geçiş bulvarları. Trafik dolaşımını engellememe özelliği ve güvenli kavşakları sayesinde bu plan, kent planlamasına benzersiz bir katkıda bulunmuştur.

Romantik ilkeler uyarınca, banliyö evinin, parsel ve bahçesinin kasten daha teklifsiz hale getirildi. Caddeler düz yapılmazdı, doğal bir kavis olmadığında bile: Yol yapılırken sırf yolun önüne çıkan ağacı kesmeyip yanından dolanıldığı veya bir tepenin kaba şekli korunmak istendiği için caddeler dolambaçlıydı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu doğaya saygı düsturu, düzensizlik üretmek pahasına da olsa, topografyadaki en küçük çeşitlemeyi bile takip edilecek mutlak hatlar olarak ele almaya neden oldu. Belediye mühendislerinin bunları tümüyle göz ardı ettikleri masraflı uygulamalarına abartılı bir sitemdi bu yeni düzenleme.

Bugün doğal biçimlerin çoğu zaman mekanik taklitlerinden daha ucuza mal olduğunu biliyoruz. Demir parmaklıkların çalı çitlere, yapay döşemenin çimenliğe, havasız atölyelerde kâğıttan ve balmumundan taklitlerinin toprakta yetişen çiçeklere tercih edildiği bir çağda bunun farkına varmak hiç de azımsanacak bir keşif sayılmazdı oysa. Bu, mimarların mekanik açıdan her ayrıntısı düşünülmüş havalandırma sistemini haklı göstermek için yönlere, görüntüye veya mikro iklime dikkat etmeden bina planladığı ve binalarını aynalı camlar ve jaluzilerle kaplayarak çıplak güneş ışığıyla doğal temiz havanın tüm hijyenik değerini heba ettiği çağımızda da hâlâ hatırlanmaya değer bir keşiftir. 597

Günümüzdeki sahte "makine romantizmi"nin aksine romantik hareketin ilk dönemlerindeki mimar ve planlamacılar bariz şekilde daha bilimsel ve rasyoneldiler. Banliyö planı mekanik rahatlıkları idareli kullandığından çoğu yaşamsal işlev için yer ve olanağa sahipti. Banliyö evi genellikle bilinçli olarak gün ışığına, yaz rüzgârlarına, manzaraya göre yönlendirilirdi; ağaçlar ve çalılıklar hem bahçeler hem de evler için rüzgârkıran vazifesi görüyordu. Biyolojik ve ev içi ihtiyaçların bütününe saygıdan ötürü banliyö evi, aile hayatının gelişiminin her evresinde, ona daha uygun olan yeni bir biçime ulaştı.

Banliyöden, hem hem işlev hem de görüntü açısından ev içindeki hayatla ve çevreyle organik bir bağ içinde yeni bir ev mimarisi doğdu gerçekten de; çiftlik evinin geleneksel erdemlerini ancak günümüzde olanaklı kılınmış donanımlarla bilinçli bir mükemmellik aşamasına ulaştıran ev ve bahçeler ortaya çıktı. Yol ve kaldırım döşemesine, yüksek taş duvarlara, gereksiz genişlikteki bulvar ve yollara yapılacak masraflardan tasarruf ederek banliyö planlamacısı ağaçlara, bahçelere, ormanlara, oyun bahçelerine para ayırmıştı. Yeni banliyö yerleşim yoğunluğunun dört dönüme bir ila on iki ev aralığında kalmasında, evleri, kenttekilerden iki ila beş kat daha büyük bloklar içine yerleştiren planın da etkisi vardı. H.H. Richardson'dan Frank Lloyd Wright'a ka-

dar modern biçimin en orijinal ifadelerine banliyö evlerinde ulaşılmıştı.

Bu yeni banliyölerde sağlığa ve çocuk bakımına uygun bir kentsel çevre yaratma sorununu orta sınıflar, açıklıkta banliyölerden geri kalmayan taşra kasabaları veya köyler hariç, hiçbir yerde olmayan bir biçimde çözmüşlerdi. Alanların açıklık kazanması bu çözümün vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Ancak boyut değişikliği ve evlerin dağınık oluşu eski bir taşra sorununu, yalıtılmışlığı gündeme getirdi. Belli bir toplumsal avantaj ortaya koyabilmek için banliyöler özel araç taşımacılığına ihtiyacı büyüttü, çünkü evlerin dağınık oluşu kısa mesafelere toplu ulaşım yapılmasına engel oluşturuyordu.

Sonunda, banliyönün büyümesi engellerden kurtulunca, serbest plan, banliyöyü ilk zamanlar çekici kılan özelliklerin yitirilmesi pahasına, hızlı hareketi ve büyük yol sistemini zorunlu hale getirdi. Böylece. aşırı kalabalık ve aşırı büyük kentin zorluklarının üstesinden gelmek konusunda banliyö hem geçici hem de pahalı bir çözüm olduğunu gösterdi. Banliyö modeli evrensel hale gelir gelmez, önceleri sahip olmakla övündüğü erdemler gözden yitmeye başladı.

Banliyö kentin kullanışlı bir eklentisi olduğu sürece, kent için kısa ömürlü de olsa genellikle yararlı bir rol oynadı. Ancak çok erken bir evrede dahi, bir yerlere kaçma anlayışının popülerliği bu anlayışın ulaşmayı amaçladığı bazı sonuçların, her şeyden önce de mahremiyet ve yalnızlığın kuyusunu kazdı. Francis Parkman'ın batıya giden öncüler için söylediği şey banliyö için de doğrudur: "Uygarlığın oğulları daha taze ve korkusuz bir hayatın büyüsüne kapılarak batının vahşi bölgelerine akın etti, böylece kendilerini cezbetmiş olan şeylerin cazibesini soldurdular." Banliyönün solmaya başlaması daha ilk evrelerde bile gözle görülüyordu. Demiryoluyla kolayca ulaşılabilir hale gelince yerleşime yeni açılmış yerlerde arazi fiyatları yükseldi; yol koşulları ne kadar iyi olursa arazi fiyatları o kadar yükseliyor ve banliyö halkası o kadar uzağa taşınıyordu. Kent banliyöye yaklaştıkça banliyönün kırsal rengi yok oluyordu. Bugün banliyö sakinleri ne sosyalliğin ne de yalnızlığın avantajlarına sahiptir. XIX. yüzyılda bile banliyönün toplumsal yönden zayıf olduğu açıktı; insanlar temiz hava için büyük bir bedel ödüyordu.

Ancak, banliyönün telafi edici özgürlüklerinin büyümekte olan kentin büyüyen sorunlarına çare gibi göründüğü bir zaman da oldu: İnsan kenti fethedemezse en azından ondan kaçabilirdi. Banliyö hiçbir şey değilse kaçınılmaz olanın kaçınılmazlığına bir protestoydu. J.M. Richards, nostaljik bir savaş zamanını anlattığı nükteli yapıtı *Castles*

on the Ground'da [Ayağı Yere Basan Şatolar] hem bu ruh halini hem de sonuçlarını olduğu gibi ortaya koyar: Aniden, hayal gibi ortaya çıkan banliyö mimarisi, bir damın birden ortadan kalkması, bir cumbanın veya burcun oluşması, yabancı bir dilde yapılan grameri bozuk konuşmalar, kadifemsi çimenlerin ortasında üzeri çiçek kaplı kayalardan oluşan bir vahanın patlak vermesi; uzak diyarlara veya tarihin geçmiş anlarına yapılan ucuz bir yolculuk. Tüm bu sanatsal ev gösterileri Banliyö'nün "Herkese, meşrebine göre" verdiği hizmetten başka neydi ki? Dickens bu özel merakları *Great Expectations*'da* [Büyük Umutlar] hendeğiyle, köprüsüyle tam bir kaleyi andıran bir eve sahip olan ve günbatımını oyuncak savaş topuyla selamlayan Bay Wemmick'in babası Yaşlı Amca tasvirinde karikatürize eder. Fakat, kentte yitirilmiş olan bir şey burada masum bir biçim içinde geri geliyordu: Günlük rutinin zorlamalarından çok. insanın iç yaşantısına daha yakın muhayyel bir hayatı yaşama gücü.

En eski biçimiyle banliyö, insanın doğasının ve arzularının çeşitliliğinin, değişim, farklılık ve macera ihtiyacının, en önemlisi de küçücük bir çiçek bahçesinde olduğu gibi, insanın çabalarına görünür bir cevap veren bir çevre ihtiyacının ifadesi olmuştu. Burada mimariye veya bahçeciliğe uygulanmayacak kadar saçma ve anlamsız görülen, açıkça ortaya dökülemeyecek kadar özel veya nevrotik neredeyse hiçbir şey yoktu. Ev içi muziplikler üretken katılığı ve faydacı monotonluğu dengeliyordu.

Özetlemek gerekirse ilk romantik banliyö, kirli metropolün yarattığı bunalım ve düzensizliğe orta sınıfın kişisel bir çözüm bulma çabasıydı: Romantik bir zevkin coşkuyla sergilenmesi, ancak yurttaş sorumluluğundan ve belediye tedbirlerinden de bir kaçış. Bu kaçışı harekete geçiren dürtüler geçerliydi. Yeni kentsel yıkıntıyla yüz yüze kalındığında o eski, "önce kadınlarla çocuklar" deyişine sarılmak anlamlıydı. Kentin bu yeni sanayi ve ticaret ortamında hayat bilfiil tehlikedeydi ve kaçmak en sağduyulu bir tedbirdi. Lut'un ve hane halkının her şeyi toparlayıp Sodom ve Gomorra'nın kızgın cehenneminden kaçtığı gibi... Her ne kadar XIX. yüzyılın ortalarında ucuz tarifeli seferlerin ve işçilere özel trenlerin yoksulların konut sorununu bir anda çözeceği ve herkesin gününün bir kısmını kırsal bölgede geçirmesine olanak tanıyacağı yolunda birçok umut ortaya çıksa da, ne yazık ki bu anlamlı deyiş işçi sınıfının kadın ve çocuklarına uygulanamıyordu. Daha da kötüsü, alt orta sınıflar banliyöye gidebildiğinde saygıdeğer, ama bunaltıcı çevrelerini de beraberlerinde götürüyordu.

* Charles Dickens, *Büyük Umutlar*, çev.: Nihal Yeğinobalı, Can Yay., 2001.

Mutlu azınlık için banliyö çocuk doğurmanın ve çocuk bakmanın tüm ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bu toplulukta kadınların bütün gün boyunca hâkimiyetlerini kurmasıyla sanki eski anaerkil dönem yeniden yaşanıyordu, ama daha oyuncul ve rahat bir tarzda. Bir süre banliyöde yaşayanlara talih göz kırpmış gibiydi; hastalıklar, düzensizlikler, fahişelik, suç, şiddet çok uzakta, irin toplamış bir metropolde kalmıştı. Ama hayatın sadece bir kısmı sürüyordu burada; kent hayatında canlandırıcı ve önemli bir rol oynayan tüm o harekete geçirici ve hızlandırıcı güçler, tüm o diyalektik gerilim ve mücadeleler artık romanlarda kalmıştı. Kentten çekilme hareketini genişletecek bir plan değildi gerekli olan; kentin büyük sayıda insanı barındırıp dağıtması için yeni bir
600 yöntem bulmak ve kentin özgün çekirdeğine geri dönmek, banliyönün başarılarını kentin kalbinde daha uygun ve kalıcı bir biçimde sürdürmekti.

Banliyö en iyi durumda aile evine ve onunla ilintili tüm ev içi faaliyetlere park benzeri bir düzenleme imkânı sunmuştu. Mutfaktaki, bahçedeki, atölyedeki faaliyetler, bir zamanlar taşra hayatında zorunlu olan faaliyetler, artık kentin gaddar, monoton, hapsedici kolektif rutininden kurtulma amacına hizmet ediyordu. Kısa bir süre için eski taşra alışkanlıkları banliyöye taşınmıştı; öyle ki, örneğin Ruskin, sadece ailesinin Danimarka Tepesi'ndeki evinin kırsal çevresini değil, geniş sebze bahçelerini, atları ve ahırı, hatta akşam sofrasını zenginleştiren domuz ve tavukları da hatırlayacaktı. Bu, eski taşra evi kültürünün renkli bir tasviriydi; bir farkla ki, şimdi şehre mevsimden mevsime değil, her gün seyahat söz konusuydu.

Ne var ki bir kaçış mekanizması olarak başlayan banliyö, kendi karşıtına dönüştü. Banliyönün o eski özerklik ve özgürlüğe yönelik orijinal itkisinden geriye bir tek özel otomobil kullanmak kaldı; ama bu da kendi başına banliyöde yaşamanın zorunlu ve kaçınılmaz bir koşuludur ve zeki mühendisler daha şimdiden, bu bireysel kontrolü bir otomasyon sistemiyle ortadan kaldırma tehdidini savurmaktadırlar. Bu tür bir "özgürlük"ün günümüz ABD'sine olan bedeli (her yıl 40.000 ölü ve 1.000.000'dan fazla insanın yaralanması veya sakat kalması) banliyö hareketinin borç hanesine yazılmalıdır.

C. BANLİYÖ TARZI HAYAT

Başlarda banliyö her yönden, üretim zihniyetli kent merkezlerinden daha az çaba gerektiren, daha az hizaya sokucu, daha teklifsiz yeni bir hayat tarzının dışavurumuydu; ağırlık, üretim için daha da kârlı olacak şekilde tüketime kayınca bu yeni hayat tarzı daha evrensel bir hale geldi ve sadece düzensiz kente karşı duyulan hoşnutsuzluğun bir ifadesi olmaktan uzaklaştı. Artık Villeneuve-les-Avignon gibi küçücük tarihi kentlerin dış çeperlerinde bile banliyöler var.

Banliyö, geri çekilmenin doğasıyla ilgili birtakım toplumsal özelliklerle tanımlanabilir. Banliyö önce, sadece mekânsal olarak değil, sınıfsal tabakalaşmayla da kentten ayrı tutulmuş, yalıtılmış bir topluluk- 601
tu. Toplumun elit kesimine ayrılmış bir çeşit yeşil gettoydu. Victoria çağına ait ve kendini beğenmiş bir edayla söylenen şu "biz bize" sözü, banliyönün kentle taban tabana zıt ruhunu yansıtır; zira kent, doğası gereği çok biçimli, kimseyi dışarda bırakmayan bir ortamdır. Erken dönem İslam kentlerinde çeşitli kabilelerin ayrı mahallelerde yaşaması veya bir Yunan veya Polonya köyünden gelenlerin Chicago veya New York'ta aynı blok içinde geçici yuvalar oluşturması gibi, küçük gruplar bir kentin içinde toplumsal adalar oluşturabilir. Ama metropol, farklı yerlerden gelen, farklı meslekleri olan, başka kişilerle ilişkileri olan, karşılaşan ve kaynaşan, işbirliği yapan ve çatışan, zengin ve yoksul, mütevazı ve kendini beğenmiş bir sürü insanın karışımından meydana gelir.

Banliyö, orijinal bir kasaba çekirdeğini kuşattığı durumlar dışında, tek sınıflı bir topluluk olarak kaldı; sadece günlük işleyişini sağlayacak kadar esnaf ve hizmetçi vardı (hizmetçiler genelde metropol merkezini yatakhane niyetine kullanmaya mahkûm edilmişlerdi). Uygulamada mekânsal ayrım, zorunlu birlik veya hiç değilse zorunlu olarak yan yana yaşamak demektir; zira, bir seçme özgürlüğü varsa eğer, ancak mevcut topluluğun dışında bulunabilir. Bu nedenle banliyö sakinlerinin özgürlüklerinden geri kalan en büyük şey hareketliliktir. Estetik ve entelektüel uyarım bakımından banliyö büyük kente bağımlıdır. Tiyatro, opera, orkestra, sanat galerisi, üniversite, müze banliyöde günlük ortamın bir parçası olmaktan çıkmıştır. Günümüzde, metropol temelinde değil de bölgesel temelde bağlantıların yeniden kurulması sorunu, kent planlamasının ana sorunlarından birini oluşturur.

Banliyö sadece daha faal, daha kirli ve daha üretken girişimleri uzaklaştırmakla kalmıyor, kentin yaratıcı faaliyetlerini de itiyordu. Burada hayat, tahmin edilmez meydan okumalarla, gerilimlerle ve iki-

lemlerle dolu bir dram olmaktan çıkıyor, yumuşak bir rekabetçi harcama ritüeli haline geliyordu. Rudyard Kipling, William James'e 1896'da şöyle yazmıştı: "Dertsizlik Amerika'nın laneti: Saf, ümitsiz, iyi düzenlenmiş can sıkıntısı; bir gün bu bütün dünyanın laneti olacak." Kipling çok erken bir dönemde banliyö hayat tarzının zayıflığına böyle dikkat çekmişti.

Banliyönün gerçek biyolojik yararları, psikolojik ve toplumsal kusurlarıyla; hepsinden önemlisi de önerdiği kaçışın gerçekdışılığıyla mahvedildi. Kentte yoksullar gösteri yapıyordu; sokaklarda dilenciler ellerini açıp dileniyordu; getir götürcü çocuklar, çamaşırcı kadınlar, kadın terziler veya diğer gerekli hizmetçiler aracılığıyla hastalıklar

yoksul semtlerden zengin evlerine çabucak yayılıyordu. Görmemek için özel bir çaba sarf etmediği sürece insan sokakta yürürken beş dakika içinde mutlaka bir kenar mahalleye veya en azından üstü kir pas içinde bir kenar mahalle çocuğuna rast gelebilirdi.

Kömürkent'in en hareketli zamanlarında bile duyarlı ve zeki insanlar böyle bir ortamda bir şeyler yapmak için bir araya gelmekten uzun süre geri kalamazdı; insanları uyarıp harekete geçirmeye çalışır, toplantı yapıp yürüyüş düzenler, dilekçe toplayıp milletvekillerini sıkıştırır, zenginden para alır, yoksula yardım eder, aşevleri kurar, yoksullar için toplu konut projeleri yapar, konut yasalarını geçirmeye çalışır, parklar için arazi talep eder, tüm toplumun yararlanacağı hastaneler, sağlık merkezleri, kütüphaneler ve üniversiteler kurarlardı.

Banliyöde ise insan, dünyanın kötülüğünün gölgesinin gazetelere düştüğü bazı zamanların dışında, masum bir dünya imgesi bozulmadan yaşayıp ölebilirdi. Banliyö bu şekilde yanılsamanın korunması için hizmet veren bir sığınak vazifesi görüyordu. Burada ev hayatı, büyük oranda üzerine kurulu olduğu sömürü unutularak serpilebilirdi. Burada bireycilik, ardındaki yaygın hizaya sokuculuktan bihaber gelişebilirdi. Burası sadece çocuk merkezli bir ortam değildi; gerçekliğin haz ilkesine kurban edildiği çocukça bir dünya görüşü üzerine temellenmişti.

Kentte kaybolan şeyi yeniden bulma girişimi olarak banliyöye göç için makul birçok gerekçe gösterilebilirdi, zira birincil insani ihtiyaçlarla ilgiliydi. Ama madalyonun bir de öbür yüzü vardı: İstenmeyen gerçeklerden kaçma, kamusal görevlerden kaytarma ve hayatın bütün anlamını en temel toplumsal grup olan ailede, hatta daha yalıtılmış ve benmerkezci bireyde arama eğilimi. Aslında tümüyle başlangıç niteliği taşıyan bir şeye sonmuş muamelesi yapılıyordu.

Birçok yerde oyuncul boşluğa ve yurttaşlık sorumluluğundan kaçma-

ya yönelik değişim tarihlenebilir. Bir sohbetimizde Bay Justice Brandeis bana yüzyılın başında Bostonlu zenginlerin olgunluk yaşına girdiğinde oğullarına şu öğütte bulunduğunu hatırladığını söyledi: "Boston sana ağır vergilerden ve yanlış idareden başka bir şey vermez. Evlendiğin zaman bir banliyöye git, orada evini yap, taşra kulübüne üye ol ve kulübünden, evinden ve çocuklarından başka bir şey düşünme."

Bu öğüdü sadece Boston ve Philadelphia'daki seçkinler değil, Batı dünyasının büyük kentlerinde yaşayan birçok benzerleri de tuttu. Metropolün dışa akışının birinci ve ikinci dalgası sırasında üst sınıf banliyöleri geniş bir alana yayılmış olsa da, kentten göç, kentin içten çürümesini hızlandırdı ve yıkımına hizmet etti.

Banliyö sadece çocuk yetiştirme konusunda daha uygun bir ortam olduğunu kanıtladı, özellikle her evin orman ve tarlalardan oluşan geniş bir yeşil kuşakla çevrelendiği o ilk demiryolu banliyöleri döneminde. Burada çocuklar güven içinde, gözetime gerek olmadan oynuyorlardı; banliyö okullarının çevresindeki oyun alanları o kadar genişti ki daha sonra kurulan okullar için ideal bir şart haline geldi. Tenis ve kroket, kriket veya beysbol, futbol veya *bowls** oynamak için kullanılıyordu bu alanlar. Emerson 1865'te *Journal*'ında bu alanların avantajını açıkça dile getirmişti: "Gençlerin fazla güçleri ve enerjilerini harcayabildikleri, koşup oynayabildikleri bir köyün yakınında yüksekçe bir tepeden ve geniş çayırlardan daha iyi polis olmaz." Banliyö böyle oyun alanlarını kentin önemli bir parçası, yüksek arsa bedelleri yüzünden dışarıya iteklenmemesi gereken bir yer haline getirdi. Bu kalıcı bir katkıydı.

Ancak çok geçmeden, kentten uzaklaşılınca parça bütünün yerine geçti; hayatın evrelerinden sadece biri olan çocukluk insanın yedi çağının hepsi için bir model haline geldi. Boş zaman genel olarak arttıkça oyun hayatın ciddi meselelerinden biri oldu; golf alanı, taşra kulübü, yüzme havuzu ve kokteyl parti, daha çeşitlilik içeren ve anlamlı bir hayatın boş taklitlerine dönüştü. Böylece, kalabalık kentin dezavantajlarına tepki verirken banliyönün kendisi de başlıbaşına birer amaç haline gelen dinlenme ve oyuna gittikçe bağımlı hale gelen fazlasıyla uzmanlaşmış bir topluluk oldu. Takıntı haline gelmiş oyun, gerek özgürlük, gerekse yaşamsal enerji bakımından çok az bir kazanç sağlayarak, hızlı bir şekilde takıntı haline gelmiş işin kabul edilebilir bir alternatifi haline geldi. Bu dönüşümün özgürlüğe ya da yaşamsal enerjiye katkısı pek olmadı. Sonuç olarak bu iki hayat tarzı birleşti; zira gerek banliyöde gerekse metropolde kitlesel üretim, kitlesel tüketim ve kitlesel

* Tahta topla oynanan bir oyun. (ç.n.)

eğlence aynı standart ve doğası bozuk çevreyi üretti.

Bütün bir topluluğun salt eğlence alanına dönüşmesinden çocuklar bile mustarip oldu. Ayrımlaşmış ekonomik katmanlardan oluşan, gündelik dünyanın gerçekleriyle çok az ilişkisi olan böyle ayrımcı bir topluluk, okul ve aile içi eğitim üzerine müthiş bir yük bindirdi. İnsanların hâlâ çiftçilik yaptığı, balık tuttuğu ve avlandığı en küçük köy ya da insanları sadece üretici girişimlerle ilgilenen en kasvetli sanayi kenti bile banliyönün sahip olmadığı eğitim olanaklarına sahiptir. Sonuçta, çağdaş banliyö ile büyük kent arasındaki işlevsel farklılıklar giderek azalıyor; çünkü bu sözde farklı ortamların ikisinde de gerçeklik giderek televizyon ekranından yansıyan şeye indirgeniyor.

Ancak hem çocukluk hem de banliyö geçiş aşamalarıdır: Bu yüzden iyi planlanmış bir kent topluluğunun hayatın diğer evrelerine ve diğer hayat tarzlarına hizmet edecek yerlere de ihtiyacı vardır. İnsani anlamda söyleyecek olursak, evrensel bir banliyö evrensel *megalopolis* kadar korkunç bir kâbustur. Buna rağmen, günümüzde rastgele veya yanlış yönde gerçekleşen kentsel büyüme işte bu gittikçe artan varolmama durumuna yönelmiştir. Otoyollardan, havaalanlarından, her yere yayılan otoparklardan ve golf sahalarından oluşan geniş çaplı bir model gittikçe daralan küçük çaplı bir hayat tarzını kuşatıyor.

Yine de romantik amaçlarına en fazla yaklaştığı, ilk ortaya çıktığı günlerde banliyö taşrayla iç içe dokunmuş bir kumaş gibi karışık bir ortam olarak kent kavramına olumlu bir katkı sağlamıştır; bu katkıların çoğu değeri bilinmesi, tek tek seçilip uyarlanması ve geliştirilmesi, gereken şeylerdir; bir kenara atılmaları doğru olmaz.

D. İZDİHAM İNSANA BİR ŞEY KAZANDIRMAZ

Mısır melezleştirmesinde, görünüşte daha zayıf olan bir tür, daha normal özelliklere sahip bir başka türle eşleştirilirse, eşit derecede gelişmiş iki türün bileşiminden daha iyi ürün verebilir. Melezleme yönteminin bu tuhaf özelliği banliyö için de geçerli gibidir. Verimsiz, tek bir işleve sahip bir kentsel hayat tarzı taşra olanaklarıyla harmanlandığında kentin mevcut planında bir dizi gelişmeye yol açabilir.

Mekânı serbestçe kullanımıyla banliyö Batı'daki birçok tarihsel kentin tam karşıtıydı. Batı'daki tarihsel kentlerde binaların arkasında ve aralarında dağınık halde açık alanlar, bazen de surun içinde hatırı sayılır ekili araziler görürüz. Banliyödeyse açık alanların ortasında da-

ğınık halde binalar vardı; bahçe, park, bir kemer oluşturan ağaçlar ve bunlara yaklaşan yol estetik bir süreklilik sağlıyordu. Sıralar halindeki binalar artık kapalı bir koridor oluşturan caddeleri sınırlayan sürekli bir duvar vazifesi görmüyordu: Caddeyle arasındaki yakın ilişkiden kurtulan bina, manzaranın içine gömüldü ve bilinçli bir şekilde onun içinde eritildi. Geleneksel kentin o sık dokusunun bu şekilde açılmasıyla birlikte mesken bloğunun büyüklüğünde bir değişiklik zorunluluğu kendini hissettirdi.

XIX. yüzyılın ortasında normal kent bloğundan katbekat büyük banliyö süper bloğu ortaya çıktı. Bu bloklara giriş, sınırlı yerel kullanım için düşünülmüş çıkmaz sokaklarla veya dar U ve L biçimli yollarla sağlanıyordu. Bu yenilik sadece geniş bahçeler ve rahatsız edici trafikten uzak bir ortam olanağı sunmuyordu; aynı zamanda pahalı yol inşaatından da tasarruf sağlıyordu. Bunun yanı sıra banliyö planlamacıları doğal hatları takip edip servis yollarını daraltarak hem bu yolların yapımındaki harcamayı hem de bakım masraflarını azaltmışlardı; bu arada tüm çevrenin park özelliğinin korunmasını sağlamayı bilmişlerdi. Bu yenilikler sadece bir yerde değil, birçok yerde kendiliğinden uygulanmışa benziyor, ama hepsi bir nesil öncesine kadar teorik bir değerlendirmeden öylesine uzak ve öylesine bilinçsizce yapılmıştı ki tarihlerini saptamak çok zordur.

XIX. yüzyıl içinde yapılan, Haussmann'ın yönetiminde üretilenlere de dahil hiçbir plan, biçimin tazeliği ve tasarımın cesurluğu bakımından Olmsted'in Chicago yakınındaki Riverside'ından Baltimore yakınlarındaki Roland Park'ına, New Jersey'deki Llewellyn Park'tan Unwin ile Parker'ın tasarladığı ve binaların bütün tasarımın bir parçası olduğu Hampstead Garden Banliyösü'ne kadar uzanan bir yelpazedeki banliyölerin en iyi örnekleriyle karşılaştırılamaz.

İyi banliyölerin fiziksel ortamı o kadar çekiciydi ki, uzun süre toplumsal kusurlarının ve hatalarının görülmesini engelledi. Standart ızgara planından ve yüksek arsa fiyatlarından kaçınmakla, her çevresel özelliği yok etmek yerine doğayla işbirliğine yönelmekle, yeni planlamacılar ve inşaatçılar kent için yeni bir biçim veya en azından yeni bir biçimin kaba profilini yarattılar. Bu başarı, Clarence Stein'in *New Towns for America* [Amerika İçin Yeni Kentler] adlı kitabının bir bölümünü oluşturacağı, hâlâ yazılmayı bekleyen tarihsel bir monografiyi hak ediyor. Burada ise yalnızca en iyi banliyö tecrübelerinden elde edilen genel sonuçlar üzerinde duracağım.

En etkili banliyö planlamacılarına sezgisel olarak yol gösteren görüşler, rasyonel olarak belki ilk kez Raymond Unwin'in yazdığı *Not-*

hing Gained by Overcrowding [İzdiham İnsana Bir Şey Kazandırmaz] adlı mütevazı, küçük broşürde ortaya konmuştu. Unwin konuya İngiltere'nin en eski belediye nizamnamelerine uygun olarak yapılan caddeleri inceleyerek başlamıştı. Bu nizamnameler her bir ev için asgari cadde genişliği, arka avlu, gün ışığı ve sıhhi tesisat ölçütleri getiriyordu; ama sonradan, bu nizamnamelerin trafiğe müthiş ayrıcalıklar tanıdığı ortaya çıktı (bugün İngiltere'nin Yeni Kentlerinde mahalle tasarımlarında bile gözlenen bir eğilim bu). Unwin bu sözde eli sıkı ve faydacı planın aşırı masraflı, ağır trafiye uygun kaplanmış bir sürü caddenin yapımını gerektirdiğini kanıtladı. Uygun başka bir yer olmadığı için bu trafik yolları çocukların oyun alanı haline gelmişti. Unwin, gereksiz caddelerin sayısını azaltarak, artırılan yerleri iç bahçelere dahil ederek, aynı sayıda evin daha fazla bahçelik araziyle, daha zarif bir çevre yaratarak ve aynı fiyata inşa edilebileceğini de göstermişti.

Banliyö planlamacısının genellikle yaptığı da buydu zaten. Ama arazinin başlardaki ucuz maliyeti genellikle kaldırım taşı, fazla geniş caddeler, gereksiz kalınlıkta yol döşemesi ve –bazen de– seyrek nüfuslu yerlerde (foseptik çukurları açılmak suretiyle) kanalizasyon sistemi yapılmayarak sağlanıyordu. Unwin; Londra, Manchester, Philadelphia ve Chicago'nun kalabalık nüfuslu semtlerinin, bazıları sadece müstakil evlerden oluştuğu halde, kasvetli oluşunun kötü planlamadan ve gereksiz harcamadan kaynaklandığını ve insanların ihtiyaçlarına yönelik daha yaratıcı planların bu masrafları düşüreceğini ispatladı.

Bu analiz geçmişe dönük bir özelliğe de sahipti: Sadece süper blok ve çıkmaz sokak gibi yeni planlama başarılarını izah etmekle kalmıyor, aynı zamanda araç trafiğinden uzak, kendi halinde bir bölge meydana getiren, (Londra'daki Temple ile Gray's Inn ve Oxford ile Cambridge'deki eski kolejler gibi) ortaçağ modelinde yapılmış olan manastır ve kolej planlarının mantıklı olduğunu da kanıtlıyordu.

Unwin'in güzel açık alanların, parkların ve oyun sahalarının üst sınıfa ait bir lüks olmadığı, sadece gereksiz tesis ve caddelerden tasarruf edilerek en mütevazı yapılaşma şemasında bile fazladan bir masrafa gerek duyulmadan uygulanabileceği şeklindeki kavrayışı birinci dereceden bir keşifti. İnsanlar kent içinde büyüyen canlı şeylere tahammül edemeyen ressam Mondrian gibi değilse, taştan bir çöl olan kenti bu şekilde yeşillendirmek mümkündü. Ama bu yeni kavrayış kendi kendini yönetebilir nitelikte değildi. Açık arazinin nüfusunu düşük bir yoğunlukta tutmak için gerek arazinin mülkiyeti devlete veya belediyeye ait olacak şekilde bir düzenleme yaparak, gerekse mesken bölgelerinde belli bir nüfus yoğunluğunu koruyacak veya yeterli açık alan bırak-

madan evlerin inşaatına izin vermeyecek yükümlülükler getirerek arazi sömürüsüne karşı etkili bir kamu denetimi sağlamak şarttır.

Buna ek olarak, ana trafik akışı mesken bölgelerinin dışına, yerel işlevi olmayan yollara aktarılmalıdır. Bu yüzden banliyö planlamasından alınan pozitif derslerin işe yaraması, belediyede bir tür devlet adamlığının yavaş yavaş ortaya çıkması şartına bağlıdır. Böyle bir devlet adamlığının en açık göstergesi, mevcut banliyö kavrayışının yok edilmesini ve daha yüksek ve karmaşık düzende yeni kent topluluklarının kurulmasını hedefleyen planların gündeme gelmesi olacaktır.

E. BİR MAHALLE BİRİMİ OLARAK BANLİYÖ

Banliyölerin ilk zamanlarında küçük ve kendi kendine yeten yerler oluşunun gelişimlerinde başka bir etkisi daha olmuştur: Bu özellik kentin hızlı gelişimi içinde kaybolmuş olan bir şeyle, mahalle duygusuyla ilgili yeni bir bilincin yaratılmasına yardım etmiştir. Kökenlerine inildiğinde mahallenin kentteki eski köy bileşeni olduğu ve dengeli bir kent hayatı için yüksek kültür merkezleri ve amaçlı birliktelik kurumları kadar vazgeçilmez olduğu ortaya çıkar.

Birçok banliyö topluluğunda yerel bir yönetim yapısının olmaması komşuluk örgütlerini bizzat teşvik etmiştir; o nedenle Robert Wood, ABD'deki banliyölerle ilgili yaptığı tuhaf derecede belirsiz ve kendi kendisiyle çelişkiye düşen araştırmasında banliyönün eski demokratik katılım ve yerel inisiyatif fikrini bir şekilde koruduğunu söyleyerek doğru bir noktaya parmak basmıştı. New England'daki kasaba toplantıları bir zamanlar bu türden bilinçli yurttaş birliğinin bir organı idiyse de, hiçbir zaman daha üst bir siyasi yapıya dahil olmamıştır. Kentin büyümesiyle birlikte birincil aile ve mahalle topluluğundan yurttaşların daha özel ama ev hayatlarıyla ilgisi bulunmayan çıkarlarıyla ilgilenen, daha amaçlı, daha seçici ikincil birliklere doğru sürekli bir geçiş söz konusu olmuştur.

Geçmiş yüzyıldan bu yana büyük metropollerde aile ve komşuluk ilişkilerinin büyük oranda bozulduğu açıkça ortadadır. Nüfusun aşırı artışı, sürekli yabancı akını, sık sık ev değiştirilmesi, toplanmak için sınırları belli veya ortak merkezlerin olmayışı, bunların hepsi mahalle hayatının istikrarlı işleyişini bozmuştur. Yine de Chombart de Lauwe ve meslektaşlarının kanıtladığı üzere, Paris gibi bütünleşmiş kentlerde bile işçi sınıfına mensup bir ailenin bütün hayatı kendi "semt"inde geçiyordu. Kök salarak yerleşmişlik ve dış etkilere karşı bağışıklık açı-

sından sanki Concorde Meydanı'na yüz elli kilometre uzak bir köyde yaşıyorlardı. Banliyö sakinleri de büyüyen bir kentin zorlu siyasal meydan okumalarından kaçınabilseler bile örneğin iyi bir su rezervine veya iyi yönetilen bir okula sahip olmak için, yerel topluluklarında sıklıkla aktif sorumluluk üstleniyorlardı.

Psikolog Edward L. Thorndike'ın oluşturduğu değerler skalasında ABD'deki banliyöler cazip niteliklere sahip olmak bakımından diğer toplulukların üstünde yer alır; onları küçük kasabalar izler, sanayi kentleriyse listenin en altında yer alır. (En büyük kentler nedense arada yer almaktadır.) Thorndike'ın ölçeği elbette banliyölerin en iyi olduğu özelliklere fazla değer veren bir ölçekti. Ama nasıl düzenlenirse

düzenlensin, kentin özgül işlevlerini göz ardı eden her ölçekte banliyö muhtemelen en üstlerde yer alacaktır.

Orta sınıfın oturduğu banliyölerdeki faaliyetlerin bir kısmı, hiç şüphesiz üyelerinin iyi eğitimli olmasının ve kadınların göreceli olarak daha çok boş zamana sahip olmasının bir sonucuydu. Kadınlar böylece, çağdaş koşullarda, Yunan *polis*'inde yurttaşlık için gerekli olan şartlara yaklaşmıştı: Boş zaman, temel uğraşlardan uzak olma, kamunun iyiliğine çalışma.

Robert Woods'un gözlemlediği gibi, "Banliyö kasabası, kasaba demokrasisini bir yüzyıl boyunca eşi görülmemiş sayıda insan ve yönetim için uygulamaya sokabilecek niteliklerle, sınırlı bir nüfus, homojenlik ve bir yurttaş tavrı ile donanmış olarak ortaya çıkar. Banliyölerin ezici çoğunluğu sayıca nispeten küçük boyutludur ve nüfusu yönetilebilecek bir seviyededir." Böylece banliyöye gidiş her ne kadar kentin ahlâki düzensizliğinden ve çevresel kirliliğinden bir kaçış şeklinde gerçekleşmişse de, bu kaçışın siyasi kazanımları hiç de azımsanacak düzeyde değildir. Siyasi anlamda banliyö, işlevsel kent topluluğunu bir ailenin baş edebileceği kadar küçültme girişimi olarak tanımlanabilir.

Banliyö, kapitalizmin oligarşik eğilimleri yüzünden neredeyse yok olmuş olan Jeffersoncu demokrasi rüyasını yüzeyel olarak gerçekleştirmişti. Jeffersoncu demokrasinin başarısı için, birbirlerini tanıyan insanların yüz yüze yaşadığı küçük topluluk ve ortak hayata eşitler olarak katılma gibi gerekli şartları sağlıyordu. Bahçecilik ve siyaset, banliyöde "kendin yap" faaliyetlerindendi. Topluluk, doğal arazi ve nüfus sınırlamasına sadık kaldığı sürece komşuluk ilişkilerinin güçlü olduğu bu hayatı yaşamaya devam ediyordu. O nedenle Clarence Perry'nin mahalle birimi kavramını oluştururken, Long Island'daki Forest Hills Gardens adlı iyi planlanmış banliyö ortamını model almasında hiç de şaşılacak bir taraf yoktur. Perry'nin yaptığı, orada yaşamaya değer buldu-

ğu hayatı daha iyi tanımlanmış bir yapıda sunarak anlaşılır kılmaktı.

Perry'nin mahalle ilkesine duyduğu ilgi siyasi bir amaçla başlamıştı. Ama ondan önce bu ilginin kaynağı, Londra, Chicago ve Pittsburgh gibi kentlerin kenar mahallelerine kentin en iyi bölgelerinin bile sahip olmadığı bir özellik (her türlü mahalli konuda etkin olmaya ve işbirliği yapmaya izin veren bir toplumsal çekirdek) atfeden Settlement House* hareketine kadar uzanır. Perry, New York eyaletindeki sanayi kasabası Rochester'da başlayan ve topluluk merkezleri vasıtasıyla Amerikan siyasi hayatının canlılığını yeniden yaratmayı amaçlayan bu hareketin önderiydi. İlk kuşak Settlement House'ların başarmış gibi göründüğü şeyleri, o ve dostları her Amerikan topluluğuna sokmayı umuyordu. 609 F39

Topluluk merkezi, kamuyu ilgilendiren her konuda tartışma, münakaşa ve işbirliği yapma yeriydi. Bu merkezin amacı, yerel gruba inisiyatif, özbilinç ve kendi kendini yönlendirme becerisi kazandırma; partizanca bağlılığa, tek taraflı kararlara ve uzaktan denetlenmeye meydan okumaydı. Bir kez kurulduktan sonra, topluluk merkezi tıpkı Toynbee Hall ve Hull House gibi birçok yöne doğru gelişebilir; amatör tiyatro topluluklarının kurulmasına, sanat ve zanaat etkinliklerinin gerçekleştirilmesine ön ayak olabilir; bir zamanlar kilisenin yaptığı gibi mahallenin manevi ve kültürel hayatı için bir merkez haline gelebilirdi.

1920'den sonra topluluk merkezi fikri bir hareket olarak güçsüz düştü; canlandırdığı umutlar söndü. Ama bu kısmen başarılı olmasının bir sonucuydu; zira bunu izleyen yıllarda, okulların yetişkinler için bir topluluk merkezi olarak gündüz vakti bile hizmet verecek biçimde düzenlenmesi ABD'de standart bir uygulama haline geldi. Ne olursa olsun Perry, mahalle etkinlikleriyle işlevlerine daha uygun olacak ve banliyönün yapamadığını yapacak, yani daha geniş kapsamlı bir kent programında aktif rol oynayacak birleşik bir yapı tasavvur ederek tüm mahalle kavramını daha da ileri götürmüştür.

Mahalle örgütlenmesinin ilkesi ev ve okulun her gün ihtiyaç duyduğu tüm tesisleri yürüyüş mesafesi kadar yakına getirmek ve mahallede işi olmayan insan ve eşyaları taşıyan yoğun trafik arterlerini bu yaya bölgesinden uzak tutmaktı. İnsanların yüz yüze bir ilişki içinde oldukları bir topluluğun önşartı olarak gerekli tesislerin yürüyüş mesafesinde kurulmasından sonra çocuklar için oyun alanlarının evlerden 400

* Sosyal hizmetler çalışanları tarafından, işçilere eğitim, sağlık vb hizmetleri vermek ve eğlenme olanağı sağlamak amacıyla yoksul ve kalabalık bölgelerde kurulan birlik. (ç.n.)

metreden fazla uzakta olmaması gerektiği ortaya çıktı; aynı ilke bazı çeşitlemelerle birlikte ilkokulun ve yerel pazaryerinin uzaklığına da uygulandı. Böyle bir topluluğun hem nüfusu hem de çevreye yayılması sınırlıydı ve fiziksel olarak ya bir yol sistemiyle ya bir yeşil kuşakla veya her ikisiyle tanımlanabilirdi. Perry böyle bir kent mahallesinin nüfusunu 5.000 civarında düşünmüştür: Bu sayı çeşitli yerel hizmetlerle ek hizmetleri karşılayacak ve her zaman sınırın iki tarafı arasında bol miktarda akışa izin verecek kadar büyüktü. Zaten mahallenin kentin diğer kesimleriyle ilişkiye girmemek üzere tasarlanmış kapalı bir birim olduğu görüşünü, sadece mahalle birimi fikrine partizanca karşı çıkanlar savunuyordu. Mahalle kavramında Perry kentin temel toplumsal hücresini tanımlamış ve hücresel büyüme ilkesini ortaya koymuştu.

Clarence Perry, kentin en eski unsurlarından biri olan ve kökeni erken dönem Mezopotamya'ya kadar uzanan mahalleyi modern fikir ve tesislerle, her şeyden önce de özbilinçli bir hünerle yeniden eski konumuna kavuşturmuştu. Öte yandan çekim merkezi olarak tapınak ya da kilisenin yerine okulla topluluk merkezini koymuş ve oyun sahasıyla parkı bütün tasarımın temel unsuru yapmış, böylelikle kentin düşüncesizce elden çıkardığı bazı kırsal unsurları ona geri getirmişti. Mahalle planı, yayalara uygun ölçeği koruyarak ve gereksiz yere ulaşım araçları kullanımını azaltarak trafik arterlerini, banliyölerde rastgele dağılmış olan tesislerin neden olduğu sonu gelmez kavşaklara sapılmadan ve zaman harcanmadan uzak bölgelere daha etkin bir biçimde gidecek şekilde rahatlatmayı amaçlıyordu.

Biri ızgara cadde sistemine sahip, diğeri eğimli bir tarım alanında bulunan, bir diğeri de bir tepede yerleşik üç farklı toplulukta Henry Wright'la Clarence Stein, Perry'nin formüle ettiği fikirlerin değerini ve onun bilinçli olarak yeni bir kent modeline yansıttığı deneyimlerin evrensel uygulanabilirliğini gösterdiler.

Bu somut uygulamalardan iki yeni planlama yaklaşımı doğdu. Bunlardan biri, Perry'nin savunduğu gibi taşıma yollarının yerel yollarla caddelerden ayrılmasıydı. Bu, yaya yollarının ve araç yollarının daha önce belirtildiği biçimde iki bağımsız sistem meydana getirdiği Radburn'de mantıksal sonucuna kadar ulaştırıldı. Diğeri, mahalle parkıydı; bu park ya birçok İngiliz Yeni Kentinde olduğu gibi mahallenin çevresinde bulunan bir yeşil kuşak ya da Radburn'de süper blokları birbirine bağlayan parklar gibi mahallenin içinden geçen bir yeşil kordon biçimindeydi. Le Corbusier, Chandigarh'ta, daha önce Albert Mayer ile Matthew Nowicki'nin bu başkent için oluşturduğu Radburn planı üzerinde o sistemli Kartezyen tavrıyla akıllıca değişiklikler yaparak

mükemmel bir sonuç elde etmişti. İngiliz Yeni Kentleri hariç tutulursa, bu hücresel mahalle geliştirme fikrinin örgütlü ve birleşik bir kent planında o güne kadarki en büyük çaplı uygulanışıydı.

Bu nedenle, modern kent planlamasındaki en çarpıcı yeniliklerden birinin doğrudan doğruya, romantik banliyönün orijinal planında yapılan fiziksel ve toplumsal yeniliklerden türediğini söyleyebiliriz. Sadece küçük bir toplulukta mümkün olabilecek kişisel yanıtlarla bir ailenin, özellikle de büyüyen bir ailenin ev etkinlikleri için daha hoş bir ortam yaratma arzusu, banliyö hareketinin popülerleşmesine yardımcı olmuştur. Ne yazık ki banliyönün kendisi ise çevresindeki manzarayı koruyan ve kendiliğinden birliklerin oluşmasını ve ortak girişimleri destekleyen koşulları yitirmiştir. Bugün banliyönün sahip olduğu tek şey özgün zaaflarıdır: Züppelik, toplumsal ayırım, statü arzusu, siyasi sorumsuzluk.

Yakın zamanlarda Boston'da yapılan bir çalışma, geceleri banliyöde kalan erkek nüfus içinde sadece üç kişiden birinin topluluk veya yurttaşlık faaliyetlerine zaman ayırdığını, ama onun da mesleki veya işle ilgili etkinliklere de aktif olarak katılmadığını gösteriyor. Başka bir deyişle, banliyö sakini o ya da bu şekilde yurttaşlık yükümlülüklerini reddediyor; insanlar kent merkezinden ne kadar uzaklaşırsa yurttaşlık görevlerinden de o derece uzaklaşıyor. Ne mahalle ne de kent "motor çağı"nın banliyösüne bir iç uyum sağlayacak gibi görünüyor. Banliyödeki alışveriş merkezleri, fabrikalar, ofisler ve araştırma kurumları, dağınık halleriyle zaman, mesafe veya maliyet açısından insandan azami bir harcama talep ederken birlik için asgari bir olanak sunuyor.

Bu hızlı hareket edebilen parçacıklar metropol patlamasının serpintileridir. Bu parçacıkları artık ne kent mıknatısı ne de kent kabı bir arada tutmuyor: Bunlar daha ziyade "yok olmakta olan kent"in simgeleridir. Ama merkezden dışa doğru gerçekleşen bu hareket daha yüksek düzeyli bir hayat konusunda hiçbir umut vaat etmiyor. Nasıl ki büyümekte olan teknolojik evrenimiz günlük varoluşumuzu insani merkezinden her gün biraz daha uzaklaştırıyorsa, büyümekte olan kentsel evren de kopmuş parçalarını her geçen gün biraz daha kendinden uzaklaştırıyor, böylece bireyi muhtemelen daha önce hiç olmadığı ölçüde toplumdan kopuk, yalnız ve yardıma muhtaç hale getiriyor. Zorunlu hareketlilik, birlik için, sur kentindeki zorunlu yerleşiklikten daha fazla fırsat tanımak şöyle dursun, bu fırsatı daha da azaltıyor.

Kentten ailece kaçış olarak başlayan şey, daha genel bir geri çekilmeye dönüştü; tekil banliyöler çok, yayılan banliyö kuşakları yarattı. Metropolün büyük örgütleri, büyük çaplı bürokratik idare, mekanize

muhasebe ve merkezi mali denetim yoluyla daha örgütlü hale gelirken parçalarını (mağazalar, oteller, sigorta şirketleri, laboratuvarlar, bankalar) metropolün her yerine saçtı. Bu düzenleme bazen, işyeri sahipleriyle yöneticilerin iş için katettikleri mesafeyi kısaltmak için yapıldı. Bu, metropolde evden işe yapılan zorlu yolculukların çekilmez olmakla kalmayıp gereksiz hale de geldiğini kendi içinde itiraf etmek anlamını da taşıyor. Ne yazık ki, tüm bu dağılmış unsurların toplamı yeni bir kentsel takım meydana getirmiyor. Potansiyel olarak, bölgesel ölçekte işleyen, bir tür yeni çok merkezli kentin unsurlarına sahip olsa da, bu dağılmanın etkileri şimdiye kadar eski merkezleri aşındırmak ve yıkmak doğrultusunda olurken, eski merkezlerin temel kültürel işlevlerini eskisi kadar bile yerine getirecek bir model de oluşturmuyor. Bu dağılmış unsurlar şimdi tarihsel kentten aldıkları devinimi bir nesil içinde yitirirlerse sonunda meydana gelecek bozulma çok ciddi olacaktır. Los Angeles'ın halihazırda örneklediği gibi, bu güçler kendi başlarına bırakıldığında otomatik olarak kenti yıkacaktır.

F. DEMİRYOLU HATTI, YEŞİL KUŞAK, MOTORİZE YAYILMA

1850 ile 1920 yılları arasında kurulan banliyöler varlıklarını birincil olarak demiryoluna borçluydu. 1895'ten sonra kent merkezine daha yakın banliyöler içinse elektrikli tramvay ve metro benzer bir rol oynadı. Bazen arsa spekülatörleri hızlı taşımacılığa destek verdi, bazen de elektrik enerjisi ve taşımacılık kodamanları –Cleveland'daki van Sweringens (Shaker Hights) ve Chicago'daki Insull (Niles Center) gibi– banliyölerin gelişmesine katkıda bulundu. Frank Pick, Londra Metrosu'nun başı olarak yaptığı cesur girişimlerle Londra'nın XX. yüzyıldaki banliyölerinin gelişiminde hiç de azımsanmayacak bir rol oynadı.

Daha çok demiryoluna bağımlı olan ilk tür banliyölerin, ancak yok olduktan sonra değerleri tam olarak anlaşılabilen özel avantajları vardı. Demiryolu hatları boyunca uzanan bu banliyöler kesintiliydi ve uygun aralıklarla dizilmişti; yasaların yardımına gerek olmadan mekânsal açıdan olduğu kadar nüfus bakımından da belli bir sınırı koruyorlardı; en büyüğünün nüfusu 10.000 civarındaydı ve ortalama bir banliyönün nüfusu 5.000 geçmiyordu. Örneğin, 1950'de New York'ta bulunan ve tipik bir üst sınıf banliyösü olan Bronxville'in nüfusu 6.778'ken Illinois'teki Riverside'ın nüfusu 1869 gibi eski bir tarihte kurulmuş olmasına rağmen 9.153 idi.

Boyu ve ölçeği bir mahalle birimiyle aynı olan banliyönün düşük nüfus yoğunluğuna sahip olması tümüyle açık planlanmasının bir sonucu değildi. Beş ila sekiz kilometrede bir istasyonları olan bir demiryolu hattının hizmet ettiği bu yerlerde herhangi bir topluluğun yayılmasına engel olan doğal bir sınır söz konusuydu: Reklam broşürlerinde belirtildiği gibi evler, "tren istasyonuna kolayca yürünebilecek mesafede" olmalıydı; sadece at ve at arabası alabilecek imkâna sahip olanlar kırın daha derinlerine sokulmaya cesaret edebiliyordu.

Aralıklı istasyonları sayesinde demiryolu banliyösü yayılmaya veya nüfusunun dengesiz bir şekilde artmasına karşı önceleri korunuyordu, banliyöler arasında bulunan ve büyük bölümü hâlâ meyve, sebze bahçeleri olarak kullanılan doğal yeşil kuşaklar eğlence ve dinlence bölgesinin alanını artırıyordu. Bazen Westchester gibi birkaç şanslı bölgede, 1915 ile 1935 yılları arasında inşa edilen ve Bronx River park yolu gibi kenarında yayalar için yapılan parkların sıralandığı yolların, sürekli akan metropol trafiği tarafından henüz ezilmediği ve bütün banliyö modelinin güzelliğine güzellik katmaya devam ettiği de oluyordu. Toplumsal dezavantajları bir yana, bu birçok açıdan pastoral bir ortamdı; ama bir nesilden kısa sürdü.

Belki de ekonomist Alfred Marshall'ın kentler arasındaki yeşil kuşakları korumak adına 1899'da İngiltere'de "ulusal temiz hava vergisi" önermesine neden olan da küçük, kendi kendine yeten, ama yakın ilişki içinde de olan toplulukları birbirinden ayıran bu doğal yeşil kuşaklardı. Marshall fikrini şu şekilde ifade ediyordu: "Kent içindeki oyun sahalarını artırmamız gerekiyor. Aynı zamanda, bir kasabanın bir diğerinin veya komşu köyün içine doğru büyümesini de engellememiz gerekiyor; kamusal eğlence yerlerini olduğu gibi mandıralar, çiftlikler vb gibi kırsal ara bölgeleri de korumalıyız."

Belediye yönetimlerine, zamanlaması bu derece uygun ve bu kadar açık bir tavsiye daha sunulamazdı herhalde: Yarım yüzyıldan daha fazla bir zaman sonra bu tavsiyenin zamanlaması hâlâ çok uygundur, ama bu sefer çok daha acildir. Bu tavsiyeye kent planlamacılarıyla belediye yetkililerinin kulak asmamış olması, büyümekte olan kent merkezlerinin çoğunda değerinin hâlâ anlaşılmamış olması ve bu konuda bir şeyler yapmak üzere harekete geçilmemesi söz konusu meslek sahiplerinin bir ayıbı ve ortak yurttaş zekâmızın bir kusurudur. (İngiltere'deki Yeni Kent hareketi ve Rotterdam, Amsterdam ve Stockholm gibi birkaç önemli kentin uzağı gören politikaları, New York'un Westchester ve Long Island'ı veya San Francisco'nun Körfez Bölgesi'ni hatta Santa Clara Vadisi'ndeki meyvelikleri ve bağları korumada gösterdiği

basiretsizlikle tam bir tezat oluşturur.)

Marshall'ın öğüdü derhal önemsenip uygun bölgelendirme ve arazi kullanım yönetmeliği oluşturulsaydı ve her yeni yapılan anayolla birlikte iskân için geniş kamusal alanlar ayrılsaydı, kent modelinde radikal bir değişim yaşanırdı. Böylece sadece banliyö ve dış banliyö yerleşimlerinin dev kütleler halinde genişlemesi ve birleşmesini önlemek mümkün olmakla kalmayacak, aynı zamanda modern ulaşım ve iletişim araçları uyumlu, bölgesel ölçekli daha organik biçimlerin inşası için pozitif bir adım atılmış olacaktı.

Anayolları, otoyolları, otomobilleri ve gayri menkulleri kırsal alana doğru gözü kapalı pompalayan güçler, Bölgesel Kent'i kurmak yerine

biçimsiz bir kentsel sızıntı yarattı. Sızıntının yarattığı bu yığını büyülü sözlerle organik bir varlığa dönüştürmeye çalışanlar kendilerini kandırmaktan başka bir şey yapmıyorlar. Ortaya çıkan kütleye *Megalopolis* adını vermek veya hızlı ulaşım sayesinde mekânsal ölçekte meydana gelen değişimin kendi başına yeni ve daha iyi bir kentsel biçim oluşturmak için yeterli olduğunu iddia etmek, kentin karmaşık doğasını görmezden gelmek demektir. Şimdi birçok sosyoloğun kent gelişiminde son aşama olarak gördüğü kentsel dokunun kaynaşıp birleşmesi, aslında yeni bir kent türü değildir, bir karşı-kenttir. Karşı-madde kavramında olduğu gibi, karşı-kent de, kentle çarpıştığı anda onu yok eder.

Banliyönün başına gelen şey artık tarihsel bir kayıt konusudur. Otomobil yaygınlaşır yaygınlaşmaz banliyönün yayalara uygun ölçeği ve onunla birlikte sahip olduğu kişiliğinin ve cazibesinin çoğu yok oldu. Banliyö bir mahalle birimi olmaktan çıktı; çevresi bileşik kentle sarılı olan ve kendisi de bileşik kenti saran geniş ve düşük yoğunluklu bir kütle haline geldi. Kendine özgü bir tür yarı kırsal alan haline kavuşabilmesi için banliyönün kırsal arka plana olduğu kadar o kendine özgü küçüklüğe de ihtiyacı vardı. Bu sınır aşıldıktan sonra banliyö kentten bir kaçış olmaktan çıktı ve içinden çıkılması mümkün olmayan metropolün, *la ville tentaculaire*'in* bir parçası haline geldi. Bu ahtapotsu kentin sınırlarını çizen uzaklardaki açık alanlar ve kamusal parklar bizatihi aşırı kalabalık kentin yeni göstergeleri arasına girdi. Bu olgu, jet taşımacılığı iki bin kilometre ötedeki bir yeri bugünün yüz kilometresine denk bir mesafeye getirdiği zaman bile doğruluğunu koruyacaktır. Çünkü insan bir yeri fethettiği zaman, ulaşılabilir hale gelen uzak yerin nüfusu da artar. Bundan elde edilecek net kazanç sıfırdan da azdır.

Tren istasyonları ve yürüyüş mesafesi banliyö gelişimini kontrol ettiği sürece banliyönün bir biçimi vardı. İyi planlanmış banliyölerde

* (Fr.) Ahtapot kollu kent. (y.h.n.)

dükkânlarla otopark alanlarının tren istasyonları civarında toplanması, bulvar boyunca uzanan doğrusal pazaryerlerinden daha yoğun, yeni bir tür pazar alanı bile yaratıyordu. Bu, banliyö alışveriş merkezinin kendiliğinden meydana gelmiş bir prototipiydi; otomobil bir kez ana ulaşım tarzı haline gelince, park kolaylığı sağlayan tesisler kentin daha merkezi kurumlarına nazaran bir avantaj kazandı. Ama otomobil, banliyönün eski sınırlarını silip yaya ölçeğini yok etmekten daha fazlasını yaptı; ya bir aileye gerekli olan otomobil sayısını ikiye katladı, ya da banliyödeki ev hanımını tam gün araba kullanan bir şoför haline getirdi.

Otomobilin yaygınlaşmasını elektrikli (raylı) ulaşım sistemlerinin bilinçli biçimde iptal edilmesi izlediği için bu görevler daha da zorunlu hale geldi. Amerika'nın daha kentleşmiş bölgelerinde elektrikli ulaşım, tıpkı buharlı trenler gibi, genellikle kendi yollarını ya da şeritlerini kullanarak bugünkü otobüslerden daha yüksek bir hız kapasitesine ulaşmıştı. Otomobil ise toplu demiryolu ulaşımına destek olmak bir yana, büyük oranda demiryolunun hantal bir ikâmesi haline geldi. Duruma uygun hız ve yol alternatifleri sunan karmaşık bir ulaşım sistemini sürdürmek yerine yeni banliyö yayılması tek bir ulaşım biçimine, yaygın kullanımı, banliyönün sahip olmakla övünebileceği tek meta olan mekânı yutan otomobile bel bağlamıştı. Park içinde inşa edilmiş evler yerine artık otopark içinde inşa edilmiş evlerimiz var.

Banliyö eskiden sadece gözetilen bir azınlığa hizmet etmekle beraber ne taşraya bir zarar veriyor ne de kenti tehdit ediyordu. Ama dış halkaya doğru sürüklenme kitlesel bir hareket halini aldığı için banliyö şimdi her iki çevrenin de değerini yok etme eğilimini taşıyor, üstelik yerine biçimden yoksun, eski banliyö değerlerinden daha da yoksun, kasvetli bir oluşumdan başka bir şey koymayarak. Tuhaf bir paradoksla karşı karşıyayız: Yeni banliyö biçimi şimdi bir karşı-kent modeli oluşturmuştur. Yürüyüş mesafelerinin yok edilmesini insan dolaşımının normal bir aracı olarak yürümenin yok edilmesi izledi: Otomobil yürümeyi güvensiz, banliyönün uzaklığıysa yürümeyi imkânsız hale getirdi.

Sonuç olarak, Unwin'in, yararımıza olacak şekilde, "İzdiham İnsana Bir Şey Kazandırmaz" sözüyle dile getirdiği gerçeğe şimdi bir karşı-uyarı eklenmeli: "Aşırı Seyreltikleşme Bir Şeyler Kaybettirir." Bu ifade banliyö yığınının her özelliğine uyar. Roma dönemindeki beş metrelik genişliği neredeyse ekspres yol icat edilene kadar standart olarak kalan, bir zamanların mütevazi yolu on binlerce metre karelik alan ve gelişmesinin doruğunda ana demiryolu hatlarının gerektirdiğinden daha geniş yollar talep ediyor.

Kırsal alanda bile sürekli trafik akışını garantilemek için daha fazla açık alanı tahrip eden yonca şeklinde kavşaklar, bağlantı yolları tasarlandı. Bir demiryolu sisteminin uç terminallerinde ayrı yükleme ve manevra istasyonları olması gerekir; ama motorlu taşıt trafiğinin bu derece yayılması, insanların toplu halde bulunduğu her binanın çevresinde benzer tesislerin kurulmasını gerektirir. Bu nedenle, açık arazi üzerinde kurulmuş her yeni fabrika veya ofiste, her yeni mağaza veya alışveriş merkezinde o kadar büyük bir park yerine ihtiyaç vardır ki, otoparkın kenarına park etmiş olanlar mağazaya kadar, yoğun bir kentte otobüsten veya metrodan indikten sonra yürüyeceklerinden çok daha fazla yol yürümek zorunda kalır; ama buna rağmen inatla otomobi-
616 lin onları "kapıdan kapıya" götürdüğü yanılsamasını sürdürürler.

Tüm bunlar, geç barok dönem kentinin açık meydanlarla, göbeklerle ve at arabaları için ağaçlarla kaplı bulvarlarla dolmasını sağlayan aristokratların görsel mekân zevklerinden çok farklıdır. Yeni banliyö idaresinde mekân israfı akıllı kent tasarımının, uzağı gören belediye örgütünün veya rasyonel ekonominin yerine geçti. Birçok banliyöde uyuşuk, tek katlı bir plana sahip her müstakil ev, inşaat sahasına mümkün olduğunca yayılıyor; yanındaki (varsa eğer) komşu evlerden geniş otoparklarla ayrılıyor; toplu ulaşımın kullanımdan kalkışı tamamlandıkça bu otoparklar giderek büyür. Kent dışındaki bir fabrikadan günün sonunda ayrılan işçilerin otoyol bağlantılarında meydana getirdikleri trafik yoğunluğunda harcanan zaman, büyük bir kentin trafiğinde harcanan zamana eşit olabiliyor.

Günümüz banliyö rejiminde her banliyö işlevi otoyol örneğini takip eder: Mekânı yutar, zamanı tüketir ve sürtüşme ve gerilimi artırır; ayrıca iletişimin hız ve menzilini artırdığı yönündeki akla uygun gelen bahanelere rağmen aslında buna engel olur ve kentin parçalarını bütün bir bölgeye gelişigüzel dağıtarak kent sakinlerinin birbiriyle kolayca buluşma ve karşılaşma imkânını yok eder.

Modern tekniklerin bu şekilde yanlış kullanılması, altta yatan ideolojinin kalbinde yer alan bir yanılgının, güç ve hızın sırf kendi adlarına cazip oldukları ve son model hızlı aracın, ulaşımın başka bütün biçimlerinin yerini alması gerektiği yönündeki düşüncenin sonucudur. Aslında bir yerden bir yere ulaşmada hız, insan amacının bir fonksiyonu olmalıdır. Bir kişi biriyle buluşup sohbet ederek kentte bir gezinti yerinde dolaşmak istiyorsa, saatte beş kilometre hız çok fazladır; bir cerrahın bin beş yüz kilometre ötedeki bir hastasına yetişmesi gerekiyorsa saatte beş yüz kilometre bile çok yavaş olabilir. Ulaşım uzmanlarımızın o geri bırakıcı aksiyomları nedeniyle anlamadıkları bir şey

var, o da teorik hızı ne kadar yüksek olursa olsun tek bir hareket aracı ile uygun bir ulaşım sistemi oluşturulamayacağı gerçeği.

Etkili bir ulaşım ağının, farklı işlev ve amaçlara hizmet edecek farklı hız ve büyüklükte, geniş bir yelpazeye sahip ulaşım araçları alternatifine ihtiyacı vardır. Yüz bin kişinin kent içinde sınırlı bir bölgede, diyelim sekiz yüz metre çapındaki bir alanda, en hızlı şekilde hareket etmelerini sağlayacak ulaşım türü yürümedir: Onların en yavaş şekilde hareket etmelerine neden olacak şeyse aynı yerde otomobil kullanmaları olacaktır. Sokaklarında motorlu araç trafiği olmasa eski Boston'un bütün gündüz nüfusu yürüyerek Boston Meydanı'nda muhtemelen bir saatten az bir zamanda toplanabilir. Ancak, meydana otomobille gelmeye çalışsalar bu iş saatler sürebilir, üstelik park edemedikleri otomobillerini yolda bırakıp gitmedikleri sürece hedeflerine hiç ulaşamayabilirler.

Özel otomobilin popülerliğinden gözleri kamaşmış otoyol mühendislerimiz ve belediye yetkililerimiz, General Motors'un kalkınmasına yardımcı olmaları gerektiğini hissediyor olmalılar ki, Genel Kaos'a yol açacağını düşünmeksizin iyi bir ulaşım sistemi için gerekli çeşitli ulaşım biçimlerinin hepsini iptal edip ulaşım tesislerimizi "zevk, rahatlık ve yük taşımak için" özel otomobil ve uçağa indirgeyecek kadar açık bir komplonun içinde bulunabiliyorlar. Demiryolu rotalarını izleyen yollar bile yaptılar ve eski demiryolu mühendislerinin yaptıkları bütün hataları tek tek tekrarladılar: Otomobillerin yol alması ve park etmesi için yapılması gerekenler kentin kendisini mahvetmediği takdirde otomobilin baş edemeyeceği kadar kalabalık bir nüfusu ölümcül kentlere yığdılar.

Teknik uzmanlarla yöneticiler işlerini gereği gibi yapsalardı, hem kentin mevcut halini korumak hem de diğer ulaşım biçimlerinin en az zaman kaybı yaratacak şekilde kullanılmasını sağlamak için daha etkin toplu ulaşım yöntemleri oluşturacak özel önlemler alırlardı. Tam kapasitede işleyecek bütünlüklü bir kent yapısı oluşturmak için her ulaşım biçimine uygun kanallar bulmak şarttır: Modern topluluğun ihtiyaçlarının üstesinden ancak yaya ulaşımı, toplu taşımacılık sistemi, cadde, bulvar, ekspres yol ve havayolunu bilinçli bir biçimde birbirine eklemleyerek gelinebilir. Bundan başka bir çözüm yoktur.

Uzun yol trafiği için tren yerine kamyona ağırlık vermekle güvenli ve etkili bir hizmet aracının yerine daha tehlikeli ve randımansız bir aracı tercih etmiş olduk. Anayol sistemimizi geliştirmek istiyorsak yük taşıma işlerini mümkün olduğunca demiryoluyla yapmalıyız. Demiryoluyla yolcu ve yük taşıma ve toplu ulaşım, anayollardaki özel araç

trafiğini de rahatlatacaktır. Benzer şekilde, kentlerimizin çevresine inşa ettiğimiz ekspres yolların işlevlerini gereği gibi yerine getirmeleri için toplu ulaşımın yok olmasına izin verilmemesi, geliştirilip yaygınlaştırılması gerekir.

Kent trafiğinin sıkışmasını önlemenin tek etkili yolu, sanayi ve iş bölgelerini, çalışanların büyük bir kısmının evden işe yürüyerek, bisikletle, otobüs veya trenle gitmesine olanak tanıyacak şekilde mesken bölgelerine bağlamaktır. Bütün trafik biçimlerini hızlı otoyollara yöneltmekle tüm trafiğin hızını kaplumbağa hızına düşürürüz; bu durumu yeni otoyollar yaparak gidermeye çalıştığımızdaysa, incecik yayılmış yarı kentsel dokunun şekilsiz kütlesi içinde kentin parçalarını daha da ötelere savurarak, kentin topyekûn yıkımına katkıda bulunmaktan başka bir şey yapmamış oluruz. Banliyödeki işlevlerin mekânsal olarak birbirinden koparılması tek tek parçaların aşırı derecede uzmanlaşması sonucunu doğurmuştur: Yerel dükkânları olmayan ayrı mesken bölgeleri, sanayileri olmayan ayrı alışveriş merkezleri, idare tarafından sağlanmadığı sürece yiyecek tesisleri olmayan ayrı sanayi fabrikaları... Banliyö ve banliyölüler kentin karmaşık işbirliği ağlarından kaçarken, kentin eski kusurları olan aşırı uzmanlaşma ve katı denetimi yeniden ortaya çıkarmakta.

İyi bir kent planlamasının otomobile bir yer sağlaması gerektiği tartışma götürmez. Ama bu, otomobilin diğer tüm faaliyetlere zarar verdiği halde kentin her bölümüne nüfuz edip orada kalmasına izin verilmesi gerektiği anlamını asla taşımaz. Otomobilin zorla hayatın her alanına karışacağı, otomobil imalatçılarının sürekli daha geniş ve daha uzun araçlar tasarlayarak kentin ihtiyaçlarını görmezden gelebileceği anlamına da gelmez. Tam tersine, otomobilin iki işlevini (kent içi hareket ve şehirlerarası hareketi) birbirinden ayırmanın artık zamanıdır. Şehirlerarası için, bir aileyi barındıracak ve bagajını alacak kadar yere sahip büyük bir araba takdire şayandır. Ancak bu tür arabalar kent dışında tutulmaya özendirilmeli ve kent içinde park edecekleri zaman yüklü vergi uygulanmalıdır. Buna karşılık, sıradan kent içi ulaşım için, toplu ulaşımın yerine geçmeyi değil, onu desteklemeyi amaçlayan küçük elektrikli arabaların tasarımı ve dağıtımı, özel olarak teşvik edilmelidir. Mütevazı bir hız, sessizlik, kolay park edilme ve az yer kaplama; bunlar kent içinde kullanılacak otomobilin özellikleri olmalıdır.

Ulaşım sorununa sadece tek bir çözüm sunan bir teknoloji son derece yoksul bir teknolojidir; ortaya koyduğu tüm bir varoluş düzenine bu çözümün tahakküm etmesine izin veren bir kent planlaması da son derece kötü bir kent planlamasıdır.

G. KARŞI-KENT OLARAK KİTLE BANLİYÖSÜ

Mevcut düzen nedeniyle doğuştan kazanılmış kentli haklarımızı satıp, karşılığında zavallı bir otomobil cehennemi aldık. Esav'ın* yemek anlaşması gibi kötü bir anlaşma yaptık. Gelecek nesiller belki de çocuklarımızın eğitimini, hastaların ve yaşlıların bakımını, sanatın gelişimini, doğaya ulaşabilmemizi, bütün bunları, nüfusu yoğun olmayan yerlerde saatte yüz kilometre hızla seyreden, ama nüfusu yoğun yerlerde on kilometre hıza bile zor ulaşan tekyönlü, tek tip ulaşım sistemine kurban etme istekliliğimize, hatta arzumuza hayret edecektir. Ama ardıllarımız, gezegen yörüngesine bir kurban yollamak için milyarlarca dolar harcama istekliliğimiz ile kentlerimizin yıkılışının aynı batıl din-
sel ritüel yüzünden olduğunu muhtemelen anlayacaktır: Hıza ve boş mekâna karşı duyduğumuz taparcasına tutku. Kent içinde yoğunlaştırılabilecek yaşamsal ihtiyaçlarla gereği gibi ilgilenebilmek için gerekli olan bütçeden yoksun bir halde tek bir işleve, yani ulaşıma razı olduk; daha doğrusu uygun bir ulaşım sisteminin tek bir parçasına: Özel otomobile.

Toplu ulaşımın kötüleşmesine izin vermekle ve otomobil kullanımını azami düzeyde teşvik etmek için kent dışında ekspres yollar, kent içindeyse kapalı otoparklar inşa etmekle otoyol mühendisleri ve kent planlamacıları kentin yaşayan dokusunun zarar görmesine ve bölgesel çaplı daha büyük bir kent organizması yaratılması olasılıklarının sınırlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Bir buçuk kilometrenin altındaki kısa mesafelerde yapılan toplu ulaşım temel olarak yayalara dayanmalıdır. Yayaları yürümekten alıkoyup yaya ulaşımını yok etmekle, toplu ulaşımı yaygınlaştırıp geliştirmemekle belediye yetkilileriyle yol mühendisleri nüfus yoğunluğu son derece düşük yerleşim yerlerine ihtiyaç gösteren bir durumun oluşmasına neden oldular. Burada da yine özel mekân tekeli, sadece kentin sosyal imkânlarını azaltmakla kalmaz, aynı zamanda açık kamu alanlarının özel alanlara kurban edilmesine de neden olur.

Alan ve hızlı hareketin iyi bir hayatın ana unsurları olduğu şeklindeki saçma inanç kitle banliyösünün faillerince beslenmektedir. Düşük nüfus yoğunluklu yerler inşa etme alışkanlığı esas romantik hareketten kalan bir mirastır; bugün kentin dağınık parçalarını toplayıp onları hem kalabalık ve düzensiz metropol merkezlerinin hem de ekspres yollarla ulaşılan dış mahallelerin sahip olduğu hayat kaynaklarından

(*) İshak Peygamber'in eşi Rebeka'dan olan büyük oğlu; doğuştan kazanılmış haklarını kardeşi Yakup'a bir tas yemeğe satmıştır. (ç.n.)

daha zengin hayat kaynakları sunacak yeni bir model halinde bir araya getirmenin önünde bir engel oluşturuyor. Bu mitin *olmayana ergi yöntemiyle ispatı* dillere düşmüş Los Angeles'tır. Dört dönümlük araziye beş ev düşen seyrek yerleşimiyle burası açık alanla ilgili banliyö standartlarını korumuştur: Benzer şekilde, ana ulaşım aracı olarak özel otomobil, yalnızca bir nesil önce var olan son derece etkili bir toplu ulaşım sisteminin yerini kapmıştır.

Los Angeles bugün, her biri kendi başına bir dar boğaz oluşturan rampa ve viyadüklere sahip çok şeritli ekspres yollarla bölümlere ayrılmış, birbirine benzeyen evlerden oluşan bir kütle durumunda. Bir zamanlar toplu ulaşımın saatte taşıdığı insan sayısına kıyasla bu ekspres yollar çok daha az insanı çok daha düşük bir hızda, üstelik teknolojik açıdan geri kalmış otomobillerin ölümcül egzozlarından çıkan dumana boğulmuş bir ortamda taşır. Los Angeles'ın üçte birinden fazla bir kısmı bu grotesk ulaşım tesisleriyle kaplıdır; Los Angeles'ın merkezinin *üçte ikisini* cadde, otoban, otopark ve garajlar istila etmiştir. Bu, had safhada bir yer oburluğudur. Bu sürecin son basamağı en hakiki ilericilerin zihinlerini kurcalamaktadır: Bütün bölgenin herhangi bir rasyonel insani amaçtan tamamen uzak biçimde, kendi kendine hareket eden motorlu taşıtlara ayrılması için kent sakinlerinin kalan kısmı da mı tahliye edilmeli?

Washington gibi ferah kentlerde bile sadece kentin eski merkezinde dört dönüme on veya daha fazla aile düşer; kentin dış bölgelerinde bu sayı onun altındadır; daha geniş bir bölgede yoğunluğun dört dönümde beş ailenin altında olduğu bir yerleşim oluşturmak doğrultusunda hızlı bir yönelim vardır. Bu hem kent hayatı hem de boş zaman eğlenceleri için yıkıcıdır; zira uzak bölgelere ekspres yollarla hizmet vermeye çalışmak her geçen gün daha fazla arazinin kısırlaşmasına neden olmakla kalmaz, merkezi tesisleri yayıp büyütmek için yeni kentlerde yoğunlaşması gereken sosyal tesislerin dağılmasına da neden olur.

Bundan çıkarılacak sonuç gayet açıktır. Kamusal araziler için yeterli alan bırakmadan, *bugünkü banliyö düzeyinden daha yüksek* ve kentin kapasitesine uygun bir nüfus yoğunluğu öngörmeden, büyük ana hatlardan bağımsız bölge ağları oluşturmadan, yeterli bir ulaşım sistemi kurmaya çalışmak, arazinin niteliğini bozar, yeni sakinlerine de kalıcı bir yarar sağlamaz.

İlk olarak romantik banliyöde hayata geçirilen avantajları yitirmemek için bunları kentlerin inşasına uyarlamamız gerekir. İlk olarak kapalı kentte keşfedilen avantajları korumak için, hem toplumsal hem de estetik çeşitlilik bakımından zengin, daha geçirgen bir model oluştur-

mamız lazımdır. Cadde ve yaya kaldırımı hariç bir dönüme yüz insan düşecek yoğunlukta bir nüfus kullanışlı özel bahçelerin yapılmasına olanak tanıyacak ve insanların buluşup dinlenebilecekleri küçük kent içi parkların yapılmasını teşvik edecektir. Bu yapıya, bugün Avrupa ve Amerika'da "modern" mimarinin insanlığa nihai katkısıymış gibi boy gösteren steril, mekânı delik deşik eden yüksek binalar olmadan da ulaşılabilir. Eğer insani değerlerle ilgiliysek, ne Banliyö'nün yayılmasına tahammül edebiliriz, ne de Metropol'ün nüfusunun boğucu ölçülerde artmasına: Görsel açıklığı ailelerin kitlesel yapılar içinde hizaya sokulup hücreler halinde yalıtılmasına bağlı bulunan banliyölerde izdiham olmasına ise hiç tahammül edemeyiz.

H. BOŞLUKTA AİLELER

Günümüz makine dininin ve mitinin etkisi altında kitle banliyösü, Rousseau'nun ilk müritlerinin kentten göçerek bulmayı amaçladıkları özgürlük ve hazların çoğunu elinden kaçırdı. Bahçedeki çocuklara göz kulak olacağımıza artık "Boşlukta Aileler" imgesiyle uğraşıyoruz. Nüfus ne kadar geniş bir bölgeye dağılırsa her bir ev halkının yalıtılmışlığı da o kadar büyük olur; birçok makinenin yardımıyla da olsa bir şeyi yapmak, bir zamanlar genellikle laflayarak, şarkı söyleyerek ve başka insanların fiziksel varlığının hazzını yaşayarak beraberce yapılan işlerden daha fazla çaba gerektirir.

Yarım yüzyıl önce kasabını, manavını, sütçüsünü, alışveriş yaptığı diğer yerel tüccarları, gündelik ilişkiler içinde, hikâyeleri ve biyografileri kendisininkiyle kesişen münferit şahıslar olarak tanıyan kentli ev hanımı için, kişiliği olmayan bir süpermarkette haftalık alışverişi yaparken kazara bir komşuya rastlaması olabilecek tek güzel şey. Ev kadını, artık hali vakti yerindeyse, kanlı canlı dostlukların yerini alan elektrikli veya elektronik aygıtlarla çevrilidir: Gerçek dostları, yol göstericileri, âşıkları, yaşamadığı hayatları yaşatanlar televizyon ekranındaki gölgelerdir veya görüntüsüz sesler. Onlara cevap verebilir, ama sesini duyuramaz: Bilindiği gibi, bu tek taraflı bir sistemdir. Yayılma alanı ne kadar büyükse, uzak bir kaynağa ve uzaktan kumandaya olan bağımlılık o kadar artar.

Kitle banliyösünün sınırlarında birincil komşu gruplarının avantajları bile yok olur. Mekân içinde diğer insanlardan bu şekilde ayrılmanın varsayılan yararları, ödenen bedelin yanında hiç kalır. Bu uygulamanın son ürünü, ya otomobil içinde ya da televizyon karşısında ka-

ranlıkta giderek daha fazla vakit geçirilen yalıtılmış bir hayattır: Hatta kısa bir zaman sonra bu hayat, trafikte otomasyonun daha da gelişmesiyle birlikte, uzaktan kumandayla yönetilen, direksiyona kumanda etme özgürlüğünü bile yitirmiş şoförlerin televizyon seyretmekle vakit geçirecekleri arabalarda, giderek daha uzun mesafeli yolculuklarda geçecektir. Böyle bir hayatın her bölümü resmi kanallardan geçecek ve denetim altında olacaktır. Bir tarafta insan elinin değmediği, diğer tarafta insan ruhunun değmediği bir hayat olacaktır bu. Böyle bir varoluşu kabul edenleri pekâlâ bir roketin içine kapatıp uzaya yollayabilirsiniz, seçenekleri öylesine az, verebilecekleri tepkileri öylesine sınırlı ve eksiktir. Burada aslında karşımıza "Yalnız Kalabalık" çıkar.

Antik kenti kuranlar toplumumuzun yeni yöneticilerinden bir şeyler öğrenebilirdi. Eskiler, daha iyi denetleyebilmek için etrafı surlarla çevrili yapıların içine soktukları tebaalarını daha küçük kalelerde bulunan silahlı muhafızların gözetiminde bulunduruyordu. Bu yöntem terk edilmiş değildir. Bugünün uzun mesafeli kitle iletişim araçlarıyla sağlanan yayılmış yalıtılmışlık, halkı denetim altında tutmada daha etkili bir yöntem olduğunu kanıtlamıştır. Doğrudan temasın ve yüz yüze ilişkinin mümkün olduğunca sınırlanmasıyla bütün bilgiler ve yönlendirmeler merkezi aktörler tarafından tekel altına alınabilir ve küçük grupların veya bireylerin kullanamayacağı kadar pahalı ve gözetim altında bulunan kanallarla iletilebilir. Böyle dağınık, kopuk bir toplulukta ifade özgürlüğünü kullanabilmesi için insanın televizyon yayınında "zaman satın alması" veya gazetede "yer satın alması" gerekir. Her banliyö sakini tam da çok değer verdiği kentten ayrı olma hali tarafından hapsedilir ve dar bir aralıktan, telefon hattından, radyo bandından, televizyon devresinden beslenir. Bu kurnaz bir azınlığın komplosu değildir elbette: İnsanın gelişimini mekanik işlemlere feda eden bir ekonominin organik bir yan ürünüdür.

İyi örgütlenmiş bir toplulukta tüm bu teknolojik ilerlemeler toplumsal hayatın faaliyet alanını hayran olunacak şekilde genişletebilirdi; oysa günümüzün bozuk düzenli topluluklarında kişinin etki alanını daraltır. Böylesi koşullar altında hiçbir şey kendiliğinden veya özerk biçimde, büyük bir mekanik yardım olmadan asla gerçekleşemez. Bu bile varoluşumuza sızan pasiflik ve itaatkârlık için bir ölçüde açıklayıcı değil midir? Venezuela'da zalim bir diktatörlük yönetimini deviren Caracas devrimini başlatan işaret, bizzat bir görgü tanığından öğrendiğime göre, otomobillerin kornalarını çalmalarıydı. Korna sesleri arttıkça artmış, kentin her semtinden gelen korna sesleri birleşmiş ve saraya kadar ulaşarak yöneticilerin yüreğine korku salmıştı. Bu da kente öz-

gü bir fenomendi. Banliyö toplanma, konuşma, toplu tartışma ve toplu eylem için çok kısıtlı imkânlara sahiptir; isyan veya karşı saldırıyı değil, sessiz bir uyumu besler. Yani banliyö yeni tür bir mutlakıyetçiliğin, görünmez, ama her şeye gücü yeten bir mutlakıyetçiliğin yatağı haline gelmiştir.

Her şeyi önceden gören de Tocqueville bir benzerini *La Démocratie en Amérique*'te* daha önce yapmamış olsa bu çözümlemenin sağlamlığı konusunda şüpheye düşebilirdim belki. De Tocqueville, "dünyada despotizmin hangi yeni özelliklerle ortaya çıkabileceğini" bulmaya çalışır. "Göze ilk çarpan şey," der, "hayatlarını tıka basa dolduracak önemsiz ve değersiz hazlar yaratmaya çalışan, hepsi eşit ve birbirinin benzeri bir sürü insan. Her biri bir diğerinden ayrı yaşayan bu insanlar kendilerinden başka herkesin kaderine yabancıdır; onlar için tüm insanlık, çocuklarıyla dostlarından ibarettir; yurttaşlarınaysa yakındırlar, ama onları görmezler; onlara dokunurlar, ama onları hissetmezler; kendi içlerinde ve sadece kendileri için yaşarlar; yakınları yanlarında kalıyorsa, ülkelerini kaybetmekte bir sakınca yoktur."

De Tocqueville, banliyödeki hayatın doğasını ve alışkanlıklarını önceden tanımlamış adeta; bu alışkanlıklar kente geri taşınmış, demokratik ulusların dahi neredeyse seslerini bile çıkarmadan her türlü totaliter zorlama ve yozlaşmaya boyun eğmesine neden olmuştur. Bu büyük siyaset felsefecisinin iç gözüyle önceden gördüğü şeyi bugün yeteneksiz gözlemciler dış gözleriyle bile göremiyor. Kentin dağılmasının son aşamasıdır bu. Teknolojinin yaygınlaşması bu değişimin hızını artırmaktan başka bir şey yapmıyor. Eğer bir karşı hareket olmazsa, artakalan şeyler kurtarılmaya değer olmayacak. Çünkü kap, muhafaza ettiği şeyler kadar hızlı değişirse ortada kurtarılacak hiçbir şey kalmaz.

I. KENTSEL BÜYÜME İÇİN PLANLAMA

Şükür ki söz konusu karşı hareket yarım yüzyıl kadar önce başladı; bu hareket hem kentten banliyöye çıkışa hem de bu çıkışın meydana gelmesinde etkili olan metropoldeki nüfus yoğunlaşmasına karşı yönelmişti. Kentin halihazırda görünür olan yeni süreç ve potansiyelleriyle ilgili durumuna ilişkin ileri görüşlü ilk genel yorum XIX. yüzyılın sonlarına doğru iki önemli araştırmacı tarafından yapılmıştı. Biçimleyici güçleri bir bütün olarak ele almışlar; kentin taşrayla ve çevre bölgelerle ilişkisini onun yaşamının bir parçası ve kentin gelişimiyle ilgili her

büyük çaplı projede asli unsur olarak görmüşlerdi.

Karşı harekete ilk katkılardan biri coğrafyacı Pyotr Kropotkin'in *Fields, Factories and Workshops* [Tarlalar, Fabrikalar ve Atölyeler] adlı harika kitabıydı. Çağının ekonomi ve teknik alanlarındaki fikirlerinden neredeyse yarım yüzyıl ileride olan Kropotkin, elektrikli iletişim ve elektrik enerjisinin esnekliğinin ve uyarlanabilirliğinin, yoğun, biyodinamik çiftçiliğin sahip olduğu imkânlarla birlikte, doğrudan insan ilişkisine cevap veren ve hem kentin hem de taşranın avantajlarına sahip daha ademi merkeziyetçi küçük kentsel birimlerin gelişimi için gerekli temelleri yarattığı gerçeğini kavrayabilmişti. Kömür bir güç kaynağı olma özelliğini korumasına rağmen sanayinin artık kömür madenine bağımlı olmadığını görmüştü; sanayi demiryoluna ve büyük kente de bağımlı değildi: Ne verimlilik ne de ekonomiklik büyük üretim birimleriyle özdeşleştirilebilirdi. Kropotkin, pek çok büyük şirketin ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında keşfettiği bir şeyi önceden görebilmişti; yani, bütünün montajı büyük bir iş olarak kalsa bile, "küçük parça işler"in dışarıya paylaştırılmasının büyük çaplı organizasyonlara dayalı ünlü ölçek ekonomisi kavramını ve buna bağlı olarak, metropole özgü diğer büyük formları mazur gösterişini şüpheli kıldığı gerçeğini. Teknoloji inceldikçe küçük atölyelerdeki insan inisiyatifine ve becerisine daha fazla ihtiyaç duyuluyordu. Etkin bir nakliyat ve incelikli organizasyon, fabrikayı sadece fiziksel olarak tek çatı altında toplamaktan çoğu zaman daha üstündü.

Kropotkin, hızlı ulaşım ve iletişim araçlarının, elektrik enerjisinin tek boyutlu bir hat yerine bir ağ içinde nakliyle birlikte, teknik tesisler bakımından küçük bir topluluğun aşırı nüfus yoğunluğuna sahip bir kentle aynı düzeye gelmesine olanak tanıdığını fark etti. Aynı şekilde, bir zamanlar yalıtılmış bir halde olan ve kentin ekonomik ve kültürel düzeyinin altında bulunan kırsal meslekler, eskiden büyük kentin tekeli altında bulunan bilimsel bilgi, grup organizasyonu ve canlandırıcı faaliyetin avantajlarından yararlanmaya başlayacaktı; bundan sonra kentle kır ve sanayi işçisiyle tarım işçisi arasındaki katı ve keskin ayrım da yok olacaktı. Kropotkin bu sonuçları otomobilin, radyonun, sinemanın, televizyonun icadından ve telefonun dünya genelinde yaygınlık kazanmasından önce kavramıştı; ama tüm bu icatlar, metropol merkezinin sahip olduğu avantajlarla, eskiden periferik ve tümüyle kente bağımlı olan küçük toplulukların sahip olduğu avantajları eşitleyerek onun bu müthiş teşhisini daha da güçlendirdi. Küçük birimin temel olması halinde daha sorumlu ve ihtiyaçlara yanıt veren bir yerel

* Alexis de Tocqueville, *Amerika'da Demokrasi*, çev.: Taner Timur, Yetkin Yay., 1999.

hayat için fırsat doğacağını, kitle örgütlerinin ihmal ettiği ve hayal kırıklığına uğrattığı aktörlere daha büyük bir faaliyet alanı sunulacağını görmüştü Kropotkin.

Thomas Spence ve James Silk Buckingham gibi daha önceki ütopya yazarlarından etkilendiği gibi Kropotkin'den de etkilenen Ebenezer Howard bu fikirleri epey ileri götürdü. Bahçe Kent kavramının ardında "topluma hizmet anlayışı üzerine kurulu yeni bir uygarlığı ortaya çıkaracak müthiş olasılıklar" gördü. Büyük kentin büyümesinin kendi kendini baltalayıcı bir özelliğe sahip olduğunu fark etti; çünkü kentin nüfusu arttıkça trafiği sıkışıyor, merkezi kurumları daha da ulaşılmaz bir hal alıyor ve nüfusunun gittikçe artan bir bölümü yüksek kültür kurumlarından sanki bu kurumlar hiç ulaşılamazmış gibi yararlanamaz 625/F40
oluyordu. Howard, yeni bir kent gelişimi modeli yaratmanın zamanının geldiğine inanıyordu. Ekonomik ve toplumsal imkânlardan yoksun taşrayla, biyolojik ve doğal avantajlardan aynı derecede yoksun kent arasındaki gittikçe artan uçurumu yok etmek için modern teknik imkânları kullanacak bir modeldi bu. Kent büyümesiyle ilgili yeni bir model geliştirerek kentin hem merkezindeki yaygın beyin kanamasının hem de kol ve bacaklarında görülen felcin üstesinden gelmeyi amaçlıyordu. Kentin sürekli büyümesi taraftarlarından farklı olarak, banliyönün kabul edilebilir bir uzlaşma olabileceğini reddetti; aslında bunu bir seçenek olarak bile görmedi. Howard kenti aşırı kalabalıktan kurtarmanın yolunun kentin gece kalınan bölgelerini genişletmekten geçtiğine inanmıyordu, tüm işlevlerinin merkezsizleştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Banliyönün geçici, kısa ömürlü bir yer olması fikrini reddediyor, kentle taşranın ilişkisinin bir hafta sonu ilişkisinden ibaret kalmamasını, bunun sürekli bir evliliğe dönüştürülmesini amaçlıyordu.

Garden Cities of Tomorrow'da [Yarının Bahçe Kentleri] Howard, eski Yunanların her organizmanın veya örgütün doğal bir sınırı olması gerektiği kavramını kent planlamasına yeniden soktu ve kentin yeni imgesine insan ölçütünü yerleştirdi. Bunu yapmak için, Robert Owen ve Edward Wakefield'ın yeni terimler bazında yeniden formüle ettiği, tüm asli kentsel işlevleri yerine getirmek için başından itibaren tam donanımlı topluluklarla koloniler kurulması şeklinde özetlenebilecek antik Yunan uygulamasını da ortaya koydu. Kenar mahalleleri, sanayi kirliliği ve evden işe sürekli uzayan yolculuklarıyla büyük metropolün amaçsız kitlesel kalabalığına karşılık Howard daha organik bir kent önerdi: Daha baştan sınırlı bir nüfusa ve yerleşim yoğunluğuna, sınırlı bir bölgeye sahip; bir kent topluluğunun tüm temel işlevlerini, iş, sa-

nayi, idare ve eğitimi karşılayacak şekilde örgütlenmiş; sağlığı korumak ve tüm çevreyi güzelleştirmek için yeterli sayıda kamusal park ve özel bahçelerle de donanmış bir kent. Kentle taşranın bu yeniden birleşmesini sağlamak ve bunu vurgulamak için Howard yeni kentini daimi, tarımsal bir yeşil kuşakla çevreledi. Bu iki boyutlu yatay "sur" sadece kırsal ortamı yakına taşımakla kalmayacak, diğer yerleşim alanlarının kentle birleşmesini de önleyecekti; tıpkı eski dikey sur gibi iç birlik duygusunu da yaratacaktı. Howard'ın ortaya koyduğu kavramın bütünü bir yana, kent topluluklarının çevresini daimi bir yeşil kuşakla çevreleme ilkesi bile başlı başına kent planlamacılığına büyük bir katkıydı. Bu tür kentlere verilecek en iyi isim "Yeşil kuşak Kentler"i ola-
626 bilirdi.

Bu yeni biçimin belli yönleri, Illinois'daki Riverside'dan beri, kendi kendine yeten eski banliyölerde önceden belirmişti; ama Howard'ın en büyük katkısı kentin fiziksel biçimini yeni bir kalıba dökmek değil, bu biçimi yaratan organik kavramları geliştirmekti; zira Patrick Geddes gibi biyolog olmamasına rağmen, biyolojide asli kriterlerden biri olan dinamik ve organik denge kavramını kente sokmuştur. Buradaki denge, daha geniş bir ekolojik çerçevede kentle taşra arasındaki ve kentin çeşitli işlevleri arasındaki dengedir: Her şeyden önce de, arazi, nüfus ve nüfus yoğunluğu sınırlamalarıyla, büyüme üzerinde pozitif bir kontrol sağlayarak, kent topluluğunu kaçınılmaz bir işlevsel tıkanmayla karşı karşıya bırakan bir büyüme tehdidi karşısında da bir üreme pratiği (kolonizasyon) uygulayarak kurulacak bir denge. Eğer kent kendi ahalisi için gerekli yaşamsal işlevleri koruyacaksa, bütün organizmaların sahip olduğu organik özdenetimi ve kendine yeterliliği göstermek zorundadır.

Başka bir deyişle Howard, yeni kent türüne, büyük kentin düzensiz genişlemesinin kent sakinleri için bedeli ödenemez veya erişilemez hale getirmeden önce sahip olduğu tüm avantajları geri vermeyi amaçlıyordu. En uygun büyüklüğe ulaştığında kentin ihtiyacının artık çapını ve nüfusunu artırmak değil, daha büyük bir nüfusun ve gelişkin tesislerin avantajına sahip bir sistemin parçası haline gelmek olduğunu gördü. Doğma büyüme bir Londralı olarak Howard, kenti terk edenlerin aksine, bu kentsel avantajları küçümsemiyordu, tıpkı çalışkan bir mucit olarak yeni teknolojik gelişmeleri küçümsemediği gibi. Banliyö modelini reddediyor ve sanayinin kentin bütünleşik bir parçası olması gerektiğine ve atölyelerle fabrikaların (fabrika derken kimya sanayiini, yüksek fırını, kömür ocaklarını kastetmiyordu) evlere makul bir kısa mesafe içinde olması gerektiğine inanıyordu. 2.000'i tarım kuşağında

olan 32.000 nüfuslu bir kentin çeşitli girişimlere, farklı meslekten insanların yer aldığı karma bir topluluğa ve başarılı bir toplumsal hayata olanak tanıyacağını düşünüyordu.

Howard, gerek toplumsal örgütlenme, gerekse fiziksel düzenleme bakımından mevcut köylerden, kasabalardan, banliyölerden, sınai bileşik kentlerden veya aşırı kalabalık metropollerden daha üstün, gelecekteki kent inşası için yeni bir model oluşturacak kadar üstün bir deneysel model geliştirmeyi önermiş ve uygulanabilir bir kent biçiminin, yığılma yerine planlı dağılmaya, tekelci bir yoğunlaşma yerine merkezsizleşmeye, düzensizlik yerine daha yüksek bir birliğe sahip bir kent biçiminin mümkün olup olmadığını test etmeyi amaçlamıştı. Kavramının uygulanabilirliği kanıtlandıktan sonra diğer gelişmeler mümkün hale gelecekti; çünkü, yeni bir topluluk kurmak için gerekli olan toprakta toplu mülkiyet ya da belediye mülkiyeti sayesinde, o güne kadar toprak sahibine gitmiş olan ve kâr amaçlı aşırı büyüme eğilimini destekleyen haksız kazanç o günden sonra gerek düşük vergilerle, gerekse hizmet artışıyla topluluğun gelişimine harcanacaktı.

Howard, parça parça eklemelerle, "kendi kendine yeten" kentlerde düzenli bir merkezsizleşme oluşturarak ve sürekli kentsel büyüme eğilimini değiştirerek Londra'nın büyümesine ve nüfusunun sürekli artmasına engel olunabileceğine inanıyordu. Böylece zaman içinde metropol sakinlerinin yeterli bir kısmı dışarıya, daha düşük fiyatlı arsalara çekilecek ve tarihsel merkezi, sağlığa, toplumun rahatlığına ve güzel şeylere daha fazla saygı gösteren daha açık hatlarla yeniden inşa etmek mümkün olacaktı. Yeni Bahçe Kent'in başarısı, yoğun bir nüfusa sahip kent merkezini, düzensiz büyümenin büyük kısmını çaldığı temiz hava, gün ışığı ve güzelliğe yeniden kavuşturacaktı.

Howard'a göre, birbirine eklenerek bazıları pratik, bazıları da ideal bir dizi farklı faktörü, işleyen bir bütün içinde kaynaştırmaya dayanan Bahçe Kent, demiryolu gibi anlamlı bir icattı. Howard'ın öncüllerinin basitliği, somut önerilerine bir keskinlik ve açıklık kazandırıyordu. Kentin durumu hakkında Charles Booth'un Londra'yla ilgili o kapsamlı araştırmasına benzer devasa bir araştırmayı tamamlamayı veya çağdaşı Henry George'un toprak reformuna başlamadan önce yaptığı gibi ulusun kendi fikrine hazır hale gelmesini beklememişti. Otomobilin kentin kalabalığından teknik bir kaçış imkânı tanımasını ise hiç beklememişti. Howard, karmaşıklığı yüzünden çalışırken oluşacak gerilimleri geçmiş deneyimler ve geleneksel biçimler temelinde hesaplanamayacak tarz ve özellikler gösteren yeni tür bir yapı yaratmayı arzulayan yetenekli bir mühendisin yapacağını yaptı: Küçük bir model ya-

rattı ve onu test etti; yeterli sermayeye ve inanca sahip başka insanları 1904'te başlayan deneyine, Letchworth'teki ilk Bahçe Kent'e katılmaya ikna etti. On beş yıl kadar sonra Welwyn'de diğer Bahçe Kent'in yapımına başladı. Yeni büyüme modeli böylelikle bugün kentin bütünleşmesine doğru sürekli bir hareket olan şeyin ilk adımlarını atmış oldu.

Böyle bir deney yıllarca sürecek istatistik çalışmasının ve dikkatle tanzim edilmiş raporların (adeta sonuç elde etmemek ve eyleme geçmeyi engellemek için yapılan çalışmaların) tümüne bedeldi. Gerçekten de Howard'ın yeni bir kent inşa etmesi uzun vadede, bugün çok popüler olan kapsamlı "kent araştırması"ndan daha ucuz ve daha etkili olduğunu kanıtladı. Zira bu yeni topluluk makul bir zaman içinde kendi

finansman maliyetini ödemiş ve böyle yeni bir kent biriminin kâr yapma, arsa spekülasyonu ve metropol hâkimiyeti biçimindeki yerleşik kriterlere karşı bir tutum içinde olmasına rağmen varlığını sürdürüp sürdüremeyeceği sorusunu herhangi bir saf varsayımsal formülasyondan daha iyi cevaplamıştı. Howard'ın, bu projesi yüzünden karşılaştığı kurumsal ve psikolojik engeller göz önünde bulundurulduğunda yaptıklarının Utah'taki Mormon cemaatlerinin veya İngiltere'deki Toptancı Kooperatifi'nin (*Cooperative Wholesale Society*) kurulması sırasında gösterilene benzer bir devlet adamlığı gerektirdiği anlaşılır.

Yeni programının çerçevesini çizerken Howard temel unsurlar üzerinde yoğunlaşmış, mimari ve planlama ayrıntılarına kendi hayalgücünün damgasını vurmaktan kaçınmıştı. Kent için yeni bir planla ortaya çıkmamış (temel unsurlar görsel bir imge ile karıştırmaktan özenle kaçınmıştı), ulusal nüfusun önceden bel'rlenmemiş miktarlarda artışıyla başa çıkabilecek, bir süreç içinde kentlerin dengeli örgütlenmelerini ve kontrollü büyümelerini sağlayacak yeni bir program ortaya çıkarmıştı. Howard teşhisini ve programını bir dizi açıklayıcı şema aracılığıyla anlattı: Kentin fiziksel bölümlerini resmeden şemanın üzerine dikkatle, "Sadece Bir Şemadır" ibaresini koymuştu. Onun dengeli topluluk fikri, ütopyacı öncülü Charles Fourier'ninkinden Le Corbusier'inkine kadar birçok kent biçimiyle uyum içindeydi; hatta birçok kez, Howard'ın görüşlerini çürütmek veya Bahçe Kent fikrini yıkmak adına, ilk onun ileri sürdüğü denge ve işlevsel bütünlük ilkeleri, (Howard'ın başkasının fikrini kullanırken kime ait olduğunu belirtmeyi hiç ihmal etmemesi tavrına tamamen zıt bir biçimde) hiç isim belirtilmeden tekrar icat edilip, tekrar dile getirildi.

Howard'ın önerisindeki unsurların çoğu zaten tanıdık unsurlardı; ne fikirlerini ne de pratikteki ilk adımlarını yoktan var etmişti. Onun ideal kenti, cazip olacak kadar ideal, gerçekleştirilebilecek kadar günü-

müz uygulamalarına yakın, mümkün olanla pratik olanın bir bireşimiydi. Dehası, kentin var olan organlarını, organik sınırlama ve denetimli büyüme ilkesine dayalı daha düzenli bir bileşim halinde bir araya getirmesindeydi. İşe çözülmenin önlenemezliği ilkesiyle değil, kentsel ve kırsal ortamlardaki hayatın sürmesini sağlayan insani işlevlerin analiziyle başladı. Analizi o kadar derin bir analiz olmasa da kentsel faaliyetlerin çeşitliliğine ve bu faaliyetler arasındaki karşılıklı ilişkilere hak ettiği ilgiyi gösteriyordu. Bahçe Kent'te önemli olan sadece bahçelerin ve açık alanların varlığı değildi. Onun projesinde tümüyle yeni olan nokta, denge ve özerklik kurmaya, farklılığa rağmen düzeni sürdürmeye, büyüme ihtiyacına rağmen tutarlılığı ve birliği korumaya muktedir bir örgütlenmeyle, karmaşıklığın üstesinden gelme konusunda rasyonel ve düzenli bir yöntem geliştirmesiydi. Dönüştürücü fikir buydu.

Howard'ın bu yeni kent kavramı için seçtiği başlığın bahtsız bir başlık olduğu ortaya çıktı: Sadece paslı demiryolu metropolü Chicago çok önceden bu adı almış olduğu için değildi bu, aynı zamanda bahçelerin varlığının yeni kentin ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen ayırt edici bir özellik olmamasındandı. Zira bu özellik, projenin çağdaşı banliyölerinin çağına daha iyi tanımlıyordu. Howard'ın kitabında, önerdiği blok ve parsel büyüklüklerinden yola çıkarak diyebiliriz ki, dönüm başına 20 ila 25 kişi düşecek bir nüfus yoğunluğu öngörüyordu. Bu tam anlamıyla kentsel bir nüfus yoğunluğudur; aşağı yukarı yeni caddelerinin üzerinde iki üç katlı evlerin sıralandığı 1811 New York Planı'ndaki yoğunluk kadar. Bu yoğunluk bilinen banliyölerin nüfus yoğunluğundan büyüktür. Örneğin bugünkü Los Angeles'ın bazı bölümlerinden beş kat daha yoğun. Howard'ın çalışmasından açıkça habersiz olan mimarlık bilgisi kıt öğrenciler ne yazık ki banliyöleri Bahçe Kent veya banliyölerin açık planını "Bahçe Kent tipi plan" olarak adlandırma yanlışına düşerler. Daha da kötüsü, bu konuları daha iyi bilmesi gereken eleştirmenler de sık sık Letchworth ve Welwyn gibi klasik Bahçe Kentlerden veya daha sonra inşa edilmiş olan İngiliz Yeni Kentleri'nden, sırf açık (belki de çok açık) bir çerçeve içinde inşa edildikleri için, sırf banliyöymüş gibi söz ederler.

Ancak Howard'a göre Bahçe Kent her şeyden önce bir kentti; organik modeli sonunda benzer kentlerden oluşacak bir topluluğa dönüşecek yeni bir birimdi. Bahçe Kent yerleşik inşaat ve planlama yönteminden bahçecilik nitelikleriyle değil, kentsel nitelikleriyle köklü biçimde ayrılıyordu.

Tarihsel çerçeveden bakıldığında, ortaya çıkmasından yarım yüzyıl

sonra Howard'ın önerisi Soria y Mata'nın Çizgisel Kent'inden veya ulaşımı kent planının tek belirleyeni haline getiren sonraki "Yolkentler"den daha gerçekçi ve çok da verimli olduğunu kanıtlamıştır. Le Corbusier'nin bir iyileştirme olarak öne sürdüğü ve yalıtılmış yüksek binalarla ekili olmayan açık alanların dönüşümlü olarak yan yana yer aldığı o dikey Bahçe Kentler aslında sadece kent sözcüğünün içini boşaltan dikey banliyölerdi. İngiliz Bahçe Kentlerinde bahçeler gerçekten boldur, meyve ağaçları, çiçekler ve sebzelerle doludur; ama Howard'ın yeni formülasyonunun farklı olması, belli bir fiziksel kent imgesine, belli bir planlama yöntemine veya belli bir inşaat türüne bağlı kalmak istemeyişinden kaynaklanır. Böyle bir kentin özgül biçimleri

araziye ve iklime, mevcut sanayi ve teknolojik imkânlara, her şeyden önce de kenti inşa edenlerle sakinlerinin becerilerine bağlı olacaktı. İdeal unsurlara gelince, Howard bunları neredeyse matematik soyutlamalar olarak ifade ediyordu.

Howard da yanılmaz değildi. Londra'nın gelecekteki merkezsizleşmesinin orijinal tasvirinde Howard, en üstün sanatın pazarlamacılık olduğu, başarının kalabalıkların olduğundan daha büyük gösterilmesiyle mümkün olduğu, yüksek kira bedelleri ve yüksek maliyetli izdihamın statüsel bir değeri olduğu para merkezli bir ekonomide, büyük bir metropol merkezinin müthiş bir çekicilik taşıdığı gerçeğini hafifsemişti. (Belki de deneyi açısından hayırlı olmuştu bu.) Howard metropole ait birçok temel mal ve hizmetin kalabalıklaşmanın bir yan ürünü olduğuna ve evden işe yapılan uzun yolculuklar gibi bunların da kendi tasarladığı yeni kentte büyük oranda azalacağına veya yok olacağına inanmakta yerden göğe kadar haklıydı. Ama Londra'nın aşırı sıkıntılı hayatına alternatif olarak 32.000 kişilik bir nüfusa sahip, kendi kendine yeten bir topluluk yaratma önerisi kendi başına günümüz kültürünün toplumsal ve teknik karmaşıklığının hakkını teslim edebilecek durumda değildi. Ancak 32.000 kişinin bu yeni kent büyümesi yönteminin geçerliliğini test etmek için yeterince büyük bir deneysel birim oluşturabileceğine inanmakta son derece haklıydı; hayatı bu ilk adımı atıp, arkasını getirmenin zorunluluğuyla yönlendiyse de, vizyonu bu pratik sınırın ötesine uzanıyordu.

Howard'ın düşüncesinin ne kadar geniş kapsamlı ve derin olduğuna kanıt gerekirse, kitabında Sosyal Kentler üzerine yazdığı bölüm yeterlidir. Howard'a göre Bahçe Kent, ulaşılmaz, ücra bir bölgede uyuklayan bir taşra kasabası gibi bir yalıtılmışlığı veya dar görüşlü bir kendi kendine yeterliliği içermiyordu. Howard, Yeni Kent sakinleri içinde bir azınlığın mesleki nedenlerle ya ara sıra ya da her gün Londra'ya

gitmek zorunda oluşundan rahatsız değildi; zira Londra'nın artık zenginlere bile sunamadığı birçok olumlu kent değerine sahip bir ortamda, ekonomik fırsatlar ve toplumsal faydalar, sakinlerinin çoğunluğunu zamanlarının çoğunda orada tutacak kadar yoğunsa sorun yoktu. Sınırlı bir büyüklüğe sahip kentin modern kültürümüzü tümüyle taşıyabileceğini ve yaygınlaştırabileceğini düşünme eğilimini sanki önceden tahmin etmiş gibi Howard, yoğunluk üzerine değil, merkezsiz örgütlenme üzerine temellenen eşdeğer bir model, geliştirmeyi amaçlamıştı.

Daha ilk Bahçe Kent kurulmadan önce Sosyal Kent kavramında Howard bu gelişimi bir sonraki aşamaya taşımıştı. Bahçe Kent'in yüksek işlevler yönünden aşırı sıkıntılı metropole bağımlı olmaması, onun basit bir uydusu olma statüsüne düşmemesi için, ya da ancak büyük meblağlarla oluşturulabilecek tesisleri, kaynakları birleştirerek (teknik bir yüksekokul veya üniversite, özel bir hastane veya profesyonel bir senfoni orkestrası) kurmak üzere yeni kurulacak küçük kentlerin, yeterli sayıya ulaştıklarında onun "Sosyal Kent" adını verdiği (Clarence Stein ile meslektaşlarının daha sonra Bölgesel Kent adını verecekleri) yeni bir siyasi ve kültürel örgütlenme içinde bilinçli biçimde bir araya gelmeleri gerekiyordu. Howard, her biri 30.000 kişilik nüfusa sahip, birbirine hızlı toplu ulaşımla bağlı, siyasi açıdan federe ve kültürel açıdan birleşik on kentin 300.000 kişilik nüfusa sahip tek bir üniter kentin mümkün kıldığı avantajlara sahip olabileceğinin altını çizdi. Üstelik bu kentler bu avantajlara sahip olurken, daha büyük bir birim için söz konusu olan olumsuzluklardan muaf kalacaktı. Bir zamanlar birbirine yakın binalarla yapılabilen, şimdi hızlı ulaşım ve anında haberleşme sayesinde yakın örgütlenmeyle yapılabilecekti.

Federasyonu mümkün kılan bu aygıtla Howard –ki onun düşüncesinin bu aşaması uzun zaman ihmal edilmiştir–, kent ve kıra ait unsurları, çok merkezli olan, ama bir bütün olarak işleyebilen geçirgen bir bölgesel kompleks halinde birleştiren, geleceğin semavileştirilmiş kentinin potansiyel biçimini sezgisel biçimde yakaladı. İlk aşama, merkezsiz ve kendi kendine yetebilen büyümenin yapılabilirliğini göstermek için yeni kent biriminin deneysel bir modelini kurmaksa, ikinci aşama, Bahçe Kent'in, işbirliği yapan bir üye olarak yer alacağı yeni bir büyük çaplı kent topluluğu yaratmaktı.

Howard'ın düşüncesi, Hıristiyan iyiciliğinin rengini taşıyor ve Victoria çağı rasyonalizminin sade sofuluğuna özgü bir biçimde ifade ediliyordu; kişisel sadeliğiyle sözleri çok etkileyici, ikna edici bir vaiz olmasına rağmen, aynı özellikleri en özgün fikirlerinin eski moda görün-

mesine neden oldu. Aslında görüşü kentlerin doğası ve kaderiyle ilgili gününün düşüncesinin önünde olmakla kalmıyor, kendi izinden giden bazı kişilerin zannettiğinden de daha ileriye gidiyordu; bugün bile pek çok kişiye, düşüncelerinin bütün içerimlerini izlemek yerine onları göz ardı etmek daha kolay gelir. Howard'ın bakış açısına göre, her ne kadar Bahçe Kent temel değerini, birbiriyle alakasız kentsel düzen parçaları değil, kentsel ve kırsal değerleri bir araya getiren birleşmiş bütünlükler oluşturan daha organik bir kent büyümesi yöntemi geliştirmenin mümkün olduğunu ispatlamasından alıyorduysa da, başka bir görevi daha vardı: Kentin asıl doğasına dikkat çekiyor ve o güne kadar olmayan bir şeyi yapıyor, bütün kent gelişimi sürecinin incelenmesini gün-

deme taşıyordu.

Her şeyden önemlisi, kentin tüzel ve birleşik yapısına ilişkin görüşleriyle Howard, bir kentin büyümesinin kamuyu temsil eden bir otoritenin sorumluluğuna bırakılmasının gerekliliğine dikkat çekiyor; en iyi sonuçlara, bu otorite araziyi birleştirip elde tutma, kenti planlama, inşaat zamanını belirleme ve gerekli hizmetleri sağlama yetkisine sahip olduğunda ulaşılabileceğini belirtiyordu. Kent gelişiminin en önemli unsurları artık tekil inşaat arsalarıyla, tekil evlerle, tekil iş sahalarıyla ilgilenen spekülatör ya da mal sahibi tekil yatırımcılara bırakılmayacaktı; zira ileri görüşlülük veya kamusal ruhla hareket etse de tekil bir girişim, işbirliği içinde çalışan anlamlı bir bütünlüğün yapabileceğini yapamazdı. Kentin tüm sakinlerinin esenliğini sağlama sorumluluğu, düzensiz özel çabaların karışıklığı en üst düzeye çıkarmasının sonrasına bırakılamazdı.

Howard'ın birliğe, dengeye ve kendi kendine yeterliliğe yaptığı vurgu her türlü kentsel yenilenme için değerli bir katkı olma özelliğini sürdürüyor; XX. yüzyılın en iyi kentsel tasarım örneklerinin Amsterdam, Frankfurt-am-Main ve Stockholm gibi ortaçağa özgü tüzel sorumluluk geleneğinin XIX. yüzyılın spekülasyon çekişmeleri ve ideolojik *laissez faire* yüzünden tümüyle yok olmadığı kentlerde bulunması tesadüf değildir. Tümüyle gelişmiş bir kentin işlevleri, faaliyetleri ve amaçları belki de ancak yeni bir kent inşa etme önerisi sayesinde fark edilebiliyordu, çünkü mevcut kentlerin belirli bir yönlendirmeden yoksun büyümeleri içinde bu unsurların birçoğu hükümsüz kalmakta, bazılarına da aşırı vurgu yapılmaktaydı.

Howard'ın kentlerin hayatına ve büyümesine dair organik yaklaşımı günümüzün egemen ideolojisi ve pratiğine o kadar ters gelir ki, kent planlaması alanında gayet yetkin birçok kişi hâlâ onun programını, sürekli gelişen teknolojik ekonomimizin doğası gereği başarısızlık-

la sonuçlanmaya mahkûm saçma bir program olarak görür. Bu kör nokta o kadar büyüktür ki, bu projenin başarısına kanıt oluşturacak her şeye gerçekdışı gözüyle bakılır. Oysa Howard'ın bu sözde "uygulanamaz" önerileri daha ortaya çıktıkları ilk zamanlarda iki Bahçe Kent'in, Letchworth'le Welwyn'in kurulmasıyla sonuçlandı; sınırlı kazanç beklentisi taşıyan bir özel teşebbüs olarak hayata başlayan bu iki cemaat sadece ilgisizliğe ve muhalif hareketlere karşı direnmekle kalmadı, İskoçya'dan Hindistan'a kadar birçok bölgedeki konut ve kent inşaatı modelini de etkiledi. Sir Anthony Montague Barlow'un parlamento komitesine Bahçe Kentlerin endüstriyel merkezsizliğini Londra'nın sürekli artan kalabalığına bir çare olarak önermesinin ardında bu kentlerin başarısı yatar; Barlow'un bu önerisi, Londra çevresinde ve İngiltere'nin çeşitli yerlerinde bir dizi Yeni Kent'in inşa edilmesi tasarısını gündeme getiren 1946 yılı Yeni Kentler Yasası'nın [New Towns Act] çıkmasına ön ayak olmuştur.

Bu elbette eşine rastlanmayacak bir "başarısızlık." Kent imarıyla ilgili yeni kavramların hangisi sadece İngiltere'de on beş Yeni Kent proje ve inşasının ve İsveç, Hollanda, İtalya ve Sovyetler Birliği'nde halihazırda yapılmış veya proje halinde benzer yapıların ortaya çıkmasını sağlamıştır? Londra'nın kalabalıklığının hâlâ azalmadığını söyleyerek bu başarıyı küçümsemek Britanya'da yarım milyon insanın Howard'ın fikri sayesinde şimdi Londralıların çoğunluğunun yaşadığı şartlardan fiziksel ve biyolojik açıdan çok daha üstün şartlarda yaşıyor olduğu gerçeğini görmezden gelmek demektir. Buraları, geçmişin zengin banliyölerindekine eşit, hatta belki daha iyi koşullara sahiptir, çünkü buralarda gerçek kent hayatının toplumsal unsurlarının çoğu mevcuttur.

Yeni Kent programına, Yeni Kentlerin başarılarıyla ilgili eleştirilere ve Yeni Kentlerin biçimsel örgütlenmesiyle ilgili diğer deneylere ihtiyaç duyulduğu bir zamanda, tüm bunlara aniden son verilmesi İngiliz siyasi hayal gücünün bir başarısızlığıdır; Yeni Kentlerin değil; üzerine inşa edildikleri öncüllerin hiç değil.

Gerek bu öncüllerin, gerek söz konusu programın daha fazla deneyim ışığında yeniden gözden geçirilerek düzeltmelere tabi tutulması gerekirdi: Bölgesel ölçekte Yeni Kentler kurma ve büyük Liman İdaresi ve Londra Kontluk Konseyi ölçeğinde hem inşaat hem de idare alanında geniş imkânları elinde tutan yeni bir yönetim otoritesi yaratma ihtiyacı hâlâ kavranmıyor. Buna karşılık, bir hareketin başında, belki de feryat ve çığlıkları sonunu getirir umuduyla felaket tellallığı yapanlar, aslında bu yeni kent geliştirme tarzının onların kendilerinden

memnun hallerine ve sorgulanmamış öncüllerine nasıl radikal bir meydan okuma olduğunu gösteriyorlar.

Yeni bir ekolojik ve siyasi birim oluşturmak üzere daimi bir yeşil matrisin içine yerleştirilmiş olan ve Howard'ın "kent-demeti" adını verdiği yapı aslında tarihsel kentin, hatta metropolün mekânsal sınırlarını aşacak ve bileşik kentin sınırsız yayılımıyla rastgele dağılmasının üstesinden gelecek yeni tür bir kentin embriyonik biçimiydi. Görünür parçaların görünmez, ama sıkı biçimde örülmüş bir bütün oluşturduğu bu yeni kent birimini tanımlama yolunda ikinci adımı New York Eyaleti Konut ve Bölgesel Planlama Komisyonu'nda Henry Wright'la çalışma arkadaşları attı.

634 New York eyaletinin kentsel büyümesini analiz ederken Wright, uç noktalardaki New York ve Buffalo kentlerinde metropol büyümenin devam etmesi halinde mevcut devasa yetersizliklerin daha da artacağını belirtti; buna karşılık, halihazırda yeni bir kentsel yayılım planı yapmak mümkündü. Bu, merkezsiz topluluklar kurmanın köye odaklanmış, kanala, (henüz bir sistem halinde birleşmemiş durumda iken) yerel demiryoluna, su gücüne ve atların çektiği araçlar için yapılan yollara bağlı olan ilk aşamasından farklı olacaktı. Yeni kent modeli daha sınırlı olacaktı; Adirondack Dağları'ndan sürekli insan çekecek, oraları orman ve eğlence bölgeleri haline geri döndürecek ve yeni yerleşim bölgesini Hudson ve Mohawk vadilerinin yukarısında, Erie Gölü'nün kenarındaki yerleşime uygun, ama bakımsız bölgeyi içine alan geniş bir şerit içinde sınırlayacaktı. Burası, metropolün merkezileşmesiyle hayat damarları kesilmiş olan eski toplulukların yenilenmesi ve büyüklükleri sınırlı, verimli tarım alanı üzerine kurulu ve otomobil temelli yeni karayolu ağıyla birbirleriyle ilişki içinde olan yeni toplulukların ortaya çıkmasına elverişli yeni bir kentsel yerleşim bölgesi sunuyordu.

New York eyaletinde bu yeni modeli izleyecek yeterliğe sahip siyasi ve ekonomik inisiyatif olsaydı, hem büyük kentler hem de eyaletin diğer bölgeleri bu gelişimden gereği gibi yararlanabilirdi. Aksine, o zamandan beri yapılan planlama, metropolde izdihamı daha da yoğunlaştırmaktan öteye gidememiştir. New York'tan Buffalo'ya giden otoyol, demiryolu hattı boyunca dümdüz gitmekten başka bir şey yapmaz ve demiryolunun temel kamu hizmetlerini sekteye uğratır. Buna karşılık, Wright'ın planında, 1929'da Benton MacKaye'in tasarladığı ve iç ulaşım hattını izlemek yerine kentlerin dışından geçen yeni anayollar, yerleşim alanlarının kenarından geçip, bölgesel dağıtım sisteminin belkemiği olarak hizmet edebilirdi. Bu hem arkadaki dağlık dinlenme alanlarına ulaşımı en iyi biçimde sağlar hem de kanal, nehir, demiryolu, ka-

rayolu ve havayolu vasıtasıyla kullanışlı bir özel *ve* kamusal ulaşım sistemi hizmeti sunardı. Dengeli kent kavramı artık, bir sanat eseri gibi taammüden yeniden biçimlendirilmiş dengeli bölge kavramı şeklinde genişletilmelidir.

Bu temel üzerinde, mevcut kentleri merkez alan, ama daha geniş bir alana yayılmış, dengelenmiş topluluklar halinde büyümeyi yönlendirebilen dört veya beş yeni bölgesel birim yaratılabilirdi. Bu, Howard'ın Sosyal Kentler kavramını sonuca vardırabilirdi. Oysa, Karayolları Komisyonu ve New York Liman İdaresi'nin ortak çabası son noktalardaki izdihamı artırmak ve düzensizlikten kâr sağlamak doğrultusunda oldu.

Bugüne kadar Howard'ın öncrileri uygarlığımızda işbaşında olan otomatik süreçleri durdurmayı, hatta geciktirmeyi başaramadı. Bu başarısızlığın altındaki neden, Batı uygarlığının üç yüzyıldır süren yayılmanın ataletini hâlâ sürdürüyor olmasıdır. Arazi yayılması, sanayi yayılması ve nüfus yayılması; bu hareketler, daha istikrarlı bir hayat ekonomisine duyulan ihtiyaç tanınsa bile, kamu örgütlenmesini ve kamunun sınırlarının belirlenmesini zorlaştıracak bir hızla gerçekleşmişti. Baştan itibaren bu üç hareket irrasyonel ve yıkıcı özellikler gösterdi ve son iki nesil boyunca bu özellikleri azalmak bir yana daha da yoğunlaştı. Kaygı ve düzensizlik yayıldıkça, planlı dağıtıma, dinamik bir dengeye ve normal büyümeye ulaşma olasılığı düşer. Günümüzün plansız banliyö yayılması, metropol kalabalığı ve çürümesiyle birlikte, kent düzeninin ve bölgesel tasarımın yerini tutan bir rezillik olmuştur. 635

Tüm bunların kabul edilmesi gerekir. Ama günümüzdeki çözülmelere verilecek yanıt da tıpkı iki yüzyıl boyunca Roma İmparatorluğu'nun zırhı altında saklanmış olan Hıristiyanlık gibi gizliden gizliye gelişiyor olabilir. Entegrasyon güçleri kendini yeniden dayattığında her topluluk Howard'ın önermesinin değerini, yani her kentin, topluluğun her organının, hatta her birlik ve örgütün belli fiziksel sınırları olduğunu, bundan yola çıkarak da, bu sınırı aşmaya yönelik her planın fizikselliği aşan, semavileşmiş bir biçime yönelmesi gerektiğini anlayacaktır.

Bu, aşırı merkeziyetçi hastane veya araştırma kurumu için olduğu kadar dev mağazalar için de geçerlidir. Kentin yeni boyutlarıyla yeni amaçlarını etkili biçime yönelmesi için kesinlikle Howard'ın vizyonunun ötesine geçmeliyiz; ama, bu geniş çaplı düzenin temellerinin ilk taslağını çıkardığı için ona hâlâ şükran borçluyuz.

XVII
Megalopolis miti

A. GÜÇ BİRİKİMLERİ

Ekilebilir alanların artışı, tarımın gelişimi, nüfusun büyümesi ve kentlerin çoğalması tarih boyunca, yoğun olarak da geçen yüzyılda, el ele gerçekleşmiştir. Birçok ülke artık kent nüfusunun kırsal nüfustan fazla olmakla kalmayıp kentsel büyümenin işgal ettiği veya gözünü diktiği arazinin ekim için kullanılan araziyle boy ölçüşecek hale geleceği bir döneme girmek üzere. Bu değişimin işaretlerinden biri büyük kentlerin sayısında, alanında ve nüfusunda görülen artış olmuştur. *Megalopolis* evrensel bir biçim halini çok çabuk almaktadır; hâkim ekonomi, büyük kentle yakından ilişkili olmayan hiçbir girişimin mümkün olmadığı bir metropol ekonomisidir.

Bu, kent gelişiminde nihai bir aşamayı mı temsil etmektedir? Gü-

nümüzdeki metropol dokusunun çoğalmasının alternatifi olmadığına inananlar böyle bir kentsel güç yoğunlaşmasının tarihsel sonuçlarını belki de fazla kolayca gözardı ediyor; bu güç yoğunlaşmasının her zaman, klasik uygarlaşma döngüsünün, tam parçalanma ve çöküşten önceki son evresine işaret etmiş olduğu gerçeğini unutuyor. Kırk yıl içinde iki dünya savaşı geçirmiş ve en hafif tahminle 60.000.000 insanın hayatını vaktinden önce sona erdirmiş bir uygarlıktan istikrarına dair bir kanıt elbette beklenemez: En barbarca zorlamaları, işkenceyi ve toplu kıyımları yeniden dirilten, bugün "komünizmi yaymak" veya "özgürlüğü korumak" mücadelesi içinde halkları kıta ölçeğinde yok etmek, belki de bütün gezegeni üzerinde yaşanmaz hale getirmek üzere olan bu uygarlık değil midir? Bu metropol uygarlığı, varlığının bütün izlerini silecek patlayıcı güçleri kendi içinde barındırır; bu olguyu dikkate almadan gelecekle ilgili planlar yapmak, bilimsel kitle imha ve kitlesel yıkım araçlarının günümüzdeki istismarını karakterize eden gerçeklikten kopmanın tipik belirtilerinden biridir.

Belki de insanlığın, kendisini bilimin ve teknolojinin irrasyonel biçimde kötüye kullanılmasından nihayet koruyacak olan, daha yaşamsal kaynaklarının değerlendirmesini yapmadan önce bu metropol ekonomisini üretmiş ve o yıkıcı sebeplenmiş güçleri daha yakından incelememiz gerekir. Belki de kentlerin tarihsel evrimi konusunda bir bilince ulaşmak bize, bilinçdışı oldukları için otomatik olan süreçler konusunda yeni denetim olanakları tanıyacak nitelikte, bugüne kadar sahip olmadığımız bir içgörü kazandıracaktır. Bugün körlemesine ve kendiliğinden görünen birçok etkenin aslında frenlenmesi gereken büyümeyi teşvik eden veya dağıtılması gereken işlev ve güçleri yoğunlaştıran bilinçli ve hesaplı bir çabanın ürünü olduğu bile ortaya çıkabilir.

Daha önce de belirttiğim gibi, sık sık tekrarlanan kentsel büyüme, yayılma ve çözülme döngüsünün nedenlerinden biri muhtemelen uygarlaşmanın kendi doğasında gizlidir. Birçok durumda kent, topluluğun organik ve çok yönlü hayatını, adaptasyon ve daha fazla büyüme yeteneğini feda etme pahasına süreklilik kazanan, taşlaşmış ve fazlasıyla uzmanlaşmış biçimler içinde hapsetme eğilimi göstermiştir. Kentin en temel yapısı, yani taş kabın mıknatısa baskın olduğu yapı, geçmişte bu eğilimin ortaya çıkışında hiç de azımsanmayacak bir rol oynamış olabilir. Sonuçta bu yapı, savaş, yangın veya ekonomik aşınma ve çürüme sonucunda fiziksel çözülmeyi, kenti hayatın yeni taleplerine açma konusunda tek yol haline getirmiştir.

Eğer bu doğruysa, bugün kentin birincil ihtiyacı, disiplin ve kon-

trole doğru bir ilk adım olarak kolektif bir özbilgi yoğunlaşması, tarihsel süreçlerle ilgili daha derin bir kavrayıştır: Bu, nevrotik bir hastanın normal büyümesinin ve toplumla bütünleşmesinin önünde engel olarak duran derinlere gömülü bir çocukluk travmasıyla yüzleşmesi sırasında ulaştığı türden bir bilgidir.

Roma gibi düşük bir düzeyde tekrar büyümeye başlamadan önce tarihsel döngülerinin en sonuna gelmiş kentler, *megalopolis*'in yükselişi ve çöküşü konusunda çok iyi veriler sunar. Ancak ne yazık ki bu veriler çok dağınık ve çoğunlukla da olgular konusunda bize daha derin bir kavrayış kazandıramayacak kadar anlaşılmazdır. Günümüzde her ne kadar Varşova, Berlin, Tokyo ve birçok başka kent fiziksel yok oluşun eşiğine geldiyse de, kültürün yaşayan dokusunun yeterli bir kısmı bir yerlerde korunduğu için kesin bir işlevsel değişiklik olmasa da birçok küçük iyileştirmeyle birlikte hızla yeniden inşa edilmeleri mümkün olmuştur. Bu aşırı büyük kapların direngenlikleri, günümüz uygarlığındaki egemen güçlerin somut görünümleri olduklarının bir göstergesidir; "komünist" Sovyet Rusya'nın "kapitalist" ABD'deki ile aynı aşırı büyüme ve aşırı yoğunlaşma belirtilerine sahip olması bu güçlerin var olan ideolojilerden veya ideal amaçlardan neredeyse bağımsız biçimde evrensel bir düzlemde işlediğini gösterir.

Bu tür olgular kabul edilse de, bu süreçlerin nihai ve tersine çevrilemez olduğuna inanmak için çok erken. İncelediğimiz çok sayıdaki veri göstermiştir ki, niceliksel büyümeye bizim kültürümüzden daha az bağlı olan kültürlerde bile, tümörlü organın –pahasına bu şişkin boyutlara ulaştığı– organizmayı yok ettiği bir nokta mutlaka vardır. Bu arada normal doğum, büyüme ve yenilenme başka bir yerde dengeyi değiştirebilir.

Gelecekte gerçekleşecek ekonomik ve kentsel yayılma projelerini bugün iş başında olan güçlere dayandıran, yalnızca bu güçlerin hızlanması sonucu gerçekleşecek değişiklikleri hesaba katan sosyolog ve ekonomistlerin zihninde, kentsel evrimin nihai amacı deyince mekanikleşmiş, standartlaştırılmış, etkili biçimde insansızlaştırılmış evrensel bir *megalopolis* canlanır. İster 1960'tan sonrasını tahmine çalışsınlar, isterse 2060'ı öngörmeye, amaçları aslında *1984*'tür. Nesnel istatistiki açıklamalar kisvesi altında, bu sosyal bilimciler biyolojinin, antropolojinin veya tarihin kendi öncüllerine zarar verecek veya sonuçlarını düzeltecek olan, gözlemlenebilir verilerine analizlerinde yer vermezler. Bu gözlemciler skolastik ereksel nedenler doktrinini reddederken *megalopolis*'in kendisini ereksel bir neden haline getirmişlerdir.

Bugün kentlerin muhtemel gelişimleri hakkındaki düşüncelerin ço-

ğu insanın doğası ve kaderi hakkında günümüzde moda olan ideolojik varsayımlara dayanır. Bu düşüncelerde görülen hayat ve sağlığa yüzeysel saygının altında, bütün dışavurumlarıyla hayat için uygun bir ortamda, bütün organik biçimlerin karmaşık ortaklıklarının sürdürülmesine ilişkin organik süreçlere karşı derin bir düşmanlık yatar. İnsanın havayla, suyla, toprakla ve bütün organik ortaklarıyla olan ilişkilerini, en eski ve en köklü ilişkileri –sınırlandırılmaması veya yok edilmemesi, aksine düşünsel ve eylemsel anlamda derinleştirilmesi ve yaygınlaştırılması gereken ilişkileri– olarak kabul etmek yerine, günümüzün popüler teknolojisi kendini, özerk organik biçimlerin yerine, zekice tasarlanmış, mekanik (denetlenebilir! kârlı!) biçimler koymanın yollarını aramaya adamıştır.

En yoksul sakini bile sadece güneş ve havadan yararlanmakla kalmayıp toprağı hissetme, ona dokunma, onu işleme şansını da elde edebilecek şekilde kente hayat getirmek yerine bu naif ilerleme havarileri taşraya kısırlık ve eninde sonunda kente de ölüm getirmişlerdir. Onların sözünü ettiği "geleceğin kenti" aktif, özerk, tam olarak bilinçli bir hayat olasılığını en aza indirgeyen bir kenttir, yalnızca makinenin gerektirdiklerine uyacak kadar bir hayatı ön plana çıkaran bir kent. İleriki sayfalarda göreceğimiz gibi bu, *megalopolis*'te bugün mevcut olan güçleri nihai amaçlarına (insanın tamamen yok olması) ulaştırmaktan başka bir işe yaramaz. Bunlar kendi kendini gerçekleştiren kehanetlerdir. Ne kadar yaygın olarak inanılırsa o kadar iyi işlerler. Ama aynı nedenle, ne kadar hızlı işlerlerse o uğursuz doruğa o kadar çabuk ulaşırlar.

Bugün bütün megalopol uygarlığımızın sonu tümüyle gözler önündedir. Bir radar ekranında yanlış yorumlanmış noktacıklar yüzünden bile tüm kent uygarlığımızı yerle bir edip geriye yeniden başlanacak hiçbir şey; hayatta kalmayı başarmış perişan mültecilere açlıktan ölmekten, yaygın hastalıklardan veya strontium 90'ın yol açacağı amansız kanserden başka hiçbir şey bırakmayan bir nükleer savaş çıkabilir. Böyle bir yapı üzerinde gelecekle ilgili umut beslemek ancak bu yapının ortaya çıkmasında parmağı olan hayli eğitimli, ama insani yönden geri kalmış "uzmanlar"ın harcıdır. Bu kader bizi yakalamasa bile, daha sinsice ve yavaş işlese de aynı ölçüde acımasız başka birçok ölüm çeşidi halihazırda iş başındadır.

Ancak orta yerinde bulunduğumuz döngüsel süreç ille de kaçınılmaz ve ölümcül olmak zorunda değildir. Tüm bilgece planlar bu olgu üzerine kurulmalıdır. Sürekli derinleşen tarihsel kaynaklarıyla ve sürekli artan temaslarıyla modern dünya kültürümüz daha önceki uygar-

lıklara göre, sırf dünya çapında bir özelliğe sahip olduğu için, kullanılmamış potansiyeller bakımından daha zengindir.

Her cephede bizi tehdit eden güçleri yavaşlatma veya durdurma sorununu yaşıyoruz. İngiltere'deki ve İsveç'teki Yeni Kentler her ne kadar egemen metropol tarzını henüz değiştiremedilerse de farklı bir kentsel gelişim tarzının mümkün olduğunu göstermektedirler. Bu küçük işaret daha büyük bir dönüşümün habercisi olabilir.

Bu bölümde, metropol uygarlığının ürkütücü olumsuz yanlarını daha yakından inceleyeceğiz. Bu, kentin modern kültürdeki mıknatıs, kap ve dönüştürücü rolü konusunda yeni bir çözümlemeye giriş niteliği de taşıyacaktır.

B. "BÜYÜK SAYILARIN KÖLELİĞİ"

Metropollere yığılmanın kökeni XIX. yüzyılda baş gösteren muazzam nüfus büyümesinde yatar: Böyle bir büyüme muhtemelen, hem mutlak hem de göreceli olarak, kentleşmenin ilk kez gerçekleştiği neolitik çağdakinden de hızlıydı. Napoléon Savaşları sırasında 200.000.000 olan Avrupa kökenlilerin nüfusu Birinci Dünya Savaşı'na kadar 600.000.000'a yükseldi. Malthus'ın döneminde dünya nüfusunun sadece altıda biri olan Avrupa kökenliler bir yüzyıldan biraz daha uzun bir süre içinde üçte birine eşit hale geldi; bu arada Hollanda'nın Doğu Hint Adaları gibi Avrupa'nın etkisinde kalan halkların nüfusu da benzer şekilde daha önce hiç görülmedik biçimde çoğaldı.

1800'de Batı dünyasında hiçbir kent 1.000.000'luk bir nüfusa sahip değildi: Bunların içinde en büyüğü olan Londra'nın nüfusu sadece 959.310'du; Paris'in nüfusu ise bugünkü Amsterdam'ınkinden de az, 500.000'den biraz daha fazlaydı. 1850'de Londra'nın nüfusu 2.000.000'un, Paris'inkiyse 1.000.000'un üzerindeydi; diğer kentlerin de hızla büyümesine rağmen bu iki kent hâlâ rakipsizdi. Ancak 1900'e gelindiğinde Berlin, Chicago, New York, Philadelphia, Moskova, Sen Petersburg, Viyana, Tokyo ve Kalküta dahil 1.000.000'dan fazla nüfusa sahip on bir metropol ortaya çıkmıştı.

Otuz yıl sonra, kent kalabalığı ve kentsel yayılma için uygun mekanik araçların ortaya çıkışıyla birlikte korkunç bir sermaye ve finans yoğunlaşmasının sonucu olarak, başta New York, en son da İngiltere'deki Birmingham kenti, arada da Avustralya dahil her kıtada bulunan çeşitli metropoller olmak üzere dünyada nüfusu 1.000.000'dan fazla yirmi yedi kent mevcuttu. XX. yüzyılın ortalarında, şişmiş ve

gelişigüzel yığınlara dönüşmüş banliyö halkaları vasıtasıyla daha da çok insanı genel metropol tablosuna dahil eden birçok yeni metropol bölgesi ortaya çıktı.

Nüfusu 100.000'in üzerinde olan kentlerin büyümeleri de aynı seyri izliyordu; bu küçük kentlerin de kendi banliyö kuşağı vardı. Nüfusu 100.000'in üzerinde olmayan ayrı kent takımlarıyla bölgesel bir denge oluşturmak için neredeyse Tanrının lütfu olan koşulların bulunduğu Kuzey Carolina gibi bölgelerde bile bu ayrı birimler birbirinden farksız, biçimsiz bir kent kütlesi veya "bileşik kent" oluşturacak şekilde birleşme eğilimi gösterdi. 1930'da ABD nüfusunun neredeyse yarısı, nüfusu 100.000'in üzerindeki kentlere otuz ile seksen kilometre mesafedeki yerlerde yaşıyordu; 1950'de bu nüfus, nüfusu 50.000 ve üze- 641/F41
rindeki 168 kentsel bölgede yer alıyordu: Toplam olarak 83.929.863 kişi. Benzer eğilimler her yerde mevcuttu: 1800'de nüfusu 100.000 veya daha fazla olan kentlerde yaşayanların dünya nüfusuna oranı 1,7 iken, bu oran 1950'de 13,1'e çıktı.

Kentleşme sürecinde nüfus, ölçek ve arazi genişliği düzeyinde gerçekleşen bu değişim bütün bu merkezlerde niteliksel değişimlere yol açtı, kentsel etkinin alanını artırdı ve o güne kadar neredeyse temel olarak hâlâ neolitik kültürünkine benzer bir hayat döngüsünü sürdüren kendi kendine yeterli köylere, kentin mallarını, alışkanlıklarını ve ideolojik değerlerini getirdi. Ormandaki ilkel hayatın temel aletleri, Güney Amerika yerlilerinin balta ve palası bile oralarda değil, Newark veya Sheffield'de yapılır oldu. Bu değişimler aynı zamanda kentlerin büyüklük dağılımını da etkiledi; zira diğer kentlerin boyutları en büyük kentin boyutlarıyla orantılı bir sayısal dağılım gösteriyordu. Her şeyden önemlisi, kentlerin bu şekilde yapılaşması ve çoğalması kentsel nüfusla tarımsal nüfus arasındaki bütün dengeyi değiştirdi. Kentler bir zamanlar geniş bir tarım denizinde birer adacıktı. Ancak şimdi, yeryüzünün nüfus bakımından yoğun bölgelerinde, verimli tarım alanları yalıtılmış yeşil adacıklara dönüşüyor; toprağı tamamen kaplayan veya yol yapımı, boru döşeme ve inşaattan başka amaçlar için kullanılacaksa toprağın değerini düşüren bir asfalt, beton, tuğla ve taş denizinde yavaş yavaş yok oluyor.

Bu değişimin gerçekleşmesinde rol oynayan bütün etkenleri açıklamak, geçen üç yüzyılda mekanik uygarlığımızın gelişimi hakkında burada yapmayı tasarladığımdan daha ayrıntılı tasvirlerde bulunmayı gerektirir: *Technics and Civilization*'daki değerlendirmem bu kitabın önceki bölümlerini tamamlar niteliktedir. Ancak kısaca, bir yerine koyma ve zorla büyütme süreci sonucunda mekanik süreçlerin toplumun her

bölümünde organik süreçlerin yerini kaptığı; bunun toplam sonucunun, canlı formları ortadan kaldırmak ve insani ihtiyaç ve arzular içinde, ister ilk dönemlerdeki risk kapitalizmindeki gibi kâr ve güçle, ister refah kapitalizmindeki gibi güvenlik ve lüksle, isterse sözde komünist ülkelerdeki ve tekelci devlet kapitalizmindeki gibi güvenlik ve güçle ilgili olsun, sadece üretici mekanizmayla kârlı bir bağlantısı olanlarını teşvik etmek olduğu söylenebilir.

Her halü kârda nihai sonuç hep aynı oldu. Bu değişim sırasında, daha uzak arz kaynaklarına, üretici kentlerden pazarın manipüle edildiği ve kârların harcandığı finans merkezlerine doğru bir kayış yaşandı. Eski feodal tekelleri ve belediye tekellerini yıkan bir slogan olan "serbest

rekabet" yerini tekele veya bugün "oligopol" olarak anılan yarı-tekele bıraktı; böylece azınlık olarak nitelendirilebilecek sayıda kurum piyasayı denetleyebilir ve sanki tek bir birimmiş gibi fiyatları belirleyebilir hale geldi. Büyük metropol bu sürecin hem bir faili, hem de muazzam başarısının bir simgesiydi.

Bu genel hareket modern toplumun çeşitli sektörlerini aynı büyük kent kabının içinde topladı; böylece çeşitli yönetici gruplar ve sınıflar arasındaki ayrılıkları hatırı sayılır ölçüde ortadan kaldırdı. Toprak, sanayi, finans, silahlı kuvvetler ve bürokrasi maddi sömürüyü ve siyasi denetimi azami şekilde etkili hale getirmek için ileri gelen Batılı ülkelerde koalisyonlar oluşturdular. Devlet iktidarının aktörleri "ulusal çıkarlar"ı sanayicilerle sermayedarlara hizmet doğrultusunda yönlendirmeye başladı, çünkü Cecil Rhodes'un da belirttiği gibi, "büyüme her şey demek"ti.

Böylece metropolün genişlemesini doğal olarak teşvik eden belirli güçler aynı doğrultudaki genel tazyikle daha da büyüdü. *Laissez faire* ve hür teşebbüs inancını terk eden sanayici, sanayiyi pazarın istikrarsızlıklarına karşı koruması için emperyalist müttefiklerine bel bağlamaya başladı: Aslında bu koruma sadece sanayiyle bitmiyordu, buna gümrük ve sübvansiyonlardan, kapalı pazarları açan ya da borçları tahsil eden ordulara kadar her türlü "koruma" dahildi.

Kentin ilk biçimi paleolitik ve neolitik ekonomilerin birleşmesinin sonucuysa, metropol de XVII. yüzyıldan sonra kendilerini çok çabuk bir şekilde kurumsal biçimler halinde ayıran iki gücün bir sonucuymuş gibi görünüyor: Daha önce hiç olmadığı kadar enerji kullanan bir (endüstriyel) üretim ekonomisi ile o zamana kadar saraya ve aristokrasiye bağlı olan, pek az kişinin elde edebileceği konfor ve lüksleri çabucak çoğaltan ve tüketici çemberini derece derece genişleten (ticari) tüketim ekonomisi.

Her iki ekonomi türü de sürekli yapılan icatların baskısı altında hiperaktif hale geldi: Güç, hız, nicelik ve yenilik araç değil amaç oldu; diğer insani ihtiyaçlar bağlamında gücü ve niceliği denetlemek üzere hiçbir etkili çabada bulunulmazken üretim ve tüketim sürekli artırıldı. Böylece büyük metropoller sanayi kentini, ticaret kentini, kraliyet ve aristokrat kentini, her biri diğerinin üzerinde etkisini hissettirecek, diğerlerini etkileyecek şekilde devasa bir kompleks halinde bir araya getirdi.

Fabrika ve pazar standartları hızla metropol içinde her kuruma yayıldı. En büyük müzeye, en büyük üniversiteye, en büyük hastaneye, en büyük alışveriş merkezine, en büyük bankaya, en büyük finansal kuruma sahip olmak kentin nihai varlık gerekçesini yerine getirmesi sayıldı: En fazla icadı, en fazla bilimsel makaleyi, en fazla kitabı üretmek, Pittsburg veya Essen'de en fazla pik demiri üretmek kadar metropol başarısının bir göstergesi haline geldi. Kısacası, metropolün her başarılı kurumu kendi örgütlenmesi içinde bütünün amaçsız devasalığını taklit eder oldu. Metropol ekonomisi eski yokluk ve kıtlık koşullarına karşı tepki gösterirken diğer aşırı uca geçti ve tempoyu düzenleme, niceliği dağıtma veya yeniliği özümseme ihtiyacına hiç aldırış etmeden sadece nicelik üzerinde yoğunlaştı. Organik, niteliksel, özerk olan şeyler, eğer tamamen ortadan kaldırılmadıysa; ikincil bir konuma indirgendi.

Gerek kale, gerekse sur uzun zamandan beri büyük kentlerde kullanılmıyordu; ama bu yapılar yok olur olmaz, merkezi egemen büyük kentler olan ve anında iletişim olanakları sayesinde her yere dallanıp budaklanan bir örgütsel denetim ağı ortaya çıktı ve aynı işlevleri daha etkili biçimde yerine getirdi. Yeni güçler görünmez, elle tutulmaz, yakalanmaz, somutlaştırılamaz oldukları ölçüde etkileri daha da arttı. Bir kent suru delinebilir veya bir kral öldürülebilirdi, ama uluslararası bir kartele nasıl saldırılabilirdi? Sadece bir ulusun başkenti başka bir başkentle anlaşmazlığa düştüğünde eski kalenin arkaik ve yıkıcı güçlerinin hâlâ aktif olduğu (son derece büyüdüğü ve gittikçe daha fazla irrasyonel olmaya başladığı) görünürlük kazanıyordu.

Büyük metropollerin büyüyüp çoğalması hem tekelci yoğunlaşmaya yönelik bu eğilimin bir kanıtı hem de bu tekelci yoğunlaşmanın bir aracıydı. Kendi halinden memnun taşra kasabalarında bile kurumsal hayat modeli gittikçe metropollerdekine benzedi: Güç politikalarının parolaları, milliyetçiliğin cümbüşlü şişinmeleri, metropolün hem ticari hem de kültürel markalarının genel kabul görmesi, yerel ürünlerin utanç içinde reddedilmesi, XX. yüzyılın başında hemen hemen evrensel hale geldi.

Masum bir şekilde sanayinin barışa hizmet edeceğini düşünen Herbert Spencer ve ardından gidenlerin şaşkın bakışları altında XIX. yüzyılın sonunda sanayinin, tam tersi bir şeye hizmet ettiği anlaşıldı: Sanayi, toplu üretim ve mekanikleşme olanaklarını savaşın hizmetine sunarak onun hem büyüklüğünü, hem de yıkıcılığını artırdı. Asker bir kez daha kentin merkezinde boy göstermeye başladı ve onunla birlikte, hayatın sanayi kentinin cansız ortamında soluklaşan renkleri muhafızlarla zırhlı süvarilerin parlak üniformalarıyla tekrar metropole akın etti. Bu genel hizaya sokma harekâtından hayatın hiçbir kısmı kaçamazdı. Metropolün barışçıl yüzeyi ve düzenli rutininin altında şiddetin bütün boyutları birdenbire büyüdü. Bu güçler gelişirken metropol şid-

det deneyimlerinin çeşitlenmesinde kullanılan bir aygıta dönüşmeye başladı ve her yurttaş ölüm sanatlarının erbabı hale geldi.

Üstüne basarak belirteyim: Metropol örgütlenmesine ilişkin bu olumsuz tasvir hikâyenin bütünü değildir. Geçmiş yüzyılda olup bitenler ya da bizi bugün böyle öldürücü şekilde tehdit eden şeyler, sadece gerçekleşmiş dönüşümlerle değil; aynı zamanda, uzun vadede bu dönüşümleri dengeleyebilecek ve tüm hayatın düzeyini daha yükseğe çıkarabilecek birçok cesurca potansiyel de göz önüne alınarak yargılanmalıdır. Ama ne yazık ki bu potansiyellerin bazıları yok edilmiş durumda. Bu nedenle, günümüzde acı bir şekilde ortada olan kısırlığa çare olabilecek katkıları için ilkel kültürlerin korunmasına ve aktarılmasına, onarılmaz bir hasar oluşana kadar girişilmemiştir. Aynı şekilde, metropol uygarlığı tarafından saptırılan birçok insani prosedür, tıp ve eğitim alanındaki birçok keşif hâlâ insani amaçlara yönelmiş bir kültür içinde tam kapasite hizmet vermeyi bekliyor. Ancak, Lavedan'ın çok yerinde bir şekilde belirttiği gibi, eğer XIX. yüzyıl kentinin hikâyesi hastalıkların hikâyesiyse, XX. yüzyıl kentinin hikâyesi semptomları gidermeyi amaçlayan, bu arada hastalığa neden olan tüm kötü koşulları inatla sürdüren (bu arada hastalıktan daha kötü yan etkiler üreten) tuhaf bir tıbbi bakım ve uygulamanın hikâyesi olabilir.

Kenti ileri götürecek normal süreçlere dair tam bir kavrayış konusunda Patrick Geddes, Pyotr Kropotkin, Ebenezer Howard ve Max Weber gibi birkaç önemli istisna dışında bir kaynak aramak beyhudedir. Kentsel düzensizlik ve çürüme konusunda birçok çalışma yapılmışsa da, bunların içinde kentin sağlığıyla ilgilenen ve büyümeyle gelişme için daha iyi normları belirleme yönünde girişimlerde bulunanlar pek azdır; onların da çoğu genişleyen bir ekonominin kuşku uyandırıcı gerekliliklerine besledikleri kesin inanç ve bilimle teknolojinin kentin gelecekteki gelişiminde kesin önemli ve tam yeterli bir rol oy-

nayacağı yolundaki görüşleri nedeniyle masumca ütopiktir.

Evet, en karışık ve en kokuşmuş biçimiyle dahi bugünün metropolünün, o zamanlar neredeyse var olmayan insan kültürünü yaymak konusunda, yüksek biçimlerin kale ve tapınağın tekelinde olduğu o eski zamanlardakinden daha canlı başarılar ortaya serdiği kesin. İçinde yaşayan insanlar onun ne eski tekelinin ne de bugünkü çözülmesinin sonsuza kadar süremeyeceğini bir kez anlarlarsa, tarihsel metropol merkezinin yerine getireceği bir işlev hâlâ var. Bugünün en büyük sorunu, fizik alanında klişeleşmiş bir deyişi kullanacak olursak, fiziksel kütleyi psişik enerjiye dönüştürmektir. Otomatik izdihamı amaçlı hareketliliğe dönüştürmek, kabı semavileştirmek, mıknatısı yeniden polarize etmek ve alanını genişletmek için yeni araçlara ihtiyacımız var. Bugüne kadar gösterilen başarısız çabaları incelersek bu olasılıklar belki daha ulaşılabilir olur.

C. AHTAPOT KOLLU BÜROKRASİ

Büyük kent hipnotik çekiciliğini, ulusal devletin bir aracı ve egemen gücünün bir simgesi olduğu özgün konumundan alır: Bu, kentsel işlevler içinde en eskisidir. Washington ve Canberra hariç, düzensiz ve sınırlanmamış büyüme modeli oluşturan ilk kentler ulus veya imparatorluk başkentleriydi. İhtişamları ve zenginlikleri sayesinde bu kentler, geleneksel hayat tarzları kralın ve sarayın büyük prestijine boyun eğmeye zorlanan küçük yerleşim birimlerinden hem insan hem de ticaret çektiler.

Ancak siyasi ve askeri gücün ekonomik örgütlenmeyle desteklenmesi gerekir. Sürekli kentsel yığılma, XVI. yüzyılda kanal ve nehirler sayesinde hinterlandı açan, dünyanın her yerine dağılmış ticaret yollarıyla başlamış, XIX. yüzyılda kıta çapında demiryolu sistemiyle daha da hızlanmış ve XX. yüzyılın ortalarında, aktarmasız uçuşların hızı nedeniyle küçük kent oluşumlarının pas geçilmesine ve yoğunlaşmaların uçlardaki belli başlı noktalarda gerçekleşmesine neden olan havayollarıyla doruk düzeylere ulaşmıştır.

Bu farklı araçlar metropole uzak yerlerden yiyecek ve hammaddenin yanı sıra işçilerin, entelektüellerin, tüccarların ve gezginlerin akmasını sağlamıştır. "Bütün yollar Roma'ya çıkar," diyerek ana hat yolculuğuna ağırlık vermek ve uç noktalardaki izdihamı artırmak için bölgesel yayılımı teşvik eden demiryolları ortadan kaldırıldı veya eskimeye ve iflasa sürüklendi. Daha sonra motorlu taşıtlar için inşa edilen ve

izdihamın dağıtılması için potansiyel olarak mükemmel bir aracı olabilecek ekspres yollar bile bu amaçla planlandı, daha doğrusu ustaca yanlış planlandı.

Bu yoğunlaşmayı hızlandırıp alt merkezlerde de gerçekleşmesini sağlayan siyasi ortam her türlü girişimde (sanayi, iş, hayırseverlik, eğitim) idari işleyişin önemini artırdı. Sonraki evrelerinde büyük kentin büyümesi, ilk olarak barok kent konusunda incelediğimiz gibi, her alana denetim ve hizaya sokucu biçimlerini sokan bürokrasinin büyümesinin ve bu büyümenin sürekli genişleyen etkisinin bir yan ürünü olmaya başladı.

646 Anında haberleşme araçları ortaya çıktıktan sonra yönetim organlarının yoğunlaşmasını sağlayacak yeni bir saik belirdi: Artık tek bir noktadan üretim yönlendirilebilmekte, malların nakli gerçekleştirilebilmekte, emirler verilip iptal edilebilmekte, satış yapılabilmekte, kredi süreleri uzatılabilmekte ve çekler tahsil edilebilmekteydi. İlk kez orduda, kurmay subaylarla cephenin birbirinden ayrılmasıyla ortaya çıkan uzaktan kumanda ticari faaliyetlere fırladı. 1870'lerde daktilonun imal edilmesi ve hızlı stenografinin aynı zamanlarda yaygınlaşmasıyla birlikte ticari işlemler gittikçe daha fazla kâğıt üzerinde yapılır oldu. Mekanik iletişim araçları, kalıcı kayıt yapmak ve çoğaltmak için mekanik araçlar, hesap denetimi ve kontrol için mekanik sistemler, tüm bu araçlar, metropolün modalarını uygarlıkla veya "gerçek hayat" olarak adlandırılan bir şeylerle özdeşleştirip çok uzak bölgelere mal satabilen devasa bir ticaret bürokrasisinin yükselişine yardımcı olmuştur.

Bürokrasi sözcüğü, XIX. yüzyılın ortalarında bir işi uzatıp hiçbir şey yapmamanın karşılığı olarak kullanılır olmuştu. Dickens'ın, Sir Tite Barnacle'ının ve Tantana Ofisi'ni yaratmak için özel bir çaba harcamasına gerek olmamıştı. Ticaret ve siyaset dünyasında herkes bir şeyleri doğrudan doğruya gerçekleştirmenin ne kadar güç olduğunu öğrenmişti. En basit bir resmi iş için bile yasal onay, belge ve soruşturma gerekiyordu. Bir tapu kaydının aranmasından evlilik bağının yasal olarak oluşturulmasına kadar hiç kimse özel işlevleri yerine getiren memurların yardımı ve yavaş gerçekleşen muvafakati olmadan bir şey yapamazdı. Önceden belirlenmiş usulleri ve teknik ayrıntıları bilen avukatlar büyük bir meslek grubu oluşturdu: Yasaya uygun davranmak, hatta daha çok da usulünce yasayı delmek için onların hizmetlerine ihtiyaç duyuluyordu.

Bütün bu gelişim içinde siyasi bürokrasi kronik kötüleme için özel bir hedef görevi gördü: Dolambaçlı yöntemler üzerinde bir tekeli olduğu ve biçime kılı kırk yaran, zaman öldürücü bir dikkat yönelttiği zan-

nediliyordu. Ancak işadamının siyasi bürokrasinin canavarca büyümesine yöneltiği bencilce öfke mizah duygusundan son derece yoksundu Bu tavır, geçen yüzyılda bürokrasinin en çok iş dünyasında işlediği gerçeğini görmezden gelmek demekti: İş dünyası bürokrasisi, devlet bürokrasisinin küçük katkılarını gölgede bırakırdı. Temsilci, yerel memur, ihracatçı, fabrika ve yatırımcılardan oluşan dünya çapında ağa sahip hiçbir büyük tüzel girişimin metropolde çalışan, sabırlı bir memur ordusunun rutin hizmeti olmasa var olamayacağı açıktı: Stenograflar, dosya memurları, muhasebeciler, ofis yöneticileri, satış müdürleri, reklam direktörleri, saymanlar ve onların asistanları ve en nihayet, imzası veya onayıyla bir işleme son mührünü vuran genel müdür beşinci vekilleri...

Bu bürokrasinin ofislerde, kiralık evlerde ve iskâna açık banliyölerde yerleşmesi metropol genişlemesinin ana görevlerinden birini oluşturdu. Bürokratların sınırlı bir zaman içinde işe gidişgelişleri kent planlamacılarıyla mühendislerin karşılaştığı en zor teknik sorunlardan biriydi. Ofis mekânı ile evsel mekânı sadece bürokrasinin kendisi gerektirmedi; bürokrasinin yan ürünlerinin yarattığı rutin, yeni yerleşim bölgelerinde sürekli artan miktarda yer talep etmeye başlamıştı: Dosya dolabı, kasa, kullanılan eşyalar için ayrı, kullanılmayan eşyalar için ayrı depo, ileride referans olarak başvurmak, ileride olabilecek bir davada, ileride yapılacak kontratlarda kullanılmak üzere alfabetik sırayla saklanan dosyalardan oluşan belge mezarları ve belge sergileri.

Bu çağ, 1880'ler gibi erken bir dönemde Amerika'da yeni tip bir ofis binasında kendi biçimini buldu. İnsanların yerleştirildiği bir dosya dolabı simgesiyle gösterilebilecek bu bina, tek tip pencereleri, tek tip cephesi, tek tip odaları olan, ışık, hava, hepsinden çok da ticari prestij kazanmak için kat üstüne kat çıkarak benzerleriyle rekabet eden gökdelendi. Yüksek finansın soyutlamaları bu binalarda tam olarak cisimleşti. Bürokratik hizmetleri çoğaltma ve en uzağa dahi erişebilen denetim sisteminin alanını daha da genişletme eğilimi bugün bile son sınırına ulaşmamıştır; zira üyeleri arttıkça ve işlemleri karmaşıklaştıkça mekanik bürokratik süreçler doğrudan insani temasın ve kişisel ilişkinin yerine geçmek durumundadır. Örneğin, İngiltere ve Galler'de 1931 ile 1951 yılları arasında toplam istihdam yüzde sekiz oranında büyürken ofiste çalışanların oranı yüzde altmış üç artmıştır; ve Londra'da ofislerde çalışan insanların sayısı ulus genelinde ofislerde çalışanların iki katıdır.

Bu gelişimle birlikte metropol sahnesine yeni bir üçlü birlik hâkim oldu: Finans, sigorta, reklamcılık. Bu aktörler aracılığıyla metropol,

kurallarını gerek kendi siyasi sınırı içindeki, gerekse sınırları dışındaki bölgelere kadar yaydı: Bu aktörler doğrudan veya dolaylı olarak verginin tekrar büyük merkezlere akmasını sağladılar. Bir zamanlar ülkenin her tarafına bölünen ekonomik girişim, siyasi güç ve toplumsal otorite şimdi yeni Roma'larda yoğunlaşmaktaydı. Para kazanmak için metropole gitmek gerekiyordu; nüfuz elde etmek için metropolde önemli bir mali konuma gelmek gerekiyordu. Kimi yerde baba Henry Ford gibi yalnız bir kurt bir süre için sistemin dışında kalıyor, kimi yerde Walter Rathenau gibileri yüksek insani amaçlar için bu sistemi denetlemeye çalışıyordu. Ama böylesi bir yalnızlık, böylesi bir denetim daha çok bir yanılsamadan ibaretti. Bir zamanlar halkın ihtiyaçlarına

ve taşra hayatına uygun bir araba imal etmiş olan Ford'un sonunda metropol stilinin cazibesine nasıl yenik düştüğünü hatırlayın.

Tekelci örgütlenme, kredi/finans, parasal prestij, bunlar metropol piramidinin üç yüzüdür. (Her birinin "komünist" ülkelerin planlı, devlet yönetimli ekonomilerinde bir eşdeğeri mevcuttur.) Büyük kentte olan bitenin ardında mutlaka bu unsurların birinin veya birkaçının parmağı vardır. Metropol, sermayenin bu ekonomik evredeki doğal deposudur; zira bankaları, aracı kurumları, borsaları, çevresindeki taşranın tasarruflarının ve dünya sermayesi bağlamında da yabancı yatırımcıların artık sermayesinin biriktiği bir nokta işlevi görür. Hem yatırımcılar hem de imalatçılar metropolün çekimine kapılırlar. Kredi sermayesine duyulan sürekli ihtiyaç ne kadar büyük olursa, borç alacak kişilerin bu sermayeyi sunabilecek büyük bankalara yakın olmaları o kadar önem kazanır.

Mali gücün muhteşem İngiltere Merkez Bankası gibi ulusal ya da yarı ulusal bankalarda ve Rothschild ve Morgan aileleri gibi siyasi olarak sorumluluk taşımayan özel bankerlerin elinde toplanması bu rejimin ilk dönemlerinin karakteristik bir özelliğiydi. Ancak daha büyük ulusal bankacılık ağları ortaya çıktı; böylece er ya da geç yatırımcı, mevduat sahibi, borçlu, spekülatör sıfatıyla halkın büyük bir bölümü metropol projesinde yerini aldı. Balzac'ın, bu birikimin ilk başladığı dönemlerde açık biçimde ifade ettiği gibi, bankerlik en yüksek mertebeydi. Bankerler siyaset sahnesindeki kuklaları doğrudan veya dolaylı olarak oynatıyordu: Siyasi partilerin fonlarına katkıda bulunuyorlardı; onayları bir siyasi partinin veya sanayi teşebbüsünün başarısında çok önemli bir rol oynuyordu; vetolarıysa ölümcüldü.

Metropolün daimi refahı ve büyümesiyle beraber, değerleri "garanti altına alınan" metropol emlakinin ipotek edilmesi, tasarruf bankalarıyla sigorta şirketlerinin dayanağı haline geldi. Bu kurumların yatı-

rımlarını korumak için kent kalabalığını azaltacak her türlü girişimi savuşturmaları gerekir; zira böyle bir girişim izdiham üzerine kurulu değerlerin düşmesine de neden olur. 1933'ten sonra Roosevelt yönetimi döneminde yürürlüğe konan, kenar mahallelerin tasfiyesine ve banliyölerin yeniden düzenlenmesine yönelik programın, yönetimin aynı zamanda ipotek ve faiz oranlarının mevcut yapılarını korumakla görevli bir birim yaratmış olması nedeniyle nasıl baltalandığını hatırlayın. Bu politika, şişirilmiş kent arazi değerlerinin getirdiği yükü azaltmayı imkânsızlaştırmış ve kent borçlarını genel fiyat düzeyine bağlamıştı. Yüksek kenar mahalle arazi değerlerinin bir kısmının federal hükümet tarafından kent yenilenmesi adına düşürülürken buraların nüfusunun azaltılması ve yerlerinden edilen yoksullar için daha iyi koşullarda konutların inşa edilmesi amacının güdülmediğini, buraların nüfusunu ve kârını daha da artıracak şekilde yüksek gelirli gruplara hitap eden konutlar inşa etmek amacının güdüldüğünü de unutmayın. (Bu düzenlemelerden, bekleneceği üzere, kenar mahalle sakini değil, spekülatörler ve inşaatçılar yararlanmıştır.)

Dinamik yayılma üzerinde temellenmiş olmasına rağmen bütün sistem, gittikçe katılaşmaya ve yeni koşullara cevap veremeyecek bir duruma gelmeye başladı; ne manevra yapabiliyor, ne de geri çekilebiliyor. En katılaşmış kısımlarından biri, yayılma süreçlerini sürdürme yönündeki zorlamadır. Ortaçağ düzeninde hayatın ölümcül riskleriyle güvensizlikleri, loncalar ve hayır kurumları tarafından dengelenirdi. Metropol rejiminde, bu hizmetleri esas olarak özel mali şirketler (sigorta şirketleri) görür. Yangın, sel, hastalık, güçten düşme, kaza ve ölüm ayrı sigorta biçimlerinin konusuna girer. Sigorta oranlarını tespit için yapılan hesaplamalarda, istatistiksel sosyolojinin ilk adımları atılmış oldu. Koruyucu hekimlik ve hastalıkları önleme alanında yapılan yoğun çalışmalarda, Metropolitan Life Insurance Company gibi büyük örgütler, eğitim ve tıbbi yardımla bu alanlarda yapılacak bir iyileştirmenin nakit değerini ortaya koydular.

Ne yazık ki, bugünkü metropol şeması içinde, sigorta güvenliği azami sayıda riski bir noktada toplayarak sağlama esasına dayanır. Kısa vadede sigorta şirketi ödemeleri karşılayabilir; ama bizzat bu, uzun vadede bütün rejimin iflasında rol oynayan unsurlardan biri haline gelir. Üretici mekanizma çalışır durumda olduğu sürece mal ve hizmet akışı sürekliliğini korur. Ama bir kuraklık, kum fırtınası, deprem, mal fazlalığı ve elbette bir savaş dokuyu hemen bozar; böyle bir durumda metropolün meşru tazminat talepleri, rasyonel siyasi ayarlamaların önünde bir pürüz haline gelir. Bütün bunların nükleer silahların keşfin-

den önce geçerli olduğu düşünülürse şimdi nükleer savaş tehdidiyle ilgili bir sigorta konusunda neler söylenebilir? Eğer sigorta sisteminin rasyonel bir dayanağı varsa, o zaman sigorta örgütlerinin bütün fazla fonlarını, şimdi diğer tüm risklerin yanında mikroskobik kaldığı tek bir riske yöneltmesi gerekir: Filozof Josiah Royce'un yıllar önce ileri sürdüğü sağduyulu bir teklif olan dünya barışı sigortasına.

Metropol tekeli sürecini tamamlamak için, yerel teşebbüsler satın alınıp birleştirilerek, merkezi denetim altında ve tekelin yararına işletilecek otel veya mağaza zincirleri oluşturularak tekelin tek taraflı denetimi daha da ileri götürülmelidir. Bu denetime, son noktasını koyacak olan adım ise şöyle özetlenebilir: Reklam, haber, tanıtım, süreli ya-
650 yın ve hepsinden önemlisi kitle iletişiminin yeni kanalları olan radyo ve televizyonun etkili biçimde tekelleştirilmesi. Bu çeşitli parçalar farklı çıkış noktalarına sahiptir ve farklı başlangıç çıkarlarını temsil ederler; ama tarihsel olarak başlangıcından bu yana metropol çatısı altında gevşek bağlarla birbirine bağlı olmuşlar ve sonunda bu çerçevede kaynaşmışlardır.

Bütün medya ortak bir amaca hizmet eder: Metropolden çıkan hayat tarzına özgünlük ve değer kazandırmak. Medya markası her yerde tanınan kaliteli bir maldır; ulusal pazarı denetler; metropol modelinden ayrılan her şeyin acınası bir şekilde taşralı, kaba ve daha da kötüsü modası geçmiş görünmesine neden olur. Bu sürecin nihai amacı, sürekli genişleyen bir ekonominin çıkarlarına hizmet eden denetleyiciler ve koşullandırıcıların sunduğu mallardan başkasını tüketmeyen, birleşmiş, homojen, metropol modeline göre biçilmiş ve standartlaştırılmış bir halk yaratmaktır. Bu gelişimin en hızlı olduğu ABD gibi ülkelerde bu hedef artık açıkça göz önündedir. Bu ülkede geçen on yıl içinde aile başına reklam için harcanan paranın ilk ve orta eğitim için harcananın iki katı olmasına şaşmamak gerek. Bu, kralsız denetim ve seçeneksiz mutabakattır; kişisel bir müdahaleye gerek bırakmayan iktidardır.

Finans ve tanıtım organlarının yoğun olduğu yerde, kökeni ne olursa olsun, mülk sahibi sınıflar da bir araya gelir; zira onların magazin gazeteleri ve televizyon programları yararına halkın önünde yaşanan hayat ritüelleri, maddiyat oltası için gereken yemlerden biridir. Bu ilişkiyi erken bir dönemde gözlemlemiş olan Montesquieu, bunun toplumsal sonuçlarını kendine özgü keskin zekâsıyla açıklamış. "Lüks," diyor, "kentlerin, özellikle de başkentlerin nüfus yoğunluğuyla doğru orantılıdır; yani devletin zenginliğiyle, şahsi servetlerin eşitsizliğiyle ve belli bölgelerde oturan insanların sayısıyla doğru orantılıdır." Zenginliğin belli bölgelerde yoğunlaşması tipik bir metropol fenomenidir.

Artık kraliyet sarayına özgü olmayan, krallara yaraşır aşırı harcama alışkanlığı metropolün özel lüks sanayiinin ortaya çıkmasına neden olmuştur: Giysi, yiyecek, süs eşyası, kozmetik sanayii. Metropol standartları evrensel bir özelliğe sahip olduğu için zenginlerin yabancı modaları, bütün halkın yararına kitlesel ölçekte kopya edilip yeniden üretilir; bu da zaten sürekli gelişen bir ekonominin kaçınılmaz dayanağıdır.

Açgözlülük, hırs ve gurur metropol rejiminin ana devindiricileri olsa da, para kazanan ikinci ve üçüncü kuşaklarda bizatihi yardımseverlik de şan olsun diye yapılan ikincil iş haline geldi. Gelir vergisinin yüksek olduğu ülkelerde hayırseverlik ve eğitim vakıfları, bir yandan para saçarken, bir yandan da saçılan paranın kullanımını sıkıca denetleme, böylece bu işi mümkün kılan sistemi koruma sanatının araçları oldu. Nasıl ABD'de sanayi sermayesinin yarısını birkaç yüz büyük şirket denetliyorsa, finans ve iş dünyası yöneticileri sınıfının içinden küçük bir grup da kültür organlarını denetler. Sanat ve bilimde yeni faaliyet alanlarının desteklenmesi gerektiğinde, bu faaliyet alanlarının desteklenmesini amaçlayanlar metropolün şişkin cüzdanlarının bulunduğu yerlere yönelirler. Temelin yerine oturması buralarda gerçekleşir.

Bu nedenle ulusal ve uluslararası ölçekli birçok kurum ve örgütün merkezi doğal olarak New York, Londra veya Paris'tedir. Burada patronlarla müşteriler bir araya gelir; hamilik yapma konusunda rekabet buralarda özel çıkarların destek görme fırsatını artırır. Hinterlanttan büyük çaplı güç, nüfuz ve zenginlik çekildiğinden bu unsurlardan birine ulaşmak isteyen bir taşralının, evinden uzaklaşıp metropolde bir yer edinmek için mücadele etmesi zorunludur.

İnsanların böyle çılgınca yığılmasını üçüncü bir koşul daha teşvik eder. Victor Branford, savaş sırasında siyasi merkezileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olan imparatorluk bürokrasilerinin büyümesinin, sanayi kentini dönüşüme uğratan veya gücünü ve etkisini metropole teslim eden aktörlerden biri olduğunu ileri sürer. Savaş, siyasi bürokrasinin güç yuvasıdır. XIX. yüzyıl süresince, insanlar birkaç büyük merkeze yığılınca, uzaktan gelen kaynaklara daha çok muhtaç kaldılar. Arzın kaynağını genişletmek ve bu kaynağı metropolün obur ağzıyla birleştiren "hayat hattı"nı korumak, orduyla donanmanın işlevlerinden biri haline geldi.

Metropol meşru veya gayri meşru yollardan, uzak yiyecek ve hammadde kaynaklarını denetleyebildiği sürece kent sürekli büyüyebilir. ABD gibi bir ülkede bile uzak köşelerdeki kırsal alanlar uzun süre sömürge muamelesi görmüş; kendi çelik fabrikalarını kurmak, hatta ye-

rel tüketimi artırmak için bile metropol bankerlerinden gerekli sermayeyi alamamışlardı. Pasifik kıyısındaki çelik fabrikalarının kurulmasında İkinci Dünya Savaşı etkili olmuştur.

Bu toplanma ve yığılma çabalarının tümüyle kendiliğinden olduğunu düşünmeyin sakın. Aksine, bu hareketi garantilemek için çok çaba harcanmıştır ve harcanmaya da devam edilmektedir. Demiryolu sistemleri, kasıtlı olarak yolcu ve malları başka bir yerden geçmeden önce metropolden geçmeye zorunlu kılacak şekilde tasarlanmaktaydı. Her ne kadar demiryolunun kendisi otomobil ve uçağa kurban edilmişse de, her büyük metropol hâlâ bir ulaşım ağının ortasında bir örümcek gibi durur. Warren Thompson'ın uzun yıllar önce belirttiği gibi,
652 ABD'de demiryolu hizmet fiyatları, gerçek maliyete göre hesaplanmaz; fiyatlar, belki de yükleme noktasına daha da yakın olan rakip kentler aleyhine, nüfus yoğunluğu nedeniyle büyük şehirlerdeki yükleme, boşaltma, depolama fiyatlarının orantısız derecede yüksek –hatta bugünlerde, neredeyse caydırıcı– olmasına rağmen, büyük şehirleri kayıracak şekilde keyfi olarak eşitlenir.

Hava ulaşımına yapılan kamu sübvansiyonu da aynı amaca hizmet eder: Azami miktarda izdiham yaratma ve teknolojik gelişmelerin bizatihi ve potansiyel olarak yol açacağı ilerlemeleri boşa çıkarma amacına. Böylece, metropolün her türlü teknolojik kaynağa sahip oluşuyla elinde bulundurduğu varsayılan birçok avantaj hayalden ibaret kalır; Alice'in Kupa Kraliçesi gibi, metropol büyük bir çaba ve hızla ancak aynı konumda kalmayı başarır. Aslında birçok hizmeti son yarım yüzyılda geriye gitmeye başlamıştır. Siyasi yeteneksizliğin ve toplumsal yaratıcılıktan yoksun olmanın devası, teknolojik ustalık olamaz.

D. SINIRLARIN ORTADAN KALDIRILMASI

Şimdi de metropolün durumunu daha genel terimlerle inceleyelim: Kimilerinin kentsel patlama olarak adlandırdığı durum aslında daha genel bir durumun, niceliksel sınırların ortadan kaldırılmasının belirtisidir. Bu genel durum, organik sistemden mekanik sisteme, amaçlı büyümeden amaçsız yayılmaya doğru gerçekleşen bir değişime işaret eder.

XIX. yüzyıla kadar gerek yerel, gerekse bölgesel ulaşımdaki sınırlılıklar kentlerin büyümesine karşı doğal bir kısıtlama oluşturmuştu. Roma, Babil, İskenderiye ve Antakya gibi büyük merkezler bile bu sınıra riayet etmek durumundaydı. Ama XIX. yüzyılın ortalarında met-

ropol tekeli kurulmasına yönelik eğilim, kömür ve demirin etkili bir şekilde kullanılması ve demiryollarının yayılmasıyla gelişen yeni bir faktör sayesinde desteklendi. Tümüyle fiziksel gereklilikler nedeniyle yerleşim bölgeleri kömür yataklarının, maden yataklarının, demiryolu ağının olduğu yerlere kuruldu. Patrick Geddes, bu çağın başlarında, grafiksel olarak kent kütlesinde genel bir yoğunlaşma ve yaygınlaşmayı ortaya seren yeni nüfus haritalarının önemine dikkati çekmiştir. Geddes, il ve ilçelerin bir bütün halinde kentleşmeye başladığını göstermiş, bu tür yayılmış oluşumları tarihsel kentten ayırmak için bir de sözcük önermiştir: "Bileşik kent."

Bu arada bileşik kenti yaratan başlangıçtaki güçlere elektrik şebekesi, elektrikli trenler ve daha sonra da otomobil ve otoyol eklendi: Önceleri demiryolunun gidebileceği yerlerle sınırlı hareket böylece her yeri kapsamaya başladı. Fabrika sisteminin ilk dönemlerdeki genişlemesi birçok yeni kentin oluşmasını sağladı ve mevcut kentlerin nüfusunu büyük oranda artırdıysa da, günümüzdeki mesken bölgelerinin yayılıp dağılması bu büyümeyi büyük oranda durdurmuş ve içsel uyuma sahip bir çekirdek veya herhangi bir tür dışsal sınırla ilişkisiz, görece farklılaşmamış bir kent dokusu üretimini muazzam derecede artırmıştır. 653

Bunun evrensel bir bileşik kente yol açması gibi bir tehlike söz konusudur. Geddes'in yarım yüzyıl önce yaptığı tanımlamayı görmezden gelenler, bugün fenomenin kendisini yeniden keşfettiler ve bunu tamamıyla yeni bir gelişmeymiş gibi algıladılar. Bazıları bileşik kente, bu oluşuma hiç uygun olmayan *megalopolis* terimini yakıştırdılar; oysa bu terim, aslında, bu isme layık özgün kenti var eden eğilimin taban tabana zıddını ifade eder. Aşırı büyümüş tarihsel kent, kendinden arta kalanlar bağlamında, yine de bütünlüklü bir birimdir; bileşik kent ise bir hiçliktir ve yayıldıkça bu özelliği daha da açık hale gelir.

Bu sınırların kaldırılması meselesinin ne anlama geldiğini tarihsel merkezlerin yayılmalarını inceleyerek daha iyi anlayabiliriz. Roma MS 274'te Aurelianus Duvarı'yla çevrelendiğinde 13 kilometre kareden biraz daha fazla bir alanı kaplıyordu. Londra'nın bugünkü alanı bundan 130 kez daha büyüktür; ortaçağ Londrası'nın kapladığı alandan (ki 2.708 dönüm idi) kabaca 650 kez daha fazladır. New York'un bileşik kenti daha da geniştir: 6.511 kilometre kare kadar bir alanı kaplar. Eğer hiçbir insani amaç taşranın yok edilmesi sürecini durduramaz ve kentlerin büyüyüp kolonileşmesine sınır koymayı başaramazsa Maine'den Florida'ya bütün sahil şeridi tek ve neredeyse farklılaşmamış bir bileşik kent halinde birleşecektir. Ama bu kütleye "bölgesel kent"

adını vermek veya bunun modern insanın kurumlarıyla kişisel ihtiyaçlarını adapte etmesi gereken yeni yerleşim ölçeğini ifade ettiğini iddia etmek insanlık durumunun gerçeklerini maskelemek ve sözümona otomatik güçlerin insanın amaçlarının yerine geçmesine izin vermek demektir.

Bu dev kent kütleleri, liderini kaybetmiş, kıta ve bölükleri dağılmış, rütbeleri sökülmüş ve her yöne doğru kaçışan kalabalık, düzensiz bir orduya benzer. "*Sauve qui peut.*" Bu durumu idare edebilmek için ilk yapılması gereken, genel bir komuta merkezi oluşturmanın yanı sıra, onu etkin bir biçimde idare edilebilir daha küçük birimler halinde yeniden gruplamaktır. Küçük birimlerin işlevlerini anlayana ve onları disiplin altına alana kadar bir orduya komuta edip onu bir bütün olarak geniş bir araziye yayamayız. Uzaklıkların ölçeği değişti; "bölgesel kent" ise potansiyel bir gerçeklik, hatta yaşamsal bir zorunluluktur. Ama bu çabalarımızda başarılı olup olmamak, organik sınırların farkına varma ve onlara uyulmasını zorunlu hale getirme yeteneğimize bağlıdır. Bunun anlamı, makine merkezli metropol ekonomisinin yerine hayata ilişkin eşya ve amaçlara yönelik bir ekonominin getirilmesidir.

Sınırların ortadan kaldırılması metropol ekonomisinin en büyük başarılarından biri olsa da, bu, yönetimdeki büyüklerin iktidardan feragat ettiği anlamına gelmez; zira sınırların bu şekilde ortadan kaldırılmasını iktidar açısından telafi edecek bir durum vardır: Bütün operasyonlar metropolde, onun giderek karmaşıklaşan mekanizmalarından geçirilerek işlenir. Metropol aslında, (maddi ve manevi) devasa çeşitlilikteki malın mekanik olarak tasnif edilip sınırlı sayıdaki standart kaleme indirgendiği, tek tip biçimde paketlendiği ve üzerlerinde onaylanmış metropol damgasıyla teslim edilecekleri yerlere denetimli kanallar aracılığıyla dağıtıldığı bir işlem merkezidir.

"İşleme" ["proses etme"] artık metropol denetiminin ana biçimi haline gelmiştir; işlemenin sürekliliğini sağlama gereksinimi, muhasebeden üniversite sınavlarına kadar her işte kullanılan hesap makinesi ve bilgisayar gibi mekanik ve elektronik bir dizi icadın gerçekleşmesine neden olmuştur. İşlemeye elverişli olmayan ilgi ve yetenekler otomatik olarak reddedilir. İşleme mekanizmaları o kadar karmaşık, o kadar ayrıntılı, o kadar pahalıdır ki, kitlesel bir ölçek söz konusu olmadığı sürece üretilemezler. Dahası, düzensiz olan, ardışık olmayan veya insani özelliklere sahip her faaliyeti elerler; tıpkı "evet" veya "hayır" türündeki cevapların, bu tür sahte "doğru" cevaplar arasındaki şu ya da bu noktada yer alan daha incelikli ve daha doğru ayrımları elediği gibi. Buna göre, yerel, küçük, kişisel, özerk olan bastırılmalıdır. Her ge-

çen gün artan bir şekilde, işleme mekanizmasını denetleyen kişi, bu mekanizmanın ürünlerini tüketmek durumunda olan ve metropol şartlarında, başka ürün talep edemeyen insanların hayatlarını ve kaderlerini yönetir hale geliyor. Zira işleme ve paketleme üretim aşamasında bitmez, sonunda insanın kişiliğini biçimlendirir.

Kısacası, metropol kültürünün son safhalarında bir zamanlar kalede inşa edilen iktidar ve bilgi tekeli daha büyük bir biçimde, yeniden geri geldi. Sonunda hayatın her yönünün denetim altına alınması gerekecek: Denetlenen hava, denetlenen hareket, denetlenen dernek, denetlenen üretim, denetlenen fiyatlar, denetlenen fantezi, denetlenen fikirler. Denetleyenlerin elde ettiği kâr, güç ve prestij bir yana, bizzat denetimin tek amacı mekanik denetim sürecini hızlandırmaktır.

Bu rejimin rahiplerini tanımak kolaydır: Son safhalarındayken bütün sistem bilginin gizliliğinin, dolayısıyla denetlenebilirliğinin artmasına dayanır; uzmanlaşmış bilimsel araştırmayı olanaklı hale getiren işbölümü aynı zamanda parçaları bir araya getirebilen insanların sayısını sınırlar. Peki yeni tanrılar nerededir? Nükleer reaktör bu tanrıların iktidar koltuğudur: Radyo yayınları ve roket uçuşları iletişim ve ulaşımın meleksi araçlarıdır; ama bütün bu ikincil ilahi unsurların ötesinde Sibernetik Tanrısı bulunduğu Denetim Odası'ndan şimşek gibi kararlarını ve şaşmaz cevaplarını verir: Muzafferane bir şekilde bilimle çiftleştirilmiş her şeyi bilme ve her şeye gücü yetme özelliği. Sahip olduğu en büyük güçler üzerinde elektroniğin kurduğu bu tekel karşısında insanoğlu ancak en ilkel düzeye geri dönebilir. Sigmund Freud yaratıcı sanatın ilk belirtilerinin çocuğun dışkılama edimiyle övünüşünde bulunduğunu saptamıştı. Biz de şimdi yaratıcı sanatın nihai görünümlerini, içerikleri benzer bir gururu ve benzer bir özerklik derecesini (ve benzer bir ürünü) açığa vuran resim ve heykellerde fark edebiliriz.

Tanrıların sahip olduğu söylenen en eski özelliklerden biri insanı Atum gibi kendi etinden veya Yehova gibi kendi suretinde yaratmasıydı. Tescilli bilim rahipleri bugünkü faaliyetlerini biraz daha ileri götürürlerse gerçek boyutlardaki yeni *homunculus*'u* da işleyebilecekler. Sanat galerilerinde daha şimdiden gelecekteki insan modellerini görebiliyoruz. "Uzay giysisi" içindeki bir insana bayağı benziyor bu model. Dıştan tıpkı koca bir kabuklu böceği andıracak. Giysinin içindeki yüz ifadeden yoksun olacak, tıpkı bir cesedinki gibi. Farkı kim anlayacak peki?

* Bir zamanlar simyacıların yaratacaklarını iddia ettikleri küçük boylu insan. (ç.n.)

Londra, Buenos Aires, Chicago ve Sydney'i havadan çıplak gözle veya bir kent haritası ve nazım plan üzerinden şematik olarak inceleyin. Kentin biçimi nasıl ve kendini nasıl tanımlıyor? Orijinal kap tümüyle yok olmuştur. Kentle taşra arasındaki keskin fark artık yoktur. İnsanın gözü belki belirsiz olan dış çeperlere doğru kayınca doğanın çizdiği şekillerden başka belirgin bir şekle rastlayamaz; daha çok, kimi yerde şişkinlik yaratmış binalar veya bina tepeleri, kimi yerde bir parça yeşillikle veya beton şeridinin çözülmesiyle kesilmiş uzanıp giden biçimsiz bir kütle görür. Bütünün biçimsizliği tek tek bölümlere de yansır;
656 merkeze ne kadar yaklaşılırsa kural olarak kentin küçük parçaları o kadar birbirinden ayrıt edilemez hale gelir.

Toplumsal kromozomlarını bölmeyi ve her biri özgün mirasından bir parça taşıyan yeni hücreler oluşturmayı başaramayan kent, inorganik olarak, daha doğrusu kanserli bir şekilde, eski dokuların sürekli bozulmasına ve biçimsiz yeni dokuların aşırı büyümesine maruz kalarak büyümeye devam ediyor. Kent, kâh bir yerde, köy ve küçük kasabaları yutmuş ve onları New York'taki Manhattanvile ve Harlem gibi sadece yer adlarına indirgemiştir; kâh bir başka yerde Londra'daki Chelsea ve Kensington'da olduğu gibi buraların yerel yönetim organlarına ve oralardaki bağımsız hayat izlerine dokunmamış, hatta yeniden canlanmasına ön ayak olmuştur; ama her halü kârda bu kent bölgelerini kendi fiziksel örgütlenmesi içine hapsetmiş ve bir zamanlar kimliklerini ve bütünlüklerini sağlamaya hizmet eden açık alanları yapılarla doldurmuştur. Bazen büyüyen cadde sistemi düzenli bir model oluşturur, bazen de trafiğe bile faydası dokunmayan çılgın bir ağın ortaya çıkmasına neden olur: Ama bir düzen tipiyle diğeri arasındaki fark, yayılmada, karmaşada ve yapısızlaşmada bir derece farkıdır o kadar.

Varlığını sürdüren bir kasaba sayesinde daha düzenli bir hayatın özgün damgasını taşıyan yerler dışında kentsel büyüme merkezden uzaklaşıldıkça daha amaçsız ve kesintili, daha dağınık ve odaksız hale gelir. Hâlâ köy modelinden bazı izler taşıyan eski mahalleler ve semtler, kentin bu toplumsal hücreleri yok olur. Hiçbir göz bu metropol kütlesi bir bakışta algalayamaz. Caddelerinin toplamı hariç kent sakinlerinin sığabileceği hiçbir toplanma yeri yoktur. Hiçbir beyin, kent sakinlerinin karmaşık ve inceden inceye özelleşmiş faaliyetlerinin bir parçasından fazlasını kavrayamaz. Biçim yokluğu, özerklik yokluğu, günlük faaliyetlerin neden olduğu sürekli hayal kırıklığı ve bezginlik, büyük çöküşler ve tıkanıklıklar; bütün bunlar metropol rejiminin normal nite-

likleri haline gelmiştir. İktidar bu ölçüde yoğunlaşınca özel bir adla anılır: İktidarsızlık.

Metropolün devleşmesi sadece teknolojik ilerlemenin sonucu değildir. Popüler inanışın aksine, büyük kentlerin büyümesi son iki yüzyıl içinde gerçekleşen belli başlı teknik ilerlemelerden önce gerçekleşmeye başlamıştır. Ama metropol evresi ancak izdihamın teknik araçları yeterli –ve bu araçlar, onları imal eden veya kullananlar açısından kârlı– hale gelince evrenselleşti. Aslında modern metropol teknik alan içinde tuhaf bir kültürel geri kalmışlığa, yani toplumsal açıdan zekâ özürlü bir uygarlığın kullanılmaz hale gelmiş biçimlerinin ve amaçlarının, hayli gelişmiş teknik araçlar sayesinde sürdürülmesine muhteşem bir örnektir. Hayatı merkez alan bir düzen içinde merkezsizleşme- 657/F42
ye hizmet edecek olan makine ve hizmetler burada ya kalabalığı artırmanın ya da geçici bir hafifleme sağlamanın (tabii bir bedel karşılığında) aracı haline gelir.

O halde metropolün biçimi biçimsizliğidir; tıpkı amacının kendi amaçsız büyümesi olması gibi. Bu rejimin ideolojik sınırları içinde çalışanlar iyileştirme konusunda sadece niceliksel bir kavrayışa sahiptirler. Binalarını daha yüksek, caddelerini daha geniş inşa etmeyi, park yerlerini daha da çoğaltmayı amaçlarlar; köprülerin, otoyolların, tünellerin sayısını artırıp kente giriş çıkışı kolaylaştırırlar, ama bunu yaparken kent içinde ulaşımdan başka bir amaca hizmet eden alanların sayısını sınırlarlar. Frank Lloyd Wright'ın 1.600 metre yüksekliğinde bir gökdelen yapma projesi, kent gelişimiyle ilgili bütün bu teorinin saçmalığa indirgenişinin son kertesidir. Böyle bir kentin nihai formunda, dört dönümlük bir arsa üzerine yapılmış bir binanın çevresinde ekspres yollarla otoparklardan oluşan iki buçuk kilometre karelik bir alan düşecektir. Birçok bölgede bu görüntü hızla oluşmaya başladı bile.

Kötüyle iyi birbirinden ayrılmaz hale geldiğinde kök salmış bir sürecin iş başında olduğundan emin olabilirsiniz. Hayati ihtiyaçlara değil de kâra bağlı bir büyüme ekonomisi zorunlu olarak, sürekli endoktrinasyon ve reklamın baskısı sonucu, büyüyen sınai ve tarımsal üretim çıktılarını tüketmek üzere sürekli açık duran ve açıldıkça açılan bir ağızdan ibaret yeni bir kent imgesi yarattı. İki yüzyıl önce bir büyüme ekonomisine duyulan ihtiyaç tartışılmazdı; bugün de yoksulluğun kol gezdiği ülkelerde, halkın açlık ve çaresizlikten kurtarılması için böyle bir ekonomiye ihtiyaç duyuluyor. Ama Batı ülkelerinde, özellikle de ABD'de, dağıtım ve organik ihtiyaçlarla ilişki kurma sorunları bir yana, kıtlık sorunu çözülmüş, yerini bir o kadar can sıkıcı yeni soruna bırakmıştır: Tıka basa yeme ve çatlarcasına doyma sorunu. Dolayısıyla

bugün büyüme kendi içinde bir amaç haline gelmiştir. Bunu mümkün kılmak için Amerikan toplumunun yöneticileri her türlü piramit inşası aygıtını seferber ediyor.

Ne yazık ki, bir ekonomi yayılmaya yönelik çalışmaya başladığında, araçlar hemen amaca dönüşür; "gidişat hedef haline gelir." Bundan da kötüsü, bu yayılmadan yarar elde eden sanayiler çıktılarının devamlılığını sağlamak için ya doğaları gereği ya da kalitesiz üretildiklerinden kısa bir süre sonra değiştirilmeleri gereken, hızla tüketilecek mallara bağlanmak zorundadır. Moda ve bilerek çabuk eskiyecek biçimde üretilmiş olma özelliği yüzünden mekanik üretimin sağladığı tasarruflar, boş zaman ve kalıcı zenginlik yaratmak yerine, sürekli büyüyen bir zorunlu tüketim tarafından sıfırlanıyor.

Aynı nedenle, kentin kendisi tüketilebilir, hatta harcanıp atılabilir oluyor. Kap, içindekiler kadar hızlı değişmek zorunda kalıyor. Bu zorunluluk insanın sürekliliğini sağlayan bir unsur olmak gibi önemli bir kent işlevinin kuyusunu kazıyor. Kentin, bir zamanlar nesilleri ve yüzyılları birbirine bağlamış olan canlı hatırası yok oluyor. Sakinleri, kendi kendini yok eden, anların oluşturduğu bir süreklilik içinde yaşıyor. Taş çağının en yoksul vahşisi bile böylesine kısır ve maneviyatı böylesine bozuk bir toplulukta yaşamamıştır.

Oysa organik süreçler amaçlı, hedef gözeten, kendi kendini sınırlayan bir özelliğe sahiptir. Aslında bütün organizmaların, eylemi koordine eden ve büyümeyi sınırlayan içsel denetim mekanizmaları vardır. Genişleyen ekonominin, tıpkı büyük oranda üzerine kurulduğu teknolojik sistem gibi, böyle sınırlamaları yoktur. İstikrarını tüketicilerin sayısını artırma ve taleplerini yoğunlaştırma biçiminde sağlar. Ama sürekli üretkenliği garantilemek için bu talepleri, makine aracılığıyla bir kâr getirebilen taleplerle sınırlar. Bu nedenle bu ekonomi bol bol otomobil ve buzdolabı üretir; ama kalıcı sanat eserleri, güzel bahçeler veya sınırsız, tüketici olmayan bir boş zaman üretmekten âcizdir. Ekonomik kuruluşumuz, bir ürünü birilerine bedelsiz vermek veya kaynağında çıkışını sınırlamak yerine doğrudan yok etmek konusunda daha donanımlıdır.

Charlie Chaplin'in geçmişten alıp *Modern Times*'a [Asri Zamanlar] taşıdığı modern sanayi imgesi *megalopolis* gerçekliğinin tam tersidir. Chaplin burada işçiyi makineye zincirlenmiş, çalışmaya devam ederken mekanik olarak yemek yiyen eskiden kalma bir köle olarak resmeder. Oysa bu imge Kömürkent'e aittir. Metropoldeki yeni işçi, üretim sürecinden giderek daha fazla kurtulur: XIX. yüzyıl fabrikasını iğrenç kılan o öğütücü, güçten düşürücü tuzağın koşulları sosyal hizmetler ve

sosyal güvenlik, mekanik araçlar ve tam otomasyon sayesinde iyileştirilmiştir. Hafif sanayilerde çalışma koşulları artık o kadar acımasız değildir; ama otomasyon işi daha da sıkıcı hale getirmiştir. Bir zamanlar üretim sürecine giren enerji ve çaba artık tüketime yönelmek durumundadır.

Genişlemekte olan ekonomi içindeki işçiler görünür ve gizli binlerce karmaşık bağlantı ve kontrol yoluyla bir tüketim mekanizmasına bağlıdır. Makinenin sunduğu her şeyi hiç ayırt etmeden yutmaları ve makinenin ürettiğinden başka şey talep etmemeleri şartıyla kendilerine bir geçim garantisi verilir. Metropol topluluğunun bütün örgütlenmesi kendiliğindenliği ve kendi kendine yön verme yeteneğini öldürmek üzere tasarlanmıştır. Kırmızı ışıkta durur, yeşil ışıkta geçersiniz. 659
Görmeniz gereken şeyi görür, düşünmeniz gereken şeyi düşünürsünüz. Gelir ve sosyal güvenlik vergileriniz gibi sosyal sigortaya şahsen yatırdığınız primler de daha kaynağında hesaptan düşülür. Seçmek, ayırt etmek, ayıklamak, ihtiyatlı, ılımlı veya öngörülü davranmak, özdenetim sağlamak, pazarın standartlarından farklı standartlara sahip olmak ve acil tüketimin sınırlarından farklı sınırlar çekmek; bunlar bütün *megalopolis* mitine meydan okuyacak ve ekonomisini çökertecek sapkın şeylerdir. Böyle bir "özgür" toplumda aslında Henry Thoreau, Karl Marx'tan daha büyük bir halk düşmanı sayılır.

Gelişiminin son evresinde metropol, bu irrasyonel sistemin çalışması için, gerçekte kurbanı olan insanlarda güçlü, zengin ve mutlu oldukları, insanlığın başarısının doruğunda yer aldıkları yanılsamasını yaşatmak için kolektif bir entrika halini alır. Oysa gerçekte bu insanlar sürekli tehlike altındadır, zenginlikleri yavan ve kısa ömürlüdür, boş zamanları son derece monotondur ve o acınası mutluluklarını bozacak bir şiddet ve ani ölümü haklı gerekçelerle bekler dururlar. Kendilerini her geçen gün daha fazla, kendilerinin yaratmadığı bir dünyada, doğrudan insani yönlendirmeye daha az karşılık veren, insani anlamdan daha yoksun bir dünyada "yabancı ve korkmuş" olarak bulurlar.

F. BAŞARININ ÜZERİNE DÜŞEN GÖLGELER

Bütün bu nedenlerle, insan kültürünün modern metropolde harika bir sonuca ulaştığına inanmak için, insanın günlük rutinin çirkin ayrıntılarından gözünü kaçırması gerekir. Metropol sakini de tam olarak bunu yapmaya çalışır: Gerçek olmayan bir dünyada, kâğıt, selüloit ve ustaca kullanılan ışıklar aracılığıyla çevresine her an yansıtılan bir gölge-

ler dünyasında yaşar; camla, selofanla, pliofilmle hayatın çilelerinden yalıtıldığı bir dünyada. Kısacası, profesyonel illüzyonistlerle saftirik kurbanlarının yaşadığı bir dünyada.

Kâğıdın hışırtıları metropolün alttan alta duyulan sesidir. Bu dünyada görünür ve gerçek olan şey sadece kâğıda aktarılmış veya bir mikrofilme veya kasete sokularak somutluğunu iyice yitirmiş olan şeydir. Metropolün asıl günlük dedikodusu artık yolda, yemekte, pazarda karşılaşan insanlar tarafından üretilmez. Gazetelerde yazan, radyo ve televizyonda yayın yapan birkaç düzine insan, günlük hareketleri ve olayları yapmacık bir kibarlık ve profesyonel bir beceriyle yorumlar. Bu nedenle, kendiliğinden yapılıyormuş gibi görünen insani faaliyetler bile profesyonel gözetim ve merkezi denetim altında gerçekleşir. Türlü çeşitli kopyalama aygıtının yaygınlık kazanması, zihnin kısa ömürlü ve en bayağı ürünlerine bile hak etmedikleri geçici bir dayanıklılık kazandırır. Ses kayıt cihazından dökülen başıboş lafları mazur göstermek için koskoca kitaplar basılır.

Metropolün bütün ana faaliyetleri doğrudan kâğıt ve plastik çeşitleriyle bağlantılıdır; baskı ve paketleme belli başlı sanayilerden biridir. Metropolün ofislerinde görülen faaliyetler doğrudan kâğıtla bağlantılıdır: Tabülatörler, zabıt defterleri, hesap defterleri, kart katalogları, senetler, kontratlar, ipotek ilamları, belgeler, mahkeme kayıtları; ayrıca prospektüsler, reklamlar, dergiler ve gazeteler. XIX. yüzyıl gibi erken bir dönemde Mercier, metropolün bu Beyaz Vebasını gözlemlemişti. Modern kopyalama yöntemleri de bu hastalığı azaltmamıştır. Sadece çoğu zaman ihtiyacı karşılayan yarım yamalak yöntemler yerine, gösterilen özen ve masraf bakımından kaydı yapılan şeyden kat kat değerli olan, bire bir aslına uygun evrağı getirmiştir. Mercier'nin zamanında sızıntıdan ibaret olan şey şimdi dev bir kâğıt seli haline gelmiştir.

Günlük rutin arttıkça kâğıt öbeği de büyür. Çöp kutuları kâğıtla dolup boşalır ve yeniden dolar. Borsada sonuçlar ve son haberler şerit üzerinde geçer; okul ve üniversitelerdeki öğrenciler defterlerini yazıyla doldurur ve ipekböceğinin dut yaprağından, ipek üreticilerinin de onun kozasından beslenmesi misali sınav günü kendi ipliklerini çözüp, kitapların içinden yuttuklarını kusarlar. Tiyatroda, edebiyatta, müzikte, iş dünyasında hep kâğıt üzerinden şöhret olunur. Diploma ve makaleleriyle bilim adamı, gazete kupürleriyle aktris, hisseleri ve oy pusulalarıyla sermayedar, güçlerini ve önemlerini, denetleyebildikleri kâğıt miktarına göre ölçerler. Anarşistlerin bir zamanlar, "Belgeleri yakın!" şeklindeki zalim sloganı dillerine pelesenk etmesine şaşmamalı. Böyle bir şey, hidrojen bombası yağmuru kadar dehşet verici olmasa bile

bütün dünyayı evrensel bir sel veya depremden daha hızlı yok ederdi.

Hayatın yaşamak için bir fırsat olduğu; gazete manşetlerine ve televizyon söyleşilerine malzeme sağlayan bir bahane veya aksi takdirde boş boş bakınan bir seyirci güruhu için bir temsil olmadığı metropol insanının zihninde yer etmez. Onlara göre gösteri gerçekliktir ve "gösteri devam etmelidir"!

O halde bu metropol dünyası, kâğıt, mürekkep ve selüloidin etle kandan daha gerçek olduğu bir dünyadır. Bu, içi daha dolu ve tatmin edici hayat araçlarına ulaşmaktan âciz büyük insan kitlelerinin hayatı okur, seyirci, dinleyici, pasif gözlemci olarak vekâleten yaşadıkları bir dünyadır. Böyle, ikinci elden, kendi dışlarındaki doğadan uzak, içlerindeki doğadan daha da uzak bir şekilde yıllarca yaşadıktan sonra bu insanların her geçen gün hayatın işlevlerinden, hatta bizatihi hayattan yüz çevirip, mucitlerinin yarattığı bir makineye dönmelerine şaşmamalı. Bu düzensiz çevrede sadece makineler hayatın bazı niteliklerini üstlenir, insanlarsa kendi kendine harekete geçen itkilerden veya özerk amaçlardan uzak bir refleksler yumağına indirgenmiştir: "Davranışçı insan." 661

G. İZDİHAM VE İZDİHAMIN DAĞITILMASI

Metropol izdihamı olgusu yadsınamaz; kent hayatının her evresinde görülebilir. İzdihama, kent merkezlerine yığılmış araçların neden olduğu sürekli trafik tıkanıklığında rastlayabilirsiniz; insan buralarda ancak kendi bacaklarını kullanarak rahatça hareket edebilir. Hıncahınç dolu ofis asansöründe veya ter kokusuna batmış, balık istifi banliyö trenlerinde rastlayabilirsiniz. Ofiste, okulda, evde, hatta mezarlıklarda yer darlığı yaşanır. Metropolün ulaştığı bu biçimin adı izdihamdır: İnsandan geçilmeyen kumsallar veya boks karşılaşmalarında, futbol statlarında yığın yığın seyirciler. Özel otomobil artışıyla birlikte cadde ve bulvarlar park alanı haline geldi, trafiği harekete geçirmek için devasa ekspres yollar kenti boydan boya sardı ve böylece park alanı ve garaj talebini daha da artırdı. İzdihamı planlayanlar metropolün merkezini ulaşılabilir hale getirmeye çalışırken burayı neredeyse yaşanılamaz yerlere dönüştürdüler.

İzdihamın metropol bölgesinin zorunlu ekonomik faaliyetlerine engel olmak suretiyle neden olduğu masraflar, bu izdihamın üstesinden gelmek için kullanılan tümüyle mekanik yöntemlerin masraflarıyla daha da katlanır. Metropol mitini oluşturmada rasyonel ekonomik stan-

dartlar herhangi bir rol oynamış olsaydı, insani düzeyde katlanılabilir olsalardı bile, bu masraflar, finansal israfları gerekçesiyle yıllar önce reddedilirdi.

Metropolün yayılmasına yönelik salt fiziksel sınırlar, üç koşul tarafından belirlenir: Rakip bir komşuyla karşı karşıya gelmeden bir nüfus kitlesinin kullanabileceği su kaynakları; bir başka metropolle karışıp birleşmeden kullanılabilecek arazi miktarı; son olarak, hem zaman hem de para bakımından ulaştırma masrafları (zira merkezden uzaklığın artmasıyla birlikte bir noktadan sonra metropolün çekim gücü, benzer ekonomik avantajlar sunan ulaşımı daha kolay başka merkezlerin gündeme gelmesine neden olacak derecede azalır). Şimdi bu sınır-

ların nasıl işlediğini inceleyelim.

İlk olarak, su talebi. Metropol kalabalıklaştıkça, yerel kaynak ve kuyuların yerini daha büyük su rezervleri alır; tıpkı XIX. yüzyılın ortalarında kirli sularından Paris, Londra ve Roma dahil birçok büyük kentteki insanların zehirlendiği nehirler gibi. Bugün bile, antiseptik olarak klor kullanılmadığında, büyük kentlerde içme suyunu kullanmak, özellikle kış aylarında tehlikeli olabilir. 1842'de açılan Croton sistemine ek olarak New York yarım yüzyıldan biraz daha sonra 160 kilometre ilerdeki Catskills'e kadar ulaştı. Tünel ve boruya her yeni ek, her yeni depo, birim maliyete yansır; ama, tıpkı New York'un 1951'de yaşadığı gibi bir yıllık bir kuraklık dönemi kenti tehlikenin sınırına getirebilir. Bu arada tek başına metropolün yayılması yerel su kaynaklarını kapatmakla kalmaz, bataklıkların kurutulması ve tepelerin yeşil örtüsünün kazınması da su tabakası seviyesini düşürür; ayrıca suyun sanayide kullanılması ve ABD'de olduğu gibi, yoğun bir şekilde havalandırma sistemlerinde harcanması mevcut nüfus düzeyinde bile su kıtlığı olasılığını artırır.

Metropol yoğunlaşmalarındaki bu kronik su sıkıntısından kurtulmanın tek yolu deniz suyunun büyük miktarlarda tatlı suya dönüştürülmesidir; ama böyle bir şey ucuz güneş enerjisi veya nükleer enerji sayesinde mümkün olsa bile, muhtemelen bugün gemilerde üretilen tatlı su gibi bu su da içilebilir nitelikte olmayacaktır. Bu dönüşüm için harcanacak enerji ne kadar ucuz olursa olsun, işlemin masrafının suyun artan fiyatını daha da artıracağı kesindir.

Büyük bir kentteki iç ulaşım sisteminin masrafı da aynı şekilde müthiştir; üstelik en önemli harcama kalemlerinden bazıları hesaplarda görülmez. Zor kazı çalışmaları ve molozlarıyla yeraltı sistemleri, tüneller, köprüler ve yardımcı otoyolların kuruluş maliyeti elbette yüksektir, ama bu toplam külfetin sadece bir bölümüdür. Yıllar yılı insan

bedenlerinin taşınmasına harcanan kömür ve elektrik masrafını da eklemeliyiz. Dahası, her gün yatakhaneyle işyeri arasında mekik dokumaktan kaynaklanan ve trafiğin en yoğun olduğu zamanlarda gazetelerin uyuşturucu etkisi altına girmek için bile kullanılamayan dakika ve saatlerde yaşanan fizyolojik aşınma, can sıkıntısı, rahatsızlık ve depresyon gibi insani bedeller de buna eklenebilir. Ayrıca bütün bunların yanında, işe gidişgelişlerin insanda yarattığı bitkinliği, kalabalık otobüslerde bulaşıcı hastalıklara maruz kalmayı, ofis veya fabrikaya zamanında yetişme çabasının yarattığı gerginlik ve kaygı sonucu mide ve bağırsak işleyişinin bozulmasını da saymalıyız. Elbette, metropol bölgelerinde hayat kalitesini artırmaya yönelik her plan, asgari bir gereklilik olarak, günlük ulaşımın zaman ve mesafe bakımından azaltılmasını talep edecektir. 663

Emerson, hayatın iyi günler geçirme meselesi olduğunu söylemişti; ama hayat aynı zamanda iyi dakikalar geçirmektir de. Metropol işçisinin metropolün bu insan kanalizasyonlarında (her ne kadar bunlar Londra veya Paris'teki gibi etkili, Moskova'daki gibi lüks olsalar da) her gece ve sabah harcadığı, gerginlik ve depresyon içinde geçen yirmi, kırk, altmış dakika için hangi telafilerin gereksiz olduğunu kim söyleyebilir? Her gün evden işe örneğin bir buçuk kilometre kadar yürümek özellikle metropol ofis ve fabrikalarında daktilo, linotip makinesi, dikiş makinesi, dokuma tezgâhı başında oturarak çalışanlar için çoğu mevsim, canlandırıcı bir şeydir.

Metropol bölgesi içinde yaya dolaşımına dayanan alt merkezler oluşturularak kentin ulaşım sorununun büyük bir bölümü çözülebilir. (Çok merkezli olan veya Londra gibi yarı özerk idari bölgeler biçiminde siyasi olarak yeniden gruplandırılarak kısmen merkezsizleştirilen kentlerde, Westergaard'a göre, gece nüfusunun yüzde kırkı kendi yerel bölgeleri dahilinde çalışır.) Metropolde gerekli yolculukların hızlı ve etkili olması için gereksiz uzunlukta, gereksiz yolculukların azaltılması şarttır. Bu ancak evle işyerinin yakınlaştırılmasıyla gerçekleştirilebilir. Bu amaca yönelik Londra'daki Barbican planı, ne yazık ki, amacına ulaşmasını engelleyebilecek bir yoğunlukta tasarlanmış olmasına rağmen Yeni Kent politikasının zorunlu bir tamamlayıcısıdır.

İnsanların metropol merkeziyle evleri arasında her gün mekik dokumaları meselesinde geçerli olan şeyler malların taşınması için de geçerlidir; zira sıkışıklık malların caddelerden geçmesini yavaşlatmakla kalmaz, malların boşaltılması için gereken zamanı da artırır. Bunların her ikisi de fiyatların artmasına neden olur. Yüksek hız yapabilen motorlu araçların çoğalması aslında ulaşımın giderek yavaşlamasına ve

maliyetlerin artmasına neden olmuştur. 1907'de yapılmış bir trafik araştırmasına göre, New York'ta atların çektiği araçlar saatte 18,5 kilometre hız yapıyormuş. Bugün otomobiller gündüzleri ortalama saatte 9,5 kilometre hız yapıyor; iş bölgeleriyle konut alanlarındaki yoğunluk arttıkça bu hız daha da düşecektir. Böyle bir trafik tıkanıklığının maliyeti, 1920'lerde yapılmış ihtiyatlı bir tahminle, yılda 150.000.000 dolardır. Şimdilerde, New York'ta bir semtten başka bir semte yapılan taşımalarda ekstra bir nakil ücreti alınıyor; kamyon taşımacılığı ile rıhtımlara egemen olan gangster destekli sendikaların aldığı payla daha da artan toplam maliyet astronomik düzeylere ulaşmış bulunuyor.

Metropoldeki izdihamın maliyeti korkutucuysa, izdihamı çözmenin maliyeti de aynı derecede korkunçtur. ABD'de belediye yetkililerinin göz yummaları sonucu, daha önce gördüğümüz gibi, merkezde imkânsız hale gelen ev hayatı, mekân ve hareket özgürlüğü için uygun şartlar bulma umuduyla, her geçen gün daha da artan biçimde taşra bölgesine doğru yayılıyor; fakat gerekli kentsel iyileştirmeler yapıldıktan sonra uzaktaki arazilerin düşük toprak değerlerinin ve vergilerin değişmeden kalacağı boş bir umuttur. Bütün dünyada aynı türden kent yayılımı gittikçe artan bir hızda devam ediyor. İzdihamı gidermek amacıyla bu yayılmanın öncülüğünü yapanlar, sınırsız alan, adeta iyi örgütlenmiş ve iyi tasarlanmış bir topluluk yerleşiminin yerini alabilecek etkili bir alternatifmiş gibi davranıyorlar.

Bu yayılmanın tümüyle rastgele olmasını engelleyen ana etkenlerden biri, yayılmayı mümkün kılan ekspres yollar ve bağlantı yollarıdır: Ortak bir hayatın üst toprağı gittikten sonra kent tozunu merkezden uzağa üfleyen bacalar. Yakın zaman önce, *The Deserted City*'yi [Terk Edilmiş Kent] gözlemleyen biri şöyle der: "Teknoloji bizi, sürekli kentin dışına taşıyacak olan hızlı araçlara doğru itiyor görünüyor." Bu fikir o kadar yaygınlık kazanmıştır ki, yazar onu destekleme ihtiyacı bile görmez. Bu yüzden, teknolojinin itişinin neden tek başına insanın bütün ihtiyaçlarını belirlemesi gerektiğini, neden bütün diğer insani amaçların onun önünde eğilmesi gerektiğini, neden onun nihai bir hedef olarak görülmesi gerektiğini açıklamaz. Böyle bir açıklamaya girişmek metropol ekonomisinin üzerine inşa edildiği öncülleri, hatta kutsal dogmaları sorgulamak anlamına gelecektir.

H. PATLADI PATLAYACAK BİR KAP

Buraya kadar, her ne kadar *megalopolis* döngüsünün başlangıç ve sonunu temsil ediyorsa da, metropoldeki izdihamın ve yayılmanın gerçekte tamamlayıcı hareketler olduğu açıkça anlaşılmış olmalıdır. Egemen dünya metropolleri, temel olarak bu düzen içinde gelişen dev siyasi, mali ve teknolojik iktidar yoğunlaşmalarını temsil etti. Zamanla bu yoğunlaşmalar, eşit çaplı dinsel ve eğitimsel yoğunlaşmalarca teşvik edildi. Bu tekel öylesine etkili, bu denetim tarzı öylesine sıkı, ödülleri öylesine zengindi ki, bir ara kentsel izdihamın insana biçtiği cezaları bile gözlerden sakladı: Bir utanç belirtisi olması gereken koşullar, neredeyse onur nişanı haline gelmişti.

Tuhaf bir biçimde, metropoldeki izdiham için en büyük gerekçe sayılabilecek bir şey neredeyse hiç fark edilmedi. Bu güçlerin faaliyetleri aracılığıyla büyük kent XIX. yüzyılda, cüssesi ve nüfusunun çeşitliliği sayesinde, daha önce hiçbir zaman aynı ölçekte desteklenmemiş işlevlerin yaygınlaşmasını sağladı: Benzer zihniyetlere sahip, insan hayatının her yönünü kaplayan özel ilgilerin peşinden koşan insanların oluşturduğu tüzel birliklere ve derneklere ev sahipliği yaptı. Günümüze kadar kentin kendisi bir yana, kilise, üniversite, okul, lonca birleşik faaliyetlerin odak noktaları olmuştu. Ama Rönesans'ın ilk dönemlerinden itibaren bu yeni birlikler çeşitlenmeye ve binlerce farklı biçim almaya başladı: Bilimsel topluluklar, müzeler, sosyal kulüpler, sigorta birlikleri, siyasi partiler, ekonomik gruplar, tarih toplulukları, her türlü dernek.

XIX. yüzyıl metropolü her ne kadar bireyci olmasıyla övünse de, aslında önemi, çok çeşitli ve geniş sahalı gönüllü tüzel birliklere sahip olmasından kaynaklanıyordu. Büyük bir Amerikan kentinin telefon rehberindeki kulüp ve derneklere bakın. Rehberde telefon numaralarını bulacağınız sayısız dernek aslında metropol yoğunlaşmasının bir yan ürünüdür; bu dernekler, üyelerinin büyük kısmı haftalık veya aylık toplantılar halinde rahat bir şekilde bir araya gelebildikleri sürece gelişirler. Ancak bu katılım çekirdeğinin sağlam oluşu sayesindedir ki ulusal ve uluslararası çapta daha yaygın örgütler mümkün hale gelir.

Kale içinde siyasi ve ekonomik gücün yoğunlaşması nasıl ki hükümdarların niyetleri ile doğrudan bağlantılı olmayan kentsel kurumlar ve toplumsal yararların ortaya çıkmasına ön ayak olduysa, kulüp ve derneklerin çoğalmaları da aynı sonuçlara yol açtı. Metropol ne kadar uçsuz bucaksız olursa olsun, içinde akla gelen herhangi bir ilgiye sahip ve onu geliştirmeye çalışan kafa dengi insanlardan hiç olmazsa bir-

kaç tanesi buluşabiliyordu. Bu, insanın gelişimi için değerli bir katkıydı; daha çok teknolojik keşif ve sınai örgütlenmelerimizde kullanılmış olan yaratıcılık ve üretkenliğin kökenleri ilkin bu çok çeşitli birlik örgütlenmelerinde bulunabilir.

Kısacası, metropol izdihamı her ne kadar mahalle ve küçük toplulukların organik dokusunu baskı altına alıyor veya yok ediyorsa da, son derece büyük nüfuslara ulaşabilme imkânı sayesinde daha uzmanlaşmış, daha seçici bir niteliğe sahip yeni organların yaratılmasına yardımcı olur. Bunun kent ve bölgelerin ileride yeniden inşa edilmesinde önemli bir rolü olacaktır.

Şu anda benim bildiğim kadarıyla bugüne kadar tarihte hiç ortaya
666 çıkmamış bir koşulla karşı karşıyayız. Metropol kabı patlamasına rağmen kurumsal mıknatıslar hâlâ büyük oranda ilk çekici güçlerini sürdürüyorlar. Her metropol bölgesinde nüfus yeni banliyö, dış banliyö ve taşra bölgelerine doğru, merkezdeki rezervde biriktiğinden daha hızlı şekilde yayılıyor. Ama rezerv, yani metropol çekirdeği boşalmıyor. 1940'lara kadar, yavaş bir seyir izleyen nüfus artışının 1980'de birçok ülkede bir istikrara ulaşacağı kesin görünüyordu. Örneğin, İngiltere'de nüfus artış hızı öyle sürekli ve kesin bir inişe geçmişti ki, İkinci Dünya Savaşı sonrası yapılanma planlarının en iyileri daha düşük bir kent nüfusunu, sıkışık olmayan bir modelde yeniden yapılaşmanın temel –ve işe yarar– bir koşulu olarak kabul ediyordu.

Ancak gerek genel, gerekse kentsel büyüme oranları son yirmi yıl içinde birden tam tersi bir seyir izlemeye başladı. Sanayisi hayli gelişmiş bölgelerde bile nüfus artarken, daha ilkel ekonomilerde daha da keskin bir artış gözlendi. Teknolojik bakımdan daha gelişmiş ülkelerde bu artış istihdamın tarım ve sanayiden hizmet sektörüne ve diploma gerektiren sökterlere kayışı sayesinde daha da hızlandı. Londra gibi belli örneklerde, idari faaliyetlerin sağladığı istihdam olanaklarının artması, rekabetçi harcama ve cezbedici tüketim biçimlerinin de etkisiyle merkezin cazibesini yükseltti. Bu durum birçok sanayinin kent dışına, taşraya taşınması şeklindeki karşı hareketin etkilerini telafi etti. Dahası bu durum, İngiltere'de sanayinin, sadece yönetici ve teknik personeli (ve de eşlerini) memnun etmek için de olsa Lancashire ve West Riding gibi daha kasvetli sanayi merkezlerinden çekilmesine de yaradı.

Sonuç olarak, savaş dönemindeki geçici kıyım ve tahliye hariç, metropol nüfusunda öyle hatırı sayılır bir düşüş gerçekleşmedi; tam tersi oldu. Ama en hızlı nüfus artış oranı dış bölgelerde gözlendi; genellikle büyük kentlerin sahip olduğundan daha iyi konutlara, daha geniş park alanlarına ve daha fazla dinlenme sahalarına sahip olmakla

övünen taşra kasabalarıyla bölgesel merkezlerin bizatihi kendileri metropol büyümesinin odağı haline gelerek bir bütün olarak kent sorununu daha da genişlettiler. Bu yerleşim birimleri kendilerinden daha büyük tarihsel rakipleriyle aym çevresel yetersizlikleri ve aynı bütçe düzensizliğini göstermeye; tarihsel rakiplerinin ulaşmakla övündüğü olumlu insani gelişimler yerine aynı acele karar verilmiş mekanik planlama çarelerine başvurmaya başladı. Bu nedenle, yeni *megalopolis* biçimi hızla evrensel bir biçim haline geliyor.

Bütün bu süreçte bilinmesi gereken en önemli şeylerden biri, hızlı ulaşım ve anında haberleşmenin, kent gelişiminin ölçeğini değiştirse de modelini şimdiye kadar değiştiremediği gerçeğidir. Bütün bu büyük değişim demode olmuş kent çerçevesinin içinde gerçekleşmiştir. Eskimiş veya insani açıdan ilkel amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen hızlı teknolojik ilerlemeler: Bu *megalopolis*'e özgü ayrışmanın son safhasının doğasıdır ve günü birlik kent planlamacılığında olduğu gibi nihai atomik, bakteriyel ve kimyasal soykırım planlarında da görülebilen bir özelliktir. Aşırı doğum oranı bile bu çürümenin bir belirtisi olabilir; zira, W.M. Wheeler'ın böcek toplulukları için belirttiği gibi, düzensiz üreme diğer biyolojik gelişim biçimlerinin engellenmesi sürecine eşlik eder.

Metropolün biçimsiz *megalopolis* bileşik kentine dönüşecek biçimde sürekli yayılması ve bu bileşik kentlerin çoğalıp büyümeleri bugün her toplumun yüz yüze olduğu durumun ciddiyetini ortaya koyar. Bu nedenle, bu sorunun yerel yetkililerce çözülebilecek bir sorun olduğu düşünülemez, hatta Londra Kent Konseyi gibi büyük ve geniş yetkilere sahip bir meclis bile bu sorunu çözemez. Bu, metropol yönetimleri oluşturularak siyasi eylem alanının geliştirilmesiyle de çözülemez. Philadelphia XIX. yüzyılın ortaları gibi erken bir dönemde, kenti oluşturacak parçaların çoğu henüz küçük köylerden hallice olduğu zamanlarda, büyük bir ili olduğu gibi kente dönüştürecek böyle bir idari birim oluşturmuştu. Bu metropol idaresi altındaki alan, artık bazı farklılıkların ve özyönetimin –ne mutlu ki– geniş ölçüde korunduğu yerler hariç, böyle bir birleşmenin olmadığı bölgelerden ayırt edilemeyecek bir halde. Metropolün ve kendisine bağlı bölgelerin iç sorunları, tamamen rasyonel ve bilimsel araçlar aracılığıyla, her geçen gün daha boş ve önemsiz, daha gelişmemiş ve ilkel, daha barbar ve hayli irrasyonel hale gelen amaçlar doğrultusunda yayılan bütün bir uygarlığın yansımalarından başka bir şey değildir.

Bu, kaynağında kurutulması gereken bir konudur; oysa günümüz planlarının çoğu, ki bunlara geniş kent bölgelerine topyekûn bir siyasi

yönetim planı uygulanmasını empoze edenler de dahildir, Vezüv Yanardağı patladığında püsküren lavları yanardağın içine geri koymaya benziyor; veya aynı saçmalıkla, lavların kavurduğu toprağın, yeni bir ekim modelini kârlı hale getirmek için daha büyük tarlalar şeklinde birleştirilmesi gerekiyormuş gibi davranmaya.

Bir kenti, eski yapıların yerine eski kent büyümesi modelini onaylayan ve aynı şekilde eski ideolojik temellere sahip, "mekanik ilerleme"ye dayanan yeni binalar dikerek yenileyemezsiniz. Bugünün güçleri işleyişlerini sürdürdükleri sürece kent düzensizliğinin yaşandığı bölgeler artacaktır; "teknolojik ivme"ye ve anlık kâr elde etme arzusuna cevap olarak, bir metropol sınır tanımayan bir yayılma eylemiyle fiziksel olarak komşusuyla birleşecektir. Bu birleşmede her metropol kendisine eğitim ve eğlence bakımından hizmet veren komşu araziyi ve onunla birlikte kentsel farklılığından artakalanları yitirecektir.

Megalopolis'ten kaçma çabasının kendisi böylece bütün yolları tıkar. Bu yeni tip kent-ötesi [*infra-urban*] toplumda, merkezi yöneticilerin denetimi altındaki tek tip bir aygıtla çalışan bir kitle örgütü olmadan hiçbir şey yapılamaz. Bu uzaktan kumanda merkezinin nerede olduğu artık önemli olmayacağı için, büyük kentin varlığını destekleyen son neden de, sınırsız bir bileşik kent oluştuğunda yok olacaktır. O noktada sahne "Tarih-sonrası İnsan"a hazırlanmış olacaktır.

Kenti bundan başka bir kader beklemediğini ve buradan hiçbir insani çıkış yolunun bulunmadığını düşünenler, olasılık hesaplarında haklı çıkabilirler. Ama durum böyleyse de bunun nedeni, günümüz insanının tarihin güçleriyle ilgili sınırlı bir görüşe, kentin işlevleriyle ilgili zayıf bir anlayışa ve insani amaçlarla uzaktan yakından bir ilişki kurmadan teknolojinin araçlarına gereğinden fazla önem verme eğilimine sahip olmasıdır. Esasında günümüz insanı, organik süreçleri yorumlamaktan veya insan hayatının gelişimini sağlamaktan âciz yarı bilimsel bir metafiziğin kurbanıdır.

Liderlerimizin egemen ideolojisinin kusurları kehanetlerinin gerçekleşmesine, böylece kasvetli planlarının gerekçelenmesine neden olacaktır. Denetleyicilerin kendileri keskin bir istihzayla, denetim altında olmayan ve bir kez faaliyete geçirildiğinde onu tasarlayan türden bir zihin tarafından denetim altına alınması mümkün olmayan kolektif bir mekanizma geliştirmişlerdir. Çaresizliklerinden dolayı, "saatin kollarını geriye alamazsın" gibi tuhaf bir ifadeyle kendilerini teselli ederler. Ama bu kötü metafor yapılan temel hatayı ortaya koyar. Kolları geri alınamayan, sadece hızını artırmaya yarayan tek bir ayarı olan bir saate kim güvenir?

Örgütlenmelerimiz ne kadar otomatikleşirse, bir düzenleme sistemi ihtiyacı da o kadar artar; bu sistem, tıpkı saatte olduğu gibi, mekanizmadan bağımsız, bir dış standarda göre ayarlanmalıdır. Saat bağlamında söyleyecek olursak bu dış standart dünyanın dönüşüdür; insani kurumlar açısından bakarsak bu standart, makineye hayran olan ve *onun* ihtiyaçlarına boyun eğen parçası değil, bir bütün olarak insan doğasıdır. Kentler için de öyle: Aşırı mekanize uygarlığımızın hatalarını düzeltmek için, insan hayatının tehlikede olduğu veya insan kişiliğinin seçeneklerini ve değerlerini yitirme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu her durumda (mekanik, bürokratik, örgütsel) otomatik süreçleri kontrol altına almamızı sağlayan, yeterli gelişim ve ahlâka, zekâ ve özsaygıya dayanan çok merkezli bir denetim sistemi kurmamız gerekir.

1. *MEGALOPOLİS*'İN KADERİ

Megalopolis kültürünün büyümesini sonuna kadar izlersek, bir dizi ölümcül süreçle karşılaşırız. Bu süreçlerin varlıklarını ebediyen sürdürme imkânına sahip olduklarına inanmak safdillik olur. Anlamdan, değerden veya amaçtan yoksun, sadece soluma ve sindirim mekanizmasının çalışmasını sürdürdüğü bir hayat, sadece hastanın hâlâ iyileşme ve bu durumdan kurtulma umudunu taşıdığı sürece tahammül edilir olan suni akciğere bağlı bir hayattan hallicedir.

Metropol rejimi şimdi anlamsız bir savaşla, tek amacı kalenin kendini tümüyle imha silahlarına adamasından kaynaklanan kaygı ve korkuları gidermek olan topyekûn bir imha savaşıyla doruğuna çıkma tehlikesini taşıyor. Böylece, mutlak güç, artık mutlak nihilizm haline gelmiştir. İnsani değerler ve amaçlara uyarlanmamış bilimsel ve teknolojik aşırı özen, ABD ve Rusya gibi ülkelerin, tamamen sökülüp parçalanmadıkça değiştirilemeyecek veya denetim altına alınamayacak kadar katı kolektif imha mekanizmalarına bağlanmalarına neden olmuştur. Bu sistemde içgüdüsel hayvansal zekâ bile işlemez: Makineye bağlılık, o kadim kendini koruma yasası dahil, hayatın bütün koruyucu unsurlarını yere çalar. Biz ABD'de yaşayanlar, hızlı ulaşım uğruna her yıl 40.000 insanın canını alıyor, yüz binlercesini de çok ciddi biçimde sakatlıyoruz. Mutlak nükleer gücü kullanmak uğruna liderlerimiz büyük bir pişkinlikle, bir nükleer savaşın ilk gününde kendi yurttaşlarından 50.000.000 ila 85.000.000 insanı kurban etmeye ve insan ırkını sakat bırakmaya, sonunda da tümüyle imha etmeye hazır. Bu psikotik planları gizlemek için kullanılan gözbağcı sözcükler "ulusal güvenlik",

hatta daha da saçması, "ulusal beka"dır.

Her organizmada anabolik ve katabolik, yaratıcı ve yıkıcı süreçler sürekli iş başındadır. Hayat ve büyüme, sadece olumsuz koşulların yokluğuna değil, uygun bir denge durumuna ve sürekli onarıma izin verecek, yenilikleri alımlayacak, nicelikleri düzenleyecek ve dengeyi sürdürmeye ihtiyacı olan diğer bütün organizma ve topluluklarla alışveriş ilişkisini kuracak nitelikte uygun bir yapıcı enerji fazlasına da bağlıdır. Metropolün varlığındaki olumsuz etkenler, yayılmanın şartları onları baskın hale getirmeseydi ve egemenliklerini daha yıkıcı süreçler yaratacak biçimde kalıcı kılmasıydı, daha yüksek bir gelişim için gerekli koşulları hazırlayabilirdi.

1930'ların ortalarında *Culture of Cities*'i [Kentlerin Kültürü] yazdığım sıralarda metropol uygarlığını tehdit eden dış güçler açıkça görünür durumdaydı. O kadar ki, çözümlemenin bu safhasında bu güçleri "Cehennemin Kısa Taslağı" ["Brief Outline of Hell"] başlığı altında anlattım. Sonra, Patrick Geddes'in köyden (*eopolis*) *megalopolis*'e ve *necropolis*'e kadar kentin büyüme döngüsüyle ilgili açıklamalarının bir özetini aktararak resmi daha da netleştirmeye çalıştım. Bu döngü, kendi enkazından ve mezarından tekrar doğanlar dahil, bütün tarihsel metropollerin seyrini açıklıyordu. 1938'de, yani kitabın yayımlandığı tarihte bile bu betimleme birçok eleştirmene yersiz bir biçimde kötümser, hatta sapıkça abartılmış ve hastalıklı denecek kadar gerçekdışı göründü. O zamanlar birçoğu Batı dünyasını kronik işsizlikten başka bir tehlikenin tehdit edemeyeceğinden emindi; dahası, gerek savaş, gerekse kentlerin topyekûn imhasının mümkün olamayacağından adları kadar emindiler.

Ama bugün o kitabımdan tarihsel açıdan ilginç olma dışında bir nedenle yeniden yayımlanamayacak bir bölüm varsa o da bu "Cehennemin Kısa Taslağı" adlı bölümdür, çünkü orada öngördüğüm her şey fazlasıyla gerçekleşti. Gerçekleşmiş bir öngörü doğal olarak ilgimizi artık çekmese de, okur daha bile kötü olan şimdiki koşullarımızın tasvirini gerçekdışı diyerek, aynı kendine güvenle gözden kaçırmasın diye bu *oldu bittiyi* yeniden hatırlatmak istiyorum. Kitabımın yayımlanmasından çok kısa bir süre sonra savaşın çıktığını, 1939'da Varşova'nın büyük bölümünün, 1940'ta da Rotterdam'ın merkezinin yerle bir olduğunu belirtmek isterim. Beş yıl içinde daha büyük kent bölgeleri tümüyle tahrip edildi ve Londra'dan Tokyo'ya, Hamburg'dan Hiroşima'ya kadar büyük halk kitleleri yok edildi. Almanlar tarafından banliyölerindeki toplama kamplarında aç bırakılarak ve yakılarak öldürülen milyonlarca insanın (bunların 6.000.000'u sadece Yahudiler-

den oluşuyordu) yanı sıra ahlâki değerlerini yitirmiş demokrasi stratejistleri tarafından tümüyle toplama kampına dönüştürülen kentler bile vardı. Rastgele öldürme ve sınırsız ölüm *megalopolis*'in yayılmasına ilişkin gerçeklere nihai damgasını vurmuştu.

Yıkım geniş ölçekli olmasına rağmen şükür ki büyük, sağlıklı doku öbekleri ayakta kalmayı başarmıştı. Birçok ülkede Marshall Planı'nın cömert inisiyatifleri sayesinde kaynakların acilen bir araya getirilmesiyle kentleri ve ulaşım sistemlerini yeniden inşa etme gibi dev bir tasarı başarılı biçimde uygulandı. Bazen bu, Almanya'daki birçok kentte olduğu gibi "Bilder aus der Vergangenheit", yani duygusal bir taklitçi restorasyon görevi oluşturuyordu; bazen de Cherbourg'un yeniden kurulmasında olduğu gibi, eski moda rasyonel üslupta cesur bir gayret üretiyordu; bazen, Rotterdam veya Coventry'de olduğu gibi, günümüz mimari anlayışını XIX. yüzyılda ihmal edilen geleneksel değerlere uyarlayarak kent çekirdeğinde taze bir biçime ulaşmak için enerjik bir çabaya dönüşüyordu. İki ülkede, İsveç ve İngiltere'de, büyük kentin otomatik yoğunlaşmasını ve eşit derecedeki otomatik yayılmasını kıracak yeni bir kent modeli geliştirmeye yönelik daha da büyük bir çaba sarf edilmişti. İngiliz Yeni Kentleri'nde, kent büyümesini, nispeten kendi kendini geçindiren ve dengeli topluluklar biçiminde ve makul bir sanayi temelinde denetim altına almanın mümkün olabileceği fazlasıyla kanıtlanmıştı.

Olağanüstü bir biçimde, Avrupa kentlerinin geçmiştekinden daha yüksek düzeyde tümüyle iyileştirilmesi on yıl kadar bir zaman aldı. Ekonominin doğrudan insani ihtiyaçlara yönlendirilmesi, ulusal gelirin büyük bölümünün israfçı bir tüketime ve genişleyen metropol ekonomisinin talep ettiği (özellikle kolektif soykırım ve intihar hazırlıkları türünden) yıkımları planlamaya ayrılmaması durumunda, neredeyse insanüstü bir enerji seferberliğinin mümkün olduğu ve çok büyük çaplı bir kentsel inşanın ve yenilenmenin bir nesil içinde gerçekleştirilebileceği görülmüştür.

Ne yazık ki, ekonomi toparlanıp orijinal amaçlarının peşine düşmeye başlar başlamaz metropolün bütün irrasyonel özellikleri yeniden ortaya çıktı. Kendi devamını sağlamak için enerjisinin giderek büyüyen bir kısmının piramit inşasına ayrılması gerekiyordu. Günümüz metropol mitinin irrasyonellikleri, sınırsız nükleer, bakteriyel ve kimyasal soykırım için üretilen ve "mutlak" sıfatıyla anılan silahların geliştirilmesiyle doruğa çıktı. "Nükleer Güçler"in bu silahları üretmesi "bilinçdışı ölüm arzusu"nun değişmez ulusal politika statüsüne yerleşmesine neden oldu ve evrensel bir toplama kampının oluşturulmasını bütün bu

uygarlığın ideal son noktası haline getirdi.

Uluslar bu tür silahların stoklarını yok etmek için zamanında önlemler alsa da, bu politikanın kötü ahlâki etkilerinin geçmesi uzun zaman alacaktır. Tasarlanmış olmakla kalmayıp fiilen ayrıntılı bir hazırlığın yapıldığı yetişkin suçları, olumlu etkilerinin ortaya çıkışı koskoca bir asır sürebilecek sağaltıcı karşı önlemler gerektirir. Bu durum kalenin (bugün "Pentagon" ve "Kremlin" diye okuyun) kentlerin kültürüne en son ve en kötü mirasıdır.

Birkaç yıl içinde uygarlığımız Henry Adams'ın yarım yüzyıl kadar önce tuhaf biçimde önceden gördüğü noktaya ulaştı. "1600'den bugüne kadarki ilerlemenin hızına bakılırsa," diye yazmıştı Adams, "düşüncenin tersyüz olması için bir veya yarım yüzyıl gerekmeyecek. Bu durumda yasa teorik veya *a priori* bir ilke olmaktan çıkıp, yerini güce teslim edecek. Ahlâk, polis memuru haline gelecek. Patlayıcıların şiddeti kozmik boyutlara ulaşacak. Ayrışma bütünleşmeye üstün gelecek." Bu kehanetlerinin hepsi gerçekleşti; şimdi neredeyse kendiliğinden ve sürekli artan bir hızla daha genel bir yıkım yaratmaya doğru giden imha güçleriyle uğraşmadığımız sürece kentlerin geleceği hakkında yorum yapmak hiçbir işe yaramaz.

Metropol uygarlığı, temelleri atıldığı andan itibaren kent hayatına gömülü bulunan radikal çelişkiyi içinde barındırır ve son noktasına vardırır. Bu çelişki, kentin çifte kökenli ve amaçlarının çift değerli oluşundan kaynaklanır. Kent köyden, insanın diğer organizma ve cemaatlerle olan karşılıklı ilişkisine dayanan, istikrarlı ve güvenli, anaç ve hayatın değerini yükselten bir çevre olan doğasını aldı. Her üyenin hayat döngüsünün her aşamasında kendine uygun rolü oynadığı, tabakalaşmanın olmadığı bir demokrasinin tarz ve değerlerini de köyden yola çıkarak tasarladı.

Öte yandan kent, varlığını, daha çok da büyümesini diğer insanlar üzerinde hâkimiyet kurma ve kolektif güçle bütün çevreyi egemenliği altına alma çabalarına borçludur. Böylece kent, kraliyet birimleri tarafından küçük toplulukların dağınık enerjilerini büyük rezervler halinde toplayan, birikim ve akışlarını kolektif biçimde düzenleyen ve onları yeni kanallara yönlendiren (kimi zaman çevreyi iyi amaçlarla yeniden şekle sokarak küçük birimleri destekleyen, kimi zaman da bütün enerjisini başka kentlere karşı yıkıcı saldırılarda kullanan) bir güç kapanı olarak tasarlandı. Azat etme ve kölelik, özgürlük ve zorlama, kent kültürünün başlangıcından beri mevcuttu.

Bu iç gerilimden kent hayatının bazı yaratıcı ifadeleri ortaya çıktı. Yine de, yalnızca seyrek ve tesadüfi örneklerde siyasi gücün, XVII.

yüzyıl Hollandası'nda veya İsviçresi'ndeki gibi küçük cemaatlere dağıtıldığını ya da hayat ideallerinin gücün eksantrik dışavurumlarını sürekli düzenlediğini görürüz. Günümüz uygarlığı, tekyönlü bir yolda giden ve hızı sürekli artan dev bir otomobil gibidir. Ne yazık ki, şimdi yapıldığı haliyle bu arabanın ne direksiyonu vardır ne de freni; şoförün sahip olduğu tek müdahale şekli arabayı daha hızlı sürmektir; ama makineden aldığı haz ve olabilecek en büyük hıza ulaşma çabası içindeki şoför yolculuğun amacını çoktan unutmuştur. Modern insanın yarattığı bu ekonomik ve teknolojik mekanizmalara çaresizce boyun eğme durumu tuhaf bir biçimde ilerleme, özgürlük ve insanın doğa üzerindeki hâkimiyeti olarak algılanır olmuştur. Bunun sonucunda, izin verilen her şey marazi bir mecburiyete dönüşmüştür. Modern insan, virüs ve 673/F43 bakteri düzeyinin üstünde yer alan her yaratığa hâkim olmuş, bir tek kendine hâkim olamamıştır.

"Kale" tarihin hiçbir döneminde insan ırkının geri kalanı üzerine böylesine gaddarca bir güç uygulamamıştır. Tarihin büyük bir bölümünde köy ve taşra daimi bir taze hayat rezervi oldu; insanın insan olmasında ona yardımcı olan ve hem insanı sınırlama hem de onun önünde ufuklar açma amacını taşıyan, atadan kalma davranış modellerinin hâkim olduğu bir hayat rezervi. Kentin hükümdarları hata yapsa da, doğru yoldan sapsa da bu hatalar düzeltilebilir nitelikteydi. Bütün kent nüfusu yok olsa bile insan ırkının onda dokuzu imha döngüsünün dışında kalabiliyordu. Bugün bu güvenlik faktörü yoktur: Metropol patlaması metropolün hem ideolojik hem de kimyasal zehirlerini yeryüzünün her yerine taşımıştır; son hasar geri dönüşsüz olabilir.

Tekrar etmem gerekirse, bu uç olasılıklar nükleer silahların kullanımıyla birlikte ilk kez ortaya çıkmış değildir: Bunlar, daha önce de bin sekiz yüz altmışlarda Burckardt ve XX. yüzyılın başında Henry Adams gibi dikkatli ve zeki kişilerin gözünden kaçmamıştı.

Adams'ın çağdaşı Henry James, insanın durumunu tuhaf biçimde bugün için de geçerli olan bir imgeyle, Mutlu Aile ve Cehennem Makinesi imgesiyle açıklamıştı. "Makine yerinden edilemeyecek kadar kök salmıştır, aileyse havaya uçma tehlikesine karşı o kadar kayıtsızdır ki, alışverişlerine, laflamalarına, dans etmeye her zamanki gibi devam eder." James'in sözünü ettiği makine, o zamanlar çürümüşlüğün ve suçun klasik bir örneği olan Philadelphia'nın siyasi makinesiydi; ama bunun bizim sürekli büyüyen metropol uygarlığımızdaki ahlâk değerlerini yitirmiş diğer mekanizmalara da uyduğunu ancak saf bir gözlemci gözden kaçırabilir. Bir zamanlar yerel olan suçun ve irrasyonelliğin dışavurumları bugün güvenilir iş ortamı, teknolojik ilerleme,

komünist randıman veya demokratik devletçilik kisvesi altında bütün gezegenimizi tehdit ediyor. Günümüze ayna tutan popüler varoluşçuların, "gerçeklik"i "absürd" olanla bir tutmasına şaşmamalı. Geçmiş nesile ait resim ve heykellerin büyük bir kısmı bu ölüm yönelimli kültürün felaketli sonunu simgesel olarak önceden görür: Hayatsız, özelliksiz bir boşlukta tam anlamıyla bir parçalanma ve insanlıktan uzaklaşma. Henry Moore'un arkaik küçük kafalı adam figürleri gibi, bu sanatın en iyi örneklerinden bazıları, zihnin henüz işlemeye başlamadığı kadar ilkel bir düzeyde yeni bir başlangıcı haber verir.

Bütün tablo bu bölümde tasvir ettiğim kadar kasvetli olsaydı, bu kitabı yazmam için bir neden kalmazdı; daha doğrusu bu yaptığım, sözünü ettiğim irrasyonellikler ve faydasız girişimler kadar irrasyonel bir katkı olurdu. Metropol safhasının çözülmesinin üzerinde bu kadar durmamın tek bir nedeni var; o da, ancak bunların farkında olanların kolektif enerjimizi daha yapıcı süreçlere yönlendirebileceğini düşünmem. Durumun neyi gerektirdiğini bilenler, Roma'nın başarılarıyla övünen ve bu başarıların bir bin yıl daha sürmesini hevesle bekleyen MS V. yüzyılın dediğim dedik Romalıları değildi; tam tersine sonunda Roma'nın en büyük başarılarını, hatta mühendislik ve yönetimdeki başarılarını bile geride bırakan yeni bir uygarlığı inşa edenler Romalıların öncüllerini reddeden ve hayatlarını yeni bir temel üzerine kuranlardı.

Bugün de öyle: Metropol miti içinde yaşayanlar, onun kanserli tümörlerini büyümenin normal görünümleri olarak görenler, yara lapası, merhem, reklam efsunu, halkla ilişkiler büyüsü uygulayacak ve uydurma mekanik çarelere başvuracak; ta ki hasta onların görmeyen gözleri önünde can verene kadar. Son yüz yıl içinde özellikle de bu son nesil boyunca kent reformu ve iyileştirmesinde büyük oranda bu tür yöntemler (gecekondu yıkımı, model konut, kenti güzelleştirme mimarisi, banliyö büyütme çalışmaları, "kentsel yenilenme") kullanılmış, hâlâ devasını arayan aynı amaçsız yoğunlaşma ve organik yapısızlaşma yüzeysel olarak yeni biçimler altında sürdürülmüştür.

Bütün bu çözülmenin ortasında yine de yeni büyüme filizleri, daha da anlamlısı, yeni bir hayat modeli ortaya çıkmaya başladı. Bu model zorunlu olarak, antik kale yapımcılarının veya onların modern muadilleri olan roket yapımcıları ve nükleer imha uzmanlarının sahip olduğundan tamamen farklı öncüller üzerine kuruludur. Eğer bu çok boyutlu, hayat merkezli ekonominin ana hatlarını ortaya koyabilirsek, aynı zamanda ortaya çıkacak yeni kentin doğasını ve işlevlerini; insan yerleşiminin gelecekte alacağı biçimleri tanımlayabiliriz. Her şeyden ön-

ce, insanoğlu orantısız, iktidar merkezli, anti-organik teknolojiye olan bağlılığının kurduğu ölüm kapanından kurtulması halinde oynanacak olan insanlık dramının bir sonraki perdesini öngörebiliriz.

I. DÜNYA KENTİNİN KÜLTÜREL İŞLEVİ

En kötüsüyle yüzleştikten sonra sonunda tarihsel metropolün olumlu işlevini, ulusal ekonominin veya imparatorluk ekonomisinin odağı olarak değil de, çok daha önemli bir potansiyel rol, bir dünya merkezi olma rolü içindeki olumlu işlevini anlayacak noktaya ulaştık. Tarihsel metropol, bu önemli, ama henüz gerçekleşmemiş rolü üstlenmek üzere el yordamıyla hareket ederken, ancak radikal bir yeniden düzenlemeyle gerçekleştirilebilecek bir şeyi yalnızca güçleri, işlevleri ve kurumları bir araya getirerek gerçekleştirmeye çalıştı.

Birkaç büyük merkeze böylesine çok güç yığan bilinçli güdüler, bu merkezlerin muazzam çekim güçlerini veya günümüz kültüründe oynadıkları rolü açıklamakta yeterli olmaz. Bunun nedeni, her ne kadar tam olarak farkına varılmadıysa da, metropol izdihamının ve kütlesinin daha derin bir meşrulaştırıcı iddiaya sahip olmasıdır: Metropol, tarihte ilk kez insanlığın bütün kabile ve uluslarını ortak bir işbirliği ve etkileşim alanına toplayan faaliyetlerin odağıdır. Henry James'in Londra hakkında söyledikleri, Londra'nın rakibi onun kadar büyük diğer kentler için de söylenebilir: Londra, "insan hayatlarının oluşturduğu en büyük yığın, dünyanın en bütünlüklü özetidir. İnsan ırkı orada başka herhangi bir yerdekinden daha iyi temsil edilir." Metropolün yeni misyonu en küçük kent birimine dünya birliğini ve işbirliğini sağlayan kültürel kaynakları aktarmaktır.

Metropolün, hinterlanddaki halka daima hem yabancı hem de düşman görünmesine neden olan özellikler bu yüzden büyük kentin işlevlerinin asli bir parçasıdır: Nispeten dar bir alanda özgün kültürlerin farklılıklarını ve çeşitliliğini bir araya getirmiştir; sembolik sayıda da olsa bütün ırklardan ve kültürlerden, bu kültürlerin dillerinden, geleneklerinden, kostümlerinden, mutfaklarından örnekler vardır burada. Burada insanlığın temsilcileri ilk kez tarafsız bir zeminde yüz yüze gelmektedir. Metropolün karmaşıklığı ve kültürel kapsamı, bir bütün olarak dünyanın karmaşıklığını ve çeşitliliğini içerir. Büyük kentler farkında olmadan insanlığı, zamanın ve mekânın günümüzdeki fethinin kaçınılmaz değilse bile mümkün hale getirdiği daha büyük gruplaşmalara ve birliklere hazırlamışlardır.

Metropolün en tipik ve ideal yaşamını Helenistik kentin *gymnasion*'u ve ortaçağ kentinin hastanesi kadar iyi karakterize eden kurumunun, ideal yaşamının karakteristik bir unsurunun, yani müzenin temel ortaya çıkış nedenini de burada bulmak mümkün. Müze, metropolün aşırı büyümesinin yarattığı ihtiyaçların bir ürünüydü.

Kaçınılmaz olarak müze metropolün birçok olumsuz özelliğini, önüne gelen her şeye saldıran açgözlülüğünü, aşırı büyüme ve düzensizliğe olan eğilimini, başarısını kapısından geçen insan sayısına göre ölçme alışkanlığını almıştır. Çoğu zaman, işgücü piyasasında olduğu gibi, iyi bir organizasyonun eksikliğini fiziksel büyüklük kapatır; mekanik büyüme önemli olmayla karıştırılır. Yine de rasyonel biçimi için-
676 de müze sadece kütüphanenin somut bir eşdeğeri olmakla kalmaz, aynı zamanda seçilmiş numuneleri ile aksi takdirde genişliğini ve karmaşıklığını insanın kavrayamayacağı bir dünyaya girmenin bir yöntemi de sayılır. Bir ayıklama aracı olarak müze bu rasyonel biçim içinde kent kültürleri için vazgeçilmez bir katkıdır; kentlerin organik yeniden yapılanmaları konusuna geldiğimizde müzenin tıpkı kütüphane, hastane ve üniversite gibi bölgesel ekonomide yeni bir işleve sahip olduğunu göreceğiz. Gezici sergiler ve ilave binalar sayesinde birçok müze orijinal *megalopolis* sınırlarını aşmaya başlamıştır.

Büyük kent, müzenin ortaya çıkışı ve halka yayılmasından büyük oranda sorumluysa eğer, bunun nedeni en temel işlevlerinden birinin müze gibi iş görmesidir: Tarihsel kent kendi adına, büyüklüğünden ve uzun bir geçmişe sahip olmasından dolayı, hiçbir yerde olmadığı kadar çok ve çeşitli kültür örneklerini elinde tutar. Her türden insani faaliyete, insan birlikleriyle ilgili her çeşit deneyime, her türlü teknolojik işleme, her türden mimari ve planlama tarzına tarihsel kentin kalabalık bölgesi içinde bir yerlerde rastlamak mümkündür.

Bu genişlik, bu muhafaza edicilik büyük kentin en üst değerlerinden biridir. Müzenin yoğunluğu ve derinliği sırf kendi kayıt ve anıtlarıyla değil, sahip olduğu büyük kaynakların mümkün kıldığı ölçüde uzak bölgelerden topladıklarıyla da insanın tarih ve biyografilerini tabaka tabaka sunabilme kapasitesiyle de dinamik, hâlâ sağlıklı metropolün sunduğu insani deneyimlerin genişliğiyle boy ölçüşebilir. Bizimki gibi karmaşık ve çok yönlü bir uygarlık, milyonlarca insanı cezbedebilecek ve bütün faaliyetlerini yerine getirmek için onları yakın bir işbirliği içinde tutacak böyle dengeli bir kentsel düzene ihtiyaç duyar. Ama bir açıdan kentin kültürel kapsama kapasitesi olan şey, başka bir açıdan yoğunlaştırma ve gerektirdikleri yüzünden, öğütücülük ve seçicilik özelliği haline gelir. Kültürümüzün bütün malzemeleri çok geniş bir alana dağılmış olsaydı, ilgili veri ve örnekler tek bir yerde

toplanamayacak, sınıflanamayacak, yeniden dağıtılamayacak gibi olsaydı, etkileri çok daha az olurdu.

Büyük kent, insanın bugüne kadar yarattığı en iyi hatırlama organı olmasının yanı sıra (karışık ve düzensiz hale gelene kadar) en iyi tasnif ve karşılaştırmalı değerlendirme birimidir de; sadece tercih edilecek bu kadar şey sunduğu için değil, bu şeylerle başa çıkabilecek, geniş ufuklu beyinler yetiştirdiği için de. Evet, kapsamlılık ve büyük nüfus genellikle gereklidir; ama büyük nüfus tek başına yeterli değildir. 400.000 nüfusa sahip Floransa, metropolün işlevlerini kendi nüfusundan on kat daha büyük birçok kentten daha fazla yerine getirir. Fiziksel yapının dev, yığılmış ve kendi kendini yok eden bir kütleye dönüşmesine izin vermeden kabın sindirim kapasitesini artırmak bugün kent 677 kültürünün temel sorunlarından biridir. Metropol çekirdeğinin içinin yenilenmesi, bölgesel ve bölgeler arası ölçekte çok daha büyük bir dönüşüm gerçekleştirilmeden olanaksızdır.

J. GÖRÜNMEZ KENT

Metropol kompleksinin, mevcut kurumların maddesizleştirilmesinden fizikselliği aşmasından ya da semavileştirilmesinden kaynaklanan yeniden düzenlenmesinin başka bir yönü daha vardır: Görünmez Kent'in ortaya çıkmasında kısmen rol oynamış bir yönü. Görünmez Kent sözcüğü, içinde yaşamaya başladığımız yeni dünyanın sadece görünür ufkun ötesinde, yüzeyde açık olmakla kalmadığını; aynı zamanda içsel olarak da açık olduğunu, sıradan gözlem eşiğinin altındaki uyaran ve güçlere tepki verdiğini, görünmez ışın, koku, gazlarla delik deşik edildiğini ifade eder.

Doğal olarak kentin tekelinde olan ve önceleri bütün katılımcıların fiziksel mevcudiyetini talep eden birçok özgün kentsel işlev artık, hızlı ulaşıma, mekanik çoğaltmaya, elektronik aktarmaya, dünya çapında bir dağıtıma açık biçimler kazanmıştır. Eğer uzak bir köyde insanlar en kalabalık kent merkezinde oynayan filmi seyredebiliyor veya yayınlanan aynı radyo programını dinleyebiliyorsa, hiç kimsenin belli bir aktiviteye katılmak için kentin merkezinde yaşamasına veya orayı ziyaret etmesine gerek yoktur. Bunun yerine, küçük birimlerle büyük birimler arasında, her birinin kendisine benzersiz biçimde uyan bir işi yapması üzerine kurulu karşılıklı bir ilişki aramalıyız. O zaman görünür kent, üst üste konulduğunda ya da yan yana geldiğinde en iyi sonuç veren işlevler için vazgeçilmez bir toplanma yeri haline gelir: Ki-

şiler arasındaki bir araya gelmelerin, karşılaşmaların ve meydan okumaların yapıldığı bir yer, artık etrafına yayılmış olan devasa gayri şahsi ağı bütünler ve onu tekrar insani boyutlara indirger.

Görünmez Kent'in daha soyut ilişkilerini daha görünür bir düzlemdeki yeni ilişkilerle paralellik kurarak anlamaya çalışalım; bu küçük, ama doğru bir örnek olacak. Fransa'da genellikle uzak köy ve manastırlarda dağınık halde birçok eski ve muhteşem fresk örneklerine rastlanır. Eski metropol yönetimi altında olunsaydı, bu resimlerin çoğu, genellikle zarar görerek, özgün yerlerinden alınıp Paris'teki bir müzeye taşınırdı. Bu, fresklerin özgün yerlerinde bir boşluk yaratır ve oralardaki insanları hem komünal hem de ekonomik değeri olan bu eserlere sahip olmaktan mahrum bırakırken Paris'te de freskleri özgün konumlarındaki anlamdan yoksun kılardı. Bugün daha iyi bir program uygulanmaktadır. Chaillot Sarayı'ndaki Duvar Resimleri Müzesi'nde, resimlerin muhteşem kopyaları bir araya getirilmiştir. Tek bir öğleden sonrası boyunca insan rahatlıkla on beş gün sürecek bir yolculuktakinden daha fazla resim görebilir. Resimlerin asıllarını kendi özgün yerlerinde görmek isteyenler için resimlerin nerede oldukları da tek tek belirtilmiştir. Böylece özgün yerlerinden ve amaçlarından kaba bir biçimde kopartılmadan ulaşılabilir hale getirilmişlerdir.

Bu, fiziksellikten daha genel bir kopuşa doğru ilk adımdır. Artık piyasada bulunan renkli slaytlar sayesinde bu işlem daha da ileri götürülebilir. Küçük bir kasabanın kütüphanesi veya müzesi, çok daha fazla duvar resmi örneğinin yer aldığı slaytları kiralayıp projeksiyon odasında teşhir edebilir. Yalıtılmışlıktan kaynaklanan ilkel yerel tekelcilik ortadan kalkmıştır; zapt etmeyle ve sömürüyle kurulan metropol tekelciliği yok olmuştur. Bu örnek bir dizi başka faaliyet için de geçerlidir. Kentin ideal misyonu bu kültürel dolaşım ve yayılım sürecini ilerletmektir; bir zamanlar büyük kentin yararı için yerinden edilmiş çeşitli etkinlikler, şimdi ikincil konumda olan kent merkezlerinin çoğunda yeniden canlanacaktır.

Bu örnek gerçekten de yerinde bir örnek, çünkü onların yerini almak yerine bölgesel kaynaklara rehberlik eden bir müze fikri kendiliğinden, ideal bir kentler arası işbirliği sistemi düşüncesi neredeyse hiç akla gelmeden gelişmişti. O zamana kadar birkaç merkezde görülmemiş derecede yoğunlaşmış olan işlevlerin, yayılması, dağılması, bir dereceye kadar merkezsizleşmesi gibi süreçlerin iş başında olduğuna dair birçok belirti önceki nesil boyunca sanayi ve iş dünyasında mevcuttu. Banka, market, mağaza, otel, fabrika zincirleri kıtasal ölçekte örgütlenmişti; bu yayılmanın amacı her ne kadar çok bildik biçimde ma-

li tekeller kurmak ve rekabet dışı kârı garantilemek idiyse de (bazen de amaç, doymak bilmez egoları tatmin etmekti) özellikle metropol bölgelerindeki örgütlenme yöntemleri bu sürecin birçok başka faaliyetin tohumunu da taşıyarak yürütüldüğüne dair belirtiler taşıyordu. Tüzel denetim kurmak için geliştirilmiş teknik olanaklar, küçük birim için daha özerk bir eyleme ve karşılıklı, ikiyönlü iletişim ve yönlendirme sistemine olanak tanıyan bir ekonomide de kullanılabilirdi.

O halde, kent kabının eski işlevlerine işlevsel şebeke adını vereceğim sistem vasıtasıyla yürütülen yeni işlevlerin eklenmesi tesadüf değildir. Bu yeni işlevler, Görünmez Kent'in çerçevesini meydana getirmektedir. Tıpkı eski kap gibi bu yeni şebeke de sınai, kültürel, kentsel, bütün biçimleriyle hem iyi, hem de kötü kullanımlara açıktır. Fakat bu biçimin günümüzün ihtiyaçlarına organik bir cevap olarak birçok yerde ortaya çıkması çok önemli bir olgudur. Kentin yeni imgesi kısmen bu yeni gerçekliklerin bir ifadesi olmak durumundadır. Gerek eski metropol, gerekse yeni bileşik kent, kentin asli bileşenleriyle yeniden bütünleşmek yerine onları yok etmeye çalıştığı için bu konuda başarılı olamamıştır.

Bu yeni ağın teknolojik olarak en mükemmel iki örneği elektrik ve iletişim sistemlerimizdir, özellikle de elektrik şebekeleri. Merkezi bir elektrik sistemi kesin bir yayılma sınırına sahiptir. Belli bir noktadan sonra iletimdeki kayıplar aşırı olmakla kalmaz, santraldaki bir bozukluk veya iletim kablolarındaki bir yerel kopukluk her noktada büyük sıkıntılara neden olabilir. Bunun tersine elektrik şebekesi, elektrik üreten tesislerin oluşturduğu bir ağdır; kimi büyük, kimi küçüktür, kimi su kimi kömür gücüyle çalışır; büyük bir araziye, genellikle binlerce kilometre karelik alanlara yayılmıştır. Bu santralların bazıları sadece çevrelerindeki yerel halka hizmet eder, bazılarınınsa hizmet alanı daha geniştir.

Bu sistemde her birimin nadir de olsa ortaya çıkan, bir dereceye kadar bir kendine yeterlilik ve kendi kendini yönlendirme yeteneği vardır. Ama birbirlerine bağlı oldukları için santrallar, görece bağımsız olsa da talep olduğunda bütün olarak çalışabilen ve belli bir bölgede eksik olanın yerini alabilen parçalara sahip bir sistem oluştururlar. Talep sistem içinde herhangi bir yerden gelebilir ve bütün sistem bu talebi yerine getirmek için seferber edilebilir. Her ne kadar bütün parçanın tasarrufunda olsa da, sistemin ne zaman kullanılacağını ve ne kadarının gerekli olduğunu belirleyen yerel kullanıcıdır. Ne kadar büyük olursa olsun hiçbir santral bütün şebekenin randımanına, esnekliğine veya emniyetine sahip değildir; ayrıca şebeke modelini takip etmediği sürece daha fazla büyüyemez.

Bu model saf teknolojik bir model değildir: Kültür alanında bir eşdeğeri vardır; özellikle İngiltere'deki ulusal kütüphane ödünç alma sistemi böyledir. Küçük bir kasabadaki bir kütüphane üyesi aradığı kitabı bulamazsa talebini belirtir, bu talebi bölgedeki en büyük yerleşim biriminde bulunan bölge merkez kütüphanesine iletilir. Talep edilen kitabın bölge merkez kütüphanesinde bulunmaması halinde bölgedeki bütün kütüphaneleri birleştiren kataloglara başvurulabilir. Bütün bu çabalara rağmen kitap bulunamazsa, talep, işbirliği içinde olduğu kütüphanelerin bütün kaynakları emrinde olan ulusal kütüphane merkezine ulaşır.

Böylece, geniş bir kitap koleksiyonuna sahip yerel bir kütüphanenin kurulmasına gerek olmadan bu sistemde herhangi bir birim en büyük kentin bile üyelerine sunamayacağı kadar büyük bir kitap koleksiyonuna sahip olmuş olur. Bugünkü kataloglama, çoğaltma ve hızlı ulaşım kaynaklarımız sayesinde küçük bir kasaba bile çok az metropolün sahip olmakla övünebildiği çalışma ve araştırma olanaklarına sahip olabilir; tabii uluslar günümüzde askeri harcamalar konusunda gösterdikleri cömertliğin en azından yarısını kütüphanelere gösterme lütfunda bulunurlarsa.

Her iki örnekteki değişikliğe dikkatinizi çekerim. Büyük kaynaklar artık topografik yığılmaya veya havaleli merkezi denetime bağımlı değildir. Gerek elektrik şebekesi, gerekse kütüphane ödünç sistemi sayesinde en büyük imkânlar bir noktaya yığılarak değil, yerel bölgedeki örgütlü birimi kullanan bireysel kullanıcıların ihtiyaç duydukları kaynağa ulaşmalarını sağlayan bir sistem içine eklemlenmeleriyle ulaşılabilir hale gelir. Son sözünü ettiğim özellik önemlidir: Bir kişi, yalnız kendi inisiyatifiyle ihtiyaçlarını karşılamak için merkezi birimle uzaktan ilişki kurmaya kalkarsa bu tür imkânlardan ekonomik olarak yararlanmak mümkün olmaz. Bütün sistem ancak dağılım ve eklemlenmeyle etkili biçimde işleyebilir. Bu tür şebekelerin bir başka avantajı da farklı boyutlarda birimlere olanak tanımasıdır; sadece katılımlarını sağlamak için değil, kendilerine özgü avantajları bütüne sunmak için de. Böylece değerli el yazmalarından oluşan bir koleksiyona sahip küçük bir kütüphane bu koleksiyonu onlardan gereği gibi faydalanılabilir düşüncesiyle daha büyük bir kuruma teslim etmek durumunda kalmaz. Böyle bir sistem, büyük örgütler tarafından yutulma korkusu olmadan küçük birimlerin bir bütünün etkin bir parçası olmasını, talepte bulunmasını, arzularını paylaşmasını, kararları etkilemesini sağlayan etkili bir sistemdir. Bu sistem, evrensel süreçlere engel olmadan, dahası onları teşvik ederek, bölgeye özerkliğini gerçek anlamda iade eder.

Burada, küçük birimlerin avantajlarını koruyabilecek, büyük metro-

pol örgütlerinin çapına sahip yeni bir kent takımı modeli mevcuttur. İyi düzenlenmiş bir dünyada böyle bir işbirliği sistemi fiziksel, kültürel veya siyasi hiçbir sınır tanımaz. Bu sistem, coğrafi ve ulusal engellerden, X ışınlarının katı nesnelerin içinden geçtiği gibi, kolayca geçer. Bugünün telefotoğrafçılığının ve hızlı ulaşımın imkânları göz önünde bulundurulduğunda böyle bir sistem bütün dünyayı kucaklayabilir. Teknik bilgi kendini bugün büyük ulusal devletleri ve imparatorlukları sarmış olan pahalı ve geniş çaplı soykırım hazırlıklarından veya vaktinden önce eskiyen ve kârlı bir hızlı devridaim anlayışına göre tasarlanmış aşırı mal üretiminden kurtardığında, kültürler arasında böyle büyük çaplı birlikler için geniş imkânlar yaratılmış olacaktır; hem görünür hem de görünmez yüzüyle yeni bölgesel kent bu işin başlıca aracı olacaktır.

Tüm bunlar, kentsel mallarının üretilip dağıtılmasında, tarihsel metropolde veya bugünün bileşik kentinde kullanılandan daha organik bir yöntem kullanılacağı anlamına gelir. Kentin orijinal sınırları, bir kez iletişim tekeli ve siyasi denetimin zorlamalarına tabi olunca, nüfusun artmasıyla veya yollarla binaların çoğaltılmasıyla aşılamaz. Süreçleri, işlevleri ve amaçları yeniden örgütlemeden ve nüfusu çift taraflı ilişkilere, ben-sen ilişkisine izin verecek birimler halinde yeniden dağıtmadan ve yerel ihtiyaçlar üzerinde yerel denetim kurmadan organik bir iyileştirme yapılması mümkün değildir. Görünmez Kent'in ve onun hizmet verip geliştirdiği birçok sürecin yeni imgesini taş çağı kabı değil, elektrik şebekesi tasvir eder. Bu gelişimle birlikte sadece kentin modeli değil kenti oluşturan her kurum, örgüt ve birlik dönüşüme uğrar. Büyük üniversiteler, kütüphaneler ve müzeler, kendi kendilerini yenilemeyi becerebildikleri takdirde, tıpkı eski öncüllerinin antik kenti yaratırken yaptığı gibi, bu radikal yenilenme sürecinde başı çekebilir.

Olguları yorumlamamda bir yanlışlık yoksa eğer, yeni bir kent düzeni için gerekli bütün inşa malzemesi halihazırda mevcuttur. Ama bu malzemenin mevcut siyasi sistemler tarafından suiistimal edilmesi ve amacından saptırılması olasılığı yüksektir. Toplumsal amaçta herhangi bir değişiklik yapmadan veya ürünü insani birliğin daha üst bir düzeyine aktarmadan, mevcut mekanik-elektronik imkânların ve tesislerin devasa ölçülerde yayılması hâlâ meşum bir tehdit olmayı sürdürüyor. Sovyet Rusya gibi teorik olarak günümüz kapitalist girişimin bildik baştan çıkarıcılığına ve çürüklüğüne karşı bağışıklığı olan ülkeler de, (aynı erdem kisvesi altında) özgür insani birliği ve özerk gelişmeyi gözden çıkararak bürokratik iktidarın gücünü ve merkezi otoriteyi öne çıkarmaya benzer biçimde eğilimlidir.

Bu yeni düzenin asli vaadini bir yüzyıl önce Emerson dile getirmişti: "Uygarlığımız ve bu fikirler yeryüzünü bir beyine indirgiyor. Telgrafla buhar gücünün yeryüzünü nasıl insanlaştırdığına bir bakın." Bu düşünceyi günümüzde Teilhard de Chardin bağımsız biçimde işlemiştir; ama o da bu vaadin muğlak özelliğini fark edememiş veya bu yeni tehlikeleri önlemek gerektiğini görememiştir.

Uygarlığımız, ayıklama yapma, denetim kurma, her şeyden önce de özerk kararlar alma ve karşılık verme becerisine sahip özerk bileşen merkezlerinden yoksun, hayli merkezi, organik-üstü bir sistemin sınırsız biçimde yayılması ve büyümesi durumuyla karşı karşıyadır. Gelecekteki kent kültürümüzün tam kalbinde yer alan bu sorunu çözmeye

yönelik yapılabilecek en etkili şey, bütün canlı organizmaların ve insan kişiliklerinin hakkını teslim eden, daha organik bir dünya resmi geliştirmektir. Galileo, Bacon ve Descartes'ın şimdi artık bizim için yetersiz, hatta tehlikeli biçimde eskimiş bilim ve teknoloji kavramlarıyla yaptıklarına benzer şeyleri bu organik ve insani kavramlarla yapacak düşünürler, uzun süreden beri iş başındalar. Ama onların katkılarının Sibernetik Tanrılarımızı tahtlarından indirip varlığımızın merkezine Hayat'ın imgelerini, güçlerini ve amaçlarını yerleştirmesi için bir veya iki yüzyıl daha geçmesi gerekebilir.

XVIII

Geçmişe ve geleceğe bakış

Antik kent biçimlenirken ortak hayatın birçok dağınık organını bir araya getirmiş; surlarının içinde bu organların karşılıklı ilişkilerine ve birleşmelerine olanak tanımıştı. Kentin sunduğu ortak işlevler önemliydi; ama gittikçe hızlanan iletişim ve işbirliği yöntemleri sonucunda ortaya çıkan ortak amaçlar çok daha önemliydi. Kent, astronom rahiplerin açıkladığı kozmik düzenle kraliyetin birleştirici girişimleri arasında arabulucu görevini üstlenmişti. Kozmik düzen tapınakta ve tapınağın kutsal bölgesinde, kraliyetin birleştirici girişimleri ise kalenin ve kenti kuşatan surların içinde biçimlenmişti. Kent, o zamana kadar dile getirilmemiş insani özlemleri kutuplaştırarak ve onları merkezi bir siyasi ve dini çekirdekte birleştirerek, neolitik kültürün muazzam üretken bereketiyle başa çıkabilmekteydi.

Bu şekilde kurulan düzen aracılığıyla büyük insan kitleleri tarihte ilk kez etkili bir işbirliği içinde çalışır oldu. Disiplinli çalışma grupları örgütleyen, merkezi komuta tarafından yönlendirilen Mezopotamya, Mısır ve İndus Vadisi'nin ilk kent halkları, sel taşkınlarını denetim altına aldı, fırtınanın zararlarını onardı, su depoladı, araziyi yeniden şekillendirdi, iletişim ve ulaşım için büyük bir su şebekesi inşa etti ve kent rezervlerini diğer kolektif girişimler için insan enerjisiyle doldurdu. Zamanla kent hükümdarları, bilinçli bir çabayla, kentlerin karışık halklarına, bir parça köyün ahlâki değişmezliğini ve karşılıklı yardımlaşmasını veren içsel bir düzen ve adalet dokusu yarattılar. Kent tiyatrosunda yeni hayat dramları sahneleniyordu.

684 Ancak bu iyileştirmelere karşılık kent uygarlığının karanlık katkılarını da belirtmeden geçmemeliyiz: Savaş, kölelik, mesleklerde aşırı uzmanlaşma ve birçok yerde inatla ölüme yöneliş. "Negatif ortak-yaşam" oluşturan bu kurum ve faaliyetler, kenti tarihinin büyük bir kesiminde yalnız bırakmamıştır; bugün de insanlığın gelişiminin önünde en büyük tehdit olarak, eski dini yaptırım ve müeyyidelerinden yoksun bir halde, son derece kaba bir biçim içinde varlığını sürdürmektedir. Antik kentin hem olumlu hem de olumsuz yönleri bir dereceye kadar sonraki bütün kent yapılarına aktarılmıştır.

Fiziksel ve kültürel gücü yoğunlaştırmasıyla kent, insanlar arasındaki ilişkinin temposunu yükseltti ve ürünleri stoklanıp yeniden üretilebilir biçimlere soktu. Anıtları, yazılı kayıtları ve düzenli birlikler oluşturma gelenekleri sayesinde kent bütün insani faaliyetlerin alanını genişletti, bu alanı zaman içinde ileriye ve geriye doğru genişletti. Depolama imkânları (binalar, mahzenler, arşivler, anıtlar, tabletler, kitaplar) sayesinde kent karmaşık bir kültürü nesilden nesile aktarabilecek hale geldi. Sadece fiziksel araçları değil, bu mirası aktarmak ve geliştirmek için ihtiyaç duyulan insanları da bir araya getirip örgütledi. Bu hâlâ, kentin insanlığa en büyük armağanıdır. Kentin karmaşık insani düzenine kıyasla, günümüzde bilgi depolayıp aktarmak için kullanılan akıllı elektronik mekanizmalar kaba ve sınırlıdır.

Bütün sonraki kent biçimleri fiziksel yapılarını ve kurumsal modellerini bir dereceye kadar ibadethane, kale, köy, işlik ve pazarın ilk kentsel entegrasyonundan almışlardır. Başta ibadethaneden ve köyden türemiş olanlar olmak üzere, bu dokunun birçok bölümü hâlâ etkili bir birlik kurmak için elzemdir. Bu birincil grubun aile ve komşuluğa aktif katılımı olmadan temel ahlâki bağlılıkların (komşuya saygı, hayata hürmet) vahşi sapmalar olmaksızın yaşlıdan gence aktarılacağı şüphelidir.

Diğer taraftan, soyutlama ve simgeleştirmeye elverişli olmayan çeşitli işbirliklerinin kent olmadan yayılacağı da şüphelidir, zira hayatın sadece küçük bir bölümü kayıt altına alınabilir. Çeşitli insani faaliyetler, çeşitli seviyelerdeki deneyimler sınırlı bir kentsel bölgede kolayca ulaşılabilir biçimde mevcut bulunmazsa, hayatın çok büyük bir parçası kayıt altına alınanlarla sınırlanır. İletişim bölgesi ne kadar geniş, katılımcıların sayısı ne kadar çok olursa yüz yüze ilişkiler ve her türlü insani düzeyde buluşmalar için daimi merkezlere ihtiyaç o oranda artar. İlk olarak antik kentlerde, özellikle de eski Yunan'da mevcut olan temel faaliyet ve değerlerin diriltilmesi günümüzde kentin gelişimi için birincil koşuldur. Mekanikleştirmeye dayalı gelişkin alışkanlıklarımız insanlar arasındaki diyaloğun, dramın, arkadaşlar ve ahbaplar arasındaki canlı ortamın, dost meclisinin yerini alamaz. Bütün bu ilişki biçimleri insan kültürünün büyümesine ve yeniden üretimine destek olur ve onlarsız bütün yapı anlamsızlaşır, hatta hayatın amaçlarına karşı aktif bir düşman haline gelir.

Bugün kentin fiziksel boyutları ve insani faaliyet sahası değişmiştir; kentin pek çok iç işlevinin ve yapısının, hizmet edeceği daha geniş amaçları (insanın iç ve dış hayatının birleştirilmesi ve giderek insanlığın birleştirilmesi) etkili biçimde desteklemek üzere yeniden düzenlenmesi gerekir. Kentin gelecekteki aktif rolü, bölgelerin, kültürlerin, kişiliklerin çeşitlilik ve bireyselliklerini en üst düzeyinde geliştirmektir. Bunlar birbirini tamamlayıcı amaçlardır, alternatifleri hem doğal çevreyi hem de insanın kişiliğini mekanik biçimde öğütmektir. Kent olmadan modern insan, makinenin henüz egemenliği altına alamadığı birkaç işe yarar işlevin icra edilmesi hariç, anlamlı insan hayatının tamamını gereksiz kılmaya şimdi bile hazır mekanik kolektiflere karşı etkili bir savunma geliştiremeyecektir.

Çağımız üretim ve kentsel yayılmayla ilgili otomatik süreçlerin, hizmet etmeleri gereken insani amaçları yerinden ettiği bir çağ. Niceliksel üretim, kitle-takıntılı çağdaşlarımız için tek zorunlu amaç haline gelmiştir: Onlar niteliği söz konusu etmeksizin niceliğe değer verirler. Fiziksel enerjide, sanayi üretiminde, icatlarda, bilgide, nüfusta aynı içi boş yayılmalar ve patlamalar hâkimdir. Bu faaliyetlerin hacmi ve temposu arttıkça insani boyutta arzu edilebilecek hedeflerle aralarındaki mesafe de açılır. Bu nedenle, insanoğlu eski insanların başa çıkmayı öğrendiği felaketlerin çok daha beterleriyle karşı karşıya kalma tehdidi altındadır. Kendini bunlardan korumak için, aşırılıkları nedeniyle hayatını mahvedecek olan acımasız güçleri kendi biyolojik işlevlerine ve kültürel amaçlarına göre denetim altına alacak, onları yönlendire-

cek, düzenleyecek ve hükmü altına alacak araçlara yönelmesi gerekir. Nükleer ve bakteriyel silahlarda olduğu gibi varlığına karşı bir tehdit oluşturduklarında da bu güçlere engel olmak, hatta onları yok etmek zorundadır.

İnsanın artık tek bir nehir yatağını değil, bütün gezegeni denetim altına alması gerekmektedir. Artık, yönetilemez sel suları değil, ondan daha vahim sonuçlar doğurabilecek ve insanın hayatının ve refahının bağlı olduğu bütün bir ekolojik sistemi yok edebilecek nitelikte daha korkunç enerji patlamalarıdır söz konusu olan. Çağımızın temel ihtiyacı organik norm ve sınırlardan ayrılmış olan aşırı enerji ve coşkun canlılıklar için kanallar kurmaktır. Her alandaki kültürel seller denetim altına alınmalı; bunun için setler, barajlar, baraj gölleri kurulmalı; böylece denetim altına alınan selin enerjisi, onu kendi büyüme ve gelişimleri için kullanacak olan kentlerin, bölgelerin, grupların, ailelerin ve kişilerin hizmetine sunmak üzere nihai kullanıcılarına yönlendirilmelidir. Yeryüzünün yaşanabilirliğini yeniden sağlamaya ve insan ruhundaki boş alanları ekip biçmeye hazırlıklı olsaydık, gezegenler arası uzay araştırmaları gibi kısır kaçış projeleriyle veya kolektif katliam stratejileri üzerine, insanlıktan bunca uzak, kötücül politikalarla bu kadar uğraşmazdık. Tarih-sonrası İnsan'ın dar boyutlu dünyasına kaçmak yerine, tekrar yeryüzüne dönmenin ve hayatı bütün o doğurganlığıyla, çeşitliliğiyle, yaratıcılığıyla kucaklamanın zamanıdır.

Ne yazık ki modern insan, bronz çağının kentlerinde kurumsal bir biçim kazanan ve en yüksek amaçlarımıza yıkıcı bir yön veren tehlikeli sapkınlıkları yenmek zorunluluğuyla hâlâ karşı karşıyadır. Bronz çağının hükümdarları gibi biz de gücü kutsallığın başlıca tezahürü veya öyle değilse bile insan gelişiminin temel faili olarak görürüz. Ancak, "mutlak güç" tıpkı "mutlak silahlar" gibi insan kurban etme ritüelinin bağlı olduğu büyüsel-dinsel modele aittir. Böyle bir güç, insanla doğanın diğer yönleri veya insanla insan arasındaki ortak-yaşamsal işbirliğini yok eder. Canlı organizmalar sadece sınırlı miktarda enerji kullanabilirler. "Çok fazla" veya "çok az" enerji organik varlığa aynı derecede zararlıdır. Organizmalar, topluluklar, kişiler ve aynı şekilde kentler enerjiyi düzenlemeye ve onu hayatın hizmetine sunmaya yarayan hassas aygıtlardır.

Kentin ana işlevi, gücü biçime, enerjiyi kültüre, ölü maddeyi sanatın canlı simgelerine, biyolojik üremeyi toplumsal yaratıcılığa dönüştürmektir. Kentin pozitif işlevleri, modern insanın bugün yönettiği muazzam enerjilerle başa çıkabilen yeni kurumsal düzenlemeler yaratılmadan ortaya çıkamaz. Bunun için, aşırı büyümüş köyü ve istihkâmla-

rını, özlü yüksek oranda örgütlenmiş bir düzene sahip kente ilk dönüştürenler kadar esaslı düzenlemeler gerekmektedir.

Kentin ortaya çıkışını izleyen negatif kurumlar dört yüzyıl içinde çürüyüp de daha düne kadar tamamen unutulmanın eşiğine gelmiş gibi görünmeseydi bu zorunlu değişimi tasavvur etmek kolay kolay mümkün olmazdı. Tanrı adına yöneten krallık yönetimi tümüyle yok olmuştur, ölü bir fikir olarak bile varlığını sürdürmemektedir; bürokrasi ve ordunun zorunlu yardımıyla sırf saray ve tapınağın yerine getirdiği siyasi işlevler XIX. yüzyıl süresince birçok örgüt, dernek, parti, birlik ve komite tarafından üstlenildi. Aristoteles'in köle emeğinin ortadan kaldırılması için ileri sürdüğü koşulların çoğu, inorganik enerji kaynaklarının kullanılması ve otomatik makine ve araçların icadıyla sağlanmış oldu. Böylece kölelik, angarya, yasallaştırılmış el koyma, sınıfsal bilgi tekeli, yerini bağımsız emeğe, sosyal güvenceye, genel okuryazarlığa, özgür eğitime, bilgi edinme hakkına ve siyasi görevlere geniş katılım sağlamak için de gerekli olan boş zamanın evrenselleşmeye başlamasına bıraktı. Asya, Afrika ve Güney Amerika'da büyük kitleler halinde insanlar ilkel ve son derece yoksul koşullar altında yaşıyorlarsa da, XIX. yüzyılın acımasız sömürgeciliği bile bu insanlara onları kurtaracak fikirleri ulaştırmıştır. "Karanlığın Yüreği" Livingstone'dan Schweitzer'e kadar bir ışık huzmesiyle delinmişti.

Kısacası, tarih boyunca kentlerin gelişimini sınırlamış olan baskıcı koşullar yok olmaya başladı. Mülkiyet, kast, hatta mesleki uzmanlaşma –derecelendirilmiş gelir vergisi ve "idari devrim" sayesinde– soya dayalı değişmezliğinin çoğunu kaybetti. Alexis de Tocqueville'in bir yüzyıl önce tespit ettiği şey bugün her zamankinden daha doğrudur: Son sekiz yüzyıllık tarih, sınıfların giderek eşitlenmesinin tarihidir. Bu değişim, Karl Marx'ı şoke edecek, ama John Stuart Mill'i hiç de şaşırtmayacak biçimde hem kapitalist hem de komünist sistemler için geçerlidir. Mill, makine ekonomisiyle birlikte sağlanan ilerlemenin sonunda insanın avantajına çalışacağı dinamik denge koşullarını öngörmüştü. Daha düne kadar kentle birlikte ortaya çıkan negatif ortak-yaşamın yok olmak üzere olduğu düşünülüyordu. Ortaya çıkan kentin görevi, bu radikal olarak üstün yaşam koşullarına ideal bir biçim vermekti.

Ne yazık ki, antik kentle birlikte ortaya çıkan şer kurumları zamanımızda dirilip büyüdü. Bu nedenle meselenin sonu muğlak bir durumdadır. Bazen Hitler gibi tanrısallaştırılan veya bazen Lenin ve Stalin gibi öldükten sonra tapınılması için firavun gibi mumyalanan totaliter yöneticiler tekrar ortaya çıktı. Bu totaliter yöneticilerin baskı ve terör yöntemleri acımasızlık bakımından antikçağ yöneticilerinin yaptıkları-

nı katbekat aşar; demokratik devletlerin seçimle iş başına gelmiş liderlerinin, bir zamanlar tanrılara atfedilen anında imha edici güçleri kullanarak bütün bir kent halkını yok etmek biçimindeki o eski katliamları gerçekleştirdiği de olmuştur. Her tarafta bilginin gizli tutulması etkili bir eleştirinin ve demokratik denetimin sonunu getiriyor. Kol emeğinden özgürleşmek yeni tür bir köleliğin ortaya çıkmasına neden oluyor: Makineye aşağılık bir biçimde bağımlılık. Antik dünyanın canavar tanrılarının hepsi insanlığın toptan kurban edilmesini talep ederek, devleştikçe devleşerek tekrar ortaya çıktı. Dünyanın bütün ulusları Nükleer Tapınaklar'daki Süper-Moloh'larını* memnun etmek amacıyla onun korkunç ocağının ateşine çocuklarını atmak için kaygısızca beklemektedir.

Bu ümit kırıcı eğilimler devam ederse bugün iş başında olan güçler ileride denetlenemez ve ölümcül olacak; çünkü insanın bugün yönettiği güçler, kaleyle olan eski bağlarından koparılıp insani amaçlara yönlendirilmedikleri sürece şimdiki paranoyak şüphe ve nefret ileride yerini nihai bir yıkım çılgınlığına bırakacaktır. Buna karşılık, uygarlığın temel negatif kurumları yıkılmaya devam ederse (yani, totaliterlik çırpınışları eski düzenin ölüm sancılarının bir işaretiyse) savaşın da aynı kaderi paylaşmaması mümkün müdür? Savaş, kentin yüzyıldan yüzyıla aktardığı, her zaman yıkımlara neden olan "ölümcül genler"den biri olsa da şimdiye kadar insan uygarlığını yerle bir edecek boyuta ulaşmamıştı. Ancak artık bu kabul edilebilirlik dönemi sona ermiştir. Eğer uygarlık savaşı açık bir olasılık hali olmaktan çıkamazsa nükleer unsurlar uygarlığı yok edip muhtemelen insanlığı da ortadan kaldıracaktır. Bir zamanların hayat rezervi olan büyük köy nüfusu kent nüfusuyla birlikte yok olacaktır.

Öte yandan, hayat güçleri bir araya gelirse, yeni bir kentsel içpatlamanın eşiğine geliriz. Eski bir Mısırlı yazman kentlerin henüz yeni kurulduğu zamanlarda kenti kuran kişinin görevinin, "tanrıları tapınaklarına sokmak" olduğunu anlatır bize. Gelecekteki kentin görevi de bundan pek farklı değildir: Görevi, insanın en üst çıkarlarını bütün faaliyetlerinin merkezine yerleştirmek; insanın bölünmüş kişiliğinin parçalarını birleştirmek; yapay olarak parçalarına ayrılmış insanları (bürokratları, uzmanları, "eksperler"i, kişilikten arındırılmış görevleri yerine getirenleri) tam insan haline getirmek; organik ortaklık ve ideal amaçların yokluğu, mesleki farklılaşma, toplumsal ayrımlaşma, kabilecilik ve milliyetçilik yüzünden oluşmuş hasarları onarmaktır.

Modern insan bugün varlığını tehdit eden güçler üzerinde denetim

* Moloh: Kenan tanrısı, adına çocuklar kurban edilirdi. (ç.n.)

kurmadan önce kendi üzerindeki egemenliğini geri almalıdır. Bu, kentin gelecekteki ana görevinin sınırlarını belirler: Kent, insanın derin benliğiyle ve dış dünyayla barışık yaşamasını sağlayacak biçimde tasarlanmış, insani sevgi ve şefkat imgeleriyle bezeli, görünür bir bölgesel ve kentsel yapı yaratmalıdır.

Bundan sonra artık kenti bir iş veya yönetim yeri olarak değil, yeni insan karakterini (yani "Dünya İnsanı") ifade etmenin ve hayata geçirmenin asli bir organı olarak düşünmeliyiz. İnsan ve doğa, kentli ve taşralı, Yunan ve barbar, yurttaş ve yabancı arasındaki o eski ayrım artık sürdürülemez. İletişim sayesinde bütün dünya koca bir köye dönüşüyor; bu nedenle, en küçük mahalle veya bölge daha geniş bir dünyanın işleyen bir modeli uyarınca planlanmalıdır. Artık kentte tek bir 689/F44
Tanrılaştırılmış hükümdarın arzusu değil, yurttaşlarının özbilgilenme, özyönetim ve kendini gerçekleştirmeyi amaçlayan bireysel ve ortak iradesi temsil edilmelidir. Kent sakinlerinin faaliyetlerinin merkezi sanayi değil, eğitim olmalıdır; her süreç ve işlev insanın gelişimine katkısına göre değerlendirilip onaylanırken, kentin kendisi de günlük hayatın kendiliğinden karşılaşmalarının, meydan okumalarının ve kucaklaşmalarının yaşanacağı bir sahne olmalıdır.

Günümüz uygarlığı açık bir şekilde hâlâ dünya çapındaki bir nükleer felakete doğru yol alıyor; bu ölümcül olay ertelenebilse bile, böyle bir felaket olasılığının tamamen ortadan kaldırılması bir yüzyıl veya daha fazla zaman alabilir. Neyse ki hayatın önceden görülebilir tek bir özelliği var, o da sürprizlerle dolu oluşu. Son anda (ki bizim kuşağımız bu son ana çok yakın olabilir) bugünkü amaçsız dinamizmimizi affettirecek amaç ve projeler galebe çalabilir. Böyle bir şey olursa, şimdi aşılamaz gibi görünen engeller eriyip yok olacak, şimdi nükleer bomba, uzay roketleri ve gayri insani ve gayri ahlâki amaçlara doğrudan veya dolaylı olarak bağlı diğer yüzlerce maharetli aygıtın yapımı için harcanan bütün para ve enerji, bilim ve teknolojinin yoğun çabaları, yeryüzünün yeniden verimli hale getirilmesi ve kentlerin yeniden inşası için, her şeyden önemlisi de, insan kişiliğinin yeniden oluşturulması için harcanacaktır. Yönetici sınıfı pençesine almış kısır rüya ve sadistçe karabasanlar uzaklaştırılabildiğinde, insani canlılık öyle bir zembereğinden boşalacaktır ki, Rönesans dönemi yanında neredeyse ölü doğmuş bir bebek gibi kalacaktır.

Böyle bir değişimin ne zaman veya nasıl olacağını kestirmeye çalışmak çok aptalca olur; ancak makine mitinin Batı dünyası üzerinde hâlâ süregiden etkisine rağmen böyle bir değişimi olasılık dışı görmek, hatta bunun yakın bir olasılık olmadığını iddia etmek daha da gerçek-

dışıdır. Neyse ki, güç ekonomisinden hayat ekonomisine doğru gerçekleşecek değişim hazırlıkları uzun zamandan beri sürmektedir; temel fikir ve amaçların yeniden düzenlenmesi süreci başladığında, onu zorunlu siyasi ve fiziksel dönüşümler izleyebilir. Bugün ölüm etrafında yoğunlaşan güçlerin çoğu o zaman hayata doğru yönlendirilebilir.

Batı uygarlığında 1940'tan önce tezahür ettiği şekliyle doğum oranının görünür stabilizasyonu hakkında tartışırken *The Culture of Cities*'in yazarı şunları tespit etmişti: "Büyük tahribat yapan bir felaket karşısında yeni bir aile kültünün nasıl büyüyeceği ve konut ve kent gelişimiyle ilgili planların hızlı biçimde yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılacağı kolayca tasavvur edilebilir: Böyle bir durumda, doğuma yönelik güçlü bir dürtü, zar zor oluşturulmuş bir dengeyi korumaya çabalayan temkinli kişilerin görüşleriyle siyasi anlamda çatışabilir."

Nüfus çizelgelerindeki düz çizgilerden cezbolan birçok profesyonel sosyoloğa göre böyle bir şey İkinci Dünya Savaşı'na kadar hiç olmayacak, hatta tasavvur bile edilemeyecek bir şeydi. Ama böyle kendiliğinden bir tepki savaşın hemen başında ortaya çıktı; çeşitli "uzman"ların tahminlerinin aksine yirmi yıl daha sürdü. İnsan soyunun nükleer patlamayla yok edilmesi konusu üzerine ciddiyetle eğilmesi gereken birçok kişi, "nüfus patlaması"na karşı duydukları aşırı kaygı yüzünden bu korkunç olasılığı akıllarından uzak tuttular. Bunu yaparken, nüfusun yok edilmesi ve aşırı nüfus artışı tehditlerinin aslında birbirine bağlı olabileceği belli ki hiçbirinin aklının ucundan bile geçmemişti.

Bu üreme faaliyetinin bugün yeniden canlanması kısmen dünya yüzeyinde on milyonlarca insanın vaktinden önce ölmesine karşı verilmiş derin bir içgüdüsel cevap olarak algılanabilir. Ama bunun, dünya genelinde yok edici bir nükleer soykırımın patlak vermesi olasılığına karşı bilinçsiz bir tepki olması daha muhtemeldir. Bu anlamda, dünyaya gelen her bebek, insanın varolma savaşı için kullandığı kör ve umutsuz bir oydur. Katliama karşı etkili bir siyasi protestoda bulunmaktan âciz olanlar, bu protestolarını biyolojik bir eylemle gerçekleştirirler. Devlet yardımının olmadığı ülkelerde genç ebeveynler çocuktan yoksun kalacaklarına genellikle mal ve boş zamandan yoksun kalmayı tercih ederler. Yok olma tehdidiyle karşı karşıya olan her türün otomatik olarak verdiği tepki aşırı üreme biçimindedir. Bu ekolojinin temel gözlemlerinden biridir.

Böyle bir taleple hiçbir kâr-merkezli, haz-egemen ekonomi baş edemez: Hiçbir güç-egemen ekonomi bu talepleri bastıramaz. Aynı tavır eğitim, sanat ve kültüre; yani insanın üremesinin biyoloji-üstü araç-

larına da sıçrarsa, insanın geleceği tümden değişir. Zira o zaman kamu hizmeti özel kârın yerine geçecek ve kamu fonları köylerin, mahallelerin, kentlerin ve bölgelerin yeniden inşası için, bir zamanlar aristokrasinin kendisi için yaptığından katbekat fazlasını yapabilecektir. Böyle bir değişim bahçe disiplinini ve zevkini hayatın her yönüne taşıyacak, yaşam kalitesi ile bağlantısı nedeniyle doğum oranını dengelemek konusunda herhangi bir kolektif önlemden daha başarılı olacaktır.

Daha önce de gördüğümüz gibi, kent son beş bin yıl içinde birçok değişim geçirmiştir; daha başka değişiklikler de mutlaka gelecektir. Ama zorunluluğunu acilen hissettiren yenilikler fiziksel donanımın yayılmasına ve mükemmelleştirilmesine bağlı değildir. Kültürün kalan organlarını biçimsiz banliyö tozu içine dağıtan otomatik elektronik aygıtların sürekli çoğaltılmasınaysa hiç mi hiç bağlı değildir. Tam tersine, önemli ilerlemeler sadece, sanat ve düşüncenin kentin merkezi insani kaygılarına uygulanmasıyla ve bütün varlıkları kuşatan kozmik ve ekolojik süreçlere yepyeni bir bağlılık duyulmasıyla gerçekleşecektir. Kentte, uzun zamandır görmezden gelinen veya bastırılan anaç özellikleri, hayatı besleyen işlevleri, özerk faaliyetleri, ortak yaşamsal birlikleri yeniden ortaya çıkarmalıyız. Zira kent sevginin bir organı olmalıdır; kentler için en iyi ekonomi insanın özeni ve kültürüdür.

Kent ilk olarak bir tanrının evi biçiminde ortaya çıktı. Ebedi değerlerin temsil edildiği ve kutsal olasılıkların açığa çıkarıldığı bir yerdi kent. Simgeler değiştiyse de, onların ardındaki gerçeklikler değişmedi. Bugün, hayatın açığa vurulmamış potansiyellerinin günümüz biliminin o azametli cebirinin ötesine geçtiğini, daha önce hiç olmadığı kadar iyi biliyoruz; bu potansiyellerin insanın sonraki dönüşümleri konusundaki vaatleri, tükenmez olduğu kadar büyüleyicidir de. Kentin beslediği dinsel perspektifler olmadan insanın yaşama ve öğrenme kapasitesinin küçük bir kısmı bile muhtemelen gelişemezdi. İnsan, tanrılarının suretinde ve onların belirlediği yere kadar büyür. Antik kentin ortaya çıkışını sağlamış olan kutsallık, güç ve kişilik karışımı günümüzün ideolojisi ve kültürüne uygun olarak yeniden ele alınıp yeni kentsel, bölgesel ve gezegensel kalıplara dökülmelidir. Şimdi uygarlığı içten tehdit eden çılgın güçleri alt etmek için, kenti tarihi boyunca izlemiş olan hayal kırıklıklarını ve olumsuzlukları aşmak zorundayız. Yoksa, organik sınırları veya insani amaçları tanımayan steril güç tanrıları insanı yeniden kendi suretlerinde yaratacak ve insanlık tarihini sona erdirecektir.

Kentin son görevi, insanın kozmik ve tarihsel süreçlere bilinçli katılımını artırmaktır. Kent, kendi karmaşık ve dayanıklı yapısı sayesinde, insanın bu süreçleri yorumlama ve bu süreçler içinde aktif, biçim-

leyici bir rol oynama yeteneğini öylesine artırır ki, sahnelediği oyunun her sahnesi mümkün olan en üst düzeyde, bilincin aydınlığına, amaçlılığın damgasına ve sevginin rengine sahip olur. Duygusal paylaşım, rasyonel iletişim, teknolojik ustalık ve her şeyden çok da dramatik temsil yoluyla hayatın bütün boyutlarını büyütmek tarih boyunca kentin en yüksek görevi olmuştur. Bu hâlâ kentin süregiden varlığının temel nedenidir.

Kaynakça

Başlıktan önceki yıldız işareti (*) bu kitapların, ana temanın daha iyi anlaşılması için özellikle önemli olduğunu gösterir; aynı önemdeki başka pek çok kitap böyle işaretlenmemiştir. Lütfen aşağıdaki kısaltmalara dikkat ediniz.

AR: Architectural Review
JAIA: Journal of the American Institute of Architecture
JAIP: Journal of the American Institute of Planners
JRIBA: Journal of the Royal Institute of British Architects
JSAH: Journal of the Society of Architectural Historians
JTPI: Journal of the Town Planning Institute
TCP: Town and Country Planning
TPR: Town Planning Review

Abercrombie, Patrick. *Town and Country Planning*. New York: 1933.
Konuya giriş için kısa bir özet (Home University Series).
Ideal Cities: Victoria. TPR: Mart 1921.
(Howard'ı etkileyen James Silk Buckingham'ın ideal kent tasvirinin özeti. Abercrombie'in İdeal Kentler serisinden bir kitap.)
Greater London Plan. 1944. Londra: 1945.
(Büyükkentin önceki bütün planlarına kıyasla müthiş büyük ilerleme. Açıkça Howard'ın önermelerinden türetilmiş ve beceriyle genişletilmiş topluluk planlaması ve taşra şehir ilişkisi kavramları üzerine kurulmuş. Howard'ın önermelerinin etkisi fiilen kurulmuş Yeni Kentler üzerinde görülebilir.)

Abercrombie, Patrick ve J.H. Forshaw. *County of London Plan: Prepared for the London County Council*. Londra: 1943.
(Hayranlık uyandıran detaylı önermelerle dolu; sorgulanmamış bir ön kabulle malul: Londra ili nüfusunun büyük kısmını tutmanın gerekliliği ve istenirliği.)

Abrams, Charles. *Revolution in Land*. New York: 1939.

Abrosimov, Pavel, ve diğerleri (editörler). *Construction and Reconstruction of Towns: 1945-1957*. 3 cilt. Moskova: 1958.
(V. Uluslararası Mimarlar Birliği Kongresi için hazırlanmış. İlk iki cildi İngilizce ve Rusça.)

Ackerman, Phyllis. *The Symbolic Sources of Some Architectural Elements*. JSAH: Aralık 1953. (Bkz. Lethaby.)

Adams, Charles C. *The Relation of General Ecology to Human Ecology*. Ecology: Temmuz 1935.

Adams, Thomas. *Outline of Town and City Planning: A Review of Past Efforts and Modern Aims*. New York: 1935.
(Ağırlıklı olarak İngiliz örnekleri.)
Regional Plan of New York and Its Environs. C. II: *The Building of the City*. (*Bkz. Regional Survey of New York and Its Environs.*)

Addison, William. *English Spas*. Londra: 1951.

* Alberti, Leone Battista. *Ten Books on Architecture*. Floransa: 1485. İtalyancaya çeviren Cosimo Bartoli (1568). İngilizceye çeviren James Leoni (1726). Londra: 1955.
(Camillo Sitte'den önce yazılmış önemli teorik çalışma. Biyolojik ve ekonomik işlevsel gereksinimlere ve doğal şartlara ısrarlı vurgusuyla bu eser, mekânsal ve insani hizaya sokma kavramlarının bir ifadesi olmaktan ziyade, ortaçağ fikirlerinin Rönesans terimleriyle açık bir formülasyonudur.)

* Albright, W.F. *The Archaelogy of Palestine*. Harmondsworth: 1956. Birinci baskı: 1949.
From the Stone Age to Christianity. New York: 1957.
(Tarih felsefesi de dahil olmak üzere her açıdan muhteşem.)

Alexandersson, Gunnar. *The Industrial Structure of American Cities: A Geographic Study of Urban Eco-*

nomy in the United States. Lincoln, Neb.: 1956.
Alihan, Milla Aissa. *Social Ecology: A Critical Analysis.* New York: 1938.
(Yaklaşım eleştirel olmakla beraber yazar, daha önce Chicago Okulu'nun üzerinde durduğu nispeten dar alanda fazla yoğunlaşıyor.)
Allee, Warder Clyde. *Animal Aggregations: A Study in General Sociology.* Chicago: 1931.
Animal Life and Social Growth. Baltimore: 1932.
Allen, Edith Louise. *American Housing as Affected by Social and Economic Conditions.* Peoria: 1930.
(Tamamlanması gereken bir taslak.)
Allen, George Cyril. *The Industrial Development of Birmingham and the Black Country: 1860-1927.* Resimli. Londra: 1929.
(Değerli paleoteknik veriler.)
Andersen, Hendrik Christian. *Creation of a World Center of Communication.* 2 cilt, 4 bölüm. Paris: 1913, 1918.
(Bir dünya kültürünün organlarını betimleme yolunda bir ilk çaba.)
Anderson, William (editör). *Local Government in Europe.* New York: 1939.
Andrae, W. *Das Wiederstehende Assur.* Leipzig: 1938.
The Story of Uruk. Antiquity: Haziran 1936.

Andreae, Johann Valentin. *Christianopolis.* Çeviri: F.E. Held. New York: 1916.
(Bir ortaçağ ütopyası; özellikle şehirlerdeki aydınlatma açısından ilginç.)
* Aristotle. *Politics.* Atina: Fourth Century B.C.
(Halen yöntemi olduğu kadar yurttaşlık görüşüyle de detaylı bir okumaya değer.)
Armillas, Petro. *Meso-American Fortification.* Antiquity: Haziran 1951.
Aronovici, Carol. *Community Building: Science, Technique, Art.* New York: 1956.
(Amerikan örneklerine dayanan etraflı bir elkitabı.)
Arts and Crafts Exhibitions Society. *Art and Life, and the Building and Decoration of Cities: A Series of Lectures by Members.* Londra: 1897.
(Özellikle Lethaby'nin metnine bakınız.)
Ashby, Thomas. *The Capitol, Rome: Its History and Development.* TPR: Haziran 1927.
Ashby, Thomas, ve S. Rowland Pierce. *The Piazza del Popolo: Rome.* TPR: Aralık 1924.
Astenog, Giovanni. *Town and Regional Planing in Italy.* TPR: Temmuz 1952.
Atkinson, William. *The Orientation of Buildings: or Planning for Sunlight.* New York: 1912.
(Öncü bir modern çalışma. Bkz. Augustin Rey.])
Atlas portratif ou le théâtre de la guerre en Europe: Contenants les Cartes géographiques avec le plan des villes et fortresses les plus exposés aux révolutions présentes. Amsterdam: 1702.
* Auzelle, Robert. *Encyclopédie de l'Urbanisme.* Paris: 1950.
(Fasikül halinde yayımlanan, genellikle tek tek unsurları bazen de bütün plan ve görüntüyü içeren fotoğraflar ve çizimler. Aynı ölçekte olan çizimler karşılaştırılabilir olması açısından değerlidir. Geniş bir alandan, ama sistematik olmayan bu seçki belki de pek önemli olmayan görece daha yakın dönem eserlere gereğinden fazla önem vermiştir.)
* Avenal, Baron Georges d'. *Histoire économique de la propriété des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800.* 7 cilt. 6 cilt. Paris: 1894-1926.
(Kapsamlı bir bilimsel çalışma; vazgeçilmez. [Özellikle VI. cilt, 5. kitap, 5. ve 6. bölümler.])
Ayyar, C. P. Venkatarama. *Town Planning in Ancient Dekkan.* Profesör Patrick Geddes'in giriş yazısıyla birlikte. Madras: yayın tarihi yok.
(Yazar Güney Hindistan kentlerinin gelişimini tasvir etmek için eski Tamil metinlerinden faydalanıyor. İlk kez Mezopotamya'da görülen modelin evrensel doğasını gösteriyor. Daha geliştirilmesi gereken bir alandaki tek çalışma.)
Badawy, Alexander. *Orthogonal and Axial Town Planning in Egypt.* Zeitschrift for Agyptische Sprache und Altertumes Kunde içinde, Bd. 85. Erster Heft. Berlin: 1960.
(Değerli. [Bkz. H.W. Fairman.])
Bailey, Francis. A. *The Origin and Growth of Southport.* TPR: Ocak 1951.
Balzac, Honoré de. *Le Père Goriot.* Paris: 1835.
Le Cousin Pons. Paris: 1847.
(*Scènes de la vie Parisienne*'den iki iyi örnek Balzac'ın Auguste Comte'un çağdaşı olması, Brunetière'in de belirttiği gibi, anlamsız değildi.)
Bannister, Turpin C. *Early Town Planning in New York State.* JSAH: Ocak-Nisan 1943.
Barbour, Violet. *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century.* The Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science. Seri lxvii. No. 1.
(Değerli. [Bkz. Gerald Burke.])
* Bardet, Gaston. *Pierre sur Pierre. Construction du Nouvel Urbanisme.* Paris: 1946.
(Le Corbusier'nin açıklamalarıyla tezat oluşturan anlamlı, canlı, insancı kent planlaması çalışmaları.)
L'Urbanisme. Paris: 1947.

Mission de l'Urbanisme. Paris: 1947.
Qui est-ce-l'Urbanisme? Paris: 1947.
Naissance et Méconnaissance de l'Urbanisme. Paris: 1951.
(Tarihi veri ve yaklaşım açısından zengin.)
Barlow, Sir Anthony Montague (Chairman). *Report of Royal Commission on Distribution of Industrial Population*. H.M. Stationery Office. Londra: 1940.
(Yeni Kentler politikasının temellerini atmada belirleyici etkisi olan, devlet adamına yaraşır bir katkı.)
Bartholomew, Harland ve Jack Wood. *Land Uses in American Cities*. Cambridge, Mass.: 1955.
Bates, Marston. *The Forest and the Sea: A Look at the Economy of Nature and the Ecology of Man*. New York: 1960.
(İnsan ekolojisini, müdahalelerinin sonuçlarını değerlendirmeden değiştiren planlamacı ve yöneticilere tavsiye olunur.)
Bauer, Catherine. *Modern Housing*. Boston: 1934.
(Yayın tarihinden kaynaklanan sınırlılığından dolayı bir kenara bırakmak için fazla değerli.)
Housing in the United States. International Labor Review: Temmuz 1945.
Social Questions in Housing and Town Planning. Londra: 1952.
Economic Progress and Living Conditions. TPR: Ocak 1954.
Baxter, Sylvester. *Greater Boston: A Study for a Federalized Metropolis Comprising the City of Boston and surrounding Cities and Towns*. Boston: 1891. 695
(Londra İl Meclisi'nin örgütlenmesini örnek alarak mevcut yerel otoriteleri muhafaza eden ve onlardan faydalanan federal kent örgütlenmesi için klasik öneri. Zamanında Baxter'ın izinden gidilseydi, metropolde yollar, su şebekesi ve parkların birleştirilmesi işi Boston'da sonuca ulaşabilirdi. Tarihe dikkat.)
Becatti, G., ve G. Calza. *Ostia*. Roma: 1955.
Behrendt, Walter Curt. *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau: Ein Beitrag zur Stadtbaukunst der Gegenwart*. Berlin: 1911.
Die Holländische Stadt. Berlin: 1928.
(Yorum ve resimler yönünden zengin.)
Modern Building: Its Nature, Problems and Forms. New York: 1937.
(Netlik, özlülük ve derinlik açısından rakipsiz.)
Bellamy, Edward. *Looking Backward: 2000-1887*. Birinci baskı. Boston: 1888. Yeni baskı. Boston: 1931.
(Neoteknik kent organizasyonuna dair kısmi öngörüler [mekanik].)
Bellet, Dainel ve Will Darville. *Ce que doit être la Cité moderne: son plan, ses aménagements, ses organes, son hygiène, ses monuments et sa vie*. Paris: 1914.
(Birinci Dünya Savaşı öncesi kabul edilmiş iyileştirmelerden bir kesit.)
Beloch J. *Antike und Moderne Grosztädte*. Zeitschrift for Sozialwissenschaften. Breslau: 1898.
Below, George Anton Hugo von. *Das ältere Deutsche Städtewesen und Bürgertum*. Monographien zur Weltgeschichte, C. VI içinde. Bielefeld: 1898.
Mittelalterliche Stadtwirtschaft und gegenwärtige Kriegswirtschaft. Kriegswirtschafliche Zeitfragen, C. 10 içinde Tübingen: 1917.
Die Enstehung des Modern Kapitalismus und die Hauptstädte. Schmollers Jahrbuch, C. XLIII fasikül 1 içinde. Münih: 1919.
(Sombart'ın keskin bir eleştirisi.)
Aus Sozial-und Wirtsehäftsgeschichte; Gedächtnisschrift für Georg von Below. Stuttgart: 1928.
(Bkz. Hapke ve Schneider'in makaleleri.)
Bennett, H.S. *Life on the English Manor: A Study of Peasant Conditions, 1150-1400*. Cambridge: 1948.
("Özgürlük Yolu" başlıklı kentle ilgili bölüme bakınız.)
Bennett, John W., ve Melvin M. Tumin. *Social Life: Structure and Function: An Introductory General Sociology*. New York: 1952.
(Kent üzerine iyi bir bölüm: Ancak selamlaşma, buluşma, çalışma, toplantı, kayıt tutma, depolama, kutlama vs gibi dinamik sosyal süreçlerin analizi açısından zayıf.)
Benoit, Fernand. *Avignon: au Double Visage*. Paris: 1940.
Benoit-Lévy, Georges. *La Ville et son Image*. Paris: 1910.
Bérard, Jean. *L'Expansion et la colonisation Grècques jusqu'aux guerres médiques*. Paris: 1960.
(Mükemmel: Yazarın ölümüyle yarım kalan, daha kapsamlı bir çalışmanın parçası.)
Beresford, M.W., J.K.S. St. Joseph. *Medieval England: An Aerial Survey*. Cambridge: 1958.
(Değerli.)
Beresford, Maurice. *History on the Ground: Six Studies in Maps and Landscapes*. Londra: 1957.
Berlepsch-Valendás. *Die Gartenstadtbewegung in England*. Münih: 1911.
(Kampffmeyer'in çalışmasında olduğu gibi on yıllık süre içinde Bahçe Kent hareketinin yarattığı güçlü etkiye tanıklık etmektedir.)
Bernoulli, Hans. *Die Stadt und Ihr Boden (Towns and the Land)*. Erlenbach-Zürih: 1946.

Blanchad, Raoul. *Grenoble: Étude de Géographie Urbaine*. Üçüncü baskı: 1935. (Birinci baskı: 1911.)
Annecy: Étude de Géographie Urbaine. Annecy: 1917.
(Her iki çalışma da büyük Fransız kentsel coğrafya okulunun örnek ürünlerindendir.)
Blanckenhagen, Peter H. von. *The Imperial Fora*. JSAH: Aralık 1954.
Blomfield, Reginald. *Sébastien le Prestre de Vauban: 1633-1707*. Londra: 1938.
(XVII. yüzyıl planlamasının anlaşılması açısından temel nitelikte.)
Blumenfeld, Hans. *Form and Function of Urban Communities*. JSAH: Ocak-Nisan 1943.
Russian City Planning of the 18th and Early 19th Centuries. JSAH: Ocak 1944.
Theory of City Form. ISAH: Temmuz-Aralık 1949. *Scale in Civic* Design TPR: Nisan 1953.
(Blumenfeld'in çalışmaları teorik ve pratik bir kavrayış için temel önemdedir.)
Boekle, Erich, ve Werner Lindner. *Die Stadt: Ihre Pflege und Gestaltung*. Münih: yayın tarihi yok.
Boëthius, Axel. *The Golden House of Nero*. New York: 1960.
(Eski Roma ve onun ortaçağ binaları üzerindeki etkisine dair değerli veriler.)
Bogue, Donald J. *Population Growth in Standart Metropolitan Areas: 1900-1950*. Washington: 1953.
Metropolitan Growth and the Conversion of Land to Non-Agriculturel Uses Chicago: 1956.
The Structure of the Metropolitan Community: A Study of Dominance and Sub-dominance Ann Arbor: 1950.
696 Bolkestein, H. *Economic Life in Greece's Golden Age*. Hollanda baskısı: 1923. Trans. Leiden: 1958.
Bonner, Robert J. *Aspects of Athenian Democracy*. Berkeley: 1933.
Booth, Charles. *Life and Labour in London:* 17. cilt. Başlangıç 1889. Londra: 1902.
(Anıtsal bir araştırma: Kapsamlı detaylar, fakat tanımladığı kent gibi bir bütün olarak anlaşılması zor.)
Booth, Charles, vd. *New Survey of London Life and Labour*. C. I-IV. Londra: 1930-1933.
Bossert, H. Th., ve W. Zschietzschmann. *Hellas and Rome. The Civilisation of Classical Antiquity*. New York: 1936.
(Benzer çalışmalarda görülemeyecek 575 resim.)
Botero, Giovonni. *A Treatise Concerning the Causes of the Magnificence and Greatness of Cities*. Çeviri. Londra: 1606.
Bowra, Sir Maurice, ve arkadaşları. *Golden Ages of the Great Cities*. New York: 1952.
(Runaman'ın Konstantinopolis'le ilgili öyküsü gibi muhteşem olanları da bulunan tarihsel öyküler.)
Bradford, John. *Ancient Landscapes: Studies in Field-Archaelogy*. Londra: 1957.
(Arazi fotoğraflarıyla belgelenmiş antik kent modelleri üzerine çok şey...)
Braidwood, Robert J. *The Near East and the Foundations of Civilization*. Condon Lectures. Eugene, Ore.: 1952.
Jericho and Its Setting In Near Eastern History. Antiquity: XXXI içinde, 1957.
(Kent büyümesi aşamalarının yetkin biçimde ayrıştırılmasını içeren "acı veren yeniden değerlendirmenin" parçası.)
Near Eastern Prehistory.
(Besin toplamadan, köy tarım cemaatine geçiş: alanında titiz bir çalışma.)
Branford, Victor V. *Outlines of the Sociology of London: An Introduction to the Study of Social Science*. Londra: 1908.
Civics and Eugenics: An Introduction to the Science of Sociology.
(Geddes'in saygın meslektaşının London University Extension'daki öncü dersleri.)
The Drift to Revolution.
(Branford'un yayına hazırladığı "Papers for the Present" serisinin yazılarından biri. Mükemmel.)
Westminster: Spiritual and Temporal. London:
(Hâlâ ilham verici.)
Sociological View of Westminster. Sociological Review: Temmuz 1930 içinde.
Branford, Victor V. ve Patrick Geddes. *The Coming Polity*. Londra: 1917.
Our Social Inheritance. Londra: 1919.
(Branford'un Westminster üzerine olan bölümü derin kavrayışlarla dolu. Benim 1920'de Branford'la Westminster çevresinde yaptığım yürüyüşler daha sonraki düşüncelerimin tümü üzerinde iz bırakmıştır.)
* Braunfels, Wolfgang. *Mittelalterliche Stadtbaukunst in der Toskana*. Berlin: 1953.
(Orijinal belgelere dayanan ve kent inşası sanatı yanında birçok konuyu da içeren, ortaçağ kentleri üzerine birçok açıdan en iyi monografi. Fakat bir bütün olarak planın gelişimine bakışı eksik. Bu ihmal belki de katedralin ustabaşısının genel kent mimarı olarak rolünün gereğinden fazla vurgulanmasına yol açıyor.)
Breasted, James Henry. *The Conquest of Civilization*. New York: 1926.
(Ders kitabı olarak yazılmasına rağmen, hâlâ antik uygarlıklara genel bir giriş olarak iyi. Son zamanların önemli çalışmaları ışığında bir gözden geçirilmeye ihtiyacı var doğal olarak. [Bkz. Frankfort ve Childe.])
The Down of Conscience. New York: 1938.

(Mısır'da yasa, adalet ve doğruluk gibi yeni kavramların oluşumunu yaratan iktidarın ahlâkileştirilmesinin önemli bir analizi.)
Bredius, Abraham vd. *Amsterdam in de Zeventiende Eeuw*. 3. cilt. 'sGravenhage: 1897-1904.
Breton, Nicholas. *The Court and the Country*. Londra: 1618.
Brett-James, N.G. ve M.B. Honeybourne. *Precincts and Trade Quarters*. AR: Kasım. 1946.
Bridenbaugh, Carl. *Cities in the Wilderness: The First Century of Urban Life in America, 1625-1742*. New York: 1938.
Cilt II. *Cities in Revolt*.
(Fiziksel ve estetik yaklaşımlarında zayıf olsa bile mükemmel bir çalışma. Kentten ilk kaçışlar üzerine önemli veriler.)
Briggs, Martin S. *Town and Country Planning*. Londra: 1948.
Brinckmann, A.E. *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit*. Gözden geçirilmiş ikinci baskı. Frankfurt-am-Main: 1921.
Brugmans, H. ve C.H. Peters. *Oud-Nederlandsche Steden in Haar Onststaan, Groei en Ontwikkeling. Groei en Ontwikkeling*. 3. cilt. Leiden: 1909-1911.
• Brunhes, Jean. *Human Geography: An Attempt at a Positive Classification: Principles and Examples*. Çeviri. New York: 1920.
(Klasik.)

Buber, Martin. *Paths in Utopia*. Çeviri. Boston: 1958.
Buchanan, C.D. *Mixed Blessing: The Motor Car in Britain*. Londra: 1958.
(Ciddi bir değerlendirme. Daha hicivli bir değerlendirme için John Keats'in The Insolent Chariots'ına bakınız.)
Bücher, Karl. *Die Bevölkerung von Frankfurt-am-Main in XIV Jahrhundert*. Tubingen: 1886.
(Mesleklere göre ve genel istatistikler. Genel olarak ilk belediye istatistiklerine giriş olarak önemli.)
Die Grosstadt: Vorträge unud Aufsatze zur Stadteausstellung. Dresden: 1903.
Buckingham, James Silk. *National Evils and Practical Remedies*. Londra: 1849.
(Howard'ı etkileyen bir model kent planı içerir.)
Buer, Mabel Craven. *Health, Wealth & Population in the Early Days of the Industrial Revolution*. Londra: 1926.
(Ortaçağ sağlık anlayışının çarpık bir resmi ve geç paleoteknik endüstrinin yanıltıcı bir yorumu. Ama ağırlıklı olarak eoteknik *inter-regnum* anlatımı bakımından faydalı.)
Bunin, H. *The Recontsiruction of Urban Centres*. AR: Mayıs 1947.
Bunting, Bainbridge. *The Plan of the Back Bay Area in Boston*. JSAH: Mayıs 1954.
Burckhardt, Jacob. *The Civilization of the Renaissance in Italy*. On beşinci baskıdan çevrilmiş. New York: 1929.
(Artık yeterli olmamakla birlikte hâlâ yeni şeyler içermekte. Kavramsal özü itibariyle mantıklı olmasa da yeni bakış açıları üretmeye yatkın.)
Burgess, Ernest W. vd. *Environment and Education*. Supplementary Educational Monographs No. 54. Chicago: 1942.
The Urban Community. Chicago: 1927.
Burke, Gerald L. *The Making of Dutch Towns: A Study in Urban Development from the Tenth to the Seventeenth Centuries*. Londra: 1956.
(Uzun süre ihtiyacı hissedilmiş ve en iyi şekilde gerçekleştirilmiş.)
Burke, Thomas. *The English Townsman: As He Was and As He Is*. Londra: 1946.
Burnham, Daniel H. ve Edward H. Bennett. (Charles Moore, editör). *Plan of Chicago*. Chicago: 1909.
(Genel hatlarıyla mükemmel, sosyal amaçları açısından zayıf.)
Bushnell, Horace. *Work and Play*. New York: 1864.
(Tarihe dikkat.)
Bylinkin, N. *Reconstruction and Housing*. AR: Mayıs 1947.
(İlginç bir Rus katkısı.)
Cacheux, Emile. *État des Habitations Ouvrières à la Fin du XIXe Siècle*. Paris: 1891.
(Kötülüklerin ve çarelerin faydalı bir dökümü.)
Cadoux, G. *La Vie des Grandes Capitales: Études Comparatives sur Londres-Paris-Berlin-Vienne-Rome*. İkinci baskı. Paris: 1913.
(Su ve ulaşım üzerine.)
Caemmerer, H.P. *Washington: The National Capital*. Washington: 1932.
Calza, Raissa ve Ernest Nash. *Ostia*. 163 levha. Firenze: yayın tarihi yok. (1959?)
Campbell, Argyll ve Leonard Hill. *Health and Environment*. Londra: 1925. (IV, V.)
(Halen yeterince araştırılmamış bir konu üzerine şimdiye kadar yazılmış en iyi kitap.)
Carcopino, Jerome. *Daily Life in Ancient Rome: The People and the City at the Height of the Empire*. Çeviri. New Haven: 1940.
(Homo'nun Roma'nın anatomisi üzerine yazması gibi bu da Roma'nın fizyolojisi üzerine yazılmış.)

Carden, Robert Walter. *The City of Genoa*. Londra: 1908.
Carne, Elizabeth T. *Country Towns: And the Place They Fill in Modern Civilization*. Londra: 1868.
Carol, Hans ve Max Werner. *Staedte wie sie wuenschen: ein Vorschlag zur Gestaltung schweizerischer Grosstadt-Gebiete, dargestellt am Beispiel von Stadt und Kanton Zuerich*. Zürih: 1949.
(Metropol bölgesinin büyümesinin ayrımlar yapan analizi, daha düzenli ve tatminkâr bir gelişim için yapıcı öneriler içerir. Asıl olarak Zürih üzerine ama daha geniş referansları var.)
Carrier, Robert ve Oliver Lawson Dick. *The Vanished City: A Study of London*. Londra: 1957.
(Yorumlarla birlikte eski gravürlerin röprodüksiyonları.)
Carrington, R.C. *Pompeii*. Oxford: 1936.
(Bu iyi korunmuş harabenin yoğun bir tasviri; planlarla birlikte [Bkz. Maiuri.])
Cerda, Ildefonso. *Teoría General de la Urbanización*. Madrid: 1867.
Chadwick, Edwin. *Report on the Sanitary Condition of the Labouring Population of Great Britain*. Londra: 1842.
(Paleoteknik korkunçlukların klasik bir özeti. Bu dönemin hararetli savunucuları tarafından özenle göz ardı edilmiş ve küçümsenmiş.)
Chadwick, Edwin. (B.W. Richardson, editör) *The Health of Nations*. 2 cilt. Londra: 1887.
(Chadwick'in sayısız makalelerinden özetler ve alıntılar.)
698 Champdor, Albert. *Babylon*. New York: 1958.
(Mükemmel. Antik Kentler ve Tapınaklar adlı, yeni serinin ikinci cildi.)
Chancellor, Edwin Beresford. *The History of the Squares of London: Topographical and Historical*. Londra: 1907.
The Pleasure Haunts of London During Four Centuries. New York: 1925.
(Değerli verilerle dolu.)
Chapman, Brian ve J.M. *The Life and Times of Baron Haussmann: Paris in the Second Empire*. Londra: 1957.
(Faydalı.)
Chapman, Edmund H. *City Planning under Industrialization: The Case of Cleveland*. JSAH: Mayıs 1953.
* Childe, V. Gordon. *Man Makes Himself*. Londra: 1936.
(Childe MÖ 3000'de gerçekleşen karmaşık değişikliklere Kentsel Devrim adını verir. Şehri binalar ve eserlerden öte bir şey olarak göremeyen diğer arkeologlardan şehri bir bütün olarak görmesiyle ayrılır. Ancak teknik ve ekonomik faktörlere gereğinden fazla önem vermiş ve dinin aktif rolünü yeterince fark edememiştir.)
Prehistoric Communities of the Britis Isles. Londra: 1940.
What Happened in History. Harmondsworth: 1942.
(Antik uygarlıkların büyümesinin yoğun bir incelemesi. [Frankfort, Breasted, Mortimer Wheeler, Woolley vd bkz.])
Progress in Archaelogy. Londra: 1944.
Cave Men's Buildings. Antiquity: Londra: Mart 1950.
(Gorodtsov'un paleolitik köy ve binaları keşfi üzerine bir rapor.)
* *The Urban Revolution*. TPR: Nisan 1950.
(Kentin kökenine dair kısa ama zengin, somut bir yorum. Önceleri göçebe olan uzmanlaşmış zanaatkârların yerleşik hayata geçişleri vurgulanmış, ama kalenin rolüne dokunulup geçilmiş. [Fevkalade, ama Frankfort'a bkz.])
The Dawn of European Civilization. Altıncı baskı. New York: 1958.
Chombart de Lauwe, Paul H. vd. *Paris et l'agglomération Parisienne*. 2 cilt. C. I: *L'Espace social dans une grande cité*. C. II: *Methodes de recherches pour l'étude d'une grand cité*. Paris: 1952.
(Kapsam ve yöntem açısından hayranlık uyandırıcı.)
Chroniken der deutschen Städte von 14. bis ins 16. Jahrhundert. Lübeck. 5 cilt. Historical Commission of Royal Academy of Science tarafından yayına hazırlanmış Orijinal Kroniklerin Çevirileri. Münih. Leipzig: 1884-1911.
(Diğer kentler hakkında da bu kadar kapsamlı kayıtlar mevcut.)
Churchill, Henry S. *The City Is the People*. New York: 1945.
Clapham, John Harold. *An Economic History of Modern Britain*. 2 cilt. Cambridge: 1930-1932.
(Kullanışsız tek yanlı anlatılara bir düzeltme, ama kendi de aşırı iyimserliği ile tek yanlı.)
Clark, J.G.D. *Prehistoric Europe: The Economic Basis*. Londra: 1952.
(Charles Singer ve arkadaşları tarafından yayına hazırlanan *A History of Technology*'ye de bakınız.)
Clarke, Maude Violet. *The Medieval City State: An Essay on Tyranny and Federation in the Later Middle Ages*. Londra: 1926.
Clay, Rotha Mary. *The Medieval Hospitals of England*. Londra: 1909.
Collins, George R. *The Ciudad Lineal of Madrid*. JSAH: Mayıs 1959.
Linear Planning Throughout the World. JSAH: Ekim 1959.
Colvin, Brenda. *Land and Landscape*. Londra: 1948.

(Faydalı bir giriş tartışması.)
Commelin, Caparus. *Beschrijvinge van Amsterdam*. 2 cilt. Amsterdam: 1693-1694.
Constans, L.A. *Arles Antique*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome içinde. No. 119. Paris: 1921.
Contenau, Georges. *Everyday Life in Babylon and Assyria*. New York: 1954.
(Mükemmel, [hâlâ da bulunamamış] delilller açısından zayıf olmasına rağmen.)
Cooley, Charles Horton. *Social Organization: A Study of the Larger Mind*. New York: 1909.
(Birincil grubun rolünü vurgular.)
Human Nature and the Social Order. Gözden geçirilmiş baskı. New York: 1922.
(Amerika'nın en bilge sosyologlarından biri tarafından yazılmış.)
Coolidge, John. *Mill and Mansion: A Study of Architecture and Society in Lowell, Massachusetts, 1820-1850*. New York: 1942.
(Ağırlıklı olarak estetik yönelimli, ancak fabrika döneminin tarihi ve kent planlamasına katkısı açısından faydalı.)
Coon, Carleton S. *The Story of Man: From the First Human to Primitive Culture and Beyond*. New York: 1954.
(Maddi kalıntılar söz konusu olduğunda güvenilir. Ancak eşit derecede yetkin yorumcuların ayrıldığı konularda oldukça dogmatik. Teilhard de Chardin'le birlikte dünya birliğini insan gelişiminin bir sonraki adımı olarak görür. Son bölüm bilgeliklerle dolu.) 699
Coppolani, Jean. *Le résau urbain de la France: sa structure et son aménagement*. Paris: 1959.
Coste-Messelière, Pirre de la. *Delpes*. Paris: 1957.
(George de Mire'in 246 Delphoi fotoğrafı harika; ziyaretçilerin nadiren gördüğü açıları yansıtmakta.)
Coulborn, Rushton. *The Origin of Civilized Societies*. Princeton: 1959.
(Önemli bir sorun, yetersiz bir şekilde formüle edilmiş.)
Coulton, George Gordon. *The Medieval Village*. Cambridge: 1925.
(Plan ya da fiziksel özelliklerle ilgilenmiyor.)
Medieval Panorama. Cambridge: 1939.
(Genel olarak iyi, ortaçağda İngiliz şehirlerinin resmedilişi açısından da iyi; Maitland'ın izinde.)
Counaert, Emile. *Les Ghildes Médiévales: (V-XIVe Siècles)*. Revue Historique: Ocak-Mart ve Nisan-Haziran 1948.
Court, W.H.B. *The Rise of the Midland Industries: 1600-1838*. Londra: 1939.
* Creutzsburg, Nikolaus. *Kultur im Spiegel der Landshaft: das Bild der Erde in seiner Gestaltung durch den Menschen: Ein Bilderatlas*. Leipzig: 1930.
(Her plancının dağarcığında bulunması gereken harika bir resim kitabı. [Chombart de Lauwe ve Gulkind'in son çalışmalarına da bakınız.])
Crowe, Sylvia. *Tomorrow's Landscape*. Londra: 1956.
(Mükemmel bir tanıtıcı özet.)
The Landscape of Power. Londra: 1958.
(Elektrik santralı, kontrol kulesi, havaalanı vb üretmek gibi zorlu bir estetik sorunla ilgilenir.)
Crozet, R. *Une Ville Neuve du XVIe Siècle: Vitry-le-François*. La Vie Urbaine: Ağustos-Ekim. 1923.
Curie-Seimbres, M.A. *Essai sur les villes fondées dans le sud-ouest de la France aux XIIIe et XIVe siècles sous le nom genérique de bastides*. Toulouse: 1880.
(Öncü bir çalışma. [Bkz. Tout.])
Dahir, James. *The Neighborhood Unit Plan: Its Spread and Acceptance: A Selected Bibliography with Interpretive Comments*. New York: 1947.
(Değerli.)
Region Building. New York: 1955.
(Tenessee Vadisi ve TVA üzerine aydınlatıcı bir yorum.)
D'Ambrosio, Raffaele. *Alle Origini della Citta: Le Prime Esperienze Urbane*. Napoli: 1956.
(Fustel de Coulanges'dan sonra kentin kökeniyle kapsamlı bir şekilde ilgilenen ve var olan verileri bir araya getiren ilk kitap.)
Dasman, Raymond F. *Environmental Conservation*. New York: 1959.
Davidsohn, Robert. *Feschichte von Florenz*. 4 cilt. Berlin: 1896-1927.
(Kapsamlı bir çalışma.)
Davis, William Stearns. *A Day in Old Rome*. New York: 1925.
(Bir ders kitabı; ancak kaynakları iyi kullanmış.)
Defoe, Daniel. *The Complete English Tradesman*. Dördüncü baskı. Londra: 1738. İlk baskı 2 cilt halinde. Londra: 1726-1732.
(Paha biçilmez.)
DeForest, Robert Weeks, ve Lawrence Veiller. *The Tenement House Problem*. 2 cilt. New York: 1903.
(Konut reformunda tuhaf bir dönüm noktası.)
Delcourt, Marie. *Les Grands Sanctuaires de la Grèce*. Paris: 1947.

(Dempsey'inki kadar iyi değil, ama daha kapsamlı.)
Demangeon, A. *Paris: La Ville et sa Banlieue*. Paris: 1933.
Dempsey, T. (Rev.). *The Delphic Oracle: Its Early History, Influence and Fall*. Oxford: 1918.
(İyi.)
De Voe, Thomas F. *The Market Book*. New York: 1862.
Dewhirst, Robert K. *Saltaire*. TPR: Temmuz 1960.
Dickens, Charles. *Sketches by Boz*. Londra: 1836.
(Burada ve daha sonraki taslaklarında Dickens, Londra hakkında birçok değerli izlenim bırakmıştır. [Bkz. Mayhew.])
Hard Times. Londra: 1854.
(Kömürkent'in klasik bir resmi; Gradgrind, Bounderby ve Michoakumchild gibi arketip karakterlerle.)
Dickinson, Robert E. *The West European City*. Londra: 1951.
Diedrichs, Eugen. *Deutsches Leben in der ergangenheit in Bildern: Ein Atlas mit 1760 Nachbildungen*. 2 cilt. Jena: 1908.
(Alman sosyal hayatının grafik tarihi; harfler kadar resimleri de okuyabilenler için hazine niteliğinde.)
700 Dill, Samuel. *Roman Society: In the Last Century of the Western Empire*. Gözden geçirilmiş ikinci baskı. Londra: 1899.
Roman Society: From Nero to Marcus Aurelius. Londra: 1905.
(Ustaca.)
Dobriner, William M. (editör). *The Suburban Community*. New York: 1958.
(Çalışmalarını örnekleyen örnek makaleler toplamı: Ancak tek kuşak perspektifi olan, çoğu günümüz Amerikan sosyolojisinde olduğu gibi topluluğun fiziksel yönleri konusunda derinlikli bir bakıştan yoksun. [Bkz. Douglass, Harlan Paul.])
Dodd, George. *Days at the Factories: or, the Manufacturing Industry of Great Britain Described: Series I*. Londra: 1843.
Dohlhmann, Robert von. *Aus Altertum und Gegenwart*. Münih: 1911.
(Bkz. V. Bl.)
Doob, Leonard W. *The Plans of Men*. New Haven: 1940.
Dopsch, Alfons. *The Economic and Social Foundations of European Civilization*. Wien: 1923-1924. Çeviri. New York: 1937.
(Her ne kadar S.W. Maitland Karanlık Çağlar'ın geleneksel kasvetli resmini XIX. yüzyılın ortalarından önce düzeltmeye başladıysa da Dopsch'un delilleri yeniden incelemesi yeni bir dönem başlattı. Karolenj öncesi süreklilikleri vurgular, ama Karolenj sonrası kopuklukları en aza indirgeme eğilimindedir.)
Dorau, Herbert B. ve A.G. Hinman. *Urban Land Economics*. New York: 1928.
(Kapsamlı, ama geleneksel.)
Doty, Duane (Mrs.). *The Town of Pullman: Its Growth with Brief Accounts of Its Industries*. Pullman, Ill.: 1893.
Dougill, Wesley. Wythenshawe: *A Modern Satellite Town*. TPR: Haziran 1935.
(Barry Parker'ın Wythenshawe'daki öncü çevre planlaması uygulaması yeterince takdir edilmemiş.)
Douglass, Harlan Paul. *The Little Town: Especially in Its Rural Relationships*. New York: 1919.
The Suburban Trend. New York: 1925.
(En eski çalışmalardan ancak en kötüsü değil, hem banliyölerin durumunun hem de nesiller boyu değişen sosyolojik yöntemlerin farklarının değerlendirilmesi açısından faydalı.)
Doxiadis, K.A. *The Greek City Plan*. Landscape: Güz 1956.
The Science of Ekistics. Architectoniki: Ocak-Şubat 1959.
(Ayrıca *Report of Proceedings of the Town and Country Planning Summer School*'a da bakınız.)
Raumordnung im Griechischen Städtebau. Berlin: 1938.
(Helenik planlamacılıkta mekansal dizaynın ilkelerine estetik bir adaletle yaklaşımın belki de ilk örneği.)
Dubash, Peshoton S.G. *Hygiene of Town Planning and Vegetation*. Londra: 1919.
Du Camp, Maxime. *Paris: ses organes, ses fonctions et sa vie: dans la seconde moitié du XIXᵉ siècle*. Altıncı baskı. 6 cilt. Paris: 1875.
(Yurttaşlık kurumları üzerine en kapsamlı, ancak tüketici olmayan birkaç eserden biri; örneğin kilise kurumları atlanmış. Mükemmel tarihi açıklamalarla daha da değer kazanmış.)
Duncan, Otis Daley ve Albert J. Reiss, Jr. *Social Characteristics of Urban and Rural Communities, 1950*. The United States Census Monograph serisi içinde. New York: 1956.
(Yoğun ilgiye layık.)
Dunham, H. Warner ve Robert E. Faris. *Mental Diseases in Urban Areas*. Chicago: 1939.
Dürer, Albrecht. *Unterricht zur Befestigung der Städte, Schlösser und Flecken*. Birinci baskı: 1527. Berlin: 1840, Paris: 1870.

Dyos, H.J. *The Growth of a Pre-Victorian Suburb: South London, 1580-1836.* TPR: Nisan 1954.
(Değerli. 1836-1936 dönemini içeren çalışmaların azlığına işaret ediyor.)
Eberstadt, Rudolph. *Handbuch des Wohnnungswesen und der Wohnungsfrage.* İkinci baskı. Jena: 1910. Dördüncü baskı. Jena: 1920.
(Kapsamlı bir elkitabı.)
Die Spekulation im Neuzeitlichen Städtebau. Jena: 1907.
(Ülke içindeki "serbest pazarı" haklı gösteren ekonomistlere bir yanıt.)
Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen.
C. I. *Städtebau und Wohnungswesen in Belgien. Wiener Wohnverhältnisse.* Jena: 1912.
C. II. *Städtebau und Wohnungswesen in Holland.* Jena: 1914.
C. III. *Die Kleinwohnungen und das Städtebauliche System in Brüssel und Antwerpen.* Jena: 1919.
(Yeni ve eski konut türlerinin önemli bir tartışması, yoksullar için geç ortaçağda ev sağlayan kurumların planlarıyla.)
Ebert, Max (editör). *Reallexikon der Vorgeschichte.* Berlin: 1924-1932.
(Antik arkeoloji için ansiklopedik bir kaynak kitabı.)
• Egli, Ernst. *Geschichte des Städtebaues. Erste Band: Die Alte Welt.* Zürih: 1959.
(Kapsamlı ve detaylı Lavedan'ın yüzeysel geçtiği bazı alanları dolduruyor, ama ne şehir planlaması değerlendirmelerinde Lavedan'ınki kadar tüketici ne de o kadar bol resimli.) 701
Flugbild Europas. Zürih: 1958.
(Şehrin ve taşranın mükemmel kuşbakışı resimleri.)
Ehrenberg, Richard. *Capital and Finance in the Age of the Renaissance: A Study of the Fuggers and their Connections.* New York: tarihsiz.
(Bu geçiş döneminde Antwerp, Lyon ve Amsterdam'ın ticaret merkezleri olarak oynadığı rolü aydınlatır; özellikle de borsa faaliyeti altındaki serbest pazarın etkisini. [Bkz. Barbour, Violet.])
Eliade, Mircea. *The Myth of the Eternal Return.* New York: 1954.
Patterns in Comparative Religion. Traité d'histoire des Religions'ın çevirisi. New York: 1958.
(Kutsal yerler hakkındaki bölüm, antik kentin biçimini ve amacını anlamak konusunda önemli ipuçları verir.)
The Sacred and the Profane. New York: 1959.
Eliot, Charles W. (Committee of the American Society of Landsape Architects). *Preservation of Open Spaces.* Landscape Architecture: Ocak 1958.
Encyclopédie, ou dictionnaire raissonné des sciences, des arts et des métiers. Recueil de planches. 33 cilt. Paris: 1751-1777.
(Kente ilişkin bir madde olmaması önemli bir eksiklik. Ancak kentsel hayatı, özellikle de endrüstriyel bölgeyi anlatmasıyla önemli.)
Engels, Friedrich. *The Condition of the Working-Class in England in 1844.* Leipzig: 1845. Çeviri. Londra: 1887.
(Durumun tartışılmaz berbatlığını resmeden metin. [Daha hayırhah bir bakış açısı için bkz. Clapham.])
Engerand, Fernand. *Les Amusements des Villes d'Eaux à Travers les Ages.* Paris: 1936.
(Kaplıcaların, hamamların ve suyu bol mesire yerlerinin faydalı bir tasviri.)
English Courtier, The, and the Country Gentleman: Of Civil and Uncivil Life. Londra: 1586.
English Sanitary Institutions: Reviewed in Their Course of Development and in Some of Their Political and Social Relations. Londra: 1890.
(Tüketici ve mükemmel.)
• Ennen, Edith. *Frühgeschichte der Europäischen Stadt.* Bonn: 1953.
(Tam teşekküllü ortaçağ şehirlerine romanesk geçişin en iyi anlatımı.)
Espinas, Georges. *La Vie Urbaine de Douai au Moyen Age.* 4 cilt. Paris: 1913.
(Son iki cilt tarihi delil ve belgeler sunar.)
Les Origines du Capitalisme. C. III. *Deux fondations de villages dans l'Artois et la Flandre Française (X-XV siècles): Saint Omer.* Lannoy-du-Nord. Paris: 1946.
(Kent planını bir tarih kaynağı haline getirmek için hayranlık uyandıran bir çaba.)
Esteve, Gabriel Alomar. *Teoría de la Ciudad: Ideas Fundamentales Para un Urbanismo Humanistas.* Madrid: 1947.
Etienne, Charles ve John Liebault. *Maison Rustique, or the Countrey Farme.* Londra: 1616.
Evans, Arthur John. *The Palace of Minos.* Londra: 1921-1935.
(Girit tarihinin yeniden ele alınmasına neden olan keşifleri anlatır.)
Evelyn, John. *Fumifugiu: or The Inconvenience of the Aer and Smoake of London Dissipated.* Londra: 1661. Yeniden basım. Londra: 1933.
(Erken bölgelendirme önerileri: Ortaçağ başlarından beri Londra'da var olan bir rahatsızlık kaynağını ortadan kaldırma amacıyla.)
London Revived: Consideration for its rebuilding in 1666. E.S. de Beer tarafından yayına hazırlanmış. Oxford: 1938.

(*Londinum Redivivum*'un bir versiyonunun yeniden basımı. Evelyn'in Büyük Yangın'dan sonra Londra'ya "çok daha büyük bir Güzellik, Kullanışlılık ve İhtişam" kazandırma önerileri. Her üç alternatif planda belli aralıklarla bölge kiliselerine yer vererek ilginç olmakla kalmıyor, detaylar zamanın kent manzaralarına, düzensizliğine ve erken endüstriyel pisliğine ışık tutuyor.)

Eyre, Edward (editör). *European Civilization: Its Origin and Development*. 7 cilt. Oxford: 1935.

Fairman, H.W. *Town Planning in Pharaonic Egypt*. TPR: Nisan 1949.
(Özetler halinde, ama faydalı. Liverpool Üniversitesi'nin Brunner Mısırbilimi Kürsüsü profesörün kaleminden.)

Fawcett, C.B. *A Residential Unit for Town and Country Planning*. Londra: 1944.

Feder, Gottfried. *Die Neue Stadt*. Berlin: 1939.

Federal Housing Administration. *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*. Washington: 1939.
(Amerikan kent büyümesi tarzlarının gerçekçi bir tasviri.)

Ferguson, William Scott. *Greek Imperialism* Boston: 1913.
(Kapsamlı bir siyasal çalışma.)

Fiennes, Celia. *The Journals of Celia Fiennes*. Londra: 1949.
(Kayda değer gözlemler; Land's End'den Scarborough'ye kentler ve mekânlar üzerine detaylı raporlar: 1685-1698 arası Bath'a yakından bir bakışı da içerir.)

Finegan, Jack. *Light from the Ancient Past*. Princeton: 1946.

Fish, T. *The Place of the Small State in the Political and Cultural History of Ancient Mesopotamia*. John Rylands Kütüphanesi Bülteni: Mart 1944.
The Cult of King Dung, During the Third Dynasty of Ur. Manchester: 1927.
(Lagaş, Umma, Dreben ve Ur'da krala tanrı olarak tapınıldığının delillerini sunar.)

Fisher, F.J. *The Development of the London Food Market: 1540-1640*. Economic History Review: Nisan 1935.

Fletcher, Joseph S. *Memorials of a Yorkshire Parish*. Londra: 1917.

Florence, Philip Sargant. *Economic Advantages and Disadvantages of Metropolitan Concentration*. *Columbia Conference on The Metropolis and Modern Life* içinde. New York: 1954.

Follett, Mary Parker. *Creative Experience*. New York. 1924.
(Otonom bir grubun öncü çalışması.)

Ford, James vd. *Slums and Housing: with Special Reference to New York City: History; Conditions; Policy*. 2 cilt. Cambridge, Mass.: 1936.

Fourastié, Jean. *Machinisme et Bien-Être*. Paris: 1951.
(Çağdaş kentin kısa ama keskin bir analizi.)

Fourier, François Marie Charles. *Le Nouveau Monde Industriel et Sociétaire*. 1 cilt. Paris: 1892. 2 cilt. Paris: 1840.
(Etkisi henüz yeterince anlaşılamamış bir kitap. Godin'in Phalanstery at Guise'i bu kitaptan çıkmıştır ve hâlâ Le Corbusier'nin Maisons de l'Unité d'Habitation'u gibi acayip evlatlar üretmektedir.)

Fournel, Victor. *Le Vieux Paris*. Tours: 1887.

* Fowler, W. Warde. *The City-State of the Greeks and Romans*. Birinci baskı: 1893. On altıncı baskı: 1952.
(Hâlâ kıymetli.)

Frankfort, Henri. *The City of Akhenaten*. 3 cilt. Londra: 1923.
* *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near East Religion as the Integration of Society and Nature*. Chicago: 1948.
(Parlak bir çalışma; detaylı bilgi açısından zengin, hipotezler açısından bereketli. [Kültürler arası benzerlikleri ortaya çıkaran daha geniş bir yorum için bkz. Hocart.])
* *Town Planning in Ancient Mesopotamia*. TPR: Temmuz 1950.
(Bu makale Childe ve Fairman'inkilerle birlikte Yakındoğu antik kentlerinin şimdiye kadarki en iyi sunumu.)
* *The Birth of Civilization in the Near East*. Bloomington: 1954.
(Sunum ve yorum açısından harikulade.)
The Art and Architecture of the Ancient Orient. Baltimore: 1955.

Franklin, Alfred Louis August. *La vie privée autrefois: arts et métiers, modes, mœurs, usages des Parisiennes du XIIe au XVIIIe siècle*. 27 cilt. Paris: 1887-1902.
(Çok faydalı.)

Freeman, Edward ve W. Hunt (editörler). *Historic Towns Series*. 11 cilt. Londra: 1889-1893.
(Kent hareketlerinin ilk kıpırdanmalarından biri: Almanya, Hollanda ve Amerika'da da paralel dışavurumları vardır.)

Freeman, Kathleen. *Greek City-States*. Londra: 1950.
(Thourioi'den Bizans'a dokuz kentin tarihi.)

Freeman, T.W. *Geography and Planning*. Londra: 1958.

* Friedländer, Ludwig. *Town Life in Ancient Italy. Staedetwesen im Italien im Ersten Jahrhundert*: 1897.

Çeviren: W.E. Waters. Boston: 1902.
Roman Life and Manners Under the Early Empire. Sittengeschichte Roms'un yedinci baskısının çevirisi. 4 cilt. Londra: 1936.
(I. ve II. ciltte Roma kenti üzerine önemli veriler.)
Friedmann, Georges (editör). *Villes et campagnes: civilisation urbaine civilisation rurale en France.* Paris: 1953.
(Birçoğu araştırmacılar tarafından henüz değinilmemiş, kentin ve taşranın tarihi ve güncel problemlerini ele alan sosyolojik bir konferansın çok yönlü raporu.)
Fritsch, Theodor. *Die Stadt der Zukunft (Gartenstadt).* Leipzig: 1912.
Fry, E. Maxwell. *Chandigarh: The Capital of the Punjab.* JRIBA: Ocak 1955.
(Le Corbusier'nin, Radburn ilkesine dayanan cesur, Yeni Kent planının tasviri: Brezilya'dan daha önemlı.)
• Fustel de Coulanges, Numa Denis. *The Ancient City: A Study on the Religion, Laws, and Institutions of Greece and Rome.* Paris: 1864. New York: 1956.
(Kentin dinsel temellerine hak ettiği önemi veren ilk eser. Bütün literatürde hâlâ önemli bir mihenk taşı. Daha sonraki düşünce ve araştırmalara öncülük edecek gözlemlerle dolu.)
Gadd, C.J. *Ideas of Divine Role in the Ancient East.* Londra: 1948.
History and Monuments of Ur. New York: tarihsiz.
(Belgelere dayanıyor. [Bkz. Kramer ve Woolley.])
Gaffney, M. Mason. *Urban Expansion-Will It Ever Stop? United States Yearbook of Agriculture içinde.* Washington: 1958.
Galpin, Charles Josiah. *Social Anatomy of the Rural Community.* Wisconsin Üniversitesi Bülteni, No. 34.
Rural Relations of the Villages and the Small City. Wisconsin Üniversitesi Bülteni, No. 411.
Ganshof, François Louis. *Étude sur le développement des villes entre Loire et Rhin au moyen âge.* Brüksel: 1943.
Gantner, Joseph. *Die Schweizer Stadt.* Münih: 1925.
Grundformen der Europäischen Stadt. Viyana: 1928.
(Değerli ancak modern kentsel biçimlerin tarihi akrabalıklarını kurma yönünde oldukça fazla biçimci bir yaklaşım.)
Gardner, Edmund G. *The Story of Siena and San Gimignano.* Londra: 1905.
(Şu önemli Ortaçağ Kentleri Serisi'nin en ilginç kitaplarından biri.)
Garnier, Charles ve A. Amman. *L'Habitation Humaine.* Paris: 1892.
("Biraz mimari bilen bir tarihçi ve biraz tarih bilen bir mimar" [önsöz] tarafından yazılmış. Vurgu elbette tek tek evler üzerine ancak Violette-le-Duc'ün *The Habitations of Man in All Ages*'inden bir adım ileride.)
Garnier, Tony. *Étude pour la Construction des Villes.* Paris: 1917.
Les Grands Travaux de la Ville de Lyon. Paris: 1924.
Une Cité Industrielle. Paris: 1932.
(1901-1904 arasında oluşturulan bu proje zaman ve amaç olarak Howard'ın Bahçe Kent'ine paralellik gösterir: mimari açıdan Garnier'nin modern biçimleri rasyonelce kullanmasının avantajlarından yararlanır. Ancak geç yayımlanmış ve aslında Howard'a ait olan fikirden etkilenen genç kuşak tarafından yeniden keşfedilmiş. Garnier'nin eseri, Le Corbusier'ninkiyle karşılaştırıldığında sosyal ve insani görüşleri açısından belirgin şekilde üstündür.)
Garvan, Anthony. *Architecture and Town Planning in Colonial Connecticut.* New Haven: 1951.
(Örnek teşkil edici. Genel olarak kolonyal kentleşme üzerine ışık tutmasıyla değerli.)
Gaskell, P. *Artisans and Machinery: The Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population Considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour.* Londra: 1836.
(Kurulu düzene inanarak yazan Gaskell, eksiklikleriyle onu tiksindiren erken paleoteknik endüstriyi lanetleyen bir betimleme yapıyor.)
Geddes, Patrick. *City Development: A Study of Parks, Gardens and Culture Institutes.* Edinburgh: 1904.
(Dunfermline'ın gelişimi üzerine Carnegie Trustees'e sunulan rapor. Profesyonel bir plancı olarak Geddes'in kariyerinin başlangıcı.)
Civics as Applied Sociology. I. ve II. Bölümler. *Sociological Papers içinde:* C. I ve II. Londra 1905-1906.
A Suggested Plan for a Civic Museum. Sociological Papers: C. III. Londra: 1907.
Cities: Being an Introduction to the Study of Civics. University of London Extension Lectures Syllabus. Londra: 1907.
City Deterioration and the Need of City Survey. American Academy of Political and Social Science Yıllığı: Temmuz 1909.
The Civic Survey of Edinburg. Edinburgh: 1911.
(Doksanlardan itibaren Geddes akılcı kent planlaması ve şehir tasarımı konularında kent araştırmalarının önkoşul olduğunun yılmaz bir savunucusu olmuştur. Bu kitapçık konusunu bilen birinin küçük

bir çerçeveye neler sığdırabileceğinin bir göstergesidir. [Bkz. Poëte, Marcel.])
* *Cities in Evolution*. Londra: 1915. Yeni baskı: Londra 1949.
(Geddes'in kent üzerine yazılarından en popüler olanı. Çoğunlukla dağınık makalelerden oluşmuş ancak ortak bir bakış açısına sahip. Yeni baskı, bazı karakteristik Geddesçi katkıları atıp, başka basılmamış malzemeyi eklemiştir.)
Town Planning in Patiala State and City. Lucknow: 1922.
* *Town Planning Toward City Development: A Report to the Durbar of Indore*. 2 cilt. Indore: 1918.
(1914-1924 arası Geddes, Hindistan ve Filistin'de elli kadar kentin planını yapmış ya da gözden geçirmiştir. Indore üzerine raporu onun kent planlaması yöntemlerinin sosyoloji ve felsefesinin en bütüncül ifadesidir. Kültürel temellerin ele alındığı II. cilt özellikle tasviye olunur.)
Geddes, Patrick ve Victor Branford. Bkz. Branford.
Geisler, Walter. *Die Deutsche Stadt: Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft*. Stuttgart: 1924.
George, M. Dorothy. *London Life in the XVIII Century*. New York: 1925.
("Daha fakir sınıfların yaşam ve çalışma şartları"nın detaylı bir resmi.)
George, Pierre. *La Ville: Le Fait Urbain à Travers le Monde*. Paris: 1952.
(Dünyanın her yerinden temsil edici örneklerle, dünya çapında kent incelemesi. Başarısı ve sınırlarıyla bir dünya kent ansiklopedisine ihtiyacı vurgular.)

La Campagne: Le Fait Rural à Travers le Monde. Paris: 1956
George, Pierre vd. *Études sur la Banlieue de Paris*. Paris: 1950.
Gerard. P. (C.E.). *How to Build a City: Designed for the consideration of Founders of towns, architects, civil engineers, sanitary organizations, municipal authorities, builders, and especially the managers of the various railroads to the Pacific*. Philadelphia: 1872.
* Gerkan, Armin von. *Griechicshe Städteanlagen*. Berlin: 1924.
(Özellikle Hippodamos'a atfedilen daha düzenli Helenistik planlara yoğunlaşan, Yunan kent planları üzerine bir çalışma. Von Gerkan Yunan planlamacılığı ve mimarı kavramlarını Roma-İtalyan düzeniyle karşılaştırır. Şimdiye kadarki en kapsamlı çalışma.)
Gerlach, Walther. *Die Entstehungszeit der Stadtbefestigungen in Deutschland: Ein Beitrag Zur Mittelalterlichen Verfassungsgeschichte*. Leipziger Historische Abhandlungen: C. XXXIV: Leipzig: 1913.
(Alman ortaçağındaki çeşitli kent ve köy kavramlarının analizi.)
* Gibberd, Frederick. *Town Design*. New York: 1953. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş baskı. 1960.
(Öne çıkan aktif bir mimar ve planlamacı tarafından yazılmış olağanüstü bir kitap. Tarihi ve güncel malzemeleri kullanarak Sitte ve Unwin'in kendi dönemleri için yaptıklarını günümüz için gerçekleştiriyor.)
Giedion, Sigfried. *Space, Time and Architecture; the Growth of a New Tradition*. Birinci baskı: 1941. Üçüncü baskı: 1954.
(Başarılı, ama olguları ve yargıları sunarken şövalyece bir tavrı var.)
Gierke, Otto. *Political Theories of the Middle Age*. Çeviri. Cambridge: 1900. *Natural Law and the Theory of Society: 1500 to 1800*. 2 cilt. Çeviri. Cambridge: 1934.
(*Das Deutsche Genossenschaftsrecht*'ten: grupların modern sosyolojik teorilerinin ilk örneklerinden.)
Gilbert, William. *The City: An Inquiry into the Corporation, its Livery Companies, and the Administration of their Charities and Endowments*. Londra: 1877.
Giovannoni, G. vd. *L'urbanistica dall'antichita ad oggi*. Firenze: 1943.
Giry, A. *Histoire de la Ville de Saint Omer*. Paris: 1877.
(Ortaçağ kentlerinin "ileri özgürlükleri" üzerine gelişmiş veri kaynağı.)
Giry, A. ve A. Reville. *Emancipation of the Medieval Towns*. Trans. *Historical Miscellany*: New York: 1907.
(Lavisse'in ve Rambaut'nun *Histoire Générale* kitabının VII. bölümünden çevrilmiş. Ortaçağ kentinin tüzel bir varlık olarak ortaya çıkışının halen en iyi anlatımı. Kuzeyle Güney, eski Roma temelleriyle yeni kentler ve gelenek, görenek, yasa ve tarihe ilişkin çeşitli yerel özellikler gözetilerek kaleme alınmış.)
Glass. David. *The Town*. Londra: 1935.
Glass, Ruth (Mrs.) *Social Aspects to Town Planning*. TPR: Mart 1945.
Gleichen-Russwurm, Alexander von (editör). *Kultur-und Sittengeschichte aller Zeiten und Völker*. 24 cilt. Hamburg: 1929.
(Resimleri açısından değerli.)
Glikson, Artur. *Regional Planning and Development*. Leiden: 1955.
(Belki de Benton Mac Kaye'in yalnız klasiği *The New Exploration*'ından bu yana İngilizcede bölgesel planlamacılığın felsefesi üzerine yazılmış en iyi eser. Özellikle ekolojik değerlendirmeleri ve İsrail ile Hollanda'nın planlama problemlerinin detaylı analizi açısından iyi.)
Notes on the Relation of Regional Planning to Conceptions of Technological Progress. The Hague: 1957.
Glotz, Gustave. *The Greek City; and Its Institutions*. Paris: 1928. Çeviri. New York: 1930.

Glueck, Nelson. *Rivers in the Desert: A History of the Negev*. New York: 1959.
(Yeraltı sarnıç ve havzaları olmadığında kentsel yerleşime elverişli olamayacak bir bölgede su biriktirme üzerine önemli bir çalışma.)

Godfrey, Hollis. *The Health of the City*. Boston: 1910.
(Hava, atık, gürültü ve ev yapımı üzerine ilk iyi çalışmalardan.)

Goethe, Johann Wolfgang von. *Dichtung und Wahrheit*. Çeviri. Londra: 1848.
(Ortaçağda kentte hayatta kalma üzerine pek çok bölüm hayranlık uyandırıyor.)

Gomme, George Laurence. *The Village Community: With Special Reference to the Origin and Form of its Survivals in Britain*. New York: 1890.

Goodman, Percival ve Paul. *Communitas; Means of Livelihood and Ways of Life*. Chicago: 1947.
(Yeni ütopik önermeler ve eleştiriler.)

Gothein, Marie Luise. *A History of Garden Art*. 2 cilt. Londra: 1928.
(Yarım yüzyıldan daha eski, ama hâlâ değerli; bir takipçisinin yokluğundan mustarip.)

Gottman, Jean. *Megalopolis, or the Urbanization of the North-Eastern Seaboard*. Economic Geograph: Temmuz 1957.
Revolution in Land Use. Landscape: Kış 1958-1959.

Gouhier, Jean. *Le Mans: naissance d'une grande cité au milieu du XXe siècle*. Paris: 1953.

Gould, Elgin R.L. *The Housing of the Working People: A Special Report of U.S. Committee of Labor*. Washington: 1895.

Graham, Edward H. *Natural Principles of Land Use*. New York: 1944.

Graham, Michael. *Human Needs*. Londra: 1951.
(Kendini denizde, kırlarda, cüruf yığınları arasında ve insanların berbat odalarında aynı derecede rahat hisseden bir natüralist tarafından yapılmış yeni bir değerlendirme.)

Gras, Norman S.B. *An Introduction to Economic History*. New York: 1922.
(Ekonomik ve kentsel gelişme arasında bağ kurar. Bücher'in genel hattını takip eder, ancak metropolitanizmin son aşama olduğu izlenimini bırakır.)
History of Agriculture in Europe and America. New York: 1925.
(Kentlerin kuruluşuyla ilgili ve kentlerden daha az dikkat çekmiş bir alanın tarihi üzerine elimizdeki birkaç kitaptan biri.)

Gravier, Jean-François. *Paris et le Désert Français*. Paris: 1947.
(Kentsel ve bölgesel dengeyi yakalama problemi üzerine hayranlık uyandırıcı bir çalışma: Fransızların önde olduğu bir alanda iki nesillik çalışmaların meyvesi.)

Gray, Richard. *The Future of the Backs: University Development in Cambridge*. TPR: Ocak 1956.

Green, Alice Stopford. *Town Life in the Fifteenth Century*. 2 cilt. Londra: 1894.
(Klasik.)

Gregorovius, Ferdinand Adolf. *History of the City of Rome in the Middle Ages*. 8 cilt. Stuttgart: 1859-1872. Çeviri. 13 cilt. Londra: 1849-1902.

Greiner, Albert. Bologne: *Villa-Novienne et Étrusque: VIII-IVe siècles avant notre ère*. Bibliothèque Française d'Athène et de Rome. Paris: 1912.

Griffith, Ernest S. *The Modern Development of City Government*. 2 cilt. Oxford: 1907.
(Bkz. Rabson, William A.)

Grisebach, August. *Die alte deutsche Stadt in ihrer Stammeseigenart*. Berlin: 1930.
(Zengin resimli. Özellikle ev tiplerinin çeşitliliği konusunda.)

Gropius, Walter. *Rebuilding Our Communities*. Chicago: 1945.

* Gross, Charles. *The Gild Merchant: a Contribution to British Municipal History*. 2 cilt. Oxford: 1890.
(I. cildin son bölümündeki iyi çalışma, II. ciltteki, birincil kaynaklardan yapılan alıntılarla desteklenmiştir.)

Grosstadt, Die. *Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung*. Dresden: 1903.
(Simmel'in Büyük Kent ve Manevi Hayat üzerine makalesi başta olmak üzere, Bücher ve Ratzel ve Simmel'in makalelerini de kapsar.)

Grunsfeld, Ernest A. ve Louis Wirth. *Plan for Metropolitan Chicago*. TPR: Nisan 1954.

Gut, Albert. *Der Wohnungsbau in Deutschland nach dem Weltkriege*. Münih: 1928.
(Almanya'da savaş sonrası erken dönemde, özellikle geleneksel tarzda ev yapımına ilişkin zengin resimli betimlemeler.)

Gutking, E.A. *Creative Demobilisation*. C. I. *Principles of National Planning*. C. II. *Case Studies in National Planning*. Londra: 1943.
(Geniş bir alanda, önemli malzemeyle dolu, fakat geniş ölçekli planlamanın eğitim ve politikayla ilgili sorunlarının ele alınmasında biraz buyurgan.)
Revolution of environment. Londra: 1946.
Community and Environment: A Discourse on Social Ecology. Londra: 1953.
The Expanding Environment: The Rise of Cities; The Ries of Communities. Londra: 1953.
(Görüş ve ruh bakımından Frank Lloyd Wright'ın *The Disappearing City*'sine yakın, ama planlama

705
F45

deneyimi ve akademisyenlik açısından daha sağlam bir temele sahip.)
Our World from the Air: An International Survey of Man and His Environment. Önsöz: G.P. Gooch; giriş: Lewis Mumford. New York: 1953.
(Kentler ve peyzajlar konusunda mükemmel araştırma; bu konularda açık ve net fikir edinmek isteyenler için vazgeçilmez.)
Haarhoff, T.C. *The Stranger at the Gate: Aspects of exclusiveness and cooperation in Ancient Grece and Rome.* New York: 1938.
(Güney Afrikalı bir akademisyenden önemli bir çalışma: "*apartheid*" probleminden hareketle yapılan bir genelleme.)
Hackett, Brian. *Man, Society and Environment.* Londra: 1950.
(Şimdiye dek bilime giriş niteliğinde yetersiz açıklamalardan ibaret bir alanda, ilk kapsamlı çalışmalardan biri. Genel bir bakış, ama ayrıntılarda zayıf.)
Hahn, Edouard. *Die Entstehung der Pflugkultur unseres Ackerbaus.* Heidelberg: 1909.
(Önemli.)
Hallenbeck, Wilburg. *American Urban Communities.* New York: 1951.
Haller, William, Jr. *The Puritan Frontier: Town Planning in New England Colonial Development 1630-1660.* New York: 1951.

Halpert, L. ve Noel P. Gist. *Urban Society.* İkinci baskı. New York: 1941.
Hammarstrand, Nils. *Pietro Cataneo. A Resurrected Writer on City Planning.* JAIA: Aralık 1925.
(1923-1926 arasında bu Journal'da yayımlanan Hammarstrand'ın öncü çalışmaları çoktan bir derleme olarak yayımlanmalıydı.)
Hammod, John Lawrence and Barbara. *The Skilled Labourer (1670-1832).* Londra: 1911.
(Resimli, iyi belgelenmiş çalışmalar: Paleoteknik kenti anlamak için vazgeçilmez.)
Harrison, Jane. *Ancient Art and Ritual.* Londra: 1913.
* Haskins, Caryl P. *Of Societies and Men.* New York: 1951.
(Tavsiyeye şayan.)
Hassert, Kurt. *Di Städte: Geographisch Betractet.* Leipzig: 1907.
(Fevkalade öncü çalışma.)
Haverfiel, Francis J. *Ancient Townplanning.* Oxford: 1913.
(Yayın tarihinin eskiliğine rağmen, belirli noktalarda yararlı.)
Hawkes, Jacquetta. *Man on Earth.* New York: 1955.
(Hem düşünce hem duygu.)
Hawley, Amos H. *The Changing Shape of Metropolitan America: Deconcentration since 1920.* Glencoe, Ill.: 1937.
Human Ecology: A Theory of Community Structure. New York: 1950.
Haworth, Lawrence L. *An Institutional Theory of the City and Planning.* JAIP: 1957.
Hayes, William C. *The Scepter of Egypt.* 2 cilt. Cambridge, Mass.: 1959.
(New York Metropolitan Müzesi'nin koleksiyonlarına dayanan mükemmel bir çalışma.)
* Hegemann, Werner. *Der Städtebau: nach den Ergebnissen der Algemeinen Städtebau-Austellung.* 2 cilt. Berlin: 1911.
(Birinci Dünya Savaşı öncesinde kent planlaması ve ev yapımı konusunda en iyi belge.)
City Planning: Housing. 3 cilt. New York: 1938.
Der neue Bebauungsplan for Chicago. Berlin: yayın tarihi yok.
Hegemann, Werner ve Elbert Peets. *The American Vitruvius.* New York: 1922.
(Planlamanın tarihi konusunda hacimli bir çalışma. Hâlâ değerli.)
* Heichelheim, Fritz M. *An Ancient Economic History: From the Paleolithic Age to the Migrations of the Germanic, Slavic and Arabic Nations.* C. I. Leiden: 1958.
(Ayrıntılarda zengin, kaynakçada eksiksiz fakat çevirisinin anlamı kurutan kuruluğu açısından şanssız.)
Heil, B. *Die Deutschen Städte und Bürger im Mittelalter.* Leipzig: 1912.
Heilig, Wilhem. *Stadt- und Landbaukunde.* Berlin: 1935.
Heitland, William Emerton. *The Roman Fate.* Cambridge: 1922.
Last Words on the Roman Muniticipalities. Cambridge: 1928.
(Son derece ufuk açıcı.)
Herlihy, David. *Pisa in the Early Renaissance: A Study of Urban Growth.* New Haven: 1958.
(Siyasi ve ekonomik tarih konusunda yararlı fakat fiziki biçimi kullanmayı güçleştiriyor.)
* Herodotos. *History.* Çeviren: Henry Cary. Londra: 1891.
(Herodotos arkeologların düzeltmelerini başarıyla savuşturdu: Çalışması antik dünyanın efsaneleri ve tarihine giriş için hâlâ vazgeçilmezdir.)
Herron, Ima Honaker. *The Small Town in American Literature.* Durham, N.C.: 1939.
Heyne, Moritz. *Das Deutsche Wohungswesen vonden ältesten geschichtlichen Zetien bis zum 16. Jahrhundert.* C. I. "Fünf Bücher Deutscher Hausaltertümer" içinde. Leipzig: 1899.

(Değerli.)
Hibbert, Arthur ve Ruthardt Oehme. *Old European Cities*. Londra: yayın tarihi yok.
(Yirmi dört XVI. yy. haritası, George Braun ve Franz Hogenberg'in *Civitates Orbis Terrarum*'undan metinlerle birlikte [Bkz. Merian].)
Higbee. Edward. *The Squeeze: Cities Without Space*. New York: 1960.
Hilberseimer, Ludwig. *The New City: Principles of Planning*. Chicago: 1944.
(Biçimci.)
The Nature of Cities: Origin, Growth, and Decline; Pattern and Form; Planning Problems. Chicago: 1955.
(İlk çalışmaların kısıtlılığının ötesine geçmede ciddi ve iyi tasarlanmış bir adım.)
Hill, Ida Thallon. *The Ancient City of Athens: Its Topograpy and Monuments*. Londra: 1953.
(Artık bilinen konularda değerli bir rehber.)
• Hiorns, Frederick R. *Town-building in History: An outline review of Conditions, influences, ideas, and methods affecting "planned" towns through five thousand years*. Londra: 1956.
(Geniş bir bakış açısı, tarihsel ve estetik yargılarında muhafazakâr. Ancak, Poëte ve Lavedan İngilizceye çevrilmediği için gerçekten değerli. Çok çeşitli çizimlerle zenginleştirilmiştir. [Egli'ye de bakınız.])
Hocart, A.M. *Kings and Councillors: An Essay in the Comparative Anatomy of Human Society*. Kahire: 1936. 707
(Kenti, ritüel gereği dikdörtgen plan tasarımıyla, esas olarak bir ritüel merkezi olarak yorumlar. Hocart'ın Roma planındaki hatası bir yana –ki bu onun bakış açısının doğal sonucudur–, yorumu çoğu antropolog ve arkeoloğun arzu ettiğinden daha fazla ciddiyeti hak eder.)
Social Origins. Londra: 1954.
(Zekice gözlemlerle dolu, ama krallık sorununu ana kaygı edinmiş.)
Hodgson, Francis. *Venice in the Thirteenth and Fourteenth Centuries (1204-1400)*. Londra: 1910.
(Bkz. Molmenti)
Hoffbauer, Theodoroe J.H. *Paris à travers les ages: aspects successifs des monuments et quartiers historiques de Paris depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours. Fidèlement restitués d'après les documents authentiques*. 2 cilt. Paris: 1875-1882.
(Çizimler mükemmel. La Croix ve Franklin gibi yazarların katkılarıyla [Bkz. Poëte ve Bardet].)
Hole, Christina. *English Home Life: 1500-1800*. Londra: 1947.
(İlgi çekici.)
English Custom and Usage. Üçüncü baskı. Londra: 1950.
Holford, William. *Green Cities of the 20th Century*. JTPI: Mayıs-Haziran 1947.
St. Paul's: Report on the Surroundings of St. Paul's Cathedral in the City of London: TPR: Temmuz 1956.
(Aşırı dinamik bir ekonomide büyük estetik öneme sahip tarihsel yapıların canlılığını koruma konusundaki zor probleme yeni bir yaklaşım: Özellikle bu durumu ilk ele alışında kendisinin de kullandığı klişeyi reddetmesi açısından güzel.)
The Tall Building in the Town. JTPI: Mart 1959.
(Düşük yoğunluklarda bile sekteye uğrayan genel trafikte yüksek yoğunlukların etkisi gibi önemli bir konuyu dışarıda bırakmasına rağmen ustaca bir tarihsel özet.)
Trading Estates. JTPI: Mart 1939.
(Holford'un kendi kurumuyla yeni bir standart koyduğu alanda yazılmış.)
Holsti, Rudolph. *The Relation of War to the Origin of the State*. Helsingfors: 1913.
(Şimdilerde yeniden yazılmaya ve ilerletilmeye ihtiyaç duyan, ihmal edilmiş bir katkı.)
Homo, Léon. *Rome Impériale et l'Urbanisme dans l'Antiquité*. Paris: 1951.
(Yollar, hıfzıssıhha, polis vb gibi, belediye sınırları içindeki hayatın yeterince belgelenmiş bütün cephelerini ele alan tüketici bir çalışma. Yararlı bir kaynakça. [Bu kentleşmenin sosyal yönü için bkz. Friedländer.])
Honeybourne, M.B. ve N.G. Brett-James. *Precints and Trade Quarters*. AR: Kasım 1946.
Hoover, Edgar M. ve Raymond Vernon. *Anatomy of a Metropolis: The Changing Distribution of People and Jobs within the New York Metropolitan Region*. Cambridge, Mass.: 1959.
(Geniş bir çalışmanın parçası.)
Houston, J.M. *A Social Geography of Europe*. Londra: 1953.
(Kentin görünümü kadar kırsal manzara ve ev tiplerini de tartışır.)
The Scottish Burgh. TPR: Temmuz 1954.
* Howard, Ebenezer. *Garden Cities of Tomorrow*. Londra: 1902. Birinci baskı: *Tomorrow: A Peaceful Path to Land Reform*. Yeni baskı: Önsöz: F.J. Osborn; giriş: Lewis Mumford. Londra: 1946.
(Bu klasik çalışma kentsel gelişim konusunda ciddi olarak çalışacak herkes için önemlidir. Zaten ortada olan doğrudan pratik tesirleri bir yana, planlamanın pek çok farklı yönüne ilişkin dolaylı etkileri de vardır. Fakat, kent biriminin büyüklüğünü hem kısıtlama hem de artırmanın kurucu yolları üzerine

olan en temel teoremi hâlâ tam olarak kavranmamıştır. [Bkz. Osborn, F.I., Purdom, C.B., Stein, Clarence S. ve Rodwin, Lloyd.])
Howe, Frederick. *The Modern City and Its Problems*. New York: 1915.
(ABD'de kent gelişmesi konusunda yeni yaklaşımların görüldüğü bir on yılda, öncü bir çalışma.)
Hoyt, Homer. *One Hundred Years of Land Values in Chicago: 1830-1933*. Chicago: 1933.
(Kent büyümesi ve toprağın değeri ilişkisine tarihsel perspektiften bakan bir çalışma.)
Forces of Urban Centralization and Decentralization. American Journal of Sociology: Mayıs 1941.
Hrozny, Bedrich. *Ancient History of Western Asia, India and Crete*. Trans. New York: 1953.
Hughes, Thomas ve E.A.G. Lamborn. *Towns and Town Planning, Ancient and Modern*. Oxford: 1923.
(Bir zamanlar yararlıydı, artık eski. [İngilizce özet için bkz. Hiorns, F.R.])
Hugo-Brunt, Michael. *George Dance, the Younger: as Town Planner (1768-1814)*. JSAH: Aralık 1955.
Huizinga, Johann. *The Waning of the Middle Ages*. Çeviri. New York: 1924.
(Ortaçağ önyargısının parçalanmasının karmaşıklığını ve çelişkilerini ele alır.)
* *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*. Londra: 1944.
(Özgün ve önemli.)
Huntington, Ellsworth. *The Human Habitat*. New York: 1927.
(Yazarın çok sayıdaki çalışmalarının en özgünü değil belki, ama en sağlamı.)

Hurd, Richard Melanchton. *Principles of City Land Values*. Birinci baskı: New York: 1903. Dördüncü baskı: New York: 1924.
(Uzun süre tek başına olduğu bir alanda haklı olarak iyi bir ünü vardır. Amerikan şehirlerindeki büyümenin ilk evrelerine ait pek çok çizim. İşinden gerçekten iyi anlayan bir işadamı. Hâlâ işe yarar.)
Hürlimann, Martin. *Berlin: Berichte und Bilder*. Berlin: 1934.
Hutchinson, R.W. *Prehistoric Town-Planning in Crete*. TPR: Ekim 1950.
Prehistoric Town-Planning in and Around the Aegean. TPR: Ocak-Nisan 1953.
(Yunan kentlerinin atalarına ilişkin açık arayla mevcut en iyi anlatım. [Sonraki Yunan örnekleri için bkz. Wycherley.])
Hutton, William. *The History of Birmingham*. Dördüncü baskı. Londra: 1819.
A Journey from Birmingham to London. Birmingham: 1785.
Hyde, Francis E. *The Growth of a Town: A study of the economic forces controlling the development of Stony Stratford in the Middle Ages*. TPR: Temmuz 1949.
Ikle, Fred Charles. *The Effect of War Destruction upon the Ecology of Cities*. Social Forces: Mayıs 1951.
(Kent sakinlerinin dönüşüyle orijinal modele geri dönüş.)
Jackson, J.B. (editör). *Landscape: Magazine of Human Geography*. 1951'den günümüze.
(Bu üç aylık dergide kent ve arazi üzerine bir ya da birkaç önemli makalenin olmadığı nadirdir.)
Jacobsen, Thorkild. *Mesopotamia: The Cosmos as a State. The Intellectual Adventures of Ancient Man* içinde. Chicago: 1946.
(Sonraki dinsel verilerin analizi vasıtasıyla Mezopotamya'da ilkel köy demokrasisi konusunda Jacobsen'in yorumları.)
James, Edmund. *The Growth of Great Cities in Area and Population*. American Academy of Political Science yıllığı içinde: Ocak 1899.
(Hâlâ değerli.)
James, Edwin Oliver. *The Ancient Gods: The History and Diffusion of Religion in the Ancient Near East and the Easterne Mediterranean*. Londra: 1960.
(Yararlı bir genel giriş.)
* James, Henry. *The American Scene*. New York: 1907.
(Kent hakkında bir açıklama ve yorum; incelik ve derinlikte rakipsiz.)
Jastrow, Morris, Jr. *The Civilization of Babylonia and Assyria*. Philadelphia: 1915.
(Bir dönüm noktası. [Kramer, Childe, Frankfort, Contenau'a da bkz.])
Jefferson, Mark. *Distribution of the World's City Folks*. Geographical Review: Temmuz 1931.
Jeremiah, Keith. *A Full Life in the Country. The Sudbury and District Survey and Plan*. Londra: 1948.
Johnson-Marshall, Percy. *Comprehensive Redevelopment*. JRIBA: Nisan-Aralık 1959.
* Jones, A.H.M. *The Greek City: From Alexander to Justinian*. Oxford: 1940.
Athenian Democracy. Oxford: 1957.
(Platon ve eski Oligarklardan bu yana yeminli düşmanlarının kaba saldırılarına karşı Atina demokrasisinin gerçekliğinin bir savunusu. Tamamı gerçek olmasa da yararlı bir karşılaştırma.)
Jones, Thomas Jesse. *The Sociology of a New York City Block*. New York: 1904.
(Öncü bir çalışma.)
Jones, Victor. *Metropolitan Government*. Chicago: 1942.
(Yazılmasından sonraki istatistiki değişiklikler tarafından eskitilmesine rağmen hâlâ değerli.)
Jurgens, Oskar, *Spanische Städte: Ihre Baulich Entwicklung und Augsestaltung*. Hamburg: 1926. *University of Hamburg Abhandlungen* say. 23 içinde.
(Birinci bölüm yirmi yedi İspanyol kentinin sistematik tanımlamaları, ikinci bölüm bunların plan ve

binalarıyla ilgili. Yararlı bir kaynakça fakat çizimler yetersiz.)
Justement, Louis. *New Cities for Old.* New York: 1946.
Juvenal. *Works.* Loeb's classics. New York.
(Hiciv olmasından kaynaklanan özelliklerinin hesaba katılması koşuluyla kaynak olarak önemli. [Özellikle bkz. *The City.*])
Kampffmeyer, Hans. *Die Gartenstadt Bewegung.* Leipzig: 1909.
(Mükemmel bir eski çalışma.)
Karan, Pradyuma Prasad. *The Pattern of Indian Towns: A Study in Urban Morphology.* JAIP: 1957.
Kellogg, Paul (editör). *The Pittsburgh Survey.* 6 cilt. New York: 1909, 1914.
(Sanayi kentini tasvir eden anıtsal bir araştırma: Sonraki *Middletown*'a benzer bir ince işçilik fakat sosyal çalışanların bakış açısı ve özel ilgilerine fazla vurgu var. Kentle ilgili tarafı eksik, bununla birlikte alan araştırması metodunun seçkin örneklerinden biridir.)
Kenyon, Kathleen M. *Digging Up Jericho.* Londra: 1957.
(Şayet tarihleme doğruysa, Yakındoğu'daki en erken kentsel yerleşim üzerine; bu bölgenin arkeolojisi ve kronolojisi ve genel kent gelişmesi üzerine devrim yaratabilecek bir keşif.)
Kidder Smith, G.E. *Sweden Builds.* Birinci baskı: New York: 1950. İkinci baskı: 1957.
(Fevkalade resimlerden yana zengin, planlar da aşağı kalmaz: özellikle İsveç Yeni Kenti Vällingby güzel.)
Italy Builds: Its Modern Architecture and Native Inheritance. New York: 1955.
(Güzel fotoğraflar ve altta yatan insani değerlerle mimari anlayışın nadir bir bireşimi.)
Kirsten, Ernst ve Wilhelm Kraiker. *Griechenlandkunde: Ein Führer zu Klassischen Stätten.* Heidelberg: 1957.
(Modern bir Pausanias: çok değerli. [Yunanistan için Mavi Rehber de mükemmel.)
Kite, Elizabeth S. *L'Enfant and Washington: 1791-1792.* Baltimore: 1929.
Kizer, Benjamin H. *Regional Planning in the Columbia River Area.* TPR: Temmuz 1951.
Kligman, Miriam. *Human Ecology and the City Planning Movement.* Social Forces: Ekim 1945.
Koenigsberger, Otto H. *New Towns in India.* TPR: Temmuz 1949.
Kohl, Johann Georg. *Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in Ihrer Ahängigkeit von der Gestaltung der Erdoberfläche.* 1841. İkinci baskı. Leipzig: 1850.
(Sombart bu çalışmayla alay eder: Fakat kent gelişimindeki kritik faktörlerden biri olarak ulaşım üzerine vurgusu çürük değil.)
Korn, Arthur. *History Builds the Town.* Londra: 1953.
(Çizimleri zengin.)
Kouenhoven, John A. *The Columbia Historical Portrait of New York.* New York: 1953.
(Resimli verileri zengin.)
Kraeling, Carl H. ve Robert M. Adams (editörler). *City Invincible: A Symposium on Urbanization and Cultural Development in the Ancient Near East. Held at The Oriental Institute of the University of Chicago,* 4-7 Aralık 1958 Chicago: 1960.
("Yenilmez kent" olan adının hakkını tam vermese de, en azından sözü oraya getiren büyüleyici bir sempozyum.)
Kramer, Samuel Noah. *History Begins at Sumer.* New York: 1959.
(Bu alandaki seçkin bir bilim adamı tarafından yazılmış; hem metinde hem de içindeki çevirilerde pek çok kentsel bilgi var. J.B. Pritchard'ın çevirisine bkz.)
* Kropotkin, Piotr. *Fields, Factories, and Workshops: or Industry Combined with Agriculture, and Brainwork with Manual Work.* Birinci baskı Boston: 1899. Gözden geçirilmiş baskı. Londra: 1919.
(Birinci sınıf bir sosyolojik ve ekonomik bilgi kaynağı; bir coğrafyacı olarak Kropotkin'e özgü yeteneğe ve komünist anarşizmin bir lideri olarak onun yüce gönüllü toplumsal öfkesine dayanır. Özellikle gelişmemiş bölgeler için planlamayla ilgili bütün bölümler tavsiye edilir.)
Mutual Aid. Londra: 1904.
(Sosyolojide ortakyaşam üzerine öncü bir çalışma: Hayatın daha yağmacı yönlerine tek yanlı Darwinci vurguyu düzeltme yönündeki ilk çabalardan biri. Ortaçağ Şehri'nde Karşılıklı Yardım bölümüne dikkatinizi çekerim.)
Kuhn, Emil. *Ueber die Enstehung der Staedte der Alten: Komenverfassung und Synoikismos.* Leipzig: 1878.
(Konusu ve Fustel de Coulanges'ın çalışması gibi yüksek düşünce niteliğiyle sürpriz denebilir: Özellikle tarihine dikkat edilirse.)
Labò, Mario. *Strada Nuova. Scritti di Storia dell'Arte in Onore di Lionello Venturi içinde.* Roma: 1956.
(Galeazzo Alessi tarafından tasarlanan Cenova'nın yeni aristokratik semtinin tasviri.)
Laniciani, Rodolofo Amadeo. *Ancient Rome in the Light of Recent Discoveries.* Sekizinci baskı. Boston: 1892.
New Tales of Old Rome. Londra: 1901.
Ancient and Modern Rome. Londra: n.d. (1927?).

(Öncü bir araştırmacıdan dar bir alanda çok bilgi içeren bir çalışma.)
Larrabee, Eric ve Rolf Meyersohn (editörler). *Mass Leisure*. Glencoe, Ill.: 1959.
(Aynı editörlerin *Mass Culture*'ına da bkz.)
Larsen, J.A.O. *Representative Government in Greek and Roman History*. Berkeley: 1955.
(Önemli bir yeni araştırma.)
Larwood, Jacob (H.D.J. van Schevichaven'ın takma adı). *The Story of the London Parks*. Londra: 1881.
Lavedan, Pierre. *Qu'est-ce-que l'urbanisme? Introduction à l'histoire de l'urbanisme*. Paris: 1926.
(Konunun kendisinden ziyade şehircilik tarihi için veriler, planlar ve diğer kaynaklara bir giriş. Öğrencilerden çok uzmanlar için.)
• *Histoire de l'Urbanisme*. C. I: *Antiquité, Moyen Age*. Paris: 1926. C. II: *Renaissance et Temps Moderne*. Paris: 1941. C. III: *Époque Contemporaine*. Paris: 1952.
(Şehir planlaması sanatının tarihine dair klasik bir çalışma: Veriler, çizimler ve planlar zengin.)
Géographie des Villes dans l'art du Moyen Age. Paris: 1954.
Urbanisme et architecture: études écrites et publiées en honneur de Pierre Lavedan. Paris: 1954.
Layard, Austen Henry. *The Monuments of Nineveh: From drawings made on the spot*. İki seri. Londra: 1853.
(Hâlâ değerli.)
Lebreton, Jean. *La Cité Naturelle: Recherche d'un urbanisme humain*, Paris: 1945.
(Le Corbusier'nin daha çok reklamı yapılan anlayışından daha sağlam.)
• Le Corbusier. *Urbanisme*. Paris: 1924. Çeviri. *The City of the Future*. New York: 1930.
(Geniş aralıklı gökdelenler ve çok katlı yollarıyla mekanik metropol için öneriler: Hakiki bir düzene aynı dönemdeki New York'un gökdelen mimarlarının gösterişli projelerinden daha yakın, fakat onlar kadar bürokratik yönelimli. Ama kısır kent anlayışına rağmen –ya da bu nedenle– döneminin en etkili bilimsel eseri.)
Précisions. Paris: 1930.
(Le Corbusier'nin Güney Amerika derslerinin özeti. Yolkent gökdeleni için daha da savurgan şemalarla birlikte.)
La Ville Radieuse: Collection de l'équipement de la Civilisation Machiniste. Boulogne: 1934.
(Belki de saf mekanik ideolojiden daha biyoteknik bir bakış açısına dönüşüm için semptomatik.)
Concerning Town Planning. Çeviren: Clive Entwistle. New Haven: 1948.
(Henüz Chandigarh'taki çalışmasıyla uyarlı hale getirilmemiş haliyle Le Corbusier'nin bakış açısının kısa özeti.)
Le Corbusier ve François de Pierrefeu. *The Home of Man*. Londra: 1948.
Lee, Roes Hum. *The City*. Chicago: 1955.
Lestocquoy, J. *Les Villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement de patriciens (XI-XVe siècles)*. Paris: 1952.
(İtalya ve Hollanda ve Belçika'daki belirli kentlerde yükselen tüccar sınıfının rolünün mükemmel analizi. Fakat eserin kısalığı yüzünden sanayi işçileri ve zanaatkârların rolü ihmal edilmiş.)
Lethaby, W.R. *Architecture, Nature, and Magic*. New York: 1956.
(İlk kez 1892'de yayımlanmış çalışmanın 1928'de gözden geçirilmiş hali, mimarinin büyüsel ve dinsel kaynaklarının analizi.)
Form in Civilization. Londra: 1922. İkinci baskı. New York: 1957.
(Zamanımızın hassas eleştiriciliğinde genellikle bulunmayan, ayakları yere basan insani niteliklerinden dolayı önemli.)
Of Beautiful Cities. *Art and Life, and the Building and Decoration of Cities* içinde. Londra: 1897.
Lettmayer, Ferdinand. *Wien um die Mitte des XX. Jahrhunderts: Ein Querschnitt*. Viyana: 1958.
(Kafası koparılmış, ama hâlâ canlı bu kent üzerine işbirliğiyle yapılmış devasa araştırma.)
Letts, Malcolm. *Bruges and Its Past*. İkinci baskı. Brugge: 1926.
Levy, Gertrude Rachel. *The Gate of Horn: A Study of the Religious Conceptions of the Stone Age, and their Influence upon European Thought*. Londra: 1948.
(Mağara ve dehlizlerdeki paleolitik materyalin yorumunda özellikle iyi.)
Levy, Hermann. *The Economic History of Sickness and Medical Benefit Before the Puritan Revolution*. The Economic History Review. C. XIII, No. 1 ve 2, 1943.
Lichtenberg, Freiherr Reinhold von. *Haus, Dorf, Stadt*. Leipzig: 1909.
(Yazıldığı zamanda ev, köy ve kentin ilk gelişmeleri üzerine mükemmel bir çalışma. Son yarım yüzyılda bu verilere eklemeler yapılmışsa da özellikle Mezopotamya konusunda hâlâ işe yarar araştırmalardan oluşan sert bir çekirdeğe sahip.)
Lichtwark, Alfred. *Deutsche Königsstädte*. Berlin: 1912.
Liepmann, Kate K. *The Journey to Work: Its Significance for Industrial and Community Life*. Londra: 1944.
(Varsayımlarında eleştirel değil: Seçme imkânları ve değişiklik sıklığı konusunda önemli veriler eksik. Yığılmanın gerekliliği ile sanayinin çeşitliliği ve ulaşılabilirliğini birbirine karıştırmış.)

Lille University. *Niveaux optima des villes. Essai de définition d'après l'analyse des structures urbaines du Nord et du Palais-de Calais*. Lille: 1959.
(Kent kümelerinin çeşitliliği ve boyutları konusunda yeni bir çalışma.)
Lindblom. C.E. ve R.A. Dahl. *Politics, Economics and Welfare*. New York: 1953.
Lindner, Werner, ve Erich Boekle. *Die Stadt: Ihre Pflege und Gestaltung*. Münih: yayın tarihi yok.
Little, Bryan. *The Building of Bath 1747-1947: An Architectural and Social Study*. Londra: 1947.
Lloyd, Nathaniel. *A History of the English House: From Primitive Times to the Victorian Period*. Londra: 1931.
(Mükemmel.)
Lock. Max. *Civic Diagnosis: An Outline Summary of Planning Research Undertaken by the Hull Regional Survey*. Hull: 1943.
(Sosyâl faktörlere vurgu, bu kısa çalışmayı farklı kılıyor.)
Logie, Gordon. *The Urban Scene*. Londra: 1954.
(Kentin resimli analizi. mekân düzenleme, sokak mobilyaları, siluet vs. Rasmussen ve Gibberd'in çalışmalarını tamamlar.)
Loosley, Elizabeth W., John R. Seeley ve R. Alexander Sim. *Crestwood Heights: A Study of the Culture of Suburban Life*. New York: 1956.
Lopez, Robert S. ve Irving W. Raymond. *Medieval Trade in the Mediterranean World: Illustrative Documents Translated with Introduction and Notes*. New York: 1955. 711
(Veriler zengin. bilimsel eleştiriler vazgeçilmez.)
Lot. Ferdinand. *Recherches sur la superficie des cités remontant à la période Gallo-Romaine*. Bibliothèque de l'École des Hautes Études: No. 287, 296, 301: Paris: 1945.
L'Evolution des Communes Françaises. Revue Historique: Ocak-Mart 1949.
Louis, Paul. *Ancient Rome at Work: an economic history of Rome from the origins to the Empire*. New York: 1927.
Lunt, Paul S. ve W. Warner. *The Social Life of a Modern Community*. New Haven: 1941.
Lynch, Kevin. *The Form of Cities*. Scientific American: Nisan 1954.
(Orijinal bir katkı.)
The Image of the City. Cambridge, Mass.: 1960.
Lynch, Kevin, ve Lloyd Rodwin. *A Theory of Urban Form*. JAIP: No. 4, 1958.
Lynd, Robert S. ve Helen M. *Middletown*. New York: 1929.
(Coğrafi yanı zayıf ve karşılaştırmalı kültürel referansları eksik olsa da ehil bir araştırma.)
Macfadyen, Dugald. *Sir Ebenezer Howard and the Town Planning Movement*. Manchester: 1933.
Mackay, Ernest. *Early Indus Civilizations*. Dorothy Mackay tarafından gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı. Londra: 1948.
MacKaye, Benton. *The New Exploration: A Philosophy of Regional Planning*. New York: 1928.
(Yalnızca bakış açısıyla değil yöntem önerisiyle de önemli. Aslında bir ormancı ve Appalachian Trail'in kurucusu olan MacKaye, Thoreau, Marsh ve Shaler'ın büyük geleneğinde bir bölgecidir.)
Townless Highways for the Motorist. Harper's Magazine: Ağustos 1931.
(Sıklıkla gereksiz yere yonca yaprağı şeklindeki kavşaklar yapımı dışında bütün özellikleriyle otoyolların en sonunda alacağı şeklin tahmin edilmesi.)
Regional Planning. *Encyclopaedia Britannica* içinde. On dördüncü baskı.
Maclear, Anne Bush. *Early New England Towns*. *Studies in History, Economics and Public Law* içinde. New York: 1908.
Maitland, Frederic William. *Township and Borough: together with an appendix of notes relating... to Cambridge*. Cambridge: 1898.
Maiuri, Amedeo. *Pompeii*. Yedinci baskı. Roma: 1954.
(Ayrıntılı bir rehber.)
Pompeii. Novara: 1957.
(Anlaşılır ve iyi resimlenmiş.)
Herculaneum. Beşinci baskı. Roma: 1958.
Mann, Peter H. *The Socially Balanced Neighborhood Unit*. TPR: Temmuz 1958.
Marsh, George Perkins. *The Earth as Modified by Human Action*. Üçüncü baskı. New York: 1888.
(Dünyanın çehresini değiştirmede insanın aktif rolünü gösteren ve insanın sıklıkla yıkıcı olan pratikleri için ahlâki sorumluluğunu tesis eden bir ilk çalışma.)
Marshall, John Hubert. *Mohenjo-Daro and the Indus Civilization*. 3 cilt. Londra: 1927.
Martin, Alfred von. *Deutsches Badewesen in vergangenen Tagen*. Jena: 1906.
* Martin, Roland. *L'Urbanisme dans la Grèce Antique*. Paris: 1956.
(Von Gerkan ve diğerlerinin çalışmasını devam ettirir ve daha ileri götürür, Hippodamos'un çalışması hakkındaki önyargıları düzeltir ve Yunan kent planlamasının işlevsel doğasını vurgular. İyi resimlenmiş.)
Maunier, René. *Essais sur les Groupements Sociaux*. Paris: 1929.

L'Origine et la fonction économique des villes: étude de morphologie sociale. Paris: 1910.
(Kanıtladıklarından çok yapmayı amaçladığı ile önemli.)
Mayhew, Henry. *London Labor and the London Poor.* 4 cilt. Londra: 1861-1862.
(Gazetecilere özgü fakat ilginç materyalle dolu.)
Mayo, W.L.B., S.D. Adshead, Patrick Abercombie ve W.H. Thompson. *The Thames Valley from Cricklade to Staines: A Survey of Its Existing State and Some Suggestions for Its Future Preservation.* Londra: 1929.
McAllister, Gilbert ve Elizabeth Glen. *Town and Country Planning: A Study of Physical Environment: The Prelude to Post-War Reconstruction.* Londra: 1941.
McClenahan, B.A. *Communality the Urban Substitute for the Traditional Community.* Sociology and Social Research: Mart-Nisan 1946.
McDonald, William A. *The Political Meeting Places of the Greeks.* The Johns Hopkins University Studies in Archaelogy içinde: No. 34; Baltimore: 1943.
(Mükemmel.)
McKelvie, Blake. *Rochester: The Water-Power City.* 2 cilt. New York: 1954.
Meakin, Budgett. *Model Factories and Villages.* Londra: 1905.
Meiggs, Russell. *Roman Ostia.* Oxford: 1960.

Meikelham, Robert. *On the History and Art of Warming and Ventilating Rooms and Buildings.* 2 cilt. Londra: 1845.
(Önemli: Az araştırılan bir alanda nadir bir kitap. Daha eksiksiz yapıtların onu izlemesi gerekir.)
Mercier, Louis-Sébastien. *The Picture of Paris: Before and After the Revolution.* Paris: 1781-1788. Çeviri. Londra: 1929.
Memoirs of the Year 1500. Çeviri. Liverpool: 1802.
(Tarihsel aydınlatmaları açısından ilginç bir ütopya.)
Merian, Matthaeus. *Topographia Bohemiae, Moraviae et Silesiae.* Frankfurt-am-Main: 1650.
* *Topographia Germaniae.* Frankfurt-am-Main: 1642. Yeniden basım. Münih: 1935.
(Kentlerin el yapımı gravürleri ve bazı bilgilendirici tarihi verilerle geç ortaçağ kentinin durumuyla ilgili büyük bilgi kaynaklarından biri. Sanatçı tepe ve çan kulelerini bir uçak gibi kullanarak çizimlerini yapmış. [W. J. Blaeu, Sebastian Munster ve John Speed'in çalışmalarına da, elde varsa, başvurulabilir.])
Topographia Hassiae. Frankfurt-am-Main: 1655. Kopya baskı. Basel: 1959.
Metz, Friedrich. *Die Hauptstaedte.* Berlin: 1930.
Meuriot, Paul. *Des agglomerations urbaines dans l'Europe contemporaine: essais sur les causes, les conditions, les conséquences de leur développement.* Paris: 1898.
(Fransa'ya özel referanslarla, XIX. yüzyılda kent yoğunluğu üzerine istatistiki bir çalışma.)
Du Concept de Ville Autrefois et Aujourd'hui. La Vie Urbaine içinde: Paris: 1919.
Meyerson Martin ve Barbara Terret (editörler). *Metropolis in Ferment.* American Academy of Political and Social Science Yıllığı: Kasım. 1957.
(Özellikle kentsel estetikle ilgili John Ely Burchard'ın makalesine bkz. [Aşağıdaki Robert Mitchell ile karşılaştırınız.])
Michell, H. *The Economics of Ancient Greece.* New York: 1940.
(Eksiksiz. [Geniş bir sosyal yerleşimde daha az detaylı bir anlatım için Alfred E. Zimmern'e bkz.])
Mirabilia Romae: Indulgentie et Relique ad Urbis Rome in Latino. Roma: yaklaşık 1495.
(Güya ilk "modern" rehber. [Ama Pausanias'a bkz.])
Mitchell, Robert B., ve Chester Rapkin. *Urban Traffic: A Function of Land Use.* New York: 1954.
Mitchell, Robert B. (editör). *Building the Future City.* American Academy of Political and Social Science Yıllığı: Kasım. 1945.
(Kentin entelektüel ve estetik işlevlerine pek dikkat gösterilmese de, bugüne kadarki en mükemmel özet.)
Molmenti, Pompeo G. *Venice, Its Individual Growth from the Earliest Beginning to the Fall of the Republic.* 6 cilt. Çeviri. Chicago: 1906-1908.
(Fevkalade.)
Mookerji, Radhakumud. *Local Government in Ancient India.* Oxford: 1919.
Moret, Alexandre. *The Nile and Egyptian Civilization.* New York: 1927.
Villes Neuves et Chartes d'Immunité dans l'ancien Empire. Journal Asiatique. Temmuz-Ağustos 1912, Mart-Nisan 1916, Kasım-Aralık 1917.
(Önemli.)
Morgan, Arthur E. *The Community of the Future.* Yellow Springs, Ohio: 1957.
(Köy ölçeğinde, küçük bir cemaatin işlev ve niteliklerinin değerlendirilmesi.)
* Morley, Sylvanus Griswold. *The Ancient Maya.* Stanford: 1946.
(Kayda değer, varlığı tartışmalı olan Maya kentleriyle ilgili doyurucu bir bölüm var.)
Mukerjee, Radhakamal. *Regional Sociology.* New York: 1926.

(İyi bir özet.)
Man and His Habitation: A Study in Social Ecology. Londra: 1940.
Muller, Emile. *Habitations Ouvrières et Agricoles*. Paris: 1856.
Muller, Emile ve Emile Cacheux. *Les Habitations Ouvrières en Tous Pays*. Birinci baskı: Paris: 1879. İkinci baskı: 1903.
(Çalışan sınıflar için model ev yapımı planlarıyla ilgili eksiksiz bir araştırma, ikinci baskıda 1900'deki Paris Sergisi'nde teşhir edilen pek çok plan gösterilmektedir.)
Mumford, Lewis. *City Development: Studies in Disintegration and Renewal*. New York: 1945.
The Culture of Cities. New York: 1938.
(Özellikle Bölgecilik bölümüne bkz.)
The Transformations of Man. New York: 1957.
(Bu cilde temel nitelikte bir giriş. Özellikle uygar insan ve tarih sonrası insan bölümlerine bkz.)
The Fourth Migration. Survey Graphic: Mayıs 1925.
A World Center for the United Nations. JRIBA: Ağustos 1946.
Planning for the Phases of Life. TPR: Nisan 1949.
The Modern City. *Forms and Functions of 20th Century Architecture* içinde. C. IV. New York: 1952.
The Neighborhood and Neighborhood Unit. TPR: Ocak 1954.
A New Approach to Workers' Housing. International Labour Review: Şubat 1957.
(Düşük maliyetli konutlar için moda olan çok katlı metropol yerleşimleriyle banliyö bölgesinde tek ailelik meskenlerden ibaret sığ alternatiflerin eleştirel analizi.)
University City. *City Invincible* içinde. Yayına hazırlayanlar: Kraeling, Carl ve Robert Adams. Chicago: 1960.
Munster, Sebastian. *Cosmographia*. Basel: 1552.
(Değerli.)
Munter, Georg. *Die Geschichte der Idealstadt*. Berlin: 1928.
Muntz, E.E. *Urban Sociology*. New York: 1938.
Mylonas, George E. *Ancient Mycenae: The Capital City of Agamemnon*. Princeton: 1957.
National Council of Social Service. *The Size and Social Structure of a Town*. Londra: 1943.
(İhmal edilmiş bir konuda yararlı bir çalışma.)
National Resources Committee. *Urban Planning and Land Policies*. 2 cilt. Washington: 1939.
(II. cilt Amerika ve Avrupa'daki yeni topluluk yerleşimlerinin tasvirini içerir.)
Neumann, Erich. *The Origins and History of Consciousness*. New York: 1954.
(Ağır yöntemsel eleştiriye açık olmasına rağmen, daha kesin bir kanıtlama yöntemiyle imkânsız olan cesur ve bereketli sezgilerle dolu.)
The Great Mother: An Analysis of the Archetype. New York: 1955.
(Dinamik bir etmen olarak arketip kavramı, anlaşılması zor ve neredeyse sistematik sunuma izin vermez olmasına rağmen, insan gelişmesi çalışmalarında kimi yeni patikalar açıyor.)
New York State Housing and Regional Planning Commission: *Final Report*. Albany: 1926.
(Amerikan politikasında bölgecilik açısından temel örnek çalışma. Başkan olarak S. Stein, Planlama Danışmanı olarak Henry Wright ile Komisyon, yukarıdaki raporda son şeklini alan bir dizi önemli araştırma yaptı. [MacKaye, Wright, Stein'a da bkz.])
Nicholas, R. *City of Manchester Plan*. Londra: 1945.
(Zaman boyutunu kapsadığı için kayda değer; toptan yıkma ve yer değiştirme yerine basamaklar halinde ilerleyen planlama süreciyle birlikte Kent gelişiminde organik süreçlerin ve zamansallığın fark edilmesi yönündeki ilk raporlardan biri. Yöntemsel olarak hâlâ layıkıyla özümsenememiş kayda değer bir katkı.)
Nolen, John. *New Towns for Old*. Boston: 1927.
Nougier, Louis-René. *Géographie Humaine Historique*. Paris: 1959.
(Tavsiyeye şayan.)
Oberhummer, Eugen. *Der Stadtplan: Seine Entwicklung und geographische Bedeutung*. Berlin: 1907.
(Büyük ölçüde eski kentlerden örnekler.)
Olmsted, Frederick Law. *Public Parks and the Enlargement of Towns*. Cambridge, Mass.: 1870.
(Park planlamasını anlamak için en eski ve en iyi açıklamalardan biri.)
Olmsted, Frederic Law, Jr., ve Theodora Kimball. *Frederick Law Olmsted, Landscape Architect: 1822-1903*. 2 cilt. New York: 1928.
(Mesleki yazılar ve önemli biyografik veriler fakat Central Park'ı çok fazla merkeze almış. Olmsted'in hayatı ve çalışması üzerine etraflı bir araştırmaya fena halde ihtiyaç var.)
Osborn, F.J. *New Towns after the War*. Londra: 1918. Gözden geçirilmiş baskı: 1942.
(1942'de de 1918'deki kadar geçerli olan, konut sorununun kentlerin tuhaf bir tarzda, kendiliğinden genişlemesi yoluyla değil de, dengeli topluluklar ve bahçe kentler inşa ederek karşılanması doğrultusunda devlet adamına yakışır öneriler.)
Transport, Town Development and Territorial Planning of Industry. No. 20, New Fabian Research Bu-

reau. Londra: 1934.

(Merkezileşme eğilimlerinin ustaca eleştirisi; Barlow Raporu'nun anahatlarını önceleyen yeni bir politika için önerilerle birlikte.)

The Planning of Greater London: with foreword by Sir Raymond Unwin. Londra: 1938.

(Londra'nın kaotik genişlemesinin kısa ama etkili bir eleştirisi; düzeltmeye yönelik kesin önerilerle birlikte: Öneriler yalnızca Nazi hava saldırılarının neden olduğu durumu önceden gördüğü için değil, sorunla mücadele etmenin kapsayıcı yöntemini önerdiği için de kıymetli.)

The Future of Town and Countryside. The Political Quarterly: Ocak-Mart 1943.

Green-belt Cities: The British Contribution. Londra: 1946.

(Howard'ın kendi kitabından sonra Bahçe Kent fikrine en iyi kısa giriş kitabı.)

Progress of the New Towns. TCP: Londra: Ocak 1950.

(Editörler ve başkaları tarafından hazırlanmış geçici rapor.)

Osterweis, Rolling G. *Three Centuries of New Haven: 1638-1938*. New Haven: 1953.

Owen, Robert. *A New View of Society*. Londra: 1813.

Owen, Wilfred. *The Metropolitan Transportation Problem*. Washington: 1956.

(İyi. [Mitchell ve Rapkin'e de bkz.])

Cities in the Motor Age. New York: 1959.

(Otoban planlaması ve metropol gelişmesi konusundaki bir sempozyuma katkıların özeti.)

Page, J.W. *From Hunter to Husbandman*. Londra: 1939.

Palladio, Andrea. *The Architecture of Palladio in Four Books*. Venedik: 1581. Çeviri. Londra: 1742.

(Barok plan konusunda vazgeçilmez ipuçları.)

Pallin, Professor H.N. *Anatema over Storstaden (Anathema on the Great Cities)*. Bulletin 19 of the Institutionen for Vagbyggnad och Kommunikationsteknik içinde. Stockholm: 1943.

(İngilizce özete bakılırsa, para ekonomisinin getirdiği ekonomik dinamizm terimleriyle büyük kentlerin genişleme ve yıkımının bir açıklaması.)

Park, Robert. *Human Communities: the City and Human Ecology*. Glencoe, Ill.: 1952.

(Kent sosyolojisinde Chicago Okulu'nun liderlerinden biri tarafından yapılmış değerli bir katkı.)

Park, Robert, E., E.W. Burgess ve R.D. McKenzie. *The City: with a Bibliography by Louis Wirth*. Chicago: 1925.

(Ekolojik bir formasyon olarak kentle ilgili makale.)

Parke, H.W. ve D.E.W. Wormell. *The Delphic Oracle*. C. I: *History*. Oxford: 1956.

(Konusunun muammalı niteliğine uygun, belki de çözülmez olan bilmece gibi sorunların çoğunu doğal olarak ucu açık bırakmasına rağmen mevcut kitapların en iyisi.)

Parkins, Maurice F. *City Planning in Soviet Russia*. Chicago: 1953.

Parrot, André. *Ziggurats et Tour de Babel*. Paris: 1949.

Passarge, S. *Stadtlandschaften der Erde*. Hamburg: 1930.

* Pausanias. *Despcription of Greece*. 6 cilt. Çeviri ve açıklamaları, J.G. Frazer. Londra: 1898.

(Roma dünyasının ikinci yüzyılının *Baedeker*'i; Romalılar için eğlendirici, sonraki kuşaklar için yapıtın değerini azaltıcı uzun yorumlarla yerel hikâye, efsane ve mitler. Ama kitap üzerinde çalışmaya gönüllü biri için bir altın madeni.)

Pearson, S. Vere. *London's Overgrowth: And The Causes of Swollen Towns*. Londra: 1939.

Peel, J. *Topographia Galliae*. Amsterdam: 1660-1663.

Peets, Elbert. *Haussmann*. TPR: Haziran 1927.

Current Town Planning in Washington. TPR: Aralık 1931.

Peets, Elbert, ve Werner Hegemann. *The American Vitruvius*. New York: 1922.

(Kent tarihinin zengin bir özeti.)

Pepler, George L. *Open Spaces*. TPR: Ocak 1923.

Perkins, J.B. Ward. *Early Roman Towns in Italy*. TPR: Ekim 1955.

(Önemli.)

Pernoud, Régine. *Les Villes Marchandes aux XIVe et XVe Siècles. Imperialisme et Capitalisme au Moyen Age*. Paris: 1948.

(Asıl olarak politik ve ekonomik.)

Perret, Jacques. *Des Fortifications et Artifices*. Frankfurt-am-Main: 1602.

(Topçu savunması için kentin nasıl tamamıyla kurban edildiğini gösterir.)

Perrot, Georges ve Charles Chipiez. *A History of Art in Ancient Egypt*. Londra: 1883.

A History of Art in Chaldea and Assyria. 2 cilt. New York: 1884.

Perry, Clarence. *The Neighborhood Unit: A Scheme of Arrangement for the Family-Life Community. Regional Survey of New York and Its Environs*. C. VII içinde. New York: 1929.

(Topluluk merkezi hareketinde bir öncüden klasik bir özetleme (Dahir'in kaynakçasına bkz. Bardet'nin topluluğun "basamakları" analizine de bkz.)

Housing for the Machine Age. New York: 1939.

Peterson, Arthur Everett ve George W. Edwards. *New York as an Eighteenth Century Municipality*. 2 cilt.

New York: 1917.
(Yeni Dünya'da ortaçağ kalıntıları.)
Peterson, Eller Theodore, vd. *Cities Are Abnormal*. Norman, Oklahoma: 1946.
(Oldukça naif.)
Petit-Dutaillis, Ch. *Les Communes Française au XIIe Siècle*. Revue du Droit Français et Étranger içinde: 1945, 1946.
Petrie, William Flinders. *Deshasheh*. Londra: 1898.
The Revolutions of Civilization. Londra: 1911.
Some Sources of Human History. New York: 1919.
(Bu iki küçük kitap, bu zorlu arkeoloğun bilgi ve deneyimlerini özetler; şimdilerde dev adının gölgesinde kalmış kuşaklarca ihmal edilmekte. Ciddi araştırmacılar tarafından görmezden gelinmemeli.)
Pevsner, Nicolaus. *Model Houses for the Laboring Classes*. AR: Mayıs 1943.
Pichon, Armand. *Urbanisme et societé: suivi d'une note sur la ville et le sacré*. Paris: 1942.
Pierrefeu, François de ve Le Corbusier. *The Home of Man*. Londra: 1948.
Pinkney, David H. *Napoléon III and the Re-building of Paris*. Princeton: 1958.
(Yalnızca III. Napoléon'un değil, cesur Haussmann'ın da takdir ve iadei itibarına hasredilmiş birkaç kitaptan biri: Gözden düşerek sahneden çekilişlerinden sonra haklarının teslim edilişi.)
Pirenne, Henri. *Medieval Cities: Their Origins and the Revival of Trade*. Princeton: 1925. 715
(Mükemmel bilim adamlığına karşın yanıltıcı bir yorum: uluslararası ticarete kentsel üretim ve nüfus artışında yapamayacağı ve nitekim de yapmadığı bir rol atfedilmiş Carl Stephenson (bkz.) ve diğerleri üzerinde etkisi olduğu için talihsiz.)
Les Villes et Les Institutions Urbaines. 2 cilt. Brüksel: 1939.
(Kent üzerine çalışmalar toplamı: *Les Villes du Moyen Age:* 1927, *Histoire de la Constitution de la Ville de Dinant au Moyen Age:* 1889; *Les Anciennes Démocraties des Pays-Bas:* 1910 ve çeşitli makaleleri içerir.)
Pirenne, Jacques. *Les Villes dans l'ancienne Egypte*. *La Ville* içinde. C. III. *Recueils de la Société Jean Bodin*. See Société Jean Bodin.
(Değerli fakat esas olarak feodal dönem ve ekonomik ve sosyal veçhelerle sınırlı. [Bkz. Fairman])
Poëte, Marcel. *Comment s'est formé Paris*. Paris: 1925.
(Bir ömrün bilgisiyle tıka basa doldurulmuş minik bir kitap. Aşağıya bkz.)
* *Introduction a l'Urbanisme: l'Évolution des Villes: la Leçon de l'Antiquité*. Paris: 1929.
(Tavsiyeye şayan. Kent planının sosyal, ekonomik ve coğrafi bileşenlerinin ilk kez yapılmış üçlü analizi; geri kalanı Mısır, Mezopotamya ve Greko-Romen antik uygarlıklarında kent üzerine özgün bir çalışma. Yaklaşım organik ve tarihsel.)
* *Une Vie de Cité Paris: de sa Naissance à nos Jours*. 3 cilt metin, 1 cilt resimler; Paris: 1924-1931. C. II. Paris: 1927.
(Birinci sınıf bir anıtsal çalışma.)
Urban Development. TPR: Temmuz 1950.
(Kentsel dinamikler üzerine kısa ama önemli bir çalışma.)
* Pöhlmann, Robert. *Die Uebervölkerung der Antiken Grosstädte: in Zusammenhange mit der Gesammtentwicklung städtischer Civilisation*. Leipzig: 1884.
(Antik metropollerin aşırı büyümesine XIX. yüzyıldaki izdiham perspektifinden bir bakış.)
Polanyi, Karl, C.A. Avenberg ve H.W. Pearson (editörler). *Trade and Market in the Early Empires*. Glencoe, Ill.: 1957.
(Eski ekonomik sistemi, sonraki ticaret ve fiyat kavramlarını kullanmaksızın yorumlama girişiminde eşsiz. Ama pazar sistemini formel pazaryeriyle tanımlama çabası karışık; başka noktalarda da itiraza açık.)
Pope, Arthur Upham. *Persepolis as a Ritual City*. Archaeology, C. 10, No. 2. Yaz 1957.
(Darius'un zamanı gibi geç bir dönemde bile kentin dinsel anlamına yaptığı vurgu önemli.)
Powell, Lyman P. (editör). *Historic Towns of New England*. New York: 1898.
Historic Towns of the Middle States. New York: 1899.
Historic Towns of Southern States. New York: 1900.
Pratt, Edward Ewing. *Industrial Causes of Congestion of Population in New York City*. New York: 1911.
Preuss, Hugo. *Die Entwicklung des Deutschen Städtewesens*. C. I. Leipzig: 1906.
· (Mükemmel.)
Preusser, Conrad. *Die Wohnhäuser in Assur*. Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Assur, No. VI. Berlin: 1954.
Princeton University Conference. *Urban Development and Urban Transportation*. Princeton: 1957.
Pritchard, James B. *The Ancient Near East in Pictures*. New York: 1954.
* *Ancient Near Eastern Texts*. İkinci baskı. Princeton: 1955.
(Eski Ahit'le ilişkili oldukları için seçilmiş olmalarına rağmen İngilizcedeki en iyi antik belge seçkisi. Minnettarlıkla kullandığım önemli bir malzeme kaynağı. Resimli bir kitapla çok güzel tamamlanmış.)

Pritchett, C. Herman. *The Tennessee Valley Authority: A Study in Public Administration*. Chapel Hill, N.C.: 1943.
* Purdom, C.B. *The Garden City: A Study in the Development of a Modern Town*. Londra: 1913.
(Howard'ın en yetenekli iş arkadaşlarından biri tarafından yapılmış öncü bir çalışma.)
The Building of Satellite Towns: A Contribution to the Study of Town Development and Regional Planning. Londra: 1925. Gözden geçirilmiş baskı: 1949.
(Zekice ve ayrıntılı, ama bazen verilerde tutarsız. [Bkz. Osborn.])
Britain's Cities Tomorrow. Londra: 1942.
How Should We Rebuild London? Londra: 1945.
(Editör) *Town Theory and Practice*. Londra: 1921.
(Çeşitli yazarların katıldığı sempozyum, Sir Raymond Unwin'in Londra için *Bölgesel Plan*'ının öncülü olan önemli bir bölüm var.)
Quaroni, Ludovico. *Una Città Eterna-quattro lezioni da 27 secoli*. Urbanistica: Haziran 1959.
(Roma'nın gelişmesine ilişkin önemli bir yorum.)
Queen, Stuart Alfred ve Lewis Francis Thomas. *The City: A Study of Urbanism in the United States*. New York: 1939.
Radig, Werner. *Frühformen der Hausentwicklung in Deutschland*. Berlin: 1958.
716 (İlkel barınaklar üzerine ilk çalışmaların güzel bir eleştirel özeti; daha sonraki bulguları güzel çizimlerle sunar.)
Raleigh, Walter. *Observations Concerning the Causes of the Magnificencie and Opulency of Cities. Works* içinde. C. II. Londra: 1751.
(Hâlâ önemsiz değil.)
Rannells, John. *The Core of the City*. New York: 1956.
(Kentsel faaliyetlerin bir merkezi odağını keşfetmek için istatistiksel bir girişim.)
Rapkin, Chester ve William C. Grigsby. *Residential Renewal in the Urban Core*. Philadelphia: 1960.
Rappaport, Phillipp. *Sitten und Siedlungen im Spiegel der Zeiten*. Stuttgart: 1952.
Rasmussen, Steen Eiler. *London: The Unique City*. New York: 1937.
(Büyük başkentlerin en sevimlisinde yaşam ve mimari biçimlerin sempatik bir yorumu.)
* *Towns and Buildings*. Cambridge, Mass.: 1951.
(Kelimenin gerçek anlamında bir hümanist de olan bir mimar tarafından çok güzel tasarlanmış, incelikle algılanmış, büyüleyici biçimde resimlenmiş.)
The Dutch Contribution. TPR: Ekim 1953.
Neighborhood Planning. TPR: Ocak 1957.
Raval, Marcel. *Histoire de Paris*. Paris: 1948.
Reclus, Elisée. *The Evolution of Cities*. Contemporary Review: Şubat 1895.
Redfield, Robert. *The Primitive World and its Tranformations*. Ithaca: 1953.
(Seçkin.)
Reed, Henry Hope ve Christopher Tunnard. *American Skyline*. New York: 1956.
(Amerikan kent gelişiminin ilk sıralı anlatımı; özellikle o güne kadar kullanılmamış edebi kaynakları kullanması nedeniyle ilgi çekici ve renkli. Kaba, hayal gücü dar, modern tasarımların panzehri olarak tarihsel biçimlerin taklidini görmesi yönünden, tarih karşıtı. Kusurları meziyetlerinden biraz daha ağır basıyor. [Bkz. Tunnard, Christopher.])
Regional Survey of New York and Its Environs. 8 cilt. New York: 1927-1931.
Reichow, Hans Bernard. *Organische Stadtbaukunst*. Braunschweig: 1948.
Die Autogerechte Stadt: ein Weg aus dem Verkehrs-Chaos. Ravensburg: 1959.
(Radburn fikrinin bir Alman çeşitlemesi.)
Reid, James S. *The Municipalities of the Roman Empire*. Cambridge: 1913.
(Hâlâ yararlı.)
Reiss, Albert J., Jr. ve Paul K. Hatt. *Cities and Society. The Revised Reader in Urban Sociology*. Glencoe, Ill.: 1957.
Renard, G.F., ve G. Weulersse. *Life and Work in Modern Europe: Fifteenth to Eighteenth Centuries*. Londra: 1926.
(Değerli.)
Reps, John W. *Planning in the Wilderness: Detroit, 1805-1830*. TPR: Ocak 1955.
William Penn and the Planning of Philadelphia. TPR: Nisan 1956.
Town Planning in Colonial Georgia. TPR: Ocak 1960.
The Green Belt Concept. TCP: Temmuz 1960.
Revesz-Alexander, Dr. Magda. *Die Alten Lagerhäuser Amsterdams: eine Kunstgeschichtliche Studie*. Birinci baskı: Amsterdam: 1928. İkinci baskı: The Hague: 1954.
Rey, Augustin. *The Healthy City of the Future*. TPR: Temmuz 1915.
(Ksenophon ve çağdaşların bildiği ilkeleri gecikmiş olarak yeniden keşfeden öncülerden biri tarafından yazılmış; esas olarak gün ışığına göre konumlama üzerine.)

Rey, Augustin, Justin Pidoux ve Charles Barde. *La Science des Plans des Villes*. Paris: 1928.
(Etraflı, fakat gözden geçirilmesi gerekiyor.)
Richards, J.W. *A Theoretical Basis for Physical Planning*. AR: Şubat-Mart 1942.
Castles on the Ground. Londra: 1946.
Richardson, Benjamin War. *Hygeia: A City of Health*. Londra: 1876.
(Richardson'ın hastane programı hâlâ günümüzdeki toplulukların ötesinde olmasına rağmen, bazı "ileri" reçeteleri artık önemli oranda standardın altındadır.)
Rider, Bertha Carr. *The Greek House: its history and development from the Neolithic period to the Hellenistic Age*. Cambridge: 1916.
(Yayın tarihinin eskiliğinin akla getirdiğinden daha dolu.)
Riehl, Wilhelm Heinrich. *Culturstudien aus drei Jahrhunderten*. Stuttgart: 1859.
(Das Landschafliche Auge ve Augsburgen Studien'deki yazılara bkz.)
Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Social-Politik. C. I: *Land und Leute*; C. II: *Die bürgerliche Gesellschaft*; C. III: *Die Familie*; C. IV: *Wanderbuch (als zweiter Theil zu Land und Leute)*. Altıncı baskı. Stuttgart: 1866-1882.
(İtalya'daki De Sanctis kadar büyük bir kültürel tarihçiden önemli bir eser. Özellikle I. ve IV. ciltteki kent üzerine ve III. ciltteki ev üzerine olan bölümlere bkz.)
Riemer, Svend. *The Modern City*. New York: 1952.

717

Riesman, David. *The Suburban Dislocation*. American Academy of Political and Social Science Yıllığı. Kasım 1957.
The Lonely Crowd. New York: New Haven: 1950.
Rivet, Paul. *Maya Cities*. New York: 1954.
Roberts, Lewes. *The Treasure of Trafficke*. Londra: 1641.
Robinson, Charles Mulford. *The Improvement of Towns and Cities*. New York: 1901.
(Olmsted'i izleyen öncü bir çalışma.)
Modern Civic Art, or The City Made Beautiful. New York: 1903.
(Zamanında mükemmel bir kitap ve hâlâ başvurmak için değerli.)
The Width and Arrangement of Streets: A Study in Town Planning. New York: 1911.
Robson, William A. *The Government and Misgovernment of London*. Londra: 1939.
(Keskin.)
Robson, William A. (editör). *Great Cities of the World: Their Government, Politics and Planning*. New York: 1955.
Rochette, M. Raoul. *Histoire critique de l'établissements des colonies Grècques*. 4 cilt. Paris: 1815.
(Öyle iyi ki, görünüşe göre zamanında daha ileri araştırmaların önünü kesmiş.)
Rodgers, Cleveland ve Rebecca Rankin. *New York: The World's Capital City*. New York: 1948.
Rodwin, Lloyd. *The British New Towns Policy: Problems and Implications*. Cambridge, Mass.: 1956.
(İngiliz Yeni Kent politikasının bilimsel olarak değerlendirilmesi, ama bu politikanın nihai akıbeti hakkında henüz erken sonsözlerden ve Howard'ın özgün niyetlerine dair yanıltıcı önyargılardan azade değil.)
Rogers, E.N., J. Tyrwhitt ve J.L. Sert (editörler). *The Heart of the City*. New York: 1952.
Romanelli, Pietro. *The Palatinate*. Roma: 1956.
The Roman Forum. Roma: 1959.
Roper, Marion Wesley. *The City and the Primary Group*. Chicago: 1935.
Rosenau, Helen. *The Ideal City*. Londra: 1959.
(Niyette mükemmel, icrada hayal kırıcı.)
Rosenstock, Eugen. *Werkstatt aus Siedlung: Untersuchungen Uber den Lebensraum des industrie Arbeiters*. Berlin: 1922.
Rostowtzeff, Michael I. *Out of the Past of Greece and Rome*. New Haven: 1932.
(A City Arisen ve Caravan Cities bölümlerine bakınız.)
The Social and Economic History of the Hellenistic World. 3 cilt. Oxford: 1941.
(Kente ilişkin bölümlerde zayıf.)
Rostovtzeff, Michael I. ve başkaları. *Urban Land Economics*. Ann Arbor: 1922.
(Özellikle Rostovtzeff'in Antik Dünyada Kentler ve Dr. Mary Shine'ın Ortaçağda Kent Arazisi yazılarına dikkat ediniz.)
Roupnel, Gaston. *La Ville et la Campagne au XVIIe Siècle*. Paris: 1922.
Rouse, Clive. *Old Towns of England*. Londra: 1936.
Roussel, Pirre. *Delos: Colonie Athénienne*. Bibliothèque Française d'Athène et de Rome. Paris: 1916.
Rowntree, B. Seebohm. *Poverty: A Study of Town Life*. New York: 1901.
Poverty and Progress. Londra: 1942.
(Bir kuşak arayla York'a dair iki çalışma. Önemli.)
Royal Institute of British Architects. *Transactions: the Town Planning Conference, London 10-15 October 1910*. Londra: 1911.

(Çağ açıcı bir konferans, daha sonraki Antwerp ve Berlin toplantılarındakilerle yarışan yazılar.)
Ruskin, John. *The Stones of Venice*. 2 cilt. Londra: 1851.
(Hem mimarinin toplumsal yorumunun hem de toplumların mimari açıdan yorumunun asıl başlangıçları buradadır, fakat kent bütünlüğünün ihmal edilmesi bu dönemin karakteristik kısıtlılığını gösterir.)
Russell, Josiah Cox. *Late Ancient and Medieval Population*. Philadelphia: 1958.
Ryerman, D. (editör). *Country Towns in a Future England*. Londra: 1944.
(Büyük kentler karşısında İngiliz taşra kasabalarının üstünlükleri üzerine kolektif bir vurgunun başlangıcı.)
* Saarinen, Eliel. *The City: Its Growth, its Decay, its Future*. New York: 1943.
(Farklı bir mimar ve planlamacı tarafından, büyük merkezlerin merkezsizleşmiş yeniden düzenlemesi için anlaşılır bir gerekçelendirme.)
Samonà, Giuseppe. *L'Urbanistica e l'Avvenire della Città*. Bari: 1959.
Sanders, S.E. ve A.J. Rabuck. *New City Patterns: The Analysis of and a Technique for Urban Reintegration*. New York: 1946.
* Sauer, Carl O. *Agricultural Origins and Dispersals*. Bowman Memorial Lectures. Seri 2. New York: 1952.
(Bütün insani yerleşim ve ev yapımı süreçlerini yeniden yorumlayan geniş bir gözlem ve zeki bir muhakeme. Amerikalı coğrafyacıların en kıdemlisi tarafından seçkin bir katkı: George Perkins Marsh'la yakından ilişkili geniş bakış açısı.)
Savage, Wm. *The Making of Our Towns*. Londra: 1952.
Savoia, Umberto. *Turin, the "Regular" Town*. TPR: Haziran 1927.
Schaal, Hans. *Ostia: Der Welthafen Roms*. Bremen: 1957.
(Güzel.)
Schedel, Hartmann. *Das Buch der Chroniker. (The Nuremberg Chronicle.)* Nürnberg: 1493.
(Michael Wohlgemuth tarafından yapılmış kent gravürleriyle zengince resimlenmiş. Teknik kaba ve olgusal doğruluk şüpheli: Mesela bir tahta kalıp farklı kentleri resmetmede tekrar tekrar kullanılmış.)
Schevill, Ferdinand. *History of Florence: From the Founding of the City through the Renaissance*. New York: 1936.
Schlesinger, Arthur Meier. *The Rise of the City: 1878-1898*. New York: 1933.
(Farklı kentsel tezahürlere bakışla, Amerikan tarihinin sağlam bir yorumu; fakat ayrı bir bütünlük olarak kent anlayışı eksik.)
Schmokel, Hartmut. *Ur, Assur und Babylon: Drei Jahrtausende im Zweistromland*. Stuttgart: 1955.
(Yer yer kente de değinen tarihsel bir çalışma.)
Schmoller, G. *Deutsches Städtewesen in Alterer Zeit*. Bonner Staatswissenschaftliche Untersuchungen. 5. Küme Bonn: 1922.
Schneider, Arthur. *Stadtumfange in Altertum*. Geog. Zeitschrift: 1, 1895.
Schultz, Alwin. *Das hausliche Leben der Europäischen Kulturvolker vom Mittelalter bis zur zweiten Hälfte des XVIII Jahrhunderts*. Münih: 1903.
* Schultze-Naumburg, Paul. *Kulturarbeiten*. C. I: *Hausbau;* C. II: *Garten;* C. III: *Dorfer und Kolonien;* C. IV: *Städtebau;* C. V: *Kleinburgerhauser*.
Die Gestaltung der Landschaft durch den Menschen: C. VII, Bölüm 1: *Wege und Strassen*. Bölüm 2: *Die Pflanzenwelt und ihre Bedeutung im Landschaftsbilde*. C. VIII, Bölüm 3: *Der Geologische Aufbau der Landschaft und die Nutbarmachung der Mineralien*. Bölüm 4: *Die Wasserwirtschaft*. C. IX, Bölüm 5: *Industrie*. Bölüm 6: *Siedelungen*. Münih: 1916.
(Çevrenin insan tarafından zevkli ve düzenli bir biçimde dönüştürülmesi üzerine temel önemde bir çalışma. Kuşağının özgün anıtlarından biri.)
Schumacher, Fritz. *Darstellungen des Soziologischen Zustandes im Hamburgisch-Preussischen Landesplanungsgebiet*. Hamburg: 1931.
Wesen und Organisation der Landesplanung im Hamburgisch-Preussischen Planungsgebiet. Hamburg: 1932.
(Almanya'da kuşağının seçkin mimar planlamacısı tarafından Hamburg bölgesinde arazi planlaması üzerine bir dizi rapordan biri.)
Das Werden einer Wohnstadt: Bilder vom neuen Hamburg. Hamburg: 1932.
Schwann, Bruno. *Town Planning and Housing Throughout the World*. Berlin: 1935.
(Uluslararası bir sempozyum. [Daha önceki ve daha iyi olanı için bkz. Hegemann.])
Scott, Mel. *The San Francisco Bay Area: A Metropolis in Perspective*. Berkeley: 1959.
(İyi toparlanmış bir çalışma, başka kentsel alanlarda geniş ölçüde taklit edilmeye değer.)
Scott Report. *Report of Committee on Land Utilization in Rural Areas*. H.M. Stationery Office. Londra: 1942.
(Asıl olarak sanayi dağılımıyla ilgili Barlow Raporu'nun uygulanmasında, tarımsal ve kırsal menfaatlerin korunmasıyla ilgili.)
Scotto, Francesco. *Itinerario d'Italia: ove si Decrivono Tutte le Principali Città d'Italia*. Roma: 1747.

Seidensticker, Wilhelm. *Umbau der Städte*. Essen: 1959.
Self, Peter. *Cities in Flood: The Problems of Urban Growth*. Londra: 1957.
(Bu karmaşık konunun zekice ve iyi toparlanmış bir sunumu.)
Sert, José Luis. *Can Our Cities Survive? An A B C of Urban Problems*. Cambridge, Mass.: 1942.
(Congrès International des Architectes Modernes (C.I. A.M.) tarafından yapılmış bir işbirliği çalışmasının geliştirilmesi: kentin işlevlerini ev yapımı, ulaşım, eğlence ve işle sınırlayan bu programın baştaki kısıtlamalarıyla malul.)
The Human Scale in City Planning. In *The New Architecture and City Planning* (Paul Zucker, editör): New York: 1944.
Sestieri, Pellegrina Claudio. *Paestum*. Roma: 1958.
Shambaugh, Bertha. *Amana that was and Amana that is*. Iowa City: 1927.
(Ütopik toplulukların en başarılısının tatminkâr anlatımı, kentsel ve bölgesel plan yönünden kayda değer. Kanıtlara hâlâ ulaşılabilirken daha tamamlanmış bir çalışmaya acilen ihtiyaç var. Bu olağanüstü deneyimin atlanması bilim adamları için bir ayıptır.)
Sharon, Arieh. *Planning in Israel*. TPR: Nisan 1952.
Collective Stettlements in Israel. TPR: Ocak 1955.
Sharp, Thomas. *Town and Countryside: Some Aspects of Urban and Rural Development*. New York: 1933.
(Usta bir planlamacıdan, kentsel ve kırsal planlamanın ilkeleri üzerine kuvvetli tartışmalara giren bir kitap. Bahçe Kent'e karşı şiddetli bir düşmanlıkla malul, onu kötü bir açık banliyö planlamasıyla eşitliyor.)
Town Planning. Harmondswort: 1940.
Cathedral City: A Plan for Durham. Londra: 1945.
Exeter Phoenix: A Plan for Rebuilding. Londra: 1946.
(Bu çalışmalar hem planlamanın fiziki ve estetik yönlerini içerik ve biçim açısından fevkalade vurguluyor hem de siyasi ve toplumsal öğeleri atlamıyor.)
Shillabar, Caroline. *Edward I: Builder of Towns*. Speculum. No. 3: 1947.
Siedler, Ed. Jobst. *Markischer Städtebau im Mittelalter. Beitrage zur Geschichte der Enntshehung, Planung und baulichen Entwicklung der markischen Stadte*. Berlin: 1914.
(Alman sömürge kentleri üzerine eksiksiz bir çalışma.)
Sieffert, P. Archangelus. *Altdorf: Geschichte von Abtei und Dorf*. Strasbourg: 1950.
(Bu manastır cemaati hiçbir zaman bir kente dönüşmemesine rağmen başka yerlerde daha ileri giden bir süreci örnekleyen bir tarihe sahiptir. Bu süreci takip eden bilim adamı kent tarihine bir hizmet verecektir.)
Sigerist, Henry E. *Landmarks in the History of Hygiene*. New York: 1956.
Simmel, Georg. *The Great City and Cultural Life*. *Die Grosstadt* içinde: Dresden: 1903.
Simon, Ernest (Lord Simon of Wythenshawe). *The Re-Building of Manchester*. New York: 1935.
(Manchester'ın dirilişinde kılavuz rolü oynayan akıllı bir sanayiciden.)
Simon, John. *Reports relating to the Sanitary Condition of the City of London*. Londra: 1854.
(Önemli belgeler.)
Sinclair, Robert. *Metropolitan Man: The Future of the English*. Londra: 1937.
Singer, Charles, E.J. Holmyard ve A.R. Hall (editörler). *A History of Technology*. C. I: *Froy Early Times to Fall of Ancient Empires*. C. III: *The Mediterranean Civilizations and the Middle Ages*. Oxford: 1954.
(Diğer üç ciltte değilse de bu ciltlerde çok faydalı bilgiler var.)
Sisi, Enrico. *L'urbanistica negli studi di Leonardo da Vinci*. Firenze: 1953.
(Şimdiye kadar yalnızca not defterlerindeki dağınık hallerine ulaşabildiğimiz Leonardo'nun çeşitli notları.)
Sismondi, Jean C.L. *History of the Italian Republics in the Middle Ages*. William Boulting tarafından yeniden düzenlenmiş ve eklemeler yapılmış hali Londra: 1895. İlk baskı 16 cilt halinde: 1815.
* Sitte, Camillo. *Der Städtebau nach seinen kunstlerischen Grundsatzen*. Viyana: 1899. Beşinci baskı, 1922. Kısaltılmış çeviri. New York: 1935.
(Estetik ve sosyal bakış açısından kent biçimlerinin analizi: Ortaçağ kentinde yerleşim düzeninin ve özellikle sık sık asimetrik düzenlemesi olan meydanların ilk gerçek değerlendirilmesi.)
Sjobert, Gideon. *The Preindustrial City: Past and Present*. Glencoe, Illinois: 1960.
Sly, John Fairfield. *Town Government in Massachusetts, 1620-1930*. Cambridge: 1930.
Smailes, A.E. *The Geography of Towns*. Londra: 1953.
(Fevkalade bir giriş. [Griffith, Taylor, Dickinson ve Hassert'a da bkz.])
Smith, Adam. *An Inquiry into the Nature anda Causes of the Wealth of Nations*. 2 cilt. Londra: 1776.
(III. kitaptaki 1. ve 3. bölümler Smith'in imar işleri ve kent ekonomisi de dahil, politik ekonomiyi tam anlamıyla kavradığını ortaya koyar. Daha sonraki ekonomistlerin bu bakış açısını terk etmesi semptomatiktir. Fakat Marshall, daha çok da Bücher, Sombart ve N.S.B. Gras kenti tekrar ön plana çıkardı.)
Smith, E. Baldwin. *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*. Princeton: 1956.

Smith, Robert. *Colonial Towns of Spanish and Portuguese America*. JSAH: Aralık 1955.
Smith, Wilfred. *Industry and the Countryside*. TPR: Ekim 1954.
Snow, W. Brewster (editör). *The Highway and the Landscape*. New Brunswick, N.J.: 1959.
Société Jean Bodin, La. *La Ville*. 1. Bölüm: *Institutions administratives et judiciaires*. Brüksel: 1954, 2. Bölüm: *Institutions économiques et sociales*. Brüksel: 1955.
(Çeşitli bilim adamlarının yazdığı bu yazılar geniş bir tarihsel ve coğrafi alanı kapsar.)
Sombart, Werner. *Der Moderne Kapitalismus*. 4 cilt. Münih: 1902-1927.
(Sombart'ın kent teorisi için II. cilt 2. bölümdeki Ursprung und Wesen der Modernen Stadt'a bkz.; kent yapılaşması ve halk hareketinin ilişkisi için III. cilt [ilk yarısı] 25. bölüme bkz. Bücher, Schmoller ve Max Weber gibi Sombart da kent üzerine çok şey söyler; mübadele işlevini ve pazarı vurgulayan alışılmış yaklaşımın tersine Sombart'ın mantıksal ve tarihsel olarak haklı bir biçimde kenti esasen bir tüketiciler topluluğu olarak kavramlaştırır.)
Der Begrift der Stadt und das Wesen der Stadtebildung. Brauns Archiv: C. 4: 1907.
Krieg und Kapitalismus. Münih: 1913.
Luxus und Kapitalismus. Münih: 1913.
(Bu iki kitap da barok kent üzerine büyük ışık tutar.)
Soria y Mata, Arturo. *La Ciudad Lineal*. Madrid: 1931.
(1882 kadar erken bir tarihte akla gelmişti. [Tam anlatım için bkz. Collins, George.])
* Sorre, Max. *Les Fondements de la Géographie Humaine*. C. I: *Les Fondements Biologiques*. C. II: *Les Fondements Techniques*. C. III: *L'Habitat*. Paris: 1950-1952.
(Beşeri coğrafyanın her yönü açısından fevkalade.)
Speed, John. *England, Wales, Scotland and Ireland*. Londra: 1627.
Speiser, Ephraim Avigdor. *The Beginning of Civilization in Mesopotamia. The Beginning of Civilization in the Orient* içinde. American Oriental Society Sempozyumu. Baltimore: 1939.
(Pritchard'daki çevirilerine de bkz.)
Spengler, Oswald. *The Decline of the West*. Münih: 1920. Çeviri. 2. cilt. New York: 1928.
(Kültürde biçimlendirici bir faktör olarak kentin rolü üzerinde vurgusu olduğu için önemli.)
Spielvogel, Samuel. *A Selected Bibliography in City and Regional Planning*. Washington: 1951.
(Hâlâ yararlı; özellikle de ihmal edilmiş ya da var olan yazılarda çok az işlenmiş alanlarda.)
Staley, Eugene. *World Economy in Transition*. New York: 1938.
Stamp, L. Dudley. *Man and the Land*. Londra: 1955.
Stanislavski, D. *The Origin and Spread of the Grid Pattern Towns*. Geographical Review içinde: 1946.
Early Spanish Town Planning in the New World. Geographical Review içinde: 1947.
Starkey, Thomas. *England in the Reign of Henry VIII: A Dialogue between Cardinal Pole and Thomas Lupset*. 1536-38 yılları arasında yazılmış. Londra: 1878.
* Stein, Clarence S. *New Towns for America*. New York: 1951.
(Stein'ın önemli bir rol oynadığı, Sunnyside Gardens'dan Radburn'e, Green-belt'ten Baldwin Hills Village'a kadar ev yapımı ve planlama deneylerine dair eleştirel ve özeleştirel bir dizi çalışma. [Bkz. Wright, Henry.])
Stockholm Builds a New Town. Planning içinde: 1952.
Stephenson, Carl. *Borough and Town: A Study of Urban Origins in England*. Cambridge, Mass.: 1933.
(Avrupa kıtasında ortaçağ kentlerinin büyümesine de gereken yeri veren kapsamlı bir çalışma ama ne yazık ki Pirenne'in fazlasıyla etkisinde kalmış.)
Stephenson, Flora ve Gordon. *Community Centres*. Londra: 1946.
Stephenson, Gordon. *Town Planning, Contemporary Problem of Civic Design*. TPR: Temmuz 1949.
Design in Its Relation to Economic Factors. TPR: Ocak 1953.
The Wrexham Experiment. TPR: Ocak 1954.
Stephenson, Gordon vd. *The Planning of Residential Areas*. JRIBA: Şubat 1946.
Stewart, Cecil. *Naarden-Stellar City*. JTPI: Nisan 1953.
(Ayakta kalmış en iyi barok müstahkem mevkilerden biri, gerçek bir *lily-pad* şehri üzerine bir çalışma.)
Stöckli, Arnold. *Die Stadt: Ihr Wesen und Ihre Problematik; eine Soziologische und Stadtebauliche Betrachtung*. Köln: 1954.
Stokes, I.N.P. *Iconography of Manhattan*. 6 cilt. New York: 1915-1928.
(Paha biçilmez bir kaynak kitap; maalesef sınırlı sayıda basılmış.)
* Stow, John. *A Survey of London: Conteyning the Originall, Antiquity, Increase, Modern Estate, and Description of That City, etc.* Birinci baskı: Londra: 1528. İkinci baskı: 1603. (Everyman serisi içinde yeniden basılmış.) John Strype tarafından gözden geçirilmiş altıncı baskı. 2 cilt. Londra: 1754-1755.
(Kentsel tarih yazımının klasiklerinden biri.)
Sullenger, T. Earl. *Sociology of Urbanization: A Study in Urban Society*. Ann Arbor: 1956.
Tait, James. *Mediaeval Manchester and the Beginnings of Lancashire*. Manchester: 1904.

The Medieval English Borough: Studies on Its Origins and Constitutional History. Manchester: 1936.
Tanzer, Helen. H. *The Common People of Pompeii: A Study of the Graffiti*. The Johns Hopkins University Studies in Archaeology içinde. No. 29. Baltimore: 1939.
(Yazar yıkılmış bir kentin duvarlarında bol bol kalmış olan tabelalardan, ilanlardan, tesadüfi karalamalardan yola çıkarak, bu taşra kentindeki gündelik hayatın resmini bir araya getirir; bu şekilde Roma taşra hayatına dair edebi göndermelerin eksikliğini de kısmen telafi eder.)
Tappan, Henry P. *The Growth of Cities*. New York: 1855.
Tarn, W.W. *Hellenistic Civilisation*. Londra: 1927. G.T. Griffith tarafından gözden geçirilmiş üçüncü baskı: 1952.
(Bu dönemdeki Yunan kentleri üzerine bütün bir bölüm ayrılmış, ayrıca Monarşi, Kent, Birlik üzerine güzel bir tartışma var. Tavsiyeye şayan. [Ama kralın rolünün özel olarak aydınlatılması için A.H.M. Jones'a bkz.])
Taylor, E.A. *The Relation of Open Country Population to Villages and Cities*. Ithaca: 1934.
Taylor, Graham Romeyn. *Satellite Cities: A Study of Industrial Suburbs*. New York: 1915.
(Ağır sanayi için bir sanayi kuşağı inşa edilmesiyle metropolün iç merkezsizleştirilmesi üzerine bir ilk çalışma. Artık somutlaşmış eğilimlerin aslında uzun zamandır hazırlanmakta olduğunu kanıtlar.)
Taylor, Griffith. *Environment, Village and City: A Genetic Approach to Urban Geography; with Some Reference to Possibilism*. Association of American Geographers Yıllığı: Mart 1942. 721
Urban Geography: A Study of Site, Evolution, Pattern and Classification in Villages, Towns and Cities. Londra: 1949. F46
Taylor, William Cooke. *Notes on a Tour in the Manufacturing Districts of Lancashire in a Series of Letters to His Grace the Archbishop of Dublin*. Londra: 1842.
Factories and Factory System: from Parliamentary Documents and Personal Examination. Londra: 1844.
Terpenning, Walter A. *Village and Open Country Neighborhoods*. New York: 1931.
(Hâlâ izlenmesi ve genişletilmesi gereken öncü bir çalışma.)
Thackrah, Charles Turner. *The effects of the Principal Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity with a Particular Reference to the Trades and Manufactures of Leeds*. Londra: 1831.
(Sanayi Kenti'nin aydınlatılması için vazgeçilmez.)
Thomas, James Henry. *Town Government in the Sixteenth Century*. Londra: 1933.
* Thomas, William L., Jr. (editör). *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. Chicago: 1956.
(Bu kitap, George Perkins Marsh'ın anısına adanan ve onun seçkin halefi Carl Sauer tarafından yönetilen unutulmaz bir sempozyumun eksiksiz kayıtlarıdır. Özellikle aşağıdaki makalelere bkz.)
Brown, Harrison. *Technological Denudation*.
Glikson, Artur. *Recreational Land Use*.
Harris, Chauncey D. *The Pressure of Residential-Industrial Land Use*.
Klim, Lester E. *Man's Ports and Channels*.
Landsberg, H.E. *The Climate of Towns*.
Mumford, Lewis. *Natural History of Urbanization*.
Sauer, Carl O. *The Agency of Man on Earth*.
Thompson, Warren A. *The Spiral of Population*.
Thompson, Homer A. *Stoa of Attalos*. Archaeology: Güz 1949.
(Helenistik dönem Atina'sına Bergama'nın katkısının ayrıntılı araştırılması.)
The Agora at Athens and the Greek Market Place. JSAH: Aralık 1954.
Thompson, J. Eric S. *The Rise and Fall of Maya Civilization*. Norman, Okla.: 1954.
(Morley'in çalışmalarını tamamlar, fakat onun kenti ele alışı onun kadar tam değildir. [Bkz. Rivet.])
Thomson, Robert Ellis. *The History of the Dwelling House and Its Future*. Philadelphia: 1914.
(Yetersiz verilere dayanan bir ilk çaba: Konu hâlâ ustasını bekliyor.)
Thornbury, Walter. *Old and New London: A Narrative of its History, its People, and its Places*. 6 cilt. Londra ve New York: yayın tarihi yok.
(Metin içi kanıtlara göre son bölüm 1878'de yazılmış. Araştırdığı malzemelere yakınlığı bazen bilimsel dikkat eksikliğini telafi ediyor.)
Thorndike, Edward L. *Your City*. New York: 1939.
(Amerikan şehirlerinin başarılarının karşılaştırılmasında bir değer skalası uygulama yönünde fikir açıcı bir çaba.)
Thorndike, Lynn. *Sanitation, Baths, and Street-cleaning in the Middle Ages and Renaissance. Speculum*'dan yapılmış tıpkıbasım. Cambridge, Mass.: 1928.
(Popüler Amerikan biliminin hâlâ eksik kaldığı bir alanda, cahillik ve yanlış anlamaları silmesi gereken önemli bir eleştirel değerlendirme.)
Tomkinson, Donald. *The Marseilles Experiment*. TPR: Ekim 1953.
The Landscape City. JTPI: Mayıs 1959.

Tout, Thomas Frederick. *The Collected Papers of Thomas F. Tout: with a Memoir and Bibliography.* Manchester: 1934.
(Özellikle Ortaçağ Kent Planlaması ve İngiliz Bürokrasisinin Kökenleri bölümlerine bkz. Tout'nun yeni kentler ve *bastide* üzerine araştırması yeni alanlara kapı açarken, katkısı, planı teşkil eden şeyin ne olduğuna ilişkin sınırlayıcı fikirleri nedeniyle zayıf kalmaktadır.)
Toutain, J. *Les cités romaines de la Tunisie: Essai sur l'histoire de la colonisation romaine dans L'Afrique du Nord.* Paris: 1896.
(Fevkalade.)
Town and Country Planning Association (then Garden City Association). *Evidence to Barlow Royal Commission.* Londra: 1938.
(Ulusal planlama politikasında Bahçe Kent teziyle ilgili Komisyon'un kararlarını etkilemiştir.)
Town Planning Institute. Report on Planning in the London Region. Londra: 1956.
(Kısa fakat ayrıntılı.)
Town Planning Review, The. Liverpool: 1911'den günümüze.
(Paha biçilmez.)
Toy, Sidney. *A History of Fortification: from 3000 BC to AD 1700.* Londra: 1955.
(Fikir açıcı fakat eksik. Bu sanatı eksiksiz hale getiren ve altını oyan insanın, Vauban'ın ihmal edilmiş olması eksikliğine bir örnektir.)

Toynbee, Arnold Joseph. *A Study of History.* 10 cilt. Londra: 1934.
(Genel çevrenin analizinde iyi fakat hem kurumsal biçimlerin hem de kişiliğin gelişiminde kentin ve manastırın kritik önemini fark etmediği için şimdiye kadar yetersiz. [Bkz. Spengler.])
Tucker, T.G. *Life in Ancient Athens.* New York: 1906.
(Basit, fakat hâlâ yararlı.)
Tunnard, Christopher. *The City of Man.* New York: 1953.
[Son birkaç yüzyıldaki kent ve planlaması üzerine çok sayıda yeni materyal çoğunlukla parlak biçimde sunulmuş. Bugün modern mimari ve kent planlaması sayılan çok sayıdaki estetik düşmanı önyargının haklı eleştirisi: Devamlılık ve rasyonel düzen için zamanımızın kaçınılmaz gereksinimlerini görmezden gelerek nostaljik bir eklektisizme çok müsamaha gösteren bir eğilime sahip olması söz konusu. Yargılarındaki uçarılık bu kitabı uyarıcı yaparken cahil birinin ellerinde belki de sakıncalı olmasına yol açıyor. Yine de mükemmelliği kusurlarına yeterince ağır basmaktadır. [Bkz. H.H. Reed.])
Tyrwhitt, Jacqueline (editör). *Patrick Geddes in India.* Londra: 1947.
(Eksiksiz bir seçki.)
Size and Spacing of Urban Communities. JAIP: Yaz 1949.
* Unger, Eckhard. *Das Stadtbild von Assur.* Der Alte Orient. C. 27, No. 3.
(Asur kentinin içeriğinin ve planının tasviri hem kazılara hem de MÖ VII. yüzyıldan kalma bir kent tasviri metnine dayanıyor. Kanıtların bu bireşimi hem nadir hem de önemlidir. [Bkz. Herodotos.])
United States Public Health Service. *Air Pollution in Donora, Pa.* Public Health Bulletin 306. Washington: 1936.
United States Resettlement Administration. *Greenbelt Towns: A Demonstration in Suburban Planning.* Washington: 1936.
Unwin, Raymond. *High Building in Relation to Town Planning.* JAIA: Mart 1924.
(Klasik bir makale.)
Nothing Gained by Overcrowding. Londra: yaklaşık 1903.
(1920'den sonra İngiliz ev emlaklarının açık planının temellerini atan bir başka klasik. Daha da önemlisi zamanının pek çok planında dinlenme alanlarının cadde ve yollara umursamazca kurban edilmesini ortaya koyar, böylelikle Stein ve Wright'ın süper bloklarının önünü açar.)
The Housing Problem: How Planned Distribution May Prevent Crowding. Journal of the Royal Sanitary Institute. No. 10. 1936.
Town Planning in Practice: An Introduction to the Art of Designing Cities and Suburbs. Birinci baskı. Londra: 1909. Yeniden basım: 1932.
(Olmsted'den hemen sonra gelen Unwin [ortağı Barry Parker'la birlikte] kuşağının seçkin bir kent planlamacısıdır. Bu kitap onun art alanının ve deneyiminin bir özetidir; fakat Unwin'in en etkili katkısı açık planla ilgiliydi. Hayatının ve çalışmasının genel bir değerlendirmesine fena halde ihtiyaç var.)
Urban Redevelopment: The Pattern and the Background. Town Planning Institute'e, sunulan makale 12 Temmuz 1935.
Urbanisme et Habitation. Özel sayı: Temmuz-Aralık 1953.
(Haussmann ve planı üzerine.)
Urbanistica: Rivista Trimestrale dell'Istituto Nazional di Urbanistica. Torino: 1930'dan günümüze.
(Bu dergi yıllarca bir dizi önemli monografi yayımladı, asıl olarak İtalyan [sırf İtalyan değil] kentlerinin gelişimini işleyen çizimler, haritalar ve planlarla birlikte kayda değer.)
Uthwatt Report. *Report of Expert Committee on Compensation and Betterment.* H.M. Stationery Office.

Londra: 1942.
(Nüfusun taşınması ve dağılımın planlanmasında arazi değerinin artması ve azalması probleminin usta işi bir analizi.)
Vance, Rupert B. ve Nicholas J. Demerath (editörler). *The Urban South.* Chapel Hill, N.C.: 1954.
Van der Bent, T.J. *The Problem of Hygiene in Man's Dwellings.* New York: 1920.
Vandier, J. *D'Archéologie Egyptienne.* Paris: 1955.
Van Traa, Ir. C. (editör). *Rotterdam: de geschiednenis van tien jaren weder opbouw.* Rotterdam: 1955.
(Rotterdam'ın yeniden inşası.)
Vernon, Raymond. *Metropolis: 1985.* New York: 1960.
(New York metropolü üzerine bir dizi ayrıntılı çalışmanın özeti. Thomas Adams ve arkadaşlarının New York Bölgesel Araştırmasıyla karşılaştırınız.)
Vidal de la Blache, Paul Marie Joseph. *Principles of Human Geography.* Çeviri. New York: 1926.
Vie Urbaine. Süreli yayın. 1919.
(İlk olarak l'Institut d' Historie, de Géographie, et d'Économie Urbaine de la Ville de Paris, 1923'ten sonra da l'Institut d'Urbanisme de l'Université de Paris tarafından yayımlanmış.)
Vigman, Fred K. *The Crisis of Cities.* Washington: 1955
Villes d'art célèbres, Les. 76 cilt. Paris: 1906-1936.
(Asıl olarak resimli belgeleri için yararlı. [Bkz. Hürlimann.]) 723
Violich, Francis. *Cities of Latin America: Housing and Planning to the South.* New York: 1944.
(Öncü bir araştırma.)
Vissere, Elizabeth. *Polis en Stad.* Amsterdam: 1947.
Voelcker, H. (editör). *Die Stadt Goethes: Frankfurt -am- Main im XVIII Jahrhundert,* Frankfurt-am-Main: 1932.
Voigt, A.H., ve P. Goldner. *Kleinhaus und Mietskaserne.* Berlin: 1905.
(Arazi ve vurguncu bina yapımında spekülasyonun savunulması: Eberstadt, "vurguncunun elkitabı" diyor.)
Volckers, Otto. *Dorf und Stadt: Eine deutsche Fibel.* Leipzig: 1944.
(Merkezi Avrupa'da model ve tasarım yönünden kent ve köy arasındaki yakın ilişkiyi gösterir.)
Wade, Richard C. *The Urban Frontier: The Rise of Western Cities 1790-1830.* Cambridge, Mass.: 1960.
Wagner, Martin. *Wirtschaftlicher Staedtebau.* Stuttgart: 1911.
(Bir zamanlar Berlin'in kent plancısı olan Wagner'in hem teknik yeterliliği hem de teorik kavrayışı vardır.)
Wagner, Otto. *Die Grosstadt: eine Studie.* Viyana: 1911.
Wales, H.G. Quaritch. *The Mountain of God: A Study in Early Religion and Kingship.* Londra: 1953.
Walker, Robert A. *The Planning Function in Urban Government.* Chicago: 1941.
Warken, W.L. ve Paul S. Lunt. *The Social Life of a Modern Community.* New Haven: 1941.
Wattjes, J.H. ve P.A. Warners. *Amsterdam: vier eeurwen bouwkunst.* Amsterdam: 1956.
(İngilizce özet. Ne yazık ki XIX. yüzyılla kısa kesilen mimarinin dört yüz yılının incelenmesi.)
Webb, Sidney ve Beatrice. *The Manor and the Borough.* 1. ve 2. Bölümler. New York: 1908.
English Local Government from the Revolution to the Municipal Corporation Act. The Story of the King's Highway. New York: 1913.
• Webber, Adna Ferrin. *The Growth of Cities in the Nineteenth Century: A Study in Statistics.* New York: 1899.
(Klasik bir öncü çalışma: Fakat bütün konunun dikkatle gözden geçirilmesi gerekiyor.)
Weber, Adolf. *Die Grosstadt: und ihre Sozialen Probleme.* Leipzig: 1908.
Weber, Alfred. *Theory of the Location of Industries.* Chicago: 1929.
(Emek ve ulaşımın maliyeti, bölgesel çalışma ve işkolunda bir noktada toplanma eğilimi unsurlarıyla kuramsal dağılımı açıklama girişimi. [Fakat daha sonraki çalışmalara bkz. Florence, P. Sargant.])
Weber, Max. *Wirtschaft und Gesellschaft.* 2 cilt. İkinci baskı. Tubingen: 1925.
(I. cildin 2. bölümü kent üzerine.)
The City. Çevrilmiş. Glencoe, Ill.: 1958.
(Yazıldığı zaman [1921] için mükemmel, fakat artık genel kent teorisi olarak uygun değil. Bkz. Sjobert, Gideon.)
Weeden, William B. *Economic and Social History of New England, 1620-1789.* 2 cilt. Boston: 1890.
(Olağanüstü iyi, şimdi bile.)
Wehrwein, George S. ve Richard T. Ely. *Land Economics.* New York: 1940.
• Wells, Herbert George. *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought.* Londra: 1902.
(Hareketlilik ve büyük kentlerin olası yayılımı üzerine olan bölümler sosyal tahminde kilometre taşıdır.)
A Modern Utopia. Londra: 1905.
Tono-Bungay. Londra: 1909.

New Machiavelli. Londra: 1911.
(Burada ve Tono Bungay'daki Londra tasviri dikkate değerdir.)
West Midland Group. *Conurbation: A Planning Survey of Birmingham and the Black Country*. Londra: 1948.
Westergaard, John. *Journeys to Work in the London Region*. TPR: Nisan 1957.
(Kate Liepman'ın çalışmasında gözden kaçırılan pek çok faktörü orta,a çıkardığı için önemli.)
Wetzel, Friedrich. *Die Stadtmauern von Babylon*. Leipzig: 1930.
(Bunun içindeki Eckhard Unger'ın makalesine bkz. *Zur Topographe Babylan nach der Keilinschriflichen Ueberlieferung*.)
• Wheeler, Mortimer. *The Indus Civilization*. the *Cambridge History of India* içinde. Cambridge: 1953.
(Bir zamanlar Hindistan'da arkeolojinin genel direktörü olan bir uzmandan mevcut bilginin mükemmel özeti.)
Wheeler, William Morton. *The Social Insects and Their Origin and Evolution*. New York: 1928.
Emergent Evolution and the Development of Socities. New York: 1928.
(Toplumlara uyarlanmış olarak ortaya çıkış doktrini üzerine kısa, ama önemli bir tartışma.)
Whitaker, Charles Harris. *From Rameses to Rockefeller*. New York: 1934.

(JAIA'in editörü olarak ortaya koyduğu yapıtla Amerika Birleşik Devletleri'nde, ev yapımı ve topluluk planlama hareketini yeni temellere oturtan önemli eleştirmenin kaleminden mimarinin sosyal bir yorumu.)
White, Richard W. *A Study of the Relationship between Mental Health and Residential Environment* Cambridge, Mass.: 1958.
(Yüksek binaların hizaya sokuculuğuna ve banliyöye karşı buluşma yeri olarak kenti savunur.)
White, William H. Jr. *The Exploding Metropolis*, New York: 1958.
Wibberley, G.P. *Agriculture and Urban Growth: A Study of the Competition for Rural Land*. Londra: 1959.
Wiener, Norbert. *The Human Use of Human Beings*. Birinci baskı: New York: 1950. Gözden geçirilmiş baskı: 1954.
(İletişim merkezi olarak kente bakışı önemli.)
Wiese, Leopold von. *Ländliche Siedlungen*. *Handworterbuch der Soziologie* içinde. Stuttgart: 1931.
Willey, Gordon R. (editör). *Prehistoric Settlement Patterns in the New World*. Viking Fund Publications Anthropology. No. 23 içinde. New York: 1956.
(Önemli bir editör ve çeşitli yazarlardan, antropologların ihmal ettiği bir alanda çalışmalar.)
Williams, James M. *An American Town*. New York. 1906.
(Öncü bir çalışma. [Bkz. Lynd, Robert.])
Williams-Ellis, Clough. *England and the Octopus*. Londra: 1928.
(Manzaranın tahribine erkekçe bir hücum.)
Wilson- John A. *The Burden of Egypt: An Interpretation of Ancient Egyptian Culture*. Chicago: 1951.
(Hareketlilik ve adaptasyona yaptığı vurguyla, eski Mısır kültürünü kaskatı ve durdurulmuş gören popüler anlayışı bir kez daha düzeltir.)
Wirth, Louis. *Community Life and Social Policy: Selected Papers*. Chicago: 1956.
(Yerelcilik, Bölgecilik ve Merkezcilik, planlama birimi olarak metropol bölgesi, bir yaşam tarzı olarak şehircilik konularında kayda değer tartışmalar içerir. Sosyolojideki Chicago Okulu'nun en iyi ürünlerinden biri, fakat büyük şehir lehine açık önyargılar var.)
Wittfogel, Karl A. *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*. New Haven: 1957.
(Yoğunlaşmış devlet gücünün artmasıyla hidrolik uygarlaşmanın ilişkisi üzerine olan ilk bölümler kentin yükselişinin yorumlanması açısından önem taşıyor.)
Wolf, Gustav. *Die Schöne Deutsche Stadt*. C. I: *Mitteldeutsch*. Münih: 1911. C. II: *Suddeutsch*. Münih: 1912. C. III: *Nordeutsch*. Münih: 1913.
Wood, Edith Elmer. *The housing of the Unskilled Wage Earner*. New York: 1919
Slums and Blighted Areas in the United States. Washington: 1936.
Introduction to Housing: Facts and Principles. Washington: 1940.
(Daha iyi evler için ateşli bir işçiden özlü bir özet. [Bkz. Bauer, Catherine.])
Wood, Robert C. *Suburbia: Its People and Their Politics*. Boston: 1959.
(Küçük topluluğun modern görünümü olarak banliyö üzerine yeni bir çalışma, fakat değeri muğlak ve sonuç bölümünde garip şekilde kendiyle çelişkili.)
Woolley, Leonard (Sir). *Excavations at Ur: A Record of Twelve Years' Work*. Londra: 1954.
(İlk kez *Ur of the Chaldees*'te yayımlanan bulguların bir gözden geçirilmesi ve toparlanması. [Daha genel bir yorum için bkz. Childe ve Frankfort.])
Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949. Oxford: 1955.
Woolston, Howard. *The Urban Habit of Mind*. American Journal of Sociology: Mart 1912.
Metropolis: A Study of Urban Communities. New York: 1938.
Wright, Frank Lloyd. *The Disappearing City*. New York: 1932.
(Tarımın temel uğraş olduğu ve bir ailenin işlediği minimum arazinin dört dönüm olduğu olası bir kent

örgütlenmesi tipinin kısa anlatımı. Günümüzdeki kent dışına yayılmanın [romantikçe rasyonalize edilmesi ve] açık öngörüsü.)
Frank Lloyd Wright on Architecture: Selected Writings 1894-1940. Önsöz: Frederick Gutheim. New York: 1941.
The Living City. New York: 1958.
* Wright, Henry. *Report of the Commission of Housing and Regional Planning for the State of New York.* Albany: 1926.
(Kent gelişiminin bölgesel art alanında öncü bir Amerikan çalışması. [Fakat Abercrombie'ın Doncaster ve The Deeside üzerine klasik raporuna bkz.])
Re-Housing Urban America. New York: 1934.
(Kuşağının parlak planlamacılarından birinden bir ilk çalışma. [Bkz. Stein, *New Towns for America.*])
Wright, Henry Myles. *The Motor Vehicle and Civic Design.* JRIBA: Ocak 1957.
Wright, Lawrence. *Clean and Decent: The Fascinating History of the Bathroom and the Water Closet.* Londra: 1960.
(İçerik başlıktan daha bilimsel: Alanını ilk olarak temizleyen bir yapıt.)
* Wycherley, R.E. *How the Greeks Built Cities.* Londra: 1949.
(Zamanında İngilizcedeki en iyi çalışma. Kale, sur, *gymnasion*, stoa vb gibi Yunan kentinin bileşenle- 725
ri üzerine vurgusu, onu bu unsurları ihmal eden Lavedan'ın zorunlu tamamlayıcısı yapar.)
* *Hellenic Cities.* TPR: Temmuz 1951.
How the Greeks Built Cities'de uzun uzun anlatılan bulguların özeti.
Hellenistic Cities. TPR: Ekim 1951.
(Değerli. [Fakat bkz. Martin, Roland ve Tarn W.W.])
Wymer, Norman. *English Town Crafts: A Survey of Their Development from Early Times to the Present Day.* Londra: 1949.
Yadin, Yigael. *The Earliest Record of Egypt's Military Penetration into Asia. Some aspects of the Narmer Palette.* Israel Exploration Journal içinde: Kudüs: 1955.
Yeomans, Alfred. *City Residential Land Development.* Chicago: 1916.
(Bir semt bölgesinde bir mahalli birimin gelişmesi için Chicago Kent Kulübü tarafından teşvik edilen önemli yarışmanın sonuçları. Savaş, bu yarışmanın daha sonraki mahalle tasarımı üzerinde etkisi olmasını engellemiş olabilir.)
Ylvisaker, Paul N. *Innovation and Evolution: Bridge to the Future Metropolis.* American Academy of Political and Social Science Yıllığı: Kasım 1957.
Young, George Malcolm (editör). *Early Victorian England: 1830-1865.* 2 cilt. New York ve Londra: 1934.
(Mükemmel.)
Country and Town: A Summary of the Scott and Uthwatt Reports. Harmondsworth: 1943.
Zeiller, Martin. *Topographia Franconiae.* Frankfurt-am-Main: 1648.
Topographia Helvetiae, Rhaetiae et Valesaiae. Frankfurt-am-Main: 1654.
(Resimli yolculuk kitabı, ortaçağ hayatıyla ilgili gravürleri açısından değerli. [Bkz. Merian.])
Zevi, Bruno. *Architecture as Space.* New York: 1957.
(Binalara olduğu kadar kentlere de uygulanmış hayranlık uyandıran bir yapıcı analiz.)
Zimmerman, Carl C. *The Changing Community.* New York: 1936.
(Yerel topluluklar üzerine bir çalışma, gerçek toplulukların kısa incelemeleri yönünden değerli fakat Pareto'dan bile daha muğlak bir terminolojiyle malul.)
* Zimmern, Alfred E. *The Greek Commonwealth.* Oxford: 1911. Beşinci baskı. Oxford: 1931.
(Yunan *polis*'i üzerine dev araştırma, hâlâ rakipsiz.)
Solon and Croesus; and other Greek Essays. Oxford: 1928.
(*The Greek Commonwealth*'ın dışında kalan bazı materyalleri içerir; köle emeğinin statüsü üzerine dikkatli bir soruşturma da vardır.)
Zimmern, Helen. *The Hansa Towns.* New York: 1889.
Zucker, Paul. *Entwicklung des Stadtbildes: die Stadt als Form.* Viyana: 1929.
(Eski literatürün iyi bir kaynakçası ve resimli belgeler.)
New Architecture and City Planning. New York: 1944.
Town and Square: From the Agora to the Village Green. New York: 1959.
(Önemli bir konuda kapsamlı bir çalışma, zengin resimli; mükemmel kaynakça.)

Dizin

A

Abbau 300, 552
ABD 37, 126, 187, 191, 198, 292, 328, 334, 415, 430, 495, 498, 512, 526, 552, 556, 561, 593, 600-609, 638, 641, 650-652, 657, 662, 664, 669
Abidos 105, 152
adalet 32, 38, 65, 68, 72, 106, 108, 120, 154, 187, 188, 192, 216, 219, 224, 232, 235, 246, 252, 281, 282, 287, 289, 302, 398, 401, 409, 438, 439, 684
Adam, Robert 529
Adams, Henry 343, 547, 672, 673
Âdem 401
Adickes Yasası 525
Admiralty Arch 43, 475
Adriyatik 402, 405
Aegina 172
Africanus, Scipio 284, 285
Afrika 28, 33, 59, 97, 233, 253, 265, 267, 301, 302, 551, 687,
Agamemnon 167
agon 151,
agora 32, 151, 173, 180, 186, 190-193, 196, 197, 206, 212, 217, 225, 234, 237, 239, 240, 242, 243, 249, 256, 265, 282, 376
Agricola 467
Agrippa 285
ahlâk 24, 27, 31, 32, 59, 68, 73, 114, 128, 143, 153, 155, 187-189, 193, 194, 196, 211, 214, 223, 224, 258, 233, 238, 245, 279, 282, 301, 304, 309, 321, 327, 334, 343, 405, 428, 430, 431, 438, 452, 458, 463, 502, 503, 537, 555, 580, 608, 669, 671, 672, 673, 684, 689
Aiskhylos 189, 211
Aix-en-Provence 268,
Akad 61, 90, 110,
Akademizm 236
Akalar 161
Akdeniz 174, 207, 242, 244, 253, 303, 313, 320
Akhetaton 105
Akhilleus 167, 190
Akropolis 162, 187, 189, 197, 201, 202, 204-208, 225
Alaric 295
Alberti, Leone Battista 358, 359, 371, 372, 378, 432, 433, 443, 450, 455, 494, 591, 592
Albi 312
Albright, W.F. 86
alfabe 93, 162, 239, 647
alışveriş merkezi 94, 286, 530, 540, 611, 615, 616, 618, 643
Alkaios 202
Allegheny 561, 564
Almanlar 307, 415, 670
Almanya 303, 317, 318, 322, 336, 384, 421, 430, 431, 465, 473, 525, 552, 561, 671
Altamira 18
Amana 407, 415, 416
Amaurote 406, 408, 409
Amazon 116
Amerikan İç Savaşı 496
Ames, Adelbert 93
amfiteatr 154, 206, 383-385, 394, 295-297, 307, 311
Amsterdam 333, 411, 412, 417, 440, 477, 490, 500, 502, 510, 511, 541-546, 613, 632, 640
Anabaptistler 400, 426
Anadolu 40, 160, 265
anaerkliilik 119, 251, 600
Anaksagoras 202
anayol 85, 92, 277, 297, 307, 315, 404, 445, 530, 561, 614, 617, 634
Andreae, Johann 361, 400, 412, 473
Andrews, Joseph 472
Angelo, Castel San 43
anıtsal mimari 86
anıtsalcılık 123, 248
Antakya 140, 265, 270, 271, 300, 652
antik kent 17, 29, 60, 61, 64, 66, 72, 74, 82, 85, 98, 120, 139, 140, 144, 150, 152, 156, 175, 204, 210, 222, 234, 237, 249, 251, 378, 481, 509, 585, 589, 593, 681, 684, 685, 687, 691
antikçağ 58, 217, 360, 374, 687
Antiokheia 265
Antisthenes 233
Antverp 345
Anu tapınağı 85, 89
Anu ve İştar tapınağı 88
Anvers 440, 500, 502, 505, 542
Aosta 266
Aphrodite 25, 41, 141, 160
Apollon 174-176, 181, 190
Aquinolu Tommaso 429, 430, 500, 501
Aragon 435
Arbiter, Petronius 278
arena 70, 153, 249, 265, 268, 276, 282, 284, 289, 290, 293-295, 300, 304, 307, 435
Arezzo 438
Arimatealı Yusuf 19
Aristides 197, 211, 297
aristokrasi 161, 171, 196, 198, 227, 352, 422, 442, 458, 463, 466, 467, 476, 594, 595, 642, 691
Aristophanes 171, 181, 187, 192, 195, 207-209, 217, 476
Aristoteles 19, 147, 160, 166, 169, 184, 197, 199, 207, 214, 217, 218, 229-236, 251, 271, 311, 341, 466, 687
arkeoloji 34, 101, 111, 164, 218, 294, 452
Arkhimedes 247, 250
Arles 311
Armillas, Pedro 109
Arpachiyeh 87
Arras 319
Artevelde 321, 422
Ashley, W.J. 337
Asklepieinn 590
Asklepios 175, 177
Asoka 247
Assisi 376, 400
Assisi'li Francesco 397, 399
Asur 55, 75, 82, 83, 97, 105, 147, 239, 248
Asurbanipal 36, 56, 105, 397
Asurlular 112, 252
Asya 33, 253, 531, 687
Athena 186, 188, 225
Atina 14, 73, 124, 145, 151, 155, 163-171, 174, 175, 187-190, 192-200, 202-214, 219-223, 225, 226, 235, 241, 245, 246, 249, 271, 287, 291, 295, 298, 437, 579
Atinalılar 166, 171, 187-189, 194, 195, 200, 202, 207, 209, 212, 213, 215, 218, 226, 240, 437
Atlantis 161, 220, 224, 460
Atom Enerjisi Kurumu 405
Attike 166, 169, 172, 174,-180, 199, 201, 217, 238, 253, 272, 293
Attikeliler 185
Atum 40, 655
Augsburg 320, 333, 348, 356, 361, 500, 502, 533
Augustinus 285, 300, 309
Augustus 266, 277, 283, 285, 311, 477
Aurelius, Marcus 247, 278, 282, 292
Aurignac mağaraları 48
Ausonius 268
Austin, Mary 171
Autun 266, 311
Avenue de l'Observatoire 478
Avustralya 415, 551, 640
Avusturya 378, 436, 462
Aydınlanma 338
Aydınlanma Çağı 557
Aynaroz Dağı 157
Aziz Bernard 323
Aziz Bonifacius 431
Aziz Domingo de Guzman 400
Aziz Januarius 332
Aziz Markos 320, 403
Aziz Petrus 475
Aztekler 58, 70, 114, 116, 293,

B

Babil 29, 32, 36, 60, 70, 73, 75, 78, 82, 83, 85, 88, 91, 97, 99, 100, 101, 160, 172, 191, 215, 216, 231, 232, 239, 341, 342, 652
Babil Kulesi 71
Babilliler 58, 115, 119, 141, 145, 147,

160, 236
Bacchus 41, 56, 250, 251
Bacchuslar 458
Back Bay 412
Bacon, Francis 460, 682
Badawy 256
Badıbira 54
Bağdat 43, 73, 145
Bahçe Kent 199, 527, 540, 582, 625, 627- 633
Bakire Meryem 312
Bal Masqué 465
Baltimore 536, 569, 605
Balzac 648
banliyö 84, 98, 103, 109, 110, 118, 234, 315, 355, 356, 368, 375, 382, 413, 417, 434, 444, 464, 465, 477, 484, 485, 503, 530, 545, 579, 580, 588-616, 618-623, 625-627, 629, 630, 633, 635, 641, 647, 649, 661, 666, 670, 674, 691
Bannmeilenrecht 421
Barbon, Dr. 508
Barbour, Violet 542
Barcelona 316, 477
Bardet, Gaston 407
Barlow, Anthony Montague 633
barok 217, 375, 381, 410, 412, 414, 417, 431, 432, 435, 436, 446-451, 453, 458, 463, 465-469, 472, 474-477, 479-483, 486, 488-492, 494-499, 527, 529, 535, 536, 544, 549, 550, 585
barok dönemi 435, 441, 464, 470, 500, 527, 616
barok kent 242, 372, 432, 435, 454, 457, 458, 461, 466, 473, 474, 478, 493, 498, 645
Baron *Haussmann* 474, 475, 582, 583
Basra Körfezi 79
bastide 370, 412
Başkan Washington 498
başkent 71, 83, 95, 103, 105, 112, 147, 170, 174, 255, 267, 301, 306, 357, 384, 406, 430, 440, 441, 445, 446, 461, 465, 477, 479, 489, 492, 494, 498, 504, 538, 561, 566, 610, 643, 645, 650
Bath 183, 485, 486, 494, 529, 541, 547
Batı 11, 70, 82, 96, 251, 363, 312, 318, 415, 491, 509, 512, 528, 536, 550, 556, 563, 568, 570, 573, 603, 604, 635, 640, 657, 670, 689, 690
Batı Ege 164
Bauer, Dr. Georg 362
Bavyera 379, 410, 411
Beard, Charles 187
Beatrice ve Sidney Webb 582
Beauvais'li Vincent 395
Becket, Thomas à 332
Beguinler 400
Belçika 322, 325, 349, 356, 383, 384, 400, 411, 509
belediye 127, 140, 168, 169, 173, 182, 183, 186, 192, 197, 325, 328, 330, 333, 336-339, 342, 348, 351, 354, 355, 361, 362, 364, 374, 377, 379, 381, 383, 406, 407, 413, 419, 420, 425, 427, 431, 437, 439, 441, 464, 460, 468, 470, 480, 482, 488, 492, 501-503, 505, 506, 508, 509, 512, 523-527, 529, 542-544, 546, 555, 557, 564, 566, 567, 572, 574, 577, 581-583, 597, 599, 605-607, 613, 616, 617, 619, 627, 642, 664
Belgrave Meydanı 485
Belgravia 485
Below, Georg von 319, 361, 430
Belvedere Sarayı 462
Benares 20
Benedictus, Aziz 227
Benedictus, Nursialı 309
Benedikten 227, 310, 337, 351
Benjamin Franklin Bulvarı 475
Bennett 489
Bereketli Hilal 76
Bergama 246, 247, 250
Bergama sunağı 243
Bergamo 318, 420
Bergues 372
Berkeley Meydanı 485
Berlin 243, 360, 439, 441, 445, 448, 449, 468, 488, 509, 512, 529, 537, 539, 568, 569, 638, 640
Bernard 310, 397
Bernard Mandeville 505
Bernard, Claude 580
Bernini 298, 435, 465, 494
Berossos, Babilli 58
bestenme 16, 22, 24, 27, 32, 38, 44, 81, 126, 167, 231, 279, 340, 359, 472, 570-573, 577, 619, 660
Beşinci Cadde 529, 530
Beytüllahim 300
bileşik kent 574, 585, 593, 614, 627, 634, 641, 653, 667, 668, 679, 681
bilim 28, 39, 68, 80, 149, 172, 221, 238, 246, 247, 273, 315, 342, 431, 432, 460, 575, 655, 660, 680, 689
Birinci Dünya Savaşı 430, 509, 571, 640
Birmingham 128, 449, 552, 554, 557, 566, 576, 578, 595, 640
Biskupin 83
Bismarck 329, 529
Bizans 294, 296, 303, 320, 336, 439
Bizans Kilisesi 403
Black Country 561, 562
Blaeu 325, 372
Blake 254
Blanchard 509
Bloomsbury 485
Boccaccio 348, 361, 594
Boer Savaşı 571
Boëthius, Axel 308
Boğazköy 112
Boiotia 164, 185
Boiotia Konfederasyonu 184, 198, 199
Boissonade, Prosper 324
Bologna 242, 267, 269, 342, 377, 464
Bombay 565
Bonaparte, Napoléon 511
Bonner, Robert J. 185
Booth, Charles 627
Bordeaux 311, 320
Boss Shepherd 496
Boston 412, 468, 512, 536, 547, 554, 603, 611, 617
Boswell 487
Boşlukta Aileler 621
Botero, Giovanni 356, 448, 453
Bölgesel Kent 614, 631, 653, 654, 681
Bradford 566
Braidwood, Robert 28
Bramante 471
Brandeis, Justice 603
Brandenburg 318
Brandenburg-Prusya 441
Branford, Victor 651
Braunfels 375, 438
Breasted, James Henry 77, 107
Bremen 329, 376
Breslau 362, 363
Breton, Nicholas 462
Bretonya 313
Bristol 396, 441, 500
Britanya 633
Britanyalılar 255
British Museum 467, 491
Broadway 466
Bronxville 612
bronz çağı 62, 65, 72, 80, 125, 162, 685
Brooklyn 569
Brugge 319, 325, 333, 339, 349, 351, 362, 384, 396, 418, 500, 502, 509, 510
Brunelleschi 450
Bruni 359
Brutus, Decimus Iunius 293
Brüksel 376, 384, 540
Buckingham Sarayı 475
Buckingham, James Silk 540, 625
Buda 252, 401
Buenos Aires 490, 656
Buer, Mabel 572
Buffalo 526, 634
bulaşıcı hastalıklar 358, 359, 364, 594, 663
Bullfinch 547
bulvar 96, 109, 242, 243, 249, 268-270, 277, 286, 433, 448, 451, 454-458, 475-480, 489-497, 510, 512, 524, 527, 530, 531, 535, 545, 564, 596, 597, 616, 617, 661
Burckhardt, Jacob 439
Burford 410
Burke, Gerald 541
Burnham, Daniel 489, 490
Buşmanlar 28
buyurganlık 42
bürokrasi 127, 162, 245, 438, 439, 449, 453, 460, 501, 502, 520, 555, 642, 645-647, 651, 687
bürokratikleşme 213
büyü 20, 53, 57, 62, 65, 80, 101, 125, 143, 160, 217
Büyük Frederick 445, 508
Büyük Göller 561
Büyük Gregorius 429
Büyük İskender 182, 230, 239, 459
Büyük Petro 441
Bybury 410, 411

C-Ç

Caesar, Julius 277, 281, 294
Caligula 295
Cambridge 342, 355, 356, 383, 590, 606
Campanile 403
campo 192, 269, 404
Canberra 645
Canterbury 19, 43, 332, 343, 375
Capitol Hill 494
Capitolinum Tepesi 282, 308, 435
Capri 466
Carcassonne 368, 369, 418
Carcopino, Jerome 277, 287, 294, 297
cardo 256, 269
Carlton Kulübü 458
Carpaccio 353
Carroll, Daniel 498
Cassiodorus 297
Castiglione 459

castrum 256
Cenevre 148, 326, 366, 445, 569
cennet 18, 47, 53, 54, 64, 67, 88, 91, 102, 150, 187, 221, 305, 310, 343, 344, 373, 398, 400, 459, 462, 476, 548,
Cenova 242, 319, 350, 402, 433, 482, 507, 540
Chadwick 583
Chalice Kuyusu 20
Champ de Mars 448
Champs-Elysée 478, 493
Chaplin, Charlie 658
Chapman 410
Chardin, Teilhard de 48, 682
Charles, VIII, 443
Charléville'deki Ducale Meydanı 485
Chartres 319, 375
Chaucer 348
Cherbourg 511, 671
chevet 320, 397
Chicago 489, 525, 539, 569, 579, 601, 605, 606, 609, 612, 629, 640, 656
Chichen Itza 117
Chigi, Agostino 468
Childe, V. Gordon 25, 46, 53, 111, 113, 116, 137, 158
Chipping Camden 410
Christiansand 474
Churchill, Winston 282
Cicero 195, 267, 272, 279, 282, 287, 301
Cincinnati 526
Cinque Ports Birliği 423
cinsellik 22, 23, 40, 138, 140, 228, 251
Cizvitler 333, 429, 452
Clairvaux 310, 323
Clairvaux'lu Bernard 397
Claudius, Appius 274, 277, 291
Cleve, Joos van 349
Cleveland 489, 594, 612
Cloaca Maxima 273, 274, 279
Coeworden 476, 543
Colbert 440, 489, 502
Colmar 420
Colonna, Prospero 443
Colosseum 282, 294
common 413
Como 269
Comte, Auguste 122
Concorde Meydanı 478, 608
Coney Island 466
Connecticut 413, 558
Constantinus 284, 295, 303
Contenau, Georges 55, 86, 147
Cornford, F. M. 160
Corso 476
Coulanges, Fustel de 87
Coulton, G.G. 331, 351, 355
county 111
Covent Garden 485, 537
Coventry 265, 671
Craig 486
Crassus 279, 546
Crawley 268
Cremona 267
Cremorne Bahçeleri 465
Cross, Charles 336
Crotone 241
Crowley, Robert 426, 507
Crusoe, Robinson 415
Cryne 239
Cubbitt, Thomas 487
Curtis, Ambrogio de 474
cüzam 363, 364
Çin 26, 116, 128, 251, 411, 469, 554, 570
Çin İmparatorluğu 84
Çin Seddi 564

D

d'Avenel 507
da Vinci, Leonardo 226, 269, 406, 445, 474
Dalmaçya 267
Dante 343, 350, 398, 424, 430
Danzig 320
Darwin 555
Davud 37
De Beurze 502
de Lauwe, Chombart 607
decumannus 256, 269
Defoe, Daniel 536, 537, 539
Deinokrates 157
Deiokes 65, 68, 92
Dekker 155, 410, 504
Delft 509, 541
Delos 25, 176, 190, 194, 235
Delphoi 158, 171, 175-177, 180-185, 195, 199, 204, 208, 235, 236, 395
demes 168
Demeter 40
demir çağı 71, 82, 83, 162, 509
demiryolu 343, 416, 457, 530, 549, 553, 554, 559-561, 564, 565, 585, 596, 598, 603, 612, 613, 615-617, 624, 627, 629, 634, 645, 652, 653
demokrasi 33, 163, 166, 174, 175, 188, 195-200, 464, 479, 549, 552, 608, 671, 672
Demos 188, 226
Demosthenes 185, 189, 229, 247
Der Prozeß [Dava] 440
Descartes 381, 417, 432, 451, 481, 682
despotizm 174, 246, 429, 430, 442, 447, 457, 492, 623
Detroit 574
devlet 29, 32, 50, 53, 85, 86, 107, 112, 128, 143, 151, 161, 184, 186, 190, 198, 216, 218, 226, 244, 245, 255, 266, 289, 290, 295, 302, 328, 329, 333, 341, 373, 398, 400, 405, 417, 419, 422-426, 429, 431, 432, 436, 438-442, 446-453, 560, 561, 563, 472, 484, 488, 492, 499, 501, 502, 505, 526, 555, 557, 576, 584, 606, 607, 628, 642, 645, 647, 648, 650, 681, 688, 690
Devlet 219, 222, 224, 227
Dewey, John 187
deyiş 28, 31, 52, 141, 166, 178, 196, 275, 277, 364, 382, 384, 405, 443, 498, 543, 560, 569, 580, 599, 611, 626, 645
di Cosimo, Piero 591
Dickens 496, 550, 599, 646
Dicle 75, 78
Dikaiarkhos 220
dikilitaşlar 25, 42, 103, 188, 242, 272, 297, 451
din 33, 49, 53, 67, 106, 110, 152, 188, 207, 363, 368, 383, 396, 422, 502
dinsel otorite 182
Diocletianus 284, 294
Diogenes 142
Dionysos 176, 180, 203, 273
Diotima 176
doğal ayıklanma 61
Doğruluk Ustası 252
Doğu despotizmi 174
Dominiken 425
Dor 185, 205, 218, 284
Dorlar 161
dram 14, 92, 101, 123, 126, 150-155, 163, 180, 189, 206, 211, 224, 244, 289, 293, 306, 343, 346, 602, 675, 684, 685, 692
Dresden 128, 467
Dukalık Sarayı 405, 433
Duomo 345
Durham 112, 376
Dürer 345, 362, 445
Düşman İnsan 69

E

Eberstadt 444
edebiyat 124, 171, 183, 217, 268, 310, 557, 660
Edinburgh 42, 43, 275, 280, 360, 363, 445, 474, 485, 486, 487, 512, 529, 533, 547, 554, 565
Edwards, Dr. 577
Efes 265, 270, 271
Ege 156, 157, 160, 162, 164, 170, 171, 174, 244, 255, 302
Ege Denizi 89, 253
eğitim 14, 62, 127, 140, 164, 180, 187, 193, 195, 213, 220, 222, 226, 228, 237, 300, 338, 340, 342, 347, 365, 367, 368, 381, 407, 409, 429, 450, 467, 512, 549, 562, 572, 581, 582, 590, 596, 604, 608, 619, 626, 639, 644, 646, 649-651, 665, 668, 687, 689, 690
Einstein 343
Eiseley, Loren 40
ekklesia 151, 198, 212
Ekklesiasutae 208
ekolojik sistem 686
ekonomik sömürü 228
ekspres yol 490, 497, 531, 615, 617-620, 646, 657, 661, 664
El Kab 104
Elba 272
Elbe 313, 476
Eleusis 168, 251
Elfreth's Alley 409
Eliade, Mircea 54, 66
Elis 184, 192
Emerson 124, 166, 209, 223, 235, 415, 471, 531, 603, 663, 682
emperyalizm 167, 450
Engels, Friedrich 568
Engizisyon 399
Enkidu 36, 41, 85, 90, 94
eopolis 670
eoteknik 416, 472, 553, 559, 560
Epidauros 175, 182
Epikuros 252, 590
Erasmus 349, 359
Erech 55
Erekhteion 204
Erektheus 197
Eridu 54
Erie Golp 634
Erie Kanalı 529
Eriha 49, 78, 119, 162, 296
Eshnunna 82, 83
Eski Ahit 98
Eski Mısır 40, 51, 84, 110, 141, 246, 283,
Eski Yunan 33, 65, 160, 190, 233, 243, 315, 395, 402, 414, 423, 465, 524, 625, 685,

esnaf loncaları 299, 336, 420
Essen 576, 643
estetik 18, 19, 48, 87, 89, 90, 114, 149, 163, 166, 186-188, 202, 204, 205, 212, 216, 233, 242, 243, 245, 246, 248, 265, 266, 283, 285, 286, 298, 343, 344, 366, 371, 374, 375, 381, 402, 403, 431, 433-435, 445, 446, 451, 454, 456, 469, 475-478, 481, 486, 488, 489, 511, 523, 524, 545, 553, 570, 575, 580, 591, 592, 595, 601, 605, 620
Etana 37
Etruria 165, 242
Etrüsk 116, 170, 255
Etrüskler 255, 256, 370, 594
Eubolos 192
Euklides 247
Euripides 155, 211, 244
Eurydike 251
evcilleştirme 22-24, 29, 34, 37, 40, 223
Evelyn, John 419, 431, 467, 484
evlilik 27, 122, 180, 227, 228, 346, 420, 422, 458, 646
Evrensel Kilise 331, 335, 425, 426
Eyüp 155

F

fahişelik 140, 141, 142, 348, 600
Fairman, H.W. 104
fallus 25, 42
Faraday 343
Farnell, Lewis 160
Farnese Sarayı 451
feodal 71, 104, 105, 108, 111, 153, 168, 171, 352, 384, 411, 419, 421, 422, 425, 436, 437, 442, 454, 477, 484, 492, 505, 506, 508, 512, 574, 588, 591, 642
feodalizm 376, 442, 488
Ferguson, W.S. 212
Ferrara 439
fetih 42, 71, 72, 121, 122, 159, 167, 171, 181, 216, 246, 265, 287, 288, 336, 447, 451, 466
Fırat 29, 75, 76, 78, 82, 87, 100, 101, 157, 244
Fiennes, Celia 484
Filarète 479, 480
Filistin 12, 36, 75, 76, 82, 86, 98, 112, 313, 401
Firavunlar dönemi 104, 110
Flaman 241, 450
Flandre 318, 320-322, 328, 351, 421
Floransa 14, 99, 181, 211, 269, 308, 309, 325, 345, 350, 354, 359, 364, 366-368, 373, 375, 379, 382, 384, 402, 412, 420, 433, 434, 437-439, 450, 509, 591, 594, 677
Florence Nightingale 581, 583
Florida 490, 653
Floris'li Gioacchino 310
Foçalılar 62, 173, 199
Ford, Henry 574, 648
forum 151, 192, 234, 256, 265, 269, 281-283, 307, 308, 312, 376, 412, 483
Fourier, Charles 628
Fourneyron 416
Fowler, W. Warde 198, 212
Fragonard 472
François, I. 356, 448, 518
Frankfort, Henri 37, 49, 51, 56, 66, 82, 83, 89, 94, 97, 112, 145
Frankfurt 356, 361, 473
Frankfurt-am-Main 500, 509, 632
Fransa 18, 240, 272, 312, 317, 326, 328, 329, 336, 352, 353, 370, 378, 384, 420, 423, 424, 438, 444, 454, 457, 460, 462, 465, 472, 493, 507, 537, 561, 678
Fransız Devrimi 488, 491, 557
Fransisken 400, 425
Frazer, James 56, 58
Freud, Sigmund 655
Frick, Henry 468
Friedländer, Ludwig 281
Frigya 251
Fugger, Jacob 425, 450, 533
Fuggerei 535
Fulda Başrahibi Hrabanus 310

G

Galenos 183
Galileo 682
Galler 327, 647
Gallipolis 413
Galya 162, 267, 268, 272, 302, 303, 311
Garches 477
Gardner, Jack 468
Gaskell 570
Gaskonya 327
gecekondu 674
Geddes, Patrick 42, 72, 176, 291, 534, 568, 574, 624, 644, 653, 670
Gellius, Aulus 189, 238
General Motors 617
George, Henry 527, 627
Georgetown 497
Geradini 412
Gerasa 270
Germen 314, 324, 508
Germenizm 48
Ghent 321, 325, 422
Gılgamış 36, 41, 46, 48, 79, 85, 88, 91, 94, 98, 140
Gierke 422, 440
Gilbert 88, 242
Gille, Bertrand 323, 343
Giotto 400, 430
Girit 88, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 218, 219, 239, 582
Giritliler 160, 161, 235
Gize 105, 110
gladyatör gösterileri 151, 276, 281, 290, 292-295
Glanvill, Joseph 431
Glasgow 565, 569
Glückstadt 476
Goderich 477
Goethe 356
Golden Bow 491
Goldsmith, Oliver 466, 494
Gotik 596
Gotlar 350
Görünmez Kent 236, 677-679, 681
Gracchus, Tiberius 279
Grandpré-Molière 412
Gray's Inn 483, 606
Green Park 469
Grenoble 509
Gross 341
Grosvenor 485
Guarinonius 361
Guicciardini 443
Guide des Chemins de France [Fransa Yol Rehberi] 440
Gurnia 82, 159
Guyon le Roy 511
güneş enerjisi 40, 662
Güneş Kral 143, 459
Güney Afrika 33
Güney Amerika 412, 447, 641, 687
Güney Kensington 432
gürültü 155, 177, 214, 277, 280, 351, 466, 475, 497, 540, 554, 564, 570, 578, 579, 591, 594
gymnasion 173, 178, 180, 183, 192, 206, 210, 212, 214, 224, 225, 233, 234, 252, 293, 590, 676

H

Haçlı Seferleri 319, 320, 367, 439
Haçlılar 328, 330
Hadrianus 278
Haeckel, Ernst 555
Hafaci 82, 83, 128
Hâkimler 72
Halikarnassoslu Dionysios 273
hamam 178, 183, 209, 265, 270, 275, 279, 281, 283-287, 291, 295, 297, 304, 307, 312, 313, 354, 361-363, 472, 473, 567, 583
Hamburg 329, 348, 441, 476, 569, 670
Hammurabi 37, 72, 106
Hammurabi Yasaları 143
Handelstädte 505
Hansa 329, 396, 423
Harappa 53, 159, 169
Hardwick Hall 349
hareket ve yerleşme 16
Harington, Sir John 472
Harlow 265, 268
Harrison, Jane 151
hastane 177, 332, 333, 354, 362-364, 368, 377, 441, 477, 507, 562, 579, 581, 584, 602, 631, 635, 643, 676
Hathor 107
Haussmann 194, 217, 455, 474, 475, 478, 491, 495, 498, 582, 583, 605
Havre 500, 511
hayvanların ehlileştirilmesi 22
Hegel 315, 318
Heil 363
Heinrich, L 314
Heitland, W.E. 302
Helen 162, 165, 172, 178, 187, 195, 208, 209, 213, 229, 232, 235, 236, 246, 255, 272, 295, 297
Helen kenti 165, 174, 195, 197, 198, 201, 202, 216, 233, 235, 237, 238, 245, 293, 590
Helenistik 190, 229, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 253, 270, 282
Helenistik dönem 169, 185, 203, 205, 207, 243
Helenistik kent 182, 192, 202, 204, 205, 224, 241-246, 248-250, 253, 256, 265, 282, 675
Heliopolis 75, 190
Hellas 185
Helot 161
Henry, II. 438
Henry, III. 339
Herakles 48
Herodotos 65, 66, 70, 86, 99, 100, 101, 139, 141, 160, 178, 187, 193
Herrenclub 458
Hesiodos 27, 70, 71, 162, 164, 171, 172, 189
Hestia 197, 225
Heyne, Moritz 350, 379
hıfzıssıhha 183, 565, 566, 568, 572,

580, 581, 584
Hıristiyan 54, 177, 187, 196, 294, 299, 300, 302, 306, 307, 310, 312, 322, 332, 333, 357, 396-401, 426, 431, 447, 453, 466, 631
Hıristiyan kriptalar 20
Hıristiyanlık 287, 290, 295, 306, 317, 363, 369, 398, 399, 401, 635
Hıristiyanopolis 361, 369, 399, 400, 401, 412, 473
Hierakonopolis 104
Hieronymus 287, 299, 309, 363
hijyen 83, 177, 182, 209, 275, 276, 286, 349, 357, 359, 472, 473, 566, 568, 571-573, 579-581, 583, 591, 597
Hiksos 108,
Hilprecht 99
Hindistan 22, 30, 116, 139, 141, 251, 447, 633
Hint Adaları Yasaları 412
hipodrom 192, 285, 294
Hippo 290, 300, 309
Hippodamos 217, 218, 239, 240, 370
Hippokrates 175, 177, 182, 234
Hiroşima 670
Hitit 104, 112, 230
Hitler 62, 290, 687
hiyerarşi 166, 206, 321, 344, 397, 409, 421, 425, 440
Hobbes 38
Hocart, A.M. 23, 56, 137
Hoccleve, Thomas 353
Hogarth 487
Hole, Christina 19
Hollanda 322, 325, 329, 349, 356, 383, 384, 400, 410-412, 417, 419, 423, 438, 509, 541, 542, 545, 569, 580, 633, 640, 673
Holm 471
Homeros 122, 164, 167, 190, 193, 196, 318
Honorius 295
Horatius 302
Houston, J.M. 327
Howard, Ebenezer 106, 199, 226, 527, 540, 582, 583, 625-633, 635, 644
Hugo Victor 249
Huizinga, Johan 344, 430
hukuk 143, 318, 329, 341, 342, 440, 452
Hunlar 307, 401
Hutton 449
hümanizm 312, 342, 344
Hwang Ho. 75
Hygenus 266
Hyksos 112
Hz. İbrahim 82

I-İ

Indiana 570, 574
Inns of Court 356, 380, 459
Innsbruck 379
Insektopolis 63
Ionya 300, 312
Iowa 407, 415
Ipu-wer 79, 126
Ipswich 383
İnka 241
İbn-i Rüşd 341
İbn-i Sina 341
içepatlama 50, 51, 57, 62, 66, 69, 80, 88, 102, 106, 111, 112, 117, 127, 453
içme suyu 160, 357, 361, 365, 386, 662
İkinci Dünya Savaşı 340, 430, 510, 624, 652, 666, 690
iletişim 45, 66, 71, 84, 85, 93, 113, 116, 118, 120, 126, 145, 191, 294, 301, 373, 378, 383, 384, 406, 409, 509, 541, 554, 585, 614, 616, 622, 624, 643, 646, 650, 655, 679, 681, 683, 684, 692
ilkçağ 30, 40
ilkel sığınaklar 15
İncil 64, 270, 589
İndus Vadisi 75, 76, 79, 112, 117, 684
İngiltere 19, 86, 112, 128, 158, 183, 191, 196, 200, 265, 266, 268, 302, 303, 316, 318, 320, 321, 325, 331, 342, 349, 355, 356, 358, 359, 362, 379, 404, 410, 411, 420, 423, 436, 438, 444, 454, 471, 485, 498, 523, 528, 539, 551, 558, 559, 561-563, 566, 567, 569-572, 583, 589, 606, 613, 628, 633, 640, 647, 648, 666, 671, 680
İngiltere Kralı I. James 459
İran 75, 77, 100, 112
İrlanda 240, 312, 555
İsa 306, 346, 397, 400, 458, 467
İsa Derneği 429
Iserlohn 441
İsis 141
İskandinavlar 314
İskandinavya 313
İskender 157, 160, 167, 170, 182, 216, 230, 240, 247, 303, 336, 459
İskenderiye 237, 243, 247, 249, 309, 652
İskenderiye Kütüphanesi 247, 342
İskenderiyecilik 237
İskenderiyeli Heron 247
İskoçya 633
İsokrates 213
İspanya 12, 311, 320, 542
İspanya Kralı Felipe 460
İspanyol 240, 362, 412, 413, 502, 542, 545
İspanyol Merdivenleri 435
İsveç 569, 633, 640, 671
İsviçre 30, 326, 328, 363, 411, 423, 438, 673
işaret taşları 15
işbölümü 63, 64, 137, 139, 142, 144, 220, 655
işçi sınıfı 556, 568-570, 599, 607
işletme devrimi 42
İştar 40, 85, 140, 141
İştar tapınağı 88, 98
İtalya 97, 165, 170, 233, 236, 237, 255, 256, 266, 267, 269, 277-279, 301, 307, 312, 315, 324, 330, 350, 353, 363, 378, 381, 384, 420, 421, 423, 430, 433, 436, 437, 443, 457, 464, 467, 468, 633
İustinianos 303
İyonya 162, 164, 172, 193, 217, 237, 239
İyonyalılar 272
izdiham 87, 181, 267, 269, 283, 354, 414, 532, 533, 561, 566, 580, 583, 621, 630, 634, 635, 646, 649, 652, 657, 661, 664-666, 675
İzlanda 158

J

Jacobsen, Thorkild 32
Jaeger, Werner 176, 213
Jambat Nasr 81
James, Henry 77, 177, 276, 334, 673, 675
James, William 90, 602
Japonya 84
Jastrow, Morris 160
Jefferson, Thomas 272, 495
Jena 76, 99
Jenyns, Soame 595
jeoteknik 28
Johannes, Papa XXII. 400
Jokey Kulübü 458
Jones, Inigo 465
Juggernaut 565
Jung, C.G. 219
Juvenalis 274, 277, 279, 280

K

Kabil 37, 66
Kafka 44
Kahun 110
kale 29, 38, 42, 43, 51- 55, 62, 64-67, 76, 82-87, 89, 92, 95, 99, 100, 103-105, 107, 110, 111, 113, 114, 118, 126-128, 144, 146, 158, 161, 162, 165, 166, 186, 187, 204, 224, 228, 235, 256, 265, 273, 276, 301, 309-311, 313- 316, 320, 321, 326-328, 344, 352, 367, 369, 373, 374, 377, 383, 395, 398, 401, 409, 439, 442, 443, 446, 459, 464, 472, 474, 477, 587, 591, 594, 599, 622, 643, 645, 655, 665, 669, 672-674, 683, 684, 688
Kaliforniya 415
Kalkütta 554, 640
Kamboçya 116
kanalizasyon 26, 27, 29, 127, 273, 277, 358, 463, 472, 494, 528, 543, 562, 567, 576, 582, 585, 606, 663
Kapadokya 242
kapitalizm 190, 309, 321, 322, 384, 396, 429, 442, 450, 464, 500-506, 511, 526, 532, 534, 540, 541, 542, 545, 546, 548, 608, 642
Kara Ölüm 325, 359, 364, 384, 430, 431, 504
Karadeniz 162, 170
Karkamış 182
Karlsruhe 474, 477, 479, 495
Karnak 103, 190
karşı-kent 614, 615
Kartaca 195, 291
Kartacalılar 235, 292
Kartezyen 610
Karun 192
kent harabeleri 81
kent kültürü 45, 47, 61, 65, 66, 76, 80, 138, 143, 163, 174, 275, 283, 377, 466, 489, 672, 677, 682
kent planlamacı 182, 217, 231, 242, 245, 253, 380, 406, 407, 434, 455, 465, 476, 491, 492, 495, 497, 498, 528, 596, 613, 619, 626, 647
kent planlaması 169, 182, 205, 234, 235, 240, 242, 244, 248, 266, 270, 273, 327, 367, 370, 371, 375, 378, 381, 402, 406, 435, 443, 451, 474, 481, 489, 490, 493, 512, 524, 545, 582, 583, 594, 596, 601, 611, 618, 625, 632
kent uygarlığı 60, 61, 71, 193, 300, 309, 639, 684
kentsel devrim 46
kentsel dönüşüm 44, 45, 52, 66, 500

kentsel içepatlama 51, 52, 57, 62, 88, 106, 111, 112, 117, 127, 453
kesintiye uğratılmış uygarlık 139
Khaironeia 185, 188
Kharisler 458
Khios [Sakız Adası] 172
Khorsabad 54, 82, 85
Kızıl Siena 402
Kibele 56
Kilise 331, 335-346, 425, 426
Kipling, Rudyard 602
Kish 85
Kış 46, 55
kişilik 54, 64, 90, 91, 102, 115, 117, 143, 145, 146, 150, 154, 155, 169, 172, 175, 181, 190, 210, 211, 213, 214, 216, 220, 251, 252, 267, 294, 351, 376, 377, 433, 474, 475, 478, 541, 545, 569, 614, 621, 630, 631, 655, 669, 681, 685, 686, 689, 691
klasik kent 310
Kleisthenes 121
Klytaimnestra 167
Knidos 175, 182
Knossos 158, 159, 162, 243
Kolomb 114
koloni 16, 110, 162, 164, 169, 170, 174, 181, 199, 213, 216, 226, 227, 232, 233, 239, 249, 252, 255, 265, 267, 277, 300, 301, 307, 309, 328, 412, 450, 474, 551, 625
kolonici 180, 182, 252
kolonileşme 16, 121, 162, 163, 194, 226, 227, 232, 239, 240, 267, 272, 300, 324, 369, 408, 412, 429, 499, 551, 552, 653
kolonizasyon 181, 182, 626
Konsili, Trento 401
Konstantinopolis 439
Konstanz 315, 364
Kopenhag 128, 441, 466
Korfu 162
Korinthos 162, 164, 170, 193, 195, 199, 235, 284
Kos [İstanköy Adası] 175, 176, 177, 182, 183, 185, 234, 236, 395, 590
kozmos 47, 52, 66, 68, 91, 146, 181, 215, 593
köleler 17, 36, 58, 59, 60, 67, 97, 110, 114, 122, 139, 142, 144, 168, 170, 175, 185, 193-196, 200, 210, 214, 230, 236, 244, 245, 247, 250, 267, 278, 279, 282, 285, 289, 291, 295, 299, 314, 323, 324, 337, 409, 410, 419, 457, 464, 549, 579, 658, 687
kölelik 50, 61, 63, 64, 70-72, 121, 139, 144-146, 157, 163, 167, 213, 228, 236, 252, 337, 341, 398, 641, 672, 684, 687, 688
Köln 373, 422
Kömürkent 548, 549, 550, 573, 575, 584, 585, 602, 658
köy 13, 15, 16, 19-22, 24-30, 32-34, 36, 38, 42-47, 49, 51-54, 62, 64-68, 70, 71, 73, 75-77, 80-84, 87, 89, 91, 92, 95, 97, 105, 108-111, 113, 117, 118, 120, 122, 128, 140, 142, 144-147, 151, 158, 162-174, 181, 186, 190, 197, 199, 203-205, 207, 211, 219, 231, 233, 238, 252, 269, 273, 274, 296, 311, 313, 315, 321, 325, 331, 340, 354-356, 361, 363, 369, 375, 384, 410-417, 419, 421, 481, 503, 528, 551, 552, 558-560, 574, 580, 589, 598, 601, 603, 604, 607, 608, 613, 627, 634, 641, 656, 667, 670, 672, 673, 677, 678, 684, 686, 688, 689, 691
köy kültürü 31, 32, 42, 46, 47, 65, 76, 105, 121, 203
kral 36, 37, 45, 46, 48, 50, 51, 52, 54-62, 65, 66, 68-70, 78, 80, 85-88, 90, 91, 92, 100, 101, 105, 106, 113, 117, 120, 125, 128, 139, 140, 143, 145, 154, 162, 163, 165, 172, 175, 185, 186, 192, 197, 199, 203, 226, 229, 244, 246, 247, 249, 296, 314, 316, 317, 322, 327, 329, 331, 419, 422, 431, 436-438, 453, 454, 459, 461, 462, 468, 469, 477, 478, 479, 483, 489, 547, 592, 594, 645, 651, 683
Kral Adaleti 423
Kral Alfred 314
Kral Barışı 185, 423
Kral Koruması 423
Kral Yolu 423
Kraliçe Elizabeth çağı 339, 594
kraliyet 17, 46, 58, 60, 64, 67, 85, 97, 105, 128, 142-146, 165, 224, 315, 318, 329, 336, 356, 380, 422, 435, 436, 438, 440, 449, 458, 462, 465, 468, 469, 474, 476, 477, 483, 488, 499, 512, 643, 651, 672, 683
Kraliyet Meydanı 46, 483, 485
krallık 38, 49, 50, 51, 53-57, 60, 61, 63-66, 68, 69, 72, 90, 91, 104, 120, 125, 127, 128, 145, 167, 174, 186, 190, 204, 212, 226, 244, 245, 309, 425, 436, 440, 460, 468, 687
krallık iktidarı 54, 69, 167, 186, 190, 436
krallık kurumu 51, 56, 63, 65, 68, 90, 120, 174
Kramer, S.N. 84, 99
Kremlin 43, 672
Kromer 335
Kropotkin, Pyotr 416, 624, 625, 644
Ksenophon 208, 234
Kudüs 14, 20, 73, 145, 155, 177, 270, 307
Kuhn, Emil 168
Kule 280, 510
Kutsal İmge 458
Kutsal Katolik Kilisesi 431
kutsal sığınak 13
Kutsal Topraklar 403
kutsal yerler 15, 17, 43, 84, 165, 204, 331
Kuzey Afrika 96, 255
Kuzey Amerika 240, 324, 447, 533
Kuzey Avrupa 317, 330, 338, 361, 410
Kuzey İtalya 256, 266, 421, 436
Kuzeybatı Pasifik 415
Küçük Asya 164, 165, 170, 201, 229, 233, 237-239, 255, 270
kültür 15, 22, 34, 40, 71, 72, 75, 109, 115, 158, 164, 173, 183, 245, 249, 285, 342, 399, 411, 418, 459, 575, 607, 625, 644, 651, 676, 680
kütüphane 29, 46, 127, 236, 247, 285, 297, 342, 403, 433, 584, 594, 602, 676, 678, 680, 681
Kyoto 20

L

L'Enfant 491-498, 544
La Bruyère 459
Labó, Mario 482
Lady Mead 427
Lagash 32, 95
Lagaş 32
lağım 160, 163, 208, 266, 273-275, 358, 446, 527, 563, 585, 586
laissez faire 338, 474, 495, 509, 555-557, 582, 596, 632, 642
Lancashire 567, 666
Lanciani, Rodolfo 276, 277, 297
Landa 109
Langland, William 352, 379, 400, 427
Laozi 32, 252, 400
Larak 54
Larsen, J.A.O. 184
Lascaux 18
Latium 266
Latopolis 104
Lavedan, Pierre 110, 217, 235, 281, 307, 372, 381, 644
Le Corbusier 339, 581, 610, 628, 630
Le Nôtre 417
Leeds 441, 576
Leicester Meydanı 485
Leland 359
Lenin 687
Lethaby, W.R. 491, 494
Levy, Gertrude 87
Libanius 270, 271
Lido Adası 405
Lidya 192
Lille, Alain de 500
Liverpool 509, 510, 533, 534, 566, 567
Livingstone 687
Lizbon 440, 530
Loggia dei Lanzi 433
Lombardiya 318, 320, 423
Lonca 299, 348, 365, 366, 375, 376, 383, 395, 397, 398, 404, 407, 410, 411, 419-422, 429, 438, 442, 458, 459, 474, 477, 492, 500, 502, 503, 505, 510, 550, 558, 649, 665
Londonderry 474
Londra 43, 82, 84, 266, 268, 271, 298, 314, 329, 339, 340, 350, 356-358, 361, 362, 365, 377, 379, 380, 384, 406, 422, 432, 440, 441, 445, 450, 454, 458, 474, 475, 479, 483-487, 490, 491, 500, 502, 507-510, 512, 529, 530, 535, 538, 539, 540, 544, 547, 565, 566, 569, 572, 581, 586, 591, 594, 595, 606, 609, 612, 626, 627, 630, 631, 633, 640, 647, 651, 653, 656, 662, 663, 666, 667, 670, 675
Long Island 83, 530, 608, 613
Los Angeles 579, 585, 612, 620, 629
Louis, XIV. 143, 246, 417, 463, 464, 477
Louis, XV. 539
Lourdes 20, 43
Louvre 467
Lucca 420, 438, 464
Ludwig, I. 318
Lukianos 298
Luksor 356, 475
Luxembourg Sarayı 356, 475
Lübeck 148, 300, 329, 345, 350, 374, 379, 383, 396, 502, 510
Lydgate 358
Lydia 239
Lykurgos Yasaları 219
Lynd, Robert 570
Lyon 320, 441, 502, 505, 509
Lysias 303

M

Ma'at 106
Machiavelli 401, 432, 442
MacKaye, Benton 634
Madrid 488
Magnus, Albertus 430
mağara 15, 17-21, 35, 39, 48, 174, 176, 204, 252, 306
Mağripli Ludovico Sforza 474
mahalle 21, 64, 82, 83, 86, 95, 96, 104, 128, 140, 182, 189, 206, 218, 234, 241, 243, 249, 269, 270, 275, 278-281, 285, 315, 332, 333, 336, 354, 361-363, 374, 377, 389, 402, 404, 405, 407, 432, 439, 445, 454-458, 475, 479, 482, 483, 487, 489, 490, 497, 507-509, 512, 523, 524, 529-531, 535, 545, 556, 561, 567-569, 584, 594, 595, 601, 602, 606, 607, 609-611, 619, 625, 649, 656, 666, 689, 691

mahalle birimi 97, 241, 380, 607, 608, 610, 613, 614
Maine, Sir Henry 326, 623
Mainz 314, 336
Maitland, Frederick William 314, 326
Makedonya 100, 167, 185, 229, 244, 271
makine romantizmi 597
Malinowski, Bronislaw 39
Malthus 640
manastır 109, 177, 217, 227, 305, 308-315, 317, 318, 323, 326, 331-334, 342, 344, 351, 352, 364, 365, 367-370, 374, 377, 380, 383, 395, 396, 398-400, 404, 425, 429, 430, 434, 448, 458, 460, 463, 483, 590, 606, 678
Manchester 26, 490, 533, 552, 554, 557, 559, 563, 566, 567, 606
Mançurya 551
Manhattan 362, 493, 526, 656
Mani- Manicilik 167, 299, 300
Mann, Thomas 339
Mantinea 168
Marche 423
Marco, Piazza San 377
Marduk 70, 125
Marlow 155
Marly 462
Mars 448, 461
Marshall Planı 671
Marshall, Alfred 613, 634
Marsilya 162, 170, 272, 320, 510
Martel, Charles 311
Martialis 278
Martin, Roland 239
Martini, Francesco 474, 476, 480
Martinus, Papa IV, 362
Marx, Karl 321, 687
Mau, Augus 281
Maxima, Cloaca 273, 275, 279
Mayalar 21, 108, 109, 114, 115, 117
Mayer, Albert 610
Mayfair 485
McDonald 184
Mediciler 246
Medler 65, 239
medya 191, 650
megalopolis 62, 199, 229, 233, 254, 526, 604, 614, 636, 638, 639, 653, 658, 659, 665, 667-671, 676
Megiddo 82
Meissen 128
Meitzen 32
mekanik ilerleme 423, 585, 668
mekanikleşme 110, 325, 441, 558, 644
Mekke 20, 43
Meksika 113, 412, 447
Melville, Herman 534
Memfis 105
Menandros 298
Mencius 90, 91
Menes 80, 105, 108
Mercier 457, 460, 467, 660
merkantilizm 341, 410, 423, 499
merkezi otorite 81, 111, 115, 419, 423, 434, 441, 442, 681
Merseburg 561
Meryem Ana 320, 344, 345, 346, 354, 459
meta 33, 329, 506, 523, 548, 569, 615
metikos 193, 196
metro 365, 444, 525, 526, 585, 587, 612, 616
metropol 73, 164, 195, 283, 290, 298, 325, 329, 331, 348, 360, 363, 444, 464, 485, 489, 512, 526, 551, 552, 574, 579, 586, 593, 595, 596, 599-601, 603, 607, 611-614, 619, 621, 623-631, 634-637, 640- 652, 654-681
metropolis 83, 87, 229, 237, 270, 273
Metz 307, 444
Meudon 477
mezarlar 17-19, 24, 25, 31, 65, 66, 72, 77, 81, 84, 91, 103-106, 114, 120, 168, 204, 251, 286, 297, 306, 344, 357, 375, 404, 583, 589, 647, 661, 670
mezolitik çağ 20, 22, 115
Mezopotamya 26, 28, 30, 32, 33, 37, 40, 49, 51, 53, 58, 75-79, 89, 95, 97, 99, 102, 104, 106-109, 113, 115, 117, 124, 138, 147, 159, 160, 162, 165, 171, 190, 233, 239, 244, 313, 325, 401, 610, 684
Mezopotamya kentleri 84, 96, 99, 103, 112, 120, 156, 175
mezralar 15, 16, 20, 22, 25, 30, 35, 41, 414
Mısır 18, 25, 26, 30, 40, 49, 51, 57, 58, 60, 62, 66-68, 70, 71, 75-81, 84, 89, 102-107, 109-113, 116, 124, 126, 138, 139, 141, 145, 147, 158, 160-162, 171, 172, 195, 216, 218, 236, 238, 241, 245, 248, 283, 311, 342, 397, 401, 492, 589, 604, 684
Mısır piramidi 20, 120
Mısırlılar 25, 79, 100, 102, 108, 115, 116, 146, 154, 163, 194, 236, 271, 688
Michelangelo 353
Miken 82, 161, 162, 164, 173, 218
Milano 319, 322, 324, 338, 368, 384, 406, 440, 443, 445, 540
Miletos 170, 194, 232, 238-241, 244, 265, 269
militarizm 162, 410
Mill, John Stuart 687
Miller, Hugh 563
Milon 179
mimari 20, 55, 66, 79, 86, 90, 103, 153, 157, 170, 189, 202, 205, 210, 224, 231, 239, 243, 245, 246, 269
Minos 158, 159, 242
Minos el yazmaları 160
Minos Sarayı 159
Mississippi 116
mit 151, 162, 317, 553
mitoloji 25, 37, 50, 56, 71, 96, 171, 174, 336
Mitra 300
Mitra mağaraları 20
Modena 318
modern mimari 581
Moğol 401
Mohenjo-Daro 82, 83, 95, 144, 159
Mondrian 606
Montesquieu 650
Montessori, Maria 367
Montmartre 466
Montpazier 370, 378
Moore, Henry 674
More, Thomas 266, 354, 406-409, 425
Moreno, J. L. 152
Moret, Alexandre 110
Morgan, Lloyd 45
Morley 109
Mornington Crescent 485
Morris, Williams 527
Moselle 324
Moskova 441, 640, 663
Muncie 570
Murdock 575
Murray, Gilbert 188, 242
Musa 473
mülk 33, 139, 142, 143, 252, 296, 318, 332, 379, 400, 425, 437, 438, 480, 484, 488, 492, 507, 508, 525, 526, 537, 543, 591, 680
mülkiyet 38, 56, 86, 142, 143, 146, 218, 228, 283, 287, 309, 329, 371, 398, 400, 474, 482, 508, 511, 524, 526, 537, 550, 574, 582, 606, 627, 687
Müller, Johannes 580
Münih 474
Münster 400
müstahkem yer 13, 36, 38, 47, 52, 53, 65, 85, 99, 103, 156, 161, 164, 173, 421
müze 236, 237, 247, 268, 283, 298, 330, 332, 418, 465-468, 584, 601, 643, 665, 676, 678, 681

N

Namatianus, Rutilius 255
Nancy 474,
Napoléon, I. 489
Napoléon, III. 194, 246, 456, 489, 529
Napoli 239, 269, 280, 332, 437, 440, 441, 474, 509, 540
Napoli Kralı Ferrante 432
Narbonne 267, 272
narsisizm 121, 179, 188
Nash, John 487, 491, 528
National Gallery 467
Naukratis 162, 170, 238, 241
Naziler 168, 187, 525
Necef 75
necropolis 670
Negada, II. 104
negatif ortak-yaşam 146, 147, 684, 687
nehir yolu 94
nekropolis 14, 18, 72, 254, 296, 304
neolitik çağ 20, 23-25, 27-36, 38-41, 44, 48, 49, 73, 80, 113, 144, 180, 256, 402, 640
Neron 279, 282, 292, 295
Neuf-Brisach 446
Nevers, Louis de 321

New Bedford 528, 559
New England 111, 166, 232, 324, 340, 350, 383, 412-415, 417, 528, 551, 558, 569, 607
New Hampshire 559, 567
New Haven 240
New Jersey 605
New Town 485, 486
New York 26, 279, 284, 324, 370, 415, 507, 512, 526, 529, 530, 533-536, 539, 547, 566, 568, 572, 575, 582, 601, 609, 612, 613, 629, 634, 635, 640, 651, 653, 656, 662, 664
Newton 343, 450, 454
Nicholas, Rowland 490
Nicoll, Allardyce 459
Nil 29, 75, 76, 80, 102, 107, 121, 157, 170, 256, 268
Nil Vadisi 30, 78, 79, 103, 104, 108
Nîmes 266, 272, 311
Ninova 75, 82, 87, 99, 140, 147, 190
Nıppur 18, 75, 99
Nomos 111
Normandiya 318
North, Roger 508
Norwich 441
Notre-Dame (Paris) Kilisesi 345, 375
Notre-Dame de Paris Katedrali 397
Novgorod, Nizhni 319
Nowick, Matthew 486, 610
Nuh 64, 252
nüfus 25, 26, 33, 34, 57, 62, 64, 65, 71, 73, 76-78, 81-83, 87, 93, 95, 97, 98, 102, 104, 105, 108, 109, 118, 121, 138, 142, 162, 164, 165, 168-170, 172, 175, 181, 182, 188, 194, 196, 198-200, 208, 209, 216, 218, 226-228, 231, 232, 236, 267, 270, 274, 276-278, 280, 288, 294-297, 307, 311, 317, 319-322, 324, 325, 327, 329, 332, 334, 337, 339, 355, 357, 362-364, 368, 376, 377, 382-384, 406, 408, 412, 414, 415, 418, 420, 430, 438, 440, 441, 444, 445, 449, 452, 486, 493, 504, 507, 508, 525, 526, 528, 530, 534, 541, 542, 551, 557-562, 566, 567, 570-573, 587, 590, 595, 606-608, 610-614, 617, 619- 621, 623-631, 635, 636, 640, 641, 649, 650, 652, 653, 662, 663, 665, 666, 673, 677, 681, 685, 688, 690
nükleer enerji 40, 662
nükleer felaket 689
nükleer savaş 639, 650, 669
nükleer silahlar 71, 222, 649, 673
nükleer ve bakteriyolojik silahlar 222
Nürnberg 350, 361, 384, 574
Nympha'lar Mağarası 18

O-Ö

Odysseus 167
Ohio 383, 413, 415
oligarşi 166, 168, 174, 196, 198, 244, 429, 449, 608
Olimpiyat Oyunları 171, 175, 177-179, 181-183, 284, 295
Olmsted, Frederick Law 524, 596, 635
Olympia 175, 176, 178, 183, 184, 185, 395
Olympos 167, 178, 187, 188, 235, 236
Olynthos 83, 209
Omer, St. 314, 336
Orange 272
Orléans 266
Orpheus 250, 251
ortaçağ kent planlaması 327, 375, 378
ortaçağ kent *yönetimi* 379
ortaçağ kenti 169, 196, 308-311, 315, 316, 318, 321, 323, 325-327, 329, 332-335, 337-341, 343-345, 355-357, 359, 360, 363-365, 367-369, 371, 372, 375, 376, 378, 380-384, 395-402, 404, 408-410, 412-414, 418, 421, 424, 425, 427, 428, 433, 434, 443, 448, 454, 456, 468, 473, 478, 499, 500-502, 527, 539, 555, 558, 578, 584, 676
ortaçağ loncası 338
ortaçağ sanatı 381
ortaçağ uygarlığı 331
ortadoğu 97
ortodoksluk 505
Osiris 41, 56, 70, 107, 17[illegible]
Osler, Dr. William 360
Ostia 267, 269, 278, 303
Ostwald, Wilhelm 68
otomasyon 15, 366, 600, 622, 659
otomobil 128, 485, 574, 578, 583-585, 600, 614-622, 624, 627, 634, 652, 653, 658, 661, 664, 673
otoyol 76, 157, 274, 304, 475, 493, 578, 585, 604, 614, 616-619, 634, 653, 657, 662
Otto, II. 317, 318
Oud 412
ova kentler 74, 157
Owen, Robert 560, 625
Oxford 342, 356, 372, 380, 429, 590, 606
Ozymandias 123
örgütlü şiddet 64
özel mülkiyet 141, 143, 228, 398
Özgür Kentler 253, 316, 329, 340, 423, 436, 442
özgürlük 64, 120, 142, 145, 171, 175, 184, 186, 195, 222, 238, 292, 298, 314, 316, 317, 321, 328, 330, 332, 334, 335, 340, 343, 367, 405, 409, 420, 421, 423, 424, 430, 436-438, 440, 441, 449, 458, 470, 498, 504, 505, 550, 556, 587, 593, 595, 596, 598, 600, 601, 603, 621, 622, 637, 664, 672, 673

P

Paderborn 441
Padova 439, 465
Paestum 205, 239
palazzo 464
paleolitik çağ 17-22, 28, 34, 35, 39, 41, 48, 137
paleolitik yerleşim 21
paleo-neolitik çağ 44
paleoteknik kent 556, 573, 575, 576, 578, 579, 586
Palermo 440, 441, 509
Palladio 445, 455, 465, 482, 596
Palma Nuova 412, 476, 479
Palmyra 270
Pantheon 286, 301
papalık 214, 400
Paracelsus 467
parazitopolis 291, 295
Paris 143, 268, 286, 320, 325, 326, 329, 342, 360, 375, 379, 384, 397, 402, 439, 441, 444, 445, 448, 454-457, 464, 465, 468, 471, 478, 481, 483-485, 488, 489, 491, 502, 507, 529, 533-536, 538, 539, 545, 569, 578, 582, 586, 594, 607, 640, 651, 662, 663, 678
Parker, Barry 411, 605
Parkman, Francis 598
Parma 269, 377
Parmenides 202
Parthenon 167, 187, 188, 201, 202, 204
Pasteur, Louis 358, 580, 583
patopolis 291, 295
Pausanias 173, 207, 248, 308
Pavia 268, 269, 336
Pavlus, Aziz 348
Pax Romana 62, 287, 289, 302
pazaryeri 32, 47, 64, 70, 92, 94, 140, 173, 176, 178, 185, 190-192, 202, 210, 214, 217, 234, 237, 238, 270, 281, 285, 308, 310, 312, 315, 317, 318, 328, 333, 337, 338, 345, 365, 369, 370, 376, 377, 379, 384, 399, 407, 437, 456, 610
Peabody, George E. 535
Peiping 20
Peiraius (Pire) 208
Pekin 370
Peloponisos 169, 232
Peloponisos Savaşı 163, 208, 216
Penn, William 409, 493
Pennsylvania 284, 415, 494, 495, 586
Pentagon 43, 672
Pepys 365, 484
Pergamon 244
Perikles 166, 175, 187-190, 194-196, 198, 210, 213, 215, 218, 220, 235, 241, 245, 246, 397
Perret 474
Perry, Clarence 608, 609, 610
Pers 167, 171, 174, 210, 248, 251
Persler 82, 188, 208, 236, 239
Peru 115, 116, 447
Perugia 376, 443
Perugialı Galeazzo Alessi 433
Perulular 114
Petrie, Flinders 77, 95, 121, 138
Phaestos 160
Phaidros 168, 215
Phidias 186, 203, 210
Philadelphia 140, 240, 241, 378, 409, 475, 493, 530, 536, 564, 569, 603, 606, 640, 666, 673
Philadelphos, Ptolemaios 247, 249
Philippeville 474
Philippos 185, 229
piazza 192, 269, 403
Piazza del Popolo 476, 480
Piccadilly 466
Pick, Frank 612
Pierre le Chantre 397
Pire 168, 208, 212, 217
Pirenne, Henri 59
Pirenne, Jacques 104
Pisa 312, 373, 375, 420, 438
Pistoia 420, 438
Pitti Sarayı 99, 434, 479
Pittsburgh 576, 577, 609, 643
Pittsfield 528
piyasa ekonomisi 94, 509
Placentia (Piacenza) 267
Plato 116
Plataia 234, 249
Platon 69, 84, 139, 155, 161, 172, 180, 189, 193, 198, 199, 202, 211, 213-215, 217-231, 233-236, 247, 249, 251, 312, 342, 408, 431
Plaza 192, 413

plaza 240, 270, 412, 466
Plutarkhos 193, 194, 207, 279, 495
Po Vadisi 256
Podesta 437
Poëte, Marcel 245, 270, 360
polis 37, 53, 72, 107, 127, 162, 163, 166, 171, 172, 174-176, 181, 183, 185-190, 193, 195, 196, 199, 202-204, 209-211, 213-217, 220-222, 224, 225, 228-230, 232, 233, 235-237, 244, 247, 250-252, 268, 275, 309, 340, 368, 562, 567, 603, 608, 672
Politika 19, 169, 218
Polonya 30, 83, 313, 601
Polybios 241
Pomeranya 320, 327
pomerium 256
Pompei 274, 275, 281, 294
Porphyrios 176
Porticula 400
Potsdam 474
Poussin 482
Prens 432
Preston 567
Priene 83, 250, 265
Pritchard, James E. 73
Proudhon 143
Prokrustes 482
proletarya 272, 278, 280, 291, 338, 533, 534, 568, 579
protestan 368, 400, 413, 426, 458, 545
protestanlık 322, 334, 426
Proust 463
Provence 268, 273, 311, 322
prytaneion 173, 197
Ptah 51, 67, 107
Pugin 396
Püriten 412
Pythagoras 202, 216, 249, 252

Q-R

Quaker 408, 426
Ra 107, 111
Rabelais 429, 463
Radburn 406, 610
radyoaktivite 587
Raffaello 468, 576
Ramses 111
Ranelagh Bahçeleri 465
Rathenau, Walter 648
Ravenna 303
Reclus, Elisée 384
Redfield, Robert 152
Reform Kulübü 458
Regensburg 315, 380
Regent's Park 469, 487
Rembrandt 417, 459
Rembrandtplein 466
Ren Nehri 170, 320, 324, 424
Rey, Augustin 524
Rhodes, Cecil 642
Richards, J.M. 583, 598
Richardson, Benjamin Ward 583, 584
Richardson, H.H. 597
Richelieu 444
Riehl, W.H. 557
Ridderstraat 418
Rilke, Reiner Maria 466
Riva, Bonvesin della 368
Robbia, Andrea della 354
Rochester 314, 526, 609
Rockefeller Center 524
Rodin 299
Rodin Müzesi 484
Rodos 170, 194, 296, 302
Rodos Heykeli 245
Roma 12, 18, 20, 81, 100, 110, 124, 140, 147, 179, 182-184, 192, 229, 241, 242, 244, 253- 256, 265-314, 324, 331, 335, 336, 341, 342, 360-363, 369, 373, 384, 398, 401, 425, 428, 433-435, 440, 441, 465, 467, 475-477, 480, 508, 579, 588, 615, 638, 645, 648, 652, 653, 662, 674
Roma İmparatorluğu 84, 91, 104, 254, 255, 272, 303, 306, 317, 328, 331, 336, 434, 457, 635
Romagna 423
Romalılar 170, 182, 195, 196, 240, 244, 253-256, 265, 266, 268, 269, 272, 273, 276, 281, 283, 284, 286-288, 290, 292, 293, 295, 296, 301, 303, 305, 311, 313, 350, 370, 437, 453, 546, 582, 594, 674
Romana, Pax 62
Romanesk Avrupa 316
Roosevelt 649
Rothenburg-an-der-Tauber 418
Rothschild 648
Rotterdam 417, 509, 510, 525, 613, 670, 671
Rotundo, San Stefano 312
Rousseau, Jean-Jacques 38, 118, 326, 589, 621
Royal Crescent 486
Royal Hôtel des Tournelles 484
Royal Society 450
Royce, Josiah 650
Rönesans 103, 242, 312, 342, 372, 381, 425, 429, 430, 432-436, 448, 451, 459, 473, 491, 665, 689
Rönesans Floransası 211, 434
Rubens 472
ruhban sınıfı 46, 53, 55, 63, 109, 115, 123, 125, 144, 180, 251, 315, 331, 400, 422, 458
Ruhr 561
Rus komünizmi 222
Ruskin, John 366, 396, 575, 580, 595, 600
Rusya 12, 20, 53, 126, 430, 551, 638, 669, 681
Rutilius 255, 272

S-Ş

sabitlik 16
Saint Germain 484
Saint-Michel Bulvarı 286, 475
Saint-Simon, Duc de 460
Sakkara 110
Salamanca 342
Salerno 341
Salisbury 345, 373, 375, 383
Salisbury'li John 312
Samson 41
San Francicso 489, 523, 524, 613
San Gimignano 377, 464
San Marco Meydanı 379, 405, 433
sanat 18, 19, 28, 30, 41, 49, 57, 79, 85-89, 91, 92, 98, 103, 119, 124, 126-128, 149-153, 163, 164, 170, 171, 175, 179, 180, 189, 193, 197, 202, 206, 211-214, 217-220, 226, 230, 232, 238, 245, 246, 248, 265, 268, 272, 285, 293, 296, 303, 320, 323, 328, 363, 366, 367, 379, 381, 402, 406, 409, 412, 421, 431, 435, 443, 445-448, 452, 458, 459, 465, 467, 468, 482, 488, 504, 541, 548, 549, 562, 570, 575, 586, 587, 596, 601, 609, 619, 630, 635, 644, 651, 655, 658, 674, 685, 690, 691
sanatoryum 175, 177, 182, 183, 332, 590
sanayi 61, 62, 81, 192, 236, 278, 322, 330, 337, 338, 343, 347, 351, 377, 404-406, 411, 412, 417-421, 423, 449, 450, 460, 471, 489, 498-500, 524, 526, 528, 533, 538, 539, 541, 544, 549-552, 554, 556, 558-564, 569, 573, 574, 579, 580, 583, 584, 587, 588, 599, 609, 618, 624, 625, 630, 635, 642, 644, 646, 648, 651, 658-660, 662, 666, 671, 678, 685
Sanayi Devrimi 46, 433, 573
sanayi kenti 272, 363, 441, 548, 549, 551, 552, 555, 561, 563, 564, 565-567, 570, 579, 581, 584, 588, 595, 604, 608, 626, 643, 644
sanayi sermayesi 651
sanayileşme 51, 303, 351, 403, 500, 528, 549, 550, 551, 572, 581, 583
Sansovino 403, 433,
Santiago de Compostela 43
Santissima Annunziata Meydanı 354, 433, 434
Santo Domingo 412
Sarazenler 312, 313, 401
Sargon 60
Sarton, George 177, 590
Savannah 240, 526
savaşlar-savaşlar 17, 29, 38, 39, 55, 56, 58-64, 66, 69-71, 87, 94, 95, 107-109, 114, 125, 126, 128, 139, 142, 143, 146, 154, 159, 161, 162, 164, 166, 168, 170-172, 179, 181, 185-187, 189, 193, 211, 213, 214, 218, 219, 221, 224, 226-228, 237, 245, 249, 279, 282, 287, 290, 293, 296, 297, 302, 313, 315, 316, 321, 328, 330, 332, 333, 337, 339, 341, 346, 399, 401, 404, 406, 409, 417, 419, 421, 430, 431, 437, 442, 443, 447, 448, 453, 460, 492, 505, 543, 549, 556, 585, 587, 598, 599, 637, 639, 644, 649-651, 666, 669, 670, 688, 690
Schliemann, Heinrich 72
Schweitzer 687
Scipio Africanus 284, 285
Seleukos 244
semavileştirme [etherialization] 148, 149, 150, 195, 312, 340, 373, 406, 631, 645, 677
Semerkant 477
Sen Petersburg 436, 439, 441, 460, 479, 488, 494, 495, 640
Seneca 285, 290, 292
Sennaşerib yazıtı 73
serf 314, 320, 324, 327, 328, 330, 338, 397, 419, 565
Serlio 450, 465
Servandoni 465
Servius 12, 276, 296
Sevilla 440
Sevr 128
Sezar 398, 425, 500
Shaker 416, 612
Shakespeare 155, 410, 459
Sharon Meydanı 413, 576, 641,
Sheffield 496
Shepherd, Alexander Robey 496
Shoreditch 507
sıhhi düzenleme 355, 582

Sibernetik 221, 655, 682
Sibirya 551
Sicilya 162, 165, 170, 272, 436
Siena 192, 359, 370, 371, 373, 376, 381, 402, 420, 438, 523
Signoria 367, 434,
Silenos 211, 249
Sippar 54
Sir Arthur Evans 159
Sir Richard Maunsell 420
Siracusa 162
Sitte, Camillo 378, 580,
Sixtus, IV. Papa 480
Sixtus, V. *Papa* 246, 476
Sloane, Sir Hans 467
Smith, Adam 138, 501, 505, 550, 558
Smith, G. Elliott 116
Smith, Robert 412
Soho 466
sokak süslemesi 248
Sokrates 168, 176, 187, 198, 200, 210, 211, 213, 215, 216, 220-222, 233, 234, 251
Solon 174, 190, 192, 193, 211, 213, 235, 247
Sombart 448
Sophokles 154, 155, 203, 206, 210, 211, 213
Soria y Mata, Señor 525, 630
Sorokin, Pitirim 448
Sorre, Max 73
Sosyal Kent 630, 631, 635
Sovyet Rusya 12, 53, 93, 126, 633, 638, 681
Sparta 62, 161, 164, 183, 185, 219, 225, 226, 235
Spartalılar 67, 161, 163, 167, 168, 171, 195, 226, 235, 437
Speckle 474
Speiser, E. A. 55
Spence, Thomas 625
Spencer, Herbert 573, 644
Spengler, Oswald 199, 370
Spinoza 417
Springfield 489
St. James Parkı 469
St. Louis 526
St. Ovid Fuarı 484
St. Paul 491
St. Paul Kilisesi 458
Staets, Hendrikje 543
Stalin 687
Stein, Clarence 380, 605, 610, 631
Stephen, William Fitz 356, 365, 377
Stockholm 613, 632
Stolpaerti, Daniel 543
Stow, John 154, 339, 345, 357, 358, 360, 377, 445, 454, 506, 538, 591
Strabon 273, 297
Strada Nuova (Yeni Cadde) 433, 434, 483
Stralsund 320
Strasbourg 266, 444
Strawberry Hill 429
Stuttgart 512
su rezervleri 234, 582, 608, 662
su yolu 31, 81, 93
sukemeri 274, 362, 582
sur 15, 24, 25, 36, 47, 50, 52-56, 60, 62, 64-69, 73, 76, 77, 82-84, 86-90, 96, 97, 99, 100, 103-106, 108, 110, 112, 119, 158, 159, 171, 173, 204, 207, 215, 216, 224-226, 232, 234, 249, 252, 255, 256, 266, 273, 282, 285, 290, 296, 302, 303, 307, 311, 313-315, 318, 322, 325, 329, 336, 348, 351, 354-357, 364, 366, 368, 370, 372-374, 382, 383, 400-402, 406, 409, 418, 420, 421, 424, 425, 427, 429, 432, 442-444, 448, 451, 453, 478, 499, 509, 542, 589-591, 604, 611, 622, 626, 643, 655, 683
Suriye 82, 265, 270, 283
Susa 56
Sümer 30, 36, 49, 58, 61, 76, 93, 96, 101, 102, 110, 115, 116, 145, 158, 159, 270, 271, 582
Sümerler 47, 54, 58, 69, 79, 94, 152, 159, 163
süreklilik 16, 17, 19, 20, 22, 29, 56, 97, 137, 150, 205, 242, 295, 300, 312, 315, 342, 405, 430, 436, 441, 451, 506, 544, 546, 605, 637, 649, 654, 658
Swabia'lı Kentler Birliği 423
Sybaris 241
Sydney 656
synoikizm 165
Syrakusa 217
Şam 73, 270
şiddet 36, 38, 39, 59, 61, 62, 64-66, 68, 77, 79, 89, 106, 109, 113, 143, 146, 161, 202, 224, 252, 280, 289-291, 301, 304, 312, 313, 341, 359, 382, 398, 401, 405, 532, 578, 579, 600, 644, 659, 672
Şuruppak 54

T

tahakküm 38, 42, 61, 70, 80, 113, 148, 369, 618
Taine 463
taksim edilmiş bahçeler 97, 414
tanrı 32, 33, 37, 40, 41, 45, 48-52, 54-57, 59, 61, 66-69, 72, 73, 76, 78-81, 87, 88, 90, 91, 92, 94-97, 99, 101, 102, 104-107, 110, 115, 120, 123, 125, 140-142, 146, 151, 153, 160, 162, 165, 167, 173, 174, 176, 178, 181, 186-190, 203-205, 210, 215, 218, 224, 225, 233, 236, 250, 251, 255, 279, 285, 286, 301, 306, 309, 332, 346, 366, 298, 401, 426, 431, 453, 458, 459, 461, 488, 502, 641, 655, 682, 687-689, 691
tapınak 18, 21, 47, 50, 54, 55, 60, 62, 66, 73, 77, 80, 82, 85, 86, 89, 91-94, 96, 97, 99, 100, 103-105, 107-109, 114, 115, 123, 125-128, 140, 141, 152, 161, 176, 180, 186, 187, 190-194, 204, 205, 212, 214, 225, 239, 241, 243, 247, 248, 251, 253, 270, 281, 283, 299, 303, 307, 332, 342, 458, 596, 610, 683, 688
Tapınak Şövalyeleri 395
tarım 20, 22, 24-26, 28, 30, 31, 34, 35, 39, 41, 46, 47, 49, 57, 62, 65, 75-78, 82, 89, 117, 158, 237, 275, 310, 324, 325, 407, 409, 415, 467, 553, 559, 571, 577, 589, 590, 610, 624, 626, 634, 636, 641, 666
tarım devrimi 23, 34, 40
Tarih-sonrası İnsan 14, 15, 142, 668, 686
Tarn, W.W. 251
taşıma araçları 94, 560
taşımacılık 31, 41, 45, 82, 93, 94, 116, 157, 175, 186, 373, 377, 378, 383, 402, 405, 406, 419, 423, 424, 454, 509, 525, 526, 530, 539, 572, 596, 598, 612, 614, 617, 664
Teb 75, 80, 91, 101, 103, 111
Tebli 234
Teilmensch 145
tekelci örgütlenme 648
teknoloji 16, 27, 28, 49, 50, 71, 80, 82, 98, 117, 121, 147, 160, 162, 221, 231, 236, 250, 296, 363, 442, 499, 504, 506, 509, 531, 532, 540, 611, 618, 620, 622, 623, 624, 626, 630, 632, 637, 639, 644, 652, 657, 658, 664- 669, 673, 675, 676, 679, 680, 682, 689, 692
teknolojik ivme 668
Tekvin 37
Tell-el-Amarna 103, 110
Temenos 52, 99, 188
Tenochtitlan 117
teoloji 105, 110, 143, 190, 286, 341, 342, 375, 396, 401, 429, 466, 555, 556
Terentius 287
terorizm 52, 67, 107, 188, 287
terremare 256
tersane bölgesi 377, 403, 404, 510
Teselya 234
Tearo Olimpico 465
Thales 172, 238
Thames 491, 505, 527
theatrum 339
Thelema Manastırı 429, 463
Themistokles 197, 211, 213
Theodoric 311
Thera 191
Theseus 161, 199
Thompson, Warren 652
Thoreau, Henry 659
Thorndike, Edward L. 608
Thorndike, Lynn 359
Thukydides 166, 188, 211, 234, 251
Thurioi 241
tımarhane 333, 483
tıp 177, 183, 230, 342, 362, 581, 590, 644
Tiber 274, 294, 494
ticaret kenti 172, 191, 193, 229, 232, 240, 441, 500-502, 505, 509-511, 524, 530-532, 534, 536, 539, 540, 547, 643
Tiergarten 469
Tilbury 510
Timgat 265
tiran-tiranlık 33, 167, 174, 188, 198, 199, 212, 245, 248, 409, 422, 479
tiranopolis 295
Tiryns 161
Titus 294
Tivoli Bahçeleri 466
tiyatro 21, 92, 127, 151, 152, 153, 173, 180, 181, 183, 192, 200, 206, 212, 224-226, 244, 248, 265, 290, 293, 294, 297, 307, 308, 311, 335, 337, 338, 340, 376, 458, 459, 465, 601, 630, 660, 684
Tiziano 472
Tocqueville, Alexis de 623, 687
Tokyo 489
Tom Kulesi 429
toplu taşımacılık 523, 525, 530, 585, 595, 596, 617
toplu ulaşım 525, 530, 531, 598, 616-620, 631
toprak oligarşisi 174
Torcello 303, 404

Torino 242, 266, 268, 269, 433
Torrington Meydanı 485
Toscana 266, 284, 423
Toulouse 364, 380
Tout, Thomos Frederick 327, 438
Townsend 556
Township 414, 415
Toynbee, Arnold J. 122, 139, 148-150, 176, 184, 423
trafik 249, 259, 274, 277, 278, 374, 377, 378, 380, 405, 406, 445, 474, 479, 480, 485, 490, 491, 493, 494, 497, 498, 523, 524, 529-532, 536, 595, 596, 605-607, 609, 610, 616, 618, 661, 664
tragedya 176, 180, 202, 205, 211, 212, 214, 224
Traianus sütunu 256
tramvay 530, 612
Triada, Hagia 242
Trier 307
Trinità 435
Trois Frères Mağarası 19
Truva 88, 167, 237, 358
Tucker, T.G. 297
Tudorlar 442
Tuileries 469
Tunnard, Christopher 589
Turgot 485
Türk 303, 401
Türk hamamı 287, 473
Tykhe 224

U-Ü

Ubaid 81
Uccello 450
Uffizi 434, 439
ulaşım 20, 37, 176, 455, 525, 526, 530-532, 538, 541, 543, 559, 560, 585, 590, 598, 610, 614-620, 624, 630, 631, 634, 635, 652, 655, 657, 662, 663, 667, 669, 671, 677, 680, 681, 686
Ulm 361, 574
Ulusal Güvenlik Konseyi 405, 669, 671
Umbria 423
Universitas 341
Unwin, Raymond 411, 523, 605, 606, 615
Ur 69, 72, 75, 81-83, 85, 94, 95, 101, 123, 140, 169, 589
Ure, Andrew 577
Uruk 36, 46, 53, 55, 56, 75, 81, 82, 85, 88, 90, 96, 98
Utah 628
Utnapiştim 121, 252
Utu 55
uydukent 591
uygarlaşma 56, 67, 142, 317, 637
uygarlık 18, 34, 39, 46, 51, 61, 66, 72, 75, 81, 102, 105, 107, 113, 121, 138, 141, 147, 162, 163, 211, 246, 291, 301, 306, 309, 324, 332, 360, 370, 397, 409, 416-418, 447, 587, 588, 637, 639, 646, 676, 688
Uzakdoğu 283
Üniteryanlar 426
üniversite 21, 46, 127, 214, 341-343, 356, 368, 380, 396, 429, 430, 494, 496, 502, 590, 601, 602, 631, 643, 654, 660, 665, 676, 681
Ürdün Vadisi 30, 49
üreme 16, 19, 21, 23, 25, 32, 44, 61, 101, 121, 126, 128, 142, 160, 324, 453, 566, 626, 628, 645, 667, 686, 690
ütopya 14, 19, 47, 150, 216-218, 227, 266, 354, 408, 409, 583, 592, 625

V

Vallière, Mme. de la 477
van Dyck 417
Varagnac, André 31
Varşova 441, 638, 672
Vasari 312, 439, 433
Vatikan 175, 298, 362
Vatikan Müzesi 467
Vauban, Sébastien 446
Vauxhall Bahçeleri 465, 466
veba 169, 208, 268, 276, 359, 510, 566, 594
Vendôme Meydanı 484, 485, 529
Venedik 226, 319, 320, 324, 336, 364, 377, 379, 380, 384, 396, 402, 404-406, 408, 409, 420, 467, 502, 510, 511, 538
Venedik Cumhuriyeti 406, 476
Venezuela 622
Venüs 141, 312, 461
Verona 269
Versailles 417, 436, 445, 459, 464, 474, 476, 477, 479, 486, 491, 495
Versailles Sarayı 462, 472
Vespasianus 294
Vicenza 465
Vico, Giambattista 143
Victoria çağı 37, 124, 341, 355, 363, 424, 432, 508, 535, 540, 555, 567, 581, 587, 596, 601, 631
Vigevano 474
Vikingler 312
Villani, Giovanni 364, 591
Villon, François 353
Viollet-le-Duc 350
Virgilius 287
Virginia 324, 350
Virginia Üniversitesi 496
Visser, Elizabeth 166
Vitellesco, Hippolito 431
Vitruvius 182, 265, 266, 281, 282, 431
Viyana 324, 348, 361, 441, 462, 488, 507, 568, 640
Vizigotlar 311
Von Below 319, 361, 430
von Erlach, Fischer 462
von Netteshyn 467
Vosges Meydanı 483
Vulcanus 461

W

Wakefield, Edward 625
Waldo, Peter 400
Walpole 429
Washington 439, 477, 491-498, 536, 544, 620, 645
Waterloo Köprüsü 491
Watt 559, 578
Weber, Max 84, 322, 449, 644
Webster 155
Weeden, William 413
Westminster 284, 329, 439, 488
Westminster Kilisesi 491
Wheeler, Sir Mortimer 144
Wheeler, William Morton 45, 122, 159, 300, 554, 667
Whitehall 460
Willan, Dr. 565
Wilson, John A. 30
Winckelmann, J.J. 202
Wisconsin 415
Witney 563
Wittfogel, Karl A. 29
Wolsey 349
Wood, Robert 607
Woods, Robert 485, 494, 529, 608
Woolley, Leonard 83, 96, 97, 121
Wordsworth 538
Wren, Christopher 429, 458, 474
Wright, Frank Lloyd 597, 657
Wright, Henry 380, 586, 610, 634
Würzberg 361
Wycherley, R. E. 170, 192, 196, 244

Y

Yahudiler 17, 33, 196, 236, 368, 397, 473, 545, 589, 670
Yakındoğu 47, 112, 117, 171, 251
Yalnız Kalabalık 622
yapı çözülmesi 300
yapıbozma 554, 555
yazının bulunması 37, 53, 58, 65
Yedinci Cadde 475
Yehova 655
Yeni Ahit 346, 400
Yeni Atlantis 460
Yeni Bahçe Kent 527, 627
Yeni Baptistler 473
Yeni Delhi 489
Yeni Dünya 26, 57, 114-117, 240, 338, 370, 412, 429, 441, 531, 536, 552, 574, 677
Yeni Freudenstad 479
Yeni Kent 98, 102, 110, 266, 268, 272, 404, 605, 606, 610, 611, 613, 629, 630, 633, 640, 663, 671
yeraltı denetim merkezleri 15, 43
yeraltı kenti 585, 586, 587
yeşil kuşak 98, 404, 407, 495, 580, 583, 603, 610, 613, 626
Yeşil kuşak Kentler 626
Yunan 18, 25, 30, 33, 65, 110, 121, 122, 160-164, 166-177, 179-188, 190, 192-204, 208-210, 214-216, 218, 222, 224, 226, 228, 230, 232-241, 243, 245, 246, 249, 253, 255, 269, 272, 273, 284, 290, 292, 293, 295, 303, 306, 310, 341, 378, 395, 402, 414, 423, 465, 524, 555, 595, 601, 608, 625, 685, 689
Yunan düalizmi 176
Yunanistan 82, 83, 97, 157, 160, 163-166, 171, 172, 176, 178, 182-184, 190, 193, 194, 216, 244, 247, 248, 303, 308, 316, 336, 337, 595
yurttaşlık 97, 163, 167, 180, 182, 184, 185, 197, 200, 214, 233, 247, 250, 301, 306, 314, 328, 340, 421, 469, 470, 505, 602, 608, 611

Z

Zafer Meydanı 485
zanaat 122, 128, 137, 140, 153, 175, 190, 409, 609
zanaatçı birlikleri 341
Zee, Zuyder 417
Zenon 242, 287, 301
Zeus 178, 189, 225, 270
Zwingburg 64, 161

736

Ütopyaların merkezinde hep bir kent tasarımı bulunmasına şaşırmalı mıyız? Kentin aracılık ettiği süreçler, yerine getirdiği işlevler ve insan hayatı üzerindeki etkileri düşünüldüğünde bu hiç şaşırtıcı değil. Elbette kent sadece maddi yapılardan ibaret değildir. Fiziksel bir bütünlüğe ve somutluğa sahip en büyük toplumsal birim olmasının yanı sıra, kent geniş bir toplumsal ilişkiler ağının hem yaratıcısı hem de düğüm noktasıdır. Göçebenin kışlağından ve köyden farklı olarak, insanın "kendisi gibi olmayan" ile, "yabancı" ile karşı karşıya geldiği, ilişki kurduğu ve birlikte yaşadığı yerdir. Rousseau'nun deyişiyle, "köyü, kasabayı evler oluşturur, kenti ise yurttaşlar."

Öyleyse, Platon'dan Thomas More'a, Fourier'den bugüne, daha iyi bir dünya düşlemeye girişenlerin, hayallerini somutlaştırıp ayrıntılandırırken bir kent çizmeye başlamalarına şaşırmamalı. Belki de, asıl kent üzerine kuramsal araştırmaların göreceli olarak azlığına şaşmak gerekiyor.

Kent planlamasından, kültür ve sanat tarihine, teknolojiden, toplumsal eleştiriye uzanan geniş bir alanda çalışmış olan Amerikalı düşünür Lewis Mumford'ın başyapıtı, *Tarih Boyunca Kent*, işte bu ihtiyacı karşılama doğrultusunda atılmış ilk ve dev bir adım.

Bu kitapta Mumford hem kentlerin evriminin tarihini hem de odak noktasında kent olan bir uygarlık tarihi yazıyor. Kentin yaratıcı ve yıkıcı imkânlarının izini tarih öncesine kadar sürerek okuru Mezopotamya ve Mısır'dan yola çıkarıp, Yunan, Roma ve ortaçağdan, Avrupa monarşilerinin başkentlerinden ve sanayi kentlerinden geçirerek, günümüz dünyasındaki yol ayrımının başına getiriyor. İnsanın "başkası" ile bir arada bir düzen kurması ve bir hukuk oluşturması, işbirliği ve iş bölümü sayesinde müthiş bir yaratıcı enerjiyi açığa çıkarması bu tarihin bir yüzü ise; iktidar, savaş, hiyerarşi ve aşırı mesleki uzmanlaşma aynı tarihin diğer, karanlık yüzünü oluşturuyor. Tapınağı, kalesi ve surlarıyla neolitik kent de, merkezi izdiham yüzünden tıkanmış, dört bir tarafa banliyöleriyle yayılan ve bugünün şekilsiz kenti de bu iki yüze sahip. Ancak yaratıcı ve yıkıcı güçlerini kat kat artırmış bugünün kenti, organik bir sınır tanımayan yayılmasıyla, hem toplumsal bir çözülmenin eşiğinde hem de bütün bir gezegenin ekolojik sistemini altüst etme riskini taşıyor.

Tarih Boyunca Kent, imkânların ve risklerin devasa boyutlar kazandığı bu yol ayrımında insanları düşünmeye, tartışmaya ve tavır almaya çağıran bir kitap.

Tarih Boyunca Kent yalnızca kent tarihi değil; aynı zamanda üst düzey bir ahlâk felsefesi ve bir tür tragedya.

The New York Times Book Review

Bir nesil boyunca Lewis Mumford, daha önce hiç yapılmamış bir kültür eleştirisi toplamı üretti. Mumford'ın bakış açısı geniş, ama derindi; yazar teknolojinin, sanatın ve ulusal politikanın dinamikleri kadar kökenlerini de inceledi, ancak genel fikirlere hep sadık kaldı; dikkatini Amerika'ya yoğunlaştırdı, ama eserlerinin her bir sayfası bir dünya vatandaşının sağduyulu ve tutkulu kaygılarını dillendiriyordu.

Waldo Frank, *Saturday Review*

AYRINTI • "AĞIR" KİTAP
ISBN 975-539-276-9